ЕП3

КИРИЛО-МЕТОДИЕВСКА ЕНЦИКЛОПЕДИЯ

Том I

ЧИТАЛНЯ ІЯ

КИРИЛО-МЕТОДИЕВСКА ЕНЦИКЛОПЕДИЯ

ТОМ I

ИЗДАНИЕТО
СЕ ПОСВЕЩАВА
НА
1300-ГОДИШНИНАТА
ОТ
ОСНОВАВАНЕТО
НА БЪЛГАРСКАТА
ДЪРЖАВА

БАН
Институт за
литература
БИБЛИОТЕКА

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

ИНСТИТУТ ЗА ЛИТЕРАТУРА

КИРИЛО-МЕТОДИЕВСКА ЕНЦИКЛОПЕДИЯ

В ТРИ ТОМА

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Боню Ангелов, Димитър Ангелов, Станчо Ваклинов, Велчо Велчев, Емил Георгиев, Лиляна Грашева, Петър Динеков (главен редактор), Екатерина Дограмаджиева, Иван Дуйчев, Климентина Иванова, Христо Кодов, Стефан Кожухаров, Куйо Куев, Иван Леков, Кирил Мирчев, Дора Мирчева, Светлина Николова

ИЗДАТЕЛСТВО
НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ
НА НАУКИТЕ

ЕП3 литер

ЧИТАЛНЯ

КИРИЛО–МЕТОДИЕВСКА ЕНЦИКЛОПЕДИЯ

ТОМ I

А–З

Главен редактор

Петър Динеков

Редактори

Лиляна Грашева, Светлина Николова

БАН
Институт за литература
БИБЛИОТЕКА

София · 1985

Енциклопедична редакция
Мария Елевтерова, Петрана Колева

Библиография
Светлина Николова, Ана Стойкова

Художник
Данаил Донков

Технически редактор
Николина Николова

ПРОБНА
2009 - 2010

ЕП3
4597/85

© Българска академия на науките
Институт за литература
1985
c/o Jusautor, Sofia

03

ПРЕДГОВОР

Идеята за Кирило-Методиевска енциклопедия възникна в Секцията по българска литература до Освобождението при Института за литература в Българската академия на науките във връзка с нарасналия интерес към старобългарската литература и култура. През 60-те години бяха тържествено честувани няколко забележителни годишнини: 1100-годишнината на славянската писменост (1963), 1050-годишнината от смъртта на Климент Охридски (1966), 1100-годишнината от смъртта на Константин-Кирил Философ (1969). През 70-те години бяха уредени няколко научни конференции, посветени на книжовните средища в Плиска, Преслав, Охрид и Велико Търново, започна подготовката за честуването на 1300-годишнината от основаването на българската държава. Интересът към старобългарската култура се прояви и в обнародването на съчинения на старобългарски писатели, на многобройни трудове и изследвания, посветени на историята, литературата, езика, изкуството и културата на българския народ през епохата на Средновековието. В центъра на всички тези честувания, научни конференции, изследвания стои делото на великите български и славянски просветители братя Кирил и Методий.

На всички е известно, че България е класическата страна на славянската култура. Първите славянски писмени паметници са написани на български (т.е. старобългарски) език; старобългарската писменост се разпространява широко сред другите славянски народи. Особено важно значение има пристигането на Кирило-Методиевите ученици в България след смъртта на Методий в 885 г. Охридският архиепископ Теофилакт разказва подробно за голямата радост и високите почести, с които учениците са били приети от ръководителите на българската държава. С тяхна помощ и с усилията на млади български книжовници, подготвени във Византия, се създават просветни книжовни средища в Плиска, Преслав и Охрид, които осигуряват разцвета на българската литература и култура през IX и X век.

Дълг на българската наука бе да подготви енциклопедия, посветена на делото на Кирил и Методий и на неговите традиции, разгледани в цялата им широта.

Кирило-Методиевото дело не може да бъде отделено от цялостното развитие на българската култура през IX и X в. Затова в енциклопедията се засягат всички области на обществения и културния живот: писмо, език, история, литература, археология, изобразително изкуство, архитектура, приложни изкуства, музика, историография на Кирило-Методиевото дело, извори, кирило-методиевски традиции в България и славянския свят от IX в. до днес, библиография.

Кирило-Методиевската енциклопедия има научен характер; статиите са написани върху основата на научни издирвания и научен материал; използувана е огромна библиография. Важно място във всяка статия заема библиографията, на която редакцията обърна особено внимание. Енциклопедията отразява опита на световната, славянската и българската наука. Надяваме се, че тя ще подпомогне по-нататъшното проучване на делото на Кирил и Методий и на старобългарската култура. Заедно с това тя ще бъде достъпна и за по-широки читателски среди, на които ще дава богати научни знания.

Словникът на Кирило-Методиевската енциклопедия съдържа около хиляда заглавия (заедно с препратките). Той бе изработен от Л. Грашева, Е. Дограмаджиева, Кл. Иванова, Ст. Кожухаров и Св. Николова. Взети бяха пред вид съществуващите кирило-методиевски библиографии, всички основни съчинения на славистиката в тази област, както и голям брой публикации по частни въпроси. Положиха се усилия библиографските данни да бъдат пълни и точни, при все че се срещнаха големи трудности, почти преодолени с командировки в някои от европейските научни библиотеки.

В енциклопедията се дава широко място на статии за учени, работили в областта на Кирило-Методиевото дело. Безспорно тук влизат учени, които са посветили по-специално усилията си за разработване на кирило-методиевската проблематика. Съставителите се стремяха да обхванат по-широк кръг лица, но поради огромността на материала възможни са отделни пропуски. Тук също бяха срещнати големи затруднения, защото не навсякъде се разполагаше с достатъчно биографични и библиографски данни. В статиите се разглеждат главно трудове, посветени на кирило-методиевската тематика.

Кирило-Методиевската енциклопедия е колективен труд на български учени от няколко сродни научни области. Основната работа бе извършена в Секцията по българска литература до Освобождението при Института за литература. Статиите са написани от най-добрите специалисти от научните институти на Българската академия на науките (Институт за литература, Институт за български език, Институт за история, Археологически институт, Кирило-Методиевски научен център, Институт по балканистика, Институт по изкуствознание, Институт по музикознание), Софийския университет „Климент Охридски", Търновския университет „Кирил и Методий", Археографската комисия при Народната библиотека „Кирил и Методий" в София, Духовната академия в София и др.

КАК ДА СЕ ИЗПОЛЗУВА ЕНЦИКЛОПЕДИЯТА

1. Заглавията се дават по азбучен ред. Когато имаме заглавие от няколко думи (напр. „Беседа против богомилите"), то се подрежда по буквата на първата дума. Когато се състои от прилагателно и съществително, заглавието се подрежда по буквата на прилагателното („Изборно евангелие", „Зографско евангелие"). Изключение е направено при прилагателното „кирило-методиевски", където се търси различителен белег в съществителното („Библиографии кирило-методиевски").

Всички заглавия имат ударение.

Когато се повтаря в текста на статията, заглавието се отбелязва с първата буква (Борис — Б).

2. Имената на лица — български и чужди — се изписват според приетата практика в българския правопис. В биографичните статии чуждите имена се дават в скоби на езика и правописа на страната, откъдето произхожда лицето, според приетата от лицето форма. След заглавията могат да се дадат в скоби варианти: Ростислав (Растица), като при всички подобни случаи се правят и препратки.

3. Данните в биографичните статии се дават по възможност в нов и стар стил: това важи и за датите на историческите събития.

4. Широко се използуват два вида препратки: а) в скоби се поставя заглавието на статията, към която се препраща; б) думата, към която се препраща, се набира с курсив.

5. Цитатите в текста не се превеждат с изключение на някои особени случаи. Цитираните заглавия в текста на статиите са дадени предимно на езика на оригинала.

6. В енциклопедията се срещат библиографски посочвания от три вида:

а) Библиографски бележки в текста на статията; те се дават в опростен вид, без пълни данни;

б) Библиография върху проблемите на статията; тя е на оригиналния език с пълно посочване на библиографските данни. Библиографията се подрежда хронологически.

в) Библиография върху делото на отделни учени в биографичните статии; тя също се подрежда хронологически. Разделена е на две части: съчинения на лицето и литература за него. За съжаление тази библиография невинаги е достатъчна поради липса на извори.

В библиографските данни се въвеждат съкращения, особено на източниците; съкращенията са посочени на отделно място.

Декември 1981 г.

АВТОРСКИ КОЛЕКТИВ

Анастасов, Васил
Ангелов, Боню
Ангелов, Димитър
Андреев, Йордан
Андреев, Михаил
Баракова, Пенка
Божилов, Иван
Бойчева, Павлина
Буюклиев, Иван
Ваклинов, Станчо
Василиева, Ирина
Велчев, Велчо
Велчева, Боряна
Вълчанов, Славчо
Георгиев, Емил
Грашева, Лиляна
Гугуланова, Иванка
Гюзелев, Васил
Давидов, Ангел
Данчева, Ани
Даскалова, Ангелина
Деянова, Маргарита
Деянова, Мария
Дилевски, Николай
Динеков, Петър
Добрев, Иван
Дограмаджиева, Екатерина
Драгова, Надежда
Дуйчев, Иван
Жекова, Лиляна
Златанова, Румяна
Икономова, Живка
Иванова, Климентина
Иванчев, Борислав
Илчев, Петър
Карабелова, Гинка
Ковачева, Пенка
Кодов, Христо
Кожухаров, Стефан
Коларов, Христо
Коледаров, Петър
Кочева, Емилия
Куев, Куйо
Лашкова, Лили
Мавродинова, Лиляна
Мечев, Константин
Милев, Александър
Милкова, Фани
Милтенова, Анисава
Минев, Димитър
Минкова, Лиляна
Минчева, Ангелина
Минчева, Милада
Мирчев, Кирил
Михайлов, Михаил
Младенов, Максим
Найденова, Върбинка
Нестор Костенечки, архим.
Нешева, Виолета
Николов, Йордан
Николова, Светлина
Овчаров, Димитър
Павлов, Иван
Павлова, Румяна
Пандурски, Васил
Паскалева, Костадинка
Пенев, Пеньо
Пенкова, Пиринка
Петканова, Донка
Петров, Петър
Пиперов, Боян
Попконстантинов, Казимир
Пулева, Мила
Райков, Божидар
Смядовски, Стефан
Сотиров, Георги
Станишева, Дина
Станчев, Красимир
Стефова, Лидия
Събев, Тодор
Томова, Елена
Тончев, Александър
Тъпкова-Заимова, Василка
Цанкова-Петкова, Геновева
Царев, Георги
Цоневски, Илия
Чалъков, Момчил
Чифлянов, Благой
Филипова-Байрова, Мери
Щерева, Ирина

СЪКРАЩЕНИЯ

авг. — август, августовски
акад. — академик
АН — Академия на науките
ап. — апостол
апр. — април, априлски
археол. — археологически
балк. — балкански
БАН — Българска академия на науките
БКД — Българско книжовно дружество
бр. — брой
бълг. — български
Б-я — България
в. — век, вестник
вж. — вижте
виз. — византийски
вин. пад. — винителен падеж
вм. — вместо
г. — година
гл. — глава (от книга)
гр. — град
грц. — гръцки
губ. — губерния
дат. пад. — дателен падеж
дв. ч. — двойствено число
д-во — дружество
действ. член — действителен член
дек. — декември
дн. — днес, днешен
доп. член — дописен член
доц. — доцент
д-р — доктор
държ. — държавен
евр. — еврейски
европ. — европейски
ед.ч. — единствено число
ж.р. — женски род
зв. пад. — звателен падеж
изд. — издание
ил. — илюстрация
им. пад. — именителен падеж
и др. — и други
имп. — император
инст. — институт (при учреждения)
истор. — исторически
кн. — книга
л. — лист, лице (в граматиката)
лат. — латински
мест. пад. — местен падеж
мин. св. време — минало свършено време
мин. несв. време — минало несвършено време

мн.ч. — множествено число
м.р. — мъжки род
НБКМ — Народна библиотека „Кирил и Методий"
напр. — например
неизв. — неизвестно (при датиране)
н.е. — новата ера
несв. вид — несвършен вид
ноем. — ноември, ноемврийски
н.ст. — нов стил
ок. — около
о-в — остров
окт. — октомври, октомврийски
ОРЯС — Отделение русского языка и словесности
п-в — полуостров
посм. — посмъртно (в библиографията)
пл. — планина
първобълг. — първобългарски
прабълг. — прабългарски
пр.н.е. — преди новата ера
предл. пад. — предложен падеж
пс. — псалтир
проф. — професор
р. — река
респ. — респективно
род. пад. — родителен падеж
с. — страница, село
с.г. — същата година
сб. — сборник
св. — свети
св. вид — свършен вид
сег. време — сегашно време
септ. — септември, септемврийски
слав. — славянски
см — сантиметър
сп. — списание
срв. — сравнете
ср. р. — среден род
среднобълг. — среднобългарски
старобълг. — старобългарски
ст. ст. — стар стил
сх. — схема
т. — том
т.е. — тоест
т.н. — така нататък
т. нар. — така наречен
табл. — таблица
твор. пад. — творителен падеж
унив. — университет
фак. — факултет
февр. — февруари, февруарски
фотот. — фототипно
ха — хектар
ч. — част (в библиографията)
член-кор. — член-кореспондент
чуждестр. член — чуждестранен член
ян. — януари, януарски

*

Означенията на библейските източници са съкратени според съществуващата в бълг. издания практика (напр.: Мт 4:1—3)

СЪКРАЩЕНИЯ НА ПАМЕТНИЦИ

Асем. ев. — Асеманиево евангелие
Ен. ап. — Енински апостол
ЗСЛ — Законъ соудный людьмъ
Зогр. ев. — Зографско евангелие
Клоц. сб. — Клоцов сборник
Мар. ев. — Мариинско евангелие
Супр. сб. — Супрасълски сборник
Син. евх. — Синайски евхологий
Сав. кн. — Савина книга
Син. пс. — Синайски псалтир
ЖК — Пространно житие на Кирил
ЖМ — Пространно житие на Методий

СЪКРАЩЕНИЯ НА КНИГИ

БИБ	Българска историческа библиотека. София. 1928—1933.
ИБИ	Извори за българската история. София.
ККФ 1	Константин-Кирил Философ. Юбилеен сборник по случай 1100-годишнината от смъртта му. София, 1969.
ККФ 2	Константин-Кирил Философ. Доклади от симпозиума, посветен на 1100-годишнината от смъртта му. София, 1971.
ККФ 3	Константин-Кирил Философ. Материали от научните конференции по случай 1150-годишнината от рождението му — Велико Търново, 10—11. XI. 1977 г., и Рим, 12—13. XII. 1977 г. София, 1981.
Кл.Охр.	Климент Охридски. Сборник от статии по случай 1050 години от смъртта му. София, 1966.
ПТСО	Прибавления к изданию творений святых отцов в русском переводе. Москва, 1843—1891.
Хиляда и сто години	Хиляда и сто години славянска писменост. 863—1963. Сборник в чест на Кирил и Методий. София, 1963.
Cyrillo-Methodiana	Cyrillo-Methodiana. Zur Frühgeschichte des Christentmus bei den Slaven 863—1963. Köln — Graz, 1964.

Magna Moravia	Magna Moravia. Sborník k 1100 výročí příchodu byzantské mise na Moravu, Opera Universitatis Purkynianae Brunensis. Facultas philosophica. Praha, 102, 1965.
PG	J. P. Migne. Patrologiae cursus completus. Series Graeca. Paris.
PL	J. P. Migne. Patrologiae cursus completus. Series Latina. Paris.

ЦИТИРАНИ ПЕРИОДИЧНИ ИЗДАНИЯ*

	Антени. София. 1971—
АЕ	Археографический ежегодник. Москва. 1958—
	Археология. София. 1959—
	Балкански преглед. София. 1946—1949.
БалкЕ	Балканско езикознание. София. 1959—
	Библиограф. Санкт-Петербург. 1884—1914.
	Библиографические листы. Санкт-Петербург. 1825— 1826.
БВ	Богословский вестник. Сергиев посад. 1892—1916.
	Богословские труды. Москва. 1960—
	Българо-чехословашка взаимност. София. 1925—1926.
БЕ	Български език. София. 1951—
	Български език и литература. София. 1958—
БСб	Българска сбирка. Пловдив. 1893—1899. София. 1900—1915.
БПр	Български преглед. София. 1893—1900.
БПр	Български преглед. София. 1929—1933.
БСт	Български старини. София. 1906—1945.
	Векове. София. 1972—
	Вестник Академии наук СССР. Москва. 1931—
	Вестник Европы. Москва. 1802—1830. Санкт- Петербург. 1866—1918.
ВЛУсиял	Вестник Ленинградского университета. Серия истории, языка и литературы. Ленинград. 1946—
ВМУ	Вестник Московского университета. Москва. 1946—
	Видов-Дан. Београд. 1861—1876.
ВВр	Византийский временник. Санкт-Петербург. 1894—1928. Н.с. 1947—
ВИ	Вопросы истории. Москва. 1945—
ВСЯ	Вопросы славянского языкознания. Москва.1954—1963.
ВЯ	Вопросы языкознания. Москва. 1952—
	Временник Императорского Московского Общества истории и древностей российских. Москва. 1849—1857.
ГСАН	Глас Српске академије наука. (Преди: Глас Српске краљевске академије). Београд. 1887—
	Гласник на Институтот за национална историја. Скопје. 1957—
ГСНД	Гласник Скопског научног друштва. Скопје. 1925—1940.
	Годишен сборник. Филозофски факултет на Универзитетот. Скопје. 1948—1956. 1959—
	Годишник на Българския библиографски институт. София. 1948—1963.
ГДА	Годишник на Духовната академия. София. 1951—
	Годишник на Народния археологически музей. София. 1920—1943.
ГСУ	Годишник на Софийския университет. София. 1905—
ГСУбф	Годишник на Софийския университет. Богословски факултет. 1924—1950.
ГСУифф	Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет. 1910—1951.
ГСУфсф	Годишник на Софийския университет. Факултет по славянски филологии. 1966—
ГСУфф	Годишник на Софийския университет. Филологически факултет. 1954—1965.
ГСУюф	Годишник на Софийския университет. Юридически факултет.1910—
	Годишњак. Српска академија наука. Београд. 1887—

*За периодичните издания, в които не са посочени място и години на издаване, не успяхме да установим тези данни.

ДАН СССР	Доклады Академии наук СССР. Москва. 1922—1931. Н. с.1933—
	Доклады и сообщения филологического факультета Московского университета им. М. В. Ломоносова. Москва. 1946—1949.
	Древности. Труды славянской комиссии Московского археологического общества. Москва. 1895—1911.
ДК	Духовна култура. София. 1920/1921—
ЕЛ	Език и литература. София. 1946—
ЖМНП	Журнал Министерства народного просвещения. Санкт-Петербург. 1834—1905. Н.с. 1906—1916.
	Журнал Московской патриархии. Москва. 1931—
ЗИАН	Записки Императорской академии наук. Санкт-Петербург. 1862—1916.
	Записки И. Новороссийского университета. Одесса. 1867—1909.
	Записки Императорского Одесского общества истории и дреностей. Одесса 1844—1919.
	Записки історично-филологічного відділу. Всеукраїнська академія. Київ. 1919—1931.
	Записки Отдела рукописей. Государственная публичная библиотека. СССР им. В. И. Ленина. Москва. 1938—
	Зборник на Археолошкиот музеј во Скопје. Скопје. 1955/1956—
	Зборник за друштвене науке Матице Српске. Нови Сад. 1950—
	Зборник за славистику. Нови Сад. 1970—
	Зборник за филологију и лингвистику. Нови Сад. 1957—
	Зборник историје књижевности Српске академије наука и уметности. Београд. 1960—
	Зборник на Штипскиот народен музеј. Штип. 1958—
ЗбРВИ	Зборник радова Византолошког института. Београд. 1952—
	Зборник Филозофског факултета Универзитета у Београду. Београд. 1948—
	Знаме. Букурещ. 1874—1875.
	Знание. София. 1911/1912—1913/1914.
ИАН СССР оля	Известия Академии наук СССР. Отделение литературы и языка. Москва 1940—1963.
ИАН СССР сля	Известия Академии наук СССР. Серия литературы и языка. Москва. 1964—
ИИАН	Известия Императорской академии наук. Санкт- Петербург. 1836—1896.
	Известия Историко-филологического института кн. Безбородко в Нежине. Нежин. 1877—1916.
	Известия и ученые записки Казанского университета. Казань. 1865—1883. Вж. УЗИКУ.
ИАИ	Известия на Археологическия институт. София. 1950—
ИБАИ	Известия на Българския археологически институт, София. 1921—1950.
ИБАД	Известия на Българското археологическо дружество. София. 1910—1920.
ИБИД	Известия на Българското историческо дружество в София. София.1944—1948. 1967—
	Известия на Варненското археологическо дружество. Варна. 1908—1964.
ИДБ „ВК“	Известия на Държавната библиотека „Васил Коларов“. София. 1953—1963. Вж. ИНБ „КМ“.
ИИБИ	Известия на Института за българска история. София. 1951—1957.
ИИБЛ	Известия на Института за българска литература. София. 1952—1960.
ИИБЕ	Известия на Института за български език. София. 1952—
ИИИИ	Известия на Института за изобразителни изкуства. София. 1956—
ИИИ	Известия на Института за история. София. 1960—
ИИЛ	Известия на Института за литература. София. 1961—1972.
ИИД	Известия на Историческото дружество в София. София. 1905—1940. Вж. ИБИД.
ИНБ „КМ“	Известия на Народната библиотека „Кирил и Методий“. София. 1963—
	Известия на Народния етнографски музей в София. София. 1921—1943.
	Известия на Народния музей — Бургас. Бургас. 1950—1965.
	Известия на Народния музей — Варна. Варна. 1965—
	Известия на Народния музей — Шумен (Коларовград). Варна. 1960—1973.

ИНА БАН	Известия на Научния архив на БАН. София. 1966—1968. (1957—1959: Известия на Архивния институт).
	Известия на Окръжния исторически музей и Българското историческо дружество — Толбухин. Толбухин. 1973.
	Известия на Правния институт. София. 1953—
ИССФУ	Известия на Семинара по славянска филология при Университета в София. София. 1905—1948.
ИОРЯС	Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. Санкт-Петербург — Ленинград. 1896—1927.
И по РЯС	Известия по русскому языку и словесности. Ленинград. 1928—1930.
	Известия Российской Академии истории материальной культуры. Москва и др. 1921—1936.
ИРАН	Известия Российской академии наук. Санкт-Петербург. 1815—1823. 1828.
ИРАИК	Известия Русского археологического института в Константинополе. Одесса. 1896—1912.
	Изкуство. София. 1951—
	Историја. Скопје. 1965—
	История и география. София. 1958—1968.
	История и основи на комунизма. София. 1969—1979.
ИП	Исторически преглед. София. 1945—
	Исторический вестник. Санкт-Петербург. 1880—1916.
ЈФ	Јужнословенски филолог. Београд. 1913—
	Киевские епархиальные ведомости. Киев. 1861—1916.
	Књижевна историја. Београд. 1968—
	Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР. Москва. 1951—1965.
ЛБАН	Летопис на Българската академия на науките. София. 1914—1947.
ЛБКД	Летопис на Българското книжовно дружество. София. 1901—1911.
ЛМС	Летопис Матице српске. Нови Сад. 1825—
	Летописи русской литературы и древности. Москва. 1859—1863.
	Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете. Одесса. 1890—1916.
ЛЗ	Литературен збор. Скопје. 1954—
ЛМ	Литературна мисъл. София. 1957—
	Литературни новини. София. 1961/1962—1963/1964.
МЈ	Македонски јазик. Скопје. 1950—
МкП	Македонски преглед. София. 1924/1925—1942/1943.
	Минало. София. 1909—1919. 1942.
	Мир. София. 1894/1895—1944.
	Мовознавство. Київ. 1934—1940. Н.с. 1941—
	Москвитянин. Москва. 1841—1856.
	Московские ведомости. Москва. 1756—1917.
	Московские университетские известия. Москва. 1865—1872.
	Московский вестник. Москва. 1827—1830.
	Музеи и паметници на културата. София. 1956—
	Народна култура. София. 1957—
	Народни права. София. 1888—1932.
	Наука. Пловдив. 1881/1882—1883/1884.
	Научный бюллетень Ленинградского государственного университета им. А. А. Жданова. Ленинград. 1944—
	Нива. Санкт-Петербург. 1870—1918.
	Нови хоризонти. София. 1932—1933.
	Новь. Санкт-Петербург. 1884—1898.
	Нумизматика. София. 1969—
	Одесский вестник. Одесса. 1828—1893.
	Отечествен фронт. София. 1944/1945—
ПСб	Палестинский сборник. Москва. 1954—
ПДПИ	Памятники древней письменности и искусства.
ПСп	Периодическо списание на Българското книжовно дружество. Браила — София. 1870—1910.
	Петербургская жизнь. Санкт-Петербург. 1890—1906.
	Пламък. София. 1957—
	Правна мисъл. София. 1957—
	Православен проповедник. София. 1893—1907.

ПО	Православное обозрение. Москва. 1860—1891.
ПС	Православный собеседник. Казань. 1855—1916.
	Приложение к Запискам Императорского Новороссийского университета. Одесса. 1867—1914.
ПКЈИФ	Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор. Београд. 1921—1939. 1954—
	Проблеми на културата. София. 1978—
	Проблеми слов'янознавства. Львів. 1970—
	Просветно дело. Скопје. 1945—
	Развигор. София. 1921—1937.
РП	Разкопки и проучвания. София. 1948—
	Родина. София. 1938—1941.
	Родна реч. София. 1957—
	Русская беседа. Москва. 1856—1860.
	Русская речь. Москва. 1967—
	Русская старина. Санкт-Петербург. 1870—1918.
	Русский вестник. Москва. 1856—1906.
РФВ	Русский филологический вестник. Варшава. 1879—1917.
	Русский язык в школе. Москва. 1936—
	Сборник Второго отделения Академии. Москва. 1836—1894.
СбНУ	Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. София. 1889—
СбБАН	Сборник на БАН. София. 1913—1949.
СОРЯС	Сборник Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. Санкт-Петербург — Ленинград. 1872—1928.
	Септември. София. 1948/1949—
	Славяни. София. 1945—1982.
СФ-С	Славянска филология. София. 1963—
СФ-М	Славянская филология. Москва. 1951—
	Славянски глас. София 1902—1940.
	Славянское обозрение. Санкт-Петербург. 1892.
	Слънце. София. 1919—1921.
	Советская археология. Москва. 1957—
СС	Советское славяноведение. Москва. 1965—
	Социалистическо право. София. 1952—
СпБАН	Списание на БАН. София. 1911—
	Списание на Българското инженерно-архитектурно дружество. София. 1894/1895—1949
	Старинар. Београд. 1884—1895; 1906—1911; 1912—1939; Н.с. 1950—
	Старобългарска литература. София. 1971—
	Странник. Санкт-Петербург. 1860—1917.
	Съвременна илюстрация. София. 1910/1911—1921.
	Труд. Стара Загора — София. 1900/1901—1903.
ТВПИ „КМ"	Трудове на Висшия педагогически институт „Братя Кирил и Методий" във Велико Търново. София. 1964—
	Труды Государственной публичной библиотеки имени М. Е. Салтыкова Щедрина. Ленинград. 1957—
ТИЯ	Труды Института языкознания АН СССР. Москва. 1952—
	Труды Общества любителей российской словесности при Московском университете. Москва. 1818—1825.
ТОДРЛ	Труды Отдела древнерусской литературы. Ленинград. 1934—
	Україна. Київ. 1924—1930. 1932.
	Українська мова в школі. Київ 1951—
	Український історичний журнал. Київ. 1957—
	Университетские известия. Императорский Университет св. Владимира. Киев. 1861—1919.
	Ученые записки Второго отделения Императорской Академии наук. Санкт-Петербург. 1854—1868.
УЗИКУ	Ученые записки Императорского Казанского университета. Казань. 1834—1864, 1884—1916; от 1865—1883: Известия и ученые записки Казанского университета; от 1925: Ученые записки Казанского государственного университета им. В. И. Улянова- Ленина.
	Ученые записки Императорского Московского университета. Москва. 1880—1917.
	Ученые записки. Московский городской педагогический институт. Кафедра русского языка. Москва. 1941—

УЗМГУ	Ученые записки Московского Государственного университета. Москва. 1880—1917. Н.с. 1933—
	Ученые записки Тартуского государственного университета. Труды по русской и славянской филологии. Серия лингвистическая. Тарту. 1954—
	Училищен преглед. София. 1896—1949.
ФЗ	Филологические записки. Воронеж. 1860—1916.
	Филологические науки. Москва. 1958—
	Харьковские епархиальные ведомости. Харьков. 1867—1883.
ХЧ	Христианское чтение. Санкт-Петербург. 1821—1916.
	Художествена култура. София. 1910—1930.
	Цариградски вестник. Цариград. 1848—1862.
	Церковный вестник. Санкт-Петербург. 1875—1916.
ЦВ	Църковен вестник. София. 1900/1901—
ЧОИДР	Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. Москва. 1845/1846—1916.
ЧМОЛДП	Чтения в Московском Обществе любителей духовного просвещения. Санкт-Петербург· 1863—1909. Сергиев Посад. 1910—1916.
	Этимология. Москва. 1965—
	Этнографическое обозрение. Москва. 1889—1916.
	Юридически преглед. София. 1893—1933.
ABAW	Abhandlungen der königlichen Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-philologische und historische Klasse. München. 1835—1928. N.F. 1929—
	Abhandlungen der Königlichen Böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften. Prag. 1775—1883/1884.
AAV	Acta Akademiae Velehradensis. Praga. 1905—1948.
	Acta Apostolorum apocrypha. Lipsiae. 1891—
	Acta archaeologica Academiae scientiarum hungaricae. Budapest. 1951—
	Acta Conventus velehradensis. Praga·Olemicius. 1908—1927.
	Acta Jutlandica. Århus. 1929—
AL	Acta linguistica. Budapest. 1951/2952—
AL	Acta linguistica. Copenhagen. 1939—
	Acta Universitatis Carolinae. Praha. 1955—
	Acta Universitatis Lodziensis. Lodz.
	Acta Universitatis Lundensis. Lund. 1864—1904. N. S. 1905—
	Acta Universitatis Szegediensis Attila Józef nominatae. Acta Historica. Szeged. 1957—
	Aevum. Milano. 1927—
	Akord. Praga. 1934—1948.
AB	Analecta Bollandiana. Bruxelles. 1882—
	Analele Universităţii „C. J. Parhon". Seria ştinţelor sociale. Bucuresti. 1954—
	Annales Academiae Scientiarium Fennicae. Helsinki. Seria B. Humaniora. 1909—
	Annali dell'Istituto Universitario Orientale di Napoli. Napoli. 1958—
	Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales et slaves. Bruxelles. 1932/1933—
	Anzeiger der Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-historische Klasse. Wien. 1864—
AnzSPh	Anzeiger für slavische Philologie. Wiesbaden. 1966—
	Apoštolat sv. Cyrila a Metoděje. Olomouc.
	Archa.
	Archaeologia Austriaca. Wien 1948—
	Archeologické rozhledy. Praha. 1949—
	Archiv für österreichische Geschichte. Wien. 1865— (1848—1865: Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen. Wien).
ASPh	Archiv für slavische Philologie. Berlin. 1876—1929.
	Arhiva. Jaşi. 1888—
	Ariel. Jerusalem. 1962—
	Arkiv za povjestnicu jugoslavensku. Zagreb. 1851—1875.
BalkA	Balkan-Archiv. Leipzig. 1925—1928.
	Balkan Studies. Thessaloniki. 1960—
	Belleten Turk tarih kukumu basmevi. Ankara. 1937—
	Beilage zur Allgemeinen Zeitung. München. 1813—1908.
	Biuletyn Polskiego towarzystwa językoznawczego. Kraków. 1927—

Bogoslovni vestnik. Ljubljana. 1921/1922—
Bolletino della Badia Greca di Grottaferrata. Grottaferrata. 1929—1943. N.s. 1947—
Buletinul Societăţii numismatice române. Bucureşti. 1904—
Bulgarian Historical Review. Sofia. 1973—
Bulletin de Correspondance Hellénique. Paris. 1877
Bulletin de la Classe des Lettres et des Sciences Morales et Politiques. Bruxelles. 1899—
BSLP Bulletin de la Société de linguistique de Paris. Paris. 1869—
Bulletin linguistique. Bucarest. 1933—
Bulletin of Museum Haaretz.
Bulletin ústavu ruského jazyka a literatury. Praha. 1957—
Bulletin Vysoké školy ruského jazyka a literatury. Praha. 1957—
BZ Byzantinische Zeitschrift. Leipzig. 1892—
Bbg Byzantinobulgarica. Sofia. 1962—
Bsl Byzantinoslavica. Praha. 1929—
Byzantion. Bruxelles. 1924—
Čas. Ljubljana. 1907—
ČČM Časopis Musea Království Českého. Praha. 1827—1917.
Časopis katolického duchovenstva. Praha. 1828—1852. N.s. 1860—
ČMM Časopis Matice moravské. Brno. 1869—
Časopis pro moderni filologii. Praha. 1911—
Časopis Učene společnosti Šafařikovy. Bratislava.
Catholic historical review for the study of the Church history of the United States. Washington. 1915—1921. N.s. 1921—
Cercetări de lingvistică. Cluj. 1956—
Československá rusistika. Praha. 1956—
Československý časopis historický. Praha. 1953—
ČČF Český časopis filologický. Praha. 1942/1943—1945.
Český časopis historický. Praha. 1895—
Codices manuscripti. Wien. 1975—
Commentationes humaniarum litterarum societatis scientiarum fennicae. Helsingfors. 1922—
Cyrillomethodianum. Thessalonique. 1971—
Czasopismo prawno-historyczne. Warszawa. 1948—
Dacia. Bucarest. 1957—
Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-historische Klasse. Wien. 1850—
Deutsche Literaturzeitung. Berlin. 1880—
Die Sprache. Wien. 1949—
WSl Die Welt der Slaven. Wiesbaden. 1956—
Dom in svet. Ljubljana. 1888—
Dumbarton Oaks Papers. Cambridge, Mass. 1941—
Eastern churches quarterly. Ramsgate. 1936—
Échos d'Orient. Paris. 1897—1940/1942.
Ellwanger Jahrbuch.
Epigraphica. Milano. 1939—
Etnolog. Ljubljana. 1926/1927—1945.
EH Études historiques. Sofia. 1960—
Études slaves et Est-européennes. Montréal. 1956/1957.
Filologija. Zagreb. 1957—
Germanoslavica. Brünn. 1931/1932—1937.
Glasnik Muzeiskega društva za Slovenijo. Ljubljana. 1919/1920—
Glasnik Srpske pravoslavne patriaršije. Sr. Karlivici — Beograd. 1920—
Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu. N.s. Sarajevo. 1946—
Historica. Praha. 1959—
Historica Slovaca. Bratislava. 1940/1941—
Historicke stúdie. Bratislava. 1955—
Historický časopis. Bratislava. 1953—
Hlidka archeologická. Praha. 1928—
Indogermanische Forschungen. Strassburg. 1892—1944. 1949—
Informations UNESCO. Paris.
IJSLP International Journal of Slavic Linguistics and Poetics. 'S—Gravenhage, 1959—
Internationale Monatsschrift für Wissenschaft. Berlin. 1907—

JÖB	Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik. Wien. 1969—[1951—1968: Jahrbuch der österreichischen byzantinischen Gesellschaft]
	Jahrbuch des Historischen Vereins Dillingen. Dillingen. 1896—
	Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Breslau. 1936—1941. N.F.München. 1953—
	Jahresberichte der Schlesischen Gesellschaft für vaterländische Kultur. Orientalischsprachwissenschaftliche Sektion. Breslau. 1824—
	Język polski. Kraków. 1916—
	Journal of Biblical Literature. Missoula. 1882—
	Journal of Theological Studies. London. 1899—
JIC	Jugoslovenski Istoriski časopis. Ljubljana. 1935—
	Klio. Leipzig. 1901—1943.
	Književnik. Zagreb. 1864—1866.
	Krytyka. Kraków. 1899—1914.
KH	Kwartalnik historiczny. Warszawa. 1887—
	Le monde slave. Paris. 1917—1918. N.s. 1924—1938.
	Les Études balkaniques tchécoslovaques. Praha. 1966—1974.
	Letopis slovenské Akademije znanosti in umetnosti. Ljubljana. 1938/1942—
LS	Linguistica Slovaca. Bratislava. 1939—
LF	Listy filologické. Praha. 1874—
	Ljetopis Jugoslavenske Akademije znanosti in umjetnosti. Zagreb. 1867/1877 (1877)—
	Lud. Lwow. 1895—
	Lud słowiański. Kraków. 1929—1938.
	Lumir. Praha. 1851—1872. N.s. 1873—1938/1939 (?)
	Mededeelingen der Koninklijke akademie van wetenschappen. Afdeeling Letterkunde .Amsterdam. 1855—1937. N.s. 1938—
	Mélanges de science religieuse. Lille. 1944—
	Mémoires de la Société de Linguistique de Paris. Paris. 1868—1935. Meudon.
	Miscellanea Francescana di storia, di lettere, di arti. Roma. 1886—
	Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung. Graz etc. 1880—
	Mitteilungen des Oberösterreichischen Landesarchivs. Graz.
	Mitteilungen der Schlesischen Gesellschaft für Volkskunde. Breslau. 1984/1896—1938.
	Myšl polska. Warszawa. 1915—?
	Naš jezik. Beograd. 1932. N.s. 1949/1950—
	Naše řeč. Praha. 1917—
	Naše věda. Praha. 1920—
	Neophilologus. Groningen. 1916—
	Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde. Hannover, Leipzig, Berlin. 1876—1935.
	Nouvelle revue théologique. Tournai, Louvain. 1869—
	Ochrana památek.
	Onomastica. Wrocław. 1955—
	Opera Universitatis Purkynianae Brunensis. Facultas Philosophica. Brno.. 1923—
OChP	Orientalia Christiana periodica. Roma. 1935—
	Ostkirchliche Studien. Würzburg. 1952—
	Palaeobulgarica. Sofia. 1977—
PArch	Památky archeologické. Praha. 1855—1948. 1953—
	Pamiętnik literacki. Warszawa. 1902—1938. 1946—
	Pamiętnik Słowiański. Kraków. 1949—
	Patrologia Orientalis. Paris. 1903—
	Philologu.. Wiesbaden. 1846—1896. 1944—
	Pontica. Constanța. 1968—
PJ	Poradnik językowy. Warszawa. 1901—
PF	Prace filologiczne. Warszawa. 1855—1937.
	Prace językoznawcze. Wrocław. 1954—
	Pravnehistorické studie. Praha. 1955—
	Przegląd historyczny. Warszawa. 1905—
	Przegląd Polski. Kraków. 1866—1914.
	Przegląd Warszawski. Warszawa. 1921/1922—1925.

Publikationen des österreichischen Kulturinstituts in Rom. Köln. 1954—

RJAZU Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Zagreb. 1867—1945. N.s. 1948—

RIJAZU Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru. Zagreb. 1954—

RSslI Radovi Staroslavenskog instituta. Zagreb. 1952—

Radovi Zavoda za slavensku filologiju. Zagreb.

Razprave. Filozofsko-filološko-historični razred Akademije znanosti in umjetnosti. Ljubljana. 1930—1949.

Razprave. Slovenska Akademija znanosti in umjetnosti. Razred za filološke in literarne vede. Ljubljana. 1950—

Razprave Znanstvenega društva za humanisticne vede v Ljubljani. Ljubljana. 1923—1940.

REB Revue des études byzantines. Paris. 1943—

RES Revue des études slaves. Paris. 1921—

RESEE Revue des études sud-est européennes. Bucureşti. 1963—

RHR Revue de l'histoire des religions. Paris. 1880—

Revue historique de droit français et étranger. Paris. 1855—1869. S. 4 1922—

Revue des questions historiques. Paris. 1866—1939.

RSlav Ricerche slavistiche. Roma. 1952—

Rivista di Storia Italiana. Roma. 1884—

Rivista di Venezia.

RS Rocznik slawistyczny Kraków. 1908—

Rocznik Towarzystwa przyjażni nauki w Toruniu. Toruń. 1878—

Rsl Romanoslavica. Bucureşti. 1958—1972. 1980—

RČAV Rozpravy Československé akademie věd. Praha. 1891—

Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń Wydziału filologicznego Akademii umiejętności. Kraków. 1874—1891. (1892—1909;1910—1919 :Rozprawy Akademii umiejętności. Wydział filologiczny; 1918—: Rozprawy Wydziału filologicznego Akademii umiejętności w Krakowie)

Russian Linguistics. Dordrecht. 1974—

SF Sborník filologický. Praha. 1953—

Sborník Filosofické fakulty University Komenského v Bratislavě. Bratislava. 1922—1932.

Sborník leterarno-vedeckého odboru spolku sv. Vojtecha. Trnava.

Sborník Matice moravské. Brno. 1914—

SPFFBU Sborník prací Filosofické fakulty Brněnské university. Brno. 1952—

ScS Scando-Slavica. Copenhagen. 1954—

Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-historische Klasse. Wien. 1848—

SBA Sitzungsberichte der königlichen Bayerischen Akademie der Wissenschaften-Philosophisch-philologische und historische Klasse. München.1871—1897. N. F. 1898—

Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften. Philologisch-historische Klasse. Berlin. 1856—1938. 1948—

Slavia. Praha. 1922/1923—

Slavia antiqua. Poznań. 1948—

Slavic Review. University of Illinois, Champaign. 1941—

SPr Slavica Pragensia. Praha. 1954—

SR Slavistična revija. Ljubljana. 1948—

Slavistische Studien.

Slovanská revue.

Slovanské historické studie. Praha. 1960—

Slovanské štúdie. Bratislava. 1962—

SP Slovanský přehled. Praha. 1898—1939. 1946—

Slovenská archeológia. Bratislava. 1953—

Slovo. Zagreb. 1952—

SaS Slovo a slovesnost. Praha. 1937—

Słowo polskie.

Speculum. Cambridge, Mass. 1926—

Spisy filosofické fakulty University Komenského v Bratislavě. Bratislava. 1922—

Sprawozdania z czynności i posiedzień Polskiej akademii umiejętności. Kraków. 1891—

Starine. Zagreb. 1869—
Studi Veneziani.
Studia balkanica. Sofia. 1970—
Studia historico-philologica serdicensia. Sofia. 1938, 1940.
StS Studia Slavica. Academiae Scientiarum Hungaricae Budapest. 1955—
SFPS Studia z filologii polskiej i słowiańskiej. Warszawa. 1955—
Studie Československé akademie věd. Praha. 1953—
Studii. Institutul de istorie şi filozofie. Academia RPR. Bucureşti. 1948—
SCL Studii şi cercetări lingvistice. Bucureşti. 1950—
Südost-Forschungen. München etc. 1940—[1936—1939: Südostdeutsche Forschungen. Leipzig—München].
Századok. Budapest. 1867—
Tauta ir žodis. Humanitariniu mokslų fakulteto leidinys. Kaunas. 1923—1931.
The Journal of Byelorussian Studies. London.
SEEJ The Slavic and East European Journal. Bloomington. 1957—
Travaux et Mémoires. École Française d'Athènes. Paris. 1929—
Vlast.
Wiener Archiv für Geschichte des Slaventums und Osteuropas. Graz-Köln, 1955—
WSJ Wiener slavistisches Jahrbuch. Wien. 1950—
Wissenschaftliche Zeitschrift der Karl-Marx-Universität Leipzig. Gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe. Leipzig. 1951/1952—
Zbornik Historijskog instituta Jugoslovenske akademije. Zagreb. 1959—
ZB Zeitschrift für Balkanologie. Wiesbaden. 1962—
Zeitschrift für katholische Theologie, Innsbruck. 1876—
Zeitschrift für neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der älteren Kirche. Giessen. 1900—1942. 1949—
Zeitschrift für osteuropäische Geschichte. Berlin. 1911—1914. N.F. 1931—1935.
Zeitschrift für Ostforschung. Marburg. 1952—
ZSPh Zeitschrift für slavische Philologie. Leipzig. 1924—1944. 1947—
ZS Zeitschrift für Slawistik. Berlin. 1956—
Zeitschrift für systematische Theologie. Gütersloh-Berlin. 1923—
Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung. Berlin. 1852—1943. 1948—
Zentralblatt für Bibliothekswesen. Leipzig. 1884—1944. 1947—
Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Kraków. 1955—
Zeszyty naukowe Uniwersytetu Wrocławskiego. S.A. Nauki społeczne. Wrocław. 1961—
Zgodovinski časopis. Ljubljana. 1947—
Zprávy československého státního archeologického ustavu. Praha. 1929—

'Αρχείον τοῦ Θρακικοῦ λαογραφικοῦ καὶ γλωσσικοῦ θησαυροῦ 'Αθῆναι. 1934/1935—
Βυζαντινά. Θεσσαλονίκη. 1969—
Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς. Θεσσαλονίκη. 1917—
Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας. 'Αθῆναι. 1960—
'Εκκλησία. 'Αθῆναι. 1923—
'Εκκλησιαστικὸς Φάρος. 'Αλεξανδρεία. 1908—
'Επετηρὶς ἑταιρείας κυκλαδικῶν μελέτων. 'Αθῆναι. 1961—
'Επετηρὶς ἑταιρείας βηζαντινῶν Σπουδῶν. 'Αθῆναι. 1927—

А — първата буква от двете старобълг. *азбуки* (знакът за *а* стои на първо място в азбучната последователност на почти всички буквени системи, които възхождат към северносемитското писмо). Нарича се азъ (лично местоимение за 1 л. ед.ч.). Има числена стойност 1.

В *глаголицата* фигурката за *а* е подобна на кръст, чиито хоризонтални рамена имат във външните си краища по една висяща чертица (сх. ⰰ). По графичен състав чертежът е значително по-сложен — изграден е от 6 или 7 (по изключение и 8) отделни къси щрихчета. Начертанието се състои от: 1) Основна хаста, образувана от 2 вертикални чертици, между които обикновено има ъгъл, много близък до 180° (сх. ⰰ), поради което хастата е с лека чупка в средата. Като цяло начертанието изглежда, общо взето, отвесно, само в отделни случаи може да има лек наклон надясно (напр. у втория писач на Син. пс. и в Клоц. сб., по-чувствителен в първия старинен почерк на Киевските листове) или наляво (напр. в Зогр. ев., редовно в Син. евх.); по-силно наведени фигурки се явяват след XI в. Двете чертици са приблизително еднакви по дължина, а когато се появява разлика, тя е в полза на долната чертица; начертания с много къс горен щрих са характерни за Син. евх., втория старинен почерк на Киевските листове и особено за Рилските глаголически листове (тип ⰰ). 2) Хоризонтални чертици (рамена), които обикновено са еднакво дълги. В някои случаи лявото рамо е по-късо (вторият почерк на Киевските листове) или има малък наклон (сх. ⰰ ; най-много такива написания се срещат в Мар. ев. и Асем. ев.). 3) Вертикални клинчета (ункуси), които се явяват във всички глаголически *а*-начертания независимо от локалния произход на даден ръкопис или от времето, в което той е възникнал. Първоначално те са съвсем къси, но още през X в. в някои книжовни школи се появява тенденция да бъдат удължавани; по този начин постепенно се оформят няколко графични разновидности на глаголическото *а*, които могат да се обобщят в 2 основни типа — кръстообразен и подобен на обърнато щ (сх. ⰰ и ⰰ). Първият е представен в Зогр. ев. (и в интерполираната част), Клоц. сб., Син. пс. (без първия главен писач), Охридските глаголически листове, в по-старинния от двата Пражки листове и в някои други по-късни текстове. Вторият тип се проявява най-силно в Син. евх. Той надделява и в хърватската глаголица. Останалите старобълг. глаголически паметници показват преходни степени, най-напред с по-дълга лява (напр. в Асем. ев.) или дясна (в третия главен почерк в Син. пс.) чертица, после с изравнени по дължина ункуси (в Мар. ев., първия писач на Син. пс., Рилските глаголически листове), все още невинаги достигащи долната редова линия. Подобен развой на двете странични клинчета се наблюдава и при една кирилска буква — начертанието за *т*. 4). В горната част на хастата може да се обособи още един самостоятелен щрих (сериф). Той е изявен най-силно в Охридските глаголически листове (сх. ⰰ , дори ⰰ), понякога и в първия главен почерк на Син. пс., а също и в по-късни глаголически текстове — Пражките листове, Виенските листове и др. Със самостоятелен сериф е начертана буквата и в два от най-старите *абецедари* — Парижкия и Мюнхенския. За възможната мотивировка на фигурата вж. и *Глаголица*.

В старобълг. кирилски паметници буквата *а* се среща в 2 главни разновидности: 1) Начертание с наклонен с

горния си край наляво стълбец, който представя права линия. Петлицата е закръглена или триъгълна — започва от върха или средата на стълбеца и стига до реда (Супр. сб.) или не винаги стига до него — Сав. кн., Хилендарски листове, Самуилов надпис (сх. ѧ). Начертанието на *а* с наклонен стълбец характеризира ръкописи с изискано в калиграфско отношение писмо (Супр. сб., Македонски кирилски лист, преславска епиграфика, Самуилов надпис, Хилендарски листове и др.; от покъсните — Погодинов псалтир, Търновско евангелие от 1273, Норовски псалтир и др.). 2) Начертание с прав стълбец, разположен (в най-характерните форми) перпендикулярно на линията на реда. Петлицата (триъгълна или закръглена) не достига до линията на долния ред (сх. ѧ). Такова начертание характеризира т. нар. „народни почерци" и се среща в много паметници (Надпис от с. Избул, Шуменски окръг, Листове на Ундолски, Добромирово евангелие, Слепченски триод Аргиров триод, Рилско *б-* евангелие, Пантелеев апостол от 1313 и др.). Типът е характерен и за босненската кирилица.

Първата разновидност на *а* има успоредици в стария и особено в младия виз. унциал, а втората — в стария виз. унциал от VII—VIII в. и в паметници с „провинциално" виз. писмо от IX—X в. Среща се в инициални букви във виз. ръкописи до XI в. В много ръкописи, главно среднобългарски, се появяват разнообразни „смесени" типове. Стълбецът може да се срещне с лек или нередовно начертан наклон, в някои ръкописи той се извива (сх. ѧ)— срв. някои начертания в първия почерк на Охридския апостол, и др. Срещат се разнообразни начертания по отношение на формата на петлицата на буквата — тя може да бъде понякога правоъгълна и спусната до линията на реда (Карпинско евангелие, Норовско евангелие), може да бъде хоризонтално разположена елипса, малък или поголям кръг, триъгълник и пр. Един характерен смесен тип (между старите два типа ѧ и ѧ) представя начертанието с рязко извита към реда петлица (напр. в надписите към Боянските стенописи от средата на XIII в.).

Хронологически определящ момент в начертанието на кирилската буква *а* може да се смята големината на петлицата. Общо взето, малката петлица (закръглена или триъгълна) е белег на старинност на ръкописа. Със сравнително по-малка петлица се отличават начертанията с изправен стълбец. През XIV в. зачестяват декоративни начертания на *а* с извита и удължена линия — срещат се най-често като надредни или краередни букви. Начертания с удължен, наклонен, но неизвит стълбец (ѧ) се срещат като декоративни и в най-ранни паметници (напр. в заглавни редове в Супр. сб.).

Петър Илчев, Боряна Велчева

АБЕЦЕДА̀Р, а б е ц е н а р (лат. abecedarium, abecenarium) — списък на букви в азбучен ред. В стари ръкописи или на камък са запазени такива списъци или части от списъци, като понякога буквите са дадени заедно със своите названия. Старите А. съдържат данни, по които се възстановяват изчезнали графически системи. Особено голямо значение за славистиката имат глаголическите А., по които се съди за първоначалния състав на *азбуката,* създадена от Кирил и Методий, и за измененията в нея през ранния период от развоя на слав. писменост. Най-старите слав. А. са: П р е с л а в с к и А., издълбан на стена в *Кръглата църква* в Преслав, строена по време на цар *Симеон*. Съдържа началото на глаголическата азбука до буква ѯ. А. е открит при разкопки през 1959. Публикуван е (неточно) от Ив. *Гошев* през 1961. Глаголическите букви на Преславския А. са дребни, имат старинни начертания и показват сходства с кръглата глаголица. A b e c e n a r i u m B u l g a r i c u m (Български, Парижки А.) от XI—XII в. Написан е върху лат. ръкопис от X—XI в. (съ-

Преславски глаголически абецедар от Кръглата църква, X в.

храняван под № 2340 в Парижката национална библиотека), чиито следи днес са изгубени. Съдържа 31 глаголически букви. Над буквите са написани с готическа латиница техните названия. Начертанията на глаголическите букви се отличават със старинност. Abecenarium Bulgaricum е проучван и издаван многократно. Ранна снимка от него дава Ю. И. *Венелин* през 1829. От този А. е направено копието, включено като „българска азбука" в Пантографията на Е. Фрай от 1799. Мюнхенски кирилско-глаголически А. от XII в. Написан е върху последния лист на лат. ръкопис от X в., който се пази под № Cod. a. 14485 в Мюнхенската държ. библиотека. До края на XV в. ръкописът е бил в манастира „Св. Емерам" в Регенсбург (дн. във ФРГ), където е открит и А., издаден като „гръцка азбука" през 1501 от хуманиста К. Целтис. Съдържа 8 реда — 4 с кирилската и 4 с глаголическата азбука, всяка с 38 букви. През 1911 В. *Ягич* публикува снимка от Мюнхенския А., като отбелязва, че му е попаднала случайно и не знае откъде е. А. е известен като „Ягичев" до 1930, когато Н. С. *Трубецкой* го идентифицира с А. от Мюнхенската библиотека. Оттогава е известен като Мюнхенски А. Бандуричев А. от XIII в. Съдържа имената на старобълг. букви, написани с грц. букви: ἄς, μπούκη, βέτδ, γλαώγ, δοπρῶ, γέεστι, ζηβήτ, ζελῶ, ζεμλέα, ἤζε, ἢ, κάκω, λουδία, μῆ, νᾶς, ὦν, ποκόη, ῥιτζίη, σθλόβω, ντβέρδω, ἤκ, φέρωτ, χέρ, ὦτ, τζῆ, τζέρβη, σάα, σθία, γέορ, γέρῆ, γέρ, γέατ, γίου, γέους, γέα. Публикуван е за пръв път през 1711 и носи името на своя откривател А. Бандури. Храбров А. — буквите, изброени в сказанието „За буквите" на *Черноризец Храбър*. За тези букви Черноризец Храбър свидетелствува, че са 38 и са създадени от Константин Философ, 24 по грц. образец и 14 „по словѣнстѣи рѣчи". Важен източник за установяване на старите азбучни списъци са също така запазените стари стихотворения в азбучен *акростих* (вж. *Азбучна молитва*). От XIV—XV в. се срещат А., които носят белезите на хърватска глаголическа практика. Такива са Дивишевият (Стокхолмският) А. от XIV в., Турският А. от края на XIV или началото на XV в., кирилско-глаголиче-

ските Чайнички А. и Радославов А. от XIV—XV в.

А. се различават както по броя, така и по състава и реда на съдържащите

Преславски абецедар

се в тях букви. Спорен е въпросът за първоначалния състав на глаголическата азбука и за гласежа на някои от глаголическите букви. Тази проблематика е свързана с въпросите на праслав. и старобълг. фонология и истор. диалектология. В най-архаичните по текст преписи на Храбровото сказание (Московския, Соловецкия и Троицкия) има указания, които съвпадат с данните от А. и азбучните молитви и дават възможност да се реконструира приблизително глаголическият буквен състав, който е имал пред вид Черноризец Храбър и който намираме транслитериран с кирилица в стигналите до нас преписи на съчинението му. Дискусионните и недостатъчно решени палеографски и лингвистични проблеми на глаголическата азбука са свързани с буквите ⰾ — *герв* (г'), ⰹ ([шт'] или [шч']), двете букви за *х* — ⰵ и ⰶ, трите вида *и* — ⰻ, ⰼ, ⰽ, и буквите за носовките.

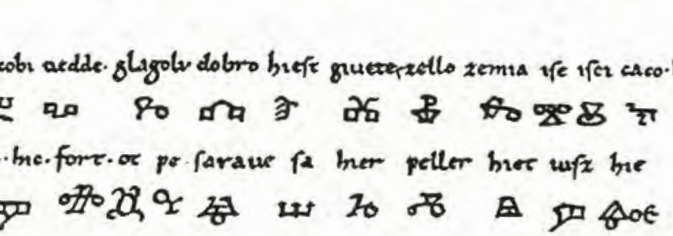
1. Най-много дискутиран е т. нар. „пѣ-проблем" — въпросът какво се крие зад названието „пѣ" на 26-о място в азбуката и има ли отношение това название към ⰹ? Някои слависти свързват въпроса с предполагаема корелация на ⰾ и ⰹ.

На 12-о място в азбуката, между буквите за *и* и *к*, се възстановява буквата *герв*. Тази буква се открива в глаголическата част на Мюнхенския А. и съответствува на ѣ в кирилската му част. ⰾ намираме също в по-късни А. като Радославовия и Турския. Указания за ⰾ (г) пред *к* съдържат някои от азбучните молитви. В Московския и Соловецкия препис на Храбровото сказание буквите *л* и *г* стоят сред буквите по грц. образец. Освен това намираме втори път *л* сред буквите по „словѣньскꙋ ꙗзыкꙋ". Предполага се, че се касае за смесване на *л* и ⰻ на кирилска почва в късни преписи, следователно Храбровият А. също дава указание за наличие на *герв*.

ⰾ отсъствува в Abecenarium Bulgaricum. Това отсъствие и особено непълната яснота на проблема за трите вида „и" в глаголицата налагат предпазливост при окончателното решаване на въпроса за наличието на тази буква в първоначалния състав на глаголическата азбука. Преобладава мнението, че буквата ⰾ е изконна — с цифрова стойност 30 и с фонетична стойност [г']. Най-ранното ѝ начертание прилича на обърнато *г*, срв. ⰳ(г) и ⰾ (от ⰳ). В глаголическите ръкописи ⰾ се употребява само в чужди думи главно пред предни гласни, напр. аⰾелъ.

Буквата ⰹ се открива в глаголическата и кирилската част на Мюнхенския А. И в двата случая тази буква е в съседство с *ш* и еровете в края на азбуката. Указания за ⰹ в края на азбуката дават също така азбучните молитви и Храбровият А. ⰹ отсъствува в непълния списък на Abecenarium Bulgaricum. А. съдържат данни, които показват, че гласежът на ⰹ е бил [шт'] или [шч']; срв. названието на буквата в Бандуричевия А. — σϑία, в Дивишевия — sstya, в Турския — schsa и ш'ща. Дълги години фактът, че в късни паметници след XIII в. от Хърватско ⰹ се среща с цифрова стойност 800, създава недоразумения. Това кара мнозина да решат, че още в ранната глаголица буквата е била на 26-о място в азбуката. Abecenarium Bulgaricum, Мюнхенският А., Храбровият А. и азбучните молитви съдържат данни, които налагат на 26-о място в азбуката да се възстанови глаголическа буква (със запазено начертание само в Мюнхенския А.) с название пѣ. Най-вероятната стойност на тази буква е била

пси — ѱ; срв. думи като псалмъ и пѣснь на това място в азбучни молитви и буквата ѱ в Хилендарското сказание. ѱ там се среща след ѡ

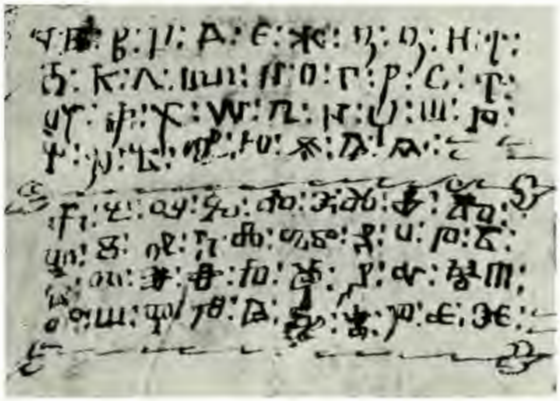

Парижки абецедар, XI—XII в.

и пред дума пѣнмн. Употребата на ѯ за 800 в късни паметници и появата ѝ след ѡ в хърватски А. (Дивишевия и Турския) трябва да се обяснят вероятно с близостта на кирилските начертания ѱ и ш. Трябва да се подчертае, че пѣ и ш са съвсем различни букви и не може да се приеме твърдението на някои слависти, че пѣ е „апелативно название" на ѯ. Мюнхенският А., Храбровият А. и азбучните молитви показват, че двете букви съществуват независимо една от друга на две различни места в азбуката.

През 1929, когато фактите от А. са по-малко проучени, откритите азбучни стихотворения и техните преписи са по-малко, а и българските диалекти в истор. аспект са по-малко изследвани, Н. Н. *Дурново* изказва предположение, че буквата ѯ се е срещала изконно на 26-о място в азбуката и е означавала съгласна [к']. Според Дурново ѯ в доморавската слав. азбука е било знак за беззвучен паралел на звука, който се е обозначавал с ѕ, т.е. за звука, който се е явявал в солунския говор на мястото на общославянско *tj и *kt'. Преди Втората световна война хипотезата на Дурново не се приема, тъй като ѝ противоречат редица факти: 1) ѕ се среща само в чужди думи и нито веднъж за рефлекс на *dj. За рефлексите на *dj в старите паметници намираме редовно *жд* (и един случай *ждж* — Мар. ев.). 2) Нито веднъж в старите паметници не се открива *к* за рефлекс на *tj. Във всички случаи се среща ѯ или *шт* (ѯ или шѳ). 3) Начертанието на ѯ и неговото място в азбуката показват близост с буквите за беззвучните шушкави съгласни Ш и ѱ (ѵ). 4) Солунският говор е характерен представител на източнобълг. говори по своите фонетични особености (срв. рефлексите на ѣ, безударния вокализъм, съвпадението на застъпниците на ъ и ж в коренни морфеми и др.) В него не се срещат случаи с *к', г'* за *tj, kt' и *dj (срв. форми като къшта, дъждо). 5) Топонимията в дн. Македония, лексиката и езиково-истор. паметници показват, че формите с к', г' за *tj, *kt', *dj са по-късни и изместват стари форми с *шт, жд* (*шч, жѵ*). Очевидно е, че предположението на Дурново е едно случайно хрумване, за което сам той казва, че е основано „не на обективни данни, а на априорни съображения". След Втората световна война хипотезата на Дурново изведнъж се възражда в няколко разновидности. Търсят се факти и основания, за да бъде тази хипотеза подкрепена и запазена в някаква форма. Напоследък всички разновидности се подлагат на трезва преценка и остра критика.

Спорен и нерешен остава въпросът, дали буквата ѯ се е срещала изконно в глаголицата или се е появила на даден етап от нейния развой като лигатура от ш и ѱ. Няма данни, от които може да се съди със сигурност за наличието на буквата в състава на азбуката в доморавския период. Във всеки случай може да се предполага с голяма вероятност, че тази буква фи-

Мюнхенски абецедар, XII в.

гурира сред 38-те букви, които Черноризец Храбър има предвид. Мюнхенският А. и азбучните молитви също свидетелствуват, че ѱ е ранна буква в глаголическата азбука.

Ново обяснение на буквеното название „пѣ" предлага през 1977 скандинавският учен К. Олоф. Той изказва интересното предположение, че Азбучната молитва (чийто акростих според него лежи в основата на първия слав. А.) е имала в оригиналния си вид форма на кръст. Думите **летнтъ** (**бо нъı-нѣ...**) и **печаль** (**печаль моѭ на радость прѣложн**) не са били начални, а са следвали след цезура в по-дълги стихове. Олоф смята, че при преписването на молитвата кръстната ѝ форма се е нарушила, тези думи са станали начални и първите им букви са се преосмислили като отделни букви в азбуката. Срв.:

печаль

пѣснмн [**хвалямн, тебѣ**] → **пѣ**[**хлъ, тъ**]

ѱ. **пѣснмн** — ф. **фарнсене** — ф, ѳ, ѯ

ѱ. **ѱалмн** — ѱ [ш] shzha (с. 330).

2. Старите А. съдържат указания за наличие на два вида *х* в глаголическата азбука. Това са паякообразното *х* ($х_2$) с начертание ⳨ и название **хлъмъ**, за което повечето слависти смятат, че е означавало *твърдо х*, и *меко х* с начертание ⳩ и название **хѣръ** ($х_1$). Едната буква е била на 24-о място в азбуката между „ф" и „ѡ", а другата — в края на азбуката в съседство с „ѣ". Спори се по въпроса, коя от двете букви е била след буквите „по гръцки образец", т.е. между ф и ѡ, и коя — в края на азбуката. Преобладава мнението, че на 24-о място в азбуката първоначално е била буквата ⳨, която е по-близка по начертание до грц. *х*. В Abecenarium Bulgaricum, където се открива „спойка" между ⍥ (омега) и ⳨, намираме буква ⳨ след ⍦ с название ot. В края на азбуката пред ѫ (ъ) с название peller стои буквата ѩ ($х_1$) с название hier. Може би в случая има „спойка" между ѫ (ь) — ерь, и ѩ — **хѣръ**. В А., където много букви липсват, са известни няколко такива „спойки" (сливания на две букви). Данни за ѩ в края на азбуката съдържа и Храбровият А. При многократното преписване на текста с кирилица буквата ѩ е била смесвана и транслитерирана ту с ъ, ту с ю. Така може да се обясни повтарянето на ъ в Московския препис и повтарянето на ю — в Соловецкия. И в двата случая повторените букви са пред ѣ. На тези факти противоречи Мюнхенският А., където ⳨ е до ѣ.

Изчезването на ⳨ и замяната на тази буква с ѩ се обясняват с близостта на начертанията на ѩ и ѯ — буквата за „твърдия" вариант на *г*.

3. Един от най-трудните и нерешени въпроси на оригиналния глаголически А. е наличието и мястото на буквите за *и* — ⳮ, ҁ и ѵ. Мюнхенският А., Храбровото сказание и някои от азбучните молитви съдържат указания за наличие на буква за *и* (в Мюнхенския А. това е ҁ) в края на азбуката. За даден етап от развоя на глаголическата графика (няма сигурни данни дали това е най-ранният) се възстановява буквен ред . . . ⳮ, ѵ . . . след *з* и . . . ш, ѳ, ѱ, ҁ, ѯ, ѩ, . . . в края на азбуката пред буквите за *ю* и *носовките*.

4. Спорни моменти крият и буквите за *носовките* в запазените ранни азбучни списъци. В славистиката е почти прието, че в края на азбучния ред на глаголицата трябва да се възстановят буквите ⰹ, ⰿ, ⰽ. ⰹ е първата част на йотуваната носовка ⰹⰽ (ⱗ). ⰹ се среща като отделна буква в Мюнхенския А. с кирилско съответствие ѫ. В Abecenarium Bulgaricum намираме ⰹⰽ като буква с название hie; срв. hiet за ѣ. В Бандуричевия А. има название γέα (срв. γέατ за ѣ) в края на азбуката. Московският препис на Храбровия А. свършва с буквите ⱗ, ⱁ, ⰰ (ⰹ, ⰿ, ⰽ?). Глаголическата част на Мюнхенския А. свършва с ⰹ, ⰿ, ⰽ, ⰹⰽ, а кирилската — с ⱁ, ѫ, ⰻ, ⰰ. Спорни са въпросите, какво са означавали знаците ⰹ и ⰽ и защо буквите ⰹⰽ (ѫ) и ⰽ (първоначално буква за йотувана и за нейотувана малка носовка) обикновено отсъствуват в азбучните списъци. Най-убедителното обяснение е, че буквата ⰽ е била първоначално знак за веларна назална съгласна [ŋ] — в ранните паметници тази буква се пише понякога отделно. ⰹⰽ и ⰹⰽ не са влизали в ранния старобълг. А., защото не е било нужно да се повтарят буквите ⰻ (*о*) и ⰻ (*е*). Съществува и друга хипотеза (Vl. Mošin, 1973), че първоначално ⰹ е била буква за ѫ, а ⰽ за ⰰ. Хипотезата не почива на данни от паметниците от X и XI в., а на буквения състав в Мюнхенския А. Данните от Мюнхенския А. имат и друго обяснение — че отразяват дистрибуцията на буквите за *носовките* в една от късните глаголически графически системи от XII в. — с ⰽ за ѫ и ⰹⰽ за ⰰ (глаголицата в първия почерк на Охридския апостол от XII в.).

5. Няма достатъчно данни за наличие на буква за Θ в ранната глаголица. Храбър дава буква с название тъ. Ако това название се отнася до Θ, то би могло да бъде и късна интерполация; срв. случаи с Θ (Θома в Зогр. ев. и отделни случаи в Асем. ев.). По-вероятно е да се касае за Т (форма на кръста), знак, с който азбуката е завършвала, така както е започвала с ⰱ (вж. по-горе и мнението на К. Олоф).

Названията на буквите в ранните А. съдържат някои старинни езикови черти, които съвпадат с данните за гласежа на старобълг. гласни и съгласни, известни от други по-сигурни източници — старите записи на бълг. имена с грц. и лат. букви и запазения слав. гласеж на думи и топонимични названия в отвъддунавски области, Гърция и Албания. Така напр. ь се предава в Бандуричевия А. с ι, η: ριτζίη, τζέρβη, γέεστι. В много случаи еровата гласна се пази в слаба позиция, което свидетелствува за несъмнена архаичност на оригинала. Случаи със запазен слаб ер има и в названията ieci, saraue в Abecenarium Bulgaricum. А. съдържат също така данни за гласежа на ъ и ъı, за широк изговор на ѣ, предаден с *еа* в названието на буквата γέατ и в ζεμλέα (ⰵⰵⰿⰾⱑ) в Бандуричевия А., и др. Особено важни са показанията за гласеж на ⰹⰽ, близък до гласежа на ѣ (срв. γέα в Бандуричевия А. и hie в Abecenarium Bulgaricum), а също така данните за гласеж на ⱆ, близък до [шт'] или [шч']. Бандуричевият А. е един от малкото ранни извори и за проучването на бълг. ударение преди XIV в.; срв. форми като ζελῶ, ζεμλέα, κάκω, ποκόη, ριτζίη и др.

Лит.: Celtis K. Opera Hrosvite, illustris virginis et monialis Germane genti Saxonica erte, nuper a Condrado Celte inventa. Norunberge, 1501; Banduri A. Animadversiones in Constantini Porphyrogeniti libros de Thematibus et de administrando imperio. — In: Imperium orientalle. 2. Parisiis, 1711, p. 115; Венелин Ю. С. Древние и нынешние болгаре. М., 1829, с. 197—198; Прейс П. О глаголической письменности. — ЖМНП, 37, 1843, с. 15—16; Срезневский И. И. Древние письмена славянские. — ЖМНП, 59, 1848, с. 53; Григорович В. И. О древней письменности славян. — ЖМНП, 73, 1852, с. 160; Шафарик П. Й. Взгляд на древность и судьбу глагольской письменности. — ЖМНП, 87, 1855, с. 38, 39, 52; Срезневский И. И. Древние глаголические памятники. СПб., 1886, с. 26—28; Ягич В. Гла-

голическое письмо. — В: Энциклопедия славянской филологии, 3, 1911, с. 135—137; Rešetar M. Zum ältesten slavischen Alphabet. — ASPh, 35, 1914, p. 62—67; Цонев, Б. История на българский език. I. С., 1919, с. 117, 394; Nachtigal R. Doneski k vprašanju o postanku glagolice. — Razprave znanstvenega društva za humanistične vede v Ljubljani, 1, 1923, p. 135—138; Kos M. Slovanski texti v kodeksu 95 mestne biblioteke v Toursu. — Slavia, 3, 1924/25, p. 370—391; Дурново Н. Н. Мысли и предположения о происхождении старославянского языка и славянских алфавитов. — Bsl, 1, 1929, p. 48—85; Огієнко І. Пам'ятки старослов'янської мови X—XI віків. Варшава, 1929, с. 212—213; Trubetzkoy N. S. Daš „Münchener slavische Abecedarium". — Bsl, 2, 1930, p. 29—31; Durnovo N. Das Münchener Abecedarium. — Bsl, 2, 1930, p. 32—41; Vajs J. Rukovět hlaholské paleografie. Praha, 1932, p. 18; Кульбакин С. М. Белешке о Храбровој апологији. — ГСАН, 168, 1935, 2, с. 43—77; Trubetzkoy N. S. Die aksl. Vertretung der ursl. tj, dj. — ZSPh, 13, 1936, p. 88—97; Vajs J. Chrabrova apologie „O písmenech" a grafika. — Bsl, 7, 1937/38, p. 158—163; Георгиев Ем. Имената на старобългарските букви. — В: Сб. в памет на проф. П. Ников. С., 1940, с. 134—151; Nachtigal R. Nekaj pripomb k pretresu Hrabrovega spisa a azbuki Konstantina Cirila. — SR, 1, 1948, p. 5—18; Trubetzkoy N. S. Altkirchenslavische Grammatik. Wien, 1954, p. 16, 21—22, 27; Tkadlčík V. Trojí hlaholské i v Kijevských listech. — Slavia, 25, 1956, p. 200—216; Štefanić V. Glagolski zapis u Čajničkom evanđelju i u Radosavljevu rukopisu. — Zbornik historijskog Instituta Jugoslavenske akademije, 2, 1959, p. 5—15; Vrana J. Über die glagolitisch-kyrillischen Geheimschriften in der Handschrift Radosavs und im Evangelium von Čajniče. — WSl, 5, 1960, 2, p. 143—154; Auty R. Glagolitic Ⰿ and Ⱄ; facts, conjectures and prohabilities. — In: Zbornik u čast Stjepana Ivšića. Zagreb, 1963, p. 5—11; Hamm J. Staroslovenska gramatika. Zagreb, 1963, p. 12; Tkadlčík V. Dvě reformy hlaholského písemnictví. — Slavia, 32, 1963, p. 340—366; Vrana J. O postanku i karakteru staroslovenskih azbukvara i azbučnih molitava. — Filologija, 4, 1963, p. 191—204; Vrana J. Staroslovenski grafijski sistem i njegova fonetska realizacija. — Radovi zavoda za slavensku filologiju, 5, 1963, p. 131—138; Vrana J. Glagoljski grafemi Ⱋ — Ⱏ, Ⱍ — Ⱍ Ⱏ i njihova ćirilska transkripcija. — Slavia, 33, 1964, p. 171—181; Tkadlčík V. Dvojí ch v hlaholici. — Slavia, 33, 1964, p. 182—193; Mareš F. V. Azbučna báseň z rukopisu státní veřejné knihovny Saltykova-Ščedrina v Leningradě. — Slovo, 14, 1964, p. 5—24; Nedeljković O. Još jednom o hronološkom primatu glagolice. — Slovo, 15—16, 1965, p. 19—59; Куев К. Черноризец Храбър. С., 1967, 454 с.; Велчева Б. Въпроси на късната глаголица (Носовките в първия почерк на Охридския апостол). — БЕ, 16, 1966, 1, с. 3—9; Велчева Б. Названията на буквите в първите абецедари като източник на езикови данни. — ККФ, 1, с. 369—373; Добрев Ив. В защита на глаголическите писмена. — БЕ, 19, 1969, 3, с. 241—246; Илчев П. Към първоначалното състояние на глаголическата графична система. — ЕЛ, 24, 1969, 5, с. 29—40; Львов А. С. Глаголица и некоторые проблемы праславянской фонетики. — Slovo, 21, 1971, с. 52; Mareš F. V. Hlaholice na Moravě a v Čechách. — Slovo, 21, 1971, с. 133—200; Nedeljković O. Neke inovacije u fonološkom sistemu prvobitne glagoljice. — Slovo, 21, 1971, с. 79—93; Tkadlčík V. System hlaholské abecedy. — Studia palaeoslovenica. Praha, 1971, с. 357—375; Велчева Б. Въпросът за Ⱄ в глаголическата азбука. — ИИБЕ, 22, 1973, с. 105—124; Mošin V. I. Još o Hrabru, slavenskim azbukvama i azbučnim molitvama. — Slovo, 23, 1973, с. 5—71; Olof K. Zur Problematik des Buchstaben *pe*. — In: Nachtigalov zbornik. Ljubljana, 1977, p. 323—333; Попконстантинов К. А. Мединцева. — За глаголическите надписиот X в. — Археология, 24, 1982, 2, с. 27—37.

Боряна Велчева

АБИХТ, Рудолф (Abicht, R.) (9. VIII. 1850—12. II. 1921) — славист и ориенталист. Роден в Намислов, Силезия. Следва в Берлин, Хале и Вроцлав. През 1891 защищава докторска дисертация във Вроцлавския унив. — „Donum Wardianum, carmen didactum de linquae arabicae grammatica a Zain-uddin ibn al-Wardî compositum". Немски протестантски богослов, пастор в различни селища в Силезия до пенсионирането си (1912). Лектор по полски и руски език във Вроцлавския унив. (1892). Проф. (от 1900), хабилитира се по слав. филология („Руският героически епос", Лайпциг, 1907). Умира във Вроцлав.

Основните приноси на А. са в областта на слав. филология. По-голямата част от изследванията му са публикувани в ASPh — важният показалец на изворите към Супр. сб., статии върху слав. преводи на грц. църковни песни, за приликите между глаголицата и грузинското писмо, студии по сравнително

литературознание и др. Работите му се отличават с яснота, грижлива и точна обработка на материала, богати познания и нерядко с оригиналност.

Съч.: Quellennachweise zum Codex Suprasliensis. — ASPh, 15, 1893, p. 321—337; 16, 1894, p. 140—153; 18, 1896, p. 138—155; 20, 1898, p. 181—200; Das Lied von der Heerschaar Igorj's. Leipzig, 1895, 52 p.; Der Angriff der Bulgaren auf Constantinopel im Jahre 896 n. Chr. — ASPh, 17, 1895, p. 477—482; Ist die Ähnlichkeit des glagolitischen mit dem grusinischen Alphabet Zufall? Leipzig, 1895, 34 p.; Hauptschwierichkeiten der russischen Sprache. Leipzig, 1897, 221 p.; De Stephani despotae quae feruntur Scriptis commentatio philologica, quam in honorem Radislavi Nehring. Leipzig, 1900, 34 p.; Die russische Heldensage. Leipzig, 1907, 32+46 p.; Das Alphabet Chrabrs. — ASPh, 31, 1910, p. 210—217; Die Interpunktion in den slavischen Übersetzungen griechischer Kirchenlieder. — ASPh, 35, 1914, p. 413—437; Haben die slavischen Übersetzer der griechischen Kirchenlieder die Silbenzahlen der griechischen Liederverse festgehalten? — ASPh, 36, 1916, p. 414—428.

Лит.: Festschrift zur Feier des 100-jährigen Bestehens der Universität Breslau. 2. Breslau, 1911, p. 426; Wer ist's? Leipzig, 1912, p. 3; Diels P. Abicht Rudolf. — In: Neue Deutsche Biographie. Berlin, 1953, p. 20.

Румяна Златанова

АВА̀РИ — източни племена. Според някои автори А. са от тюркски произход, а според други — трябва да се свържат с жуан-жуан, познати от китайските извори, или с хуните-евталити. Прогонени от Западна Азия, временно се настаняват в Кавказката област (средата на VI в.). Оттам, като съюзници на имп. Юстиниан I (527—565), воюват със сабири, оногури, утигури и кутригури по северните брегове на Черно море. Нахлуват и във владенията на антите и се спускат докъм делтата на Дунав. В 562 предлагат на Юстиниан да ги настани като федерати във виз. владения. От виз. страна им се предлага част от Панония, обитавана преди това от херулите. Понеже А. настояват за Малка Скития (Добруджа), отношенията между Византия и бившите ѝ съюзници се влошават при Юстин II (565—578), пред когото в 566 те подновяват исканията си. От този момент започват нападенията на А. в балк. земи. В съюз с лангобардите А. разбиват гепидите и се настаняват на техните местожителства между Дунав и Тиса. След като лангобардите се оттеглят към Италия, А. заемат цяла Панония. Така в края на 60-те години на VI в. територията, заемана от Аварския хаганат, се простира от Днепър до Елба и до Адриатическо море.

Нападенията на А. на юг от Дунав стават почти ежегодни, особено по време на хагана Баян (ок. 568—582). Неколкократно те оплячкосват Тракия. В края на 574 или началото на 575 имп. Тиберий I Константин (578—582) сключва мирен договор с тях и им плаща 60 000 жълтици годишен данък. В този период най-упорита е борбата за гр. Сирмиум (Сремска Митровица), ключова позиция на Дунав. Посредством мостове, които опитни техници построяват за А., Сирмиум е обсаден и превзет. Пострадват и други градове по Дунав като Сингидунум (Белград) и Виминациум (Костолац). От виз. страна е направен опит да се отклони вниманието на А. към отвъддунавските славяни от бълг. група, с които те действително воюват известно време. По-късно обаче самите А. успяват да тласнат тия слав. племена към земите на юг от Дунав.

По време на царуването на имп. Маврикий (582—602) аварските нападения стигат върхната си точка, въпреки че от виз. страна неколкократно се правят опити да се постигне споразумение и постоянно се увеличава годишният данък, който стига до 100 000 жълтици. А. разрушават крайдунавските градове Рациария (до дн. с. Арчар, Видински окръг), Бонония (дн. Видин), Доростол (дн. Силистра), Залдапа (до дн. гр. Толбухин), Марцианопол (дн. Девня) и пр. По крайморския път аварските отреди стигат до Анхиало (дн. Поморие) и Анхиалските бани и оттам се спускат до т. нар. „Дълга стена", която пазела хинтерланда на виз. столица. През този период в аварската войска участвуват и големи слав. групи — главно от т. нар. бълг. група

и по-малък брой от западните славяни, които живеят в Панония заедно с бълг. славяни. В аварската войска има и групи от прабългари, които също участвуват в нашествията. Аваро-слав. множества се насочват и към Македония (Солун е обсаждан през 586). Покрай Драч, Епир, Тесалия или по течението на големите реки — Вардар, Тимок и пр., те стигат до западните части на Пелопонес. В края на века много пострадват също западните части на Илирик и Далматинското крайбрежие. В последното десетилетие на VI в. А. нахлуват на запад в Тюрингия, а в началото на VII в. — в Истрия и Италия.

В самото начало на VII в. Виз. империя, разкъсвана от гражданската война по време на узурпатора имп. Фока (602—610), поддържа мирни отношения с Аварския хаганат. Скоро обаче нападенията се подновяват: до края на века Солун претърпява още три обсади, в които участвуват обединените аваро-слав. сили. При едно аварско нашествие в Източна Тракия (през 617 или 619) самият имп. Ираклий I едва не пада в плен. През 626 обединени сили на перси и авари с участието на славяни и прабългари обсаждат виз. столица. Благодарение на енергичната отбрана, организирана от патриарх Сергий и патриций Бонос, А. са отблъснати и принудени да се оттеглят. Започват вражди между А. и бившите им съюзни групировки от славяни и прабългари, които разклащат целостта на аварската държава. В обезлюдените от техни нападения земи в Далмация и Рашка се настаняват хърватски и сръбски племенни групи, които според плановете на цариградските управници трябвало да се противопоставят на аварското напредване в балк. територии.

Откъсването на българите-оногури от аварската власт на север от Черно море и създаването на първобългарския племенен съюз Велика България, съюзен на Византия (към 635), отрязват А. от Кавказката област. Понеже в този период Византия взима връх и над арабските си противници на Изток, пратеничеството на аварския хаган, което се явява в Цариград в 678, прави само мирни предложения. Приблизително в същия период става разселването на Кубратовите синове след разпадането на Велика България. Аспарух се отправя на запад и отблъсва А. от долнодунавските области, преди да насочи ударите си към виз. владения на юг от Дунав. Първобългарският вожд Кубер се спуща към Панония и оттам — с аварски и отчасти със слав. групи — се отправя към Карамизийското (Битолското) поле.

През 60-те години на VII в. А. все още играят роля в междуособните борби на лангобардите, като подпомагат крал Гримоалд срещу противниците му. През първата половина на VII в. те се намесват в политическите отношения и на други народи в Средна Европа. Воюват срещу каринтските славяни. Срещу А. се образува независим съюз в дн. Чехия, предвождан от славянина Само. А. участвуват вероятно в протестните движения срещу изпращаните в Долна Панония християнски мисии, които са един вид авангардни отреди на немското проникване сред народите в Средна Европа. При Карл Велики (768—814), когато зачестяват граничните спорове с А., те правят безуспешни опити да навлязат във Фриулската и Баварската област. Твърдата линия на Франкската империя да се разгроми аварската държава в Средна Европа се прокарва, между другото, чрез намеса във вътрешните работи на хаганата: подкрепя се аварската партия, която приема християнството от Западната църква. В борбата си срещу Карл Велики А. действуват отчасти с помощта на чешки и моравски славяни, както и на саксите, които се противопоставят най-енергично на франкската експанзия. Борбата завършва в полза на Карл Велики: синът му Пипин превзема през 795—796 аварския т. нар. хринг — столицата на хаганата, изградена с дървени укрепления, където

АВАРСКИ ХАГАНАТ (VI—VIII В.)

1 — Истрия; 2 — Керамея; 3 — Епир; 4 — Тесалия; 5 — Малка Скития

се пазели огромни богатства, трупани от векове от плячка и дарове.

При един поход на бълг. войска по Средна Тиса и в Южно Седмоградско (през 805) хан Крум отнема на А. тези земи. Според някои автори това сведение е недостоверно и не трябва да се приема, че още в този период Б-я и Франкската империя имат обща граница. Сигурно е обаче, че във войската на Крум през 811 и 814 воюват и А.

Християнският аварски хаган Теодор, подставеник на франките, се оттегля в 805 в Горна Панония. Неговият наследник, който също е християнин (при кръщението му е дадено името Аврам), само формално е държател на върховната власт над А., като за това е поискано съгласието на Карл Велики. Още на следващата година владенията на А. са включени в земите, които Карл дава на сина си Пипин. Според Вердюнския договор (843) земите на А. са присъединени към източните германски земи, които се падат на *Лудвиг Немски*. По-нататъшните данни за А. са редки и откъслечни. Те се претопяват постепенно сред слав. маса и сред маджарите, които навлизат в Панония.

Организацията на Аварския хаганат почива на военното подчинение на различни племена и племенни съюзи, сред които се спазва вътрешното самоуправление. Именно на това устройство се дължи фактът, че много пъти с „авари" са означавани слав. множества при настъплението им на юг в Балк. п-в: в действителност само върховното командуване е в ръцете на А. Мощта на хаганата се поддържа, както това е обичайно при номадските „империи", над един голям хинтерланд от земеделско население, което се грижи за издръжката на военните сили. Ико-

номическата опора на хаганата е много добре развитото номадско скотовъдство. Но собствената стопанска база е слаба, а контролираните територии — огромни. Оттам идва нетрайността на аварската държава — след големи успехи бързо настава разпадането ѝ. В земите на Тракия, Мизия, отчасти в *Илирикум* и в Гърция пребиваванията на А. са краткотрайни и с цел да се трупа плячка. Затова те почти не оставят материални следи.

Лит.: Златарски В. Н. История на българската държава. 1, 1, С., 1918, 485 с.; Баришич Ф. Цар Фока (602—610) и подунавски Аваро-Словени. — ЗбРВИ, 4, 1956, p. 73—88; Moravcsik Gy. Byzantinoturcica. 1, Berlin, 1958, p. 70—76; Kollautz A. Bibliographie der historischen und archäologischen Veröffentlichungen zur Awarenzeit Mitteleuropas und des Fernen Ostens. Klagenfurt, 1965, 27 p.; Тъпкова-Заимова В. Нашествия и етнически промени на Балканите. С., 1966, 136 с.; Gjuselev V. Bulgarisch-fränkische Beziehungen in der ersten Hälfte des IX. Jhs. — Bbg, 2, 1966, p. 15—40; История Византии в трех томах. 1, М., 1967, с. 343—353, 365—366; Kollautz A. Denkmäler byzantinischen Christentums aus der Awarenzeit der Donauländer. Amsterdam, 1970, 59 p.; Sžadeczky-Kardoss S. Ein Versuch zur Sammlung und chronologischen Anordnung der griechischen Quellen der Awarengeschichte nebst einer Auswahl von anderssprachigen Quellen. Szeged, 1972, 140 p.; Avenarius A. Die Awaren und die Slaven in den Miracula Sancti Demetrii. — Βυζαντινά, 5, 1973, p. 9—27; Haussig H. W. Über die Bedeutung der Namen Hunnen und Awaren. — In: Ural-Altaisches Jahrbuch, 47, 1975, p. 95—103.

Василка Тъпкова-Заимова

АГИОГРА́ФИЯ — вж. *Житийна литература.*

АДАЛВИ́Н, Алвин (Adalvinus, Adelvinus, Alvinus) (неизв. — 14. V. 873) — залцбургски архиепископ (859—873). Един от противниците на *Методий*, организатор на свалянето му от епископската катедра и съденето му през 870 (вж. и *Анон, Херманрих, Вихинг, Йоан VIII*). Запазен е откъс от писмо на папа Йоан VIII (872—882) до А. по повод осъждането на Методий. Писмото е писано между 14 дек. 872 (Йоан VIII става папа на тази дата) и 14 май 873 (денят на смъртта на А.). В запазения откъс се казва: „Ne mireris, quia diximus te agente sedem a fratre nostro Methodio recipiendam, quia profecto dignum est, ut tu, qui fuisti eius auctor deiectionis, sis officii commissi causa receptionis" (Ти трябва да съдействуваш на нашия брат Методий да се върне на катедрата, понеже е редно ти, който си станал виновник за неговото сваляне, да станеш виновник и за неговото възстановяване на поверената му служба). В ЖМ се говори за епископи от Западната църква, станали причина за осъждането на Методий. Те били принудени да го пуснат, но заплашили княз Коцел, че ще пострада, ако го приеме. В житието (гл. X) се подчертава, че епископите били наказани: „Те не се отърваха от съда на св. Петър, защото четирима от тези епископи умряха." Счита се, че единият от тези епископи е А. В писмо от май 873 до епископ Павел от Анкона (Средна Италия) папа Йоан VIII предупреждава А. да не започва отново процес срещу Методий, когото заедно с други епископи са вече осъдили. „Vos sine canonica sententia dampuastis episcopum ab k apostolica sede missum carceri mancipantes et colaphis affligentes et a sede tribus annis pellentes" (Вие без каноническо постановление наказахте изпратения от апостолическата катедра епископ, като го поставихте в тъмница, нанесохте му побой, откъснахте го от светата служба и в продължение на три години го държахте прогонен от катедрата му). В папското писмо има заплаха за отлъчване на непокорните епископи за толкова време, за колкото са наказали Методий. Подчертава се, че ако има някакво несъгласие между епископите, спорът трябва да се реши публично и в присъствието на папски представител. С името на А. се свързва и т. нар. *Залцбургски меморандум,* в който се предявяват претенции Залцбургската архиепископия да управлява Източна Панония,

подвластна тогава на Методий. Някои изследователи считат, че Залцбургският меморандум е предназначен за А. и дори, че той е бил негов морален вдъхновител, за да може да го използува в борбата си против слав. просветител.

Лит.: Теодоров-Балан Ал. Кирил и Методи. 2. С., 1934, с. 215; Sakač St. Bemerkungen zum Methodius-Prozess in Bayern, 870. — OChP, 20, 1954, p. 175—180; ИБИ. 7. С., 1960, с. 139—142; Burr V. Anmerkungen zum Konflikt zwischen Methodius und den bayerischen Bischöfen. — Cyrillo-Methodiana, p. 39—56; Magnae Moraviae Fontes Historici. 3. (Opera Universitatis Purkynianae Brunensis, Fakultas Philosophica, 134). Brno, 1969, p. 161—162; Климент Охридски. Събрани съчинения. 3. С., 1973, с. 208—209.

Александър Милев

АДРИАН II (Hadrian) (792—14. XII. 872)—римски папа (14. XII. 867—25. XI. 872). Заема папския престол след смъртта на папа *Николай I* (858—867). Избран е за папа на 75 г. и е един от т. нар. интерпапи (при спорове между многозина кандидати папският престол временно се поверява на лице, което поради своята възраст няма да го заема дълго време). Произхожда от знатен род. Негови роднини са бившите папи Стефан IV и Сергий II. Подобно на своя предшественик А. II се опитва да господствува над светските владетели. Пише гордо и надменно писмо на *Карл Плешиви*, в което открито изявява своите претенции. Кралят му отговаря учтиво с писмо, написано от архиепископ *Хинкмар*, в което напълно отрича правото на римския първосвещеник на светска власт. Въз основа на Лъжеисидоровите декреталии А. II се опитва да бъде арбитър в споровете между френските висши духовници. Отново получава отговор от архиепископ Хинкмар, който не само отрича правото на римския папа да се намесва в църковните работи на френските архиепископи, но и нарича Лъжеисидоровите декреталии „дело на ада". По-голям успех папа А. II има в своите претенции пред виз. император и цариградския патриарх. След държ. преврат и убийството на имп. *Михаил III* виз. престол се заема от *Василий I* Македонянин (867—886). Патриарх *Фотий* (858—867, 877—886), който е в остри спорове с папа Николай I и е отлъчен от църквата от папата (през 867 той отлъчва папата и го проклина), е свален от патриаршеския престол и на негово място е възстановен бившият патриарх *Игнатий* (847—858, 867—877). А. II използува неукрепналия още на власт император и възстановения патриарх и се намесва във виз. църковни работи. По негово искане през 869—870 в Цариград е свикан събор и са отменени всички решения против папския престол. Все пак той не успява да склони императора, председателствуващ събора, на който има и папски представители, да изтегли грц. духовни лица от Б-я и да се съгласи новопокръстеният бълг. народ да бъде оставен под юрисдикцията на Рим в църковно отношение. За Б-я е ръкоположен и изпратен

Папа Адриан II (в средата с ореол), Кирил и Методий. Детайл от стенопис в църквата „Сан Клементе" в Рим, XI в.

грц. архиепископ. А. II протестира с писмо пред императора, че е допуснал да бъде изпратен грък за архиепископ в Б-я. Без неговото съгласие Игнатий не би дръзнал „да ръкоположи епископ за страната на българите". На императора се внушава да вразуми патриарха и да го накара да се въздържа от „разпореждане в тая страна". В противен случай самият патриарх Игнатий няма да избегне каноническо наказание. Папата настоява изпратените в Б-я духовни лица да бъдат лишени от духовен сан и отлъчени от църквата. Във второто запазено писмо, адресирано до патриарх Игнатий, той протестира, че от Б-я са изгонени римските епископи и свещеници; не отрича, че е забранил на цариградските свещеници да служат в страната на българите, защото те са били привърженици на Фотий. Игнатий не трябвало да ръкополага духовни лица за Б-я, защото падането и свалянето на патриарх Фотий е резултат именно от такива действия.

Дейността на А. II е свързана пряко с делото на Кирил и Методий. Според ЖМ още папа Николай I повикал братята в Рим, но починал преди да пристигнат. В ЖК не се споменава изрично името на папа Николай I. Не се говори за него и в Пространното житие на Климент Охридски. Новият папа лично посрещнал братята. В ЖК се казва: „И когато той [Кирил] дойде в Рим, самият папа Адриан излезе да го посрещне с всички граждани със свещи в ръце" (XVII). В ЖМ се говори, че Николай е посрещнал Кирил и Методий и че той ръкоположил Методий за епископ. Грешката вероятно се дължи на преписвачите на житието и на твърде съкратеното предаване на тия събития. В Пространното житие на Климент Охридски архиепископ Теофилакт Български също описва посрещането на братята в Рим. А. II, „който тогава украсявал папския престол", се зарадвал много на съобщението, че Кирил и Методий пристигат в столицата. „Поразен от голямата слава на светците", той не могъл да ги дочака в града, а излязъл да ги посрещне, „като взел със себ си всички свещеници и намиращите се там епископи". Сам той носел кръст, а всички останали били със запалени свещи в ръце. „Когато било показано тяхното дело на папата [има се предвид преводът на свещените книги на слав. език] и той видял, че преводът на Писанията на тоя [българския] език е рожба на духовна благодат на истинска апостолска душа, не знаел какво да прави от радост." Занесъл книгите и ги поставил в олтара. Теофилакт съобщава, че Кирило-Методиевите ученици били ръкоположени в свещенически сан, а Методий — „за моравски епископ в Панония" (III, 9). От това става ясно, че А. II е бил благосклонен към братята и тяхното дело и че е ръкоположил Методий за епископ наскоро след смъртта на Кирил (14 февруари 869). Това е подчертано и в ЖК: „А папата, като прие славянските книги, освети ги и ги положи в църквата „Св. Мария"." Според ЖМ книгите били положени в църквата „Св. апостол Петър", а Теофилакт не съобщава името на храма. След това ръкоположените свещеници служили на слав. език в различни римски църкви.

ЖК отначало съобщава, че папа Николай I посрещнал братята, но веднага след това (в VIII гл.) се привежда писмо на А. II до владетелите на западните слав. племена Ростислав, Светополк и Коцел. То било написано на лат. език, но засега е познат само неговият старобълг. превод. В писмото се подчертава, че западните слав. князе поискали учители от Цариград и Рим, но Рим не смогнал да им изпрати. Пристигналите от Византия Кирил и Методий не са извършили обаче нищо против каноните и дори пристигнали в Рим. След като папата попитал Методий, сега го изпраща по искане на князете: „Да ви поучава, както поискахте, и да ви обяснява на вашия език книгите на целия църковен ред в пълнота, заедно със светата меса, сиреч литургията." Все пак А. II нарежда в това свое писмо: „Спазвайте само това единствено пра-

вило — на литургията Апостолът и Евангелието да се четат първо на латински език, а след това на славянски." Тая идея се подема след това и от други папи и на западните славяни се препоръчва и заповядва да четат Евангелието и Апостола първо на лат. език и после на слав. Макар и внимателно, дава се отново преднина на схващането за трите свещени езика — еврейски, гръцки и латински. Папата предупреждава, че ако някой „дръзне и започне да ви развращава другояче и хули книгите на вашия език — такъв да бъде отлъчен не само от причастие, но и от църквата" (ЖМ, VIII). Някои изследователи изразяват съмнения относно автентичността на това писмо. Същото папско писмо е процитирано с малки пропуски и изменения и в Похвалата на Кирил и Методий. С право някои изследователи виждат тук доказателство, че Климент Охридски е бил автор както на ЖМ, така и на общата похвала. В ЖМ (VI) се казва за папата: „посвети блажения Методий в духовен сан". Според някои тълкуватели под духовен сан тук трябва да се разбира свещенически (презвитерски) сан. Това не е възможно, понеже Методий е бил игумен на голям манастир и службата му е свързана с отслужване на богослужение. Повод за тълкуването на това място дава и съобщението на ЖМ, че Коцел изпратил повторно Методий при папата, който го ръкополага за епископ. Като се има пред вид, че Методий е съден в края на 870 като епископ, трябва да се допусне, че или авторът на ЖМ е допуснал грешка, или че това е дело на преписвачите.

Виз., лат. и старобълг. извори единодушно подчертават, че А. II има положително отношение към делото на Кирил и Методий изобщо и частно към слав. богослужение. Според някои учени това се обяснява с неговата доброта и умъдреност поради годините. Когато се обяснява примирителността му и неговата благосклонност към слав. богослужение, не бива да се пропуска и фактът, че през VII и VIII в. в Европа на различни места се обявяват против триезичната ерес. Това е време на създаване на народностните езици. На Франкфуртския събор през 794 се взема решение против триезичната ерес, „защото на бога можем да се молим на всеки език". Съборите в Ахен (802 и 847), в Турн (814) и другаде вземат решения епископите и свещениците да проповядват на разбран за народа език. Всичко това има значение за примирителната политика на А. II по отношение на Кирило-Методиевото дело. Едва ли може обаче да се смята, че той е бил напълно на страната на слав. просветители, защото в редица свои писма говори за четене на Евангелието и на Апостола отначало на лат. език, а след това на старобългарски.

Лит.: Hergenröther I. Photius, Patriarch von Constantinopel. Sein Leben, seine Schriften und das grieschische Schisma. Regensburg-Mainz, 1867, p. 41—43; Anastasii Bibliotecarii. Vita Adriani. — PL, 128. Paris, 1880, coll. 1379—1398; Lapôtre A. Hadrien II et les fausses décrétales. — Revue des questions historiques, 27, 1880, p. 377—431; Snopek F. List papeže Hadriana II. v pannonských legendach a bulla Janna VIII. Industriae tuae. Historicko-kritický pokus. — In: Sbornik Velehradský. Brno, 6, 1896, p. 1—131; Vondrák V. Einige Bedenken gegen die Echtheit des Briefes von Papst Hadrian II in der Vita s. Methodii, c. VIII. — ASPh, 20, 1898, p. 141—147; Dvornik F. Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle. Paris, 1926, p. 201—203; Lexicon für Theologie und Kirche. 4. Freiburg im Breisgau, 1930, col. 1306—1307; Kos M. O pismu papeža Hadrijana II knesom Rastislavu, Svetopolku in Kocelju. — Razprave Slovenske akademije znanosti in umjetnosti. Filozofsko-filološko-historični razred, 2, 1944, p. 269—301; Grivec Fr. Sláva na výsostech Bohu. — In: Slovanské studie. Praha, 1948, p. 45—51; Grivec Fr. De authentia epistolae „Gloria in excelsis Deo" Hadriani II. — OChP, 1952, p. 113—134; Георгиев Ем. Кирил и Методий, основоположници на славянските литератури. С., 1956, с. 212—221; ИБИ, 7. С., 1960, с. 129—131; Duthilleul P. L'évangélisation des Slaves: Cyrille et Méthode. Paris, 1963 (Bibliothèque de Théologie, série 4. Histoire de la Théologie, 5), p. 1—5, 89—91, 119—131; Sakač S. Die kürzere slavische Fassung des Briefes „Gloria in excelsis Deo" Hadrians II. — Cyrillo-Methodiana, p. 411—431; Милев А. л. Гръцките жития на Климент Охридски. С., 1966, с. 80—85; Grotz H. Erbe wider Willen. Papst Hadrian II. (867—

БАН Институт за литература БИБЛИОТЕКА

872) und seine Zeit. Habilitationsschrift Universität Innsbruck. Innsbruck, 1966; Hemmerdinger-Iliadu D. Imagination et réalité dans l'histoire de Cyrille et Méthode. — Κυρίλλῳ καὶ Μεθοδίῳ τόμος ἑόρτιος. 2. Θεσσαλονίκη, 1968, p. 133—159; Grotz H. Erbe wider willen. Hadrian II (867—872) und seine Zeit. Wien-Köln-Graz, 1970, 356 p.; Златарски В. История на българската държава през средните векове. 1., 2. С., 1971, с. 161—169; Климент Охридски. Събрани съчинения. 3. С., 1973, с. 139—140, 199—200; Dvornik Fr. Photius, Nicholas I and Hadrian II. — Bsl, 34, 1973, p. 33—50.

Александър Милев

АЗБУКИ старобългарски — системи от графични знакове, с които се предава писмено старобълг. звукова реч. С тях са написани старобълг. езикови паметници. Старобълг. А. са буквени писмени системи — всеки техен знак съответствува по принцип на определена фонема от старобълг. фонетичен език. Буквите (графи, литери), от които се състоят старобълг. А., са графични фигурки, чиито конструктивни елементи са взаимно свързани, т.е. съвкупността от изграждащите буквата чертички, кръгчета и др. не се прекъсва (единственото по-редовно изключение може да бъде начертанието за *к*). В старобълг. текстове между отделните букви има малък интервал (мезограма, интерлитера); това е най-честият сегментационен сигнал и въз основа на него се определят границите на буквата — като правило буквата не съдържа мезограма (вж. *Палеография* на старобългарските паметници). В някои писмени системи като единична буква трябва да се третира и определено съчетание от две, понякога и от повече буквени фигурки; такова изключение в старобълг. правят знаковете, които бележат фонемите *ы* и *у*, а в някои глаголически ръкописи — и носовките (вж. таблицата). Твърде рано — още в старобълг. епоха, се появява стремеж да се премахне вътрешният интервал при тези съчетания; той се осъществява по два начина: чрез плътно допиране на двете фигурки (хоризонтално или вертикално) или чрез прекарване на водоравна съединителна чертица между тях. Хоризонтално щрихче съединява в една от старобълг. А. и знака ⁖ с непосредствено следваща го буква ⁖а, ⁖ж, ⁖о, ⁖е, ⁖ѧ; в тези съчетания първата част има свое самостоятелно значение — тя отбелязва съгласната йота (вж. и по-долу).

Старобълг. А. са две — *глаголица* и *кирилица*. По начертание на отделните буквени фигурки глаголицата е изцяло нова графика, докато по-голямата част от кирилските знакове са преминали без изменения от виз. маюскулен унциал.

1. И двете старобълг. А. имат унциален характер: по принцип в текста буквите са рязко разграничени една от друга (пространството между тях е съвсем празно, в него няма никакви лигатурни щрихове) и се вписват в двулинейна редова схема, така че са еднакво високи (в глаголицата, където почти всички буквени начертания имат хоризонтална двуделност, се явява и една средна редова линия). Отклоненията, които се срещат при някои глаголически букви — напр. излизащите отгоре (по-рядко отдолу) чертици на знаковете за *ц*, *ж* и *д* в Син. евх. на десетичното *и* в Асем. ев., на знака за *ю* в Зогр. ев. и подобни — са индивидуални графични черти в почерка на отделния писач, а не постоянна особеност на буквената структура. В кирилицата части от някои начертания редовно, т.е във всички кирилски ръкописи, слизат под реда, напр. ⁖з, ⁖р, ⁖оу, ⁖х и др.; над реда се среща само ⁖ѕ, евентуално и ⁖ѱ. В същност тук кирилската А. предава без промяна особеностите на съответните букви от виз. маюскулен унциал. Буквените фигурки от двете старобълг. А. обикновено са геометрично правилни — повечето от тях имат вертикална (напр. ⁖т (т), ⁖ж (ж), ⁖н (н) и т.н.) или хоризонтална (напр. ⁖о (о), ⁖е (е), ⁖ѧ (ѧ) и т.н.) симетрия. В това отношение по-издържана е глаголицата (симетрични са напр.

ТАБЛИЦА НА СТАРОБЪЛГАРСКИТЕ АЗБУКИ

Глаголица	Числена стойност	Кирилица	Числена стойност	Фонетична стойност	Название
ⰰ	1	а	1	*а*	АЗЪ
ⰱ	2	б	—	*б*	БОУКЪІ
ⰲ	3	в	2	*в*	ВѢДѢ
ⰳ	4	г	3	*г*	ГЛАГОЛИ
ⰴ	5	д	4	*д*	ДОБРО
ⰵ	6	є є	5	*е*	ЄСТЪ
ⰶ	7	ж	—	*ж*	ЖИВѢТЄ
ⰷ	8	ѕ ѕ s, ꙁ	6	*дз*	ЗѢЛО
ⰸ	9		7	*з*	ЗЄМЛѢ
ⰺ, ⰻ	10	і, ї	10	*и*	І
ⰼ	20	и	8	*и*	НЖЄ
ⰽ	30	—	—	*г'* (*и г*)	Г'ЄРВЬ
ⰾ	40	к	20	*к*	КАКО
ⰿ	50	л	30	*л*	ЛЮДЬЄ
ⱀ	60	м	40	*м*	МЫСЛИТЄ
ⱁ	70	н	50	*н*	НАШЬ
ⱂ	80	о	70	*о*	ОНЪ
ⱃ	90	п	80	*п*	ПОКОЙ
ⱄ	100	р	100	*р*	РЬЦИ
ⱅ	200	с,	200	*с*	СЛОВО
ⱆ	300	т	300	*т*	ТВРЬДО
ⱇ	(400)	оу, ѹ, ȣ	400	*у*	ОУКЪ
ⱈ	(500)	ф,	500	*ф* (*п ?*)	ФРЬТЪ
ⱉ, ⱋ	(600)	х	600	*х*	ХЄРЪ
ⱊ	(700)	ѡ, ꙍ	800	*о*	ОТЪ
ⱋ	(800)	щ	—	*щ*	ША
ⱌ	(900)	ц	900	*ц*	ЦИ
ⱍ	(1000)	ч, ҷ	90	*ч*	ЧРЬВЬ
ⱎ	—	ш	—	*ш*	ША
ⱏ	—	ъ	—		ЄРЪ
ⱐ, ⱑ, ⱒ, ⱓ, ⱔ	—	ы ъи, ы	—	*ь*	ЄРЪІ
ⱑ	—	ь	—		ЄРЬ
ⰰ	(800)	ѣ	—	*ê*	ѢТЬ
ⱕ	—	ю	—	*ю* (*й ?*)	—
—	—	иа	—	*я*	—
—	—	ѥ	—	*йе*	—

Глаголица	Числена стойност	Кирилица	Числена стойност	Фонетична стойност	Название
Ⰾⰵ, ⰵ, ·ⰵ	—	А, Ѧ; ѫ	900	*носово е*	—
Ⰾⰵ	—	ѫ	—	*носово о*	—
Ⰾⰵ	—	ѧ, ѩ	—	—	—
Ⱀⰵ	—	ѩ	—	—	—
—	—	ѯ	60	*кс*	ѯи
—	—	ѳ, ѱ	700	*пс*	ѱи
—	—	ѳ, ѳ	9	*т*	ѳита
Ⱗⰳ	(800)	ѵ, ѵ	400	*и, в, у*	ѵжица

Забележка. В таблицата е дадена графиката на запазените старобългарски (при кирилицата — и по-късни) писмени паметници, а не първоначалното състояние на двете А.

всички букви (с едно изключение), които предават гласни звукове (срв. ѳ и ⰰ, Ѧ и ѣ, ⰱⰻ и ⰱⰽ и др.).

Графичните елементи, от които е изградена всяка старобълг. буква, не са много на брой. В глаголицата най-често е кръгчето; вертикалната права чертица (хаста) е много рядка и никога не е образувана от една линия. Кръгчето (петлицата) се явява в състава на почти всички знакови начертания, при това в немалко случаи то е удвоено, понякога утроено, а някои букви съдържат дори четири кръгчета. Именно кръгчето оформя общия облик на цялата А., определя нейната стилова специфика; от него идва впечатлението за овалност, закръгленост и други подобни качества на глаголическото писмо. Обратно, в кирилицата кръгчето въобще не се среща — вместо него се явява триъгълниче, и то сравнително рядко; затова пък правата вертикална хаста е основен конструктивен елемент на почти всички кирилски букви и другите чертици в буквения състав образуват с нея различни ъгли. Важен стилов елемент в кирилицата са и късите вертикални или наклонени клинчета (напр. в г, т, д, ц, к, ⰽⰽ, х и др.). Всичко това придава на кирилицата острота, рязкост и ъгловатост.

2. Последователността на знаковете в старобълг. А., както и в останалите буквени системи, които възхождат към северносемитското (финикийското) писмо, не е мотивирана от свойствата на означаваните чрез тях звукове, не е резултат от някаква фонетична класификация, а следва реда на грц. букви, който от своя страна възпроизвежда финикийския. Но повечето старобълг. буквени знакове, с които се предават специфични слав. (т.е. липсващи в грц. или лат. език) фонеми, са групирани според някои фонетични особености на съответстващите им звукове — те са поставени в края на А., след ѡ (ѡ е последната буква от грц. А.) и са подредени в две групи: съгласни (беззвучните палатали ц, ч, ш, съгласната, отбелязвана с щ) и гласни (ерове, ери, ят, носовки). Няколко знака за липсващи в грц. език фонеми, все съгласни, са вмъкнати пред букви, предаващи близки до техните значения фонеми: ѣ е поставено пред ѣ; ж и ѯ са пред ъ. За да се съберат на едно място както ж, ѯ и ъ, така и знаковете за н,

две съседни букви от грц. А. е трябвало да сменят местата си — на грц. последователност Н, Θ, І в глаголицата съответствуват знаковете за з и н (кирилски з, і, н). Свидетелство за ранното оформяне на тази буквена последователност има в началото на съчинението на *Черноризец Храбър* „За буквите". Приведените в него примери за старобълг. звукове, които не могат да се предадат с грц. букви, следват същия ред (срв. началните звукове в **богъ, животъ, ѕѣло, црькъı, чаѣние, широта, ѣдь, ждоу, ꙗзыкъ**). Същата подредба е документирана и в *Азбучната молитва*, както и в най-старите *абецедари* (Мюнхенския, Парижкия и др.).

3. Както знаковете от други писмени системи, и старобълг. букви имат свои имена. Но докато грц. названия са само фонетично видоизменение на семитските (срв. финикийското 'алеф' — грц. 'алфа', 'бет' — 'бета', 'гимел' — 'гама' и т.н.) и в грц. език не означават нищо друго, около половината старобълг. буквени наименования са в същност обикновени слав. думи; при това, за разлика от финикийските названия, които се тълкуват най-често като имена на предмети от всекидневния бит (това е свързано с изображението в някогашната пиктограма), т.е. като съществителни, за име на даден знак от старобълг. А. може да се използува не само съществително, в това число и абстрактно (**землѣ, чрьвь, боукъı, слово, покон**, срв. и умалителното **ужица**), а и друга част на речта: прилагателно (или наречие: **тврьдо**), местоимение (**азъ, онъ, нже, нашь**), наречие (**ѕѣло, добро, како**), глагол (**вѣдѣ, мꙑслите**, срв. и императивите **живѣте, рьци**), дори предлог (**wтъ**) и съюз (**і**). Не е установено защо и как за названия на съответните букви са избрани именно тези старобълг. думи. Фактът, че имената на буквите са получени и от различни склонения, респ. спрегнати форми, а не само от основната, показва, че те са се намирали в някакви връзки с други думи, т.е. че те са били части от по-големи езикови цялости.

Буквените названия са били мнемотехническо средство — те са подпомагали и облекчавали научаването и запомнянето на старобълг. букви и на тяхната азбучна последователност. Затова на няколко места те като че ли образуват малки свързани изрази, напр. **азъ боукъı** (вероятно вместо **боукъвн**, срв. bocobi в Парижкия абецедар) **вѣдѣ** 'аз зная буквите'; **глаголи** (може би за **глаголати**) **добро естъ, како людьїе мꙑслите, рьци слово тврьдо** и под. Трудно е да се установи дали тези съчетания са първоначални или, което е по-вероятно, са се оформили по-късно. Несъмнено и отделните наименования са били подложени на промени — уеднаквявания, нормализации, преосмисляния и подобни, срв. напр. името на **б**, което у Черноризец Храбър е **богъ**, в Азбучната молитва — **боже**, на **ж** у Храбър **животъ**, в Азбучната молитва — **живѣштінмъ** (другаде **живѣте**) и др. Изглежда, че имената на голяма част от старобълг. букви са се появили много рано — към X в. те вече са били известни като граматични термини и в съчинението на Черноризец Храбър се схващат като съществителни (срв. склонените форми **отъ аза, прьвомоу сѫштю писмени азоу**). Не е изключено тези названия да са били начални думи в някой азбучен акростих, който не е запазен (предположение на Е. *Георгиев* в кн. му „Началото на славянската писменост в България", 1942). Имената на повечето букви след **т**, както и названието *герв*, са неясни по произход. Някои са явно неславянски (съчетания *ге, х* и звук *ф* не са се срещали в изконно слав. думи). Независимостта на старобълг. буквени имена и наличието на названието *герв* дават основание да се приеме, че те са се отнасяли до глаголическите букви; един аргумент в полза на това схващане може да бъде и фактът, че Парижкият абецедар — най-старият документ, в който намира-

ме установените вече имена на старобълг. букви, съдържа само глаголическите знакове.

4. Преди въвеждането на отделна група специални знакове за числата, т. нар. арабски цифри, обикновените букви са изпълнявали и ролята на цифри; в този случай буквата е означавала цяла дума (напр. глаголическата ·ѳ̄·, кирилската ·а̄· = ѥдинъ, ѥдина, ѥдино; ·р̄·, ·і̄· = десѧть и т. н.) или израз (напр. глаголическата ·ѯ̄·, кирилската ·с̄· = дъвѣ сътѣ; ·ѡ̄·, ·т̄· = трѵ̑н сътъ и т.н.). Когато има такова значение, буквата се загражда с точки, а върху нея се пише чертица, т. нар. титла. Понякога, напр. в Асем. ев., Листовете на Ундолски и другаде — две, дори три титли се пишат една върху друга — съответно за единиците, десетиците и стотиците. Между знаковете за числа от 11 до 19 се подразбира и предлогът на (по-късно и межд҃оу), а за следващите нагоре числа — и съюзът н или тн (вж. *Надредни знаци*). И в древна Б-я (както във Византия) се е използувала десетичната система; затова девет букви (една енеада) са означавали единиците, други девет — десетиците, още девет — стотиците. Знак, равностоен на днешната нула, няма: 1, 2 и т. н., 10, 20 и т.н., 100, 200 и т. н. се отбелязват с различни за всяка стойност букви. В запазените до днес старобълг. ръкописи няма специални знакове за хилядите — обикновено те се означават с думи, напр. пѧть тысѧштьı, по-рядко с буква от първата енеада и словно указание за хилядите, например ·а̄· тысѧшть; в някои кирилски каменни надписи обаче (Самуиловия, Добруджанския, Варошкия) намираме отбелязване на хилядите само с една буква, пред която се поставя чертица, например ҂з̄=6000 (така се предават хилядите във виз. писменост). Същият начин за отбелязване на хилядите се среща и в по-късната кирилска книжнина. Съществува предположение, развито най-пълно от Н. С. *Трубецкой* в неговата старобълг. граматика (вж. *Граматики* старобългарски), че за хилядите в глаголицата е имало специална група знакове — от *ч* нататък (подобно допускане относно кирилицата прави и Е. Ф. *Карски* в своята „Славянская кирилловская палеография", с. 363, бел. 1). По този начин Трубецкой иска да установи първоначалния брой на глаголическите букви — според него те са били четири девятки, т.е. 36. Понеже за отбелязване на единиците, десетиците и стотиците са необходими 27 букви (3×9), а класическата грц. А. има само 24, там са се използували още три знака: стигма, копа и сампи, съответно за 6, 90 и 900. Старобълг. А. разполагат с много повече знакове; но докато в глаголицата всяка буква от първите три (или четири?) енеади има числена стойност, в кирилицата е била възприета виз. система, затова множество кирилски букви нямат числена стойност (ѕ, ж и т.н. — тези, които са предавали специфични старобълг. звукове), и обратно — някои числа се изразяват с грц. букви (ѳ=9, ѯ=60, ҁ=400, ѱ=700) или със знакове, наподобяващи по вид съответните гръцки (҂ѕ=60; ч, но и ҁ=90; а, но и ѧ=900).

5. Според начина, по който са използувани в текста (съответно според големината, отношението между височина и широчина, грижливостта на изписването и подобни), старобълг. букви се явяват в няколко графични разновидности — шрифтове. Освен това в текстовете, написани с някоя от старобълг. А., се срещат и няколко типа небуквени знакове, които имат различни функции: да укажат изпускане на буква (или на поредица от букви), да предадат фонетичния признак палаталност, да отделят неголеми словосъчетания, да маркират край на абзац и т. н.

6. Старобълг. А. се появяват в сферата на виз. културно влияние; нещо повече, едната от тях — глаголицата, е създадена, както изглежда, в самия център на Виз. империя. Поради това и поради явната близост между грц. писмо и другата широко разпространена в онази епоха графика — латинската, както и поради тяхното несъмнено превъзходство пред по-примитивните типове графика (рисункова, идеографична и т.н.), старобълг. А. се свързват в много отношения с грц. графична традиция. Тази връзка личи напр. в буквения характер на старобълг. А., в подреждането на знаковете при писане (хоризонтални редове с посока от ляво към дясно), в наличието на небуквени знакове, в различните видове съкращения и др. Тук ще изтъкнем някои общности, засягащи буквите като елементи на азбучната система. При едни от тях трябва да имаме предвид обстоятелството, че по времето, когато старобълг. А. се оформят и започват да функционират, грц. писменост има вече многовековна история и в нея са налице някои графични условности, по-специално някои несъответствия между фонетичната и графичната система, резултат от непрестанния развой на живата реч и консервативността на писмената (вж. точки а—в). От друга страна, старобълг. писменост се създава, за да бъдат преведени и съхранени основните християнски идеологически документи — „свещените книги"; в тях се явяват и непреводими думи (собствени имена, термини), съдържащи понякога чужди на старобълг. фонетична система звукове. Авторитетът на грц. графика и сакралният характер на първите старобълг. текстове обясняват достатъчно добре зависимостта на старобълг. А. от грц. писмена традиция. Трябва да се подчертае, че при глаголицата тази зависимост е опосредствувана и изразява преди всичко влиянието на грц. „графично мислене" (Schriftdenken, терминът е на Трубецкой) върху нейния създател, но при кирилицата е съвсем конкретна и засяга дори външния вид на по-голямата част знакови фигури.

а. Грц. писмо от виз. епоха използува няколко различни букви за отбелязване на вокала *и* (ι, η, диграмите ει, οι и др.). Това е така, защото няколко първоначално различни звукове и звукосъчетания в своя истор. развой се изменят и стигат до *и*. И старобълг. А. разполагат с повече от един знак за гласната *и*: і (ι, десетирично и) и н (нже, в кирилицата осмирично *и*), като в глаголицата десетиричното *и* има дори отделен графичен вариант (вж. таблицата). В редки случаи, и то само при книжовни заемки, с тази фонетична стойност може да се употреби и знакът *ижица*.

б. С два различни знака се предава в грц. А. и гласната *о* (ο и ω); някогашната квантитетна разлика между омикрон и омега в IX в. вече не съществува. И в старобълг. А. има две букви за този вокал: о (он҃ъ) и широко ѡ (ѡ҃тъ, в кирилицата ѡ); в някои кирилски текстове, напр. в Супр. сб., има още един вариант на широкото о — начертанието ѻ.

в. Монофтонгът *у* се записва в грц. графика чрез съчетание от два знака (ου), всеки от които може да бъде употребен и самостоятелно, но с друга звукова стойност; за грц. език това е обосновано — в древния период от историята му ου е дифтонг, но много рано (около V в. пр. н.е.) се превръща в монофтонг. В старобълг. А. простата гласна *у* се отбелязва чрез съчетание от две буквени фигури, първата от които е обикновеният знак за *о*; но докато в кирилицата диграмата оу е пренесена направо от виз. унциал и втората ѝ част — буквата *ижица*, може да се яви, макар много рядко, и в самостоятелна употреба, при глаголицата втората част от съчетанието е в същност някаква незначителна или по-малко чувствителна модификация на първата част, т.е. на начертанието за *о*, и първоначално не се е срещала отделно.

г. Грц. А. използува един и същ знак и за вокално, и за консонантно *и* — старата j (<индоевроп. j), общо взето, е изчезнала много рано, като в известни случаи се е превърнала в други съгласни; през старогрц. период консонантното *и* (напр. в дифтонгите αι, ει, οι) се пише с йота — същия знак, който предава и вокалното *и*, като вокалната или консонантната му стойност се определя от неговото фонетично обкръжение (впрочем, в определени случаи вокалността на ι се означава с две точки отгоре върху буквата: ї). Глаголическата А. не притежава никакъв знак за консонантно *и* (за знаковете, транслитерирани с кирилски ѥ, ѣ, ю и т.н., вж. таблицата). В кирилската А., особено след втората половина на XI в., се явява несамостоятелното знакче ь, свързано със следващи го букви ж, а, є или о, но неговата употреба не е много последователна.

Грц. консонантна система има няколко съгласни, които са напълно чужди на старобълг. фонетика. Тъй като те се срещали в някои специални думи от „свещените" книги, за тях постепенно се явяват и нови знакове в старобълг. А.

д. За гръцкото φ, чийто произход не е напълно ясен (обикновено се приемаше, че φ е получено от индоевроп. *bh, понякога от *gh) и което първоначално е било вероятно билабиална съгласна, и двете старобълг. А. имат съответна буква (в кирилицата ѳ, т.е. унциалният виз. знак, за глаголицата вж. таблицата). Макар че знакът се явява във всички достатъчно големи старобълг. ръкописи, не можем да бъдем напълно уверени, че е съществувал и в първоначалната глаголица. Някои глаголически текстове познават само обикновеното виз. начертание за *ф*, и то в унциалната му разновидност, значи приблизително така, както е и в кирилицата — Асем. ев., интерполираните листове в Зогр. ев.; глаголическа и виз. фигура за *ф* се явяват едновременно в Киевските листове. Звуковата стойност на тази буква в старобълг. А. също не е напълно установена (вж. *Старобългарски език*); не е изключено онези от старобълг. книжовници, които не са владеели грц. език говоримо, да са чели *ф*-знака като *п* (срв. отношението φοῖνιξ — пїникъсъ в Син. пс. или обратно, тѣ ѳатн в Мар. ев. срещу τὰ πάθη).

е. Както изглежда, знакът, който съответствува на грц. междузъбна аспирована съгласна ϑ (в унциала и в кирилицата ѳ) най-напред се е употребявал само в кирилицата. Буквата се явява само по един път в Зогр. ев. и Мар. ев. и веднъж в Охридските листове, но срещу гръцко *ф*; честа е само в Асем. ев. Навсякъде другаде в глаголическите ръкописи срещу грц. ϑ стои обикновеният знак за *т*.

ж. В грц. А. има специална буква υ (*юпсилон*, в лат. азбука *игрек*), която се е произнасяла по различен начин в зависимост от съседните звукове (първоначално υ е било лабиализирано *и*, в средногрц. език — вече *и*, може би някъде все още с лабиализация, другаде — и *ю*; след гласна и между гласни υ се е произнасяло като консонантно *у*, съответно като билабиално в, освен в съчетанието ου). Съответен знак имат и старобълг. А.; нарича се *ижица* и в кирилицата най-напред запазва неизменно своето виз. унциално начертание, а в глаголицата се появява покъсно чрез незначително изменение на декомпозираната втора част от диграмата за *у* и се употребява извънредно рядко. Изобщо *ижица*, както и Ф и ѳ, се среща само при книжовни заемки, постъпили в литературния старобълг. език с първите преводи, и то невинаги срещу грц. *юпсилон*.

7. При съпоставката между старобълг. А. и виз. писмо проличават и някои разлики между глаголицата и кирилицата. Грц. влияние върху кирилицата е много по-силно; глаголицата е до голяма степен самостоятелна и независима азбучна система.

а. Буквените начертания в глаголическата А. имат свой специфичен облик, по който рязко се различават от всички познати писмености. По-голямата част от кирилските букви са напълно идентични със съответните им знакове от виз. маюскулен унциал. Единствената фигура, която по принцип е еднаква и в двете А., е начертанието за *ш*. Относно възможните връзки между някои други буквени начертания от двете азбуки (напр. за **ч, ц, ж,** ерове, носовки и пр.) вж. раздел 8. б.

б. Съществена графична особеност на обикновените (минускулните) глаголически букви е отношението между широчината и височината им — при повечето от тях тя е най-малко 2:1, т.е. буквите са много по-широки, отколкото високи. В кирилицата това отношение е вече друго — буквите се побират в очертанията не на легнал, а на изправен четириъгълник (срв. глаголическото буквено поле — ▭ , с кирилското— ▮).

в. Почти всички глаголически букви, с редовно изключение само на фигурите за *ш* и за *т*, са хоризонтално двуделни: имат двуетажна структура, изградени са от горна и долна част. При кирилските знакове хоризонтална двуделност може да се яви само като изключение (напр. в начертанието за *в* или в един от вариантите за *ч*; обратно, тук буквите обикновено имат лява и дясна част, едната от които най-често е права хаста. Затова глаголическият ред е трилинеен (═══), а кирилският се състои от две линии (═══).

г. Външният вид на глаголическата буквена фигура се мотивира от няколко фактора, при което графичната близост между две начертания нерядко е резултат от близостта между фонемите, предавани чрез тези знакове (срв. напр. буквите за *е* и *о* с начертанията за малката и голямата носовка, фигурата за *о* със схемата за ъ, написанията за *г* и за *х*, за *з* и за *дз*, за *дз* и за *ч* и т.н.). Начертанията на повечето кирилски букви се определят само от една А. — маюскулния виз. унциал; при знаковете обаче, отбелязващи специфични слав. звукове, и тук се открива графична близост, обоснована от еднакви диференциални признаци на фонемите (срв. напр. буквите за *б*, за *ш* и за *щ*, за *ц* и за *ч*, за *еровете*, за *носовките*).

д. Виз. влияние обуславя и разликата между глаголицата и кирилицата при предаване на числата. В глаголицата всяка буква от първите три (а може би и четири) енеади има своя собствена числена стойност. Кирилицата обаче и в това отношение следва грц. А. (вж. и по-горе, разд. 4).

В буквения състав на двете А. има някои различия, които засягат преди всичко редките знакове. Няколко букви се срещат или само в глаголицата, или само в кирилицата.

е. Много характерен за глаголическите текстове е знакът *герв* (в транслитерацията на В. *Ягич* — ћ, на С. Н. *Северянов* — г̂); той се явява изключително в книжовни заемки и по принцип предава грц. γ пред меки гласни, но може да се срещне и пред *о*. Не е изключено тази функция на буквата да е вторична, т.е. първоначално гервът да е имал само числена, но не и фонетична стойност.

ж. Глаголицата има три знака за *и*, докато в кирилицата те са два. Двете алограми на глаголическото десетирично *и* се различават графично само по долната си част: при едното тя е триъгълник, при другото — вертикална чертица (вж. таблицата). Предполага се, че вторият вариант не е имал самостоятелна функция в първоначалната глаголица, а се е появил най-напред в състава на знака *ери* и след това употребата му е започнала да се разширява (срв. мнението на В. Ягич в неговите Prolegomena към изданието на Зогр. ев., с. XXV). Впрочем, в някои малко по-късни, но все още старобълг. ръкописи може да се срещне една разновидност на кирилското і — знакът ї, чиято честота се увеличава извънредно много от XII в. насам, така че по-късно ї почти измества і (още в Ен. ап. ре-

довният знак е вече ї). Отношенията между двете алограми за десетиричното *и* са различни в глаголицата и в кирилицата.

з. Понеже и трите варианта на знака за *и* могат да участвуват като втори компонент на диграмата *ери*, тя има в глаголицата повече разновидности, отколкото в кирилицата (вж. таблицата). Освен знака за ъ, в състава на глаголическата буква за *ери* може да се яви и знакът за ь, но това е много рядко (редовно е само в трите колони — 29c, b и 30a на Асем. ев., които са от друг писач). Обикновената буква, предаваща фонемата *ери* в кирилицата, е ъı (в Листовете на Ундолски и в Ен. ап. двете части са съединени чрез хоризонтален щрих — ъı); покрай него някъде се среща и ън (в Хилендарските листове десетина пъти, малко повече са примерите с ън в Супр. сб., където тази диграма има и др. функции).

и. В двете глаголически четириевангелия се среща няколко пъти един графичен вариант на начертанието, което бележи нейотувана малка носовка: отляво към петлицата е прибавена малка дъгичка (вж. таблицата). Употребата на този знак е много ограничена — той се явява само при именителна форма за м.р. ед.ч. на сегашните деятелни причастия. Несъмнено тази модификация на буквата за малка носовка не е съществувала в първоначалната глаголица.

к. Още по-рядко се явява в старобълг. глаголица т. нар. паяковидно *х* (вж. таблицата); намира се три пъти в Син. пс. и веднъж в Асем. ев., но е зарегистрирано в Парижкия и в Мюнхенския абецедар. Забележително е, че това *х* се среща все в началото на дума, и то само на думата ⷯⷅⷜⷆ.

л. Глаголическата А. няма знак, с който да отбелязва йотацията на поствокални *е* и *а*; за *е* и *је* има само една буква, а йотуваното *а* се предава със знака за фонемата ѣ. В ранната глаголица не се разграничават графично нейотувана и йотувана малка носовка — за тях има само една буква (това състояние е отразено в някои древни ръкописи, като Киевските листове, Син. пс., Охридските листове); знакът, предаван в Ягичевата транслитерация с ⷘ, се появява по-късно чрез декомпозиция на първоначалното начертание за малка носовка. В кирилицата консонантът *йота* пред ⷛ, ⷘ, ⷝ и пред ⷩ се означава чрез знака ⷭ, в който първата част — вертикалната хаста, е в същност виз. унциална буква за *и*; начертанието ⷭ стои пред съответната буквена фигура и се свързва с нея чрез хоризонталния лигатурен щрих. Впрочем появата на ⷭ не е съвсем еднаква в отделните кирилски текстове (ⷮ напр. е много рядко в Сав. кн. и въобще липсва в Листовете на Ундолски, Хилендарските листове, Ен. ап., често вместо ⷮⷘ се среща ѣ, някъде няма ⷮⷛ и т.н.). Най-последователно в кирилските паметници се разграничава постконсонантна от поствокална малка носовка, но не чрез знака ⷭ, а с помощта на различни, макар и много близки по структура буквени фигури (вж. таблицата).

м. В глаголицата липсват гръцките букви ξ и ψ като знакове за съчетанията *кс* и *пс*; впрочем, те са изключително редки и в старобълг. кирилски ръкописи (няма ги напр. в Сав. кн., Ен. ап. и др., но се срещат по няколко пъти в Супр. сб.). В първоначалната глаголица не фигурира и буквата ⷲ (срещу грц. ϑ); няма и специален знак за грц. υ. Кирилицата обаче взема всички виз. унциални букви, в това число ⷲ и ⷩ. Силното влияние на грц. писменост от съответната епоха върху кирилицата се изявява и в наличието на т. нар. лигатурно *у* (ⷪ); срв. също само цифровите знакове ⷋ (и ⷢ) от виз. *стигма*, ⷶ от виз. *копа*, респ. ⷓ от виз. *сампи*.

8. Между едноименните букви в старобълг. А. — т.е. между глаголиче-

ския и кирилския знак, които предават един и същ звук от фонетичната система на живата старобълг. реч, понякога се забелязва графична прилика. В много случаи основа за тази близост е виз. писмо Тук се отнасят напр. не само такива особености на старобълг. писмо като наличието на два (или три) знака за *и*, на обикновено и широко *о*, диграмното изразяване на фонемата *ы* и др. (вж. точка 6), но и някои общности в принципната схема на отделни буквени фигури. Те са най-сигурни, когато са подкрепени и от други тогавашни и (или) по-стари графики. Така напр. начертанието за *е* има еднаква структура не само в глаголицата и кирилицата, но и в грц. А. (унциал и минускул), във всички лат. шрифтове, в готското и в коптското писмо и т. н.; затвореният овал бележи *о* в още много други графики, както и изправената чертица (срв. десетиричното *и* в старобълг.), която е знак за *и*. Затова имаме право да съпоставим глаголическата с кирилската фигура за *л, р, п,* дори да предположим глаголическа стилизация на еднаквата част от състава на т и д — хоризонтална чертица с две висящи клинчета в краищата, превърната в хоризонтална двойка петлици (горна — при знака за *т,* и долна — при знака за *д*). Явно е обаче, че за пряка връзка между глаголицата и кирилицата в примери като приведените тук не може да се говори — двете старобълг. А. се отнасят поотделно към някаква трета графика, а не една към друга. Ето защо напр. сравнението на глаголическата и кирилската буква за *в,* т.е. третирането на едната фигура като 90-градусово обръщане на другата, въпреки голямата външна прилика (в глаголицата се явява дори вариантът ⰅⰅ), ще бъде неправомерно — глаголическият знак може да бъде свързан с грц. минускулни υ и υ (=β), може би с унциалното B, с лат. v, но не с кирилския, който е точно копие на унциалната виз. буква B.

Другояче стоят нещата при онези глаголически и кирилски букви, които бележат липсващи в грц. и в лат. език фонеми. Заетият от семитското писмо старобълг. знак за *ш* (съвсем същото начертание със същата фонетична стойност намираме в самаританското писмо; принципно същата структура с незначителни добавки има знакът в класическия еврейски шрифт, в развилите се от набатейски арабски графики, в коптската А., дори в южносемитското етиопско писмо и т.н.) е еднакъв в двете старобълг. А. и този факт не може да се счита за случайно явление. Напълно еднаква е горната част на буквата, наричана *лигатурно щ*; на средната петлица, образуваща долната част от глаголическото начертание, съответствува средното щрихче в кирилската фигура. Същото отношение между долни части — средна петлица в глаголицата и средно висящо клинче в кирилицата, се наблюдава и при знака за *ч*; впрочем, тук и горните части показват известна прилика, макар че глаголическото начертание е свързано и с глаголическите фигури за *з* и *дз*. Близост има и при буквата за *ц*, чийто първообраз вероятно също е семитски; тук отново можем да съпоставим не само отворената нагоре основна част на знака, но и типичната стилизираща глаголическа петлица с висящото клинче в кирилското начертание. Някои изследователи говорят и за връзка между глаголическия и кирилския знак за *ж*, но тук отношенията са по-сложни. Съвсем малко вероятна е общата структура на знака за *б* — глаголическото и кирилското начертание имат различна основа.

И при вокалните графеми от глаголицата и кирилицата може да се открият неслучайни прилики. Почти всички букви, които предават специфични старобълг. звукове, показват някакви общности в двете А. Така гласната *ери* се записва тук и там с диграма, в която участвува един от еровите знакове (обикновено за ъ) и един от знаковете за *и* (най-често десетиричното *и*). Понеже с два знака се бележи и вокалът *у*, може да се приеме, че при означава-

нето на *ери* е приложен същият принцип; в глаголицата диграмен характер имат и буквите за старобълг. носови гласни.

Отношението между знаковете за ъ и за ь е еднакво в старобълг. глаголица и в кирилицата: основната част е една и съща, а разликата се изразява чрез допълнителен диференциален елемент — хоризонтален щрих, стоящ вляво от тялото на знака (срв. левите хоризонтални чертици при глаголическия знак за *е*, респ. за *н* и *п*; срв. и единичната лява петлица при глаголическите фигури за *ц* и за назалния показател); освен това и в двете азбуки начертанието за голям ер съдържа повече графични елементи. Между глаголическите и кирилските ерови букви има и известна структурна близост: долната част е все петлица — буквен компонент, който в кирилицата изобщо е много рядък. Заслужава да се отбележи още, че в някои глаголически ръкописи (Мар. ев., Клоц. сб.) се явяват маюскулни написания за знака за ъ, в които двете петлици са свързани така, че долната изглежда обърната надясно (сх. ⱘ) и ако се отстрани горната буквена част, ще се получи чертеж, много близък до кирилския (срв. високата глаголическа буква за *о* с две вертикално поставени петлици и кирилското *о*, което почти съвпада с долната част на глаголическия знак).

Носовите гласни се предават по различен начин в двете А.: в глаголицата се отбелязва отделно основният вокал и към неговия знак се прибавя специален показател за назалността, който по-късно се употребява и като самостоятелна буква, а в кирилицата всяка носовка има единичен, т.е. монограмен знак. Начертанията ⱜ и ⱑ имат определена прилика не само едно с друго (триъгълна горна част и три раздалечаващи се щрихчета в долната част), но и с фигурата, предаваща назалността в глаголицата; ако тя се обърне на 90° (сх. ⱘ) и се стилизира ъгловато в духа на кирилицата, като изграждащите я дъгички се заменят с прави чертици, изтъкнатата прилика ще проличи още по-ясно.

Графична близост може да се открие и при знака за *ю* в двете старобълг. А.: схемата съдържа единична петлица, респ. фигура от *о*-тип, вляво от която стои изправен буквен елемент — обърнато с върха надолу триъгълниче (в глаголицата) или вертикална хаста (в кирилицата); двете части са съединени чрез хоризонтално щрихче.

Приведените в точка б примери се отнасят до такива двойки глаголически и кирилски букви, които предават една и съща фонема от старобълг. реч; те ни заставят да допуснем, че когато се създават знаковете за специфични старобълг. гласни и съгласни в едната азбука, другата вече е съществувала като завършена, цялостна и функционираща графична система, при това достатъчно широко разпространена; лицето, което е търсело начин да изрази писмено в едната Л. такива слав. фонеми, за които не е имало знакове в грц. или в лат. писмо, е познавало другата старобълг. А. Това личи и от още едно сходство на начертания в двете старобълг. А. — знакът ⱑ, който има различна звукова стойност, но поразителна структурна еднаквост в глаголицата и в кирилицата.

9. Старобълг. глаголица се употребява в цялата бълг. езикова територия по време на Първата бълг. държава (681—1018) и през виз. робство (1018—1186). По-здрави корени тя има обаче в югозападните бълг. области, което по всяка вероятност е свързано с разгърналата се там широка книжовна, просветна и културна дейност на *Климент Охридски* и неговата школа, малко по-късно и на *Наум Охридски*: оцелелите до наши дни древни глаголически текстове — нищожна останка от огромната някога книжна продукция, показват югозападнобълг. езикови черти. Разполагаме с редица преки и косвени свидетелства, че глаголицата е разпространена и в Източна Б-я (вж. *Преславско книжовно средище*). По причини, които все още не са достатъчно

добре изяснени и навярно имат предимно политически характер, постепенно глаголицата започва да се измества от кирилицата — процес, който през XIIв. е почти завършен. В известен период бълг. книжовници — или поне някои от тях, владеят и двете А., тъй като е трябвало да преписват с кирилица непосредствено от глаголически оригинали или са използували глаголически богослужебни книги (срв. късните кирилски приписки в Зогр. ев., Мар. ев., Асем. ев., вж. и *Старобългарски паметници*). Отделни глаголически букви се срещат в редица старо- и среднобълг. кирилски паметници (а също и в староруски текстове) било в реда (напр. в Ен. ап., Македонския кирилски лист и др.), било като орнаментирани инициали (също в Ен. ап. и другаде); понякога намираме и цели откъси с глаголица (напр. в среднобълг. Охридски апостол от XII в., където такива откъси има от двама различни писачи). Покъсно глаголицата се използува и като тайнопис (М. Н. *Сперански*. Тайнопись в юго-славянских и русских памятниках письма, 1929. Энциклопедия слав. филологии, 4.3).

Глаголическата писменост се развива и в други слав. краища; най-голям разцвет тя има в крайните северозападни области на Балк. п-в (Далмация, Истрия и на о-вите в Ядранско море). А., която се употребява тук — някъде дори до нашия век, се различава по вид от старобълг. и се нарича „ъгласта" или „хърватска" глаголица.

10. Едновременното съществуване на две различни азбучни системи за един и същ език, и то в една и съща епоха и върху една и съща територия поставя пред славистиката цял комплекс от културно-истор., филологически и чисто лингвистични въпроси: имали ли са славяните някаква писменост преди появата на систематизирани А. и каква е била тя; коя от двете старобълг. А. е по-стара, кога, къде и защо са създадени те; кой е автор на едната и кой — на другата; какво е било тяхното разпространение сред славяните от IX в. насам; защо глаголицата е заменена с кирилица в Б-я; какъв е източникът на глаголическите и на някои от кирилските знакове, които не са заети от виз. унциал; какви са връзките между двете А. и доколко кирилицата може да се счита за изоморфна трансформация на глаголицата; какво е отношението на всяка от старобълг. А. към живата народна реч; имат ли глаголическите и кирилските букви, респ. буквени компоненти, някаква вътрешносистемна мотивировка и в какво се заключава тя, и др. Тези въпроси като част от свързаната с делото на Константин-Кирил и Методий проблематика образуват една от централните теми в слав. филология; някои от тях се обсъждат цели два века.

Преди да се оформи научният интерес към старобълг. А. — т.е. докъм края на XVIII в., произходът на глаголицата се свързва с дейността на изтъкнатия християнски книжовник Йероним (342—429), за когото се е знаело, че е роден в Далмация (Стридон) и е превеждал Библията (негов е най-авторитетният лат. превод, т. нар. Вулгата); опити да се възкреси това мнение, особено широко разпространено сред хърватските глаголаши, са правени и в наше време. Срещу него се изказва още в 1755 Й. *Асемани,* който категорично твърди, че автор на глаголицата „от сигурно по-сигурно" е Константин-Кирил. Й. *Добровски* не познава най-старите глаголически ръкописи, затова счита глаголицата за късна (но не покъсна от XIII в.) преработка на кирилицата, възникнала сред хърватите и предназначена да запази слав. богослужение от преследванията на римската църква (1782 и др.); той не изменя становището си и след като Г. *Добнер* привежда редица съображения в полза на хипотезата, според която именно глаголицата е първата слав. А., създадена от Константин Философ, а кирилицата се появява след нея от виз. унциал и някои видоизменени глаголически букви (1785). Някои съвременници на Добровски и Добнер вече за-

почват да търсят в глаголическите начертания влияния било от лат. А. (Ф. К. Алтер), било от някакво руническо писмо (Ф. *Дурих*). Теорията за приоритета на глаголицата започва да се утвърждава в науката след издаването на Клоц. сб. от Б. *Копитар* през 1836 и откриването на глаголическите *Пражки листове* в 1855. Копитар в своя увод към изданието допуска, че глаголицата е по-древна от кирилицата — мнение, което подкрепя в рецензията си Я. Грим, или най-малкото, че и двете писма са се появили едновременно; определено за старшинството на глаголицата и за Константин-Кириловото авторство се изказва В. И. *Григорович* (1848). След като проучва Пражките листове, П. Й. *Шафарик* коригира своите предишни възгледи и с помощта на истор., палеографски и лингвистични аргументи през 1858 се стреми да докаже, че първата слав. А. е глаголицата, че тя е дело на Константин Философ, който наред с всичко друго е бил отличен ориенталист и освен грц. и лат. графика при изграждането на своите буквени знакове е използувал множество източни писменост (финикийска, арамейска, палмирска, староеврейска и др.); кирилицата е дело на Климент Охридски и онези нейни букви, които предават специфични слав. звукове, са заети от глаголицата, като са подложени на съответната графична стилизация в духа на виз. унциал. Основните положения на Шафариковата теория — за старшинството на глаголицата, за нейния създател, за източните влияния при оформянето на някои нейни знакове и за зависимостта на кирилицата от глаголицата — се възприемат (с известни ограничения относно заимствуванията) от Фр. *Миклошич* (1858), Фр. *Рачки* (1861), а след това от повечето тогавашни и по-късни слависти. Отделните изследователи се стараят преди всичко да открият първообразите на някои глаголически букви в различни графики. Миклошич изтъква, че много глаголически знакове могат да се изведат само от грц. писмо, а някои кирилски — от съответните глаголически (такова предположение доста по-рано прави и Ю. И. *Венелин*). Рачки, приемайки за основа на глаголицата виз. курсив, се обръща и към финикийската писменост. През 1883 Л. *Гайтлер* публикува хипотезата си за произхода на някои глаголически букви от албанската графика, като изхожда от напълно недоказуемото допускане, че албанско писмо е съществувало преди IX в. (най-ранните познати албански текстове са с десетина века по-късни); в същата година архимандрит *Амфилохий* обяснява няколко глаголически знака от староеврейското писмо, а В. Ф. *Милер* (1884) търси зависимост на отделни глаголически знакове от иранската графика (авестийски букви и знакове върху сасанидски монети). Опит да се изведе глаголицата изцяло от грц. минускул, без да се прибягва към други писменост, прави английският палеограф И. *Тейлър* (1881, 1883); особените начертания на отделни глаголически букви са произлезли според него от лигатури на различни виз. знакове (напр. знакът за *ж* от σ и τ, за *з* от ϑ и σ, за *ч* от σ, σ и τ, за *ъ* от ο и ει и т.н.). Теорията на Тейлър е доразвита и частично коригирана от В. Ягич (1883 и др.); към нея се присъединяват И. Беляев (1886) и А. *Лескин* (1905), които дават свои обяснения за различни знакове; приемат я по принцип палеографът В. Гардхаузен (1911) и славистът С. М. *Кулбакин* (1927). Против основната теза на Тейлър — Ягич за един единствен източник на всички глаголически начертания и против изкуствения характер на лигатурните комбинации се изказват мнозина изследователи (на много рязка критика я подлага през 1913 специалистът по грц. палеография А. Ралфс), които приемат за основа на глаголицата виз. минускул, но продължават да търсят влияния от страна на различни, предимно източни писменост в оформянето на глаголическите букви, които предават специфични слав. звукове (напр. *ч, ж, ш* и т.н.). В. *Вон-*

драк (1896) се насочва към самаританския вариант на староевр. писмо, Н. К. *Грунски* (1904 и др.) — към староевр., коптската и арменската графика; кавказки (арменски или грузински) произход на глаголицата предполагат М. Гастер (1887) и Р. *Абихт* (1895); подобни мнения се появяват отново и след средата на XX в. (М. И. Привалова, В. Полак). Ф. Ф. *Фортунатов* (1913) обръща внимание върху приликите между някои знакове от коптската А. и съответстващите им по звукова стойност глаголически букви (независимо от него за същото подобие говори и В. И. *Ламански*), докато Г. Весели (1913) търси източниците на глаголицата в лат. курсив от IV—VI в. Мисълта, че Константин Философ е използувал и някои източни писмености, е доразвита в работите на Р. *Нахтигал* (1923), Й. *Вайс* (1932) и др. Г. Черноxвостов (1949) тълкува глаголическите букви като комбинация от три основни християнски символа (кръст, кръг и триъгълник); с него е съгласен В. Кипарски. Схващането, според което глаголицата е първата същинска А. на славяните и неин творец е Константин Философ, се споделя от почти всички специалисти слависти(А. *Ваян*, Й. *Курц*, Т. *Лер-Сплавински*, К. *Мирчев*, Й. *Хам* и др.). Съществено задълбочаване на изследванията за принципния механизъм при създаването на нова графика прави Н. С. Трубецкой (1954, посм. издание), който разглежда появата на глаголицата като резултат от взаимодействието в съзнанието на Константин между „фонологичното мислене", съответстващо на старобълг. фонологична система, и „графичното мислене", което съответствува на грц. писмена система; така пряката зависимост на глаголицата от виз. писмо значително се намалява.

Отделни учени в миналото, а и днес не приемат някои от положенията на изложената дотук теория. Редица руски слависти поддържат, макар не винаги достатъчно определено, мнението, че по-древна слав. А. е кирилицата и неин автор е Константин-Кирил, напр. П. И. *Прейс* (1843), О. М. *Бодянски* (1856), И. И. *Срезневски* (1884 и др.), А. И. *Соболевски* (1891 и др.), Е. Ф. Карски (1928), В. А. *Истрин* (1960). Според тези автори глаголицата е създадена малко по-късно като защитна графика срещу преследванията от страна на католическото немско духовенство (значи някъде в западнослав. области), евентуално като тайна азбука на богомилите; нейното авторство се приписва било на Константин Философ, било на Методий, било на някой от техните ученици, напр. *Горазд*. Интересна, но също неубедителна е тезата на Н. Н. *Дурново* (1929), че глаголицата и кирилицата са две функционални разновидности на една и съща А.: глаголицата съответствува на виз. скоропис, а кирилицата — на унциала; Дурново допуска, че двете слав. графики са създадени едновременно и от едно и също лице.

Още в края на XVIII в. се появява и идеята, че някои славяни са имали развита писменост много преди Кирил и Методий. А. Линхард (занимавал се главно с историята и фолклора на Каринтия) и лужичанинът К. Г. Антон изказват предположението (1789, 1796), че глаголицата е съществувала още през V—VI в. сред западните славяни; по-късно Константин я е преработил в кирилица. Тая хипотеза заглъхва много скоро след създаването си. Пошироко разпространение получава догадката на В. И. Григорович, направена още през 1847, според която намерените от Константин Философ в Херсон книги (евангелие и псалтир) са били написани с глаголица. Като развиват това предположение, някои съветски изследователи — не винаги специалисти слависти, стигат до твърдението, че източните славяни са имали А. още в предхристиянския период; това е била т. нар. „протоглаголица" (Н. К. *Николски*, 1928; П. Я. Черних, 1947 и др.; Е. М. Епщейн, 1947). Източнослав. протоглаголица е възникнала по мнението на едни учени от

първоначалните черти и резки, за които говори Черноризец Храбър, но не без влияние на други, по-развити писмености (напр. грц. и хазарското писмо); други считат за основа на протоглаголицата неразшифрованите знакове, намерени в древни грц. колонии по Северното Черноморие (И. И. Мещанинов, 1933, и др.), или всевъзможни други, също неразчетени знакове, разпръснати на различни места в заеманата от източните слав. племена територия (И. А. Фигуровски, 1957, и др.). Някои свързват тази протоглаголица с кипърското сричково писмо от I хилядолетие пр.н.е. (Н. А. Константинов, 1951, 1957), дори с клинописа (А. С. Львов, 1951) или я откриват върху староруски монети (Н. В. Енговатов, 1960) и т.н. (наличието на писменост у източните славяни още през средата на II хилядолетие пр.н.е. е несъмнено за А. А. Формозов, 1953). Предположението, че Константин Философ е намерил в Херсон глаголически книги, и твърдението, че славяните са имали развито буквено писмо много преди IX в., не се подкрепят от никакви сигурни истор. факти.

През 1884 руският ориенталист В. Милер изтъква една важна отлика между двете старобълг. А.: глаголицата е дело на лично творчество, докато кирилицата е възникнала исторически; кирилицата следователно е съществувала преди глаголицата и се е получила от продължително използуване на грц. писмо за записване на слав. реч; Константин-Кирил е познавал тази „протокирилица“ и я е използувал при създаването на своята А. Тази мисъл е подхваната още в края на XIX в. от П. В. Голубовски (1895) и пространно доразвита от Е. *Георгиев* (1942, 1952 и др.).

В. А. Истрин (1961) изказва мнение, че ако протоглаголицата може да се счита за източнослав. писмо, протокирилицата трябва да се търси както сред източните, така и сред южните славяни. Със споменатите мнения не се изчерпват съществуващите обяснения на двете слав. А — напр. в Б-я се яви теорията, че глаголицата е била предназначена не за славяните, а за хазарите, че негрц. знакове в кирилицата имат прабълг. (хунски) произход и водят началото си от някакъв културен център, съществувал преди повече от 10—12 хиляди години в Азия.

Както се вижда, относно възникването на глаголицата и първоизточниците на нейните буквени фигури се създават най-многобройни и разнообразни хипотези — понякога съвсем фантастични; не заглъхват и споровете около приоритета на едната или на другата старобълг. графика. Въпросът за автора на глаголицата обаче може да се счита за решен — днес всички сериозни учени приемат, че глаголицата е дело на великия слав. първоучител Константин-Кирил Философ (към овладения до съвършенство от него, вероятно роден югозападнобълг. говор насочват някои лингвистични особености в най-древните глаголически текстове; в областите, където той или неговите най-близки сътрудници развиват книжовна дейност, глаголическата азбука има най-дълготрайни традиции; истор. свидетелства говорят, че той създава „нова“, несъществуваща преди това азбука, а и самата глаголица със своите външни, стилови особености и с вътрешносистемните си отношения несъмнено е продукт на индивидуално творчество, изработена е от едно лице). В начертанията на глаголическите знакове са се изразили не преките влияния на една или друга графика (макар че отделни буквени схеми може да са свързани едновременно с тогавашните виз. и лат. шрифтове, при определени знакови фигури — и с някои близкоизточни А., възлизащи към северносемитската), а последните постижения на буквеното писмо, в чийто истор. развой глаголицата бележи нов, по-висш етап. Неслучайно Константин-Кириловата графика неведнъж е будила възхищение със своето съвършенство и се е оценявала от най-авторитетни лингвисти като „несравнима“, „истински шедьовър“ и

т. н. Следователно схващането, изказано още от Й. Добровски и поддържано най-много в руската славистика от втората половина на миналия век, а частично и досега (И. И. Срезневски, О. М. Бодянски, В. Ф. Милер, А. И. Соболевски, Ф. Ф. Фортунатов, Е. Ф. Карски, В. А. Истрин), според което Константин-Кирил е създал кирилицата или и двете А., трябва да се счита за несъстоятелно. Неприемливо е и предположението, че кирилицата е съставена от някои измежду най-близките съратници на Константин-Кирил — Методий (П. А. *Лавров*), Климент (П. Й. Шафарик и др.). От друга страна, като се изхожда от редица истор. и лингвистични факти (по-голямата архаичност на старобълг. език, отразен в глаголическите ръкописи, в сравнение с езика на кирилските, преписването на кирилски книги от глаголически оригинали, наличието на глаголически букви и по-големи текстови откъси в отделни кирилски книги, съществуването на *палимпсести,* в които върху заличено глаголическо писмо е нанесен кирилски текст, по-лесното извеждане на кирилските знакове за специфични слав. фонеми от съответните глаголически, отколкото обратно, реда на числените стойности в едната и в другата А. и др., а също така от истор. известия за дейността на солунските братя и техните ученици), може да се заключи, че от двете старобълг. А. постара е глаголицата. Наистина, и преди Константин-Кирил славяните, достигнали в своя обществен и културен живот до етап, в който писмеността става необходимост, са се опитвали да записват своята реч с някоя от най-разпространените тогава и познати им графики, но тези плахи опити са били единични, разпокъсани, много несъвършени и не са получили широко разпространение (вж. *Предкирилово писмо у славяните*). Ето защо имаме достатъчно основания да приемем, че първата цялостна, завършена и систематизирана („устроена“) старобълг. и слав. А., която при това се е радвала на мощна поддръжка от страна на държ. власт във Велика Моравия, Панония и особено в Б-я, е Константин-Кириловата глаголица.

Лит.: Соболевский А. И. Славяно-русская палеография. СПб., 1908, 120 с.; Ягич В. Графика у славян. — Энциклопедия славянской филологии. 3. СПб., 1911, 262 с.+36 табл.; Лавров П. А. Палеографическое обозрение кирилловского письма.— Энциклопедия славянской филологии. 4. 1., СПб., 1914, 346 с.; Щепкин В. Н. Учебник русской палеографии. М., 1918, 182 с.; Карский Е. Ф. Славянская кирилловская палеография. Л., 1928, 505 с.; Vajs J. Rukověť hlaholské paleografie. Praha, 1932, 184 p.+54 tab.; Ильинский Г. А. Опыт систематической Кирилло-Мефодьевской библиографии. С., 1934, 346 с.; Попружен-ко М., Ст. Романски. Кирило-методиевска библиография за 1934—1940 г. С., 1940, 196 с.; Георгиев Ем. Началото на славянската писменост в България. Старобългарските азбуки. С., 1942, 88 с.; Георгиев Ем. Славянская письменность до Кирилла и Мефодия. С., 1952, 96 с.; Истрин В. А. 1100 лет славянской азбуки. М., 1963, 180 с.; Георгиев Ем. Кирил и Методий. Истината за създателите на българската и славянска писменост. С., 1969, с. 153—164, 165—178, 179—197.

Петър Илчев

АЗБУЧНА МОЛИТВА — стихотворение в старобълг. литература, в което всеки стих започва с поредната буква от старобълг. азбука; една от двете най-ранни стихотворни творби в слав. литератури изобщо (вж. *Проглас към евангелието*). Открита е от руския учен М. П. *Погодин* и е публикувана през 1825 в руския превод на книгата на Й. *Добровски* за Кирил и Методий по два преписа — от 1494 (Псковски) и от XVI в. от сбирката на Волоколамския манастир, № 573. Днес разполагаме с 40 преписа от нея, които дават много по-голяма възможност да се решат померодавно някои текстологически проблеми, свързани с въпроса за оригиналния текст и за авторството на произведението. Старобълг. оригинал е изгубен. Най-старият от запазените преписи е от XII в., поместен в Учителното евангелие на *Константин Преславски,* руски правопис със следи от българизми. Молитвата и прозаичният предго-

вор към Учителното евангелие носят заглавието: Прологъ о хѣ оумѣренъ сказанніа стго еваньгелніа. сътвореньъ константинъмь. нмьже и прѣложенніе бысть. тогожде сказанніа. евангельскаго. Всички останали преписи са от XV в. насам, руски правопис.

Отначало М. П. Погодин, а по-късно Ив. *Франко,* Е. *Георгиев* и др. смятат молитвата за дело на Кирил Философ, опирайки се главно на факта, че в заглавията на някои преписи стои Кириловото име. Днес с оглед на заглавията преписите се обособяват в три групи: с името на Константин (Синодален) или Константин Философ (Уваров № 55, Новгородски, Соловецки № 157 и др.); с името на Кирил (Псковски от 1494, Креховски, Попконстантинов от 1518, Ковровски и др.); без заглавия (Волоколамски № 573, препис № 192 от ОИДР, и др.). Но заглавията не могат да бъдат решаващ фактор при определяне на авторството, защото те са най-неустойчивият елемент в старите текстове. Многобройни са случаите, когато едно и също произведение носи различни заглавия и за негов автор се сочат различни лица. Кирил е от тези културни дейци, на които често се приписват чужди творби. Като създател на слав. писмо и горещ защитник на слав. писмена култура той става най-популярният слав. книжовник и общ светец на православния слав. свят. Приписването на А.м. на Кирил Философ се улеснява и от нейното съдържание. Много лесно е произведение, в което намира известно отражение началният етап от развитието на слав. писменост, да се свърже с името на създателя на тази писменост. Аналогични случаи в старите слав. текстове са известни, напр. преработката на Сказанието на *Черноризец Храбър* в Берлинския сборник е озаглавена: Сло стаго Кырила Философа. Обратният процес, т. е. Кирилово произведение да се припише на друг автор, досега не е познат. От друга страна, зад името Константин Философ, посочено в някои заглавия на молитвата, не винаги се крие Кирил. В Соловецкия препис № 157 с това име е наречен авторът на прозаическия предговор към Учителното евангелие, т.е. Константин Преславски: Мтва Константина Философа... предсловїе того Костатина Философа. Според този препис авторът на А.м. и на прозаическото предисловие е едно и също лице, а е установено, че автор на прозаическото предисловие е Константин Преславски.

В досегашните изследвания по въпроса за авторството на А.м. се спори и върху смисъла и истор. основа на двустишието: Н летнтъ нынѣ словѣньско племѧ. Къ крьщенню обратшѧ сѧ вьсн. Спорът е дали да се чете „Лети сега и славянското племе. / Към кръщение се обърнаха всички“ (=всички вече се покръстиха) или „Лети сега и славянското племе към кръщение. / Обърнаха се всички“. Като се вземат под внимание редица палеографски особености на всички преписи и някои истор. съображения, налага се заключението, че правилно е първото разчитане:

Н летнтъ нынѣ словѣньско племѧ.
Къ крьщенню обратшѧ сѧ вьсн,
Людье твон нарецин сѧ хотѧще.

Смисълът на тези стихове е следният: сега, когато всички вече са станали християни, слав. племе е в бърз възход. Аористната форма обратшѧ сѧ показва, че става дума за покръстването като минал процес, а не като извършващ се в момента на писането на молитвата. Показателно е и местоимението вьсн. То сочи, че процесът на покръстването е обхванал повече хора, че той не е рядко или единично явление. Актът на покръстването в Б-я трае продължително и привършва с потушаването на болярския бунт (893) при *Владимир*. Следователно молитвата ще да е писана след този бунт, когато Б-я

тръгва по нов път, на слав. племе е осигурено спокойно развитие и старобълг. език е издигнат като официален. За такава именно обстановка най-подхожда и наречието нынѣ. Естествено е авторът да каже „сега" именно когато няма вече пречки за напредъка, за прогреса. А според тогавашните разбирания напредък може да се осигури само в рамките на християнството.

Във връзка с реконструкцията на А.м. спор се води и по въпроса за началото на 12-ия стих: дали да започва с *герв*(Ѯ), или с *и*, т.е. дали да имаме: Ѯ. Лѣтнтъ нъінѣ . . ., или: Н. Лѣтнтъ нъінѣ. . . Защитници на първия вариант са Р. *Нахтигал,* Е. Г. *Зиков,* А. Джамбелука-Коссова и др., а на втория — А. И. *Соболевски,* Ив. Франко и др. Истината е на страната на вторите. Гервът е предназначен само за думи от гръцки произход, започващи с меко *г*. Във всички варианти на този стих няма нито един случай, където да имаме в началото дума с *г*. Във всички варианти няма дори фонемата *г*. В стихотворенията, които защитниците на герва сочат в полза на своята теза, наистина съответният стих започва с *г*: Геона, Гемон и т.н. Така че гервът в дадения случай има фонетично основание. Обаче в редица случаи въпросният стих започва с *и* (Синодален препис, Уваров 55, Троицки и др.). Тук се събират три вида *и*-та, каквито имаме в глаголицата. В такъв случай стиховете влизат напълно в нормалния ред на глаголическото подреждане на буквите, и то без каквото и да е нарушение на нормата. Така че реконструкцията трябва да бъде: Н. Лѣтнтъ нынѣ . . . Като цялост молитвата е утвърждение на новата насока на развитие в Б-я през втората половина на IX в. Вън от тази обстановка тя е немислима по съдържание и насоченост. Нейният градивен материал и патос свидетелствуват за нов процес, който се е утвърдил и дава резултати. Емоционалната атмосфера на творбата насочва към началото на

Азбучна молитва. Синодален препис, XII в.

Симеоновото царуване, когато започва и разцветът на бълг. книжнина, когато се появява и Учителното евангелие като пръв систематичен проповеднически сборник в слав. свят.

Във връзка с реконструкцията на текста и авторството на А.м. разногласия съществуват и относно двустишието: шьствоуіж нынѣ по слѣдоу оучителю, / нменн ею и дѣлоу послѣдоуіа. Спорът е дали първоначални са формите за дв. ч. (оучителю, ею), или за род. пад. (-ліа, его). И в това отношение преписите показват разнообразие. Най-старият (Синодалният от XII в.) е запазил дв.ч., защото в оня момент то е жива форма и в старобълг., и в руски език. Във всички останали преписи дв.ч. е заменено с род. пад., защото след XIV—XV в. то е вече изчезнало от говоримата руска реч. А всички преписи с род. пад. са именно от XV в. насам, и то руски. Така че те отразяват състоянието на руския език след XV в. Процесът ею > его

може да се обясни и палеографски: от XIII в. насам често пъти съединяващата чертица между ї и ѡ се пише в горния край (ю), така че може да се прочете и като го вм. ю. Ако първоначално е било іего, не може да се обясни палеографски как іего е преминало в ію. Всичко това води към заключението, че първично е дв. ч. оучитєлю, ію. В такъв случай става дума за Кирил и Методий. Авторът носи тяхното име по звание в качеството си на учител на словото божие на говоримата слав. реч, а не по кръщелно име. Изразът „учител" в смисъл на проповедник, тълкувател на евангелското слово на говорима слав. реч напълно подхожда за Константин Преславски, тъй като и той има призванието на своите учители Кирил и Методий. Доказателство е самото Учително евангелие. Учителското звание съществува в християнската църква от създаването на християнството и трае дълги векове. При църквата „Св. София" в Цариград имало специално длъжностно лице, което се занимавало с четенето и тълкуването на евангелските четива при богослужението. Учителят по евангелие (ὁ διδάσκαλος τοῦ εὐαγγέλίου) се наричал и „проповедник на евангелието". Обикновено тази длъжност се заемала от презвитер или дякон. Аналогична длъжност изпълнява и Константин Преславски с Учителното евангелие.

Макар по стиховата си структура да се родее с виз. 12-сричен стих, по съдържание А.м. е оригинално произведение със славянски, бълг. характер. Преди всичко поводът за нейното написване е специфично славянски и се определя от бълг. културна, общественоистор. и политическа обстановка в края на IX в. Съдържанието ѝ е свързано с конкретна истор. действителност, за която се говори със средновековни поетически средства. Отправна точка е обстоятелството, че един „нов народ" твори книжнина и извършва богослужение на своя говорим език, т.е. върви по свой път на културно развитие. Проявено е съзнание за ролята на писмеността на роден език. Съставянето на азбуката и появата на първите преводи от грц. на старобълг. език през 863, официалното покръстване на българите през 864, получаването на църковна автономия през 870 и въвеждането на старобълг. език за официален през 893 са събитията, които обуславят възторга на автора и му дават пълно основание да констатира възхода на своята родина. За него слав. племе сега не върви бавно, а „лети".

Силата и смелостта на автора се подхранват преди всичко от ясното съзнание за значението на писаното слово на роден език. Защото народ, който се сдобие с писменост на роден език, според тогавашните разбирания, се причислява към „великите народи". Авторът се вдъхновява и от съзнанието, че неговата молитва не е молитва за лично щастие, за опрощение на лични грехове, а молитва за благото на цял народ, който вече е възприел християнството и смело върви по пътя на прогреса.

Докато по съдържание А.м. се отличава от средновековната виз. църковна поезия и отразява бълг. действителност в определен истор. момент, по своята архитектоника тя е рожба на виз. стихотворна практика. Началото си *акростихът* води от древните времена: познат е в евр., грц. и римската поезия. Изходна база на автора на А.м. относно акростиха и метриката е творчеството на *Григорий Богослов* (IV в.), по-точно стихотворението му от 24 стиха, в което всеки стих започва с поредната буква от грц. азбука. Това са отделни стихове, обединени в едно цяло от азбучния акростих и метрическата система на 12-сричен стих, каквато е и схемата на А.м. Стилно-езиковите средства, с които се изгражда поетическият свят в А.м., действуват на чувствата, повишават патоса, създават риторично-химнична атмосфера (това са главно епитети, обръщения, възклицания, метафора).

Заедно с Прогласа към евангелието А.м. е първата песен на слав. пробуждане, което вещае нови съдбини на слав. народ. Тя е отглас на свежо и искрено религиозно чувство и на повишено народностно съзнание. Наред с Прогласа и Храбровото сказание „За буквите" тя е резултат на активната обществено-политическа мисъл в Б-я през Златния век и на съзнанието за значението на културата и книжнината на роден език. Като произведение на средновековен поет молитвата носи особеностите на своето време, на средновековния светоглед, но същевременно съдържа и зараждащи се нови демократични тенденции. На фона на чисто църковната и богословската книжнина А.м. се откроява със своята близост до живота, до проблемите на деня. Тя се нарежда сред онези произведения в старите слав. литератури, които утвърждават Кирило-Методиевото дело: *Похвално слово за Кирил* от Климент Охридски, сказанието „За буквите" от Черноризец Храбър и др. По съдържание те не се повтарят, а взаимно се допълват. В едни случаи е използуван похватът на истор. разказ (ЖК, ЖМ), в други — средствата на ораторското изкуство (Похвално слово за Кирил), в трети — особеностите на апологията (Храбровото сказание). В А.м. се използуват поетически средства. Хронологически тези произведения стоят в началото на дълга редица творби, в които се утвърждава правото на слав. език да съществува, защищава се принципът за равноправие на езиците и народите в създаването на културни ценности, зачита се и се величае подвигът на слав. първоучители. А.м. предхожда онези азбучни акростихове, които се явяват през следващите векове в старите слав. литератури, главно в староруската.

Азбучната молитва е преведена на немски език от Ив. Франко (ASPh, 35, 1914, с. 175—176), на украински от П. А. *Лавров* („Кирило та Методій", 1928, с. 192—193) и на полски от А. Наумов и Ю. Корнхаусер („Pamiętnik słowiański", 22, 1972, с. 359—360).

Лит.: Вадковский А. Константин епископ болгарский и его Учительное евангелие. — ПС, 1882, март, с. 199—238; октябрь, с. 168—186; декабрь, с. 435—447; 1883, июнь, с. 189—200; 1885, июнь, с. 313—324; Соболевский А. И. Стихотворение Константина Болгарского. — РФВ, 12, 1884, с. 313—315; Вадковский А. Из истории христианской проповеди. СПб., 1892, с. 147—310; Соболевский А. И. Церковнославянские стихотворения конца IX — начала X веков. — Библиограф, 8, 1892, 12, с. 375—384; Соболевский А. И. Черковнославянските стихотворения от IX—X в. и тяхното значение за черковнославянския език. — СбНУ, 16—17, 1900, с. 314—324; Генов М. Наченки на българска поезия. — Знание, 2, 1913—1914, с. 115—123; Franko I. Kleine Beiträge zur Geschichte der kirchenslavischen Literatur. — ASPh, 35, 1914, p. 150—175; Генов М. Константин Преславски. Поет на старобългарската книжнина. — БИБ, 5, 1933, 2, с. 30—55; Георгиев Ем. Две произведения на свети Кирил. С., 1938, 142 с.; Nahtigal R. Rekonstrukcija treh starocerkevnoslovanskih izvirnih pesnitev. — Razprave Slovenske Akademije znanosti in umjetnosti, 1, 1943, p. 43—156, Vaillant A. Une poésie vieux-slave: la Préface de l'Evangile. — RES, 33, 1956; p. 7—25; Зыков Э. Г. К вопросу об авторе „Азбучной молитвы". — ИИБЛ, 9, 1960, с. 173—197; Куев К. Към въпроса за автор-

ството на Азбучната молитва. — В: Славистични изследвания. С., 1963, с. 325—336; Стоянов Ст. Бележки върху стиха „Летитъ нынѣ и словѣньско племѧ“ в Азбучната молитва. — Хиляда и сто години, с. 165—170; Иванова Кл. Нови данни за разпространението на Азбучната молитва в средновековната руска книжнина. — ЕЛ, 25, 1970, 6, с. 63—79; Зыков Э. Г. Судьба „Азбучной молитвы“ в древнерусской письменности. — ТОДРЛ, 26, 1971, с. 177—191; Иванова Кл. Два неизвестни азбучни акростиха с глаголическа подредба на буквите в среднобългарски празничен миней. — ККФ 2, с. 345—348; Куев К. По някои въпроси относно авторството на Азбучната молитва. — Старобългарска литература, 1, 1971, с. 103—120; Георгиев Ем. Граматика срещу логика. — ЕЛ, 26, 1971, 3, с. 77—80; Куев К. Отговор на една критика. — ЕЛ, 27, 1972, 1, с. 79—83; Куев К. Азбучната молитва в славянските литератури. С., 1974, 362 с.; Зыков Э. Г. Русская переделка древнеболгарского стихотворения. — ТОДРЛ, 28, 1974, с. 308—316; Зыков Э. Г. „Азбучная молитва“ в ее отношении к „Учительному евангелию“ Константина Преславского. — В: Культурное наследие древней Руси. Истоки. Становление. Традиции. М., 1976, с. 363—368; Джамбелука-Коссова А. Възстановим ли е текстът на Азбучната молитва? — Palaeobulgarica, 2, 1978, 2, с. 52—65; Куев К. Новооткрити преписи на Азбучната молитва. — Palaeobulgarica, 3, 1979, 4, с. 26—33.

Куйо Куев

АЙЦЕТМЮЛЕР, Рудолф (Aitzetmüller, R.) (2. XII. 1923) — австрийски славист. Роден в гр. Линц. Следва индоевропеистика и славистика в гр. Грац, където защищава дисертация на тема „Zur slavischen **nt**-Deklination“ (1950). Хабилитира се в 1958 с първия том на подготвеното от него критическо издание на Шестоднева на Йоан Екзарх. Доц. в Хайделберг, ФРГ (1962—1964), проф. в Тюбинген, ФРГ (1964—1967) и Вюрцбург, ФРГ (от 1967). Носител на Кирило-Методиевска награда (1979), почетен доктор на Софийския унив. „Климент Охридски“ (1980).

Значителен дял в изследванията на А. заема лексикографската и лексиколожката дейност. В съавторство с Линда *Садник* той издава през 1955 „Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten“. Това е първият речник със старобълг. лексикален материал, в който са включени само класическите старобълг. ръкописи от X—XI в. и са отразени всички лексеми, засвидетелствувани в тях. Думите са съпроводени с немски превод, като към основната речникова част са добавени още обратен речник и етимологичен дял. Важно и много полезно допълнение към индексите в изданията на старобълг. ръкописи е обобщаващият пълен списък-индекс на всички засвидетелствувани в старобълг. паметници глаголни форми (Belegstellenverzeichnis der altkirchenslavischen Verbalformen, 1977). В по-широк славистичен аспект старобълг. лексика се разглежда в сравнителния речник на слав. езици (съвместно с Л. Садник), от който са публикувани седем свезки, излезли през периода 1963—1975 (Vergleichendes Wörterbuch der slavischen Sprachen, I. A—B, 1975). Предмет на отделни етимологични бележки са редица старобълг. думи, като **ковъ, оучєбѣтивъ, смрѣдъ, жаль, на тьла, разболѣти, лежѧгъ** и др.

Рудолф Айцетмюлер

Изследванията на А. по въпроси на старобълг. фонетика, граматика и лексика са поставени на широка сравнителна основа с оглед на индоевроп. езици, праслав. език и останалите слав. езици. Изхождайки от старобълг. паметници, той прави редица приноси в областта на глаголната морфология за

преминаването от праслав. състояние към особеностите на старобълг. език. Особено го занимават въпросите на вида на глагола в отношението му към начините на глаголното действие и формирането на темпоралната система на праслав. и старобълг. език („Strukturalismus und urslavische Grammatik. Über einen neuen Erklärungsversuch des slavischen Imperfekts, 1961; Slav. iměti und das idg. Perfekt, 1962; Über Präfixe bei nicht-durativen verben vom Typus m r ě t i, 1962; Aksl. v ě d ě und die slavischen Zustandsverba, 1963; Abg. i d e, j a d e, m o ž e, 1979). Многогодишните си изследвания върху езика на старобълг. паметници А. систематизира в цялостен труд върху старобълг. граматика — „Altbulgarische Grammatik als Einführung in die slavische Sprachwissenschaft" (1978). Той използува данните на старобълг. фонетика и морфология за очертаване на нова картина на състоянието на праслав. език и на диахронните процеси в неговите рамки въз основа на натрупаните от последните изследвания факти и наблюдения. В труда е залегнала концепцията за единството на праслав. език, който е говорен на определена цялостна територия, в резултат на чието разпадане — т.е. разселване на неговите носители, се достига до обособяване на отделните слав. езици. В съгласие с това схващане според А. съществуването на праслав. език не може да прекрачи IX в. Старобълг. звукове и форми независимо от тяхната архаичност не бива да се смесват механически с праславянските, а старобълг. език да се представя за квазигенеративен модел на отделните слав. езици. В този смисъл за него е неоправдан и термин „общославянски", защото той фактически се отнася към явления, по-късни от IX в., когато старобълг. език с неговите най-стари писмени паметници и другите слав. езици вече очевидно са били обособени. Представата на А. за класическите старобълг. паметници от X—XI в. (старобълг. „канон") се определя на първо място от хронологично най-старите фонетични и морфологични характеристики на старобълг. език, поради което той смята, че *Енинският апостол*, който показва твърде последователно по-нови черти, дори и да бъде отнесен към XI в., не принадлежи към канона на най-старите паметници (Zur Einstufung des Apostelfragments von Enina, 1978—1979).

Заниманията на А. с преводните съчинения в старобълг. литература обогатяват палеославистиката и проучването на взаимоотношенията между старобълг. и виз. литература с паралелни текстове в по-късни руски преписи към части от Супр. сб. и с установяването на грц. извори на Житието на Павел Препрости (също от състава на Супр. сб.), на което той допълва и липсите в старобълг. текст. (Eine russisch-kirchenslavische Parallelhandschrift zum aksl. Codex Suprasliensis. Materialien zu dessen Textgestalt, 1967—1974; Die altbulgarische Übersetzung der Vita s. Pauli Simplicis, 1960; Die griechische Vorlage der abg. Vita s. Pauli Simplicis, 1966). Въз основа на един пасаж от Изборника от 1076 (л. 247 б, 1—5) А. изказва интересна хипотеза за съдържанието на т. нар. **отьчьскъıѧ кънигъı**, споменати в ЖМ като превод на Методий. Според А. патерикът е можел да бъде нещо като сборник от рода на „Пчела", в който са били разгледани, може би с изказвания на отците на църквата, теми с поучителен характер (Zu den Väterbüchern der Vita Methodii, 1970).

Особено голям е интересът на А. към Симеоновата епоха и към старобълг. литературен език като оръдие на старобълг. култура. От изключително значение за старобългаристичните изследвания е неговото седемтомно издание на Шестоднева на Йоан *Екзарх* (Das Hexaemeron des Exarchen Johannes, 1958—1975), което може да се смята за едно от най-добрите досега издания на старобълг. автор. В това издание се предлагат решения на редица текстологически и издателски проблеми, които

и до днес продължават да бъдат предмет на дискусии в издателската практика на палеославистите: въпросът за основния ръкопис, разночетенията и отношенията между преписите, необходимостта от реконструкция на текста и пр. Заслужава внимание констатацията на А., почиваща на солиден издателски опит, че при издаването на слав. ръкописно наследство не могат да бъдат прилагани като модел и без всякаква уговорка издателските принципи на класическата филология и богословието (подчертана в отговора му на рецензията на Л. Мюлер „Kritisches und Antikritisches zur Šestodnev-Ausgabe", 1966). Изданието на Шестоднева съдържа текста на най-стария ръкопис от 1263 според изданието на О. М. *Бодянски,* паралелен текст, реконструиран „в нормализиран старобългарски" въз основа на съпоставяне на няколко по-късни преписа (5 на брой), грц. паралели, изчерпателен коментар и немски превод. Последният том представя пълен индекс на думите и словоформите, който е ценен принос за проучването на старобълг. лексикално богатство. Извършената от А. текстологическа работа показва, че реконструирането на текста е било в известен смисъл неизбежно поради наличните грешки и изменения в текста на най-стария препис и на много места само сравнението с другите преписи дава правилно четене на мястото. На читателя обаче е представена възможност чрез критичния апарат да прецени сам съображенията на издателя и да приеме предложеното от него четене или да интерпретира текста и по друг начин.

От голямо значение за съвременната славистика са издателските поредици, организирани от А.: „Editiones monumentorum slavicorum veteris dialecti". Herausgegeben vom Institut für Slavistik der Universität Graz. Akademische Druck- u. Verlagsanstalt. Austria-Graz (от 1954, заедно с Л. Садник и С. Хафнер), в която е осъществено фотот. преиздаване на повечето от класическите старобълг. паметници, фотот. издаване на Светославовия изборник от 1073 и на Михановичевия хомилиар; „Monumenta linguae slavicae dialecti veteris. Fontes et dissertationes" (от 1964, заедно с Й. Матл и Л. Садник, покъсно — и с Е. Вайер). Заедно с Л. Садник и С. Хафнер А. редактира (от 1966) и едно от най-важните славистични списания с подчертана палеославистична насоченост — „Anzeiger für slavische Philologie".

А. посвещава задълбочени критични рецензии със свои наблюдения по разглежданите въпроси на изданията на важни езикови и литературни паметници, като Успенския сборник от XII—XIII в., Никодимовото евангелие, Томиното евангелие (AnzSPh, 6, 1972, с. 199—210; 4, 1970, с. 193—198; 3, 1969, с. 142—149), както и на най-значителните трудове по слав. езикознание — „Grammaire comparée des langues slaves" $III_{1,2}$ на А. Ваян (Anz SPh 2, 1968, с. 145—163; 5, 1971, с. 166—178), „Słownik prasłowiański 1" (Anz SPh, 9, 1, 1977, с. 445—455), „Słownik jazyka staroslověnského" („Kratylos", 5, 1, 1960, с. 75—78) и др.

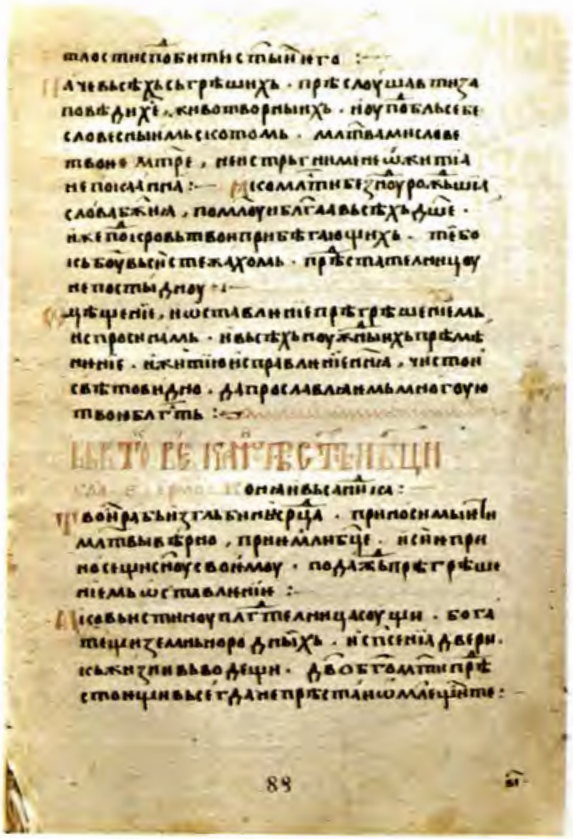
Съч.: Ein baltisch-slavisches Elativsuffix und seine Entsprechungen in den übrigen indogermanischen Sprachen; der griechische Superlativ auf -atos/-tatos. — SR, 3, 1950, p. 289—296; Zur slavischen -nt- Deklination. — Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung, 71, 1953, 1—2, p. 65—73; Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten (Sadnik L., R. Aitzetmüller). Heidelberg, 1955, 361 p.; Lateinisch -lentus und andere nt-Bildungen. — Die Sprache, 3, 1956, 3—4, p. 131—134; Über einige Šestodnev-Handschriften. — SR, 10, 1957, p. 268—278; Das Hexaemeron des Exarchen Johannes. 1—7. Graz, 1958—1975; Die altbulgarische Übersetzung der Vita s. Pauli Simplicis. — WSl, 5, 1960, p. 225—232; Strukturalismus und urslavische Grammatik. Über einen neuen Erklärungsversuch des slavischen Imperfekts. — Die Sprache, 7, 1961, p. 190—198; Das balto-slavische Akzent- und Intonationssystem. Grundzüge und Grundprobleme, dargestellt nach dem heutigen Stand der Forschung. — Die Sprache, 8, 1962, p. 46—58; Über Präfixe bei nicht-durativen Verben vom Typus m r ě t i. — ZSPh, 30, 1962, p. 310—336; Slav. i m ě t i und das indogermanische Perfekt. — Die Sprache, 8, 1962, p. 250—262; Aksl. v ě d ě und die slavischen Zustandsver-

ba. — Slavistische Studien, 260, 1963, p. 209—214; Zum sog. Richtungsdativ des Altrussischen: Typus i d e K y e v u. — ZSPh, 31, 1963, p. 338—356; Die Relation 'e:'o bzw. o in den ostslavischen Sprachen. — WSl, 10, 1965, p. 1—8; Kritisches und Antikritisches zur Šestodnev-Ausgabe. — AnzSPh, 1, 1966, p. 136—155; Die griechische Vorlage der abg. Vita S. Pauli Simplicis. — In: Orbis Scriptus. Dmitrij Tschižewskij zum 70. Geburtstag. München, 1966, p. 49—52; Eine russisch-kirchenslavische Parallelhandschrift zum aksl. Codex Suprasliensis. Materialien zu dessen Textgestalt. — AnzSPh, 2, 1967, p. 48—66; 3, 1969, p. 102—117; 4, 1970, p. 72—82; 7, 1974, p. 92—108; Richtungsdativ, Richtungslokativ und andere syntaktische Probleme des Altrussischen. — AnzSPh, 2, 1967, p. 73—81; Vermischte Beiträge. 1. Zu den Väterbüchern der Vita Methodii. 2. Abg. j a t ъ c h u l ь n i c a. 3. Griech. -εε- und abg. -eo-. — AnzSPh, 4, 1970, p. 48—57; Abg. s m r ь d ъ. Verdeutlichung einer Etymologie. — In: Studia palaeoslovenica. Praha, 1971, p. 17—19; Vergleichendes Wörterbuch der slavischen Sprachen. 1. A—B. (Sadnik L., R. Aitzetmüller). Wiesbaden, 1975, 693 p.; Das „Urslavische" und einige seiner Probleme. — AnzSPh, 8, 1975, p. 163—168; Belegstellenverzeichnis der altkirchenslavischen Verbalformen. Würzburg, 1977, 158 p.; Die Polonismen des Igorlieds. — AnzSPh, 9, 1977, p. 1—31; Das altbulgarische n a t ь l a „χαμαί". — Palaeobulgarica, 1, 1977, 1, p. 32—36; Altbulgarische Grammatik als Einführung in die slavische Sprachwissenschaft. Freiburg, 1978, 253 p.; Zur Einstufung des Apostelfragments von Enina. — AnzSPh, 10—11, 1978—1979, p. 19—24; Abg. i d e, j a d e, m o ž e. — В: Изследвания върху историята и диалектите на българския език. Сборник в памет на проф. чл.-кор. К. Мирчев. С., 1979, с. 34—38.

Лит.: R o t h e H. — ZSPh, 26, 1957, p. 225—231; D v o ř á k o v á - B l á h o v á E. — Bsl, 21, 1960, p. 320—325; M ü l l e r L. — ZSPh, 32, 1965, p. 354—370; Wer ist wer? 17 изд. Berlin, 1973, p. 8; D v o ř á k o v á - B l á h o v á E. — Bsl, 37, 1976, p. 227—232; Минчева А. — БЕ, 27, 1977, с. 510—513; D u j č e v I v. — Bsl, 39, 1978, p. 209—223; Иванова-Мирчева Д. — Palaeobulgarica, 3, 1979, 1, p. 88—90.

Ангелина Минчева
Пиринка Пенкова

АКА́ТИСТ (грц. ἀκάθιστος, старобълг. **нєсѣдалнъ, нєсѣдалноє [пѣнніе]**) — название за полистрофична жанрова форма на виз. химнография, означаващо, че по време на изпълнението на произведението не бива да се седи. А. се състои от 25 строфи — въвеждаща строфа — кондак (кукулий), 12 малки

Богородичен акатист. Препис от XV в.

строфи — кондаци, и 12 големи строфи — икоси; строфите се редуват кръстосано — кондак, икос и т.н. Първият кондак и икосите завършват с припев „радуи сѧ. . .", а дванадесетте кондака — с припева „аллилуіа". Всички кондаци и всички икоси са обединени от еднаква ритмична структура. Важна съставна част на икосите са т. нар. „хайретизми" — обращения към възпявания обект, започващи с приветствието „радуи сѧ" (χαίρε).

Най-древен от известните А. е Ἀκάθιστος ὕμνος — хвалебно-благодарствен химн, посветен на Богородица, възникнал най-вероятно по случай избавлението на Константинопол от обсадата на аварите през 626. Въпросът за авторството не е окончателно решен. Произведението се приписва на Аполинарий Лаодикийски (IV в.), Георги Писида (VII в.), *Йоан Дамаскин* (VII—

VIII в.), Касия (VIII—IX в.), патриарх *Фотий* (IX в.) и др., а авторитетни изследователи на виз. литература — П. Ф. Крипякевич, С. А. Трипанис, Ф. Дьолгер, Е. Велес, Х.-Г. Бек, Н. Томадакис, С. С. Аверинцев, намират аргументи в полза на авторството на Роман Сладкопевец (VI в.). А. за Богородица е изграден в азбучен *акростих*, който започва от първия икос. Стиховата му структура е ритмо-тоническа, последните изследвания установяват наличието на рима. От IX в. А. за Богородица влиза в състава на богослужението за събота на пета неделя на великия пост. На това място се намира в най-ранните старобълг. преписи на постния триод, които възхождат към XII в. Има сериозни основания да се мисли, че най-ранният старобълг. превод на А. е възникнал в Кирило-Методиевата епоха. Установени са два ранни превода, в единия от които е засвидетелствуван уникален за преводаческата практика опит да се спази акростихът на оригинала в превода. Този превод съдържа следи от глаголическа традиция и дава основание възникването му да се отнесе към Кирило-Методиевата епоха.

А. за Богородица е послужил като модел за появилите се по-късно произведения във виз. литература — А. за Исуса сладчайши (от Йоан Евхаитски), за Николай Мирликийски, за апостолите Петър и Павел, за архангел Михаил (от Исидор Константинополски) и др. Преведени на старобълг. език, А. служат като източник на стилни средства и ритмически модели за оригиналното старобълг. песнотворчество.

Лит.: Krypiakiewicz P. F. De Himni Acathisti auctore. — BZ, 18, 1909, p. 357—382; Wellesz E. The Akathistos Hymn. Introduced and transcribed. Copenhagen, 1957, 200 p.; Dölger F. Die byzantinische Dichtung in der Reinsprache. Berlin, 1958, p. 54—56; Beck H.-G. Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich. München, 1959, p. 427—428; Trypanis C. A. Fourteen early Byzantine cantica. Wien, 1968, p. 17—19; Μητσάκης Κ. Ἕνας λαϊκός κρήτικος „Ἀκάθιστος" τοῦ 15 αἰόνα.—Βυζαντινά, 1, 1969, p. 23—38; Prohorov G. M. A codicological Analysis of the illuminated Akathistos to the Virgin. — Dumbarton Oaks Papers, 26, 1972, p. 239—252; Трифуновић Ђ. Азбучник српских средњевековних књижевних појмова. Београд, 1974, с. 14—17; Аверинцев С. С. Традиция греческой „диалектики" и возникновение рифмы. — Контекст. 1976, М., 1977, с. 81—99; Аверинцев С. С. Поэтика ранневизантийской литературы. М., 1977, с. 221—237; Keller F. Die slavischen Fassungen des Akathistos. — Schweizerische Beiträge zum VIII. Internationalen Slavistenkongress in Zagreb und Ljubljana. Bern-Frankfurt am Main-Las Vegas, 1979, p. 87—103.

Стефан Кожухаров

АКВИЛЕ́ЙСКА ПАТРИАРШИЯ. Съществува от VI в. и има за център гр. Аквилея на северното крайбрежие на Адриатическо море (Триесткия залив). Към края на VIII в. и началото на IX в. достига своето най-голямо могъщество. След като Карл Велики сломява политическото надмощие на *аварите* в земите около Средния Дунав, в новозавоюваните източни области на Франкската империя мисионерска дейност развиват не само баварските епископи, но и патриархът на Аквилея Паулин II (787—802) и приемникът му Урс (802—807). Те успяват да разпростират духовната си власт върху Каринтия, Истрия и земите на юг от Дунав, като се стремят да включат в диоцеза си и *Панония*. Свидетелство за тази дейност, която продължава през първата половина на IX в. и засяга *Велика Моравия* и Панония, са: 1) кръстовидните храмове и кръглите църкви (ротонди) от аквилейско-истрийски тип на територията на Велика Моравия от докирилометодиевата епоха; 2) християнската терминология от северноромансko потекло (**папежь** — 'папа', **калежь** — 'църковна чаша', **крнжь** — 'кръст', **къмотра** — 'кума', **собота** — 'събота'); 3) особеният ред на дните от седмицата, който не започва от неделя, както е във Византия и в по-голямата част от Средна и Западна Европа, а от понеделник и се отразява на названията на дните (вторият ден е вторник, четвъртият е четвъртък, петият е пе-

тък). Тази практика прониква най-напред в слав. земи, съседни на Аквилейската патриаршия, и намира отражение в Кирило-Методиевата книжнина от епохата на *Моравската мисия*. Съществува мнение, че *Киевските листове* представляват част от превода на сакраментар (литургия) от старинен аквилейски тип, чийто текст бил възприет и в *Залцбургската архиепископия*. За оживени връзки между Аквилея, от една страна, и Велика Моравия и Панония, от друга, свидетелствуват слав. имена по полетата на *Чивидалското евангелие*, между които са и имената на *Прибина* и *Коцел*, а може би и имената на *Ростислав* и *Светополк*. Изказано е предположение, че Константин-Кирил и Методий се отправят най-напред към А.п., за да ръкоположат учениците си, но след като не постигат целта си, се насочват през *Венеция* към Рим.

Лит.: Малышевский И. Святие Кирилл и Мефодий, первоучители славянские. Киев, 1886, с. 140—142; Giannoni C. Paulinus II, Patriarch von Aquileja. Ein Beitrag zur Kirchengeschichte Österreichs im Zeitalter Karls der Grossen. Wien, 1896; Gruden I. Akvilejski patriarhi za dobo sv. Cirila in Metoda in nih razmerje do slovenskega bogosluzja. — Čas, 1905, p. 5—20; Melich J. Die Namen der Wochentage im Slavischen. — In: Zbornik u slavu Vatroslava Jagića. Berlin, 1908, p. 212—217; Jagić V. Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache. Berlin, 1913, p. 26; Skok P. La semaine slave. — RES, 5, 1925, p. 14—23; Skok P. La terminologie chrétienne en slave: le parrain, le marrain et le filleul. — RES, 10, 1930, p. 186—204; Grivec F. Reversi sunt ex Moravia. Epizoda iz Življenja sv. Cirila in Metoda. — JIC, 3, 1937, p. 62—91; Stanislav J. Zo štúdia slovanských osobných mien v Evanjeliu cividalskom (Ev. Civ.). — Slavia, 18, 1947, p. 87—100; Piuk K. Zur Frage der Slaven in Pannonien im IX Jahrhundert. — WSJ, 1, 1950, p. 112—130; Cronia A. Revision der slavischen Eigennamen im alten Evangeliar von Cividale. — WSJ, 2, 1952, p. 6—21; Skok P. Uslovi života glagoljice. — Slovo, 3, 1953, p. 50—63; Schmidinger H. Patriarch und Landesherr. Die weltliche Herrschaft der Patriarchen von Aquileja bis zum Ende der Staufer. — Publikationen des österreichischen Kulturinstituts in Rom, 1954; Lacko M. Prvá cesta sv. Cyrila a Metoda do Ríma. — In: Studi in onore di Ettore Lo Gatto e Giovanni Maver. Roma, 1962, p. 375—380; Zagiba F. Die Missionierung der Slaven aus „Welschland" (Patriarchat Aquileja) im 8. und 9. Jahrhundert. — Cyrillo-Methodiana, p. 274—311; Zagiba F. Paulinus II. Patriarch von Aquileja und die Anfänge der Slavenmission. — In: Vescovi e Diocesi in Italia nel medioevo (sec. IX—XII). Padova, 1964, p. 239—247.

Иван Добрев

АКРОСТИ́Х (грц. ἀκροστιχίς; старобълг. **кралегранесне**) — формален, незадължителен похват за организиране предимно на поетическа реч. Използува се в декламационната и в песенната поезия. В старата бълг. литература А. е представен с два основни типа: азбучен и фразов. При азбучния А. всеки стих започва с поредната буква от азбуката. Според К. Крумбахер той произхожда от египетските сакрални текстове, където е използуван като предпазно средство против интерполации. Във виз. литература са известни опити и с телестих, при който азбучният ред се образува от последните букви на стиховете. Трети вариант на азбучния А. е т. нар. мезостих, когато редът на буквите се получава в средата на стиха. И в трите варианта е възможен естественият и обратният ред на азбуката. В слав. литератури са известни само случаи на азбучен А. При фразовия А. началните букви на стиха, строфата или абзаца образуват фраза, изречение, което сбобщава идеята на произведението или изразява мотивите за неговото написване. Този тип А. дава възможност на автора да отбележи и името си. Чрез разчитането на фразов А. е установено авторството на много произведения в средновековните литератури. Известни са два варианта на фразовия А.: обикновен и двоен. При двойния фразов А. името на автора се открива в богородичните тропари, докато фразата се маркира в началата на другите тропари.

В старата бълг. литература азбучният А. е използуван още в най-ранните произведения на декламационната поезия: в *Азбучната молитва* на *Кон-*

стантин Преславски, в изследвания от Ф. В. *Мареш* А. „аз есмь всемоу мироу свѣт“ и в проучения от Н. *Драгова* „Химн на света Троица“, прецизен от нея като „първообраз и методологически пример“ на другите азбучни А. Според сполучливото определение на Е. *Георгиев* първият старобълг. А. е азбуката с названията на буквите. Азбучният А. е използуван и в старобълг. химнография. Към канона на първи глас в Търновска служба за Петка Епиватска (от XIV в.) е поставено означение „по азъ вѣ“, което означава „в азбучен А.“, но той не е спазен. Напълно е запазен азбучният А. в канона на втори глас в Служба за Теодосий Търновски от йеросхимонах Спиридон (XVIII в.).

Фразовият А. е широко разпространен в старобълг. химнография, по-специално в каноните. Константин Преславски изгражда канона в Служба за Методий в А. — „добро методне та поиж Константин“ (вж. *Служби за Кирил и Методий*). Фразов акростих използуват *Климент Охридски и Наум Охридски.* През XIV в. инок Макарий вплита в Канон за Петка Епиватска фразата „прнимн матн моленне раб своих“, а инок Симеон в Канон за архангелите — „Снмеонїа недостоннаго плач“. Единственият А. в богатия химнографски цикъл за Иван Рилски е вплетен в канона, чийто автор е Димитър Кантакузин (XV в.) — „похвалоу тн оче Iwанне плетоу Днмнтрне“.

Редица старобълг. автори използуват и двойния А. Григорий Цамблак (XIV—XV в.) свързва канона в Служба за Йоан Сучавски в А. „новомоу мчченикоу новѣ прнношѧ хвалѫ“, а от началата на тропарите в канона от Служба за Стефан Дечански се получава фразата „новомоу мученикоу нову прнношу дара пѣсн“. И в двата канона началата на богородичните тропари дават името на автора Гргорїе. По-голямо разнообразие в използуването на А. се наблюдава в творчеството на книжовника Ефрем (XIV в.). В деветите песни на каноните си той отбелязва своето име, а двата му цикъла стихири — за Христос и за Богородица, са уникални за слав. химнография поетически произведения, изградени във фразов А. Необикновено развитие на фразовия акростих е постигнато от Константин Преславски: цикъл канони за делничните дни на Четиридесетница той изгражда в акростих, чиито букви образуват самостоятелна стихотворна творба от шестнадесет стиха.

Макар и инцидентно, А. се среща и в старобълг. проза. Четиридесетте глави на „Сказание о писменех“ от *Константин Костенечки* са свързани с А. „самодержавномоу деспоту Стефану раб Константнн“. Същият автор използува А. и в Житието на Стефан Лазаревич.

По въпроса за спазването на А. при превод на произведения от грц. език в славистиката е установено мнението, че преводачите не са правели опит да го запазят, стремейки се да дадат точен превод. Най-новите проучвания опровергават това мнение чрез откриването на случаи, когато е направен сполучлив опит да се спази А. при превод на произведения от грц. на старобълг. език. Наблюденията и анализът на текстовете отвеждат към Кирило-Методиевата епоха, към периода на Златния век. Използуването на А. е едно формално доказателство за поетическата опитност на старобълг. поети, за овладените от тях тънкости на неписаната поетика на средновековните жанрови форми.

Лит.: K r u m b a c h e r K. Geschichte der byzantinischen Literatur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches. München, 1897, p. 697—700; K r u m b a c h e r K. Die Akrostichis in der griechischen Kirchenpoesie.— SBA, 1903, p. 551—691; W e y h W. Die Akrostichis in der byzantinischen Kanonesdichtung. — BZ, 17, 1908, p. 1—69; П о п о в и ћ П. Акростих у Константина Философа. — ПКЈИФ, 14, 1935, с. 41—44; M a r e š F. Azbučna báseň z rukopisu státni veřeiné Knihovny Saltykova-Ščedrina v Lenin-

gradě (Sign. Q. I. 1202). — Slovo, 14, 1964, p. 5—24; Драгова Н. Непроучен старобългарски азбучен акростих. — ЕЛ, 23, 1968, 3, с. 37—58; Драгова Н. Втората апология на българската книга и нейните извори. — ККФ 1, с. 328—344; Демкова Н. С., Н. Ф. Дробленкова. К изучению славянских азбучных стихов. — ТОДРЛ, 23, 1968, с. 27—61; Георгиев Ем. Старобългарските названия на буквите. — В: Кирил и Методий. Истината за създаването на българската и славянска писменост. С., 1969, с. 179—197; Иванова Кл. Два неизвестни азбучни акростиха с глаголическа подредба на буквите в среднобългарски празничен миней. — ККФ, 2, с. 341—365; Кожухаров Ст. Неизвестно произведение на българската химнография. — В: Старобългарска литература. Изследвания и материали. 1. С., 1971, с. 289—322; Кожухаров Ст. Търновската книжовна школа и развитието на химничната поезия в старата българска литература. — В: Търновска книжовна школа. С., 1974, с. 277—310; Трифуновић Ђ. Азбучник српских средњевековних књижевних појмова. Београд, 1974, с. 123—125; Матеич П. Неизвестен български сборник от края на XIV в. — ЕЛ, 31, 1976, 1, с. 56—58; Кожухаров Ст. Към въпроса за обема на понятието „старобългарска поезия". — ЛМ, 20, 1976, 7, с. 35—54; Попов Г. Новооткрита оригинална старобългарска част в текста на триода. — БЕ, 28, 1978, 6, с. 497—507; Попов Г. Из текстологическата проблематика на славянския триод. — В: Славянска палеография и дипломатика. С., 1980, с. 72—86; Попов Г. Новооткрити химнографски произведения на Климент Охридски и Константин Преславски. — БЕ, 32, 1982, 1, с. 3—36; Попов Г. О наличии древнеболгарской гимнографической части в триоди. — В: Язык и письменность среднеболгарского периода. М., 1982, с. 122—131; Кожухаров Ст. Пъти достоитъ архистратига. — В: Литературознание и фолклористика в чест на акад. П. Динеков. С., 1983, с. 59—62; Матеич П. Българският химнописец Ефрем от XIV в. Дело и значение. С., 1982, 344 с.

Стефан Кожухаров

АКЦЕ́НТНИ ЗНА̀ЦИ — вж. *Палеография на старобългарските ръкописи.*

АЛВИ́Н — вж. *Адалвин.*

АЛОБАГАТУ́Р — бълг. военачалник, изпратен от цар Симеон към края на 924 с войска срещу хърватите, които били в съюз с Византия срещу Б-я. Походът завършва неблагополучно. Главни сведения за това събитие, в което единствено се споменава терминът А., дава виз. император Константин VII Багренородни: „И тъй по това време българите навлязоха в Хърватия с Алобагатур, за да я завоюват, и всички бяха избити там от хърватите."

Спорен остава въпросът, дали А. е лично име или число и каква е етимологията на първата му съставка. И. Маркварт го разчита като aip-bagatur и тълкува aip като „храбър". Втората съставка — bagatur („юнак", „герой") е прабълг. титла, давана главно на военните предводители с големи заслуги при завоюване на територии; обикновено се свързва с друга титла, която означава определена длъжност. Константин Багренородни предава термина изопачено с метатеза на първата съставка като ἀλογοβοτούρ навярно под влиянието на ἄλογον — „кон". Най-вероятно е предположението, че по начало А. е прабълг. титла от тюркски произход, която с течение на времето се превръща в лично име или е схващана като лично име от виз. автор.

Лит.: Marquart J. Die Chronologie der alttürkischen Inschriften. Leipzig, 1898, p. 40; Златарски В. История на българската държава. 1, 2. С., 1927, с. 500—501; Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio. Ed. Gy. Moravscik, engl. transl. R. J. H. Jenkins. Budapest, 1949, p. 32, 126—128; Moravscik Gy. Byzantinoturcica. 2. Berlin, 1958, p. 64, 83; Бешевliev V. Die Protobulgarischen Inschriften. Berlin, 1963, № 48, 1; 63, 2—3; Бешевлиев В. Първобългарски надписи. С., 1979, № 64, 2—3; 48, 1; 85, 2—3; 9, 2; 69, 5.

Геновева Цанкова-Петкова

АЛТБАУЕР, Моше (Altbauer, M.) (12. XI. 1904) — израелски славист, специалист по история на слав. книжнина и съвременен полски език. Роден в Пшемисъл, Полша. Завършва Лвовския унив. и защищава докторска дисертация в Краков през 1932 при проф. Тадеуш Лер-Сплавински. През 1927—1935 е преподавател във Вилнюс, от 1935 живее и работи в Израел. През 1966—1967 е сътрудник на Колумбийския унив., САЩ. От 1969 е професор

Моше Алтбауер

по слав. езикознание в Еврейския унив. в Ерусалим. Член е на Международния комитет на славистите и на Международната комисия по диалектология. През 1958 получава Израелската академична награда за езикознание.

А. публикува изследвания върху полско-еврейските взаимни езикови влияния и върху езика на стари слав. паметници. Най-голямата му заслуга е издирването, проучването и издаването на стари слав. ръкописи от *Синайския манастир „Света Екатерина"*. През 1968 А. открива смятаните за загубени 23 листа от Добромировото евангелие, бълг. паметник от началото на XII в., които издава през 1973 фототипно заедно с ленинградската част на паметника. Изданието се придружава от пълни археографски сведения за синайската част на ръкописа и от кратко палеографско и езиково изследване. А. проявява интерес главно към лексикалните особености на Добромировото евангелие, на които посвещава две отделни изследвания, по-обширното от които е публикувано на иврит в Израел. През 1971 прави ново издание на *Син. пс.* от XI в., което съдържа снимки на всички страници на ръкописа и като приложение палеографско изследване от Х. Г. *Лънт*. В Синай А. открива също така неизвестна част от Бичковия псалтир от XI в. (известната част от паметника се пази в Държ. публична библиотека „М. Е. Салтиков-Шчедрин" в Ленинград). Издирва и многобройни други слав. ръкописи, особено важен сред които е един среднобълг. кирилски откъслек от XII в., съдържащ текст от Апостола. Ръкописът е неразчетен засега глаголически палимпсест.

Съч.: Une glose slave de Raschi: s'nîr. — RES, 8, 1928, p. 245—246; O pohanyni ščo prystaw na chrystjansku viru. — Lud, 17, 1928, p. 36—39; Bulgarismi nel „guideo-spagnolo" degli Ebrai di Bulgaria. — RSlav, 4, 1955—1956, p. 72—75; O „prawdziwym Jakube" i innych replikach. — PJ, 151, 1957, 8, p. 263—266; Starocerkiewnosłowiański loc. pl. **въ содомѣхъ**. — Slovo, 9—10, 1960, p. 72—75; Jaffa and Its Port in the Travel Accounts of Christian Pilgrims from Slavic Countries. — Bulletin of Museum Haaretz, 8, 1966, p. 67—78; Ze studiów nad wshodniosłowiańskimi przekładami Biblii. O dwóch przekładach biblijnego akrostychu o zacnej niewieście. — SFPS, 7, 1967, p. 191—202; O kryteriach ustalania pierwowzoru tłumaczeń biblijnych (na przykładzie wschodniosłowiańskiego tłumaczenia księgi Ruty). — Slavia, 36, 1967, p. 590—600; **оухо-роухвенъ надъ тьмами** (Canticum Canticorum 5:10). A Chapter in the History of Translation Technique. — Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales et slaves, 18—19 (Mélanges en l'honneur de Boris Unbegaun, Bruxelles), 1968, 4 p.; Some Methodological Problems in Research of the East Slavic Bible Translations (Vilnius Codex No. 262). Jerusalem, 1968; Z lexika nově nalezeného zlomku Dobromirova Evangeliáře. — In: Studia palaeoslovenica. Praha, 1971, p. 21—25; Psalterium Sinaiticum. — Ariel, 28, 1971, p. 79—82; Psalterium Sinaiticum. An 11th Century Glagolitic Manuscript from St. Catherine's Monastery, Mt. Sinai. Skopje, 1971, 360 p.; Studies in the Vocabulary of the Byelorussian Translations of the Bible. — The Journal of Byelorussian Studies, 2, 1972, p. 359—368; Најстарији псалтир српске редакције. — Научни састанак слависта у Вукове дане. 2. Београд, 1972, p. 11—23; Are Grecisms in an Old Church Slavonic Manuscript a Criterion of Its Archaic Provenance? — In: VII Międzynarodowy Kongres Slawistów w Warszawie 1973. Streszczenia referatów i komunikatów. Warszawa, 1973, p. 71—72; Greec-Slavic Miscellanea from Sinai. — Cyrillomethodianum, 2, 1973, p. 176—177; Добромирово евангелие. Кирилски споменик од XII век. 1. Скопје, 1973, 18+438 с.;

Рифмованый акафист в честь Ник. Столобенского. — Russian Linguistics, 2, 1975, p. 1—9; Glagolickie fragmenty chorwackiego Psałterza z JAZU. — Slovo, 25—26, 1976, p. 263—271; Новооткрытый Иерусалимский фрагмент древнерусского „апракоса". — In: Israeli Contributions to the 8th International Congress of Slavists. Jerusalem, 1978, 14 p.; An Early Slavonic Psalter from Rus'. 1. Photoreproduction. Cambridge, Mass., 1978, 179 p.; Psalterium Latinum Hierosolymitanum. Eine frühmittelalterliche lateinische Handschrift (Sin. Ms. No. 5). Wien-Graz, 1978; Zum Wortschatz des „Psalterium Sinaiticum". — Palaeobulgarica, 3, 1979, 1, p. 60—63; Das Palimpsest-Fragment eines glagolitischen Evangeliars im Codex Sinaiticus 39. Ein neues altkirchenslavisches kanonisches Denkmal. — Wiener slawistischer Almanach, 7, 1981, p. 253—258 (Altbauer M., F. W. Mareš); Der älteste serbische Psalter. Köln — Wien, 1979, 31+446 p. An Unknown Fragment of an Ancient Apracos, from Rus. — Folia slavica, 3, 1979, 1—2, p. 25—47.

Боряна Велчева

АМФИЛО̀ХИЙ архимандрит (светско име: Павел Иванович Сергиевский-Казанцев) (20. VI/2. VII. 1818—20. VII/1. VIII. 1893) — руски археограф и палеограф. Роден в с. Любец, Калужка губ. Учи в Калужката семинария и в Московската духовна академия (1841—1845). В 1842 приема монашество. През 1845—1852 е надзирател и преподавател по грц. език, нотно пеене и география в духовните училища в Суздал и Ростов. Игумен (с архимандритски сан) на Борисоглебския манастир в Ростов (1852—1858). От 1858 до 1860 е игумен на Воскресенския ставропигиален манастир „Нови Ерусалим" (основан през 1657) близо до Москва. Манастирът е известен с богата библиотечна сбирка от старинни ръкописи. Това назначение предопределя насоката на научноизследователската дейност на А. Запознаването с ръкописите и проучването им пробуждат у него интерес към слав. археография, палеография и текстология. През 1874—1888 е игумен на московския Даниловски манастир. От 1891 до смъртта си е епископ Угличски. Почетен член на Петербургската духовна академия. Член-кор. на Руската АН (1863). Умира в Ростов.

Архимандрит Амфилохий

Научноизследователската работа на А. има извънредно широк и задълбочен за времето си характер. Със сравнителните си изследвания на грц. и старобълг. писмени паметници той спечелва заслужено признание не само в Русия, но и сред европ. научни среди. Особено ценни са неговите описи на слав. и грц. ръкописи, които се отличават с точни и изчерпателни палеографски наблюдения („Описание Воскресенской Новоиерусалимской библиотеки", 1875; „Палеографическое описание греческих рукописей IX и X века определенных лет", 1—4, 1879—1880). Приносен характер имат редица текстологически проучвания на А. върху слав. превод на Евангелието. Интересите му се съсредоточават главно върху апракос евангелията, които носят следи от най-старите Кирило-Методиеви преводи („Описание Юрьевского евангелия 1118—1128 г.", 1877; „Описание евангелия 1092 года", 1877; „Четвероевангелие Галичское 1144 г.", 1—3, 1882—1883). А. подчертава, че Константин-Кирил и Методий превеждат най-напред краткия апракос, който наскоро след това е попълнен с непреведената част от Евангелието за първите три дни от страстната седмица („О переводе четвероевангелия", в кн. „До-

полнение к Галичскому сличительному четвероевангелию", 1883, с. 244—251). Според А. най-старият превод е представен в текста на Мар. ев., а след него по старинност се нарежда Зогр. ев. Той прави този извод въз основа на съпоставка между писмото и украсата на Мар. ев. и грц. ръкописи от 835, 880 и 899. При работата си върху текста А. привежда разночетения по голям брой ръкописи, поради което изследванията му са много ценни и за съвременните медиевисти. Много полезни са съпоставителните речници към тях, които показват развоя на старобълг. и староруския книжовен език. На първо място може да се посочи речникът към Галичкото евангелие, направен по 50 преписа. С тези трудове А. наред с Г. А. *Воскресенски* поставя основите на изучаването на слав. евангелски превод и неговите редакции.

Богат материал за палеографски и текстологически наблюдения е публикуван в изследванията на А. върху Апостола и неговия превод („О переводе св. Кириллом и Мефодием апостола", 1876; „Древле-славянский Карпинский апостол XIII в.", 1—4, 1885—1888), Апокалипсиса („Апокалипсис XIV в. Румянцевского музея", 1886), Псалтира („Древле-славянская псалтырь XIII—XIV в." (1876—1879); „Древле-славянская псалтырь Симоновская до 1280 года" (1—2, 1876—1877) и Октоиха („О самодревнейшем октоихе XI века югославянского письма", 1874). В тези трудове А. отново се стреми към максимална пълнота на сравнителния материал, като привлича голям брой преписи, съпоставя слав. текст с грц. и евр. текстове и с първите старопечатни издания. Той прави някои изводи за значението и хронологията на най-старите слав. ръкописни паметници. Така напр., когато разглежда въпроса за превода на Апостола, той обръща внимание върху старинността на Охридския апостол и Слепченския апостол (отнася Охридския към IX—X в., а Слепченския — към X—XI в.) и предполага, че те най-точно отразяват Кирило-Методиевия превод. В изследването си на Октоиха А. се ръководи от хипотезата, че Методий превежда преди смъртта си възкресните стихири и канони заедно с вечерните служби, които се поместват в най-старите октоиси.

Специално отбелязване заслужава изследването на А. върху Пандектите на Антиох в препис от XI в., единствено по рода си, придружено от речник, в който думите се дават с грц. им съответствия, примери от текста и превод („Исследование о пандекте Антиоха XI века", 1880; „Словарь из пандекта Антиоха XI века", 1880). Ценен е трудът му „Кондакарий в греческом подлиннике XII—XIII в., по рукописи Московской Синодальной библиотеки № 437, с древнейшим славянским переводом кондаков и икосов" (1879).

На А. принадлежи една от многобройните хипотези за произхода на старобълг. азбуки („О подложности отрывков глаголитских так называемого Реймского евангелия, относимо археологами славянскими к XI в. и о ключе к глаголитскому письму", в кн. „Дополнение к Галичскому сличительному четвероевангелию", с. 145—178). Според него Константин-Кирил Философ е създал и двете азбуки, като кирилицата е по-ранна. Глаголицата е създадена като криптографско писмо, за да не бъде преследвана от католическото духовенство, както кирилицата. За глаголицата А. твърди: „. . . она та же кириллица, только изменена в положении букв, округлении, обращении некоторых линий в угольники, и заимствовании букв греческих из скорописного письма" (с. 174).

Съч.: О греческом кондакаре XII—XIII века Московской синодальной библиотеки сравнительно с древным славянским переводом. — Приложение к XVI-му тому ЗИАН, 4, СПб., 1869, 37 с.; О неизданных канонах в служебной февральской греческой минеи конца X века Московской синодальной библиотеки № 181. М., 1870, 24 с.; О самодревнейшем октоихе XI века югославянского письма, найденном в 1868 г. А. Ф. Гильфердингом в Струмнице. М., 1874, 54 с.; Описание Воскресенской Новоиерусалимской библиотеки с приложением снимков со всех

пергаменных рукописей и некоторых писанных на бумаге. М., 1876, 9+214 с.; О переводе св. Кириллом и Мефодием апостола. — В: Труды II археологического съезда, СПб., 1876, отд. 4, с. 16—33; Древле-славянская псалтырь XIII—XIV в. М., 1, 1876; 2, 1877; 498 с.; 3, 1, 1879, XI, 246 с.; 3, 2, 1879, 218 с.; 3, 1879, 140 с.; Описание Юрьевскаго евангелия 1118—28 г. Воскресенской новоиерусалимской библиотеки. М., 1877, 233+40 с.; Описание евангелия 1092 года (сличенного преимущественно с Остромировым евангелием). М., 1877, 32 с.+10 табл.; Кондакарий в греческом подлиннике XII—XIII в. по рукописи Московской Синодальной библиотеки № 437, с древнейшим славянским переводом кондаков и икосов. М., 1879, 260+103+XIII с.; Древлеславянская псалтырь Симоновская до 1280 года, сличенная с рукописными псалтирями XI, XII, XIII, XIV, XV. XVI и XVII в., с греческим текстом X в. из Теодоритовой псалтыри, сличенным с псалтырью в Синайской библии, псалтырью X—XI в. и старопечатною 1597 г., 2 изд., М., 1, 1880, 9+544 с.; 2, 1880, 545; 3, 1881, 452 с.; 4, 1881, 288 с.; Об отрывках из древле-славянских рукописей XI и XII—XIII века. М., 1880, 27 с.; Палеографическое описание греческих рукописей IX и X века определенных лет. М., 1, 1879, 84 с.+25 табл.; 2. 1880, 79 с.+30 табл.; 3. 1880, 124 с.+35 табл.; 4. 1880, 76 с.+12 табл.; Исследование о пандекте Антиоха XI века, находящемся в Воскресенской новоиерусалимской библиотеке. М., 1880, 184 с.; Словарь из пандекта Антиоха XI века Воскресенской новоиерусалимской библиотеки. М., 1880, 167 с.; Четвероевангелие Галичское 1144 г. сличенное с древлеславянскими рукописными евангелиями XI—XVII в. и печатным Острожким 1571 и Киевским 1788, с греческим евангельским текстом 835 г. М., 1, 1882, 897 с.; 2. 1883, 1008 с.; 3. Дополнение к Галичскому сличительному четвероевангелию. М., 1883, 384 с.; Древлеславянский Карпинский апостол XIII в. с греческим текстом 1072 года, сличенный по древним памятникам славянским XI—XVII в. с разночтениями греческими, заимствованными из Нового завета, издания Рейнекция 1747 года. 1., 1. Деяния апостольские. М., 1886, 84+705 с.; 1., 2. Соборные послания. М., 1886, 316 с.; 2., 1. Послания св. апостола Павла. М., 1885, 826 с.; 3., 1. Апокалипсис XIV в. Румянцевского музея, сличенный по древним памятникам преимущественно с Апокалипсисом, писанным рукою св. Алексея, помещенным в его Новом завете с греческим текстом V века из кодекса св. Ефрема Сирина, издания Тишендорфа и 1072 г., где не доставало в кодексе V в. М., 1886, 270 с.; 3., 2. М., 1888, 84+240+ +20 с.; 4., 1. 1888, 4+2 с.; Апокалипсис XIV в. М., 1887, 8+39 с.

Лит.: Ягич И. В. Четыре критико-палеографические статьи. — СОРЯС, 33, 1884, прил. № 2. 191 с.; Владимиров П. Амфилохий. — В: Венгеров С. А. Критико-биографический словарь русских писателей и ученых. 1. СПб., 1889; Энциклопедический словарь. Под редакцией проф. И. Е. Андреевского. 1. СПб., 1890, с. 683—684; Языков Д. Д. Учено-литературные труды епископа Угличского Амфилохия. — Библиографические записки, 1, 1892, 10, с. 717—721; Корсунский И. Н. Преосвященный Амфилохий, епископ Угличский. — В. Памяти архиепископа Саввы, епископа Амфилохия, проф. А. И. Павинского и гр. М. В. Толстого. М., 1898, с. 64—79; Православная богословская энциклопедия или Богословский энциклопедический словарь. Издание под ред. проф. А. П. Лопухина. 1. Петроград, 1900, с. 638—641; Мещерский, Н. А. Сергиевский, Павел Иванович.—В: Славяноведение в дореволюционной России. Биобиблиографический словарь. М., 1979, с. 302—303; Собрание рукописей, поступивших от архимандрита Амфилохия. — В: Рукописные собрания Государственной библиотеки СССР имени В. И. Ленина. Указатель. 1. 1. М., 1983, с. 50—57.

Николай Дилевски
Анисава Милтенова

АНАСТА́СИЙ Библиотекàр (Anastasius) (ок. 800—817 — ок. 877—879) — висш духовник на Римската църква, папски историк и дипломат. Отраснал в Рим. Матерният му език е латинският, а не гръцкият, както предполагат някои автори. А. е в родствени връзки (вероятно племенник, а според някои автори — син) с видния римски църковник *Арсений*, епископ на гр. Орто (ок. стотина км северно от Рим). В средата на пребиваващите в Рим духовници и монаси от виз. произход А. Б. още на младини изучава добре грц. език. Това изиграва значителна роля в неговата кариера и му създава славата на най-добър познавач на този език в римските образовани среди. Благодарение на родството си с Арсений и на добрите познания по грц. език, който тогава бил особено необходим за връзките между Римската курия и Цариград, А. Б. става близък сътрудник на трима предстоятели на църквата: папите *Николай I* (858—867), *Адриан II* (867—872) и *Йоан VIII* (872—882). Вследствие на гоненията във Византия през късния период на иконоборчеството в Рим на-

Църквата на манастира „Санта Мария ин Трастевере", където Анастасий Библиотекар е бил игумен

мират убежище мнозина духовници и миряни-иконопочитатели. В общението си с тях А. Б. се запознава с виз. култура, нрави и обичаи. По време на папа Лъв IV (847—855), още твърде млад, А. Б. е издигнат в сан кардинал на Римската църква (с титла „кардинал-свещеник на „Сан Марчело"). Скоро обаче по неизвестни причини напуска Рим и храма, който отговарял на неговата кардиналска титла. Това довежда до пълен разрив между него и папата. Изложен на гонения от страна на папата, А. Б. (вероятно като привърженик на императорския двор) се укрива доста продължително. В няколко папски документа от онази епоха са формулирани обвинения срещу него, от които може да се заключи, че той е предявявал претенции за папския престол. В продължение на около 5 г. А. Б. се укрива в северните области на Италия, вероятно в големия църковен и административен център Аквилея. Тъй като не се отзовал на поканите на папа Лъв IV да се яви на църковен съд, той бива отлъчен от църквата на свикания в Рим през дек. 850 събор. В 3 църковни декрета от 853 А. Б. е подложен на „анатема", която се отнасяла също и до лицата, които му оказвали подкрепа. При настъпилите след смъртта на папата (17 юли 855) спорове във връзка с избора на новия предстоятел на Римската църква А. Б. е предложен за папа, но бил избран кардиналът на „Сан Калисто" — Бенедикт. Подробности за тези вътрешни борби в Римската църква са дадени в биографията на новоизбрания папа, включена в „Liber Pontificalis" („Папски регистър"). От този истор. извор узнаваме, че А. Б. успява с помощта на своите привърженици да проникне в Рим (изглежда не дълго след избора на своя съперник) и да унищожи изображенията, които неговият противник Лъв IV бил заповядал да нарисуват по повод на осъждането му през 853. Той успява за известно време да лиши от власт новия папа Бенедикт III. Противодействието на римското духовенство срещу А. Б. обаче било твърде силно. Той задържа върховната власт в църквата само 3 дни. В края на септ. 855 Бенедикт III заема отново папския престол и А. Б. е принуден да търси спасение в бягство. Въпреки всичко новият предстоятел на Римската църква се отказва да преследва своя противник, дори възстановява свещеническия му сан.

През началните години от управлението на папа Николай I, между 858—862, настъпва нов период от дейността на А. Б. — заниманията му с книжовна дейност. В момента, когато се разпалва борбата между Западната и Източната църква, той бил много полезен — използуван е не само като познавач на грц. език и на виз. порядки, но и като враг на цариградския патриарх *Фотий* (858—867, 877—886). Съперничеството между Рим и Цариград за църковно върховенство и влияние върху покръстения през 864 бълг. народ се отразя-

ва косвено и върху жизнената съдба на А. Б. По повеля на папа Николай I той е назначен за предстоятел на един от големите манастири в Рим — „Санта Мария-ин-Трастевере". Към 862 А. Б. вече е привлечен за сътрудник на Курията в борбата против цариградския патриарх Фотий. Още преди да бъде удостоен официално с някаква длъжност, той изпълнява функциите на частен секретар и довереник на енергичния папа Николай I и участвува в редактирането на неговите послания. Несъмнено това близко участие в работите на Курията му позволява да се запознае с много широк кръг въпроси, отнасящи се не само до връзките между Рим и Цариград, но и специално до църковните и политическите дела в Б-я. С голяма сигурност може да се предполага, че А. Б. е бил много добре осведомен за връзките, които се установяват между бълг. княз Борис I (852—889) и Римската църква непосредствено след официалното покръстване на бълг. народ през 864, когато в Рим пристига (866) пратеничеството на княза и представя на папата 115 „допитвания". Несъмнено е, че А. Б. е участвувал в редактирането на Отговорите на папа Николай I по допитванията на българите (на брой 106), в които са дадени обстойни разяснения във връзка с устройството на новоучредената бълг. църква, с въвеждането на християнската вяра в новопокръстената страна, с борбата против остатъците от старата езическа религия и против някои старинни нрави и обичаи, и др. Благодарение на тези умело съставени отговори от страна на папската Курия е написан един основен папски документ, който днес е един от най-важните истор. извори за нравите и обичаите на бълг. народ по време на покръстването и изобщо за състоянието на новоучредената църковна организация в Б-я.

По това време или малко по-късно от името на папската Курия е отправена покана към пребиваващите във великоморавските земи като пратеници на цариградското правителство и патриаршията Константин-Кирил Философ, Методий и най-близките им ученици да се явят в Рим, за да дадат сведения за своята дейност като разпространители на християнството и като просветители. Тъй като дейността на двамата братя влизала в кръга от въпроси, отнасящи се до Източната църква, в тази покана може с основание да се съзре намесата на А. Б., най-добрия познавач на отношенията с Цариград. Папа Николай I умира на 13 ноем. 867 и не дочаква пристигането на слав. просветители. Те биват посрещнати от неговия приемник папа Адриан II. За новоизбрания върховен предстоятел на Римската църква един от най-належащите въпроси, които трябвало да се решат, бил въпросът за отношенията с Цариград. Още в деня на своето ръкополагане (14 дек. 867) Адриан II не само утвърждава А. Б. във възстановения му свещенически сан, но и го издига като „библиотекар на Римската църква". Това звание било равнозначно на „хартофилакс" при Цариградската патриаршия (няколко години по-рано хартофилакс бил Константин Философ). На А. Б. като на близък папски съветник и секретар е възложено воденето на кореспонденцията с Цариград. Той завежда папската архива и библиотека, където се съхраняват всички най-важни документи и други писания по църковните дела. Тази централна длъжност при Римската курия му позволява да бъде осведомен за цялата твърде сложна политика на Рим спрямо Изтока, специално за дейността на начинателите на слав. книжнина и просвета. В документ от Ватиканската библиотека от началото на 868 А. Б. е споменат като свещеник, игумен на „Санта Мария-ин-Трастевере" и „библиотекар на светата Римска църква". Важното служебно положение, което заема по това време, му позволява да унищожи всички документи, свързани с неспокойното му минало, да затвърди своята пълна реабилитация. Когато по-късно срещу него били подети нови обвинения, едно

от тях засягало унищожаването на тези документи.

В края на 867 или в началото на 868 в Рим пристигат Константин Философ, Методий и съпровождащите ги във великоморавските земи техни ученици. Появата на слав. просветители била голям успех на папската политика и по отношение на Цариград и папа Адриан II не закъснява да се възползува от този удобен случай. Владеенето на грц. от А. Б. и общата му осведоменост върху положението и политиката на виз. светски и духовни власти сега били извънредно полезни. Папа Адриан II назначава А. Б. за пряк посредник в разговорите с Константин Философ и неговите спътници. Отражение на тези събития намираме в ЖК (гл. XVII): „А папата, като прие славянските книги, освети ги и ги положи в църквата на света [дева] Мария, която се нарича „Ясли". След това папата заповяда на двамата епископи Формоза и Гаудерик да посветят славянските ученици. И като ги посветиха, веднага отслужиха литургия в църквата на св. апостол Петър на славянски език; и на другия ден служиха в църквата на св. Петронила, на следния ден — в църквата на св. Андрей, а оттам пък в църквата на великия вселенски учител апостол Павел. И пяха цяла нощ, като славословеха [бога] на славянски език, а на сутринта служиха пак литургия над светлия му гроб, подпомогнати от епископ Арсений, който беше един от седемте епископи, и от Анастасий Библиотекар. . ."

От думите на Кириловия житиеписец може да се заключи, че в посрещането на Константин-Кирил и съпровождащите го лица са взели участие някои от най-видните представители на римското духовенство по онова време. Тук бил, очевидно също като познавач на делата в Б-я, епископът на италианския град Порто — *Формоза,* който през 866 бил папски пратеник при българ. княз Борис-Михаил и чрез когото папа Николай изпратил своите отговори по допитванията на българите. Редом с него бил и епископът на града Велетри — *Гаудерик,* който (поради обстоятелството, че катедралният храм в неговия град бил посветен на папа *Климент Римски*) проявявал особен интерес към пристигането на Константин Философ и неговите съпроводители, тъй като те носели откритите в края на 860 и началото на 861 в Херсон мощи (мними или действителни?) на споменатия християнски мъченик. Малко по-късно епископ Гаудерик поискал сведения от А. Б. относно това събитие и когато ги получил, съставил известната *Италианска легенда.* При посрещането и началния престой на братята в Рим взел участие, както споменава житиеписецът, още и епископът на Орто—Арсений. Най-сетне в разказа на житиеписеца е споменато и участието на самия А. Б., който бил помагал на Константин Философ и неговите спътници в едно от богослуженията. Запазени са и други изрични свидетелства за общението на А. Б. с Константин Философ и особено за силното впечатление, което създателят на слав. писменост оставя у него. Отглас от това много ласкаво впечатление има в няколко от посланията на А. Б., напр. в посланието му (между 875—879) до велетрийския епископ Гаудерик. А. Б. пише с възторг за личността и книжовната дейност на Константин-Кирил, за откритите от него мощи на Климент Римски по време на хазарската мисия. Той го нарича „мъж с апостолски живот", „премъдър мъж", „толкова велик и истински философ", „усърден Христов служител" и т.н. Съобщава, че е превел две от Кириловите съчинения за Климент Римски от грц. на лат. език и признава, че неговите преводи отстъпват на блестящия стил на оригинала. Според свидетелството на А. Б. Кириловият химн в чест на Климент Римски — творба, която А. Б. не се решава да преведе, се пеел в грц. училища като образец на този род поезия. Срещата с Константин Философ оставя у А. Б. положителни и трайни впечатления; дълго време той си спомня за него

и продължава да създава горещи възхвали за неговата ученост и за моралния му живот.

През 868 неочаквано умира епископ Арсений и за А. Б. отново настават тежки дни: срещу него е повторена разпоредбата, издадена от папа Лъв IV, според която той бил низложен от своята църковна длъжност. В Курията чувствували потреба от неговите познания по грц. език и на следващата година той е изпратен като папски легат във виз. столица. А. Б. заминава като член на официална делегация, която в Цариград трябвало да уговори, между другото, от името на имп. Лудвиг II (850—875) брака на неговата дъщеря Ерменгарда с Константин — първородния син на имп. Василий I (867—886). Особено важно е участието на А. Б. в свикания във виз. столица църковен събор (смятан от Западната църква като VIII вселенски събор), състоял се между 5 окт. 869 и края на март 870. За Римската църква имало голямо значение обстоятелството, че на събора били осъдени делата на патриарх Фотий и било признато възстановяването на неговия противник патриарх *Игнатий* (847—858, 867—877). На допълнително заседание на събора, свикано на 4 март 870, при участието на папската делегация бил разгледан въпросът за новосъздадената бълг. църква и била призната нейната автономия, обаче в зависимост от Цариградската патриаршия. Участието на А. Б. в работата на събора му дава възможност още по-добре да се запознае с делата в Б-я и с въпросите около нейните отношения с Рим и Цариград. Сам той извършва превод на „Деянията“ на събора от грц. на лат. език, като добавя някои свои бележки и тълкувания (привежда напр. възражения на Константин-Кирил против учението на Фотий за две души у човека). Благодарение на А. Б., който взема участие в заседанията на събора като папски библиотекар, т.е. секретар, науката разполага с твърде важен истор. извор относно решаването на бълг. църковен въпрос само няколко години след покръстването. От името на папа Адриан II А. Б. съставя няколко послания, които се отнасят до тези важни международни събития. Други свидетелства от същия период показват голямата роля, която той играе при разглеждане на въпроса за слав. богослужение, въведено от Константин-Кирил и неговите сътрудници. Положителното отношение към слав. богослужение, проявявано от епископ Арсений, се поддържа и от неговия сродник А. Б. С голяма вероятност трябва да се приеме, че посланието, което папа Адриан II отправя до великоморавските князе *Ростислав* и *Светополк* и до панонския княз *Коцел* (запазено само в слав. превод; включено е в ЖМ, гл. VIII), съдържащо одобрение на слав. богослужение, е било съставено от А. Б. На цариградския църковен събор през 869—870 били прочетени няколко послания на Николай I и на Адриан II, които по всяка вероятност също са били съставени главно от А. Б. като добър познавач на въпросите. На събора той е не само главен преводач на западната делегация, но е натоварен да води лично преговори с имп. Василий I по някои спорни въпроси. А. Б. има възможност да общува с някои от виз. представители на събора и от тях да узнае подробности от особен интерес. Именно тогава в среща с митрополита на гр. Смирна (Мала Азия) Митрофан, който преди това бил изпратен на заточение в Херсон като противник на патриарх Фотий, той получава достоверни сведения относно откриването на мощите на Климент Римски от Константин Философ.

След смъртта на Адриан II, по време на неговия приемник Йоан VIII, А. Б. запазва своето положение при Курията и има възможност да се занимава усилено с книжовна дейност. Превежда от грц. на лат. език Деянията на Седмия (втория никейски) вселенски църковен събор, състоял се през 786/787, и посвещава своя труд на папа Йоан VIII. През 871—874 А. Б. съставя т. нар. „Chronographia Tripertita“ („Хроногра-

фия трипертита"), която включва избрани откъси с истор. характер, заимствувани от съчиненията на патриарх *Никифор*, Георги Синкел и Теофан Изповедник; в тях се съдържат сведения и за бълг. минало преди началото на IX в. А. Б. прави преводи от грц. текстове, свързани със съчиненията на *Дионисий Ареопагит* и ги изпраща на имп. *Карл Плешиви*, като изтъква в свое писмо от 875, че Константин-Кирил Философ познава отлично съчиненията на Дионисий Ареопагит. А. Б. превежда и някои грц. агиографски съчинения. С творбите си допринася много за поддържане на духовните връзки между лат. Запад и виз. култура. На А. Б. се приписват с голяма вероятност един значителен дял от текстовете, които влизат в състава на „Liber Pontificalis" — животописът на папа Николай I и вероятно на папа Адриан II и няколко послания. Тези книжовни паметници, съставени от съвременник, добре осведомен за събитията, са извънредно ценни извори за историята на Б-я от втората половина на IX в. Тук А. Б. използува не само свои непосредни наблюдения и преки сведения, но и важни писмени извори, с които е разполагал като папски секретар и архивохранител.

Съч.: Epistolae sive prafationes. — In: Monumenta Germanica Historica, Epistolae. Berolini 7, p. 395—442; Interpretatio synodi VIII generalis. — PL, 129, coll. 9—196; Interpretatio Synodi VII generalis. — PL, 129, coll. 195—512; Theophanes. Chronographia. Ed. C. de Boor. 2. Lipsiae, 1885, p. 31—346; Chronographia tripertita. — In: Liber Pontificalis. Ed. L. Duchesne. 1—2. Paris, 1886—1892; Friedrich J. Ein Brief des Anastasius Bibliothecarius an den Bischof Gaudericus von Velletrii über die Abfassung der „Vita cum translatione S. Clementis Papae. — SBA, 3, 1892, p. 393—442; Теодоров-Балан Ал. Кирил и Методи. 2. С., 1934, с. 244—248; ИБИ, 7, 1960, с. 182—277; Magnae Moraviae Fontes Historici. 3. (Opera Universitatis Purkynianae Brunensis. Facultas Philosophica, 134). Brno, 1969, p. 177—181.

Лит.: Lapôtre A. De Anastasio bibliothecario Sedis apostolicae. Paris, 1885; Петров А. Письмо Анастасия библиотекаря, новый источник по кирилло-мефодиевскому вопросу. — ЖМНП, 285, 1893, с. 186—193; Pastrnek F. Nový pramen o sv. apoštolu slovanském Cyrillovi. — ČMM, 18, 1893, p. 32—38, 38—107, 209—215; Hamerschmid J. List bibliothekáře Anastasia Gauderikovi, biskopovi Velletrijskému. — Časopis katolického duchovenstva, 34, 1893, p. 509—575; Perels E. Papst Nikolaus I. und Anastasius Bibliothecarius. Ein Beitrag zur Geschichte des Papsttums im neunten Jahrhundert. Berlin, 1920, 339 p.; Златарски В. История на българската държава през средните векове. 1., 2. С., 1927, с. 108—139, 794—805; Laehr G. Die Briefe und Prologe des Bibliothekars Anastasius. — Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde, 47, 1928, p. 416—468; Dvornik Fr. Les légendes de Constantin et Méthode vues de Byzance. Praha, 1933, p. 52—378; Arnaldi G. Anastasio Bibliotecario. — In: Dizionario biografico degli Italiani. 3. Roma, 1961, coll. 25—37; Petrucci A. Arsenio. — In: Dizionario biografico degli Italiani. 4. Roma, 1962, coll. 339—342; Devos P. Anastase le Bibliothécaire. Sa contribution à la correspondance pontificale; la date de sa mort. — Byzantion, 32, 1962, p. 97—115; Милев Ал. Два латински извора за живота и делото на Кирил Философ. — ККФ 1, с. 181—186; Wolter H. Anastasius Bibliothecarius. — In: Lexikon des Mittelalters, 3, 1978, p. 573—574.

Иван Дуйчев

АНАСТАСИ́У, Йоанис (Ἀναστασίου, Ι.) (20. VI. 1918) — грц. историк. Роден в Янина. През 1940 завършва Богословския фак. на Атинския унив. След това специализира църковна история, педагогика и философия в Бирмингам, Оксфорд и Тюбинген. През 1959 става преподавател в Атинския унив., а веднага след това — редовен доц. в Солунския богословски фак. През 1962 е избран за редовен проф. по обща църковна история в Солунския унив., където и понастоящем ръководи катедрата. Под негово ръководство се организира и провежда тържественото празнуване на Кирил и Методий в Солун през 1966.

В научните си работи А. показва интерес и към кирило-методиевските проблеми. На първо място по важност трябва да бъде посочен неговият превод на Пространните жития на Кирил и Методий (направен не направо от старобълг. текст, а по немския превод на

Й. Буйнох), публикуван в „Ἐπιστημονικὴ ἐπετηρὶς Θεολογικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίον Θεσσαλονίκης“, т. 12 (1968), с. 112—200. А. е застъпник на тезата за „чисто гръцкия произход“ на Кирил и Методий. Той подкрепя мнението на своя сънародник К. Бонис за константинополския произход както на бащиния, така и на майчиния род на солунските братя (K. Bonis. Les Missionnaires grecs des Slaves Cyrille et Méthode sous un nouvel éclairage scientifique. Athènes, 1967). Според Бонис и двата рода принадлежат на столичната аристокрация, може би са дори сродени с императора. А. добавя, че бащата Лъв именно като надежден грц. аристократ получава важен военен пост в Солун, за да отблъсква слав. набези. А за да може Константин още като дете да изучава мъчните произведения на Григорий Богослов (ЖК, гл. III), „той е трябвало да има непременно за майчин език гръцкия“. А. подлага на съмнение автентичността на това място от ЖК (гл. V), според което имп. Михаил III казва, че „всички солунчани говорят чисто славянски“. Тези думи са противопоставени на гл. II от ЖМ, където се споменава, че той е свикнал със слав. обичаи „πολλοῦ“. А. смята, че Константин е научил слав. език като чужд език, защото е бил „образован човек, още повече — интересуващ се от мисионерство“. Според него християнско-мисионерската всеотдайност на братята съвпада с интересите на Виз. империя, на която те са съзнателни агенти. Тезата за грц. произход на Кирил и Методий не е нова в славистиката и отдавна е подложена на сериозна критика от редица слависти (напр. М. П. *Погодин*, В. А. *Погорелов*, Е. *Георгиев* и др.). А. проучва и въпроса за образованието на Константин-Кирил. Той поддържа гледището, че то е гръцко класическо, комбинирано с християнско.

Съч.: Οἱ Παυλικιανοί. Ἡ ἱστορία καὶ ἡ διδασκαλία των. Ἀθῆναι, 1959, 224 p.; Οἱ Παυλικιανοὶ εἰς τὴν Βαλκανικὴν κατὰ τὴν περίοδον τῆς Τουρκοκρατίας. Θεσσαλονίκη, 1960; Προϋποθέσεις τῆς μεταρρυθμίσεως τῆς Ἀγγλικανικῆς ἐκκλησίας. Θεσσαλονίκη, 1961; Ἡ κατάστασις τῆς παιδείας εἰς τὸ Βυζάντιον κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ Θ' αἰῶνος. — In: Κυρίλλῳ καὶ Μεθοδίῳ τόμος ἑόρτιος ἐπὶ τῇ χιλιοστῇ καὶ ἑκατοστῇ ἐτηρίδι. I. Θεσσαλονίκη, 1966, p. 29—77; Οἱ ἅγιοι Κύριλλος καὶ Μεθόδιος οἱ ἀπόστολοι καὶ διδάσκαλοι τῶν σλάβων. — Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, 49, 1966, p. 405—416; Ἡ ἀποστολὴ τοῦ Κωνσταντίνου-Κυρίλλου καὶ τοῦ Μεθοδίου εἰς τὴν χώραν τῶν χαζάρων. — Ἐκκλησία, 43, 1966, p. 425—436. L'éducation de Saint Constantin-Cyrille le Philosophe. — ΚΚΦ 2, с. 79—90.

Христо Кодов

АНГЕЛА̀РИЙ (неизв. — ок. 886) — един от петимата известни по име *ученици на Кирил и Методий*, включен сред т. нар. *Седмочисленици*. По всяка вероятност се приобщава към великото дело на двамата братя от ранни младини — още при подготовката им за *Моравската мисия*. Името му се споменава в следните извори: 1. *Пространното житие на Климент Охридски* от архиепископ *Теофилакт Охридски* — съдържа най-много сведения за живота и дейността на А. Той е отбелязан сред най-близките последователи на слав. просветители: „След като [Кирил и Методий] получили този желан дар, те изнамерили славянската азбука, превели боговдъхновените писания от гръцки на български език и се погрижили да предадат божествените знания на по-способните от учениците си. И мнозина пили от този учителен извор, между които избрани и корифеи на групата били Горазд, Климент, Наум, Ангеларий и Сава.“ А. съпътствува двамата братя във *Велика Моравия* и *Панония*. След смъртта на Методий (885) заедно с останалите Кирило-Методиеви ученици той твърдо отстоява заветите на учителите си и води борба срещу немското духовенство, което иска да унищожи слав. писменост и просвета в Моравия. Заедно с Климент, Наум, Горазд и Сава е окован във вериги и хвърлен в тъмница. След жестоки мъчения Кирило-Методиевите ученици са освободени, но предадени на немски войници, които ги изгонват от

Велеград. А., Климент и Наум напускат Моравия и се отправят към бълг. земи, където се надяват да намерят благоприятни условия за живот и просветна дейност. В Белград (тогава граничен бълг. град) управителят (*бори таркан*) ги приема радушно, „защото знае, че Борис жадува за такива люде", и ги изпраща в престолния град. В Плиска А., Климент и Наум са посрещнати възторжено, обкръжени са от внимание и грижи. А. е настанен в дома на болярина *Чеслав,* но скоро след това се разболява и умира: „Осветил се и домът на Чеслав с посещението на Ангеларий, защото князът и нему оказал благоволение, когато той помолил да приеме този учител Но Чеслав не можал дълго време да се наслаждава на неговото присъствие в живота. Ангеларий като малко поживял при него, с радост предал душата си в ръцете на светите ангели." 2. *Краткото житие на Климент Охридски* от архиепископ *Димитър Хоматиан.* В едно кратко изброяване А. е поставен сред най-близките последователи на Кирил и Методий: „Пръв [Климент] заедно с божествения Наум, Ангеларий и Горазд усърдно изучил Свещеното писание. . ." 3. Краткото житие на Кирил (*Успение Кирилово*)— името на А.е за свидетелствувано като на един от Седмочислениците: „и ѥвѣвь w своемь прѣставлен'нн прнзва вченнка своего нже бы єппъ вь Лнкѵє [Климент], Саве, Агглара, Горазда, Навма" (Й. Иванов. Български старини, с. 287—288). 4. Грц. служба на Седмочислениците (Ἀκολουθία τῶν ἁγίων ἑπταρίθμων), издадена в Москопол през 1742 — на няколко места се среща името на А. заедно с имената на Кирил, Методий, Климент, Сава, Наум и Горазд. 5. Т. нар. Почаевски препис от XVI в. на съчинението на *Черноризец Храбър* „За буквите" — споменават се имената на Седмочислениците, сред които е и А.: „Кѵрнль и братъ моу Мефодїе. Гораздо. Климентъ. Наоумь. Агге-ларїе. Сава. Лаврѣтїе" (К. Куев. Черноризец Храбър, 1967, с. 221). В Бориловия синодик (т. нар. Дриновски препис от XVI в., сб. № 432 (634), л. 201б, съхраняван в НБКМ в София) е включено славословие на Кирил и Методий и техните ученици, в което е пропуснато името на А. Предполага се, че това е механическа грешка на преписвача.

Лит.: Ἀκολουθία τῶν ἁγίων ἑπταρίθμων Ἐν Μοσκοπόλει, 1742; П а л а у з о в С п. Век болгарского царя Симеона. СПб., 1852, с. 76—79; Т е о ф и л а к т. Житие на Климент Охридски. С., 1955, с. 61, 65, 69; Г е о р г и е в Е м. Кирил и Методий, основоположници на славянските литератури. С., 1956, с. 270—272; К и с е л к о в В. Проуки и очерти по старобългарска литература. С., 1956, с. 30, 52; G r i v e c F. Konstantin und Method, Lehrer der Slaven. Wiesbaden, 1960, p. 150, 153, 156; История на българската литература в 4 т. 1. С., 1962, с. 84—85; М и л е в А л. Гръцките жития на Климент Охридски. С., 1966, с. 81, 111, 117, 123; К у е в К. Черноризец Храбър. С., 1967, с. 221; И в а н о в Й. Български старини из Македония. С., 1970, с. 287—288.

Анисава Милтенова

АНГЕЛОВ, Боню (Б. А. Стоянов) (6. I. 1915) — бълг. славист, литературен историк. Роден в с. Горно Паничерево (дн. с. Ягода, Старозагорски окръг). Учи в гимназията в Казанлък, но е изключен за участие в ученическа стачка; завършва като частен ученик в Стара Загора. Висше образование по слав. филология получава в Софийския унив. (1934—1938). Учителствува в Плевен (1939—1940), Карлово (1940) и Казанлък (1940—1946). Директор на мъжката гимназия в Казанлък (1944—1945). От 1946 е научен сътрудник в БАН — отначало в Инст. за бълг. език, от 1949 — в Инст. за литература. От 1957 е старши научен сътрудник, от 1967 — професор. Зам.-директор на Инст. за литература (1974—1977). Член на редколегията на периодичното издание „Старобългарска литература" от създаването му (1971). Заслужил деятел на науката (1983).

Боню Ангелов

А. е специалист по старобълг. и възрожденска литература. Вниманието му е насочено главно към издирване и проучване на нови или малко познати книжовници. Познава много добре ръкописните фондове не само на бълг. книгохранилища, но и на руски, сръбски и румънски библиотеки. За това свидетелствуват трите негови книги под заглавие „Из старата българска, руска и сръбска литература“ (1958—1978). А. е един от първите бълг. филолози, които разглеждат средновековната литература от марксистко-ленински позиции. В тази насока ценна е студията му „Списъкът на забранените книги в старобългарската литература. Към въпроса за класовия характер на нашата стара литература“ (ИИБЛ, 1, 1952). Редица проучвания на А. са посветени на българо-руските литературни връзки. Част от публикациите му на тази тема са събрани в книгата „Из историята на руско-българските литературни връзки“ (ч. 1, 1972, ч. 2, 1980). В друга група негови студии се разглеждат проблеми на богомилството и апокрифната литература, житията на Иван Рилски, Сказанието за железния кръст, произведенията за Георги Софийски, книжовното наследство на редица старобълг. книжовници (Висарион Дебърски, Матей Слепченски, Пахомий Слепченски, Висарион Хилендарски, Михаил Коласийски), дейността на някои бълг. книжовни средища през Средновековието (с. Аджар, Враца, Карлово, Тетевен) и др.

От епохата на Възраждането А. изследва преди всичко литературния живот през XVIII в. — установява многобройни нови факти, обнародва голям брой неизвестни или слабо познати произведения, проучва твърде подробно най-видните книжовници. В това отношение много ценни са двете му книги „Съвременници на Паисий“ (I—II, 1963—1964) и изданията на Никифоровия препис (1961) и Рилската преправка (1966) на Паисиевата история. Живо го интересуват и писателите от началото на XIX в. Софроний, В. Е. *Априлов,* Ю. И. *Венелин* и др., на които посвещава обстойни изследвания.

Важно място в изследователската работа на А. заема кирило-методиевската проблематика. Той издирва и обнародва произведения, пряко свързани с делото на Кирил и Методий и техните ученици и проучва култа към тях през Средновековието и Възраждането. Приносни са публикациите му върху началото на слав. писменост. В тях А. аргументира становището, че създаването на слав. писменост е започнало преди 863 и е протекло в две фази: първа, подготвителна (с начална дата 855) и втора, по време на която слав. писменост е била оформена докрай във връзка с *Моравската мисия* през 863. Значителни нови факти съдържат трудовете на А., засягащи слав. извори за живота и делото на Кирил и Методий: той издирва и въвежда в научно обръщение много неизвестни преписи на ЖК, ЖМ, *Успение Кирилово, Проложните жития на Кирил и Методий, службите за Кирил и Методий, Солунската легенда* и др. А. изучава данните за Кирил и Методий, включени в слав. средновековни ръкописи, изследва и сведенията за тях, поместени в слав. печатни книги от XV—XVII в. В трудовете на А. голямо внимание е отде-

лено на книжовното наследство на *Климент Охридски.* Той поддържа схващането, че Климент Охридски е автор на ЖК и ЖМ, изследва ги и ги издава. Проучва и обнародва също слова на Климент Охридски и обосновава Климентовото авторство за редица от тях. А. се придържа към мнението, че Климент е автор на първите слав. служби за Кирил и Методий, Канона за Климент Римски, *Канона за Димитър Солунски,* няколко общи служби. Допринася и за проучването на други важни въпроси от историята на българ. литература през IX—X в. Изследва *Похвала за цар Симеон,* съчинението на *Георги Хировоск* за поетическите фигури, проникването в Русия на старобълг. литературни творби и ръкописни книги, създадени през този период.

А. оценява като много важно явление в българ. културно развитие възникването на култа към Кирил и Методий, поддържан активно в течение на векове, и особено създаването през епохата на Възраждането на общонароден празник в тяхна чест, който придобива огромно културно-истор. и политическо значение. А. проследява отношението на *Паисий Хилендарски,* В. Априлов, К. Фотинов, Г. С. *Раковски,* М. *Дринов,* Л. *Каравелов,* Хр. *Ботев* и други възрожденски дейци към делото на Кирил и Методий. Основните му проучвания в тази област са обединени в книгата „Борба за делото на Кирил и Методий" (1969), в която се осветлява богат фактически материал. Като приложение в нея са обнародвани редица документални свидетелства за честването на паметта на Кирил и Методий и обширни извадки от творби на възрожденски писатели. В книгата е поместена и студията „Някои проблеми на Кирило-Методиевото дело", в която въз основа на нови данни се разглеждат основни въпроси, свързани с дейността на слав. просветители: характерът на създадения от тях литературен език, преводаческото им майсторство, годината, в която е създадена глаголическата азбука и са направени първите преводи от грц. на старобълг. език, отношението на Византия към Кирило-Методиевото дело, възникването и развоят на кирилското писмо и др.

А. е един от авторите на т. I (1962) от „История на българската литература" (т. I—IV, 1962—1976). Съавтор е на учебници по литература за гимназиите и учителските институти.

Съч.: Старобългарският писател в защита на славянската книжнина. — Балкански преглед, 2, 1947, 5—6, с. 47—52; Йоан Екзарх. — ЕЛ, 8, 1953, 3, с. 174—182; Празникът на славянските просветители Кирил и Методий. Произход и развитие. — ИИБИ, 5, 1954, с. 253—290; За самобитния характер на старобългарската литература. — ЕЛ, 10, 1955, 6, с. 449—459; Старославянски текстове. 1. Нов препис на старобългарския разказ „Чудото с българина". — ИИБЛ, 3, 1955, с. 167—173; Към историята на празника на Кирил и Методий през средните векове. — В: Сборник в чест на акад. Ал. Теодоров-Балан. С., 1956, с. 55—68; Образите на Кирил и Методий до Освобождението. — ИИИИ, 1, 1956, с. 345—359; Славянски извори за Кирил и Методий. — ИДБ „ВК" за 1956. 1958, с. 179—215; Борба за родна реч и родна култура през IX—X век. — БЕ, 7, 1957, 6, с. 238—246; Из славянските ръкописи на БАН. — ИНА БАН, 1, 1957, с. 283—289; Нашите възрожденци и делото на Кирил и Методий. — ЕЛ, 12, 1957, 3, с. 206—217; Из старата българска, руска и сръбска литература. 1. С., 1958, 250 с.; 2. С., 1967, 280 с.; 3. С., 1978, 282 с.; Относно годината на изнамирането на славянската писменост. — ИП, 14, 1958, 3, с. 101—107; За някои черти в развитието на старобългарската литература. — ЕЛ, 14, 1959, 5, с. 363—371; Стари славянски текстове. 1. Откъслек от Пространното житие на Кирил Философ. — ИИБЛ, 8, 1959, с. 257—263; Борба за делото на Кирил и Методий през Възраждането (Паисий — Априлов — Дринов). — В: Изследвания в чест на М. С. Дринов. С., 1960, с. 243—259; Раковски за делото на Кирил и Методий. — ЛМ, 4, 1960, 2, с. 103—110; Към въпроса за началото на славянската писменост. — ЛМ, 4, 1960, 6, с. 126—131; Кирил и Методий в славянските печатни книги от XV—XVII в. — В: Хиляда и сто години, с. 359—375; Съвременници на Паисий. 1. С., 1963, 208 с.; 2. С., 1964, 204 с.; Борба за делото на Кирил и Методий. С., 1969, 252 с.; Кирилл и Мефодий — создатели славянской письменности. С., 1969, 43 с. (същото на агл. ез. С., 1969, 43 р., нем. ез. С., 1969, 51 р.); Климент Охридски. Събрани съчинения. 1. С., 1970, 778 с.; 2. С., 1977, 846 с.; 3. С.,1973, 262 с. [ред. заедно с К. Куев, Хр. Кодов, Кл. Иванова]; Slav Alfabesini Iaratan Kiril ile Metodiy Kardesler. Istanbul,

1970, 76 р.; Кириловият химн в чест на Климент Римски. — ККФ 2, с. 255—269; Из историята на руско-българските литературни връзки. 1. С., 1972, 160 с.; 2. С., 1980, 200 с.; Из историята на старобългарската и възрожденската литература. С., 1977, 271 с.; Кирил и Методий, славянски и български просветители. С., 1977, 96 с.; Руско-южнославянски книжовни връзки. С., 1980, 129 с.; Старобългарски писатели. С., 1981, 210 с; Старобългарско книжовно наследство. С., 1983, 238 с.

Лит.: Дуйчев Ив. — ТОДРЛ, 16, 1960, с. 602; Piscupescu Ec. — RSI, 4, 1960, p. 387—388; Petkanova D. — ZS, 14, 1969, p. 163—164; Mulić M. — Slovo, 18—19, 1969, p. 394—396; Гранстрем Е. Э. — ВВр, 31, 1971, с. 212—213; Петров П. — Векове, 2, 1973, 5, с. 83; Bláhova E.— Slavia, 44, 1975, p. 215—218.

Куйо Куев

Димитър Ангелов

АНГЕЛОВ, Димитър Симеонов (2. II. 1917) — бълг. историк-византолог. Роден в София. Завършва история в Софийския унив. (1939). Специализира византология в Мюнхенския унив. (1939—1942), където през 1943 защищава докторска дисертация на тема „Богомилството във Византия". Асистент (1944), доц. (1946) и проф. (1949) по история на Византия в Софийския унив. Член-кор. на БАН (1975), акад. (1979). Член-кор. на Саксонската АН (1976). Заместник-декан на Историко-филологическия фак. на Софийския унив. (1950—1951), заместник-декан и декан на Философско-истор. фак. (1961—1963, 1966—1972); от 1963 до 1966 е ректор на Инст. за чуждестранни студенти; от 1966 до 1972 е ръководител на катедрата по история на Б-я; през 1956—1978 завежда Секцията по средновековна история на Б-я в Инст. за история при БАН. От 1971 е директор на Инст. по археология с музей при БАН. Член е на Главната редакция на многотомната „История на България"; главен редактор е на поредицата „Byzantinobulgarica" и на сп. „Археология"; член е на редакциите на сп. „Bulgarian Historical Review" и на сп. „Palaeobulgarica" (Старобългаристика). От 1961 е председател на Националния комитет на византолозите в Б-я; член на Бюрото на Националния комитет на бълг. историци, подпредседател на Международната асоциация на византолозите. Орден „НРБ" II ст. (1977). Димитровска награда (1965 — с колектив, 1971).

Научното дело на А. обхваща изследвания по средновековна история на Б-я, Византия и другите балк. държави. Едно от главните му проучвания е „Богомилството в България" (1947, 3 доп. и разш. изд. 1969; на руски език 1954; на френски език 1972; на италиански език 1979). През 1951 обнародва „История на българската държава и право" (през 1955 — в съавторство с проф. М. *Андреев*; на руски език 1962, 3 изд. 1976). Изследванията на А. в областта на слав. писменост и култура, на делото на Кирил и Методий и на техните последователи са свързани с интересуващите го въпроси за възникването на бълг. народност, покръстването на българите и развитието на бълг. държава. В студията си „Кирил и Методий и византийската култура и политика" (1963) той доказва, че основните моменти от книжовно-просветната и културно-хуманистичната дейност на Кирил и Методий се обуславят от политическите ходове на Виз. империя през средата и втората половина на

IX в. Политиката на Византия според него е била подчертано диференцирана — една спрямо Велика Моравия, друга — спрямо Б-я, трета — по отношение на славяните, живеещи в границите на империята. Въпроса за Кирило-Методиевото дело А. засяга и в „История на Византия“ (ч. I, 1959), в която *Моравската мисия* е разгледана на фона на противоречията между Римския папски двор и Цариградската патриаршия. Във връзка с това той се спира и на конфликта между Рим и Цариград, когато княз *Борис I* покръства бълг. народ. В статията си „Българската държава и славянската писменост и култура“ (1969) А. обосновава мисълта, че Б-я е първата страна в средновековна Европа, която става истински център на слав. писменост и култура и в която делото на Кирил и Методий и на техните сподвижници намира най-здрави и трайни основи. Във връзка с това той подчертава ролята на силната, вътрешно укрепнала и централизирана бълг. държава при княз Борис I и при цар Симеон, допринесли за успешната мисия на Кирило-Методиевите ученици. В статията „Кирил и Методий в средновековната българска книжнина“ (1963) А. посочва, че докато в най-ранните произведения за живота и делото на Кирил и Методий двамата братя са представени като общослав. просветители и борци за правата на слав. народи, в творби от времето на виз. владичество тяхната дейност се свързва подчертано с живота и съдбата на бълг. народ. В публикацията си „Българската народност и делото на Климент Охридски“ (1966) той оценява създаването на слав. азбука и съставянето на първите книги на слав. език като първа стъпка в развитието и укрепването на бълг. народност и култура. Като втора стъпка окачествява просветната, педагогическата и литературната дейност на Климент Охридски. Показана е ролята на новосъзданата азбука като фактор за утвърждаване на народността, като мощно духовно оръжие. В книгата „Образуване на българската народност“ (1971) А. разглежда решаващото значение на слав. писменост и книжнина за завършването на етногенетичния процес и за консолидирането на бълг. народност. В монографията „Общество и обществена мисъл в средновековна България“ (1979) се изтъква изключителната роля на книгата като ново явление в живота на бълг. общество, резултат от осъщественото в Б-я дело на учениците на Кирил и Методий. Разглежда се и въпросът за триезичната догма и борбата срещу нея. Изследват се текстове от старобълг. литература, свидетелстващи за светогледа, идеологията и изявите на патриотизъм у средновековния българин. В статията „L'humanisme de la Bulgarie médiévale“ (1979) А. характеризира борбата срещу триезичната догма като една от изявите на мислене с хуманистична насоченост в средновековното бълг. общество. Въпроси, свързани с проучване на смисловото съдържание на отделни думи в старобълг. книжовни творби от най-ранния период (IX—X в.) до края на XIV в., се разглеждат в статиите „Съдържание и смисъл на думата отечество в средновековната българска книжнина“ (1977) и „Смисъл и съдържание на думите ꙗзыкъ, родъ, племя и народъ в средновековната българска книжнина“ (1978).

Съч.: Богомилството в България. С., 1947, 196 с. (2 изд. 1961, 319 с.; 3 изд. 1969, 563 с.; 4 изд. 1980, 477 с.); Кирил и Методий и византийската култура и политика. — В: Хиляда и сто години, с. 51—69; Кирил и Методий в средновековната българска книжнина. — Археология, 5, 1963, 3, с. 13—22; По някои въпроси около покръстването на българите. — ИП, 21, 1965, 6, с. 38—57; История на Византия. 2 основно преработено изд. С., 1959—1967. 1. 344 с.; 2. 324 с.; 3. 180 с.; Българската народност и делото на Климент Охридски. — Кл. Охр., с. 7—24; Делото на Константин-Кирил и славянската писменост и култура в България. — Ново време, 1969, 2, с. 104—108; Българската държава и славянската писменост и култура. — ККФ 1, с. 5—15; Образуване на българската народност. С., 1971, 416 с. (2 изд. 1981, 432 с.); Българската държава и славянската писменост и култура. — ККФ 2, с. 69—71; Покръстването на българите — причини и после-

дици. — В: Православието в България. С., 1974, с. 77—101; Смисъл и съдържание на думата отечество в средновековната българска книжнина. — Palaeobulgarica, 1, 1977, 4, с. 3—19; Смисъл и съдържание на думите ѩзыкъ, родъ, племѧ и народъ в средновековната българска книжнина. — Palaeobulgarica, 2, 1978, 3, с. 12—31; Общество и обществена мисъл в средновековна България (IX—XIV в.). С., 1979, 315 с.; L'humanisme dans la Bulgarie médiévale. — Palaeobulgarica, 3, 1979, 3, p. 3—22; „Българска земя", „българска страна", „българско царство", „българска държава", „България". — Palaeobulgarica, 4, 1980, 3, с. 8—32; L'Etat bulgare et l'Europe médiévale. — Palaebulgarica, 4, 1980, 1, p. 30—39.

Лит.: Леман Н. Н. Обзор работ проф. Д. С. Ангелова и проф. М. Н. Андреева по истории болгарского государства и права феодального периода. — ВВр, 19, 1961, с. 319—329; Тивчев П. Член-кореспондент проф. Димитър Ангелов на 60 години. — ИП, 33, 1977, 2, с. 150—155; Овчаров Д. Проф. Димитър Ангелов на 60 години. — Археология, 19, 1977, 3, с. 68—69; Popov A. Le soixantième anniversaire de la naissance du prof. Dimităr Angelov, membre correspondant de l'Académie bulgare des sciences. — Bulgarian Historical Review, 5, 1977, 2, p. 121—124; Горина Л. В. История Византии и средневековой Болгарии в исследованиях Д. Ангелова. — ВВр, 40, 1979, с. 37—48; Tivčev P. L'éminent historien médiéviste Dimităr Angelov à 60 ans. — Bbg, 6, 1980, p. 9—19; Valčev V, M. Matakieva. Dimităr Simeonov Angelov. Bibliographie des publications 1939—1978. — Bbg, 6, 1980, p. 21—40.

Йордан Николов

АНДРЕЕВ, Михаил Николов (9. XI. 1911—30. V. 1978) — бълг. юрист, специалист по история на бълг. и римското право. Роден в София. Завършва Юридическия фак. на Софийския унив. (1934). От 1934 до 1946 е съдия в София, Видин, Пловдив, Пазарджик, Перник и Враца. Редовен доц. в Юридическия фак. на Софийския унив. (от 1946), проф. (от 1950). Най-важните му проучвания са посветени на бълг. феодално право, главно от най-ранния период в развитието на бълг. държава. Умира в София.

От особено значение за кирило-методиевските изследвания са трудовете на А. върху *Законъ соудный людьмъ* (ЗСЛ). В тях въз основа на истор., историко-правни, сравнителноправни и езикови аргументи се утвърждава мнението, че ЗСЛ е старобълг. правен паметник, акт на официалната законодателна власт, създаден в Б-я (най-вероятно между 886 и 889) наскоро след покръстването ѝ (864), по времето на княз *Борис I*, във връзка с налагането на християнството като държ. религия в условията на борба с езичеството. А. анализира всестранно съдържанието на паметника, отношението му към неговите извори, връзката му с отговорите на папа *Николай I* по допитванията на българите и със законодателството на хан Крум, влиянието на обичайното право върху ЗСЛ, отражението на ЗСЛ върху правото на съседните балк. народи (в компилацията Судаць, дело на духовник, работил в края на XVI — началото на XVII в. в пределите на Ипекската патриаршия, а чрез тази компилация — в Румъния през XVIII в.). В трудовете си А. засяга също въпроса за влиянието на кирило-методиевските традиции върху политическите и правните концепции в средновековна Б-я. Широко място в изследванията му заемат проблемите, свързани с превода на виз. *Еклога*, осъществен в Б-я по времето на цар *Симеон* (893—927), няколко десетилетия след ЗСЛ; с рецепцията на римското право във феодална Б-я; със средновековното бълг. обичайно право.

Съч.: История на българската държава и право [Ангелов, Д., М. Андреев]. С., 1955, 116 с. (2 изд. 1959, 3 изд. 1968, 4 изд. 1972); Към въпроса за обичайното право в България през времето на турския феодализъм. — ГСУ юф, 47, 1, 1954—1955, с. 53—100; Един непроучен препис на Синтагмата на Матей Властар. — Известия на Правния институт, 1—2, 1955, с. 296—300 (същото в: Zeszyty Naukowe Universitetu Wrocławskiego, seria A. Nauki społeczne, nr 40. Pravo, 8, 1961, с. 77—83); Договорното обичайно право в българските земи през последните десетилетия на турското иго и особено след Кримската война 1853—1856 г. — ГСУюф, 47, 2, 1954—1955, с. 205—237; Към въпроса за произхода и същността на Законъ соудный людьмъ. — ГСУюф, 49, 1957, с. 1—60; Законъ соудный людьмъ — старобългарски правен паметник. — Правна мисъл, 2, 1958, 1, с. 13—27; Римското право и славянската Еклога. За някои отклонения на славянската Еклога от римското право. —

ГСУюф, 50, 1, 1958—1959, с. 3—20; Римско частно право. С., 1958, 359 с. (2 изд. 1962, 3 изд. 1966, 4 изд. 1971, 5 изд. 1975); Является ли „Законъ соудный людьмъ" древнеболгарским юридическим памятником? — Славянский архив. Москва, 1959, с. 1—22; Договорът на добруджанския владетел Иванко с генуезците. [Андреев, М., В. Кутиков]. — ГСУюф, 51, 1, 1960, с. 3—119; Le droit romain et l'Eclogue slave. Quelques considérations sur les écarts de l'Eclogue slave du droit romain. — Bartolo da Sassoferrato. Studi e documenti per il VI centenario. 1, Milano, 1961, p. 109—129; Към въпроса за сключването и съдържанието на договора на добруджанския владетел Иванко с генуезците от 1387 г. — Правна мисъл, 5, 1961, 3, с. 79—93; В Македония ли е бил създаден „Законъ соудный людьмъ" и славянският първоучител Методий ли е негов автор? — Хиляда и сто години, с. 321—338; Къде е бил създаден „Законъ соудный людьмъ". — СФ—С, 5, 1963, с. 113—136; Sur l'origine du „Zakon Sudnyj Ljudem" (loi pour juger les gens). — RESEE, 1, 1963, 3—4, p. 331—344; Нови проучвания и нови теории относно произхода на „Законъ соудный людьмъ". — ГСУюф, 55, 2, 1964, с. 27—83; Ватопедската грамота и въпросите на българското феодално право. С., 1965, 196 с.; Римското право в България. — ГСУюф, 56, 2, 1965, с. 1—39; Към въпроса за българското наказателно и процесуално право преди и след покръстването. — ГСУюф, 57, 2, 1966, с. 56—106; Службите на провинциалното управление в средновековна България и средновековна Сърбия според данни на дарствените грамоти на българските и сръбските владетели от XIII и XIV век. — ГСУюф, 58, 2, 1967, с. 1—31; Законъ соудный людьмъ — ценен паметник на българската средновековна култура. — ЕЛ, 23, 1968, 3, с. 1—18; Законъ соудный людьмъ и Судаць (обширната редакция на т. нар. Закон на Юстиниана).— Правна мисъл, 12, 1968, 1, с. 3—15; Отражение на творческото дело на Константин-Кирил и Методий върху политическите и правните концепции и институции в средновековна България. — Правна мисъл, 13, 1969, 2, с. 3—11 (същото в: Делото на Константин-Кирил Философ. С., 1972, с. 323—334); Въздействие на покръстването на българския народ върху българското феодално право. — ККФ 1, с. 169—180; Българското къснофеодално обичайно право според обширната редакция на „Закона на Юстиниана". — Правна мисъл, 13, 1969, 3, с. 53—65; Компилацията „Судаць" и нейният автор. — ИП, 25, 1969, 4, с. 72—80; Къснофеодалното наказателно право на южните славяни според компилацията „Судаць". — ГСУюф, 60, 2, 1969, с. 33—80; Къснофеодалната южнославянска компилация „Закон на Константина и Юстиниана" и нейните византийски, сърбохърватски и български извори. — Studia balkanica. 2. Проучвания по случай II конгрес по балканистика. С., 1970, с. 151—165; В средновековна България е бил създаден най-древният славянски писмен правен паметник. — Социалистическо право, 1971, 2, с. 27—30; Sur le problème de la coexistence du droit écrit et du droit coutumier des Slaves du Sud au Moyen Age. — RESEE, 9, 1971, 3, p. 335—342; Loi de jugement. Compilation attribuée aux empereurs Constantin et Justinien. Versions slave et roumaine établies par M. Andréev et Gh. Cront. Bucarest, 1971, 191 p.; Византийското право в балканските държави през средновековието — заемки и отклонения. — Правна мисъл, 16, 1972, 1, с. 55—62; Закон на Константин Юстиниан. Софийски препис. Правно-историческо проучване. С., 1972, 264 с., 118 с. факс.; Българската държава през Средновековието. Правноисторически въпроси. С., 1974, 207 с.; La pénétration du droit romano-byzantin et du droit occidental en Bulgarie médiévale et en Bulgarie bourgeoise et le rôle du droit coutumier bulgare. — EB, 11, 1975, 3, p. 110—116; Изследвания върху обичайното право в средновековната българска държава. Обичайното право в Първата българска държава. — ГСУюф, 65, 1974, с. 145—174; Изследвания върху обичайното право в средновековната българска държава. Обичайното право във Втората българска държава. — ГСУюф, 66, 2, 1975, с. 1—61; Към въпроса за съдебния процес според българското средновековно обичайно право. — Правна мисъл, 20, 1976, 1, с. 3—14; La compilation „Loi de Constantin Justinien" et le problème de la fusion et de la confusion du droit coutumier des Slaves du Sud avec leur ancien droit écrit d'origine byzantine. — Actes du XIVe congrès international des études byzantines. Bucarest, 6—12 septembre 1971. 3. Bucureşti, 1976, p. 39—42; Колективната наказателна отговорност на българската селска община през средновековието. — Векове, 6, 1977, 5, с. 13—18; Le droit coutumier bulgare — un monument de valeur des principes de la juridiction progressiste au cours du Moyen âge et du joug ottoman. — Palaeobulgarica, 2, 1978, 2, p. 3—13.

Лит.: Примовски Ат. Нова книга за нашата история и право. — Социалистическо право, 1957, 1, с. 55—60; Niederhauser E. — Szásadok, 90, 1956. 1957, 1—6, p. 441—443; Рубанов А. А. — Вестник древней истории, 1960, 2, с. 147—151; J-k J. Pobyt bułgarskiego historyka prawa w Polsce. — Czasopismo Prawno-Historyczne, 12, 1960, 2, p. 373; Grajewski H. Problemy historii państwa i prawa Bułgarii. — Czasopismo Prawno-Historyczne, 13, 1961, 1, p. 127—137; Леман Н. Н. Обзор работ проф. Д. С. Ангелова и проф. М. Н. Андреева по истории болгарского государства и права феодального периода. — ВВр, 19, 1961, с. 319—329; Wiliński A. — Czasopismo Prawno-Hystoryczne, 13, 1962, 2, p. 239—244; Sondel J. — Czasopismo Prawno-Historyczne, 15, 1963, 1, p. 299—303; Kisliakoff N. —

Revue historique de droit français et étranger, 41, 1963, 3, p. 461—464; Троицки С. Дали је „Закон судный людем“ саставио свети Методије или бугарски кнез Борис? — ЈИЋ, 14—15, 1963—1965, с. 505—516; Примовски А. — ИП, 24, 1968, 2, с. 107—111; Спасов Б., Вл. Кутиков. — Правна мисъл, 19, 1975, 3, с. 101—103; Asdrach a C. — Revue historique de droit français et étranger, 53, 1975, 4, p. 664.

Светлина Николова

АНДРЕЙ КРИТСКИ, Андрей Ерусалимски (VII в. — 4. VII. 740) — писател проповедник и църковен поет. Роден в Дамаск. Според един от биографите му билням до седмата си година. Четиринадесетгодишен постъпва в манастира на Сава Освещени в Ерусалим, откъдето иде и прозвището му Ерусалимски, често съпровождащо името му в месецословите или в надписанията на негови произведения в ръкописите. Ако се вярва на Пролога, той е бил изкусен не само в „божественото писание“, но и във „външните науки“. Ерусалимският патриарх Теодор го избира за свой синкел (секретар); А. К. представя Ерусалимския патриархат на Шестия *вселенски събор* (Трети цариградски, 680), където полемизира с привържениците на монотелитските възгледи. По-късно цариградският патриарх го ръкополага за дякон в храма „Св. София“, след което става архиепископ на о-в Крит. Подобно на съвременника си патриарх *Герман I* (715—730) А. К. подписва актовете на свиканията по времето на имп. Филип Вардан (711—713) монотелитски събор (712 според хрониката на Теофан), но по-късно се отказва от тази си постъпка. Запазен фрагмент от негово слово за почитането на иконите показва, че той още при зараждането на иконоборството е на страната на иконопочитателите. Умира вероятно в гр. Гортина на о-в Крит.

Немският историк К. Крумбахер характеризира А. К. като най-добрия църковен оратор от виз. период на църковното красноречие. Автор е на ок. петдесет беседи и слова, ок. тридесет от които са публикувани. Счита се, че А. К. е откривател на жанровата форма *канон,* с която започва нов период в историята на виз. химнография. Химничните му творби — стихири и канони, твърде често са писани на същите теми, които се разработват в словата му. Най-значителна песенно-поетическа творба на А. К. е т. нар. Велик канон (Ὁ μέγας κανών), съставен от 250 строфи (тропари). Той е поетическа интерпретация на човешката история от гледна точка на библейските представи и християнския провиденциализъм; разкрива идеята за греховността, покаянието и изкуплението. Първоначално Великият канон няма ирмоси и се възприема като пространен тропарически цикъл. Великият канон е преведен на старобълг. език още в IX—X в. като съставна част на Постния триод. Най-старият бълг. препис е поместен в Битолския триод от XII в. (№ 38 от ръкописната сбирка на БАН). А. К. се почита като светец на православната църква. Паметта му се празнува на 4 юли и под тази дата обикновено в ръкописите се поместват произведенията, които са му посветени.

Съч.: PG, 97, coll. 805—1304; 100, coll. 1401—1420.

Лит.: Филарет Черниговский. Историческое учение об отцах церкви. 3. СПб., 1859, с. 239—243; Филарет Черниговский. Исторический обзор песнивцев и песнопений греческой церкви. Чернигов, 1864, с. 235—241; Krumbacher K. Geschichte der byzantinischen Literatur. München, 1897, p. 673—674; Пономарев А. Андрей архиепископ Критский. — В: Православная богословская энциклопедия. 11. СПб., 1910, кол. 765—769; Παπαδόπουλος-Κεραμέυς Α. Ὁ Μέγας κανὼν Ἀνδρέου τοῦ Κρήτης. — Ἐκκλησιαστικὴ Φάρος, 1910, p. 501—513; 1911, p. 160. Nissen Th. Zum Text der Rede des Andreas von Kreta über die Vergänglichkeit. — Philologus, 92, 1937, p. 382—385; Dölger F. Die byzantinische Dichtung in der Reinsprache. Berlin, 1948, p. 34—36; Ξύδες Θ. Ἀνδρέας ὁ Κρήτης ὁ πρῶτος κανονογράφος. Ἀθῆναι, 1949; Sanz P. Ein Fragment eines neuen Kanons des Andreas von Kreta. — Jahrbuch der österreichischen byzantinischen Gesellschaft, 4, 1955 p. 1—11; Beck H.-G. Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich. München, 1959, p. 500—502; Wellesz E. A History

of Byzantine Muzic and Hymnography. Oxford, 1961, p. 204—205.

Стефан Кожухаров

АНИС — вж. *Йоан VII.*

АНÒН, Ханон (Anno, Hanno) (нач. на IX в. — 9. X. 875) — фрайзингенски епископ (23 февр. 854 — 9 окт. 875). Роден в областта Фрайзинг (дн. във ФРГ). Произхожда от именит баварски род. Развива книжовна, политическа и стопанска дейност; занимава се с музика. Заедно с епископите *Херманрих, Вихинг, Адалвин* и Ландфрид е замесен в процеса по осъждането на *Методий*. През пролетта на 873 папа *Йоан VIII* (872—882) му отправя писмо, с което го укорява за незаконното отношение към Методий и му налага запрещение, ако в определен срок не го освободи. Съответният пасаж от ЖМ гласи: „Донде къ апостолнкоу, н оувѣдѣвъ, посъла клатвоу на на, да не поютъ мъша, рекъше слоужьбы, вьсн королѣвн ⁖ппн, дон'де н дьрьжать. Н тако н поустнша, рекъше Коцьлоу: „Аще сего нмашн оу себе, не нзвоудешн на ⁖ добре.“ Нъ wнн не нзбыша стго Петрова соуда: ·д· бо ѡ ⁖ппн нхъ оумьроша“ („Стигна [вест] до папата и той, като узна това, изпрати против тях църковно запрещение: всички кралски епископи да не служат меса, сиреч литургия, докато държат Методий [затворен]. И така те го пуснаха, но казаха на Коцеля: „Ако го държиш при себе си, не ще се отървеш с добро от нас.“ Но те не се отърваха от съда на св. Петър, защото четирима от тези епископи умряха“). Тук се визират истор. събития: действително Адалвин умира през 873, Херманрих и Ландфрид — през 874, А. — през 875 (срв. Климент Охридски. Събрани съчинения, 3, С., 1973, с. 190, 201, 208—209). Някои изследователи считат А. за главен организатор на преследването на Методий след осъждането му през 870.

Лит.: Теодоров-Балан Ал. Кирил и Методи. 2. С., 1934, с. 217—218; Ziegler A. Der Slavenapostol Methodius im Schwabenland. — In: Dillingen und Schwaben. Festschrift zur Vierhundert-Jahrfeier der Universität Dillingen. Dillingen, 1949, p. 169—189; Ziegler A. Methodius auf dem Weg in die schwäbische Verbannung. — Jahrbuch für Geschichte Osteuropas, 1, 1953, p. 369—382; Ziegler A. Der Konscens der Freisinger Domherrn im Streit um Methodius. — Cyrillo-Methodiana, p. 312—328; Mass J. Bischof Anno von Freising 854/5—875. — Cyrillo-Methodiana, p. 210—221; Magnae Moraviae Fontes Historici. 3. (Opera Universitatis Purkynianae Brunensis. Facultas Philosophica, 134). Brno, 1969, p. 169—170; Mayer F. Causa Methodii. — WSl, 15, 1970, p. 335—360; Schütz I. Die Reichssynode zu Regensburg (870) und Methods Verbannung nach Schwaben. — Südostforschungen, 33, 1974, p. 1—14; Mass J. Bischof Anno von Freising, Richter über Methodius in Regensburg. — In: Methodiana. Wien—Köln—Graz, 1976, p. 31—44.

Христо Кодов

АНОНÏМНА ХОМÏЛИЯ в Клоцовия сборник. Поместена е на л. 1б19—3а23 от изданието на Клоц. сб. на А. *Достал*. Основната ѝ част (л. 1б19—2б40) се пази в Museo Civico в гр. Трето, Италия, под № 2476. Издадена е от Б. *Копитар* в първата публикация на т. нар. Тридентска част на Клоц. сб. през 1836. Краят ѝ (3а1—23) е включен в откритите по-късно 2 листа (т. нар. Инсбрукска част — в музея Ferdinandeum в гр. Инсбрук, Австрия), стъкмени за издаване от Фр. *Миклошич*. За пръв път е публикувана цялостно от И. И. *Срезневски* през 1866; по-късно е издадена критично от В. *Вондрак*. Образцово е обнародването ѝ в последната публикация на Клоц. сб., осъществена от А. Достал (1959).

Началото на А.х. липсва; тя започва веднага след недопреписаното слово за Връбница Ἐκ θαυμάτων εἰς θαύματα и предхожда проповедта на Йоан Златоуст за Велики четвъртък. Изглежда преписвачът механично и доста небрежно е възпроизвел извода, без да забележи съществения пропуск. Някои уче-

ни (напр. А. *Ваян*) смятат, че ако Клоц. сб. е съдържал хомилии за всеки ден от Страстната седмица, то логично е да се смята, че А.х. е предназначена като четиво за Велика сряда. Всъщност тя няма връзка с евангелския текст за този ден (Мт 25: 6—16), а е близка до четивото за Велики вторник (Мт 24:36, 26:2). То съдържа между другото притчата за талантите, с която А.х. завършва.

Въпросът за автора ѝ е поставен още в изданието на В. Вондрак. Отначало той смята, че тя вероятно е дело на Йоан Златоуст (с. 345—407). Но тъй като един от основните проблеми на проповедта е решителната забрана на женитбите между лица с духовна връзка помежду им (2a21) — текст, формулиран в 53-ото правило на Трулския църковен събор (692), авторството на бележития виз. книжовник отпада. По-късно в работата си „Účast Klimentova v textech Glagolity Clozova". — Studie z oboru církevněslovanského písemnictví, Praha, 1903 (с. 117—123) и в „Altkirchenslavische Grammatik²", Berlin, 1912 (с. 26), Вондрак не се осмелява да причисли А.х. към паметниците от моравския период, а я приписва на Климент Охридски. Това схващане господствува в славистиката докъм 1940, когато С. М. *Кулбакин* в своите „Лексички студије" (ГСАН, 182, Београд, 1940) установява успоредност на моравизмите в лексикално и граматично отношение между А.х. и най-старите евангелски текстове, въпреки че хомилиите в Клоц. сб. клонят към Климентовата школа.

Нова светлина върху авторството и езика на А.х. хвърлят изследванията на Фр. *Гривец*. Основавайки се на несъмнените езикови моравизми — **къмотра, мъдлость, потъпѣга,** той причислява към моравския период както оригинала на Клоц. сб., така и самата хомилия. Като прави подробен разбор на богословските понятия, индивидуалния стил и особено на тематиката на Клоц. сб., Гривец свързва моменти от него с проповядваните от Кирил и Методий

Началото на Анонимната хомилия в Клоцовия сборник, XI в.

в Моравия църковни догми, отразени в ЖК и ЖМ. Стилът на А.х. е стегнат, повелителен и показва завидно познание на библейските текстове. Авторът свободно оперира с тях и изкусно ги прилага в конкретни положения. Прави впечатление сбитият характер на словото. Общата символика и идеи на хомилията, ЖК и ЖМ също позволяват да се свърже времето на създаването ѝ с моравския период от живота на слав. първоучители. За това говорят и общите истор. подробности в тези паметници. Като сравнява книжовното дело на Методий и на неговите следовници (на първо място Климент), Гривец заключава, че езикът на Методий се отличава с решителност и по-силна непоколебимост при третирането на основни църковни постулати. Тези характеристики се откриват в А.х., особено в непримиримото осъждане на разгулния живот на владетелите, езическите сватбени обичаи и женитбите между лица с духовно родство. От всичко това следва, че авторът на А.х. е Методий. В един по-късен период Гривец отново се връща към този паметник и доказва, че Методий пише проповедта си на старобълг. език, а не на грц. език, тъй като я произнася пред славяни. Грц. езикови обрати в А.х., както и в оста-

налите старобълг. писмени паметници, се дължат на виз. книжовно влияние. От друга страна, повърхностното и незадълбочено записване на текста, неясните и повредени места силно затрудняват стиловия анализ.

Хипотезата за Методиевото авторство на А.х. споделят А. Ваян, Р. *Нахтигал,* Й. *Вашица* и Е. *Блахова.* Ваян смята, че А.х. е написана първоначално на грц. език, а по-късно е преведена на старобълг. Това мнение среща сериозни възражения (К. *Хоралек,* А. Достал). Р. Нахтигал напълно подкрепя Гривец относно авторството на А.х. Според него тя е написана по време на моравския период от живота на Методий и не е била преписвана в по-късна епоха, тъй като не е отговаряла на истор. необходимост в Б-я. Й. Вашица намира нова подкрепа на хипотезата на Ваян и Гривец, като разглежда паралелно текста на хомилията със **Законъ соудныи людьмъ** и открива обща лексика и терминология само за тези два паметника (напр. думата **бещинца**). Последните езикови изследвания на чешката славистка Е. Блахова показват сбщност между А.х. и Епифаниевата хомилия за слизането в ада, чието начало също се намира в Клоц. сб.

А.х. е преведена на лат. (Копитар, Гривец), френски (Ваян), чешки (Вашица, Достал) и словенски (Гривец) език.

Лит.: Kopitar B. Glagolita Clozianus. Vindobonae, 1836, 166 p.; Vondrák V. Glagolita Clozův. Praha, 1893, p. 46—50; Grivec Fr. Clozov-Kopitarjev glagolit v slovenski književnosti in zgodovini. — Razprave. Filozofsko-filološko-histor. razred Akademije znanosti in umjetnosti. Ljubljana, 1, 1943, 5, p. 341—408; Vaillant A. Une homélie de Méthode. — RES, 23, 1947, p. 34—37; Vašica J. Anonymní homilie v rukopise Clozově. — Časopis pro moderní filologii, 33, 1950, 1, p. 6—9; Grivec Fr. Duo sermones s. Methodii Thessalonicensis. — OChP, 16, 1950, p. 440—448; Grivec Fr. O težkih mestih v Clozovem glagolitu. — Razprave. Slovenska Akademija znanosti in umjetnosti. Razred za filološke in literarne vede. Ljubljana, 1, 1950, p. 61—65; Vašica J. Origine cyrillo-méthodienne du plus ancien code slave dit „Zakon sudnyi ljudem". — Bsl, 12, 1951, p. 154—174; Štefanić V. Novija istraživanija o Kločevu glagoljašu. — Slovo, 2, 1953, p. 67—74; Vašica J. Anonimní homilie rukopisu Clozova po stránce právní. — Slavia, 25, 1956, p. 221—233; Horálek K. K překladatelské činnosti Metodějově. — Slavia, 25, 1956, p. 191—193; Dostál A. Clozianus. Codex palaeoslovenicus glagoliticus. Praha, 1959, p. 10—11, 49—58, 127—144; Bláhová-Dvořáková. E. Syntax anonymní homilie rukopisu Clozova. — Slavia, 31, 1962, p. 151—165; Bláhová E. Homilie Clozianu a homiliáře Mihanovićova. — Slavia, 32, 1963, p. 1—16; Dostál A. Une datation de l'activité de St. Méthode en Grande Moravie. — ЗбРВИ, 8, 1963, 1, с. 91—95; Bláhová E. Staroslavěnski překlad Epifaniovy homilie. — Bulletin ústavu ruskeho jazyka a literatury, 10, 1966, p. 53—59; Vašica J. Literární památky epochy velkomoravské 863—885. Praha, 1966, p. 70—73.

Стефан Смедовски

АНТИ́ФОН (грц. ἀντίφωνον, старобълг. **антифонъ**) — название на кратка по обем песен, което съдържа означение за начина на изпълнението ѝ. А. се пеят по стихове последователно от двата църковни хора (клира). Биват няколко вида: 1) А. на катизмите — така се наричат отделни части или „слави на катизмите"; 2) А. изобразителни — стихове от псалм 103 и 145, които се пеят на литургията след великата ектения; 3) А. всекидневни — стихове от псалм 9, 92 и 94, които се пеят в непразнични дни на литургията вместо изобразителните А.; обикновено се поместват в края на Апостола или в Ирмология; 4) А. празднични — стихове от псалмите с пророческо съдържание, които се пеят на т. нар. господски или велики празници. Поместват се в Минея, Триода или Пентикостара при съответния празник; 5) А. степенни — изпълняват се на възкресната утринна. А. са получили названието си по аналогия от деветнадесетте псалми (псалм 119—133), от чиито стихове са изградени; А. обикновено биват три и се състоят от по три стиха.

Лит.: Oppenheim F. Antifona. — In: Enciklopedia Catolica. 1. Roma, 1948, p. 1442; Wellesz E. A History of Byzantine Muzic

and Hymnography. Oxford, 1961, p. 35; Мирковић Л. Православна литургика или наука о богослужењу Православне источне цркве. 1. Београд, 1965, с. 220—222; Трифуновић Ђ. Антифон. — В: Азбучник српских средњевековних појмова. Београд, 1974, с. 18—19.

Стефан Кожухаров

АНТО́НИЙ (светско име: Александър Василевич Вадковски) (3. VIII. 1846—2. XI. 1912) — руски богослов и църковен деец. Роден в с. Ширингуши, Спаски уезд, Тамбовска губ. Учи в Тамбовската семинария и в Казанската духовна академия (1866—1870), където става доц. в Катедрата по омилетика и пастирско богословие (1871). Магистър по богословие (1871). През 1883 се подстригва за монах, възведен е в сан архимандрит и е назначен за извънреден проф. и инспектор в Казанската духовна академия. През авг. 1885 поема същите длъжности в Петербургската духовна академия, чийто ректор е от 1887 до 1892. Виборгски епископ и викарий на Петербургската митрополия (1887), архиепископ на новообразуваната Финландска епархия (1892), петербургски и ладожки митрополит (1898), първенствуващ член на Св. Синод на Руската православна църква (1900). Почетен член на Казанската, Московската и Петербургската духовна академия. Д-р по църковна история (1895), почетен д-р на Оксфордския унив. и Кеймбриджкия унив. (1897). Редактор (от 1874) на сп. „Православный собеседник". Умира в Петербург.

Научните интереси на А. са насочени предимно към историята на християнската омилетика (проучва проповедническите трудове на *Василий Велики*, Теодосий Печерски, състоянието на староруската проповед в домонголския период, поученията на киевския и всеруски митрополит Фотий и др.). От 1875 участвува в комисията за описание на ръкописната сбирка на Соловецкия манастир, която в 1855 постъпва в библиотеката на Казанската духовна академия. Непосредствената работа с

Архиепископ Антоний

ръкописите и настроенията на руската общественост в навечерието на Руско-турската освободителна война 1877—1878 съсредоточават заниманията му в областта на старобълг. проповедническа литература. През 1881 в две последователни книги на „Православный собеседник" А. публикува пет похвални слова на *Климент Охридски* (за Михаил и Гавриил, за Успение Богородично, за Лазар, за пророк Захарий и раждането на Йоан Кръстител, за св. Димитър Солунски), като използува ръкописен материал от Соловецката сбирка и черновите на В. М. *Ундолски*, чиято откривателска роля специално подчертава. Поместена е и една редакция на Похвалата за Успение Богородично от неизвестен автор, чрез която А. обръща внимание върху значението и продуктивността на Климентовите литературни образци. А. се нарежда сред най-авторитетните изследователи на *Константин Преславски*. Трудът му „Константин, епископ болгарский и его Учительное евангелие" се появява първоначално на страниците на „Православный собеседник" (1882—1885), след това в отделна брошура (Казан, 1885) и като втора част в книгата „Из истории христианской проповеди" (1892, 2 изд. 1895; на бълг. език е преведен в 1887). А. разглежда прецизно данните

за личността и делото на Константин Преславски в светлината на истор. свидетелства и на научната литература до това време; посочва различия в писателския му маниер в сравнение с Климент Охридски (по повод на по-старата теза на архиепископ *Филарет*, който отъждествява двамата в една истор. личност); отстранява недоразуменията, произхождащи от смесването на Учителното евангелие на Константин Преславски и Учителното евангелие на константинополския патриарх Филотей; за *Азбучната молитва* говори като за творба на Константин Преславски, а не на Константин-Кирил Философ, като се позовава на формите за дв.ч. в двустишието шьствоую нынѣ по слѣдоу оучителю / нмени ею и дѣлоу послѣдоуа. Особено важни са наблюденията на А. върху грц. източници на Учителното евангелие и типа на съставящите го беседи. Той установява, че за централните части на беседите Константин Преславски е превеждал готови съкращения на отеческите тълкувания. С това А. уточнява наблюденията на А. В. *Горски* и К. И. *Невоструев,* които са склонни да виждат в Учителното евангелие не преводачески, а по-скоро компилаторски труд. Такъв характер, т.е. по-свободна литературна работа, А. открива във встъпленията и заключенията на беседите. Точно и категорично той формулира няколко основни положения, от които произтича значението на паметника като пръв систематичен проповеднически сборник на слав. език. В изследването си А. издава текста на 19 беседи по ръкописа Син. 262 — част от първата беседа и последната беседа са по ръкопис Гилф. 32; разночетенията са по Гилф. 32 и само при първата беседа са по Соловецките ръкописи 374 (158) и 365(1051). Привеждат се и грц. съответствия. Макар и частична, това е най-пълната до днес публикация на текста на този паметник.

Съч.: Описание рукописей Соловецкого монастыря, находящихся в библиотеке Казанской духовной академии [Порфирьев, И. Я., А. В. Вадковский, Н. Ф. Красносельцев]. 1—3. Казань, 1881—1896; Памятники древнеболгарской проповеднической письменности. — ПС, 1881, ноябрь, с. 217—236; декабрь, с. 347—362; Константин, епископ болгарский и его Учительное евангелие. — ПС, 1882, март, с. 199—238; октябрь, с. 168—186; декабрь, с. 435—447; 1883, июнь, с. 189—200; 1885, ч. 1, с. 313—324; Из истории древнеболгарской церковной проповеди. Константин епископ болгарский и его Учительное евангелие. Казань, 1885, 171 с. (бълг. превод: Константин епископ Български и неговото поучително Евангелие. — ПСп, 21—22, 1887, с. 373—425); Из истории христианской проповеди. Очерки и исследования. 2 изд., СПб., 1895, 391 с.; Речи, слова и поучения. 2 изд., СПб., 1901.

Лит.: Архангельский А. С. Цветущий период древнеболгарской письменности и один из его представителей. По поводу исследования архим. Антония (Вадковского): Из истории древнеболгарской церковной проповеди. Константин епископ болгарский и его Учительное евангелие. Казань, 1885. — ФЗ, 2, 1886, с. 19—32; Венгеров С. А. Критико-биографический словарь русских писателей и ученых (от начала русской образованности до наших дней). 4. СПб., 1886, с. 970—971; А. А. З. Высокопреосвященный Антоний, архиепископ финляндский и выборгский. — Нива, 23, 1892, 51, с. 1146; А. П - в. Из истории христианской проповеди. Очерки и исследования Антония, епископа Выборгского, ректора С.-Петербургской духовной академии. СПб., 1892. — Странник, 1892, апрель, с. 739—746; И. С - ов. Антоний, епископ выборгский, ректор С.-Петербургской духовной академии. Из истории христианской проповеди. Очерки и исследования. СПб., 1892. — Славянское обозрение, 1, 1892, апрель, с. 580—584; Терновский С. Историческая записка о состоянии Казанской духовной академии после ее преобразования, 1870—1892. Казань, 1892, с. 343—345; Из истории христианской проповеди. Очерки и исследования Антония, епископа Выборгского, ректора С.-Петербургской духовной академии. СПб., 1892, 439 с. — Вестник Европы, 1, 1893, с. 423—425; Высокопреосвященный Антоний, архиепископ финляндский и выборгский (По поводу 25-летнего юбилея его служебной деятельности). — Петербургская жизнь, 7, № 156, 29 окт. 1895; Венгеров С. А. Источники словаря русских писателей. 1. СПб., 1900, с. 86; Лопухин А. Антоний, митрополит санктпетербургский и ладожский, первенствующий член Св. Синода. — Православная богословская энциклопедия. 1. Петроград, 1900, с. 894—903; Энциклопедический словарь. Дополнительный том 1. СПб., 1906, с. 128; Высокопреосвященнейший Антоний, митрополит с.-петербургский и ладожский. — Церковный вестник, № 51—52, 25 дек. 1908; Десятиле-

тие на кафедре С.-Петербургской митрополии первосвятителя русской церкви. СПб., 1909; Энциклопедический словарь Русского библиографического института „Гранат". 3. 7 изд., М., 1909, с. 218; Новый энциклопедический словарь. 3. СПб., б.г.; Климент Охридски. Събрани съчинения. 1. С., 1970, с. 32, 756; Куев К. М. Азбучната молитва в славянските литератури. С., 1974, с. 17—18, 25.

Лиляна Грашева

АПОКРИ́ФИ (грц. ἀπόκρυφος — „скрит", „таен"). В езическия период и в епохата на ранното християнство (I—II в.) в понятието не се влага отрицателен смисъл. Апокрифни са книгите, написани с непознати писмени знаци, или религиозни творби, чийто произход се счита за божествен. Те са достъпни само за жреци, които могат да ги разбират и тълкуват правилно. Всяка религиозна секта има тайни книги, които обикновено строго се съхраняват. С окончателната канонизация на „божествените" писания понятието апокриф променя своето значение. Апокрифи започват да се наричат онези творби, които третират библейска проблематика и разказват за библейски лица, но остават извън състава на грц. Библия. Ако огромната част от книгите, включени в Стария и Новия завет, са „истински", „канонични" (неканонични са Плач Йеремиев, Песен на песните, Еклесиаст и др.), творбите извън тях се обявяват за неистински, за „лъжливи", еретически, защото съдържат идеи на различни религиозни групировки и се отличават със свободен полет на фантазията. Така с кодификацията на Стария и Новия завет и в борбата срещу ересите в сферата на Източната църква понятието апокриф става синоним на „лъжливо", „еретическо" и в най-общия смисъл на думата — на забранено произведение.

Стремежът да се разграничи ясно каноничната официална литература от „лъжливите" книги води до възникване на специални писмени документи — списъци (индекси). Първите индекси се появяват в началото на IV в. и изброяват само каноничните книги. През

Откровение Варухово. Препис от XIII в.

втората половина на IV в. *Атанасий Александрийски* набелязва три групи книги: канонични; неканонични, но позволени за четене; апокрифни, писани от еретици, без обаче да ги посочва конкретно. След IV в. възниква нов тип индекс, в който специално внимание се обръща на лъжливите писания. В първите *индекси на забранените книги* в групата на апокрифите влизат творби, свързани тематично със Стария и Новия завет — белетристични произведения и поезия. В Погодиновия индекс от XIV в. вече се посочват молитви против болести, въпроси-отговори, „мъчения" на християнски светци. В по-късните индекси (напр. Киприанов индекс от XIV в.) се добавят и суеверно-гадателни книги, наречени „богоотметни".

Според това разбиране на понятието А., основано на индексите и на отношението на църквата, апокрифната литература обхваща следните основни дя-

лове: 1) художествена проза, 2) поезия, 3) послания, 4) молитви, 5) гадателни книги, 6) въпроси-отговори.

Апокрифната художествена проза като литературно явление е продукт на късното юдейство и ранното християнство. Тя възниква главно в евр. среда в Палестина, Сирия, Египет и намира продължение (нови редакции, компилации, създаване на нови апокрифи) през Средновековието сред християните във Византия, Етиопия, Рим, Грузия, слав. страни (главно в Б-я). А. се създават в течение на много векове. Като време на разцвет за творбите със старозаветна тематика може да се смята периодът II в. пр. н. е. — II в. от н.е., а за новозаветните А. — II—V в. Тяхна среда на възникване са главно сектите на есеите, гностиците, юдеохристияните, манихеите. Към най-старите А. принадлежат Книга за Енох, апокрифите за Адам и Ева, Откровение Аврамово, Завети на 12-те патриарси, Протоевангелие на Яков. По-късните А., появили се в рамките на виз. традиция, датират от V—X в. (Апокалипсис на Мария, известен в Б-я като Ходене на Богородица по мъките, Деяние на апостол Андрей и Матей, Видение на черноризица Анастасия и др.).

Творбите на апокрифната художествена проза са своеобразно допълнение на библейските книги, свободно тълкуване и художествено разгръщане на отделни идеи и мотиви в тях. Онова, което в каноничните книги се премълчава (напр. детството на Исус), загатва се в общи фрази (напр. мъченията на грешниците в ада) или се разказва кратко, без подробности, в апокрифната книжнина се изобразява широко и картинно с любопитни подробности при конкретна обстановка — небесна или земна. В самата апокрифна книжнина съществува приемственост. Така напр. написаните след IV в. апокалипсиси, като Видение на апостол Павел, Ходене на Богородица по мъките и др., развиват широко епизодите за ада от старите апокалипсиси и правят темата за задгробния живот централна. Ред Деяния на апостолите са разработка на старите апостолски актове от II—IIIв. или тяхно допълнение и продължение. По идеи и конкретно съдържание обаче А. се отличават съществено от каноничните библейски книги. Освен на основата на тези книги, те възникват още на основата на най-разнообразни митове, легенди, предания от древния и съвременния им фолклор, заети по устен и книжовен път, като при това голяма роля играе личната фантазия на отделния творец и идеологията на средата, от която той произхожда. Затова А. съдържат езически елементи от различен произход, народни представи, идеи, враждебни на официалното християнство — най-често дуалистични и критични по отношение на властниците.

По същност А. са религиозна белетристика, която поради своята достъпност, демократизъм и занимателно съдържание става народна литература и се разпространява широко. В нея се рисува необикновен свят, в който се разиграват необикновени събития и героите се отличават с необикновени качества. Тя завладява въображението, отговаря поетически на много въпроси, които вълнуват човека. В А. намират отражение човешки мечти и стремежи, понятия за морал, земни представи за обществен ред, битови подробности. В тях изобилствуват диалози, изложението е облекчено откъм риторика и философски разсъждения, отличава се с икономия на поетически фигури и напомня много народната проза. Действеността е отличителен белег на тези разкази. Описателността е на заден план, героите винаги нещо вършат, движат се от място на място, наблюдават явления и събития, срещат някого, разпитват или убеждават, правят чудеса, мъченически понасят страдания и т.н.

Авторите на А. не са известни. Творбите са анонимни или лъжливо подписани — създаването им се приписва на известни апостоли или пророци (Енох, ап. Павел) или на „съвременници“ на събитията (Никодим, израилтянинът

Тома и др.). Псевдонимността при А. се дължи предимно на стремежа да им се придаде по-голям авторитет и по такъв начин да се увеличи тяхното въздействие. Анонимността може да се обясни с характера на съдържанието и с въздействието на фолклорната традиция.

Тъй като апокрифната книжнина прониква в много страни, днес науката разполага с евр., коптски, грц., етиопски, лат., грузински, арменски и слав. преводи на едни и същи апокрифи. Някои творби са изгубени в своя първоначален текст, а са запазени само в съответен превод. А. понякога се превеждат свободно или съзнателно се изменят при превода и в процеса на разпространението (впрочем това важи за цялата средновековна литература). Измененията засягат обема, подробностите или отделни епизоди. Затова говорим не само за различни преводи, но и за различни редакции и варианти на А.

Апокрифната художествена проза се дели на два големи дяла: старозаветни А. и новозаветни А. В старозаветните А. се развиват няколко обикнати теми, които в по-кратка или в по-разширена форма и в различни комбинации се повтарят в редица творби: създаването на света и отношенията между бога и дявола, животът на първите хора Адам и Ева, пътуване по седемте небеса, задгробния свят, отделни моменти от живота на старозаветни лица. В тази тематика по-известни А. в Б-я са: Откровение Варухово, Книга за Енох, Видение Исаево, Слово за Адам и Ева, Соломон и жена му, Повест за пленението на Ерусалим, цикъл разкази за Аврам. В новозаветните А. продължават да се разработват някои теми, залегнали в старозаветната апокалиптика — преди всичко пътувания в отвъдния свят и страданията на грешниците. Главните теми обаче са животът и подвизите на Исус и апостолите. Известни са множество апокрифни евангелия, от които с популярност в слав. свят се ползуват

Слово за Адам и Ева. Препис от XV в.

три: Детство Исусово (Томино евангелие), Протоевангелие на Яков и Евангелие на Никодим. Особено интересни, богати на приключения, героични подвизи и „чудеса“ са разказите за апостолите. В Б-я се разпространяват предимно по-късни обработки или нови творби в този дух, възникнали през раннохристиянската и виз. епоха: Деяние на апостол Тома, Деяние на Андрей и Матей, Деяние на Петър и Андрей, Житие на апостол Петър и др. Обикната тема е второто пришествие и бъдещето на хората, развита в пророчески апокалипсиси като например Въпроси на Йоан Богослов към господа (познат и със заглавието Апокрифен апокалипсис на Йоан Богослов) и Епистолия за неделята, известен в многобройни слав. преписи.

В жанрово отношение апокрифната художествена проза познава няколко форми: 1) видения — насън или наяве героят пътува по небесата или

в царството на мъртвите и вижда онова, което „съществува“, но е скрито за обикновения земен човек. В скритите тайни проникват библейски лица като Исай, Варух, Аврам, ап. Павел, Богородица, а в по-късните видения — и духовни лица. Особена форма на виденията са предсказанията. В тях са показани бъдните дни на света и човечеството. 2) биографични повести — разказват обширно за живота на героите от младостта до смъртта им или подробно разгръщат важен период от него. В сравнение с неапокрифните жития от Средновековието те се отличават с простота и живост. Основани са изключително върху легендарен материал, макар да имат претенция, че са биографии на „исторически“ лица. 3) разкази — кратки творби, които разработват интересни случки или чрез подбор от примери доказват една идея. В разказа се различават разновидности, напр. разказ-хроника (история на даден предмет или на епохи от живота на света); в други случаи на основата на „биографичен“ материал се разрешават философски и нравствени проблеми (напр. Сказание за Юда предателя, Слово за силния Самсон, Соломон и жена му и др.). 4) Завети — прощални речи, в които се проследява изминатият живот, дават се съвети и напътствия. Основната цел на творбите е поучителна. Известни в слав. литератури са Завети на 12-те патриарси — свод от 12 отделни творби-завети с еднаква форма, но с различна тема (Завет Рувимов за благоумието, Завет Симеонов за завистта, Завет Юдин за мъжеството и др.). Апокрифната художествена проза познава и обилие от форми: автобиографична (аз-форма), диалогична, разказ в трето лице, разказ в разказ и др.

През IX в. някои А. поради изживяването на старите ереси и основната преработка на творбите в по-нов дух вече не се смятат за отречени книги и се ползуват със снизхождение, дори с доверие от страна на църквата. Такива са отделни нови варианти на Апостолските деяния и Протоевангелие на Яков.

В Б-я А. проникват още в Кирило-Методиевата епоха чрез Византия. В индекса, поместен в *Изборника от 1073*, са изброени 25 А. По онова време всичките още не са преведени, но индексът е признак за поява на апокрифна литература, което заставя църквата да вземе мерки срещу нейното разпространение. В научната литература той се оценява като предпазна мярка срещу А. и ръководство за духовенството. Нищо обаче не е в състояние да спре бързото разпространение на А., които завладяват читателя и стават негова естетическа потребност. При това голяма част от духовенството не е в състояние да различи еретическото в тях и само́ става техен разпространител. До края на X в. в Б-я са преведени голяма част от известните А. на грц. език. Погодиновият индекс на забранените книги е отражение на действителното състояние на апокрифната книжнина в Б-я. В него се посочват около 30 А., онези, които авторът познава; повечето от тях той е чел и прави бележки за съдържанието им. Извън тях остават още ред творби на апокрифната художествена проза, които са неизвестни на съставителя му или се превеждат през следващите векове (XII—XIII). Някои от тях се споменават в по-късни редакции на Погодиновия индекс или се откриват в разнообразни по характер сборници. Общо взето, на българите са известни приблизително около 100 А. В Б-я обаче не само се превеждат А.; през X—XIII в. се извършват и редица обработки, създават се и нови творби. Един от авторите на А. е поп *Йеремия* (X в.), чието име е посочено в Погодиновия индекс. Той написва Повест за кръстното дърво и молитви против болести. В богомилска среда също възникват нови А. (вж. *Богомилска книжнина*). За богомилско съчинение се смята Тайната книга, създадена с помощта на известни ранни (по форма и съдържание) А., но изразяваща ново идейно съдържание — преди всичко

богомилския дуализъм. Предполага се известна богомилска намеса в Слово за Адам и Ева, в Прение на Исус с дявола и др. Като бълг. обработки трябва да се смятат Видение Даниилово и Тълкувание Даниилово (запазени в препис от XIV в.), в които има отгласи от бълг. история, Слово за Сивила, в което си пробиват път бълг. патриотични тенденции. Въз основа на А. за пророк Исая и бълг. фолклорен материал възниква Българският апокрифен летопис. Типична за А. аз-форма има Слово за Кирил Философ как покръсти българите (*Солунска легенда*). В нея по подражание на „автобиографичните" разкази на пророците неизвестният автор изгражда легендарната автобиография на Константин-Кирил.

Като апокрифна п о е з и я се считат Псалми Соломонови, известни на сирийски, коптски и отчасти на грц. език. Вероятно те са преведени и на бълг. език, тъй като се споменават в Погодиновия индекс наред с Псалми Давидови, но не стават популярни поради философското си съдържание и специфичната си поетическа форма

За апокрифни п о с л а н и я, т.е псевдопослания, останали извън Библията, се смятат писмата, разменени между ап. Павел и Сенека, Послание на ап. Павел до лаодикийците и др., които обаче не са преведени сред южните славяни. В Погодиновия индекс се споменава Послание на Варнава, но то не е познато. В слав. книжнина е разпространен А. Послание на Пилат до цар Тиберий — комбинация между послание и разказ.

Апокрифните м о л и т в и, проникнали в Б-я вероятно през X в., са творби с „практическо" значение — целят някакъв реален положителен резултат за хората на земята. Произходът им е езически, свързани са с далечната старина — най-старите им форми са асирийски, вавилонски и шумерски. Покъсно претърпяват изменения в евр., грц. и коптска среда, като се християнизират. Голяма част от молитвите са отправени към християнски лица (Христос, Богородица, апостоли, светци) или действуващите в тях герои са от този кръг. В много от творбите обаче липсва християнски персонаж, запазва се вярата в магическата сила на словото. В Б-я молитвите преминават главно в своите късни християнски редакции. Някои от разпространените сред южните славяни творби нямат съответствия в грц. или коптската книжнина. Може да се предполага, че те са опазени само в южнослав. им преводи или че са създадени (или най-малко основно редактирани) в слав. среда.

Между молитвите, които се разпространяват през Средновековието, различаваме няколко типа: 1) молитви-муски и рецепти; 2) молитви-обръщения към християнски герои с някакво искане; 3) молитви-заповеди или заклинания към болестите, дявола (с многократно повторение на „заклинам те") или други зли сили, които трябва да се махнат далеч от човека; 4) молитви-повествования — кратки разказчета с някакъв прост сюжет или фантастична картина със символично значение. По съдържание молитвите биват: а) против болести (нежит, зъбобол, бодежи, треска, ухапване от бясно куче, змия или вълк, против „зла болест" и др.); б) против вредни природни и свръхестествени сили (силен дъжд, гръм и мълния, вихри, уроки, нечисти духове, вещици, вампир, дявол); в) молитви за личния и стопанския живот (при раждане на дете, при лов на риба, за добитъка, за пчелите); г) молитви за успех при обществени и социални бедствия (при тръгване на война, против меч или стрела, за съд против противника). Много от молитвите се отличават с изключителна образност, емоционалност, на места със своеобразна ритмическа организация на фразата, с интересни стилистични фигури. В някои от тях (особено в молитвите-муски) се срещат непознати, непреводими думи. Те са остатъци от древни езици или са безсмислени звукосъчетания, на които се придава магически смисъл. Между народните баяния и апокрифните молит-

Разумник. Препис от XVI в.

ви съществува голяма тематична, композиционна, образна и стилистична близост. Възникнали на основата на фолклора, впоследствие апокрифните молитви му влияят. Някои молитви от късните сборници могат да се разглеждат като записани народни баяния, а някои баяния — като усвоени от баячките и врачките и по-късно изменени литературни апокрифни молитви.

Гадателните книги имат основа в езическото гадание, но покъсно също получават християнска обвивка. Тя е твърде тънка, в редица случаи християнският елемент изобщо не се чувствува. Б-я получава тези творби във виз. преработка от VII—XII в., затова те отразяват не само общочовешки интереси, но и редица особености на Средновековието.

Във всички гадателни книги се вещае по някакъв признак за бъдещето. Класифицирани по признак на гадание, те се делят на няколко групи: а) гадания по природни явления — Гръмник (според гърма през деня или нощта в съответния месец или зодия), Мълнияк (според мълнията), Лопаточник (по чертичките и петънцата на нагрята на огъня овча плешка); индексите свидетелствуват и за гадания по птичия летеж и според реакциите на други животни; б) по календарни и астрономически белези — Коледник (според това, в кой ден от седмицата ще се падне Коледа), Лунник (според луната и лунните дни), Звездочетец, Планетник (според звездите); в) гадания по явления, свързани с човека — Трепетник (според трепванията на мускулите на човешкото тяло), Съновник (според сънищата на човека), Месецослов (според това, в кой ден от месеца ще се разболее човек), Рожденник (според месеца на раждането му); г) гадания по книги и писмо. Някои от гадателните книги предлагат по няколко варианта, затова се говори за видове гръмници, видове лунници, а се срещат и комбинирани форми. В едни от гадателните книги главният интерес е насочен към стопанския живот (Коледник), в други — към стопанския и обществено-политическия (Гръмник), трети засягат въпроси, свързани предимно с личния живот на човека (здраве, характер, бъдеща радост или скръб, професия — Месецослов, Трепетник и др.), четвърти съдържат предсказания от най-разнообразно естество (Лопаточник, Звездочетец). В гадателните книги е отразен многовековният опит на народа и неговата философия, че в живота няма вечно щастие или нещастие; в тях предсказанията за добро и зло, за печалба и загуба, за здраве и смърт постоянно се редуват. Срещат се редакции, в които песимистичното начало надделява, чертае се мрачна картина на бъдещето. Това може да се обясни със „злите времена", в които те са създадени или редактирани. През Средновековието гадателните книги не са забава, а изразяват вярата в предопределението на човешката съдба, в съществуването на скрити закони в света, които човекът иска да открие. Тази вяра обаче не е сляпа, гаданието не се изгражда посредством фантазията, то не е и мечта. В гадателните кни-

ги се предсказват напълно реални неща, с които човекът се сблъсква неведнъж и които могат отново да се повторят. В тези творби миналото и настоящето съществуват като атмосфера, сбор от факти, наблюдения, опит, интереси и тревоги. Затова гадателните книги могат да се разглеждат и като отражение на политически и социални отношения в живота на средновековния човек. В Б-я не се създават съвсем нови гадателни А. (поне досега не са познати), но в редица преписи има основание да се види известна намеса на бълг. книжовник. Докъде се простира тази намеса, какви бълг. (или изобщо слав.) редакции могат да се установят, би показало конкретното сравнително изследване. Засега може да се каже, че на слав. почва в гадателните книги се вмъкват отделни гадания, при превода на творбите се прави своеобразна езикова актуализация, чрез която произведенията се доближават до света на новия читател, по всяка вероятност в някои случаи става и подбор на гаданията. Като молитвите и творбите на апокрифната художествена проза гадателните книги са обикновено анонимни или се приписват на известно историческо или библейско лице (цар Ираклий, свещеникът Ездра).

Апокрифните **въпроси-отговори** в своята цялост са по-късни литературни композиции и в редица случаи са изградени върху произведения на апокрифната художествена проза — от тях се черпи материал за отговорите. Като време на техния разцвет може да се посочи IV—VIII в. По съдържание и подредба на въпросите и отговорите тези творби са твърде разнообразни, но по форма са единни. При някои от тях въпросите и отговорите се редят един след друг с означение „въпрос", „отговор", без да се свързват с определено авторство. Такъв е Разумникът, известен в обширни и кратки редакции. Повечето въпроси и отговори обаче се приписват на библейски лица или на отците на църквата: Въпроси и отговори на Григорий Богослов и Василий, Беседа на тримата светители Василий Велики, Григорий Богослов и Йоан Златоуст, Премъдрост на цар Соломон, син Давидов, Въпроси на княз Антиох и отговори на Атанасий Александрийски и др. В такъв случай те представляват литературни диалози, но с тази особеност, че въпросите и отговорите се редуват без определена система и без връзка помежду си. Те не изобразяват събитие, определени характери или среда, нито са обединени с обща идея като същинските литературни диалози. Те са разсъдъчни творби, които поставят „проблеми", дават „знания" по отделни въпроси или обясняват алегории с поучителна цел.

Най-разпространени въпросо-ответни А. са Беседа на тримата светители и Разумник. И двата са редактирани на слав. почва. В някои варианти на Беседата се забелязват следи от съчинението на поп Йеремия Повест за кръстното дърво. Величавата фигура на Константин-Кирил и в този дял е намерила свое място. В Разумника има въпрос, който подсказва за бълг. участие в съставянето му: „А кой създаде българската книга?" Отговор: „Кирил Философ". Разумникът се харесва на средновековния читател не само с разнообразните си въпроси, които изразяват любознателността му, но и със своята поетическа образност, опряна на апокрифната художествена проза и на фолклорни представи и вярвания. Като бълг. подбор на въпроси из въпросо-ответната литература може да се смята кратката творба Въпроси на св. Константин Философ (известна в препис от XVI в.). Тук въпросите представляват алегории-пословици, които се тълкуват в духа на християнската нравственост. Някои от тях и до днес са популярни у нас, напр. „Бързата кучка слепи ги ражда", „Дважди мери, един път режи". Приписването на творбата на Константин Философ цели да придаде на тълкуванията неоспоримост.

Апокрифната литература заема трайно място в културното развитие на много страни през Средновековието. Тя

играе важна роля за оформяне на нови религиозни течения. В Б-я през X в. тя има съществено значение за идеологията на богомилството. Като популярно четиво, което действува силно върху въображението, А. оказват чувствително влияние и върху личното творчество във всички страни, в които се разпространяват. Апокрифният материал се използува за създаване на нови занимателни или назидателни творби, преосмисля се и се подчинява на изискванията на времето, понякога се използува и като истор. извор. В някои виз. хроники (на Георги Амартол, Йоан Зонара и др.) се съдържат ред апокрифни легенди. Известно влияние от апокрифното Протоевангелие на Яков изпитва и най-близкият ученик на Кирил и Методий Климент Охридски (в словата за Йоан Кръстител). Покъсната литературна история дава многобройни примери за въздействие на А. върху личното творчество. Например „Божествена комедия" на Данте е създадена по внушение на апокрифа Видение на ап. Павел. Ред поетически и прозаически произведения за Богородица и живота на Исус в Германия никнат върху основата на апокрифни евангелия и разкази. Популярното в Б-я Слово за второ пришествие от Дамаскин Студит е опряно изцяло на апокрифен материал.

Влиянието на А. в бълг. народно творчество е твърде широко. То обхваща народната песен, народната проза (легенди, приказки, предания), а в отделни случаи — и кратките жанрове. Многобройни творби за Адам и Ева, за Аврам и Исак, за кръста, за дявола и неговите отношения с хората, за сътворението на света, за Соломон и Давид, за ада и рая имат първоначален извор в апокрифната литература. В устното творчество те се подлагат на промени според жанра на създаваната творба, според законите на устното разпространение, според народните разбирания за морал и справедливост, съчетават се с други мотиви, подчиняват се на поетиката и стила на фолклора. Народната религия, отразена найдобре в народното творчество, е съчетание на езичество с официално християнство и апокрифни елементи.

Изд.: Tischendorf C. Acta Apostolorum apocrypha. Lipsiae, 1851, 356 p.; Tischendorf C. Evangelia apocrypha. Lipsiae, 1852 (2 изд. 1966); Пыпин А. Н. Ложные и отреченные книги русской старины. — Памятники старинной русской литературы, издаваемые графом Безбородко. 3., СПб., 1862, 219 с.; Тихонравов Н. С. Памятники отреченной русской литературы. 1. СПб., 1863, 313 с.; 2. М., 1863, 462 с.; Tischendorf C. Apocalypses apocryphae. Lipsiae, 1866 (2 изд. Heidelberg, 1966); Порфирьев И. Я. Апокрифические сказания о ветхозаветных лицах и событиях. Казань, 1872, 309 с.; Порфирьев И. Я. Апокрифические сказания о новозаветных лицах и событиях по рукописям Соловецкой библиотеки. СПб., 1890, 471 с. (същото в: СОРЯС, 52, 1890, 4, 471 с.); Lipsius R. A., M. Bonnet. Acta Apostolorum apocrypha. Lipsiae, 1., 1891, 431 p.; 2., 1898, 299 p.; 3., 1903, 437 p. (2 изд. Darmstadt, 1959); Сперанский М. Н. Славянские апокрифические евангелия — В: Труды Восьмого Археологического съезда в Москве, 1890. 2. М., 1895, с. 38—172; Лавров П. А. Апокрифические тексты. — СОРЯС, 67, 1901, 3, 1899, 162 с.; Алмазов А. И. Апокрифические молитвы, заклинания и заговоры (к истории византийской отреченной письменности). Одесса, 1901, 120 с.; Иванов Й. Богомилски книги и легенди. С., 1925, 394 с.

Лит.: Порфирьев И. Я. Апокрифические сказания о ветхозаветных лицах и событиях. Казань, 1872, 309 с.; Веселовский А. Н. Из истории литературного общения Востока и Запада. Славянские сказания о Соломоне и Китоврасе и западные сказания о Морольфе и Мерлине. СПб., 1872, 370 с.; Сперанский М. Н. Из истории отреченных книг. 1. Гадания по псалтыри. — ПДПИ, 129, 1899, 282 с.; 2. Трепетники. — ПДПИ, 131, 1899, 135 с.; 3. Лопаточник. — ПДПИ, 137, 1900, 33 с.; 4. Аристотелевы врата или тайная тайных. — ПДПИ, 171, 1908, 318 с.; Яцимирский А. И. К истории апокрифов и легенд в южнославянской письменности. — ИОРЯС, 14, 1909, 2, с. 267—322; 3, с. 103—159; 15, 1910, 1, с. 1—62; Яцимирский А. И. К истории ложных молитв в южнославянской письменности. — ИОРЯС, 18, 1913, 3, с. 1—102; 4, с.16—126; Андреева М. А. Политический и общественный элемент византийско-славянских гадательных книг. — Bsl, 2, 1930, с. 47—73, 395—414; 3, 1931, с. 430—461; 4, 1932, с. 65—84; Söder R. Die apocryphen Apostelgeschichten und die Romanhafte Literatur der Antike. Stuttgart, 1932, 228 p. (2 изд.

Darmstadt, 1969); Марковски Ив. Вехтозаветни апокрифи и псевдоепиграфи. — ГСУбф, 25, 2, 1937—1938, с. 1—160; Вранска Ц в. Апокрифите за Богородица и българската народна песен. — СбБАН, 34, 1940, 208 с.; Ангелов Б. Списъкът на забранените книги в старобългарската литература. — ИИБЛ, 1, 1952, с. 107—159; Дуйчев Ив. Най-старият славянски списък на забранени книги. — Годишник на Българския библиографски институт, 3, 1955, с. 50—60; Santos Otero A. de. Los Evangelios Apocrifos. Madrid, 1956 (2 изд. 1963, 3 изд. 1975); Hennecke E. Neutestamentliche Apokryphen. 1. Evangelien. Tübingen, 1959, 385 p.; 2. Apostolisches, Apokalypsen und Verwandtes. Tübingen, 1964, 671 p.; История на българската литература. 1. С., 1962, с. 178—192, 208—220; Свенцицкая И. С. Запрещенные евангелия. М., 1965, 143 с.; Георгиев Ем. Литература на изострени борби в средновековна България. С., 1966, с. 164—202; Ангелов Д. Богомилството в България. С., 1969, с. 62—68, 166—226; Naumow A l. Apokryfy w systemie literatury cerkiewnosłowiańskiej. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1976, 123 p.; Петканова-Тотева Д. Апокрифна литература и фолклор. С., 1978, 244 с.; Santos Otero A. de. Die handschriftliche Überlieferung der altslavischen Apokryphen. Berlin—New York, 1. 1978, 267 p.; 2. 1981, 46+271 p.; Петканова Д. Апокрифната литература и личното творчество на старобългарските писатели. — Palaeobulgarica, 5, 1981, 3, с. 3—9; Стара българска литература. 1. Апокрифи. С., 1981. 431 с.; Свенцицка И. С. Тайните писания на първите християни. С., 1981, 282 с.; Петканова Д. Богомилството и апокрифната литература. — Palaeobulgarica, 6, 1982, 3, 143—153.

Донка Петканова

АПО́СТОЛ (грц. ἀπόστολος, старобълг. **апостолъ**) — богослужебна книга на православната църква. Съдържа новозаветните книги „Деяния на апостолите“ и „Послания на апостолите“ — 7 съборни послания и 14 послания, които се свързват с името на ап. Павел, всичко 22 отделни произведения. В новозаветната част на Библията книгите, които влизат в състава на А., следват непосредствено подир Евангелието. Обединени от задачата да изложат основите на християнското вероучение, след оформянето на новозаветния канон тези произведения са съществували у гърците и след това у славяните като една обща книга, използувана за богослужебни цели, за назидателно килийно четене, за четене на обща трапеза в монашеските общежития или за проповедническа дейност. Текстът на А. е необходима съставна част на християнското богослужение. За нуждите му апостолският текст е разделен на части (глави); по традиция това деление е запазено и до днес. Разделянето на А. на глави и стихове се смята за дело на александрийския епископ Евталий.

В християнската литература книгата „Деяния“ се счита за един от първостепенните източници за изучаване на ранното християнство, тъй като дава сведения за твърде важен период от живота на църквата — времето от Исусовото възнесение до появата на ап. Павел в Рим. Книгата описва дейността на най-близките Исусови ученици и последователи — апостолите, чиито усилия са насочени към разпространяване и утвърждаване на християнското учение. Централно място в „Деяния“ заема дейността на апостолите Петър и Павел. Съдържанието на „Деяния“ се дели на две почти равни части. В първата част, която обхваща първите дванадесет глави, се разглежда разпространението на християнството в Ерусалим (гл. 3—7), Юдея, Самария и Сирия (гл. 8—12). Главна фигура в тази част е ап. Петър. Повествованието в останалите шестнадесет глави (гл. 13—28) е посветено на трите мисионерски пътешествия на ап. Павел по римско-елинския свят, които завършват с неговото принудително пребиваване в Рим. Наред с проповедите, полемиките и разказа за жизнените перипетии на ап. Павел в „Деяния“ се съдържат данни и за промените, настъпили в християнските общини.

Въпросът за авторството на книгата „Деяния“ е спорен. Църковната традиция приписва авторството на евангелист Лука, който е сподвижник на ап. Павел. Като основен аргумент се използува авторското обръщение към Теофил, което се среща и в началото на Евангелието от Лука. Мнозина из-

следователи са на мнение, че „Деяния“ са продължение на Евангелието от Лука и че по стил и по композиция тези две книги трябва да се възприемат като части на едно по-крупно произведение, излязло изпод перото на един автор. Но науката все още разполага с твърде малко достоверни данни за евангелиста Лука; при тези обстоятелства за предпочитане е да се говори за анонимен характер на книгата „Деяния“.

Според протестантската богословска литература книгата „Деяния“ се появява ок. 80—100, а съветската наука предпочита датировка втората половина на II в. Остава спорен и въпросът, с каква цел е написана книгата „Деяния“ — дали тя трябва да се приема като паметник на християнската апология, насочен против езичеството и юдейството, или отразява борбата между юдеохристияните, които се застъпват за запазване на някои елементи на юдаизма в християнството, и паулинистите (привържениците на ап. Павел), които се стремят към радикален разрив с юдаизма.

По характер книгата „Деяния“ твърде много прилича на антично истор. съчинение. Принципите и похватите при съставянето ѝ до голяма степен напомнят античните биографии, където авторите си поставят за задача да покажат достойни за подражание примери, идеализирайки своите герои. В този тип произведения истор. факти и събития обикновено са нужни на автора като способ да прокара определени възгледи. В строгия смисъл на думата обаче книгата „Деяния“ не може да бъде възприета като истор. съчинение, тъй като много от описаните в нея случки и събития стоят извън границите на реалността. „Деяния“ съдържа някои типични атрибути на агиографията — тайнствени чудеса и невероятни произшествия. Материалът на „Деяния“ в много случаи противоречи на сведенията от Посланията, а явни противоречия се откриват и между двете части на самите „Деяния“, които поставят под съмнение правдивостта на разказа. Тези противоречия до голяма степен свидетелствуват за компилативния характер на това ранно християнско съчинение, чието авторство трудно може да се свърже с определена личност. Мнозина считат, че „Деяния“ е една от най-късните книги, приети в новозаветния канон.

Апостолските послания са общо 21 и се свързват с пет имена: на Яков (1 послание), на Петър (2), на Йоан (3), на Юда (1) и на Павел (14). Разпределението на посланията по автори може да се приеме като първи раннохристиянски опит за класификация на материала в тези произведения. Седем от апостолските послания се наричат съборни (окръжни, повсеместни) — посланията на апостолите Яков, Петър, Йоан и Юда. Те не са отправени към определен адресат, а са предназначени за цели провинции или за няколко църкви, посветени са на общи вероучителни проблеми. От Павловите послания 10 са отправени към определени християнски общини (колективен адресат): посланията до римляни, първо и второ до коринтяни, галатяни, ефесяни, филипяни, колосяни, първо и второ до солуняни и евреи, а останалите 4 са адресирани до отделни личности — първо и второ до Тимотей, до Тит и до Филимон. Всички послания са предназначени за широк кръг читатели и слушатели и в това отношение няма принципна разлика между съборни и несъборни послания.

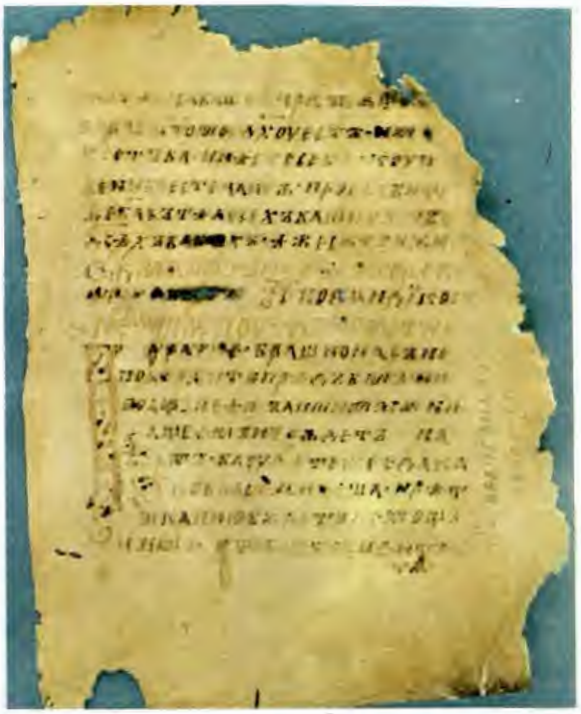
По характер на съдържанието си и според предназначението си Павловите послания се делят на четири групи: а) послания, отправени към юдействуващите — към римляни, коринтяни, галатяни и отчасти към евреите; б) послания, отправени към гностиците — към ефесяни и колосяни; в) пастирски послания — до Тит и до Тимотей; г) послания, написани по особени случаи — до филипяни, солуняни и до Филимон.

Посланието е специфичен литературен жанр, възприет в християнската литература от античността. То е него-

лямо религиозно-назидателно съчинение или теологически трактат, в който под формата на преписка между проповедника (църковния организатор на определена християнска община) и приятели или ученици се излагат възгледите на автора по въпроси на вероучението, култа и практиката на ранното християнство. В най-древната епоха на християнството епистоларната форма е предпочитана и почти единствена форма на творбите, излагащи догмите на християнското учение. Покрай догматическите и моралистичните поучения, които съставят основното съдържание на посланията, авторите дават и някои данни от автобиографичен характер. Отделните апостолски послания не са еднакви помежду си нито по литературни достойнства, нито по автентичност на истор. сведения, които се съдържат в тях.

Богословската наука вижда в посланията на ап. Павел първата формулировка на основните догми на християнството. Апостолът е първият възвестител на учението за въплъщението и страданията на божия син върху кръста и на учението, че вярата в Исус Христос дава вечен живот. Някои от Павловите послания по своята пълнота и издържаност дават основание на т. нар. Тюбингенска теологическа школа да види в тях особен вид евангелие. В посланията на ап. Павел се засягат и редица етични и политически проблеми на раннохристиянските общини, напр. за лъжеучителството, за любовта, за отношението на християнските общини към римската власт, към робството и т.н. По този начин Павловите послания дават представа за актуалните проблеми на епохата, в която се формира християнството.

Въпросът за авторството на посланията е твърде сложен. От 14-те послания, които традицията приписва на ап. Павел, значителна част не са негово дело. Новотюбингенската богословска школа приема като Павлови само 4 послания: посланието до римляни, първо и второ послание до коринтяни

Енински апостол, XI в.

и посланието до галатяни. Редица покъсни изследователи, чиито предположения стават популярни, свързват с името на ап. Павел посланията до римляни, коринтяни, галатяни, филипяни, първо до солуняни и до Филимон. За съмнително се смята Павловото авторство на посланията до ефесяни, колосяни и на второ послание до солуняни, а т. нар. пастирски послания — първо и второ послание до Тимотей и посланието до Тит, само по традиция се приписват на ап. Павел.

Проблемът за времето на създаване на апостолските послания е също спорен. Обикновено те се датират в интервала от втората половина на I в. до средата на II в., но някои от съборните послания са написани много покъсно и заедно с „Деяния“ са едни от последните съчинения, възприети в новозаветния канон.

Старобълг. превод на А. се появява заедно с превода на Евангелието и Псалтира още в Кирило-Методиевия период от развоя на слав. писменост. А. е втората по важност християнска

книга, без която не може да се извършва богослужение. Преводът е направен от виз. грц. език, когато се подготвя *Моравската мисия,* след като Константин-Кирил създава първата слав. азбука. Най-пълно указание за преведените от Кирил и Методий богослужебни книги има в ЖМ; в гл. XV житиеписецът казва: „пьсалтырь во бѣ тъкъмо и евангаліе съ апълмь и избьранъінмн слоужьбамн цр҃квьнынмн съ философъмь прѣложилъ пьрьвѣе“ — „защото преди това той беше превел заедно с Философа само Псалтира, Евангелието с Апостола и избрани църковни служби“. След пристигането си във Велика Моравия слав. първоучители превеждат целия църковен ред. Свидетелство за това има в ЖК, гл. XV: „вь скорѣ же вьсь цр҃ковьныи чинъ прѣложь“ — „в кратко време той преведе целия църковен чин“. Въпреки че свидетелствата за преводаческата дейност на Константин-Кирил не са достатъчно конкретни, не може да има съмнение, че апостолският текст е влизал като задължителен компонент в състава на преведения църковен чин. Указание, че в числото на най-ранните старобълг. преводи е влизал и преводът на А., дава руският летописец Нестор: „начаста съставлнвати писмена азбоучковьная словѣньскн и прѣложиста апостолъ и евангелье“ — „започнаха да съставят славянските букви и преведоха Апостола и Евангелието“. Първоначално двамата братя превеждат само избрани четива из посланията на апостолите и апостолските деяния. За това свидетелствува Йоан Екзарх в предговора си към „Небеса“: „понеже оубо сѧтын человѣкъ бж҃ии Къстантинъ, философь рекъ, мьногъı троудъı прнѣ, строѣ писмена словѣньскъıхъ кънигъ и отъ евангелнѣ и апъ҃лъ прѣлагаѣ избортъ“ — „понеже светият божи човек Константин, ще рече Философът, много труд положи, като начерта букви за славянските книги и преведе избор от Евангелието и Апостола“. Тези избрани четива от А. съставят т. нар. изборен А. или апракос А. Във виз.-слав. писмена и църковна практика се оформят три типа на книгата А.: 1) пълен А., който съдържа пълния текст на апостолските деяния и на посланията, разположени в следния ред: „Деяния“, съборни послания и послания на ап. Павел. В католическата и протестантската библия, както и в някои новозаветни грц. издания съборните послания следват подир посланията на ап. Павел. Пълният А., който се употребява в литургичната практика, е снабден със *синаксар* (показалец на четивата по подвижния великденски църковен цикъл) и *месецослов* (показалец за реда на четивата по неподвижния септ. годишен цикъл). 2) апракос А. (изборен или праксапостол) — съдържа избрани четива от А., които са разположени в ред, удобен за богослужение. Втората половина на апракоса съдържа месецослов. Апракос А. може да бъде кратък, пълен и неделен (празничен). Текстът на неделния апракос А. винаги се съчетава с евангелски текст. 3) тълковен А. — съдържа само апостолските послания с тълкувания.

Данните от ЖК и от Йоан Екзарх показват, че във Византия Кирил и Методий превеждат А. от типа на краткия апракос. В науката няма преки сведения, къде са преведени и съставени останалите типове апостолски книги. Вероятно на моравска почва, след като постепенно се разширява кръгът на първоначалните преводи, краткият апракос е попълнен, а може би е съставен и пълен текст на А. Има предположения, че това става след смъртта на Константин-Кирил. Въз основа на пълния А. е съставен пълният Апракос А., след като се разширява краткият апракос. Тази последователност: кратък апракос А., пълен А., пълен апракос А. е до голяма степен хипотетична. Тя се опира на аналогия с добре изучената

Охридски апостол. XII в.

история на евангелските текстове. Предполага се, че още в Моравия, наред с работата върху попълването на краткия апракос, на известна ревизия е подложен и първоначалният превод на апостолския текст.

Кирило-Методиевият превод на А. преминава от Моравия в Б-я заедно с преводите на други свещени книги. Прогонени от Моравия и Панония, учениците на солунските братя пренасят Кирило-Методиевата книжовна традиция в Б-я, като поставят основите на старобълг. литература и на старобълг. книжовен език. Просветната и книжовната дейност на дошлите в Б-я Кирило-Методиеви ученици се съсредоточава в две книжовни огнища — *Преславското книжовно средище* и *Охридското книжовно средище*. Славянизирането на бълг. църква налага да се заменят употребяваните в богослужението грц. книги със славянски. За тази цел на първо време вероятно са преписани Кирило-Методиевите преводи на Евангелието, Апостола, Псалтира и др. богослужебни книги, използувани в Моравия и Панония. По-късно, вероятно в Преслав, първоначалният Кирило-Методиев превод на А. е подложен на редакция, като при редактирането в редица случаи се използуват грц. ръкописи, по-различни от ония, върху които се основава първоначалният превод. Редактирането има за цел старобълг. превод на А. да се приближи потясно до грц. оригинал, да се преведат непреведените в стария превод грц. думи-термини, да се изправят редица неточности. При редактирането някои текстове претърпяват значителни промени, които засягат някои граматични особености на Кирило-Методиевия превод и по-чувствително неговия лексикален състав. На места нанесените поправки са толкова големи, че има основание да се говори за нов превод на някои от съставките на А.

Организирането на самостоятелна бълг. църква и популяризирането на християнското учение налага голяма част от книжовниците в двете старобълг. книжовни средища Охрид и Преслав да насочат своята дейност към

Слепченски апостол, XII в.

послания на ап. Павел са придружени с тълкувания. Руският учен Г. А. *Воскресенски,* който подробно изследва паметника, посочва неговото важно значение за проучването на първоначалния слав. превод на А.

От XIV в. са преписите, известни като Шишатовачки А. от 1324; Толстоевски А.; Погодински А. от 1391; Верковичев А.; пет ръкописа (№ 28, 31, 33, 35, 37) от Хлудовата сбирка (сега в Държ. исторически музей в Москва); три ръкописа (№ 211, 213 и 215) от сбирката на Белградската народна библиотека и др. Шишатовачкият А. е късен сръбски препис, но по всичко изглежда, че е преписан от по-стар, който е съдържал най-старата редакция на А. Издаден е в 1853 от Фр. *Миклошич.* От началото на XIV в. е датиран един малък глаголически откъс, наречен Михановичев. Паметникът е интересен в графично отношение; текстът му е изследван и издаден от В. Ягич. Четири пергаментни листа от един западнобълг. А. от XIV в. са изследвани и издадени от бълг. учен Ст. *Младенов.*

Нито един от запазените преписи на А. не представя оригинала на първоначалния Кирило-Методиев превод, но няма съмнение, че този първи превод лежи в основата на най-ранните апостолски книги. Достигналите до нас ранни преписи, макар и близки до първоначалния старобълг. превод, не са напълно тъждествени с него. Всеки от тях е запазил в различна степен езиковите особености на Кирило-Методиевия превод.

Някои от направените през XIV и XV в. преписи на А. съдържат много нови черти и това дава основание на изследвачите да отнасят тези ръкописи към нови редакции на апостолския текст. Според руския учен Г. А. Воскресенски запазените преписи на А. от XI до XV в. представят четири отделни редакции на апостолския текст: а) първа южнослав. редакция, типични представители на която са Охридският А., Слепченският А., Тълковният А. от 1220 и др.; б) руска редакция от XIV в., която е най-добре запазена в

Слепченски апостол, XII в.

послания на ап. Павел са придружени с тълкувания. Руският учен Г. А. *Воскресенски,* който подробно изследва паметника, посочва неговото важно значение за проучването на първоначалния слав. превод на А.

От XIV в. са преписите, известни като Шишатовачки А. от 1324; Толстоевски А.; Погодински А. от 1391; Верковичев А.; пет ръкописа (№ 28, 31, 33, 35, 37) от Хлудовата сбирка (сега в Държ. исторически музей в Москва); три ръкописа (№ 211, 213 и 215) от сбирката на Белградската народна библиотека и др. Шишатовачкият А. е късен сръбски препис, но по всичко изглежда, че е преписан от по-стар, който е съдържал най-старата редакция на А. Издаден е в 1853 от Фр. *Миклошич.* От началото на XIV в. е датиран един малък глаголически откъс, наречен Михановичев. Паметникът е интересен в графично отношение; текстът му е изследван и издаден от В. Ягич. Четири пергаментни листа от един западнобълг. А. от XIV в. са изследвани и издадени от бълг. учен Ст. *Младенов.*

Нито един от запазените преписи на А. не представя оригинала на първоначалния Кирило-Методиев превод, но няма съмнение, че този първи превод лежи в основата на най-ранните апостолски книги. Достигналите до нас ранни преписи, макар и близки до първоначалния старобълг. превод, не са напълно тъждествени с него. Всеки от тях е запазил в различна степен езиковите особености на Кирило-Методиевия превод.

Някои от направените през XIV и XV в. преписи на А. съдържат много нови черти и това дава основание на изследвачите да отнасят тези ръкописи към нови редакции на апостолския текст. Според руския учен Г. А. Воскресенски запазените преписи на А. от XI до XV в. представят четири отделни редакции на апостолския текст: а) първа южнослав. редакция, типични представители на която са Охридският А., Слепченският А., Тълковният А. от 1220 и др.; б) руска редакция от XIV в., която е най-добре запазена в

преписване и размножаване на основните богослужебни книги, необходими за църковния обред и за църковната проповед. Заедно с Евангелието и Псалтира А. е една от най-преписваните книги в бълг. Средновековие. В науката все още твърде малко се знае за покъсния развой на превода на А. по бълг. земи, особено през XIII—XIV в., когато (би могло да се предположи) бълг. книжовници, работещи на п-в *Атон* и в Търново, превеждат отново А. или прередактират превода му. В приписка от XIV в. се съобщава, че по поръка на бълг. цар Иван-Александър в Търново са преведени „Деянията на светите апостоли, съборните послания и тези на великия Павел". Няма никакво съмнение, че в оформилите се по-късно бълг. книжовни средища: Рилския манастир, Кратово, София и др., текстът на А. е бил неведнъж преписван и подлаган в по-малка или в по-голяма степен на редактиране.

Най-стар от всички запазени досега преписи на апостолския текст е откритият неотдавна *Енински апостол* — старобълг. писмен паметник от средата или най-късно от втората половина на XI в. От среднобълг. апостолски преписи най-важни в лингвистично и текстологическо отношение са: 1. Охридски А. — среднобълг. кирилски паметник от края на XII в., открит в Охрид от руския учен В. И. *Григорович*. Охридският А., от който са намерени 112 листа, сега се пази в Държ. библиотека „Ленин" в Москва. Цели редове в паметника са написани с глаголица, което свидетелствува, че текстът е преписан от глаголически ръкопис. Наличието на глаголическо писмо в текста на Охридския А. се използува от учените като важно свидетелство, което доказва приоритета на глаголицата по отношение на кирилицата. Паметникът е издаден от руския учен С. М. *Кулбакин* (1907). 2. Слепченски А. — среднобълг. паметник от XII в. Открит е в един манастир до с. Слепче, Прилепско. Състои се от 6 откъса, които се пазят в четири библиотеки. По-голямата част от ръкописа — 130 л. (т. нар. Верковичев къс), се пази под № 46 в Държ. публична библиотека „М. Е. Салтиков-Шчедрин" в Ленинград. Останалите части съдържат по няколко листа: Сарафовски — 6, Григоровичев — 6, Киевски — 2, Пловдивски — 9, и 1 л. — притежание на руския учен В. И. Срезневски. Слепченският А. е писан с два рязко отличаващи се почерка върху измит грц. текст (*палимпсест*). Издаден е от Г. А. *Илински* (1912). 3. Към XII в. се отнася още един апостолски фрагмент, наричан Гършковичев. Текстът му е проучен и издаден от В. *Ягич*. 4. Най-ранен руски препис на А. е Христинополският (XII в.). Ръкописът съдържа пълния текст на Апостолските деяния и посланията. Издаден е от Е. Калужняцки, като изгубените части са попълнени от текста на Гилфердинговия А. № 14 (сръбски препис от XIV в.) и от Московските преписи № 7 и № 18 (XV в.).

От XIII в. са достигнали до нас повече преписи на А., но много от тях са още недостатъчно проучени. Към XIII в. се отнася Македонският (Струмишкият) А.; съхранява се в Народния музей в Прага. Преди това е притежание на чешкия славист П. Й. *Шафарик*. Подобно на Охридския А. този паметник е преписан от глаголически ръкопис (по страниците му се забелязват следи от глаголица). Ръкописът има 88 л.; описан е подробно от чешкия учен И. *Поливка*. От XIII—XIV в. е Карпинският А.; намерен е в Карпинския манастир, Кумановско. Карпинският А. е основно проучен и издаден от архимандрит *Амфилохий*. От проучените и издадените бълг. апостолски преписи към XIII в. се отнасят също Пирдопският, Вранешничкият, Мануиловският, Зографският и Белградският А. с евангелие № 146.

Сред запазените руски преписи на А. важно място заема Тълковният А. от 1220. Ръкописът съдържа пълния текст на А., като някои от първите пет

Слепченски апостол, XII в.

послания на ап. Павел са придружени с тълкувания. Руският учен Г. А. *Воскресенски,* който подробно изследва паметника, посочва неговото важно значение за проучването на първоначалния слав. превод на А.

От XIV в. са преписите, известни като Шишатовачки А. от 1324; Толстоевски А.; Погодински А. от 1391; Верковичев А.; пет ръкописа (№ 28, 31, 33, 35, 37) от Хлудовата сбирка (сега в Държ. исторически музей в Москва); три ръкописа (№ 211, 213 и 215) от сбирката на Белградската народна библиотека и др. Шишатовачкият А. е късен сръбски препис, но по всичко изглежда, че е преписан от по-стар, който е съдържал най-старата редакция на А. Издаден е в 1853 от Фр. *Миклошич.* От началото на XIV в. е датиран един малък глаголически откъс, наречен Михановичев. Паметникът е интересен в графично отношение; текстът му е изследван и издаден от В. Ягич. Четири пергаментни листа от един западнобълг. А. от XIV в. са изследвани и издадени от бълг. учен Ст. *Младенов.*

Нито един от запазените преписи на А. не представя оригинала на първоначалния Кирило-Методиев превод, но няма съмнение, че този първи превод лежи в основата на най-ранните апостолски книги. Достигналите до нас ранни преписи, макар и близки до първоначалния старобълг. превод, не са напълно тъждествени с него. Всеки от тях е запазил в различна степен езиковите особености на Кирило-Методиевия превод.

Някои от направените през XIV и XV в. преписи на А. съдържат много нови черти и това дава основание на изследвачите да отнасят тези ръкописи към нови редакции на апостолския текст. Според руския учен Г. А. Воскресенски запазените преписи на А. от XI до XV в. представят четири отделни редакции на апостолския текст: а) първа южнослав. редакция, типични представители на която са Охридският А., Слепченският А., Тълковният А. от 1220 и др.; б) руска редакция от XIV в., която е най-добре запазена в

Толстоевския А.; в) втора руска редакция от XIV в., съдържа се в Чудовския препис на Новия завет, чието авторство традиционно се приписва на московския митрополит Алексей; г) руско-бълг. редакция от XV в., която е представена от апостолския текст, поместен в Генадиевата библия от 1499. Има основания да се предполага, че редакцията, която е определена като първа руска, стои в пряка връзка с преславската или Цар-Симеоновата редакция на богослужебните текстове, а втората руска и руско-бълг. са свързани с две доевтимиевски редакции (първа и втора), които са направени вероятно на п-в Атон и оттам направо или чрез посредничеството на Търновското книжовно средище са пренесени в Русия. Има предположения, че известната Евтимиева среднобълг. редакция на А. се основава на по-ранна традиция, която води началото си от п-в Атон.

Лит.: Miklosich F. Apostolus e codice monasterii Šišatovac palaeoslovenice. Vindobonae, 1853, 291 p.; Jagić V. Gradja za glagolsku paleografiju. 1. Mihanovićev odlomak apostolara glagolskoga, rukopis roda hrvatskoga. — RJAZU, 1868, 2, p. 1—35; Daničić Gj. Hvalov rukopis. — Starine, 3, 1871, p. 1—146; Амфилохий архим. О переводе св. Кириллом и Мефодием апостола. — В: Труды второго археологического съезда. 1. СПб., 1876, отд. 4. Б, с. 16—33; Воскресенский Г. А. Древний славянский перевод Апостола и его судьбы до XV в. М., 1879, 349 с.; Амфилохий архим. Древле-славянский Карпинский Апостол XIII века. 1—4. М., 1885—1888; Polívka G. Palaeographische, grammatische und kritische Eigentümlichkeiten in dem Makedonische Praxapostolus. — ASPh, 10, 1887, p. 106—132, 417—483; Иванов М. Палеографически, граматически и критически особености на Пирдопския апостол. — СбНУ, 6, 1891, с. 83—112; 8, 1892, с. 169—193; Воскресенский Г. А. Древнеславянский апостол. Послания святого апостола Павла. 1—5. Сергиев посад, 1892—1908; Jagić V. Glagolitica. 2. Grškovićev odlomak glagolskog apostola. — Starine, 26, 1893, p. 1—129; Kałużniacki E m. Actus epistolaeque apostolorum palaeoslovenice ad fidem codicis Christinopolitani saeculo XII° scripti. Vindobonae, 1896, 375 p.; Евсеев И. Е. Книга пророка Исаии в древнеславянском переводе. СПб., 1897, 145 с.; Сперанский М. Н. Рецензия на труды Г. А. Воскресенского (Отчет о XXXIX присуждении наград графа Уварова). — ЗИАН, серия 8, 3., № 5, 1899, с. 27—151; Кульбакин С. М. Материалы для характеристики среднеболгарского языка. 3. Охридский апостол XII века. — ИОРЯС, 6, 1901, 1, с. 166—234; Евсеев И. Е. Книга пророка Даниила в древнеславянском переводе. М., 1905, 223 с.; Кульбакин С. М. Охридская рукопись Апостола конца XII века. — БСт, 3, 1907, 286 с.; Ильинский Г. А. Мануиловский апостол XIII века. — ИОРЯС, 13, 1908, 1, с. 366—379; Ильинский Г. А. Апостол № 28 Берлинской Королевской библиотеки как материал сербо-хорватского ударения. — В: Сборник статей, посвященных почитателями академику и заслуженному профессору В. И. Ламанскому. 2. СПб., 1908, с. 1351—1374; Маслов С. И. Отрывок Христинопольского апостола, принадлежащий библиотеке Университета св. Владимира (Киевский отрывок). — ИОРЯС, 15, 1910, 4, с. 229—269; Ильинский Г. А. Слепченский апостол XII века. М., 1912, 177 с.; Kopko P. Apostolus bybliensis saec. XIV. Wien, 1912. — Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, philosophisch-historische Klasse, 55, 1917, 104 p.; Евсеев И. Е. Отзыв о сочинении Г. Воскресенского „Древне-славянский Апостол" (Премия имени проф. А. А. Котляревского). — В: Сборник отчетов о премиях и наградах за 1910 г. СПб., 1914, с. 227—277; Jagić V. Zum altkirchenslavischen Apostolus. 1. Grammatisches und Kritisches. 2. Lexikalisches. Die Physiognomie der slavischen Übersetzung (1). 3. Lexikalisches. Die Physiognomie der slavischen Übersetzung (2). — Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-historische Klasse, 191, 1919. 99 p.; 193, 1919, 128 p.; 197, 1920, 133 p.; Weingart M. Zum altkirchenslavischen Apostolus, 1—3. — Slavia, 1, 1922—1923, p. 411—420 (рец.); Младенов Ст. Из един западнобългарски апостол от XIV в. — СпБАН, 38, 1929, с. 124—144; Виппер Р. Ю. Возникновение христианской литературы. М., 1946, 288 с.; Гяуров Хр. История на новозаветния гръцки текст. — ГСУбф, 24, 1946—1947, с. 3—40; 25, 1947—1948, с. 3—40; Pechuška F. Řecká předloha staroslovenského textu Skutku apóštolských. — In: Slovanské studie. Praha, 1948, p. 60—65; Конески Бл. Вранешнички апостол. Скопје, 1956, 124 с.; Mareš F. Rokycanský rukopis církevněslovanského Apoštola. — Slavia, 26, 1957, p. 180—191; Mareš F. Neistarší doklad slovanské prosodie časoměrne. — СФ—М, 2, 1958, p. 308—314; Mareš F. Z badań nad staro-cerkiewnosłowiańskim tekstem Apostola. — Zeszyty naukowe Uniwersitetu Jagielońskiego. Prace językoznawcze, 24, 1960, p. 275—277; Ковтун Л.С. Русская лексикография эпохи средневековья. М.—Л., 1963, с. 268—275, 286—311; Каждан

А. П. От Христа к Константину. М., 1965, 304 с.; Мирчев К. Към езиковата характеристика на Охридския апостол. — Кл. Охр., с. 107—120; Vašica J. Literarní památky epochy velkomoravské 863—885. Praha, 1966, p. 29; Кубланов М. М. Новый завет. Поиски и находки. М., 1968, 232 с.; Hauptová Z. K otázce analýzy staroslověnského lexika. — Slavia, 37, 1968, p. 226—234; Львов А. С. По поводу упоминания о Мефодии в календаре Охридского апостола. — В: Изучение русского языка и источниковедение. М., 1969, с. 40—54; Hauptová Z. K otázce vstahu perikopního a doplňkového textu staroslověnského apoštola. — Palaeoslovenica, Praha, 1971, p. 31—51; Nedeljković O. Problem strukturnih redakcija staroslovenskog prijevoda Apostola. — Slovo, 22, 1972, p. 27—40; Лихачева О. П. Славяно-русский апостол XI—XIV вв. — В: Методические рекомендации по описанию славяно-русских рукописей для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР. 2. М., 1976, с. 418—445; Hauptová Z. Vývoj textu staroslověnského apoštola. Z hlediska lexikální analýzy. — Slavia, 47, 1978, p. 23—29; Добрев И в. Текстът на Добромировото евангелие и втората редакция на българските богослужебни книги. — БЕ, 29, 1979, 1, с. 9—21.

Пеньо Пенев

АПРАКОС АПОСТОЛ — вж. *Апостол.*

АПРАКОС ЕВАНГЕЛИЕ — вж. *Евангелие.*

АПРИЛОВ, Васил Евстатиев (21. VII. 1789—20. X. 1847) — бълг. възрожденски деец. Роден в Габрово. През 1807 завършва немска гимназия в Брашов (Австро-Унгария, дн. в Румъния). Следва медицина във Виена (1807—1809), но прекъсва поради здравословни причини. Към 1811 отива в Одеса, където се занимава с търговско-промишлена дейност. Заедно с Николай Палаузов дава средства за построяването и организира откриването на Габровското взаимно училище (2 ян. 1835) — първото новобълг. светско училище, изиграло важна роля в развитието на бълг. учебно дело и на бълг. просвета. Умира в Галац, Румъния.

В научните си трудове А. е приемник и пламенен разпространител сред руското общество на идеите на Ю. И. *Венелин*. Книжовната му дейност има за цел да пробуди българите, да създаде у тях ревност към просветата и уважение към културните постижения на бълг. минало. Не е случайно, че първото научно съчинение на А. е посветено на Кирил и Методий. То излиза на руски език под наслов „Болгарские книжники или какому славянскому племени собственно принадлежит кирилловская азбука?“ (1841) и е преведено и издадено още същата година и на бълг. език — „Българските книжници или на кое словенско племе собствено принадлежи кириловската азбука?“ Фактът, че това свое съчинение А. написва успоредно с подготвяната по същото време друга своя по-голяма книга „Денница новоболгарского образования“ (1841), в която също предлага отговор на някои тенденциозни писания за Кирил и Методий, разкрива подготовката му по разглежданите въпроси. Наскоро след излизането на статията на сръбския учен Д. П. Тирол „Несколько слов о том, пишут ли сербы буквами своего изобретения?“ („Одесский вестник“, бр. 27—28, 5 апр. 1841; има и отделно издание) А. е вече готов със своя отговор, който се отпечатва най-напред в същия вестник, а след това като отделна книжка на руски и на бълг. език.

Васил Априлов

А. се опитва да решава основни въпроси на слав. филология — народност на Кирил и Методий, изнамиране на слав. писмо, превод на свещените книги, обсег на Кирило-Методиевата дейност, отношение на старобълг. към новобълг. език, първична редакция на старобълг. превод на *Библията* и др. Във всички свои научни трудове А. засяга кирило-методиевски въпроси, но най-подробно и най-обосновано се спира на тях в „Болгарские книжники". В отделни случаи А. показва голяма смелост, защото със своето мнение влиза в разрез с мнения на авторитетни учени. Според него създадената от Кирил азбука е предназначена за българите, понеже те се покръстват първи от всички славяни, а после се разпространява сред другите славяни. Цариградската духовна и светска власт нарочно извършва покръстването, за да „смекчи нравовете им (на българите) и с това да укроти стремлението им да съкрушат империята им", а също така и за да предпази българите от „замислите на римския архиепископ". Кирил и Методий обръщат върху себе си „вниманието на правителството, което им поручи да направят азбука, доволна за да се преведе писанието". Във връзка с въпроса, знаели ли са Кирил и Методий бълг. език, А. смята, че не са достатъчни вестите на легендите. Доказателство за бълг. произход на слав. просветители А. извлича от характера на тяхното дело, от превода на църковните книги, извършен от тях. Той намира най-здравата основа за правилно решение на въпроса. С известна болка той отбелязва „колко мнения и разногласия има за това", влиза в спор с някои учени, които мислят, че за своя превод Кирил и Методий изнамират особено наречие, създават изкуствен книжовен език. Основание за такова мнение на учените според А. е обстоятелството, че „сегашният български език" е много отдалечен от езика на старите слав. книги. Това „ложно заключение" на учените се дължи на непознаването на новобълг. език. Изхождайки от състоянието на новобълг. език (неговите звукови и морфологични особености, членната форма и др.) и от запазените и познати нему старобълг. книжовни паметници, А. заключава: „Според това не само не бива да ся допусти, какво Кирил и Методий направили нов язик, за да преведат свещенното писание, но може и утвърдително да ся каже, че преводът им е направен на най-простото наречие, което са употребявали българете тогава." Изключително трезви мисли изказва А. по въпроса за Кирило-Методиевата книжовна дейност. Той подхвърля на съмнение вестите, според които двамата братя превеждат почти цялото Свето писание. Подобно на Венелин и А. счита, че Кирил и Методий, след като изнамират азбуката, отиват в Б-я „да търсят учени българе, за да ся трудят заедно с них да преведат свещенното писание". В Охрид към тях „ся соединиха петима учени (на грецкия язик как требува да ся разумее?) българе по име: Наум, Клим, Сава, Ангеларий и Еразн". Всички тези участници в превода са българи. Едва след извършване на това велико дело — изнамирането на слав. азбука и превода на богослужебните книги — Кирил и Методий отиват във Велика Моравия през 863, за да проповядват между тамошните славяни на техния роден език. А. добре познава съвременната нему научна литература, свързана с делото на слав. апостоли, общата и църковната история, историята на слав. народи (напр. съчиненията на Й. *Добровски,* М. П. *Погодин,* А. Х. *Востоков,* Ю. Венелин и др.).

А. е първият българин, който поставя на широка основа важните за бълг. народ въпроси, свързани с живота и делото на Кирил и Методий. Направеното от него в това отношение е много и има дълбоко въздействие върху бълг. възрожденска интелигенция и върху целия възрожденски процес. Важно в делото на А. е и това, че той пръв разработва научно тези въпроси, използува научната литература от онова време и прилага научни методи при раз-

глеждане на проблематиката около Кирил и Методий.

Съч.: Болгарские книжники или какому словенскому племени собственно принадлежит кирилловская азбука? Одесса, 1841, 22 с.; Денница новоболгарского образования. 1. Одесса, 1841, 179 с.; Събрани съчинения. Под ред. на проф. М. Арнаудов. С., 1940, 451 с.

Лит.: Арнаудов М. В. Е. Априлов. Живот, дейност, съвременници (1789—1847). С., 1935, с. 207—221; Ангелов Б. Борба за делото на Кирил и Методий. С., 1969, с. 54—65.

Боню Ангелов

АРАБСКА МИСИЯ — вж. *Сарацинска мисия.*

АРИАНСТВО — еретическо учение, появило се в Александрийската църква в началото на IV в. Наречено по името на своя създател *Арий*. Засяга основната догма на християнството — догмата за св. Троица, по-специално въпроса за отношението на бог-син към бог-отец. Според Арий първоначално е съществувал само бог-отец, нероден и първопричина сам на себе си. Син божи получава своето битие във времето; той е сътворен от бог-отец и затова не може да бъде равен, единосъщен на него. Ако е съществувал от вечност, не може да бъде роден; ако е роден, не може да бъде вечен. Затова син божи не може да притежава и абсолютните свойства на бог — всемогъщество, всезнание и др. Същността на различието между православното учение и А. се изразява в двата термина, около които се водят продължителни спорове: ὁμοούσιος — „единосъщен“, и ὁμοιούσιος — „подобосъщен“, т. е. според православните Христос е единосъщен на бог-отец, а според арианите той е подобосъщен. Острите богословски спорове за формулировката на догмата за св. Троица са логически резултат от сблъскването на традициите на класическата логика с априорността и догматическия антиномизъм на източноправославното християнско мислене, чийто основен принцип се заключава в утвърждаване на рационално непостижимото едно-

Осъждането на Арий на Първия вселенски събор. Стенопис в трапезарията на Бачковския манастир, 1603 г.

временно (диалектическо) съществуване на тъждеството и различието, на единичното и множественото. На същата основа след А. се пораждат и христологическите ереси.

Тъй като спорът за отношението между трите лица на единния бог е догматически и нарушава спокойствието не само в църквата, но и в цялата Римска империя, идва се до идеята да се свика *вселенски събор*. Съборът е открит на 20 май 325 в гр. Никея. Никейският събор осъжда А., обявява го за ерес и изпраща на заточение главните му представители; предписва да бъдат изгорени съчиненията на Арий. Изработва първите 8 члена на Символа на вярата, в който намира израз православното учение, че син божи е единосъщен на бог-отец. Този Символ е валиден и сега за Източната църква.

Въпреки взетите мерки А. продължава да се разпространява и след Никейския събор главно в източните предели на Римската империя и по-слабо на Запад — сред готите, благодарение на енергичната дейност на готския епископ Улфила (IV в.). Подкрепя се от отделни видни личности — Евсевий Кесарийски, имп. Констанций (337—361), имп. Валент (364—378) и др. След смъртта на александрийския епископ Александър (17 апр. 328) епископският престол се заема от *Атанасий Александрийски*. Той си поставя за задача да брани решенията на Никейския събор. Арианите също мобилизират силите си и повеждат борба срещу него. Успяват да свалят от епископската катедра Евстатий Антиохийски; свалят и Атанасий. С подкрепата на императорите Констанций и Валент те поставят свои последователи на някои епископски катедри. Но в Александрия започват извънредно силни вълнения в полза на Атанасий. Имп. Валент е принуден да отмени указа си за неговото заточение. През 362 Атанасий свиква поместен събор в Александрия, на който А. отново е осъдено. След смъртта на двамата императори арианите губят опора и към края на IV в. А. заглъхва. На Втория вселенски събор (381) са осъдени всякакви ариански групи и клонове.

Осъждането на А. е първото постижение на християнската догматическа мисъл. Постепенно А. става родов термин. На него се гледа като на най-голямо престъпление спрямо православната вяра. Затова и Константин-Кирил в *Написание за правата вяра* го нарича „арианска ярост". Вероятно авторът осъжда тук остатъците от А. сред готите. През 906 по поръка на цар *Симеон* епископ *Константин Преславски* превежда „Четири слова против арианите" от Атанасий Александрийски; през 907 по поръка на цар Симеон те са преписани от монах *Тодор Доксов*.

Лит.: Dorner J. Entwicklungsgeschichte der Lehre von der Person Christi von den ältesten Zeiten bis auf die neuesten. Stuttgart, 1839, p. 44; Baur F. Chr. Die christliche Lehre von Dreieinigkeit und Menschwerdung Gottes in ihrer geschichtlichen Entwicklung. 1. Tübingen, 1842, 923 p.; Kölling W. Die Anfänge der christlichen Kirche bei den germanischen Völkern. Berlin, 1854; Bessel W. Über das Leben des Ulfilas und die Bekehrung der Gothen zum Christenthum. Göttingen, 1860, 120 p.; Zahn F. Marcelus von Ancyra. Gotha, 1867, 245 p.; Hefele C. J. von. Conciliengeschichte. Nach den Quellen bearbeitet. 1—6. Freiburg, 1873—1890; Kölling W. Geschichte der arianischen Häresie bis zur Entscheidung von Nikäa. 1. Gütersloh, 1874. 2. Gütersloh, 1883; Иванцов-Платонов А. М. Ереси и расколы первых трех веков христианства. 1. Обозрение источников для истории древнейших сект. М., 1877, 348 с.; Болотов В. В. Учение Оригена о святой Троице. СПб., 1879, 457 с.; Иванцов-Платонов А. М. Религиозные движения на христианском востоке в IV и V вв. М., 1881, 238 с.; Gwatkin H. M. Studies of arianism. Cambridge, 1882, 28 +311 p.; Беликов Д. Начало христианства у готов. — ПС, 1886, с. 1—108; 1887, с. 109—198; Лебедев А. Вселенские соборы IV и V века. Сергиев посад, 1879, 287 с.; Самуилов В. История арианства на латинском Западе (353—430). СПб., 1890, 301 с.; Болотов В. В. Либерий, епископ римский и сирмийские соборы. — ХЧ, 1, 1891, с. 304—315, 434—459; 2, 1892, с. 61—78, 266—288, 386—394; Деяния вселенских соборов, изданные в русском переводе при Казанской духовной академии. Казань, 1859, 358 с.; Лебедев Д. А. Антиохийский собор 324 года и его послание к Александру, епископу Фессалоникскому. — ХЧ, 1911, с. 131—858, 1008—1023; Bardenhewer O. Geschichte der altkirchenslavischen Literatur. 3. Freiburg im Breisgau, 1912, p. 39—41; Seeberg E. Die Synode von Antiochien im Jahre 324/25. Ein Beitrag zur Geschichte des Konzils von Nicäa. Berlin, 1913, 230 p.; Бриллянтов А. И. К истории арианского спора до первого вселенского собора. — ХЧ, 1913, с. 872—898; Спасский А. История догматических движений в эпоху вселенских соборов. 1. Тринитарный вопрос. Сергиев посад, 1914, 648 с.; Болотов В. В. Лекции по истории древней церкви. 4. Петроград, 1918, с. 1—134.

Куйо Куев

АРИЙ (256—336) — основател на арианството. Учи в Антиохия при Лукиан Антиохийски и става последовател на антиохийската богословска школа, която се отличава с историко-граматически и рационалистичен подход към въпросите на вярата и Св. писание.

В началото на IV в. е презвитер в Александрия. Александрийският епископ Александър му възлага да тълкува Св. писание в една от александрийските църкви. В разясненията си А. твърди, че син божи (Христос) е творение, т.е. създаден е във времето. Когато епископ Александър се изразява, че бог е „троица в единица", А. го обвинява в савелианство. (Според савелианската ерес бог е единно същество (чиста монада), когато е в покой или мълчание, а когато излиза от това състояние, се явява в три форми: бог — отец, бог — син и бог — дух; следователно бог е троичен само по название — като небесно същество е отец, в проявите на божествената си воля на земята е син, а като творец е св. дух). През 320—321 епископът свиква събор в Александрия, на който А. е осъден и изгонен като еретик. Той отива в Палестина и Никомидия, където намира последователи в лицето на Евсевий Кесарийски и Евсевий Никомидийски. Тук написва главното си съчинение „Θάλεια" („Пиршество"), в което излага учението си. Евсевий Никомидийски свиква събор във Витиния, на който А. е оправдан и се връща в Александрия. На Първия *вселенски събор* в Никея (325) А. отново е осъден като еретик и изгонен от Александрия. След събора започва остра борба между А. и *Атанасий Александрийски*. Събитията се развиват така, че веднъж те са в полза на А., друг път — в полза на Атанасий. А. умира в Цариград. През 362 Атанасий Александрийски свиква поместен събор в Александрия, на който арианството отново е осъдено. Така то постепенно заглъхва. От А. са запазени и няколко писма. Сведения за него има в съчиненията на Атанасий Александрийски и в църковните истории на Созомен, Сократ и Теодорит Кирски.

Куйо Куев

АРНИМ, Бернд Дитрих Ханс фон (Arnim, B.) (8. IX. 1899 — 5. II. 1946) — немски славист. Роден в гр. Росток (дн. в ГДР). Следва славистика при Е. *Бернекер* и Г. Геземан в Мюнхенския унив. и при Н. *Ван Вейк* в Лайденския унив., където защищава докторска дисертация на тема „Преписвачите на Синайския псалтир и техните първообразци" (1930). През 1932 се хабилитира в Берлинския унив. с „Приноси към изследването на старобългарското и старославянското словообразуване и преводаческо изкуство" (1931); от 1939 е доцент. От 1941 ръководи катедрата по слав. филология в университета в Грац, където през 1943 става извънреден професор. По това време е упълномощен да заеме и редовната катедра по бълг. език във Виенския унив.; същевременно продължава преподавателската си дейност в Грац до призоваването му в армията, откъдето се връща тежко болен през есента на 1945. Умира в Грац.

В центъра на научните занимания на А. са бълг. език в цялостното му истор. развитие, прабългарите и техният език. В последните години от дейността си изследва етнографски, фолклорни и културни проблеми. Проучва предимно старобълг. паметници. Обстойното му изследване на *Синайския псалтир* се състои от 17 глави. Разглеждат се въпроси, свързани със структурата на паметника — брой на преписвачите (3) и разграничение на преписваните от тях части, палеографска и езикова характеристика на тези части, отношение на старобълг. превод към грц. текст. В 10 последователни глави се разглеждат фонетичните особености на паметника. Следва морфология на съществителните, местоименията и числителните имена (в 2 глави). В приложението се анализират някои палеографски особености на ръкописа. Авторът е замислял подробна глава за палеографията на Син. пс., но поради нарасналия обем на изследването (288 с.) не я написва. Този труд представя А. като всестранно подготвен езиковед и отличен познавач на старобълг. език. В „Приноси към изследването на старобългарското и старославянското сло-

вообразуване и преводаческо изкуство" въз основа на богат материал от старобълг., среднобълг. и староруски паметници се разглеждат съществителните на -ьство и -ьствиѥ. Истор. промяна, на която се подлага смисловото съдържание на тези суфикси, показва, че -ьствиѥ не може да се разглежда като критерий за моравския произход на даден текст. Суфиксът -ьствиѥ започва да се използува широко в старите слав. литератури като стилно средство (редом с -ьство) за различаване на случаи като цѣсарьство — „божествено царство", цѣсарьствиѥ — „царство на сатаната", и др. Главните фази при изпадането на еровете от глаголните представки съ-, въ- и възъ- в развоя на бълг. език от IX в. до днес А. проследява в „Македонско-български студии" (1933—1935). Новобълг. състояние е представено от богат материал, събран от западнобълг. и източнобълг. диалекти. Последната част на студиите е принос към бълг. езикова география на понятието „дъщеря" и към изследването на фонетичния развой на старобълг. дъшти — дъштере. Въпросът за езика и народността на прабългарите подтиква А. към редица проучвания. В труда си „Тюркско-татарски приноси" (1933) авторът застъпва тезата за съществуването на „смесено хунско-иранско население" сред прабългарите. В статията „Отношението на българския княз Симеон към християнството" (1933) А. посочва необходимостта от научно издание с двуезичен превод (напр. български и немски) на кореспонденцията на цар *Симеон* (893—927) за разкриването му като изключителна истор. личност. Авторът оспорва мнението, че Симеон бил убеден християнин. Според него от писмата на патриарх Николай Мистик личи, че Симеон се е стремял чрез църквата да заздрави неукрепналата още бълг. държава по виз. образец, независимо от това, че „сърцето му е било с езическите юнашки предания на неговите турански или иранско-турански предци".

Съч.: Studien zum altbulgarischen Psalterium Sinaiticum. Leipzig, 1930, 297 p.; Beiträge zum Studium der altbulgarischen und altkirchenslavischen Wortbildung und Übersetzungskunst. Ursachen des Wechsels zwischen den Suffixen -ĵe, -ьstvo, -ьstvije in Evangelium, Apostolus, Psalter und einigen anderen Übersetzungen. — Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften. Philologisch-historische Klasse, 1931, p. 952—1024; Mazedonisch-Bulgarische Studien. Hauptphasen und -aspekte des Ausfalls der reduzierten Vokale in den Verbalpräfixen sъ-, vъ- (*sъn-, vъn-) und vъz- im Alt-, Mittel- und Neubulgarischen. — ZSPh, 10, 1933, p. 21—40; 11, 1934, p. 77—87; 12, 1935, p. 1—16; Türkotatarische Beiträge. — ZSPh, 10, 1933, p. 343—351; Die Stellung des Bulgarenfürsten Symeon zum Christentum. — ZSPh, 11, 1933, p. 339—343; Zur altbulgarischen Übersetzung des Genesis. — ZSPh, 13, 1936, p. 97; Bemerkungen zum Hunnischen. — ZSPh, 13, 1936, p. 100—109; Slavische Sternsagen und Sternnamen. — ZSPh, 18, 1942, p. 86—103.

Лит.: Ильинский Г. А. — В-l, 3, 1931, 228—232; Wiener slavistisches Jahrbuch, 2, 1952, p. 1—5; Neue Deutsche Biographie. 1. Berlin, 1953, p. 369.

Румяна Златанова

АРСЕ́НИЙ (Arsenius) (неизв. —868)— римски епископ, чийто племенник (а според някои автори — син) е *Анастасий Библиотекар*. А. е един от седемте градски и извънградски епископи на Рим; епископ на гр. Орто и приближен на папа *Николай I* (858—867) и папа *Адриан II* (867—872). Има положително отношение към делото на Кирил и Методий. В ЖК се казва, че заедно с Анастасий Библиотекар А. взема участие в богослужението в Рим, след като папа Адриан II одобрява превода на литургията, направен на слав. език от Кирил и Методий. Когато папата освещава „славянските книги", някои от учениците на двамата братя са ръкоположени от епископите *Формоза* и *Гаудерик* и служат литургия в храма на ап. Петър на слав. език. „На следния ден служиха в храма на св. Петронила, на по-следния ден в храма на св. Андрей, а оттам пък в храма на великия вселенски учител апостол Па-

ЧИТАЛНЯ

вел. И пяха цяла нощ със славословия на славянски език, а на сутринта служиха отново литургия над светия му гроб, подпомогнати от епископ Арсений, който беше един от седемте епископи, и от Анастасий Библиотекар" (ЖК, 17).

Лит.: Трифонов Ю. Две съчинения на Константина Философа (св. Кирила) за мощите на св. Климента Римски. — СпБАН, 48, 1934, с. 231; Petrucci A. Arsenio. — In: Dizionario biografico degli Italiani. 4. Roma, 1962, coll. 339—342; Климент Охридски. Събрани съчинения. 3. С., 1973, с. 158.

Александър Милев

АРХÀНГЕЛСКО ЕВÀНГЕЛИЕ — изборно евангелие от руската редакция на старобълг. език. Отнася се към 1092. Открито е в Архангелска губ. през 1877. Намира се в Държ. библиотека „Ленин" в Москва. Състои се от 2 части: I — л. 1—76, II — л. 77—178. На места липсват листове и цели тетради. В началото липсват четения от Пасха до V неделя. По-нататък съдържа четения за всички недели до края на Петдесетница. От събота след Петдесетница до Великия пост има четения само за събота и неделя; следват четения за събота и неделя от седмиците пред Месопустна, самата Месопустна и Сиропустна. Втората част съдържа четения за събота и неделя от Великия пост и евангелия за избрани празници. А.е. е издадено от Румянцевия музей (трицветна фотоцинкография) през 1912. Изследвано е от А. Ф. Бичков, А. Л. *Дювернуа,* Е. Ф. *Карски,* Н. Н. *Дурново,* А. И. *Соболевски,* М. А. Соколова, Л. П. *Жуковска* и др. Писано е на пергаментни листове с размери 20×16 см; всеки лист има 21 реда. Текстът се пише на реда. I част е писана с дребен, почти прав устав. Буквите са широки, с дебели линии. Заглавията и началките са в цинобър. В началките основен елемент е растителният. Във II част буквите са по-дребни, разстоянията — по-големи. Само тук се срещат ѩ, ѯ, м', н'. И в двете части се употребяват оу и ѕ, і и ї. От препинателните знаци се използува само точката. Начертанието на буквите е архаично при ѣ, м, ч, ж (наред с по-ново ж). При ц и ш опашката се спуска под линията. При ҏ главата лежи върху реда. В ъі участвува само ъ без съединителна линия. При з опашката се спуска далече под реда. Във II част ѡ е обикновено в началото. В I част ж се среща 48 пъти вм. ҁ и 145 пъти вм. u. Много честа е ѧ — вм. ја или 'а; след шушкави в I част вм. ę стоят ѧ, ѧ, ѩ. Липсват ѭ и ѩ (ѩ се среща само в 2 изключения). Йотувани гласни стоят по правило в началото и след гласни (неконтрахираните окончания не се срещат). Слабите ерове по начало се пазят, но на места, по-често — във II част, изпадат в начални и средни срички. В I част те изпадат в същите корени, както и в Зогр. ев., Мар. ев. и Остромировото евангелие. Силните ерове се пазят и в краесловието, включително и в падежни окончания (**въпль, довъльно, нменемѣ**). Във II част има малко изключения. В някои граматични форми еровете се взаимозаменят: **съ, вѣмъ** и др. Налице са данни за известна близост между ъ и н: **вѣдѣвъ** и между ъі и н: **годъінъі, ҏнбъі**. Среща се замяна на ѣ с ѩ: **ѩстн, нъінѩ**. В двете части (повече във втората) има случаи на н > ь пред j или ї: **бьѩше, мъслью,** които се дължат на влияние от старобълг. протограф. По същия начин се обясняват и колебанията между ѣ и є: **брегъ, повречин, врема, дрѣво / древо**. Мекостта на съгласните е означена само във II част с йотувани гласни или ': **любл'ѧше**; меки л' и н' се различават и пред є, както в паметниците с южноруски произход. С въздействие на старобълг. език се обяснява твърдостта на *р* и *с*, която личи от употребата след тях само на ѧ за ę. Между двете части има разлика и относно мекостта на шушкавите: в I част за ę стоят ѧ,

Архангелско евангелие XI в.

ѩ и а (и от друга страна в 4 случаи има ѩ вм. изконно а: бѣдѧщѩ), докато във II част след шушкави се пише а, включително и вм. ę. Преобладаващите рефлекси на *tj, *dj са щ, жд, но частично и ч, ж. Епентетично л се пази последователно. г, к, х се съчетават само с ъı. Сонантните ŗ и ļ се предават с ър, ъл: вьрхъ, вълна (с 2 изключения: црькъвь, накрѣмнхомъ). В областта на морфологията на имената и глагола А.е. няма особености в сравнение с другите старобълг. и староруски паметници с изключение на -ть в 3 л. ед. и мн.ч. на тематичните глаголи и честото — тъ в 3 л. ед.ч. на аорист. В I част преобладават неконтрахираните форми на имперфекта, а във II част — контрахираните. Въз основа на еднаквия превод на някои думи (врачь, багрѧна и др.) А.е. се причислява към групата на Сав. кн. и Остромировото евангелие; II част често съвпада (напр. часъ, въставнти, сърѣтѣ) с писаните в Южна Русия Мстиславово евангелие (първата четвърт на XIIв.) и Юриевско евангелие (1118—1128). В А.е. е проникнала и известна жива разговорна лексика, особено в I част: почто, облъжють и др. Според Л. П. Жуковска двете части на евангелието имат различни по произход протографи: докато I част има отношение към текстове, възникнали на основата на източнобълг. оригинали, протографът на II част е пълен апракос от типа на Мстиславовото евангелие, доста точно копиран от преписвача. Доказателствата са текстологически и езикови.

Лит.: Дювернуа А. Л. О критическом достоинстве и историческом значении Архангельского евангелия. — ЖМНП, 199, 1878, с. 181—219; Архангельское евангелие 1092 года. Издание Румянцевского музея. М., 1912, 8+178 с.; Дурново Н.Н. К истории звуков русского языка. 2. Старославянские смягченные согласные в Архангельском евангелии. — Slavia, 2, 1924, с. 599—612; Дурново Н. Н. Русские рукописи XI—XII в. как памятники старославянского языка. — ЈФ, 4, 1924, с. 80—81; Соколова М.А. К истории русского языка в XI веке. — ИпоРЯС, 3, 1930, 1, с. 75—135; Жуков-

с к а я Л. П. Новые данные об оригиналах русской рукописи 1092 г. — В: Источниковедение и история русского языка. М., 1964, с. 84—118.

Мария Деянова

АРХЕОЛОГИ́ЧЕСКИ ПРОУ́ЧВАНИЯ НА ТЕРИТО́РИЯТА НА БЪЛГА́РИЯ върху периода IX—XI век — вж. *Проучвания на археологическите паметници от IX—XI век на територията на България.*

АРХЕОЛОГИ́ЧЕСКИ ПРОУ́ЧВАНИЯ НА ТЕРИТО́РИЯТА НА ВЕЛИ́КА МОРА́ВИЯ върху периода IX—XI век — вж. *Проучвания на археологическите паметници от IX—XI век на територията на Велика Моравия.*

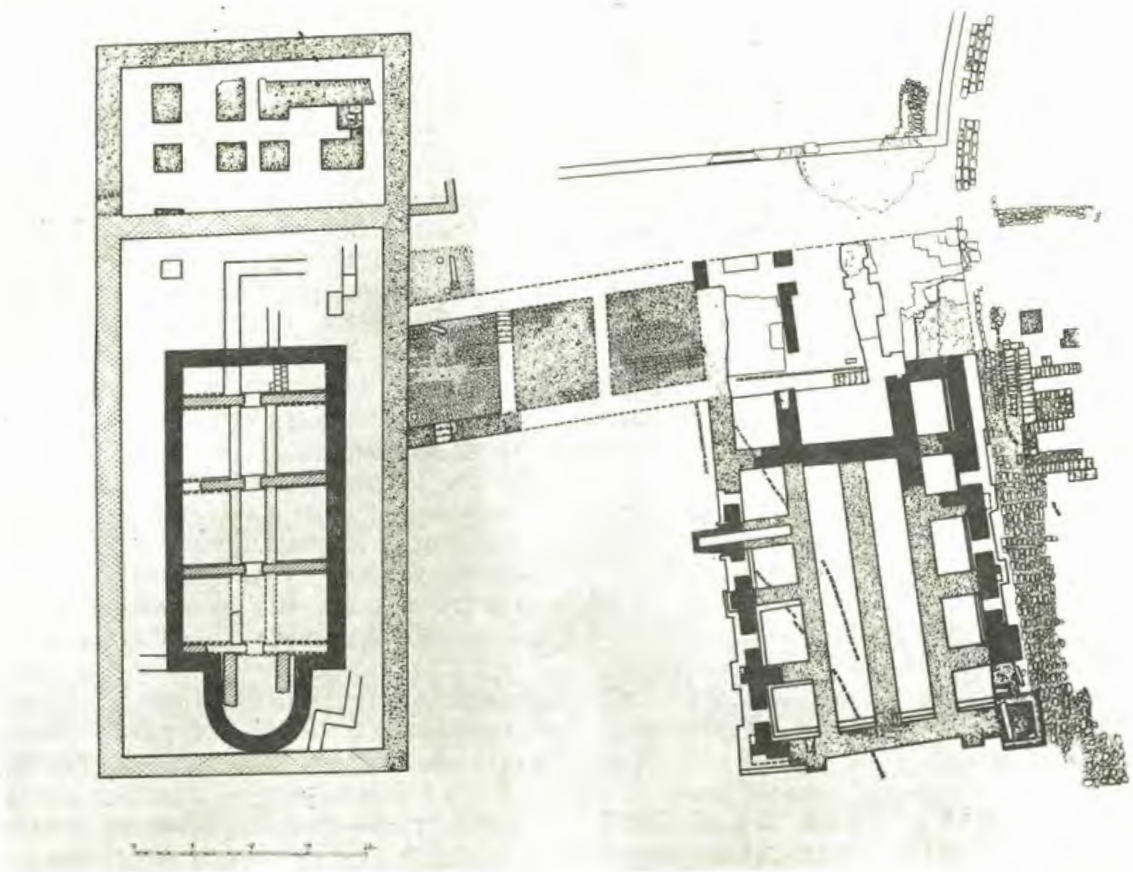
АРХЕОЛОГИ́ЧЕСКИ ПРОУ́ЧВАНИЯ НА ТЕРИТО́РИЯТА НА ПАНО́НИЯ върху периода IX—XI век — вж. *Проучвания на археологическите паметници от IX—XI век на територията на Панония.*

АРХИТЕКТУ́РАТА В БЪЛГА́РИЯ ПРЕЗ IX—XI ВЕК. Бълг. архитектура през IX—XI в. има свои характерни особености. Тя възниква на базата на по-стари строителни традиции и в тясна връзка с богатия строителен опит на съвременните ѝ цивилизации. Самобитните ѝ прояви оставят значителни паметници, които съпътствуват израстването на старобълг. държ. центрове — *Плиска, Мадара, Преслав, Охрид, Преспа*, и свидетелствуват за разцвет на строителството в ранното Бълг. средновековие, за изграждане на първите християнски културни сгради, за създаване на монументална архитектура и бълг. архитектурна школа. Строителната дейност, в зависимост от духа на феодалните отношения в държавата, се изразява в две насоки — официално-представителна монументална архитектура и строителство за задоволяване на масови битово-производствени нужди.

Архитектурата на Първата бълг. държава отразява развитието на феодалната икономика и социалните отношения. Промените в обществените отношения напр. намират пряко отражение в градоустройството, укрепителната дейност и дворцовото строителство. Промените, настъпили в етническата консолидация — образуването на единна бълг. народност, се отразяват върху характера на жилищното строителство. Организацията на производството и консумацията във феодалното общество се отразява и в градоустройственото решение на първите бълг. градски центрове, и в архитектурата на обособените им комплекси. Смяната на религията заменя езическите храмове с християнски църкви и манастирски общежития. С развитието на феодалните отношения нуждата от защита на царската и феодалната власт довежда до поява на дворцови или феодални центрове — замъци.

Съществуват и форми на строителна дейност, които трудно могат да бъдат причислени към архитектурата — землени укрепителни съоръжения, вкопани в земята жилища — землянки или полуземлянки, овални наземни жилища — юрти. Но те са предвестници на ред архитектурни форми и представят най-ранните прояви на архитектурната концепция в традиционно-етнически аспект. Оформят се три насоки в архитектурно-строителната дейност: изграждане на укрепителни съоръжения, гражданско представително и масово битово строителство, културни сгради. В тясна връзка с тези архитектурни форми е проблемът за планирането и градоустройственото решение на населените места, за възникването на средновековния град.

Военното строителство е съществен въпрос, особено във връзка с отбраната на границите на държавата и главните ѝ населени пунктове и центрове. В гражданската архитектура представително-монументалните сгради и сградите с обществен характер, предназначени за нуждите на разрастващите се феодални градове, се отделят от строителството на масовите жилищни и стопански съоръжения и комплекси. Кул-

Преслав. План на дворцовия комплекс

товото строителство се различава рязко от култовото строителство през езическия период. Много динамично се сменя и развива типът на църковните постройки в зависимост от ритуалните промени, от промените в масовизирането на култа, от оформянето на феодални комплекси и манастирски общежития по примера на съседна Византия. Развива се християнско култово строителство със свои характерни черти и белези, специфични само за паметниците в Б-я и дори за отделни нейни райони или центрове; започва и достига връхната си точка развитието на бълг. култова архитектура — кръстокуполната църква с множеството си варианти. Манастирските комплекси се оформят и архитектурно като самостоятелни единици със стопанско и общокултурно значение, което напълно отговаря на духа на ранното европейско Средновековие.

Краят на бурния развой на бълг. ранносредновековна архитектура настъпва с падането на бълг. държава под виз. власт в началото на XI в. С това рязко се прекъсва ръководеното от държ. власт представително-монументално строителство; остават да съществуват и да се развиват обикновените традиционни форми на битовото строителство и известните типове на култови постройки с по-частен характер.

Най-значителните местни *писмени извори* за архитектурата от началото на IX в. са строителните *надписи* върху камък на хан Омуртаг (Чаталарски, Търновски), в които се говори за построяването на укрепени дворци. За ранния период освен домашните извори от особено значение са сведенията у виз. хронисти за строителната дейност на бълг. владетели.

Вести за строежа на укрепления и за техния характер има в хронографията на Теофан Изповедник. Продължителят на Теофан говори за земленте укрепления на хан Крум около Адрианопол: („ἐπεὶ δέ Κροῦμος ἐκεῖνος, ὁ τῶν Βουλγάρων ἄρχων, εἰς τὰς πρὸς Ῥωμαίους ἐξυβρίσαν σπονδὰς πολέμιον χάρακα τῇ Ἀδριανουπόλει ἐβάλετο...“). През юли 813 Лъв Граматик споменава за окопи, дървени укрепления и аули — укрепени дворци, строени при хан Крум: „... ὥστε καὶ τὴν λεγομένην αὐλὴν τοῦ ἀρχηγοῦ αὐτῶν Κοίμου πυρπολῆσαι.... τὰς τῆς χώρας εἰσόδους καὶ ἐξόδους περιέφραζεν ὀχυρώμασι ξυλίνοις... ὁ Βούλγαρος, Συμεὼν σὶν παντὶ τῷ στρατεύματα τὴν εἰρημένην πόλιν περιεκύκλωσεν.“ Както твърди Продължителят на Теофан, те се градят и при цар Симеон през X в. Лъв Дякон съобщава за укрепленията, двореца и градоустройството на българ. столица: „... ἐκ τῶν ἐπάλζεων ἀντετάξαντο... ἐς τὴν βασίλειον αὐλὴν, τειχίον ἐχυρὸν κεκτημένην, ἐν ᾗ καὶ ὁ πλοῦτος Μυσοῖς ἐναπέκειτο... ἐχώρουν διὰ τῶν στενωτῶν...“. След първите сведения за жилищното строителство на славяните, които се срещат у виз. писатели от VI в. Псевдо-Маврикий и Прокопий Кесарийски, за домовете в Плиска и Девол по време на княз Борис I се споменава в грц. житие на Климент Охридски от XI в.: „... αὐτὸς ὁ Βορίσης τρεῖς οἴκους τῷ τρισμακαρίῳ Κλήμεντι τῶν ἐπιμέλειαν περιττῶν ἐν Διαβόλει προσαναθέμενος τοῦ γένους τῶν κομήτων ὄντας...“.

Най-забележителният извор за архитектурата на втората българ. столица — Преслав, е съчинението на *Йоан Екзарх* „Шестоднев“, което съдържа описание на царския град: „... Н ѥтрь вѫшедъ вндѣіт на обѣ странѣ храмы стоѧще оукрашены каменіемъ н дрѣвомъ нспьсаны. Н прочее въ дворьць вѫшедъ н оузрѣвъ полаты высокы н цркви нздобрены без года каменнемъ н дрѣвомъ н шаромъ, нзвѫтрн же мрамором н мѣдню, срѣбром н златомъ таче не вѣды чесомъ прнложнтн нхь не бѣ ео нестъ вндѣлъ на своѥн землн того развѣ хызы сламнны оубогь тн ако н погоубывъ сн оумъ чюдять се нмъ тоу.“ За строежа на църкви и манастири има сведения както у български, така и у виз. автори. В житието на св. Герман Козинитски от втората половина на IX в. се говори за построяването на хубав храм от майстори-строители срещу 100 златни монети: „... νεὼν ἐδείμαντο διαφερόντος διαπρεπέστατον, ὅς δὴ καὶ ἐς δεῦρο σωζόμενος, πάσαις ὄχεσι θαῦμα μέγα κινεῖ“. В *Пространното житие на Климент Охридски* се споменава за построяването на седем съборни църкви от българ. княз Борис („... τὴν ὑπ' αὐτὸν Βυλγαρίαν ἑπτά καθολικοῖς ναοῖς περιζώσαντα“) и за изграждането от Климент на манастир в Охрид и на две красиви малки овални църкви („καὶ οὕτως ἦσαν ἐν Ἀχρίδι τρεῖς ἐκκλησίαι, μία μὲν ἡ καθολική, δύο δὲ τοῦ

Общ изглед на дворцовия комплекс в Преслав
Преслав. Тронната палата

ἱεροῦ Κλήμεντος, μεγέθει μὲν πολλῷ τῆς καθολικῆς βραχυτέρα, σχήματι δὲ περιηγμένῳ καὶ κυκλοτερεῖ ταύτης ἐπιτερπεστέρα"). В приписка към превода на „Четири слова против арианите" от *Атанасий Александрийски* е запазено сведение на *Тодор Доксов* за построена от Симеон църква на устието на Тича: „. . . на ѕстїн Тыѵа . . . ндеже ста҃а зла-та҃а цр҃квы новаа . . ." За църкви във вътрешния град на Преслав споменава и Йоан Екзарх.

Историографията за бълг. архитектура през IX—XI в. се създава от началото на XX в. Първото изчерпателно изследване на архитектурни паметници от IX—X в. е публикацията на резултатите от разкопките в с. Абоба (дн. с. Плиска, Шуменски окръг), проведени от Руския археол. инст. в Цариград („Абоба — Плиска", ИРАИК, т. 10, 1905). Тук се съдържат данни за монументалните строежи в първата бълг. столица, които и днес са основен източник за изучаване на старобълг. старини. По това време започват и разкопки във втората столица — Преслав, резултатите от които се публикуват по-късно от Й. Господинов (1916—1918). През 30-те г. на XX в. работата по разкриване на нови паметници се засилва. Стават известни *Кръглата църква,* за която Кр. *Миятев* публикува отделна монография („Кръглата църква в Преслав", 1932) и големият Преславски дворец (Кр. Миятев. Разкопките в Преслав през 1930 г. — Годишник на Народния археологически музей, 5, 1926—10, 1931). П. Карасимеонов и Кр. Миятев установяват плановете на основните дворцови постройки в Плиска (Крумовият дворец и други новооткрити постройки в Плиска. — ИБАИ, 14, 1940—1942). Във връзка с разширяването на терените работи в двете първи столици след 1944 и поради обнародването на редица данни от археол. проучвания на територията на Югославия и Гърция през 1944—1970 в науката се въвеждат много нови паметници на средновековното бълг. строителство и архитектура. Резултатите се публикуват в поредицата „Разкопки и проучвания", сб. „Преслав" (т. 1 и 2, 1968 и 1976) и сп. „Археология". Появяват се и основни обобщителни трудове, като „Старобългарското изкуство" (1959) от Н. *Мавродинов*, „Архитектурата на средновековна България" (1965) от Кр. Миятев, колективните трудове „История на българското изобразително изкуство" (т. 1, 1976) и „Кратка история на българската архитектура" (1965), сборникът „Архитектурата на Първата и Втората българска държава" (1975) и книгата „Формиране на старобългарската култура VI—XI в." (1977) от Ст. *Ваклинов*. Тези изследвания са опити да се систематизират и тълкуват известните старобълг. паметници от гледна точка на съвременните научни изисквания (вж. и *Проучвания на археологическите паметници на територията на България* върху периода IX—XI век).

Крепостното строителство на Първата бълг. държава отговаря на необходимостта от укрепяване на държавата и първите ѝ центрове. Първите укрепления от прост тип — с ров и вал, могат да се търсят в VII в. От известните засега 62 укрепления от този тип (отворени — прегради, и затворени — лагери) известен брой са свързани с IX—X в. Това укрепяване се извършва след разширяване на границите на бълг. държава в началото на IX в. Валове заедно със система от укрепени лагери се изграждат между р. Марица и Черно море, в Бесарабия, в Добруджа. На границата между IX и X в. традицията на землената фортификация започва да отмира. Землено съоръжение от ров и вал обхваща и територията на Плиска от 23 км².

Вторият етап в развитието на укрепителното дело в средновековна Б-я е свързан със стабилизацията на държавата след 811. Тогава на мястото на изгорялата палисада, ограждаща центъра на столицата, се построява каменна крепост с правилна правоъгълна

форма, ориентирана по посоките на света. Тогава се създава и системата от каменни укрепления и гарнизонни центрове (напр. в Преслав), които имат общи планови схеми и архитектурно-строителни белези, изразени най-пълно в Плисковския укрепен център. Там каменната крепост обхваща 0,5 км² площ. Портите са разположени по една на четирите стени. При крепостта край с. Хан Крум, Шуменски окръг, портата е една, а в Пъкуюл луй Соаре (о-в на р. Дунав) освен порта има и пристанище. В Плиска главната източна порта и портата на западната стена са с по-големи размери. Стените на крепостите се изграждат от добре обработени големи каменни блокове в правилна зидария, поставени ритмично на дългата (лойфер) или на късата си (биндер) страна. Широките фуги между тях са запълнени с хоросан и замазани гладко също с хоросан, примесен с тухлен прах. Вътрешността на стените е запълнена с големи камъни и хоросан. Дебелината на стените е 2,60 м, а височината — около 10 м. Отгоре има платформа и парапет със зъбери. На ъглите се издигат кръгли кули, а по фронтовете на стените по две петоъгълни кули. Освен четирите входа по стените и кулите има потерни (малки изходи), а под тях подземни проходи със стратегическо значение. По вътрешния фронт на стените и в кулите са изградени стълби. Две от портите на Плиска имат витлообразни стълби в едната си част за изкачване към горната част на общата надвходна кула. Портите обикновено представляват големи кули, разделени долу на четири еднакви помещения. Между тях минава засводен проход с две врати: вътрешна — двукрила, и външна — падаща (катаракта). Понякога портите са украсени с монументална скулптура (лъвски фигури на източната порта на Плиска и в аула на Омуртаг при с. Хан Крум).

Вероятно като военно укрепление — аул, възниква през IX в. и втората столица Преслав. Там укреплението е сходно с крепостта край с. Хан Крум

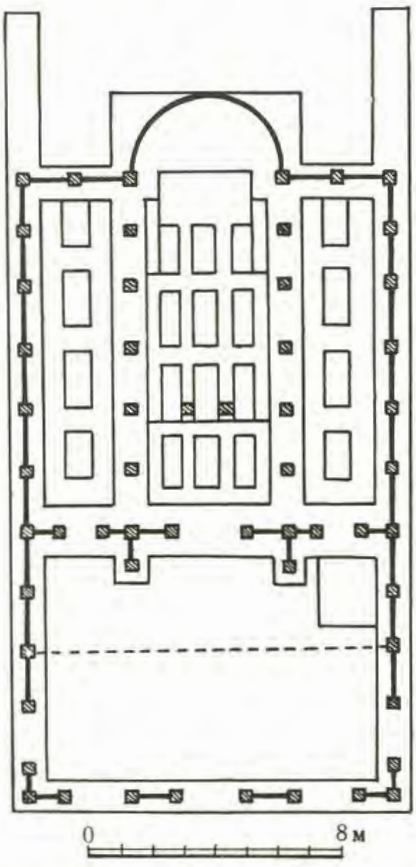

Капители от Преслав

и очевидно е част от същата система. Градежът им е сходен, но засега не е известно дали Преслав също е имал второ землено укрепление. Градежът е в опус квадратум. С развитието на феодалните отношения в държавата и промените във външната политика и във военното дело укрепеният град от равнината се измества в планинската местност и се огражда от двойно каменно

Преслав. План на църква в местността „Черешето"

укрепление, което представлява следващ етап в развитието на старобълг. фортификация. Външната крепост има вече неправилна форма, като следва промените в терена (огражда около 3,5 км²); портите са като портите на Плиска, но без помещения; стените са 3,5 м дебели с платформа и парапет със зъбери; основата е положена на отвесно набити в терена колове (пилони) и е изградена в опус имплектум, а пълнежът ѝ е от дребни камъни и хоросан. Вътрешната крепост на Преслав обхваща около 200 дка. Стените са дебели около 2 м. В ъглите има цилиндрични, а по фронтовете на стените — правоъгълни кули. Различни по големина са портите, подобни по план на портите в Плиска.

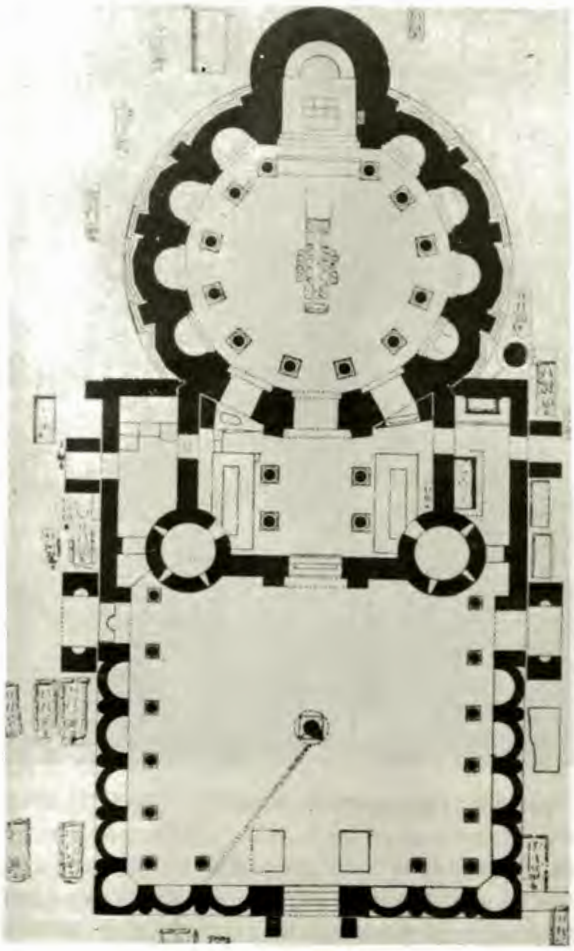
Нов етап в укрепителното дело е крепостта на Охрид, построена по трасето на по-старо укрепление. Тя също е двойна, но вътрешната част вече представлява изолирана, издигната на високо и обособена цитадела-замък — средище на феодални владетели. Градът е ограден отвън отчасти, като има две порти на източната стена. Крепостта е изработена от ломен камък, споен с бял хоросан. Сходна по вид е и крепостта на Перник.

Градоустройството на Плиска, разположена в равнина и вече с определени от укрепителните ѝ съоръжения очертания, със сравнително правилен правоъгълен план, не се променя много през IX—X в. Освен съществувалите по-рано представителни сгради вътрешният град постепенно включва през тази епоха, и особено след като престава да бъде столица, и съоръжения и комплекси със стопанско и производствено предназначение — работилници за желязо (към северната порта), за стъкло (при западната стена), търговски сектор (в югозападния вътрешен ъгъл), както и жилища за обикновено производително население. Промени настъпват и в дворцовите центрове и сгради. Вътрешните жилищни и обслужващи двореца сгради се ограждат с отделна крепост с правоъгълен план. Теренът между сградите е покрит с големи каменни плочи и е водоснабден. През втората половина на IX в. на мястото на някои езически храмове израстват християнски църкви, а други са разрушени (в дворцовия център). В IX в., когато все още е столица, във външния си град Плиска е застроена разпръснато и сравнително рядко. Там са обособени квартали, имения, производствени центрове, манастири, като между тях остават площи — вероятно обработваеми земи. Известни са производствените средища в местността „Асар дере" и на обект 31. Кварталите покъсно се групират около църковни постройки. Най-значителният по размери манастирски комплекс е около *Голямата базилика* — голям организиран и благоустроен самостоятелен организъм с правилна функционална планировка,

съобразена с битови и манастирски изисквания.

Ясно очертан е градоустройственият план на Преслав. Характерът на феодалните отношения определя още по-голямата изолация и обособяване на дворцовите сгради с техните различни, свързани или не помежду си части. Групите сгради, всяка от които също е обособена и понякога оградена, обхващат по всяка вероятност югозападната част на вътрешния град, като между тях и отделните сгради има големи, покрити с плочи площи. Единна и добре организирана е и системата на водоснабдяване на тези сгради с много водопроводи и разпределителни шахти. С каменни плочи са покрити също и известните засега улици, които образуват не съвсем правилната улична мрежа. И в Преслав съществува тенденция за правилна ориентация на градската мрежа и на сградите по посоките на света. Характерни за организацията и регламентирането на търговията в средновековния бълг. град са търговските помещения, застроени вероятно от централната власт при южната порта на вътрешния град. Във външния град, който в значителната си част е на по-нисък терен покрай реката, са разположени манастирски и граждански имения с църкви, а в центъра има производствени квартали. Такива квартали се развиват и около града, вън от укрепените му територии. Понякога те имат самостоятелни укрепления.

Успоредно с този тип градове съществуват специализирани производствени центрове. Характерно е селището с укрепена църква в центъра и с разпръснати жилища на занаятчии наоколо, разкрито в чашата на язовир „Тича". Промените в стратегическото строителство през първата половина на IX и в края на X в. най-добре се наблюдават в подобното на военен лагер укрепление с гарнизон при с. Хан Крум от времето на хан Омуртаг и в набързо оборудваното със землено укрепление и землянки във вътрешността стратегическо съоръжение на пл. Беласица при с. Ключ, Благоевградски окръг.

Преслав. План на Кръглата църква

Тип на укрепено селище е селището на р. Струма при с. Церово, Благоевградски окръг. Планировката е правилна, улиците — ясно очертани, с ширина 1,5—3 м и успоредни една на друга. Жилищата са включени между две успоредни улици с посока изток. На тази страна са и входовете. Селището има водохранилища.

Интересна е крепостта на Перник, оградена с двойно укрепление. Стената е от грубо обработени камъни, споени с хоросан. Има три правоъгълни кули, портата е към север и се е затваряла с двукрила врата. Гъсто заселеният град има тесни проходи между постройките

Преслав. Кръглата църква

без дворове. По-широка е улицата с посока изток—запад в източната част (3,5 м). Улицата от северната порта към южната част на града е настлана с калдъръм от дребни камъни. Занаятчийските части на града не са обособени; работилници са разпръснати между жилищата из целия град. Има известен брой църкви и солидна сграда, вероятно жилище на феодала, на най-високото място. Приблизително такава е била и градската организация в Охрид. Но там жилището на феодала е съвсем изолирано — в здраво укрепена цитадела с вход с цилиндрични кули и два отделени със стена двора.

В гражданската архитектура най-ранен традиционен тип масово жилище, което продължава да съществува и през IX—X в., е полуземлянката с печка от камъни. Почти едновременно с това жилище се ползува и жилището-полуземлянка с пещ, вкопана в здравата пръст и излизаща вън от очертанията на жилището — селищата при с. Винища, Шуменски окръг (дн. в чашата на язовир „Тича"), и с. Цар Асен, Търговищки окръг. Към най-ранните жилища принадлежат и леко вкопаните надземни постройки с открити огнища и юртите. Подготовка за архитектурна идея са жилищата-полуземлянки с пещи от камъни и глина, стени от дърво, обмазани с глина, снабдени с боклучни ями и зърнохранилища. Те не могат да се считат за архитектурно творчество. Облицовани са с камък в основата на стените (Девня; с. Мадара, Шуменски окръг; с. Дуранкулак, Толбухински окръг); използуват се в IX и X в. Може би най-късно започва използуването на наземни жилища — колиби с правоъгълен план с огнище или подница (с. Кривина, Русенски окръг; с. Плиска; с. Стърмен, Русенски окръг; с. Винища; античното селище Абритус при Разград — X—XI в.). Те се използуват успоредно с градени от камъни наземни жилища в най-простия си тип — едноделни (с. Плиска; с. Попина, Силистренски окръг; с. Мадара). Една

такава сграда в Омуртаговия аул на Тича има засводена печка, зидана от тухли.

Развитие на едноделния план са сградите с верижен план. Този план е използуван както в жилищната архитектура (Плиска, Преслав — южна дворцова сграда), така и при оформяне на търговско-занаятчийските комплекси (при южната порта на Преслав или в югозападния ъгъл на вътрешния град на Плиска), за стопански нужди (дворцовия център в Плиска), за оформяне на манастирски и граждански феодални комплекси (Преслав — западната част на външния град и гражданския комплекс в Селище). Триделен верижен план, но вече с по-характерни особености имат и известните постройки на бани в Плиска, Преслав и Омуртаговия аул. В по-сложните комплекси (северозападната част на външния град на Преслав) верижните сгради се начупват и затварят правилни самостоятелни дворове с комплекс помещения. Понякога верижните постройки имат горен етаж (южната дворцова сграда в Преслав). Характерно е при това, че отделните помещения на долния етаж не са свързани помежду си, а са достъпни само отвън и имат значителна самостоятелност.

Постройките със сложен план се срещат само в представителни сгради — дворци, феодални домове. За представителната дворцова архитектура е характерен базиликалният план със или без вписана апсида в правоъгълния корпус на сградата към една от тесните страни — северна или южна (Плиска, западния дворец в Преслав). При тези сгради корпусът се издига върху несбитаемо високо приземие, върху което е разположена триделна, голяма, разделена по дължина зала с преддверие. Те са градени от големи каменни блокове, а в Преслав — с хоризонтално и вертикално фасадно членение, подчертано с моделирани корнизи, портици, прозоречни отвори, колони и скулптирани капители. Особено характерен за бълг. луксозна жилищна архитектура е планът на централното или разделено голямо хале, от двете страни на което са разположени по три помещения. Този план е засвидетелствуван в жилищните сгради в дворцовия център в Плиска, в болярски къщи в Плиска, в архиепископския дворец, в манастирския комплекс при Голямата базилика във външния град на Плиска. Обикновено долният етаж, граден с добре обработени камъни, е постлан с големи каменни плочи. Над него е имало най-малко един етаж с жилищни помещения. Стените са дебели, масивни, а размерите на постройките — големи. Класовият характер на бълг. общество през IX—X в. ясно личи от разликата в типовете жилища, от различните видове битови постройки, отразени с различни термини в старобълг. език: **полата, тремъ, чрьтогъ, домъ, домьць, кѫшта, храмъ, хыжа, хыжьна, хыза, истъба, клѣтъ, строгъ.** Луксът на градските жилища и дворцовите постройки е описан в Шестоднева на Йоан Екзарх, където те са представени като богато украсени отвън с камък, изпъстрени с дърво и изписани, с подове, постлани с мрамор. Детайли от богатата украса на гражданските постройки в Преслав свидетелствуват за украсяването им със скулптирани архитектурни детайли, подова рязана мозайка в опус сектиле и керамична рисувана украса.

В култовата архитектура най-пълно и най-богато е изразено

Преслав. Манастирският комплекс

архитектурното творчество на епохата в неговото разнообразие и развитие. Преходът от езичество към християнизация на българите определя противоречивостта в културната архитектура в началото на този период и смяната на езическите храмове с християнски църкви след официалното приемане на християнството за държ. религия. Езическа Б-я има храмове и културни места. Култът към прадедите, към небето и неговия бог Тангра, характерен за прабълг. религиозни вярвания, съществува успоредно със слав. обожествяване на природата и нейните стихии и с християнството на местното балк. население. Известни са само останки от прабълг. културни постройки, предимно в столиците на държавата или в големите ѝ центрове, по-късно унищожени или преустроени в църкви. Познати са сгради със сходни планове — вписани един в друг правоъгълници или квадрати, в Плиска (под дворцовата църква и в дворцовия център), Мадара, където освен сграда с план на вписани един в друг правоъгълници е известна и друг тип културна сграда, в която е вградена скална маса, и Преслав (църква, външен град — между южната порта и Кръглата църква). Първите църкви на новопокръстена Б-я се издигат в центровете Плиска и Преслав. Известно е и споменаването за седемте съборни храма, построени в разни краища на страната от княз Борис (ἑπτὰ καθολικοῖς ναοῖς — Теофилакт Охридски), и за църкви, построени от Климент и Наум в западните части на Б-я (Наум „сътвори сы монастирь на исходь

Архитектурно-декоративна пластика от Преслав

Бѣлаго езера цр҃квь ст҃ѣ архг҃лъ и прѣбы въ оугнителствѣ“. — Първо житие на Наум; „... καὶ οὕτως ἦσαν ἐν Ἀχρίδι τρεῖς ἐκκλησίαι ... δύο δὲ τοῦ ἱεροῦ Κλήμεντος“ – Теофилакт Охридски). Ако се съди от предполагаемите съборни църкви на Борис: Голямата базилика в Плиска, „Св. Ахил“ в Преспа, „*Света София*“ в Охрид и църквите в Девол и Брегалница (Баргала), първите представителни постройки на християнската религия са с базиликален план. Откритите църкви, строени от Климент и Наум, са малки красиви конхални постройки от манастирски тип. В същото време, когато в съседна Византия отдавна вече не се строят базиликални църковни постройки от типа на елинистичните базилики, първите бълг. църкви са трикорабни базилики. Това съживяване на един изоставен вече в съвременната църковна архитектура на Византия класически план в строителната практика и архитектурата на Б-я е резултат както на началните нужди на новопокръстените от големи постройки от раннохристиянски тип, така и на примера на балк. строителство от първите векове на разпространението на християнството на Балк. п-в.

Най-представителна базиликална постройка е Голямата княжеска базилика, център на голям манастирски комплекс в североизточната част на външния град на Плиска. Тя е и прототип за издигане на други подобни сгради и типови квартални базилики в Плиска. Строежът на елинистични, а не на куполни базилики се налага по чисто технически причини — възможността не особено опитните строители да ги построят с обичайния материал по-бързо и по-лесно от конструктивна гледна точка. Деветте типови базилики в Плиска са еднакви или почти еднакви и по план, и по размери, с по една отворена тристенна отвън апсида и зидани двойни стълбове между корабите. При тях е запазена и характерната особеност за църквите на ранното Среднове-

Шуменската крепост

ковие в Б-я — три входа, два от които понякога зазидани в притвора — от запад, север и юг. При базиликите в Плиска (на обект 31) се зараждат и особености, които стават характерен белег за бълг. църковна архитектура— напр. псевдоконструктивните слепи аркади по фасадите — чисто декоративен елемент, който отличава бълг. църковно строителство от виз. църква.

Може да се счита, че и в Преслав най-рано са построени също църквите с базиликален план. Манастирската базилика в местността „Черешето", базиликата „Гебеклисе" и базиликата на Сакалова могила, както и един опростен вариант на типовите базилики в Плиска показват възприемането на този план от столицата, а може би и директното му пренасяне (Дворцовата базилика). Най-близка аналогия с Голямата базилика в Плиска показва планът на църквата „Св. Ахил" в Преспа. С такива прости и строги форми ще да е била и другата от известните и предполагаеми съборни базилики на Борис — църквата „Св. София" в Охрид преди множеството си преустройства. Кръглата църква в Преслав е засега единствено явление на същинска изящно конструирана, изпълнена и украсена центрична постройка в бълг. църковна архитектура през IX и X в. Този тип не добива разпространение в бълг. земи поради редица технически трудности. Ансамбълът на Кръглата църква като цяло остава шедьовър на бълг. архитектурна школа в ранното Средновековие. И Голямата базилика, и Кръглата църква предлагат архитектурно внушение, което също не е характерно за епохата, в която са изградени — обширните, оформени с портици атрии пред западните фасади. Те са белег на представителната дворцова църковна архитектура на една епоха, която за Б-я е време на ранното християнство. Откритите при разкопки в Охрид (описани в Пространното житие на Климент Охридски и в Първото житие на Наум) центрични постройки са друг тип — триконхални куполни

Църквата „Св. Наум" в Охрид, X в.

сгради. Други примери говорят, че този тип конхални постройки е сравнително широко разпространен в IX и X в. в района около Охрид.

Най-голямо развитие и разнообразяване в плановата схема получава разпространеният през тази епоха тип на кръстокуполната църква в различни варианти. Най-ранните кръстокуполни църкви у нас показват генетическа връзка с базиликалния план („Св. Герман" в Преспа и „Св. Иван" в Несебър). Напълно развитата кръстокуполна църква с четири свободни подпори се среща още съвсем рано в Плиска (дворцовия център), но тя е характерна за църковната архитектура на Преслав, инспирирана направо от виз. църковна архитектура. Много характерна за Преслав е архитектурно-пластичната украса на тези постройки. В Преслав се среща и простата схема на кръстокуполната църква — постройка с квадратен кораб и две свободни подпори. По план наосът на тези постройки е квадратен. Покривната система е еднаква със системата на кръстокуполните сгради и на църквите с вписан кръст във вътрешността и без свободни подпори. Междураменните пространства са плътно запълнени със зидария. Трите известни църкви в Преслав от този тип (на хълма Делидушка, в местността Селище и № 2, в долината на Бял Бряг) се отличават в детайли, но показват едни и същи принципни архитектурни решения, при които протезисът и диаконикон̀ът, ако се явяват, са вписани в плътната стена към изток от двете страни на апсидата. Притворът е едноделен, с напречен цилиндричен свод.

Особена група паметници, която може да показва конструктивните предшественици на Кръглата църква, са църквата във Въбилин дол в Преслав и в с. Виница. Това са църкви с квадратен кораб, покрит с купол. Датират се от X в. Характерна особеност на църквата при с. Виница са раздвижените със слепи ниши плоскости на вътрешността на стените и по външните фасади. Еднокорабните църкви не са особено характерни за архитектурата на Първата бълг. държава, както изглежда от малкия брой открити досега примери.

Манастирските общежития се създават още с първите стъпки на християнството в бълг. държава. Известни са манастири, построени от княз Борис, от първоучителите Климент и Наум. За Борисово дело може да се счита създаването на манастира около Голямата базилика в Плиска. Манастирите на Първата бълг. държава като архитектурна организация имат структура на големи феодални имения. В центъра им обикновено е църковната постройка, понякога достъпна и отвън, каквито са Голямата базилика в Плиска или Кръглата църква в Преслав. Тя е отделена в двор от останалата част на манастирските жилища и стопанството. Манастирът при Голямата базилика в Плиска е най-големият комплекс от такъв вид с няколко отделни жилищно-битови и стопански двора, с представителна жилищна сграда, вероятно седалище за определен период от време на главата на Бълг. църква. Тази сграда има плана на други аристократични жилищни сгради в столицата и е свързана чрез портик с базиликата. В комплекса има бани, жилища, трапезарии и т.н. Това разделяне на манастирите на отделни обособени части се вижда и от други комплекси, в които се проявяват някои особености: монашески крипти-гробници, свързани с

църквата, обособени работилници със специализирано производство от различен вид (в повечето случаи, напр. в преславските манастири, това е луксозно производство на рисувана керамика или стъкло, предназначено за търговия и задоволяване на манастирското стопанство в условията на затвореното стопанство с необходими, непроизвеждани в него артикули). Вероятно при тези верижни постройки, които обикалят манастирските дворове, жилищни са били горните части, а производствени — приземните помещения. Понякога част от манастирското производство преминава и вън от стените на манастира. Укрепяването и затварянето на манастирите в стена е характерно за този род общежития. Някъде ансамбълът не може да се затвори поради особеностите на терена (манастирът в местността „Патлейна"). Вероятно сравнителната сигурност през епохата, когато възникват манастирите около Преслав, и непосредствената близост до укрепената столица създават възможност за спокойно съществуване и дейност на тези обители.

Въпросът за произхода на плановата схема и градежа на представителните сгради на старобълг. архитектура през IX—XI в. е извънредно дискутиран. Едни изследователи търсят плановите схеми в Средна Азия (Ст. Бояджиев), други — в архитектурата на ранните арабски халифати, наследници на антични и късноантични планови схеми и в това отношение продължители на антична средиземноморска строителна традиция (Ст. *Ваклинов*), трети приписват първите монументални бълг. строежи изобщо на антично наследство, намерено и преустроено тук (Ст. *Михайлов,* Д. Кръпжалов). Друг спорен въпрос е какви са пътищата, по които достига този вид архитектура до строителното творчество на Първата бълг. държава, и кои са неговите инвеститори — дали е местна традиция, или е инвестирано и ръководено от централната власт. Предполага се, че представителното строителство е съобразено с

Църквата „Св. Иван" в Охрид, IX—X в.

прабълг. обичаи, вкусове и представи, които са повлияни от продължителните контакти с кавказкия и северночерноморския вариант на виз. и късноантичната каменна крепостна и монументална архитектура. Дискусионен е и въпросът за плановата схема на прабългарските светилища, която вероятно е най-близка до храмовете на огъня в Иран. Тази връзка се потвърждава в последно време от откриването на храмове с такъв план при крепости в подножието на Кавказ. Безспорно е, че избирането на базиликалния план за приемните дворци на първите столици не е случайно, а е в тясна връзка с възстановената във Византия практика да се строят дворцови сгради в базиликален план (дворецът Магнаура). Правилният, ориентиран по четирите посоки на света план на старобълг. центрове е характерен както за източните, така и за средиземноморските цивилизации. Спорни са и въпросите за периодизацията и етапите на строителство на двете най-представителни църковни постройки в столиците — Голямата базилика и Кръглата църква. Някои автори считат, че планът на Голямата базилика и нейното строителство са пряко отражение на мисията на епископ *Формоза* в Б-я (Ст. Михайлов, Ст. Бояджиев). Съществуват и различия при определяне етапите на построяване на църковни обекти на това място, особено след откриването под основите на базиликата на по-ран-

на постройка с кръстовиден план, която според едни е примитивна църква (Т. *Тотев*), а според други — езически храм (Ст. Ваклинов). Съмнения, макар и необосновани, съществуват върху принадлежността на Кръглата преславска църква към старобълг. епоха (Дж. Бошкович). Някои считат, че тя не е строена като единна по строителната си концепция сграда, а на етапи, като първият етап се отнася към времето на княз Борис I, който я използува като баптистер (Ст. Бояджиев). Проучванията показаха несъстоятелността и на двете хипотези.

Лит.: Абоба-Плиска. — ИРАИК, 10, 1905, 596 с.; Миятев К р. Разкопките в Преслав през 1930 г. — Годишник на Народния археологически музей, 5, 1926—1931, с. 189—222; Мавродинов Н. Еднокорабната и кръстовидната църква по българските земи до края на XIV в. С., 1931, 197 с.; Миятев К р. Кръглата църква в Преслав. С., 1932, 293 с.; Мадара. Разкопки и проучвания. 1. С., 1934, 447 с.; 2. С., 1936, 173 с.; Mijatev Kr. Der grosse Palast in Pliska und die Magnaura von Konstantinopel. — ИБАИ, 10, 1936, с. 136—144; Ivanova V. La grande basilique de Pliska. — ИБАИ, 12, 1938, p. 365—375; Мавродинов Н. Базиликата в Плиска и българският дворцов церемониал. — ИБАИ, 13, 1939, с. 246—252; Karasimeonoff P. Neue Ausgrabungen in der Residenz von Pliska. — ИБАИ, 14, 1940—1942, с. 136—168; Миятев К р. Крумовият дворец и други новооткрити постройки в Плиска. — ИБАИ, 14, 1940—1942, с. 73—135; Коцо Д. Климентовиот манастир „Св. Пантелејмон" и раскопката при „Имарет" во Охрид. — Зборник на Универзитетот во Скопје, 1, 1948, с. 129—182; Коцо Д. Проучвања и археолошки испитивања на црквата на манастирот „Св. Наум". — Зборник на Археолошкиот музеј во Скопје, 2, 1958, с. 56—80; Мавродинов Н. Старобългарското изкуство. 1. Изкуството на Първото българско царство. С., 1959, 312 с.; Миятев К р. Архитектурата в Средновековна България. С., 1965, 250 с.; Станчев Ст. Велики Преслав. С., 1966, 92 с.; Μουτσόπουλος Ν. Ἡ βασιλική τοῦ ἁγίου Ἀχιλλεῖο. Θεσσαλονίκη, 1966; Алексова Бл. Баргала — Брегалница во светлината на новите археолошки истражувања. — Гласник на Институтот за национална историја, 11, 1967, 3, с. 5—82; Ходинот Р. Западни влияния върху кръглата църква в Преслав. — Археология, 10, 1968, 1, с. 20—31; Преслав. 1. С., 1968, 184 с.; 2. С., 1976, 272 с.; Michailov St. La Grande basilique de Pliska et la tradition paléo-byzantine de bâtir dans la péninsule Balkanique. — In: Actes du Ier Congrès International des études balkaniques. 2. Sofia, 1969, p. 583—598; Μουτσόπουλος Ν. Ἀνασκαφή τῆς Βασιλικῆς τοῦ ἁγίου Ἀχιλλείου. Θεσσαλονίκη, 1969, 229+99 p.; Ваклинов Ст. Плиска през 1971 г. — Векове, 1972, 3, с. 7—10; Ваклинов Ст. Плиска за тридесет години. — Археология, 16, 1974, 3, с. 28—38; Архитектурата на Първата и Втората българска държава. С., 1975, 420 с.; Ваклинов Ст. Формиране на старобългарската култура VI—XI в. С., 1977, 294 с.; Чанева-Дечевска Н. Църкви и манастири от Велики Преслав. С., 1980, 197 с.

Станчо Ваклинов

АСЕМÀНИ, Йосиф Симон (лат. Assemanus, J. S.; арабски Yusuf Sim un as-Sim ani) (27. VIII. 1687—13. I. 1768) — италиански ориенталист от арабски произход. Роден в Хазрун, Северен Ливан. На осемгодишна възраст е заведен в Рим от епископа на Триполи, негов вуйчо. Приет е в колегията на маронитите, където получава образование и работи до края на живота си. Образованието си завършва със степен „доктор по теология" (1710), ръкоположен е за свещеник и е прикрепен към Ватиканската библиотека като скриптор на сирийски и арабски език. В продължение на 29 години остава първи кустос (главен библиотекар) на Ватиканската библиотека. От 1 дек. 1766 е титулярен епископ на Тир. В заглавните данни на книгите си А. изтъква своя сан — „префект на Ватиканската библиотека".

Виден учен на своето време, полиглот, който борави с 30 езика, А. посвещава живота си на своята цел да превърне Ватиканската библиотека в главен център на изследванията по ориенталистика и в най-богато хранилище на източни ръкописи. При пълната поддръжка на папа Климент XI предприема няколко експедиции в Египет, Сирия и Ливан (1715—1717), където комплектува около 150 ръкописа, изследвани и описани в капиталното му тритомно съчинение „Bibliotheca orientalis Clementino-Vaticana. . .", отпечатано в Рим (1719—1728). През

1736—1738 А. предприема ново пътешествие, свързано с мисията му на апостолически легат на Ливанския църковен събор (30 септ.—2 окт. 1736), свикан от маронитския патриарх Йосиф IV. Междувременно взема участие в един епархиален събор в Кипър. Дейността му като апостолически легат е отразена в дневник, писан на арабски език, а докладът му на италиански език е публикуван в Рим през 1741. Навярно по време на това пътуване А. открива старобълг. глаголическо евангелие (Cod. Vat. Slav. 3), известно в науката като *Асеманиево евангелие* (кардинал Анджело Май отбелязва в своя каталог на Ватиканските ръкописи, че евангелието е донесено от А., когато е ходил като папски легат в Сирия).

А. е автор на много съчинения на арабски език: учебници, трактати, писма, църковно-исторически изследвания, правила за монашеския живот, една арабска хроника за историята на Сицилия (с коментар и лат. превод) и др. Трудовете му на лат. език имат истор., църковно-правен и библиографски характер. Много от тях са останали в ръкопис. Най-мащабното начинание на А. е започнатият от него и продължен от други автори общ каталог на ръкописите, съхранявани във Ватиканската библиотека. А. успява да изготви само първите три тома: един том опис на староевр. ръкописи и два тома — на сирийските (1756—1759). Пожар в дома му унищожава другите подготвени материали. Отпечатани са и пет негови книги по история на източното църковно право (1762—1766).

А. е автор на обстойна монография за Кирил и Методий, поместена в голямото му истор. съчинение „Kalendaria ecclesiae universae, 1755, т. 3, с. 1—171. Още в заглавието се формулира възгледът, че слав. апостоли Кирил и Методий са непосредствени учители само на хазарите, българите и моравците: „De Sanctis Cyrillo et Methodio Slavorum Apostolis. Deque Chazaris, Bulgaris et Moravis ad Christi Fidem conversis". Монографията на А. е задълбочен преглед на историята на тези народи по времето на Кирил и Методий. Съчинението е разделено на три глави. В първата се разглежда мисията на Кирил и Методий при хазарите и покръстването на българите, във втората — мисията на Кирил и Методий при моравците, в третата — църковната история на Моравия и Б-я. Списъкът на използуваните от А. извори е изключително богат: виз. хронисти, виз. агиографски творби, слав. агиографски съчинения, слав. летописи (по-специално руски) и пр. Редицата на авторите латинисти започва с *Анастасий Библиотекар* и достига до съвременниците на А., като приведените аргументи идват не само от ватикански автори като Цезар Бароний, но и от техните критици — напр. Пагиус (Пажи). Между използуваните лат. съчинения има и ръкописи. С присъщата му библиографска педантичност А. цитира големи откъси от изворите си, коментира ги в съпоставка с всички достъпни му свидетелства. В резултат се постига сравнително пълен обхват на съществуващите до средата на XVIII в. съчинения за Кирил и Методий и за историята на хазари, българи и моравци през IX в. Специално са откроени несъответствията в тях на данни и интерпретация, което е сериозен принос в критичния коментар на изворите. Анализите на А. и неговите изводи очертават широк кръг въпроси, обогатяващи кирилометодиевската проблематика. В редица случаи той пръв се домогва до исторически верни постановки: разглежда покръстването на българите като продължителен процес, започнал още от времето на хан Крум, в несъгласие с предишните автори установява годината на покръстването на българите, времето на идването на лат. духовници в Б-я и др. Трудностите на А. в областта на бълг. история произтичат от неподлежащото на доказване сведение в *Дуклянската хроника*, че Константин Философ е покръстил българите, а също и от усилието да се идентифицира монаха живописец Методий в двора на

бълг. княз *Борис I* със слав. първоучител Методий.

Втората глава е посветена на Моравия (местоположение, история, покръстване), на баварите и карантаните (вождове и духовенство). За първи път легендарните данни в Дуклянската хроника не се възприемат дословно, а се подлагат на проверка. Внимание заслужават и вестите за княз *Ростислав* (Растица): след предателството той е ослепен и затворен в манастир. Оценките на А. са обобщени в параграф XVIII. Дейността на Кирил и Методий в Моравия се разкрива с много подробности, като се използуват и писма от и до папа *Йоан VIII*.

Третата глава е посветена на църковната история на Моравия и Б-я. Критично са анализирани „гръцкият каталог на архиепископите на Моравия и България", т.е. *Дюканжовият списък*, и Олмоуцкият списък на епископите. А. не приема и данните от грц. житие на Климент Охридски за епископите на Б-я, като нарича автора му „схизматик". Не го назовава по име, но се отнася към него иронично. След многостранен коментар на данните за въвеждането на слав. богослужение А. предлага свой списък на бълг. архиепископи и датира даването на автокефалност на Бълг. църква.

В монографията подробно се проследяват връзките на бълг. и моравските владетели с Рим, отношението на папството към дейността на Кирил и особено към църковно-организаторската дейност на Методий. Съчинението е пропито със страстна пропапска тенденция.

Съч.: Bibliotheca orientalis Clementino-Vaticana in qua manuscriptos codices syriacos, arabicos, persicos, turcicos, hebraicos, samaritanos, armenicos, aethiopicos, graecos, aegyptiacos, ibericos et malabaricos, iussu et munificentia Clementis XI. Romae, 1. 1719, 22+648 p.; 2. 1721, 84+546 p.; 3, 1725, 18+709 p.; 4. 1728, 16+963 p.; Kalendaria ecclesiae universae. 1—6. Romae, 1750—1755; Bibliothecae apostolicae Vaticanae codicum manuscriptorum catalogus. Roma, 1756—1759; Bibliotheca Juris Orientalis canonici et civilis. 1—5. Romae, 1762—1766.

Лит.: Graf G. Geschichte der christlichen arabischen Literatur. 3. Città del Vaticano, 1949, p. 444; Bozone A. M. Grande dizionario enciclopedico. 1. Torino, 1954, p. 1004; Enciclopedia Motta. Milano, 1959, p. 469; Кискинова М. Йосиф Симоний Асемани — един изследвач на българското минало (живот и творчество). — В: Помощни исторически дисциплини. 3. С., 1981, с. 99—118.

Надежда Драгова

АСЕМА̀НИЕВО ЕВА̀НГЕЛИЕ, Асеманово евангелие, Асеманиев кодекс, Ватикански кодекс, Ватикански евангелиарий, Ватикански евангелистар — старобългарски ръкопис; глаголическо евангелие от втората половина на X или от началото на XI в. Съдържа 158 пергаментни листа с размер 23×17 см. Краят му липсва, липсва също един лист в средата след л. 49. Текстът е написан в две колони на страница на листовете 1—41а и 42б—116 и в една широка колона на листовете 41б, 42а и 117—158. Всяка страница съдържа 26—30 реда текст; личат ясно следите от хоризонтално разчертаване на пергамента с острие, като са прибавени и по 4 (2) вертикални линии за ограничаване на колоните. В основния текст, т.е. в текста, писан от главния преписвач на евангелието, буквите не висят от линиите (т. нар. „висящо писмо"), а или са стъпили върху тях, или стоят между тях. Този факт сочи известна връзка с „висящото писмо", но в А.е. то е използувано, при това много неумело, само от втория преписвач, който е възстановил след известно време повредения (изтрит, избледнял) стар глаголически текст в трите колони 29^c, 29^d и 30^a. Ръкописът е добре запазен и е много красив; най-красиво в него е самото глаголическо писмо със закръглени форми на буквите. То е послужило като образец за формите на печатната глаголица, използувана от втората половина на XIX в. за издаване на древни глаголически паметници. Заглавките са цветни и богато орнаментирани; с различни по цвят бои

са изписани литургическите указания и по-големите букви; много интересни са инициалните букви, които са оформени художествено и с илюстративна цел на места са украсени с изображения на Христос, на Христос и самарянката, на Христос и слепеца, на Христос и Лазар, на Козма и Дамян, на Йоан Кръстител, на Петър и Павел и на други лица от евангелските разкази. Листовете са разположени по осем в тетрада, като в някои от тетрадите (4, 7, 11 и последната) броят им е нарушен. Отделните тетради са номерирани от самия преписвач с глаголически знаци, повечето от които личат добре и днес (само три знака не са се запазили). А.е. се съхранява във Ватиканската библиотека в Рим под № 3 между слав. ръкописи (Cod. Vat. Slav. 3).

По тип А.е. е изборно евангелие (евангелие апракос, εὐαγγέλιον ἐκλογάδιον), кратка редакция, с *месецослов* (μηνολόγιον-συναξάριον), също кратка редакция. Първата част на ръкописа е изборно евангелие по реда на съботните и неделните четения, като се започне от Великден; втората част съдържа календарни бележки за християнските празници и чествуваните на съответния ден светци и избрани евангелски откъси, влизащи в службата през този ден (службите най-често са общи). В този си вид А.е. е интересен обект за подробни текстологически проучвания както на изборното евангелие, така и на синаксара му. В досегашните изследвания преобладава мнението, че от всички старобълг. и други запазени стари слав. евангелия текстът на А.е. стои най-близо до първоначалния слав. превод на Евангелието, направен през третата четвърт на IX в. от солунските братя Кирил и Методий на един югоизточен по тип бълг. диалект. Смята се, че от известните стари редакции на изборните евангелия (прасирийска, източна, или виз., и западна, или александрийско-италийска) А.е. се доближава най-често до т. нар. „смесен кодекс" от IX—X в., който носи особеностите както на виз. (константинополската), така и на прасирийската редакция. Потвърждаването на тази констатация е важна задача и за бъдещите изследвания, тъй като в науката съществува мнение, че Константин-Кирил е познавал много добре стария сирийски превод на Евангелието и при своя превод се е придържал може би към него. В отделни моменти текстът на А.е. се различава от обичайната практика на грц. ръкописи от същия тип. Различията очевидно са се появили в протографа и другите междинни преписи, произлизащи от места, свързани с традициите на *Охридското книжовно средище*. Тези отклонения засега са само откривани, регистрирани и обяснявани, а в бъдеще предстои да се пристъпи към цялостна реконструкция на най-стария Кирило-Методиев текст. Много голям интерес предизвиква и синаксарът в основния текст на А.е. Текстологическото му проучване сочи паралели с някои грц. синаксари от X и началото на XI в. Особено важно е обстоятелството, че в този синаксар се намират най-старите вести за празнуване

Асеманиево евангелие, X—XI в.

паметта на Кирил, Методий и *Климент Охридски* — едно от ярките доказателства за бълг. произход на паметника. Дадена е и годината на Климентовата смърт (916).

В А.е. има много и интересни приписки, литургически указания и маргинални бележки. Те са няколко пласта — от различни автори и от различни десетилетия, дори векове. Някои от тях са излезли от ръката на основния преписвач — надписите вътре в текста, с които се означава началото на всяко четене, и бележките (с глаголица), с които се предписват текстът и пеенето (т. нар. литургически бележки). Повечето приписки са кирилски. Проучванията в последно време се съсредоточават главно върху тях, защото не са изцяло изследвани, а е ясно, че почти всички са писани по време, когато А.е. с неговото глаголическо писмо все още е служело за църковна употреба. В няколко от тях се споменават лица, които пишат: **азъ попъ станъ пишѫ...** (л. 157б); **нѣ на сѣдокрестне азъ ппъ станъ пнсахъ** (л. 76б); **о папасъ нванн кравоносн пнса еванъгелне сне** (л. 46б). Досега няма единно мнение в науката за стойността на тези приписки. Палеографските и езиково-правописните им особености обаче налагат необходимостта да се провери прецизно отношението им към основния глаголически текст, още повече, че този текст е бил поправян на повредени (изтрити) места от по-късна ръка с глаголица с едноеров правопис, а в самото начало на ръкописа — и с кирилица. Досега най-добре са изследвани кирилските приписки пред началото на всеки месец в месецослова, в които са посочени броят на дните и на часовете на деня и нощта пред съответния месец, както и една любопитна подробност — „злите" дни през този месец. В тези приписки месеците от септ. до март носят старите си слав. имена **рвенъ, лнстопонъ** (вм. **лнстопадъ**), **грѳденъ, стоудень, просннецъ, сѣченъ, сѳхъ.** Приписката за месец апр. едва се вижда, а месеците от май до авг. носят познатите грц.-лат. имена.

В А.е. има и много интересни указания за празниците (в евангелския текст и в синаксара). Напр. указанието **ѥвале на ѥвтапападо**, което се среща на няколко места в паметника (ἐπταπάπαδον — осветено от 7 свещеника масло за последно миропомазване), отбелязва евангелските откъси, които се четат при освещаване маслото за последно миропомазване. Тези приписки с кирилица са много важни; те са категорично доказателство, че А.е. е служело за литургическа употреба дори и по времето, когато кирилицата вече напълно е изместила глаголицата в Югозападна Б-я, където паметникът е битувал преди да бъде отнесен (най-вероятно през XIV в.) в Ерусалим. В това отношение важна е приписката на първия лист на А.е., която повтаря с кирилица началото на Евангелието от Йоан, записано на същата страница в основния текст с глаголица. Много съществени са допълванията на месецослова с имена на нови или невписани от първата ръка светци. Такива са напр. кирилските бележки за архангел Михаил (л. 115б) и за цариградския патриарх Николай Мистик (л. 146б). Освен ценни езикови данни тези приписки съдържат първостепенни указания за точната датировка на паметника, а заедно с основната календарна част разширяват възможностите за съпоставяне с грц. синаксари от близки области (напр. от о-в Патмос), а, разбира се, и със запазените слав. синаксари.

За времето на възникване на А.е. са изказвани и продължават да се изказват различни предположения. Днес мненията се колебаят между средата или втората половина на X в., от една страна, и началото на XI в., от друга. Различните подходи към този въпрос дават и различни резултати в посочените граници. От указанията в синаксара би могло да се заключи, че еван-

гелието е много старинно, тъй като последната по хронологичен ред памет, записана в основния текст на синаксара, е паметта на Климент Охридски (починал 916), посочен с духовния си сан: Климент, епископ на Велика (**великъскын**). Следващата по хронологичен ред памет е на цариградския патриарх Николай I Мистик (починал 925), но тя не се намира в основния синаксарен текст, а в допълнителната кирилска приписка на л. 146б. Безспорен е фактът, че едно глаголическо евангелие е написано през времето между годината, в която Климент Охридски е бил провъзгласен за светец, и годината, в която цариградският патриарх Николай I на свой ред е бил канонизиран, но не е сигурно дали това е А.е. или неговият протограф. Първото предположение е по-вероятно и то се покрива с данните от грц. синаксари от този период. Не го потвърждават напълно обаче някои лингвистични (фонетични) изследвания, които, позовавайки се главно на установените случаи на смесване на носовките в А.е., го отнасят към началото на XI в. Въпросът не е окончателно решен, но все пак най-надеждни са сведенията, според които А.е. възниква през X в.

Няма непосредствени указания и за местопроизхода на паметника. Б. *Копитар* подчертава, че преди всичко трябва да се признае бълг. произход на паметника („Jam primum omnium dicendum putamus esse glagolitam Assemanianum familiae Bulgaricae“. . .). Въз основа на отличителните белези на ръкописа („očiti bugarizmi“, „biljeg starobugarskoga narječja“) В. *Ягич* стига до заключението, че по езиковата си основа той трябва да бъде признат за истински бълг. автохтон („pravi bugarski starosjedilac“). Лингвистичните проучвания сочат, че той е писан някъде из югозападните краища на бълг. говорна област и има връзка с традициите на Охридското книжовно средище. Тези данни се съгласуват добре със сведенията, които се извличат от синаксара на А.е. В него освен Кирил, Методий и Климент са споменати и редица светци от Солун и Солунско, напр. Нестор и Димитър Солунски; Теодора Солунска; Тимотей, Теодор и Евсевий Струмицки и др., а това насочва вниманието към Солунско като евентуално място на възникване на протографа на паметника (или само на синаксара).

А.е. е намерено през 1736 от учения-ориенталист Йосиф Симон *Асемани*, виден католически деец и тогавашен префект на Ватиканската библиотека в Рим. По време на второто си пътуване в Близкия изток той го вижда в един славяногрц. манастир в Ерусалим, купува го от монасите и след време го донася в Рим заедно с други ръкописи. Поканен от Асемани да се произнесе върху старинността на новооткритото евангелие, Матей Караман, без да извърши основно проучване, изказва предположение, че ръкописът е много стар и не е възникнал по-късно от прочутия Свидас (1081). Тази първа оценка, макар и под формата на догадка, е твърде точна. Тя остава обаче изолиран факт през целия XVIII в. Трябва да се има пред вид, че А.е. е първият старобълг. глаголически паметник, видян от научния свят, който по това време още далеч не е имал представа за съществуването на най-старите слав. глаголически школи. Асемани умира през 1768 и след известно време неговият роднина, апамейският архиепископ Стефан Евод ий Асемани предава евангелието на Ватиканската библиотека, наречено вече с името на своя откривател. През 1820 вилненският каноник М. *Бобровски* оставя кратка писмена преценка за А.е., в която прави верни констатации, но за разлика от Караман изказва предположение, че то не може да бъде по-старо от XIII в. Й. *Добровски* смята, че А.е. е преписано в XIII в. от по-старо и ценно кирилско евангелие. Б. Копитар оспорва това твърдение и отнася А.е. към XI в. Копитар отива в Рим, преписва част от текста на А.е., изучава го в съпоставителен план с текста на Клоц. сб. и въобще прави много, за да защити достойнствата на

Асеманиево евангелие. X—XI в.

двата паметника. През 1841 И. Б. Силвестър публикува откъс от А.е. Друг откъс обнародва И. И. *Срезневски* през 1848. През 1852 В. И. *Григорович* изказва предположението, че А.е. се отнася към най-старите слав. ръкописи. В следващите години дават своя принос и П. Й. *Шафарик,* Фр. *Миклошич* и отново Срезневски. През 1865 Фр. *Рачки* издава А. е. в Загреб с глаголически шрифт в книга с красиво оформление. Излизането на това издание става втори преломен момент във филологическия спор, тъй като много от скептично настроените по отношение на глаголицата учени ревизират своите дотогавашни схващания. Изданието е снабдено с обширен граматически увод от младия тогава В. Ягич. Този увод и до днес остава най-цялостното езиково изследване на паметника. Шафарик през 1858 (в дисертацията си за произхода и родината на глаголическата писменост) и Ягич през 1865 изказват и убедително обосновават тезата, че глаголическото писмо е именно това най-старо слав. писмо, на което Кирил и Методий са писали първите богослужебни книги. През 1867 Срезневски издава календара на А.е. и част от приписките като допълнение към изданието на Рачки. Ново (второ) издание на А.е., приготвено с латиница от Ив. *Чрънчич,* излиза в Рим през 1878. Това свидетелствува за огромния интерес към паметника. Всички тези издания обаче не са подходящи за научни изследвания, тъй като в тях има много грешки. През 1902 В. Н. *Щепкин* отбелязва, че А.е. се отнася към времето, когато кирилицата вече сменя глаголицата, и посочва, че „преписвачите на Мариинското евангелие и Асеманиевото евангелие имат малко инициативи и още по-малко ръководещи идеи; тяхната работа разкрива неравномерно смесване на особеностите на живия изговор с графическите традиции, вече много често възприемани неясно". През 1911 В. Ягич прави известната палеографска класификация на глаголическите паметници и А.е. попада в трета група („напълно кръгъл глаголически почерк"). От 1924 започва голямото дело на чешките учени Й. *Вайс* и Й. *Курц* — подготовката на многотомно издание на А.е. През 1929 излиза първият том — фототипно издание на целия паметник с добро качество на снимките, снабдено с отличен предговор от Вайс. Предговорът съдържа кратко изложение на историята на проучването, някои текстологически изследвания и много подробно разглеждане на календара, на литургическите бележки, на приписките и маргиналните бележки. През следващите десетилетия за различни страни на паметника пишат Й. Вайс, Й. Курц, Ст. *Младенов,* М. Н. *Сперански* и Фр. *Гривец.* През 1951 Курц издава индекс на съдържащите се в него евангелски четения. През 1955 излиза ново, четвърто по ред издание (том II на чешкото издание), приготвено от Й. Курц в кирилска транслитерация и снабдено с помощен апарат, включително и индекс и коментар на псалтирните откъси, които се срещат в ръкописа.

Графика на А.е. Най-силно впечатление правят старателно оформените закръгленост на почти всички букви, например при ѱ, ѳ, ѳ, ѕ, ѯ, ѧ, ѳ, ь, ь, ѕ, ѵ, ѕ, ф. Закръгленостите заемат почти целия обем на буквата, а чертичките само свързват отделните кръгчета и дооформят буквата. Тази тенденция може да се открие дори и при Ш. Буквите щ и ш са почти равни по височина на останалите. Кръгчетата на ф запълват целия ред и отвесната черта се спуска много надолу от реда; този начин на писане обаче липсва при ѱ и ѣ. ѝ не се изкачва над реда. При ѧ, ѧ, ѧ и ѧ втората съставна част се притиска много плътно към първата. ѧ се пише във вариант ѧ. При трите стари знака за носовките се наблюдава изравняване на двете части на тези букви по височина, дори съществува тенденция да бъде намалена първата част, като буквата получава надреден знак. ѕ често се пише като самостоятелна буква в ролята на грц. буква υ (ипсилон), напр. ѕѵпокрнтн (ѵпокрнтн — л. 73а), ѕѵрѧ (мѵрѧ — л. 87с). Употребяват се и двата знака за [з] и [дз] — ѳ и ѳ; буквата ѳ [з] е наклонена по много особен начин наляво, а петлицата, стърчаща от нея, завършва с правилно кръгче ѳ. Буквата ѣ е снабдена с две дълги опашчици, като лявата е по-дълга от дясната: ѣ. По различен начин се пише ѳ в минускулното писмо и като главна буква. Ф има опростена форма в сравнение със старинната от Киевските листове. В чужди думи вместо щ се пише и ѳ (ϑ), напр. ѱѳѕ ѱѳѳаѣѳѳѕ (ѕъ ѕнѳаннї — л. 87с) = ἐν Βηϑανίᾳ. В А.е. се намира един от интересните случаи на употреба на „паяковидно Х“ в думата ѯѳѕ (χλъмъ) на л. 138б. Голямо е изобилието от глаголически лигатури, получени от свързване на 2, 3 и дори 4 букви, например: ѳ (17b), ѳ (22d), ѳ (19c), ѳ (51d), ѳ (20a), ѳ ѳ (21a, b), ѳ (22c), ѳ (18b) и др. Засвидетелствуван е единичен пример на лигатура ѳ (л. 40а), която липсва в другите старобълг. паметници с изключение на глаголическия текст на *Боянския палимпсест*, където се среща редовно в месецословната му част. От надредните знаци в ръкописа най-често се срещат водоравната чертичка и отвореният надясно паерчик. Тези знаци най-вероятно са указания за отчетливо произнасяне на групи гласни или съгласни, за ясно отделяне на звуковете и т.н. Те стоят главно над буквите за гласни в началото на думата и в средисловие след друг гласен звук (напр. тѧн · нюдєн л. 16a1) или пък над някоя от буквите в консонантна група (напр. прнтчѫ — л. 46b27, ѕъсхотѣ — 131а22). Водоравната чертичка над буквата в началото на нов ред може да означава и принадлежност на тази буква към започнатата на предишния ред дума (напр. дєсн-жѭ — л. 72а17—18, д-вьрєхъ — л.75d8—9). По всяка вероятност при надредните знаци се касае и за средства за означаване началото на думата. В свързания текст на А.е. се наблюдава известна предразположеност към разделяне на някои думи. От двата знака за щ (щ и шт) се употребява повече щ (особено в частта от л. 117 нататък). Графическите и езиковите особености на допълнителните глаголически приписки, които не са излезли от първата (основната) ръка, не са специално разглеждани. Сведения за всички неавторски приписки има в коментарните бележки под линия на изданието от 1955 и в предговора към фототипното издание от 1929. Най-общо може да се посочи, че съществуват както старателно изписани с хубаво минускулно писмо приписки, така и приписки с твърде грубо начертание на буквите. При втората ръка на А.е. (колони 29c, 29d и 30a) се забелязва известна тен-

денция към десен наклон на писмото (29^d) и по-широко (трапецовидно) начертание на знака Ѧ.

Фонетика на А.е. Доказано е, че преписвачът на А.е. е допуснал някои промени в графическия облик на отделни думи под влияние на своя изговор. Това дава възможност да бъдат изолирани и разчетени някои фонетични черти. Слабите ерове много често изпадат не само в средата, но и в края на думите и вместо тях на някои места се слага апостроф. Резултатите от изследването на надредните знаци над консонантните групи, получени след изпадането на слабия ер в графиката на текста, показват, че преписвачът не е държал сметка за това, дали между съгласните е имало първоначално етимологичен ер или не. Повече запазени слаби ерове има във втората част, в която по-точно се спазва етимологичната употреба на еровете. Силните ерове доста често се променят в ѻ и ѥ като редовно се изяснява малкият ер, а по-рядко — големият. Смесването на ъ и ь става много често и според резултатите от досегашните проучвания безсистемно. Съществуват известни предположения за влияние на школа с едноеров правопис. Има доста случаи на неетимологически употребени ерове (по-малко във втората част след л. 117), много от които не могат да се тълкуват като еров преглас. В текста, написан от втората ръка, се употребява само един знак за еровите гласни. Старобълг. система на носовите гласни е сравнително добре запазена. Не е отбелязана нито една замяна на носова с орална гласна, но има известен брой случаи на смесване на носовките. Няколко такива случая има и в глаголическите и кирилските приписки. Важно значение за фонетиката на старобълг. език има регистрираната в А.е. последователна употреба на ѧ҆ (ꙗ҆) след меките сонорни съгласни, а в много случаи и след ч, ж и с҆. Донякъде е документиран палаталният характер на сонорите л, н и р. Основният преписвач е имал в своя говор и меки съгласни ч и ж. Има основания да се мисли, че и други съгласни са проявявали известна палаталност в някои позиции. А.е. спада към ръкописите, в които има специален знак за означаване мекостта на съгласните звукове. От друга страна, в науката съществува мнение, че в А.е. е отразено и началото на процеса на затвърдяване на западнобълг. консонантизъм. Данните за шт и жд и най-вече за ш, ц, s, с҆ сочат засега малко по-твърд произносителен характер. В А.е. е регистрирана фонетична промяна -сц- > -ст-. Групата -ст- се появява на местата и на други консонантни групи. По въпросите за артикулационната и позиционната мекост на съгласните в А.е. изследователите не са на едно мнение, а това затруднява в значителна степен описанието на вокалната и консонантната система на паметника. За втория преписвач се изказват предположения, че е изговарял твърдо дори и сонорите в случаи като глаголіѫ (глаголѫ), сътворіѫ (сътворѫ). В А.е. преобладават форми с н вм. ь пред j (оученне и др.), епентетичното л често липсва, има старо ѕ (дз) и т.н.

Правопис на А.е. Въз основа на дистрибуцията на еровете, носовките, видовете „н“ и „ъı“ и др. в проби от различни места на текста е изказано мнение, че в А.е. са се срещнали различни старобълг. правописни системи. В основния текст се наблюдават известни различия между правописа на частта с две колони и частта с една колона. По предварителни сведения тези две части показват връзки с различни глаголически паметници. Трите колони текст с черти на късна глаголица дават данни за проучване на глаголическо-кирилските взаимоотношения. Глаголическо-кирилски успоредици се наблюдават и при сравнението на глаголическия текст на паметника с кирилските маргинални бележки. В двете части на основния текст личат следи

от едноеров правопис. Слабите ерове се предават по-последователно във втората част, която по отношение на еровата употреба показва по-архаични черти. Едноеров е правописът на късната глаголическа ръка. Особено интересен е правописът на носовките. В А.е. са застъпени едновременно и по-старият глаголически правопис с 3 юсови знака, и по-новият с 4 юсови знака (допълнителна е буква ѥ за нейотуваната малка носовка), който е адекватен на стария кирилски правопис. В А.е. последователно се пише ѩ след меките сонорни съгласни [л'], [н'], [р']. Това е стар способ, от една страна, а от друга, тази черта обединява А.е. с определени четириюсови паметници от групата на кръглата глаголица — Син. евх., Рилските глаголически листове, Клоц. сб. и донякъде Зогр. ев. Във втората част на А.е. се срещат сравнително често случаи с ѩ след шушкава съгласна, напр. **положѩ**, **прѣчѩ**. С това то отново се свързва със Син. евх., в който тази черта е прокарана последователно. В късния глаголически почерк правописната норма с 4 юсови знака вече е нарушена и се вижда тенденция към правопис с един знак за малката носовка (ѥ = кирилско ѧ), както и случаи на употреба на ѫ вм. ѩ. Представени са и двата начина за изразяване на н и ъı — по-старият и по-новият (съответно ҂ след съгласен и ѪѲ; Ѳ след съгласен и ѪҨ). Става ясно, че в А.е. има редуване на по-стари с по-нови правописни черти и отчетлива изява на глаголическо-кирилски успоредици. Илюстрация на това са следните общи черти между кирилските приписки на поп Стан и частта, писана с късна глаголица: едноеров правопис с ь, наклонено надясно писмо, следи от висящо подреждане на буквите, употреба на двоеточие като пунктуационен знак.

Л е к с и к а на А.е. Наблюдават се не малко пасажи и отделни думи, които тук се явяват за пръв път, а след това

Асеманиево евангелие. X—XI в.

се срещат и в по-новите слав. ръкописи, напр. **тѣло**, **ловьца** (рибар — дв. ч.), **меньшин сънъ**, **на сем[ъ] петрѣ**. Последният пример е специално проучен, тъй като превежда по всяка вероятност не морфологичния облик πέτρα, ἡ (камък, скала), за който се знае, че е стоял във виз. (константинополската) редакция, а морфологичния облик πέτρος, ὁ (камък), за който се предполага, че е стоял в стария сирийски превод на Евангелието. На това място в Мар. ев. и Зогр. ев. стои **на семь камене**. Фр. Гривец обяснява израза с култа към Климент Охридски, Климент Римски и Исусовия ученик Петър, привежда като доказателство сюжета на една уникална картина в църквата „Св. Климент“ в Охрид и прави интересния извод, че А.е. е възникнало в Охридско. Освен това изказва предположението, че изразът в Мар. ев. и Зогр. ев. е хронологически по-новият, а изразът в А.е. — по-старият. В А.е. са отбелязани характерни за лексиката на старите слав. апракоси думи и изрази, напр. откъсът от молитвата

„Отче наш" (Мт 6: 9—13, на Сиропустната събота): . . . **въ искоушєнїе. нъ избави нъı ѡ лѫкаваго** . . . (Мт 6: 13). В най-старите тетраевангелия на това място стои **въ напасть** вм. **въ искоушєнїе** и **от непрѣзнн** вм. **отъ лѫкаваго.**

Обща граматична характеристика на А.е. Специални изследвания на морфологичните и синтактичните особености на А.е. не са правени. Знае се със сигурност, че преобладават архаичните черти. Редът на думите и синтактичната структура се различават съществено от грц. и др. чужди ръкописи, а това е убедително доказателство, че А.е. е написано на жив, говорим старобълг. език и че текстът му е изграден в съответствие с неговите граматични и стилови норми. Грц. текст е преведен с голяма точност на старобълг., без това да се отрази на естествения словоред и стил.

Изд.: Rački Fr. **Ассеманово евангелие**, Assemanov ili Vatikanski evangelistar. Zagreb, 1865; Срезневский И. И. Календарь из Ватиканского глаголического евангелия.— В: Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. 2. СПб., 1867, с. 49—64; Črnčić Iv. Assemanovo izborno evangjelje. Rim, 1878, 184 p.; Vajs J., J. Kurz. Evangeliarium Assemani. Codex Vaticanus 3. slavicus glag. 1. Prolegomena, tabulae. Pragae, 1929, 33+158 p.; 2. Úvod, text v přepise cyrilském, poznámky textové, seznamy čtení. Vyd. J. Kurz. Praha, 1955, 348 p.; Weingart M. — Bsl, 1, 1929, p. 242 (рец.); Vašica J. — LF, 79, 1956, p. 302—304 (рец.); Vey M. — BSLP, 52, 1956, 2, p. 189 (рец.); Mareš F. — Slavia, 26, 1957, p. 408—410 (рец.); Hamm J. — Slovo, 6—8, 1957, p. 346—349 (рец.); Иванова-Мавродинова В., А. Джурова. Асеманиевото евангелие. Старобългарски глаголически памегник от X век. 2. Факсимилно издание. С., 1981, 158 л.

Лит.: Karaman M. Identità della lingua letterale slava. — Ръкопис във Ватиканската библиотека, 1746—1750 г.; Assemani J. S. Kalendaria ecclesiae universae. 1. Roma, 1750, 568 p.; Bobrowski M. Codices slavici Bibliothecae Vaticanae. — In: Scriptorum Veterum Collectio Vaticanis Codicibus. Actes Vaticanae, 1820, 7, Kalendaria Julii. Romae, 1820; Dobrovský J. Institutiones linguae slavicae dialecti veteris. Vindobonae, 1822, p. 688—689; Bobrowski M. Codices slavici Bibliothecae Vaticanae. — In: Maius A. Catalogus codicum Bibliothecae Vaticanae. Codices Orientales Bibliothecae Vaticanae. Romae, 1831, p. 105—106; Kopitar B. [Кирилска транслитерация на част от текста на Асеманиевото евангелие]. — Библиотека на Народния музей в Прага, ръкопис, сигн. IX D 26; Kopitar B. Glagolita Clozianus. Vindobonae, 1836, p. IV, X, XXV, XXVIII; Kopitar B. Hesychii glossographi discipulus et ἐπιγλωσσιστὴς russus. Vindobonae, 1839, p. 39—44; Silvestre J. B. Paléographie universelle. 4. Paris, 1841, p. 242—243; Срезневский И. И. Древние письмена славянские. СПб., 1848, с. 36; Григорович В. И. Статьи, касающиеся древнего славянского языка. Казань, 1852, с. 62—63, 73—74; Григорович В. И. Исследования о древних памятниках старославянской литературы. СПб., 1852, с. 6, 10, 32—33 (бележки на И. И. Срезневски); Шафарик П. Й. Взгляд на древность глагольской письменности. — ИИАН по ОРЯС, 1, 1852, с. 367—389; Šafařík P. J. Památky hlaholského písemnictví. Praha, 1853, p. VII—VIII, 43—47; Бодянский О. М. О времени происхождения славянских письмен. М., 1855, с. 307; Miklosich Fr. Glagolitisch. — In: Allgemeine Encyklopädie der Wissenschaften und Künste. Ersch-Gruber. Leipzig, 1859, p. 420; Срезневский И. И. Ватиканское глаголическое евангелие. — ИИАН по ОРЯС, 10, 1861—1863, л. 10, с. 160; Rački Fr. Uvod. — In: Assemanov ili Vatikanski evangelistar. Zagreb, 1865, p. V—XII, C—CXIX; Jagić V. Uvod. — In: Assemanov ili Vatikanski evangelistar. Zagreb, 1865, p. XII—XCIX; Срезневский И. И. Древние глаголические памятники сравнительно с памятниками кириллицы. СПб., 1866, с. 71—74; Срезневский И. И. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. 2. СПб., 1867, с. 49—69, 77—81; Crnčić Iv. Pripomenak. — In: Assemanovo izborno evangjelje. Rim, 1878, p. III—LXXVI; Vondrák V. Zur Kritik der altslovenischen Denkmäler.— Sitzungsberichte der philosophich-historischen Classe der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften zu Wien, 112, 1886, p. 743—784; Энциклопедический словарь Брокгауз. 2, полутом 3. СПб., 1890, с. 312—313; Vondrák V. Altslovenische Studien. Über das gegenseitige Verhältnis der ältesten Evangelientexte. — Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Classe der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften zu Wien, 122, 1890, 7 Abhandlung, p. 53—67; Vondrák V. Über einige orthographische und lexikalische Eigentümlichkeiten des Codex Suprasliensis im Verhältnis zu den anderen altslovenischen Denkmälern. Codex Assemanianus. — Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Classe der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften

zu Wien, 124, 1891, 2 Abhandlung, p. 31, 57—67; Леонид архим. О родине и происхождении глаголицы и об ее отношении к кириллице. СПб., 1891, с. 5, 29, 38—39, 47; Щепкин В. Н. Рассуждение о языке Саввиной книги. СПб., 1899, с. 82—84; Сергий архим. Полный месяцеслов Востока. 1. М., 1875, с. 94—95; Щепкин В. Н. Ассеманово евангелие. — Отчет Отделению Русского языка и словесности, приложение. ИОРЯС, 7, 1902, 3, с. 164—167; Богословская энциклопедия. 10. 1909, с. 224; Grünenthal O. Die Übersetzungstechnik der altkirchenslavischen Evangelienübersetzung. — ASPh, 31, 1910, p. 321—366, 507—528; 32, 1911, p. 1—48; Ягич В. Глаголическое письмо. — В: Энциклопедия славянской филологии. 3. СПб., 1911, с. 126—127; Vondrák V. Altkirchenslavische Grammatik. Berlin, 1912, p. 20—21, 151—153, 205—207, 494—495; Jagić V. Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache. Berlin, 1913, p. 235—243; Цонев Б. История на български език. 1. С., 1919, с. 163, 176—178; Kul'bakin S. Du classement des textes vieux-slaves. — RES, 2, 1922, p. 175—205; Vajs J. Specimina codicis Assemaniani slavici Vaticani 3. Romae, 1924, 2+16 p.; Kurz J. O potřebě nového vydání rukopisu Assemanova. — LF, 53, 1926, p. 106—118, 234—247; Vajs J. Evangelium sv. Marka a jeho poměr k řecké předloze. 1. Praha, 1927, p. 11—28; Сперанский М. Н. Славянская письменность XI—XIV вв. на Синае и в Палестине. — ИОРЯС, 32, 1927, с. 77—78; Kul'bakin S. Le vieux slave. Paris, 1929, p. 21—22, 50, 71—72, 90, 359—361; Огієнко І в. Пам'ятки старо-слов'янської мови X—XI віків. Варшава, 1929, с. 33—35, 240—243; Vajs J. Prolegomena. — In: Evangeliarium Assemani. 1. Pragae, 1929, p. V—XXVI; Vajs J. — LF, 56, 1929, p. 299—300; Arnim B. v. Studien zum altbulgarischen Psalterium Sinaiticum. Leipzig, 1930, p. 65—66, 162—184; Van Wijk N. Geschichte der altkirchenslavischen Sprache. 1. Berlin-Leipzig, 1931, p. 24—25, 142—151; Vajs J. Evangeliář Assemanův. — In: Sborník prací I sjezdu slovanských filologů v Praze, 1929. 2. Praha, 1932, p. 730—734, 1048—1052; Сперанский М. Н. „Злые дни" в приписках Ассеманова евангелия. — МкП, 8, 1932, с. 42—53, 180—181; Vajs J. Rukověť hlaholské paleografie. Uvedení do knižního písma hlaholského. Praha, 1932, p. 111, 126—128; Diels P. Altkirchenslavische Grammatik. 1. Heidelberg, 1932, p. 8—9, 30—31, 98—100, 107; Mladenov St. Assemański albo Watykański Ewangeljarz. — In: Słownik starożytności słowiańskich. Zeszyt próbny. Warszawa, 1934, p. 1—3; Kurz J. Nárys částečné charakteristiky jazyka kodexu Assemanova podle fototypického vydání. — In: II międzynarodowy zjazd sławistów, sekcja I. — językoznawstwo. Księga referatów. Warszawa, 1934, p. 68—69; Романски С т. Старобългарски език в образци. С., 1945, с. 19—27, 271—369; Bauer J. Bezpředložkový lokál ve staroslověnských evangeliích. — Slavia, 19, 1950, p. 40—56; Kurz J. Seznam evangelijních čtení obsažených v staroslověnském rukopise Assemanově. — Slavia, 20, 1951, p. 336—374; Grivec Fr. Dikcija Assemanijevega glagolskega evangelistarja. — Slovo, 3, 1953, p. 5—34; Grivec Fr. ѲѦѠѸѪ ГѦѠѢА (на семъ петрѣ). — Slovo, 4—5, 1955, p. 24—46; Kurz J. Úvod vydavatelův. — In: Evangeliář Assemanův. 2. Vyd. J. Kurz. Praha, 1955, p. VII—XVII; Noha M. Číslice v Assemanově kodexu. — Slavia, 25, 1956, p. 394—400; Иванова-Мавродинова В. Украсата на старобългарските глаголически ръкописи. — Изкуство, 15, 1965, 7, с. 10—16; Стоянов Ст., М. Янакиев. Старобългарски език. Текстове и речник. 3 изд. С., 1965, с. 43—51; Велчева Б. Глаголицата и школата на Климент Охридски. — Кл. Охр., с. 133—141; Райков Б. Ранни календарни вести за Климент Охридски. — Кл. Охр., с. 321, 322; Харисијадис М. Грчко-словенски врски на подрачјето на македонската ракописна орнаментика. — В: Словенска писменост. 1050-годишнина на Климент Охридски. Охрид, 1966, с. 114—115; Велчева Б. Към Добромировото евангелие. — В: Славистичен сборник. С., 1968, с. 126—128; Илчев П. Към проблема за езиковата сегментация на старобългарските текстове. — БЕ, 19, 1969, 3, с. 220—228; Kurz J. Nazalni vokali u Asemanovu kodeksu. — Slovo, 20, 1970, p. 5—28; Львов А. С. Глаголица и некоторые проблемы праславянской фонетики. — Slovo, 21, 1971, p. 57—69; Илчев П. Старобългарските алограми и тяхната дистрибуция. — ККФ 2, с. 321—340; Добрев И в. Глаголическият текст на Боянския палимпсест. С., 1972, с. 13—14, 80; Иванова-Мавродинова В. Култура и изкуство през време на Първата българска държава. Глаголически ръкописи. — В: История на българското изобразително изкуство. 1. С., 1976, с. 103—108; Жуковская Л. П. Текстология и язык древнейших славянских памятников. М., 1976, с. 31—34, 52, 253—263; Djurova A. Die bulgarische Miniatur und das bulgarische Ornament im 10. bis 14. Jahrhundert. — Codices manuscripti, 4, 1978, p. 9—20; Джурова А., Б. Димитров. Славянски ръкописи, документи и карти за българската история от Ватиканската апостолическа библиотека и Секретния архив на Ватикана IX—XVII в. С., 1978, № 2, табл. VI—XII; Djourova A. L'ornement et la miniature dans les manuscrits bulgares du Xe au XIVe siècle. — Byzantion, 49, 1979, p. 110—132; Иванова-Мавродинова В., Л. Мавродинова. Украсата на старобългарските глаголически ръкописи. — В: Славянска палеография и дипломатика. С., 1980 с. 190—

193; Джурова А. Към въпроса за оформлението и украсата на старобългарските глаголически и кирилски ръкописи. — В: Българско средновековие. Българо-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Иван Дуйчев. С., 1980, с. 308—312; Велчева Б. Проблеми на глаголическата писменост. — ККФ 3, с. 167—171; Велчева Б. За една кирилска приписка в Асеманиево евангелие. — В: Помощни исторически дисциплини. 3. С., 1981, с. 93—98; Джурова А. Хиляда години българска ръкописна книга. Орнамент и миниатюра. С., 1981, с. 17—21, 23, 27, прил. 1—12; табл. I, III—IV; Иванова-Мавродинова В., А. Джурова. Асеманиевото евангелие. Старобългарски глаголически паметник от X в. I. Художественоисторическо проучване. С.,1981, 98 с.

Димитър Минев

АТАНА̀СИЙ АЛЕКСАНДРИ́ЙСКИ (между 293—298 — 2. V. 373) — виз. църковен деец и писател. Роден в Александрия. Родителите му са християни гърци. А.А. е свидетел на жестокото гонение на християните при имп. Диоклециан през 303. В Александрия, която била един от културните центрове и се славела със своето катехизическо училище, А.А. има възможност да получи солидно за времето си образование и много добра подготовка за бъдещата си дейност. Запознат е и със светските науки, с философията на Платон, стоиците, епикурейците и неоплатониците. Познава много добре и съчиненията на по-ранните църковни отци и писатели. Изучава и право. Овладява добре библейските книги. Според свидетелството на *Григорий Богослов* А.А. „така изучил всички книги на Стария и Новия завет, както друг не изучил и една“. Връзките му с египетските монаси-отшелници, особено с Антоний Велики, засилват у него стремежа към аскетичен живот.

Големите дарования и подготовката на А. А. привличат вниманието на александрийския архиепископ Александър, който го назначава за свой секретар. В 319 го ръкополага за дякон. Като секретар на архиепископ Александър А.А. взема участие в Първия *вселенски събор* в Никея през 325. Макар и още млад дякон, по думите на Григорий Богослов той „бил удостоен с първенство между събралите се епископи“. На събора се изявява като твърд защитник на православието. Цялата му по-нататъшна дейност се свързва с борбата против *арианството*. Наскоро след събора архиепископ Александър умира. А.А. единодушно е избран през 328 на негово място. След Първия вселенски събор арианите не се примиряват. От това време започват за А.А. непрекъснати тревоги и беди. Неведнъж той е изправян пред смъртна опасност. Пет пъти е отстраняван от Александрийската архиепископска катедра (при императорите Константин Велики, Констанций, Юлиан и Валент) и прекарва 17 г. в изгнание. Враговете му отправят срещу него най-различни клевети и обвинения, но на съборите в Рим (340) и Сердика (343), където А. А. присъству-

Атанасий Александрийски. Стенопис в църквата „Св. Николай“ до Мелник, XII—XIII в.

ва, той бива оправдан. През 362 свиква поместен събор в Александрия, на който арианството отново е осъдено. След последното изгнание, макар и крайно изнурен и в напреднала възраст, се грижи непрестанно за омиротворяване на църквата, като проявява и към своите противници и врагове търпимост и разумна умереност. Канонизиран е от църквата (373). Паметта му се празнува на 18 ян. и 2 май.

А.А. оставя богато литературно-богословско наследство. Съчиненията му се отличават с яснота и богословска начетеност и задълбоченост. Разделят се на 6 групи: 1) апологетически: Слово против езичниците, Слово за въплощението на Логоса (Словото); 2) догматико-полемически: Четири слова против арианите, Четири послания до Тмуитския епископ Серапион, Книга за Св. Троица и за Св. Дух, За явяването в плът на Бог-Слово и против арианите, Послание до император Йовиан, Изложение на вярата, Най-пространно слово за вярата, Изяснение на думите: „Всичко ми е предадено от моя отец“ (Мт 11:27), Послание до Коринтския епископ Епиктет против еретиците, Послание до епископ и изповедник Аделфий против арианите и Послание до Максим Философ; 3) историко-полемически: Апология против арианите, Апология пред император Констанций, Апология за бягството при нападението от страна на Сириан, Послание до монасите или История на арианите, Окръжно послание, Окръжно послание до епископите на Египет и Либия, Послание за постановленията на Никейския събор, За Дионисий, александрийски епископ, Послание до брат Серапион (за смъртта на Арий), Послание за съборите в Аримини и Селевкия, Свитък до антиохийците, Послание до Руфиниан и Две послания до Луцифер; 4) екзегетически — запазени са само откъси от тълкувания върху псалмите, Евангелието според евангелист Матей и Евангелието според евангелист Марко; 5) аскетически: Житие на Антоний Велики, Послание до Драконтий, Послание до авва Орисий и Послание до монах Амун; 6) пасхални (празнични) послания, в които между другото А.А. определя деня за празнуване на Възкресение Христово (Великден).

Плодоносната дейност на А.А. е оценена високо от неговите съвременници, от следващите поколения, от Източната и Западната църква. Той е първият от малцината църковни отци, наречени „велики“. Единствен той се почита и прославя от църквата като „баща на православието“.

Някои от съчиненията на А.А. са преведени твърде рано в старобълг. книжнина. В 906 по нареждане на цар *Симеон* епископ *Константин Преславски* превежда Четири слова против арианите. На следната година преводът е преписан (пак по нареждане на цар Симеон) от *Тодор Доксов*. Презвитер *Козма* цитира Житието на Антоний Велики, преводът на което е направен

Атанасий Александрийски. Поучения. Препис от XIV в.

от *Йоан презвитер*. Определени влияния на противоарианските произведения на А.А. се забелязват във вероизповедното съчинение на Константин-Кирил *Написание за правата вяра*.

Съч.: PG, 25—28; Творения. 1—4. Свято-Троицкая Сергиева лавра, 1902—1903.

Лит.: Möhler J. A. Athanasius der Grosse. Mainz, 1844; Фаррар Ф. В. Жизнь и труды святых отцов и учителей церкви. 1. Петроград, 1902, с. 304—403; Bardenhewer O. Geschichte der altkirchlichen Literatur. 3. Freiburg im Breisgau, 1912, p. 44—79; Шавелѓки Г. Свети Атанасий Велики — светител на цркватa и светилник на православието. С., 1924, 4+66 с.; Флоровский Г. В. Восточные отцы IV-го века. Париж, 1931, с. 26—44; Памятники византийской литературы IV—IX веков. М., 1968, с. 38—44, 323—324; Tetz M. Zur Biographie des Atanasius von Alexandrien. — Zeitschrift für Kirchengeschichte, 1979, p. 158—192; Bolek A. Żywot Atanazego wiellkiego w słowiańskiej literaturze przekładowej. — Slavia orientalis, 30, 1981, 199—204.

Илия Цоневски

АТАНАСИЙ ПАРОСКИ (Ἀθανάσιος ὁ Πάριος) (1725—1813) — грц. просветен и църковен деец. Роден в селцето Костос на о-в Парос, където получава основното си образование. Учи в Смирна и в Света гора — в прочутата Атонска академия, в която слуша лекции по философия при Евгений Вулгарис. Става учител в Солун. Когато избухва епидемия, той се преселва на о-в Керкира и продължава ученията си при Никифор Теотоки. Посещава някои европ. страни, а след смъртта на Евгений Вулгарис е преподавател в Атонската академия по философия и богословие. От 1781 възглавява училището в Солун, става монах, йеродякон и йеромонах. Посещава и Цариград, където патриарх Теодосий II го повиква да стане учител, да го ръкоположи за епископ и след това да го назначи за митрополит. А.П. отказва да стане епископ и митрополит, понеже се смятал за недостоен за такава отговорна и висока църковна длъжност. Известно време е преподавател на о-в Хиос, след това се заселва в манастира „Св. Йоан Предтеча (Продром)" близо до гр. Бер (смята се, че е станал и негов игумен). Към края на живота си се оттегля в манастир на о-в Хиос, където и умира.

А.П. е известен писател. В близки отношения е с мнозина културни дейци, на първо място с Никодим Светогорец (Агиорит), който го насърчава за писателска и просветна дейност. В Б-я са запазени много от неговите печатани и ръкописни книги на богословски и философски теми — напр. „Изложение на истините на православната вяра" (1774) и „Кратко изложение на догмите на вярата" (1806). Автор е на проповеди, поучения, политически статии и брошури. Известни са неговите жития на св. Григорий Палама и на св. Марко от Ефес. А.П. съставя и ценното помагало „За ораторското изкуство", в което е събрана цялата теория на красноречието от класическо и по-ново време.

Връзките на А.П. с манастира „Продром" стават повод да преведе на новогрц. език *Пространното житие на Климент Охридски*. (Монасите от манастира били задигнали главата от мощите на св. Климент и я пазели като голяма светиня; оттук и интересът им към живота на Климент Охридски.) Пространното Климентово житие е издадено за пръв път през 1742 в гр. Москопол. Първият превод на А.П. е отпечатан във Венеция през 1784 заедно с грц. служба на светеца. Второто издание на превода е публикувано през 1805 в Лайпциг в книга под заглавие „Небесен съд" (Οὐρανοῦ κρίσις). Книгата е била готова за печат още през 1795, следователно А. П. не е използувал превода, издаден през 1802 от А. Памперей. Двете издания на новогрц. превод на А.П. се различават твърде много помежду си и е по-правилно да се говори за 2 превода, макар че има отделни общи моменти и за двете издания, които отразяват оригинала. Напр. известното място „на нас българите" (XXII, 66) във II издание е станало само „на българите" и по този начин авторът, архиепископ *Теофилакт Охридски*, не се включва между бълга-

рите. Годината на покръстването на българите в различните ръкописи на Теофилактовото житие е посочена като 869 или 862, а в преводите съответно се сочат годините 866 и 865. Най-голяма е обаче разликата в сведенията за Кирил и Методий. При втория си превод А.П. е използувал нови извори. Засега се предполага, че е използувал грц. превод на „Истинска повест. . .", която е съществувала в Хилендарския манастир под заглавие „Хилендарска повест" (Χιλανδαρικὴ διήγησις). В изданието от 1805 се съобщава, че Кирил и Методий са покръстили българите и за българите са създали азбука; много повече са обяснителните бележки към собствени имена, лица, местности и селища. Преводът е имал твърде голямо значение. Той е бил известен на всички светогорски манастири, на целия православен свят. За това говори и преиздаването му през 1807 и 1850.

Лит.: Μεγάλη Ἑλληνικὴ ἐγκυκλοπαίδεια. 2, p. 9; Иванов Й. Гръцко-български отношения преди църковната борба. — В: Сборник в чест на проф. Л. Милетич по случай на 25-годишната му книжовна дейност 1886—1911. С., 1912, с. 175—179; Туницкий Н. Л. Св. Климент, епископ словенский. Сергиев посад, 1913, с. 18—45; Βασιλάκης Μ. Ὁ Ἀθανάσιος ὁ Πάριος καὶ τὸ ἔργον του. Chio, 1958, 46 p.; Οἰκονομήδης Δ. Ἀθανάσιος ὁ Πάριος. — Ἐπετηρὶς ἑταιρείας κυκλαδικῶν μελέτων, 1, 1964, p. 347—422; Βαλληνδρῆ Ν. Ἐπὶ τῇ 150 ἐτηρίδι ἀπὸ τοῦ Παρίου. — Ἐκκλησία, 41, 1964, p. 18—22; Милев Ал. Гръцките жития на Климент Охридски. С., 1966, с. 22—23.

Александър Милев

АТО̀Н, Светогорски полуостров, Света гора — най-източният полуостров на Халкидическия полуостров. Започва при залива на гр. Йерисо, простира се в югоизточна посока в Егейско море на протежение от ок. 50 км и ширина 5—10 км, като в долния край завършва с пл. Атон (най-голямата ѝ височина е 1953 м над морското равнище). Въпреки планинския и горист характер п-вът е населяван още от древни времена. В горния край се свързва с континента чрез дълбок землен изкоп, който местното население нарича Провлака (името е от слав. произход). Според старинно предание персийският цар Ксеркс I (485—465 пр.н.е.) във войната против гърците през 480, след като при опита да прекара флотата си край южния бряг на п-ва загубва поради бурното морско течение около 300 кораба и 20 хиляди войници, заповядва да направят този изкоп, за да прекара през него войската си. Древногрц. историк Тукидид (роден към 460—455 пр.н.е.), запознат добре с положението в източнотракийската област, говори за „малките градове" на Атонския п-в и споменава като тамошно население „смесени варварски племена". Многочислените тракийски племена, които населяват югоизточния дял на Балк. п-в и достигат до крайбрежието, като проникват и на някои от о-вите (Самотраки), се заселват и на Атонския п-в, където се задържат поради недостъпността на мястото до сравнително късна епоха. Писмени свидетелства и старинна топонимия показват, че слав. племена от бълг. група проникват и се настаняват трайно в близост с п-ва и по всяка вероятност на самия него още през ранното Средновековие. Свидетелства на виз. документи говорят за наличие на слав. поселения в областта на гр. Йерисо, при шийката на п-ва през втората половина на X столетие. Слав. население се установява и в съседния западен п-в от Халкидика; за това говорят неговото старинно название Лонгос (от старобълг. лѫка — 'лъка') и някои други местни наименования.

Поради своята недостъпност и усамотеност Атонският п-в привлича още в твърде ранни времена заселници — монаси и отшелници. Още през ранното Средновековие тук възникват монашески поселения — манастири и уединени живелища (килии), които постепенно се разрастват и в тях се съсредоточават все по-голям брой монаси. Времето на възникване на отделните обители и тяхното развитие не винаги могат да се проследят точно. В по-големи подробности е позната историята на най-

Атонските манастири. Гравюра върху мед, 1707 г.

старинния и най-значителен манастир, известен под името Велика лавра „Св. Атанасий Атонски“, разположен в югоизточния край на п-ва. Основателят на манастира Атанасий поради доброто си познанство с имп. Никифор II Фока (963—969) получава към 963 големи дарения за строежа на своята обител. Няколко години по-късно (969) той съставя въз основа главно на по-стари съществуващи образци (предимно на *Теодор Студит*, починал през ноем. 826) устав (типик) на манастира. Този устав получава голяма известност в православния свят и става от своя страна образец за други подобни манастирски устави. В него, както и в Завета, който основателят на Рилския манастир съставя около двадесет години порано (към 941), са включени редица общи положения, смятани задължителни за монашеството през X в. — това показва съпоставката между двата паметника (направена от Й. *Иванов*). Макар да липсват преки свидетелства, може да се допусне, че в Лаврата на св. Атанасий монашествуват още през Средновековието и лица от бълг. потекло. В богатата ръкописна сбирка на манастира се съхраняват сведения, които представят интерес за бълг. минало. В един от намиращите се там ръкописи (№ 1191, л. 6—7б) от XVIIв. се намира преписана грамотата, която бълг. цар Иван-Александър (1331—1371) издава през апр. 1341 на манастира „Богородица Умиление (Елеуса)“, разположен при гр. Месемврия (дн. Несебър). Във връзка с новата история на Лаврата на св. Атанасий Атонски заслужава да се припомни, че там работи към средата на XIX в. бележитият бълг. живописец Захарий Зограф (1810—1853), който през 1852 изографисва нартиката в съборния храм на манастира, между другото сцената на *вселенските събори*, сцена от Апокалипсиса, гл. 13—14, сцената „Праведните души в рая“ (като част от „Второто пришествие“) и др. На централно място в нартиката художникът изобразява в цял ръст основателя на манастира Атанасий Атонски. Стенописите имат надписи на грц. и бълг. език, в които се споменава името на художника — „Захарий Христов от Самоков“, с точна дата (юни 1852).

През втората половина на X в., изглежда след завоеванията на някои кавказки области от имп. Василий II Българоубиец (976—1025), като заселници на Светогорския п-в пристигат монаси от Грузия и основават на източното крайбрежие свой манастир, познат до днес под името „Ивирон“, щедро подпомогнат от имп. Теофано, вдовица на Роман II (959—963) и майка на Василий II и Константин VIII (1025—1028). В началото на своето съществуване манастирът се развива в тясно сътрудничество с Лаврата на св. Атанасий Атонски. Благодарение на покровителството, което му оказва цариградското правителство чрез големи дарения, манастирът придобива значителни поземлени имоти във вътрешността на Балк. п-в (Тесалия и Македония), а това икономическо възмогване привлича към него все по-голям брой монаси от кавказките земи (грузинци, авазги, лази и др.). През XI—XII в. манастирът става средище на оживена книжовна и художествена дейност. С него е тясно свързан неоплатоническият философ Йоан Петрици, който, както за това свидетелствуват достоверни истор. извори, работи също и в Бачковския манастир при Станимака (дн. Асеновград), основан от Григорий Бакуриани (Пакуриан) — висш виз. пълководец на имп. Алексий I Комнин (1081—1118). Може да се предполага, че Бачковският манастир, обитаван от монаси грузинци и арменци, е във връзка с „Ивирон“ (между другото, вероятно е влиянието на намиращите се в съборния храм на „Ивирон“ изображения на езически философи и писатели като предвестници на християнството върху подобно изображение от XVII в. в трапезарията на Бачковския манастир). Вследствие на куманските и по-късно на татарските завоевания връзките между Атон и кавказките области се пре-

късват, броят на монасите грузинци намалява и „Ивирон“ бива завзет от монаси гърци. Манастирът обаче запазва поземлените си владения във вътрешността на Балк. п-в (така Роженският манастир, разположен при гр. Мелник, остава до късно време метох на „Ивирон“).

През XI—XII в. на Светогорския п-в възникват и други монашески поселения, някои от които по-късно изчезват, а други се запазват до ново време. Монаси от гр. Амалфи (на западния бряг на Апенинския п-в, южно от Неапол) основават в областта на Великата лавра „Св. Атанасий“ обител, която обаче по-късно — вероятно след схизмата между Цариград и Рим (1054), е изоставена и разрушена, като се запазва само местното наименование „Морфину“. По-устойчиви се оказват основаните от православни монаси обители, въпреки че тяхната начална история най-често е свързана с легендарни предания. Според предание през X в. възниква основаният от монаси българи манастир „Св. Георги Зограф“ (*Зографски манастир*). През XI—XII в. е основан от монаси руси манастирът „Св. Пантелеймон“, а в края на XII и началото на XIII в. — сръбският манастир „Хилендар“ („Хиландар“, *Хилендарски манастир*). Особено многочислени са основаните от гърци манастири, чиито имена са засвидетелствувани още през X в.: разположеният на източното крайбрежие Ватопедски манастир, редом с Лаврата на св. Атанасий Атонски най-големият светогорски монашески център; манастирът „Ксиропотам“, после манастирите „Ксенофонт“, „Кутлумуш“, „Констамонит“ („Кастамонит“), „Ставроникита“, „Есфигмен“, „Филотей“, „Дохиар“, „Симон-Петра“, „Дионисий“, „Григориу“ и др. Представители на двадесетте най-големи манастира управляват монашеския живот на Света гора, като изпращат в Протата, намиращ се в средището на п-ва — Карея, свои представители (антипрозопи), които действуват под ръководството на един върховен предстоятел (прот на Света гора). На западното крайбрежие на п-ва (на юг от пристанището Дафни) е разположен манастирът „Св. Павел“, който през късното Средновековие е населяван от монаси българи и сърби, и се издига като значително книжовно средище. През XIX в. избухва голям пожар и унищожава събраните в манастира книжовни и художествени ценности; само малък брой от тях по щастлива случайност оцелява — Четвероевангелието на цар Иван-Александър от 1356 (Лондонското евангелие), Томичовият псалтир от началото на втората половина на XIV в. и др.

Монаси българи обитават повечето от светогорските манастири през Средновековието и особено през епохата на османското владичество. Средновековните бълг. владетели, особено през Втората бълг. държава, правят щедри парични и имотни дарения на различни манастири, за което свидетелствуват запазените царски грамоти. Когато след победата на бълг. войска над войските на солунско-епирския имп. Теодор Комнин (1215—1230) в битката при Клокотница (9—22 март 1230) в пределите на бълг. държава са включени областите на Тракия и Македония до Епир и Адриатическо море, победителят цар Иван Асен II (1218—1241) посещава (апр. 1230) Света гора и прави на главните тамошни обители щедри дарения, утвърдени чрез царски грамоти, оставени в Лаврата на Св. Атанасий Атонски и в Протата (според сведения на Патриарх Евтимий Търновски, добре осведомен за положението и старините там). В архива на Ватопедския манастир е запазена дарствена грамота на царя за този манастир, издадена през апр. 1230, чрез която на тази обител се признават права на владение на едно селище, разположено в областта на гр. Сяр (Западна Тракия). Чрез дадената на Протата царска грамота се потвърждават общо правата на светогорските манастири и се правят парични дарения. Според други сведения чрез издадена на манастира „Ивирон“ грамота се потвърждават неговите пра-

Зографски манастир

ва над манастира „Богородица Умиление (Елеуса)" в областта на гр. Струмица.

По своята вътрешна уредба светогорските манастири се делят на два основни вида: общежителни и идиоритмични. В първия вид обители монасите разполагат с по-ограничени лични права, докато в идиоритмичните обители те имат по-голяма лична самостоятелност (разполагат с лични имущества, хранят се поотделно и др.). Всеки манастир се управлява от изборен (пожизнено) игумен, подпомаган от изборен съвет на старци измежду монасите на обителта. По-големи или по-малобройни групи от монаси обитават отделни килии и скитове, а освен това има и отшелници. На Светогорския п-в манастирите притежават различни по размери и доходност поземлени имоти (лозя, маслинени насаждения). В някои манастири и скитове се изработват дребни култови предмети, предназначени за продан, другаде (напр. в Карея) живописци изработват копия на икони. В манастирските книгохранилища и архиви (които се помещават най-често в специално изградени кули с оглед на запазване от честите пожари) се съхраняват огромно количество ръкописи и документи от Средновековието и от по-ново време. И досега само част от тези книжовни богатства са надлежно описани, проучени и критично издадени. В ново време управлението на светогорските обители, смятани като автономна монашеска република, се урежда чрез специална конституционна харта от 1924—1925. Във верско-догматично отноше-

ние Света гора Атонска играе роля на най-значително средище на източноправославната църковност и най-верен пазител на традициите на виз. православие.

Днес библиотеките на атонските манастири са богата съкровищница на средновековни ръкописи. В тях се съхраняват над 10 000 ръкописа, сред които повече от 1000 са славянски. Най-богати сбирки от слав. ръкописи се пазят в Хилендарския (повече от 800) и в Зографския манастир (над 300). Слав. ръкописи има също в манастирите „Ивирон", „Св. Павел", „Св. Пантелеймон", Великата лавра „Св. Атанасий" и др.

Сред ръкописите от атонските манастири се намират редица ценни преписи на произведения с кирило-методиевска тематика. В Драгановия миней, бълг. паметник от XIII в., който се пази в библиотеката на Зографския манастир, се намират важни преписи от Службата на Кирил и Службата на Методий. В този манастир има още един препис на Методиевата служба от XIII в., там е и Прологът, писан през XV в. от поп Иван Милошев и брат му Никола в с. Пископие, Дебърско, в който е открит единственият известен днес препис на Първото житие на Наум (вж. *Жития на Наум Охридски*) и препис от слав. превод на *Краткото житие на Климент Охридски* от *Димитър Хоматиан*. В Зографския сборник от XIV в. (№ 103) е включен препис от Похвалното слово за Михаил и Гавриил от *Климент Охридски*. В Зографския манастир се съхранява и препис от XV—XVI в. на „За буквите" от *Черноризец Храбър*. В последно време в ръкопис от XIII в. е открито единственото известно засега произведение на *Наум Охридски* (Канон на апостол Андрей).

В Хилендарския манастир се намират един препис от XIII в. на Кириловия Проглас към евангелието; два преписа (от XV—XVI и от XVI в.) на съчинението на Черноризец Храбър; т. нар. хилендарски препис от XIII в. на първия Симеонов сборник — *Изборника от 1073 г.* (в същия ръкопис е засвидетелствувана и една част от *Златоструй*, създаден по времето на цар Симеон); препис от третата четвърт на XIII в. на краткия Златоструй (самостоятелна редакция). С Хилендарския манастир са свързани препис от 1263 на Шестоднева от *Йоан Екзарх* (сега в Държ. исторически музей в Москва); два преписа от XIV в. на Учителното евангелие от *Константин Преславски* (единият е т. нар. Виенски препис, сега

Хилендарски манастир

Манастир „Св. Пантелеймон“

в Придворната библиотека във Виена, вторият се пази в манастира).

В книгохранилищата на атонските манастири през Средновековието са се намирали забележителни паметници, изнесени по-късно оттам. До XVII в. в манастира „Св. Павел“ се е съхранявал Лаврентиевият сборник от 1348, в който са поместени съчинението на Константин-Кирил Философ *Написание за правата вяра* и „За буквите“ от Черноризец Храбър. През XIX в. от Атон руският славист П. И. Севастянов занася в Русия ръкопис от XIII—XIV в., който съдържа единствения познат днес препис от първичната редакция на Похвалата за Кирил от Климент Охридски. До 1844/45 на Атон се е намирало глаголическото *Мариинско евангелие,* а до 1860 в Зографския манастир е било глаголическото *Зографско евангелие.*

Лит.: Успенский Порфирий. История Афона. 1. Афон языческий. Киев, 1877, 228 с.; 2. Афон христианский, мирский. Киев, 1877, 179 с.; 3. Афон монашеский. Киев, 1877, 383 с.; Успенский Порфирий. Второе путешествие по святой горе Афонской в годы 1858, 1859 и 1861, и описание скитов Афонских. М., 1880, 529 с.; Кавелин Л. Русский монастырь св. великомученика и целителя Пантелеймона на святой горе Афонской. М., 1886, 280 с.; Странствования Василия Григоровича-Барского по святым местам Востока с 1723 по 1747 г. 3. 1744 г.: Второе путешествие . . . им самим описанное, более подробное, с 32-мя собственноручными его рисунками и картою Афонской горы. СПб., 1887, 413 с.; Успенский Порфирий. Книга бытия моего. Дневники и автобиографические записки. Изд. под ред. П. А. Сырку. 1—8. СПб., 1894—1902; Кънчев В. Света гора. Пътни бележки. Пловдив, 1896, 54 с.; Кондаков Н. П. Памятники христианского искусства на Афоне. СПб., 1902, 361 с.; Стоилов А. Преглед на славянските ръкописи в Зографската манастирска библиотека. — Приложение към ЦВ, 3, 1903, 7—9, с. 117—160; Ильинский Г. А. Рукописи Зографского монастыря на Афоне. — ИРАИК, 13, 1908, с. 253—276; Ильинский Г. А. Значение Афона в истории славянской письменности. — ЖМНП, Новая серия, 18, 1908, отд. 2, с. 1—41 (същото в: Илински Г. А. Света гора и нейното значение за историята на славянската книжнина. С., 1910); Протич А. Света гора и българското изкуство. — БПр, 1, 1929, 1—3, с. 249—276; Ковачев М. Хилендарският параклис Св. Иван Рилски. — Родина, 1, 1938, 1, с. 213—215; Ковачев М. Българските царе и първенци на Атонските манастири. — Родина, 2, 1939, 4, с. 182—188; Захариев В. Ктиторски образи на българи в светогорските манастири. — Родина, 3, 1941, 3, с. 126—145; Ковачев М. Зограф. Изследвания и документи. 1. С., 1942, 414 с.; Ковачев М. Български ктитори в Света гора. С., 1943, 176 с.; Мошин Вл. Русские на Афоне и русско-византийские отношения в XI—XII вв. — Bsl, 9, 1947—1948, p. 55—85; 11, 1950, p. 32—60; Цанков Ст. Светата гора Атон и нейното съвременно положение. — ГДА, 3 (29), 1953—1954, с. 304—327; Климент Рилец. Рилският манастир и Света гора. — ДК, 43, 1963, 7—8, с. 36—44; Дуйчев Ив. Центры византийско-славянского общения и сотрудничества. — ТОДРЛ, 19, 1963, с. 107—129; Dujčev Iv. Le Mont Athos et les Slaves au Moyen âge. Le Millénaire du Mont Athos 963—1963. — In: Etudes et Mélanges. 2. Venezia, 1964, p. 121—143; De Mendieta E. A. Mount Athos. The Garden of the Panaghia. Berlin—Amsterdam, 1972, 360p. (p. 15—29 библ.); Дуйчев Ив. Русский Пантелеймоновский монастырь на Афоне как центр русско-болгарских связей в период средневековья. — Античная древность и средние века. Свердловск, 10,1973, с. 95—98; Милев-Огин Б., М. Берберов. Атон—легенда жива. С., 1981, 116 с.

Иван Дуйчев

Б — втората буква от двете старобълг. *азбуки* (знакът за *б* стои на второ място в азбучната последователност на почти всички буквени системи, които възхождат към северносемитското писмо). Във виз. епоха старогрц. звук *б* се е превърнал в спирант *в*, означаван със същата буква, която е втора в азбучния ред; в старобълг. азбуки знакът за *в* е на трето място, а новосъзданата буква за *б* е поставена пред него. Старобълг. буква се нарича **боукы** (съществително име — „писмо", „буква"), някъде **боукъвн** (друга форма на същата дума). Има числена стойност 2, но само в *глаголицата* (в *кирилицата* знаковете, които не са заети направо от виз. унциал, са оставени без числена стойност).

Глаголическата фигурка за *б* е изградена обикновено от 7 отделни чертици, които образуват 2 ясно разграничени буквени части: 1) Горната част се състои от 3 изправени (но не непременно вертикални) щрихчета (рогчета), които са съединени в долната си част от 2 хоризонтални линийки (сх. ⱆ). По същия начин се изписва и глаголическото *ш*. В някои текстове (напр. в Асем. ев. и у четвъртия главен писач на Син. пс.) лявата линийка се подава малко навън (тип ⱆ). 2) Долната половина е изградена от 2 линии: хоризонтална, която се нанася върху долната редова ос и обикновено е подълга, и изправена, която съединява двете буквени части. В зависимост от мястото, в което тя докосва горната *ш*-образна буквена част, се различават 2 разновидности на глаголическото *б*: при едната изправеното щрихче се добавя като продължение на най-лявото рогче от горната част или много близко до долния му край и ъгълът между него и редовите оси е почти прав (тип ⱂ , респ. ⱂ и ⱂ), при другата то започва по-навътре и обикновено има по-голям наклон (тип ⱂ или дори ⱂ). Първият вариант е по-старинен; характерен е за всички старобълг. глаголически ръкописи с изключение на Клоц. сб., частите, писани от първия и третия главен калиграф на Син. пс., Охридските глаголически листове и интерполираните листове на Зогр. ев. Втората разновидност освен в посочените текстове се явява в Мюнхенския абецедар и в някои от паметниците, образуващи преход към хърватската глаголица (не редовно). За възможната мотивировка на тази буквена фигура вж. *Глаголица*.

В най-старите кирилски паметници — Сав. кн., Супр. сб., Ен. ап., Хилендарските листове, стълбецът на буквата и горната хоризонтална черта са приблизително еднакви по дължина (сх. Б). В други паметници — Листовете на Ундолски, Добромировото евангелие, Новгородските листове, Григоровичевия паримейник, се наблюдава тенденция към намаляване на хоризонталната горна линия и удължаване на буквата (сх. Б). Общо взето, за среднобълг. паметници е характерна и обратната тенденция — към удължаване на горната линия, която в много паметници излиза извън долното очертание на буквата (напр. в Погодиновия псалтир, Зографските листове от 1277, Търновското евангелие). В края на XIII и през XIV в. това написание е широко разпространено (срв. напр. Рилското *б*-евангелие, Рилското евангелие от 1361, Лесновския паренесис от 1353 и др.; сх. Б). Петлицата на буквата в ранните паметници е по-често триъгълна, с притъпено връхче (Супр. сб., Ен. ап.), и по-рядко закръглена (Сав. кн., Хилендарски листове). В някои от паметниците с „висящо писмо" или със следи от „висящо писмо" (напр. в Добромировото евангелие) се наблю-

дава общо удължаване на буквата и закръглената петлица излиза под останалите букви на реда (сх. Б). Подобно явление се наблюдава и при *ь, в, ъ* и при някои букви в паметници с „висяща" глаголица.

Боряна Велчева Петър Илчев

БАГДА̀ДСКИ ХАЛИФА̀Т, халифат на Абасидите, Арабски халифат. Големите арабски завоевания през VII—VIII в. довеждат до създаването на Арабския халифат — огромно по територия политическо обединение, разпростряло се върху земите на Западна Азия (Близкия и Средния изток), Северна Африка и Югозападна Европа. След IX в. от неговите владения отпадат редица земи и народи. През 750—1258 владетелите му (халифите) произхождат от династията на Абасидите. Затова за този период е прието названието халифат на Абасидите; употребява се и синонимът му Б.х. (по името на столицата Багдад).

Арабите говорят на арабски език, който принадлежи към семитско-хамитската група езици. Семитските племена са автохтонно население на Арабския п-в; през III хилядолетие пр.н.е. се разселват и в Месопотамия и Сирия. Процесът на формирането на единната арабска народност достига най-интензивно развитие през IV—VI в. и завършва с появата и утвърждаването на исляма (630). Последвалите арабски разселвания и завоевания довеждат до частична арабизация на древните народи на Предна Азия и Северна Африка — арамеи, финикийци, египтяни, либийци (бербери).

По въпросите за социалната структура на арабското общество в навечерието на създаването на халифата в съвременната наука (главно сред представителите на съветската арабистика) съществуват две противоположни схващания. Според първото, заслужаващо предпочитание, робовладелски отношения съществуват само в земите на дн. Йемен и в градовете Мека и Медина; в цялата останала територия на Арабския п-в разложението на първобитнообщинния строй става по-бавно. Счита се, че основни класи са племенната аристокрация и обикновените селяни (бедуините). Феодални производствени отношения се развиват едва след арабските завоевания. Според второто схващане робовладелските отношения не са прескочени в истор. развитие на арабския свят, но през VI в. те изживяват сериозна криза в областта Йемен; в останалите земи до завоеванията започва процес на оформяне на ранно-феодални отношения. След VII в. тези отношения започват да се налагат в обществено-икономическия живот. Социално-икономическите изменения предопределят големите арабски военни действия през VII и VIII в. От друга страна, арабските племена постоянно са застрашени от завладяването им от страна на Виз. империя и Персия (дн. Иран) на Сасанидите. Покоряването на Йемен от Персия (572—628) премества транзитния път на индийските стоки за Византия от Червено море към Персийския залив и нанася удар на интересите на арабското търговско съсловие в градовете Мека и Медина.

Новата идеология, която трябвало да обоснове завоевателните планове на арабската аристокрация, се появява под формата на нова религия. Ислямът (мюсюлманството — в буквален превод „покорност") заимствува елементи на по-старите религии — юдейство, християнство, учението на ханифите, староарабските езически култове. Създател и пръв разпространител на новата религия е Мохамед, произхождащ от търговския род Хашимити от племето на корейшитите. Нов и важен момент в исляма е предписанието за участие на мюсюлманите в свещена война („джихад") против „неверниците". Тази фанатична доктрина се крепи не само на морални стимули (обещанието, че убитите във война „мъченици на вярата" ще се радват на райското блаженство), но и на практически стимули — в свещената книга „Коран" се определя, че

4/5 от плячката трябва да се разпределя между обикновените воини. Ислямът допринася за притъпяване на социалните противоречия в арабското общество и го тласка по пътя на завоеванията.

Първа крачка към обединението на арабите е признаването в 630 на Мохамед за пророк на аллах и за политически глава на арабската държава. Арабските завоевания се делят на 2 големи етапа. Първият етап (30-те—50-те г. на VII в.) започва през есента на 633 с нахлуване на 3 арабски отряда във виз. провинции Палестина и Сирия. В 640 арабите са вече господари в тези земи, а в 642 овладяват и Египет. Едновременно с отнемането на виз. територии започват и нападателните действия на арабите срещу Иран: в 637 е превзета и разрушена столицата му Ктесифон, а в 651 е унищожена самостоятелността на цялата държава.

Вторият етап на завоеванията (края на VII в. — 30-те г. на VIII в.) започва с пълното овладяване на Северна Африка. В 711 арабската флота прави десант на Пиренейския п-в. В 718 арабите предприемат настъпление и в Галия. Едва в 732 с успеха си в битката при Поатие франкският крал Карл Мартел спира по-нататъшните завоевателни действия и територията на арабите бива ограничена до Пиренейските планини. На изток арабите овладяват Закавказието и Афганистан.

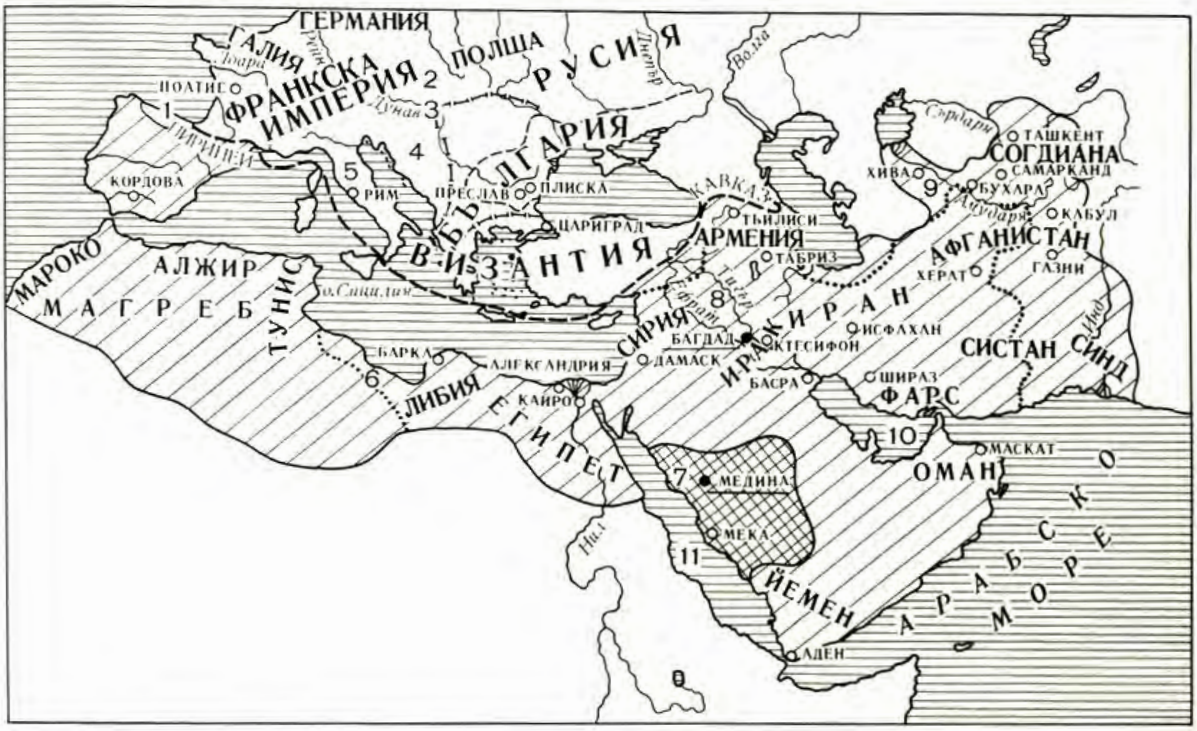
Постепенно в Арабския халифат се налагат феодалните отношения. В началото на VII в. е въведена практиката на закрепостяване на селянина чрез поставяне печат на шията му с указание на мястото на пребиваването му, за да не може да го напуска своеволно. Недоволството на селяните от засилването на феодалната експлоатация довежда често до широки по размах народни движения и въстания (въстанието в 755 начело със Сумбад и в 776—783 начело с Мукани; селската война в 816—837; движенията в 869—883 на зинджите и в 890—906 на карматите и др.).

Неспокойството във вътрешнополитическия живот на халифата се дължи на борбите между знатни арабски родове за овладяване престола на халифа („заместника на пророка"): от 632 до 661 халифи са роднини и сподвижници на Мохамед; от 661 до 750 на власт са представители на династията на Омаядите; от 750 до 1258 — представители на династията на Абасидите. В началото главен град на Арабския халифат е Медина, при Омаядите — Дамаск, а в 762 резиденцията се премества в новооснованата от халифа Мансур столица Багдад, издигната в близост до развалините на персийския Ктесифон.

Сепаратистичните тенденции на емирите — наместниците на халифите в отделните провинции, също подкопават целостта на Б.х. През 756 от него се откъсват арабите на Пиренейския п-в и създават независимото Кордовско емирство. Разпадането продължава и през следващите столетия: в Иран се установява династията на Саманидите (875—999), в Египет — династията на Тулунидите (868—905), в Мароко — династията на Идрисите (788—985), в Тунис и Алжир — династията на Аглабидите (800—909). В средата на X в. династията на Буидите от Западен Иран завладява Ирак заедно с Багдад и лишава халифите на Абасидите от политическата им власт. Те остават в Багдад само с права на върховни тълкуватели на исляма. В 1258 монголският хан Хулагу превзема Багдад и екзекутира последния абасидски халиф Мустасима. Б.х. престава да съществува като държава и арабските народи поемат самостоятелни пътища на истор. развитие.

В 1261 един представител от династията на Абасидите се провъзгласява за халиф при двора на египетския султан. Оттогава до началото на XVI в. неговите потомци живеят в Кайро и дават инвеститура на отделните мюсюлмански владетели. В 1517 турците завладяват Египет и последният абасидски халиф Мутаваккил се отказва от титлата си в полза на османския султан.

БАГДАДСКИ ХАЛИФАТ

1 — Аструрия; 2 — Чехия; 3 — Унгария; 4 — Хърватия; 5 — Италия; 6 — Триполитания; 7 — Хеджас; 8 — Месопотамия; 9 — Хоразма; 10 — Персийски залив; 11 — Червено море;

- Арабска столица — резиденция на халифи
- Начална територия към 633 г., подвластна на Мохамед
- Завоевания:
- от 638 до 661 г.
- при Омаядите (661—750)
- Късни завоевания
- Граници на България през управлението на:
- хан Тервел (700—721)
- цар Симеон (893—927)

Създаването и съществуването на Б.х. е свързано с развитието на блестяща за времето си арабска култура. В точния смисъл на думата под арабска (мюсюлманска) култура трябва да се разбира културата в земите, където се формира арабската народност. Тази култура не е дело само на арабите. Те заимстват от културните постижения и ценности, създадени от покорените от тях народи. Върху тази основа (главно виз., сирийското, коптското и персийското културно наследство) те изграждат и своята самобитна култура. Истинският разцвет на арабската култура настава през VIII—XI в., когато арабите постигат значителни успехи в почти всички клонове на науката, в областта на архитектурата, орнаменталното изкуство и художествените занаяти.

Арабите влизат в контакт и с народите на Балк. п-в. Продължителната 6-годишна обсада на Цариград от арабската флота (672—678) обективно улеснява създаването на бълг. държава. През 718 бълг. войска на хан Тервел (700—721) разбива 22-хилядна арабска армия, обсадила виз. столица. Тази победа на българите има значение за европ. история. В същото време Пиренейският п-в е под властта на арабите,

така че поражението при Цариград пресича възможността на арабите да завладеят територия от Югоизточна Европа. По-късно бълг. владетели използуват често пъти заетостта на Византия във войни с Б.х., за да осъществят политиката си на териториално обединение на слав. племена на Балканите: разширението на Б-я през 837 при хан Пресиян (836—852) на Югозапад; овладяването (904) на Беломорието от княз Симеон (893—927) и др. Бълг. дипломация установява преки контакти с арабите за съвместни действия против Византия. Опит за създаване на българо-арабска коалиция прави Симеон: в 922 той влиза в преговори с емира на африканските араби Ал-Махди. В плана на съюзниците стои замисълът за обсада на Цариград — по море от арабската флота и по суша от бълг. войска. Този замисъл е осуетен.

Двубоят между Византия и Б.х. през ранното Средновековие включва освен съперничество в политическата и търговската сфера и известно съперничество в духовнокултурната сфера. На виз. културно влияние сред народите в Предна Азия и на Балканите арабите противопоставят своето влияние, език и религия. В Б-я, тръгнала по пътя на християнизацията, арабското духовно проникване се чувствува по-осезателно през средата на IX в. Предполага се, че по времето на двамата арабски халифи Мутаваккил (847—861) и Мунтасир (861—862) арабите правят опити да пратят в Б-я свои религиозни мисии за пропагандиране на мюсюлманството. В Отговорите на папа Николай I по допитванията на българите има кратко известие за резултатите от тази инициатива: съобщава се за „нечестивите книги, които . . .сте получили от сарацините [под това име арабите са известни на християнския свят] и се намират у вас...". Но ако в Дунавска Б-я опитът на арабите да разпространят исляма е безуспешен, по-късно те постигат пълен успех във Волжко-Камска Б-я — по молба на нейния владетел хан Алмас в 922 от Багдад пристига религиозна мисия, която разпространява мохамеданството сред волжките българи.

През 851 Константин-Кирил Философ е изпратен като виз. мисионер в Багдад с важни религиозно-политически задачи в двора на халифа Мутаваккил. Едва 24-годишен, той провежда с успех редица диспути на религиозна тематика с арабските богослови, защищавайки преимуществото на християнството над исляма. Още в първата си дипломатическа мисия изявява качествата си на начетен учен-богослов, който умее със силни доводи да оборва своите противници. Мисията при сарацините е описана подробно в ЖК (вж. *Сарацинска мисия*).

Б.х. е типичен пример за временно създаване на огромни по територия и мощ, но нетрайни държавни политически обединения през ранното Средновековие, които скоро се разпадат в резултат на вътрешни социални и етнически противоречия.

Лит.: Васильев А. А. Византия и арабы. 1. СПб., 1902, 332 с.; 2. СПб., 1902, 220 с.; Encyklopädie des Islam. 1. Leiden—Leipzig, 1913, p. 15—23; Brockelmann C. Geschichte der arabischen Literatur. 1. Leiden, 1943, p. 69—282; Советская историческая энциклопедия. 1. М., 1961, с. 667—674; Беляев Е. А. Арабы, ислам и арабский халифат в раннее средневековье. М., 1966, 280 с.

Христо Коларов

БАЛА̀Н, Александър Теодоров — вж. *Теодоров-Балан*, Александър.

БАЛА̀СЧЕВ, Георги Димитров (10. IV. 1869—6. X. 1936) — бълг. историк и археолог. Роден в Охрид. Завършва гимназия в Солун и история във Висшето училище в София (дн. Софийски унив). Специализира във Виена (при К. Иречек) и в Мюнхен — 5 г. През 1901 е командирован за 2 г. в Руския археол. инст. в Цариград. По-късно последователно е на специализация в Париж, Рим и Атина, за да се запознае със състоянието на археол. проучва-

ния в съответните страни. Сред учителите му са и Ф. И. Успенски, М. Дринов, В. Ягич. През 1902—1903 Б. завежда етнографската сбирка на Народния археол. музей в София. Учител в I и III мъжка гимназия в София (1904—1919). От 1919 до 1921 завежда Народния етнографски музей в София. По-късно отново е учител по история в I мъжка гимназия. Умира в София.

Б. е основател и главен редактор (1909—1910) на сп. „Минало". Той е един от най-ранните представители на т. нар. фактографска школа в бълг. историография, която се характеризира с внимателно вникване в същността на първоизворите и с критично отношение към техните сведения. Своите изследвания (над 80) създава от позициите на буржоазния обективизъм. Диапазонът на научните му интереси е изключително широк — от античността до епохата на османското владичество. Най-значителни приноси има в областта на средновековната бълг. история. В областта на кирило-методиевската проблематика заслужава да се отбележи преди всичко изследването му от 1898 върху *Климент Охридски*, в което привежда нови сериозни доказателства за авторството на *Теофилакт Охридски* на *Пространното житие на Климент Охридски*. Пръв от бълг. учени Б. изказва предположението, че охридският архиепископ *Димитър Хоматиан* е автор на *Краткото житие на Климент Охридски*. Изследва развитието на култа на Климент Охридски в бълг. земи.

Особен интерес представляват изследванията на Б. върху хрисовулите на бълг. царе; твърде пресилено той ги обявява за късни фалшификати. Б. пръв изказва идеята, че прабългарите на Аспарух са покорили слав. племена в Мизия. Негова е и тезата, че истинското начало на бълг. държава трябва да се търси оттатък Дунава. Б. пръв обръща внимание на богатите турски архиви, които се съхраняват в бълг. книгохранилища, и започва да ги издава (заедно с Д. Ихчиев).

Съч.: Почитанието на св. Климент в българските земи. — В: Юбилеен сборник на българската журналистика. Литературен отдел. С., 1894, с. 5—15; Изданията, преписите и значението на кодекса от Охридската архиепископия за нейната история. — ПСп, 55—56, 1898, с. 183—222; Климент епископ словенски и службата му по стар словенски превод. С., 1898, 77+48 с.; Новонайденият надпис от времето на цар Симеона. — БПр, 4, 1898, 12, с. 61—78; Бележки върху веществената култура на старобългарското ханство и основаването му в Европа. С., 1902, 80 с.; Финансовото положение на Охридската архиепископия и нейното унищожение. С., 1908, 32 с.; Титлите на старобългарските господари. — Минало, 1, 1909—1910, 1, с. 79—95; Върху държавното и военно устройство на старобългарската държава. — Минало, 1, 1909—1910, 1, с. 96—117; 2, с. 203—216; 3, с. 314—324; Старобългарските каменни надписи от времето на великия кан Омуртаг. — Минало, 1, 1909—1910, 3, с. 219—238; 4, с. 327—345; Българското скорописно писмо и образци от него от X—XIX век. — Минало, 1, 1909—1910, 3, с. 282—303; Златопечатното слово на цар Иван Шишман, дадено на Рилския манастир. — Минало, 1, 1909—1910, 4, с. 400—411; Словенски надписи от Югозападна България. — Минало, 2, 1911—1913, 5—6, с. 3—46; 7—8, с. 191—210; Същински ли е хрисовулът от цар Константина Тиха (1258—1277)? — Минало, 2, 1911—1913, 5—6, с. 178—187; Заемането на върховната власт у старите българи. — Минало, 2, 1911—1913, 7—8, с. 325—340; Град Охрид. — Съвременна илюстрация, 2, 1914, бр. 23—24, с. 14—15; Охрид. С., 1915, 48 с.; Из древностите на гр. Охрид. Монументалните средновековни икони. — Народни права, бр. 82, 23. IV. 1916; Укрепителните работи на старобългарската войска. С., 1918, 44 с.; Най-новият паметник за българското покръстване. Каменният надпис за кръщаването на Борис I и българите. — Развигор, 2, 1922, бр. 75, с. 22—23; Най-старата словенска държава на Балканския полуостров през VII и VIII век и нейният етнически състав. С., 1924, 20 с.; Българите през последните десетгодишнини на десетия век и първите от единадесетия. 1. С., 1927, 84 с.; 2. С., 1930, 32 с.; Кремиковският манастир „Св. Георги" и древните му християнски останки. — Минало, 1942, с. 29—38; Всред развалините на римското и старобългарското градище Мòрия (Серсем-кале), обсаждано от Василия Българоубиеца. — Минало, 1942, с. 55—58; Новооткрит паметник от времето на Бориса I — 866 год. — Минало, 1942, с. 24—25; Как се е появила Българската държава в Македония през X век. — Минало, 1942, с. 26—28.

Лит.: Златарски В. — СбНУ, 15, 1898, с. 20—40; Теодоров Л. — ПСп, 55—56, 1898, с. 660; Милетич Л. — БПр, 5, 1899, 7, с. 143—145; Лавров П. А. —

ВВр, 6, 1899, с. 542—544; Флоринский Т. — Университетские известия, 39, 1899, 9, с. 251—253; Ильинский Г. А. — ИОРЯС, 4, 1899, 3, с. 1127—1129; Вакарелски Хр. Библиография. Съчинения по славянска филология и литературна история и критика в българския печат от 1910 включит. до 1920 година. — ИССФУ, 4, 1921, с. 576; Дуйчев Ив. Преглед на българската историография. — ЈІČ, 4, 1938, 1—2, с. 70; Делирадев П. Георги Баласчев, историк-археолог. — Минало, 1942, с. 11—15; Научните трудове на Георги Баласчев. Опит за библиография. — Минало, 1942, с. 91—96.

Йордан Андреев

БАЛКАНИЗМИ в старобългарски език. Въпросът за Б. в старобълг. паметници се появява в славистиката във връзка със споровете за народностната принадлежност на старобълг. език. Оборвайки панонската хипотеза за произхода на Кирило-Методиевия език, В. *Ягич* посочва между доказателствата за бълг. основа на Кирило-Методиевите преводи склонността на старобълг. синтаксис към употреба на дат. пад. за принадлежност вместо род. пад.: „. . . предпочитането на датив още в най-старите църковнославянски текстове е било характерна черта на езика на онези славяни, при които по-късно е възникнал днешният български начин на изразяване“ (Ягич, 1902, с. 81). В тази особеност на старобълг. език Ягич вижда началото на настъпилото през среднобълг. период изместване на род. пад. за принадлежност от дателния, в резултат на което се употребява един и същ предлог *на* за изразяване на косвеното дателно допълнение и определението за принадлежност в съвременния бълг. език (*говоря на ученика — книгата на ученика*). Структурната черта, която съвременното балк. езикознание определя като характерна за всички балк. езици, представя в този случай заличаването на формалните различия (морфологични и синтактични) в изразяването на приименното несъгласувано определение за принадлежност и косвеното дателно допълнение. С развитието на проучванията върху историята на бълг. език се очертава тенденция да се търсят корените и на другите балк. черти на съвременния бълг. език още в старобълг. паметници (член, изчезване на инфинитива, разпадане на склонението). Първата принципна постановка за старобълг. език като балк. език принадлежи на полския езиковед М. *Малецки* (1939). Въпросът за наличието на Б. в старобълг. език се поставя в анкетата на V славистичен конгрес (1963). Отговорите, дадени от Х. *Бирнбаум*, А. Врачу, Ю. С. Маслов и К. *Мирчев* отразяват достигнатото в славистиката равнище на изследванията след активното развитие на балк. езикознание, започнало от средата на 20-те г. Всички единодушно подчертават, че в старобълг. език се откриват редица Б., които са в зародишно състояние. Мненията на други балканисти и слависти по този повод се различават доста едно от друго. Е. Зайдел отрича напълно каквито и да било структурни балк. черти на старобълг. език от IX—XI в.; З. Голомб признава за Б. само бъдеще време с хотѣтн; М. Малецки смята, че даже в класическите старобълг. паметници има употреба на задоставен член и съществува тенденция към изчезване на инфинитива под влияние на живия говор на преписвачите, който вече е претърпял развитие през изминалите 150—200 г. от кодифицирането на литературния език от Кирил и Методий. Най-много са дискутирани въпросите за наличието на член в старобълг. език, за изместването на инфинитива от да-изречения, в известна степен — и за началото на аналитичните изменения в именната система на бълг. език. Не се оспорва балк. характер и ранната хронология на описателното бъдеще време с хотѣтн и употребата на приименен дат. пад. за принадлежност.

Езикът на Кирило-Методиевите преводи и на най-ранните старобълг. паметници, макар и литературно обработен, дава вярна представа за структурата на живия диалект, легнал в него-

вата основа, а оттук (с голяма вероятност) и за състоянието на останалите български говори през IX в. Това благоприятно обстоятелство дава възможност данните за Б. в писмените текстове да се оценяват и като сигурни свидетелства за степента на интензивност на балканистичните процеси в живия език от IX—XI в. Независимо от това обаче двете равнища на писмен, литературен, и говорим, народен език не бива да се отъждествяват, тъй като при един от пунктовете около тяхното възникване — балк. езикови контакти, съществува принципна разлика между взаимоотношенията на старобълг. и грц. литературен език, от една страна, и чуждите влияния върху слав. диалекти на Балк. п-в (въздействието на народния грц. език и на балк. лат. език), от друга. Съобразно с тези аспекти се специфизира в различна насока и самата проблематика за наличие на Б. и балк. процеси в старобълг. език. Особено голямо е значението на старобълг. паметници за определяне на времето на формирането на балк. езиков съюз, тъй като писмената традиция при другите два балк. езика — албански и румънски — започва след XV в., т.е. когато са вече налице структурните характеристики на балк. езиков съюз. Възможността, която дават за съпоставка старобълг. текстове с документирането на балк. процеси в техния начален етап и по-късното развитие на бълг. език, представ.. сигурен хронологичен критерий за резултатите от балк. контакти през IX—X в.

О п и с а т е л н о б ъ д е щ е в р е м е с **хотѣти** + и н ф и н и т и в. Конструкциите се употребяват паралелно с **имѣти, начѧти, вѣчѧти** + инфинитив и просто бъдеще време (сег. време) на глаголи от св. и несв. вид. В грц. текст на съчетанията с **хощѫ** съответствува най-често μέλλω + инфинитив. Както останалите помощни глаголи, и **хотѣти** пази известна доза от своето първично значение „искам", поради което тези описателни конструкции в старобълг. паметници не се покриват напълно със значението на бъдеще време и понякога се съчетават и с глаголи от несв. вид. Нито едно от описателните съчетания и с глаголите **имѣти, начѧти, вѣчѧти** няма в старобълг. език белезите на морфологична форма с ясно изразено темпорално значение (Д. *Иванова-Мирчева*). Всички футурни перифрази все още имат статуса на синтактични съчетания с модален глагол, а не на аналитични темпорални форми от рода на перфекта и плусквамперфекта (Бирнбаум). Балк. паралел **хощѫ** + инфинитив: θέλω + инфинитив почти не намира изява в старобълг. текстове, тъй като θέλω-конструкциите не са характерни за езика на Новия завет и Септуагинтата. На равнището на византийския грц. език от времето на Кирил и Методий (т.е. на първите старобълг. преводи) съчетанията с θέλω + инфинитив в значение на бъдеще време вече са нормално средство и за говоримия, и за литературния език. Може да се смята, че в късната старобълг. епоха глаголът **хотѣти** в говоримия език се е използувал вече като чист помощен глагол с темпорални функции, а не само като литературно средство за предаване на грц. конструкции с μέλλω (К. Мирчев, Д. Иванова-Мирчева). От друга страна, **хощѫ**-съчетанията са едно от синонимните средства, намиращи се в процес на конкуренция помежду си. Поради по-ранното утвърждаване на θέλω + инфинитив във византийския грц. език и като средство за бъдеще време К. Зандфелд смята, че тази конструкция в бълг. език е възникнала под грц. влияние. По-новите проучвания коригират съществено това мнение и изтъкват ролята на повече фактори. От типологично гледище употребата на темпорален помощен глагол със значение „искам" е факт, който се наблюдава и в други индоевроп. езици (например в германската група). Конструкции с volo + инфинитив са типично средство за бъдеще време и в балк. романски език.

От друга страна, описателните конструкции с **имѣти** + инфинитив в старобълг. паметници, които заемат най-широко място между взаимно конкуриращите се начини за изразяване на бъдеще време, съответствуват на грц. конструкции с ἔχω + инфинитив или на обикновено бъдеще време. За разлика от развоя в грц. език — до днес в бълг. език тази конструкция се задържа при отрицателната форма за бъдеще време (*ще пиша — няма да пиша*) и се явява представител на другия футурен тип съчетания с habeo + инфинитив в романските езици, ἔχω + инфинитив във византийския грц. език. Това обстоятелство говори за връзки между старобълг. и балк. лат. език, както, впрочем, и за по-тесни взаимоотношения между романски (лат.) и византийския грц. език. Има основания да се допусне балкано-романско влияние (Бирнбаум, Д. Иванова-Мирчева, Вл. *Георгиев*), подсилено и от виз. конструкции с ἔχω, също, впрочем, развити в значение на бъдеще време под латино-романско въздействие. Тази сложна картина не дава възможност за точно определяне на ролята на чуждите влияния в утвърждаването на формата с **хотѣти**, още повече, че бълг. език формира със собствени средства и синтактичните перифрази с **хотѣти** и **имѣти**, и самата морфологична категория бъдеще време. Активизиращото влияние на балк. езикова среда при описателното бъдеще време с **хощѫ** + инфинитив в историята на бълг. език се изразява в предпочитането на едно от средствата, използувани за изразяване на бъдеще време в старобълг. език (Д. Иванова-Мирчева).

Дателен падеж в генитивна функция (дателен падеж за принадлежност). Този тип дат. пад. се управлява синтактично от съществително име и изразява най-разнообразни отношения между поставените в зависимост обекти (притежание и принадлежност, отношение между част и цяло, субектно-обектни зависимости и др.). В тези случаи паметниците обикновено дават разночетения с род. пад. (евангелският текст) или употреби на род пад. в същите по тип контексти. Лексикалният състав на конструкцията няма ограничения, атрибутивната връзка на дателната форма се маркира и словоредно — тя стои след определяното от нея съществително: **коснѫ сѧ краі ризъ его** Мт 9:20—21 (Сав. кн.) — **ризъı его** (Асем. ев., Мар. ев.); **въ праздьникъ пасцѣ** Лк 2:41 (Зогр. ев., Асем. ев., Сав. кн.) — **пасхъı** (Мар. ев.); **въ отъпоущтенье грѣхомъ** Лк 24:47 (Зогр. ев.) — **грѣховъ** (Мар. ев.); **избъıтъкъı оукроухомъ** Мт 14:20 (Сав. кн.); **вь вѣкъı вѣкомь** (Супр. сб., 368.20). Важен структурен признак на тези функции на старобълг. дат. пад. е прииенната употреба на енклитичните дателни форми на личното и на възвратното местоимение, характерна само за старобълг. и за съвременния бълг. език: **лице оцю мн нбскоумѣ** Мт 18:10 (Супр. сб.) — **лице отъца моего** (Мар. ев., Асем. ев.), **оградн честънъıмь тн крстомъ** (Син. евх., 78а, 18—19); **безъ отьца мн** (Супр. сб., 309.3); **сеіѫ сн ржкоіѫ** (Супр. сб., 500.30). Прииенният дат. пад. за принадлежност показва в редица случаи семантична зависимост от типичните функции на слав. дат. пад., характерни за ранните периоди от развоя на слав. езици — dativus commodi/incommodi, dativus finalis, dativus sympatheticus (dativus possessivus). Развитието, което може да се установи в рамките на старобълг. период, показва как тези конструкции се въвличат в сферата на генитивно-дативните дублети: двойнозависимият дат. пад. получава статус на прииенен чрез промяна в словореда (**оурѣза немоу оухо** — **оурѣза оухо немоу**); финалният дат. пад. укрепва и разширява прииенната си позиция с абстрактни значения, свойствени на прииенния род. пад. (обективно, експликативно и квалификатив-

но). Приименният дат. пад. за принадлежност, който семантично и синтактично функционира като дублет на род. пад., представя 42% от всички случаи на дат. пад. с притежателно значение. Останалите 58% обхващат двойнозависимия дат. пад. и дат. пад. като определение на съставно сказуемо с **бъ́ти**.

Дат. пад. в генитивна функция в старобълг. език е бил структурна особеност както на говоримия, така и на литературния език, за който става и своеобразен стилистичен признак. Този тип дат. пад. е несъмнен Б. в синтаксиса на старобълг. език, при който обаче балк. модел „една и съща форма за генитив и датив“ се осъществява като тенденция само в един ограничен участък — в дублетните употреби на род. и дат. пад. за принадлежност. В тази семантично-синтактична сфера формите все още са две, но са подчинени на едно инвариантно значение, по отношение на което играят ролята на чисто формални варианти. В парадигмите на род. и дат. пад. обаче те не са загубили мястото си на отделни морфологични категории с всичките им присъщи слав. функции. Сливане на форми за генитив и датив има във фригийски и арменски език, поради което някои изследвачи виждат в този модел на балк. езици влияние на субстрата. В старобълг. език посоченото изравняване във функциите на двете форми стои на фона на пълното изместване на дат. пад. от родителен в народния грц. език и на обобщаването на дат. пад. в балк. лат. език, извършено преди идването на славяните на Балк. п-в. Дателен за притежание е особено типичен за балк. лат. език. Тези процеси са свързани с редуцирането на падежните системи на двата езика, протекло особено интензивно през първите векове на нашата ера. По-нататъшното пълно изместване на род. пад. за принадлежност от дат. пад. в историята на бълг. език също е в зависимост от аналитичните изменения в падежната система и представя един от етапите на отпадане на падежните форми от синтаксиса.

Ч л е н. Членната форма е един от най-дискутираните въпроси в балканистиката, с голяма противоречивост на изказаните мнения. За произхода на члена се предполага: субстратен модел, самостоятелно развила се категория във всеки от балк. езици, праслав. явление, присъщо на бълг. език преди контактите му с балк. езици, влияние на грц. език, комплексен процес. Употребите на показателните местоимения в старобълг. паметници, които по принцип са изходна база за развитието на членната категория, често се „доинтерпретират“ в посока на едно или друго схващане. От сравнението на старобълг. преводи с грц. оригинали и от семантичния анализ на употребата на показателните местоимения **сь**, **тъ**, **онъ** е съвършено ясен паралелизмът старобълг. показателно местоимение : грц. показателно местоимение, което обаче по правило придружава грц. име с член. Случаите, в които старобълг. показателни местоимения стоят срещу грц. съществително с член, са малко на брой (напр. в групите съществително име—показателно местоимение—атрибут има 37 случая според статистиката на Й. *Курц*, т.е. 16% — най-много са случаите с **тъ**). В първото слово на превода на Шестоднева на Йоан Екзарх Ив. *Гълъбов* установява 111 случая на употреба на показателни местоимения, от които 68 случая (61,26%) според него имат значение на член, тъй като са употребени в постпозиция (**сь** — 44 случая, **тъ** — 22 случая, **онъ** — 2 случая). При статистиката на Ив. Гълъбов, която абсолютизира една несъмнено важна формално-синтактична особеност на старобълг. показателни местоимения — тяхната енклитичност в задпоставено положение — може да се види сложността на проблема и опасността, която крие всяко преувеличаване или подценяване на един от признаците, конституиращи членната категория. Бълг. език е единственият между балк. езици, който има само задпоставен член, и тази задпоставеност отразява енкли-

тичната природа на старобълг. показателни местоимения. Несъмнен факт е, че формалната страна, механизмът на членуването, характерен за съвременния бълг. език, намира поразително потвърждение в примери от старобълг. паметници (родотъ, свѣрѣпъıн тъ бѣсъ, народось). Това е на първо място енклитичността на задпоставените показателни местоимения, която има решаващи последствия в развоя на бълг. членна форма. Тя води до много тясно свързване на името и показателното местоимение в морфологично и акцентно отношение: рабъ тъ > работъ. Известно е, че в края на старобълг. епоха еровете в края на думата изпадат, а вокализацията им в силна позиция, която тук се получава вследствие енклитичността на показателното местоимение, е характерна за X в.: родъ тъ > родотъ : *родът*.

Показателна в старобълг. паметници е словоредната група ADS (прилагателно име, показателно местоимение, съществително име). В нея се намират 73% от случаите на постпозиция на тъ в старобълг. паметници (от всички случаи с постпозиция на показателни местоимения тъ заема 30%, но 40% са в групата ADS (Курц, 1963, с. 174). По структура тази група отговаря най-добре и на духа на слав. синтаксис. Но това са признаци на формалната страна на членната категория, които не мо ат да дадат достатъчно основания за обявяване на съответните показателни местоимения за членове, ако не е налице и такава семантика на енклитичните им употреби, която наред с близостта между показателно и членно значение да е свойствена само на граматическата категория определеност (тук се отнася т. нар. генерично значение на члена). В такъв смисъл съотношението предпоставеност — задпоставеност на показателните местоимения в старобълг. паметници може да бъде вече показателно за наченки на диференциране на техните семантични функции. Ясно е изразена семантична опозиция на двата типа: предпоставено показателно местоимение — дейктичност, подчертано показателно значение; задпоставено показателно местоимение — анафоричност, отслабнало показателно значение. За анафоричното значение е характерно позоваване на субстантивна представа, известна вече от предходния контекст. Такова значение имат и старобълг. показателни местоимения, употребени като съответствия на грц. член в класическите старобълг. паметници. Разликата между анафорично показателно значение и анафоричен член или член от I степен, стоящ все още в тясна връзка с показателните функции на енклитичните местоимения, се изразява преди всичко в това, че анафоричната употреба на показателни местоимения е чисто синтактично явление, незадължително, конкретно обусловено за всеки случай, докато анафоричното членно значение се отличава с редовност и задължителност. Съществителното име се оформя с членен показател всеки път при всяко следващо споменаване, когато е възможно позоваване на предишния контекст. Материалът на старобълг. паметници показва, че преводачите не са се водили от правило за някаква вътрешносистемна закономерност в употребата на задпоставените показателни местоимения. Значението на задпоставените местоимения (особено на тъ) е съвпадало в конкретни случаи със значението на член в грц. съответствия, когато грц. член е имал анафорично детерминиращо значение. Тенденция към редовна употреба на старобълг. показателни местоимения с анафорично значение се забелязва в някои източнобълг. паметници — *Супрасълския сборник* и съчиненията на Йоан Екзарх.

Позовавайки се на функциите на показателните местоимения в литературния старобълг. език както в Кирило-Методиевите преводи, така и в по-късните текстове, по-голямата част от изследвачите стигат до заключението, че диалектът, отразен в първите преводи на Кирил и Методий, не е по-

знавал развита членна форма (Мирчев), или че в езика на старобълг. писмени паметници няма граматическа категория член (Курц). От друга страна, посочените формални и семантични белези на задпоставените показателни местоимения позволяват да се направят допълнителни заключения в две посоки: старобълг. литературен език — старобълг. диалекти, старобълг. език — развитие към съвременния бълг. език. Първият въпрос се решава в изследванията по два начина. Едни от авторите допускат диалектни различия в развитието на членната категория, като смятат, че в източните старобълг. говори процесът на превръщане на местоименията в членна форма е по-напреднал, отколкото в диалекта на Кирил и Методий (Мирчев, Курц, Вл. Георгиев); други предполагат, че разликите в използуването на енклитичните задпоставени местоимения в евангелския текст и в Шестоднева на Йоан Екзарх се дължат на различно отношение на преводачите към съществуваща вече членна категория в народната реч. Евангелският превод я избягва, а Йоан Екзарх и други книжовници от по-късно време имат по-свободно отношение към особеностите на народната реч (Гълъбов). Защитникът на второто мнение Гълъбов отива още по-далече. Въз основа на един пример от виз. хроника на Йоан Скилица от XI в. за местно име (Βροχωτὸς = Връхот) Гълъбов твърди, че членната форма е била вече широко разпространена във всекидневната бълг. реч в началото на XI в. В съответствие с изходната му позиция за праслав. характер на механизма на бълг. член е и мнението му, че старобълг. паметници са притежавали троен член — т.е. че и трите старобълг. показателни местоимения са имали членна функция. Данните на евангелския текст и на Супр. сб. обаче водят към заключение, че основният път на развитие на членното значение е свързан с функциите на местоимението тъ. От друга страна, тройна членна система със силни остатъци от показателно значение е характерна и днес за част от бълг. говори (родопските и в Македония).

Обстоятелството, че в старобълг. паметници съществуват „наченки на членуване, в които са налице всички необходими формално-синтактични данни за възникване на членни форми в такъв вид, в който ги виждаме изобщо в български език“ (Мирчев), води до заключение, че задпоставеността на бълг. член е слав. особеност, която се дължи на енклитичния характер на старобълг. показателни местоимения в постпозиция. Старобълг. паметници свидетелствуват за оформяне на определен синтактичен модел, който съдържа имплицитна възможност за развитие на нова, не чисто показателна семантика на местоименния елемент и се явява предпоставка в този смисъл за възникване на нова граматическа категория. В старобълг. език обаче не е налице необходимото единство от формална страна и детерминиращо, членно значение, което образува граматическата категория. Данните на старобълг. паметници показват освен това, че в по-нататъшното развитие на тази нова за бълг. език и чужда на слав. езици морфологична категория участвуват домашни средства и въпреки наличието ѝ в другите балк. езици няма основания да се търсят външни преки въздействия от тяхна страна.

Инфинитив и да-изречения. Данните на старобълг. писмени паметници представят доста сложна картина, при която е извънредно трудно да се отделят безспорни по-стари и по-нови хронологически пластове във функциите на инфинитива и отношението му към да-изреченията, както и да се установи навлизане на балк. модел със съюз да като заместник на инфинитива във функционалната сфера на слав. инфинитив. Не на последно място тук играе роля употребата на инфинитива в грц. новозаветни текстове, които също се отличават с наличие и на инфинитив, и на подчи-

нени изречения с ἵνα. От друга страна, системата на грц. инфинитив се отличава от славянската, поради което не може да се очаква пълно съответствие в употребите на слав. и грц. инфинитиви в старобълг. преводи. Безспорно е, че в старобълг. паметници инфинитивът е напълно живо морфологично средство, което е било използувано от преводачите винаги, когато правилата на слав. синтаксис са им позволявали това. С него се превежда не само финален грц. инфинитив (със или без член), Infinitivus cum Accusativo, а и грц. подчинени изречения с ἵνα. Забелязва се даже тенденция и към такива употреби на инфинитива, които не са съвсем в духа на слав. синтаксис, но съответствуват на грц. инфинитивни конструкции (напр. в Супр. сб.). Независимо от това в евангелските текстове има редица разночетения, които свидетелствуват за колебания в избора на инфинитив и конструкция с да и за тяхната синтактична равноценност: нспльннша сѧ дьнье родитн ен Лк 2:6 (Зогр. ев.) — дьнние да родитъ (Асем. ев.), αἱ ἡμέραι τοῦ τεκεῖν αὐτήν; нзнде сѣѧн да сѣетъ Мт 13:3 (Мар. ев., Зогр. ев.) — се нзіде... сѣатъ (супин) Мр 4:3, Лк 8:5, ἐξῆλθεν ὁ σπείρων τοῦ σπείρειν. Съществуват случаи, в които старобълг. евангелски текстове превеждат грц. инфинитивна конструкция с да-изречение и обратно (според Мирчев 26 случая в евангелския текст дават превод с да-изречение срещу грц. инфинитив, според К. *Хоралек* — повече). Тези примери обаче не могат да бъдат доказателство за изместване и разлагане на инфинитива, защото в една част от тях слав. инфинитив не би бил нормален, а в случаите на превод на грц. финални инфинитиви не е изключено съотношение на стилистични варианти. От друга страна, тенденцията за приближаване на превода до грц. оригинал е довела до въвеждане на нови инфинитивни конструкции ѣко + инфинитив, наподобяващи конструкциите с ὥστε, а по-рядко — и до поява на вариант с да вместо изконен инфинитив в случаите, където в грц. текст стои конструкция с ἵνα или може да има влияние от сходен стих с ἵνα.

М. Малецки и С. М. *Кулбакин* са склонни да търсят още в старобълг. език изместване на инфинитива от подчинени изречения с да. Според Кулбакин този процес се проявява в бълг. преписи на Кирило-Методиевите оригинали от X—XI в., но за самите Кирило-Методиеви преводи още не е бил характерен. Мирчев първоначално смята, че изместване на инфинитива има още в старобълг. паметници, но покъсно ревизира становището си и не отнася конкуренцията между инфинитива и да-изреченията в старобълг. текстове към Б. в старобълг. език (СФ—С, 1963). Според Хоралек само в единични случаи като обяснение за конструкция с да срещу добре засвидетелствуван инфинитив в разночетенията може да се търси в старобълг. преписи влияние и на живата балк. среда.

Данните от старобълг. паметници водят до заключение, че евангелският превод не познава изместване на слав. инфинитив в неговите типични функции. Конструкциите с инфинитив и с да-изречения обаче показват способност към взаимозаменяемост и функционират като равноценни средства. Тази взаимозаменяемост не е засягала само спорадични случаи, а е била книжовна норма. Все пак свидетелствата на текстовете не са достатъчни, за да се предположи някакво по-напреднало развитие към изместване на инфинитива в говоримия старобълг. език.

Наченкина аналитизъм. Тезата, че още в най-старите старобълг. паметници има факти за „повсеместно започнал аналитичен процес, от който не е пощаден нито един падеж", се защищава от Ив. *Дуриданов*. Като доказателства той привежда: а) случаите, при които вм. очакван мест. пад. след предлози въ и на се явява вин. пад. (5 примера); б) употреба на мест.

пад. след някои глаголи за движение; в) вариантите с твор. и вин. пад. и прѣдъ с твор. пад. при глагола нтн; г) няколко единични случая, в които не е употребена очакваната форма за приложен род. пад.: лесть богатьствне (Мар. ев.) Мр 4:19, отъ рнгєwна нарнцаємъін малъін тръгъ (Супр. сб.) 542.8—9, крьщенне покаанне (Сав. кн.) Мр 1:4; д) разночетенето Мт 4:16 (Зогр. ев.) — свѣтъ въснѣетъ на насъ срещу свѣтъ въсна нмъ (Асем. ев., Сав. кн.), грц. φῶς ἀνέτειλεν αὐτοῖς и вин. пад. вм. очаквания дат. пад. в Супр. сб. 280.19—20 по немъвенне; е) тенденцията към една неизменяема форма при причастията рекъı, рекжштн и рекъ, рекъшн в свободна употреба или като част на абсолютна дателна конструкция в единични примери в Зогр. ев Мар. ев., Асем. ев. и Супр. сб.: прнблнжаѭште же са емоу (Зогр. ев.) Лк 19:37 — срещу прнблнжаѭштю же с.а емоу (Мар. ев.). Дуриданов се позовава на твърде ограничен материал, част от който може да бъде тълкувана и другояче (срв. напр. съчетаването на предлога *за* в значение *зад* в съвременния руски език само с твор. пад. при глагола *идти*). Системна особеност на старобълг. паметници представят само случаите с въ + вин. пад. вм. очакван мест. пад. Според проучването на Й. *Вашица* примерите са 32 (Slavia, 27, 1958, с. 521—537). Г. Тал ги смята за нормална синтактична особеност на стария език с корени още в индоевропейски (ASPh, 24, 1902, с. 549). В. *Вондрак* вижда в тях особеност на езика на Климент Охридски, а Вашица ги отнася към моравизмите в старобълг. паметници, тъй като намира отделни съответствия на тези употреби в съвременни моравски говори с архаичен характер. Мирчев обръща внимание на факта, че в старобълг. паметници не се срещат употреби на вин. пад. вм. мест. пад. след други предлози, поради което тази изолирана група с явно архаичен характер не би могла да се сметне за резултат от намиращи се в ход аналитични изменения в синтаксиса на старобълг. език (Studia linguistica in honorem Thaddei Lehr-Spławiński, 1963, с. 246—247). Връзка между синтактичните особености на старобълг. паметници и по-късното развитие на бълг. език към аналитизъм Мирчев вижда в единствения пример с вин. пад. вм. очакван мест. пад. след предлог на в Сав. кн.: бѣ же пещера, и камень належаше на нж Йоан 11:38 — вм. на н'ен (Зогр. ев., Мар. ев., Асем. ев.). Според него в този случай може да се говори за поява на обща форма, т.е. форма за вин. пад., след предлози (БЕ, 6, 1966, 4, с. 287). Други два подобни примера, в които конструкцията с предлог на заема положение на вариант към дат. пад., са известни от съчиненията на старобълг. писатели Черноризец Храбър и Йоан Екзарх, запазени обаче в по-късни преписи: размѣснтн ... закwнн н хытрwстн на азыкы; дѣлнтн ... на свѣтлъıе розгъı своıе... своıе нмѣнніе. При оценката на тези примери не бива да се забравя, че и тук паметниците не дават сведения за генерализиране на форма за вин. пад. след други предлози, а рекцията на двата глагола не изключва и предложна конструкция с вин. пад. Поради това няма основания да се говори за нови аналитични системни отношения във функцията на предлог на при дѣлнтн, т.е. за случай на граматикализация (мнение на Ек. *Дограмаджиева*).

Падежната система на старобълг. език носи в напълно запазен вид всички особености на слав. падежна морфология и синтаксис. В системата на старобълг. литературен език се наблюдава силно изразена вариантност на падежи и предложно-падежни конструкции, обаче в много случаи неин източник са предложно-падежните съчетания на грц. оригинал. От друга страна, в понататъшното развитие на бълг. език

към аналитизъм заместници на безпредложните падежи стават редица предложни конструкции, които ги конкурират още в старобълг. паметници (напр. **отъ** с аблативно значение и в значение на деятел в пасивни конструкции).

В старобълг. паметници са регистрирани и някои отделни случаи на употреба на форми с балк. характер, които очевидно са били присъщи на говоримия език и оттам спорадично са проникнали и в писмения: синтактичната структура **на сподъі на сподъі, на лѣхъі на лѣхъі** (А. М. *Селищев*), удвоено възвратно местоимение **себе сн, себѣ сн** (7 случая в Супр. сб.) и удвоено притежателно местоимение **свон сн** (Мирчев). Ян Седлачек отделя особено внимание на контактите между говоримия старобълг. език и народния византийски в областта на синтаксиса. Според него под влияние на късновизантийския съюз ὡς ἵνα в народната основа на старобълг. език се формира съюзът **ꙗко да** и се разширява употребата на предлога **отъ**, както и използването на съюза (частицата) **да** в различни типове изречения (Slavia, 32, 1963, с. 385—394).

Лит.: I. *Общи въпроси*: Jagić V. Zur Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache. — Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-historische Klasse, 47, 1902, 194 p.; Małecki M. Zagadnienia sporne lingwistyki bałkańskiej. — In: Zbirka odgovora na pitanja I (III Međunarodni konrges slavista), Beograd, 1939, с. 216—217; Horálek K. Postavení bulharštiny v jazykovém svazu balkánském. — LF, 69, 1942, p. 134—135; Георгиев В. Опит за периодизация на историята на българския език. — ИИБЕ, 2, 1952, с. 71—116; Мирчев К. За периодизацията на историята на българския език. — ИИБЕ, 2, 1952, с. 194—202; Мирчев К. Историческа граматика на българския език. С., 1958, с. 57—60; Мирчев К. Имало ли е още в старобългарски (старославянски) „балканизми"? — СФ—С, 1, 1963, с. 316—321; Седлачек Я. Синтаксис старославянского языка в свете балканистики. — Slavia, 32, 1963, с. 385—394; Birnbaum H. Balkanslavisch und Südslavisch. — ZB, 3, 1965, p. 12—63; Kurz J. Quelques remarques sur les balkanismes en vieux slave. — Rsl, 13, 1966, p. 81—84; Мирчев К. За хронологията на основните балканизми в български език. — БЕ, 16, 1966, 4, с. 281—293; Havránek B. Au sujet du caractère et de l'ancienneté de l'évolution convergente des langues balkaniques. — Les Etudes balkaniques tchécoslovaques, 2, 1967, p. 5—11; Georgiev V. Le problème de l'union linguistique balkanique. — In: Actes du Ier Congrès international des études balkaniques et Sud-Est européennes. 6. Linguistique. Sofia, 1968, p. 7—19. II. *Бъдеще време*: Birnbaum H. Untersuchungen zu den Zukunftsumschreibungen mit dem Infinitiv im Altkirchenslavischen. Stockholm, 1958, 327 p.; Иванова-Мирчева Д. Развой на бъдеще време (futurum) в българския език от X до XVIII век. С., 1962, 201 с.; Иванова-Мирчева Д. Имперфективният praesens pro futuro в старобългарски език. — В: Славистичен сборник. С., 1963, с. 85—105; Велчева Б. Към въпроса за хронологията на някои промени в българските футурни конструкции. — ИИБЕ, 16, 1968, с. 363—371; Мирчев К. Към историята на бъдеще предварително (futurum exactum) в български език. — ИИБЕ, 16, 1968, с. 357—362; Kurzová H. Zum Problem der verbalen Balkanismen. — Les Etudes balkaniques tchécoslovaques, 4, 1972, p. 35—51; Georgiev V. L'union linguistique balkanique. L'état actuel des recherches. — БалкЕ, 20, 1977, 1—2, с. 5—17. III. *Дателен падеж за принадлежност*: Schröpfer J. Über Wesen und Herkunft des altbulgarischen Dativs in genitivischer Funktion. — In: Odgovori na pitanja. Dopune (III Međunarodni kongres slavista 3.). Beograd, 1939, p. 79—81; Lettenbauer W. Synthetische und analytische Flexion in den slavischen Sprachen. — Münchener Beiträge zur Slavenkunde. 4. Festgabe für Paul Diels. München, 1953, p. 153; Минчева А. За произхода на дателния падеж в генитивна функция в българския език. — В: Славистичен сборник. С., 1963, с. 105—128; Мразек Р. Дательный падеж в старославянском языке. — В: Исследования по синтаксису старославянского языка. Прага, 1963, с. 225—261; Минчева А. Развой на дателния притежателен падеж в българския език. С., 1964, 176 с. IV. *Член*: Miletič L. O članu u bugarskom jeziku. Zagreb, 1889, 54 p.; Милетич Л. Членът в български и руски език. — СбНУ, 18, 1901, с. 5—67; Kurz J. K otázce členu v jazycích slovanských se zvláštním zřetelem k staroslověnštině. — Bsl, 7, 1937—1938, p. 212—340; 8, 1939—1946, p. 172—288; Vaillant A. L'article en vieux slave. — RES, 20, 1942, p. 5—12; Гълъбов И. За члена в българския език. — Известия на Народния музей в Бургас, 1, 1951, с. 171—227; Мирчев К.. Кога възниква членната форма в

български език. — БЕ, 3, 1953, 1, с. 45—50; Мирчев К. Историческа граматика на българския език. С., 1958, с. 177—180; Гълъбов И. Проблемът за члена в български и румънски език. С., 1962, с. 65—108; Курц Й. Проблема члена в старославянском языке (конструкции существительного с местоимением указательным и с атрибутом). — В: Исследования по синтаксису старославянского языка. Прага, 1963, с. 121—182; Мирчев К. За хронологията на основните балканизми в български език. — БЕ, 16, 1966, 4, с. 291—293; Kurz J. K otázce chronologie existence členu v bulharském jyzyce. — SPr, 10, 1968, p. 117—129. V. *Инфинитив и ДА-изречения*: Кульбакин С. Неколико речи о конструкцији „да са индикативом" место инфинитива у старословенском преводу Јеванђеља. — В: Зборник филолошких и лингвистичких студија А. Белићу. Београд, 1921, с. 229—232; Мирчев К. Към историята на инфинитивната форма в българския език. — ГСУифф, 33, 1936—1937, 12, 34 с.; Horálek K. K otázce staroslověnského infinitivu. — In: Pocta Fr. Trávníčkovi a F. Wollmanovi. Brno, 1948, p. 159—165; Sławski F. Podstawy staro-cerkiewno-słowiańskie zaniku infinitivu w języku bułgarskim. — Sprawozdania z czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności, 46, 1948, p. 80—84, Horálek K. Evangeliáře a čtveroevangelia. Praha, 1954, p. 159—176; Kurzová H. Zum Aussterben des Infinitivs im Griechischen. — Les Etudes balkaniques tchécholovaques, 1, 1966, p. 39—51; Мирчев К. Историческа граматика на българския език. С., 1958, с. 210—213. IV. *Аналитизъм*: Заимов Й. За наченките на аналитизма в българския език. — ИИБЕ, 2, 1952, с. 188—190; Дуриданов Ив. Към проблемата за развоя на българския език от синтетизъм към аналитизъм. — ГСУифф, 51, 1955, с. 85—273; Дуриданов Ив. За наченките на аналитизма в българския език. — RS,20, 1958, с. 16—20; Sjöberg A. Synonymous use of synthetical and analytical rection in old church slavonic verbs. Upsala, 1964, 135 p.; Мирчев К. За хронологията на основните балканизми в български език. — БЕ, 16, 1966, 4, с. 287; Илиевски П. Хр. Учество на грчкиот и балканскиот латински во развојот на старословенската деклинација. — В: Симпозиум 1100-годишнина од смртта на Кирил Солунски. 2. Скопје, 1970, с. 81—96; Дограмаджиева Е. Ранен случай на граматикализация на предлога **на** в старобългарската писменост. — БЕ, 21, 1971, 2—3, с. 207—208; Минчева А. Обектните локативни конструкции с предлог НА в старобългарски и отношението им към българския аналитизъм. — В: Славистичен сборник. С., 1973, с. 93—106.

Ангелина Минчева

БАНДУ̀РИЕВА ЛЕГЀНДА — текст на грц. език, без начало, разказващ за покръстването на русите (ок. 988) по време на киевския княз Владимир I (972—1015). Открит в един ръкопис на Парижката национална библиотека (Cod. Colbert. 4432) от Анселмо Бандури (1671—1743) — византолог и ориенталист, роден в Дубровник (Рагуза), монах-бенедиктинец. А. Бандури обнародва паметника през 1711 и през 1729. Въпреки фрагментарния характер на текста той привлича вниманието на специалистите. Диренията, предприети към края на XIX в. с цел да се открие използуваният от А. Бандури ръкопис, остават безрезултатни, поради което дълго време той се смята за изгубен. Междувременно през 1886 руският византолог В. Регел открива в ръкописната сбирка на манастира „Св. Йоан Богослов" на о-в Патмос, в ръкопис № 634 от XV в., л. 71—75, пълния текст на това съчинение. Преписът от о-в Патмос е твърде небрежен — правописът е неправилен, допуснати са много грешки. През 1891 В. Регел издава разказа под наслов „Повествование за покръстването на русите", като добавя към грц. текст от о-в Патмос разночетения по изданието на А. Бандури и един историко-библиографски увод. Заедно с това прави анализ на текста, като сочи отделните части, от които е съставен. Едва в най-ново време западногерманският византолог П. Шрайнер открива в един от ръкописните фондове на Парижката национална библиотека смятания за загубен колбертински ръкопис, използуван от А. Бандури. Това е Cod. Paris. 3025 gr. — малък ръкопис (60 листа), преписан по всяка вероятност към средата на XV в. (не през XVI в., както предполага А. Омон). Текстът на Б.л. се намира на л. 20—24. Съпоставката между двата преписа (Бандуриев и Патмоски) показва незначителни различия между тях, които не променят смисъла. Става ясно, че А. Бандури не е разчел правилно текста или пък е вмъкнал поправки в него, без да посочи изрично това. Очевидно

е, че двата преписа възхождат към общ, неизвестен днес първообраз.

В паметника са обединени три епизода: разказ за „първото покръстване" на русите през втората половина на IX в. по време на цариградския патриарх *Фотий* (858—867, 877—886); разказ за покръстването на руския народ при киевския княз Светослав (945—972); разказ за изнамирането на слав. азбука от Константин-Кирил. Трите епизода са разказани поотделно, като са свързани донякъде изкуствено в едно общо повествование. Връзката е осъществена главно чрез смесване на имената на двамата виз. императори, по времето на които се разиграват съответните събития: имп. *Василий I* Македонянин (867—886) и имп. Василий II Българоубиец (976—1025). Поради това са свързани събития от втората половина на IX в. и от последните десетилетия на X в. Неизвестният виз. автор се спира на широко разпространения разказ за „изпитване на религиите" от киевския княз Владимир и на „чудото" за хвърлянето на ръкописа на Евангелието в огъня при т. нар. „първо покръстване" на русите през втората половина на IX в. За първия епизод е използуван някакъв староруски летопис, докато вторият епизод е заимствуван от някой измежду познатите виз. извори, поточно от някоя хроника. Тези два епизода във всеки случай са добре известни от наличните руски и виз. истор. извори, поради което бе направена отрицателна преценка изобщо за цялото Бандуриево повествование: то бе окачествено като „посредствена компилация от сравнително по-ново време, изградена въз основа на устна традиция и украсена с подробности и особености, които са чиста рожба на фантазията на автора" (В. Регел).

Особен интерес представя епизодът за изнамирането на слав. азбука, вмъкнат в заключителната част на Б.л. Според този откъс в отговор на искането на руския „велик княз" виз. имп. Василий I Македонянин изпраща един епископ, чието име не се упоменава изрично, и двама просветители — Кирил и Атанасий, „мъже добродетелни, начетени и много разумни, които владеели напълно не само Библията, но били добре упражнени и в светската книжнина", както свидетелствували за това и създадените от тях писмена. Когато пристигнали сред русите, двамата мисионери „просветили и покръстили всички и така ги привели към християнската вяра". Действувайки сред един народ, „напълно варварски и груб" (незапознат с писмеността на гърците), те създали една нова азбука от 35 буквени знака и се заели да я разпространяват. Тук неизвестният съставител на Б.л. посочва в грц. транскрипция имената на отделните букви от азбуката.

ἄς — азъ
μπούκη — боукъı
βέτδ — вѣдѣ
γλαώγ — глаголь
δοπρῶ — добро
γέεστι — ѥсть
ζηβήτ — живѣте
ζελῶ — sѣло
ζεμπλέα — земля
ἤζε — нже
ἤ — нкъ
κάκω — како
λούδια — людьѥ
μῆ — мыслите
νᾶς — нашь
ὧν — онъ
ποκόη — покой
ριτζίη — рьцн
σθλόβω — слово
ντβέρδω — тврѣдо
ἤκ: — оукъ
φέρωτ — фрътъ
χέρ — хѣръ
ὥτ — wтъ
τζῆ — цн
τζέρβη — чрьвь
σάα — ша
σθία — шта

γέορ — кѣрь
γερῆ — кѣры
γέρ — кѣрь
γέατ — ѣть, ѧть
γίου — ю
γέους — ѧ
γέα — ѧ

Съставителят на Б.л. засвидетелствува в този дял на своето произведение добро познаване на фактите: наименованията на отделните слав. букви се предават много добре и точно. Изписаните в двата преписа названия на слав. букви се потвърждават от един *абецедар,* запазен в ръкопис от сбирката на Университетската библиотека в Болоня, Северна Италия. Погрешно е предадено обаче името на Константиновия брат и сътрудник Методий, именуван и в двата преписа на Б.л. Атанасий. Спорни остават въпросите за автора на Б.л., за времето и мястото на нейното написване. Въпреки изказаните съмнения трябва да се приеме, че тя е съставена от византиец: това се вижда от езика на съчинението, от някои стилови обрати и от проявените познания за виз. действителност. Неизвестният автор е разполагал несъмнено с добри първоизвори както за първите два дяла на съчинението, така и за последната част, в която са дадени вести за съставянето и разпространението на слав. азбука. Употребата на определенията „езичници" и „варвари" за руския народ говори против предположението, че Б.л. е могла да бъде написана от слав. (евентуално руски) писател. Споменавайки за руския владетел, авторът на Б.л. употребява изрази на грц. език, които съответствуват на руските форми „княз" или „велик княз", а това показва, че той е разполагал с надежден руски първоизвор. С голяма правдоподобност може да се приеме, че Б.л. ще да е била съставена към XIII—XIV в., като анонимният виз. автор е използувал по-старинни и достоверни писмени извори за засегнатите от него събития. Той е осведомен, че създадената от Константин-Кирил слав. азбука е била в употреба у русите до времето, когато сам е писал.

Лит.: Banduri A. Animadversiones in Constantini Porphyrogeniti libros de Thematibus et de administrando imperio. — In: Imperium Orientale sive Antiquitates Constantinopolitanae. 2. Paris, 1711, p. 112—116 (2 изд. Venezia, 1729, p. 62—65); Regel W. Analecta byzantino-russica. Petropoli, 1891, p. XIX—XXXII, 44—51; Dujčev I v. Medioevo bizantino-slavo. 2. Saggi di storia letteraria. Roma, 1968, p. 36—40; Lepissier J. La légende de Banduri et sa valeur historique; le frère de Constantin-Cyrille s'appellait-il Athanase? — Slavia, 38, 1969, p. 533—541; Schreiner P. Ein wiederaufgefundener Text der Naratio de Russorum conversione und einige Bemerkungen zur Christianisierung der Russen in byzantinischen Quellen. — Bbg, 5, 1978, p. 297—303.

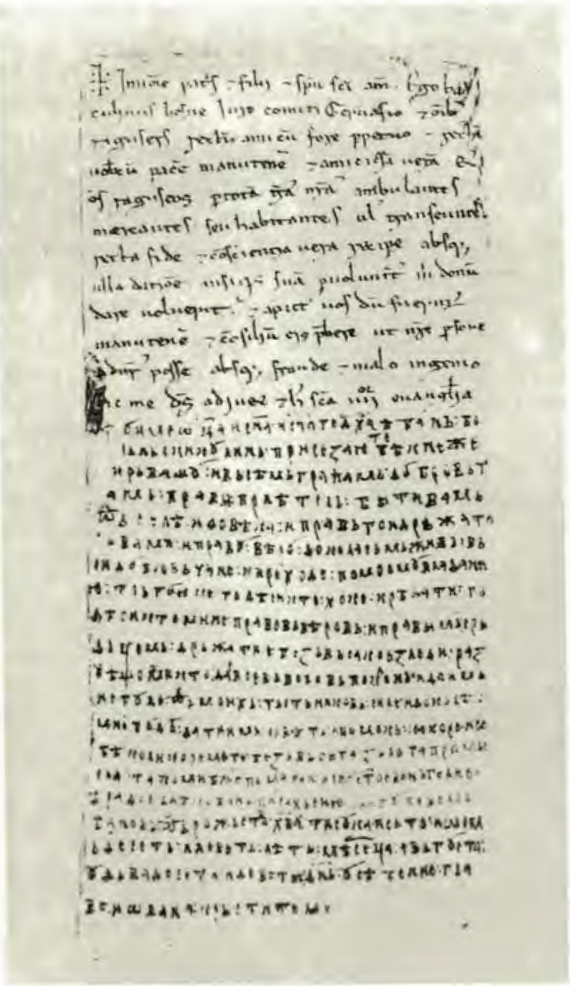
Иван Дуйчев

БАНДУ̀РИЧЕВ АБЕЦЕДА̀Р — вж. *Абецедар.*

БАН-КУ̀ЛИНОВА ГРАМОТА̀ — най-старият датиран кирилски паметник на сърбохърватски език. Представя договорна грамота, съдържаща и клетва. Състои се от лат. и сърбохърватски текст, който не е превод от латинския. Писана е през 1189. Намира се в Библиотеката на Академията на науките на СССР в Ленинград. Открита е през 1832 в Дубровник от Дж. Николаевич. Паметникът е чернова на оригиналния документ, който не е запазен (М. *Решетар,* Й. *Врана*). Издаван е дванайсет пъти — от П. Й. *Шафарик,* П. Карано-Твърткович, И. И. *Срезневски,* Фр. *Миклошич,* В. *Ягич,* Ив. Кукулевич-Сакцински, Ст. Новакович, Е. Ф. *Карски,* Г. А. *Илински* (критично издание) и др. Дипломатиката му е изследвана от М. Кос, графиката ѝ — от Ал. Белич, Илински и др., езикът — от Илински и др. Най-добро палеографско и езиково описание прави Й. Врана. Известни са още два преписа — един от края на XII или началото на XIII в. и друг най-късно от първата четвърт на XIII в., които са възникнали в същата област като усъвършенстване на текста в екземпляра от 1189. Те съ-

държат и такива варианти, които отвеждат към загубения оригинал. Намират се в Дубровник и са издавани от Миклошич и др.

Б.-К.г. е написана на пергаментов лист 29,2 см × 10,2 см. Съдържа 32 реда, от които първите 12 реда са лат. текст. В слав. текст няма ударения и надредни знаци, а от препинателните знаци се употребява само двоеточие. Писмото е уставно, но с лат. влияние върху оформянето на буквите **д, ь, ѣ, ж, з, ρ, с, є**, което издава лат. образованост на писаря и показва, че грамотата произлиза от Зетско-Травунско-Хумската област, намирала се под силното влияние на лат. култура (Врана).

Грамота на Бан-Кулин

Паметникът е едноеров; **ь** влиза и в **ы**. Употребява се само **ѕ**; в началото на думата стои **ѡ**. Веднъж е употребено десетично **і**. Не се употребяват йотувани гласни освен **ю**. За ја, је се използуват **ѣ, є**.

Езикът показва установеност на почти всички характерни черти на сърбохърватския език: последователна замяна на **ж** с **ѕ** и на **ѧ** с **є** (**книгѕ, кнєже**); изпадане на **ъ, ь** в отворени срички (**кто, мнє**); еднократно *е* < **ѣ** (**злєдн**); двукратно **ѕ** < **вь**; трикратно *и* < **ы**; вмъкване на *в* в заемка (**нѡванх**; **ѡдь** < **отъ**; асимилация на **ь** пред j (**днєвкь**); tj > **к** (**помокь**); dj > **ђ** или **жд**; контракция в окончанията на прилагателните (**дєвєты, правы**); в личното местоимение за 1 л. ед.ч. **ѣ** е изпаднало крайното **з**; в глаголните форми **вѕдє, хоκє, да** — крайните **т, ст**.

В морфологията са важни окончанието **-га** за род. пад. ед.ч. м.р. (**зълога, вьсєга**); архаичните форми на консонантното склонение (**двбровьчамь, граѣамь**); влиянието на *й*-основи върху *о*-основи (**чьстьнѣковь**); влиянието на *ја*-основи върху *а*-основи (**главє**); **сьмь** вместо **єсьмь** под влияние на 3 л. мн.ч.; морфологичният елемент **-ρє** (**какоρє**) и др. Езикът има общи черти с езика на дубровнишките грамоти от първата половина на XIII в. или на грамоти, при чието изработване дубровнишката община е сътрудничила: наречие **годѣ = вольа**, употреба на енклитичното възвратно местоимение за дат. пад. **сн** и др. Това свидетелствува, че във формулирането на сърбохърватския текст са участвували дубровнишки изселници и че самият текст е съставен от писар, произлизащ от дубровнишка среда (Врана).

Лит.: Ильинский Г. А. Грамота Бана Кулина. — ПДПИ, 164, 1906, с. 1—35; Кос М. Дубровачко-српски уговори до сре-

дине 13-ог века. — ГСКА, 123, 1927, с. 1—66; Čremošnik G. Bosanske i humske povelje srednjega vijeka. — Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Nova serija, 3, 1948, p. 104—107; Vrana J. Da li je sačuvan original isprave Kulina Bana. Paleografijsko-jezična studija o primjercima isprave iz g. 1189. — RSslI, 2, 1955, p. 5—57.

Мария Деянова

БАРАЦ, Герман Макрович (Вагас, G. M.) (1835—13./26. III. 1922) — хърватски литературен историк. Издирва преди всичко евр. елементи в старорускатa литература. В трудовете си по кирило-методиевски въпроси изтъква познанията на Константин-Кирил по староевр. език и литература. За да докаже правотата на своите твърдения, привежда много паралели между съчиненията на Константин-Кирил Философ и староевр. богословска литература (позовава се предимно на Талмуда, Мидрашите и други староевр. религиозни съчинения). Най-интересна е студията му за *Солунската легенда,* която Б. смята за изцяло изградена върху идеи и образи, заети от староевр. литература. Според него слав. превод на *ЗСЛ* е дело н Константин-Кирил Философ. Преводът бил предназначен за бълг. княз *Борис I* като допълнение към сборника от закони (Συναγωγή κανόνων) на Йоан Схоластик. Този сборник бил изпратен в Б-я от цариградския патриарх *Фотий.* Б. определя ЗСЛ като еврейско-хазароруски юридически паметник. Смята, че бълг. презвитер *Григорий* е един от редакторите на най-стария свод на „Повесть временных лет". Той бил доставил материал за най-стария Киевски летопис преди 972, докато още бил жив княз Светослав Игоревич. Григорий бил взел особено участие в изготвянето на летописната статия за 898, където се говори за превода на слав. богослужебни книги от Кирил и Методий, като използувал като извори хрониката на Георги Амартол и ЖМ. Възгледите на Б. по кирило-методиевските въпроси и други проблеми на средновековните южнослав. и източнослав. литератури не са получили признание в науката и остават изолирани в историята на литературознанието.

Герман Барац

Съч.: Критико-сравнительный анализ договоров Русси с Византией. Восстановление текста, перевод, комментарий и сравнение с другими правовыми памятниками, в частности с Русскою правдою. Киев, 1910, 266 с.; О составителях „Повести временных лет" и ее источниках, преимущественно еврейских. Берлин, 1924, 265 с.; Собрание трудов по вопросу о еврейском элементе в памятниках древнерусской письменности. 1., 1. Париж, 1926, 329 с.; 1., 2. Париж, 1927, с. 330—918.

Лит.: Brückner A. I. — ASPh, 40, 1926, p. 141—148; ASPh, 42, 1929, p. 307—311.

Константин Мечев

БАРГÀЛА — вж. *Епархия на Климент Охридски.*

БÀРСОВ, Елпидифор Василевич (1/13. XI. 1836—2/15. IV. 1917) — руски фолклорист и археолог. Роден в с. Логиново, Череповецки уезд, Новгородска губ. Учи в Новгородската духовна семинария и в Петербургската духовна академия (1857—1861). Учителствува известно време в Олонецката духовна семинария в Петрозаводск. От 1870 е библиотекар в Румянцевския музей в Москва. От 1881 е секретар на „Общество истории и древностей российских", после редактор на него-

вия орган „Чтения в Обществе истории и древностей российских“. По време на пребиваването си в гр. Олонец събира етнографски и археол. материали. Събира и повече от 2000 стари ръкописа, които сега са в Държ. исторически музей в Москва. Автор е на многобройни изследвания, статии, рецензии и съобщения по въпроси на руската литература, история, етнография и фолклор. Умира в Москва.

В Барсовата сбирка има редица преписи от старобълг. съчинения: ЖК, сказанието „За буквите“ от Черноризец Храбър, слова и поучения от Климент Охридски, Написание за правата вяра от Константин-Кирил, издадено от Б. в ЧОИДР (кн. 1, 1885, с. 7—11), тълковното евангелие от Теофилакт Охридски, преписано през 1348 от поп Теотокий Псилица в Търново (Барс. № 115), което по-късно патриарх Теодосий Търновски изпраща като дар на Зографския манастир (с подпис). Б. издава и части от Симеоновия (Светославовия) сборник по преписа от 1073: „Изборник великого князя Святослава Ярославича 1073 года. С греческим и латинским текстами. С предисловием Е. В. Барсова и запискою А. Л. Дювернуа“. М., 1884. Б. описва и ръкописите от Виголексинската библиотека: „Описание рукописей и книг, хранящихся в Выголексинской библиотеке. — Летопись занятий Археографической комиссии.“ I. СПб., 1877, с. 1—85. В тази сбирка има препис от първата част на Симеоновия сборник, който днес се намира в Библиотеката на Академията на науките на СССР в Ленинград (33.8.15).

Съч.: Речь, читанная на торжественном соединенном собрании Императорского Московского Университета и Императорского ОИДР 6 апр. 1885 года в день тысячилетней памяти славянского первоучителя св. Мефодия. — ЧОИДР, 1885, 1, с. 1—31; Ученое исследование Добровского о св. Кирилле и Мефодии, переведенное на русский язык М. П. Погодиным. — Московские ведомости, № 92, 5 апр. 1885, с. 3; Кирилл и Мефодий в их апостольской деятельности. — В: Историческая хрестоматия. Сост. В. Покровский. 2. М., 1887, с. 3—11; Значение славянских первоучителей для русского народа. — В: Историческая хрестоматия. Сост. В. Покровский. 2. М., 1887, с. 12—15.

Лит.: Венгеров С. А. Критико-биографический словарь русских писателей и ученых. 2. СПб., 1891, с. 163—174; Рункевич С. — Православная богословская энциклопедия. 2. 1901, с. 270—271; Щепкина М. В., Г. Н. Протасьева. Сокровища древней письменности и старой печати. М., 1958, с. 53—55; Чистов К. В. Ф. В. Барсов. — В: Славяноведение в дореволюционной России. Биобиблиографический словарь. М., 1979, с. 60—61.

Куйо Куев

БАУЕР, Ярослав (Bauer, J.) (5. IV. 1924—4. I. 1969) — чешки езиковед, специалист в областта на слав. синтаксис и старобълг. език. Роден в Ровечне (окръг Ждар край р. Сазава). Следва във Философския фак. в Брно (1945—1949) при изтъкнатите слависти *Й. Курц*, А. Келнер, Фр. Травничек, В. Махек, където получава докторат за проучване върху безпредложния мест. пад. в старобълг. евангелия. След завършване на висшето си образование става последователно асистент, аспирант, доц. (1958—1965) и проф. по слав. езикознание (1965—1969) в Брненския унив. Съредактор на „Slovník jazyka staroslověnského“ и научен консултант на речниците „Słownik polszczyzny XVI w.“, „Słownik języka Jana Chryzostoma Paska (XVII w.)“, „Staročecký slovník“. Инициатор и главен организатор на Брненските конференции по синтаксис, които се ползуват с голям авторитет в международната славистика. Награден е с бълг. орден „Кирил и Методий“ I ст. (1963). Умира в Брно.

Научното дело на Б. се отличава с широк обхват, точност и научна обективност, включва разработки на теоретични и методологични принципи, сравнително-истор. и съпоставителни изследвания в диахронен и синхронен план, проучване на конкретни въпроси в областта на слав. синтаксис. Б. анализира значенията и функциите, възникването и развитието на съюзните средства и уточнява границата между съюзите и наречията, относителните местоимения и наречията, частиците,

Ярослав Бауер

междуметията. Установява структурните типове изречения в слав. езици, техния развой и принципите на сравнително-истор. им изследване. Занимава се с въпроса за падежите и синтагматичните отношения. Теоретичен и методологически характер имат статиите му за основните и актуалните проблеми на слав. синтаксис, за системността в синтактичния строеж, за задачите и методите на реконструкция на праслав. синтаксис. Съществен принос в славистиката са монографията му „Vývoj českého souvětí“ (докторска дисертация, 1960) и обобщаващите трудове „Skladba spisovné češtiny“ (1970, в съавторство с М. Грепл) и „Vývoj mluvnického systému českého jazyka“ (1965, в съавторство с А. Лампрехт и Д. Шлосар). Избраните му трудове са издадени под наслов „Syntactica Slavica“ (1972).

Значителен дял от научната дейност на Б. е посветена на кирило-методиевската проблематика и на въпросите на старобълг. език. В студията „Старославянский язык и язык жителей Великой Моравии — сопоставление синтаксического строя “(1965) на сериозна научна основа се поставя въпросът за книжовния старобълг. език и неговите взаимоотношения с езика на жителите на Велика Моравия. Студията има програмно значение, тъй като разработва теоретичните и методологичните предпоставки за съпоставително проучване на старобълг. и останалите стари слав. езици и доказва възможността и плодотворността на такъв подход. Студията „Vliv řečtiny a latiny na vývoj syntaktické stavby slovanských jazyků“ (1958) също е теоретически и методологически принос в изучаването на езиковите влияния. В нея е осъществен задълбочен анализ на грц. влияние върху старобълг. синтаксис и на лат. влияние върху старочешкия синтаксис. В статията „K povaze vlivu církevní slovanštiny na staroruskou syntax“ (1966) се разработва проблемът за влиянията между родствените езици и методиката на тяхното установяване. Въпросът за безпредложния мест. пад. в историята на бълг. език е разработен в статиите „Беспредложный локатив в старославянском языке“ (1963) и „Prostý lokál v středobulharských památkách“ (1954). Старобълг. съюзи от типа **доньдеже** и **аще** са обект на всестранно изследване в студиите „Staroslověnské spojky typu *dońbdeže, dońeliže*“ (1961) и „Staroslověnské ašte“ (1957, в съавторство с М. Бауерова). Задълбочена интерпретация на проблемите на старобълг. език се съдържа и в неговите сравнително-истор. студии на слав. езици.

Съч.: Bezpředložkový lokál v staroslověnských evangeliích. — Slavia, 20, 1951, p. 40—56; Prostý lokál v středobulharských památkách. — SPFFBU A 2, 1954, p. 5—17; Staroslověnské *ašte*. [Bauer J., M. Bauerová]. — Slavia, 26, 1957, p. 157—179; Vliv řečtiny a latiny na vývoj syntaktické stavby slovanských jazyků. — In: Československé přednášky pro IV. mezinárodní sjezd slavistů v Moskvě. Praha, 1958, p. 73—95; Slovanské spojky s *-bo*. — In: Studie ze slovanské jazykovědy. Sborník k 70. narozeninám akad. Fr. Trávníčka. Praha, 1958, p. 79—92; Проблема реконструкции праславянского сложного предложения. — SPFFBU A 6, 1958, p. 43—55; Vývoj českého souvětí. Praha, 1960, 403 p.; Staroslověnské spojky typu *dońbdeže, dońeliže* [Bauer J., M. Bauerová]. —Slavia, 30, 1961, p. 410—416; Problematika historicko-srovnávacího studia vývoje slovanského souvětí. — In: Otázky slovanské syntaxe. 1. Praha, 1963, p. 235—244; Основные проблемы сравнительно-исторического изучения синтаксиса славянских язы-

ков. — ВЯ, 12, 1963, 4, с. 4—13; Úkoly a metody rekonstrukce praslovanské syntaxe. — In: Československé přednášky pro V. mezinárodní sjezd slavistů v Sofii. Praha, 1963, p. 75—81; Беспредложный локатив в старославянском языке. — В: Исследования по синтаксису старославянского языка. Praha, 1963, p. 263—285; Vývoj mluvnického systému českého jazyka [Bauer J., A. Lamprecht, D. Slosar]. Praha, 1965, 268 p.; Старославянский язык и язык жителей Великой Моравии — сопоставление синтаксического строя. — Magna Moravia, p. 469—492; Aktuální otázky historickosrovnávacího studia syntaxe slovanských jazyků. — Slavia, 34, 1965, p. 447—455; K povaze vlivu církevní slovanštiny na staroruskou syntax. — Bulletin Ústavu ruského jazyka i literatury, 10, 1966, p. 67—72; Vývoj větných typů v slovanských jazycích a jeho historickosrovnávací studium. — SaS, 28, 1967, p. 84—87; Strukturní typy slovanské věty a jejich vývoj. — In: Československé přednášky pro VI. mezinárodní sjezd slavistů v Praze. Praha, 1968, p. 77—85; Problematika vývoje základních větných typů v slovanských jazycích. — In: Otázky slovanské syntaxe. 2. Praha, 1968, p. 329—337; Vývoj větných typů v slovanských jazycích a jeho historickosrovnávací studium. — In: Otázky slovanské syntaxe. 2. Praha, 1968, p. 403—406; Zum Charakter und zur Entwicklung der Hypotaxe in den slavischen Sprachen. — In: Probleme der strukturellen Grammatik und Semantik. Leipzig, 1968, p. 151—161; Проблема классификации придаточных предложений в славянских языках. — In: Actes du Xe congrès international des linguistes, Bucarest 28 oût — 2 septembre 1967. Bucarest, 1970, p. 999—1003; Skladba spisovné češtiny [Bauer J., M. Grepl]. Praha, 1970; Syntactica Slavica. Soubor vybraných prací již dříve publikovaných. Brno, 1972, 472 p.

Лит.: Grepl M. Za profesorem Jaroslavem Bauerem. — SaS, 29, 1968, p. 93—95; Lamprecht A. Za profesorem Jaroslavem Bauerem. — SPFFBU A 17, 1969, p. 7—9; Mrázek R. In memoriam prof. Jaroslava Bauera. — Československé rusistika, 1969, 3, p. 139—141; Jelínek M. Za profesorem Jaroslavem Bauerem. — Naše řeč, 1969, 4, p. 249—255; Soupis prací Jaroslava Bauera. — SPFFBU A 17, 1969, p. 11—22; Birnbaum H. Jaroslav Bauer, 1924—1969. Publications by Jaroslav Bauer. — IJSLP, 13, 1970, p. 211—214; Československé práce o jazyce, dějinách a kultuře slovanských národů od r. 1760. Biograficko-bibliografický slovník. Praha, 1972, p. 34—35.

Екатерина Дограмаджиева

BEÀTUS CYRÌLLUS — легендарен писмен паметник от кръга на лат. *извори за делото на Кирил и Методий*. Познат е в няколко преписа. Най-старият е т.нар. райградски препис в Liber horarum от 1395. От него чешкият учен В. *Халоупецки* е имал само препис и напразно го е търсил в Райградския манастир. Дн. той е открит и се съхранява в Университетската библиотека в Бърно (sign. R 625). Вторият препис в т. нар. пражки музеен ръкопис в Библиотеката на Народния музей в Прага (sign. XII, D11) представлява пряк препис на райградския, датира се от XV в. Съществува и трети препис, съкратена версия (в бревиар) от първата половина на XV в. Легендата В. С. е издавана няколко пъти: за пръв път — от В. Халоупецки (1939); през 1961 и 1967 — от Я. *Лудвиковски*, през 1963 — от П. *Девос*. Най-новото критично издание, снабдено с превод на чешки език, е в поредицата на Бърненския унив. „Magnae Moraviae fontes historici", т. 2, 1967.

Легендата предизвиква спорове относно мястото ѝ в кръга на кирилометодиевските извори. Халоупецки смята, че началото ѝ е сходно с т. нар. *Кристианова легенда*. Според него съдържанието е по-близко до *Моравската легенда* (Tempore Michaelis imperatoris). Той датира В.С. от времето на чешкия хронист Козма Пражки — началото на XII в., и я използува за реконструкция на т. нар. Privilegium Moravensis ecclesiae, споменат от Козма Пражки в неговата хроника. Халоупецки търси тясна връзка между В.С. и Моравската легенда и предполага, че двете легенди са независими паметници, които имат общ първоизточник (т.е. Privilegium'a). От него е пропуснато всичко, което се отнася до слав. богослужение и връзките на солунските братя с Константинопол. С двете легенди Халоупецки сравнява извадки от Кристиановата легенда и от *Чешката легенда* (Diffundente sole, Magnae Moraviae fontes historici, 2, s. 277—283), които датира към третата четвърт на X в. Моравската легенда е могла да възникне както пре з XI в., такаи през

втората половина на XIII или през първата половина на XIV в. Според Халоупецки В.С. е свидетелство за разпространението на слав. богослужение или за негова следа. Изводите на Халоупецки се отричат от Ян Виликовски и Р. Урбанек. Според Урбанек образец за В.С. е Моравската легенда от времето на Карл IV. В.С. не е самостоятелен извор, а своего рода компилативен бревиар от Моравската легенда, Кристиановата легенда и Чешката легенда. Подобно на Й. *Добровски* Урбанек счита, че автор на Моравската легенда е бившият канцлер на Карл IV и оломоуцки епископ Ян Стредовски (1364—1380). Девос е на мнение, че В.С. е един от изворите на „мозаичната" Моравска легенда. Той признава зависимостта на Моравската легенда от легендата Quemadmodum. „Мозаичната" Моравска легенда е компилирана от *Италианската легенда*, Кристиановата легенда, В.С. и легендата Quemadmodum. Девос предлага изненадващата теза, че В.С. е един от изворите на Кристиановата легенда, един от най-старите паметници на чешко-лат. литература (написан преди 982). По-късно обаче той намира основния извор на В.С. — житието на св. Ливин, написано в Гентския манастир „Св. Бавон" през първата половина на XI в., и се отказва от тази ранна датировка на В.С. О. *Кралик* отъждествява В.С. с Privilegium Moravensis ecclesiae, макар че в нея няма нито дума за слав. литургия. Той смята, че е възникнала през XI в. и е по-ранен паметник от Моравската легенда. Според Я. Лудвиковски В.С. е извлечена от Моравската легенда; написана е от някой консервативен моравец поради опозиционни настроения срещу симпатиите към славяните по времето на Карл IV.

В съдържанието на В.С. има три главни мотива. На първо място е разказът за проповядването на християнството сред българите и тяхното покръстване от братята Кирил и Методий преди *Моравската мисия*. Сведението в разказа, че Константин-Кирил най-напред пътувал до Рим, а след това се върнал в Б-я и оттам заминал за Моравия, не се повтаря в нито един източник. Поради това може да се приеме мнението на Й. Добровски, че то е „чиста догадка". Сведения за мисионерска дейност на братята сред българите има и в др. паметници. В Кристиановата легенда (гл. I) тези данни са неясни и има контаминация с името на александрийския патриарх Кирил, тъй като става дума за времето около 420 или преди това. В Моравската легенда (гл. IV) се разказва, че Кирил и Методий, отправяйки се към *Велика Моравия*, най-напред отишли при българите, които „посредством божието милосърдие" били покръстени. Подобни данни за предхождаща Моравската мисия мисионерска дейност сред българите има и в Краткото житие на Кирил (*Успение Кирилово*). Тук се казва, че Кирил отива в областта около р. Брегалница и покръства онези, които „намерил непокръстени". Сведението за прекалено големия брой хора, които били „обърнати в православната вяра", може да се разглежда като агиографски похват и преувеличение. Успение Кирилово се основава на ЖК (напр. гл. VIII), като отразява и по-цялостно познаване на бълг. литературни традиции. Поради това датировката му може да се отнесе и преди XIII в. Аналогични данни в *Солунската легенда* могат да бъдат пренебрегнати, тъй като те действително отразяват по-късни традиции. В *Дуклянската хроника* (Regnum Sclavorum presbyteri Diocleatis) също се говори за дейността на Кирил и Методий сред българите след *Хазарската мисия*. Възможно е да се допусне с оглед на посочените факти, че съществува някакъв общ първоизточник от XII в., който е бил известен на авторите на чешките легенди и на дуклянския хронист. В *Проложното житие на Кирил* данните по този въпрос имат подруг характер. Там се казва, че Константин най-напред отива в Моравия, а след това при българите, за да проповядва Христовото учение. Това све-

дение е заимствувано в руската *Повесть временных лет* (под г. 898), където се казва, че Константин се връща да учи българския народ, а Методий остава в Моравия. Според А. А. Шахматов по-общият източник за тази част на руската хроника (от началото на XII в.) е ЖМ. Както се вижда от посочените съображения, истор. традиция, върху която се основава В.С., се отнася към XI—XII в., а много вероятно — и към X в. (вж. и *Брегалнишка мисия*).

Вторият основен мотив в съдържанието на В.С. е дейността на братята Кирил и Методий в Моравия. Описват се богатствата на земята на моравците, добродетелите на техния нрав — честни, великодушни, храбри войници, и др. В същото време обаче те били „обхванати в юздата на сатаната", „осквернени от блудство и грешни клетви". При такива противоречиви обстоятелства действува Константин заедно с брат си, като „вливал словото на живота в ушите на невярващите, . . . докато [и] самият крал с мнозинството от своя народ се покръстили". Данните в гл. III за покръстването на някакъв крал (какъв точно и кой — не е казано) са идентични със сведенията в Моравската легенда (гл. V). С оглед на хронологичната съпоставеност логично е да се предположи, че това е княз *Ростислав* (846—870). От друга страна, в Дуклянската хроника (гл. IX) се споменава за покръстването на *Светополк* от Методий. С оглед на установените факти от историята на Велика Моравия тези данни са неточни или представят агиографско преекспониране на някои действителни събития към друго време. Християнството е разпространявано в Моравия преди идването на братята в 863; знае се също, че княз Ростислав дълго преди това е бил християнин (може би още при идването си на власт в 846). Естествено е представянето на братята като поборници за новата вяра и акцентирането върху този момент да е агиографско преувеличение в духа на традициите на агиографския жанр и на епохата. Но все пак в сведението (което е в контекста на легендата), че Константин-Кирил установява в Моравия „божи мир", като премахва измамата и враждата между моравците, които дотогава „като диви кучета . . . в гибелна ярост се избивали един друг . . .", трябва да се търси отглас от дейността на братята по отношение на консолидацията на християнството и църквата във Великоморавското княжество. Тези сведения се доближават (дори хронологически) към данните в Чешката легенда и в Кристиановата легенда за пътуването на Методий в Чехия, за конфирмацията на чешкия княз *Борживой* и покръстването на неговата съпруга Людмила.

Трети мотив в В.С. е разказът за взаимоотношенията между Светополк и Методий, който почти дословно се повтаря в Моравската легенда. Отначало архиепископът отлъчва от църквата „самия Светополк, дръзкия княз, и неговите дружинници", като налага интердикт върху владенията му. Впоследствие отношенията между двамата се подобряват. Този разказ напомня за времето, когато моравско-панонският архиепископ попада в баварската тъмница и когато след 873 отново отива в Моравия.

Като истор. извор В.С. не е пряко автентичен и оригинален източник. С оглед на отношението на легендата към останалия кръг от кирило-методиевските извори най-общо може да се приеме, че тя е отражение на запазилите се в известна степен кирило-методиевски историко-литературни и агиографски традиции с преобладаващо влияние на латинизма в чешко-моравския ареал. Тези традиции, както се вижда, са разпространени през XI—XII в. и на Изток, и на Запад, но би трябвало да са имали и своя истор. подплата в действително съществуващи останки от слав. писменост и богослужение в Чехия през X в. Следователно В.С. не може да бъде напълно пренебрегвана като истор. извор — тя е една следа (през XI или XII в.) на културно-

политическите традиции от времето на Кирил и Методий.

Лит.: Chaloupecký V. Prameny X. století, legendy Kristiánovy o svatém Václavu a svaté Ludmile. — In: Svatováclavský sbornik. II, 2. Praha, 1939, p. 76—78; Лихачев Д. С. Комментарии. — В: Повесть временных лет. 2. М.—Л., 1950, с. 261; Meyvaert P., P. Devos. La „Légende morave" des ss. Cyrille et Méthode et ses sources. — AB, 74, 1956, p. 441—469; Králik O. Privilegium Moravensis ecclesiae. — Bsl, 21, 1960, p. 219—237; Ludvíkovský J. Legenda Beatus Cyrillus. — SPFFBU, seria 8, 1961, p. 94—104; Devos P. La „Legenda Christiani" est-elle tributaire de la Vie „Beatus Cyrillus". — AB, 81, 1963, p. 351—367; Magnae Moraviae fontes historici. 2. (Opera Universitatis Purkynianae Brunensis. Facultas Philosophica, 118). Brno, 1967, p. 300—303; Nejstarší legendy Přemyslovských Čech. Praha, 1969, p. 218—219; Devos P. La passion de S. Liévin de Gand, source principale inattendue de „Beatus Cyrillus". — AB, 89, 1971, p. 371—385; Králík O. Nová práce o legende Beatus Cyrillus. — LF, 95, 1972, p. 180—184. Sotirov G. Die Beatus Cyrillus-Legende und ihre Stelle unter den Geschichtsquellen über das Werk der Brüder Cyrill und Methodius. — Palaeobulgarica, 4, 1980, 4, p. 102—107; Devos P. Sur la légende „Beatus Cyrillus". — AB, 99, 1981, p. 64.

Георги Сотиров

БЕЛЕТРИ́СТИКА старобългарска — вж. *Повести и разкази.*

БЕЛИ́ЦА — вж. *Велика.*

БЕНЕДИ́КТ VI (Benedictus VI) (неизв.) — римски папа (973—974). Роден в Рим. Син на римския гражданин Хилдебранд, приел монашество. Кардиналът-дякон Б. е възведен на папския престол на 19 ян. 973, макар че изборът му става в края на 972. Избран е по волята на немския крал (936—962) и римски император (962 — 973) Отон I след междуособици в Рим и след като папското място остава незаето от септ. до дек. 972. В борбите между „националната" римска партия и императорската немска партия Б. VI е само подставено лице на Отон I. След смъртта на императора (7 май 973) римските граждани изчакват една година, после вдигат бунт против немското владичество и новия император Отон II (973—983). Бунтовниците се предвождат от херцог Крешенциус, брат на предишния папа *Йоан XIII* (965—972). Б. VI е свален от престола и хвърлен в крепостта-затвор „Сант Анджело". Там е удушен от доверени хора на своя наследник, узурпатора Бонифаций VII. След един месец (авг. 974) антипапа Бонифаций VII, наричан от съвременните му хронисти „ужасното чудовище", е прогонен от немските войски и успява да забегне в Цариград. Император Отон II и неговият военачалник граф Сико, който превзема Рим, издигат на папския престол нов верноподаник на немците — Бенедикт VII (окт. 974 — юли 983).

Поради краткото папстване (18 месеца) на Б. VI някои от събитията при неговия понтификат се приписват погрешно на Бенедикт VII. Такъв е случаят с писмата и фалшивите документи към тях на Пилигрим, епископ пасауски, и на чичо му Фридрих, архиепископ залцбургски, изпратени до Б. VI, и фалшивите отговори на Б. VI, които погрешно се приписват на Бенедикт VII (Mansi, t. 19, p. 52, и Migne, PL, t. 137, p. 315—317). Грешката е поправена в началото на XX в. от немските историци-медиевисти Е. Дюмлер, Х. Улриц, Ш. Блумбергер, А. Бракман и главно от В. Лер в „Piligrim von Passau und die Lorscher Fälschungen" (1909), който доказва, че и „отговорите", приписвани на Б. VI (респ. погрешно на Бенедикт VII), са фалшификати, създадени в Пасау и Залцбург във връзка с борбите между баварските епископи.

Случаят с баварските фалшификации се развива по следния начин: през 973 Пилигрим изпраща писмо до Б. VI. Това писмо е истинско, издадено е в 1909 от Лер (Цит. съч., с. 46). В него Пилигрим моли папата да му изпрати архиепископски палиум и да възстанови за него древната християнска архиепископия Лорш (по името на римско-гепидското поселище Lauracium), която е измислена от Пилигрим. Това се

прави с оглед на християнизирането на маджарите и мисионерската работа сред славяните. Според Пилигрим Пасау е наследник на древната Лоршка архиепископия и на нейните привилегии, затова папата трябва да откъсне Пасауската епископия от *Залцбургската архиепископия* и да постави под нейна власт цяла Източна *Панония* и Мизия, Моравско, аварите, маджарите, а подвластна на Залцбург да остане само Западна Панония. За да обоснове тези претенции, Пилигрим изработва цяло досие от фалшиви документи: писма на папите Симах (498—514), Лъв VII (936—939), Агапит II (946—955), които дарявали митичната Лоршка архиепископия с привилегии. Пилигрим моли Б. VI да потвърди тези привилегии. Писмото му остава без отговор — или защото в римската курия разбират фалшификацията, или защото Б. VI е вече мъртъв. Но Пилигрим не се отчайва: той сам написва отговора на Б. VI (публикуван погрешно под името на Бенедикт VII; поправката се намира у D ü m m l e r. Piligrim von Passau und das Erzbistum Lorsch, 1854, p. 19—26, 122; W. L e h r. Цит. съч., с. 48). Този отговор задоволява всички искания на Пилигрим; той е назначен за папски легат за Източна Панония и Мизия, за Моравско, за авари и маджари и за „всички съседни славяни". Това предизвиква остра реакция в Залцбург и чичото на Пилигрим — архиепископът Фридрих, поръчва да бъде съчинен съвсем друг отговор на Б. VI — в полза на Залцбургската архиепископия. Това фалшиво писмо е публикувано именно като писмо на Б. VI (M a n s i, t. 19, p. 38; M i g n e, PL, t. 135, 1081—1082; H a u t h a l e r. Salzburger Urkundenbuch, t. I, Salzburg, 1898, p. 98, № 54). По-късно неговата фалшивост е доказана (A. B r a c k m a n n. Studien und Vorarbeiten zur Germania pontificia, t. I: Die Kurie und die Salzburger Kirchenprovinz. Berlin, 1912, p. 93—103). В писмото Фридрих се самоназначава за легат на цяла Норика (включително Пасау) и цяла Панония и запо-вядва на Пилигрим да остане като суфраганен епископ на Залцбург, в противен случай ще бъде суспендиран.

Фалшификациите на Пилигрим и Фридрих се свързват с църковно-каноническата съдба на Панония и *Велика Моравия* след смъртта на Методий (885). Те свидетелствуват за съперничеството между Залцбургската архиепископия и суфраганната ѝ Пасауска епископия в стремежа им да си поделят Панонско-Моравската архиепископия, създадена от папа *Адриан II* (867—872) за Методий. В писмото си до Б. VI Пилигрим използува сведения, които почиват очевидно върху посланието на *Дитмар,* архиепископ залцбургски, и на баварските епископи от 900 г. В началото на поредицата от документи, отнасящи се до църковно-каноническата съдба на панонско-моравските славяни, стои *Залцбургският меморандум,* който изразява протест срещу изпращането на Методий в Панония. Поредицата приключва с фалшификациите на Пилигрим и Фридрих. Така при краткото папстване на Б. VI без негово участие се разгаря съперничеството между Пасау и Залцбург — двете средища, допринесли най-много за гибелта на Методиевото дело сред моравско-панонските славяни. Усилията на немските мисионери-феодали, вътрешните слабости на римската курия от това време и опустошителните набези на маджарите попречват на слав. народностна църква да просъществува и на Кирило-Методиевата писменост да процъфти във Велика Моравия.

Изд.: M a n s i J. D. Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio. 19. Firenze-Venezia, 1759—1798, p. 38, 52; PL, 135, coll. 1081—1082; 137, coll. 315—317; J a f f é P h. Regesta pontificum romanorum. 1. Lipsiae, 1888, p. 477—479; 2. Lipsiae, 1888, p. 707; D u c h e s n e L. Liber pontificalis. 2. Paris, 1892, p. XVIII, LXX, LXXVI, 254—258; H a u t h a l e r W. Salzburger Urkendenbuch. 1. Salzburg, 1898, p. 98; K e h r P. F. Regesta pontificum romanorum. Italia pontificia. 2. Berolini, 1923, p. 77, 90; 7, 1. Berolini, 1923, p. 222, 233; Magnae Moraviae Fontes Historici. 3. (Opera Universitatis Purkynianae Brunensis. Facultas Philosophica, 134). Brno. 1969, p. 273—278.

Лит.: Dümmler E. Piligrim von Passau und das Erzbistum Lorsch. Leipzig, 1854, p. 19—26, 38—43; Uhlriz K. Die Urkundenfälschung zu Passau im zehnten Jahrhundert. — Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, 3, 1882, p.177—228; Dümmler E. Geschichte des Ostfränkischen Reichs. 3. Leipzig, 1888, p. 515; Hauck A. Realencyclopädie für protestantische Theologie und Kirche. 2. Leipzig, 1897, p.560—561; Uhlriz K. Piligrim von Passau. — In: Jahrbücher des Deutschen Reiches unter Otto II. und Otto III. 1. Leipzig, 1902, p. 98; Lehr W. Piligrim von Passau und die Lorscher Fälschungen. Berlin, 1909; Blumberger A. Piligrim ist Vater der Legende. — Archiv für österreichische Geschichte, 46, 1920; Mann H. K. The lives of the popes in the early Middle Ages. 4. London, 1910, p. 305—314; Duchesne L. Les premiers temps de l'Etat pontifical. Paris, 1911, p. 356—357; Héfélé C. J., H. Leclercq. Histoire des conciles. 4. Paris, 1911, p. 832—834; Brackmann A. Studien und Vorarbeiten zur Germania pontificia. 1. Die Kurie und die Salzburger Kirchenprovinz. Berlin, 1912, p. 93—103; Mourret F. Histoire générale de l'Église. 4. Paris, 1925, p. 38—39; Baix F. Benoît VI. — In: Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques. 8. Paris, 1935, p. 38—43; Fichtenau H. Zu den Urkundenfälschungen Piligrims von Passau. — Mitteilungen des Oberösterreichischen Landesarchivs, 8, 1964, p. 81—100.

Борислав Иванчев

Роже Бернар

БЕРНÀР, Роже (Bernard, R.) (5. VIII. 1908) — френски филолог-българист. Завършва лицея в родния си град Валанс (1926). Продължава образованието си в Лион (1926—1928), след това в Париж, където през 1929 е приет с конкурс в Ecole Normale Supérieure с основни специалности френски, грц. и лат. език. Проявил се като добър лингвист и филолог, през 1930 (по препоръка на проф. Пол Боайе и проф. Леон Больо) започва изучаването на слав. езици, специално на бълг. и руски език. Следва и в Националното училище за живи източни езици (Ecole nationale des langues orientales vivantes, дн. Национален инст. за източни езици и цивилизации — Institut National des langues et civilisations orientales) при българистите Йорд. *Иванов* и Леон Больо. През 1930 получава научната степен лисансие по френски, грц. и лат. език и става член на Лингвистичното д-во в Париж. Дипломира се през 1931, а през 1932 с конкурс получава научна степен агреже по тези дисциплини. Преподавател е по френски, лат. и грц. отначало в гр. Амиен (1933—1936), по-късно (1936) в лицея Бюфон в Париж. През това време завършва и бълг. филология в Националното училище за живи източни езици (1934). От 1947 е титуляр на катедрата по бълг. език и бълг. литература в Нац. инст. за източни езици и цивилизации. През 1948 влиза и в ръководството на Инст. по славистика (Institut d'Etudes slaves) в Париж, от 1963 е преподавател по старобълг. език и старобълг. литература в Сорбоната. Удостоен е и с високи отличия: провъзгласен е за кавалер на почетния легион (1964) и е носител на трите степени академични ордени — Chevalier (1946), Officier (1968) и на най-високата — Commandeur des Palmes Académiques (1975). За целокупната си преподавателска и научна дейност през 1970 получава званието д-р на филологическите науки. Член е на редколегията на сп. „Palaeobulgarica". Чуждестр. член на БАН (1961). Удостоен е с високи бълг. отличия за културна дей-

ност — орден „Кирил и Методий“ I степен (1963, 1970), Международна награда „Братя Кирил и Методий“ (1979).

Още през първите години на преподавателската си дейност Б. се насочва почти изключително към цялостно теоретическо и практическо изучаване на бълг. език. Той посещава няколко пъти Б-я, овладява до съвършенство бълг. език и днес е един от най-добрите познавачи на бълг. литературен език и на неговата диалектна лексика. Б. работи активно в областта на историята на бълг. литература и бълг. език. Запознат е много добре не само с новата бълг. литература от Хр. Ботев и Ив. Вазов насам, но и със старобълг. литература (Кирил и Методий, Климент Охридски, Йоан Екзарх, Черноризец Храбър, Патриарх Евтимий и др.). Особено внимание отделя на делото на Кирил и Методий и на техните ученици; разкрива неговото голямо културно значение в редица статии и доклади, предназначени за широката общественост: „Единадесетата стогодишнина на славянската азбука“ (1963), „Символ на културата и мисълта“ (1963), доклад за делото на Кирил и Методий по случай празника на двамата просветители (1963) и др.

Голяма част от трудовете на Б. върху старата и новата бълг. литература са излезли в 7—8 крупни френски енциклопедии и енциклопедични речници: Grand Larousse encyclopédique (т. I—X, 1960—1964), Histoire générale des littératures (Paris, 1961, от Кирил и Методий до Христо Ботев), Dictionnaire des littératures (т. I—III, 1968, около 50 статии за същия период), Encyclopaedia Universalis (т. IV, 1969) и др. Б. публикува редовно прегледи на бълг. трудове по езикознание, литература, етнография и фолклор в сп. „Revue des Études slaves“. Големи са постиженията му и в областта на бълг. лексикология, особено в областта на етимологията: „Etude étymologique et comparative de quelques mots bulgares concernant le vêtement et la parure“ (1948), „Etymologies bulgares“ (1951), „Quelques mots d'émprunt dans le dialecte de Razlog“ (1959), „Etude de quelques mots du dialecte de Razlog“ (1960), „Le vocabulaire du dialecte de Razlog“ (1961) и др. Той изучава и чуждите заемки в бълг. език: „Mots grecs en bulgare“ (1948) и др. Взема дейно участие и в обсъждането на „Български етимологичен речник“ (т. 1—2, 1971—1979), издание на БАН. Някои статии на Б. са посветени на фонетиката, морфологията и словообразуването на съвременния бълг. език: „L'alternance я/е de l'ancien ѣ en bulgare moderne“ (1957), „Quelques observations sur les substantifs en -ец en bulgare moderne“ (1957), „Глаголи на -на от несвършен вид в съвременния български език“ (1958), „Някои бележки върху аориста на -ох и върху глаголната система на съвременния български език“ (1961) и др.

Важно място в дейността на проф. Б. заемат неговите преводи: на „Немили-недраги“ от Ив. Вазов (1963), „Старопланински легенди“ от Й. Йовков (1963), „Под манастирската лоза“ от Елин Пелин (1963), „Крадецът на праскови“ и „В тиха вечер“ от Ем. Станев (1962) и „Под игото“ от Ив. Вазов (1976) — последните три превода в сътрудничество с Н. Христофорова.

Съч.: Etude étymologique et comparative de quelques mots bulgares concernant le vêtement et la parure. Paris, 1948, 56 p.; Mots grecs en bulgare. — BSLP, 44, 1948, 1, p. 90—115; Quelques observations sur la seconde palatalisation en bulgare moderne. — В: Сборник в чест на акад. Ал. Теодоров-Балан. С., 1955, с. 85—98; Quelques observations sur les substantifs en -ец en bulgare moderne. — В: Езиковедски изследвания в чест на акад. Стефан Младенов. С., 1957, с. 73—83; L'alternance я/е de l'ancien ѣ en bulgare moderne. — RES, 34, 1957, p. 15—31; Проф. Йордан Иванов. — ИИБЛ, 6, 1958, с. 21—25; Глаголи на -на от несвършен вид в съвременния български език. — БЕ, 8, 1958, 3, с. 201—208; Quelques mots d'émprunt dans le dialecte de Razlog d'après le tome XLIII du Сборник за народни умотворения. — БалкЕ, 1, 1959, с. 87—117; Etude de quelques mots du dialecte de Razlog d'après le tome XLVIII du Сборник за народни умотворения и народопис. — В: Езиковедско-етнографски изследвания в памет на акад. Ст. Романски. С., 1960, с. 349—377;

Bulgarie, linguistique. — In: Grand Larousse Encyclopédique. 1. Paris, 1960, p. 434; Bulgarie, littérature. — In: Grand Larousse Encyclopédique.1. Paris, 1960, p. 438—439; Le vocabulaire du dialecte de Razlog. — БалкЕ, 3, 1961, p. 71—93; Някои бележки върху аориста на -ох и върху глаголната система на съвременния български език. — ИИБЕ, 7, 1961, с. 3—47; Littérature vieux slave d'église. — In: Littérature ancienne de la Bulgarie. Histoire générale des littératures. Paris, 1961, p. 407—413; Le onzième centenaire de l'alphabet slave. — Information UNESCO, No. 418, 21. VI. 1963, p. 14—17; Cyrille et Méthode. — In: Encyclopaedia Universalis. 4. Paris, 1969; p. 298; Певец на борбата за свобода. — Антени, 9, бр. 36, 5. IX. 1979; бр. 37, 12. IX. 1979, Великани на духа. — В: Българистика и българисти. С., 1981, с. 25—32.

Лит.: Въгленов М. Проф. Роже Бернар в България. — БЕ, 6, 1956, 4, с. 388—389; Динеков П. Един френски труд върху историята на българската литература през Средновековието и Възраждането. — СпБАН, 7, 1962, 4, с. 141—143; Стойков Ст. Проф. Роже Бернар на шейсет години. — БЕ, 18, 1968, 4—5, с. 331—349; Динеков П. Един приятел на България. — Народна култура, 12, бр. 37, 14. IX. 1968; Дончев Н. Ревностен радетел на българската култура. — Отечествен фронт, 26, бр. 7432, 9. VIII. 1968; Тилков Д. Съвременна България и българският език през погледа на френски дейци на науката и културата. — БЕ, 19, 1969, 6, с. 462—465; Георгиев Вл. Роже Бернар — един добър приятел на България. — Славяни, 1970, 10, с. 18—19; Portrait Meudonnais: Professeur de bulgare à l'Institut National des langues et civilisations orientales, chargé de cours à Paris, Sorbonne: Roger Bernard a publié „Sous le joug". — Meudon, 76, 1976, 52, p. 14—15; Филипова-Байрова М. Проф. Роже Бернар. — Литературна история, 4, 1979, с. 51—54; Дончев Н. Проф. Роже Бернар. — В: Българистика и българисти. С., 1981, с. 306—309.

Мери Филипови-Байрова

БЕРНЕКЕР, Ерих (Berneker, E) (3. II. 1874—15. III. 1937) — немски езиковед-славист. Роден в гр. Кьонигсберг (дн. Калининград, СССР). Завършва висше образование в Лайпциг при най-известния немски славист по онова време А. *Лескин* и при К. Бругман, най-видния представител на сравнителното индоевроп. езикознание от края на XIX и началото на XX в. Защищава докторска дисертация върху пруския език, издадена през 1896 като обемист труд със следните раздели: текстове, граматика и етимологичен речник. Отпечатва и 3 кратки помагала по руски език — граматика, христоматия и руско-немски разговорник. През 1900 се хабилитира за доцент в Берлинския унив. с труда „Словоредът в славянските езици"; през 1902 е назначен за извънреден професор по сравнително и слав. езикознание в Карловия унив. в Прага, където престоява 7 г. В 1902 издава „Славянска христоматия", в която към текстовете на съответните слав. езици има речник. Публикува и статия за род.-вин. пад. при имената на одушевени същества в слав. езици. От 1909 е редовен професор по славистика в гр. Бреслау (дн. Вроцлав, Полша), а от 1911 поема новооснованата катедра по славистика в Мюнхенския унив., където остава до края на живота си. От 1923 до 1929 Б. редактира основаното от В. *Ягич* славистично списание „Archiv für slavische Philologie", в което са публикувани редица статии, засягащи кирило-методиевска проблематика. През 1926 е избран за чуждестранен член на БАН.

Кирило-методиевската проблематика е застъпена в творчеството на Б. с важно изследване, посветено на преводаческото изкуство на Константин-Кирил Философ — „Kyrills Übersetzungskunst" (1912—1913). То се появява в подкрепа на положителното мнение на А. *Брюкнер* (1911) за филологическите постижения на Кирил и непосредствено след излизането на изследванията на О. *Грюнентал* (1910, 1911), които поставят основата за оценка на първоначалната слав. преводаческа техника. С приведения нов конкретен материал Б. отразява особеностите и точността на Кириловия евангелски превод при избора на думи в следните случаи: слав. превод отразява правилно многозначността на грц. думи; избягва се буквалният превод, за да се постигне по-добро разбиране на текста според особеностите на слав. реч; избягват се метафори, които не са възможни или не са обичайни за слав. език; посочват

се различни граматични съображения, които определят избора на различни изрази за един и същи грц. глагол; както при глагола, така и при други части на речта (посочват се примери за наречия, съществителни, прилагателни) ясно се различават основанията на Кирил за избора на една или друга дума в превода; преводачът е добре запознат със слав. роднински имена, добре познава и емоционалното значение на слав. умалителни имена. Б. привежда примери на фини семасиологични различия в слав. превод, на случаи с отклонения в превода, за обяснението на които липсва достатъчен материал. Изследването на Б. потвърждава, че наистина може да се говори за преводаческо изкуство на създателя на слав. писменост.

Най-значителното дело на Б. е „Славянски етимологичен речник", който остава незавършен (T. 1. A—L. 1908—1913. 2 изд. 1924).

Съч.: Die preussische Sprache. Texte, Grammatik, etymologisches Wörterbuch. Strassburg, 1896. 333 p.; Russische Grammatik. Leipzig, 1897, 147 p.; Russisches Lesebuch. Leipzig, 1897; Russisch-deutsches Gesprächsbuch. Leipzig, 1897; Die Wortfolge in den slavischen Sprachen. Berlin, 1900, 161 p.; Slavische Chrestomatie mit Glossaren. Strassburg, 1902, 9+484 p.; Über Ellipse des Verbums im Slavischen. — ASPh, 26, 1904, p. 481—520; Der Genitiv-Akkusativ bei belebten Wesen im Slavischen. — Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung, 37, 1904, p. 364—368; Slavisches etymologisches Wörterbuch. 1—2. Heidelberg, 1908—1913, 760 p.; Kyrills Übersetzungskunst. — Indogermanische Forschungen, 31, 1912—1913, p. 399—412.

Лит.: Младенов Ст. Ерих Бернекер (3. II. 1874—15. III. 1937). — ЛБАН, 20, 1940, с. 201—204.

Момчил Чалъков

БЀРЧИЧ, Иван (Berčić, J.) (9. I. 1824—24. V. 1870) — хърватски филолог, един от първите изследователи на *глаголицата*. Роден в Задар, където завършва семинария през 1846. Образованието си продължава в Духовната академия във Виена. Там остава 2 г.; сближава се с Фр. *Миклошич*, запознава се с трудовете на П. Й. *Шафарик* и получава добра филологическа подготовка. След завръщането си се посвещава на духовническа, просветна и книжовна дейност. Проф. по богословие и източни езици в Задарската семинария (1865), редовен член на Югославската академия на науките и изкуствата в Загреб (1867). Заема висши църковни длъжности, избран е за почетен каноник в Задар и Рим. Автор е на учебници по старобълг. език. Издирва и издава глаголически паметници. Успява да събере богат материал по глаголическа палеография и за старобълг. речник, който са използували Миклошич и други езиковеди. Б. е замислял да коригира и да подготви за преиздаване всички глаголически текстове, но това намерение е осуетено от преждевременната му смърт. Умира в Задар.

Издадената от Б. христоматия с глаголически текстове е първото печатно произведение, в което наред с облата е представена и ъглестата (хърватската) глаголица. Христоматията е много ценен справочник. В сравнение с изданията на Шафарик тя има по-голям обхват — съдържа текстове от най-ранния период на развитието на слав. писменост (IX—X в.) до края на XVIII в. Разделена е на 2 части: първата е предназначена за учебник за семинарията (при второто издание тя отпада, понеже авторът не одобрява качеството на текстовете), във втората се прави научен преглед на историята на глаголическите текстове, много от които са стари ръкописни откъси, намерени в Далмация и крайбрежните острови и публикувани за пръв път в христоматията. Подборът на текстовете дава представа и за развоя на глаголическата литургия по съдържание и език. Б. издава глаголическо ръководство („буквар") за работа с текстовете. По систематичност и компетентност на изложението то има стойност на солиден филологически труд. Глаголическата азбука е представена във всичките ѝ разновидности — ръкописни, печатни, заглавни знакове, съкращения, комбинирани знакове, числови стойности

с бележки за употребата им. Разглеждат се и някои правоговорни особености, начинът на изписване (наклон, големина и т.н.). Поместен е коментар с описание на видовете текстове, в които се употребяват различните азбуки. Буквите са класифицирани според сходството в начертанието, по това, дали означават вокали, консонанти, вокални групи и др. Босненската кирилица (босанчица) е съпоставена с „грчкословенската". Б. разглежда начините на писане, дава сведения за нейната хронология и локализация.

В студията си за Кирил и Методий Б. представя много истор. сведения за почитта на Източната и Западната църква към делото на двамата братя, прави анализ на езика и съдържанието на службите им в глаголически ръкописи (Люблянския бревиар и Новлянския бревиар). При сравнението на текстовете установява, че по-стара е службата в Люблянския бревиар — от края на IX и началото на X в. Авторът поддържа неправилния възглед, че Кирил и Методий са превели Евангелието в Моравия и че там те са извършвали римско богослужение, въведено преди тях. Б. започва издаването на глаголическия текст на Библията, който възстановява по отделни ръкописи. От този голям труд излизат само няколко свезки. Слав. ръкописи, събирани от Б., дн. съставят самостоятелен фонд в Отдела за ръкописни и редки книги в Държ. публична библиотека „М. Е. Салтиков-Шчедрин" в Ленинград.

Съч.: Chrestomathia linguae veterosloveni-cae charactere glagolitico e codicibus, codicum fragmentis et libris impressis. Praha, 1859, 24+ 162 p.; Bukvar staroslovenskoga jezika glagolskimi pismeni za čitanje crkvenih knjig. Praha, 1860, 84 p.; Čitanka staroslovenskoga jezika. Praha, 1864, 18+119 p.; Brojna vrednost slova ѧ. — RJAZU, 2, 1867, p. 185—191; Dvie službe rimskoga obreda za svetkovinu svetih Čirila i Metuda. Zagreb, 1870, 79 p.; Njekoliko staroslovenskih i hrvatskih knjiga, što pisanih, što tiskanih glagolicom. — RJAZU, 59, 1881, p. 158—185.

Лит.: Jagić V. Pop Ivan Berčić. — In: Berčić I. Dvie službe rimskoga obreda za svetkovinu sv. Čirila i Metuda. Zagreb, 1870, p. I—XV; Milčetić I. Berčićeva glagolska zbirka u Petrogradu. — Letopis Jugoslavenske Akademie, 26, 1912, p. 265—271; Milčetić I. Berčićeva zbirka glagolskih rukopisa i štampanih knjiga u Leningradu. — RSslI, 2, 1955, p. 93—128; Трофимкина О. И. Иван Берчич и его собрание глаголических рукописей и печатных книг. — В: Книги. Архивы. Автографы. М., 1973, с. 130—135; Крумининг А. А. Славянские старопечатные книги глаголического шрифта в библиотеках СССР. — В: Проблемы рукописной и печатной книги. М., 1976, с. 101—125; Вялова С. О. Колекція Івана Берчича у Державній публічній бібліотеці ім. М. Е. Салтикова-Щедріна. — Проблеми слов'янознавства, 21, 1980, с. 139—143; Вялова С. О. Неизвестные глаголические и кириллические памятники собрания Ивана Берчича в Отделе рукописей и редких книг Государственной Публичной библиотеки им. М. Е. Салтыкова-Щедрина. — СС, 1980, 2, с. 63—74.

Лили Лашкова

БЕСЕ́ДА — вж. *Проповеднически литература.*

„БЕСЕ́ДА ПРОТИ́В БОГОМИ́ЛИТЕ" — вж. *Козма* Презвитер.

БЕСЕ́ДИ НА КИ́РИЛ — вж. *Полемични трудове на Кирил.*

БЕ́ШЕВЛИЕВ, Веселин Иванов (25. III. 1900) — бълг. филолог — класик, историк. Роден в София. Следва история и слав. филология в Софийския унив. (1919—1920) и класическа филология в Германия — Хале, Йена и Вюрцбург (1920—1925), където завършва с докторат. Асистент (1925—1929), доц. (1929—1933) и извънреден проф. по класическа филология в Софийския унив. (1933—1944). Действ. член на Бълг. археол. инст. (1933), чл.-кор. на БАН (1941). Ръководител на секция „Епиграфика" при Археол. инст. и музей при БАН (1958—1964) и на секция „Етногенезис на балк. народи и истор. география на Балканите" при Инст. за балканистика при БАН (1964—1972). Член на Унгарското ориенталско д-во (1936). Хердерова награда (1972).

Б. развива многостранна научна дейност в областта на класическото езикознание (гръцки и тракийски език), исто-

Веселин Бешевлиев

рията на балк. земи и на балк. народи през античността, историята и културата на прабългарите, епиграфиката, топонимията. Изследва религията на прабългарите (извори и проблеми), първата бълг. столица Плиска, Мадарския конник, слав. племена в Североизточна Б-я, административната уредба на бълг. държава и някои от нейните институции (ичиргу боила, канартикин), началото на бълг. литература, проблеми от външнополитическата история на Б-я и др.

Б. е основоположник на бълг. епиграфика като самостоятелна научна дисциплина и неин най-изявен представител. Той е най-добрият познавач на къснолатинските и късногръцките надписи от бълг. земи. Най-големи са заслугите му в проучването на *първобългарските надписи*: език, стил, жанрова характеристика, истор. коментар. Подготвеният от Б. корпус на надписите, претърпял 4 издания (1935, 1963, 1978, 1981), е основното пособие за използуване на епиграфския материал от ранното бълг. Средновековие, както и за изучаване на различните страни на политическия и културния живот на I бълг. държава (681—1018). Б. смята, че новооткритите в бълг. земи прабълг. рунни знаци са идентични с „чертите и резките", за които говори *Черноризец Храбър*.

Съч.: Гръцкият език в прабългарските надписи. — Годишник на народния археологически музей, 4, 1926, с. 381—429; Чаши от черепи у прабългарите. — ГСУифф, 22, 1926, с. 1—23; Към прабългарските надписи. — ГСУифф, 23, 1927, с. 1—20; Гръцки и латински извори за вярата на прабългарите. — ИЕИМ, 8—9, 1929, с. 149—334; Надписите около Мадарския конник. — БМ, 6, 1931, с. 660—667; Der Titel χανάρτι κεῖνος. — BZ, 32, 1932, p. 13—15; Zu der Inschrift des Reiterreliefs von Madara. — Byzantinisch — Neugriechische Jahrbücher, 9, 1932, p. 1—35; Нов първобългарски надпис. — ИБАИ, 7, 1933, с. 399—401; Първобългарските надписи от Хамбарлии. — ИИД, 8, 1933, с. 24—48; Нов извор за вярата на прабългарите. — ИИД, 8, 1933, с. 176—179; Исторически преглед на досегашните издания на първобългарските надписи. — ГСУифф, 30, 1934, с. 1—12; Към въпроса за тълкуването на надписите около Мадарския конник. — ГСУифф, 30, 1934, с. 1—28; Първобългарски надписи. — ГСУифф, 31, 1935, с. 1—162; 32, 1936, с. 1—48; Die byzantinischen Bestandteile der protobulgarischen Inschriften. — ИБАИ, 9, 1935, с. 269—272; Няколко бележки към българската история. — ГСУифф, 32, 1936, с. 1—37; Новият извор за поражението на Никифор I в България през 811 г. — ГСУифф, 33, 1937, с. 1—8; Към въпроса за двореца (αὐλή) на първобългарските ханове. — ИИД, 14—15, 1937, с. 75—80; Вярата на първобългарите. — ГСУифф, 35, 1939, с. 1—63; Плиска в географските карти от I—VII в. — МкП, 12, 1940, 3, с. 43—50; Zur Deutung und Datierung der protobulgarischen Inschrift vor dem Ritterrelief von Madara, Bulgarien. — BZ, 47, 1954, p. 117—122; Славянизми в прабългарските надписи. — В: Сборник в чест на акад. Ал. Теодоров-Балан. С., 1955, с. 99—103; What was the title ητζιργου (ητζυργου) βοιλας in the Protobulgarian inscriptions. — Bsl, 16, 1955, p. 120—124; Les inscriptions du relief de Madara. — Bsl, 16, 1955, p. 212—254; Надписите около Мадарския конник. — В: Мадарски конник. С., 1956, с. 51—113; Византийски триумфални обичаи, акламации и титли у българите в IX в. — ИЕИМ, 3, 1958, с. 3—38; Надпис ли е бил „Именникът на българските князе". — ИАИ, 24, 1961, с. 1—8; Die Anfänge der bulgarischen Literatur. — IJSLP, 4, 1961, p. 116—145; Die protobulgarischen Inschriften. Berlin, 1963, 382 p.; Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien. Berlin, 1964, 235 p.; Protobulgarische Inschrift auf einer Silberschale. — Byzantion, 35, 1965, p. 1—9; За славянските племена в Североизточна България от VI до IX в. — В: Пре-

слав. 1. С., 1968, с. 17—28; Randbemerkungen über die „Miracula Sancti Demetrii". — Βυζαντινά, 2, 1970, p. 285—300; Zwei Bemerkungen zur historischen Geographie Nordostbulgariens. — In: Studia balcanica. 1. Recherches de géographie historique. Sofia, 1970, p. 69—78; Die Kaiseridee beiden Protobulgaren. — Βυζαντινά, 3, 1971, p. 81—92; Les inscriptions protobulgares et leur portée culturelle et historique. — Bsl, 32, 1971, p. 35—51; Zwei Versionen bei Theophanes und Nikephoros dem Patriarchen. — RESEE, 9, 1971, p. 363—367; Die Feldzüge des Kaisers Konstantin V. gegen die Bulgaren. — EB, 1971, 3, p. 7—17; Географското минало на Плиска и нейната околност. — Известия на Народния музей — Шумен, 6, 1973, с. 3—13; Първобългарски амулети. — Известия на Народния музей — Варна, 9, 1973, с. 53—63; Нов възпоменателен първобългарски надпис. — В: Сборник в памет на проф. Ал. Бурмов. С., 1973, с. 412—418; Die Botschaften der byzantinischen Kaiser aus Schlachtfeld. — Βυζαντινά, 6, 1974, p. 73—83; Към въпроса за девташларите. — Известия на Народния музей — Варна, 12, 1976, с. 1—7; Първобългарски надписи. С., 1979, 296 с.; Die protobulgarische Periode der bulgarischen Gechichte. Amsterdam, 1980, 546 p.; Първобългарите. Бит и култура. С., 1981, 167 с.; Прабългарски епиграфски паметници. С., 1981, 184 с.

Лит.: 100 години БАН. 1. С., 1969, с. 38—42; Tăpkova-Zaimova V. Le 70ème anniversaire de V. Beševliev. — EB, 1970, 4, p. 51—57; Божилов Ив. Член-кореспондент проф. В. Бешевлиев на 70 години. — ИП, 27, 1971, 1, с. 161—162; Studia in honorem Veselini Beševliev. Sofia, 1978, 572 p.

Иван Божилов

БИБЛИОГРАФИИ кирило-методиевски — систематизирани библиографски описания на книжнината с кирило-методиевска проблематика. За изследвачите на живота и дейността на Константин-Кирил Философ и Методий твърде рано е станало ясно, че биографията и делото на основоположниците на слав. писменост могат да бъдат задоволително проучени само в широките рамки на политическата и културната история на славяните през ранното Средновековие и в светлината на тогавашните отношения между Източната (византийската) и Западната (римската) църква. Затова към основната кирило-методиевска специална проблематика постепенно се включват все по-широк кръг въпроси. В резултат на това в продължение на повече от столетие и половина се натрупва огромна книжнина на различни езици и с различно съдържание и стойност: чисто научни изследвания, научно-популярни статии и художествени творби, посветени на Константин-Кирил, Методий и на техните непосредствени и подалечни ученици и следовници. Съответно с това натрупване на публикации все по-настойчива става потребността да се внесе прегледност в тази книжовна продукция, като всичко или поне най-съществено и ценното от нея бъде зарегистрирано и систематизирано библиографски.

Опити за подобна библиографска регистрация се правят твърде рано. Повод за съставяне на кирило-методиевски Б. дават предимно юбилейните честувания на основоположниците на слав. писменост. Такъв повод е годината 1885, когато в слав. свят и далеч извън него се честувува 1000-годишнината от смъртта на архиепископ Методий (умрял на 6 апр. 885). През тази година руският библиограф И. Токмаков издава библиографски указател, в който събира познатата и достъпна нему „литература за славянските просветители Кирил и Методий" (публикуван е в ЧМОЛДП, 23, 1885, 1, 1—98), а в приложение прави „преглед на историческите материали, които се съхраняват в правителствените и обществените архиви и библиотеки". През същата година руският учен Н. М. Лисовски в приложение към сп. „Библиограф" дава „Библиографический указатель книг и статей о славянских первоучителях св. Кирилле и Мефодие". Сравнително по-кратки, но в известни случаи по-добре изработени библиографски обзори на кирило-методиевската литература последователно се явяват към по-обширни изследвания върху биографиите на Константин-Кирил и Методий; най-често те представят по-кратки или по-подробни бележки върху отделни публикации. През 1876 В. *Ягич* прави библиографски преглед на трудовете в областта на слав.

филология и древност след 1870, в които се дават вести и приноси по кирило-методиевските проблеми. Няколко подобни приноса дават М. Г. *Попруженко* (1892, 1902), П. Драганов (1902), Ив. *Огиенко* (1927—1928) и мнозина други. Тези приноси обаче са твърде ограничени по броя на събраните в тях библиографски материали и са незадоволителни по систематика и точност. До началото на XX в. кирило-методиевската литература все още очаква своя истински библиограф, който да съчетае основно познаване на проблемите с добра библиографска осведоменост, стремеж към точност и изчерпателност на събираните данни. Около началото на второто десетилетие от века с тази тежка задача се заема Г. А. *Илински*. В началото на 30-те г. той представя за одобрение и печат ръкопис на своя труд под наслов „Опыт систематической кирилло-мефодьевской библиографии“ (1934). Както се вижда от краткия предговор, Г. А. Илински има ясно съзнание за голямата важност на започнатото от него дело, но едновременно с това и за огромните затруднения: „Централното положение на кирило-методиевската проблематика не само в славянската филология, но може би и в цялото славянознание, огромното не само общославянско, но и световно значение на дейността на Кирил и Методий, нейните неизброими последствия в съдбините на славянската църква, литература и изобщо култура са породили грандиозна разноезична литература, обозрението на която би било възможно само при най-широко разпределение на труда, при помощта например на цяла международна комисия, но съвсем не чрез едноличните сили дори на един Херкулес на библиографията“ (с. VII). Той признава, че ако все пак съставянето на абсолютно пълен библиографски преглед на кирило-методиевската литература е задача на далечното бъдеще, то до това време са възможни само „подготвителни, повече или по-малко несъвършени опити“. Очевидно е, че част от съобщените от автора библиографски посочвания са събирани не de visu, но от втора, а може би дори от трета ръка, поради което са допуснати известни грешки. При това Илински твърде често си служи със съкращения на насловите на използуваните първоизвори — списания, сборници и вестници. Тъй като той не е имал възможност да проверява коректурите и евентуално да направи върху тях необходимите поправки и допълнения специално за изясняване на употребените съкращения, те остават в отпечатания труд като някакви загадки, които трудно могат да бъдат отгатнати. След като книгата е отпечатана през 1934 като издание на БАН, се явяват критични отзиви за нея — и то поради тези недостатъци от библиографско гледище, за които не носят вина нито авторът, нито двамата бълг. редактори (М. Г. Попруженко, Ст. М. *Романски*).

Библиографският „опит“ на Илински се състои от две основни части. След списък на използуваните извори и пособия (с. XIII—XLIII), съдържащ посочвания на кирилица и латиница, се дават като въведение библиографските трудове за Кирил и Методий (опити за „пълни библиографски сводове“, сведения за Кирил и Методий в други библиографски трудове, материали за кирило-методиевската Б. и специални кирило-методиевски Б., обнародвани през отделни години). Следва отделът за научната литература с данни за историята на изучаването на Кирил и Методий: „общи очерки“, „отделни моменти“ (сведения за изследвачите на въпроса), сведения за изворите за историята на Кирил и Методий (сборници с изследвания от общ характер, лат. извори, легендарни извори, грц. извори, слав. извори — този отдел е особено богат с указания). Обикновено се дават библиографски сведения както за изданията на отделните истор. извори, така и за съществуващите специални изследвания от общ или частен характер.

В нова глава са събрани библиографски данни за писаното относно „историята на Кирил и Методий“ (с. 33—100). На първо място са посочени съществуващите „исторически монографии“ (съчиненията, съдържащи биографични очерци за братята), обнародваните „кирило-методиевски сборници“, „църковно-историческите изследвания и монографии“, „културно- и политико-историческите монографии и изследвания“, наличните „историко-литературни изследвания и монографии“, посочванията за Кирил и Методий в биографични, енциклопедични и други речници. Особен интерес представят събраните от автора библиографски данни за писаното върху „отделни моменти и епизоди“ от живота на Кирил и Методий. На десетина страници са посочени публикациите относно „заслугите на Кирил и Методий и тяхното значение в славянската и всемирната история“; накрая се сочат публикациите върху „кирило-методиевската идея“. Като втори дял от същата част са обобщени библиографските данни за писаното по въпроса за „културно-просветната дейност на Кирил и Методий“ (с. 101—164). Тук се дават данни за публикациите относно „изнамирането на славянската азбука“ (глаголицата, слав. азбуки изобщо, хипотезите за произхода на азбуките), за „литературната дейност на Кирил и Методий“ (превода на Библията — Новия завет във всички негови книги, отделните книги на Стария завет), за превода на богослужебните книги, за „оригиналните произведения“ (Проглас към евангелието, Азбучна молитва, Заповеди на св. отци и др.). Добавени са библиографски вести относно публикуваното по въпроса за „създаването на общославянски литературен език“ („произход на древноцърковнославянския език“ — с разните схващания: „панонска теория“, „българска теория“ и др.), преглед на книжовните паметници на „древноцърковнославянски език“ (Киевски листове, Пражки листове, Зогр. ев., Асем. ев., отделните кирилски паметници), посочвания за „граматическата и лексикалната структура на древноцърковнославянския език“ (граматики, христоматии и речници). В отделна глава са събрани библиографски данни за публикациите, посветени на „историята на кирило-методиевската култура“ (с. 165—201): общи обзори, сведения за кирило-методиевската култура в „славянския Запад“ (Моравия, Словашко и Чехия; у лужишките сърби и в Полша). Богати библиографски данни се дават относно историята на кирило-методиевската култура в „славянския Юг“ (Б-я, с данни за отделните книжовници, Сърбохърватско и Словенско). В кратко приложение са обединени вести за писаното относно кирило-методиевската традиция в Албания и Румъния, както и някои вести за историята на тази култура в „славянския Изток“. Във втората основна част на труда са обобщени библиографски посочвания за „литературата за широките на-

родни маси“ (с. 202—272). В този дял Илински е събрал сведения за „научнопопулярната и популярната литература“: биографични очерци за Кирил и Методий, изложения за разни епизоди от биографията на братята, за съществуващите преводи и преработки на техните жития. Грижливо се отбелязва „църковно-проповедническата литература“; въпреки че много често няма научна стойност, тя говори за популярността на братята и за почитта към тяхната памет. Особено многобройни са съчиненията с подобен характер през юбилейните години: юбилеите през 1863 и 1869, 1885, 1927. В приложение се дават указания за поетическите творби, посветени на Кирил и Методий, отражението на култа им в музиката и т.н. В „опита“ на Илински са събрани общо 3385 библиографски посочвания; това число се увеличава значително поради обстоятелството, че към много отделни заглавия на книги са добавени и указания за съответните рецензии. Въпреки своите непълноти и несъвършенства този библиографски „опит“ засега е найценният справочник относно литературата върху кирило-методиевската проблематика от нейното зараждане докъм 1933.

През 1942 М. Г. Попруженко и Ст. Романски обнародват добавка към труда на Илински под наслов „Кирило-Методиевска библиография за 1934—1940 год.“. В композиционно отношение те следват възприетата от Илински схема, обаче правят стъпка напред в обработването на библиографските данни. В книгата са събрани 878 библиографски посочвания, които се дават с много по-голяма точност и изчерпателност. Подобно на Илински Попруженко и Романски дават в началото списък и съкращения на използуваните периодични издания и книги. Като особено достойнство на допълнението към труда на Илински трябва да се изтъкне това, че в някои случаи авторите се връщат назад във времето, като повтарят известни библиографски посочвания на Илински, но допълнени и поправени. Новата Б. има много по-широк от споменатия в наслова на книгата хронологически обсег. Освен това в голям брой случаи се дават сведения за съдържанието на изследванията, а понякога и извадки от текста. Разбира се, и в този библиографски принос могат да се посочат пропуски и недостатъци, но във всеки случай той може да служи като добър образец за всяка бъдеща работа в тази област. Въпреки трудностите за научно общуване през годините на войната трудът на Попруженко и Романски остава твърде ценно помагало за библиографско осведомяване по кирило-методиевската проблематика.

Интересът към въпросите, свързани с живота и делото на Константин-Кирил и Методий, значително се засилва през следвоенните десетилетия. Става необходимо да продължи събирането и систематизирането на новите материали и тяхното библиографиране. Повод за това дава преди всичко 1100-годишнината от Моравската мисия (1963). Ив. *Дуйчев,* А. Кирмагова и А. Паунова съставят Б. на бълг. публикации за периода 1944—1962. В разпределението на библиографските материали се спазва следната схема: 1. Извори за живота и дейността на Кирил и Методий и техните ученици; 2. Живот и дейност на Кирил и Методий и техните непосредни следовници; 3. История на старобълг. литература и култура; 4. Кирило-методиевската традиция в слав. свят и почитта към Константин-Кирил и Методий, като в последния дял се включват статии, обнародвани във всекидневния печат. В този обзор отделните публикации се представят чрез анотации. През 1969 по случай 1100-годишнината от смъртта на Константин Кирил Философ (14 февр. 869) същите трима автори обнародват допълнителна „Българска кирило-методиевска библиография за периода 1963—1968 г.“ със следната систематизация на библиографските материали: 1. Библиография, издания, преводи и изследвания на истор. извори; 2. Живот и дело на Кирил и Методий; 3. Изследвания вър-

ху старобълг. език и старобълг. литература; 4. Последователи на Кирил и Методий; 5. Честуване на празника и паметта на Кирил и Методий и на техните ученици; включени са и статии от вестниците. Тук материалите са наредени също в систематичен ред с кратко разкриване на съдържанието.

През 1971 А. Кирмагова и А. Паунова обнародват библиография на бълг. публикации, излезли около честуването на 1100-годишнината от смъртта на Константин-Кирил Философ. В този библиографски преглед се дават както научните трудове (книги и статии), така и материали с научнопопулярен и популярен характер. Материалите се обединяват в няколко дяла: 1. Библиографии; 2. Истор. извори. Откъси; 3. Проучвания върху бълг. история през IX в.; 4. Трудове върху старобълг. език и старобълг. литература; 5. Произход на братята Кирил и Методий; 6. Живот и дело на Кирил и Методий и на техните непосредни ученици; 7. Личността на Константин-Кирил; 8. Създаване на слав. писменост; 9. Признание на заслугите на Кирил и Методий за културното развитие; 10. Обща преценка на Кирило-Методиевото дело; 11. Бележити личности за делото на Кирил и Методий; 12. Кирил и Методий и техните ученици в изобразителното изкуство; 13. Художествена литература; 14. Празникът и почитта към Кирил и Методий и техните ученици; 15. Честуване на 1100 г. от смъртта на Константин-Кирил Философ. Съобщения относно някои съвременни прояви (честувания и др.). През 1972 е публикувана статия от Ив. Дуйчев, в която се прави библиографски преглед на книгите и на статиите, посветени на това юбилейно честуване, обнародвани в чужди страни и на чужди езици.

Към тези библиографски прегледи общо върху кирило-методиевската проблематика трябва да се добавят някои библиографски приноси, които се отнасят до биографията и дейността на някои от учениците на Константин-Кирил и Методий, на първо място Климент

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЪ И ИЗКУСТВАТА
КИРИЛОМЕТОДИЕВСКА КОМИСИЯ

М. ПОПРУЖЕНКО И СТ. РОМАНСКИ

КИРИЛОМЕТОДИЕВСКА
БИБЛИОГРАФИЯ
ЗА 1934-1940 ГОД.

СОФИЯ
ДЪРЖАВНА ПЕЧАТНИЦА
1942

Охридски. Богати библиографски данни са събрани в много полезното изследване на проф. А. *Теодоров-Балан* от 1919, в публикации на Ив. Дуйчев, Л. Грашева и Кл. Иванова от 1966. Сравнително малко е направено за изчерпателно библиографиране на чуждата кирило-методиевска литература. Полезни са в това отношение два приноса на Св. Николова, както и един отдавна обявен подробен труд на немския учен Й. Хан общо за кирило-методиевската библиография, който и досега не е публикуван. През 1980 излезе от печат „Библиография по кирилло-мефодиевской проблематике 1945—1974 гг." на И. Е. Можаева. Трудът обхваща 1919 заглавия; в него също има пропуски и неточности в систематизацията на материала. Във връзка с честуването на 1300-годишнината от основаването на бълг. държава бе изработена „Кирилометодиевска библиография. 1940—

1980“ от Ив. Дуйчев, А. Кирмагова и А. Паунова (1983). Тя обхваща 5131 заглавия, между които и отделни публикации отпреди 1940 и от 1981. Стореното досега за библиографиране на цялата книжнина на слав. и неслав. езици, посветена на кирило-методиевската проблематика, все още не е задоволително; работата в тази насока остава основна задача на славистиката.

Лит.: Теодоров-Балан А. Свети Климент Охридски в книжовния помен и в научното дирене. С., 1919, с. 33—117; Ильинский Г. А. Опыт систематической кирилло-мефодьевской библиографии. Под ред. и с доп. М. Г. Попруженка и Ст. Романского. С., 1934, 303 с.; Попруженко М., Ст. Романски. Библиографски преглед на славянските кирилски източници за живота и дейността на Кирила и Методия. С., 1935, 68 с.; Попруженко М. Г., Ст. Романски. Кирило-методиевска библиография за 1934—1940 год. С., 1942, 125 с.; Kulundžic Z. Knijga o knijlzi. 1. Historija pisama. Zagreb, 1957, p. 818—836; Дуйчев Ив., А. Кирмагова, А. Паунова. Българска кирило-методиевска библиография за периода 1944—1962 г. — Хиляда и сто години, с. 515—541; Кирил и Методий. Библиография на българската литература 1944—1963. С., 1963, 45 с.; Graus F. Literatura k dějinám Velkomoravské říše a k misii byzantské (cyrilometodějské). — Československý časopis historický, 12, 1964, p. 389—396; 14, 1966, p. 390—401; Поленаковик Х. Прилог кон кирилометодиевската библиографија. — ЛЗ, 11, 1964, 5, с. 28—31; Кирмагова А. Библиография на книги, студии, статии и художествени произведения, издадени в България по случай честването на 1100-годишнината от създаването на славянската писменост. — В: Тържествена сесия за 1100-годишнината на славянската писменост. С., 1965, с. 181—189; Moszyński L. Cyrilometodiana na V Międzynarodowym kongresie sławistów w Sofii (17—23. IX. 1963). — RS, 24, 1965, 1, p. 134—158; Дуйчев Ив. Климент Охридски и неговото дело в научната книжнина. Критико-библиографски преглед. — Кл. Охр., с. 415—438; Грашева Л. Литература върху Климент Охридски (1945—юни 1966). — Кл. Охр., с. 439—434; Иванова Кл. Климент Охридски в българската художествена литература. — Кл. Охр., с. 405—414; Иванова Кл. Климент Охридски. Библиография. 1878—1944. С., 1966, 57 с.; Живодерова А. М. Обзор зарубежной литературы, опубликованной к 1100-летию славянской письменности. — В: Исследования источников по истории русского языка и письменности. М., 1966, с. 260—287; Večerka R. Grossmähren und sein Kulturerbe in den Arbeiten der tschechischen Philologie der Nachkriegszeit. — In: Tagung der wissenschaftlichen Konferenz des Archäologischen Instituts der Tschechoslowakischen Akademie der Wissenschaften. Brno-Nitra, 1—4. X. 1963. Praha, 1966, p. 355—376; Вангели В. Прилог кон библиографијата за Климент Охридски. — Историја, 3, 1967, с. 187—192; Petrović I. Literatura o Ćirilu i Metodiju prilikom 1100 jubileja slavenske pisemnosti. — Slovo, 17, 1967, p. 136—188; 18—19, 1968—1969, p. 233—382; Дуйчев Ив. Климент Охридски в научното дирене. Постижения и задачи. — В: Климент Охридски. Материали за неговото честване по случай 1050 години от смъртта му. С., 1968, с. 21—31; Dan M. Cyrille et Méthode dans l'historiographie tchéhoslovaque des dernières années (1963—1966). — In: **Κυρίλλω καὶ Μεθοδίῳ**. 2. Thessalonike, 1968, p. 349—365; Rudnyckyj J. B. Cyrillo-Methodiana in Canada in 1945—1966. — In: Cyrillo-Methodianische Fragen, slavische Philologie und Altertumskunde. Wiesbaden, 1968, p. 199—200; Ozanne H. Apercu bibliographique cyrillo-méthodien. 1940—1965. — **Κυρίλλῳ καὶ Μεθοδίῳ**. 2. Thessalonike, 1968, p. 319—347; Дуйчев Ив., А. Кирмагова, А. Паунова. Българска кирилометодиевска библиография за периода 1963—1968 г. — ККФ 1, с. 425—450; Весковик J. Прилог кон кирило-методивската библиографија. — Гласник на Институтот за национална историја, 13, 1969, с. 319—324; Кирмагова А., А. Паунова. Библиография на българските публикации, излезли около честването на 1100-годишнината от смъртта на Константин-Кирил Философ. — ККФ 2, с. 373—417; Papastatis Ch.K. Les études slaves en Grèce (1960—1969). — In: Cyrillomethodianum. 1. Thessalonique, 1971, p. 183—203; Дуйчев Ив. Велик юбилей на българската култура. — В: Делото на Константин-Кирил Философ. С., 1972, с. 7—45; Николова Св. Съвременно състояние на Кирило-Методиевите проучвания в чужбина. — Сп БАН, 19,1973, 2, с. 21—40; 3, с. 20—43; Nikolova Sv., K. Mečev. Recherches de savants contemporains étrangers et bulgares sur Cyrille et Méthode. — Bulgarian Historical Review, 1, 1973, 2, p. 100—117; Nicolova Sv. Nouvelles recherches sur la vie et l'œuvre de Cyrille et Méthode. — Palaeobulgarica, 1, 1977, 4, p. 34—49; Кирил и Методий. Библиография на български публикации, излезли през периода 1969—1976 г. Издадена във връзка с Юбилейната научна сесия „Константин-Кирил Философ. 1150 години от рождението му“. В. Търново, 10—11 ноември 1977 г. Велико Търново, 1977, 21 с.; Можаева И. Е. Библиография по кирилло-мефодиевской проблематике, 1945—1974 гг. М., 1980, 223 с.;

Климент Охридски. Библиография. 1945—1980. С., 1980, 72 с.; Дуйчев Ив., А. Кирмагова, А. Паунова. Кирило-методиевска библиография. 1940 — 1980. С., 1983, 723 с.

Иван Дуйчев

БИБЛИЯ — строго определен по обем и съдържание сборник от свещени за юдейската и християнската религия книги. Думата Б. е от грц. произход (τά βιβλία — мн. ч. от τό βιβλίον, което е умалително от ἡ βίβλος — 'книга', 'съчинение') и буквално означава „писания, книги". С изучаването на Б. се занимава отделна научна дисциплина — библейска критика. Нейният предмет е анализ и критика на библейския текст. Библейската критика се противопоставя на ортодоксалното схващане за „боговдъхновеността" на библейските книги. Разкриват се противоречията на религиозната идеология в Б. Доказва се, че библейските книги са създавани в продължение на огромен истор. период; авторството им се приписва на митични лица (Мойсей, Исус Навин и др.); внимателно се отделя историческото от фантастичното и легендарното. Скептицизмът спрямо Б. се появява още в епохата на хуманизма и реформацията. Основа на библейската критика полага Б. Спиноза през XVII в.; развива се главно през XIX и XX в. в няколко школи: тюбингенска, митологическа, историческа (Ф. Х. Баур, Д. Щраус, Бр. Бауер, Ю. Велхаузен, Д. Фрезер и др.) (вж. И. Крывелев. Книга о Библии. М., 1959; Литературная энциклопедия, I, М., 1962; Мифы народов мира, I, М., 1980, 490—504, 581—591; II, 1982, 598—604). Марксическата мисъл се насочва към историята на религията, социално-икономическите и идейните корени и класовата същност на ранното християнство (вж. Маркс — Энгельс. О религии. М., 1955). Съветската наука продължава марксическата насока в изследването на Б. (вж. А. Б. Ранович. Очерк истории древнееврейской религии. М., 1937; Р. Ю. Виппер. Возникновение христианской литературы. М., 1946; С. И. Ковалев. Основные вопросы происхождения христианства. М.-Л., 1964, и др.). Б. се дели на Стар завет и Нов завет.

Библия. Книга Ездра. Препис на еврейски език от XVIII в.

Стар завет (Старозаветен канон). Въз основа на най-новите изследвания литературната история на Б. се очертава като резултат на дълго истор. развитие, на постепенно натрупване, оформяне и кодифициране на този религиозен юдеохристиянски сборник. За пръв библейски писател се счита Мойсей (XIII в. пр.н.е.), с чието име се свързват началните 5 книги на Б. — т. нар. Петокнижие: Битие, Изход, Левит, Числа и Второзаконие. Но както Мойсей, така и другите библейски писатели след него разполагат вече с голямо и богато наследство от еврейски народни предания. Извор и база на тези предания са нуждите на всекидневния живот в неговите три прояви: религиозните изживявания и тяхното задоволяване, стремежът да се урегулират правните отношения между отделните членове в родовите общества и желанието да се запазят за поколенията особените прояви на отделни личности или фамилии. По тези причини се появяват много предания, свързани с молитви, песни, жертвоприношения, различни култови или чисто светски

наредби и постановления, разкази за геройски подвизи и благородни прояви. Запазени във фолклорната традиция, преданията впоследствие се записват от неизвестни съставители и с това се поставя началото на еврейската книжнина. В своята писателска дейност Мойсей черпи както от тези устни предания, така и от съществуващите преди него религиозни писания, за които се споменава в Б. (Чис. 21:14: „сефер милхамот" — „Книга за войните господни"; И. Нав. 10:13: „сефер хайашар" — „Книга за праведния"). Началната старозаветна книжнина е писана на народен, разговорен еврейски език чрез фонетичния староеврейски шрифт, засвидетелствуван чрез древносинайските надписи (XV в. пр.н.е.) и от редица указания в Петокнижието: сам Мойсей записва в специална книга правни норми и паметни събития (Изх. 24:4; 34:27; Втз. 31:9, 24; Изх. 17:14). Писателската дейност на Мойсей е засвидетелствувана в неговата книга Второзаконие: „И написа Мойсей този закон и го предаде на свещениците, синовете Левиеви. . ., и им заповяда: вземете тая книга на закона и я поставете отдясно на ковчега на завета на Господа" (31: 9, 25—26). Съставената от Мойсей първоначална „книга" (евр. сефер — 'нещо написано върху пергаментен свитък') представлява ядката, около която понататък се натрупва целият законодателен, богослужебен и истор. материал, съставляващ днешното Петокнижие.

Приемник на Мойсей е Иисус Навин, както изрично свидетелствува едноименната му книга: „Иисус сключи с народа завет и му даде наредби и закон в Сихем [пред скинията на господа, бога израилев]. И записа Иисус тия думи в книгата на закона божий (И. Нав. 24:25—26). В случая едно ново произведение, прието за свещено, бива прибавено към съхранявания в „Светая Светих" (най-святото място в скинията) Мойсеев закон. Третият библейски писател е пророк Самуил, който, след като помазал Саул (1012—1004 пр.н.е.) за цар на Израил, написал книга, която да бъде ръководство за новия цар и за неговите приемници относно устройството и управлението на младото царство: „И Самуил изложи на народа правата на царството, написа ги в книгата [„бассефер" — т.е. в известната вече книга на Мойсей] и сложи пред господа" — т.е. при другите свещени свитъци (1 Цар. 10:25). Тази Самуилова книга за „правата на царството" след това е разширена и допълнена със сведения за живота на Саул и Давид; по този начин се получава една книга, впоследствие разделена на две — сегашните I и II кн. Царства. По-нататък, до Вавилонския плен (VI в. пр.н.е.), грижата по съставянето и попълването на старозаветния сборник (канон) се поема от специални религиозни общества, наречени в Талмуда бет дино — 'съдебен дом': пророческо общество (пророческа школа, група) около пророк Самуил (1 Цар. 10:5, 10; 19:18—21), с чиято дейност се свързват написването и причисляването към библейския сборник на книгите Съдии израилеви и Рут; религиозно-писателско общество около царете Давид (1004—965 пр.н.е.) и Соломон (965—926 пр.н.е.), през времето на които еврейската книжнина изживява своя златен век. Пишат се произведения от различни литературни жанрове: религиозна лирика, химни и песни, дидактически творения, притчи, практическа философия. Това се дължи както на силния поетичен дар на псалмопевеца Давид, който събира около себе си много талантливи поети (Асаф, Еман, Идитун, Кореевите синове и др.), така и на голямото ученолюбие и мъдрост на Соломон. Той привлича около себе си всички просветени мъже на онова време: Натан, Етан, Халкол и Дорда (3 Цар. 4:31), които се занимават изключително с книжовна дейност. По време на този оживен литературен живот се полагат особени грижи за събиране и запазване на произведенията на плодовити и прочути писатели като Давид и Соломон. Соломоновото религиозно-писателско обще-

ство е могло да преценява кое от написаното от и за Соломон може да бъде прибавено към канона и поставено „пред Господа“. Според 3 Цар. 4:32 —33 Соломон изрекъл 3000 притчи; той писал за всички дървета, за животните, птиците и рибите. Но сега се знае само малка част от всичко това — само запазеното в Стария завет. Друго религиозно-писателско общество е писателската колегия около цар Езекия (725—696 пр.н.е.), т.нар. „мъже на Езекия“. За това общество се споменава в кн. Притчи Соломонови 25:1: „И това са притчи Соломонови, които ги събраха човеците на юдейския цар Езекия“, т.е. приближените на споменатия цар събират и издават подходящите за канона притчи на Соломон, съдържащи се в 25—31 гл. от същата книга. Според юдейското предание във Вавилонския талмуд (Baba bathra 15[a]) обществото на Езекия „написало“ (в смисъл редактирало, прибавило към сборника) цялата кн. Притчи, кн. на пророк Исайя, Песен на песните и Еклисиаст. Така постепенно съставът на сборника от библейски книги се увеличава под контрола на староеврейските пророчески школи и писателски общества, които не са временни, случайни сдружения, а институции с продължително съществуване.

Окончателното оформяне на Стария завет като цяло (т.е. като канон) преминава през три етапа, отразени в трисъставния характер на еврейската Б.: 1) „Законът“ (евр. Тора — Мойсеевото петокнижие) в завършен вид е окончателно редактиран откъм текст и външна форма след Вавилонския плен (444 пр.н.е.) при юдейския управител свещеник Ездра и неговия помощник Неемия (I Ез. 7:6, 10; Неем. 8:1 сл.); 2) вторият дял „Пророци“ (евр. Невиим или Набеим — Иисус Навин, Съдии, I и II кн. Самуилова (I и II кн. Царства), I и II кн. на Царете (III и IV кн. Царства), Исая, Йеремия, Йезекиил, Осия, Йоил, Амос, Авдия, Йона, Михей, Наум, Авакум, Софония, Агей, Захария, Малахия) е завършен в днешната

Острожка библия, 1581 г.

си текстове форма към 200 пр.н.е. (срв. И. Навин, 48:23—49:12); 3) прибавянето на третата група книги от библейския сборник — „Писания“ (евр. Кетувим — Псалми, Притчи, Йов, Песен на песните, Рут, Плач Йеремиев, Еклисиаст, Естир, Даниил, Ездра, Неемия, I и II кн. Паралипоменон), съвпада с окончателното цялостно приключване на старозаветния канон в 100 от н.е. при равинския събор в палестинския град Ямния.

През различни епохи външната форма на библейския текст е подлагана на различни способи за подразделения с оглед на по-умелото боравене със съдържанието на библейските книги. Така напр. евр. Масоретска Б. познава най-общото деление — на Закон, Пророци и Писания (Тора, Невиим и Кетувим), като кн. Битие по литургични съображения се дели от своя страна на толедоти, цялото Пето-

книжие — на големи и малки параши, а пророческите писания — на хафтари. Това напомня делението на зачала в християнската богослужебна практика. Разделянето на отделни глави и стихове има сравнително по-късен произход. Разделянето на глави за пръв път е въведено от кентърбърийския епископ кардинал Стефан Лангтон (умрял в 1228) в лат. ръкописи на Вулгата, а оттук и в евр. ръкописи с оглед полемиката между християнски и евр. богослови. Разделянето на библейския текст на сегашните стихове (въз основа на стара талмудистка практика) се дължи на парижкия издател Робер Стефан, който го прилага най-напред в едно гръколат. издание на Новия завет, а след това в цялата Б. — изданието на Вулгата от 1551.

Почти всички старозаветни библейски книги са написани в оригинал на староеврейски език, който е ханаански диалект от северния дял на средносемитската езикова група. Изключение правят по-късните по произход книги Даниил и Ездра (VI—V в. пр.н.е.), които са съставени на арамейски език— по-късна форма на класическия евр. език. Истор. развитие на евр. език и писмо, практиката на непрекъснато писане (scriptio continua), липсата на знаци за гласни звукове в евр. азбука (наличието на т. нар. консонантен текст) и постоянното преписване на свещените свитъци крият реална опасност от отклонения спрямо оригинала. Но върху точното разчитане и схващане на текста и върху неговото грижливо предаване от поколение на поколение бдят цели класове евр. учени-книжовници: соферими (VI в. пр.н.е. — I в.), танаими (I—III в.), талмудисти (III—VI в.) и масорети (VII—IX в.). На редакцията на масоретите се дължи последната окончателна форма на библейския текст в евр. оригинал (textus receptus) с оглед на неговата вокализация, разночетения, глосиране, разделяне и т.н. В това отношение съвременната научна библейска критика, която си поставя за задача да се добере по сравнителен филологически път до архетипа на библейския оригинал, е улеснена от ръкописните находки в Кумран. Става въпрос за най-древните библейски ръкописи, случайно открити през 1947 от няколко бедуини от племето таамире край потока Айн ел-Фешка (местността Хирбет Кумран край северозападния бряг на Мъртво море). Преценени по редица истор. и палеографски белези, най-ранните от тях могат да се отнесат към IV—III в. пр.н.е. Наред със своето огромно филологическо, археол., истор., литературно и религиозно-истор. значение кумранските ръкописи имат пряко отношение и към проблема за историята на библейския текст. В кумранските скрипториуми, дело на местната есейска община, са застъпени свитъци от всички старозаветни книги с изключение на кн. Естир. Представеният тук библейски текст много малко се различава от общоприетата днес масоретска редакция — обстоятелство, което налага извода, че библейският текст в своето истор. развитие не е претърпял съществени, увреждащи неговото съдържание промени, а само известни езикови отклонения (разночетения).

В истор. план съставът и изброяването на книгите в различните Б. могат да бъдат представени в следната схема: 1) еврейската Б., според т.нар. масоретски текст, има 39 книги. Този състав е наследен от юдейското предание (Вавилонски талмуд — Baba bathra 14[a]), което ги свежда до 24 поради някои сливания на библейски заглавия. Този брой и ред се срещат и у Йосиф Флавий (Срещу Апион I, 8), който ги редуцира на 22 поради още две допълнителни съкращения при изброяването. 39-те книги от еврейската Б. са разделени на три групи в следния ред: Закон или Мойсеево Петокнижие: Битие, Изход, Левит, Числа, Второзаконие; Пророци: а) ранни пророци: Исус Навин, Съдии, I кн. Самуилова (=I кн. Царства), II кн. Самуилова (=II кн. Царства), I кн. на царете (=III кн. Царства), II кн. на царете (=IV кн.

Царства); б) късни пророци: Исая, Йеремия, Йезекиил, Осия, Йоил, Амос, Авдия, Йона, Михей, Наум, Авакум, Софония, Агей, Захария, Малахия; Писания: Псалми, Притчи, Йов, Песен на песните, Рут, Плач Йеремиев, Еклисиаст, Естир, Даниил, Ездра, Неемия, I кн. Паралипоменон и II кн. Паралипоменон. Тези 39 библейски книги, считани и от православно гледище единствено за канонични, се възприемат от протестантските вероизповедания и образуват старозаветния дял на протестантската Б. 2) Според православната традиция библейските книги на Стария завет са 50 (39 канонични + 11 неканонични): 1. Битие, 2. Изход, 3. Левит, 4. Числа, 5. Второзаконие, 6. И. Навин, 7. Съдии, 8. Рут, 9. I кн. Царства, 10. II кн. Царства, 11. III кн. Царства, 12. IV кн. Царства, 13. I кн. Паралипоменон, 14. II кн. Паралипоменон, 15. I кн. Ездра, 16. Неемия, 17. II кн. Ездра, 18. Товит, 19. Юдит, 20. Естир, 21. Йов, 22. Псалтир, 23. Притчи Соломонови, 24. Еклисиаст, 25. Песен на песните, 26. Премъдрост Соломонова, 27. Премъдрост на Иисуса, син Сирахов, 28. Исая, 29. Йеремия, 30. Плач Йеремиев, 31. Послание на Йеремия, 32. Варух, 33. Йезекиил, 34. Даниил, 35. Осия, 36. Йоил, 37. Амос, 38. Авдия, 39. Йона, 40. Михей, 41. Наум, 42. Авакум, 43. Софония, 44. Агей, 45. Захария, 46. Малахия, 47. I кн. Макавейска, 48. II кн. Макавейска, 49. III кн. Макавейска, 50. III кн. Ездра. Съставът на библейския сборник при Septuaginta е същият, но има известни различия от формален характер: I, II кн. Ездра и Неемия ту са разделени, ту са свързани; след II кн. Паралипоменон редът е различен, като 12-те малки пророци (представени в различен ред) предшествуват 4-те големи. 3) Католическата библейска традиция (Вулгата) включва 46 старозаветни книги. Останалите 4 книги, които са налице в православните Б. (II и III кн. Ездра, Послание на Йеремия и III кн. Макавейска), се считат от католиците за неканонични и затова не фигурират в лат. библейски превод.

Нов завет (Новозаветен канон). Съставен е от 27 книги, считани за свещени от християните: 4 евангелия (от Матей, Марко, Лука и Йоан), Деяния на светите апостоли, 7 съборни послания (1 на ап. Яков, 2 на ап. Петър, 3 на ап. Йоан Богослов и 1 на ап. Юда), 14 послания на ап. Павел (1 до римляни, 2 до коринтяни, 1 до галатяни, 1 до ефесяни, 1 до филипяни, 1 до колосяни, 2 до солуняни, 2 до Тимотей, 1 до Тит, 1 до Филимон и 1 до евреите) и Откровение на ап. Йоан Богослов. Всички са канонически. Традицията отнася написването им към втората половина на I в., докато редица съвременни изследвачи приемат първата половина на II в. Първоначално са предназначени за отделни църковни общини или за частни лица. Към края на I в. и началото на II в. са съставени два сборника от свещени новозаветни книги: единият съдържал 4-те евангелия, а другият — посланията на ап. Павел (Corpus Paulinum). Известни са също Деяния на светите апостоли и съборните послания.

Не всички църкви обаче признават всичките 27 книги за несъмнено апостолски и „боговдъхновени". Поради това съставът на Новозаветния канон дълго време е неопределен. Най-често съмнения се изказват относно каноническото достойнство на някои от съборните послания (на Яков, Юда, Петър и второто и третото на Йоан), на Посланието до евреите и на Откровението.

В съчиненията на апостолските мъже, които работят към края на I в. и през първата половина на II в., се срещат цитати от почти всички новозаветни книги. Твърде рано е установена и традицията новозаветните книги да бъдат четени по време на всекидневното богослужение наред със Стария завет. В първата си апология (67,3), съставена около 155, Юстин Мъченик съобщава за такова четене на апостолските възпоменания (τὰ ἀπομνημονεύματα τῶν

БИБЛІЯ
СИРѢЧЬ
СВЯЩЕННО-ТО ПИСАНІЕ
НА
ВЕТХЫЙ И НОВЫЙ ЗАВѢТЪ,
Вѣрно и точно прѣведено отъ първообразно-то.
ЦАРИГРАДЪ,
Въ Книгопечатница-та на А. Х. Бояджина.
1871.

Първата българска печатна библия, 1871 г.

ἀπόστολων), под които разбира евангелията.

От времето след втората половина на II в. до днес са достигнали повече на брой и по-определени сведения за Новозаветния канон както от източни, така и от западни извори. На най-бележитите представители на Александрийската църква са известни всички новозаветни книги. По свидетелството на Евсевий Кесарийски (ок. 263—339) Климент Александрийски (150—215) съставил тълкуване на целия Нов завет. Ориген (ок. 185—253/4) разделя новозаветните книги на две групи: 1) общопризнати (ὁμολογούμενα или ἀναντίρρητα) и 2) спорни или отхвърлени (ἀμφιβολλόμενα). Към втората група отнася: второто съборно послание на ап. Петър, второто и третото на ап. Йоан, Съборното послание на Яков и Посланието до евреите, защото някои църковни общини все още не ги признават за апостолски и боговдъхновени. Сведения за състава на Новозаветния канон в Римската църква към края на II в. съдържа Мураториевият фрагмент (писмен паметник от края на II в.). В него са изброени като общопризнати 22 книги. Не са споменати: Съборното послание на ап. Яков, двете послания на ап. Петър, третото на ап. Йоан и Посланието до евреите. За състава на Новозаветния канон в Северноафриканската църква намираме сведения в съчиненията на Тертулиан и Киприан Картагенски (200—258). В тях не се срещат цитати от посланията на ап. Яков, второто на ап. Петър, второто и третото на ап. Йоан и Посланието до евреите.

Особено ценни са изследванията на Евсевий Кесарийски върху историята на Новозаветния канон. Подобно на Ориген и той дели новозаветните книги на общопризнати (ὁμολογούμενα) и спорни (ἀντιλεγόμενα). Към първата група причислява 4-те евангелия, Деяния на светите апостоли, 14-те послания на ап. Павел, първото на ап. Йоан и първото на ап. Петър, а към втората — съборните послания на ап. Яков, Юда, двете на ап. Петър и второто и третото на ап. Йоан. Откровението на ап. Йоан причислява ту към първата група, ту към т.нар. неистински, лъжовни (νόθα) книги, към които отнася Откровението на ап. Петър, Посланието на ап. Варнава, Учението на дванадесетте апостоли и др.

При определяне състава на Новозаветния канон църквата се ръководи от два принципа: 1) апостолския авторитет на дадена книга, т.е. авторът ѝ да е включван в числото на Христовите апостоли, и 2) „боговдъхновения“ характер на книгата. Сегашният състав на Новозаветния канон от 27 книги е санкциониран на няколко църковни събора: Лаодикийския (между 343 и 381) — 60-о правило, Ипонския (гр. Ипон в Африка, 393) — 36-о правило, Римския (382) и др. Пълния състав на Новозаветния канон приемат най-известните църковни писатели през IV и V в. — *Кирил Ерусалимски* (без От-

кровението), *Ефрем Сирин, Григорий Богослов, Атанасий Александрийски,* Епифаний Кипърски, Йероним, Августин и др.

Текстът на Новия завет е написан на грц. език — κοινὴ διάλεκτος. Само евангелието на Матей е написано на евр. (арамейски) език, но скоро е преведено на грц. език. Оригиналите не са запазени до наше време. Най-старите преписи на Новия завет са запазени във вид на папирусни свитъци (παπύρος, χάρτης). От първата половина на II в. са запазени и преписи на пергамент. През IV в. пергаментът като писмен материал измества папируса, който се запазва по-дълго време само в Египет.

През I в. се употребяват два вида шрифт: минускулен, или курсивен, и маюскулен, или унциален. До 1972 броят на запазените папирусни преписи е 85, на маюскулните — 268, на минускулните — 2792. Малко са преписите, които съдържат целия Нов завет. Най-важни от тях са: Синайският от IV в., Александрийският от V в., Ватиканският и Кодекс на Ефрем Сирин, палимпсест от V в.

За богослужебна употреба новозаветните книги твърде рано са разделени на две части: *Евангелие* (4-те евангелия) и *Апостол* (Деяния на светите апостоли и апостолските послания). Откровението на ап. Йоан не се чете при богослужението. Отделите, определени да се четат в неделните и празничните дни през годината, са наречени анагносмата (ἀνάγνωσμα — 'четиво') или перикопи (περικοπή — 'откъс'). На старобълг. език се наричат зачала. Тези четива са събирани и подреждани в специални богослужебни книги, наречени лекционарии (lectio, -onis — 'избор', 'четене') или еклогади (ἐκλογή — 'избиране', 'избор'). В слав. ръкописна традиция текстът на евангелията съществува в два основни типа книги: а) четириевангелие (тетраевангелие); б) изборно (апракос) евангелие, което може да бъде пълно, кратко и възкресно. Текстът на апостола също съществува в два типа книги: а) пълен апостол (праксапостол), включващ Деяния на апостолите и посланията; б) изборен апостол.

За по-лесно изучаване текстът е разделен на части още през II в. Такова деление правят александриецът Амоний (III в.), Евсевий Кесарийски и др. Понякога в началото на всеки откъс е поставян надпис, в който е означавано съдържанието му. Тези надписи се наричат титли (τίτλος — 'надпис').

При преписване на новозаветните книги в текста се допускат някои грешки или пък съзнателно се правят промени. С течение на времето те се увеличават. Това налага да се направи ревизия на текста. Започнала през III в., тази дейност продължава и сега. Оформят се три р е д а к ц и и: 1) Основателят на Кесарийската библиотека Памфилий (умрял през 390) прави препис на Новия завет въз основа на кодекси, писани под ръководството на Ориген или пък ползувани от него, в които той е правел някои частични поправки. През IV в. и по-късно този препис се ползува с голям авторитет в Палестина. 2) Антиохийският презвитер *Лукиан* (240—312) оформя друга редакция, която е възприета от Александрийската и Цариградската църква, а през IX в. — и от Константин-Кирил и Методий. 3) Александрийският епископ Исихий (III—IV в.) оформя трета редакция, която е разпространена в Александрийската църква. Целта на тези трудове е да се възстанови първоначалният текст. Тя не е постигната, но редакциите стават образци, с които преписвачите в съответните църкви трябвало да се съобразяват.

Нов период в критическото изследване на новозаветния грц. текст започва с откриването на книгопечатането. През 1522 излиза първото печатно издание на новозаветния грц. текст — Комплютенската полиглота (Biblia Complutensia) под ръководството на кардинал Франц Ксименез (1437—1517). В същото време (1516) излиза и изданието на Дезидерий Еразъм Ротердам-

ски (1466—1536) в Базел. Тези издания дълго време служат за образец и основа на следващите, поради което са наречени основни издания (editiones principes). За историята на новозаветния грц. текст по-голямо значение имат четирите издания (1546, 1549, 1550 и 1555) на парижкия печатар Робер Стефан. За основа му послужва петото издание на Еразъм от 1535 с някои разночетения от Комплютенската полиглота. Теодор Беза (1519—1605), последовател на Ж. Калвин, прави няколко издания, които не допринасят много за изправянето на текста. Неговото първо издание (1565) лайденските печатари братя Елзевири поставят в основата на направените от тях 6 издания (1624—1678). Те се грижат повече за красивото външно оформление на изданията, отколкото за текста. В предговора към второто издание (1633) правят шумна реклама, като го предлагат за общоприет и задължителен текст. Това дава повод на много учени да го приемат наистина като textus receptus — 'общоприет текст', в който не бива да се правят никакви промени.

Най-голям принос за възстановяване на първоначалния новозаветен текст през XIX в. има лайпцигският проф. Константин Тишендорф (1815—1877), който прави 22 издания. Най-важни са седмото и осмото — венец на критическите трудове на видния библеист. Той си поставя за цел да възстанови новозаветния текст от II в. и постига значителни резултати. Особено ценни с богатия критически апарат са многобройните издания на Еберхард (баща) и Ервин (син) Нестле. От 1898 до 1957 те осъществяват 23 издания. Те отразяват разночетенията от всички известни досега стари преписи. Още по-богат е критическият апарат в двете издания на Курт Аланд от 1966 и 1968.

Още от времето на юдейския прозелитизъм (елинистичната епоха — III в. пр.н.е.), а най-вече в християнската църква по мисионерски съображения разпространението на Б. се извършва чрез превод от мъртвия свещен език на оригинала на съответния говорим език. При разглеждане на преводите в литературната история на старозаветния библейски сборник се прилагат две класификации: деление по времепроизход (стари и нови преводи с граница IX в.) и деление по близост спрямо еврейския оригинал (непосредствени преводи — извършени направо от оригиналния текст, и косвени преводи — съставени въз основа на съществуващи вече преводи).

Хронологично изброени, старите преводи могат са бъдат представени така: 1) Самаританска шрифтова и текстова редакция на Петокнижието — единствена свещена книга на отцепилата се от юдейството към 400 пр.н.е. Самаританска община; 2) Александрийски превод (или грц. превод на 70-те тълковници, Septuaginta) от средата на III в. пр.н.е.; 3) Таргуми (юдейско-арамейски разширени преводи от периода I—VII в. с най-важни образци — таргумът Онкелос на Петокнижието и таргумът Йонатан на пророческите книги; 4) Превод на сирийски език (Пешитò) от I—II в.; 5) Три самостоятелни грц. превода от II в. — на Акила (буквалистичен по характер), на Теодотион (по-скоро представлява прередактиране на александрийския превод по евр. оригинал) и на Симах (най-изящен по изразност); тези преводи са преки, извършени непосредствено от оригинала; 6) Цяла поредица косвени преводи, изхождащи от Septuaginta: няколко превода на лат. език (с общо название итала — II—III в.), няколко египетски или коптски превода (III в.), етиопски превод (IV—V в.), готският превод на епископ Улфила (IV в.), преводите на епископ Месроп (V в.) на арменски и грузински език, преводи на арабски език и др. 7) Особено авторитетен и до днес е официалният лат. превод на Католическата църква Vulgata, извършен от блажени Йероним (390—405) в Палестина направо от местни евр. свитъци. След редактиране през 1592 е издадена Сикстинско-климентинската Вулгата, а през 1969 е

осъществено последното ревизирано научно-критично издание.

От решаващо значение за преводите на Стария завет през раннохристиянската епоха в православния Изток, особено за слав. писменост и култура, е грц. превод на 70-те тълковници (Septuaginta, οἱ ἑβδομήκοντα). Неговата поява през времето на египетския цар Птоломей II Филаделф (285—247 пр.н.е.) по инициатива на библиотекаря Димитър Фалерий е обусловено от редица истор. причини. През III и II в. пр.н.е. в Долен Египет, особено в Александрия, има добре организирана евр. колония (търговци, книжовници, наемни войници, пленници, емигранти), която се ползува с особени привилегии и граждански права. Юдеите от елинистичната диаспора (разселване) постепенно забравят свещения евр. език на отците и разговорния арамейски от персийското време (VI в. пр.н.е. — IV в. пр.н.е.), тъй като отдавна употребяват в частния си и синагогален живот общоприетия грц. език (ἡ κοινὴ διάλεκτος). В отговор на нуждата от библейски текст на разбираемия от тях грц. език се явява грц. превод на Б. — Septuaginta. Но след петвековно ползуване, през II в. се чувствува нужда от редактиране на александрийския превод. За изтеклото време той не могъл да остане без външни чужди влияния и да не претърпи известни изменения. Тези обстоятелства налагат появата на съответни редакции. Ориген съставя своето ненадминато по замисъл, изпълнение и размер библейско изследване, наречено Хексаплон (шест стълбци или колони). Чрез този свой труд той дава възможност да се правят сравнения между три грц. превода след този на 70-те тълковника и евр. текст. В един от шестте стълбци Ориген представя и своя ревизиран текст на Septuaginta. Тази ревизия или редакция на александрийския превод обаче не постига целта си. Появяват се още по-неясни и объркани положения. Така се стига до появата на трите други редакции на Septuaginta: на Памфилий, на антиохийския презвитер Лукиан и на александрийския епископ Исихий.

По официалната за Антиохийската и Цариградската църква редакция на Лукиан, постигната въз основа на евр. оригинал и чрез сравнения с други грц. преводи, е извършен през IX в. преводът на Б. на старобълг. език от братята Константин-Кирил и Методий. Липсват извори и преки сведения за началния период от историята на Кирило-Методиевия библейски превод. Автографите са се загубили и най-старите запазени слав. ръкописи (*Зографско евангелие, Мариинско евангелие, Асеманиево евангелие* и др.) не датират от по-ранно от втората половина на X в. и началото на XI в. време. Основното е, че за своите мисионерски цели във Велика Моравия и Панония солунските братя, след като създават новата азбука, чрез превода на библейските книги поставят началото на слав. писменост. Първоначално се превеждат необходимите за църковното богослужение старозаветни и новозаветни книги (изборно евангелие, изборен апостол, Псалтир). След смъртта на Кирил (869) Методий довършва превода на цялата Б. с изключение на трите Макавейски книги и на III кн. Ездра.

Кодифицирането на църковнослав. ръкописна Б. се свързва с името на новгородския архиепископ Генадий, който извършва пълен преглед, поправки и допълнения на липсващи книги (1499). Следват още две редакции на вече напълно установената по състав и текст църковнослав. Б.: при първото и отпечатване, осъществено от княз Константин Константинович Острожки (1581), и при последното редактиране на печатната църковнослав. Б. при императрица Елисавета (1751), в което най-активно участие взема професорът по евр. и грц. език в Киевската духовна академия йеромонах Варлаам Лящевски. Изданията от 1756, 1757 и 1759 са стереотипни и съдържат текста на Елисаветинската Б.

Най-новите библейски преводи обхващат почти всички говорими в света

езици; техният брой възлиза на 1399. Началото на новобълг. библейски преводи се свързва с преводните издания на Новия завет от Петър Сапунов (отпечатани в 1828 и 1833) и от Неофит Рилски (шест издания за времето 1840—1859). Следва отпечатаната за пръв път в Цариград през 1871 и след това много пъти препечатвана „Библия, сиреч Свещеното писание на Ветхий и Новий завет", появила се след дванадесетгодишен труд (1859—1871) на комисия от американските мисионери д-р И. Ригс и д-р А. Лонг и бълг. книжовници К. Фотинов и П. Р. Славейков. През дек. 1925 се отпечатва „Библия, сиреч книгите на Свещеното Писание на Ветхия и Новия Завет. Издава Св. Синод на Българската църква". При този официален синодален превод на бълг. б. пряко е използуван руският синодален превод, извършен през периода 1858—1876 въз основа на евр. оригинал, на грц., лат. и сирийски преводи с участието на видни езиковеди и текстолози (хебраисти и елинисти), като Д. А. Хволсон, Е. И. Ловягин, А. В. *Горски,* М. А. Голубьов, М. С. Гуляев и др. Бълг. превод е осъществен за период от 20 г. (1900—1920) при особено грижлива подготовка и системност (преиздаден е в 1982).

Изд.: Biblia Hebraica. Ed. R. Kittel. Editio sexta decima. Würtemberg—Stuttgart, 1973, 1434 p.; Septuaginta, id est Vetus Testamentum graece iuxta LXX interpretes. Ed. A. Rahlfs. 1. Leges et historae. 1184 p.; 2. Libri poetici et prophetici. 941 p.; Biblia sacra iuxta vulgatem versionem. 1—2. Stuttgart, 1975.

Лит.: Рождественский В. Историческое обозрение священных книг Нового завета. СПб., 1878, 293 с.; Евсеев И. Е. Книга пророка Исаии в древнеславянском переводе. СПб., 1897, 145 с.; Юнгеров П. Общее историко-критическое введение. Казань, 1902, 591 с.; Евсеев И. Е. Книга пророка Даниила в древнеславянском переводе. М., 1905, 223 с.; Юнгеров П. Частное историко-критическое введение в священные ветхозаветные книги. Казань, 1907, 1., 390 с., 2., 298 с.; Марковски Ив. Правила на св. Православна църква с тълкуванията им. 2. С., 1913, с. 866—867; Марковски Ив. История на българския синодален превод на библията с оглед на българските преводи в миналото. — ГСУбф, 4, 1926—1927, с. 1—61; Stärh D.W. Das Wahrheitskriterium der alttestamentlichen Prophetie. — Zeitschrift für systematische Theologie, 5, 1928, p. 76—101; Budde K. Der Kanon des alten Testaments. Leipzig, 1929; Гяуров Хр. Мураториевият канон. — ГСУбф, 9, 1931—1932, с. 1—80; Марковски Ив. Въведение в Св. Писание на Ветхия завет. 1. Общо въведение. С., 1932, 339 с.; Weiser A. Einleitung in das Alte Testament. Stuttgart, 1939, 327 p.; Гяуров Хр. История на новозаветния гръцки текст. 1. — ГСУбф, 24, 1946—1947, с. 3—40; 2. — ГСУбф, 25, 1947—1948, с. 1—80; Katz P. The Old Testament Canon in Palestine and Alexandria. — Zeitschrift für neutestamentliche Wissenschaft, 47, 1956, p. 191—217; Eissfeldt O. Einleitung in das Alte Testament unter Einschluss der Apokryphen und Pseudoepigraphen. Entstehungsgeschichte des Alten Testaments. Tübingen, 1956, 970 p.; Марковски Ив. Частно въведение в Св. Писание на Ветхия завет. С., 1957, 16+352 с.; Wikenhauser A., J. Schmidt. Einleitung in das Neue Testament. Freiburg—Basel—Wien, 1963, 466 p.; Robert A., A. Feuillet. Einleitung in das Heilige Schrift. 1. Allgemeine Einleitungsfragen und Altes Testament. Wien—Freiburg—Basel, 1963, 888 p.; Происхождение библии. Из истории библейской критики. М., 1964, 586 с.; Шиваров Н. Йоан Екзарх като тълкувател на Св. Писание въз основа на неговия Шестоднев. — ГДА, 15, 1965, с. 233—272; Пиперов Б. Презвитер Лукиан, неговата рецензия на библейския текст и преводът на св. св. Кирил и Методий. — ГДА, 18, 1968—1969, с. 281—298; Kraus H. S. Geschichte der historischkritischen Erforschung des Alten Testaments. Neukirchen, 1969; Kaiser O. Einleitung in das Alte Testament. Gütersloh, 1969; The Book of the Thousand Tongues. 1972; Логачев К. Критические издания текстов Священного писания. — Журнал Московской патриархии, 1972, 2, с. 79—80; Логачев К. Труд профессора И. Е. Евсеева по истории славянской библии. — Журнал Московской патриархии, 1972, 8, с. 76—78; Вълчанов Сл. Прологът към книгата Премъдрост на Иисуса син Сирахов и значението му за историята на старозаветния канон. — ГДА, 22, 1972—1973, с. 389—413; Шиваров Н. Тълкуване на книгата на пророк Йеремия. С., 1974, 128 с.; Вълчанов Сл. Към въпроса за историята на превода на българската Библия. — ЦВ, 76, бр. 32, 11 дек. 1975, с. 5—6; Kümmel W. G. Einleitung in das Neue Testament. Heidelberg, 1973, p. 420—491; Шиваров Н. Тълкуване на книгата на пророк Йезекиил. С., 1979, 132 с.

Славчо Вълчанов

БИБЛИОТЕКАР — вж. *Хартофилакс.*

БИЛБАСОВ, Василий Алексеевич (Бильбасов, В. А.) (7/19. VII. 1837—24. VII/6. VIII. 1904) — руски историк и публицист. Роден в Полтава. Завършва Историко-филологическия фак. на Петербургския унив. (1861) със степен „кандидат". Защищава магистерска дисертация на тема „Крестовый поход императора Фридриха II из дома гогенцолернских герцогов" (СПб., 1863). Специализира в Англия, Франция и Германия (1864—1866). Отчетите му във връзка със специализацията са отпечатани в ЖМНП за 1864—1866. По това време помества и няколко статии в немски научни издания. От 1866 работи като частен доцент в Петербургския унив. За труда си върху крал Хенрих IV Распе (Киев, 1867) получава докторска степен. През 1869—1871 е извънреден професор в Киевския унив., но скоро го напуска и се отдава на литературно-публицистична дейност — става сътрудник и фактически редактор на в. „Голос" (1871—1883). Умира в гр. Павловск.

Б. изследва руската история — предимно от XVIII в. Помества статии с истор. съдържание в сп. „Отечественные записки" (1839—1884). Главните му трудове са: „Чех Ян Гус из Гусинца" (СПб., 1869), „История императрицы Екатерины II" (СПб., т. 1—2, 1890—1896), „Архив графов Мордвиновых" (СПб., т. 1—10, 1903). В работите си по военна и политическа история използува нов материал. Майстор е на истор. биография — трудовете му изобилстват с психологически характеристики и занимателно разказани истор. анекдоти и събития.

Макар да е епизод в изследователската му дейност на младини, приносът на Б. в проучването на кирило-методиевската проблематика е значителен. В труда си „Кирилл и Мефодий" (ч. 1—2, СПб., 1868—1871) той подлага на всестранен критически анализ почти всички извори за живота и делото на слав.

Василий Билбасов

първоучители, като ги разделя на 3 групи: документални извори, западни легенди и руски сказания (третата част остава ненаписана). Б. използува широко и подробно постиженията на руската и западноевроп. литературна наука от края на XVIII и началото на XIX в., изследва основните документи и източници от папската канцелария (папските були), отнасящи се до слав. първоучители. Неговият анализ подкрепя, доказва или оспорва тяхната достоверност, установява и уточнява хронологията в живота и дейността на двамата братя по време на престоя и работата им във Велика Моравия и Рим. Не са загубили значението си неговите разбори на Солунската, Италианската, Моравската, Чешката легенда, на Успение Кирилово, ЖМ, Пространното житие на Климент от Теофилакт Охридски, Краткото житие на Климент от Димитър Хоматиан, Гръцкото житие на Наум и др. Повечето от тези произведения Б. публикува едновременно в оригинал и в свой руски превод. Интересни идеи съдържа краткият, но съдържателен обзор на „Заметка о Сангари" (Кирилл и Мефодий, 2, с. 376—383), в който убедително е доказано, че срещаният в житийната литература за Кирил и Методий еретик Замбрий (Замврий) е еврейският проповедник Исак Сангари. Б. високо це-

В. А. БИЛЬБАСОВЪ.

КИРИЛЛЪ И МЕѳОДІЙ

ПО

ЗАПАДНЫМЪ ЛЕГЕНДАМЪ.

КРИТИКА ЛЕГЕНДЪ.
ЛЕГЕНДАРНЫЙ ОБРАЗЪ КИРИЛЛА И МЕѳОДІЯ.
CODEX LEGENDARIUM.

САНКТПЕТЕРБУРГЪ.

1871.

ни Успение Кирилово и Солунската легенда като истор. извори. Склонен е да приеме, че Успение Кирилово е източник на ЖК, което е малко вероятно — този възглед не се е наложил в науката. Същевременно Б. не се решава категорично да определи народностната принадлежност на Кирил и Методий. Повече е склонен да приеме, че са гърци (Кирилл и Мефодий, 1., с. 60). „Что Кирилл и Мефодий были греки, в том едва ли можно сомневаться в настоящее время, но всеславянское их дело, их работы и труды на пользу славянского просвещения понесенные, являлись для составителей легенд несообразными с их греческом происхождением; славянские легенды считают этот вопрос о происхождении своих первоучителей вопросом чести и гордости народной; Кирилл и Мефодий были слишком возлюблены славянскими народами — и легенды представляют их нам славянами, болгарами. Это указание легенд на славянском происхождении солунских братьев, как кажется, противоречало народным преданиям, по которым они представлялись грека-ми, и, как бы примиряя эти две известия об их происхождении, на Афоне долго сохранилось, было живо в XVIII столетии, и быть может сохраняется до настоящего времени, предание, по которому Кирилл и Мефодий родились от отца болгарина и матери гречанки" („Кирилл и Мефодий," 2., с. 139). Това гледище на Б. не се съгласува с мнението му, че Успение Кирилово е първообраз на ЖК: докато Успението изрично нарича Кирил „**блъгаринъ родомъ**", по този пункт ЖК е неутрално.

Съч.: Римские папы и славянские первоучители. — ЖМНП, 138, 1868, с. 327—377; Кирилл и Мефодий по документальным источникам. Критика документов. Римские папы и славянские первоучители. Monumenta Diplomatica. СПб., 1868, 179 с.; 2. Кирилл и Мефодий по западным легендам. Критика легенд. Легендарный образ Кирилла и Мефодия. Codex Legendarium. СПб., 1871, 394 с.; Кирилл и Мефодий, славянские первоучители. — Новь, 3, 1885, с. 398—440; Исторические монографии. 1. СПб., 1901, с. 43—117.

Лит.: Воронов А. Д. Главнейшие источники для истории св. Кирилла и Мефодия. Киев, 1877, с. 7—9; В. Бильбасов (Некролог). — ЖМНП, 355, 1904, с. 43—45; Мечев К. Кирил и Методий. Исторически извори и литературни паметници. С., 1969, с. 23—24; Лаптева Л. П. Бильбасов Василий Алексеевич. — В: Славяноведение в дореволюционной России. Биобиблиографический словарь. М., 1979, с. 71—72.

Константин Мечев

БЙРНБАУМ, Хенрик (Birnbaum, H.) (13. XII. 1925) — американски филолог-славист. Роден във Вроцлав. Професор в Калифорнийския унив. в Лос Анджелос (САЩ) и директор на неговия център за руски и източноевроп. изследвания. Хабилитира се в 1958 в Стокхолмския унив., където работи от 1947 до 1972. От 1960 чете лекции като гост на Харвардския унив. (Кеймбридж М., САЩ), през 1972—1973 — в Мюнхен (ФРГ). Разглежда кирилометодиевски проблеми във филологически, лингвистичен, литературен и културноистор. аспект. Привърженик е на схващането за наднационален характер на старобълг. литературен език. На грц. влияние върху старобълг. син-

таксис са посветени докладите му на IV (1958) и VI (1968) славистичен конгрес: „Zur Aussonderung der syntaktischen Gräzismen im Altkirchenslavischen. Einige methodische Bemerkungen" (1958), „Общеславянское наследие и иноязычные образцы в структурных разновидностях старославянского предложения" (1968). Първият доклад се оказва в редица отношения основополагащ за понататъшните изследвания върху старобълг. синтаксис с някои важни постановки за характера и обема на грц. синтактично влияние върху старобълг. литературен език и за методите на изследване на представения в старобълг. паметници езиков материал с оглед на слав. истор. синтаксис. Изтъкнато е значението на класическите старобълг. паметници като основен извор на материал за синтактичните гърцизми; разграничават се два слоя грц. влияние: а) механични, чужди на структурата на старобълг. език синтактични елементи, б) активизирани под грц. влияние синтактични модели, обогатяващи синтаксиса на старобълг. литературен език; отделят се псевдогърцизми (семитизми), преминали в старобълг. литературен синтаксис от еврейски чрез гръцки; подчертава се принципната необходимост от разграничаване на литературно грц. влияние и влияние по народен път (народни гърцизми или византинизми); препоръчва се при изследвания с оглед на истор. синтаксис да се избягва прилагането на универсални методи, тъй като проблемите са твърде разнородни, а за критерий при отделяне на изконните слав. елементи в старобълг. синтаксис да се използуват данните на староруския език, за установяването на известни зародишни тенденции на развитие на нови явления да се привличат резултатите на езиковата история и на диахронната балканистика. В монографията „Untersuchungen zu den Zukunftsumschreibungen mit dem Infinitiv im Altkirchenslavischen" (1958) са съчетани описателно-съпоставителен и сравнително-истор. аспект на изследване. Проучен е в съпоставка с грц. текстове материалът за описателните съчетания за бъдеще време в класическите старобълг. паметници. По отношение на него Б. стига до заключение, че конструкциите с **имамь, хощѫ, начьнѫ** и инфинитив са зависими в структурно и дистрибуционно отношение в по-голяма или по-малка степен от грц. модели със съответни модални глаголи. Разгледан е в сравнително-истор. план произходът на описателното бъдеще време с инфинитив в старобълг. език като балк. явление, на фона на описателните форми за бъдеще време във византийския гръцки и в балканския латински език. Прави се извод, че във възникването на старобълг. футурни конструкции от балк. тип се е преплело въздействието на много фактори и различни тенденции (славянски, общоиндоевропейски, балкански), поради което обясненията за пътя на формирането на бъдеще време в старобълг. език трябва да се дават с голяма предпазливост и без насилие над езиковите факти. На по-широки филологически въпроси, свързани с Кирило-Методиевото дело, са посветени статиите „Zur Sprache der Method-Vita" (Cyrillo-Methodiana, p. 329—361), „Noch einmal zur Lautgesthalt der Kiever Blätter und zur Frage nach ihrer Herkunft" (1975). В подробното изследване на езика на ЖМ Б. убедително доказва, че всички езикови особености на текста напълно отразяват структурата на старобълг. език и нормите на класическите старобълг. паметници. В периода 1955—1970 Б. публикува редица статии с палеославистична тематика: „Zum analytischen Ausdruck der Zukunft im Altkirchenslavischen"; „Zum periphrastischen Futurum im Gotischen und Altkirchenslavischen"; „Zu Suprasliensis 187, 29—188, 9"; „Zum infiniten Ausdruck der Prädikation bei Johannes dem Exarchen". Заедно с др. изследвания те са събрани от автора в сборника „On Medieval and Renaissance Slavic Writing. Selected Essays" (1974). Балканистичните аспекти на старобълг. език са засегнати в статията „Balkan-

slavisch und Südslavisch“ (ZB, 3, 1965, p. 12—63).

Съч.: Zur Aussonderung der syntaktischen Gräzismen im Altkirchenslavischen. Einige methodische Bemerkungen. — ScS, 4, 1958, p. 239—257; Общеславянское наследие и иноязычные образцы в структурных разновидностях старославянского предложения. — In: Sixth International Congress of Slavists. 1. The Hague—Paris, 1968, p. 29—63; Untersuchungen zu den Zukunftsumschreibungen mit dem Infinitiv im Altkirchenslavischen. Stokholm, 1958, 326 p.; Zum analytischen Ausdruck der Zukunft im Altkirchenslavischen. — ZSPh, 25, 1956, p. 1—7; Zur Syntax des Uspenskij Sbornik. 1. Zur Sprache der Methodvita. — Cyrillo-Methodiana, p. 329—361; Zu Suprasliensis 187, 29—188, 9. — ScS, 12, 1966, p. 87—95; On Medieval and Renaissance Slavic Writing. Selected Essays. The Hague—Paris, 1974, 381 p.; Noch einmal zur Lautgestalt der Kiever Blätter und zur Frage nach ihrer Herkunft. — ZSPh, 38, 1975, p. 335—348.

Ангелина Минчева

БИТОЛСКИ НАДПИС НА ИВАН-ВЛАДИСЛАВ, Иван-Владиславов надпис — един от най-важните старобълг. кирилски надписи, издълбан през 1015—1016 по времето на бълг. цар Иван-Владислав (1015—1018). Открит случайно през 1956 при събарянето на битолската Чауш джамия. Съхранява се в музея в гр. Битоля. Дванадесетредовият надпис е издълбан върху правоъгълна плоча от бял мрамор с височина 0,58 м, широчина 0,92 м, дебелина 0,26 м. Дълги години тя е служила за външен праг на джамията, поради което е сериозно повредена: по средата вертикално е пукната, лявата ѝ страна е очукана, целият долен ляв ъгъл (началните пасажи от последните три реда на надписа) е отчупен, част от буквите са изтрити. Всичко това затруднява сериозно възстановяването на първоначалния текст и правилното му разбиране. След възможното допълнение на повредените места надписът се чете по следния начин:

1. [. . . знд]аемъ н дѣлаемъ їѡаномъ самодрьжъцемъ блъгарьско[мь]
2. . . . п]омощїѫ н молїтвамї прѣс(вѧ)тыѧ влад(н)ѵнца нашеѧ б(огородн)цѧ
ї в[ъз
3. аст]жпенїе ів і врьховънюю ап(осто)лъ. съ же градь дѣлань быст[ь на]
4. оуб]ѣжище н на сп(а)сенне ї на жнзнь бльгаромъ. начать же [бы
5. сть]градь с[ь б]н[т]ола м(ѣсѧ)ца октовра въ к коньцѣ же сѧ м[ѣсѧ]ца
6. нсх[одѧща. съ ц(а)рь н самодрьжъцъ б]ыстъ бльгарїнь родомь оу[н
7. оу]к[ъ нникольı же ї рнѱнмнѧ] благовѣрьноу сѫнь арона с[амо
8. нлл] ж[е братл сѫща. ц(а)рѣ самодр]ьжавнаго ѭже і разбїсте [въ
9. . . . . грьчьскѫ воїскѫ ц(а)рѣ васїл]їа кде же вьзато бы зл[ато]
10. . . . . фоѳ съ же велнк ц(а)рь ра[збїе
11. нь бѫ ц(а)ремь васїлїемь] ѕ ф к в го лѣт[а] отъ створенїа мнра
12. . . . . лѣтоу се]моу нсходящоу.

В превод надписът гласи:

1. . . . . се издига и се прави от Йоан самодържец български
2. . . . . с помощта и молитвите на пресветата владичица наша Богородица чрез
3 застъпничеството на дванадесетте и на двамата върховни апостоли.
Тази крепост бе направена за
4 убежище и за спасение и за живота на българите. Започната бе-
5 ше крепостта Битоля през месец октомври на 20 ден, а се завърши
през месец . . . . .
6 в края. Този цар и самодържец беше българин по род вн-
7 ук на двамата благоверни Никола и Рипсимия, син на Арон, който е

8 брат на Самуил царя самодържец и които двама разбиха в
8 . . . . . гръцката войска на цар Василий, където бе взето злато
10 . . . . . а този велик цар бе разбит
11 от цар Василий в 6522 година от сътворението на света
12 . . . . . на тази изтичащата година.

Надписът не е изолирано явление; трябва да се разглежда във връзка с останалите бълг. епиграфски паметници и в неговата естествена среда — богатата традиция, създадена от първобълг. надписи на грц. език и първите глаголически и кирилски надписи. Той има смесено съдържание: в първата си половина се приближава до т. нар. строителни надписи (ред 1—5), а втората му половина има ясно изразен летописен характер (ред 6—12). Със своето интересно съдържание и обем този най-голям раннобълг. кирилски епиграфски паметник предлага важен материал за изследване.

Палеография. Надписът е съставен с прекрасно уставно кирилско писмо. Буквите са издълбани релефно и твърде грижливо. Те са относително заоблени и издължени (средната им височина е 30 мм). Всичко това му придава необходимата монументалност. В палеографско отношение показва голяма близост както до други епиграфски паметници (*Мостичевия надпис, Самуиловия надпис,* Варошкия, Темничкия и Наръшкия надпис; вж. *Надписи*), така и до голям брой книжовни паметници (*Енински апостол, Савина книга, Супрасълски сборник, Изборника от* 1073, *Изборника от* 1076 и др.). В надписа са използувани съкращения и лигатури, срещани твърде често във виз. и старобълг. текстове: цр҃ь — царь; бц҃а — богородица; ап҃лъ — апостолъ и др.

Езикът на надписа отразява бълг. говор от Битолско в самото начало на XI в. Във фонетично отношение той се характеризира с неустановената употреба на двете ерови гласни: ъ (12) и ь (20), с отсъствието на йотация и липсата на смесване на носовките. В морфологично отношение са характерни употребата на страдателни причастия, на дв.ч. — **въ застѫпенїе ів҃ї врьховънюю апостолъ** („чрез застъпничеството на дванадесетте и двамата върховни апостоли [Петър и Павел]"); **оуноукъ николы же і рѱимиа благовѣрьноу** („внук на двамата благоверни Никола и Рипсимия"); **ѣже і разбисте** („които двама [Самуил и Арон] разбиха") и на задпоставен член — **градь сь.**

Особено интересни са истор. данни, съдържащи се в текста, макар че по-голямата част от тях са известни и от други истор. извори. В надписа се изтъква недвусмислено значението на битолската крепост (и на целия район) в българо-виз. войни в началото на XI в. След падането на Сервия, Воден, Драч, Скопие, Прилеп, Мъглен и особено на Охрид Битоля остава един от опорните пунктове на българите в борбата им срещу Византия. Градът бил нападан неколкократно и неговата околност подлагана на разорение. През есента на 1014 византийците нападат Битоля, но успяват само да опожарят дворците на бълг. царе (Ioannis Skylitzae, Synopsis historiarum, rec. I. Thurn, Berolini et Novi Eboraci, 1973, p. 351_{2-4}).

Битолски надпис на цар Иван-Владислав, 1015—1016 г.

тература. В монографията си „Правни и социални възгледи на богомилите“ (1912), оценена положително от Димитър Благоев, и в статията „Същност на българското богомилство“ (1940—1941) разглежда южнослав. богомилство като продукт на социално-политическите условия и го характеризира като „културно, политическо и социално движение“. В монографията „Беседата на Презвитер Козма против богомилите“ (1921—1922) стига до заключението, че в първата част на съчинението си Презвитер Козма не е оригинален и достоверен и сведенията му за еретиците в Б-я не са верни, главно „понеже се е ползувал от съчинението на Петър Сицилийски и от някои други религиозни и богослужебни книги“. Според Б. известията за социалното, правното, икономическото и културното положение на българ. народ във втората част на „Беседата“ заслужават доверие. В статията „Времето, когато Презвитер Козма е живял и написал беседата си“ (1939) е изразено убеждение, което не е възприето в науката: че Презвитер Козма е живял в последните години на IX в. и през първата половина на X в., а беседата е написал между 928 и 930. Значителен труд на Б. е монографията му „Responsa Nikolai Papae I ad consulta Bulgarorum“ (1916). Като очертава значението на отговорите на папа Николай I като най-важен извор за този период от развитието на българ. общество, държава, право и култура, той се спира на съдържанието, систематиката и произхода на паметника. В монографията се осветлява социалното, държ., финансовото устройство и административно-териториалното деление на Първата българ. държава. През 1932 Б. издава виз. *Еклога* с паралелен новобълг. превод.

Съч.: История на старото българско държавно право. 1. Устройство. С., 1906, 280 с.; Правни и социални възгледи на богомилите. С., 1912, 126 с.; Причини за покорение на българите от византийци и турци. — ГСУюф, 12—14, 1915—1917, 23 с.; Responsa Nicolai Papae I ad consulta Bulgarorum. Извор за историята на българското право. — СбБАН, 6, 1916, 4, с. 1—87, I—XXIX; Беседата на презвитер Козма против богомилите. — ГСУюф, 18, 1921—1922, 80 с.; Произход и характер на цар Самуиловата държава. — ГСУюф, 20, 1924—1925, 107 с.; Критически преглед върху известията на Йоан Скилица за произхода на цар Самуиловата държава. — МкП, 2, 1926, 4, 64 с.; Лекции по история на българското право. С., 1926, 216 с.; Царувал ли е Аарон, братът на цар Самуил и кога? — МкП, 3, 1927, 4, с. 15—26; Делян и неговото въстание в Моравско и Македония против византийците. — МкП, 4, 1928, 2, с. 1—22; История на българското право. 2—4. — ГСУюф, 24, 1929—1930, 196 с.; Цар Борис II. — ГСУюф, 25, 1929—1930, 35 с.; Критичен поглед върху известията на Лъв Дякон за българите. — МкП, 6, 1930, 43 с.; Българският цар Роман. — МкП, 6, 1930, с. 15—34; Еклога. С., 1932, 248 с.; Курс по история на българското право. С., 1934, 336 с.; Времето, когато презвитер Козма е живял и написал беседата си. — В: Сборник в памет на проф. П. Ников (ИБИД, 16—17). С., 1939, 5 с.; Международното положение на България във времето на княз Крума и неговата държавна политика. — МкП, 15, 1939, 13 с.

Лит.: Младенов Ст. „Беседата на Презвитер Козма против богомилите“ от Н. П. Благоев. — ДК, 4, 1923, 16—17, с. 140—156; Ников П. Доклад върху някои научни трудове на Н. П. Благоев. — ГСУифф, 22, 1926, с. 4—15; Мутафчиев П. Един наш правен историк (Никола П. Благоев). С., 1932, 54 с.

Фани Милкова

БЛАТНЕНСКО КНЯЖЕСТВО, Панонско княжество, Долнопанонско княжество — политическо обединение на част от западните славяни, населяващи земите по течението на Среден Дунав, просъществувало няколко десетилетия през IX в. Кратката му история е свързана с мисионерската дейност на Кирил и Методий по време на *Моравската мисия*. Проникването на слав. елемент в земите по Среден Дунав започва още през V в. при разпадането на хунския племенен съюз, но интензивното заселване на слав. племена се извършва през втората половина на VI в. В своето придвижване от Дунавските устия към земите между средното течение на Дунав и Тиса *аварите* увличат многобройни слав. маси. Именно тук, в *Панония,* се оформя ядрото на голям политически съюз, известен под името

При царуването на Иван-Владислав византийците правят още три несполучливи опита да овладеят тази бълг. твърдина — през есента на 1015 (два пъти) и през пролетта на 1017 (Ioannis Skylitzae, p. 353_{60-61}; 354_{74-77}; 355_{19-22}). Битоля е един от малкото бълг. градове, които виз. император Василий II не успява да превземе до 1018. Разрушенията и опожаряванията, причинени през 1014, и важната роля на града са причина за предприетото от цар Иван-Владислав възстановяване на битолската крепост. Строителните работи започват на 20 окт. 1015 и по всяка вероятност завършват през следващата година — времето, през което Битолско не е било застрашавано от византийците; оттогава датира и надписът.

Особен интерес представлява втората, летописната част на надписа и преди всичко данните за генеалогията на Иван-Владислав и на неговата фамилия. По род той е българин (**блъгарінь родомь**), внук на Никола и Рипсимия (имената на родителите на четиримата комитопули се възстановяват убедително благодарение на виенския ръкопис — Cod. Vindobon. Hist. gr. 74 от хрониката на Йоан Скилица; Ioannis Skylitzae, p. 328_{62}) и син на Арон. В текста са споменати две събития от изключителна важност: победата на българите над Василий II при прохода Траянови врата (Стопонион или Щипонье) на 17 авг. 986 (Ioannis Skylitzae, p. 330_{17}—331_{44}) и тежкото поражение на цар Самуил при дн. с. Ключ, Благоевградски окръг), на 29 юли 1014 (Ioannis Skylitzae, p. 348_{9}—349_{45}). Надписът предлага и някои по-второстепенни данни. Той свидетелствува неопровержимо, че в битката при Траянови врата бълг. войски са били командувани от Самуил и Арон — едно потвърждение на известието, съдържащо се в Cod. Vindobon. Hist. gr. 74 (Ioannis Skylitzae, p. 331: varia lectiones); че датата 17 авг. 986 е terminus post quem за смъртта на Арон. Битолският надпис е първият бълг. паметник, в който бълг. владетел е титулуван „самодържец". Най-ранното засвидетелствуване на това понятие — част от титулатурата на бълг. владетели през Средновековието (до откриването на надписа на Иван-Владислав) е надписът на цар Иван Асен II от 1230 в търновската църква „Св. четиридесет мъченици" (В. Златарски. История, 3, с. 593).

Лит.: Бурмов Ал. Новонамерен старобългарски надпис в НР Македония. — Пламък, 3, 1959, 10, с. 84—86 (същото в: Бурмов Ал. Избрани произведения. 1. С., 1968, с. 192—195); Мошин Вл. Битољска плоча из 1017 године. — MJ, 17, 1966, с. 51—61; Заимов Й. Битольская надпись болгарского самодержца Ивана Владислава, 1015—1016 гг. — ВЯ, 28, 1969, 6, с. 123—133; Заимов Й. Битолски надпис на Иван Владислав — самодържец български. Старобългарски паметник от 1015—1016 г. С., 1970, 170 с.; Заимова В. Иван Владислав и неговият надпис. — В: Заимов Й. Битолски надпис на Иван Владислав — самодържец български. С., 1970, с. 97—112; Божилов Ив. Битолският надпис на цар Иван Владислав и някои въпроси от средновековната българска история. — ИП, 27, 1971, 1, с. 84—100; Милев Ал. Й. Заимов. Битолски надпис на Иван Владислав. . . — ИП, 27, 1971, 2, с. 128—132 (рец.); Мошин Вл. Уште за битолската плоча од 1017 година. — Историја, 7, 1971, 2, с. 255—257; Lunt H. G. — Slavic Review, 31, 1972, p. 499; Томовић Г. Морфологија ћириличких натписа на Балкану. Историјски институт. Посебна издања, 16, 1974, с. 33; Mathiesen R. The Importance of the Bitolja Inscription for Cyrillic Palaeography. — SEEJ, 21, 1977, 1, p. 1—2.

Иван Божилов

БЛАГОЕВ, Никола Попов (15. II. 1868— 19. VIII. 1945) — бълг. юрист, историк на бълг. право. Роден в с. Ракита, Южна Македония. Завършва грц. класическа гимназия в Битоля (1889) и Юридическия фак. на Белградския унив. (1894). Редовен доц. (1916) и проф. (1926) при Катедрата по история на бълг. и слав. право в Софийския унив. Умира в София.

В научното си творчество Б. се насочва предимно към историята на бълг. средновековна държава и право. В редица свои публикации засяга проблеми на бълг. средновековна култура и ли-

тература. В монографията си „Правни и социални възгледи на богомилите“ (1912), оценена положително от Димитър Благоев, и в статията „Същност на българското богомилство“ (1940—1941) разглежда южнослав. богомилство като продукт на социално-политическите условия и го характеризира като „културно, политическо и социално движение“. В монографията „Беседата на Презвитер Козма против богомилите“ (1921—1922) стига до заключението, че в първата част на съчинението си Презвитер Козма не е оригинален и достоверен и сведенията му за еретиците в Б-я не са верни, главно „понеже се е ползувал от съчинението на Петър Сицилийски и от някои други религиозни и богослужебни книги“. Според Б. известията за социалното, правното, икономическото и културното положение на бълг. народ във втората част на „Беседата“ заслужават доверие. В статията „Времето, когато Презвитер Козма е живял и написал беседата си“ (1939) е изразено убеждение, което не е възприето в науката: че Презвитер Козма е живял в последните години на IX в. и през първата половина на X в., а беседата е написал между 928 и 930. Значителен труд на Б. е монографията му „Responsa Nikolai Papae I ad consulta Bulgarorum“ (1916). Като очертава значението на отговорите на папа Николай I като най-важен извор за този период от развитието на бълг. общество, държава, право и култура, той се спира на съдържанието, систематиката и произхода на паметника. В монографията се осветлява социалното, държ., финансовото устройство и административно-териториалното деление на Първата бълг. държава. През 1932 Б. издава виз. *Еклога* с паралелен новобълг. превод.

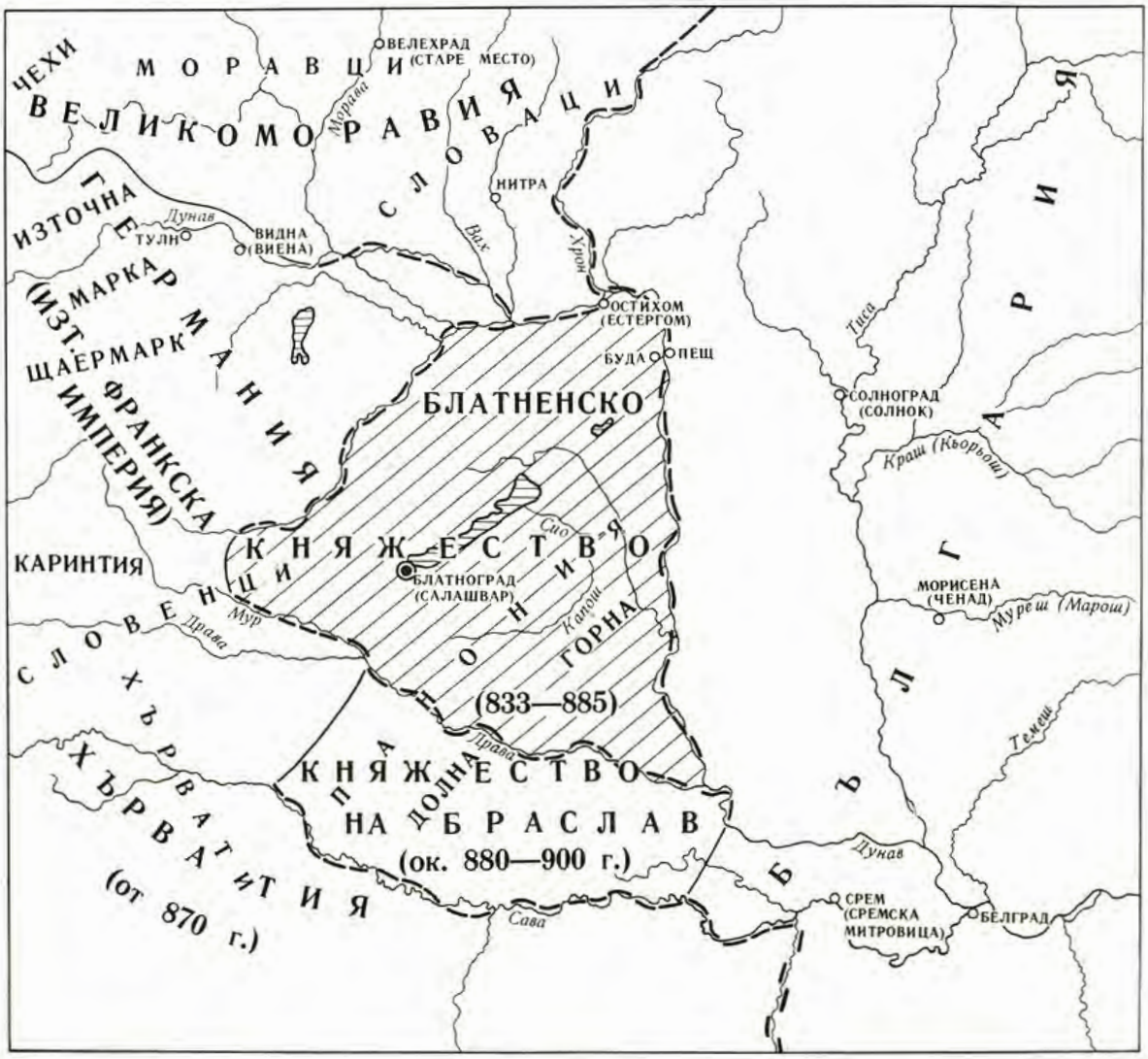
Съч.: История на старото българско държавно право. 1. Устройство. С., 1906, 280 с.; Правни и социални възгледи на богомилите. С., 1912, 126 с.; Причини за покорение на българите от византийци и турци. — ГСУюф, 12—14, 1915—1917, 23 с.; Responsa Nicolai Papae I ad consulta Bulgarorum. Извор за историята на българското право. — СбБАН, 6, 1916, 4, с. 1—87, I—XXIX; Беседата на презвитер Козма против богомилите. — ГСУюф, 18, 1921—1922, 80 с.; Произход и характер на цар Самуиловата държава. — ГСУюф, 20, 1924—1925, 107 с.; Критически преглед върху известията на Йоан Скилица за произхода на цар Самуиловата държава. — МкП, 2, 1926, 4, 64 с.; Лекции по история на българското право. С., 1926, 216 с.; Царувал ли е Аарон, братът на цар Самуил и кога? — МкП, 3, 1927, 4, с. 15—26; Делян и неговото въстание в Моравско и Македония против византийците. — МкП, 4, 1928, 2, с. 1—22; История на българското право. 2—4. — ГСУюф, 24, 1929—1930, 196 с.; Цар Борис II. — ГСУюф, 25, 1929—1930, 35 с.; Критичен поглед върху известията на Лъв Дякон за българите. — МкП, 6, 1930, 43 с.; Българският цар Роман. — МкП, 6, 1930, с. 15—34; Еклога. С., 1932, 248 с.; Курс по история на българското право. С., 1934, 336 с.; Времето, когато презвитер Козма е живял и написал беседата си. — В: Сборник в памет на проф. П. Ников (ИБИД, 16—17). С., 1939, 5 с.; Международното положение на България във времето на княз Крума и неговата държавна политика. — МкП, 15, 1939, 13 с.

Лит.: Младенов Ст. „Беседата на Презвитер Козма против богомилите“ от Н. П. Благоев. — ДК, 4, 1923, 16—17, с. 140—156; Ников П. Доклад върху някои научни трудове на Н. П. Благоев. — ГСУифф, 22, 1926, с. 4—15; Мутафчиев П. Един наш правен историк (Никола П. Благоев). С., 1932, 54 с.

Фани Милкова

БЛАТНЕНСКО КНЯЖЕСТВО, Панонско княжество, Долнопанонско княжество — политическо обединение на част от западните славяни, населяващи земите по течението на Среден Дунав, просъществувало няколко десетилетия през IX в. Кратката му история е свързана с мисионерската дейност на Кирил и Методий по време на *Моравската мисия*. Проникването на слав. елемент в земите по Среден Дунав започва още през V в. при разпадането на хунския племенен съюз, но интензивното заселване на слав. племена се извършва през втората половина на VI в. В своето придвижване от Дунавските устия към земите между средното течение на Дунав и Тиса *аварите* увличат многобройни слав. маси. Именно тук, в *Панония,* се оформя ядрото на голям политически съюз, известен под името

БЛАТНЕНСКО (ПАНОНСКО) КНЯЖЕСТВО

Аварски хаганат. Отделни племена от панонските славяни — подвластни данъкоплатци или съюзници на аварите, взимат участие в набезите им към Истрия и Северна Италия и в областите на Балк. п-в — Далмация, Мизия, Тракия и Македония. През VII и VIII в. развитието на производителните сили, засиленият процес на класово разслоение и аварската опасност стимулират слав. общество към създаване на политически самостоятелни единици и обединения. Първа стъпка в това отношение представлява племенният съюз на княз Само (623—658), просъществувал от 626 до 658. Когато в началото на IX в. владетелите на франкската и бълг. държава Карл Велики и хан Крум сломяват окончателно Аварския хаганат, стремежът у среднодунавските славяни към самостоятелен политически живот намира още по-силна изява. Главната им задача е да се преодолее намесата на немските феодали и немското духовенство. Сплотяването на славяните довежда до създаване на нови племенни съюзи и княжества. През 796 слав. княз от Панония Войномир взима активно участие със свои войски в един от унищожителните походи на

фриулския маркграф Ерих. През второто десетилетие на IX в. част от слав. племена от Долна Панония се възглавяват от княз Людевит, който през 819—822 отбива четири завоевателни похода на франките срещу своите земи. По това време управлява и княз Моймир I (830—846), чието име се свързва с възникването на Моравското княжество с център *Велеград*. Едновременно се създава и друго княжество с център гр. *Нитра*, обединяващо слав. земи между реките Дунав и Хрон (дн. Нитранска област в Словакия). То се управлява от княз Прибина, бъдещия първи владетел на Б.к. Между князете Моймир I и Прибина се разгаря остро съперничество в борбата им за обединяване на слав. земи. То се използува умело от франкския император Лудвиг Благочестиви, който сключва съюз с нитранския княз, насочен против Моравия. Княз Прибина се поставя изцяло в услуга на немските феодали и подкрепя мисионерската християнска дейност на проникващото в земите му немско духовенство. В 833 княз Моймир I успява да прогони княз Прибина от Нитра и да присъедини земите му. Разширената по този начин държава, заемаща земите по северните части на Среднодунавието с център Моравия, получава името *Велика Моравия*.

Главен неин съперник след официалното разделяне на Франкската империя между внуците на Карл Велики (според Вердюнския договор от 843) става Източнофранкското кралство (Германия). През 846 *Лудвиг Немски* нахлува с войските си във Велика Моравия, сваля от престола неудобния за политиката му Моймир и поставя на негово място княз *Ростислав* (Растица). Съмнявайки се във верността на Ростислав и с цел да насърчава междуособните борби между слав. владетели, Лудвиг назначава за маркграф на Долна Панония (земите между Дунав и Драва) княз Прибина, който след прогонването му от Нитра се установява в земите около Балатонското езеро. Така възниква Б.к., което при най-голямото си териториално разширение се простира в равнините между реките Дунав, Мур, Раб и Драва. Столица на княжеството е *Блатноград* (лат. Urbs Paludarum — „градът на блатата"). В него се намира и седалището на залцбургския архиепископ. Управлението на княз Прибина оправдава възлаганите му от немците надежди — блатненският княз е верен проводник на политиката им, като съдействува на много немски феодали да се заселват в земите му, а на немските духовници дава специални привилегии.

Великоморавският княз Ростислав върви по друг път. В 855 той отхвърля васалитета на Велика Моравия спрямо немците, а в 861 отстранява и съперника си Прибина. Престолът на убития панонски княз се заема от сина му *Коцел* (861—874), който в началото на управлението си следва външнополитическата ориентация на баща си, но скоро променя политиката си и се обявява против немската политическа и духовно-културна опека. През 862 княз Ростислав търси опора на антинемската си политика във Византия. Негови пратеници предават молбата му в Цариград. Той иска съдействие за организиране на слав. църква във Велика Моравия. Ръководени от намерението си да спечелят великоморавските славяни, виз. император и патриархът задоволяват това искане. През 863 във Велика Моравия пристигат братята Кирил и Методий, които с разпространяването на слав. азбука и писменост се включват активно в борбата на западните славяни за пълна политическа и културна самостоятелност. Слав. просветители срещат многобройни трудности и пречки. В 864 немските войски нахлуват в страната и Ростислав е принуден отново да се признае за васал. Засилените нападки на немските духовници, които обвиняват Кирил и Методий, че са нарушили триезичната ерес, стават причина братята да отидат в Рим, за да дадат обяснение пред папа *Николай I*. На път за Рим през 867 Кирил и Методий преминават през зе-

мите на Б.к., където са приети радушно от княз Коцел. Тяхното пребиваване изиграва решителна роля за промяна в политическата му ориентация. Когато през 869 Велика Моравия отхвърля отново васалитета на немците, това прави и княз Коцел. Особена почит показва той към дейността на Методий. Във връзка с това ЖМ съобщава: „Като изпрати пратеници при папа Адриан, Коцел поиска да му отпусне Методий, нашия блажен учител. . .“ След няколкомесечна просветителска дейност в Панония, на следващата година — 870, Методий се отправя отново за Рим, за да изложи съвместния им с Коцел план по организиране на панонска слав. епископия: „Коцел прие Методий с голяма чест. И като го изпрати при папата с двадесет мъже, почтени люде, за да го посвети за епископ на Панония на престола на св. Андроник. . .“ (ЖМ). Този план е приет благосклонно в Рим, където виждат, че ограничаването на немското влияние в Панония ще укрепи политическото влияние на папството в Централна Европа. Като панонски епископ Методий има горещата подкрепа на княз Коцел и немското духовенство почти загубва позициите си в тази слав. страна. Но намесата на немската светска власт довежда до осъждането на Методий и престоюването му 2 1/2 г. в затвор в Бавария. Когато в 873 той е освободен, завръщането му в Панония става невъзможно поради реакцията на немската духовна и светска власт. Според ЖМ немските феодали казали на Коцел: „Ако го държиш при себе си, лесно няма да се избавиш от нас.“ По искането на новия великоморавски княз *Светополк* Методий се отправя за Велика Моравия. Ок. 873—874 немците свалят Коцел от престола и с това се слага край на самостоятелното съществуване на Б.к. Част от земите на Коцел биват присъединени към Велика Моравия, но през 907—908 и тази слав. държава е напълно унищожена в резултат на нахлуването на маджарите. Така делото на Кирил и Методий сред западните славяни пропада. След 885 техните ученици намират убежище в бълг. държава.

Лит.: Грацианский Н. П. Деятельность Константина и Мефодия в Великоморавском княжестве. — ВИ, 1945, 1, с. 84—105; Stanislav J. Slovanskí apoštoli Cyril a Metod a ich činnost' ve Vel'komoravskej ríši. Bratislava, 1945, 91 p.; Grafenauer B. Vprašanje konca Kocljeve vlade v Spodnji Panoniji. — Zgodovinski Časopis, 6—7, 1952—1953, p. 171—189; История Чехословакии. 1. М., 1956, p. 382—386; Velká Morava. Tisíciletá tradice státu a kultury. Praha, 1963, p. 13—96; Dvornik F. Byzantské misie u Slovanů. Praha, 1970, p. 161—168.

Христо Коларов

БЛÀТНОГРАД, Блатно (лат. Urbs Paludarum — „градът на блатата“, немско Mosaburg или Mosapurc, унгарско Zalavár) — укрепена твърдина на панонските славяни, разположена северно от завоя на р. Блатна (дн. Zala), между Малкото и Голямото Балатонско езеро, при дн. с. Zalavár, Унгарска народна република. Столица на *Блатненското княжество.*

Лит.: Grafenauer B. Vprašanie konca Kocljeve vlade v Spodnji Panoniji. — Zgodovinski časopis, 6—7, 1952—1953, p. 171—189; Fehér G. Beiträge zum Problem des ungarisch-slavischen Zusammenlebens. — Acta archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, 8, 1957, 1—4, p. 269—318; Чемицки Шош А. О венгерских исследованиях в области славянской археологии. — Советская археология, 1962, 4, с. 105—114; Sós Á. Die Ausgrabungen Géza Fehérs in Zalavár. Budapest, 1963, p. 23—117; Sós A. Archäologische Beiträge zur Frage der Gestalung der Zentrale des Pribina-Besitzes. — Acta archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, 17, 1965, p. 87—93.

Петър Коледаров

БЛÀХОВА, Емилие (Bláhová, E.) (13. VI. 1931) — чешка езиковедка-палеославистка. Родена в Прага. Завършва Философския фак. на Карловия унив. в Прага, специалност руски език (1955). Ученичка на известните чешки слависти Б. *Хавранек* и Й. *Курц*. Защищава дисертация на тема „Синтаксисът на най-старите старославянски хомилии“ (1970). Като асистентка в Катедрата по чешки език към Инст. за ру-

ски език и литература в Прага през 1954—1959 преподава старобълг. език. От 1959 е сътрудничка към Отдела за „Речник на старославянския език" („Slovník jazyka staroslověnského") при Славянския инст. (дн. Кабинет по чужди езици към Чехословашката АН). Б. е съставителка на статии и секретарка на редакцията на „Словарь старославянских памятников X—XI вв.", изготвян със сътрудничеството на Инст. по славянознание и балканистика при АН на СССР в Москва.

Още с първата си публикация „K překladu řeckých nominálních konstrukcí v Šestodnevu Ioanna Exarchy" (1959) Б. навлиза в областта на кирило-методиевската проблематика. Основните ѝ интереси са насочени към изследване на езика на най-ранните преводи на хомилетични текстове, съхранени в старобълг. паметници Клоц. сб. и Супр. сб. и в ръкописи, произхождащи от по-късно време и в други езикови редакции (Успенски сборник, Михановичев хомилиар и др.). Чрез задълбочен лексикален и синтактичен анализ на най-ранните хомилии Б. стига до важни изводи. Поради твърде голямата си архаичност в областта на лексиката и особено на синтаксиса хомилиите в Клоц. сб. трябва да бъдат отнесени към Кирило-Методиевата епоха. Това твърдение се подкрепя от факта, че никой от по-късните сборници (Супр. сб., Успенски сборник, Михановичев хомилиар и др.), в които се срещат хомилиите на Клоц. сб. (без *Анонимната хомилия*), не съдържа други хомилетични текстове с подобни лексикални и синтактични архаизми. Хомилиите в Клоц. сб. не са дело на един преводач. Б. споделя мнението на Г. Тал, че по езиковите си особености хомилиите на Клоц. сб. се разпределят на 2 групи: № 1, 3, 4, от една страна, и № 2, 5, от друга. Относно възникването на хомилетичната част в Супр. сб. Б. доказва, че класификацията на Н. *Ван Вейк* е по-целесъобразна в сравнение с класификацията на А. *Маргулиес*. Най-архаичната група хомилии в Супр. сб. (№ 41, 42, 43) по преводаческа техника напомня хомилиите в Клоц. сб. Напротив, хомилии № 32, 38, 31 проявяват сходства с езика на *Йоан Екзарх*. Текстологичните сравнения и изводите от синтактичните и лексикалните проучвания стават основа за по-нататъшните издирвания на Б. върху най-ранния период на старобълг. книжнина. Присъединявайки се към мнението на Р. *Нахтигал*, че споменатите в ЖМ **отьчьскыѧ кънигы** трябва да бъдат търсени сред старите хомилиари и че под това наименование в същност би трябвало да се разбира прототипът на Клоц. сб. и Михановичевия хомилиар, Б. прави предположението, че с името на Методий може да се свържат хомилии само в една от двете групи в Клоц. сб. Най-вероятно това са Анонимната хомилия и Епифаниевата хомилия (№2 и 5). Към това навеждат и някои извънезикови данни. Съдържанието на Анонимната хомилия насочва към Методиевата дейност във *Велика Моравия*. Синтактичната ѝ прилика с Епифаниевата хомилия свидетелствува, че авторът ѝ е бил преводач на Епифаниевата хомилия. Езикът на другата група хомилии в Клоц. сб. (№ 1, 3 и 4) покрай архаичността си показва голяма близост до езика на евангелията, а хомилия № 3 е образец на забележително преводаческо умение. Б. намира, че е възможно тази група хомилии и особено хомилия № 3 да бъдат приписани на Константин-Кирил. Въпреки че окончателното решение на въпроса за авторството зависи от бъдещите изследвания, може да се приеме, че хомилиите в Клоц. сб. са възникнали във Велика Моравия по времето на Кирил и Методий, а малко след тях са били преведени и хомилиите, които в Супр. сб. носят № 41, 42 и 43.

Б. е авторка на рецензии, които са съществени изследователски приноси. Обстойни са критичните ѝ бележки върху реконструкцията на текста в изданието на Шестоднева от Йоан Екзарх, направено от Р. *Айцетмюлер*. В

рецензията си за книгата на Е. М. *Верещагин* „Из истории возникновения первого литературного языка славян. Переводческая техника Кирилла и Мефодия“ (1971) Б. възразява срещу термина „древнеславянский язык“, както и срещу постановката, че езикът на Кирил и Методий не е бил предназначен за един определен слав. народ, а за цялото славянство. Тя изтъква факта, че такава е по-късната функция на Кирило-Методиевия език (у Б. „старобългарски“). Според нея би трябвало да се приеме, че първоначалното намерение на Константин-Кирил е било да състави азбука за живеещите във Виз. империя славяни, която после той използува при мисията си във Велика Моравия. Интересът на Б. към продължаването на Кирило-Методиевите традиции в Чехия и появата на първите паметници на чешката литература се потвърждава от участието ѝ в сборника „Staroslověnské legendy českého původu“ (1976).

Съч.: K překladu řeckých nominálních konstrukcí v Šestodnevu Ioanna Exarchy. — Bulletin Vysoké školy ruského jazyka a literatury, 3, 1959, p. 141—167; Aitzetmüller R. Das Hexaemeron des Exarchen Iohannes. 1. Graz, 1958. — Bsl, 21, 1960, p. 320—325 (рец.); Syntax Anonymni homilie rukopisu Clozova. — Slavia, 31, 1962, p. 151—165; Homilie Clozianu a Homiliaře Mihanovićova. — Slavia, 32, 1963, p. 1—16; К значению и употреблению местоимения *jь в старославянском языке. — ВСЯ, 7, 1963, с. 34—42; Staroslověnský překlad Epifanovy homilie. — Bulletin ústavu ruského jazyka a literatury, 10, 1966, p. 53—59; Гомилии Супрасльского и Успенского сборников. — В: Исследования источников по истории русского языка и письменности. М., 1966, с. 77—86; Мирчев К., Хр. Кодов. Енински апостол. Старобългарски паметник от XI век. С., 1965. — Slavia, 35, 1966, p. 496—498 (рец.); Die erste altkirchenslavische Übersetzung der Chrysostomus-Homilie Ἐκ θαυμάτων ἐπὶ τὰ θαύματα. — AnzSPh, 3, 1969, p. 74—101; K otázce „otьčьskychъ kъnigъ“. — Slavia, 38, 1969, p. 582—590; Příspěvek ke zkoumání stsl. homiletických textů (Troji překlad Chrysostomovy homilie o Jidášově zradě). — Studia Palaeoslovenica. Praha, 1971, p. 49—64; Vznik homiletické části kodexu Suprasl'ského. — Palaeoslovenica. Praga, 1971, p. 7—27; Über die Homilienquellen des Klemens von Ochrid. — Les Études balkaniques tchéchoslovaques, 4, 1972, p. 113—123; Верещагин Е. М. Из истории возникновения первого литературного языка славян. Переводческая техника Кирилла и Мефодия. М., 1971. — Bsl, 33, 1972, p. 83—86 (рец.); Nejstarší staroslověnské homilie (Syntax a lexikon). — Studie Československé Akademie věd, 11, 1973, 93 p.; Обзор греческих и латинских параллелей к Успенскому сборнику XII—XIII вв. — ИАНСССРсля, 32, 1973, с. 271—274; Иванова-Мирчева Д. Йоан Екзарх Български. Слова I. С., 1971. — Slavia, 42, 1973, p. 292—296 (рец.); Staroslověnské legendy českého původu. Praha, 1976, 400 p. (Rogov, A. J., E. Bláhová, V. Konzal); Aitzetmüller R. Das Hexaemeron des Exarchen Johannes. 1—7. Graz, 1958—1975. — Bsl, 37, 1976, p. 227—232 (рец.); The Old Church Slavonic Translation of the Ἀνδρῶν ἁγίων βίβλος. In the edition of N. van Wijk, edited by D. Armstrong, R. Pope and C. H. van Schooneveld. The Hague—Paris, 1975. — Bsl, 38, 1977, p. 229—234 (рец.); Иванова-Мирчева Д., Ж. Икономова. Хомилията на Епифаний за слизането в ада. Неизвестен старобългарски превод. С., 1975. — Slavia, 46, 1977, p. 315—318 (рец.); Aitzetmüller R. Das Hexaemeron des Exarchen Jochannes. 1—7. Graz, 1975. — Slavia, 46, 1977, с. 425—430 (рец.); Значение Хлудовского сборника № 55 для изучения состава древнейших славянских гомилетических сборников. — АЕ, 1978. М., 1979, с. 163—170; Лексика Супрасльской рукописи и лексика Иоанна Екзарха. — В: Проучвания върху Супрасълския сборник. С., 1980, с. 117—126.

Лит.: Иванова-Мирчева Д. Йоан Екзарх Български. Слова. I. С., 1971, с. 31; Иванова-Мирчева Д., Ж. Икономова. Хомилията на Епифаний за слизането в ада. Неизвестен старобългарски превод. С., 1975, с. 15—16.

Живка Икономова

БОБРО́ВСКИ, Михаил Кирилович (Бобровский, М. К.) (8/19. XI. 1784—21. IX/3. X. 1848) — руски славист и ориенталист. Роден в с. Волка, Гродненска губерния. Гимназия завършва в Бялисток (1806), а висше образование във Вилно, където учи богословие, грц., лат., еврейски и италиански език. През 1817 е изпратен от Вилненския унив. в чужбина, за да се запознае с богословското образование в Европа и със слав. езици. Пътува пет години (1817—1822) във Виена, Прага, Саксония, Бавария, Моравия, Далмация, Италия. Във Виена се запознава с *Б. Копитар*, а в Прага — с Й. *Добровски*, Й. Юнг-

ман и В. *Ханка*. В Италия посещава Рим, Флоренция, Болоня, Венеция, Триест, Милано, Торино, Ферара, Равена, Неапол, където търси главно слав. ръкописи. С помощта на илирийски филолози изучава сърбохърватски език и през окт. 1820 присъствува на събора на славистите в гр. Задар, Далмация. Във Венеция се запознава с П. Соларич и под негово влияние започва да събира богата богословска и славистична библиотека. През 1820 в Рим се сближава с префекта на Ватиканската библиотека кардинал Анджело Май и съставя каталог на слав. ръкописи във Ватикана (Codicis slavici). Тук попада на Ватиканския препис на Манасиевата хроника и проучва езика и украсата му. По-късно каталогът бива използуван за издание, подготвено от кардинал Май. През 1821 Б. заминава за Париж, където посещава лекции в Сорбоната и изучава арабски език. През есента на 1822 се завръща в родината си и започва да чете лекции по библейска археология и херменевтика в Богословския фак. на Вилненския унив.; преподава и арабски език. С указ от 14 авг. 1824 е уволнен и поселен в Жировице под надзор. По-късно за него се застъпват видни личности, като граф Н. П. Румянцев, А. И. Остерман-Толстой, министърът на народната просвета А. С. Шишков и др. През 1826 Б. подновява преподаването си в университета. Възлагат му се и лекции по слав. наречия, т.е. по славистика. След Ноемврийското въстание (1830—1831) Вилненският унив. е закрит (1832), а Б. е пенсиониран (1833) и заживява в Жировице, където до края на живота си се занимава със славистика. Поддържа оживена кореспонденция с учени като А. Х. *Востоков*, П. И. Кеппен и др. Член е на московското „Общество истории и древностей российских“ (1828), на Римската академия на древността, Дружеството за история и старина в Париж и Лондон и др. Умира в Шерешево, Гродненска губерния.

Б. е един от първите учени в Русия, които се занимават със слав. езици от научно гледище. От Вилно (дн. Вилнюс) той често посещава Супрасълския манастир (на около 15 км от Бялисток) и проучва ръкописната му сбирка. Тук през 1823 открива *Супрасълския сборник* и „Литовски летопис“. Събира и др. материали, които през 1848 изгарят в Жировице. Всичко това осигурява на Б. видно място в началния период от историята на слав. филология.

Съч.: О старинной славянской рукописи Хроники Далматской. — Вестник Европы, 1824, 24; Codicis Slavici. — In: Scriptorum veterum nova collectio e vaticanus codicibus, ed. Ang. Maio. Roma, 1831.

Лит.: Ягич В. История славянской филологии. СПб., 1910, с. 227—229; Дуйчев Ив. Летописта на Константин Манаси. С., 1963, с. XVII—XVIII; Иванова Т. А. Бобровский Михаил Кириллович. — В: Славяноведение в дореволюционной России. Биобиблиографический словарь. М., 1979, с. 73—74. Лабынцев Ю. А. Первая книга, напечатанная глаголицей и ее исследователь Михаил Бобровский. — СС, 1983, 4, с. 86—93.

Куйо Куев

БО̀БЧЕВ, Стефан Савов (20. I. 1853—8. IX. 1940) — бълг. юрист, фолклорист, славяновед, политически деец, публицист. Роден в Елена. През 1872 постъпва в Отоманската медицинска школа в Цариград, която не завършва. През 1876 емигрира в Одеса, през 1877 идва с руските войски в Б-я и е назначен като чиновник за особени поръчки при княз В. А. Черкаски. През 1880 завършва Московския Юридически фак. В Русия се сближава със славянофилски среди. След завръщането си в Б-я живее и работи в Пловдив — председател е на Окръжния съд (от 1880), председател на Върховния административен съд (от 1883). През 1884—1885 е директор на правосъдието в Източна Румелия. Издава и редактира сп. „Юридически преглед“ (1893—1933), сп. „Българска сбирка“ (1894—1915) и др. Доц. по история на бълг. и слав. право и по история на каноническото право в Юридическия фак. на Софийския унив. (1902—1934). Председател на Слав. д-во в Б-я (1903—1940). През 1910 председателствува Всеславянския събор в София. През

1911—1912 е министър на народното просвещение; прокарва първия Закон за Българската академия на науките (1912). Пълномощен министър в Петербург (1912—1913). Основател, директор и преподавател в Балк. близкоизточен инст. за политически науки в София (1920—1937). Редовен член на БАН (1884; доп. член на БКД 1881). Доп. член на Югославянската академия на науките и изкуствата в Загреб (1909), доп. член на Чешката академия на науките и изкуствата в Прага (1910), почетен д-р по право на университета „Ян Коменски" в Братислава (1933) и др. Умира в София.

Най-ценният научен принос на Б. е неговият петтомен сборник на бълг. юридически обичаи. Работи в областта на историята на старобълг. право и старобълг. правни паметници, във връзка с което разглежда и кирило-методиевски проблеми. Като проучва зараждането и развитието на бълг. държавно, съдебно, наказателно и гражданско право, той се базира върху най-ранните старобълг. законодателни паметници: ЗСЛ, *Еклогата* и хрисовулите. От държавноправно гледище Б. оценява епохата на княз *Борис I* (852—889) като най-плодотворна и съзидателна — внесени са нови правни елементи в църковноканоническата литература (Кормчая книга), създаден е бълг. правен кодекс (ЗСЛ).

Б. анализира чуждите първоизточници с правен характер — „Отговорите на папа Николай I по допитванията на българите" („Responsa Nicolai I Papae ad consulta Bulgarorum") и Посланието на патриарх Фотий до Борис I, които изиграват голяма роля в създаването на старобълг. правен институт. Б. отбелязва, че изпратените от папа Николай I отговори по своята същност са както църковни, така и светски; определя теоретичния характер на наставленията на патриарх Фотий до бълг. владетел по отношение на църковното и държавното управление.

Съществено място в научната дейност на Б. заемат въпросите, разкриващи произхода, историята, развитието и значението на старобълг. правни паметници. Той разглежда подробно най-ранните преписи и редакции на паметниците, връзката им с виз. източници, техния състав и съдържание. Изучава палеографските особености на ръкописите, критично оценява съществуващата научна литература за тях и поддържа тезата, че Кормчая книга (пергаментен ръкопис под № 230 в Румянцевския музей в Москва) е бълг. редакция и неин автор е Методий. Според него паметникът е пренесен в Русия след покръстването на Б-я (864). Б. посочва, че Кормчая книга е преведеният от Методий *Номоканон* на *Йоан Схоластик* (VI в.). Той подкрепя тезата на А. С. Павлов и Ф. И. *Буслаев*, според която втората Кормчая с 14 титула (първа и ранна дофотиевска редакция) е преведена също от Методий или от неговите ученици. По отношение на Светославовата Кормчая от 1262 Б. не приема мнението на Павлов, че неин преводач е Сава Сръбски и счита, че въпросът за нейното авторство предстои да бъде проучван.

Б. изучава задълбочено ЗСЛ и отчетливо разграничава хипотезите за автора на паметника. Отхвърля предположенията на Р. Хубе, Т. Зигел и Т. Д. Флорински, че автор на ЗСЛ е цар Симеон (893—927), и становището на В. Богишич, който счита ЗСЛ за компилация. Присъединява се към извода на Г. А. Розенкампф, А. Х. *Востоков* и А. Павлов, че ЗСЛ заедно с другите части на Кормчаята са преведени от Методий веднага след покръстването. Б. намира, че Методий подхожда творчески към първоизточниците и внася някои изменения, съобразени с конкретните истор. условия в Б-я през това време. Б. разглежда Еклогата като източник при създаването на ЗСЛ, подлага на езиковедски и историко-литературен анализ кратката и обширната му редакция, като публикува техните текстове и подчертава широкото разпространение на старобълг. правни паметници в Русия и тяхната съществена

роля в зараждането на староруското законодателно право.

Съч.: За събирането и изучаването на народните юридически обичаи. Пловдив, 1883. 26 с. (2 изд. 1904, 3 изд. 1930); Св. равноапостоли Кирил и Методий, за спомен от хилядогодишнината на св. Методий. Пловдив, 1885. 32 с.; Сборник на българските юридически обичаи. 1. Гражданско право. 1. Семейно право. Пловдив, 1896. 302 с.; 2. Вещи. Наследство. Обязателства. Пловдив, 1902. 324 с.; Един паметник на старото българско право. С., 1901. 33 с.; За българското население в средните векове и за юридическото му положение. С., 1902. 36 с.; Старобългарски правни паметници. 1. Историко-юридически бележки. С., 1903. 184 с.; Обичай и закон. Една глава из историята на старото българско право. — ЛБКД, 1904. 15 с.; Българската челядна задруга. С., 1907. 207 с.; Крумовото законодателство. С., 1907. 29 с.; Цар Борисовата епоха от държавно-правно гледище. С., 1907. 14 с.; Сборник на българските юридически обичаи. Държавно право. С., 1908. 304 с.; История на старобългарското право. С., 1910. 571 с.; Каноническото право. 1. Общо каноническо право. Българско черковно право. С., 1919. 128 с.; 2. Брачно право. Имотно право. Външно право на черквата. С., 1919. 130 с.; Св. Кирил и Методи и най-старият български номоканон. С., 1923. 12 с.; Римско и византийско право в старовремска България. С., 1925. 122 с.; За някои тегоби и данъци според влахо-българските хрисовули. — В: Сборник в чест на Васил Н. Златарски. С., 1925, с. 25—35; Българско обичайно наказателно право. С., 1927. 322 с.; Културно-политическата програма на българския цар Симеона. — В: Šišičev zbornik. Zagreb, 1929, p. 229—236; Държавно-обществен и юридически строй на цар Симеонова България. С., 1930. 90 с.; Положението на жената според старото българско и румънско право. — Юридически преглед, 1931, 4—5, с. 179—193; Нашето народно право в юридическите ни пословици. — ГСУюф, 28, 1932—1933. 159 с.; Борба на българското народно право против византийското влияние. С., 1934. 16 с.

Лит.: Юбилеен спомен за 25-годишната книжовно-обществена деятелност на С. С. Бобчев. Пловдив, 1896. 152 с.; Стефан С. Бобчев. По случай 25-годишнината на неговата книжовна и публицистическа деятелност. — БСб, 3, 1896, 3, с. 209—240; С. С. Бобчев. Живот, обществено-книжовна деятелност и показалец на по-главните му научно-книжовни трудове. С., 1909. 20 с. (2 изд. 1915); Петдесетгодишният юбилей на С. С. Бобчев. С., 1921. 149 с.; Възхвала. Сборник в чест на С. С. Бобчев. 1871—1921. С., 1921. 268 с.; Юбилеен сборник, издаден по инициатива на Юридическия факултет при Софийския университет в чест на С. С. Бобчев, по случай петдесетгодишната му научна, публицистична и обществена дейност. С., 1921. 277 с.

Михаил Андреев, Елена Томова

БО̀ГДАН, Йоан (Bogdan, J.) (25. VII. 1864—1. VI. 1919) — румънски филолог-славист и историк. Роден в Брашов. Завършва университета в гр. Яш. Създател на румънската славистика. Специализира при В. *Ягич* (Виена), А. И. *Соболевски* (Петербург), Ф. Ф. *Фортунатов* (Москва). Проф. в Букурещкия унив. (1891) и ръководител на първата румънска славистична катедра. Член на Румънската АН; членкор. на Сръбската АН (1914); член на Д-вото за история и старинни паметници при Московския държ. унив. Умира в Букурещ.

Б. издава извънредно много историографски слав. паметници предимно от XIV—XVI в.: Cronica lui Constantin Manasses. Traducere mediobulgară făcuta pe la 1350. Text şi glosar. Bucureşti, 1922, VIII+456 p. и др. Издирва и публикува множество славяно-румънски документи (влахо-бълг. грамоти): Documente privitoare la relaţiile Ţării Româneşti cu Braşovul şi cu Ţara Ungurească in sec. XV şi XVI. Vol. I, 1413—1508. Bucureşti, 1905, CVIII+ +400 p.; Documentele lui Ştefan cel Mare. 2 vol. Bucureşti, 1913, XLVI+ +518 p.; XXII+611 p.; Ein Beitrag zur bulgarischen und serbischen Geschichtschreibung. — ASPh, 13, 1891, p. 481—543, и др. Отпечатва университетски курс (литографиран) по морфология на старобълг. език: Morfologia limbii paleoslovenice. Bucureşti, 1892, VI+84 p. Кирило-Методиевски въпроси разработва главно във връзка с проблема за възприемането на кирилицата от румънците. В няколко свои статии (De la cine şi cînd au împrumutat românii alfabetul chirilic? — Lui Titu Maiorescu Omagiu. Bucureşti, 1890, p. 585—594; Alfabetul chirilic şi noile teorii ale d-lui Ilie Bărbulescu. — Convorbiri literare, 36, 1902, p. 284—286; Un raspuns. — Epoca, 16. I. 1902) защищава схващането, че кирилската аз-

бука е била употребявана за писане на румънски език през XIV или най-рано в края на XIII в., след като е била заета от българите.

Съч.: Scrieri alese. Cu o prefaţă de E. Petrovici. Ediţie îngrijită, studiu introductiv şi note de G. Mihăilă. Bucureşti, 1968, 709 p. (с пълна библиография, с. 647—661).

Лит.: Romanoslavica, 13, 1966, 384 p.

Максим Младенов

БОГОМИЛ, поп (X в.) — създател и разпространител на *богомилството* в средновековна Б-я през средата на X в. Най-ранно известие за неговата дейност има в Беседата против богомилите от Презвитер *Козма,* където се казва: **Сл҃вн҃ въ болгарьстїн҃ земли в лѣта правовѣрнаго ц҃рⷭ Петра. Бы̀ попъ и҃менемь бг҃омилъ а҃ по и҃стинѣ рєцїи бг҃в не милъ нже нача҃ пе҃рвое о҃у҃нтн҃ ересь въ земли болгарстѣ** („Случи се в годините на правоверния цар Петър в българската земя да се яви поп по име Богомил, а по-точно казано — Богунемил, който пръв започна да проповядва ерес в българската земя"). По време на виз. владичество името на Б. е било познато и на виз. духовници. Това личи от едно послание на грц. език на цариградския патриарх Козма I Йерусалимски (1075—1081) до митрополита на град Лариса (Тесалия), което съдържа анатеми срещу богомилски възгледи. Проклина се и самият Б., който по думите на патриарха „възприе по времето на царя на българите манихейската ерес и я разся по цяла България". В подобен смисъл е един пасаж от Бориловия синодик от 1211: „Анатема за поп Богомил, който възприе при Петър българския цар манихейската ерес и я разпространи в българската земя." В един грц. препис на Синодика в неделята на православието от XIII в. се споменава, че Б. разпространил по време на цар Петър ереста „във всеки град и област". Освен в бълг. и виз. извори известия за Б. се срещат и в руски средновековни книжовни паметници. Най-ранното от тях се съдържа в руския препис на Кормчая книга, съставен от книжовника Ефрем през XI—XII в. В него се говори за враждебното отношение на Б. срещу почитането на кръста. В сборник от XV в. той е споменат като съставител на еретически книги. Като автор на еретически книги е заклеймен и в един сборник от XIV в., където наред с него са споменати поп *Йеремия*, Сидор Фрязин и Яков Ценцал.

За живота и дейността на Б. са запазени и известия с легендарен характер. Според едно от тях той бил роден в село Богомила, близо до планината Бабуна в Македония, където живял и умрял. Според друго бил роден в Северна Б-я в района на дн. гр. Ловеч, където проповядвал и бил убит от противниците си. Легендата сочи и неговия гроб в местността „Каменица", близо до дн. с. Горно Павликене, Ловешки окръг. Наличието на народни легенди от различни краища на Б-я свидетелствува за голямата популярност на Б. За нея говори и обстоятелството, че последователите на учението му получават названието богомили.

Твърде начетен за своето време, запознат отлично с каноничните църковни книги и с еретическата и апокрифната литература на павликяни и масалиани, Б. създава стройна и цялостна система на ново дуалистично учение с оригинални и самобитни елементи, подходящи за бълг. действителност. Пряк негов ученик и продължител на проповедническата му дейност е някой си Михаил, за когото се споменава в една от анатемите на Бориловия синодик. Михаил проповядва приблизително между 970—1010, т.е. непосредствено преди падането на Б-я под виз. власт. По-късни последователи на Б., споменати също в Синодика, са Тодор, Стефан, Добри, чиято дейност протича приблизително между 1010—1070. След това като главен проповедник и разпространител на богомилските възгледи се очертава споменатият във виз.

съчинения и в Бориловия синодик Василий Врач, който през 1111 е изправен пред църковен съд в Цариград, осъден на смърт и изгорен на клада.

Изказвано е погрешно мнение (Др. Ташковски. Самуиловото царство. Скопје, 1970, с. 81—82), че Б., както и първите „съвършени" богомили, събрани около него, произхождат от кръга на Климентовите ученици и са „надъхани с омраза срещу Преслав". Това тенденциозно заключение е част от тезата на Ташковски за „националния македонски" характер на богомилското движение, насочено пряко срещу бълг. цар, боляри и висше духовенство в Преслав. Тя е изложена с очевидно премълчаване и преиначаване на истор. свидетелства и поради това остава изолирана в науката.

Лит.: Иванов Й. Богомилски книги и легенди. С., 1925, с. 21—24, 50—51; Клинчаров И. Поп Богомил и неговото време. С., 1947, 184 с.; Ташковски Др. Богомилското движение. Скопје, 1949, с. 29—43; Киселков В. Съществувал ли е поп Богомил? — ИП, 14, 1958, 2, с. 57—67; Примов Б. Поп Богомил и богомилското движение. — ИП, 14, 1958, 6, с. 96—112; Ангелов Б. Ст. Съществувал ли е поп Богомил? — ЛМ, 2, 1958, 6, с. 119—127; Werner E. Θεόφυλος — Bogomil. — In: Balkan Studies. Thessaloniki, 7, 1966, 2, p. 49; Gouillard J. Le Synodikon de l'orthodoxie. — Travaux et Mémoires, 2, Paris, 1967, 59 p.; Ангелов Д. Богомилството в България. С., 1969, с. 142—146; Gouillard J. Une source inédite du Sinodic de Boril. La lettre inédite du patriarche Cosmas. — Travaux et Mémoires, 4, Paris, 1970, p. 361—374; Anguelov D. Nouvelles données sur le bogomilisme dans le „Synodikon de l'orthodoxie". — Bbg, 3, 1970, p. 14; Драгојловић Др. Богомилство на Балкану и у Малој Азији. 1. Богомилски родоначалници. Београд, 1974, с. 11, 12, 23, 41, 79, 80, 198.

Димитър Ангелов

БОГОМИЛСКА КНИЖНИНА. При разпространяване на богомилството неговите привърженици използуват различни творби с канонично и неканонично съдържание. Тяхна настолна книга са четирите евангелия, от които предпочитат евангелието на Йоан. Богомилите тълкуват евангелските пасажи не в буквален, а в алегоричен смисъл, като разкриват зад отделните епизоди смисъл, който отговаря на основни положения от ученията им. Те прибягват дори до езикови промени на текста с оглед на благоприятно за техните схващания тълкуване. Освен с евангелията богомилите си служат и с Деяния на апостолите, с всички послания на апостолите и с Йоановия апокалипсис. Към Стария завет имат враждебно отношение, като го обявяват за написан под влияние на сатаната. От него признават само псалмите, а по-умерените еретици — и писанията на шестнадесетте пророци.

Богомилите създават и собствена литература, от която до днес са достигнали малък брой творби поради непрестанните гонения срещу еретиците и техните съчинения от страна на светската и църковната власт. Един от първите съставители на подобни творби е поп *Богомил*. Трябва да се предположи, че с книжовна дейност са се занимавали и някои от по-късните негови ученици и последователи. От запазената Б.к. най-важно е т.нар. Йоаново евангелие (Тайна книга). Този *апокриф* е съставен не по-късно от средата на XI в., с него си служат богомилите от община „България". През втората половина на XII в. Йоановото евангелие е пренесено в Италия за употреба от катарите на общината Конкорецо (близо до Милано). Старобълг. текст на тази творба досега не е открит. Известна е по два лат. преписа — единият от XII в. (в пергаментен кодекс във Виенската библиотека), другият от XIV в. (в архива на инквизицията в град Каркасон, Франция). Каркасонският препис съдържа бележка със следното съдържание: „Това е Тайната книга на еретиците от Конкорецо, донесена от България от нейния епископ Назарий, пълна със заблуждения" („Hoc est secretum Hoereticorum de Concorezio, portatum de Bulgaria Nazario, suo episcopo, plenum erroribus"). Написана под формата на разговор между Христос и ученика му Йоан, Тайна-

та книга отразява основните религиозно-философски схващания на богомилите от групата на умерените дуалисти. Разкриват се техните представи за първоначалното устройство на вселената, сътворена от бога и управлявана от помощника му Сатанаил. Дадени са любопитни подробности за седемте небеса, на всяко от които седят безброй ангели, божи служители, задължени да плащат данъци на върховния си повелител. Следва разказът за безуспешния заговор на Сатанаил и за свалянето му на земята, където той благодарение на творческата си сила създава растенията, животните и първите хора, като затваря в тяхното тяло два ангела, за да им вдъхне душа. По-нататък се разказва за пращането на Исус на земята, за борбата му с дявола, за кръстната му смърт и за чудодейното му възкресение. Тайната книга завършва с описание на очакваното „второ пришествие“ и на „страшния съд“, когато злата сила ще бъде окончателно разгромена и грешниците ще бъдат хвърлени в ада, а праведните ще влязат в царството небесно. Така изложените космогонични, христологични и есхатологични възгледи на богомилите представляват съчетание на идеи и образи, извлечени от канонични църковни книги (главно Йохановия апокалипсис) и от апокрифи.

Друга богомилска творба е т. нар. Катарски требник. Най-вероятно той е съставен първоначално на старобълг. език. Запазен е само в един препис от втората половина на XIII в., написан на провансалски език. В Катарския требник са описани практикуваните в дуалистичните братства обреди — взаимна изповед, приемане на слушатели в степен „вярващ“ и на „вярващ“ в степен „съвършен“. Употребата на требника за нуждите както на българ. богомили, така и на катарите във Франция свидетелствува за тесните идейно-организационни връзки през XII—XIII в. между дуалистичните учения на Балк. п-в и в Западна Европа.

Към Б.к. спадат и някои апокрифи, възникнали през първите векове от появата и разпространението на християнството и проникнали в средновековна Б-я през XI—XIII в. По-важни от тях са Видение Исаево и Прение на Христос с дявола. Видение Исаево е съставено през II—III в. на грц. език, а през XIII в. също на грц. език възниква една негова преработка. Старобълг. превод на апокрифа е направен въз основа на редакцията от II—III в. Видение Исаево е написано в духа на популярните за раннохристиянската епоха „божествени откровения“, които господ лично съобщава на любим свой пророк, издигнат на небето. Без да е неканоничен по характер, този апокриф е близък до богомилските възгледи поради по-силно подчертаните дуалистични елементи в разказа на Исая за борбата между бог и Сатанаил. Близки до богомилските схващания са и представите за устройството на вселената и по-специално — за седемте небеса. Поради това Видение Исаево е любима книга на богомилите. Старобълг. текст е преведен на лат. език и през XII—XIV в. получава широко разпространение сред италианските и френските катари. Апокрифът „Прение на Христос с дявола“ има също грц. първообраз, който не е стигнал до наши дни. Съществува само старобълг. превод. Сюжетът е разгърнат под форма на спор между Исус и Сатаната, състоял се на Елеонската планина по време на 40-дневния пост на Исус. Прокарани са дуалистичната идея за борбата между доброто и злото и схващането, че земният свят е под господството на дявола. Той подканва Исус да се върне на небето: „Твое е небето, а земята е моя.“ Връзката на този апокриф с представите, вложени в Тайната книга, е очевидна. На богомилите са познати и апокрифите за Енох и Варух. И двата имат твърде стар произход. Книга Енохова е преведена на старобълг. език най-късно през XI в., а Откровение Варухово — не по-късно от XII в. И двата апокрифа

са написани в жанра на „божествените откровения". Енох и Варух са пророци, издигнати на небето, за да се запознаят с невидимия свят и да чуят от самия бог какво е миналото на човешкия род и какво го очаква занапред. В съдържанието на Книга Енохова е прокаран библейският мит за борбата на Сатанаил и неговите помощници срещу бога и в такъв смисъл апокрифът отговаря на дуалистичните схващания на богомилите. Той съдържа някои пасажи с подчертана социална насоченост срещу богатите. По-слаби дуалистични елементи, подходящи за богомилското учение, се откриват и в Откровение Варухово. Сред богомилите е разпространяван и апокрифът „Томино евангелие" („Детство Исусово"). Той също има стар произход; преведен е от грц. на старобълг. език вероятно през XI—XII в., но е достигнал до нас в покъсни преписи (от XIV—XVII в.). За разлика от каноничните евангелия, където Христос е представен като всеопрощаващ и благ, в Томино евангелие той е суров отмъстител на всички, които му се противопоставят.

Богомилската космогония и есхатология, построени на принципа на дуализма, оказват значително влияние върху бълг. народно творчество. Под влияние на представите за бога и сатаната като две борещи се помежду си сили, за съдбата на човека, предоставен на ударите на злото начало, за ролята на Христос, дошъл на земята, за да съкруши сатаната, с течение на времето възникват голям брой разкази и легенди, дело на безименни автори. Такава е легендата за създаването на света. Написана образно и увлекателно, тя разказва най-напред за съзидателната роля на бога като творец на вселената, а след това — за бунта на Сатанаил и за свалянето му на земята, където той създава Адам и Ева. Вмъкнат е епизодът за т. нар. Адамов запис, по силата на който първият човек получава земя за обработване при условие, че ще принадлежи на дявола заедно с целия си род. След смъртта на Адам Сатанаил взима съгласно условието на записа душата му и я хвърля в ада. Христос обаче слиза в ада след възкресението си, избавя Адам и го отвежда в рая. С това човешкият род е спасен от зависимостта си от злата сила. В духа на умерения дуализъм е т. нар. Босненска легенда за сътворението на света. Тя се разпространява между патарените на Босна, но нейната първоначална родина е Б-я, където възниква първата ѝ редакция. По своето съдържание легендата повтаря моменти, характерни за богомилската космогония (прогонването на Сатанаил от небето, създаването на Адам и Ева, прегрешението и прогонването на първите хора от рая и др.). Под прякото въздействие на умеренодуалистичните възгледи възниква разказът „Борба между Сатанаил и архангел Михаил", който е включен в сборник от XVI в., сборника на дамаскинаря поп Пунчо от 1796 и във Видинския сборник от 1820. В началото се разказва за създаването на вселената и за безуспешния опит на Сатанаил да се противопостави на бога, заради което е хвърлен в дълбока пропаст, а на архангел Михаил е наредено да смаже окончателно „антихриста". Втората част на разказа е посветена на борбата между Михаил и Сатанаил. Макар и победен, дяволът не загива и остава да мъчи човешкия род до края на света. Тук е отразено дуалистичното богомилско схващане, че сатаната ще господствува над хората чак до второто пришествие и едва след страшния съд ще бъде разгромен и хвърлен в пъкъла.

Наред с посочените творби в бълг. фолклор са запазени и други разкази с несъмнен богомилски произход в духа на умерения дуализъм. В основата им лежи един и същ мотив — борба на доброто със злото с краен превес на доброто. Бог и дяволът са представени ту като другари, ту като братя, ту като съдружници, които впоследствие влизат във вражда помежду си. В някои разкази се оказва, че бог създава дявола от сянката си, а в други —

че дяволът произлиза от непослушен ангел. Значително място се отделя на въпроса за сътворението на Адам. Творец на първия човек е почти винаги бог, а дяволът се мъчи да разруши божието създание, като надупчва тялото му. В разказите често се помества епизодът с Адамовия запис, за да се подчертае мисълта, че земята е дяволско царство. Неднократно става дума и за Исус Христос като син божи, който слиза на земята, за да избави хората от злото и да унищожи Адамовия запис. Дуалистичните легенди са смесица между богомилски и православни възгледи, при които се чувствува личният принос на безименните им създатели, които вмъкват характерни за всеки разказ черти и подробности.

Лит.: Я ц и м и р с к и й А. И. К истории апокрифов и легенд в южнославянской письменности. — ИОРЯС, 15, 1910, 1, с. 1—62; Р а д ч е н к о К. Ф. Этюды по богомильству. Народные космогонические легенды славян в их отношении к богомильству. — ИОРЯС, 15, 1910, 4, с. 73—131; И в а н о в Й. Богомилски книги и легенди. С., 1925, 388 с. (2 изд. С., 1970, 399 с.; 3 изд. Livres et légendes bogomiles. Aux sources du Catharisme. Paris, 1976, 399 p.); И в а н о в Й. Старобългарски разкази. С., 1935, с. 9—25; T u r d e a n u E. Apocryphes bogomiles et pseudobogomiles. — RHR, 138, 1950, 1, p. 22—52; 2, p. 176—218; П е т к а н о в а Д. Към въпроса за връзките на фолклора с богомилството. — ИИЛ, 6, 1958, с. 81—100; В е л ч е в В. Към идейнотворческата проблематика на богомилската книжнина. — ЕЛ, 7, 1962, 5, с. 15—30; История на българската литература. 1. С., 1963, с. 208—220; Г е о р г и е в Ем. Литература на изострени борби в средновековна България. С., 1966, с. 164—202; А н г е л о в Д., Б. П р и м о в, Г. Б а т а к л и е в. Богомилството в България, Византия и Западна Европа в извори. С., 1967, с. 36—38, 98—116; А н г е л о в Д. Богомилството в България. С., 1969, с. 62—68, 166—226; Д и н е к о в П. Български фолклор. С., 1972, с. 194; Д р а г о ј л о в и ћ Д. Манихејска „Тајна књига" у јужнословенској књижевности. — Књижевна историја, 23, 1974, с. 509—516; П е т к а н о в а-Т о т е в а Д. Апокрифна литература и фолклор. Апокрифната художествена проза и фолклорът. С., 1978, 241 с.

Димитър Ангелов

БОГОМИ́ЛСТВО — социално-религиозно учение и движение, възникнало в Б-я през първата половина на X в. (по времето на цар Петър I, 927—970) като израз на недоволството на селското население от феодалния гнет. По форма Б. е ерес, т.е. отклонение от догмите на официалната православна църква — идеологически крепител на феодалния строй, а по същина е социално движение, насочено срещу феодалния ред. Възгледите на богомилите са близки до павликянството и масалианството, разпространени във Виз. империя и проникнали и в бълг. земи главно след покръстването (864). Общ корен на тези учения е дуалистичната ерес на манихеите, възникнала през III в. Основоположник и главен проповедник на Б. през X в. е поп *Богомил*, за чиито живот и дейност се знае малко. По негово име последователите му се наричат богомили. Още в началото на разпространението си Б. обхваща трите главни области на бълг. държава през X в. — Мизия, Тракия и Македония.

В основата на Б. лежи дуалистичният светоглед. Богомилите приемат, че във вселената съществуват две начала — добро и зло. Според тях небесният свят и душата на човека са дело на доброто начало, а видимият свят и човешкото тяло — дело на злото. Проповядват, че между двете начала се води остра борба и че накрая добрият бог ще се наложи над злата сила, наричана Сатанаил, Мамон и др., и ще я хвърли в ада. Някои от богомилите са крайни дуалисти; те смятат, че борбата между добро и зло ще трае вечно, без да има победител. Опрени на дуалистичния си светоглед, богомилите имат отрицателно отношение към земната власт, царя и боляpите и ги обявяват за слуги на Сатанаил. Отхвърлят църковната организация и висшето духовенство, като го обвиняват в отклоняване от евангелските принципи. Не признават църковните обреди (кръщение, причастие, брак, изповед), отричат почитането на кръст и икони, не посещават църквите, не признават празниците, не вярват в мита за „възкресение на мъртвите", не почитат мощите на „свет-

щите". Освен с доводи от дуалистично естество (че материята е проява на злото) те отхвърлят църковните обреди и с аргументи, в които личи здрав смисъл — твърдят, че причастието (хляб и вино) е обикновена храна, без нищо свято в себе си, че водата и маслото, употребявани при кръщението, са обикновени течности и нямат нищо тайнствено, и др. Остри са нападките им срещу представителите на светската власт. *Презвитер Козма* характеризира ясно социалния характер на Б.: „Като хулят богатите, учат своите да не се подчиняват на господарите си; ненавиждат царя; ругаят старейшините; укоряват болярите; мислят, че са омразни на бога, които работят на царя, и заповядват на всеки слуга да не работи на своя господар" (Беседа против богомилите). Според богомилите богатството е от Мамона и богатият никога няма да влезе в рая. Б. е рязко враждебно към кръвопролитията и войните. Тези възгледи отговарят на настроенията и мислите на населението и преди всичко на селяните, чиито земи пострадват най-много от постоянните военни конфликти, от нашествията и междуособиците, характерни за средновековната епоха.

За организацията на богомилите в началния период от разпространяването на учението им се знае малко. През X—XI в. начело на богомилите стои общ ръководител, който има свои ученици, наречени апостоли. По-късно се образуват отделни братства, начело на които стои т. нар. дедец (старейшина) Те са създадени и организирани по подобие на старите християнски братства; в тях богомилите практикуват 4 основни обреда: обща молитва, свързана със съвместно хранене и проповеди; взаимна изповед на членовете на братството; приемане на „слушатели" в кръга на „вярващите"; посвещение на „вярващи" в степен „съвършени". Делението на богомилите на 3 степени е наследено от по-стари социално-религиозни учения. На най-ниска степен са „слушателите", които още не са посветени в религиозно-

Борилов синодик. Палаузов препис от XIV в.

философското верую на Б. и не членуват в братствата. По-високо са „вярващите", които са приети вече в братствата. Над всички са „съвършените", които изпълняват ръководни и организационни функции и са запознати с всички подробности на учението. Те са задължени в съгласие с основните принципи на Б. да водят строг аскетичен живот, да се въздържат от материални блага, да бъдат скромни (за „слушателите" и „вярващите" тези изисквания не са задължителни). Между „съвършените" има не само мъже, но и жени (в противовес на библейското схващане, че жената е създадена от реброто на Адам и е второстепенно и подчинено създание, богомилите проповядват, че тя е сътворена по еднакъв начин с мъжа и че има право наред с него да участвува в религиозния живот на богомилските братства). Разделението на богомилите на 3 степени отразява из-

вестни противоречия между „догма“ и „действителност“, между „теория“ и нейното приложение в живота. Докато „съвършените“ богомили проповядват против притежаването на имоти, проливането на кръв и против активна борба срещу злото, обикновените „вярващи“ и „слушатели“ (в мнозинството си селяни и градски бедняци) се стремят да си върнат земите, отнети им от боляри и висши духовници, прибягват и до оръжие за съпротива срещу угнетителите.

Б. намира добра почва за разпространение в Б-я и още през втората половина на X в. се превръща в масово движение. Социалната му основа е селското население, но Б. има последователи и в някои градове. Започват ожесточени гонения срещу ереста от страна на светската и църковната власт. Богомилите са хвърляни в тъмници, изгонвани са извън страната. По време на преследванията загива поп Богомил; негов приемник става Михаил. Въпреки строгите мерки Б. продължава да се разпространява и да печели нови привърженици.

Особено много е разпространено Б. по време на виз. иго (1018—1186). Тогава богомилите се борят не само срещу феодалния гнет, но и за отхвърляне на чуждото владичество. Един от главните проповедници на Б. по това време е Василий, който действува със своите апостоли главно в Тракия и има привърженици във виз. столица. Ненавистта на Б. срещу виз. власт намира израз в проповядваното от тях гледище, че главният представител на злото — Сатанаил, живее в катедралния храм „Св. София“ в Цариград. Чрез своите дуалистични антицърковни и антифеодални възгледи Б. дава идейна опора на бълг. население в съпротивата му срещу виз. власт. В борбата срещу виз. подтисничество богомилите действуват съвместно с павликяните. Б. е разпространено най-широко в Тракия и Македония.

След освобождаването на Б-я от виз. власт Б. продължава да играе голяма роля. Богомилите подкрепят политиката на цар Калоян (1197—1207). При узурпирането на престола от Борил (1207—1218) проповядват остро срещу властта. По нареждане на царя през 1211 в Търново се свиква специален събор, на който са осъдени богомилските водачи и тяхното учение е анатемосано. При управлението на цар Иван Асен II (1218—1241) преследванията срещу богомилите стихват, което дава повод на папа Григорий IX да обвини бълг. владетел, че страната му е пълна с еретици. Б. продължава да се разпространява и през XIV в. при последните Шишмановци. То остава предимно селско движение, но неговите последователи намират все по-подчертано поле за действие и в градовете. По време на цар Иван-Александър (1331—1371) в Търново действуват двама богомилски водачи — Кирил Босота и поп Стефан, които биват осъдени на църковен събор през 1350 и прогонени от страната. Широко разпространение има Б. във Видинското царство на цар Иван-Срацимир (1371—1396).

След падането на Б-я под османско иго Б. постепенно започва да изчезва, тъй като промененните истор. условия подкопават почвата за съществуването му. С установяване на мохамеданството като официална религия християнската църква и християнската религия загубват значението си като крепители на феодалния ред и за богомилите няма поле за действие. Остават да съществуват известен брой села в Южна и Северна Б-я, чието население до края на XVI в. запазва отделни богомилски възгледи, примесени с павликянски. През този период като общо означение за еретиците, които изповядват дуалистични и антицърковни възгледи, се употребява названието „павликяни“, а названието „богомили“ постепенно е забравено.

Б., което съществува в бълг. земи в продължение на 5 века, прониква и в други страни. То намира добра почва за разпространение във Византия, където съществува до началото на XV в.

В Мала Азия богомилите са известни с прозвището „фундагиагити“ („торбеши“). Б. прониква и в средновековна Сърбия, където неговите привърженици се наричат и „бабуни“. Намира широко разпространение в Босна, където за известно време (XIV в.) се превръща в официална религия, споделяна от представителите на местната аристокрация. Босненските богомили се наричат „патарени“, а от XV в. — и „кудугери“. През XI в. влиянието на богомилите се чувствува и в руските земи. Сродни с тях са т. нар. „стриголници“, които се появяват и проповядват в Русия през XIV—XV в. С влиянието на Б. се обяснява разпространението и популярността на Беседа против богомилите от Презвитер Козма в руските земи. Влиянието на богомилските възгледи в румънските земи се отразява главно в съдържанието на някои литературни творби. Особено силно е въздействието на богомилската идеология в Северна Италия и Южна Франция; възникналите през XII—XIII в. дуалистични учения на катари и албигойци показват несъмнена организационна и идейна връзка с бълг. Б. От Б-я е пренесена типична за богомилите дуалистична литература, като напр. т. нар. Йоаново евангелие (Тайната книга, към X—XI в.), Катарски требник и др. Според италианския писател Райнер Сакони (средата на XIII в.) всички съществуващи по негово време дуалистични еретически братства на Балк. п-в, в Мала Азия и в Западна Европа произхождат от двете бълг. богомилски братства „България“ и „Драговичия“. През XIII—XIVв. в Италия и Франция името „българи“ получава значение на еретици-дуалисти, а името „България“ — страна на еретици.

Б. е една от най-значителните прояви на бълг. народ и едно от най-бележитите социално-религиозни движения през Средновековието. Под влияние на богомилските проповеди се разраства борбата на угнетените селски маси и градски бедняци срещу феодалния гнет, намират израз стремежите им за равенство и социална правда. Особено положителна е ролята на Б. по време на виз. владичество, когато богомилите са борци не само за осъществяване на общочовешки и хуманни принципи, но и за политическа свобода. Твърде силна и изпълнена с рационалистични елементи е критиката на богомилите срещу църковните обреди и символи. Важно и плодотворно е значението на Б. за развитието на бълг. средновековна литература. Богомилите създават значителен брой произведения — дуалистични разкази и легенди (вж. *Богомилска книжнина*), които съдействуват за разширяване на просветата в средновековна Б-я и за проникване на една, макар и елементарна, грамотност в по-широки среди. Богомилите стават истински просветители на народа, за когото „сухите, неразбраните и надути религиозни книги на официалната право-

Презвитер Козма. Беседа против богомилите. Препис от XVI в.

славна църква нито бяха достъпни, нито бяха известни, нито пък можеха да кажат нещо на измъчените им души" (Д. Благоев. Принос към историята на социализма в България. С., 1956, с.16).

Лит.: Ангелов Д. Богомилството в България. 2 изд. С., 1961, 318 с. (3. изд. 1969, 563 с., 4 изд. 1980, 477 с.); Иванов Й. Богомилски книги и легенди. С., 1925, 388 с. (2 фотот. изд. С., 1970, 399 с.); Примов Б. Бугрите. Книга за поп Богомил и неговите последователи. С., 1970, 388 с.; Борбата на народните маси против феодалния гнет. — В: История на България. 1. С., 1961, с. 130—136; Ангелов Д., Б. Примов и Г. Батаклиев. Богомилството в България, Византия и Западна Европа в извори. С., 1967, 234 с.

Димитър Ангелов

„БОГОСЛОВИЕ" — вж. *Йоан Екзарх.*

БОДУЀН ДЕ КУРТЕНЀ, Ян Игнаци Нечислав (Baudouin de Courtenay, Y.I.N.) (1/13. III. 1845—3. XI. 1929) — полски езиковед, специалист по нови и стари слав. езици. Създател на учението за фонемата и предшественик на структурната лингвистика и структурната типология. Роден в гр. Радзимин. Завършва слав. отделение на Историко-филологическия фак. на Варшавския унив. (1866). Специализира в Прага, Йена, Берлин, Петербург. Получава степен д-р по философия в Лайпцигския унив. (1870) и д-р по сравнително езикознание в Петербургския унив. (1875). Доц. и проф. в Казанския унив. (1875—1883), проф. в Дерптския (дн. Тартуски) унив. (1883—1893), в Краковския унив. (1893—1899), в Петербургския (Петроградския) унив. (1900—1918), във Варшавския унив. (1918—1929). Член на Краковската АН (1887) и член-кор. на Руската АН (1897). Умира във Варшава.

В много свои трудове и популярно-публицистични статии Б.д.К. разглежда въпроси на културното наследство и културните традиции на славяните, слав. единство и родството на слав. езици. Особен интерес проявява към културната история и структурата на старобълг. език, наричан от него „староцърковнославянски". Предлага ново разделение в системата на съществителните имена. От научно гледище в старослав. език според него не може да се говори за различни склонения, а за различни форми на отделните падежи. Тези идеи са приложение на учението за истор. изменения на морфологичната структура на думата. Б.д.К. многократно подчертава значението на староцърковнослав. (старобълг.) език за правилното разбиране на фонетичния и граматичния строй на всички слав. езици. Като създател на научната теория за писмото Б.д.К. има принос за изучаването на старобълг. графика. В рецензия за труда на А. Ф. Гилфердинг „Общеславянская азбука. . ." (1871) излага своите разсъждения за двете слав. азбуки — латиницата и кирилицата, като се спира на основните им графични принципи.

Съч.: Несколько слов по поводу „Общеславянской азбуки". — ЖМНП, 155, 1871, с. 149—

195; Handbuch der altbulgarischen (altkirchenslawischen) Sprache. Grammatik. Texte. Glossar. Von A. Leskien. Weimar, 1871. — ЖМНП, 188, 1876, с. 152—164 (рец.); Несколько слов о культуре первобытных и древних славян. — РФВ, 2, 1879, с. 165—206; К вопросу о гуне. Исследование в области старославянского вокализма Н. В. Крушевского. — Известия и ученые записки Казанского университета, 1881, 3, с. 18—20 (рец.); Bracia Słowianie. — Krytyka, 39, 1913, 9, p. 94—103; 10, p. 147—160; Jedność słowiańska i stosunki wszechsłowiańskie. — Myśl Polska, 1915, 3, p. 376—383; Czy istnieje osobna kultura słowiańska. — Przegląd Warszawski, 44, 1925, p. 223—226; Zagadnienia pokrewieństwa językowego. — Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego, 2, 1930, p. 104—116; Избранные труды по общему языкознанию. 1. М., 1963, 384 с.; 2. М., 1963, 392 с.; Dzieła wybrane. 1—2. Warszawa, 1974—1976.

Лит.: Белић А. Јан Бодуен де Куртене. — ЈФ, 4, 1924, с. 190—193; Младенов Ст. Професор Ян Бодуен де Куртене. — Славянски глас, 1929, 4, с. 137—140; Леков Ив. Езиковедец философ (По повод смъртта на проф. Бодуен де Куртене). — Мир, бр. 8852, 4 ян. 1930; Ułaszyn H. Jan Baudouin de Courtenay. Charakterystyka ogólna uczonego i człowieka. Poznań, 1934, 43 p.; Леонтьев А. А. Общелингвистические взгляды И. А. Бодуэна де Куртенэ. — ВЯ, 1959, 6, с. 115—124; И. А. Бодуэн де Куртенэ. К 30-летию со дня смерти. М., 1960, 119 с.; Бокарева Л. Е., А. А. Леонтьев. Список трудов И. А. Бодуэна де Куртенэ (1845—1929). — В: И. А. Бодуэн де Куртенэ. К 30-летию со дня смерти. М., 1960, с. 82—119; Виноградов В. В. И. А. Бодуэн де Куртенэ. — В: И. А. Бодуэн де Куртенэ. Избранные труды по общему языкознанию. 1. М., 1963, с. 6—20; Дорошевский В. Об И. А. Бодуэне де Куртенэ. — В: И. А. Бодуэн де Куртенэ. Избранные труды по общему языкознанию. М., 1963, с. 21—30; Doroszewski W. J. Baudouin de Courtenay — językoznawca i myśliciel. — In: J. N.Baudouin de Courtenay. Dzieła wybrane. 1. Warszawa, 1974, p. 9—97; Zwoliński P. Jan Baudouin de Courtenay jako pionier gramatyki historycznej języka polskiego. — In: J. N. Baudouin de Courtenay. Dzieła wybrane. 2. Warszawa, 1976; Булахов М. Г. Восточнославянские языковеды. Биобиблиографический словарь. 1. Минск, 1976, с. 28—35; Русинов Р. Ян Бодуен де Куртене и българското езикознание. — В: Studie polsko-bułgarskie. Zeszyty naukowe universitetu Jagelońskiego. Prace językoznawcze, 53, 1977, p. 37—51; Колесов В. В. Бодуэн де Куртенэ Иван Александрович. — В: Славяноведение в дореволюционной России. М., 1979, с. 75—78.

Иванка Гугуланова

БОДЯНСКИ, Осип Максимович (Бодянский, О. М.) (31. X/12. XI. 1808 — 6/18. IX. 1877) — руски филолог и историк, един от първите слависти в Русия. Роден в градчето Варва, Украйна. Син на свещеник. Завършва семинария и духовна академия в гр. Переяслав (дн. гр. Переяслав Хмелницки). Следва филология в Московския унив. (1831—1834). Две години преподава лат. език в една московска гимназия. В кандидатската си дисертация „О мнениях касательно происхождения Руси" (1836) като последовател на скептичната школа на М. Т. Качановски Б. отстоява тезата за слав. произход на варяжките племена. През 1837 публикува магистърската си дисертация „О народной поэзии славянских племен". Откъси от нея са преведени на сръбски, немски, италиански и чешки език. Още като студент Б. започва да превежда трудове на П. Й. *Шафарик*.

През 1835 с приемането на нов университетски устав при университетите в Петербург, Москва, Харков и Казан се откриват катедри по славистика. Б. е определен да оглави новосъздадената катедра при Московския унив. През окт. 1837 заминава в продължителна научна командировка в слав. земи, където прекарва близо 5 г. Най-продължително време е в Чехия; посещава и сръбските земи, Хърватско и Словения, работи и във Виена и Будапеща. В Прага, под ръководството на П. Й. Шафарик, се занимава особено усилено с проблемите на старобълг. език и литература. Резултатите от работата на Б. по време на командировката са отразени в неговото „Донесение г. министру народного просвещения магистра Московского университета Йосифа Бодянского из Праги, от 23 марта ст. ст. 1838 года" (ЖМНП, 18, 1838, с. 392—404) и в статията на Б. „О древнейшем свидетельстве, что церковнокнижный язык есть славяно-булгарский" (ЖМНП, 38, 1843, с. 130—168). Към тази статия Б. публикува и намерения от него т. нар. Вроцлавски препис на сказанието „За буквите" от

Черноризец Храбър, като подчертава ранната поява на творбата (края на IX в.) и бълг. произход на нейния автор.

От есента на 1842 Б. е начело на Катедрата по славянознание при Московския унив. Проф. (1842—1868). Преподава общ увод в слав. филология — т.е. слав. етнография и история на слав. народи до приемането на християнството; провежда практически занимания със студентите по съвременен чешки, полски и сръбски език. В лекциите си излага само теоретично основните особености на бълг. език. Б. чете лекции по старобълг. език и по сравнителна граматика на слав. езици, по история на отделните слав. народи. Лекции по бълг. история чете през 1851/52 и 1862/63.

Големи са заслугите на Б. за издаването на паметници на старобълг. литература. Още в 1847 той започва да готви за печат превода, направен от *Йоан Екзарх*, на част от съчинението на виз. писател Йоан Дамаскин „За православната вяра", т. нар. Небеса. Б. работи и върху издаването на Шестоднева на Йоан Екзарх и на Симеоновия (Светославов) сборник от 1073 (последния със средства на бълг. възрожденец И. Н. Денкоглу). През 1849 Б. е отстранен от поста секретар на „Общество истории и древностей российских при Московском университете" и редактор на неговия орган сп. „Чтения в Обществе истории и древностей российских" заради публикуването на съчинението на англичанина Джилс Флетчер „О государстве Российском", изобличаващо нравите на руския царски двор по времето на сина на цар Иван Грозни. Поради това и трите издания (първите две почти готови) остават в склада на печатницата. Небеса и Шестоднев издава А. Н. *Попов,* съответно в кн. 4 на ЧОИДР от 1877 и кн. 3 на ЧОИДР от 1879. Симеоновия сборник от 1073 издава А. Л. *Дювернуа* в кн. 1 на ЧОИДР от 1883. Крупно дело на Б. е публикуването на извори за живота и делото на Кирил и Методий. В няколко книжки на ЧОИДР са отпечатани Пространното житие на Кирил по 16 преписа, Пространното житие на Методий по 8 преписа и Похвалното слово за Кирил и Методий по 16 преписа. В кн. 1 на ЧОИДР от 1860 Б. публикува и Житието на Теодосий Търновски от патриарх Калист, предадено мупрез 1859 от българина Христо Даскалов.

Осип Бодянски

Най-значителният труд на Б. в областта на славистиката е неговата докторска дисертация „О времени происхождения славянских письмен" (1855). Трудът представлява енциклопедия на кирило-методиевската проблематика. Б. въвежда в науката голям брой неизвестни дотогава паметници на старобълг. писменост. Редица изложени в дисертацията мнения и догадки остават в сила и до днес (например твърденията, че Климентовото житие от Теофилакт почива на слав. източници, че писмата на папа Йоан VIII представляват документални извори, че има връзка между *Италианската легенда* и Кирилово-то житие, че азбуката е създадена за бълг. славяни и др.). И. И. Срезневски, Ф. И. Буслаев, А. А. Котляревски,

Н. Г. Чернишевски и др. дават висока оценка на труда на Б.

Поради смело отстояване правото на университетите на самоуправление през 1868 Б. не е преизбран за завеждащ Катедрата по славянознание и е принуден да се пенсионира. Дейността му продължава в ръководените от него „Чтения", от които успява да издаде до края на живота си 100 тома. Умира в Москва.

Многостранни са заслугите на Б. за делото на Бълг. възраждане. Със своите изследвания и издания в областта на старобълг. литература той допринася много за издигането на престижа на средновековната бълг. култура, а с това и за повишаването на националното самочувствие на българите. Ученици на Б. в Московския унив. са редица най-видни дейци на Бълг. възраждане: Г. Бусилин, Н. Михайловски, Сп. Палаузов, И. Шопов, Н. Катранов, С. Филаретов, Л. Каравелов, Р. Жинзифов, Н. Бончев, М. Дринов. Към Б. се обръщат за помощ и други българи: З. Княжески, Н. Геров, Д. Мутев, С. Радулов, П. Мусевич, К. Миладинов, Т. Минков и др. Б. познава добре положението в поробена Б-я. В българо-гръцката църковна разпра той е неизменно на бълг. страна, с радост посреща обявяването на Руско-турската освободителна война (1877—1878).

Съч.: О народной поэзии славянских племен. М., 1837, 154 с.; О времени происхождения славянских письмен. 1. М., 1855, 499 с.; 2. М., 1885, 21 с.; Новые открытия в области глаголицы. — Русский вестник, 1, 1856, 1, с. 531—561; Кирилл и Мефодий. Собрание памятников, до деятельности святых первоучителей и просветителей славянских племен относящихся. — ЧОИДР, 1863, 1, 96 с., 2, 229 с.; 1864, 2, с. 225—398; 1865, 1, 97 с., 2, 64 с.; 1866, 2, с. 65—152; 1873, 1, с. 399—543; Разбор сочинения П. Лавровского под заглавием „Кирилл и Мефодий как православные проповедники у Западных славян". — В: Отчет о седьмом присуждении наград графа Уварова. СПб., 1864, с. 56—91; По поводу жития Мефодия. — ЧОИДР, 1865, 3, с. 344—352; Изображения славянских первоучителей и просветителей св. Кирилла и Мефодия. — ЧОИДР, 1868, 1, с. 247—260.

Лит.: Даскалов Х. Е. Открытия в древней столицы болгарской Тернов. Письмо к О. М. Бодянскому. М., 1859, 30 с.; Срезневский И. И. На память о Бодянском, Григоровиче и Прейсе, первых преподавателях славянской филологии. — Сборник Второго отделения Академии, 18, 1878, с.1—47; Дювернуа А. Л. Осип Максимович Бодянский. — В: Речь и отчеты, читанные в торжественном собрании Московского университета 12-го января 1878 г. М., 1878, с. 27—32; Котляревский А. А. Осип Максимович Бодянский. — В: Славянский ежегодник. Сборник статей по славяноведению. Киев, 1878, с. 343—352; Пыпин А. Н. История русской этнографии. 3. СПб., 1891, с. 104—113; Ягич В. История славянской филологии. СПб., 1910, с. 312—319, 461—466; Кондрашов Н. А. Осип Максимович Бодянский. М., 1956, 88 с.; Дзира Я. И. Подвиг ученого (до 160-річчя з дня нарождення О. М. Бодянського). — Українськіи історичеській журнал, 1968, 11, с. 133—136; Климент Охридски. Събрани съчинения. 3. С., 1973, с. 8, 16—20; Алексашкина Л. Н. О. М. Бодянский. Из истории возникновения славяноведения в России. — В: Проблемы всеобщей история. М., 1973, с. 195—212; Алексашкина Л. Н. О. М. Бодянский — первый славист Московского университета. — ВМУ, серия истории, 28, 1973, 5, с. 40—51; Минкова Л. Осип Максимович Бодянский — издател на паметници на старобългарската литература. — Старобългарска литература, 2, 1977, с. 249—267; Минкова Л. Осип Максимович Бодянский и българското възраждане. С., 1978, 200 с.; Пашаева Н. М. Славянская библиотека О. М. Бодянского. — СС, 1982, 1, с. 94—103.

Лиляна Минкова

БОЙЛА — прабълг. титла от тюркски произход. Означава „първенец", „високопоставен". В Първата бълг. държава е давана на представители на висшия слой на аристокрацията. По-късно, в процеса на сливане на прабългари със славяни е могло да бъде давана и на лица от слав. произход. Среща се предимно в прабълг. каменни надписи на грц. език от VIII—IX в., във виз. и западноевропейски извори. Позната е под грц. форми βοιλα(ς) или βοηλα(ς), мн. ч. βοιλαδες. Употребява се с някои титли, в които изразява съсловното положение на длъжностното лице: боила кавхан (ὁ βοηλα καυχανος), багатур боила коловър (βοχοτορ βοηλα κολουβρος), ичиргу боила (ητζηργου βοι-

λας), боила чигот (βοιλα τζιγατος) и др. Съставката Б. означава ранговата титла, а допълнителното название — съответната длъжност в системата на гражданската и военната администрация на бълг. държава. Титлата е давана по наследство.

Наред с титлата Б. като по-нисша по ранг е съществувала титлата б а г а и н (βαγαινος), давана също на представители на прабълг. военно-племенна аристокрация. В каменен надпис от времето на хан Маламир (831—836) се говори за „боили и багаини" (τοὺς βοιλαδας κὲ βαγαινους), на които владетелят направил големи дарове във връзка с някакъв водоскок.

Лит.: Т р и ф о н о в Ю. Към въпроса за старобългарското болярство. — СпБАН, 26, клон истор.-филол., 14, 1923, с. 1—70; Б е ш е в л и е в В. Първобългарски надписи — ГСУифф, 31, 1934—1935, с. 43—44, 46, 49, 99—100, 134; B e š e v l i e v V. Die protobulgarischen Inschriften. Berlin, 1963, № 57, ред 4 — 5, 13—14; № 47, ред 16, 27—28; № 67, ред 5; № 14, ред 6, 7; № 52, ред 1; № 50, ред 1; А н д р е е в М., Д. А н г е л о в. История на българската феодална държава и право. С., 1972, с. 78; Б е ш е в л и е в В. Първобългарски надписи. С., 1979, с. 60—65, № 58, ред 4—5, 13—14; № 47, ред 16, 27—28; № 69, ред 5; № 14, ред 6, 7; № 53, ред 1; № 50, ред 1.

Димитър Ангелов

БОЛЕСЛАВ II (X в.) — чешки княз (967—999). Заема княжеския престол след своя баща Болеслав I (929—967). В общи линии Б. II получава добро политическо наследство — консолидирана раннофеодална държава. Той продължава до голяма степен насоките във външната политика на баща си. Удържа натиска на Германия чрез умело вмесване във вътрешните ѝ междуособици. Важен външнополитически успех на Б. II е формирането на независимо Пражко епископство. Б. II разбира необходимостта от самостоятелен чешки диоцез, затова изпраща в Рим дъщеря си Млада с особено поръчение. Може да се предполага, че по начало папа *Йоан XIII* (965—972) не отхвърля молбата на чешкия княз. Млада е „украсена с всякакво нравствено достойнство", а според Козма Пражки тя полага в Рим монашески обет и приема името Мария по бенедиктинския устав; връща се в Прага с писмо, което съдържа разрешението на папата да се образува самостоятелно чешко епископство с престолна църква „Св. Вит" в Прага Регенсбургските епископи предявяват претенции към Чехия (още от кръщението на 14-те чешки князе в 845). Те вероятно изпълняват и епископските функции, но без да имат голяма и реална църковна юрисдикция в страната. Регенсбургският епископ Михаил (942—972) се съпротивлява упорито срещу замисъла на Б. II. Но след смъртта му новият епископ Волфганг дава съгласието си (не е без значение и подкрепата на баварския херцог). Според В. Новотни на великденския сейм в Кведлингбург през 973 между Б. II и Отон I са уредени подробностите и може да се смята, че тогава е основано Пражкото епископство. Смъртта на Отон I (7 май 973) може би отлага за известно време реализирането на новата църковна единица, но най-късно от началото на 974 тя действително съществува. Съдействието от страна на Германия не е извън интересите ѝ и традиционната ѝ политика. Разпространението на християнството е предлог за агресия, а изграждането на църковна организация — израз на стремежа за утвърждаване господството на немските феодали. Но пражкият диоцез не изиграва тази роля — осуетяват я развитата социално-икономическа структура на Чехия и далновидната църковна политика на чешките владетели.

Тези политически условия с нищо не опровергават достоверността на писмото, с което папата удовлетворява молбата на Б. II. Хронистът го привежда дословно . В писмото се казва: „. . . богослужението трябва да се извършва не по обреда или сектата на българи и руси и не на славянски език, но най-вече [епископството] трябва да следва римските институции и апостолските декрети и за удовлетвие на цялата римска църква там да

бъдат избрани клирици, сведущи преди всичко в латинския език. . .“ Някои автори (напр. Й. *Добровски*) привеждат някои аргументи против автентичността на този документ с оглед на съдържанието му — християнството в Русия по това време още не е официално санкционирано и Козма Пражки възпроизвеждал случай от негово време: писмото на папа *Григорий VII* до *Вратислав II* (2 ян. 1080). Според В. А. *Билбасов*, Фр. Палацки и др. тези аргументи не са издържани; християнството в Русия е могло да има някакви традиции и преди официалния акт на покръстването, а през X в. Чехия има допир на изток с някои рускоезични територии. Следователно Козма Пражки е могъл да знае за посланието на Йоан XIII.

Лит.: Бильбасов В. А. Кирилл и Мефодий по документальным источникам. 1. СПб., 1868, с. 40—43, 155—156; Novotny V. Ceske dejiny. 1., 1. Praha, 1912, p. 577—580, 593—599, 615—627; Cosmae Pragensis Chronica Boemorum. Ed. B. Bretholz. — In: Monumenta Germaniae Historica, nova series, 2. Berlin, 1923, p. 43; Теодоров-Балан Ал. Кирил и Методи. 2. С., 1934, с. 233; Třeštík D. Kosmas. Praha, 1966, p. 144, 148—149, 151—152, 194—197, 201—202; Magnae Moraviae Fontes historici. 3. (Opera Universitatis Purkynianae Brunensis. Facultas Philosophica, 134). Brno, 1969, p. 272—273.

Георги Сотиров

БОНЧЕВ, Атанасий (светско име: Димитър) (3. II. 1915—30. VIII. 1978) — бълг. богослов, архимандрит. Роден в Разград. Средно образование получава в Софийската духовна семинария, а висше — в Богословския фак. на Софийския унив. Специализира във Философския фак. на Магдебургския унив. (Германия), където защищава докторска дисертация на тема „Die Asketik und Mystik des Johannes Klimakus“ (1945). Преподавател по църковнослав. и немски език в Софийската духовна семинария, от 1960 е старши научен сътрудник в Националния църковен историко-археол. музей в София, където завежда сбирката от ръкописни и старопечатни книги. На тази длъжност се пенсионира през 1975. Умира в София.

Б. е автор на „Църковнославянска граматика“ (1952). В увода към граматиката са набелязани истор. условия, при които се оформя църковнослав. език или „руското видоизменение на Кирило-Методиевия език“, поcочва се, че „богослужебният език на православните славянски църкви е руска редакция на старобългарския език“. Б. прави първия пълен новобълг. превод на словата и поученията, свързани с името на *Климент Охридски*. Преводът е посветен на 1050-годишнината от смъртта на бележития Кирило-Методиев ученик. В първата част на книгата са публикувани шестнадесетте слова и поучения, които пазят името на автора в ръкописната традиция и се считат в науката за безспорно Климентови, а във втората част — шестдесет слова и поучения, за които се предполага, че принадлежат на перото на този старобълг. писател. Преводът е направен с вещина и прецизност, с тънко познаване не само на старобълг. език, но и на спецификата на ораторската проза. Необходима основа за по-нататъшните изследвания върху стила на Климент Охридски е установяването от Б. на библейските цитати и перифрази в словата и поученията. Много ценен принос в бълг. лексикография е трудът на Б. „Речник на църковнославянския език“ (под печат). Структурата на речниковата статия дава богата информация от историко-лингвистичен характер: към всяка църковнослав. дума се посочва старобълг. форма, грц. или лат. дума, която тя превежда, както и новобълг. ѝ съответствия.

Съч.: Църковнославянска граматика със сборник от образци за превод и речник на църковнославянския език. С., 1952, 235 с.; Св. Климент Охридски. Слова и поучения. Преведе от старобългарски език архим. Атанасий Бончев. С., 1970, 356 с.; Речник на църковнославянския език. С. (под печат).

Лит.: Богдановић Д. Јован Лествичник у византијској и старој српској књижевности. Београд, 1968, с. 3—47; Църковен вестник, бр. 24, 1. IX. 1978.

Стефан Кожухаров

БОРЖИВОЙ, Боривой (Bořivoj) (IX в.) — първият исторически познат чешки владетел от династията на Пшемисловичите. Управлява около 873/874—891/894. Женен за Людмила — дъщеря на Славибор, княз на живеещото на североизток от Прага племе пшовани. По времето на Б. процесът на обединение на чешките племена и на формиране на институциите на държавата се усилва, но все още не излиза извън рамките на дофеодалните отношения. През първата половина на IX в. чехите успяват да отблъскват немската агресия и регенсбургското кръщение на 14 чешки князе (13 ян. 845) не дава никакъв резултат. От средата на IX в. Чехия клони политически към Великоморавското княжество, а в 70-те г. е включена в състава му (формално само от 890 до 895). Велика Моравия по времето на Б. оказва благоприятно влияние върху социално-политическото и идейното развитие на чешкото общество. Според някои легендарни данни (в т. нар. *Кристианова легенда*, откъдето са заети в по-късните паметници) около 874 Б. бил покръстен от моравско-панонския архиепископ Методий. В хрониката на чешкия писател Козма Пражки от началото на XII в. събитието е отнесено към 894, когато Методий вече не е жив (6 апр. 885); писателят е ползувал източници, в които е била извършена контаминация между това събитие и началото на латинско-немското влияние, засилено с църковно-политическия превес на Германия в края на IX в. Срещу Б. избухва „езическа реакция“ и той трябвало да напусне за известно време столицата си. През 895 синовете на Б. — Вратислав (вж. *Вратислав Чешки*) и Спитигнев, се явяват пред императора в Регенсбург и признават върховенството на немците.

Лит.: Panování Bořivoje a Vratislava, co do těho času v Čechách pamětihodného se přihodilo. Praha, 1778; Schiffen. Lebensgeschichte des h. Borživogs, ersten christlichen Herzogs von Böhmen. — Legenden der Landespatronen Österreich, 2, 1801, p. 19—25; Dobrovsky J. Kritische Versuche die ältere böhmische Geschichte von spāteren Erdichtungen zu reinigen. 1. Borzivogs Taufe. — Abhandlungen der königlichen böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften, 3, 1803; Zelený V. O počátcích křest'anství v Čechách. — In: Sborník Velehradský. Brno, 2, 1881, p. 177—191; Jireček H. Přispěvky k dějepisu cyrillomethodějskému. — In: Sborník Velehradský. 2. Brno, 1881, p. 192—202; Krch H. Opůsobení sv. Methoděje v Čechách. — In: Sborník Velehradský. 2. Brno, 1881, p. 203—208; Регель В. О хронике Козмы Пражского. — ЖМНП, 271, 1890, с. 108—148; Bachmann A. Beiträge zu Böhmensgeschichte und Geschichtsquellen. Cosmas Meldung über die Taufe Bařivois durch h. Method. — Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, 20, 1899, p. 39—51; 21, 1900, p. 209—234; Naegle A. Die angebliche Taufe des Böhmenherzogs Bořivoj durch Methodius. — Deutsche Arbeit, 9, 1910, p. 211—223; Novotný V. České dějiny. 1. Od nejstaršich dob do smrtí knižete Oldřicha. 1. Praha, 1912, p. 406—407, 439; Snopek F. O působnosti slovanských apoštolů v Čechách a o křestu Bořivojově. — Časopis katolického duchovenstva, 60, 1919, p. 1—10, 108—132, 238—250, 324—331, 386—403; 61, 1921, p. 39—47, 163—174, 206—220, 283—295; 62, 1921, p. 5—17, 71—77; Bartoš F. M. Kníže Bořivoj na Moravě a založení Prahy. — In: Josef Dobrovsky 1753—1953. Praha, 1953, 92 p. 430—440; Turek R. Čechy na úsvitě dějin. Praha, 1963, p. 143—144; Havlík L. Velka Morava a střednoevropští Slované. Praha, 1964, p. 238—239, 400—402, 441—442; Borkovský J. Levy Hradec. Praha, 1965, 92 p.; Magnae Moraviae Fontes Historici. 1. Annales et chronicae (Opera Universitatis Purkynianae Brunensis. Facultas Philosophica, 104). Pragae—Brunae, 1966, p. 200—203; Magnae Moraviae Fontes Historici. 2. Textus biographici, hagiographici, liturgici (Opera Universitatis Purkynianae Brunensis, 118). Brno, 1967, p. 295; Сотиров. Г. Политически и социални аспекти на първоначалното разпространение на християнството в Чехия. — ГСУиф, 68, 1974 (1978), с. 35—63.

Георги Сотиров

БОРИС I (неизв. — 2. V. 907) — бълг. хан и княз (852—889), един от най-забележителните бълг. владетели и държавници през Средновековието. По време на неговото продължително царуване стават събития и протичат процеси с трайни следи в историята на Б-я: покръстен е бълг. народ, изградена е Бълг. автокефална (самостоятелна, независима) църква, въведени са в богослужението и в държ. живот

Исус Христос, ап. Петър и Павел, св. Лаврентий, св. Иполит и Борис I (долу). Миниатюра от XVII в., копие от несъществуваща днес фреска в храма „Монте Челио"; Борис I, фреска, ман. „Трескавец" Прилеп.

старобълг. език и писменост, създадени са първите славянобълг. книжовни и просветни средища, авторитетът и известността на бълг. държава и нейните международни политически и църковни контакти силно нарастват. Б. I е правнук на хан Крум (803—814) и наследява трона на своя баща хан *Пресиян* (836—852). Според запазено старобълг. предание той поема властта на р. Брегалница. Наследената от него бълг. държава по територия и военнополитическа мощ е една от най-големите в тогавашна средновековна Европа редом с Виз. империя и Немското кралство. Нейните граници имат приблизително следните очертания: на североизток — до р. Днепър, на север — до Карпатите, на северозапад — до р. Тиса, на запад — до Адриатическото крайбрежие, на юг — до планините Томор, Беласица, Пирин, Родопите и Странджа. В пределите на бълг. държава са включени многобройни слав. племена и прабългари, които съставляват двата основни нейни етнически компонента. Б. I поема управлението на държавата в твърде сложна и напрегната обстановка. Българо-виз. съперничество за политическа хегемония над слав. племена и останалото население в Тракия, Македония и Родопската област достига своята кулминационна точка. Бълг. завоевания в среднодунавските земи през първата половина на IX в. поставят Б-я в непосредствено съседство с Немското кралство, *Велика Моравия* и Хърватия.

Сключеният през 30-те г. на IX в. и възобновен през 845 българо-немски мирен договор запазва своята валидност и в началото на Борисовото царуване. През 852 бълг. пратеници пристигат в Могонциакум (дн. гр. Майнц, ФРГ) при крал *Лудвиг Немски,* за да възвестят възкачването на княз Б. I на престола и да изразят неговата готовност да поддържа сключения преди него договор между двете държави. На следващата година обаче настъпва рязък обрат в българо-немските отношения. Бълг. владетел се съюзява с княза на Велика Моравия *Ростислав* и с краля на Франция *Карл Плешиви* и започва военни действия срещу Немското кралство. Тази война има злополучен изход за българите. Несполучлив се оказва и походът срещу немските съюзници хърватите, предводителствуван лично от Б. I. Той завършва със сключване на траен мир между Б-я и Хърватия и установяване на дългогодишни приятелски отношения между двете страни. Б-я е принудена през 855 поради немското нашествие в нейните

Княз Борис I. Стенопис в църквата „Св. Наум" в Охрид

северозападни предели да се откаже от съюза си с Велика Моравия и отново да потърси сближение с Немското кралство. Бълг. политическо господство в среднодунавските земи е сериозно разклатено. Това в голяма степен съдействува за налагане на друга линия в бълг. външна политика.

Отношенията между Б-я и Византия, влошени още през 30-те г. на IX в., продължават да бъдат изострени и в началото на Борисовото царуване. През 855—856 избухва нова българо-виз. война, която завършва с неблагоприятен за българите мирен договор. През 862—864 в Европ. югоизток настъпва ново прегрупиране на политическите сили и изостряне на взаимоотношенията между отделните държави. През 862 между крал Лудвиг Немски и княз Б. I е сключен съюзен договор, насочен срещу Велика Моравия. Съвместните военни действия срещу нея принуждават княз Ростислав на следващата година да потърси военна помощ от Виз. империя. През есента на 863, възползувани от природните бедствия (силен земетръс и голям глад), сполетели Б-я, византийците се отправят по суша и по море на поход срещу нея. Българите са принудени да сложат оръжие. Започват преговори и на следващата година между двете страни е сключен „дълбок мир". Княз Б. I се задължава „да се покорява на императора на ромеите", да разтрогне съюза си с Немското кралство и да се покръсти заедно с целия си народ. Единствената придобивка за българите е възвръщането на областта Загора без черноморските крепости Месемврия (дн. Несебър), Анхиало (дн. Поморие) и Девелт (дн. с. Дебелт, Бургаски окръг), които остават във виз. ръце. Поетото от Б. I обещание „да стане християнин" не остава в тайна за немския крал и папството (това личи от някои документи). Причините за последвалата християнизация на бълг. народ се коренят в тогавашното му състояние и в закономерностите на развитието му: едно от главните условия за етническото и религиозното сливане между славяните и прабългарите е въвеждането на единна, обща и задължителна религия за всички поданици на държавата; владетелят и господствуващата феодална аристокрация се нуждаят от идеологическа санкция на своята власт: езическа Б-я трябва да се приобщи към постиженията и насоките на развитие на европ. култура, изграждана върху идейната основа на християнската религия.

Пратениците на Б. I, които през пролетта на 864 пристигат в Цариград, за да сключат мирния договор, са покръстени незабавно след полагането на клетвени обещания за поддържането му. Цариградската патриаршия не се забавя да изпрати в Б-я своя мисия начело с епископ и мнозина монаси и свещеници, които имали за задача да приобщят населението на бълг. държава към християнството. Покръстителската дейност на виз. духовенство, подпомагана от бълг. държавна власт, по своята същност е първият етап от

християнизацията на Б-я. Хаосът на проповядването и християнизирането създава благоприятни условия и за проникване на еретически проповедници и привърженици на юдейството и исляма. През 864 и Б. I решава да приеме християнството. Той непридава тържествен характер на актана своето кръщение, извършва го тайно през една нощ в двореца си в Плиска, като приема и името на своя духовен кръстник — виз. имп. *Михаил III*. Заедно с Б. I се покръстват и най-видните представители на болярската аристокрация — „много други между българите, които се отличавали по род, сан и богатство".

При процеса на кръщение на бълг. народ от представителите на виз. духовенство най-голяма бариера представлява езикът. Самият княз ясно съзнава, че извършената насила и без духовно осмисляне християнизация на „дадения му от бога народ" едва ли ще доведе до коренна промяна на религиозните му възгледи. Поради това той се стреми с някои външни изяви да покаже извършената по същество дълбока промяна и побързва „с Христовата сила и с кръстния знак", както се изразява един анонимен старобълг. автор, „да победи коравото и непокорливо българско племе", да го „отвърне от тъмните, измамни, смрадни и богоненавистни жертви и да го изведе от мрак на виделина, от измама и кривда към истина". Князът заповядва да бъдат разрушени и разорени езическите капища и требища, за да бъдат издигнати на тяхно място християнски храмове. За своята бъдеща дейност като истински християнски владетел непосредствено след акта на официалното си кръщение Б. I получава от цариградския патриарх *Фотий* специално послание, озаглавено „Послание до княза на България Михаил — в какво се състои работата на един княз". Това послание впоследствие е преведено на старобълг. език и е запазено в многобройни преписи. Фотиевото послание до княза е риторично, изпълнено с наставления,

Покръстването на българите. Миниатюра в Манасиевата хроника. Ватикански препис от XIV в.

афоризми, християнска философия и история. Неговата цел е да убеди в правотата на християнството новопокръстения бълг. владетел и да го поучи в по-нататъшната му дейност. Удивителен е стремежът на патриарх Фотий да разкрие пред княза дълбоките и твърде абстрактни теологични спорове за същността на св. Троица, идейните корени на християнството и неговата дълбока философска същност. С присъщото му самочувствие цариградският патриарх дава уроци на княз Б. I по управление на държавата, от ношение към приближените и поданиците, предписва му дори нормите на дворцовия етикет. Той му дава и редица други полезни съвети, като накрая му обещава блаженство в отвъдния свят, ако спазва предписанията.

Официалното кръщение на бълг. владетел ускорява действията на надигащата се в страната опозиция на болярството и на част от народа, насочена срещу налаганата насила християнска

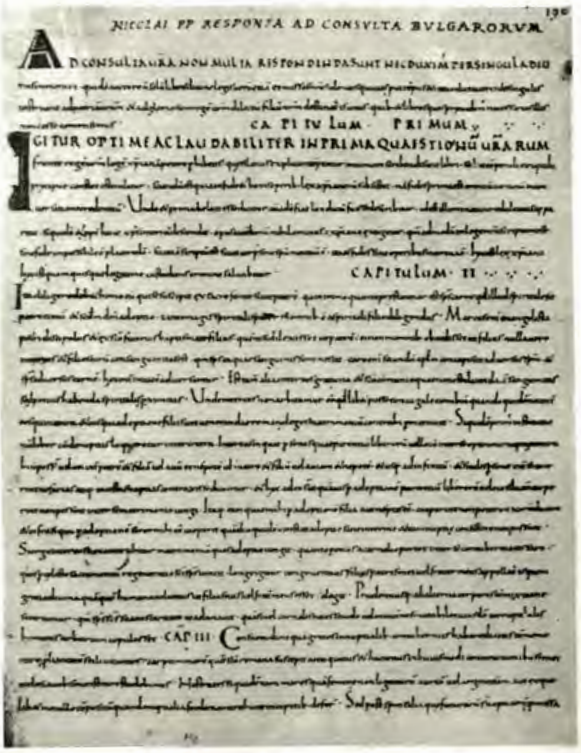
религия, виз. духовенство и проникващото виз. политическо и религиозно-културно влияние. Брожението срещу християнизацията се усилва. Княз Б. I е обвиняван, че е „дал лош закон" и „отстъпил от бащината чест и слава". Стихийно зреещото и непрекъснато подклаждано недоволство прераства през лятото на 866 в бунт, обхванал главно вътрешната област на държавата. Бунтовниците се насочват към столицата Плиска с намерение не само да сложат край на християнизацията на Б-я, но и да смъкнат от престола княз Б. I и да го убият. Опрял се на верните си боляри и на войската, князът успява бързо да се разправи с бунтовниците. По време на потушаването на бунта не само в столицата, но и в други краища на страната е извършена жестока разправа спрямо привържениците на езичеството. Най-видните от бунтовниците („първенците") заплащат с живота си дързостта да посегнат върху живота на княза и да противостоят на провежданата от него политика: 52 боляри заедно с целите си родове са избити. По-малко знатните и особено обикновените хора от народа, които участвуват в бунта, са освободени, без да бъдат наказани, защото „народът пожелал да стори покаяние". Причините за бунта против приетото от княза кръщение и масовата християнизация на бълг. население се коренят в консервативната преданост на славяните и особено на прабългарите към езическите вярвания и в силно изявените антивизантийски настроения, проявени дори и в разправа с цариградското духовенство. Не е случаен фактът, че именно то след потушаване на бунта отказва да даде покаяние на обикновения народ.

При създалото се положение за княз Б. I има единствен благоприятен изход: да доведе докрай подхванатата от него християнизация на бълг. народ и изграждането на християнска църква в Б-я, като възобнови политическия съюз с Немското кралство и установи контакти с Римската църква. На 29 авг. 866 в Рим пристига бълг. пратеничество, в състава на което влизат Борисовият родственик Петър и болярите Йоан и Мартин. То носи списък от въпроси към римския папа, „много дарове за светите места в Рим, а за свети Петър князът изпратил между другите дарове и оръжието, с което бил въоръжен, когато в името Христово възтържествувал над своите противници" (т.е. участниците в бунта). По същото време бълг. княз изпраща и пратеничество до крал Лудвиг Немски в Регенсбург. Българите искат от него да им изпрати епископ, свещеници, свети книги и църковна утвар. Папа *Николай I,* след като „задържал с почести при себе си" бълг. пратеници, нарежда на игумена на манастира „Санта Мария ин Трастевере" в Рим *Анастасий Библиотекар* да бъдат съставени отговори на въпросите на княз Б. I и приближените му. „Отговорите на папа Николай I по допитванията на българите" (на 115 въпроса от бълг. страна са дадени 106 отговора) могат да бъдат характеризирани като истинско огледало на състоянието на Б-я преди и по време на покръстването и бунта срещу княз Б. I. Те нямат богословските и литературните достойнства на Фотиевото послание, но са по-близо до духа, разбиранията и интересите на българите. Папата отговаря просто и пряко, като в повечето случаи се стреми да отгатне желания отговор. Духът на бълг. действителност става дух на неговите отговори.

Въпросите на българите имат свой център: може ли начело на Бълг. църква да се постави самостоятелен църковен глава със сан патриарх и от кого може да бъде извършено неговото ръкополагане? На този въпрос папа Николай I предпочита да отговори неопределено, без да се ангажира с предварително обещание. Според папата на първо време българите трябва да имат епископ за църковен глава, а след това с разширението и утвърждаването на църковната организация един от епископите да бъде избран за църковен глава, като се нарече, „ако не патриарх, то поне архиепископ". Папата не про-

пуска да уязви Цариградската църква и подчертава, че „истинско и съвършено християнство“ може да даде само Римската църква, която има и най-големи компетенции при учредяването на нови църковни диоцези. През ноем. 866 в Б-я пристига внушителна папска мисия начело с епископите *Формоза* Портуенски и Павел Популонски, посрещната радушно от Б. I. Междувременно крал Лудвиг Немски също побързва да удовлетвори исканията на българ. княз и изпраща многочислено духовенство начело с епископа на Пасау Херманрих. Немските проповедници заварват в Б-я папската мисия и предпочитат след кратко време да се завърнат в страната си.

Княз Б. I е възхитен от енергичността и от високите морални добродетели на епископ Формоза Портуенски и насочва към него избора си за духовен глава — архиепископ на Българ. църква. Опитът му да добие по дипломатически път съгласието на римските папи Николай I и *Адриан II* не дава резултат. В края на 867, на връщане от Рим, българ. пратеници записват в прочутото евангелие на гр. Аквилея имената на членовете на семейството на своя княз и своите имена: „Тук са имената от България. На първо място техният княз Михаил и брат му Докс, и другият му брат Гаврил, и съпругата му Мария, и синът му Расате, и другият Гаврил, и третият син Симеон, и четвъртият син Яков, и дъщеря му монахинята Пракси, и другата му дъщеря Анна. . .“ Разрешението на въпроса за организацията и църковния глава на българ. диоцез е съзнателно отлагано от римския папа и това се оказва в крайна сметка решаващо за връщането на българ. княз към неговия кръстник — Цариградската патриаршия. На 4 март 870 в Цариград на извънредно заседание на събора, считан от Римската църва за VIII вселенски, в присъствието на представители на Римската и източните църкви (Цариградска, Ерусалимска, Александрийска и Антиохийска) и на пратеници на българ. княз Б. I

NICOLAI PP RESPONSA AD CONSULTA BVLGARORUM 190

CAPITULUM PRIMUM

CAPITULUM II

CAP III

Отговорите на папа Николай I по допитванията на българите

(ичиргу боила Стасис, багатур Сондоке, кана таркан Илия, сампсис Пресиян и сампсис Алексий Хунол) е решено българ. църковен диоцез да премине под юрисдикцията на Цариградската патриаршия. Намиращото се в Б-я латинско духовенство напуска страната. Тук пристига ръкоположеният от цариградския патриарх за архиепископ на Българ. църква *Йосиф* (Стефан), придружен от многоброен виз. клир от епископи, свещеници и монаси. Решенията на VIII вселенски църковен събор могат да бъдат окачествени като успех за княз Б. I и за неговата усилена дипломатическа дейност, при която той ловко лавира между Рим и Цариград, използувайки острите им противоречия. Б-я получава за църковен глава архиепископ и автокефална църква не по волята и снизхождението на цариградския патриарх или римския папа, а чрез решение на църковен събор, на който присъствуват представители на всички християнски църкви.

Княз Борис I. Миниатюра в Учителното евангелие на Константин Преславски. Препис от XII в.

Неочакваното поражение, което Римската църква претърпява на Цариградския събор по бълг. църковен въпрос, не ѝ отнема надеждата, че тя отново може да придобие юрисдикция над бълг. църковен диоцез. В периода 871—882 римските папи Адриан II и *Йоан VIII* правят многобройни опити чрез пратеничества, молби и щедри обещания за повторно приобщаване на Б-я към Римската църква. За това свидетелствува и голямата папска кореспонденция с княз Б. I и неговите приближени. В крайна сметка тези опити не дават положителен резултат. Връзките на Б-я с Римската църква и Цариградската патриаршия в периода 864—882 са важна страница от църковната и дипломатическата история на Б-я и Европа. Те разкриват мястото и значението на княз Б. I като дипломат и държавник и ролята на бълг. държава като средоточие на политическите и църковните домогвания на Източната и Западната църква през ранното Средновековие. В крайна сметка тъкмо тогава Б-я окончателно се отвръща от Рим и свързва завинаги своята истор. съдба и развитие с християнския Изток.

Б. I проявява изключително голяма активност за насаждане на християнската религия сред бълг. народ, за организационно изграждане на бълг. църква като самостоятелна институция и в строителството на християнски храмове из цялата страна. Според данните на писмените извори той „опасал цялата си подвластна България със седем съборни храма", „съзидал църкви по българската земя и на река Брегалница" и „съзидал бели църкви на Овче поле" (Български апокрифен летопис, XI в.). Християнизацията на Б-я е ознаменувана със строителство и на много манастири в столицата и в различни краища на страната и с постепенно нарастване на броя на обитаващото ги монашество. С учредяването и укрепването на Бълг. църква се формира нова социална прослойка в бълг. общество с твърде важни функции и място в неговото по-нататъшно развитие— духовенството.

И след покръстването отношенията на бълг. държава със съседните ѝ страни се характеризират с голяма динамичност. Опитът на Борисовия баща хан Пресиян да покори разпокъсаните сръбски племена е неуспешен. Те постепенно се превръщат в оръдие на виз. дипломация в борбата ѝ срещу Б-я. Важна роля в това отношение изиграва християнизацията им и проникването на виз. църковно и политическо влияние сред тях. През 870 голяма бълг. войска начело с Борисовия първороден син *Владимир* (Расате) нахлува в сръбските земи, но бива разбита, а предводителят ѝ заедно с 12 велики боляри попада в плен. Княз Б. I се принуждава лично да се срещне със сръбския княз Мутимир в крепостта Раса (дн. гр. Нови Пазар, СФРЮ) и да сключи мирен договор. В резултат на договора за един близо 20-годишен период в Сърбия пуска корени бълг. политическо влияние. Отношенията на бълг. дър-

жава с Немското кралство и Велика Моравия продължават да заемат важно място във външната политика на княз Б. I. След смъртта на слав. княз *Коцел* (861—874) *Панония* е завладяна от немците и неин управител става синът на Карломан — Арнулф. През 882 отношенията между управителите на Източната марка на Немското кралство и великоморавския княз *Светополк* се изострят. Във войната между тях се намесва и Арнулф, като привлича за свои съюзници и българите. През 883 бълг. войска нахлува във Велика Моравия и опустошава пограничната Тиска област. Мирът между воюващите страни е сключен едва през 885. Отношенията с Виз. империя и след смъртта на имп. *Василий I* Македонянин (886) запазват своя мирен характер, което личи от едно писмо на цариградския патриарх Фотий до княз Б. I.

Изключителна по своето значение и последици е ролята на княз Б. I за защитата, запазването и развитието на слав. книжовност и просвета. Неговите грижи и далновидност в това отношение имат общослав. и общоевроп. значение в културната история. Краят на Моравската мисия на Кирил и Методий и техните ученици (885) може да бъде смятан за начало на бълг. мисия в слав. просвета и книжовност. Редица вече съществуващи в Б-я условия довеждат Кирило-Методиевите ученици, прогонени от Велика Моравия, до мисълта да потърсят не само лично убежище, но и закрила на своето дело при бълг. владетел. През зимата на 885—886, прогонени от Велика Моравия, Климент (вж. *Климент Охридски*), Наум (вж. *Наум Охридски*) и *Ангеларий* се отправят към бълг. предели. Както се изразява Климентовият житиеписец, те „закопнели за България, за България си мислели и се надявали, че България е готова да им даде спокойствие". Още при пристигането си в Белград те са посрещнати изключително радушно от местния бълг. управител, наместник на княза, който носел титлата *боритаркан*. След като разбира кои са, той решава да ги изпрати при княз Б. I, защото знаел, че той „жадува за такива мъже", каквито отдавна търсел. В столицата Плиска слав. просветители Климент, Наум и Ангеларий са посрещнати с голяма почит от княз Б. I и неговите приближени и са обградени с изключително внимание и грижи.

По всяка вероятност през същата година, недълго след идването на Климент, Наум и Ангеларий, в Б-я пристигат и други от прогонените ученици на Кирил и Методий. Те са продадени от немците на тържището за роби във Венеция на един приближен на виз. император, който ги отвежда в Цариград. Тук са им възвърнати предишните църковни санове и чинове и са им дадени различни църковни служби. Една част от тях предпочитат да останат във виз. столица, а други отиват в Б-я. С голяма вероятност може да се твърди, че между тях е презвитер Константин, станал впоследствие известен в историята с името *Константин Преславски*. В някои изследвания е изразено предположение, че спасените от робство и отведени в Цариград слав. просветители влизат в контакт с намиращия се тъкмо тогава на учение тук син на княз Б. I — Симеон, който се сближава с тях и им оказва въздействие да заминат заедно с него за Б-я. В разговорите и срещите си с Климент, Наум и Ангеларий княз Б. I обмисля широки планове за обучаването на църковен клир, който да извършва богослужението в страната на слав. език и да разгърне просветно-книжовна дейност. След идването от Цариград и на други ученици на слав. първоучители изпълнението на тази задача придобива реални очертания. Изглежда именно тогава е решено да бъдат създадени две основни средища за обучение на слав. църковен клир и за извършване на просветна и книжовна дейност: едното — в областта *Кутмичевица* с център Охрид (вж. *Охридско книжовно средище*), а другото — в Североизточна Б-я с център Плиска (вж. *Преславско книжовно средище*). За да улесни и подготви

дейността на Климент в югозападните бълг. предели (Македония), Б. I извършва някои промени и издава няколко разпореждания: Кутмичевица е отделена от областта *Котокий* (Долната земя); дотогавашният управител на тази област комит Курт е заменен с *Домета*; на новия управител е наредено да оказва цялостно съдействие на Климентовата дейност; самият Климент получава в дарение от княза три къщи в Девол, които принадлежали на комитски род, и места за почивка в Охрид и Главиница; Климент и обучаваният от него бълг. клир са освободени от данъчни задължения.

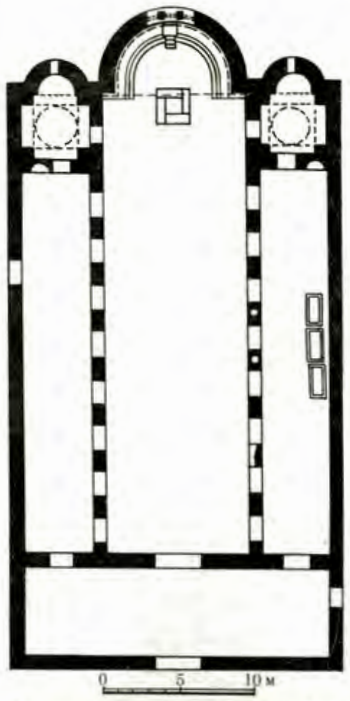
Климент напълно оправдава княжеските грижи и само за седем години успява да обучи 3500 ученици, а успоредно с това разгръща многостранна църковно-проповедническа, просветителска и книжовна дейност. Със съдействието и щедрата материална подкрепа на княз Б. I Климент Охридски съгражда в Охрид манастира „Св. Пантелеймон" и друга църква, която по-късно става архиепископска катедрала. Изключителна по значение е и дейността на Наум и неговите сподвижници в Североизточна Б-я, която има за свое средище манастира край *Голямата базилика* във външния град на столицата Плиска. Преките сведения за тази дейност са сравнително оскъдни, но са известни резултатите от нея, които полагат основите на Златния век на бълг. книжнина. След ръкополагането на Климент Охридски за „пръв епископ на български език" (893) Наум поема неговата просветителска дейност в областта Кутмичевица. През 905 със средствата и по повеление на Б. I и на неговия син Симеон той изгражда край Охридското езеро манастира „Архангел Михаил". Просветителската, проповедническата, църковноорганизационната и книжовната дейност на Кирило-Методиевите ученици в Б-я, подкрепяна във всяко отношение от княз Б. I, изиграва решаваща роля за завършване на етническото сформиране на славяни и прабългари, за трайно формиране на бълг. народност; тази дейност довежда до обновяване и интензивно развитие на слав. просвета и книжовност и до превръщането им във фактор с общослав. значение в културната история на Европа.

В кипежа на своята огромна по мащаби и значение дейност през 889 Б. I доброволно напуска престола, предава властта на своя първороден син Владимир (Расате) и става монах в манастира край Голямата базилика в Плиска. Неговото доброволно монашеско уединение е изненадващ и твърде необичаен за средновековните владетели ход. От средновековните историци то се обяснява със силното християнско благочестие и мистицизъм, които обхващат бълг. княз, или с тежко заболяване, което сполетява престарелия владетел. Второто обяснение изглежда по-логично. Новият княз Владимир не оправдава надеждите на своя баща и прави опит да измени основните насоки в развитието на Б-я, очертани от дейността на княз Б. I. Срещнал подкрепата на враждебно настроената срещу християнството и Византия част от бълг. болярство, той прави опит да отклони бълг. народ и бълг. държава от поетия път и да възвърне езичеството. Това по същество означава и удар върху слав. богослужение и върху слав. просвета и книжнина. Същевременно той променя и политическата ориентация на бълг. държава, като възобновява и укрепва съюза с Немското кралство. Княз Б. I, подкрепен от верните си боляри и от войската, през 893 извършва преврат, сваля Владимир от престола и заповядва да го ослепят и да го хвърлят в тъмница. Жестока разправа е извършена и над привържениците на възвръщането към езичеството. Конфликтът между баща и син, между защитника на новите тенденции в развитието на бълг. държава и общество и техния противник се превръща в трагедия за княжеското семейство, моралната отговорност за която ляга върху съвестта на княз Б. I. Това в същност представлява и последният етап от борбата между ези-

чеството и християнството в Б-я. Решителността, с която Б. I се справя с последните опити и прояви за възвръщане към езическата старина, още веднъж показва далновидността му и безпогрешния му усет за прогресивните тенденции в развитието и необходимостта от тяхната защита и утвърждаване.

Непосредствено след извършения преврат, през есента на 893 във Велики Преслав е свикан събор на „цялото царство", в който вземат участие представители на светската феодална аристокрация, висшето духовенство и народа. Б. I обявява свалянето на Владимир от престола и провъзгласяването на Симеон за княз на българите. Новият бълг. княз първоначално е освободен от монашеския обет, на който се е посветил, а след това е извършена и тържествената му коронация от бълг. църковен глава—архиепископа. Било решено столицата да бъде преместена от езическа Плиска в християнския Велики Преслав, подобно на преместването на столицата на Римската империя от Рим в Цариград, извършено от Константин Велики през 325. На събора е оповестена и една изключителна по своята важност промяна в църковния и културния живот на Б-я и славянството: решено е грц. език в държ. и богослужебния живот да се замени със старобълг. език. Тази промяна по същество означава и замяна на виз. духовенство във висшата църковна йерархия с българско. Именно тогава Климент Охридски е ръкоположен за „пръв епископ на българския език" като следствие, произтичащо от решенията на събора. По този начин е нанесен съществен удар върху позициите, които Византия има след 870 в църковния и политическия живот на Б-я. Това означава началото на нов курс в българо-виз. отношения, който се проявява още в първите години на Симеоновото царуване.

След извършването на тези изключителни по своите последици дела Б. I отново се оттегля в манастира. Как са преминали последните години от неговия живот, не е известно в подробности. Средновековните автори обикновено се задоволяват да посочат благочестието и стремежа за покаяние на престарелия владетел. Известно е, че през 895 Б. I за втори път след приемане на „светото монашеско уединение" напуска манастирската килия и препасва боен меч, за да поведе бълг. войски срещу нахлулите в бълг. предели маджарски пълчища. Дванадесет години от живота на княз Б. I след новото му връщане зад манастирските стени до деня на неговата смърт остават загадка за историята. Може би само немският абат Регино дава възможност да се добие представа за неговите занимания: „Той си свалил военния пояс, отново надянал светата монашеска дреха и като отишъл в манастир, прекарал останалото време от сегашния си живот в свето подвижничество." Едва ли тези слова могат да разкрият изцяло онова, което Б. I е извършил в последните години на своя живот. Денят и годината на неговата смърт (събота вечерта на 2 май 907) са известни от приписката на бълг. монах от Велики Пре-

План на базиликата „Св. Ахил" край Преспа, една от седемте съборни църкви на княз Борис

слав черноризец *Тодор Доксов*: „Тия благочестиви книги, наречени Атанасии, преведе по поръка на нашия княз Симеон на славянски език от гръцки епископ Константин, ученик на Методий, архиепископ на Моравия. в годината от сътворението на света 6414 [=906], индикт 10. По поръка на същия княз ги преписа черноризец Тодор Доксов на устието на Тича в годината 6415[=907], гдето е съградена от същия княз светата Златна нова църква. В същата година на 2 май, в събота вечерта, почина божият раб, бащата на този княз, живял с чистата вяра и правоверното изповедание на нашия господ Исус Христос. Това бе великият, честният и благоверният наш господар княз български на име Борис, чието християнско име бе Михаил. Този Борис покръсти българите в годината етх бехти. В името на отца и сина и светия дух — амин!“

Незабавно след смъртта на княз Б. I Българската църква го канонизира и го включва във все още бедния пантеон на българ. светци. Същото прави и Цариградската църква. Малко по-късно той е признат за светец и от Римската църква. Под погрешното име Св. Тривелиус той фигурира в месецослова на светците от Бенедиктинския орден.

Запазени са редица изображения на княз Б. I в средновековната миниатюрна и монументална живопис както в българ., така и във виз. и западноевроп. (главно в Италия) паметници. Особено често неговият образ е зографисван в българ. църкви в епохата на Възраждането (средата на XVIII в. — до 1878). Чрез писмения спомен, изображенията и народната легенда личността и деянията на княз Б. I в продължение на векове живеят непрекъснато в съзнанието на българ. народ. С право се смята, че той е онзи владетел от българ. средновековна история, който оставя най-трайни следи в истор. памет на българ. народ и спечелва през вековете неговата искрена признателност.

Изворите за историята на Б-я по времето на княз Б. I са относително богати и разнообразни. По своя произход и език те могат да бъдат разделени на четири основни групи: старобългарски, византийски, латински и славянски. Старобълг. извори са представени от ЗСЛ, няколко епиграфски паметника, старобълг. истор. разказ „Чудото на св. Георги с българина“, двете проложни жития на Наум, компилативния разказ за покръстването от XIV в. и др. Предполага се, че през този период е била съставяна и официална хроника, която отчасти е запазена в съчинението на *Теофилакт Охридски* за мъченичеството на тивериуполските мъченици. Сравнително богати са виз. извори: „Послание до княза на България Михаил в какво се състои работата на един княз?“ (866), няколко писма, хомилии и енциклики на патриарх *Фотий* от времето на двете му патриаршествувания; хрониките на Продължителя на *Георги Амартол,* Симеон Метафраст и Логотет, Йоан Зонара и др.; *Пространното житие на Климент Охридски* от Теофилакт Охридски и съчинението му за мъченичеството на тивериуполските мъченици (напоследък П. Готие и Ст. Маслев при-

писват двете произведения на старобълг. автор от X в., който условно се нарича Псевдо- Теофилакт), произведения на *житийната литература,* кратки виз. хроники и летописни бележки, грц. *житие на Наум Охридски*, *Краткото житие на Климент Охридски* от охридския архиепископ *Димитър Хоматиан* (XIII в.) и др. Изключително богати по своето съдържание от истор. гледна точка са лат. извори, които в много случаи имат основно значение като източници за бълг. история от този период. На първо място трябва да бъдат поставени редица официални документи на папската канцелария: „Отговорите на папа Николай I по допитванията на българите" (866), писмата на римските папи Николай I, Адриан II и Йоан VIII, протоколите на VIII *вселенски събор* (869—870) и др. Важно значение имат животописите на римските папи от Анастасий Библиотекар, аналите на *Хинкмар* Реймски, Бертинските анали и др. Покръстването на българите е отразено в почти всички по-големи лат. хроники, съставени в различни краища на Европа. Слав. извори са от руски, сръбски, хърватски и чешки произход и са сравнително оскъдни, с бедна и често едностранчива информация, насочена главно към основното събитие — покръстването на българите. Заслужават да бъдат отбелязани староруският летописен свод „*Повесть временных лет*", редица сръбски кратки хроники, *Дуклянската хроника* (на лат. език) и др. Като допълнително градиво обикновено се използуват някои арабски свидетелства и археол. паметници.

Лит.: Начов Н. Свети княз Борис Български. С., 1907, 32 с.; Трифонов Ю. Царуването на св. Бориса-Михаила. С., 1907, 88 с.; Чучулайн Ал. Свети Борис, княз Български. Неговото културно-историческо и църковно-народностно значение. 1. С., 1907, 301 с.; 2. С., 1907, 296 с.; Dvornik F. Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle. Paris, 1926, p. 164, 165, 185—194, 249—255, 264—315; Златарски В. История на българската държава през средните векове. I, 2. С., 1927, с. 1—277; Dvornik F. The Photian schism. History and legend. Cambridge, 1948, p. 101—127, 160—173, 212—223; Dujčev I. Medioevo bizantino-slavo. 1. Roma, 1965, p. 93, 116—118, 125—127, 142, 143, 160—165, 171—173, 183—192; Гюзелев В. Княз Борис Първи. България през втората половина на IX в. С., 1969, 531 с.; Wasilewski T. Bizancium i Słowiane w IX wieku. Warszawa, 1972, 234 p.; Gjuzelev V. The Adoption of Christianity in Bulgaria. Sofia, 1976, 96 p.; Gjuzelev V. La conversion de Bulgaria al cristianismo. Sofia, 1976, 94 p.

Васил Гюзелев

БОРИ́ ТАРКАН — прабълг. титла от тюркски произход. Състои се от думите бори (βορ) — означава „кре́пост", и таркан (ταρκάνος) — показва, че носителят на титлата изпълнява функциите на наместник на владетеля в определена област. Титлата се среща в терминологията на Първата бълг. държава. Давана е на висши военни сановници и обикновено е придружавана с друга титла — ὁ ξέρα ταρκάνος, ὁ ζουπάν ταρκάνος, ἀλγου ταρκάνος. В Пространното житие на Климент Охридски Б.т. е наречен бълг. управител на Белградската крепост — военен наместник на княз *Борис I* (852—889). През 886 той посреща прогонените от Велика Моравия след смъртта на Методий (885) негови ученици Климент, Наум и Ангеларий, които се отправят към бълг. земи, където се надяват да намерят благоприятни условия за живот и просветна дейност. Според житието, когато стигат в Белград, те се явяват при Б.т. „и му разказали всичко, което се случило с тях, тъй като той искал да го узнае. А като научил това и разбрал, че те са велики и близки на бога мъже, решил, че трябва да изпрати чужденците при българския княз Борис, чийто военен наместник той бил, защото знаел, че Борис жадува за такива мъже. Затова той ги оставил да се съвземат от дългото пътуване и след това ги изпратил на княза като скъпоценен дар и му съобщил, че тези мъже са именно такива, каквито той с голямо желание е търсил."

Съчетанието „бори+таркан" трябва да се тълкува в смисъл „началник на

крепостта". Гледището, че се касае в случая за лично име, е неприемливо.

Лит.: Златарски В. История на българската държава през средните векове. 1, 2. С., 1927, с. 220; Der Titel χανάρτι κεῖνος. — BZ, 32, 1932, p. 14; Venedikov Iv. Trois inscriptions protobulgares. — РП, 4, 1950, с. 184; Moravcsik Gy. Byzantinoturcica. 2. Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen. Berlin, 1958, p. 97; Beševliev V. Die protobulgarischen Inschriften. Berlin, 1963, № 59,2; 60,2; 46,4; Милев Ал. Гръцките жития на Климент Охридски. С., 1966, с. 120—121; Бешевлиев В. Първобългарски надписи. С., 1979, с. 67—68, № 60, 2—3; 61, 2—3; 46, 4; 67, 2—3.

Геновева Цанкова-Петкова

БО́ТЕВ, Христо (Христо Ботев Петков) (25. XII. 1847/6. I. 1848—20. V./1. VI. 1876) — бълг. революционер, поет и публицист. Роден в Калофер. Учи в родния си град. Продължава образованието си в Одеса. Пребиваването му в Русия е от изключително значение за неговото идейно изграждане — той се увлича от идеите на руските революционни демократи В. Г. Белински, А. И. Херцен, Н. Г. Чернишевски, Н. А. Добролюбов. Останал без средства след спирането на стипендията му, Б. се завръща в Калофер (1867), където става учител. През есента на същата година отива в Румъния (Букурещ, Браила). Взема активно участие в културния и обществения живот на бълг. революционна емиграция. По това време пише своите пламенни стихотворения и издава няколко вестника — „Дума" (1871), „Будилник" (1873), „Знаме" (1874—1875) и др. Член е на Бълг. революционен централен комитет (1874—1875). Застъпва най-последователни демократични и революционни идеи. След избухване на Априлското въстание (1876) Б. организира въстаническа чета, която на 17 май 1876 слиза на бълг. земя — при с. Козлодуй, Врачански окръг. В тежки сражения четата стига до Врачанския балкан; Б. загива в подножието на връх Камарата.

Б. не е чужд на великото Кирило-Методиево дело, което за него има не само общославянско, но и общочовешко значение. Разбиранията му се изграждат въз основа на съвременните му научни изследвания върху живота и дейността на слав. просветители. Б. не се занимава с по-специалните въпроси из нейната история, свързани с условията и причините за нейното възникване и с конкретното ѝ развитие. За него е важно, че жизнеността и развитието на кирило-методиевските традиции говорят за величието, за културната мощ на бълг. народ в миналото, че те поддържат борческия му дух и волята за победа. По спомени на съвременници на 11 май 1867 в Калофер Б. произнася пламенна реч по случай празника на Кирил и Методий, в която между другото казва: „Нам трябват свобода и истински правдини, които никога не се дават с молитви и благословии." Речта му приличала на „буря, порой, който завлече всичко".

Ярък израз на отношението си към солунските просветители Б. дава в статия, печатана във в. „Знаме" (г. I, бр. 15, 9 май 1875). Това е най-хубавата и правдива оценка на Кирило-Методиевото дело, дадена от бълг. възрожденска мисъл. С необикновена прозорливост Б. очертава значението му в живота на бълг. народ и на всички славяни. Статията започва ударно: „В историята на сичките почти европейски народи се срещат такива личности, на които деятелността е имала общочовечески характер и затова по своето всемирно значение заслужава почит и уважение от страната на всеки един човек." Според Б. Кирило-Методиевото дело е от тия явления в миналото на Б-я, които „ни дават право да се гордеем, че и ние сме внесли някога си нещо в историята на общочовеческият напредок, и които, разбира се, тряба да възбуждат почет и уважение не само в душата на нашето младо поколение, но на секи честен, искренен и признателен славянин". По-нататък то е характеризирано като „начало на оная знаменита в старо време славянска култура, за която възпоменанията днес сближават и въодушевляват с взаимни симпатии

ГОДИНА I. БУКУРЕЩЪ, 9. МАЯ 1875. БРОЙ 15.

ЦѢНАТА НА ВѢСТНИКЪТЪ.

Въ Румъния за година . . . . 14 франка.
За полвина год. . . . . 8 „
Въ България и въ Сърбия . . 17½ „
Въ Австрия . . . . . 16 „

Писма неплатени за не приемать.

ЗНАМЕ

вѢстникъ политически и книжевни.

ПИСМА, ДОПИСКИ

и всѣкъ онъ вѣстникътъ що да се испращать до редакцията: Калея Виторулуй номеръ 6, въ който що да стане и подписката за вѣстникътъ.

За обявленія съ цѣна по рѣдъ 20 бани.

Излазя веднашъ презъ недѣлята — въ Петекъ.

Въ Букурещъ, както и друга година, 11 Маия, т. е. денѣтъ на нашите равноапостолни братя св. Кирила и Методия, ще да са празднува съ особено тържество. Утрешта ще да има тържествена служба въ българската черкова св. Кириль и Методия, а вечерьта часътъ по 7 и половина угощение въ традината Ошеръ. Призованъ са сичките българе отъ столицата да присѣтствовать утрешта на божественната служба, а вечерьта да заповѣдать на банкетъ. Билетите за угощение са напрать за продань у г-на Ив. Кавалджиева. Цѣната имъ е 7 франга единъ.

(Съобщено.)

БУКУРЕЩЪ, 8. Маия.

Въ историята на сичките почти европейски народи са срѣщать такива личности, на които дѣятелностьта е имала общечовѣчески характеръ и за това, но свойто всемирно значение, заслужва почить и уважение отъ страната на сѣка единъ човѣкъ, който не е до толкова безсовѣстенъ, за да каже: „азъ исплатихъ вече длъжностьта си къмъ отечеството, което ме е родило, и не длъжа вече нищо на човѣчеството, което ни е дало срѣдства да живѣя.“ И въ историята на нашенъ потѣпканъ и поробенъ нашето младо поколѣнія, но на сѣки чесенъ, искренень и признателенъ славянинъ. Едно отъ тие събитія, безъ съмнѣние, е кръщенството на българскиятъ народъ, т. е. приемянето на оноя хуманно човѣческо учение, което отъ една страна ако и да принесе злодѣи съ себѣ си въ Византія зарадата на нашето политическо падение, но отъ друга страна турна начало на онаа знамената въ старо време славянска култура, за които воспоменаванія днесъ сближаватъ и вдушевлявать съ взаимни симпатіи почти сичките славянскія племена. Днесъ почти сичкиятъ славянски миръ празднува деньтъ 11 Маия и днесъ сѣки славянинъ въздава честь и хвала на двамата наши солунски братія Кирила и Методія. Тие са гениите, които са записале знаменитото събитіе въ нашата бурна исторія и тие са представителите предъ богътъ на славянскиятъ братски, равноправенъ и свободенъ съюзъ. Като българе и проповѣдници на свободата, на братството и на сближението между славяните, нашата длъжность е да видиме какво значение има, и трѣба да има, за наше деньтъ, въ който ние празднуваме паметьта на нашите равноапостолни братя. За насъ ще е важно до толкова и тѣхното значение въ историята на христіанството и на православната восточна черкова, за това ние оставаме настоящето, до какъвто бѣше достигнало и съществуването на българскиятъ народъ. Нѣма повече отъ 20 години, отъ както тая нашиятъ ги подновя наново чрезъ борбата, която плаши между българскиятъ и гръцкиятъ елементъ и която направи 11 Маия праздникъ на побѣда надъ православно-разбойническиятъ развратъ, праздникъ за освобождението ни отъ фанариотскиятъ дългополи тирани и праздникъ за нашето историческо възрождение. Така 11 Маия става праздникъ народенъ, праздникъ, който ни напомня нашего преминало и настоящe, и праздникъ, който трѣба да ни вдушевлява съ идеята за пълно духовно и политическо освобождение. Но какъ празднуваме ние тоя знаменитъ и священъ за насъ праздникъ! Ето стаятъ вече толкова години, отъ както ние сме смѣкнале отъ шеята си фанариотскиятъ яремъ и отъ както живѣемъ самостоятелно въ черковно отношение; а сѣкираме са да празднуваме паметьта на тоя освобождение само за това, за да са попашемъ, попаднемъ в новеселнихъ и за да попиемъ, че отъ 365 дена въ годинята ние само тоя день посѣщаваме на народнѣтъ си и само въ тоя день бяваме патріоти. Да! патріоти сме ние, дордето сме пияни, народни сме дордето робътъ има още съ какво да ни храни! У насъ на тоя праздникъ патріотите четатъ слово

В. „Знаме“, бр. 15 от 9 май 1875 г.

почти сичките славянски племена“. Кирил и Методий са „гениите, които са записали знаменитото събитие в нашата бурна история и тие са представителите пред богът на славянскиият братски, равноправен и свободен съюз“. В тяхно име слав. народи водят борба за братско сближение и културно развитие: „Днес почти сичкият славянски мир празнува денят 11 мая и днес секи славянин въздава чест и хвала на двамата наши солунски братия Кирила и Методия.“ Българите, като проповедници на „сближението между славяните“, трябва да знаят „съвременното значение на празника“. Честването на двамата братя след Кримската война (1853—1856) се различава съществено от предишния църковен празник. В съответствие с новите обществено-политически условия Б. се стреми да даде нова насока за празнуването — то да бъде по-тясно и здраво свързано с националноосвободителните борби на бълг. народ. Празникът е излязъл из тесните рамки на църковната традиция и е станал вече „празник за победа над православно-разбойническият разврат, празник за освобождението ни от фанариотските дългополи тирани и празник за нашето историческо възрождение“. Той вече е „празник народен“, който „трябва да ни въодушевлява с идеята за пълно духовно и политическо освобождение“.

Изтъкнал така блестящо съвременното значение на Кирило-Методиевото дело, Б. изобличава онези „патриоти“, които четат речи за заслугите на слав. просветители и в същото време пред тежките народни страдания „дигат тостове за здравието на тирана, за дълго-

денствието на робството и за щастието на глупците". Б. възкликва: „Какъв срам и присмех за паметта на оние, които така пламенно и искрено са обичали човечеството и които така енергически и самоотвержено са работили за ползата и за свободата на своят народ." Такъв характер имат празненствата и сред бълг. емиграция. И за нея, „както в поробеното отечество на Кирила и Методия народният празник е тържество само на пиянството и на виковете...". Към всички тия „почитатели" на слав. апостоли Б. отправя укорните слова: „Патриоти сме ние, дордето сме пиени, народни сме, дордето робът има още с какво да ни храни!" Б. вижда новите сили в развитието на бълг. общество. Тези сили, съчетани с прогресивните тенденции в развитието на другите слав. народи и на цялото човечество, му дават основание да бъде оптимист относно по-нататъшната съдба на бълг. народ, да вярва в неговото близко освобождение. Бележит е заключителният акорд на статията: „11 мая скоро ще да бъде празник на нашата революция и на нашата свобода." Така Кирило-Методиевото дело се включва най-активно в програмата на бълг. революционна партия, става един от мощните двигатели в борбата за освобождение от османско робство.

Лит.: Ботев Хр. Празнуването на Кирил и Методи (В историята на всичките почти европейски народи. . .). — Знаме, 1, бр. 15, 9. V. 1875; Ботев Хр. Съчинения. Автентично издание под ред. на Ал. Бурмов и Ст. Божков. 2. С., 1960, с. 94—97; Ботев Хр. Събрани съчинения. Под ред. на Ст. Таринска. 2. С., 1976, с. 106—108; Ангелов Б. Ст. Борба за делото на Кирил и Методий. С., 1969, с. 94—99; Унджиев Ив., Цв. Унджиева. Христо Ботев. Живот и дело. С., 1975, с. 592.

Боню Ангелов

БОЯ́НСКИ ПАЛИМПСЕ́СТ — старобълг. глаголическо апракос евангелие от края на XI в. Към началото на XIIIв. глаголическият текст е бил заличен, за да може пергаментът да се използува за написване на среднобълг. кирилско апракос евангелие, намерено през 1845 от В. И. *Григорович* в Боянската църква край София и отнесено в Русия. Съхранява се в Ръкописния отдел на Държавната библиотека „Ленин" в Москва под № 1960 във фонда на Григорович. Началото и краят на ръкописа са изгубени. В днешния си вид съдържа 109 л. (218 с.), от които 42 л. (84 с.) са палимпсестни. От глаголическия текст са разчетени частично 26 с. от Ив. *Добрев*. Езикът на Б.п. споделя особеностите на късните старобълг. ръкописи. Паметникът е едноеров — знакът за малък ер липсва. Много често силният голям ер е изяснен в ѡ, а силният малък ер — в є. В редица случаи слабите ерови гласни са изпуснати. Има и примери, в които правописът на носовките се отклонява от старобълг. норми. Характерна морфологична черта е дателното окончание за м. и ср.р. ед. ч. - ѡмоу в сложните форми на прилагателните имена и причастията, както и редовната употреба на контрахирани форми за мин. несв. време. На места преписвачът не е имал усет за употребата на миналите деятелни причастия в им. пад. м.р. ед.ч. и на анафоричните местоимения във вин. пад. м.р. ед.ч. По-нови палеографски особености са опростеното начертание на знаците ѯ, ѯ и ѯ (без съединително кръгче в средата), честото лигатурно ъı, което почти не се среща в старобълг. паметници, и опростеното начертание на оу.

Лит.: Григорович В. И. Очерк путешествия по европейской Турции. Казань, 1848, с. 189; Кульбакин С. М. Материалы для характеристики среднеболгарского языка. 1. Боянское евангелие XII—XIII в. СПб, 1899, 69 с.; Ягич В. Энциклопедия славянской филологии. 3. СПб., 1911, с. 129, 233, 234, табл. 4/8, 9; Добрев Ив. Глаголическият текст на Боянския палимпсест. Старобългарски паметник от края на XI век. С., 1972, 126 с.

Иван Добрев

БРЕВИА́Р, бревиариум (лат. breviarium) — богослужебна книга на римокатолическата църква, която съдържа чинопоследования на молитве-

ните часове от денонощния кръг. Съответствува на часослова във виз.-слав. традиция. До VI в. броят и съдържанието на тези часове варират в отделните области, градове и храмове. Към края на този период в манастирите вече се извършва пълният цикъл на денонощните богослужения, т.е. вечерна, повечерие, полунощница, утринна, първи, трети, шести и девети час, а в енорийските храмове — само вечерна и утринна, без да е постигнато все още уеднаквяване на молитвеното и песенното съдържание.

Първото подробно описание на реда на манастирското богослужение от денонощния кръг е поместено в приписваните на Бенедикт Нурсийски „Regula monasteriorum" (ок. 530), основани на римската практика. Този ред е съставен от псалми (150-те псалми на кн. Псалтир), библейски песни (извлечени от Стария и Новия завет), антиени, стихове от псалмите, които отговарят на прокимните във виз. ритуал, отговори, химни, библейски четива от Стария и Новия завет, проповеди на църковни отци, жития на светци, уводни и заключителни формули в началото и в края на четивата и др.

Този римо-бенедиктински ред на денонощния богослужебен цикъл през VIII в. е разпространен с малки изменения в Галия, Англия и Германия. След VIII в. първоначално в манастирите, а от XVI в. в цялата Западна църква са прибавени още 2 последования — за покойниците и за Богородица.

Голямата натовареност на богослужението, наложена на цялата Западна църква от събора в Екс-ла-Шапел през 817 предизвиква опозицията на енорийското свещенство. От X—XI в. започва процес на съкращаване на денонощните богослужения. Появява се първият Б. („кратко резюме") в противовес на понятието plenarium (сборници, съдържащи пълното изложение на дългия чин). Първоначално Б. са наричани каталозите, в които са вписвани отделните елементи на дадения чин и които наподобяват бълг. типици. По-късно Б. се нарича и книгата, която съдържа извлечения от сборниците, с помощта на които дотогава се извършва пълният чин на денонощното богослужение. Този Б. бива реформиран многократно до XX в. В глаголически хърватски Б. от XIV в. (Салски бревиар и Виенски бревиар) и от XV в. (Люблянски бревиар и Новлянски бревиар) са поместени служби за Кирил и Методий по римокатолическата практика, които показват връзка в съдържанието си с по-старата слав. православна традиция (вж. *Служби за Кирил и Методий*).

Лит.: Grancolas J. Commentaire historique sur le bréviaire. 1727; Bäumer S. Histoire du bréviaire, trad. par R. Biron. Letouzey, 1905; Battiffol P. Histoire du brévière romain, 3 ed., Picard, 1911; Лавров П. А. Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности. Ленинград, 1930, с. XXXVII—XXXIX; Теодоров-Балан А. Кирил и Методи. 2. С., 1934, с. 15, 82—99; Callewaert C. Liturgicae institutiones, II. De breviar romani liturgia, 2 éd. Brugis, Beyaert, 1939; Brinktrine G. Il breviario romano, trad. ital. Roma, 1946; Merk K. J. Das Brevier und der Säkularklerus. Stuttgart, 1950; Sauchez Alised a C. El breviario romano. Madrid, 1951; Parsch P. Il breviario romano, trad. ital. Torino, Marietti, 1953; Righetti M. Manuale di storia liturgica. 2. Il breviario. 2 ed. Milano, 1955; Luykx B. L'influence des moines sur l'office paroissial. La Maison Dieu, 51, 1957, p. 55—81.

Благой Чифлянов

BRÈVIS HISTÒRIA — вж. *Херсонска легенда.*

БРЕГÀЛНИШКА МИ́СИЯ — възприето в науката обозначение за предполагаемата мисионерско-просветителска дейност на Константин-Кирил Философ (евентуално и на Методий) сред бълг. славяни, протекла в области по течението на р. Брегалница (ляв приток на р. Вардар; в дн. СР Македония) преди *Моравската мисия*. Дискусионният характер на свързаната с нея проблематика се дължи на несъгласуваност между истор. извори. От особено значение е фактът, че ЖК и ЖМ —

основните и най-авторитетни източници за живота и делото на слав. първоучители — не съдържат сведения за подобна дейност. На тях обаче се противопоставят вестите в значителен брой по-късни слав. и грц. паметници, които определено говорят, макар и твърде лаконично и не винаги еднакво, за Константин-Кирил и Методий като за непосредствени учители и разпространители на християнството сред българите. В това отношение внимание заслужават: 1. Краткото житие на Кирил (*Успение Кирилово*). След като отбелязва, че Константин Философ побеждава в диспут иконобореца патриарх *Йоан VII* Граматик (837—843), житиеписецът добавя: По том же шед въ Брѣгалнищѫ и обрѣт от словѣнскаго ѧзыка нѣколнко кр'щенѣх. И елнцѣх же не обрѣт кръщенѣх, он же к'ръстивь нх и приведе на православнѫѭ вѣрѫ. И напнсавь нмь кнпгы словѣнскым ѧзыком. И снх, нже обратн на вѣрѫ христїанскѫѭ, нд тысѫщѧ (Ал. Теодоров-Балан. Кирил и Методи. 2., С., 1934, с. 116). Броят на покръстените славяни (54 000) според други преписи на житието е 4050 или 51 000 (Й. Иванов. Български старини из Македония. С., 1931, с. 285). 2. *Проложното житие на Кирил*. Според него Моравската мисия предхожда дейността на слав. просветител сред българите: По семь нде в Мораву и многн наоучн вѣроватн Христовн ... По семь нде в болгары, проповѣдаѧ Христа (Ал. Теодоров-Балан, с. 35). 3. *Проложното житие на Методий*. Непосредствено след споменаването на *Хазарската мисия* текстът гласи: Просѧхоу же словенн кръщенна, а козарнн оучнтела, а моравлане нспнскопа, а болгарѣ оучнтела же н наставнпка (Ал. Теодоров-Балан, с. 38). 4. *Солунската легенда*. Идеята за предопределението на Константин Философ като просветител на българите е основна за произведението и се допълва от внушението, че те са богоизбран народ: Поѥше мене вѣгаре съ радостню велнкою н прнведоше мене въ градь Равьнь на рѣцѣ Брѣгалнпцѣ. Азь напнсахь нмь ѫв словѣ. Азь нхь мало вуахь, а онн самн много прѣобрѣтахѫ. Те бо, рече Господь, православноу вѣрѫ н хрнстнанство богѫ прѣдадоуть (Ал. Теодоров-Балан, с. 111). 5. Второто старобългарско *житие на Наум Охридски*. В него се сочи бълг. народностен произход на Наум, а началото на учителското му поприще е характеризирано с думите: ... н прнлепн се рав'ноапостолом Констадїнѫ Фїлософѫ н братѫ емѫ Мефодїю. Проходеште оуѵештѣ род мусїнскы н дал'матїнскын последова нх по въсѣд н даже до стараго Рнма (Ал. Теодоров-Балан, с. 135). 6. Старорускатa Повест за изминалите години (*Повесть временных лет*). Към годината 898, където се говори за Моравската мисия, е отбелязано: Костантнн же възвратнвсѧ въспят н нде ѵѵнть болгарьскаго ѧзыка, а Мефодни оста въ Моравѣ (Повесть временных лет. 1. М.—Л., 1950, с. 22). 7. *Моравската легенда*. Непосредствено преди изложението на Моравската мисия за Константин Философ е казано: Egressus vero venit primo ad Bulgaros, quos divina cooperatrice gratia sua praedicatione convertit ad fidem („Тръгвайки, той посещава преди всичко българите, които със съдействието на божието милосърдие обръща чрез проповедта си към вярата"; Ал. Теодоров-Балан, с. 203). 8. *Чешката легенда*. Събитията са предадени по следния начин: . . . sanctus Cyrillus, graecis et latinis apicibus sufficientissime instructus, postquam Bulgariam ad fidem Jesu boni convertisset, in nomine sanctae trinitatis... Moraviam est ingressus („...свети Кирил, изучил напълно гръцката и латинската

литература, след като покръсти България във вярата на добрия Исус, отиде в името на светата Троица. . . в Моравия"; Ал. Теодоров-Балан, с. 208). 9. *Дуклянската хроника*. Свидетелство за участие на Константин-Кирил в покръстването на българите съдържа V гл. на паметника: Post haec convertit totam gentem Bulgarorum et similiter baptizati sunt in fide sanctae trinitatis („След това [т.е. след Хазарската мисия] той обърнал в християнството цялото българско племе и по същия начин и те били покръстени във вярата на светата Троица"; И Б И, 12. С., 1965, с. 171).

Изброените извори представят мисиите на слав. първоучители в различна последователност, но във всички случаи ги изреждат до пристигането им в Рим. Единствено лат. легенда *Beatus Cyrillus* съобщава, че Константин-Кирил пътувал до Рим, след което се върнал в Б-я и оттам заминал за Моравия. В *Кристиановата легенда* данните в този смисъл са твърде неясни; налице е контаминация с *Кирил Александрийски* (V в.).

Поредицата слав. писмени свидетелства за мисионерска дейност на Кирил и Методий сред бълг. славяни се допълва от кратки вести, пръснати в богослужебни книги, напр.: Дı. Нже въ сты wца нашего Кирила философа, кртившаго болгары (часослов от XVI в., л. 138б, № 1907/818 от сбирката на манастира Драгомирна в Румъния).

Сред грц. извори, които поддържат представата за Кирил и Методий като бълг. просветители, са *Пространното житие на Климент Охридски* и *Краткото житие на Климент Охридски*. Първото още в увода си подчертава: Ὅσπερ οὖν καὶ τὴν τῶν Βουλγάρων χώραν ἐφώτισαν ἐν τοῖς ἐσχάτοις τοῦτοις καιροῖς πατέρες μακάριοι καὶ διδάσκαλοι... („По същия начин блажени отци и учители [Кирил и Методий] са просветили в тези последни времена българската земя. . ."; А л. М и л е в. Гръцките жития на Климент Охридски. С., 1966, с. 78—79). Второто вплита същото известие във встъпителната характеристика на Климент: . . . πρῶτος μετὰ τοῦ θείου Ναοὺμ, Ἀγγελαρίου καὶ Γοράσδου τὴν ἱερὰν μετ᾽ ἐπιμελείας ἐξεδιδάχθη γραφήν, μεταγλωττισθεῖσαν συνεργείᾳ τῇ κρείττονι πρός τὴν ἐνθάδε Βουλγάροις διάλεκτον ὑπὸ Κυρίλλου, τοῦ ὡς ἀληθῶς θεοσόφου καὶ ἰσαποστόλου πατρὸς καὶ πρῶτον σὺν Μεθοδίῳ τῷ πάνυ. διδασκάλῳ θεοσεβείας καὶ τῆς ὀρθοδόξον πίστεως τῶ Μυσῶν ἔθνει („Пръв заедно с божествения Наум, Ангеларий и Горазд усърдно изучил Свещеното писание, преведено с божествено съдействие на тукашния български диалект от Кирил, истински богомъдър и равноапостолен отец, и отначало още бил с Методий, известния учител на мизийския народ на благочестие и православна вяра"; А л. М и л е в, Гръцките жития, с. 174—175). И според грц. жития на Наум Охридски слав. първоучители и техните ученици са действували в бълг. земи и са създали азбука и книги на бълг. език. Напр. в житийния текст, познат под името „Мосхополски", за тях се твърди, че „прекарвали тогава в пределите на България" (. . . οἱ ὁποῖοι διέτριβον τότε εἰς τά μέρη τῆς Βουλγαρίας. . .; А л. Теодоров-Балан, Кирил и Методи, с. 179).

Въз основа на Хронографията на Продължителя на Теофан (Theophanis continuati Chronographia), която е съставена по нареждане на Константин VII Багренородни (913—959) и излага събитията след 813, в науката е изказвано предположение, че Методий е покръстил княз *Борис I* (852—889). В нея става дума за грц. монах-живописец на име Методий (Μεθόδιος ὄνομα τῶ ἀνδρί), който нарисувал пред бълг. княз картината на Страшния съд, и той, обладан от страх, „в дълбока нощ приел божественото кръщение" (И Б И, 9. С., 1964, с. 117).

Не е установено от кои първоизточници тръгват известията за непосредствена просветителска работа на Кирил

и Методий сред бълг. славяни, нито точно кои истор. събития са залегнали в тяхната основа. Несъмнено е обаче, че се касае за много стара писмена традиция, която отразява някакъв реален истор. спомен. Тя се поддържа през цялото Средновековие и намира отражение и в труд, възникнал в най-ранния етап от развитието на славистичната наука: монографията на Й. С. *Асемани* за Кирил и Методий, публикувана в съчинението му „Kalendaria ecclesiae universae" (т. III, 1755), е озаглавена „De Sanctis Cyrillo et Methodio Slavorum Apostolis. Deque Chazaris, Bulgaris et Moravis ad Christi Fidem conversis". Не е изключена зависимостта на тази традиция от факти като проникването на християнството в югозападните бълг. земи преди официалното покръстване на страната в 864, назначаването на Методий за управител на слав. област (все още нелокализирана със сигурност), църковно-организационната дейност на княз Борис I в Брегалнишката епархия (В. Златарски. История на българската държава през средните векове. I, 2, с. 217, 241—243). Безспорно е и значението на бълг. характер на Кирило-Методиевия книжовен език, както и на решаващата роля на Б-я за съхраняването и развитието на Кирило-Методиевото дело след 885. Ако в този по-общ смисъл връзката на слав. първоучители с бълг. народност и бълг. културна история е утвърдена като основна постановка в славистиката, около Б.м. съществуват съмнения и недоказани предположения.

Общо взето, значителен брой изследователи са склонни да приемат версията за просветителска дейност на Кирил и Методий сред бълг. славяни. Тя намира подкрепа още у Й.-Ф. *Добнер*, Й. *Добровски* и А. Х. *Востоков*. П. Й. *Шафарик* убедено поставя началото на слав. богослужение в Б-я, като се основава на посочената от *Черноризец Храбър* 855 г. за създаването на слав. писменост, на данните у *Йоан Екзарх*, на Моравската легенда, Чешката легенда, Пространното житие на Климент Охридски, на някои летописни сведения (напр. Дуклянската хроника). Той дори приема, че Методий лично е покръстил княз Борис I в 861. Хронологическия ред на събитията у староруския летописец Нестор (т.е. известието на Повесть временных лет) смята за погрешен. Шафарик отдава първостепенно значение на бълг. езикови черти на Кирило-Методиевите преводи и извлича цяла редица доказателства за своята теза от състоянието на бълг. просвета и книжнина през Златния век.

След публикуването на Солунската легенда (от Йордан Хаджиконстантинов-Джинот в 1856) и на Успение Кирилово (от А. Ф. *Гилфердинг* в 1858) двата паметника попадат в центъра на научния интерес във връзка с Б.м. Мненията фактически се определят от гледищата върху тях с оглед на тяхната старинност и достоверност. При това винаги се държи сметка за зависимостта им от ЖК и ЖМ. Становището за начална употреба на слав. книги в Б-я споделя М. П. *Погодин*, а Гилфердинг изтъква сред аргументите си „най-неопровержимия факт: свидетелството на езика": „Чем более мы знакомимся с нынешним наречием болгар македонских, тем яснее становится, что оно представляет в живой речи народа те свойства, которые служат отличительными, так сказать диалектическими, признаками церковнославянского языка в ряду ветвей славянских" (Кирилло-Мефодиевский сборник, 1865, с. 150—151). В разсъжденията си по въпроса за началото на слав. писменост В. А. *Билбасов* настойчиво подчертава значението на Солунската легенда и на Успение Кирилово. Според него откриването им представлява „епоха в проучването на историята на славянските първоучители", защото те показват „естествената изходна точка" на Константиновата мисионерска дейност. Билбасов смята, че ЖК е съставено по Успение Кирилово. Той допуска още, че Методий е посетил княз Борис I, макар легендата за живо-

писеца и картината на Страшния съд да не му вдъхва особено доверие. Н. Л. *Туницки* твърди, че слав. богослужение в Брегалнишката област е въведено при Борис I. На Солунската легенда гледа като на типичен легендарен паметник, но вярва в достоверността на Успение Кирилово (с изключение на сведението за бълг. произход на Константин Философ, което според него е късна добавка). Посещението на Методий при княза отнася към последните години от живота на слав. първоучител. И. *Огиенко* не се съмнява, че Кирил и Методий са работили в Б-я, но намира, че е твърде трудно да се установи точно кога.

Проникнат от дълбоко убеждение в документалната стойност на ЖК, А. Д. *Воронов* пръв обосновава аргументирано съмненията относно Б.м. Той категорично отхвърля мнението на Билбасов, че Успение Кирилово е първоизточник на ЖК. Според него се касае за компилативен паметник, съставен към края на XI или началото на XII в., който показва зависимост от ЖК, *Похвалното слово за Кирил* от Климент Охридски и особено от Пространното житие на Климент Охридски. Това обяснява и сведенията за мисионерско-просветителска дейност в Брегалнишката област. Значението на този край според него е преувеличено. По същия начин окачествява Успение Кирилово и И. И. *Малишевски*, затова в труда си „Святые Кирилл и Мефодий, первоучители славянские" (1886) съзнателно не отделя внимание на Б.м. На тази позиция застава Е. Е. *Голубински*. В спор с В. И. *Ламански* той защищава достоверността на ЖК и убеждението си, че слав. азбука и първите преводи са правени във връзка с Моравската мисия, а не за бълг. славяни. Тази теза подкрепя с по-други съображения А. И. *Соболевски*. Във връзка с хипотезата си, че епископ *Константин Преславски* е работил в Солун и в Брегалнишката епархия, той мисли, че на Константин-Кирил се приписва дейност в тази област поради смесване на имената. По добна контаминация вижда в Солунската легенда Й. *Иванов*. Според него в области по течението на р. Брегалница е действувал като просветител не Константин-Кирил, а Кирил Кападокийски (VII в.), който е приспособил за нуждите на слав. духовен живот грц. азбука. Само в този смисъл за него Солунската легенда има истор. стойност (както и със сведенията, които дава за митрополит Йоан Солунски, за гр. Равен, за слав. нападения над Солун). Предположението за просветителска дейност на слав. първоучители сред бълг. славяни не споделя и В. *Ягич*.

През последните две десетилетия подемът на кирилометодиевистиката се отразява и на проучванията около Б.м. На този въпрос посвещава редица публикации Б. Панов. Според него проявите на Константин-Кирил като просветител на славяните в Брегалнишката област съвпадат по време с дейността на Методий като управител на слав. княжество и са част от виз. политика спрямо славяните от Струмишко-Брегалнишкия край, насочена срещу завоеванията на българите. Кирил е започнал Б.м. в началото на 50-те г. на IX в., т.е. преди *Сарацинската мисия* (която Панов отнася не към 850—851, а към 855—856). Между другото Константин е имал задачата да бъде в помощ на Методий. Завладяването на тази област от княз Борис I около 852 слага край на дейността на слав. първоучители там. Методий отива в Олимп, а Кирил е изпратен при сарацините. В изясняването на своето становище Панов не прибавя нови доказателства в сравнение с изложените в науката преди него, произволно отъждествява управляваната от Методий област със Струмишко-Брегалнишкия край, а в тълкуването на провежданата от княз Борис I политика изпада в пълно противоречие със свидетелствата на всички документални източници за отношението на бълг. владетел към Кирило-Методиевото дело и изобщо към слав. просветна кауза.

Сред най-убедените привърженици на гледището за мисионерско-просветителска работа на Кирил и Методий сред българите е Е. *Георгиев*. Той изгражда система от аргументи, които съобразява със своята теза за приоритета на *кирилицата* спрямо *глаголицата*, без да отрича филологическия гений на Константин Философ, проявен при създаването на глаголическото писмо, и епохалното значение на това писмо в слав. културна история. Противоречието между Пространните жития на слав. първоучители и паметниците, които свидетелствуват по един или друг начин за ранна дейност на двамата братя сред бълг. славяни, той обяснява с появата на житията сред западните славяни. Във връзка с годината 855, която сочи Храбър, Георгиев изказва мнение, че Константин-Кирил не е създал изведнъж глаголицата. Сред бълг. славяни той разпространява нейния първоначален вариант, като типичните за слав. реч букви създава по-късно, непосредствено преди Моравската мисия. Това не изключва възможността Кирил да е разпространявал сред българите и усвоеното от него в Южна Русия слав. писмо (кирилицата), което именно по тази причина се свързва с неговото име. Сред бълг. славяни Кирил и Методий работят два пъти — преди и след Хазарската мисия. Между коментираните по повод на Б.м. паметници Георгиев изтъква особено Успение Кирилово, защищавайки неговата старинност, но не го представя като по-ранен паметник в сравнение с ЖК. Хронологически той го отнася към т. нар. от него ранен цикъл кратки жития в старобълг. литература (Успение Кирилово, Проложното житие на Методий, нестигналото до наше време старобълг. житие на Климент Охридски, най-старото житие на Наум Охридски), като поставя на обсъждане възможността то да бъде причислено към книжовното наследство на Климент.

Лит.: Добровский Й. Кирилл и Мефодий, словенские первоучители. Историко-критическое исследование. М., 1825, с. 49; Шафарик П. Й. Славянские древности. 2., 2. М., 1848, с. 322—344; Пигулевский И. Деятельность Кирилла и Мефодия среди фракийских, македонских и болгарских славян. — Университетские известия, 1862, 5, прил. с. 1—44; Гильфердинг А. Ф. О Кирилле и Мефодие и тысячелетней их годовщине. — В: Кирилло-Мефодиевский сборник. М., 1865, с. 150—153; Погодин М. П. В память о св. Кирилле и Мефодие. — В: Кирилло-Мефодиевский сборник. М., 1865, с. 111—112; Бильбасов В. А. Кирилл и Мефодий по западным легендам. СПб., 1871, с. 5, 60—61, 150, 178—179; Воронов А. Главнейшие источники для истории свв. Кирилла и Мефодия. Киев, 1877, с. 191—193; Первольф О. О. Славянский язык и его судьбы у народов славянских. — В: Мефодиевский юбилейный сборник. Варшава, 1885, с. 119; Малышевский И. Святые Кирилл и Мефодий, первоучители славянские. Киев, 1886, с. 108—109; Соболевски А. Епископ Константин. — СбНУ, 18, 1901, с. 70—71; Иванов Й. Северна Македония. С., 1906, с. 58—72; Голубинский Е. Е. По поводу перестроя В. И. Ламанским истории деятельности Константина Философа, первоучителя славянского. — ИОРЯС, 12, 1907, 2, с. 376; Jagić V. Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache. Berlin, 1913, с. 5; Туницкий Н. Л. Св. Климент, епископ словенский. Его жизнь и просветительная деятельность. Сергиев Посад, 1913, с. 217, 231—235; Лавров П. Кирило та Методій в давньо-слов'янському письменстві. — Київ, 1928, с. 170; Огієнко І. Костянтин і Мефодій. Їх життя та діяльність. 1. Варшава, 1927, с. 192—198; 2. Варшава, 1928, с. 180—181; Георгиев Ем. Кирил и Методий, основоположници на славянските литератури. С., 1956, с. 94—100; Јурковић Љ. Прва дипломатска мисија Константина Филозофа-Ћирила просветитеља Словена. — Зборник за друштвене науке, 13—14, Нови Сад, 1956, с. 37; Георгиев Ем. Работили ли са Кирил и Методий като просветители на българските славяни? — В: Езиковедски изследвания в чест на акад. Ст. Младенов. С., 1957, с. 235—245; Георгиев Ем. Разцветът на българската литература в IX—X в. С., 1962, с. 42—55; Истрин В. А. 1100 лет славянской азбуки. М., 1963, с. 16; Панов Б. Карактерот на дејноста на браќата Кирил и Методија во Македонија. — Просветно дело, 19, 1963, 7—8, с. 375—388; Алексова Б. Баргала-Брегалница во светлината на новите археолошки истражувања. — Гласник на Институтот за национална историја, 9, 1967, 3, с. 12—13; Георгиев Ем. Родината на Кирило-Методиевото дело. — ККФ I, с. 31—43; Георгиев Ем. Кирил и Методий. Истината за създателите на българската и славянска писменост. С., 1969, с. 307—

319; Дуйчев И. Пространно гръцко житие и служба на Наум Охридски. — ККФ1, с. 277—279; Петканова-Тотева Д. Кирил и Методий в някои легендарни книжовни паметници. — ККФ1, с. 75—94; Панов Б. Дејноста на Кирил и Методија во Македонија. — В: Симпозиум 1100 годишнина од смртта на Кирил Солунски. 1. Скопје, 1970, с. 163—185; Златарски В. История на българската държава през средните векове. 1., 2, С., 1971, с. 59—67, 210—222, 241—243; Панов Б. Брегалничката мисија на Константин Филозоф-Кирил. — Историја, 8, 1972, 1, с. 41—49; Georgiev E. Die slavischen Aufklärer Konstantin-Kyrill und Method und die bulgarischen Slaven. — Palaeobulgarica, 1, 1977, 1, с. 7—13; Георгиев Ем. Возникновение оригинальной староболгарской агиографии. — Palaeobulgarica, 2, 1978, 4, с. 14—23; Петков Г. Из ръкописната сбирка на манастира Драгомирна (Румъния). — Старобългарска литература, 8, 1980, с. 57; Дончева-Панайотова Н. Легендата за покръстването на българите от Кирил и Методий във възрожденската литература. — ККФ3, с. 254—267.

Лиляна Грашева

БРЮКНЕР, Александър (Brückner, A.) (29. I. 1856—24. V. 1939) — полски славист, литературен историк, езиковед, етимолог. Роден в гр. Торнопол, Полша. Образованието си получава в Лвов, Виена (при Фр. *Миклошич*), Лайпциг, Берлин (при В. *Ягич*). Доц. в Лвовския и Виенския унив. (1878—1881), проф. по слав. езици и литератури в Берлинския унив. (1881—1924), член на Полската (1888), Петербургската (1890), Пражката и Белградската АН. Учен с огромна ерудиция и изключителна продуктивност (около 1500 научни разработки). Б. е последният представител на универсалната позитивистична филология. Умира в Берлин.

Основните изследвания на Б. в областта на културната история са забележителният по своята научна и познавателна стойност синтетичен труд „Dzieje kultury polskiej" (t. 1—3, 1939), „Różnowiercy polscy" (1905), „Encyklopedia staropolska" (t. 1—2, 1939). Литературните му проучвания са съсредоточени предимно в областта на старополската литература. Неговите историко-литературни студии — „Średniowieczna poezja łacińska w Polsce" (1892—1894), „Kazania średniowieczne" (1895—1896), „Apokryfy średniowieczne" (1900—1904), "Psałterze polskie do połowy XVI w." (1902), „Literatura religijna w Polsce średniowiecznej" (1902—1904), фундаменталната монография „Mikołaj Rej, studium krytyczne" (1905) и др., изцяло променят представите за полската средновековна литература и писменост. Основа на тези теоретични трудове са многобройните, често с изключителна научна стойност библиографски и архивни открития и филологическата им обработка — най-старият цялостен полски текст на „Kazania świetokrzyskie", „Rozmyślania przemyskie", „Ogród fraszek" на В. Потоцки и др. Обобщение на тези изследвания са трудовете „Geschichte der polnischen Literatur" (1901), „Dzieje literatury polskiej w zarysie" (t. 1—2, 1903) и др. Като изследовател на полския език Б. представя в своите работи процеса на формирането на полския книжовен език. Първата му важна езиковедска работа е студията „Die slavischen Fremdwörter im Litauischen" (1872), която дава началото на редица изследвания на чуждите заемки в полския език, намерили обобщение в „Cywilizacja i język. Szkice z dziejów kultury polskiej" (1901) и „Walka o język" (1917). Най-голямото и значително дело на Б. в областта на етимологията е „Słownik etymologiczny języka polskiego" (1926—1927), в областта на историята на полския език — „Dzieje języka polskiego" (1906), представен и в немска версия — „Geschichte der älteren polnischen Schriftsprache" (1922).

Като езиковед-славист и изследовател на стари слав. писмени паметници Б. изпъква особено с многобройните си студии върху делото на Кирил и Методий, оценявано от него изключително високо, и върху техните жития. За пръв път взема отношение по тези проблеми в рецензия върху труда на Л. Гьоц „Geschichte der Slavenapostel Konstantinus und Methodius" (в КН, 13, 1899, с. 830—832). Четири години по-късно отново се връща към тази те-

ма в „Cyryl i Metody“ (Przegląd Polski, 1, 1903, s. 427—474); „O prawdzie i świętych prawosławnych (Słowo Polskie, 1903, № 465—471); „Walka o apostołów słowiańskich“ (Słowo Polskie, 1903, № 588, 590, 594); „Legendy o Cyrylu i Metodym wobec prawdy dziejowej. Szkic z dziejów chrześcijaństwa u Słowian“ (Rocznik Towarzystwa Przyjaźni Nauki w Toruniu, 30, 1903, p. 1—49); същото отделно (Toruń, 1903); „Mystifikationen I. Die Wahrheit über die Slavenapostel und ihr Wirken“ (Beilage zur Allgemeinen Zeitung, № 163, 1903, s. 145—149); „Cyrillo-Methodiana, 2. Thesen zur Cyrillo-Methodianischen Frage“ (ASPh, 28, 1906, s. 186—229; „Próbki najnowszej krytyki historycznej“ (Przegląd Historyczny, 3, 1906, p. 1—121, 146—161); „Co sądzić o „Żywotach“ Cyryla i Metodego“ (KH, 22, 1908, p. 1—15); „Cyryl i Metody. Nowe źródła i opracowania“ (Przegląd Historyczny, 1908, 6, 295—305, 1908, 7, 159—168); обширнатастудия „Die Wahrheit über die Slavenapostel“ (Tübingen, 1913, 127 p); „Cyrill und Method“ (ASPh, 42, 1929); „Cyrillo-Methodiana“ (Lwów, 1933, s. 26); „Cyrill und Method“ (Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte, 9, 2, 1935, s. 184—199).

Б. подценява истор. стойност на ЖК и ЖМ. Неговата теза, че Константин по собствена воля и по чисто религиозни подбуди предприема Моравската мисия, както и отричането на политическия елемент в нея, е сериозно оспорвана от много учени.

Съч.: Litu-slavische Studien. 1. Die slavischen Fremdwörter im Litaunischen. Weimar, 1877, 14+207; Średniowieczna poezja łacińska w Polsce. — Rozprawy Wydziału Filologicznego Akademij Umiejętności w Krakowie, 16, 1892, 69 p.; 22, 1893, 62 p.; 23, 1894, 52 p.; Kazania średniowieczne. — Rozprawy Wydziału Filologicznego Akademij Umiejętności, 24, 1895, 1, 60 p.; 24, 1895, 2, 74 p.; 25, 1896, 3, 91 p.; Geschichte der Slavenapostel Konstantinus und Methodius. — KH, 13, 1899, p. 830—832; Apokryfy średniowieczne. — Rozprawy Wydziału Filologicznego Akademij Umiejętności w Krakowie, 28, 1900; 40, 1904; Geschichte der polnischen Literatur. Leipzig, 1901, 635 p.; Psałterze polskie do połowy XVI wieku. — Rozprawy Wydziału Filologicznego Akademij Umiejętności w Krakowie, 34, 1902, 83 p.; Literatura religijna w Polsce średniowiecznej. 1. Kazania i pieśni. Warszawa, 1902, 235 p.; 2. Piśmo Święte i Apokryfy. Warszawa, 1903, 164 p.; 3. Legendy i modlitewniki. Warszawa, 1904, 187 p.; O prawdzie i świętych prawosławnych. — Słowo Polskie, 8, № 465, 6. X. 1903; 467, 7. X. 1903; 469, 8. X. 1903; 471, 9. X. 1903; Walka o Apostołów Słowiańskich. — Słowo Polskie, 8, № 588, 17. XII. 1903; 590, 18. XII. 1903; 594, 21. XII. 1903; Cyril i Metody. — Przegląd Polski, 1, 1903, p. 427—474; Legendy o Cyrylu i Metodym wobec prawdy dziejowej. Szkic z dziejów chrześcijaństwa u Słowian. — Rocznik Towarzystwa Przyjaźni Nauki w Toruniu, 30, 1903, p. 1—49; Mystifikationen. 1. Die Wahrheit über die Slavenapostel und ihr Wirken. — Beilage zur Allgemeinen Zeitung, № 163, 1903, p.145—149; Dzieje literatury polskiej w zarysie. 1—2. Warszawa, 1903, 1., 476 p.; 2., 497 p. (2 изд. Warszawa, 1908, 3 изд. Warszawa, 1924); Różnowiercy polscy. Szkice obyczajowe i literackie. Seria 1. Warszawa, 1905, 280 p.; Cyrillo-Methodiana. 2. Thesen zur Cyrillo-Methodianischen Frage. — ASPh, 28, 1906, p. 186—229; Co sądzić o „Żywotach Cyryla i Metodego“. — KH, 22, 1908, p. 1—15; Cyryl i Metody. Nowe źródła i opracowania. — Przegląd Historiczny, 1908, 6, p. 295—305; 7, p. 159—168; Dzieje języka polskiego. Lwów, 1906, 186 p. (2 изд. Lwów, 1913, 3 изд. Warszawa, 1925); Die Wahrheit über die Slavenapostel. Tübingen, 1913, 127 p.; Walka o język. Lwów, 1917, 284 p.; Geschichte der älteren polnischen Schriftsprache. Lipsk, 1922, 83 p.; Cyrill und Method. — ASPh, 42, 1929, p. 161—183; Dzieje kultury polskiej. 1—3. Warszawa, 1931 (2 изд. 1—4. Warszawa, 1939, 3 изд. 1—4. Warszawa, 1957—1958); Cyrillo-Methodiana. — KH, 47, 1933, p. 529—552; Cyrill und Method. — Zeitschrift für osteuropäische Geschichte, 9, 1935, 2, p. 184—199; Encyclopedia staropolska. 1. Warszawa, 1939, 956 p.; 2. Warszawa, 1939, 1070 p.

Лит.: Jagić V. — ASPh, 28, 1906, p. 161—255; Pastrnek F. — Deutsche Literatur-Zeitung, 36, 1913, p. 1122—1124; P. J. — Vlast, 30, 1913, p. 104—107; Naegle A. Theologische Revue, 12, 1913, p. 437—441; Novotný V. — LF, 41, 1914, p. 304—308; Bidlo J. — ČMM, 38, 1914, p. 101—107; Studia staropolskie. Księga ku czci Aleksandra Brücknera. Kraków, 1928, 9+793 p.; Vajs J. — Slavia, 13, 1934—1935, p. 718—725; Лекова Ив. — МкП, 9, 1933, 2, с. 132—136; Lehr-Spławiński T. Aleksander Brückner. — Język polski, 24, 1939, p. 91—92; Krzyżanowski J. Aleksander Brückner. — Pamiętnik Literacki, 36, 1946, 1—2, p. 60—73; Taszycki W. Aleksander Brückner. — Rozprawy i studia polonistyczne. 3. Wrocław, 1965, p. 362—367; Aleksander Brückner (1856—1939). — In:

Bibliografia literatury polskiej Nowy Korbut. 13. Literatura pozytywizmu i Młodej Polski. Warszawa, 1970, p. 276—291; W trzydziestolecie śmierci Aleksandra Brücknera. Kraków, 1971, 212 p.

Пенка Баракова

БУДИЛОВИЧ, Антон Семьонович (24. V./5. VI. 1846—12/25. XII. 1908) — руски славист, историк, филолог и педагог. Роден в с. Комотово, Гродненска губ. Завършва Историко-филологическия фак. на Петербургския унив. (1867), където остава да се подготвя за професорско звание под ръководството на В. И. *Ламански* и И. И. *Срезневски*. Редовен проф. в Нежин (1875—1881), Варшава (1881—1892), Юрев (дн. Тарту, Естонска ССР, 1892—1901). Член-кор. на Петербургската АН (1882), на Сръбската АН, на Чешката АН, почетен член на Петербургската духовна академия. Редактор на сп. „Славянское обозрение" (1892) и на в. „Московские ведомости" (1908). Умира в Петербург.

Научните интереси на Б. са насочени главно към слав. филология. Разглежда и въпроси на старобълг. език (според неговата терминология — „старославянски" и „църковнославянски") — произхода на Кирило-Методиевия език, времето на създаване на двете азбуки — глаголица и кирилица, развоя на слав. култура, влиянието, което старобълг. език оказва върху оформянето на литературните езици на другите слав. народи. В редица свои публикации подчертава, че в основата на езика на Кирил и Методий стои един от диалектите на бълг. език. Принос в разработката на тези проблеми е трудът му „Начертание церковнославянской грамматики" (1883), в който се разглеждат фонетични, морфологични и синтактични въпроси. В труда си за 13-те слова на *Григорий Богослов* от XI в. Б. идва до заключението, че езикът на този паметник се доближава до езика на Супр. сб. и че „основният му звуков фонд е старобългарски": има следи от глаголически оригинал; в много случаи носовките се употребяват правилно; налице е и смесване на носовките и т.н. Изводът му е, че преводът е направен от старобълг. оригинал. По повод 1000-годишнината от смъртта на Методий Б. организира отпечатването на „Мефодиевский юбилейный сборник" (Варшава, 1885) и го редактира. В него са поместени работи на Н. А. Лавровски, О. О. Перволф, П. А. Кулаковски, К. Я. Грот, Ф. Ф. Зигел. Б. участвува с публикацията „Несколько мыслей о греко-славянском характере деятельности свв. Кирилла и Мефодия" (117 с.).

Съч.: Исследование языка древнеславянского перевода XIII слов Григория Богослова по рукописи имп. Публичной библиотеки XI века. СПб., 1871, 152 с.; XIII слов Григория Богослова по рукописи имп. Публичной библиотеки XI века. СПб., 1875, 12+285 с.; Анализ составных частей славянского слова с морфологической точки зрения. Киев, 1877. 106 с.; Несколько замечаний об изучении славянского мира. СПб., 1878. 54 с.; Первобытные славяне в их языке, быте и понятиях по данным лексикальным. Исследования в области лингвистической палеонтологии славян. — Известия Нежинского историко-филологического института, 2, 1878, с. I—XXII, 1—264; 3, 1879, с. 265—408, I—XV; Начертание церковнославянской грамматики, применительно к общей теории русского и других родственных языков. Варшава, 1883. 364 с.; Несколько мыслей о греко-славянском характере деятельности свв. Кирилла и Мефодия. — В: Мефодиевский юбилейный сборник. Варшава, 1885, с. 1—117; Общеславянский язык в ряду других общих языков древней и новой Европы. 1—2. Варшава, 1892, 812 с.; Несколько замечаний о научной постановке славянской истории, ее объеме, содержании и периодах. Юрьев, 1898, 42 с.; К вопросу о литературном языке на юго-западной Руси. Юрьев, 1900. 31 с.

Лит.: Карский Е. Ф. Памяти А. С. Будиловича. — РФВ, 61, 1909, 1, с. 149—161; Грот К. Я. Памяти Антона Семеновича Будиловича. — Исторический вестник, 30, 1909, с. 1097—1122; Ягич В. История славянской филологии. СПб., 1910, с. 789—794; Булахов М. Г. Восточнославянские языковеды. 1. Минск, 1976, с. 42—44; Традиции русского языкознания на Украине. Киев, 1977, с. 47—49; Лаптева Л. П., М. В. Никулина. — Славяноведение в дореволюционной России. Биобиблиографический словарь. М., 1979, с. 86—88.

Мила Пулева

БУНИНА, Ирина Константиновна (12. II. 1918) — съветска филоложка. Родена в Москва. Завършва Филологи-

ческия фак. и аспирантура по бълг. диалектология в Московския унив. Защищава дисертация на тема „Говорът на олшанските българи". От 1951 до 1973 е научна сътрудничка в Инст. за славянознание и балканистика при АН на СССР. Участвува в диалектоложките експедиции на института в Б-я и в бълг. села в Бесарабия. Б. работи главно в две области: бълг. диалектология и проблеми на вида и времето в слав. езици. Авторка е на редица статии върху историята и съвременното състояние на отделни бълг. говори (говора на олшанските българи, говора на с. Суворово в УССР и др.) и върху бълг. и сърбохърватските глаголни времена. Монографията ѝ „Система времен старославянского глагола" (1959) е синхронно изследване, изпълнено с методиката на структурния анализ. Б. установява, че основната корелация в старобълг. темпорална система е построена върху диференциалния признак относително-неотносително време. Тук, както и в монографията „История глагольных времен в болгарском языке" (1970), се защищава идеята за независимост на бълг. темпорална система от системата на глаголния вид. Втората книга е ценна преди всичко с наблюденията над количествените изменения във функционирането на бълг. глаголни форми. Известно време Б. участвува в авторски колектив по съставянето на речник на старобълг. език. От 1970 се включва в подготовката на изданието на средно-бълг. паметник от XIII—XIV в. Новровски псалтир.

Съч.: Говор ольшанских болгар. — В: Краткие сообщения. Институт славяноведения. 7. М., 1952, с. 49—58; Значение и употребление прошедших времен в говоре села Суворова Измаильской области УССР. — В: Статьи и материалы по болгарской диалектологии. 6. М., 1954, с. 71—135; Система времен старославянского глагола. М., 1959, 160 с.; История глагольных времен в болгарском языке. М., 1970. 300 с.; Категория времени или категория таксиса? О противопоставлении относительных и абсолютных времен болгарского индикатива. — В: Исследования по славянскому языкознанию. Сборник в честь шестидесятилетия проф. С. Б. Бернштейна. М., 1971, с. 124—129.

Лит.: Birnbaum H. — ZSPh, 30, 1962, p. 206—217; Деянова М. Нов принос върху старобългарските глаголни времена. — БЕ, 13, 1963, 3 с. 289—298; Янакиев М. Книга за някои видове глаголни форми в българските евангелски текстове от X до XX в. — БЕ, 22, 1972, 6, с. 577—585.

Мария Деянова

БУСЛА́ЕВ, Фьодор Иванович (13/25. IV. 1818—31. VII/12. VIII. 1897) — руски филолог и изкуствовед. Роден в Керенск (дн. с. Вадинск), Пензенска област. През 1834—1838 следва в Историко-филологическия фак. на Московския унив. при М. П. *Погодин*, С. П. Шевирьов и др. След завършване на висшето си образование преподава руски език в III московска гимназия. Пътешествува 2 г. из Европа, предимно из Италия, където се запознава със западноевроп. култура и изкуство. Възприема възгледите на В. Хумболт и Я. Грим, според които езикът не е затворена система, а непрекъснато развиващ се организъм и отражение на духовния живот на народа. През 1847—1881 чете лекции в Московския унив., където ръководи Катедрата по руски език. Пръв в Русия преподава граматика на индоевроп. езици и истор. граматика на руски език. Редовен проф. от 1859. Акад. на Петербургската АН (1860). Д-р по история на изкуствата (за труда си „Русский лицевой апокалипсис. Свод изображений из лицевых апокалипсисов по русским рукописям с XVI века по XIX" (М., 1884, 14+835 с.). Умира в с. Люблино, Московска губерния (дн. към Москва).

Научната си дейност Б. започва с педагогически трудове. Книгата му „О преподавании отечественного языка" (1844) е първият в историята на руската методика научен труд. Той поставя основите на звуковия метод, обяснителното четене и разбора в преподаването на роден език. По-трайни са интересите на Б. в областта на езика, изкуството и народния епос. В езиковедските си трудове възприема сравнително-истор. метод и е един от основоположниците на истор. изучаване на руски

език. Заедно с И. И. *Срезневски* поставя началото на направлението, което свързва историята на езика с историята на народа. В дисертационния си труд „О влиянии христианства на славянский язык. Опыт истории языка по Остромирову евангелию“ (М., 1848, 211 с.) Б. дели най-старата езикова история на 2 периода — митологичен и християнски, смята, че готският превод на Библията съдържа значителни данни за изучаването на слав. език и че „славянският език много преди Кирил и Методий е бил под влиянието на християнските идеи“ (с. 210). Данните от съвременния руски език се сравняват с други индоевроп. и слав. езици и с писмени паметници. Това богатство на материала е характерно и за „Опыт исторической грамматики русского языка“ (М., 1858, 1. 11+244 с.; 2. 10+428 с.), която претърпява няколко издания под заглавие „Историческая грамматика русского языка“ (1863; 1868—1869 и др.). Като допълнение на последната книга Б. създава „Историческая хрестоматия церковнославянского и древнерусского языков“ (М., 1861, 1632 колони), която обогатява слав. филология с палеографски и граматични бележки за много паметници, тогава още неизследвани в науката — *Остромирово евангелие, Изборника от 1073*, *Изборника от 1076* и др. Б. изтъква, че „Остромиров список в значительной чистоте удерживает особенности древнейшего церковнославянского, или болгарского оригинала, с которого был переписан“; Светославовият изборник от 1073 е с „правописание, в основе древнейшее церковнославянское, или болгарское, значительно пострадавшее под влиянием южнорусского писца“; че правописната система на Изборника от 1076 е същата като в Изборника от 1073. На основата на „Историческая грамматика русского языка“ е написан и „Учебник русской грамматики, сближенной с церковнославянскою, с приложением образцов грамматического разбора“ (М., 1869, 8+286 с.). В книгата „Материалы для истории письмен

Фьодор Буслаев

восточных, греческих, римских и славянских. Изготовлены к столетнему юбилею императорского Московского университета трудами профессоров и преподавателей Петрова, Клина, Меншикова и Буслаева“ (М., 1855) Б. е автор на частта „Палеографические и филологические материалы для истории письмен славянских, собранные из 15-ти рукописей Московской Синодальной библиотеки“ (с. 1—58), в която са дадени палеографски и езикови наблюдения върху ръкописите. Последните три книги изиграват голяма роля за събуждането на филологическия интерес към старите паметници. Б. е основоположник в изучаването на средновековните миниатюри, като засяга и историята на бълг. орнамент.

Б. е автор на трудове и в областта на руското народно творчество и литературознанието: „Исторические очерки русской народной словесности и искусства“ (СПб., 1861. 1. 643 с.; 2. 429 с.); „Русский богатырский эпос“ (Русский вестник, 1862); „Народная поэзия“ (СПб., 1887); „Мои досуги“ (1—2. М., 1886) и др. С тях той става основоположник на руската митологическа школа; привърженик е на миграционната теория (т. нар. школа на заимствуванията); прилага сравнително-истор. метод,

като сравнява руския епос с данни от епоса на другите славяни, включително и с материал от бълг. и сръбския епос.

Съч.: Сочинения. 1—2. СПб., 1908—1910; 3. Л., 1930; Историческая грамматика русского языка. М., 1959, 626 с.

Лит.: Щепкин В. Н. Федор Иванович Буслаев (1818—1897). — Этнографическое обозрение, 35, 1897, 4, с. 99—111; Халанский М. Г. Памяти Ф. И. Буслаева. Харьков, 1899. 8 с.; Ягич В. История славянской филологии. СПб., 1910, с. 535—545; Петрова Е. Н. Академик Федор Иванович Буслаев и его значение для школы. — В: Буслаев Ф. И. О преподавании отечественного языка. Л., 1941, с. 3—28; Виноградов В. В. Из истории изучения русского синтаксиса (от Ломоносова до Потебни и Фортунатова). М., 1958, 223—251; Смирнов С. Ф. И. Буслаев и русское языкознание первой половины XIX века. — Ученые записки Тартуского государственного университета, 279. Труды по русской и славянской филологии, 20. Серия лингвистическая. Тарту, 1971, с. 1—203; Булахов М. Г. Восточнославянские языковеды. 1. Минск, 1976, с. 47—55; Капорулина Л. В. — Славяноведение в дореволюционной России. Биобиблиографический словарь. М., 1979, с. 89—91.

Ангелина Даскалова

БЪЛГАРСКА ЛЕГЕ́НДА — вж. *Пространно житие на Климент Охридски.*

БЪЛГАРСКА МИ́СИЯ — вж. *Покръстване на българите.*

БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖА́ВА ПРЕЗ IX—XI ВЕК. Политически и военни събития през първата половина на IX в. Създадената

БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ IX В.

1 — Блатненско княжество (833—874); 2 — р. Сръбска Морава;

Българската държава през управлението на хановете Крум и Омуртаг

Териториални придобивки при: хан Маламир

хан Пресиян

Българските граници при княз Борис I

ЧИТАЛНЯ

ПОЛЯНИ
Висла
РУСКИ
СЛАВЯНИ
Прип'ят
КИЕВСКА
РУСИЯ
КИЕВ
(от ок. 882 г.)
ВИСЛЯНИ
Днестър
ХАЗАРСКО
ХАГАНСТВО
УНОГРАД (УЖХОРОД)
ЗЕМЛИНГРАД (ЗЕМПЛИН)
НОВГРАД (НОГРАД)
ШАРВАР
САБОЛЧ
ПЕЩ
СОЛНОГРАД (СОЛНОК)
ОЛПАР
БИХАР
СЛАНИК-ТУРДА
ЧЕРНГРАД (ЧОНГРАД)
МАРОШВАР-МОРИСЕНА (ЧЕНАД)
БЕЛГРАД (АЛБА ЮЛИЯ)
ЖЕЛИГРАД (БЛЪНДИАНА)
ТИТЕЛ
СЛОН
СРЕМ
СРЕМСКА ИТРОВИЦА)
БЕЛГРАД
БРАНИЧЕВО (КОСТОЛАЦ)
Дрина
БЪДИН (ВИДИН)
РАСА (НОВИПАЗАР)
НИШ
Българска Морава
ПЛИСКА
ДРЪСТЪР (СИЛИСТРА)
СРЕДЕЦ (СОФИЯ)
ПРИЗРЕН
СКОПИЕ
ДЕБЪР
ВЕЛЕС
ПРИЛЕП
БРЕГАЛНИЦА
СТРУМИЦА
ОХРИД
ПЕЛАГОНИЯ
ДЕВОЛ
КОСТУР
ФИЛИПОПОЛ ПЛОВДИВ
Марица
КОНСТАНЦИЯ (МАРИЦА)
ДЕБЕЛТ
МЕСЕМБРИЯ (НЕСЕБЪР)
АНХИАЛО (ПОМОРИЕ)
АДРИАНОПОЛ -ОДРИН (ЕДИРНЕ)
ФИЛИПИ
ТРАЯНОПОЛ (ЛУТРА)
ХЕРАКЛЕЯ (МАРМАРА ЕРЕГЛИ)
КОНСТАНТИНОПОЛ-ЦАРИГРАД (ИСТАНБУЛ)
ТЕСАЛОНИКА -СОЛУН
ЛАРИСА
НИКОПОЛ
ПАТРАС
АТИНА
(КАЛФА)
ЧЕРНГРАД
БЕЛГРАД (БЕЛГОРОД ДНЕСТРОВСКИЙ)
ХЕРСОН (ВИЗ)
ЧЕРНО МОРЕ
ЕГЕЙСКО МОРЕ
ТРАКИЯ
МАКЕДОНИЯ
ГЪРЦИЯ
(ок. 50 г.)

през 681 при хан Аспарух бълг. държава се развива от началото на IX в. по пътя на непрестанни политически и военни успехи. През 803—814 управлява хан Крум, който поставя начало на нова династия. През 804 или 805 бълг. войски разгромяват Аварския хаганат — един от най-опасните съседи не само на Б-я, но и на други страни в Югоизточна и Централна Европа. Към територията на държавата е присъединена източната му част (западната част пада под властта на Франкската империя; вж. *Авари*). Така северозападната граница на Б-я стига до басейна на Средния Дунав и на р. Тиса, северната граница се простира по склоновете на Северните Карпати и на изток — докъм р. Днепър. Това е т. нар. „България отвъд Дунава", за която споменават тогавашните виз. историографи. През 807 започва война с Византия. През 808 бълг. войски проникват дълбоко по долината на р. Струма, през 809 хан Крум овладява голямата крепост Средец (дн. София). През 811 виз. имп. Никифор I Геник (802—811) предприема поход срещу Б-я. Преминава Източна Стара планина, завзема и опустошава столицата Плиска. На връщане обаче му е устроена засада във Върбишкия проход. Битката завършва с пълен разгром на виз. войски на 26 юли, при който загива самият император. Крум предприема настъпление в Източна Тракия, превзема през окт. 812 гр. Месемврия (дн. Несебър) и разбива през 813 византийците при селището Версиникия (близо до Одрин). На 17 юли същата година бълг. хан е вече пред вратите на Цариград. Следват опустошителни набези, при които са превзети редица селища в Източна Тракия. През зимата на 814 Крум предприема нов поход срещу виз. столица, но на 13 апр. умира внезапно.

При хан Омуртаг (814—831) се установяват мирни отношения с Византия, скрепени с договора от 815, за който се дават сведения в т. нар. Сюлейманкьойски надпис. Уредил отношенията си с южния си съсед, бълг. хан води война с унгарците, които по това време живеят в южноруските степи. Българите утвърждават границата на държавата до р. Днепър. След 824 Омуртаг влиза в конфликт с Франкската империя, която се опитва да привлече на своя страна слав. племена тимочани, браничевци и абодрити, живеещи в областта на р. Тимок и влезли в състава на бълг. държава след разгрома на Аварския хаганат. След сполучливи военни действия заплахата е отстранена и Омуртаг запазва властта си над споменатите славяни (828). Така границите на бълг. държава отвъд Дунава остават непроменени.

Хан Маламир (831—836) запазва мирните отношения с Византия. Бълг. владетел прави малки териториални отстъпки на Виз. империя около гр. Одрин, в замяна на което получава град Филипопол (дн. Пловдив). Към територията на Б-я се присъединява Родопската област. С това нараства броят на слав. население в пределите на държавата.

При хан *Пресиян* (836—852) българите се възползуват от тежкото положение на Византия, заета в борба срещу арабите, и проникват дълбоко на югозапад в земите на слав. племе смолени. През 837 Пресиян предприема поход срещу Солун и овладява гр. Филипи (между Кавала и Драма). Следва териториално разширение в земите на бълг. славяни в Македония (струмци, верзити и др.). В продължение на около 2 г. в пределите на Б-я е включена областта между горното и средното течение на реките Вардар и Черна Дрина. Омаломощена от войните срещу Арабския халифат, Византия не е в съ-

БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ X В.

Граници на българската държава
- към 904 г. (през управлението на цар Симеон)
- към 970 г. (през управлението на цар Петър)
- към 999 г. (през управлението на цар Самуил)
- Военновременни граници към 927 г.

ПОЛША
КИЕВСКА
РУСИЯ
МАДЖАРСКО
ХЪРВАТИЯ
СЪРБИ
ВЕНЕЦИАНСКА ИМПЕРИЯ
ХАЗАРСКО ХАГАНСТВО
Одра
Висла
Припят
Днепър
Днестър
Тиса
Дунав
Прави
Сава
Драва
Морава
Вардар
Хром
Олт
КИЕВ
УНОГРАД (УЖХОРОД)
ЗЕМЛИНГРАД (ЗЕМПЛИН)
НИТРА
НОВИГРАД (НОГРАД)
ШАРВАР
ЕСТЕРГОМ
ПЕЩ
СОЛНОГРАД (СОЛНОК)
БИХАР (БИХАРЯ)
ОЛЦАР
ЧЕРНГРАД (ЧОНГРАД)
СЛАНИК-ТУРДА
МОРИСЕНА-МАРОШВАР (ЧЕНАД)
БЕЛГРАД (АЛБА ЮЛИЯ)
ЖЕЛИГРАД (БЛЪНДИАНА)
СЛОН
ТИТЕЛ
СРЕМ
БЕЛГРАД
БРАНИЧЕВО
БЪДИН (ВИДИН)
ДРЪСТЪР (СИЛИСТРА)
РАСА (НОВИ ПАЗАР)
НИШ
ПРЕСЛАВ
Н. КАЛИАКРА)
ВАРНА
ВЕЛБЪЖД (КЮСТЕНДИЛ)
СРЕДЕЦ (СОФИЯ)
НЕСЕБЪР
ВЪХЕЛО (ПОМОРИЕ)
ПРИЗРЕН
ПЛОВДИВ-ФИЛИПОПОЛ
ДЕБЕЛТ
СКОПИЕ
ДЕБЪР
ДИРАХИЙ-ДРАЧ (ДУРЪСИ)
СТРУМИЦА
ОДРИН-АДРИАНОПОЛ (ЕДИРНЕ)
МИДИЯ
ОХРИД
БИТОЛЯ
ТРАЯНОПОЛ (ЛУТРА)
ЦАРИГРАД-КОНСТАНТИНОПОЛ (ИСТАНБУЛ)
ДЕВОЛ
КОСТУР-КАСТОРИЯ
ВОДЕН (ЕДЕСА)
СОЛУН
ХЕРАКЛЕЯ (МАРМАРА ЕРЕГЛИ)
НИКОПОЛ
ЛАРИСА
ПАТРАС
АТИНА
ТАТАРБУНАР)
КАЛФА)
ЧЕРНГРАД
БЕЛГРАД (БЕЛГОРОД ДНЕСТРОВСКИЙ)
ХЕРСОН

Византийският имп. Никифор I Геник на поход срещу България и пленяването му. Минатюра в Манасиевата хроника. Ватикански препис от XIV в.

стояние да се противопостави на действията на българите. Така славяните в Македония, присъединени към българ. държава, влизат в своята естествена политическа и етническа среда. Процесът на включване на слав. население от областта Македония продължава и при княз *Борис I* (852—889); в пределите на Б-я влизат Охрид и Прилеп. В границите на българ. държава са включени и част от албанските земи, населени по това време със славяни от българ. група.

Успоредно с териториалното разширение на средновековна Б-я и на обединяването на слав. племена от българ. група се развива процес на централизиране на военноадминистративния апарат и на укрепване на властта на владетеля. Първоначално в българ. държава вътрешното сцепление е слабо и съществува своеобразен административен дуализъм, резултат на все още неизживени традиции от племенната уредба на славяни и прабългари. Наред с властта, осъществявана от хана в столицата Плиска с помощта на сановници, набирани предимно из средата на прабълг. знатни родове, в отделни краища на страната се запазва господството на местни слав. князе, които имат право на самоуправление и разполагат със собствени военни отряди. Такъв самостоятелен княз през втората половина на VIII в. е вождът на племето севери Славун. Тази двойственост в уредбата на държавата намира съответен израз в тогавашната терминология. Употребява се нееднократно названието България, а едновременно с това в употреба е и названието Славиния или славинии. Под България се подразбира цялата територия на страната, чийто върховен владетел е ханът, а със славинии се означават отделните полусамостоятелни области, където управляват слав. князе.

Първи стъпки към преодоляване на вътрешната раздробеност се осъществяват при хан Крум. Убеден, че напрегнатата политическа обстановка изисква пълно сплотяване на силите, той не оставя автономия в новоприсъединените към държавата земи в Източна Тракия и назначава за управници преки свои служители из средата на прабълг. аристокрация. За това свидетелствуват данните в т. нар. Хамбарлийски надпис. Централизаторските стремежи на Крум прозират и в издадените по негово време закони, за които се споменава във виз. енциклопедичен речник „Свидас“ от X в. Предвиждат се наказателни разпоредби, валидни за цялата страна, което е крачка напред към преодоляване на съществуващата раздробеност в областта на правото.

Към укрепване на централната власт се стреми и хан Омуртаг. След успешните войни срещу Франкската империя той нарежда да бъдат отстранени местните племенни князе на тимочани, браничевци и абодрити, а на тяхно място изпраща сановници, контролирани пря-

ко от двореца. Процесът на централизация продължава и при владетелите Маламир, Пресиян и Борис I. Главна предпоставка за това е външнополитическата заплаха, изискваща укрепване на силите срещу различните врагове на държавата. Наред с това като допълнителен фактор се прибавя и постепенното развитие на феодалните отношения, при което част от селяните попадат под властта на славянобълг. аристокрация. В стремежа си да подчинят селяните представителите на аристокрацията се нуждаят от силна власт, която да защищава техните интереси. В такъв смисъл процесът на феодализацията подпомага тенденциите към премахване на племенния партикуларизъм и към укрепване позициите на владетеля.

В резултат на преодоляване на административния дуализъм в устройството на бълг. държава настъпват съществени изменения. Господствуващият в продължение на столетия принцип на разделението на територията на страната съобразно наличието на отделни слав. племена е изоставен. През втората половина на IX в. славиниите на бълг. славяни в Мизия, Тракия и Македония и отвъд Дунав, които били обособени години наред като полусамостоятелни области, изчезват окончателно. Вместо тях са изградени нови административно-военни единици, известни под названието комитати. Начело на всеки комитат стои комит (κόμης), който е орган на централната власт и зависи пряко от владетеля. Важна управителна функция в комитатите изпълняват и т. нар. таркани, които се делят на различни категории (*олгу тархан, бори тархан,* зера таркан и др.). Комитът има предимно гражданска власт, докато тарканите изпълняват функции от военно естество. Наред с комитите и тарканите в отделните области има и съдии, които също са органи на централната власт и се грижат за правораздаването.

Хан Крум пие наздравица от черепа на Никифор. Миниатюра от Манасиевата хроника. Ватикански препис от XIV в.

Териториално разширение и политическо укрепване на България през втората половина на IX в. и първата четвърт на X в. Наследникът на Пресиян — княз Борис I започва война с византийците, завършила с териториални загуби в Тракия (856). През 863 се сключва мирен договор и бълг. държава си връща отнетите земи с изключение на черноморските градове Месемврия и Анхиало (дн. Поморие). През 864 Борис I решава да въведе християнството като официална религия. Актът на покръстването се извършва по виз. образец от духовници, изпратени от Цариград. С приемането на християнската религия Б-я утвърждава международния си авторитет и подобрява отношенията си с Виз. империя. Християнизацията допринася за по-нататъшното укрепване на централната власт и за преодоляване на племенния партикуларизъм. Владетелят е обявен за „божи поставеник“,

определен от самия бог да управлява своите поданици. Така се заздравяват основите на самодържавието като ръководен принцип в административно-военния механизъм. Въвеждането на християнството е придружено с възприемането на нова система от правни норми; важна роля играе и новоизграденият в страната църковен институт начело с архиепископ (вж. *Българската църква през IX—X век*). Пръв писмен юридически сборник в Б-я след покръстването е „Законъ сѹдныи людьмъ“ (Закон за съдене на хората), който следва в основни линии виз. *Еклога*, но съдържа и оригинални разпоредби, съобразени с бълг. действителност.

Недоволни от покръстването, група боляри вдигат бунт, който бързо бива потушен. В желанието си да получи самостоятелна църква княз Борис I влиза в преговори с римския папа *Николай I*, но впоследствие се ориентира отново към Византия. През 869—870 е решено Бълг. църква да остане под върховенството на цариградския патриарх. Тя получава обаче собствен църковен глава със сан архиепископ. Опитите на Римската църква да предизвика обрат в политиката на Борис остават безрезултатни. На църковен събор в Цариград през 879—880 е потвърдено окончателно решението Бълг. църква да остане в сферата на източното православие.

През 870 започва война между Б-я и съседната ѝ сръбска държава, която завършва с неуспех за българите. През 883 Борис I воюва като съюзник на немския крал Арнулф срещу великоморавците. Мирните отношения се възстановяват през 885. През 886 в Б-я пристигат изгонените от Велика Моравия ученици на Кирил и Методий — Климент, Наум и Ангеларий. По нареждане на княз Борис Климент бива изпратен в областта Кутмичевица, където създава книжовна школа, а Наум остава в Плиска. С това се поставя началото на въвеждането на слав. писменост и просвета в новопокръстената страна и на постепенното отстраняване на дошлите в Б-я виз. висши духовници.

През 889 княз Борис I се оттегля в манастир и на престола идва синът му *Владимир* (889—893), който прави опит да възстанови езичеството. С намесата на Борис I Владимир е свален от власт и ослепен. На свикания в Преслав събор през 893 за владетел е провъзгласен третия син на Борис — *Симеон*. Столицата се премества от Плиска в Преслав, а грц. език, дотогава официален и държавен, бива заменен със слав. език (старобългарски). През същата година Климент е назначен за епископ на епархията *Дрембица*.

Царуването на Симеон (893—927) бележи нов етап в териториалното разширяване и политическото могъщество на бълг. държава. През 894 започва война с Византия поради преместване на тържището от Цариград в Солун, с което се увреждат интересите на бълг. търговци. Причина за войната е и съборът в Преслав, на който грц. език се заменя със славянски и се отхвърля „триезичната догма“. Симеон нахлува с войски в Тракия и нанася тежко поражение на противника. В отговор на това византийците привличат на помощ унгарците, които са прехвърлени с виз. флота на юг от Долни Дунав и опустошават част от днешна Добруджа. От своя страна бълг. владетел сключва съюз с печенезите и със съединени сили напада унгарците. Разгромени, те се изтеглят окончателно от държаната от тях по това време област между Днепър и Буг и се отправят към Централна Европа. Следват нови военни действия срещу Византия, които завършват с поражение на византийците при Българофигон (в Източна Тракия). Виз. имп. *Лъв VI Философ* (886—912) е принуден да сключи мир (896), като се задължава да плаща годишен данък. Скоро след това Симеон започва нови действия в западна посока и овладява няколко крепости западно от Драч. Възползувал се от натиска на арабите, които през 904 завземат Солун, бълг. владетел осъществява териториални

Съкровище от с. Наг Сент Миклош, IX в.

придобивки в Южна Македония. В пограничен надпис от 904, намерен при с. Наръш, се съобщава, че границата между българи и византийци по това време минава на 20 км северно от Солун.

През 912 виз. имп. Лъв VI умира и на престола идва вуйчо му Александър (912—913), който отказва да плаща на Б-я годишния данък, предвиден по договора от 896. Започва се нова война срещу Византия, при която проличава намерението на Симеон да се справи окончателно с южния си съсед и да седне на престола на василевса в Цариград. През авг. 913, когато имп. Александър бил вече починал и във виз. столица управляват регенти на малолетния Константин VII Багренородни (913—959) начело с патриарха Николай I Мистик, бълг. войски нахлуват в Източна Тракия и напредват към Цариград. Николай I Мистик склоня Симеон към примирие, устройства му тържествен прием в столицата и му призна титлата цар. След извършения в Цариград преврат, когато Николай I Мистик е свален от регентството, военните действия започват отново. През септ. 914 бълг. войски навлизат в Тракия и заемат Одрин. От своя страна византийците започват преговори със сърби, унгарци и печенези за организиране на коалиция срещу Б-я. Симеон успява да отклони участието на виз. съюзници в замислените действия и повежда лично войската си срещу врага. На 20 авг. 917 става кръвопролитно сражение при р. Ахелой (близо до Анхиало), където византийците са напълно разбити. При Катасирти (близо до Цариград) Симеон нанася втори удар и е пред вратите на виз. столица. Междувременно той сваля от престола сръбския жупан Петър Гойников поради преговорите му с Византия и поставя на негово място Павел Бранович. Следват опустошителни походи в Средна Гърция, където е превзета крепостта Тива.

В Цариград е извършен преврат и властта взема пълководецът Роман I

Тас от съкровището от с. Наг Сент Миклош

Лакапин, първоначално като съуправител на Константин VII, а през септ. 920 като едноличен василевс (до 944). Военните действия продължават с неотслабваща сила. Воден от стремежа си да сломи съпротивата на византийците, Симеон праща нова войска в Тракия, която стига чак до гр. Лампсак (на Дарданелите). Опитите на патриарх Николай I Мистик да отклони чрез обещания и заплахи бълг. владетел от предначертаните му планове остават напразни. Военните действия продължават и през 921 българите нанасят тежко поражение на византийците при Пеге (дн. Балъкла, близо до Цариград). Междувременно под въздействието на виз. дипломация, която търси съюзници, срещу българите се вдига сръбският жупан Павел Бранович. Той веднага е отстранен от власт и на негово място Симеон поставя княз Захарий. Виждайки, че със собствени сили трудно ще завладее здраво укрепената столица на Византия, бълг. владетел изпраща посланици при халифа на Фатимидите в Северна Африка, за да сключи с него съюз и да получи в подкрепа флота. На връщане обаче посланиците падат във виз. плен и замисленият проект се проваля. Военните действия в Тракия продължават и българите успяват да заемат Одрин. Пак под влияние на политиката на Роман I Лакапин срещу българите се вдига и княз Захарий. Симеон изпраща войска в Сърбия, но тя претърпява поражение. При тази обстановка започват преговори между бълг. владетел и Роман I Лакапин на уредената помежду им среща на 9 септ. 923 близо до Цариград. Възползуван от временното примирие, постигнато след тази среща, Симеон изпраща нова войска в Сърбия, сваля Захарий и присъединява цялата територия на страната към своята държава (924). Отношенията с Византия продължават да бъдат напрегнати. В стремежа си да създаде нови усложнения Роман I Лакапин подтиква хърватите към война срещу Симеон. Военните действия се развиват без успех за българите и това косвено подпомага Виз. империя. На 17 май 927 бълг. владетел умира, без да успее да осъществи докрай замислените си планове. Все пак той оставя една териториално разширена и политически и военно укрепнала държава. В пределите на Б-я са включени почти всички слав. племена от бълг. група, с изключение на славяните от Северна, Средна и Южна Гърция.

При наследника на Симеон — *Петър I* (927—970) е сключен 30-годишен мирен договор между Б-я и Византия, който урежда въпроса за границите между двете страни и предвижда плащане на годишен данък от страна на Виз. империя. Изтощена от продължителни войни, Б-я започва постепенно да упада; усилват се вътрешните противоречия сред болярската аристокрация. През 928 третият Симеонов син Иван вдига бунт срещу цар Петър I, а през 936 — другият Симеонов син Михаил. Към вътрешната борба се прибавят нашествия на унгарците, които на няколко пъти преминават Дунав и навлизат дълбоко в бълг. предели (през 934, 938, 943, 948, 958, 962). Влошават се отношенията с Виз. империя, чиито управници обвиняват бълг. цар, че допуска унгарците да преминават

през неговата територия и да навлизат във виз. земи.

Формиране на българската народност. Обединяването на слав. племена в пределите на бълг. държава и централизирането на военноадминистративния апарат са свързани тясно с постепенното образуване и утвърждаване на бълг. народност. То се свежда, от една страна, до премахване на племенната раздробеност и, от друга, до изчезване на отликите между славяни и прабългари в езиково, верско и битово отношение и в превръщането им в единна етническа общност. В основата на първия процес, който може да се означи като обединителен, лежат предимно фактори от социално-икономическо и политическо естество, докато за осъществяването на втория процес (асимилационен) са от значение допълнителни фактори от битов, религиозен и културен характер.

Един от главните фактори, който съдействува за формирането на бълг. народност, е държавата с нейната вътрешна и външна политика, с осъществяваните съвместни строителни, военни и културни мероприятия. Ролята ѝ става особено силна към средата на IX в., когато значителна част от славяните от бълг. група влизат в нейните предели и съществуващите дотогава политически бариери са отстранени. Етногенетичен фактор е общото увеличаване на населението, което личи в разрастването на селищната мрежа. Това допринася за значително раздвижване на жители от различни области, за разчупване на родово-племенните връзки, т.е. за такива явления, които тласкат напред развитието на етногенетичния процес с неговото двойно съдържание (обединителен и асимилационен). Твърде важна е ролята на многохилядните поселения от градски тип — Плиска, Преслав, Шумен, Сердика, Пловдив и др., където живеят в досег помежду си различни по социален статут и по професия жители (земеделски стопани, занаятчии, търговци, боляри, войници, държавни служители и др.). В много

Бронзов печат от Преслав, IX—X в.

селища, възникнали непосредствено след образуването на бълг. държава или създадени по-късно, живеят съвместно славяни и прабългари. Така е в столицата Плиска, чието население има смесен характер. Това личи от данни на археол. проучвания и особено от данни на запазените в това селище некрополи. Въз основа на археол. и антропологични изследвания (тип на жилищата, видове керамика, скелети и черепи на погребаните и др.) може да се установи, че освен в Плиска славяни и прабългари са живеели през VII—IX в. съвместно и в други селища, напр. в средновековното селище при с. Бдинци, Толбухински окръг, при с. Стърмен, Русенски окръг, при гр. Девня и с. Разделна, Варненски окръг, и другаде. Съвместният живот на двете етнически групи води до смесени бракове, до взаимни влияния във всекидневния бит, в обичаите, във вярванията. Доказателство за това представляват данни от некрополи в Североизточна Б-я, където наред със слав. обреди се наблюдават и прабълг. погребални обреди. За смесването на двете етнически групи може да се съди и от данни на ономастиката. Така, докато през VII и VIII в. прабълг. ханове носят имена само от тюркски или ирански произход (Аспарух,

Тервел, Токту и др.), през IX в. в ханската династия проникват вече имена от слав. произход (Енравота, Звиница, Маламир). Слав. имена (Богомил, Белегнев и др.) се срещат и сред прабълг. болярска аристокрация.

Поради по-голяма численост на славяните асимилационният процес се развива с подчертан техен превес. Най-напред загубват етническата си самобитност прабългарите на Кубер, които се смесват сред слав. племена в Централна и Южна Македония. Последното известие за тези прабългари е от 718. По-бавно се развива процесът на изчезването на Аспаруховите прабългари, тъй като техният брой в сравнение с Куберовите е по-голям и ролята им в управлението на държавата е значителна. И все пак слав. елемент постепенно получава надмощие. За това свидетелствуват данни из областта на топонимията и хидронимията в североизточните бълг. земи. Почти всички имена на реки, селища, планини и др., които се срещат в тази област през VIII—IX в. и които изместват някогашните трако-римски и виз. названия, са славянски по произход. Славянско е и името на столицата Плиска, което се споменава за пръв път в Чаталарския надпис от 821. Славянски са имената

Печат на цар Петър, X в.

на Преслав, на гр. Преславец (на Долни Дунав), на Шумен. Слав. имена получават в средновековната епоха редица реки в тези краища — Тича, Белица, Видима, Росица, Стражица и др. В сравнение с многобройните слав. топоними и хидроними запазените топоними от прабълг. произход са далеч по-малко.

Влиянието на слав. елемент в Североизточна Б-я през VIII—IX в. личи и от паметници на материалната култура. В жилищното строителство преобладава слав. тип (землянката), докато юртите, характерни за прабългарите, са значително по-малко на брой. В некрополите се среща по-често обредът трупоизгаряне, който е присъщ на славяните. Намерените в селища и гробове предмети от стопански и битов характер (ножчета, токи, копчета, обици, гривни и др.) сочат пълно сходство с предмети от поселища и гробове на слав. население на територията на Румъния, СССР, Чехословакия и Югославия. Предимно славянска по тип е намерената в североизточните бълг. земи керамика. Среща се обаче и керамика от смесен вид — със слав. и прабълг. елементи.

Процесът на създаване на обща народност получава силен тласък след въвеждането на християнската религия. Тази религия носи със себе си нов, общовалиден за всички поданици на държавата морал, изисква нов начин на живот, на обществено и лично поведение. Особено важно е това, че православната църква премахва съществуващите дотогава пречки от религиозно естество за смесване на славяни и прабългари чрез бракове. Сега вече и едните,и другите са равни пред общия християнски бог и битово-верските прегради за пълното им сливане отпадат. В тази насока действуват и възприетите след покръстването правни норми, които имат задължителна сила за всички поданици на държавата.

Заключително събитие, окончателен завършек на асимилационния етногенетичен процес е въвеждането на слав.

писменост и просвета от Кирило-Методиевите ученици. В създадените от тях книжовни средища в Охрид и Плиска—Преслав населението се обучава на слав. четмо и писмо. На слав. език се извършва богослужението в църквата, на слав. език се пишат книгите. Започва интензивна литературна дейност, която постепенно обхваща всички краища на страната. Така слав. култура и слав. език стават достояние на широк кръг хора (вж. *Охридско книжовно средище, Преславско книжовно средище*).

В края на IX и първата четвърт на X в. бълг. народност е вече окончателно оформена като сплотена етническа общност в трите главни географски области на страната — Мизия, Тракия и Македония. Нейни отличителни белези са общият език (славянски, т. е. старобългарски), специфичната материална и духовна култура и единното народностно самосъзнание. За означаване на понятието бълг. народност влизат в употреба названията „ѣзыкъ бльгарскн“ или „родъ бльгарскн“, а за означаване на всички, принадлежащи към бълг. народност, се разпространява и утвърждава названието „българи“.

Утвърждаването на „българи“ като общо народностно название е резултат от интересна еволюция в етническото съдържание на тази дума. Години наред с „българи“ са означавани само прабългарите, а славяните са наричани със събирателното име „словене“ или със съответните названия на отделни слав. племена (северци, драговичи, ринхини и др.). Към средата на IX в., когато процесът на сливане на прабългари и славяни напредва значително, названието „българи“ получава по-широк обхват и с него започват да се назовават и живеещите в пределите на държавата славяни. Така в каменен надпис от времето на хан Пресиян той е наречен „владетел на многото българи“. Като се има пред вид, че през неговото управление в границите на Б-я влизат областите Мизия, Тракия и Македония, населени плътно със славяни,

Троен кръст енколпион (реликварий) от Плиска, IX—X в.

които са далеч по-многобройни от прабългарите, ясно е, че в случая под „многото българи“ се подразбира и слав. население.

Към края на IX и в началото на X в. названието „българи“ в своя нов етнически смисъл се установява напълно като общо народностно название, употребявано за означаване на смесилите се помежду си славяни и прабългари. За това свидетелствуват извори от различен произход — домашни, виз., западни, арменски и др., в които се говори за б ъ л г а р с к а земя, б ъ л г а р с к и език, б ъ л г а р с к и владетели и др. Характерен пример, свидетелствуващ за употребата на „българи“ като народностно име, се съдържа в *Пространното житие на Климент Охридски*, чийто старобълг. извор е дело на пряк ученик на бележития просветител. В житието се отбелязва,

Сребърна чаша на жупан Сивин. Преслав. IX—X в.

че преди да умре, Климент предава своите завети относно устройството на църквата „на нас българите".

Особено често се явяват названията „българи", „бълг. владетели", „бълг. земи" и др. във виз. извори, в които се разказва за събитията при царуването на Самуил (997—1014) и за напрегнатата борба срещу виз. имп. Василий II (976—1025). Към тях спадат произведенията на Ахил Лариски, Йоан Скилица, Михаил Псел, Йоан Зонара, трите грамоти на Василий II и др. В тях неедноκратно се отбелязва, че Василий II воюва срещу „българите", че навлиза в „български земи", че превзема „български крепости", че отвлича в плен „българско население" и др. Устойчивата терминология свидетелствува за етническия облик на бълг. народ. Тя се употребява не само от виз. писатели, но и от самите българи (в надписа на бълг. владетел Иван-Владислав, изсечен по негова заповед през 1015—1016, той се нарича „самодържец на българите" и „българин по род" (вж. *Битолски надпис на Иван-Владислав*).

Наред с названието „българи" в някои паметници от IX—XI в. се среща и названието „славяни", което има равнозначен смисъл. Употребата на това название се дължи на обстоятелството, че бълг. народ е славянски и че наред с убеждението си, че представляват обособена етническа общност, българите съзнават, че принадлежат към голямото семейство на слав. народи. Успоредна употреба на „българи", „български" и „славяни", „славянски" е налице в редица произведения на старобълг. литература от това време — „За буквите" от Черноризец Храбър, Шестоднев на Йоан Екзарх, двете жития на Наум Охридски и др. Обичаят да се поставя знак на равенство между „българи", „български" и „славяни", „славянски" се среща и в извори от чужд произход. Във виз. грамота, издадена през 960, в която се говори за зависимите селяни на манастира „Йоан Коловос" (в Юж. Македония), те са наречени с двойното название „славяни-българи" (σκλάβων-βουλγάρων). В житието на Георги Иверски, съставено на лат. език през средата на XI в., жителите на едно село в Южна Македония са означени като „българи", които се наричат „славяни" (bulgari, qui sclavi appellantur). В Пространното житие на Климент Охридски се среща изразът „родът на славяните, т.е. на българите" (τὸ τῶν Σθλοβενῶν γένος εἴτ' οὖν βουλγάρων — гл. II, 5). С течение на времето обаче означенията „българи" и „български" започват да преобладават и да се налагат като постоянни етнически определения както в литературните произведения, така и в ежедневния говор. Това терминологично развитие е напълно разбираемо. Чрез названията „българи" и „български" (бълг. земя, бълг. език, бълг. род, бълг. градове и др.) се определя най-добре спецификата на бълг. народ, подчертава се, че той има собствен облик и се отличава от останалите южнослав. народи на Балк. п-в през средновековната епоха — сърби, хървати и словенци.

Стопански живот. Поминък на населението през IX—X в. е земеделието, за чието развитие благоприятствуват природните условия и преди всичко наличието на плодородни и добре напоявани равнини. От зърнените култури най-разпространени са житото, ръжта и просото. Добре развити са овощарството, лозарството и производството на лен. За това може да се съди както от писмени извори, така и от ве-

ществени находки. Важен отрасъл е и животновъдството, за чието развитие спомагат гъстите гори, обилната вода и тучните пасбища. Отглеждат се овце, крави, свине, коне, пуйки, кокошки. Разпространено е и пчеларството. Със земеделие и животновъдство се занимават не само селски стопани, но и жителите на много градове, които през този период имат аграрен облик. Преработвателното производство (занаятчийството), познато на славяни и прабългари още при заселването им на Балк. п-в, получава силен тласък след образуването на държавата и особено през IX—X в. Нарасналите нужди на страната от строеж на крепости, пътища, дворци, мостове допринасят за подема на такива занаяти като каменоделството, железарството, дърводелството и др. За развитието на занаятчийството са от значение и увеличаващите се потребности на господствуващите слоеве. Така възникват занаяти, свързани с изработване на фини предмети от метал, кост, стъкло и др., предназначени предимно за домовете на богатите хора. Тласък в развитието си занаятчийското производство получава с приемането на християнството и въвеждането на църковния институт. Започва производство на църковни съдове, свещенически одежди и др. Центрове на занаятчийството са предимно градовете, за което свидетелствуват най-вече данни от археол. проучвания. Броят на видовете занаяти през IX—X в. е значителен — железарство, ковачество, грънчарство, каменоделство, златарство, зидарство, въжарство, преработка на кост, производство на стъклени изделия, декоративна керамика и скулптурна украса, тухларство, бояджийство, тъкачество, кожухарство и пр. Силно развитие получават художествените занаяти, за което свидетелствуват главно находки от манастирските комплекси в Преслав (вж. *Приложни изкуства в България през IX—X век*).

Вътрешен обмен. През IX—X в. голяма част от населението по села и градове се задоволява чрез собствено производство. На принципа на самозадоволяването се изграждат и едрите имения на светски и църковни феодали. Зависимите селяни доставят чрез принудителен труд и в натура всичко необходимо за местния господар. И все пак в резултат на напредващото обществено разделение на труда постепенно се създават условия за вътрешна обмяна. Потребители на блага са главно жители на градовете — чиновници, духовници, войници и някои специализирали се занаятчии, които не се занимават със селскостопанска дейност. От своя страна, мнозина селяни се нуждаят от изделия на занаятчийското производство (сечива, дрехи, обувки и др.). Така възникват специални пазари (търгове), където става размяна на селскостопански продукти срещу занаятчийски изделия. Търгове има главно в по-значителните градски центрове — Пли-

Преславско златно съкровище, IX—X в.

Златен дискос от Преслав, IX в.

ска, Преслав и другаде. Липсата на монети през IX—X в. води до извода, че обменът се извършва на натурални начала.

Външна търговия. Общият подем на производителните сили, възможността да се добиват голям брой продукти и нарасналите потребности на феодалната класа от повече и луксозни предмети създават условия за развитие на външната търговия. През IX—X в. Б-я търгува главно с Виз. империя, където внася лен, кожи, мед и др., а получава от нея скъпи тъкани, подправки за ястия и др. Главни центрове на търговския обмен между двете страни са Цариград и Солун. Към средата на IX в. започват търговски връзки между Б-я и създадената по това време великоморавска държава. По-късно бълг. държава влиза в търговски връзки и с новообразуваните в Централна Европа държави Чехия и Унгария. Руският летопис „*Повесть временных лет*“ („Повест за изминалите години“) свидетелствува, че от Чехия и Унгария са внасяни в бълг. пристанище Преславец сребърни изделия и коне. Търговски обмен започва също между Б-я и Киевска Русия, която през втората половина на X в. се очертава като една от най-силните държави в Източна Европа. Руски търговци, както забелязва виз. писател Константин VII Багренородни, преминават със своите стоки на път за Византия през бълг. градове в Добруджа и по Черноморското крайбрежие, където извършват размяна с местното население. За търговията между Б-я и Киевска Русия може да се съди по многобройни предмети (стомни, гърнета, обици, гребени и др.), открити при археол. проучвания на територията на двете страни и показващи голямо сходство помежду си.

Утвърждаване на феодалните отношения. През IX—X в. в средновековна Б-я се утвърждават постепенно феодалните отношения. Процесът на феодализацията се предхожда от засилено имуществено разслоение сред селските общини и от появата на слой от малоимотни или съвсем безземлени селяни. За това свидетелствуват данни в т. нар. Земеделски закон — виз. юридически сборник, който е преведен през IX в. на старобълг. език и намира приложение и в нашата страна. В Земеделския закон става дума за селяни, които нямат земя и са принудени да обработват имоти на свои съседи на изполица. Срещат се и наемни работници (ратаи). За обедняване на част от селското население може да се съди и от Крумовото законодателство. Особено характерна е разпоредбата, която предвижда да се дава на просяците достатъчно, за да не изпаднат пак в нужда. Показателна е и наредбата за крадците, която предвижда строги наказания за тях и за ония, които ги снабдяват с храна. За наличието на имуществена диференциация сред бълг. общество свидетелствуват и някои текстове от отговорите на папа Николай I до княз Борис I. Наред с данни за знатни и влиятелни аристократи (боляри), които играят по това време голяма роля в политическия живот, в „Отговорите“ става дума за бедни хора, които нямат възможност поради липса на средства да спазват необходимите църковни обреди при сключване на брак (отговор 3), или пък да се

грижат сами за въоръжението си, както предписват военните закони.

В обстановка на все по-силно напредваща имуществена диференциация пораждането на феодални форми е закономерно явление. Под властта на местни господари, обикновено едри земевладелци, и на влиятелни сановници започват да преминават постепенно отделни селяни, принудени да работят като изполичари или ратаи. Първоначално отношенията между тях и господаря на земята се основават на договорни начала, без да е налице елемент на извъникономическа принуда. С течение на времето обаче, по силата на все повлошаващите се и неблагоприятни за селянина условия, договорните отношения започват да се заменят с отношения на господство и подчинение. Селяните се превръщат в подвластни люде на поземления собственик и върху тях започва да тегне извъникономическа принуда, стигаща в отделни случаи до закрепостяване. Под властта на едри земевладелци попадат не само отделни лица, но и цели села. За това свидетелствува чл. I от ЗСЛ. Феодалният строй отбелязва важна стъпка в развитието си след въвеждането на християнството. Наред със светските феодали (цар и боляри) като едри поземлени собственици се издигат и представители на висшето духовенство (митрополити и епископи), както и игумените на някои манастири. Под властта на светските и църковните земевладелци попадат все повече селяни и цели селски общини. Преминаването във феодална зависимост става вече не само в резултат на еднолични отношения между „обеднял селянин" и „богат земевладелец", но и по силата на административни разпоредби и царствени грамоти, издавани от самия владетел. По този начин са снабдявани с имоти и със зависими люде редица висши духовници в създадената след покръстването църковна организация на територията на бълг. държава. Чрез дарствени грамоти получават имоти и зависими селяни отделни манастири (напр. манастирът „Георги Бързи", близо до Скопие).

Сребърни обици, IX—X в.

С увеличаването на поземлените имения на светските и църковните феодали нараства и властта им над зависимото население. През X—XI в. възниква т. нар. имунитет, т.е. правото на феодала да се разпорежда с подвластните му люде като пълен господар, да ги кара да му вършат повинности, да му плащат разнообразни данъци, да ги глобява, да ги наказва и др. За наличието на имунитет може да се съди от някои пасажи в Беседа против богомилите на Презвитер Козма, както и от грамотите на имп. Василий II.

По социално-правния си статут селското население през IX—X в. спада към 2 категории. Част от селяните са все още лично свободни и се намират под пряката власт на органите на централната администрация, а други са зависими от местни светски и църковни феодали. Най-разпространено название за зависимите селяни е парици (от грц. дума πάροικοι). Свободните (или държавните) селяни изпълняват задължения спрямо органите на централната власт, докато зависимите селяни са подчинени пряко на своя господар и изпълняват задължения в негова полза от различно естество: строеж на мосто-

ве и крепости, на манастирски и църковни сгради, доставка на храна и подслон за войници и чиновници, оран, копан, жътва и др. Поради ниското равнище на селскостопанската и строителната техника и големите размери на личните феодални стопанства повинностите на селячеството са тежки и предизвикват постоянно недоволство. Това личи от Беседата на Презвитер Козма, както и от проповедите на богомилите да не се работи в полза на царя и господарите.

Утвърждаването на феодалните отношения е съпроводено с появата на възгледи, които отразяват интересите на господарстващите класи и имат характер на задължителна идеология. Главен неин разпространител е официалната църква. В основата на тази идеология лежи монотеистичното учение за същината на вселената като съвършено божие дело. Твърди се, че всяка земна власт произхожда от бога и че царете и болярите са негови поставеници. Послушанието се обявява за висша добродетел, а съпротивата срещу господаря — за тежко прегрешение. В такъв смисъл са разсъжденията в Беседата на Презвитер Козма. Имуществено неравенство се разглежда като естествено явление и само по себе си притежаването на богатствата не се счита за грях, но се препоръчва богатият да не бъде прекалено алчен и да проявява милосърдие към бедните. Проповядва се, че главна грижа на всеки е да мисли за спасението на душата си и че това може да стане само ако се спазват църковните догми и обреди и се уважават духовниците като необходими посредници между бога и човека. Църковно-феодалната идеология е сбор от философско-религиозни, социални, етични и политически схващания и норми, свързани в неделимо единство и представляващи теоретичната обосновка на господстващите порядки в бълг. общество.

В противовес на църковно-феодалната идеология към средата на X в. в Б-я се появява богомилското учение, изградено на основата на дуалистичния светоглед. То представлява характерно за средновековната епоха съчетание от религиозни и социални възгледи и дава израз на недоволството на селското население от феодалния гнет (вж. *Богомилство* и поп *Богомил*).

Отслабване на българската държава и падането ѝ под византийска власт. През последните години от царуването на Петър I отношенията на Б-я с Виз. империя се влошават рязко. Виз. имп. Никифор II Фока (963—969) отказва да плаща ежегодния данък и подбужда киевския княз Светослав Игоревич да нападне българите. През авг. 968 Светослав се появява с руско-варяжката си дружина в областта на Долни Дунав, разбива войските на Петър I и овладява 80 града по течението на реката. През лятото на същата година той се изтегля обратно в своите земи поради заплаха от страна на печенезите, но през следващата година се завръща отново и заема голяма част от Североизточна Б-я, като се установява в столицата Преслав. Междувременно цар Петър умира и на престола идва синът му Борис II (969—971). Между руси и българи се сключва съюз и от помощник на Византия Светослав се превръща в неин опасен противник. С войска от руси, българи, печенези и унгарци киевският княз прониква дълбоко на юг от Стара планина и достига през лятото на 970 до Аркадиопол (дн. Люлебургаз). На следната година след продължителна подготовка новият виз. имп. Йоан I Цимисхий (969—976) подготвя противоудар. Византийците преминават през Стара планина, обсаждат и превземат Преслав, който бива жестоко опожарен. Борис II е пленен и отведен в Цариград. Йоан Цимисхий продължава похода си на север, завладява Плиска, Диния и други бълг. градове и обсажда Дръстър (дн. Силистра), където по това време се намира киевският княз. След тримесечна обсада се сключва примирие. Светослав се изтегля с войските си от Б-я и по пътя

към Киев бива убит от засада, устроена му от печенезите. Виз. император обявява за виз. провинция окупираната от него (971) североизточна част на Б-я (между Дунав, Стара планина, Черно море и р. Искър).

Междувременно в югозападните бълг. краища, които запазват независимостта си, започват да управляват четиримата синове на софийския комит Никола — Давид, Мойсей, Арон и Самуил. Като съюзници на Светослав по време на войната с Византия те добиват голям авторитет и се очертават като продължители на свалената от власт династия на преславските царе. При тях намира убежище и избягалият след виз. нашествие в Североизточна Б-я бълг. патриарх Дамян. Център на владенията на Давид са градовете Костур и Преспа, на владенията на Мойсей — Струмица, на владенията на Арон — Средец, на владенията на Самуил — вероятно Видин. През 976, когато виз. имп. Йоан Цимисхий умира, четиримата братя преминават в настъпление и освобождават от виз. власт североизточните бълг. земи с градовете Преслав, Плиска и др. Така бълг. държава се възстановява в предишните си граници (с изключение на Тракия). След смъртта на Давид и Мойсей и отстраняването на Арон от престола едноличен владетел става Самуил. Първоначалната му столица е Преспа, а впоследствие — Охрид. Между 977—983 Самуил води сполучливи войни с Византия и овладява Тесалия с главния ѝ град Лариса. В поход срещу българите виз. имп. Василий II претърпява катастрофално поражение в битката при Траянови врата (17 авг. 986). Възползуван от вътрешните размирици във Виз. империя, Самуил продължава настъплението и стига до Адриатическото крайбрежие, където завзема Драч. Между 991—995 Василий II предприема няколко контраудара срещу българите, но след това е принуден да се оттегли поради започнали политически усложнения в Мала Азия. От своя страна Самуил прониква дълбоко на юг в Средна Гърция и стига

Geſchichte
des
alten Pannoniens
und
der Bulgaren,
nebſt
einer allgemeinen Einleitung
in
die Ungriſche und Illyriſche Geſchichte.
Von
Johann Chriſtian von Engel.
Halle, bey Johann Jacob Gebauer, 1797.

Й. фон Енгел. История на стара Панония и на българите. Хале, 1797 г.

до Коринтския провлак, но бива разбит при р. Сперхей (997). Независимо от това поражение териториалното разширение на бълг. държава продължава, като в нейните граници се включва и част от сръбските земи в Черна гора и Далмация. През 997 Самуил се провъзгласява за цар.

В началото на XI в. след окончателното консолидиране на властта си Василий II започва решителни действия срещу Б-я. Византийците си връщат Тесалия и след успешни походи завладяват през 1001 Преслав, Плиска и Преславец, а през 1002 — Сервия и Воден. През 1003 в техни ръце пада и Видин. През 1005 чрез предателство Василий II овладява и Драч. Безуспешен остава опитът му да превземе яката крепост Перник, защищавана от воеводата Кракра. С нова сила войната между Б-я и Византия пламва след 1006. На 28 юли 1014 българите претърпяват тежко поражение при с. Ключ (на пл. Беласица) и наскоро след това

Самуил умира (6 окт. 1014). При неговия син и наследник Гаврил-Радомир (1014—1015) натискът на византийците продължава и в ръцете им падат редица градове в Македония. През 1015 Гаврил-Радомир е убит и на престола идва братовчед му Иван-Владислав (1015—1018). Византийците завземат Охрид, а Иван-Владислав премества столицата си в Битоля, чиито крепостни стени биват възстановени, както личи от изсечения по негово нареждане надпис. Действията на Василий II стават все по-опасни и под властта му падат нови градове. При опит за контранастъпление Иван-Владислав бива убит под стените на Драч (1018). Поради невъзможност да продължат борбата, бълг. боляри, управляващи отделни крепости, се предават, като само някои от тях — Ивац, Никулица, Сермон и др., не се отказват от съпротивата. През 1018 цяла Б-я е вече под виз. власт.

Лит.: Златарски В. История на българската държава през средните векове. 1. Първо българско царство. 1. Епоха на хуно-българското надмощие. С., 1918. 485 с. (2 изд. 1970. 639 с.); 2. От славянизацията на държавата до падането на Първото българско царство. С., 1927. 893 с. (2 изд. 1971. 879 с.); Мутафчиев П. История на българския народ. 1. С., 1943. 28+301 с.; Атанасов Щ., Ив. Дуйчев, Д. Ангелов, Г. Цанкова-Петкова, Д. Христов, Б. Чолпанов. Българското военно изкуство през феодализма. С., 1958. 469 с.; Лишев Ст. За генезиса на феодализма в България. С., 1963, 224 с.; Ангелов Д. Възникване и оформяне на феодалните производствени отношения в България. — В: Икономика на България. 1. С., 1969, с. 47—91; Ангелов Д. Богомилството в България. 3 изд. С., 1969, 563 с.; Ангелов Д. Образуване на българската народност. С., 1971, 416 с.; Андреев М., Д. Ангелов. История на българската феодална държава и право. С., 1972, 417 с.; Angelov D. Genèse et développement du régime féodal en Bulgarie (VIIe—XIe siècles). — EB, 3, 1973, p. 37—58.

Димитър Ангелов

БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА ПРЕЗ IX—X ВЕК. Появата и развитието на бълг. литература представят едни от най-забележителните моменти в тринадесетвековната история на бълг. народ. Те свидетелстват за бързия разцвет на бълг. култура, за мястото, което тя заема в духовния живот на Европа, и за влиянието, което оказва на другите слав. народи. Обяснението на този факт трябва да се търси в истор. обстановка, в която се развива бълг. държава, създадена върху територия на големи културни традиции. В бълг. земи са се срещали следи от древна материална и духовна култура: благоустроени големи и малки селища, отбранителни стени и крепости, пътища и мостове, крайпътни станции, каменни надписи от различни времена на грц. и лат. език, антични храмове и светилища, добре украсени гробници, статуи и т.н. Тези следи се забелязват дори и днес, а във времето, когато започва своя истор. живот бълг. държава, те са били много по-добре запазени и в значително по-голямо количество. Безспорно в тези следи влиза и тракийското културно наследство.

Двете основни етнични съставки на създаващата се нова бълг. народност — прабългари и славяни — също донасят на Балк. п-в своя култура. В прабълг. традиция особено място заемат иранските елементи. Най-силно се оказва влиянието на виз. култура, с която контактите започват много рано.

Вътрешното развитие на Б-я по пътя на феодализма и международното ѝ положение изискват създаване на по-висока култура и налагат използуването на писменост. Няма никакви сведения за писмо, което прабългарите и славяните да са донесли при заселването си на Балк. п-в, освен слав. „черти и резки", за които говори *Черноризец Храбър*. До покръстването (864) бълг. държава задоволява официалните си нужди с грц. писмо и грц. език. Християнизирането налага още по-силно необходимостта от писменост.

Началото на цялостното развитие на бълг. литература трябва да се постави в VIII в. с появата на *първобългарските надписи* на грц. език. Този въпрос изниква късно в бълг. литера-

турна историография — едва през 30-те г. на XX в., когато В. *Бешевлиев* в 1934 и 1936 прави първата тяхна пълна публикация, Й. *Иванов* ги разглежда в своите съчинения, а Ив. *Дуйчев* ги включва през 1940 в книгата „Из старата българска книжнина. I. Книжовни и исторически паметници от Първото българско царство". По-късно включването на първобълг. каменни надписи в историята на бълг. литература бе обстойно мотивирано от П. *Динеков* (1958, 1960). Развитието на бълг. литература на славянски, т. е. на старобълг. език, започва с делото на *Кирил* и *Методий,* които превеждат богослужебните книги през средата на IX в. и ги разпространяват сред славяните. Прието е с тази дейност да се започва историята и на слав. литератури. Правени са опити да се потърси началото на старобълг. слав. литература в по-ранен период. Й. Иванов в 1906 изказва мнение въз основа на анализ на *Солунската легенда,* че за част от бълг. славяни е била създадена от Кирил Кападокийски азбука още в VII в., 200 г. преди епохата на Кирил и Методий; към познатите 24 грц. букви Кирил Кападокийски прибавил няколко нови. Схващането, че е съществувала предкирилова слав. писменост, се поддържа и в изследванията на Е. *Георгиев*: „Още преди Кирил славяните са имали книги, написани на кирилица, но тия книги са били с локално значение и не са получили широко разпространение, а освен това, което е по-важно, не са били приети от официалната църква" („Славянская письменность до Кирилла и Мефодия", 1952, с. 84). Според Е. Георгиев *кирилицата* е била създадена постепенно, по истор. път — „като гръцко писмо, приспособено към особеностите на славянската реч за задоволяване на постоянната нужда на българските славяни от писмо". За предкирилови опити да се създаде писмо за славяните, като се използуват грц. и лат. азбука, говори и Черноризец Храбър. Трябва да бъдат отбелязани и опитите на съветската наука да установи съществуването на руско слав. писмо преди Кирил и Методий. Съветските учени изхождат от предпоставката, че появата на писменост не е обусловена изключително от приемането на християнството, и се основават на някои книжовни съобщения и на данни от археол. разкопки. Но в случая се касае само за опити, а не за установена писменост. Д. С. *Лихачов* отбелязва: „Няма никакво съмнение в това, че най-съвършената азбука, с която Русия започва да си служи от X в. — кирилицата, е била създадена в България и оттам е била пренесена в Русия" (Возникновение русской литературы. Л., 1952, с. 23).

Климент Охридски. Похвала на Климент Римски. Препис от XIV в.

Като хипотеза и легенда връзката на Б-я с делото на Кирил и Методий се осъществява чрез пряка дейност на двамата солунски братя между бълг. славяни — било в земите около р. Брегалница (вж. *Брегалнишка мисия*), било в манастира „*Полихрон*" в Мала Азия, където Кирил и Методий работят из-

вестно време; в околностите на този манастир имало преселени бълг. славяни. Въпросът за пряката дейност на Кирил и Методий сред бълг. славяни преди *Моравската мисия* и досега остава една загадка. *Пространните жития на Кирил и Методий* сочат, че слав. писмо е създадено през 862—863 по повод на молбата на великоморавския княз *Ростислав* (846—870) до виз. император; с преведените книги двамата братя и техните помощници заминават за *Велика Моравия* и там продължават своята книжовна дейност. Този факт обаче съвсем не зачертава връзката между делото на Кирил и Методий и началото на българослав. литература, защото, от една страна, богослужебните книги са преведени на старобълг. език и по този начин стават част от бълг. езикова и книжовна съкровищница и, от друга, след разгрома на делото на Кирил и Методий техните книги биват пренесени в Б-я, тук се запазват и използуват като основа на бълг. литература. Претворената на бълг. почва кирило-методиевска традиция от Б-я бива пренесена и разпространена в Сърбия и Русия. Конкретно пренасянето на кирило-методиевската писменост в Б-я става по известни нам три пътища: чрез групата по-стари Кирило-Методиеви ученици, които — според *Пространното житие на Климент Охридски* — след смъртта на Методий пристигат в Б-я по Дунав и биват приети сърдечно от княз *Борис I* в *Плиска*; чрез по-младите ученици, които — според най-старото житие на Наум (вж. *Жития на Наум Охридски*) — били откупени от робство от виз. сановник („царски човек") и изпратени в *Цариград* — част от тях по-късно отиват в Б-я; при последното пътуване на Методий до Цариград, където той оставил „поп и дякон с книги"; според някои предположения попът и дяконът преминали в Б-я.

Заслужава внимание и въпросът, дали княз Борис I е познавал делото на Кирил и Методий преди 885, преди пристигането на техните ученици в Б-я. Има един интересен факт: когато през февр. 868 Кирил пристига в Рим, тържествено посрещнат от папата, тук се намира и пратеникът на Борис I кавхан Петър, дошъл да преговаря за даване самостоятелност на Бълг. църква. При освещаването на слав. книги в църквата „Св. Богородица Фатан" присъствува и епископ *Формоза Портуенски,* който е папски пратеник в Б-я по времето, когато Борис I се обръща към Рим. Няма никакви сведения за контакти и срещи на кавхан Петър с братята Кирил и Методий, но той не е могъл да не узнае за тяхната дейност, за създадената слав. азбука и да не съобщи за това на княза. Не настъпват никакви преки резултати за бълг. просвета, но това е несъмнено един епизод от търсенията на бълг. владетел, за които говори *Теофилакт Охридски* (В. Гюзелев. Княз Борис Първи. С., 1969, с. 235—237). Може да се направи още едно предположение: в преговорите, които Борис I води след покръстването с Цариградската и Римската църква, може би е ставало дума и за мисията на Кирил и Методий във Велика Моравия, още повече, че по време на преговорите в Цариград са се намирали видни римски духовници (напр. *Анастасий Библиотекар*), които добре са познавали дейността на двамата солунски братя .

Възникването на писменост в Б-я през втората половина на IX в. задоволява една обществена нужда. Тя е ясно подчертана в едно от първите старобълг. стихотворения *„Проглас към евангелието"*: „Голи са всички народи без книги, защото не могат да се борят без оръжие с противника на нашите души." Кога бива осъзната тази необходимост? За нейните най-ранни прояви говори Черноризец Храбър. Приемането на християнството с неговата сложна богословско-философска система, обредност и организация налага категорично необходимостта от писменост; практикуването на християнската религия е свързано с основните теоретически и богослужебни книги.

С християнизацията, която в онзи истор. момент представя приобщаване към една по-висока култура, започва и големият просветителен процес в Б-я, а тъкмо в него се създава и старобълг. литература.

Първобълг. надписи, както и книгите, донесени в Б-я от грц. и лат. духовенство след покръстването, са били на чужд език; те не са могли да бъдат достъпни за една по-широка общественост и на практика са изпълнявали съвсем ограничени задачи. Тъкмо това обстоятелство изтъква авторът на Проглас към евангелието с думите: „Когато слушате словото на чужд език, сякаш слушате глас на медна камбана." Съвсем ясно се налага убеждението, че истинска просвета може да се извършва само на разбираемия роден език. Оттук и търсенията на княз Борис I веднага след покръстването: в началото се правят опити да се приспособят грц. и лат. писмо към слав. реч, а след това въпросът се решава по един категоричен и цялостен начин, като се използува създадената от Кирил и Методий писменост чрез пристигналите в Б-я техни ученици.

Похвала на цар Симеон в Изборника от 1073 г.

При такива условия възникват старобълг. писменост и литература. Основният облик на литературата се определя от нейния извор — виз. християнска култура. Близостта е съвсем очевидна: обща идейно-философска основа (църковно-християнска), използуване на огромен брой виз. църковни писатели и произведения, обща жанрова система и поетика. Тази близост е преди всичко в писмените произведения, които обслужват църквата, главно т. нар. патристична литература. От виз. литература не се превеждат цели групи съчинения, които имат светски характер. Изследванията показват, че съчиненията, които разглеждат светска проблематика и засягат бълг. действителност, възникват най-често на местна, бълг. почва (вж. *Византийската литература през IX век*).

Християнско-виз. основа не изчерпва цялостно характеристиката на новосъздадената бълг. литература, която в края на IX и особено през X в. отбелязва бързи и забележителни успехи. Това е въпрос твърде слабо разработен в науката. Не са проучени следите на предходните култури — тракийска, гръцка и римска. Недостатъчно е проучена и културата, която първобългарите донасят на Балк. п-в. Първият опит да се издирят връзките между първобълг. каменни надписи и старобълг. литература прави В. Бешевлиев. Той изтъква, че първобълг. надписи представят извънредно оригинално явление; те се различават от запазените в Б-я грц. и лат. надписи и свидетелствуват за висока духовна култура, за монументални строежи. Вероятно се касае за традиция, която първобългарите са донесли от старата си родина. Още по-интересно е, че тая традиция

минава от първобълг. надписи на грц. език в по-късните надписи на слав. език. Напр. надписът на цар Иван Асен II (1218—1241) от 1230 за Клокотнишката битка продължава тази традиция. Авторът на Клокотнишкия надпис е бил запознат с каменните надписи на грц. език. Това се потвърждава от един прост факт: в църквата „Св. 40 мъченици" в Търново, където е поставен надписът, се намира един от първобълг. надписи на хан Омуртаг (814—831).

Могат да бъдат припомнени и други факти. През 60-те г. Борис I влиза във връзка с Римската църква, поддържа кореспонденция с римските папи, изпраща свои пратеници в Рим и приема папски пратеници в Плиска (епископите Формоза и Павел Популонски заедно с низше духовенство); в бълг. столица биват донесени и лат. книги. Действително, връзките на княза с Рим се прекъсват, но дали от тях не са останали някакви следи в старобълг. култура? Римска църковна терминология прониква в Б-я по-късно, след пристигането на Кирило-Методиевите ученици тъкмо защото двамата братя и техните съратници са имали връзки с католическата църква. Интересно е да се отбележи, че в *Преслав* бяха намерени два лат. каменни надписа, свързани с пребиваването на римските епископи в Б-я; в единия от тях се говори за построяването на базилика по времето на епископ Формоза Портуенски (Iv. D u j č e v. Testimonianze epigrafice della missione di Formosa, vescovo di Porto, in Bulgaria (a. 866—7). — Epigraphica, XII, 1950, p. 49—59; В. Г ю з е л е в. Цит. съч., с. 214, 318). Още един интересен факт: княз Борис I изпраща пратеници не само в Рим, но и в Немското кралство, с което поддържа политически отношения; така в 866 се явяват бълг. пратеници при *Лудвиг Немски* в Регенсбург, за да търсят съдействие за създаване на самостоятелна бълг. църковна йерархия (ИБИ, 7, 1960, с. 44—45). Интересно е и съобщението, че в първите години след покръстването в Б-я пристигат представители на някои религиозни секти и ереси. Петър Сицилийски съобщава, че арменските павликяни се готвели да изпратят свои проповедници в Б-я (ИБИ, 8, 1961, с. 108—109).

Друга област, в която трябва да се търсят съществени следи, е фолклорът. Макар че се касае за две различни традиции — устна и писмена, християнска и народно-езическа, взаимните въздействия между литература и народно поетическо творчество са несъмнени. Те могат да бъдат открити преди всичко в областта на легендите и преданията — *апокрифите,* житията, летописните произведения и бележки.

Върху тази широка основа се изгражда характеристиката на старобълг. литература. Разбира се, тук не може да става дума за равностойни съставки, но тяхното присъствие прави картината по-сложна и по-пъстра, създава нюанси и тонове, които могат да бъдат много интересни.

В общата истор. картина на Б.л. IX—X в. особено място заема книжовното дело на Кирил и Методий. Литературната им дейност се развива във Византия и извън нейните граници — сред западните славяни, Италия и Немското кралство. Връзката на тази дейност с бълг. литература не е само историческа, тя е и идейно-художествена; двамата братя дават основната жанрова насоченост на бълг. литература. Преди всичко тази насоченост идва от преводите на Новия и Стария завет и на най-необходимите литургични книги (вж. *Преводи на Кирил, Преводи на Методий, Преводаческо изкуство на Кирил и Методий*). Ако в Цариград братята подготвят слав. текст на изборното *евангелие,* в Моравия Методий със своите ученици превежда целия текст на *Библията* (с изключение на Макавейските книги и III кн. Ездра). Библията оказва огромно влияние върху развитието, жанровия облик и поетиката на старата бълг. литература.

Двамата братя са много надарени писатели. Кирил получава голяма фи-

логическа и философска култура, а Методий натрупва литературен опит в манастира „Полихрон". Литературната им дейност е разнообразна: създаване на слав. азбука и превеждане на богослужебните книги, поезия, похвални слова, истор. разкази (за откриване мощите на папа *Климент Римски* в Херсон), граматически трудове, полемични беседи, богословски съчинения, превод на *Номоканона* и др. Книжовното дело на Кирил и Методий представя широка основа, върху която може да бъде изградена цялостна народностна литература. То създава книжовна традиция, която бълг. писатели следват.

Княз Борис I прави опит да организира книжовен живот в Б-я и преди пристигането на Кирило-Методиевите ученици в Плиска. За това говори преди всичко стремежът му да създаде автономна бълг. църква и да постави начело на епархиите слав. епископи. И още нещо: веднага след покръстването той изпраща младежи (включително и сина си *Симеон*) да се подготвят за културни и църковни дейци във виз. училища. Първите възпитаници на виз. училища се връщат в страната приблизително по същото време, когато пристигат и различните групи Кирило-Методиеви ученици. Тези факти ни насочват към втората половина на 80-те г. на IX в. като начало на създаването на слав. литература в Б-я. Това се потвърждава и от данните, с които разполагаме за най-ранните книжовни прояви на старобълг. език. С по-ранна дата е само кореспонденцията на Борис I с виз. ръководители и римските папи, но тя е била на грц. и лат. език.

Познати са само няколко имена на Кирило-Методиеви ученици, пристигнали по различни пътища в Б-я: Климент (вж. *Климент Охридски*), Наум (вж. *Наум Охридски*), *Ангеларий* (скоро умира), Константин (бъдещия преславски епископ, вж. *Константин Преславски*). Княз Борис I ги посреща с голямо внимание и почести, дарява ги щедро, осигурява им добри условия за

работа и ги разпределя според нуждите в два книжовни центъра — *Кутмичевица* и *Охрид* в Западна Б-я (Климент) и Плиска и Преслав в Източна Б-я (Наум, Константин). След възцаряването на Симеон (893—927), на свикания през 893 събор в Преслав става преразпределяне на книжовните дейци: Климент е провъзгласен за епископ, при него е пратен като учител Наум. Това е могло да стане, защото в Преслав се е събрала вече доста голяма група млади книжовници (някои завърнали се от учение в Цариград), които са могли да продължат делото на по-старите Кирило-Методиеви ученици. В Източна Б-я (главно в Преславската област) работят презвитер Константин, *Йоан Екзарх,* Черноризец Храбър, *Докс* Черноризец, *Тодор Доксов,* княз Симеон, по-късно Презвитер *Козма,* може би цар Петър и др.

Създаването на два книжовни центъра — Охридския и Преславския, е извънредно интересно явление. Те са най-тясно свързани помежду си, следват една и съща традиция, завещана от

делото на Кирил и Методий. В дълбоката си основа те имат просветителски характер, имат за задача да разширят просветата и да създадат християнска култура сред бълг. славяни. В Западна Б-я Климент насочва вниманието си главно към пряка просветна работа и поучително-разяснителна литература. Но това е основната насока и на литературната дейност в Източна Б-я, при все че там с течение на времето се развива в по-голяма степен теоретично-богословска и философска естественонаучна книжнина. Дори и такъв жанр, какъвто е *поезията,* изискваща по-висока култура на словото и по-висока чувствителност на възприемането, е еднакво разпространен в Охридския и Преславския център. И в двата центъра се развиват житийните, риторичните, песенните и полемично-философските жанрове, използувани широко за защита на слав. писменост и култура и за прослава на първите слав. просветители Кирил и Методий и техните ученици. За това свидетелствуват обширните и кратките жития на Кирил и Методий, житията на Климент и Наум, похвалните слова и *службите,* поменните и легендарните разкази, полемичните беседи и т.н. Появяват се забележителни произведения: Учителното евангелие на Константин Преславски, похвалните слова на Климент Охридски, Шестодневът на Йоан Екзарх, „За буквите“ на Черноризец Храбър, Беседата на Презвитер Козма, жития и помени за Кирил и Методий, стихотворенията „Азбучна молитва“, „Проглас към евангелието“, Похвалата на цар Симеон и др.

Жанровото многообразие на старобълг. литература е една от най-важните нейни черти. От една страна, се създават произведения, по-тясно свързани с християнската философия и църковната практика, а от друга страна, възникват произведения със светско съдържание, каквото е например сказанието на Черноризец Храбър, отчасти Шестодневът на Йоан Екзарх, редица *повести и разкази, граматическите съчинения,* теоретическите трудове, посветени на стилистиката (преводното съчинение на *Георги Хировоск* за фигурите, където се засягат специфичните проблеми на писателското изкуство). В това отношение голям интерес представят и разсъжденията на Йоан Екзарх за преводаческите методи, за творческите похвати, за съотношението между оригинално и заето от други произведения.

Старобълг. писатели бързо усвояват особеностите на водещите жанрове — ораторската проза (вж. *Проповедническа литература*), агиографията (вж. *Житийна литература*) и *химнографията.* В тези жанрове старобълг. литература има високи постижения. Напоследък бълг. учени обръщат специално внимание на химнографията — една област, при която се изискват специфични познания, талант, тънък усет за поезия и музика, основно познаване на езика. Отдавна е известно, че химнографски произведения са писали и превеждали Кирил и Методий (преводи на Псалтира, *Канон за Димитър Солунски*), Климент (превод на Цветния триод), Константин Преславски (Служба за Методий, вж. *Служби за Кирил и Методий*), няколко безименни автори. Напоследък бяха открити нови произведения: Канон за апостол Андрей от Наум, оригинална част в Постния триод и Канон за Архангел Михаил от Константин Преславски, два анонимни канона с *акростих* (за Въведение Богородично и за пренасяне мощите на *Йоан Златоуст*), първата служба на *Иван Рилски* и др. Новите находки показват широкото разпространение на химнографския жанр в бълг. литература.

За богатство и разнообразие може да се говори и при другите жанрове. В широко разпространената ораторска проза се създават творби, изградени върху различни принципи — поучителни и похвални слова, в които дидактичните и повествователните моменти се съчетават с лирическото начало. Житията също се отличават с разнообразие; това се вижда от анализа на пространните и кратките жития на Кирил

и Методий, Наум, Иван Рилски. В житията — според спецификата на жанра — постоянно се смесват истор. правдивост с фантастиката и легендата. В повестите и разказите се наблюдават интересни композиционни похвати (пряко повествование, циклови форми, разказ в разказ, използуване на притчата и алегорията); може да се говори за значително сюжетно разнообразие(история и легенда, дидактични, героични и любовни мотиви, морално-философски проблеми). Развива се публицистиката, и то в твърде разнообразни форми (*полемичните трудове на Кирил*, отразени в ЖК; апологията на Черноризец Храбър; полемичното съчинение на Презвитер Козма). Полемичният момент играе важна роля във всички жанрове: ораторската проза, агиографията, публицистиката, *богомилската книжнина*.

В Б.л. IX—X в. се развиват и други литературни форми: истор. разказ, хрониката (вж. *Исторически съчинения*), граматическият трактат, разсъждения по естественонаучни и философски въпроси и т.н.

Трябва да се отбележи появата на апокрифната литература, твърде тясно свързана с фолклора и народните легенди и вярвания. Тя е увличала читателя със своята фантастична образност, с новите решения на познати библейски теми, с поставянето на социални проблеми, със своята поетичност. Апокрифната литература е подчинена на свои собствени изобразителни и композиционни принципи. Поместването на *Индекс на забранените книги* в един от Симеоновите сборници показва, че „опасност" от създаване на апокрифни съчинения е съществувала още в началото на X в. Апокрифната литература се увеличава под влияние на еретическите учения и особено на *богомилството*. То представя специална глава в историята на бълг. обществена мисъл, отразява се силно върху развитието на литературата и променя нейния облик и идейната ѝ насоченост. Без да е необходимо да се използува терминът „официална литература", трябва да се въведе понятието „народна литература", в която апокрифите играят най-главната роля наред с редица явления, които се намират между фолклора и литературата.

През IX—X в. се развива *преводната литература* — едно от най-характерните явления в старобълг. култура. Би могло да се каже, че литературният живот започва с преводи; те продължават да играят огромна роля през цялото Средновековие. Чрез тях бълг. народ се приобщава към по-високата европейска литература, а чрез преводите от грц. език се запознава и с някои от източните литератури. При особената система на средновековната литература преводите се преливат непрекъснато в оригиналното творчество; широко е разпространена една междинна форма — компилацията. В преводната литература влизат различни групи произведения: библейските и богослужебните книги, задължителни за християнската църковна практика, при които е

необходим точният превод; богословски и философски съчинения от най-видните християнски мислители и проповедници — Йоан Златоуст, *Григорий Богослов, Атанасий Александрийски, Василий Велики, Йоан Дамаскин, Кирил Александрийски, Ефрем Сирин,* Йоан Синайски и др.; жития и служби; апокрифи; повести и разкази; истор. произведения; научни съчинения и др Между най-ранните преводи могат да бъдат поставени Небеса на Йоан Екзарх, Учителното евангелие и Четирите слова против арианите на Константин Преславски, Цветният триод на Климент Охридски и др. Образец на компилативно съчинение е Шестодневът на Йоан Екзарх. Твърде честа композиционна форма на преводите са сборниците, които представят своеобразни христоматии и антологии, а в някои случаи напомнят енциклопедиите. Такива сборници са Миней и Пролог (служби и кратки жития), Патерик (разкази за монаси), Симеоновите сборници (*Изборник от* 1073, *Изборник от* 1076, *Златоструй*), които се отличават със своето разнообразие и богатство и показват големите познания на своите съставители. В преводите се отразява не само широката култура на преводачите, но и тяхното забележително преводаческо умение. Изобщо още в най-ранния период на старобълг. литература се разгръща огромна филологическа работа. Старобълг. писатели познават добре грц. език. Вероятно доста от тях са учили във виз. училища, но те са имали и сериозни общи филологически знания, което им е позволило да се справят със сложни езикови задачи. Преводната книжнина е имала характер на лаборатория за изработване на езикови форми, за обогатяване на речника на книжовния език, за създаване на нови думи за културни понятия.

През IX и X в. може да се говори за създаване на цялостно, многостранно развита бълг. литература, с високи идейно-художествени постижения и със значителни писателски личности. Възниква въпросът за специфичните особености на средновековната литература като художествена система. Очевидно тя се отличава от съвременните понятия за художествена литература. В много отношения я характеризират синкретичните форми, съчетанието на художественото начало с богословието, философията, публицистиката, ораторската проза, дори научното разсъждение. Твърде различна е жанровата система. Художествено-жанровият облик се определя от функционалния характер на литературата, от връзката ѝ с нуждите на църквата. Очевидно е, че когато говорим за художественост, ние си служим с критерия на истор. естетика. В средновековната литература не може да се говори за реализъм в съвременния смисъл на думата. Средновековните писатели се стремят не толкова да обрисуват конкретната материална действителност, колкото да пренесат читателя в един абстрактен, надземен свят, където главна роля играят митът, символът и алегорията. Те обуславят и пътищата за изграждане на образа. Тези особености се проявяват в различни степени при отделните жанрове. В разказите, повестите, истор. хроники се открива по-правдива картина на конкретната действителност, връзката с истор. момент е по-силна, по-вярно се предават човешките черти. Като цяло старобълг. литература все пак отразява в своеобразни форми духовния образ и истор. съдба на бълг. народ.

В несъмнената обща църковно-християнска и виз. характеристика на старобълг. литература се налага въпросът за нейната самобитност. Този въпрос е поставян в светлината на три особености — и вече самата постановка е водила към отрицателен отговор: 1) генетическата близост с виз. литература — близост, която се схваща като зависимост, придаваща „подражателен" характер на старобълг. литература; 2) универсалния характер на всяка църковна литература (универсализмът на християнската църква определя и идейното, „наднационалното" съдържание на

СТАРА БЪЛГАРСКА КНИЖНИНА

ИЗБРАНИ ЧЕТИВА

ХЕМУСЪ

литературата, откъсва я от народнобитовата среда и от националната съдба на народа); 3) преобладаването на преводните произведения. Генетическата близост на старобълг. литература с византийската определя само отчасти нейния характер — що се отнася до общи мирогледни (християнски) позиции, естетически възгледи, жанрова система, поетика. Принадлежността на старобълг. литература към виз. културен кръг не означава подчинение и зависимост. В космополитичната Виз. империя и в страните, където се простира нейното влияние, културата е многонародностно творчество; страните, които възприемат виз. културни традиции, се превръщат постепенно в техни съ творци, поради което вече мъчно може да се говори за оригинално и заето. Що се отнася до универсализма, той е по-скоро най-обща идейна основа. Източните църкви, към които принадлежи и българската, са по-тясно свързани с народа и държавата; писателите отразяват в много случаи проблематиката, произтичаща от народностната съдба. Преводната книжнина в Средновековието влиза в структурата на литературата на една страна, става неразделна част от нея, защото превеждането се подчинява на други принципи; касае се повече за адаптиране, отколкото за превеждане. Разбира се, основният характер на една литература никога не се определя от преводните произведения, а от оригиналните, макар че разграничаването често пъти е много трудно. Това се вижда дори при произведенията на забележителни писатели като Климент Охридски и Йоан Екзарх.

Самобитността и оригиналността на Б.л. IX—X в. се състои преди всичко в нейната специфична идейна насоченост, проявена в две основни теми: защитата на слав. писменост и култура и критиката на феодалното общество от гледището на една ерес, превърната в голямо философско и социално движение — богомилството. Старобълг. литература наследява първата тема от своя родоначалник — Константин Философ, който брани слав. писменост не само практически — в известния спор с триезичниците на събора във Венеция. Защитата на слав. писменост намира израз най-напред в редица безименни произведения — пространните и кратките жития на Кирил и Методий и на техните ученици. Но тя се проявява ярко и в Азбучната молитва, Прогласа към евангелието, в *Похвално слово за Кирил и Методий* от Климент Охридски, в сказанието на Черноризец Храбър, в редица служби. В тях се чувствува подемът на слав. народи, които тръгват по пътя на бързо културно развитие. Авторът на Прогласа към евангелието разкрива патоса на този обновителен процес със силни думи: „Вие, които търсите красотата на душите, / вижте, любете и радвайте се! / А вие, които искате да отхвърлите безброя грехове / и да отмахнете тлението на този свят, / та така да намерите райски живот / и да избегнете от пламтящия огън, — / слушайте сега с

целия си ум, / слушайте, цял славянски народе, / слушайте словото, защото от бога дойде, / словото, което кърми човешките души, / словото, което крепи сърцата и умовете, / словото, което подготвя да познаем бога.“ Произведенията, които прославят просветния подем на славянството, макар в областта на жанровете и стиловете да следват традициите на виз. литература, твърде често се противопоставят на византинизма като идейно и политическо направление, какъвто е случаят със сказанието на Черноризец Храбър. Това обстоятелство говори за самобитността на литературата, която се създава в Б-я.

В общите рамки на голямата източноправославна и виз. културна общност старобълг. литература поема важни слав. и бълг. народностни черти. Те не се ограничават в определено време — IX и X в., а се развиват като традиция, която продължава през следващите векове.

Други основни особености на Б.л. IX—X в. са ранното ѝ развитие, което я прави най-старата слав. литература, и високите ѝ постижения, които оцени още през средата на миналия век П. Й. *Шафарик,* говорейки за разцвет, а науката определи този период като Златен век (P. J. Šafařík. Rozkvět slovanské literatury v Bulharsku.— Časopis Českého museuma, 22, 1848).

Днес не разполагаме с цялото книжовно богатство на IX и X в., а само с отделни запазени творби, въз основа на които — подобно на археолозите — трябва да възстановим пълната картина на литературното развитие. Но и онова, което е достигнало до нас, говори за забележителни творчески личности и за богата литературна традиция. Ще бъде мит да се смята, че една даровита личност може да определи съдбата на цяла една литература — тук действуват сложни обществено-истор. обстоятелства и вътрешни литературни закономерности. Но не може да не се припомни, че в началното развитие на слав. и бълг. литература стои един велик просветител, голям ум, всестранно надарен писател като Константин-Кирил Философ. *Анастасий Библиотекар* го характеризира с епитети, които изразяват дълбока почит, а Климент Охридски изказва безкрайното си уважение към неговата личност. Усвоил цялата образованост на своето време — църковна и светска, християнска и антична, вдъхновен в своето дело от безгранична жажда за опознаване на света и от дълбок хуманизъм, Кирил с примера си определя пътя на младата бълг. литература, създава традиции, по които тръгват неговите ученици. Неговата личност се превръща в образец не само за преките му ученици, но и за всички старобълг. писатели през IX и X в. Те изразяват отношението си към Кирил, а също и към неговия брат Методий в голям брой произведения — жития, служби, помени, похвални слова, истор. бележки и т.н. В историята на средновековната литература няма други културни дейци, на които да са посветени толкова многобройни и разностранни книжовни произведения. Просветителският устрем и нравственото величие на Кирил се предава и на старобълг. писатели. Както вече бе посочено, основната същност на тяхната дейност има просветителски характер.

Но това е все пак недостатъчно като характеристика на най-ранния период от развитието на старобълг. литература. В нея се поставят и въпроси с огромна важност за живота на народите. Защищавайки новата слав. писменост, старобълг. писатели (Кирил, Черноризец Храбър, Климент и др.) изтъкват равноправието на народите в областта на културата и справедливите народностни стремежи за самостоятелно развитие. Никакви догми не могат да се явяват пречка за това развитие. Възгледът за равноправието на народите има дълбок демократичен характер и е проява на истински хуманизъм. На този възглед се дължи и стремежът на старобълг. писатели да създадат литература, в която да се развият разнообразни направления, и по

този начин българите и славяните да се изравнят с най-развитите в културно отношение европ. народи. Защитата на слав. култура представя изобщо защита на всяка нова култура.

В науката са се чували гласове (и в най-ново време), че старата бълг. литература е бедна на оригинални и светски произведения и има твърде силно подчертан църковен характер. Тая преценка се изгражда главно върху количествения признак, но в случая тъкмо количеството е най-несигурният показател, като се има пред вид колко много старобълг. ръкописи са унищожени от времето. Но нека се спрем върху онова, което е запазено: произведенията на Климент Охридски — една поредица от поучителни и похвални слова, които представят нещо монументално като замисъл и проблематика, като композиция, стил и език; творчеството на Константин Преславски — поет и проповедник (Учителното евангелие), организатор на църквата, преводач и летописец (Четири слова против арианите, Историкии); на учения, философа и оратора Йоан Екзарх, в своя забележителен Шестоднев мислител и поет; на Черноризец Храбър — автор на ценната апология на слав. азбука; на цар Симеон, който организира литературния живот и съставя сборници, в които включва мъдростта на своето време (само „Сбор от много отци, тълкувания на неясни места в евангелието, в апостола и в други книги, изложени накратко за запомняне и готов отговор“ съдържа 383 статии); Беседата на Презвитер Козма срещу богомилите — съчинение, в което проповед и публицистика, християнска философия и откровен разказ за състоянието на тогавашното бълг. общество се сливат; делото на Наум и Докс Черноризец, които насърчават творческата дейност на Константин Преславски и Йоан Екзарх; на Тодор Доксов, който преписва в „Златната“ Симеонова църква Четирите слова против арианите; на презвитер *Григорий* и презвитер *Йоан*— преводачи на библейските книги и на

първите християнски жития; на поп *Йеремия* —съставител на апокрифи и др. Тези имена на книжовници са стигнали до нас, но тяхното творчество познаваме в същност непълно. Достатъчно е да си припомним онова, което Теофилакт говори за обширната книжовна дейност на Климент. Разбира се, с това не се изчерпва богатото съдържание на Б.л. IX—X в.

Изброяването на книжовници и произведения е вече една характеристика на старобълг. литература. Обаче нейните истински постижения могат да се разкрият само при анализа на отделните творби; тогава ще проличи и литературното майсторство, до което се домогват писателите, и развитието на литературния език. През IX и X в. се създават произведения, които се превръщат в образци за следващите поколения. С това трябва да се обясни и големият успех на старобълг. литература сред другите слав. народи и особено в Русия, където съществуват десетки и стотици преписи от творбите

на Климент Охридски, апологията на Черноризец Храбър, Азбучната молитва и др. Основната насоченост на литературния живот през IX и X в. отразява преди всичко просветителския дух на епохата, устрема към просвета и знания, които добре е изразил неизвестният автор на стихотворната Похвала на цар Симеон: „Великият между царете Симеон, / всемощният повелител и владетел, / като пожела с твърде голям копнеж / да извади наяве скритите мисли / в дълбочината на многомъчните книги . . . /. Мислите като трудолюбива пчела / от всеки цветец на Писанието / той събра във велемъдрото си сърце / като на някоя кошерна пита / и ги разлива като сладък мед / от своите уста пред боляpите. . .". Йоан Екзарх изразява още по-ясно този устрем към знания: „Ако онези, които се насищат с питие и с ядене, биват румени, светли и весели, колко повече онзи, който се храни с мисли и съзерцава божиите дела. . ." Той дава израз на избликналия творчески порив на бълг. народ, неговата жажда за знания, за опознаване на света и вселената: „Радостта не знае труд и туря на човека крила. . ." Писателят чувствува, че светът е създаден за човека и това го изпълва с безкрайна радост: „И как хората няма да се радват, когато изпитат и разберат за кого небето е украсено със слънце и звезди, за кого земята е накичена с градини, дъбрави и цветя и е покрита с гори, за кого морето и реките и всички води са изпълнени с риба, за кого е приготвен раят." Той стои учуден пред величието на живота: „Чудя се как не се свършва, нито намалява въздухът, който толкова хора и толкова безсловесни животни непрекъснато дишат, и толкова слънчеви лъчи, тъй силно нагорещени, през него преминават, при което и луната, и звездите правят същото. . ." Съзерцанието на света не е само размисъл върху битието, вселената и създателната сила на бога, но преминава в лирическо въодушевение, където поезия и философия се сливат и дават едни от най-блестящите страници в старата бълг. литература. Нейните богатства, както и ранната ѝ поява, ѝ осигуряват особено място сред другите слав. литератури. Тук става дума за ролята, която тя играе в литературното развитие на южните и източните славяни — руси и сърби, а дори и в извънславянския свят (в културния живот на румънските княжества Влахия и Молдова, а също отчасти на Запад).

След разгрома на слав. писменост във Велика Моравия Кирило-Методиевите ученици се насочват предимно към Б-я; може би някои по-млади ученици са попаднали в Хърватско, където се създава глаголическа традиция, продължила до късно. Но главното средище на слав. литература е в Б-я, където в края на IX и през X в. възниква оживено литературно движение. Познатият изследвач на Климентовата дейност Н. Л. *Туницки* характеризира по следния начин това движение: „По времето, когато западноевропейските народи не можеха и да мислят за народни езици в богослужението, когато сред западните славяни остатъците от народна църква и славянската писменост постепенно замираха, а сред сърбите и хърватите едва се подемаха първите стъпки на просвещението, когато Русия беше още съвсем езическа, в България за няколко десетилетия се създаде самостойна славянска църква, с народен език и духовенство, а славянската просвета достигна небивали успехи в своето развитие" (Н. Л. Туницкий. Св. Климент, епископ словенский. Сергиев Посад, 1913, с. 259—260).

В своето развитие старобълг. литература изпреварва литературите на другите южнослав. и на източнослав. народи. През следващите векове тя преминава у сърби и руси, където изиграва извънредно плодотворна роля. Отдавна в науката е установен терминът „първо българско влияние върху руската литература". Н. К. *Гудзий* изтъква неговата същност: „. . . Не само литературният, но и живият разгово-

рен език, особено на най-културните слоеве на Киевска Русия, е бил твърде близък на българския език и това е бил един от факторите, които са обусловили културното въздействие върху Русия от страна на България, значително изпреварила в своето масово приобщаване към християнството и в развитието на писмеността. На България е принадлежала значителна роля в християнизацията на Русия още преди Владимир, в снабдяването ѝ с богослужебни книги, в задоволяване на нейните потребности от църковна йерархия" (Н. К. Гудзий. Литература Киевской Руси и древнейшие инославянские литературы. — В: Исследования по славянскому литературоведению и фольклористике. М., 1958, с. 7—8).

Ролята на бълг. литература в развитието на старорускатa изтъква и Д. С. Лихачов: „Благодарение на родството си с многонационалната византийска култура старобългарската култура успява да придобие европейски характер, да се издигне до осъзнаването на своята общохристиянска роля, която ѝ спомага да изпълни своята велика мисия сред другите славянски народи и преди всичко по отношение на Русия." Д. С. Лихачов особено подчертава общославянското и европ. значение на старобълг. литература: „Старобългарската литература не се ограничава в теми, свързани само с местния, българския начин на живот, с местните политически вълнения на своята епоха, а още с първите си стъпки става литература, която решава наред с чисто българските и основните въпроси на човешкия живот и мироглед и с това приобщава българския народ към общоевропейската култура. Старобългарската литература веднага става зряла литература, „възрастна" литература, философски задълбочена и сложна, попила вековния опит на многонационалната византийска литература, в създаването на която на времето си са изиграли роля и славяните. В това съчетание на български и общочовешки теми се състои националното своеобразие на старобългарската литература, своеобразие с огромно значение за всички славянски народи" (Д. С. Лихачов. Големият свят на руската литература. С., 1976, с. 525—526).

Твърде рано старобълг. литература започва да играе ролята на посредник между виз. литература и слав. Югоизток. Многобройните преводи на виз. творби, направени в Б-я през IX и X в., намират широко разпространение в Сърбия и особено в Русия; и досега в руските книгохранилища се пазят многобройни преписи на старобългарски — оригинални и преводни — произведения. Както добре посочва Д. С. Лихачов, този факт също се явява нейна отличителна черта, която ѝ определя особено място в слав. и европ. Средновековие. Чрез старобълг. литература славянството влиза в духовния живот на Европа и общува с нейните културни завоевания, обединява се с потока на европ. цивилизация. Първоначалната обща основа е християнската идеология и философия. Върху тая основа се изгражда и духовното единство на Европа през Средновековието. С течение на вековете духовните стремежи надхвърлят християнската философия, слав. народи участвуват равноправно в развитието на европейската култура, в която особено след XIX в. играят решителна, а в някои насоки и първостепенна роля. Безспорна и велика заслуга на старобълг. литература — най-старата слав. литература — е, че дава първия тласък в това направление.

Лит.: Šafařik P. J. Rozkvět slovanské literatury v Bulharsku. — ČČM, 22, 1848, 1, p. 1—32; Цветообрание на старославенската книжнина в България, събрано и на чески издано от г. Павла Шафарика 1847, на сръбски преведено от г. Янка Шафарика 1848. От сръбски на български преведено и издано от дякон Хрисанта Йошович от Калофер. Белград, 1849, 66 с.; Теодоров-Балан Ал. Българска литература. Пловдив, 1896, 251 с.; Ангелов Б., М. Генов. Стара българска литература в примери, преводи и библиография. 2. С., 1922, 608 с.; Генов М. Начало и разцвет на българската литература. Първо българско царство. С., 1937, 200 с.; Дуйчев И. Из старата бъл

гарска книжнина. 1. С., 1940, 24+236 с.; Георгиев Ем. Началото на славянската писменост в България. Старобългарските азбуки. С., 1942, 88 с.; Генов М. Антология на старобългарската литература. С., 1947, 247 с.; Генов М. Етюди върху старобългарската литература. С., 1947, 140 с.; Динеков П. Стара българска литература. 1. С., 1950, 231 с.; Георгиев Ем. Славянская письменность до Кирилла и Мефодия. С., 1952, 96 с.; Кристанов Цв., Ив. Дуйчев. Естествознанието в средновековна България. С., 1954, 631 с.; Ангелов Б. Ст. За самобитния характер на старобългарската литература. — ЕЛ, 10, 1955, 6, с. 449—459; Георгиев Ем. Пренасянето на Кирило-Методиевата книжовна традиция от Велика Моравия в България. — В: Сборник в чест на акад. Ал. Теодоров-Балан. С., 1955, с. 203—212; Георгиев Ем. Създаването на Преславската и Охридската книжовни школи в средновековна България. — ГСУфсф, 50, 1955, 1, с. 3—71; Киселков В. Сл. Проуки и очерти по старобългарска литература. С., 1956, 400 с.; Георгиев Ем. Работили ли са Кирил и Методий като просветители на българските славяни. — В: Езиковедски изследвания в чест на акад. Ст. Младенов. С., 1957, с. 235—245; Динеков П. Фолклорът и историята на българската литература. — ЛМ, 1, 1957, 6, с. 15—31; Динеков П. Основни черти на старата българска литература. — ЛМ, 3, 1959, 1, с. 34—58; Динеков П., К. Куев, Д. Петканова. Христоматия по старобългарска литература. С., 1961, 470 с. (2 изд. С., 1967, 538 с.; 3 изд. С., 1974, 532 с.; 4 изд. С., 1978, 532 с.); Георгиев Ем. Разцветът на българската литература в IX—X в. С., 1962, 348 с.; История на българската литература. 1. С., 1963, 454 с.; Прослава на Кирил и Методий. С., 1963, 171 с.; Динеков П. Делото на Кирил и Методий и развоят на старата българска литература. — Хиляда и сто години, с. 5—19; Георгиев Ем. Кирил и Методий и развитието на българската култура. — Хиляда и сто години, с. 21—49; Динеков П. Особености на старобългарската публицистика през IX—XII в. —СФ-С, 5, 1963, с. 289—302; Петканова Д. Старобългарският книжовник. — В: Славистични студии. С., 1963, с. 493—512; Динеков П. Литературни въпроси. С., 1963, 380 с. Грашева Л. Към въпроса за творческия облик на старобългарския писател. — ЛМ, 8, 1964, 5, с. 45—66; Ангелов Б. Ст. Въпроси на художествеността, поетиката и литературната теория в старобългарската литература. — ЛМ, 9, 1965, 6, с. 106—117; Старобългарски страници. Антология. Под ред. на П. Динеков. С., 1966, 508 с. (2 изд. С., 1968, 647 с.); Георгиев Ем. Охридската книжовна школа. — Кл. Охр., с. 53—77; Грашева Л. За старобългарската литературно-теоретическа мисъл. — ИИЛ, 18—19, 1966, с. 261—277; Динеков П. Общност и различия в развитието на старите славянски литератури. — СФ-С, 11, 1968, с. 49—62; Динеков П. Из историята на българската литература. С., 1969, с. 3—96; Лихачов Д. С. Старославянските литератури като система. — ЛМ, 13, 1969, 1, с. 3—38; Куев К. По някои въпроси на старобългарската литература. — ЛМ, 13, 1969,2, с. 48—61; Ангелов Б. Ст. За някои общи черти в развитието на старославянските литератури. — ЛМ, 13, 1969, 3, с. 51—61; Грашева Л. Старославянските литератури в ново осветление. — ЛМ, 13, 1969, 3, с. 62—71; Дуйчев И. По някои проблеми на старославянската и старобългарската литература. — ЛМ, 13, 1969, 5, с. 8—23; Петканова-Тотева Д. По повод на някои мнения за старобългарската литература. — ЛМ, 13, 1969, 5, с. 24—40; Динеков П. Старобългарската литература — наша гордост и наша тревога. — ЛМ, 14, 1970, 2, с. 51—72; Лихачов Д. Размисли за националното своеобразие и европейското значение на старобългарската литература. — ЛМ, 14, 1970, 2, с. 73—85; Грашева Л. „Реалистичните елементи" и естетическата стойност на старобългарската литература. — Старобългарска литература, 1, 1971, с. 33—51; Динеков П. Старата българска литература и националната историческа съдба. — Старобългарска литература, 1, 1971, с. 5—32; Делото на Константин-Кирил Философ. С., 1972, 339 с.; Динеков П. Историческа съдба и съвременност. С., 1972, с. 5—125; Ангелов Б. Ст. Из историята на руско-българските литературни връзки. С., 1972, 159 с.; Петканова-Тотева Д. Реторическата проза през средновековието. Родове, особености, обща характеристика. — ЛМ, 18, 1974, 6, с. 62—75; Лихачов Д. С. Големият свят на руската литература. С., 1976, с. 525—544; Динеков П. Историческата мисия на старобългарската литература. — Старобългарска литература, 2, 1977, с. 5—19; Динеков П. При изворите на българската култура. С., 1977, с. 5—68; Станчев Кр. За някои основни принципи на средновековната естетика. — ЛМ, 21, 1977, 8, с. 45—54; Динеков П. Преводите в развитието на старите славянски литератури. Методологически въпроси. —СФ-С, 16, 1978, с. 38—45; Станчев Кр. Идейно-естетически позиции и развойни тенденции на старобългарската литература. — Български език и литература, 22, 1979, 2, с. 3—12; Грашева Л. Основни изобразителни принципи на старобългарската литература. — Библиотекар, 26, 1979, 7—8, с. 52—55; Динеков П. Похвала на старата българска литература. С., 1979, 496 с.; Пикио Р. Мястото на старата българска литература в културата на средновековна Европа. — ЛМ, 25, 1981, 8, с. 19—36; Лихачов Д. Передовая линия обо-

роны болгарского государства духа. — В: Първи международен конгрес по българистика. София 23 май—3 юни 1981. С., 1982, с. 95—109.

Петър Динеков

БЪЛГАРСКАТА ЦЪРКВА ПРЕЗ IX—X ВЕК. 1. Извори и научна литература. Изследвания по основните въпроси. Дискусионни проблеми. Сведения за Б. ц. се съдържат у значителен брой виз. и лат. автори и в домашни паметници. Повечето от тези извори разкриват и процесите, предшествуващи началния църковен живот: разпространението на християнството в Б-я до 60-те г. на IX в., покръстването на княз *Борис I* (852—889) и основаването на църквата.

По-важни извори са: а. Византийски — Юстинианович кодекс и Новелите на имп. Юстиниан Велики (527—565); съчиненията на Прокопий Кесарийски „История на войните", „Тайна история" и „За строежите"; „Хронология" на *Йоан Малала*; „Църковна история" на Евагрий Схоластик; „Стратегикон" на Псевдо-Маврикий; „История" на Теофилакт Симоката; „Пасхална хроника", „Деянията на св. Димитър" (Солунски); епархийските списъци и съборните актове; „Хронография" на Теофан Изповедник; „Бревиарий" на цариградския патриарх *Никифор I*; „Малък катехизис" на *Теодор Студит*; „Хроника" на Георги Мних; някои послания на патриарх *Фотий*; „Тактика" на имп. *Лъв VI* Философ; писмата на Лъв Магистър, патриарх Николай Мистик и имп. Роман Лакапин; „Историята" на Йосиф Генезий; истор. съчинения „Хронография" на Продължителя на Теофан, Лъв Граматик и Псевдо-Симеон; посланието на цариградския патриарх Теофилакт до българ. цар *Петър I*; съчиненията на имп. Константин Багренородни „За темите", „За управлението на държавата" и „За церемониите"; „История" на Лъв Дякон; „Синаксар" на цариградската църква; грамотите на имп. Василий II Българоубиец; Месецослов на имп. Василий II; „Монемвазийска хроника"; „Кратка история" на Г. Кедрин — Й. Скилица; „Историята" на Йоан Зонара; „Мъченичество на 15-те тивериуполски мъченици" от *Теофилакт Охридски*; т. нар. *Дюканжов списък* на българ. архиепископи и др.

б. Латински — „Поеми" на Павлин Нолански; Теодосиев кодекс; писма на папа Григорий I; „Фулденски летописи"; някои писма и „Отговорите на папа *Николай I* по допитванията на българите"; писма на папа *Адриан II* и на папа *Йоан VIII*; съчиненията на *Анастасий Библиотекар* „Liber Pontificalis" (биографии на римските епископи — особен интерес представляват животоописанията на папите Йоан IV, Йоан VII, Николай I и Адриан II), „Светият осми вселенски събор", „Chronographia tripertita" и някои негови писма; „Хроника" на Регинон и „Бертински летописи".

в. Домашни — надписи на българ. владетели, житията и службите на слав. просветители Кирил и Методий и на техните първи ученици, редица съчинения на най-видните старобълг. писатели, разказът „Чудото с българина", житията и службите на Иван Рилски и цар Петър I, летописни разкази и приписки, някои археол. паметници.

Второстепенни по характер сведения се срещат в сръбските летописи, у арабските автори ибн-Даста, ал-Бекри и др.

Основната част от тези извори се използуват и правилно интерпретират от българ., руски и др. изследователи още през XIX — началото на XX в. — М. *Дринов* („Исторически преглед на Българската църква от самото ѝ начало и до днес". Виена, 1869); Е. Е. *Голубински* („Краткий очерк истории православных церквей Болгарской, Сербской и Румынской или Молдовалашской". М., 1871); К. *Иречек* („История болгар". Одесса, 1878); М. И. *Соколов* („Из древней истории болгар". СПб., 1879); Д. *Цухлев* („История на Българската църква". 1. С., 1910) и А. *Чучулаин* („Св. Борис, княз български". С., 1914). Постепенно научните изследвания се

задълбочават, откриват се нови извори, осветлява се все по-широк кръг от проблеми. Значителни са приносите на В. Н. *Златарски* („Писмата на цариградския патриарх Николая Мистика до българския цар Симеона". — СбНУ, кн. X, XI, XII. С., 1894—1895, с. 372—428, 3—54, 121—211; „Въпросът за български патриарх пред папата в 866 г." — Преглед, приложение към ЦВ, I, 1907, кн. 1; „Причините за покръщането и сетнините му". — Споменна книга за 1000-год. от смъртта на цар Бориса. С., 1907, с. 31—62; „Как е бил разрешен българският църковен въпрос в 870 година". — ДК, I, 1920, кн. 1, с. 49—63; „Български архиепископи-патриарси през първото царство". — ИБИД, кн. VI, 1924, с.49—76; „История на българската държава през средните векове", I, 2, С., 1927), Й. *Иванов* („Северна Македония". С., 1906; „Български старини из Маке. дония". 2 изд., С., 1931, и др.), Ив. *Снегаров* („История на Охридската архиепископия", I, II, С., 1924, 1931; „Учредяването на българската православна църква". — МкП, 1932, кн. 1, с. 1—42; „Кратка история на съвременните православни църкви". II, С., 1946; „Първата българска патриаршия", ч.I, II — ГДА, 1949 и 1951), В. *Иванова* („Стари църкви и монастири в българските земи (IV—XII в)." — Годишник на Народния археологически музей, т. 4, 1926), П. *Мутафчиев,* Ив. *Дуйчев,* Е. *Георгиев* и др. бълг. учени, както и на някои чужденци, напр. *Фр. Дворник* („Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance". Prague, 1933; „Les slaves. Histoire et civilisation de l'Antiquité aux débuts de l'époque contemporaine". Paris,1970); J. Zeiller („Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain". Paris, 1918).

Въпреки значителните успехи, в църковната историография до 40-те г. на XX в. има един общ недостатък: разкрива се почти изключително т. нар. външна страна на църковния живот. Със съвсем малки изключения (напр. трудовете на Цухлев и Златарски) изследователите оставят на заден план важните теми за духовно-културния живот, богословската наука и църковната книжнина, манастирите в Б-я, развитието на богослужението, религиозно-нравственото състояние на бълг. общество, появата на ереси и на религиозно-социални движения, отношенията между църква и държава. Част от тези въпроси обаче стават предмет на проучвания върху старобълг. литература и изкуството на Първата бълг. държава и др. Все още скромните мащаби на научното изследване, липсата на достатъчно извори и ограниченият брой на подготвени специалисти не позволяват да се обгърнат цялостно и някои други проблеми от първостепенна важност, напр. въпросът за църковното устройство и тясно свързаното с него междуцърковно положение на бълг. архиепископия-патриаршия през IX—X в., за същността на църковната автокефалия и др.

От началото на 50-те г. бълг. истор. наука осветлява по-цялостно християнизирането на бълг. славяни и прабългарите, проникването на християнството в славянобълг. държава и неговото състояние до 70-те г. на IX в., както и някои моменти във връзка с устройството и автокефалията на църквата, нейните отношения с други християнски църкви на Изток и Запад. Ал. Бурмов публикува статията „Против буржоазно-идеалистическите становища по въпроса за налагането на християнството в България през IX в." (ИП, 1954, кн. 2, с. 36—52), в която подлага на критика някои основни положения и аргументи на други учени (напр. на Е. Георгиев) за постепенно и масово разпространение на християнството в Б-я преди покръстването на княз Борис I. Особено настойчиво Бурмов застъпва тезата, че покръстването е наложено по революционен път от бълг. владетел и от господствуващата феодална класа, които преследват определена цел — укрепване на държ. власт и утвърждаване на феодалния строй.

Е. Георгиев отговаря със статията „По въпроса за християнизирането на средновековна България (Против догматизма и схематизма в нашата историческа наука' ИП, 1954, кн. 5, с. 82—104 , където привежда нови основания и изяснения в подкрепа на схващането за постепенно и масово проникване на християнството в Б-я до 864. В полемиката участвуват със свои монографии, студии и статии историците Ив. Снегаров („Християнството в България преди покръстването на княз Бориса". — ГДА, т. V. С., 1956), П. *Петров* („Покръстването на българите".— ИП, 1965, кн.3), Д. *Ангелов* („По някои въпроси около покръстването на българите". — ИП, 1965, кн. 6), Т. *Събев* („Проникване на християнството в България до 865 г."— ГДА, т. XV, 1966), В. *Гюзелев* („Княз Борис Първи". С., 1969), Й. Митев, М. *Войнов* и др. В резултат на изследвания и на други бълг. медиевисти — Ив. Дуйчев, В. *Тъпкова-Заимова,* К. *Куев,* Б. Ст. *Ангелов*, Хр. *Кодов* и др., които поставят на широка основа проблемите във връзка с християнството и духовно-културния живот в Б-я през IX—X в., може да се твърди, че тази дискусия е приключена. При все това остават спорни някои въпроси относно процеса на християнизирането и състоянието на християнската религия в Б-я до 864. Това се отнася и до полемичния проблем за годината на покръстването на княз Борис I. Уточнения се налагат и около оценките за мястото и ролята на християнството в Първата бълг. държава, за значението на църквата във вътрешния и международния живот на страната, за устройството на църквата, нейната автокефалия, патриаршеско достойнство и междуцърковно положение през IX—X в., за вътрешната църковна мисия, състоянието на клира и миряните, обществените изяви на бълг. църква и религиозно-социалните движения.

2. Християнството в България. Положителни истор. данни водят до заключението, че корените на Б.ц. трябва да се търсят във вековните християнски общини и църкви на Балк. п-в, във влиянието на местното население и организираната християнизаторска мисия сред различните нови заселници в балк. земи. Многобройни факти убедително свидетелствуват за възходящ църковен живот от I до VI в. в областите, влезли по-късно в границите на славянобълг. държава. През периода IV—VI в. Цариградската патриаршия, подкрепяна и от държ. власт, активизира своята мисионерска дейност и отбелязва значителни успехи. Укрепва и църковната организация. Увеличава се броят на епископските катедри, на духовниците, храмовете и манастирите. Християнството прониква дори в планинските райони. Нашествията на славяни и прабългари (VI—VII в.) в балк. земи и войните на Б-я с Византия нанасят значителни поражения в градските центрове. Разрушени са някои крепости и градове, храмове и манастири. Намалява местното християнско население. Част от него (включително и духовници) забягва на юг. Епархийската организация е разстроена. Всичко това се отразява неблагоприятно върху християнизаторската мисия. Истор. данни обаче говорят и за продължителен контакт на славяни и прабългари с Византия и със завареното в балк. земи местно население, за немалко случаи на мирно заселване и дори на военен съюз между

Надгробен надпис на български монах от 871 г. Крепостта до с. Червен, Русенски окръг

ИСТОРИЧЕСКИ ПРЕГЛЕДЪ

на

БЪЛГАРСКА-ТА ЦЪРКВА

ОТЪ САМО-ТО Й НАЧАЛО И ДО ДНЕСЪ

отъ

Марина Дринова.

1869.

„традиционните противници", за мирни отношения помежду им, за търговски и др. връзки, взаимна размяна на пленници, налагане на виз. господство над част от слав. население, колонизация, демографски промени. Виз. влияние прониква и в бълг. държава — особено през периода на династичните борби сред прабълг. военно-племенна аристокрация (761—777). Тези сведения водят до заключение, че и през периода VI—VIII в. има пътища и възможности за пренасяне на християнството сред новите заселници на Балканите. Известията на виз. автори за „варварските нашествия" на славяни и прабългари трябва да се използуват по-критично, като се съпоставят с други извори. Някои изследователи неоснователно обобщават данните и преувеличават числото на унищожените от „варварите" градове. От епархийските списъци, актовете на църковни събори, археол. паметници и др. се вижда, че голям брой градове и епископски катедри се запазват и след заселването на славяни и прабългари южно от р. Дунав. Такива са напр. центровете в дн. Северна Б-я Одесос (дн. Варна), Марцианопол (дн. Девня), Дионисиопол (дн. Балчик), Абритус (при Разград), Доростол (дн. Силистра), Трансмариска (дн. Тутракан), Нове (дн. Свищов), Апиария (край с. Ряхово, Русенски окръг), Бонония (дн. Видин) и други по-малки селища. Славянобълг. заселване на Балканите няма катастрофални последици нито за завареното местно население, нито за неговата духовна и материална култура. Между новите поселници и християнското грц. романизовано и полуромanизовано трако-илирийско население съществува взаимнопроникващо влияние както в бита и в социално-икономическия живот, така и в областта на културата, езика, религиозните възгледи. Важна роля за проникване на християнството сред славяните оказва участието им във виз. войска, размяната на пленници, доброволното и принудителното заселване на славяни върху територията на империята и на ромеи-християни в славиниите (в Македония и другаде). Самата държ. власт във Византия (VI—IX в.) се стреми да обезвреди новите нашественици и съседи, да ги направи приятели и верноподаници чрез духовния меч на християнската религия. Ромеизирани славяни-християни се издигат до най-високи постове в гражданската и църковната йерархия. Ярки примери в това отношение са стратегът на Тракия Хилвуд, фамилията на солунския друнгар Лъв, Тома Славянинът, който до 20-те г. на IX в. заема важна длъжност във виз. войска, военачалникът Андрей — подстратег на Опсикийската тема, патриций и паракимумен Дамян — твърде близък на имп. *Михаил III* (842—867), цариградският патриарх Никита I (766—780) и др. Тези видни държ. и църковни дейци са могли да влияят и върху своите единородци-славяни (вж. *Византия и славяните*).

От два каменни надписа на хан Пресиян (836—852), свързани с похода на бълг. владетел в Смолянската област (към 847), се идва до заключението, че по онова време смоляните вече са покръстени. Слав. княжество (навярно в Стримонската архонтия), управлявано от слав. просветител Методий през първата половина на IX в. също ще е било обект на християнизаторска мисия. Цариградската патриаршия проявява голяма ревност за покръстване на новите балк. заселници. За нейните грижи в тази насока свидетелствува и църковно-епархийското устройство на Балк. п-в през VII—IX в.

Редица средновековни паметници, свързани с живота и делото на Кирил и Методий, говорят за мисионерско-просветна дейност на двамата братя сред бълг. славяни. Макар че някои от тези сведения са легендарни, противоречиви и не хармонират с други извори, те разкриват реален спомен за Кирило-Методиевото дело сред бълг. славяни или поне могат да се оценяват като истор. отглас на мисионерска дейност в Македония (вж. *Брегалнишка мисия*). В няколко жития и служби най-близките Кирило-Методиеви ученици са представени като покръстени славяно-българи.

Не е оправдано да се мисли, че прабългарите правят някакво изключение и че в продължение на близо две столетия след заселването си на Балк. п-в не се поддават на християнско въздействие. Бавно и мъчително, но все пак успешно, християнската мисия си пробива път и в прабълг. среда, за да стигне дори до ханския двор. Носители на тази мисия са местното християнско население, особено покръстените бълг. славяни, икономическите и политическите връзки между Византия и славянобълг. държава, многобройните пленници-ромеи, размяната на военнопленници, грц. език и др. Архиепископ Теофилакт Охридски пише, че при завземането на виз. територия на юг от Дунав българите преселват местното население от покорените земи („жителите на всеки град разменяли"). Това дава възможност за общуване между езичниците-българи и завареното от тях християнско население. „Покорените. . . християни — продължава Теофилакт, — като държели пречистата си праотеческа вяра, в разните си разговори с тях вмъквали Христовото учение и им откривали, доколкото им било възможно, евангелската светлина."

През първата половина на IX в. в границите на Б-я се включват нови градове, крепости и области със значителен брой християнско население. Взети са десетки хиляди виз. пленници, между които и някои видни духовници. Средновековният хронист имп. Константин VII Багренородни свидетелствува, че виз. пленници успяват да запознаят мнозина българи с християнското учение: „Запазвайки и там непокварена християнската си вяра, бившият. . . епископ [Мануил Адрианополски] и народът, който бил с него, привели към истинската Христова вяра мнозина от българите. . . и посели на много места семената на християнското учение, като откъсвали скитите от езическата заблуда и ги довеждали към светлината на богопознанието." Именно „поради това, разгневен против тях [Омуртаг], приемникът на Крум, след като не успял в опита си да ги убеди да се отрекат от Христа, . . . предал на мъченическа смърт и самия просветител Мануил, и мнозина, които се проявили в това дело." Образованият виз. пленник Кинам, който е с голямо обаяние в бълг. ханския двор, спечелва за християнската вяра Омуртаговия син Енравота. Християнството придобива все повече привърженици в бълг. държава. В писмо от 864 до константинския епископ Соломон папа Николай I съобщава, че по онова време „вече мнозина от българите били станали християни". Далновидният бълг. владетел княз Борис I не би могъл да не се съобрази с това обстоятелство, решавайки въпроса за въвеждане на християнството като официална религия в своята държава.

БАН
Институт за литература
БИБЛИОТЕКА

Главните причини за покръстването основателно се търсят в социално-икономическото развитие на бълг. държава през VIII—IX в., в нейното вътрешно и външно положение (развитие на феодализма, укрепване на единството, на международния престиж и независимостта на страната, приобщаване към постиженията на тогавашната култура, проникната от християнството, и др.). Не бива обаче да се елиминира напълно ролята и на т. нар. субективен фактор. Личното благоразположение на Борис I към християнската религия, убедеността му в нейното превъзходство пред езичеството, далновидната му политика, насочена към преодоляване на дуализма върху етническа и верска основа, играят важна роля при решението да бъде прието християнството като официално изповедание в бълг. държава. Борис I приема християнството от Византия през 60-те г. на IX в., когато е могъл не само да се убеди в неговото значение, но и да се опре на значителна част от покръстеното население в страната и лесно да отблъсне всяка антихристиянска съпротива (това се вижда от потушаването на болярския бунт срещу него) и дори да замисли учредяването на добре устроена, самостойна Б. ц

Сведенията относно времето на покръстването, които дават *Хинкмар* Реймски, папа Николай I, Окръжното послание на патриарх Фотий до източните патриарси (от 867) и др., насочват към заключението, че Борис I е приел християнството в 864. Покръстването на княза става във военния лагер — непосредствено след сключването на желания мир с Византия — или в столицата Плиска. Веднага след това (през периода 865—870) християнизацията в Б-я вече има организиран и масов характер. Тя се ръководи от пристигналото тук виз. духовенство. Съдействува ѝ самата държ. власт. В процеса на преодоляване на езичеството се прилагат и административни мерки. Неоснователно е обаче твърдението, че принудата е използувана като основен метод за покръстването на упорствуващия в езичеството бълг. народ. Говорейки за насилие при утвърждаването на християнството, изворните известия имат пред вид преди всичко антихристиянския бунт на бълг. боляри и взетите мерки срещу тях. До началото на 70-те г. на IX в. християнската мисия в Б-я придобива още множество привърженици. Така се създават нужните условия не само за учредяване на поместна Б. ц., но и канонически основания за нейното скорошно автокефално устройство.

3. Основаване на Българската църква. Външното и вътрешното положение на бълг. държава през IX в. оказва положително въздействие върху уреждането на църковния въпрос. Б-я проявява голяма външнополитическа активност и все повече се утвърждава в международните отношения. Границите ѝ значително се разширяват. Нараства нейната военна мощ. Развитието на феодализма предизвиква значителни промени в икономическия и обществения живот на страната. Те водят до преустройство на укрепващата държ. организация и на идеологическите институции. Заздравява се народностното единство. За тази цел е необходима и народностно-автокефална църковна организация. Интересите на средновековна Б-я налагат да бъде учредена самостойна църква, която да стане съюзник и помощник на държ. власт в една изключителна по важност епоха, когато се осъществява духовно-културният възход на народа и трябва да се осигури международното положение и независимостта на страната.

Умелото използуване на международната обстановка, на съперничеството между Изтока и Запада (Цариград и Рим) за църковно влияние в бълг. държава довеждат през втората половина на IX в. до благоприятното уреждане на църковния въпрос. Обладан от идеята за родна автокефална църква-патриаршия, смущаван от съмнения и разочарования за нейното реализиране

чрез християнския Изток и политическата съперница Византия, през 866 Борис I насочва погледа си на Запад. Той иска от Лудвиг Немски способни проповедници, епископ и свещеници, като се надява, че при неговата подкрепа и чрез това духовенство ще може да осъществи проекта за самостойна църква. Непосредствено след това князът отправя подобна молба и до Рим. Бълг. пратеници поднасят на папа Николай I богати дарове и писмено поставени от Борис I 115 въпроса относно християнската вяра и развитието на църковния живот в новопосветената страна. Българите искат наставници и изложение на вярата, християнски и светски закони, „истинско и съвършено християнство, което да няма петно или бръчка". Те проявяват особен интерес към въпросите за евентуален предстоятел — патриарх на Б.ц., и за начина на получаване на св. миро: позволено ли е да им се ръкоположи патриарх, от кого трябва да се постави той, колко са истинските патриарси и кой от тях заема второто място след римския папа, откъде и как се получава св. миро. Този дипломатичен начин на запитване води пряко към целта на Борис I — придобиване на църковна независимост.

Папата посреща с голяма радост бълг. делегация и отговаря обстойно на отправените до него запитвания. Той обаче отбягва да даде ясен и положителен отговор на важния въпрос за бълг. патриарх. Според папа Николай I отначало трябва да се ръкоположи само епископ на българите. Едва след като се умножат плодовете на християнската мисия, а заедно с тях и съставът на духовенството, един от архиереите може да се избере „ако не за патриарх, то поне за архиепископ". Папата подхранва надеждата, че ще постави в Б-я църковен глава от ранга на архиепископите в Галия, Германия и др. западни области.

Зареждат се римски пратеничества в Б-я. Отстранено е виз. духовенство. Борис I няколко пъти отправя молба до папата с конкретни предложения за

достойни да заемат бълг. архиепископски престол духовници: епископ *Формоза* Портуенски, дякон Марин или някой от римските кардинали. Молбата на княза е отклонявана по благовидни, но неубедителни причини. С това се допуска непоправима грешка от гледище на папските интереси. Отначало папа Адриан II предлага за първойерарх на българите един от изпратените в Б-я презвитери, а по-късно — иподякон Силвестър. Разочарован, бълг. княз решава да ускори развръзката на отношенията с Рим. Безплодните тригодишни преговори го убеждават, че Западната църква не възнамерява да удовлетвори желанието му за автокефалия и патриаршия.

В Цариград по това време внимателно следят връзките между Б-я и Рим. Виз. държ. и църковни представители правят всичко възможно, за да върнат бълг. княз в лоното на Източната църква. Промените, настъпили в политиче-

ския и църковния живот на Византия, тенденциите за помирение между Цариград и Рим също се вземат под внимание от бълг. държавници. Те търсят целесъобразно разрешение на църковния въпрос, възможната най-голяма изгода за бълг. кауза. А тя може да се гарантира само от авторитетен църковен форум, чието становище ще бъде трайно и общозадължително.

Без да скъсва връзките със Запада, бълг. владетел отново се насочва към Цариград. Автокефалното устройство на източните църкви, перспективата за изграждане по техен образец на народностна църква с патриаршески ранг и в Б-я, която въпреки военните конфликти гравитира към Европ. изток, внушенията и обещанията от страна на виз. императорски двор и патриаршеския престол — всичко това вдъхва увереност, че бълг. църковен въпрос скоро ще получи желаната насока, нова постановка и полезно решение именно чрез Цариградската патриаршия. От есента на 869 до края на февр. 870 в Цариград заседава църковен събор (по делото на бившия патриарх Фотий — 858—867; 877—886). Навярно със знанието и съгласието на имп. *Василий I* Македонянин (867—886) и на патриарх *Игнатий* (847—858; 867—877) тук пристигат бълг. пратеници начело с кавхан Петър. Делегацията присъствува на заключителното тържествено заседание на събора, където ѝ бива оказана висока почит. На 4 март 870 императорът свиква извънредно заседание, на което вземат участие представителите на папа Адриан II и на източните патриаршии, както и бълг. делегати. Опитният кавхан Петър поставя тактично въпроса за църковната юрисдикция в новохристиянска Б-я. „До днес бяхме езичници и неотдавна се приобщихме към благодатта на християнството — казва той. — Ето защо, за да не изглежда, че грешим в нещо, искаме да узнаем от вас, които представлявате върховните патриарси, на коя църква трябва да се подчиняваме." След обстойно разискване и разногласия, в които намират израз основните противоречия между християнския Изток и Запад, се решава бълг. диоцез да остане под юрисдикцията на Цариград. Едно от най-главните основания на представителите на източните патриарси, защитили това становище, е свидетелството на българите, че при завладяването на земите на юг от р. Дунав са заварени виз. свещенослужители — т.е. църковна организация, която се намирала под ведомството на Цариградската патриаршия. Анастасий Библиотекар съобщава, че бълг. пратеници получили писмо на грц. език, в което било отразено становището на църковния форум от 4 март. В него се изтъквало, че източните представители, като посредници между римските делегати и патриарх Игнатий, решили „страната на българите да се подчинява на Цариградската църква". Въз основа на съборното определение се оформя отделен бълг. диоцез. Наскоро след това епископ Гримоалд и другите лат. свещенослужители напускат Б-я (вж. *Посолства на Рим в България*). В столицата Плиска е изпратено виз. духовенство начело с архиепископ *Йосиф* (според друг препис на източника „Чудото с българина" — архиепископ Стефан). Така се поставят основите на поместната Б.ц., свързана с православния Изток. Хронологически тя е осма по ред в общността на източнохристиянските църкви през IX в. В съборното определение от 4 март 870 са заложени устоите и гаранцията за нейното бързо укрепване и процъфтяване, за скорошната ѝ автокефална уредба.

4. Устройство и междуцърковно положение. Наличните изворни известия дават основание да се приеме, че отначало Б.ц. е автономна архиепископия — под върховната юрисдикция на цариградския патриарх. Предстоятелят ѝ — архиепископ, се избира от бълг. епископат и се утвърждава от патриарха, който ще да е получавал и съответен каноничен данък. Навярно и епархийските архиереи в страната първоначално са поставяни

от патриарха. Указания за тази зависимост има в папските писма-протести от 70-те и 80-те г. на IX в. до цариградския патриарх, в които се настоява да се прекрати ръкополагането на духовници в Б-я и разпореждането на Цариград в тази страна, да бъдат отзовани подчинените на Патриаршията епископи и др. клирици, да не се обсебва повече българ. диоцез. В своите наставления до римските легати на събора в Цариград през 879—880 папа Йоан VIII настоява да бъде убеден патриарх Фотий „да не изпраща в България омофор и да не ръкополага никого". Патриархът отговаря: „Ние, бидейки почитатели на обичта и на мира. . . нямаме навик да вършим нещо нередно, нито необмислено, нито по-рано, нито сега. . ., макар че може би сме в състояние да предприемем всичко за защита на собствените си права и за пример на другите, и заемайки толкова време първосвещенническия престол, ние дори омофор не изпратихме за ръкополагане. . ., не извършихме никакви ръкоположения и винаги . . . сме запазвали обич към любовта и мира и сме готови . . . без да се нарушават старите закони, да отстъпим на приятелите си това, което е наше собствено."

Тези сведения характеризират по убедителен начин междуцърковното положение на автономната Б.ц. през първото десетилетие след нейното учредяване. Характерно е, че цели 10 г. се води спор за църковната юрисдикция над българ. диоцез. В него участвуват двете средища на християнския Изток и Запад. Рим прави няколко опита да използува влиянието на княз Борис I за възстановяване на папската юрисдикция в Б-я. В отговор далновидният държавник засвидетелствува своята почит към папския престол и продължава да поддържа дипломатически контакт с него с цел да укрепи междуцърковното положение на Българ. архиепископия, да защити интересите и независимостта на църквата и държавата. Но заедно с това князът умело отбива натиска за папска власт в страната. По същия път на отстояване на църковната самостоятелност и на запазване на добрите отношения с Рим вървят и неговите приемници.

Зависимостта на Б.ц. е повече външна, номинална. В своя вътрешен живот тя се ползува с широка автономия. Предстоятелят-архиепископ е почитан митрополит на значителна църковна област в големия диоцез на Цариградската патриаршия. Той има не помалки пълномощия и власт от ираклийския и солунския митрополит на Изток или галския и германския архиепископ на Запад. В писмото си от 871 до имп. Василий I Македонянин папа Адриан II назовава българ. свещеноначалник antistes (предстоятел). Такава титла носят началниците на отделни църкви и дори патриарсите. Навярно тя е дадена на възглавяващия Б.ц. поради желанието на самите българи. Предстоятелят заедно с подведомствените си епископи об-

разува архиерейски събор, който самостоятелно управлява вътрешноцърковните дела.

Както в края на 60-те г. на IX в. съперничеството между Рим и Цариград довежда до бързо учредяване на Б.ц., така през 80-те г. противоречията между християнския Изток и Запад фактически я правят независима. За това допринасят и успехите на бълг. държава, грижите на Борис I за благоустрояване на църквата, плодовете на Кирило-Методиевото дело в Б-я и др. От началото на 90-те г. Бълг. архиепископия тръгва уверено по пътя на автокефалията. Доказателство за това е първият църковно-народен събор в Преслав през 893, въвеждането на слав. език в богослужението, създаването на бълг. йерархия в лицето на талантливите Кирило-Методиеви ученици, видното място, което се отрежда на бълг. архиепископ при церемонии в Цариград и др.

Военнополитическите конфликти между Б-я и Византия при цар *Симеон* (893—927) не довеждат до пълно разстройване и скъсване на църковните взаимоотношения, а съдействуват за утвърждаване на бълг. независимост. При големия възход на страната в политическо и културно отношение и съществуващата тогава тясна връзка между църква и държава непрестанно укрепва международният престиж на Б.ц.

След Ахелойската битка (20 авг. 917) победителят княз Симеон се провъзгласява за „цар на българи и ромеи". Положението на църквата трябва да отговаря на високото достойнство на бълг. държава. В самата Византия е създадена теорията за тясна връзка между царство и патриаршия („Imperium sine Patriarcha non staret" — „Царство без патриарх не бива"). По силата на този възглед, отразен в много паметници от Средновековието, към 919 на църковно-народен събор официално бива провъзгласена църковната автокефалия и бълг. архиепископ получава титлата патриарх. През окт. 927 се сключва българо-виз. мирен договор. Признава се титлата „βασιλεύς" на цар Петър I, който влиза в роднинска връзка с виз. двор. По свидетелството на Дюканжовия списък тогава се потвърждават автокефалията на Б.ц. и патриаршеският титул на нейния предстоятел. Наистина, там не се споменава изрично за каноническо признаване от страна на Цариградската патриаршия, а за провъзгласяване на бълг. патриарх Дамян от виз. правителство („по заповед на император Роман I Лакапин"). Не е запазен друг документ с по-ясни сведения по въпроса. Като се има пред вид обаче, че Византия официално признава царската титла на Петър I, че самите висши кръгове утвърждават идеята за успоредност и неделимост на царство и патриаршество, че Патриаршията е доволна от сключения в 927 мир и че съществува съюз между църква и държава във Византия (в смисъл на единна политика и др.), няма основания да се мисли, че цариградският патриарх не е уважил желанието („заповедта") на имп. Роман I Лакапин. Не се знае дали е издаден официален църковно-канонически акт за признаване на автокефалията и на патриаршеското достойнство на Б.ц; навярно е имало такъв акт. Споменатото известие в Дюканжовия списък не само не противоречи на гореизложените основания, но е в тяхна подкрепа. Неговият съставител подчертава политическата страна на акта, считайки я по-съществена, определяща признанието от страна на църковния фактор. Споменът за бълг. автокефалия и древна патриаршия (хронологически тя е шеста по ред) е запазен още в следните източници: Втората грамота на виз. имп. Василий II Българоубиец (1020), кореспонденцията между цар Калоян (1197—1207) и папа Инокентий III (1198—1216), Бориловия синодик (XIII в.) и в някои по-късни съчинения.

Липсват преки, по-пълни данни за устройството на Бълг. патриаршия. В Дюканжовия списък и в Бориловия синодик се срещат откъслечни вести за предстоятели-патриарси. Тяхно седа-

лище е столицата Преслав. В Синодика се споменават имената на четирима „преславски патриарси": Леонтий, Димитрий, Сергий и Григорий, някои от които в същност ще да са били архиепископи, които пребивават в бълг. столица.

Военнополитическите обстоятелства се отразяват съдбоносно върху живота и делото на Първата бълг. патриаршия. Когато киевският княз Светослав навлиза в Североизточна Б-я (968—969), патриаршеският престол се премества в Доростол (дн. Силистра), а след нашествието на виз. имп. Йоан I Цимисхий (971) — в Средец (дн. София), която става столица на Западната бълг. държава, възглавена от Самуил (997—1014). Понеже по стратегически причини столицата се премества последователно навътре в Македония, заедно с нея се мести и бълг. патриаршески престол, докато в края на X в. се установява в гр. Охрид. С падането на Б-я под виз. иго (1018) е унищожен и патриаршеският институт. Както се вижда обаче от грамотите на Василий II Българоубиец и от Дюканжовия списък, създадената през 1018 *Охридска архиепископия* става продължителка на неговото дело, на всепризнатите му канонически права и на междуцърковния му престиж.

Оскъдните известия все още не дават възможност да се определят точно църковният диоцез и съставът на бълг. епархии през IX—X в. За безспорни се считат епархийските центрове Плиска, Преслав, Морава, Охрид, Брегалница, Прохат, Девелт и Белград. Т. нар. Продължител на Теофан загатва за устрояване на много епархийски центрове. Не прекъсват съществуването си и основаните по-рано Средецка, Филипополска, Дръстърска, Бдинска, Скопска, Нишка и др. епархии. В 893 *Климент Охридски* възглавява новоучредената Дебричко-Величка епархия (вж. *Епархия на Климент Охридски*). Въз основа на трите грамоти на имп. Василий II Българоубиец, които възстановяват диоцеза на Б.ц. в края на X — началото на XI в., могат да се направят изводи, че в широките граници на Първата бълг. държава съществуват десетки епархии.

ИСТОРИЯ
НА
Охридската архиепископия
(отъ основаването ѝ до завладѣването на Балканския полуостровъ отъ турцитѣ).
отъ
Иванъ Снѣгаровъ
ПЪРВИ ТОМЪ.
София
Кооперативна печатница „Гутенбергъ"
1924.

5. Вътрешно състояние. Представителите на Б.ц. и на държ. власт проявяват особена ревност за създаване на родолюбиво духовенство, за изграждане на храмове и устрояване на първите бълг. манастири, призвани да играят важна роля в църковно-обществения живот. Съставителят на истор. разказ „Чудото с българина" възторжено отбелязва, че след учредяването на Бълг. архиепископия в страната пристига архиепископ Йосиф, придружен от други духовници, учители и наставници. Неизвестният автор прославя княз Борис I, който „съгради църкви и манастири, постави епископи, попове, игумени, които да учат и ръководят народа. . ." Подобни сведения намираме в Българския апокрифен летопис

(XI в.) и в Мъченичеството на 15-те тивериуполски мъченици: „Оттогава епископи се поставят и свещеници помного се ръкополагат и храмове свети се въздигат. . .“ Папските делегати на Цариградския събор в 870 заявяват, че римското духовенство е осветило множество храмове в новопокръстена Б-я.

Съвременните археол. проучвания говорят за интензивна култовостроителна дейност в Североизточна Б-я през IX—X в. В първопрестолна Плиска е издигната величествената Дворцова църква. В кварталите на външния град израстват множество базилики, от които досега са открити над 30. Венец на строителско усърдие е столичният манастир с импозантната *Голяма базилика*. По своите внушителни размери тя се нарежда непосредствено след цариградската „Св. София“. „Високи палати и църкви, украсени отвън с камъни, дърво и шарки, а отвътре — с мрамор и мед, сребро и злато. . . — пише в своя Шестоднев Йоан Екзарх — украсяват царствения град Преслав.“ Базиликалната сграда на височината Делидушка, Преславската базилика на „Гебе Клисе“, *Кръглата църква,* кръстокуполните църкви на „Аврадака“ и „Бял бряг“ в „*Патлейна*“, манастирите в „Аврадака“, „Вълкашина“, „Черешето“ и „Патлейна“ образуват строен ансамбъл от майсторски изделия на средновековния архитектурен бълг. гений (вж. *Архитектурата в България през IX—X век* и *Проучвания на археол. паметници на територията на Б-я през IX—X в.*).

Архиепископ Теофилакт Охридски пише в *Пространното житие на Климент Охридски*, че княз Борис I „опасал цялата си подвластна България със седем съборни [катедрални] храмове“. Те са издигнати в главните центрове на бълг. държава, където се устройват епархийските седалища: Плиска — Преслав, Охрид, Девол, Брегалница и другаде. В същото житие се съобщава, че цар Симеон „довършил недовършеното от баща си. . . като непоколебимо утвърдил православието с построените навсякъде църкви“. В този дух се славят още царете Петър I и Самуил. Почти навсякъде в бълг. земи се строят манастири. Голяма известност добиват няколко обители, между които *Рилският манастир,* манастирите в Македония, *Зографският манастир* на *Атон* и др. Укрепва връзката с атонските манастири — чрез бълг. ктиторство, монасите и поклонниците в Света гора.

Изграждането на редица храмове и манастири се свързва с имената на изтъкнати духовници, като Климент Охридски, Наум Охридски и др. Кирило-Методиевите ученици в Б-я поставят началото на нова, добре просветена народностна и родолюбива йерархия, която за кратко време неутрализира отрицателните последици от дейността на виз. и лат. духовенство. Само в школата на Климент се подготвят хиляди свещеници, учители, книжовници на църковно-общественото поприще.

Борбата против *триезичната ерес* се увенчава с успех. Въвежда се богослужение на старобълг. език. Теофилакт Охридски съобщава, че за катедралния храм на Брегалнишката епископия „бил определен специален клир, обучен на български език“. Постепенно се оформят различните богослужби. В употреба е грц. богослужебен устав. Разпространяват се преведените от слав. просветители и техните първи следовници библейски, богослужебни, църковно-канонически и нравственопоучителни книги. Богослужението на роден език в енорийски храмове и манастири се отразява дълбоко върху религиозно-нравствения и културния живот. То съдействува за развитие на старобълг. език и старобълг. книжнина, за утвърждаване на народностния характер и независимостта на църквата. Много манастири стават разсадници на книжнина и просвета, средище на самобитната бълг. култура. Тя носи отпечатъка на епохата: нейните творци са предимно духовни лица. *Преславското книжовно средище* и *Охридското книжовно средище* (вж. *Българската литература през IX—X век, Приложни изкуства в България през IX—X век)* създават Злат-

ния век на старобълг. книжнина. Създава се литературна традиция, развива се религиозно-философската мисъл, средновековната бълг. историография, архитектурата, изкуството и др.

Полагат се грижи за духовно преобразяване на народа, за утвърждаване на християнството и издигане на религиозно-нравственото състояние на българите. Успехите и тук са значителни. Църквата издига в „лика на светиите" заслужили за вяра, род и култура дейци.

Съвременниците на епохата обаче свидетелствуват и за не малко слабости във вътрешния църковен живот, някои от които се коренят в социалните недъзи и феодалните порядки, виз. влияние и др. Презвитер *Козма* бичува недостатъци на висшето духовенство и светската аристокрация, свещениците и монасите. Някои извори говорят за езически остатъци и суеверия сред населението, за проповедници на нехристиянски религии и появата на еретици: манихеи, павликяни, монофизити, масалиани (евхити). Създава се *богомилството* — религиозно-социално движение, което по-нататък играе все по-голяма роля във вътрешния и външния живот на средновековна Б-я.

6. Българската църква и Кирило-Методиевото дело. Многобройни паметници — *Успение Кирилово, Солунската легенда,* Пространното житие на Климент Охридски, *Краткото житие на Климент Охридски,* най-старото *житие на Наум Охридски,* Службата на Кирил, Дюканжовият списък, *Дуклянската хроника,* Несторовият летопис, *Моравската легенда, Чешката легенда,* свидетелствуват за непосредствено участие на слав. просветители Кирил и Методий и на техните ученици в християнизирането на бълг. народ, създаването на бълг. духовна култура, изграждането на Бълг. православна църква, организирането на нейната вътрешноцърковна дейност и мисия сред други съседни и слав. народи. Някои от тях съобщават за покръстване на множество бълг. славяни в Македония, за съставяне на славянобълг. азбука и книги, за църковномисионерско служене на великите слав. равноапостоли и техните първи следовници в Б-я, за участието им в покръстването на Борис I. Краткото житие на Климент Охридски, Житията на Наум Охридски и някои от службите им представят тези най-близки Кирило-Методиеви ученици като бълг. славяни, които следват солунските братя още от ранна възраст и са техни предани сътрудници. Климент Охридски става „пръв епископ на български език". *Марко* Деволски е „четвърти епископ на славянски език". Като се опира на държ. власт чрез талантливите Кирило-Методиеви ученици, Б.ц. участвува в организирането на книжовните школи. Делото на солунските братя е неизменен идейно-тематичен център на цялата старобълг. литература и на бълг. църковна историография. Неслучайно Кирил и Методий и техните видни сратници — цялата група *Седмочисленици,* се нареждат сред първите бълг. светци. През време на виз. и османското владичество и особено в епохата на Бълг. възраждане патриотичното бълг. духовенство ги издига като знаме в борбата за политическа независимост, самостойна църква и културен напредък (вж. *Българското възраждане за делото на Кирил и Методий*).

Християнството като официална религия в Б-я през IX в. има огромно прогресивно значение. То оставя дълбоки следи в обществено-икономическото, политическото и културното развитие на бълг. народ. Църквата с нейните специфични структури, организация, институции и разностранна дейност изиграва значителна роля в живота на Първата българска държава. Християнството създава нов светоглед, нова психика, нов етичен и юридически кодекс, празници, нрави, обичаи и традиции. То допринася за развитие и укрепване на феодалните отношения, за утвърждаване на централизма и държ. власт срещу племенните партикуларистични тежнения, за премахва-

не на етническите и социално-политическите различия, за формиране на бълг. народ и за постигане на вътрешнополитическо единство, за уреждане на международното положение на Б-я, издигане на нейния авторитет и признаването ѝ за равноправна християнска държава. Чрез християнството бълг. народ усвоява културното наследство на Византия, но го поставя върху бълг. почва и го обогатява със свои народностни елементи. Чуждото влияние се пречупва в изискванията и целите на ново общество, нова държава и народностна църква, които се противопоставят на агресивните културни и политически домогвания от близки и далечни страни. Заемат се форми, насоки, бит и др., но в тях се вгражда ново съдържание, което носи белега на оригиналност и самобитност.

Изграждането на храмове и манастири, тяхното обзавеждане и украса, култовият живот и др. помагат за развитие на изкуството, художествените занаяти и архитектурата. Манастирите са център не само на духовен, но и на стопански подем. Църквата е важен фактор за създаването на единна, демократична, достигаща до дълбоките слоеве на народа бълг. духовна и материална култура, за проправяне път на социалните идеи, за организиране и ръководене на книжовно-просветния живот, чрез който се развива и обогатява слав. писменост, усъвършенствува се старобълг. език, процъфтяват Кирило-Методиевите литературни традиции, създават се бълг. книга и училище, изгрява Златният век на бълг. книжнина и образованост, неутрализира се чуждото културно и политическо влияние, оформя се слав. облик на нова Б-я — люлка на слав. цивилизация.

Лит.: Цухлев Д. История на българската църква. 1. С., 1910, 1153 с.; Златарски В. История на българската държава през средните векове. 1, 1. С., 1918, 485 с.; 1, 2. С., 1927, 893 с.; 2. С., 1934, 566 с. (фотот. изд. 1970—1972); Снегаров Ив. Учредяване на българската православна църква. — МкП, 8, 1932, 1, с. 1—42; Снегаров Ив. Християнството в България преди покръстването на княз Бориса (865 г.) — ГДА, 5, 1956, с. 193—220; Ангелов Д. По някои въпроси около покръстването на българите. — ИП, 21, 1965, 6, с. 38—57; Събев А. Автокефална уредба и патриаршеско достойнство на Българската православна църква. — В: Десет години българска патриаршия. С., 1963, с. 78—112; Събев Т. Проникване на християнството в България до 865 г. — ГДА, 15, 1966, с. 1—37; Ангелов Д. Богомилството в България. 3 изд. С., 1969, 563 с.; Гюзелев В. Княз Борис Първи. България през втората половина на IX век. С., 1969, 531 с.; Събев Т. Основаване, първоначално устройство и междуцърковно положение на Българската архиепископия. — ДК, 50, 1970, 5—6, с. 3—17; Събев Т. Основаване на Българската църква — 870 г. — ГДА, 19, 1970, с. 21—71; Ангелов Д. Образуване на българската народност. С., 1971, 416 с.

Тодор Събев

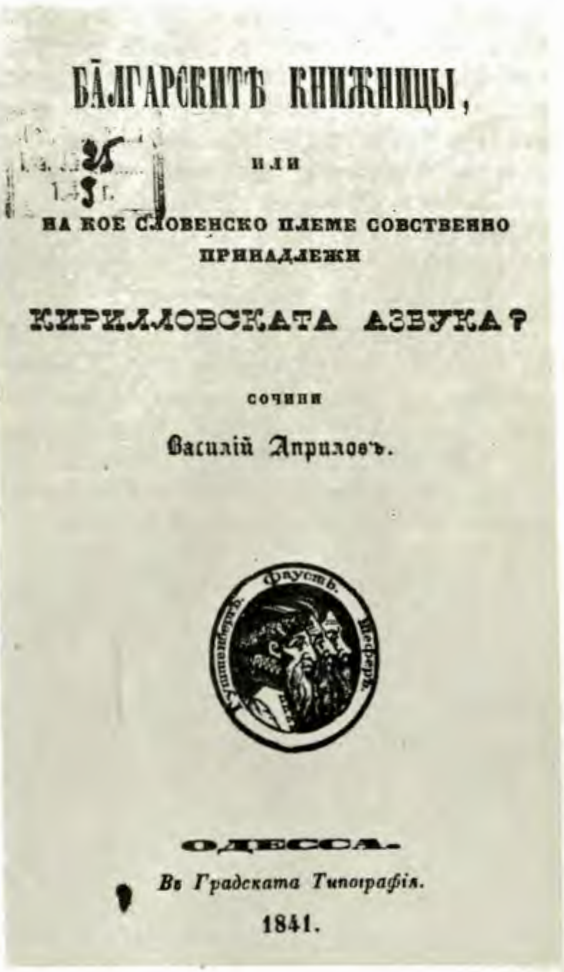
БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ И ДЕЛОТО НА КИРИЛ И МЕТОДИЙ. През епохата на Бълг. възраждане, през годините на националноосвободителните борби делото на Кирил и Методий играе особено активна и положителна роля. Интересът към него постоянно расте и разширява кръга на своето въздействие (вж. *Празникът на Кирил и Методий*).

В средата на XVIII в. пръв Паисий Хилендарски в „История славеноболгарская“ (1762) дава по-съвременна постановка на отношението към Кирило-Методиевото дело, подчертава националната и общославянската идея в него. Паисий си поставя за цел да изтъкне, че Кирил и Методий изнамират писмото за българите, а създадената от тях писменост после добива общослав. характер. Подчертаната от Паисий мисъл, макар и късно, оказва въздействие — през средата на XIX в. тя бива подхваната от най-видните представители на бълг. наука и публицистика. Като оставим настрана споменаванията за Кирил и Методий, които се срещат в старобълг. ръкописна традиция (вж. *Вести за Кирил и Методий*), празнуването на Кирил и Методий в по-ново време още от самото начало взема по-особен характер — вдъхновява за книжовна и национално-просве-

тителска дейност, за общослав. културно сближаване и взаимно подпомагане. Това са две особености, характерни за писанията на почти всички бълг. възрожденски книжовници.

Икономическият подем на народите в Османската империя определя подема и на тяхното народностно съзнание, повишаването на културните им интереси. През първата половина на XIX в. такова бързо пробуждане, свързано с икономически подобрено положение, има не толкова у българите, колкото у гърците, сърбите и румъните, които започват борба за политическо освобождение. Макар и по-слабо, такова пробуждане е налице и в бълг. земи. Резултат от него е просветното движение сред българите, което довежда до откриване на Габровското училище и въвеждане на светското образование, тъй нужни на зародилото се бълг. търговско съсловие. Това обстоятелство изиграва по-нататък важна роля в културното развитие на народа. В светлината на тия условия стават ясни общопросветителските интереси на П. Берон и Неофит Рилски или специалните интереси на В. *Априлов* към различни културно-истор. въпроси, свързани с бълг. минало. В онова още твърде ранно време на Бълг. възраждане Априлов със силно патриотично чувство брани Кирил и Методий срещу усилията на някои сръбски учени да изкористят тяхното дело. Резултат на истор. обстановка, характерна с пробуждане на националното съзнание, с разрастване на просветителното движение и на църковната борба, са писанията на К. Фотинов и на Г. С. *Раковски*. На тях не са чужди и чисто романтични увлечения, които са тъй характерни по онова време в литературното развитие на западноевроп. народи.

Пробуденият интерес към миналото издига високо имената и образите на слав. апостоли Кирил и Методий, използувани за широка просветна и политическа работа. В кръга на общата просветна и църковна политика се включва и тяхното честуване, въве-

БѢЛГАРСКИТѢ КНИЖНИЦЫ,

ИЛИ

НА КОЕ СЛОВЕНСКО ПЛЕМЕ СОВСТВЕННО ПРИНАДЛЕЖИ

КИРИЛЛОВСКАТА АЗБУКА?

сочини

Василій Априловъ.

ОДЕССА.

Въ Градската Типографія.

1841.

дено през 1857. Празникът получава борческо и прогресивно съдържание, той е привлекателен за цялото бълг. общество през втората половина на XIX в. Празнуването на Кирил и Методий излиза из тесните рамки на чисто църковен празник с преобладаващ религиозно-проповеднически тон и добива ново, съществено изменено съдържание. Чрез него се изразяват назрелите въпроси за независима, самостоятелна църква, за бълг. духовенство, за обучение на роден бълг. език и пр. Защото смисълът на „църковната борба" не е в добиването на национална църква и екзархия, а в отделянето и признаването на българската националност в Турция като отделна единица. Дотогава българската националност не се признаваше нито от Турция, нито от

гръцката патриаршия. . . Въпросът беше — да се накара Турция да признае българите за отделна от гърците нация, със самостоятелно право да се учи на български, да си отваря български училища, да има български черкви с българско духовенство" (Д. Благоев. Принос към историята на социализма в България. С., 1949, с. 50—51).

Съчиненията на възрожденските дейци, посветени на отделни кирило-методиевски въпроси, са разнообразни — книги, статии, рецензии, стихотворения, разкази и др. Отначало те са малко, но успоредно с обществено-политическото развитие на народа расте и техният брой; особено се увеличават след въвеждането на празника на слав. първоучители. Част от съчиненията имат религиозен, църковен характер. Както трябва да се очаква, групата на съчиненията, в които въпросите имат научна разработка, е значително по-голяма от групата на богослужебно-религиозните съчинения. Разбира се, не винаги постановката и решението на въпросите са правилни, изградени на широки и здрави основи. Романтичното отношение, характерно за началото на Възраждането, продължава дори до 60-те г. на XIX в.

При обзора на публикациите, третиращи кирило-методиевски въпроси, се забелязва, че: 1) техният брой е твърде значителен за онова време; 2) разработката на някои от тях е с нужната задълбоченост, отговаряща на времето; 3) покрай оригиналните съчинения, дело на просветени българи, има и преводни научни съчинения, върху които до известна степен се градят оригинални или компилативни творби.

Въпросите, разработвани от българ. възрожденци, засягат народностния произход на Кирил и Методий, мястото на тяхната проповедническа дейност, какви книги са превели, коя азбука са съставили, техни последователи, проникване, разпространение и значение на безсмъртното им дело и пр. Те се разрешават в повечето случаи съгласно с постановките на тогавашната наука. Отношението на старобълг. писатели не е характерно за възрожденците. Загубил връзка с далечната старина, възрожденският общественик се стреми да я възсъздаде, като се осланя на истор. паметници и на положително установеното в науката. Писателят-възрожденец вижда, че първото нещо, което трябва да се покаже из тая минала слава на българите, е тяхната просветна, културна работа през средните векове. Докато у старобълг. писатели не се съзира мисъл за по-подробно разяснение на създадената от Кирил и Методий писменост, у писателите-възрожденци се забелязва тъкмо обратното. На заден план остава възторженото отношение, за да вземе преднина научното изследване.

Повишеният интерес в Б-я към Кирил и Методий е в близка връзка с постиженията на руската и западнослав. научна мисъл по основните въпроси на слав. филология, свързани с живота и делото на двамата братя. Идеята за слав. просветители е основна в западнослав. национално Възраждане. От историята на слав. филология е известно, че между западните славяни широко се поставят проблемите, свързани с Кирил и Методий, и първо там се появяват научни съчинения за тях. Някои от тези съчинения биват превеждани на руски и на бълг. език. Първата половина на XIX в. се характеризира с особено силно развитие на слав. мисъл и по-специално с развитието на въпросите за Кирил и Методий, за родината и особеностите на техния език и др. Това са централни въпроси в научното дело на създателя на слав. филология Й. *Добровски,* на Б. *Копитар,* П. Й. *Шафарик* и др. Постановката на кирило-методиевските въпроси у западните славяни, предимно у чехите, влияе много върху схващанията по тези въпроси и на бълг. културни дейци от онова време. Това се вижда преди всичко от факта, че техни съчинения са превеждани и печатани в бълг. периодични издания. Съзира се още и в изказванията на бълг

Кирил и Методий — гравюра в „Български буквар". Москва, 1844 г.

книжовници, които при защита на свои мнения често се позовават на изказванията на чешки автори. Напр. през 1849 е преведено „Цветообрание на старославенската книжнина в България. Събрано и на чески издано от г. Павла Шафарика 1847. На сърбски преведено от г. Янка Шафарика 1848. От сърбски на български преведено и издано от дякон Хрисанта Йоановича от Калофер" (Белград, 1849). Превеждането и издаването на тази книга е голям факт за бълг. културна история от онова време. Той говори за пробудено национално съзнание, добре изразено и в предисловието на преводача. Тук са разгледани от виден представител на слав. наука всички важни въпроси от началото и развитието на старобълг. книжнина. Особен интерес представлява заключението на преводача Хрисант Йоанович, в което личат твърде очевидно някои политически тенденции, прокарани във връзка с тази на вид невинна, чисто научна книжка. Като говори за „пастироначалниците" на бълг. народ — Кирил и Методий, които като звезди между всички славяни са пръскали мъдростта на духовното озарение, без да се доизкаже докрай, той запитва: „Ами сега?. . ." (с. 65). Общослав. тенденция пролича в обръщението му към славяните, които призовава, като оценят правилно просветителното дело на Кирил и Методий, да се погрижат за българите, тъй като из тяхна среда са излезли слав. просветители.

В това отношение още по-голямо е въздействието на руската наука, което прониква по-пълно и по-естествено в Б-я. Руската книга още тогава има голямо разпространение в Б-я, тя е най-много четената книга след българската. Руското влияние широко прониква чрез писателската и просветителската работа на бълг. културни дейци, получили образование в Русия. Голямо въздействие оказват Ю. И. Венелин, А. Х. Востоков, С. Шевирьов, В. И. Григорович, К. Зеленецки, О. М. Бодянски, М. П. Погодин, архиепископ Филарет, Д. Иловайски и др. Съчиненията на някои от тях са преведени на бълг. език, други са използувани в оригинал.

Писаното за Кирил и Методий през годините на националното възраждане и движението за политическо освобождение е извънредно много. Интересът към двамата братя особено силно изпъква в многобройните печатани речи и статии, появили се във връзка с честуването на слав. просветители. За Кирил и Методий например говорят Ив. Н. *Момчилов* („Писменница на славянския язик", 1847; „Граматика на старобългарския език по сичкото му развитие", 1865), Т. Хрулев („Буквар или началное учение с разни и полезни наставлениями за человеческий живот. . .", 1850), Неофит Рилски („Христоматия славянскаго езика", 1852), Н. Геров („Няколко мисли за българския език и за образованието у българите", 1852), В. Р. Королеев („Месецослов или календар вечний", 1853), Др. Цанков („Един поглед върху бъл-

ПИСМЕННИЦА
НА
СЛАВЯНСКІЙ-А ЯЗЫКЪ.
СЪСТАВИ
Иванъ Н. Момчиловичъ,
Едѣнчанинъ.
ИЗДАНІЕ ПЪРВО.
БѢЛЪ ГРАДЪ.
Въ Правителственнѫ тѫ Книгопечатнѫ.
1847.

гарската история", 1857), П. Р. Славейков („Тисящелетието от денят на смъртта на святаго Кирила", 1869), Р. Каролев („Уроци по българската черковна история", 1873), Т. Н. Шишков („История на българския народ", 1873), Д. Т. Душанов („История за православната християнска черкова", 1874) и др.

В. Априлов пръв измежду възрожденските дейци научно и с широта разглежда важни въпроси из живота и делото на Кирил и Методий — главно в своите книги „Денница новоболгарского образования" и „Българските книжници", излезли през 1841. Априлов е горещ привърженик на тезата за българ. произход на Кирил и Методий, в подкрепа на която привежда своите истор. и филологически аргументи, спори с някои учени по известни въпроси. Българ. възрожденци постепенно се освобождават от романтичното отношение към Кирило-Методиевото дело; оформя се по-реалистично отношение, изграждащо се върху постиженията на съвременната им наука. Броят на научните статии — оригинални и преводни, постепенно нараства. Особено силно е руското влияние. Българ. автори не винаги се съгласяват с учените-чужденци; понякога те спорят с тях, предимно по въпроса за произхода на Кирил и Методий, а също и за мястото на първоначалната им мисионерска дейност. Почти всички приемат, че Кирил и Методий са българ. славяни, които отначало работят сред българите, а после отиват в Моравия.

От всички възрожденски дейци Ив.Н. Момчилов, Н. Първанов, Н. Жеков, В. Д. Стоянов, Г. Кръстевич и М. Дринов показват най-добра за времето си истор. и филологическа подготовка по разглежданите въпроси. В предговора към книгата си „Писменница на славянския язик" Ив. Н. Момчилов изказва ценни мисли за Кирило-Методиевия език, който той отъждествява с църковнослав. език: „Църковният наш язик, който ся нарича славянский, или обикновено църковнославянский, получил е началното свое битие от превода на Св. писание, що ся е съвършил на прадедния ни старобългарский язик от първи славянски просветители Кирила и Методия. Той е едничко и най-драгоценно наше съкровище, което е останало нам в наследство от прадедите ни, и което е твърдо притребно сега на нашата възрождаема млада книжнина. От него ний нямаме друга по-свята старина, която да би придавала на нашата народност толико тяжест; защото той, колкото е почтен и драгоценен нам като язик на прадедите ни по своята древност, толкова повеч, защото от началото си е бил и до днес е църковен язик на доста славянски племена" (с. V—VI). Езикът на Кирил и Методий, вложен в църковните книги, продължава той, доскоро не е бил признаван „от учените славянисти на нашия век" за български, защото доста били разногласията по въпроса — „кое от славянските наречия е било основа за

превода на Св. писание?“ Но повечето от изследвачите на този въпрос „имат мнение, че ний — българе — имаме право на тая старина, а не друго славянско племя“. Това господствуващо мнение е потвърдено с разни истор. и филологически доказателства, така щото „след малко време, като ся придирва предмета с таково надстояние, ще изчезне сяко остало сумнение“. Знатните учени, които споделят този възглед, според автора и според Зеленецки са: *Шльоцер*, Востоков, Максимов, Шевирьов, Венелин, Новицки, Погодин, Априлов, Бодянски, Шафарик. В заключение авторът казва, че като най-добро доказателство за родството на сегашния бълг. език с Кирило-Методиевия език „може да послужи сравнението на говоримия ни язик с ръкописите“. Тия въпроси Ив. Н. Момчилов засяга и в „Граматика на старобългарския език по сичкото му развитие“. В увода разглежда главно въпроса за наименованието на Кирило-Методиевия език — кое име е поправилно: старобългарски или славянски език? Авторът приема предложението на Шафарик и Шевирьов — езикът на Кирил и Методий да бъде наричан старобългарски език, защото този език „не принадлежи изобщо на сичките славянски наречия, но изключително собствена принадлежност е само на старобългарското“ (с. 7). Според Момчилов старобълг. азбука е наречена кирилица от нейния съставител Константин-Кирил. Кирил и Методий са „родом старобългари, от Солун“ (с. 11). Като имали намерение да дадат писменост „на бащиния си език“, те съставили азбука и превели на нея от гръцки на старобълг. език свещените книги. Това станало в Цариград през 862. За образец на своята азбука Кирил взел „гръцкия алфабет“. Но понеже грц. букви не стигали, затова Кирил измислил още някои букви и „тъй допълнил недостатъка“. Понататък Момчилов известява, че първоначалното начертание на буквите не е известно, защото няма никакъв автограф от „тези наши просветители, нито някой писменен паметник от техните съвременници“. Също така не може да се установи точно броят на старобълг. букви. Той е склонен да приеме числото 38, което посочва и Черноризец Храбър.

Сред първите възрожденци, които показват жив интерес към делото на Кирил и Методий, е Йордан Хаджиконстантинов-Джинот (ок. 1818—1882). Още в своята училищна програма, предназначена за учебната 1852/53 (Цариградски вестник, бр. 68 от 1. I. 1852) той включва в предметите, предвидени за изучаване от най-големите ученици, „История на Кирила и Методия с свидетелствами, 30 листа с писменом до втора част, слишателно“. В „Цариградски вестник“, бр. 69 от 12. I. 1852 се появява статията му „О церковном или славянском язику“, която започва с думите: „Чадо болгарское! Ти ме питаш кой е славянский язик? Славянский язик е общий книжовний язик и го изобразиха св. Кирил и Методий, болгаре солуняне, които и го пронесоха по всей Илирий и за Дунавским славянским пределом. И днеска с голямо благодарение можем всички славяне да го наименуват староболгарский. . . Но ти, чадо болгарское, знай, защо всичко священо писание, св. Кирил и Методий що го преведоха, се зове славянски, тоест староболгарский. . .“. По-нататък авторът говори за преводите на Кирил и Методий и по-специално за езика им, който „се зове славянски, тоест староболгарский“, от който според него произлизат останалите славянски езици. Тук Джинот полемизира с Ал. Стоянович и П. Соларич, които твърдят, че Кирил и Методий са сърби.

В други две статии — „Аз говорим що е добро, сладкий мой побро. ъ, ѫ, ѭ литери болгарски“ (Цариградски вестник, бр. 82 от 19. IV. 1852) и „Приклад на ъ, ѫ, ѭ“ (Цариградски вестник, бр. 85 от 10. V. 1852), във връзка с бълг. правопис Джинот отново споменава за делото на Кирил и Мето-

дий и отстоява техния бълг. произход. Тази идея е в центъра и на обширния „Ответ г. С. Радулову“ (Цариградски вестник, бр. 113—114, 14—21. III. 1853). Разсъждавайки за етническия състав на Балканите и за малкия брой запазени писмени свидетелства за бълг. история, Джинот пише: „Наши философи Кирил и Методий, за кои все учен свет знае да са болгари солуняне, па сербите кажат да са били сербли, а други моравци, па гръците писуват да са били гърци, такожде и руските църковници? Но тая реч помако-болгаре она е свидетел да не само Кирил и Методий и седум учеников охридски са болгаре, но и пред них много цареве римски и императори восточни били болгаре.“ Възгледите на Джинот са силно повлияни от идеите на Ю. И. Венелин и В. Априлов. Той изказва мнение за идентичността на Методий, архиепископ моравски, с легендарния живописец Методий, който бил кръстил княз Борис I („Ответ вторий г. Саву И. Радулову: Что е юрук? — Цариградски вестник, бр. 120 от 9. V. 1853). Джинот се занимава и с издирване на ръкописи, в които търси нови вести за Кирило-Методиевото дело. В едно свое писмо от 12 юни 1856 до Дружеството за сръбска словесност в Белград той прилага препис от ръкопис на „Слово Кирилла Славенца Солунскаго Философа Бугарскаго“. Преписът е обнародван в „Гласник Друштва српске словесности“, кн. 8, 1856, с. 146—147. По този начин в науката се въвежда едно ново произведение във връзка с кирило-методиевската проблематика — *Солунската легенда*. Джинот открива и едно житие на Наум Охридски, издадено според неговия препис в „Гласник Српског ученог друштва“, кн. 63, 1885 (вж. *Жития на Наум Охридски*). По това време той е един от малцината, които активно издирват и публикуват нови извори за дейността на Кирил и Методий.

Югославският учен Х. Поленакович („Кореспонденцијата на Јордан Хаџи Константинов-Џинот со Друштвото срп-

Кирил и Методий. Стенопис от Захарий Зограф в Троянския манастир, 1847—1848 г.

ске словесности“. Скопје, 1955; „Белешки за Кирилометодиевското прашање кај Македонците во XIX век“. — Гласник на Институтот за национална историја, 7, 1963, 1, 157—180) разглежда Джинот погрешно като македонски интелигент, увлечен от идеите на Венелин и Априлов; той мимоходом споменава факта, че Джинот многократно заявява своя бълг. произход и премълчава неговата любов към бълг. народ, от която са проникнати всичките му изказвания.

Партений Зографски (1818—1876), руски възпитаник, фолклорист и автор на учебници и на редица статии, е първият преводач на *Пространното житие на Климент Охридски* от Теофилакт Охридски (1858) и на много места в своите съчинения показва добро познаване на кирило-методиевската проблематика. Известно е, че Партений Зографски многократно е имал възмож-

ност да говори за делото на Кирил и Методий на 11 май (Ф. Томов. Живот и дейност на Хаджи Партения, архимандрит Зографски, епископ кукушко-полянски и митрополит нишавски. — МкП, 10, 1936, кн. 1 и 2, с. 43, 76—77).

К. Миладинов в предисловието към превода на „Православни черковни братства в югозападна Русия" (М., 1858) също споменава Кирил и Методий във връзка с критиката си срещу пропагандирането на унията с Римската църква.

Друг известен фолклорист и книжовник — К. Шапкарев, популяризира култа към Кирил и Методий чрез книгите си „Наръчно св. благовествование или сбор от евангелскыте чтения" (Цариград, 1869) и „Наръчный св. посланичник или сбор от апостолскыте чтения" (Цариград, 1870), в които предвижда служби за Кирил и Методий, за седмочисленицитe, за Климент и Наум.

Гр. *Пърличев* проявява жив интерес и непосредствено отношение към Кирило-Методиевото дело. В своето „Слово за св. Климент", произнесено в Охрид (1867), той нарича Климент Охридски „високоучен и свет писател" (Г. Пърличев. Одбрани страници. Скопје, 1959), а в „Слово за св. Кирила и Методия" (1885) заявява: „. . . ни един от апостолите не е покръстил толкова души, колкото Св. Кирил и Методия". Воислав Илич („Кирилометодиевската традиция в две беседи на Г. Пърличев." — Сб. Кирил Солунски. 1. Скопје, 1970, с. 109—121) тълкува последното слово като вътрешна преориентация на Пърличев към „македонската национална кауза", като твърди, че това е доказателство на тезата за съществуване през XIX в. на „македонска" нация, отделна от българската. В случая е налице грубо тенденциозно тълкуване на словото.

В „Цариградски вестник" (1857, бр. 317—320, 326, 328, 330, 331) е поместено обширното проучване на руския учен В. И. *Григорович* „Издирвания за славянските апостоли, произведени в страните на Европейска Турция", обнародвано на руски език през 1874 в ЖМНП. Като изнася материали за Климент Охридски, Григорович говори много и за Кирил и Методий. Преводът е направен от самоковския учител Георги Н. Капанов. През 1870 в. „Македония" (бр. 50, с. 1—2) обнародва и друга статия на Григорович, тясно свързана с Кирил и Методий — „Реч професора Григоровича в памят на Бориса-Михаила, праотца на славянското просвещение".

Особено важна е статията „Празник за тисящелетието на българската книжнина", публикувана в сп. „Български книжици" (1862, кн. 20, с. 623—633). В нея се казва: „От това самосъзнание между другите утешителни явления се е породило и желание да поднови празнуването и да въздаде чест на ония, които са положили основание на негова книжнина. Мислите на българете се възнасят към първите български просветители св. Кирила и Методия. Ето защо без всякакви отнапред скроени планове, без всякакви поръчвания и наредби, почти сички български народ сам от себе, само от едно всеобщо сердечно влечение подновява по сичко българско службата на своите просветители, с глубоко благоговение празнува 11-ий ден мая месеца и с възторг прославлява великите добродетели на своите първи духовни пастири" (с. 628). Подкрепя се подетата в чужбина инициатива за издаване на сборник в чест на Кирил и Методий по случай 1000 г. от тяхната Моравска мисия. В съставянето на сборника трябва да участвуват учени от всички слав. народи. Набелязва се и неговата тематика: 1) какви са заслугите на Кирил и Методий пред славяните както във вярата, така и в книжнината; 2) описание на Солун като отечество на Кирил и Методий и филологическо изследване на сегашното македоно-бълг. наречие; 3) изследване на старобълг. език, на който се преведе Светото писание от Кирил и Методий; 4) жизнеописание на Кирил и Методий по-подробно; 5) кои са продължавали

апостолските трудове на Кирил и Методий след смъртта на тия последните и др. Цялата статия е препечатана на бълг. език в излизащото в Прага списание за слав. единство „Словѣнинъ“ (1862, кн. 1, с. 11—16).

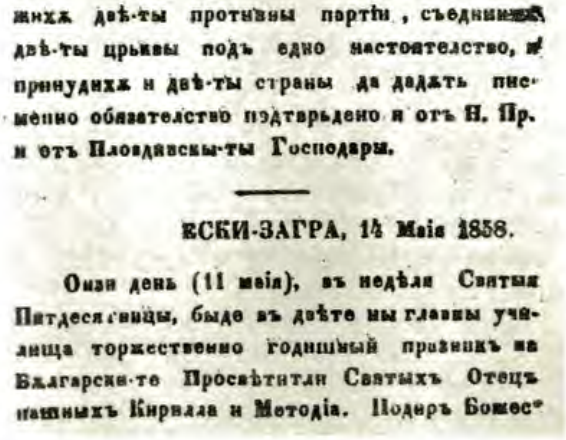
В своята публицистика Р. *Жинзифов* често се позовава на Кирило-Методиевото дело. Той добре познава най-новите научни изследвания върху живота и дейността на слав. просветители и има определено мнение по редица въпроси. За него е безспорно, че Кирил и Методий са българи, че делото им е тясно свързано със съдбата на бълг. народ както в миналото, така и в ново време.

В изострената борба за утвърждаване правата на бълг. народност в. „Македония“ често и уместно използува делото на Кирил и Методий. Освен специалната статия под наслов „11-ий май“ (1867, бр. 24) особено важна и ценна е голямата статия на Н. Жеков „За първите славянски просветители“ (1869, бр. 15, 17). Това е една от сериозните научни статии, написани от българи през онази епоха, съставена въз основа на богата научна литература по шумния и тогава кирило-методиевски въпрос. Характерно е началото ѝ, което разкрива позициите на автора: „На 14 февруари 1869-та година за памят на тисящелетието на словенския просветител намислих да направя едно кратко историческо разсъждение и да дам няколко възможни отговори за произхождението на словенските просветители. А на такова дело имам доста побуждение, защото не само по инородните, но даже и по много словенски професорски катедри и днес без доволен критический обзор званично ся предава: „Кирил и Методий, солунски граждане, гръцки чиновници, не само не са българи, но еще ся не знае дали са и словене“ (бр. 15).

През 1873 в сп. „Читалище“ (кн. 2, с. 1010—1031) се появява анонимно статията „Български язик. Наука за звуковете (Един опит над таз наука)“. От статията проличава, че нейният автор е добре подготвен по засегнатите от него въпроси. Той разделя на две части статията си: част I — „Введение“, и част II — „Начъртание на българската азбука“. В първата част разглежда по-общите и принципни въпроси за бълг. език, за родството му с другите слав. езици, произхода и родството на слав. езици, разделението на стария слав. език на югоизточни и западни слав. езици и др. Прави се преглед на бълг. език — на неговия стар и нов период; тъкмо това определя разглеждането на някои кирило-методиевски въпроси в статията. Според автора има две мнения за мястото на появяването на слав. писменост. Едното мнение е на Фр. *Миклошич*, който казва, че слав. писмен език е създаден от Кирил и Методий в Панония, между тамошното население словени и затова „он го нарича словенский (Миклошич и Копитар са словенци, или хърватани)“. Веднага след това добавя: „Но това мнение ся крепи единствено на измислени латински легенди“ (с. 1016). Второто мнение за мястото на създаване на слав. писменост, което и авторът възприема, е на „някои немци и руси“, които доказват, че слав. писменост „ся появила изпървен в България (Дунавска) между българите и следователно по това наричат славянски език старобългарский за различие от църковно-славянския (Востоков, Шафарик, Лескин и др.)“ (с. 1016—1017). Слав. писменост се появява през IX в., когато Борис I приема християнството. Понеже тя е писана на старобълг. език и от Б-я е пренесена между другите славяни, правилно е нейният език да се нарича „старобългарский язик“. Възникналата през IX в. литература има църковно съдържание, но това не значи, че дотогава българите не са имали никаква книжнина, писмена дейност. Според него положително се знае, че „и до това время българете са имали други книги от старобългарско божеско съдържание и учения из возточната цивилизация, култура и т.н.“ (с. 1018). Доказателство за това е въпросът на Борис I

към папа Николай I какво да прави с нечестивите книги, които били получени от сарацините и които са разпространени между българите. По-нататък се поставя въпросът за днешната бълг. азбука, по който има две мнения: „Едното мнение е, че св. Кирил (827—869) измислил тая азбука; второто е, че св. Климент, архиепископ охридски, я измислил, а пък че Св. Кирил само попреработил глаголицата и с нея писал свящ. писание." За автора на статията „второто мнение ся вижда да е повероятно, защото е доказано веки (Шафарик, Григорович и др.), че глаголицата е по-стара българска азбука" (с. 1019). Той правилно различава двете азбуки и даже се мъчи да прокара наименованието климентица за изнамерената от Климент Охридски азбука — „Старите български ръкописи са писани с глаголица и с климентица (кирилица наречена)" (с. 1020).

Списание „Български книжици" (1858, ч. 2, с. 340—347; ч. 3, с. 64—68, 115—130, 154—162, 260—276, 295—306, 321—332) печата в превод съчинението на Шафарик „Ради зачалото и мястото на глаголическите слова", което е едно от важните му изследвания. С научното си творчество Шафарик има голямо влияние върху българите, това е негово второ преведено на бълг. език съчинение. Шафарик разглежда специалния въпрос за произхода, началото и мястото на възникване на слав. писмо, като излиза от богат за онова време фактически материал. Според него Кирил изнамерил глаголическата азбука, а Климент Охридски — кирилицата. Преди да бъде преведено и напечатано съчинението на Шафарик, бълг. образовано общество е запознато с него — в „Български книжици" (1858, ч. 2, с. 75—77) има рецензия върху съчинението, подписана от П. М. — „За изворът и за отечеството на глаголическите слова. От Павля Йосифа Шафарика". Оценката на рецензента за значението на това съчинение се разкрива добре в забележката му под черта: „Тая книга е много важна

раніе на Н. П. и на благородны-ты Пловдивскы Господары кои-то ся потрудихѫ, та сближихѫ двѣ-ты противны партіи, съединихѫ двѣ-ты црькви подъ едно настоятелство, и принудихѫ и двѣ-ты страны да дадѫть писменно обязателство подтврьдено и отъ Н. Пр. и отъ Пловдивскы-ты Господары.

ЕСКИ-ЗАГРА, 14 Маіа 1858.

Оный день (11 маіа), въ недѣля Святыя Пятдесятницы, быде въ двѣте ны главны училища торжественно годишный празникъ на Българскы-те Просвѣтители Святыхъ Отецъ нашиныхъ Кирилла и Методіа. Подиръ Божес-

Първата дописка за честуване на Кирил и Методий. В. „Цариградски вестник", бр. 381 от 31 май 1858 г.

за всички славянский свят, особено за българете. За нея много може да се пише. А това, чтото е приведено тука, написано е само, за да ся известят ученолюбивите за нея" (с. 75). Авторът предава съдържанието на книгата на Шафарик, който с много „исторически и филологически изпитвания" се заел да докаже произхода поотделно на глаголицата и кирилицата. Никола Първанов превежда още едно изследване на Шафарик — „Кръщение на южните славяне. Кирил и Методий. Славянска литургия" (в. „Время", 1866, бр. 40, 45, 47), където централно място заемат въпроси, свързани с живота и делото на слав. апостоли. Тук той се изказва и за създадения от тях литературен език, който би трябвало да се нарича старобългарски.

В „Писма за някои си мъчности на българското правописание" (Български книжици, 1858, ч. 2, с. 313—339; ч. 3, с. 11—23) Г. Кръстевич разглежда не само въпроса, кои са създателите на бълг. писмо, но също и специалния въпрос, „колко и какви ни са букви изобрели и преподали нашите първоначални просветители" (ч. 3, с. 17). За това събитие историята ни е оставила според автора едно „точно, важно и ще

да река почти пълно историческо известие“ — съчинението на Черноризец Храбър, живял вероятно по времето на цар Симеон. Предадено е съдържанието на Храбровото сказание, придружено с доста забележки под черта. Като прави разбор на стари слав. текстове, авторът идва до заключението: „Това само доказва, че азбуката е била направена най-напред за българите“ (ч. 3, с. 20). Опитва се да докаже и произхода на всяка буква поотделно.

Гiрез 1858 в „Български книжици“ (ч. 2, с. 160—163, 203—207, 246—250, 287—294) е преведена „Реч професора Константина Зеленецкаго — За началото и образователите на черковнославянский език“. В тази реч, която на бълг. език не е печатана изцяло, при разглеждане на поставените въпроси Зеленецки влиза в спор с много представители на славистичната наука, които са се изказали относно произхода и началото на слав. писмо.

В своето голямо изследване „За началото, разпространението и утвърждението на християнската вяра между българете“ Т. Ст. Бурмов подробно разглежда редица въпроси, свързани с делото на Кирил и Методий (Български книжици, 1859, ч. 2, с. 575—582; ч. 3, с. 600—611, 743—755, 812—819; 1860, ч. 1, с. 10—13). Преди всичко той поставя специалния въпрос: „Били ли са наистина Кирил и Методий в Блъгария и приели ли са те участие в просвещението на нашите предци с учението Христово?“ (ч. 2, с. 577). Бурмов рязко отхвърля мнението на А. Л. Шльоцер, който се изказва „твърде сомнително да ся е трудил някой от святите братия“ за покръстването на българите. Шльоцер нарича „смешно и нелепо“ мнението на онези, които приемат, че слав. просветител Методий и едноименният нему Методий, който изписал картината на Страшния съд в Борисовия дворец, са едно и също лице. Неговите възражения против това тъждество „са доста слаби и освен туй тях ги е удовлетворително опровергал Добровский“ (ч. 2, с. 578). Според Шльоцер Кирил също не е взел участие в покръстването и просвещаването на българите, понеже за такова важно събитие нямало никакво известие от страна на виз. писатели, които, от друга страна, са описали доста подробно бълг. покръстване. Според Бурмов тия мисли на Шльоцер не са убедителни, нямат „никаква важност“. Толкова повече, че древните сказания за Кирил и Методий (естествено не от виз. източник) „направо или положително хортуват, че словенските просветители по-напред били при българите, та че после ходили при моравците“ (ч. 2, с. 578—579). В заключение Бурмов обобщава: „И тъй пребиваването на Кирила и Методия в България пред отхождането им в Моравия е несомнено. Ако в някои славенски житиета не ся упомянува за путешествието им в България, а във византийските летописи ся хортува неплъно, това не е чудно. Не всички писатели еднакво всичкото знаят и не всичките пишат с една и съща цел и по един и същий поглед“ (ч. 2, с. 579). За Бурмов е установена истина, че Кирил и Методий именно за българите „наченали превода на священото писание и техният язик го свършили за всичките словене“ (с. 580). Кирил изнамерил слав. азбука в 855, която се споменава и от Черноризец Храбър. Срещу тази година прави възражение О. М. Бодянски, обаче „възраженията . . . против истинността на това показание не са силни“ (с. 580). Бурмов отхвърля и мненията на митрополит Макарий и на Шафарик, които, като излизат от известията на ЖК и ЖМ, приемат годината 861—862 за начална на слав. писменост. Кирил и Методий отиват в Моравия, дето занасят готов слав. превод на Свещеното писание, който „бил наченат по-рано“, преди явяването на моравското посолство при императора Михаил III. Поставя се въпросът: „По какво побуждение святите братия наченали превода на Св. писание на славянски?“ (ч. 2, с. 581). Според Добровски, Востоков, Шафарик „пръв повод към този превод“ дават славяните, които живеели във Виз. им-

Кирил и Методий. Гравюра на метал, издадена през 1858 г. от Найден Иванов от Татар Пазарджик

перия. Славяните от Византия и от Б-я, за да усвоят по-лесно християнството, имали нужда от просвета на роден език и затова солунските братя, за да въздействуват по-лесно върху ума на „съплеменниците си", пристъпили към превеждането на необходимите книги.

Големи статии за Кирил и Методий, в някои от които има научно разработване на въпросите, се появяват и в „Цариградски вестник" (1857, бр. 340, с. 3—4) — „Житие и история святих отец наших Кирил и Методий"; в. „Восток" (Белград, 1865, бр. 13) — статия от В. Д. Стоянов, изпратена от Прага, в която авторът енергично брани термина „старобългарски език" и отхвърля названието „старославянски"; в. „България" (1860, бр. 8, 9, 10, 11, 12, 16, 18) — статия под заглавие „Животоописание на св. Кирила и Методия"; сп. „Български книжици": 1859, ч. 3, с. 678—687, 724—730, 782—793 — „За българската книга или за азбуката и правописанието на новобългарския език" от Т. Н. Шишков; 1860, ч. 2, с. 31—35 — „Историята на българете (от писмата на А. Гилфердинга)"; 1860, ч. 2, с. 69—80, 108—120, 185—189; ч. 3, с. 17—23 — „Кирил и Методий — славянски просветители, подвизите на живота им" от архиепископ Филарет; сп. „Слава" (1871, кн. 7—13) — „Кирил и Методий, славянски първи учители" от М. Радославов; сп. „Читалище" (1874, бр. 13, с. 341—351) — „Славянският свят" от Луи Леже. Южните славяни и тяхната литература" от Д. В. Македонски.

Засиленият интерес към слав. просветители между Кримската война 1853—1856 и Освобождението 1878 намира израз и в обнародването на съчинения, писани през средните векове. Все по това време за практическите нужди на Бълг. църква се явяват и някои нови църковни творби, посветени на тяхната памет.

Върхната точка в научното третиране на въпросите за делото на Кирил и Методий са съчиненията на М. *Дринов,* много добре запознат с научната литература по кирило-методиевските въпроси — произход на братята, двете слав. азбуки — глаголица и кирилица, година на изнамирането на слав. писмо, книжовна дейност на Кирил и Методий и др. По въпроса за произхода на Кирил и Методий в „Исторически преглед на българската църква от самото ѝ начало и до днес" (1869) Дринов пише: „Мнозина доказват, че славянските първоучители са били от гръцки род. Не му е мястото да се пущаме тука в подробни изследвания за този въпрос, а ще приведем само няколко свидетелства, че те са славяни, а именно от българските славяни."

Мислите на Хр. *Ботев* за Кирило-Методиевото дело най-добре са предадени в една негова статия във в. „Знаме" от 1875, която започва с думите: „В историята на сичките почти европейски народи се срещат такива личности, на които деятелността е имала общо-

човечески характер и затова по своето всемирно значение заслужава почит и уважение от страната на секи един човек. . .“

Л. *Каравелов* има широк поглед върху значението на Кирило-Методиевото дело както за българите, така и за останалите славяни. В книгата си „Кирил и Методий български просветители“ (1875) той пише: „След цяло хилядолетие паметта на великото и славното се появила с нова сила и с нов живот! Днес нищожната искра, която в продължение на цели столетия е тлеела и търсила животворяща храна, е израсла за твърде кратко време до големи размери и е станала цял в у л к а н. Днес всичките славянски племена. . . празнуват деня на равноапостолите братя с такива тържества, с каквито се не празнува и Христовото воскресение. Паметта и на двамата братя се празнува на 11 май. С една дума, имената на светите братя са станали с и м в о л на п р о с в е щ е н и е т о не само у българите, но и у всичките други славянски племена, които се стремят да добият умствено развитие и да положат яко основание на своята самостоятелна книжовност.“

Въвеждането на празника на Кирил и Методий в Епархийското училище „Св. св. Кирил и Методий“ в Пловдив през 1851 и провъзгласяването му за всенароден празник през 1857 стават причина за засилване на интереса към слав. просветители, за появата на съчинения, посветени на живота и делото им. Явяват се много речи, дописки и описания на тържествата, станали в разни краища на страната. Те говорят за състоянието на нашето просветно дело, за духовните интереси на българите по онова време, за отношението им към слав. култура и т.н. В повечето случаи тези материали не съдържат нещо ново за Кирил и Методий, те имат предимно осведомителен характер, предназначението им е национално-будителско. Първата печатана дописка за честуване на Кирил и Методий е поместена в „Цариградски вестник“ (1858, бр. 381); изпратена е от Стара Загора. Дописката завършва с думите: „Тойзи тържествений народний празник първи път става в нашия град, негли и в другите градове, и давно да следова всяка година и по всички градове български тойзи годишний празник на българските просветители и училищни покровители.“ В следващия си бр. 382 същият вестник печата втора дописка от Стара Загора за кирило-методиевско тържество, като помества и произнесеното слово. Изтъква се, че „името тяхно слави се днес навсякъде, гдето българи живеят по светлите събрания, даже и в простите колиби невинното пастирче днес пред стадото със свирката си химна им пей“. В бр. 383—384 на „Цариградски вестник“ има дописка за празника на Кирил и Методий в Свищов. Произнесеното слово, което е напечатано, е дълго и научно написано — използувани са Венелин, Шафарик, Зеленицки и др. В бр. 385 е поместено „Словце, произглашено в Копривщенското училище

пред събрание народно при тържественний празник на българските просветители Кирила и Методия". Броеве 432, 433, 434 дават сведения за тържествата през 1859, поместено е и словото на пловдивския учител Д. Славидис. В. „България" (1860, бр. 60 от 11 май) печата статия за празненството в Цариград; в бр. 61 от 18 май — редакторска статия за тържествата в Пловдив и Стара Загора и дописки за тържествата в градовете Стара Загора, Пловдив — слово произнесъл Й. Груев; бр. 62 от 25 май, с. 138—139 — дописка от Казанлък; същият брой помества дописки за тържествата в Копривщица, Самоков, Пазарджик, Силистра, Габрово, Ямбол, Ески Джумая (дн. Търговище), Панагюрище, Сопот, Дупница (дн. Станке Димитров), Карлово, Клисура, Стара Загора. Във в. „Независимост" (1873, бр. 19, 34) се обнародва обширна статия за делото на Кирил и Методий; в бр. 35 — статия за инициативата на бълг. настоятелство в Солун за построяване на храм на името на Кирил и Методий, поздравителни телеграми от Крайова, Олтеница, Белград; в бр. 47 — празнуване в Диарбекир; в бр. 36, 1874 — дописка за тържеството в Диарбекир. За това тържество, на което чирпанският учител Янко Т. Кочев произнесъл слово, се казва: „Изпърво аз трябва да ви явя, че съм родом грък и че желая да поговора за едно твърде важно дело. Преди две недели аз ходих в Диарбекир; празнувах заедно с вашите нещастни българи празника на св. Кирил и Методия. . . Да ви опиша сега празника на св. Кирила и Методия. Вашите съотечественици ми разказваха, че тоя ден е отпразнуван в Диарбекир много по-тържествено, откакто той се празнува в тяхното отечество. Това е истина. Два деня преди да настъпи празникът, вашите съотечественици отишле при първите араби и помолили ги да им дозволят да отслужат черковна служба техните собствени български попове само на славянски език. Тие добри хора се съгласиле. И така на 11 майя в божия храм се сабраха сичките „комети", сичките „кумици" и сичките „крестници". Но да оставим шегата настрана. Аз ви уверявам, господине редакторе, че поголяма част от заточените младежи са станали жертва на частни вражди (Вярваме — р.[ед]). Черковната служба беше извършена в черквата „Св. Козма и Дамян". Тук присъствуваха не само заточените сиромаси, но и няколко католици. После литургията сичките верующи се събраха във владишкия метох (на двора), дето стана водосвет. Тоя водосвет стана пак на български език. В това време г. Янко Т. Кочев (бивш учител в Чирпан) се качи на едно възвишено място и каза едно малко словце, което разплака сичкото събрание. Г. Янко каза няколко думи за страданията на вашите невинни мъченици, посъветва тие мъченици да бъдат твърдо характерни, честни и постоянни, да се обичат помежду си и да бъдат признателни на диарбекирските жители, от които зависи и щастието им, и бъдещето им. „Ако бъдеме твърди и ако пренесем своите страдания мъжествено, то правителството ще да умали нашите страдания, а съотечествениците ни ще захванат да ни обичат и уважават", говореше той. . ." (Ст. Каракостов. Диарбекирски заточеници. С., 1946, с. 452—453). Сп. „Общ труд" (1868, кн. 1, с. 9—16) печата „Слово, изречено в централното Болградско училище в денят на празнуването паметта на Св. Кирила и Методия" от Т. Икономов. Словото е пропито с много патос. Авторът цитира Шафарик, „най-големия и чудесния славист", който правдиво отбелязва голямото значение на Кирило-Методиевото дело за филологията. В. „Отечество" (1869—1870, бр. 41, 42, 44, 47) и в. „Право" (1870, бр. 12) пишат за тържествата в Цариград; в бр. 13 на „Право" е поместена дописка от Лом; в бр. 14 — дописка от Букурещ, където слово произнесъл Ил. Блъсков; в бр. 16—17 Д. Фингов печата слово, казано в Калофер „при многочислено събрание"; в бр. 19 има дописка от Егридере па-

Кирил и Методий. Гравюра на дърво. Белград, 1870 г.

ланка; в бр. 10, 13, 1872 и в бр. 11, 1873, също са поместени материали за тържества, посветени на Кирил и Методий. Във в. „Свобода" (1870, бр. 27, с. 216) има дописка за тържество в Букурещ, организирано от „младите букурещски българе". На това тържество „мнозина напиха здравица за българското освобождение и за дунавската федерация". Честването не се понравило на „нотабилите", които писали хулно срещу революционната емиграция в своя орган в. „Отечество" (1870, бр. 41). По този повод в. „Свобода" пише отново в бр. 28 от 24 май 1870, с. 224, и в бр. 29 от 2 юни с.г.; бр. 27 съдържа телеграми, изпратени по случай празника на слав. апостоли; бр. 30 от 10 юни 1870, с. 237—238 — дописка за празника в Болград; бр. 47 от 6 май 1872, с. 377, и бр. 49 от 20 май 1872, с. 394, съдържат преценка на тържествата, станали в Цариград; бр. 48 от 13 май 1872 помества също телеграми и статия за празника в Букурещ; бр. 51 от 3 юни 1872, с. 410—съобщение за празника в Олтеница. В. „Съветник" (1863, бр. 8, 9, 13; 1864, бр. 6—7, 9) съдържа дописка от Копривщица, бр. 10 — дописка от Пазарджик, дописка от учителя М. К. Буботинов за тържествата в Средец; тук е печатан и написаният от него химн на Кирил и Методий; бр. 11 — дописка от Тетевен; същият брой печата и „Песен за братята Кирил и Методий" от М. К. Буботинов; бр. 14—15 — „Слово, произнесено в Калоферското училище от учителя Ботю Петкова на празника на Св. Кирила и Методия". Списание „Читалище" (1872, кн. 16, с. 711—718) печата статия „11 май". В нея се прави преглед на досегашните празненства в чест на Кирил и Методий, прави се преценка и се поставят нови задачи. Празнуването на паметта на Кирил и Методий вече има общобългарски характер — навсякъде в тяхна чест се устройват църковни служби и училищни празненства, на които се произнасят слова. В статията не се говори за живота и делото на народните просветители, понеже това вече е познато на образованите българи. Тук се обръща особено внимание на друго — „как трябва да почитаме святиите, за да бъде нашата почет по-угодна пред самите тях и пред бога". Главна заслуга на Кирил и Методий е, че те предали на българите и на останалите славяни „книжевността, без която няма народност". Тяхното дело обаче и много задължава в „родолюбие, братолюбие и добротворство". Благодарността към тях не може да се изрази само в „тържествена служба в чест на святиите, като сме ги похвалили със слова и песни и като сме се събрали на веселие в тяхно име. Това е най-малкото, което се иска от нас за почтение на святиите. Главното е да ги почетем с добри дела, с народополезни работи. . ." (с. 712). Честването на Кирил и Методий трябва да бъде тържество, на което се набелязват първите и жизнени за народа задачи, чието изпълнение е повелително. Празникът да бъде ден за преоценка на стореното досега и за поставяне на нови задачи,

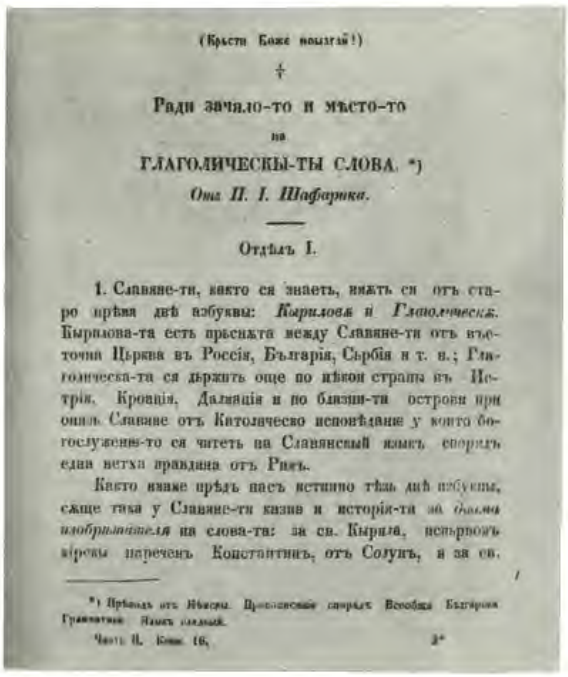
напр. особени грижи за училищата и за подготовката на учителите, грижи за вестниците, списанията, читалищата и др.

Големият интерес към живота и делото на слав. просветители се проявява и в областта на художественото творчество. Художествените творби, посветени на Кирил и Методий през Възраждането, не са много — няколко разказа и стихотворения. Те са тясно свързани с обществено-политическия живот в Б-я, отразяват неговото развитие и движещите обществени сили, свидетелствуват за тясното свързване на литературата с нуждите в живота на народа. Тези художествени творби днес имат чисто истор. значение — говорят за широкия обхват на Кирило-Методиевото дело в бълг. културно-политическа действителност. Г. К. Динков — Динката (1839—1876) е един от първите бълг. книжовници, които създават поетическо произведение за Кирил и Методий — патриотичната творба „Самовила" (1862), изпратена на Г. С. Раковски във в. „Дунавски лебед" за печат, но останала в ръкопис (Ив. Снегаров. Солун в българската духовна култура. С., 1937, с.214). Кирило-Методиевата дейност се разглежда и в съчинението „Познай себе си" (1853) (Ив. Снегаров. Цит. съч., с. 221—222). По същото време Р. Жинзифов създава стихотворението си „Охрид" (сп. „Братски труд", 1862, кн. 4), в което се говори за Кириловото дело и продължението му от Климент Охридски. Такива творби са писали и Д. Войников, Й. Груев, Ив. Вазов, Л. Каравелов, М. К. Буботинов, Ив. Кършовски и др.

Образите на Кирил и Методий навлизат и в други области на художественото творчество — в живописта и музиката. Те са изобразявани много често по църковни и манастирски стенописи, по икони, щампи и печатни издания, възникват и песни, свързани с ежегодните тържества в тяхна чест (вж. *Кирил и Методий в изобразителното изкуство, Кирил и Методий в музиката, Кирил и Методий в художествената литература*).

Широкото поставяне на въпросите, свързани с делото на братята Кирил и Методий, изиграва важна роля в националноосвободителните борби на бълг. народ през Възраждането. Многобройните съчинения за слав. апостоли са ценен влог в изграждането на бълг. национална култура, предпоставка за политическото и културното развитие на бълг. народ. В това отношение културните и политическите дейци от епохата на Възраждането имат особена заслуга. Техните писания за Кирил и Методий и днес представляват значителен културно-исторически интерес, разкриват кръга на културните им занимания, научните им знания, усилията им за обективна научна аргументация, богатото използуване на чуждестранна научна литература по разглежданите въпроси, пламенното им родолюбие и безкористното им трудолюбие. В някои случаи те не са далеч от романтична идеализация на родното минало, плод на горещо родолюбие. Трябва да

(Кресть Боже помогай!)

†

Ради начало-то и место-то

на

ГЛАГОЛИЧЕСКЫ-ТЫ СЛОВА. *)

Отъ П. І. Шафарика.

Отдѣлъ I.

1. Славяне-ти, както ся знаетъ, имѫтъ ся отъ старо прѣвя двѣ азбуквы: *Кирилова и Глаголическа.* Кирилова-та есть прѣснѣта между Славяне-ти отъ всеточни Церкви въ Россія, България, Сърбія и т. н.; Глаголическа-та ся держитъ още по нѣкои страни въ Истрія, Кроація, Далмація и по близни-ти острови при оныя Славяне отъ Католическо исповѣдание у конто богослуженіе-то ся чителъ на Славянскый языкъ споредъ една ветхи правдина отъ Римъ.

Както иначе прѣдъ насъ истинно тѣзь двѣ азбуквы, сѫще така у Славяне-ти казив и исторія-та за *двама изобрѣтателя* на слова-та: за св. Кирила, испървомъ кѣровы наречень Константинъ, отъ Солунъ, и за св.

*) Прѣведъ отъ Йѣзыка. Цѣлокупно споредъ Всеобща Българска Граматика. Языкъ славянскій.

Часть II. Книж. (6). 2*

Статия на П. Й. Шафарик в „Български книжици", 1858 г.

се подчертае, че всички възрожденски културни и политически дейци са чужди на грубо националистични и шовинистични мисли. Техните изказвания са всякога трезви (известно изключение прави Г. С. Раковски), основани са на истор. развитие, съобразени са със съвременното им истор. знание. В това е тяхната сила, тяхното значение в миналото и днес.

Лит.: Ангелов Б. Ст. Борба за делото на Кирил и Методий. С., 1969, 250 с.

Боню Ангелов

БЪРБУЛЕ́СКУ, Илие (Bărbulescu, I.) (3. XII. 1873—5. VI. 1945) — румънски филолог. Роден в Букурещ, където завършва висшето си образование. Специализира в Прага и Загреб. Защищава докторска дисертация в Загреб (1899), публикувана двукратно „Fonetika ćirilske azbuke u pisanja rumunskog jezika XVI i XVII vijeka u svezi sa srpsko-slavenskim, bugarsko-slavenskim i rumunjsko-slavenskim spomenicima" (Zagreb, 1899); „Fonetica alfabetului cirilic în textele române din veacul XVI si XVII, în legătură cu monumentele paleosîrbo-, bulgaro-, ruso i-ş româno-slave, cu o Introducere despre „Felurile de scriere" şi „Alfabetul cirilic şi ortografia slavă la români" (Bucureşti, 1904). През 1899—1900 специализира в Лайпциг и Виена при А. *Лескин*, К. Бругман, В. *Ягич*, К. *Иречек*. Завежда катедрата по славистика в Яшкия унив. (1905—1939). Член-кор. на Румънската АН (1908) и на Сръбската АН (1914).

Б. работи в областта на езиковите, културните и политическите славянско-румънски отношения, на старата румънска култура и на славистиката. Основава и редактира славистичното сп. „Arhiva" (1921—1940), където печата студията си „Jaraşi despre Savina kniga şi Codex Suprasliensis în Dacia Traiană", 44, 1937. Занимава се подробно с фонетичната стойност на кирилската азбука, възприета според него от бълг. език в румънски най-рано през XII в. През 1930 публикува университетския си курс „Istoria literaturii şi grammatica limbii bulgare veche",където изрично подчертава бълг. характер на Кирило-Методиевия език и прави обзор на редица кирило-методиевски въпроси. Кирило-методиевски проблеми са засегнати и в работите му: „Studii slavice la Facultatea de Litere din Bucureşti. Note critice" (Bucureşti, 1901, 24 p.); „Pagini din moralitatea noastra universitară" (Bucureşti, 1902, 45 p.); „Kad su počele da ulaze u rumunjski jezik najstarije njegove slavenske rijeci". — Jagić Festschrift (Berlin, 1908, p. 433—448); „Curente literare la români în perioada Slavonismului cultural" (Bucureşti,1928, 422 p.); „Individualitatea limbii Române şi elementele slave vechi" (Bucureşti, 1929, 530 p.).

Лит.: Omagiu profesorului Ilie Bărbulescu la 25 de ani de profesorat. — Arhiva, 38, 1931, 2—3—4, p. 1—28; Vrabie E. Au fost copiate „Savvina kniga" şi „Codex Suprasliensis" in Dacia Traiană? — SCL, 22, 1971, p. 185—198; Mihăilă G. Studii de lexicologie şi istorie a lingvisticii româneşti. Bucureşti, 1973, p. 188—194.

Максим Младенов

В — третата буква в двете старобълг. *азбуки* (въпреки че в средногрц. език е променила фонетичното си значение, някогашната буква за *б* запазва там своето второ място, както е в азбучната последователност на редица други графични системи, възхождащи към северносемитското писмо; в старобълг. азбуки пред този знак е поставена буквата, която предава звука *б*). Нарича се **вѣдѣ** (глагол 1 л. ед.ч. — „научих", „зная"), някъде **вѣдꙑ** (друга форма от същия глагол). Има различна числена стойност: в *глаголицата* — 3 (тъй като тук числото 2 се изразява от втората буква), в *кирилицата* — 2 (в нея буквата *б* няма числена стойност).

Глаголическата фигурка за *в* се отличава с характерното за повечето буквени начертания в глаголицата затворено пространство, обикновено симетризирано в двойка петлици. Тук те са поставени редом една до друга и са свързани с долната си част чрез 2 (или 1, 3) лигатурни щрихчета (сх. , срв. и начертанието за *д*, което също съдържа хоризонтална двойка петлици, но свързани с горната си част; вж. още фигурките на глаголическите знакове *десетирично и*, респ. *т*, *ж*, *л* и *м*). Петлиците варират по закръгленост, ъгловатост, отношение между дължината на хоризонталния и на вертикалния диаметър, големина, отдалеченост една от друга и др. Според отделната им големина може да се различат 2 основни варианта на глаголическото начертание за *в*: 1) петлиците са разположени в горната ивица на реда, а до долу отива само лигатурната част, която в този случай винаги е дву- (три-) съставна и извита (тип , респ. , или); 2) петлиците заемат почти цялото редово пространство, а съединителното щрихче може да бъде и само едно — или дъга с много голям радиус, или почти право (тип , респ.). По-старинен е първият вариант. Вторият тип се е получил в резултат от тенденцията за вертикално сплескване на всички глаголически начертания (XI в.). Двуетажният вариант е представен в съвсем малко чисто старобълг. ръкописи — в Зогр. ев. (и в интерполираната му част), в Клоц. сб. и у третия главен писач на Син. пс.; тук спадат обаче и архаичните Киевски листове. Същият тип е застъпен и в два от най-старите *абецедари* — Парижкия и Мюнхенския. Другото написание се явява в Син. евх., във втория почерк на Син. пс., Охридските глаголически листове, Рилските глаголически листове, Боянския палимпсест; в някои от най-важните старобълг. глаголически текстове начертанието се колебае между единия и другия графичен вид (напр. в Асем. ев., Мар. ев. и в първия почерк на Син. пс.). В хърватския глаголически унциал се установява фигурата .

В старобълг. кирилски паметници буквата *в* има разнообразни начертания. В Енин. ап., Листовете на Ундолски, Македонския кирилски лист в начертанието има вертикална симетричност — двете петлици са еднакви по големина и плътно се събират в средата на отвесния стълбец (сх.). В Сав. кн. и някои епиграфски паметници закръглените петлици са отделени една от друга (сх.). В изисканата кирилица на Супр. сб. и отчасти в Хилендарските листове се наблюдава вертикална несиметричност в начертанието на буквата — долната петлица е по-голяма и закръглена (сх.). Старобълг. начертания имат свои успоредици в грц. унциално писмо.

В много среднобълг. паметници вертикалната несиметричност на буквата се увеличава, горната петлица намалява и се заостря (срв. Погодиновия

псалтир, ръкопис № 882 от НБКМ, Търновското евангелие от 1273, Зайковския светогорски требник, Рилското евангелие от 1361 (сх. Б). В паметници с т. нар. „народен почерк" вертикалната симетричност на буквата се пази — двете петлици на буквата остават еднакви по големина (в Охридския апостол, Битолския триод, Аргировия триод, Ръждавичкия сборник). Най-често се срещат 2 разновидности: 1) с незакръглени петлици, които се събират, без да се допират до стълбеца на буквата — Б (в Струмишкия апостол, Драгиното евангелие) и 2) със закръглени петлици, които са отделени една от друга — Б (в Охридския апостол, Търновския надпис от 1230, втория почерк на Рилското *б* евангелие и др.).

Петър Илчев Боряна Велчева

ВАВРЖИНЕК, Владимир (Vavřínek, V.) (5. VIII. 1930) — чешки славист и византолог. Роден в Храдец Кралове, Чехословакия. Изучава история и класическа филология във Философския фак. на Карловия унив. в Прага (1949—1953). През 1956—1959 е аспирант в Истор. инст. при Чехословашката АН; специализира по проблемите на виз.-слав. отношения. Кандидат на истор. науки (1961), научен сътрудник в Истор. инст. (1959—1966). От 1966 е научен сътрудник в Инст. за история на европ. социалистически страни и член на редакцията на сп. „Byzantinoslavica". През 1966/67 е стипендиант при Центъра за византоложки проучвания в Харвардския унив. във Вашингтон.

Научните му интереси са насочени предимно към проучване на процеса на християнизация на Великоморавското княжество. В. анализира *Пространните жития на Кирил и Методий* като литературни паметници и истор. извори. През 1963 обнародва обстойно изследване на двете жития. Увод към това проучване е статията му върху зависимостта между ЖК, ЖМ и Похвалното слово за Василий Кесарийски от Григорий Назиански. В две статии анализира отделни сведения от житията. Други две статии са посветени на въпроса за антични езически вярвания във великоморавските земи („Хароновият обол"). Проблеми из областта на Кирило-Методиевата дейност В. разглежда и в книгата си върху историята на църковните мисии през великоморавския период (1963).

Съч.: K otázce počátků christianisace Velké Moravy. — LF, 82, 1959, p. 217—224; Staroslověnské životy Konstantina a Metoděje a panegyriky Řehoře z Nazianzu. — LF, 85, 1962, p. 96—122; Staroslověnské životy Konstantina a Metoděje. — RČAV, 73, 1963, 7, 195 p.; Církevní misie v dějinách Velké Moravy. Praha, 1963, 205 p.; Die Christianisierung und Kirchenorganisation Grossmährens. — Historica, 7, 1963, p. 5—56; Předcyrilometodějské misie na Velké Morave. — Slavia, 32, 1963, p. 465—480; Study of the Church Architecture from the Period of the Great Moravian Empire. — Bsl, 25, 1964, p. 288—301; Výraz оугърьскыи краль ve staroslověnské životě Metodejově. — Bsl, 25, 1964, p. 261—269; Die Bedeutung der byzantinischen Mission bei der Christianisierung Grossmährens. — In: Das Grossmährische Reich. Praha, 1966, p. 221—226; Antické tradice na Velké Moravě. — LF, 101, 1978, p. 129—138.

Лит.: Grafenauer B. — Zgodovinski časopis, 17, 1963, p. 171—195; Večerka R. — LF, 87, 1964, p. 425; Dvorník F. — BZ, 58, 1965, p. 124—127; Kurz J. — Bsl, 26, 1965, p. 408—411; Николова Св. Съвременно състояние на Кирило-Методиевите проучвания в чужбина. — Сп БАН, 19, 1973, 2, с. 26—28.

Иван Дуйчев

ВАЙНГАРТ, Милош (Weingart, M.) (21. XI. 1890 — 12. I. 1939) — чешки славист. Роден в Прага. Следва слав. филология в Карловия унив., изучава също класическа филология и сравнително езикознание. Завършва през 1913 с докторат. През 1919 се хабилитира в Карловия унив., през 1921 е назначен за редовен проф. в току-що открития Философски фак. на унив. „Я. А. Коменски" в Братислава. Там организира езиковедски семинар, бива избран за декан, а по-късно — за ректор. В края на 1926 се връща в Прага като редовен проф. по сравнително слав. езикознание и старобълг. език в Карловия унив.

През 1929 взема участие в организирането на Първия славистичен конгрес и ръководи неговата езиковедска и педагогическо-дидактическа секция. Има широка редакторска дейност (Ročenka, Sborník filosofické fakulty, Spisy filosofické fakulty university Komenského v Bratislavě, Slovanská filologie na Karlově universitě, Sborník prací I sjezdu slovanských filologů v Praze, сборниците Spisovná čeština a jazyková kultura, Slovanské jazyky v době přítomné, Byzantinoslavica и др.). В издателство „Всемир" ръководи издаването на цикъла съчинения „Славяни" и поредицата от учебници за практическо изучаване на слав. езици. От 1930 до смъртта си завежда славистичната част на списанието „Časopis pro moderní filologii". Умира в Прага в разцвета на творческите си сили.

Милош Вайнгарт

В чешката славистика Вайнгарт навлиза със стремежа да запази и разшири старото универсално разбиране на слав. филология в духа на В. *Ягич*. Привърженик е на сравнително-истор. метод и на убеждението, че заниманията в областта на лингвистиката и литературната история се подпомагат взаимно. Научните му интереси са твърде широки — почти във всички области на езикознанието. Главната му научна специалност е старобълг. език. (В. използува названието „старославянски".) Той осветлява граматични въпроси и проблеми, свързани с истор., текстовите и палеографските особености на най-старата слав. писменост. Проучва живота на Константин-Кирил и на Методий и тяхната преводаческа дейност. За него ЖК и ЖМ са първостепенни истор. източници; доказва, че се касае за слав. оригинали и предполага, че са възникнали в Моравия като непосредствен отзвук от дейността на двамата братя. Първоначално В. смята, че слав. просветители са от грц. произход; покъсно става привърженик на схващането, че са от смесено семейство, евентуално елинизирано. В кирило-методиевските източници разглежда споменаването за Прибина (вж. *Блатненско княжество*), *Коцел* и *Нитра*, занимава се с историята на преводите на богослужебните книги у старите славяни. В. насочва вниманието си и към византийско-слав. връзки и чешката редакция на старобълг. език. Обстойно се спира на Първата легенда за св. *Вацлав* („První česko-církevněslovanská legenda o svatém Václavu", 1934), като изяснява културните и литературните условия в Чехия през периода от края на IX — XI в., т.е. времето след смъртта на Методий до началото на XII в., когато се появяват първите паметници на чешката писменост. Една от неговите най-значителни работи е „Byzantské kroniky v literatuře církevněslovanské. Přehled a rozbor filologický" (I—II. Bratislava, 1922, 1923), съдържаща филологически разбор на всички виз. хроники, преведени в слав. земи от грц. език. В. стига до заключението, че повечето от тях са преведени в Б-я.

Сред трудовете на В. по старобълг. език челно място заема двутомният университетски учебник, издаден през 1937—1938 — „Rukověť jazyka staroslověnského". Допълнение към учебника е христоматията, излязла през 1938 — „Texty ke studiu jazyka a písemnictví staroslověnského", която съ-

държа наблюдения върху трудовете на Й. *Добровски*, посветени на старобълг. език.

В. е автор на множество рецензии за изследвания върху различни слав. езици. Статията „O politických a sociálních složkách ve starších dějinách spisovných jazyků slovanských, zvláště církevněslovanského". — In: Z dějin východní Evropy a Slovanstva. Sborník J. Bidlovi, Praha, 1928, очертава общите църковни, политически и социални влияния, действуващи в историята на книжовните слав. езици. Сходствата в тяхната най-нова история се разглеждат в увода към сб. „Slovanské spisovné jazyky v době přítomné" (1937). В „Bulhaři a Cařihrad před tisíciletím" (1915) се разглеждат виз. влияния в Б-я по време на цар Симеон (893—927), комуто авторът приписва създаването на *кирилицата*. Отбелязват се също и бълг. литературни школи през този период. Кратко описание на Златния век на българската литература намираме и в друго съчинение на В. — „Přehled literatury bulharské" (1919).

В. работи много в областта на чешкия език. Заслужава да се отбележат: „Spisovná čeština a jazyková kultura" (1932), „Český jazyk v přítomnosti. Zvuková kultura českého jazyka" (1934) и др. Разработва и някои литературноистор. въпроси, събрани в книгата „Problémy a metody české literární historie" (1922). Студията му „O jednotnosti Slovanstva" (1922) е преведена на бълг. език.

В. принадлежи към широко ориентираните учени, които наред със солидната научна работа се занимават и с популяризиране на своята наука. Той е един от челните представители на чешката славистика след Първата световна война.

Съч.: Počátkové bogomilství, prvního opravného hnutí u Slovanů. Praha, 1913, 15 p.; Bulhaři a Cařihrad před tisíciletím. Praha, 1915, 28 p.; Dva drobné příspěvky o literární činnosti Konstantinově-Kyrillově. — Časopis pro moderní filologii, 6, 1915, p. 13—17; Cyril a Methoděj, zakladatelé slovanského písemnictví. — In: Národní čítanka. Praha, 1918, p. 37—44; Přehled literatury bulharské. Praha, 1919, 64 p.; Problémy a metody české literární historie. — Sborník Filozofické fakulty University Komenského v Bratislave, 1, 1922, 12, 51 p.; Byzantské kroniky v literatuře církevněslovanské. Přehled a rozbor filologický. — Spisy filosofické fakulty University Komenského, 2, 1922, 246 p.; 3, 1923, 577 p.; Dobrovského Institutiones. Na věčnou paměť jejich stoletého jubilea. 1. Církevněslovanské mluvnice před Dobrovským. Bratislava, 1923, 61 p.; 2. Rozbor institucí. Bratislava, 1925, 61 p.; Příspěvky ke studiu slovenštiny. Bratislava, 1923, 138 p.; Sto knih slavistových. Bibliograficko-informační přehled o dnešním stavu slavistiky. Bratislava, 1924, 52 p.; O podstatě slovanské filologie. Bratislava, 1924, 18 p.; Slovanská vzájemnost. Bratislava, 1926, 255 p.; První mezinárodní sjezd jazykozpytců a některé živé otázky současného jazykozpytu. Praha, 1928, 11 p.; O politických a sociálních složkách v starších dějinách spisovných jazyků slovanských, zvláště církevněslovanského. — In: Z dějin východní Evropy a Slovanstva. Sborník věnovaný Jaroslavu Bidlovi. Praha, 1928, p. 157—188; Slovanské stati. Praha, 1932, 124 p.; Spisovná čeština a jazyková kultura [Weingart M., B. Havránek]. Praha, 1932, 257 p.; Semiologie a jazykozpyt. — In: Charisteria Guilelmo Mathesio quinquagenario a discipulis et Circuli linguistici Pragensis sodalibus oblata. Pragae, 1932, 149 p.; Pribina, Kocel' a Nitra v zrkadle prameňov doby cyrilometodejskej. — Ríša Vel'komoravská. Praha, 1933, p. 319—353, 453—471; Ke dnešnímu stavu badání o jazyce a písemnictví církevněslovanském. — Bsl, 5, 1933—1934, p. 417—468; První česko-církevněslovanská legenda o svatém Václavu. Praha, 1934, 228 p.; Český jazyk v přítomnosti. Praha, 1934, 125 p.; Analyse philologique des légendes slaves de Constantin et de Méthode. — In: Actes du IVe Congrès international des études byzantines. 1. Sofia, 1935, p. 101—119; K výkladu česko-církevněslovanských legend o svatém Václavu. Praha, 1934, Brno, 1936, p. 229—243; O nejstarších jazykových památkách slovenských. K vydání „Knihy Žilinské". Praha, 1935, 16 p.; Z nové literatury o otázkach cyrillomethodějských. — Bsl, 6, 1935—1936, p. 328—339; La première légende de Saint Venceslas, écrite en vieux slave est d'origine tchèque. Analyse philologique. — Bsl, 6, 1935—1936, p. 1—37; Rukověť jazyka staroslověnského. 1. Praha, 1937, 248 p.; 2. Praha, 1938, p. 249—480; Texty ke studiu jazyka a písemnictví staroslověnského. Praha, 1938, 184 p.; Hlaholské listy vídeňské. K dějinám staroslověnského misálu. Praha, 1938, 39 p.; Československý typ církevnej slovančiny. Bratislava, 1949, 135 p.

Лит.: Jagić V. — ASPh, 36, 1916, p. 514—517; Grund A. Miloš Weingart literární dějepisec. — Lumír, 65, 1938—1939, p. 259—261; Frinta A. Miloš Weingart. — SP, 31, 1939, p. 46—47; Šmilauer Vl.

Miloš Weingart (21. II. 1890—12. I. 1939). — Česky časopis historický, 45, 1939, p. 175—176; Kurz J. Práce profesora Miloše Weingarta z církevní slovanštiny a ze slovanského jazykozpytu. — Časopis pro moderní filologii, 25, 1939, p. 225—249; Pedagogická encyklopedie. 3. Praha, 1940, p. 306—307; Rektorisová Kl. Miloš Weingart jako učitel. — Časopis pro moderní filologii, 27, 1940—1941, p. 1—9; Паńкевичъ Iv. Prof. dr. M. Weingart jako recensent mé první mluvnice. — Časopis pro moderní filologii, 27, 1940—1941, p. 9—11; Československý hudební slovník osob a institucí. Praha, 1965, 2, p. 943—944.

Милада Минчева

Йозеф Вайс

ВАЙС, Йозеф (Vajs, J.) (17. X. 1865—2. VII. 1959) — чешки палеограф и богослов. Роден в Долни Либоц край Прага. Завършва гимназия в Прага и богословие в Рим. От 1890 заема различни църковни длъжности (в Прага и другаде); едновременно изучава слав. филология в Карловия унив. в Прага при Ян Гебауер и Фр. *Пастърнек,* който изиграва голяма роля за усилване на интереса на В. към проблемите на слав. литургия и към глаголизма и за неговата подготовка като изследовател. От 1897 В. започва да пътува до о-в Крък (Далмация) — съкровищница на богати сбирки от глаголически паметници; оттогава датират трайните му връзки с тамошните глаголаши, преди всичко с епископа д-р А. Махнич, защитник на слав. богослужение. През 1902 получава възможност да работи постоянно в кръкския диоцез и става един от основателите на т. нар. Academia palaeoslovenica Veglensis (1902) — дружество, което има за цел чрез лекции и издаване на глаголически паметници и учебници да задълбочава познанията на глаголашкото духовенство върху старобълг. език и слав. литургия. Там в течение на 4 г. В. развива интензивна дейност: подготвя научни издания на старинни библейски и литургични текстове, учебник по старобълг. език и др. След завръщането си в Прага работи като църковен служител и като преподавател (от 1918 е професор) по старобълг. превод на Библията и слав. литургия в Богословския фак. на Карловия унив. В. посвещава много усилия за изследване и издаване на глаголически паметници, които сам издирва в различни книгохранилища (в Рим, Виена, Любляна, Загреб, Париж, Оксфорд, Лондон и другаде). Постепенно интересите му обхващат глаголизма във всичките негови развойни фази, както и проблемите на глаголическата палеография. В. чете лекции в Архивната школа по глаголическа палеография; издава и учебник. Наред с научната и преподавателската си дейност продължава борбата за слав. богослужение, и то не само за неговото запазване в Хърватско, но и за възстановяването му в Прага (в *Емаузкия манастир*). Участвува най-активно в подготовката за създаване на многотомен речник на старобълг. език от Чехословашката академия на науките и изкуствата; председател е на съответната комисия през 1948—1952. Член на Чехословашката академия на науките и изкуствата, член-кор. на Югославската академия на науките и изкуствата, почетен член на Слав. комитет в Прага, почетен член на Кръкската академия и др. Умира в Прага.

Най-важната област, в която работи В., е хърватският глаголизъм. Той продължава делото на Ив. Кукулевич-Сакцински, Ив. *Берчич,* Фр. *Рачки,*

Ив. *Чрънчич* и др. — издирва голям брой слав. паметници в Хърватско и другаде; издава образцово редица редки хърватски глаголически паметници: старозаветни книги (Йов, Рут, Еклезиаст, Псалтир и др.), които имат голямо значение за изследването на литературното наследство на Кирил и Методий; създава практически пособия за хърватското богослужение (старобълг. мисал и др.), издържани в научно отношение; пропагандира и защищава слав. литургия (през 1906 пише специално съчинение по този въпрос). В. оказва голяма помощ на хърватската наука в опознаването на старите хърватски глаголически паметници и в запазването и укрепването на църковнослав. език в богослужението. Има заслуги за по-подробното характеризиране на глаголическите текстове, писани или открити на територията на Чехия. Пръв от чешките учени установява, че слав. литургия и старобълг. език са имали доста дълбоки корени в Чехия и не са били напълно прекъснати през X—XI в.

Научното дело на В. се отнася и до палеославистиката изобщо. Той е автор на образцово фототипно издание на *Асеманиевото евангелие* (1929, съвместно с Й. *Курц*). Неговият учебник по глаголическа палеография (1932) съдържа преглед и характеристика на всички глаголически паметници. В него са изказани оригинални мнения по различни въпроси, свързани с изучаването на глаголицата (напр. за произхода на еровете от самаритански знакове за полугласни; за произхода на буквата *а* от кръстния знак, поставян в началото на множество азбуки в света; за произхода на кръгчетата като характерен елемент на глаголицата не от коптската азбука, а от грц. минускулно писмо; против акцентологичното и квантитативното значение на надредните знаци в *Киевските листове*; за известност на глаголическата азбука не само в западните области на Б-я, но и в Преслав и др.). В. използува архаичен граматичен и лексикален материал от глаголическите паметници за разрешаване на редица въпроси на палеославистиката и по-специално за обхвата на най-старите Кирило-Методиеви преводи на библейските и литургичните текстове. Той стига до заключение за пълен превод на *Библията* от Методий и до нови резултати относно размера на първоначалния превод на литургийния текст. Заедно с Й. *Вашица* е автор на пълно описание на старите слав. ръкописи в Народния музей в Прага (1957). Обосновано с оригинален материал е мнението му за отношението на старобълг. преводи на евангелските и псалтирните текстове (също и на други старозаветни текстове) към грц. оригинали. В. отхвърля зависимостта на тези преводи от готския превод на Евангелието и Псалтира. Научните му трудове, обикновено построени върху нов материал и посветени на неразработвани проблеми, се нареждат между основните в съвременната палеославистика.

Съч.: Historická čtení officií ss. věrozvěstů slovanských Cyrilla a Metoděje. — Časopis katolického duchovenstva, 41, 1900, p. 387—395; Pannonský životopis sv. Methoda. — Časopis katolického duchovenstva, 42, 1901, p. 384—475; Hlaholský zlomek, nalezený v Augustiniánském klášteře v Praze. — ČČM, 75, 1901, p. 1—20, 113—138; Recensio croatico-glagolitici fragmenti Verbenicensis. Veglae, 1903, 50 p.; Liber Job. Veglae, 1903, 1904, 74+8+10 p.; Starohrvatske duhovne pjesme. — Starine, 31, 1905, p. 258—275; Liber Ruth. Veglae, 1905, 32 p.; Liber Ecclesiastis. Veglae, 1905, 6+25 p.; Memoria liturgiae slavicae in dioecesi Auxerensi. Veglae, 1906, 110 p.; Die Nomenklatur in den kroatisch-glagolitischen liturgischen Büchern. — ASPh, 29, 1907, p. 560—580; Charvatsko-hlaholský kodex Lobkovické knihovny v Praze. — ČČM, 81, 1907, p. 282—289; Nové myšlenky o otázce Cyrillometodějské. — Časopis katolického duchovenstva, 48, 1907, p. 30—38; Nový dekret o užívání jazyka slovanského v liturgii ze dne 18 prosince 1906. — Časopis katolického duchovenstva, 48, 1907, p. 194—200; Hlaholské kodexy ve Vrbníku na ostrově Krku. — ČČM, 82, 1908, p. 66—76; Propheta Joel. Pragae, 1908, 8+64 p.; Česká bible hlaholská. Praha, 1908, 30 p.; Etwas über den liturgischen Gesang der Glagoliten der vor- und nachtridentischen Epoche. — ASPh, 30, 1909, p. 227—233; Nejstarší Breviář charvatsko-hlaholský. Praha, 1910, 108+100 p.; Propheta Oseas.

Veglae, 1910, 12+50 p.; Propheta Habacuc. Veglae, 1912, 8+49 p.; Úcta sv. patronů českých v liturgických knihách charvatsko-hlaholských. — Časopis katolického duchovenstva, 51, 1910, p. 416—424; Ukázky textů z vatikánského kodexu (sign. Illyr. IV.). Praha, 1913, 15 p.; Sophonias-Haggaeus. Veglae, 1913, 8+51 p.; Die kroatisch-glagolitischen Breviere und das Offizium der abendländischen Kirche von VI.—X. Jahrh. — ASPh, 34, 1913, p. 483—496; Bis zu welchem Masse bestätigen die kroatisch-glagolitischen Breviere die Annahme einer vollständigen Übersetzung der hl. Schrift durch den hl. Methodius. — ASPh, 35, 1914, p. 12—44; Zacharias-Malachias. Veglae, 1915, 8+61 p.; Staroslověnský překlad knihy proroka Daniela a jeho význam v dějinách slovanského překladu bible. — Časopis katolického duchovenstva, 56, 1915, p. 113—122; Charvatsko-hlaholský kodex a hlaholský zlomek v Britském museu v Londýně. — Sborník filologický. Praha, 5, 1915, p. 192—197; Hlaholské texty v Bodlejaně v Oxfordě. — Časopis katolického duchovenstva, 56, 1915, p. 561—564; Psalterium Palaeoslovenicum croaticoglagoliticum. Pragae, 1916, 24+206+78 p.; Epištola sv. Judy apoštola v překladu staroslověnském. — Časopis katolického duchovenstva, 59, 1918, p. 189—196; Z dějin staroslovanského (hlaholského) misálu. — Časopis katolického duchovenstva, 62, 1921, p. 27—33, 133—139; Kniha Rut v překladě staroslovanském. Praha, 1926, 48+8 p.; Jaký význam má staroslovenský překlad evangelií pro biblickou kritiku a exegesi. — Časopis katolického duchovenstva, 63, 1922, p. 243—247; Žaltář Fraščićův. — Slavia, 1, 1922—1923, p. 269—284; 2, 1923—1924, p. 304—309; Předloha hlaholského prvotisku z r. 1483. — In: Slovanský sborník, věnovaný jeho Magnificensi prof. F. Pastrnkovi. 1853—1923. Praha, 1923, p. 5—8; Specimina codicis Assemaniani Slavici Vaticani 3. Romae, 1924, 2+16 p.; Neznámý auktor slovanského komentáře žaltářního. — Slavia, 3, 1924—1925, p. 564—565; Řecká předloha staroslověnského překladu evangelního. — Slavia, 3, 1924—1925, p. 470—474; Staroslověnský „Otčenáše" v žaltáři Veronském. — Slavia, 4, 1925—1926, p. 644—646; Jaký vliv měla latinská Vulgata na staroslovanský překlad evangelní. — Slavia, 5, 1926—1927, p. 158—162; Evangelium sv. Marka a jeho poměr k řecké předloze. Praha, 1927, 6+132 p.; Několik poznámek k článku prof. Val. Pogorělova „O národnosti apoštolov slavianstva". — Bratislava. Časopis Učené Společnosti Šafařikovy, 2, 1928, p. 231—232; Dobrovský a biblická kritika. — In: Sborník Josef Dobrovský. 1753—1829. Praha, 1929, p. 358—370; Evangeliarium Assemani. Cod. Vaticanus 3. slavicus glag. I. Prolegomena, tabulae. Pragae, 1929, 33+158 p. (ed. Vajs J., J. Kurz); Sborník staroslovanských literárních památek o sv. Václavu a sv. Ludmile. Praha, 1929, 150 p.; Evangeliař Assemanův. — In: Sborník prací I Sjezdu slovanských filologů v Praze, 1929. 2. Praha, 1932, p. 730—734, 1048—1052; Byzantská recense a evangelijní kodexy staroslověnské. — Bsl, 1, 1929, p. 1—9; 4, 1932, p. 1—10; Kyjevské listy a jejich latinský (římský) originál stol. VI—VII. — Bratislava. Časopis Učené Společnosti Šafařikovy, 4, 1930, p. 521—527; Zkratky a zkracování slov v hlaholských textech. — In: Sborník prací věnovaných prof. d-ru G. Friedrichovi. Praha, 1931, p. 420—424; Rukověť hlaholské paleografie. Praha, 1932, 8+178 p.; Ještě o původu písma hlaholského. — В: Сборник в чест на проф. Л. Милетич. С., 1933, с. 21—25; K charakteristice nejstaršich evangelských rukopisů staroslověnských. — Bsl, 5, 1933—1934, p. 113—119; Textová povaha (charakter) staroslovanského evangelijního překladu cyrilometodějského. — In: Księga referatów II Międzynarodowego ziazdu slawistów. 1. Warszawa, 1934, p. 149—153; Hlaholský nápis v Preslavi. — Slavia, 12, 1933—1934, p. 229—231; Památná deska „Zvonimirova" v koštele sv. Lucie u Bašky na Krku. — Slovanská revue, 1, 1934—1935, X—XI, p. 26—28; Evangelium sv. Marka. Text rekonstruovaný. Praha, 1935, 12+75 p.; Evangelium sv. Matthaei. Praha, 1935, 4+115 p.; Evangelium S. Lucae. Praha, 1936, 127 p.; Evangelium S. Ioannis palaeoslovenice. Praha, 1936, 99 p.; Hlaholice na Rusi. Novgorodské sgrafity. — Bsl, 7, 1937—1938, p. 184—188; Kánon charvátsko-hlaholského misálu vatikánského (Illir. 4). Protějšek hlaholských listů Kyjevských. — Časopis pro moderní filologii, 25, 1939, p. 113—134; Mešní řád charvátsko-hlaholského vatikánského misálu Illir. 4. a jeho poměr k moravsko-panonskému sakramentáři stol. IX. — AAV, 15, 1939, p. 89—141; Řecké předlohy staroslověnského překladu evangelijního. — Naše věda, 24, 1946, p. 45—49; Které recense byla řecká předloha staroslověnského překladu žaltáře. — Bsl, 8, 1939—1946, p. 55—86; Je-li staroslověnský překlad evangelií a žaltáře nějak závislý na gotském překladu Vulfilově. — Bsl, 8, 1939—1946, p. 146—171; Soupis staroslovanských rukopisů Národního musea v Praze. Praha, 1957, 20+528 p. (Vajs J., J. Vašica).

Лит.: Jagić V. — ASPh, 26, 1904, p. 123—126; 32, 1911, p. 564—568; Михайлов А. — РФВ, 54, 1905, с. 200—217; Weingart M. — Časopis pro moderní filologii, 5, 1916, p. 466—467; Vondrák V. — LF, 44, 1917, p. 48—52; Jagić V. — ASPh, 37, 1920, p. 239—242; Kurz J. — LF, 55, 1928, p. 273—274; Meillet A. — RES, 8, 1928, p. 95—96; Margulliés A. — ASPh, 42, 1929, p. 50—51; Розов Вл. — Slavia, 9, 1930—1931, p. 617—621; Weingart M. — Bsl, 2, 1930, p. 453—457; Havránek B. — ČMM, 55, 1931, p. 192—215; Pastrnek F. — Slavia, 10, 1931, p. 599—601; Ильинский Г. А. — Slavia, 11, 1932, p. 356—360; Ильинский Г. А. — Naše věda, 14, 1933, p. 182—184; Havránek B. — ČMM, 57, 1933, p. 224—228;

Weingart M. — Bsl, 5, 1933—1934, p. 417—424; Младенов Ст. — Славянски глас, 28, 1934, с. 194—198; Кульбакин С. М. — Slavia, 13, 1934—1935, p. 477—484; Белић А. — ЈФ, 14, 1935, с. 159—161; Kurz J. — Bsl, 7, 1935—1936, p. 239—242; Vaillant A. — RES, 15, 1935, p. 237—238; Кульбакин С. М. — ЈФ, 16, 1937, с. 203—223; Grumel V. — Échos d'Orient ,36, 1937, p. 368—371; Kurz J Život a dílo Josefa Vajse. — In: Slovanské studie. Praha, 1948, p. 11—16; Ritig S. — Slovo, 4—5, 1955, p. 85—86; Kurz J. Význam životního díla profesora Vajsa. — Slavia, 25, 1956, p. 165—172; Pantelić M. Bibliografija izvornih radova J. Vajsa s područja hrvatske glagoljske književnosti. — Slovo, 6—8, 1957, p. 10—22; Rogošić R. In memoriam. Josef Vajs. — Slovo, 9—10, 1960, p. 141—144; Kurz J. — Slavia, 29, 1960, p. 182—184; Kurz J. — IJSLP, 1961, p. 191—196; Československé práce o jazyce, dějinách a kultuře slovanských národů od r. 1760. Biograficko-bibliografický slovník. Praha, 1972, p. 485—488.

Мария Деянова

ВАКЛИ́НОВ, Станчо Станчев (26. III. 1921—15. IX. 1978) — бълг. археолог. Роден в Пловдив. Завършва класическа филология в Софийския унив. (1944). Асистент (1946), научен сътрудник (1950), старши научен сътрудник (1957) и проф. (1968) в Археол. инст. с музей при БАН. Проф. (1965—1969) и ректор (1966—1968) на Висшия педагогически инст. „Братя Кирил и Методий" във Велико Търново (дн. Великотърновски унив. „Кирил и Методий"). Член на Изпълнителния комитет на Международната уния за слав. археология (1965). Орден „Кирил и Методий" I ст. Умира в София.

В. е специалист в областта на старобълг. култура и изкуство. Извършва дългогодишни археол. разкопки в първите бълг. столици *Плиска* и *Преслав*. Десет години (1966—1976) е ръководител на археол. проучвания във Велико Търново. Изследва и археол. обекти в Плевенско, Видинско, Софийско, Благоевградско, тясно свързани с най-ранната културна история на Б-я. В процеса на тези проучвания и във връзка с общи въпроси около формирането и характера на старобълг. култура и нейните най-важни паметници В. обна-

Станчо Вакли́нов

родва значителен брой научни трудове. Най-тясно свързани със старобълг. език и литература са публикациите му върху открития от него в Преслав надгробен *надпис на чъргубиля Мостич* (X в.) „Старобългарският надгробен надпис на чъргубилята Мостич от Преслав" (БЕ, 5, 1955, с. 89—93), „Надгробният надпис на един преславски болярин от X в." (ИП, 1955, 4, с. 61—76), публикациите „Писмените паметници от Преслав" (1963) и „Боянският поменик" (заедно с М. Станчева, 1963). „Формиране на старобългарската култура VI—XI в." (1977) е обширна монография, в която В. разглежда продължителните и сложни процеси, обусловили раждането на бълг. народност през IX в. и нейната култура. Предмет на изследването е главно материалната култура на Първата бълг. държава (681—1018). Духовната култура е характеризирана дотолкова, доколкото е свързана с тълкуването и осмислянето на произведенията на изкуството и запазената в археол. паметници писменост. Епохата на додърж. период е представена с онези елементи от материалната и духовната култура на славяни и прабългари, които се включват в по-нататъшния културен развой на страната или се отразяват по някакъв начин върху него.

Съч. : Грънчарски знаци от Плиска, Мадара и Преслав. — РП, 3, 1948, с. 235—246; Домашната керамика от Преслав. — РП, 3, 1948, с. 129—148; Църквата до с. Виница. — ИАИ, 18, 1952, с. 305—330; Разкопки на обект N в Кадъкьойското градище. — ИАИ, 18, 1952, с. 285—303; L'archéologie slave en Bulgarie de 1945—1947. — Slavia antiqua, 2, 1949/50, p. 522—535; L'archéologie slave en Bulgarie 1949—1951. — Slavia antiqua, 4, 1953, p. 366—377; Надгробният надпис на чъргубиля Мостич от Преслав. — В: Надписът на чъргубиля Мостич. С., 1955, с. 3—42; Гражданска постройка в долината на Бял бряг при Преслав [Ангелов Н., Ст. Станчев]. — ИАИ, 20, 1955, с. 429—444; Реалните върху релефа на Мадарския конник. — В: Мадарският конник. С., 1956, с. 181—234; Некрополът до Нови пазар. С., 1958, 232 с.; Църквата в Ботево, Видинско. — Археология, 1, 1959, 3—4, с. 70—75; Триконхална църква в с. Крупник, Благоевградско. — Археология, 2, 1960, 3, с. 43—49; Материали от дворцовия център в Плиска. — ИАИ, 23, 1960, с. 23—65; Средновековен български некропол до Луковит [Станчев Ст., Ив. Начева]. — ИАИ, 23, 1960, с. 71—98; Pliska und Preslav. Ihre archäologischen Denkmäler und derer Erforschung. — In: Antike und Mittelalter in Bulgarien. Berlin, 1960, p. 219—264; За периодизацията на Плисковския дворцов център. — В: Изследвания в памет на К. Шкорпил. С., 1961, с. 101—109; Нашите прадеди—славяните. С., 1961, 104 с.; Некрополът в местността „Кайлъка" при Плевен [Станчев Ст., И. Чангова, Хр. Петков]. — Археология, 3, 1961, 1, с. 32—41; Стара традиция в един народен накит. — Археология, 4, 1962, 2, с. 5—11; Славяни и прабългари в старобългарската култура. — Археология, 4, 1962, 4, с. 1—6; Pliska — théories et faits. — Bbg, 1, 1962, p. 349—365; Писмените паметници от Преслав. — Археология, 5, 1963, 3, 37—42; Старобългарската култура през VIII—X в. Кратка археологическа характеристика. — ТВПИ „КМ", 1, 1964, с. 19—54; Боянският поменик [Станчева М., Ст. Станчев]. С., 1963, 122 с.; L'architecture militaire et civile de Pliska et de Preslav à la lumière de nouvelles données. — In: XIIe Congrès international d'études byzantines, Ochride, 1961. 3. Beograd, 1963, p. 345—352; Двадесет години разкопки в Преслав. — Археология, 6, 1964, 3, с. 18—23; Велики Преслав. С., 1966, 92 с.; Изтокът и старобългарското изкуство от VII до XI в. — ТВПИ „КМ", 5, 1968, 1, с. 125—162; Някои проблеми на Преслав. — In: I Międzynarodowy kongres archeologii słowiańskiej, Warszawa, 1965. 4. Wrocław, 1968, p. 206—223; L'Orient et l'Occident dans l'ancien art bulgare du VIIe au Xe siècle. — Corsi du cultura sull'arte ravennate et bizantina, 15, 1968, p. 241—285; Преславският дворец. — В: Преслав. 1. С., 1968, с. 49—68; Certains problèmes de l'archéologie et de l'art au Moyen âge en Bulgarie. — In: Actes du IIème congrès international des études balkaniques. Athènes, 1970, p. 321—342; За характера на раннобългарската селищна мрежа в Североизточна България. — Археология, 14, 1972, 1, с. 9—14; Problèmes récents sur Preslav. — Les Slaves et le monde méditerranéen VIe—XIe siècles. Sofia, 1973, p. 215—218; Археология. Общ курс. 1. С., 1973, 372 с.; Die slawische Kultur in Bulgarien und die Byzantinische Hinterlassenschaft. — In: Berichte über den II. Internationalen Kongress für slawische Archäologie. 2. Berlin, 1973, p. 195—236; За контактите между старата и нова култура в Мизия и Тракия след VI в. — ИБИД, 29, 1974, с. 177—188; Плиска за тридесет години. — Археология, 16, 1974, 3, с. 28—39; L'ancienne civilisation bulgare au IXe—Xe s. Aspects de sa formation. — В: Преслав. 2. С., 1976, с. 12—25; Формиране на старобългарската култура VI—XI в. С., 1977, 294 с.

Маргарита Деянова

ВАН ВЕЙК, Николас (Van Wijk, N.) (4. X. 1880—25. III. 1941) — холандски славист и балтолог. Роден в Делден, Холандия. Специализира в Лайпциг и Москва. В 1909 представя дисертация „Аспектуална морфология на руските глаголи". От 1913 е професор и завеждащ новооснованата катедра по слав. и балтийски езици в унив. в гр. Лайден. Извънредно плодовит и оригинален теоретик със съвременна методологическа ориентация. Работи по най-важните проблеми на праслав. фонология, старобълг. граматика и текстология, съвременната и истор. слав. диалектология.

Първите монографии на В. са върху фонетични въпроси: „Балто-славянски проблеми" (1913), „Старопруски студии" (1918). В „Балтийската и славянската акцентна и интонационна система" (1923, преизд. 1958) решава доколко паралелите между балтийските и слав. ударения и метонимии свидетелствуват за съществуването на балто-слав. общност. В методологическия спор с К. Х. *Майер* потвърждава обяснителната сила на Сосюр-Фортунатовия закон, действувал независимо на балтийска и на слав. основа. Тук принципите на младограматическата акцентология са обогатени от структурното изследване на морфологичните факто-

ри, съчетани с дистрибуцията на интонацията (срв. наблюденията над циркумфлексните интонации при супините и вин. падежи, коренните ударения в тематичните сег. времена и др.).

В поредица диалектни студии от 20-те г. описва дифузията на преходните слав. говори (чешко-полски, чешкословашки, източнословашко-лехитски). Като изхожда от статичното синхронно описание на фонологичните системи поотделно в даден истор. срез, моделира динамиката на истор. процеси в диалектите: порядъкът на измененията се отчита както по зарегистрираните истор. факти, така и с оглед на теоретическите възможности за реализация на определени фонетични стойности в дадена синхронна система (този принцип на относителната хронология при реконструкцията на предшествуващите фонологични системи е методологическа новост). Като доказва звуковата стойност на еровите полугласни в старобълг. вокална система като цяло, В. В. променя напълно схващането на А. *Лескин* за еровия умлаут в старобълг. език. Той предлага двудялба на бълг. говори съобразно с рефлексите на ъ в силна позиция; прилага принципа, използуван от С. М. *Кулбакин* за говорите от XI в. и за класификация на старобълг. паметници („Zur Grenze zwischen dem Ost- und Westbulgarischen", 1925). При композиционния анализ на *Зографското евангелие* и *Супрасълския сборник* В. В. следва структурния принцип на взаимозависимост между всички съставки на фонемната и морфологичната система („Zur Komposition des altkirchenslavischen Codex Suprasliensis", 1925, и статиите за Зогр. ев.). Особено продуктивен е стремежът на В. В. да се идентифицират особеностите на паметниците с определени диалектни съчетания от признаци — в Супр. сб. авторът открива два източнобълг. говора: един, напомнящ съвременен североизточен диалект, и друг, сходен със Сав. кн. и съвременните рупски говори.

Наблюденията над старобълг. текстове и изводите относно дистрибуцията и произношението на фонемите в праслав. и старобълг. език, пръснати из десетки статии, са систематизирани в „Geschichte der altkirchenslavischen Sprache" (ч. 1, 1931), където фонетиката значително надхвърля по обем морфологията (ч. 2 — синтаксис и словообразуване — остава непубликувана). Огромният фактически материал с първостепенна научна стойност е класифициран съобразно идеята за паралелното протичане на взаимообусловените изменения във фонологичната система; дава се телеологическо обяснение на измененията с помощта на тенденции, породени от самата система с цел да се възстанови равновесието ѝ. Тези тенденции (а не закони в младограматически смисъл) имат не само важно методологическо значение за обобщаването на привидно разединени истор. явления; в подреждането на еднопосочните функционално свързани процеси, определящи в същност дистрибуцията на фонемите, може да се види първообразът на съвременната генеративна истор. граматика. Развитието на праслав. фонологична система от периода на разпадането на слав. единство се свежда до реализация на две основни тенденции: към възходяща звучност на сричката и към палатализация. Първата тенденция интерпретира акустично-артикулационно построението на А. Лескин за отворените срички в старобълг. език в съгласие с хипотезата на О. Йеспersен за максималната звучност на сричкообразуващия звук. Тази тенденция се проявява в монофтонгизацията на низходящите дифтонги и на групите гласна плюс назал, в преразпределението на морфемната граница и изпадането на изгласните съгласни, в ликвидната метатеза и в интерполациите на вокали. В раздела за палатализацията, който илюстрира образцово метода на относителната хронология, са приведени многобройни доказателства за бълг. характер на „староцърковнославянските" паметници. В морфологията се съдържат ценни сведения за честотата на аломорфите и на еднофункционалните

формообразователни типове. За ценността на „Историята“ като наръчник допринася специализираната библиография към всяка глава.

Идеите, залегнали в „Историята“, биват доразвити в курса по сравнителна фонетика на слав. езици, четен в Сорбоната. Общотеоретичната „Phonologie“ (1939) популяризира методите на Пражкия структурализъм; фонологичният подход предопределя съвременното звучене и на редица ценни студии от 30-те г.: „Zur Entwicklungsgeschichte des Akanje und Jakanje“ (1934—1935), „Zum urslavischen sogenannten Synharmonismus der Silben“ (1941), „Die slavischen Metatonien im Lichte der „Philologie“ (1942) и др. Характерен за В. В. е стремежът да строи теоретическите си модели върху всестранно подбран и понякога привидно противоречив истор. материал. Отчитането на всички факти го предпазва от увлечения по инвариантни и опростени схеми на истор. трансформации, както и от включването на несъществуващи стъпала при реконструкцията на фонетичните процеси (срв. теорията му за различните типове акане, възникнали по различно време и върху различен истор. ареал). Със същата въздържаност той постулира и прогресивния еров преглас, наречен от някои изследователи на негово име. В оригиналната студия „Sur l'origine des aspects du verbe slave“ (1929) В. В. повдига редица нерешени въпроси за семантичните корелации между индоевропейската темпорална и слав. видова система. Наблюденията му противоречат на схващането за видовото значение на глаголните основи, тъй като е налице формално съвпадение между основите на вторичните итеративи и онези дуративи, които по начин на образуване са от свършен вид; различни праслав. словообразователни модели пораждат формално еднакви глаголни основи. (По-късно в „Историята“ си В. В. не се занимава с видовете, но обръща внимание, че различни модели са били продуктивни за праслав. езиково чувство (компетенция) и за усета на старобълг. говорител.)

Старобълг. паметници като единствен извор на данни за честотата и продуктивността на граматичните типове са обект на постоянни текстологически издирвания от страна на В. В. — рядък пример за съчетаване на структурно-теоретичните описания с блестящ анализ на речевото поведение на преписвачите. През 30-те г. В. В. изследва патеричните сборници и Изповедния чин в Син. евх. във връзка с въпроса за преведените от Методий „отьчьскъıѧ кънигъı“. В около 15 статии и в отделна книга той разработва редица проблеми, свързани със Скитския, Азбучно-Ерусалимския, Египетския и Синайския патерик; за най-архаичен (преведен от Методий) приема Скитския, в чийто текст различава две ранни редакции, а за да разкрие състава и текста на първообраза, издирва грц. текстове на всички разкази. В. В. опровергава схващането, че под „отьчьскъıѧ кънигъı“ трябва да се разбират коментарите към *Библията* и осъществява извънредно трудното сравнение между граматическите и лексикалните особености на *Номоканона* и *патериците*, за да отдели чертите на Методиевия стил. Той доказва и нехомогенния състав на анонимната (без грц. съответствие) част от Изповедния чин в *Син. евх*, приписвана от В. *Вондрак* на *Климент Охридски*. С творческото дело на Климент той се занимава във връзка с превода на 21-ата хомилия от Супр. сб. Последната му текстологическа работа е относно реконструкцията на ЖК. В. В. е автор и на редица рецензии върху най-значителни изследвания на старобълг. език (напр. за граматиките на П. *Дилс* и С. М. *Кулбакин*, на Сиверсовата монография върху *Киевските листове* и др.).

. **Съч.:** Balties-slaviese problemen. Groningen, 1913, 31 p.; Zum altbulgarischen Ɩ6. — Indogermanische Forschungen, 35, 1915, p.342—346; O intonacji przymiotników złożonych typu *novъjь, šestъjь*. — RS, 7, 1914—1915, p. 157—164; К интонации праславянских падежей на -Ъ. — ИОРЯС, 20, 1916, 3, с. 32—

40; Zur sekundären steigenden Intonation im Slavischen, vornehmlich in ursprünglich kurzen Silben. — ASPh, 36, 1916, p. 321—377; *-ę* und *-ě* im Akk. Plur. der jo-Stämme und im Gen. Sing., Nom. Akk. Plur. der ja-Stämme. — ASPh, 36, 1916, p. 460—464; Altpreussische Studien. Den Haag, 1918, 193 p.; Zur Betonung des slavischen Duals. — Neophilologus, 5, 1920, 2, p. 113—115; Zur Betonung der Verba mit stammbildendem *i*. — ASPh, 37, 1920, p. 1—46; Zu den altbulgarischen Halbvokalen. — ASPh, 37, 1920, p. 330—337; 39, 1925, p. 15—43; 40, 1926, p. 22—43; 41, 1927, p. 117—121; Palaeoslovenica. 1. O prototypie cerkiewnosłowiańskiego Codex Zografensis. — RS, 9, 1921—1922, p. 1—14; Z powodu metatonji słowiańskiej i baltyckiej. — In: Prace lingwistyczne ofiarowane J. Baudouinowi de Courtenay. Kraków, 1921, p. 3—7; Du déplacement de l'accent en serbo-croate. — RES, 1, 1921, p. 28—37; О переносе ударения в сербо-хорватском языке и в восточно-литовских говорах. — Slavia, 1, 1922—1923, p. 200—205; Еще раз о Зографском четвероевангелий. — Slavia, 1, 1922—1923, p. 215—218; Die aus altem Akutus entstandenen sekundären slavischen Intonationen. — Indogermanische Forschungen, 40, 1922, p. 275—293; Zum baltischen und slavischen Akzentverschiebungsgesetz. — Indogermanische Forschungen, 40, 1922, p. 1—40; L'accentuation de l'aoriste slave. — RES, 3, 1923, p. 27—47; Die baltischen und slavischen Akzent- und Intonationssysteme. Amsterdam, 1923, 116 p. (2 изд. 's Gravenhage, 1958); Taalkundige en historiese gegevens betreffende de oudste betrekkingen tussen Serven en Bulgaren. — Mededeelingen der Koninklijke akademie van wetenschappen, afd. letterkunde, 60, ser. A, 1923, p. 55—76; Zur Aussprache des urslavischen *č*. — Slavia, 2, 1923—1924, p. 593—595; Remarques sur le groupement des langues slaves. — RES, 4, 1924, p. 5—15; По поводу славянских форм творительного падежа ед.ч. на *-оų, -оу*. — Slavia, 2, 1923—1924, p. 5—16; Zur Grenze zwischen dem Ost- und Westbulgarischen. — ASPh, 39, 1925, p. 15—43; Zur Komposition des altkirchenslavischen Codex Suprasliensis. — Mededeelingen der Koninklijke akademie van wetenschappen, 59, ser. A, 1925, p. 81—141; О судьбах звука *dz* в древне-церковно-славянском языке. — ЈФ, 5, 1925—1926, p. 42—45; Kilka uwag o pochodzeniu Miszału Kijowskiego. — In: Księga pamiątkowa ku czci O. Balzera. 2. Lwów, 1925, p. 665—667; Zur Entwicklung der partizipialen Nominativendung *-onts* in den slavischen Sprachen. — ZSPh, 1, 1925, p. 279—286; Zu den slavischen und baltischen Präteritalstämmen auf *-ā, -ē*. — Tauta ir Zodis, 4, 1926, p. 67—84; Zur Vorgeschichte zweier altkirchenslavischen Sprachdenkmäler. — ASPh, 40, 1926, p. 265—278; Le développement des voyelles *ě*, *a(ia)* en bulgare. — RES, 7, 1927, p. 9—21; Zur Reduktion von *o* und *e* im Slavischen. — ASPh, 41, 1927, p. 117—121; Zum progressiven Umlaut der slav. Halbvokale. — Indogermanische Forschungen, 44, 1927, p. 76—78; O dwóch okresach w rozwoju języka prasłowiańskiego i o ich znaczeniu dla językoznawstwa ogólnego. — PF, 12, 1927, p. 395—404; O stosunkach pokrewieństwa między językami południowo-słowiańskimi. — PF, 12, 1927, p. 94—112; Die sog. Verba iterativa und die Bezeichnung der wiederholten Handlung im Altkirchenslavischen. — Indogermanische Forschungen, 45, 1927, p. 93—104; Čechies — Slovaaks — Čechoslovaaks. — Mededeelingen der Koninklijke akademie van wetenschappen, 45, ser. A, 1928, p. 245—266; О напряженном *ь(ъ̂)* в Сборнике Клоца. — Slavia, 6, 1927—1928, p. 239—245; War Klemens der Übersetzer des Nr. 21 des Codex Suprasliensis? — В: Ювілейный збірник на пошану акад. М. С. Грушевського. 2. Київ, 1928—1929, с. 178—184; Sur l'origine des aspects du verbe slave. — RES, 9, 1929, p. 237—252; Zu den Verbaldubletten auf *-ają, -ati*; *-ěją, -ěti*. — ZSPh, 6, 1929, p. 70—74; Zur Herkunft dreier Legenden des Codex Suprasliensis. — ASPh, 42, 1929, p. 289—295; Die aksl. Formen господѣ, господю und die Aussprache der Buchstaben ѣ, ю. — ZSPh, 6, 1929, p. 363—368; О языке слова на перенесение мощем св. Климента. — Bsl, 1, 1929, p. 10—15; Geschichte der altkirchenslavischen Sprache. 1. Laut- und Formenlehre. Berlin—Leipzig, 1931, 254 p.; Eine Vulgatalesart im slavischen Evangelium (Mat. XIII, 48)? — Bsl, 3, 1931, p. 89—91; Zu den altbulgarischen Nasalvokalen. — Slavia, 10, 1931, p. 680—684; Zur Chronologie des altbulgarischen Jerumlautes. — ZSPh, 8, 1931, p. 62—67; Studien zu den altkirchenslavischen Paterica. Amsterdam, 1931, 43 p.; Два славянских патерика. — Bsl, 4, 1932, p. 22—35; Die slavische Redaktion des **Μέγα Λειμονάριον**. — Bsl, 4, 1932, p. 236—252; Was ist ein Paterik Skitskij? — Annales Academiae Scientiarium Fennicae, ser. B, 27, 1932, p. 348—358; Das gegenseitige Verhältnis einiger Redaktionen des **Ἀνδρῶν ἁγίων βίβλος** und die Entwicklungsgeschichte des **Μέγα Λειμονάριον**. — Mededeelingen der Koninklijke akademie van wetenschappen, afd. letterkunde, 75, ser. A, 1933, p. 91—155; О происхождении Египетского патерика. — В: Сборник в чест на проф. Л. Милетич. С., 1933, с. 361—369; Einige Kapitel aus Ioannes Moschos in zwei kirchenslavischen Übersetzungen. — ZSPh, 10, 1933, p. 60—66; Die Erzählungen des Sketioten Daniel im Kirchenslavischen. — Slavia, 12, 1933—1934, p. 335—352; O skróceniu samogłosek *ē, ō* w niektórych językach słowiańskich. — Lud słowiański, 3, 1934, p. A287—A290; Zur Entwicklungsgeschichte des Akanje und Jakanje. — Slavia, 13, 1934—1935, p. 650—661; Das altrussische Imperfekt und die russische Konsonantenerweichung. — Indogermanische Forschungen, 52, 1934, p. 32—44; O aorystach słowiańskich na *-хъ*. — PF, 16, 1934, p. 200—206;

Een phonologische parallel tussen Germaans, Slavies en Balties. — Mededeelingen der Koninklijke akademie van wetenschappen, 77—79, ser. A, 1934—1935, p. 29—63; Подробный обзор церковнославянского перевода Большого Лимонария. — Bsl, 6, 1935—1936, p. 38—84; Eine slavisch-germanische syntaktische Parallele. — Germanoslavica, 3, 1935, p. 19—30; Aksl. priležati „πυκτεύειν, πυκτεῦσαι". — ZSPh, 13, 1936, p. 319—329; Le substantifs slaves en -ĕlь. — RES, 16, 1936, p. 243—244; La genèse de la moeillure des consonnes dans les langues slaves. — Slavia, 15, 1937—1938, p. 24—42; Les langues slaves du Sud. — Le monde slave, 14, 1937, p. 76—101 (същото в: Les Langues slaves. 's Gravenhage, 1956, p. 97—118); Parallélisme et divergence dans l'évolution des langues slaves. — Le monde slave, 14, 1937, p. 419—446; Le slave commun dans l'ensemble indoeuropéen. — Le monde slave, 14, 1937, p. 472—499 (същото в: Les Langues slaves. 's Gravenhage, 1956, p. 1—24); La décadence et la restauration du système slave des quantités vocaliques. — Acta Jutlandica. Aarsskrift for Aarhuus Universitet, 9, 1, 1937, p. 373—378; Ist der slavische Lautwandel ky>ki, gy>gi, xy>xi phonologisch oder nur phonetisch? — Indogermanische Forschungen, 55, 1937, p. 41—51; O pateriku przetłumaczonym przez Metodego. — PF, 17, 1937, p. 59—65; La traduction slave de l'Ἀνδρῶν ἁγίων βίβλος et son prototype grec. — Byzantion, 13, 1938, p. 233—241; Ein junges, durch Textmischung entstandenes slavisches Paterikon. — ZSPh, 15, 1938, p. 1—17; Phonologie. 's Gravenhage, 1939, 223 p.; Nove teorije o baltičko-slovenskoj akcenatskoj sistemi i njihova vrednost. — III Međunarodni kongres slavista. 1. Beograd, 1939, p. 81—82; Ein phonetisch-phonologisches Problem: die sogenannte Entpalatalisierung von harten Dentalen im Slavischen und im Niederländischen. — Slavia, 17, 1939—1940, p. 321—351; Quelques remarques sur les mi-occlusives devenant fricatives. — AL, 2, 1940, p. 23—30; Quantiteit en intonatie. — Mededeelingen der Koninklijke akademie van wetenschappen, n. R.3, 1940, p. 1—46; Zu den Phonemen i/j und u/w/, speziell im Slavischen. — LS, 1—2, 1939—1940, p. 77—84; Zum urslavischen sogenannten Synharmonismus der Silben. — LS, 3, 1941, p. 41—48; Die slavischen Metatonien im Lichte der Philologie. — Indogermanische Forschungen, 58, 1941, p. 51—66; Zur Rekonstruktion des Urtextes der altkirchenslavischen Vita Constantini. — ZSPh, 17, 1941, p. 268—284; Zur sprachlichen und stilistischen Würdigung der altkirchenslavischen Vita Constantini. — Südostforschungen, 6, 1941, p. 74—102; Les groupes ъг, ьг, ъl, ьl en slave commun et en russe. — JФ, 18, 1949—1950, p. 39—47; К истории фонологической системы в общеславянском языке позднего периода. — Slavia, 19, 1950, p. 293—313; The Old Church Slavonic Translation of the Ἀνδρῶν ἁγίων βίβλος. Ed. D. Armstrong, R. Pope, C. H. Van Schooneveld. The Hague—Paris, 1975, 310 p.

Лит.: Bulahovskij L. — ZSPh, 1, 1924, p. 216—232; Kul'bakin S. — JФ, 4, 1924, p. 202—205; Meillet A. — BSLP, 32, 1931, p. 164—167; Brückner A. — Deutsche Literatur-Zeitung, 1931, p 2088—2091; Кул'бакин С. — Slavia, 11, 1932, p. 565—573; Pastrnek F. — Slavia, 12, 1933—1934, p. 228—229; Paardekooper P. C., C. H. Schooneveld. Schriftenverzeichnis von N. van Wijk. — ZSPh, 18, 1942, p. 124—161; Лекова Ив. Проф. Н. ван Вейк. — ГСУифф, 39, 1942, 1943, с. 1—9; Kurz J. — ČČF, 3, 1945, p. 134; Horálek K. Nicolas van Wijk (1880—1941). — Bsl, 9, 1947—1948, p. 409—411; Kurylowicz J. — Kratylos, 4, 1959, p. 198—204; Илчев П. Николаас Ван Вейк (По случай 100 години от рождението му). — Съпоставително езикознание, 5, 1980, 5, с. 108—114.

Пиринка Пенкова

ВАРДА, кесар (неизвестно — 21. IV. 866) — виз. държ. и политически деец, съвременник на Кирил и Методий. Брат на императрица Теодора, съпруга на имп. Теофил (829—842). Наскоро след сватбата на Теодора с Теофил (ок. 828—829) В. по протекция на сестра си става доверено лице на императора. През 842, когато Теофил умира, неговият син и престолонаследник Михаил (роден през 836) е още малолетен. Негови настойници и регенти на империята стават майка му Теодора, братята ѝ В. и Петронас и логотетът *Теоктист,* техен вуйчо, брат на майка им Теоктиста. В., който е деен и волеви човек, с политически способности, застава начело на управлението и движи енергично и в много отношения сполучливо вътрешната и външната политика на империята. Старае се с решителни мерки да консолидира централната власт. Заедно с логотета Теоктист възобновява и организира наново висшата *Магнаурска школа. Сарацинската мисия, Хазарската мисия* и *Моравската мисия* на Кирил и Методий се организират и осъществяват по негово решение. В стремежа си към самовластие В. е безпринципен и безскрупулен. Той взима под своя опека невръстния император и умишлено насочва неправилно възпи-

танието му, за да го направи негоден за управник. Отстранява от регентството брата си Петронас, като го праща на бойното поле. В двореца се създават две враждебни партии: на едната страна е Варда с малолетния още Михаил, а на другата — Теодора и Теоктист, подкрепяни от патриарх *Игнатий*. В. обвинява Теоктист пред Михаил, че се готви да се ожени за Теодора и по този начин да обезнаследи законния престолонаследник. През пролетта на 856 Теоктист е убит. По същото време (856—857) В. наклеветява Теодора, че иска да се ожени за брат на убития Теоктист и с това застрашава законните императорски права на Михаил. Тя е изгонена от двореца заедно с дъщерите си и е изпратена в манастир. *Михаил III*, който вече е пълнолетен, става пълновластен самодържец, но неговата власт е формална: управлението ръководи В., който е провъзгласен за кесар, т.е. за съимператор. През 858 е отстранен и патриарх Игнатий (син на император Михаил I Рангаве). На негово място В. поставя *Фотий*. Междувременно в двореца се издига не по-малко честолюбивият и властолюбив *Василий Македонянин*, който от коняр става най-доверен човек на императора. През 866 той, със съгласието на Михаил, убива В. и се провъзгласява за кесар.

Лит.: Theophanes continuatus. 4. — PG, 109, col. 161—225; Josephi Genesii. Historia de rebus Constantinopolitanus. 4. — PG, 109. col. 1089—1156; **Καλομενόπουλος Ν.** **Βάρδας.** — **Μεγάλη ἑλληνικὴ ἐγκυκλοπαιδεία.** 6, p. 688—689; Dvornik F. Patriarch Ignatius and Caesar Bardas. — Bsl, 27, 1966, p. 7—22.

Христо Кодов

ВАСИЛИЕВ, Александър Александрович (Васильев, А. А.) (22. IX/15. X. 1867—30. V. 1952) — руски византолог. Роден в Петроград. Завършва висше образование в Петроград като ученик на В. Г. Василевски. Добър познавач на грц., лат. и староеврейски език. Защищава докторска дисертация на тема „Политически отношения между Византия и арабите по време на македонската династия" (1902). Проф. в университета в Дерпт (1904—1912) и в Петербургския унив. (1912—1922). Член-кор. на Руската АН (1919). През 1925 емигрира в САЩ. Работи в университета в Медисън (1925—1939) и в Dumbarton Oaks Center във Вашингтон (от 1944). Член на Medieval Academy (1936). В. е автор на фундаментална история на Византия, обнародвана на руски, английски, френски, испански и грц. език. С комплекса от кирило-методиевски проблеми са свързани проучванията му върху виз.-арабските и виз.-слав. отношения и изследванията му, засягащи присъствието на готи в Кримския п-в през Средновековието.

Съч.: Вопрос о славянском происхождении Юстиниана. — ВВр, 1, 1894, с. 469—492; Византия и арабы. Политические отношения Византии и арабов за время Аморейской династии. СПб., 1900, 11+183 с.; Византия и арабы. Политические отношения Византии и арабов за время Македонской династии. СПб., 1902, 1., 12+320 с.; 2., 220 с.; Арабский синаксар о болгарском походе императора Никифора I. — В: Новый сборник статей по славяноведению, составленный и изданный учениками В. И. Ламанского при участии их учеников. СПб., 1905, с. 361—362; Лекции по истории Византии. 1. Время до эпохи Крестовых походов. СПб., 1917, 8+355 с.; История Византии. Византия и крестоносцы. Эпоха Комнинов (1081—1185) и Ангелов (1185—1204). Петроград, 1923, 120 с.; Готы в Крыму. — Известия Российской Академии истории материальной культуры, 1, Петербург, 1921, с. 265—364; 5, Л., 1927, с. 179—282; History of the Byzantine Empire. 1. Madison, 1928, 457 p.; 2. Madison, 1929, 502 p. (2 изд. 1952, 3 изд. 1964, 4 изд. 1978, 1976); Histoire de l'Empire Byzantin. Paris, 1932. 1, 498+16 p.; 2, 482+17+30 p.; Byzance et les Arabes. 1. La dynastie d'Amorium (820—867). Bruxelles, 1935, 451 p.; 2. La dynastie Macédonienne (867—959). Bruxelles, 1950, 440 p.; The Goths in the Crimea. Cambridge, Mass., 1936, 10+292 p.; The Foundation of Empire of Trepizond. — Speculum, 11, 1937, p. 3—37; **Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας.** 1—3. **Ἀθῆναι,** 1954—1955.

Лит.: Nersessian S. der. Alexander Alexandrovich Vasiliev. — Dumbarton Oaks Papers, 9—10, 1956, p. 3—21.

Геновева Цанкова-Петкова

ВАСИЛИЕВ, Асен (2. VI. 1900—21. VI. 1981) — бълг. изкуствовед и художник. Роден в Кюстендил. Завършва

гимназия в родния си град и Художествената академия в София (дн. Висш инст. за изобразително изкуство, 1925). Работи като гимназиален учител в Берковица (1926—1927), Шумен (1927—1930) и София (1930—1940); художник в Народния археол. музей в София (дн. Национален археол. музей, 1940—1948), референт за музеите и художествените галерии при Комитета за наука, изкуство и култура (1948—1950). Назначен за научен сътрудник при БАН (1950), той е един от първите организатори на Инст. за изобразителни изкуства (дн. Инст. по изкуствознание) при БАН. Старши научен сътрудник (1952) и зам.-директор на Института (1957—1959). Проф. във Висшия инст. за изобразителни изкуства в София (1974). След пенсионирането си (1961) продължава активно да работи като изследовател на бълг. изкуство и член на Управителния съвет на Съюза на бълг. художници. Народен деятел на изкуството (1970), герой на социалистическия труд (1980).

В. започва изследователската си дейност през 30-те години, откогато са първите му публикации: „Трем на Българското възраждане“ (1936) и „Черковно строителство в София до Освобождението“ (1939). Проучва системно бълг. възрожденско строителство, живопис и дърворезба, като обикаля бълг. земи и събира огромен материал. В 1965 г. излиза капиталният му труд „Български възрожденски майстори“. Като участник в редица научноизследователски експедиции на БАН В. изтъква значението на малко известни паметници на бълг. изобразително изкуство, между които и икони на Кирил и Методий с подчертани художествени качества, като иконата от с. Карапелит, Толбухински окръг, стенописните изображения в с. Колуша (дн. към Кюстендил) и др. Много съществено в работата му на изследовател е гледището, че изкуството на Бълг. възраждане е пряко отражение на истор. епоха и е равностоен наследник на изкуството от Първата и Втората бълг. държава.

Асен Василиев

На изображенията на Кирил и Методий и техните ученици са посветени няколко значителни изследвания на В.: „Образи на Кирил и Методий в чуждото и нашето изобразително изкуство“ (1963), „Образът на Климент Охридски в българското изкуство“ (1966), „Образи на Климент Охридски“ (1967, в съавторство с И. Василиева), „Образи на Кирил и Методий в България“ (1970). В. поставя началото на системен хронологичен преглед на изображенията на слав. първоучители и техните ученици от ранното Средновековие до наши дни. Той дава пълна представа за богатата сюжетност и неограничените композиционни възможности, които предоставят образите на Кирил и Методий и техните следовници, и разглежда обилен фактически материал (икони, фрески, скулптури, миниатюри, гравюри), свидетелстващ за „една тематика, която почти няма равна на себе си“. Във връзка с изображенията на Климент Охридски В. проследява връзката между двете огнища на бълг. култура през IX—X в. — Преслав и Охрид — и търси тяхното взаимно влияние и в изобразителното изкуство. Вниманието му е насочено главно към иконографията на образа на Климент Охридски и композицията „Седмочисленици“ през Средновековието и Възраж-

дането, но се оценяват високо и значителен брой съвременни творби, вдъхновени от делото на охридския просветител. Книгата „Образи на Кирил и Методий в България“ (1970), замислена като албум, е по съдържание аналитично изследване на култа към двамата братя по време на Бълг. възраждане. Изтъкнато е авторството на най-даровитите бълг. художници от доосвобожденската епоха и тяхното по-ново виждане на образите на Кирил и Методий съобразно насоките на проникващата по това време в Б-я светска живопис. Подчертано е широкото разпространение на изображенията на Кирил и Методий по всички краища на Б-я, породено от патриотични и граждански подбуди.

Съч.: Черепишки манастир „Успение пресвятия Богородици“. С., 1943, 48 с.; Ивановските стенописи. С., 1953, 51 с.; Ктиторски портрети. С., 1960, 274 с.; Троянски манастир. С., 1962, 20 с.; Образи на Кирил и Методий в чуждото и нашето изобразително изкуство. — Хиляда и сто години, с. 393—488; Бачковската костница. С., 1965, 70 с.; Образът на Климент Охридски в българското изкуство. — Кл. Охр., с. 339—385; Образи на Климент Охридски. С., 1967, 41 с. [Василиев А., И. Василиева]; Образи на Кирил и Методий в България. С., 1970, 148 с.; Бачковски манастир. С., 1971, 26 с.; Социални и патриотични теми в старото българско изкуство. С., 1973, 159 с.; Араповски манастир. С., 1973, 72 с.; Ерминии — технология и иконография. С., 1976, 312 с.

Лит.: К о ц е в а Е. Асен Василиев — неуморим изследвач на нашето художествено наследство. — Изкуство, 17, 1967, 9, с. 14—17; Б о ж к о в А. Български възрожденски майстори. — Работническо дело, бр. 208, 27. VII. 1967, с. 4; Д и м и т р о в Г. Пионер на българското изкуствоведение. — Народна младеж, бр. 62, 14. III. 1969; Г а в р и л о в а М. Асен Василиев. — Музеи и паметници на културата, 14, 1974, 4, с. 68—70 (с библиография).

Ирина Василиева

Василий Велики. Похвално слово за 40-те мъченици. Препис в Панегирика на Владислав Граматик, 1479 г.

ВАСИ́ЛИЙ ВЕЛИ́КИ (ок. 330—9. VIII. 378) — раннохристиянски книжовник и църковен деец. Роден в Кесария Кападокийска. Произхожда от знатен род. Начално образование получава под ръководството на баща си, който е учител по красноречие в Неокесария. По-високо образование получава във висшето училище в Константинопол, чийто ръководител по това време е прочутият ритор Ливаний. Двадесетгодишен, В. В. се отправя за Атина, прочута със своя университет и като средище на тогавашната наука и култура. Тук среща Григорий Назиански (вж. *Григорий Богослов*), когото познава още от Кесария. Дълбоко и искрено приятелство свързва за цял живот двамата бъдещи църковни отци. В Атина В. В. получава всестранна подготовка за бъдещата си дейност — изучава красноречие, философия, астрономия, геометрия, диалектика, история и медицина. След близо петгодишно пребиваване в Атина около 356 се завръща в родината си. След като приема кръщение от Кесарийския епископ Диаций, раздава имуществото си на бедните и води монашески и подвижнически живот. За да се запознае по-добре

с монашеския живот, предприема пътешествия в Сирия, Палестина, Месопотамия и Египет. Завърнал се отново в родината си, В. В. основава близо до Неокесария — на брега на р. Ирис, първото си монашеско общежитие. Скоро след това, около 358, при него идва Григорий Назиански. Двамата приятели съвместно четат и изучават *Библията* и съчиненията на църковните писатели. Плод на тяхната съвместна работа е сборникът „Филокалия“ („Добротолюбие“) — избрани места от съчиненията на бележития църковен писател Ориген.

В началото на 360 В. В. е принуден да наруши своя уединен монашески живот и да отиде в Константинопол, за да вземе участие в борбата против *арианството,* след което отново се завръща в манастира си. В 364 при управлението на имп. Валент арианството отново взема големи размери; по настояване на епископ Евсевий Кесарийски В. В. се съгласява да бъде ръкоположен за свещеник и става съветник и помощник на епископа. Когато в 368 в Кесария и околностите ѝ настъпва голям глад, В. В. раздава на нуждаещите се цялото имущество, което наследява от майка си. След смъртта на епископ Евсевий, в 370 В. В. е избран и ръкоположен за кесарийски епископ. Обаче изнурителната и непрестанна работа, големите грижи и страдания изчерпват твърде рано силите му. Умира в Кесария.

Съчиненията на В. В. според съдържанието си могат да се разделят на шест групи: I. Догматически съчинения — 1) Опровержение на защитната реч на Евномий (цитирано повече под заглавие „Против Евномий“), в пет книги, от които последните две се приписват на Дидим Александрийски, 2) За св. дух (отправено до епископ Амфилохий Иконийски), в 30 глави. Догматически характер имат и някои от беседите и писмата на В. В.; II. Аскетически съчинения — 1) 80 нравствени правила, 2) 55 обширни монашески правила, 3) 313 кратки монашески правила, 4) няколко проповеди за аскетическия и монашеския живот, „наказания“ (епитимии) за монаси и монахини, 5) аскетически правила; III. Екзегетически съчинения — 1) Шестоднев (9 беседи), 2) 13 беседи върху отделни псалми, 3) тълкувания на 16 глави от книгата на пророк Исая, 4) откъслеци от тълкувания на книгата Йов; IV. Беседи на различни теми — 24; V. Писма — 365; VI. Литургия.

Амфилохий Иконийски. Похвално слово за Василий Велики. Препис от XV в.

Йоан Екзарх съставя своя Шестоднев главно по Шестоднева на В. В. От Беседата на Презвитер *Козма* против богомилите се вижда, че той познава съчиненията на В. В. Цитати от тях се срещат и в съчиненията на Патриарх Евтимий. В. В., *Григорий Богослов* и *Йоан Златоуст* са най-много превежданите в старобълг. литература ранно-християнски книжовници.

Съч.: PG, 29—32. Paris, 1885—1888; Творения. 1—3. М., 1891; 1—7. Сергиев посад,

1892; Творения. I—3. СПб., 1911 (нов превод).

Лит.: Фаррар Ф. В. Жизнь и труды святых отцев и учителей церкви. 2. Петроград, 1903, с. 1—93; Bardenhewer O. Geschichte der altkirchlichen Literatur. 3. Freiburg im Breisgau, 1912, p. 130—162; Флоровский Г. В. Восточные отцы IV-го века. Париж, 1931, с. 57—89; Цоневски И. Социалните възгледи на светите отци. 2. Св. Василий Велики. — ГДА, 1, 1951, с. 1—40; Памятники византийской литературы IV—IX веков. М., 1968, с. 45—69, 324—327; Χρήστου Π. Κ. Ὁ μέγας Βασίλειος. Βίος καὶ πολιτεία. Θεσσαλονίκη, 1978 (Ἀνάλεκτα Βλατάδων, 27), 355 p.

Илия Цоневски

ВАСИЛИЙ I Македонянин (неизв. — 29. VIII. 886) — виз. император (867—886). Основател на т. нар. македонска династия. Произхожда от арменско семейство, преселено във виз. тема Македония (дн. Източна Тракия). Израснал в бедност, твърде млад отива в столицата Константинопол. Благодарение на физическите си качества и на комбинативния си ум бързо успява да стане приближен на имп. *Михаил III* (842—867). Организира и лично извършва (21 апр. 866) убийството на един от регентите на империята — кесаря *Варда*, вуйчо на Михаил III, след което е провъзгласен за съимператор (26 май 866). На 23 срещу 24 септ. 867 убива Михаил III и се провъзгласява за император на Византия. Умира при един ловен инцидент. Външната политика на В. I се характеризира с активизиране на военните действия на Запад и на Изток. Византия воюва с арабите в Южна Италия, губи Сиракуза; успява да овладее (876) важния административен и стратегически център Бари. На Изток империята повежда упорита борба с павликяните и овладява (872) техния център Тефрика. Походите, организирани от В. I, полагат началото на успешното настъпление на Византия на Изток. В църковната си политика императорът следва до голяма степен своите предшественици независимо от отстраняването на *Фотий* от патриаршеския престол (867, възстановен в 877) и възобновяването на единството с Римската църква (на константинополския събор през 869—870). Основните му усилия са насочени към присъединяването на сърбите и русите към виз. общност чрез християнската религия. Това е политическа линия, изработена още от кесаря Варда и от патриарх Фотий.

Едно от най-значителните дела на В. I е предприетата кодификация на виз. право. Изработва се план за съставяне на голям сборник от закони, за ревизия на Юстиниановия кодекс, за превеждане на съществуващите лат. текстове на грц. език и за допълване на замисления сборник с нови законоположения. В. I не успява да осъществи напълно този обширен план, но неговите усилия лягат в основата на законодателната дейност на *Лъв VI* Философ (886—912). С името на В. I са свързани два юридически сборника: „Прохирос номос" („Закон-наръчник"), съставен между 870 и 879, и „Епанагога" („Връщане към закона", или „Напомняне на закона") (след 879), изработена с участието на Фотий като проект за законодателен сборник.

Лит.: Васильев А. А. Происхождение императора Василия Македонянина. — ВВр, 12, 1906, с. 148—165; Vogt A. Basile Ier, Empereur de Byzance (867—886) et la civilisation byzantine à la fin du IXe siècle. Paris, 1908, 32+447 p.; Vogt A., I. Hausher. Oraison funèbre de Basile I par son fils Léon VI le Sage. Roma, 1932, 80 p.; Adontz N. L'âge et l'origine de l'empereur Basile I (867—886). — Byzantion, 8, 1933, p. 475—500; 9, 1934, p. 223—260; Adontz N. La portée historique de l'oraison funèbre de Basile I par son fils Léon VI de Sage. — Byzantion, 8, 1933, p. 501—513; Moravcsik Gy. Ἀνώνυμον ἀφιερωτικὸν ποίημα περὶ τοῦ αὐτοκράτορος Βασιλείου Α'. — In: Εἰς μνήμην Κ. Ἀμάντου, Ἀθῆναι, 1960, p. 1—10; The Cambridge Medieval History. 4., 1. Cambridge, 1966, p. 115—125; Moravcsik Gy. Sagen und Legenden über Kaiser Basileios I. — Dumbarton Oaks Papers, 15, 1961, p. 61—126 (също в: Studia byzantina. Budapestini, 1967, p. 139—147); История Византии. 2. М., 1967, с. 174—178; Vasiliev A. A. Byzance et les Arabes. 2 La dynastie Macédonienne (867—959). Bruxelles, 1968, p. 1—114; Ангелов Д. История на Византия. 2. С., 1968, с. 51—57; Ostrogorsky G. Histoire de l'Etat byzantin. Paris, 1969, p. 260—269.

Иван Божилов

ВÀЦЛАВ (Václav) (ок. 906/907 — 929) — чешки княз (921—929). Син на *Вратислав Чешки* (905—921) от брака му с Драгомира. След смъртта на Вратислав за княз е признат В., но той е млад и властта поема майка му Драгомира. Нейното регентско управление предизвиква силни вътрешни сътресения и опити за намеса от страна на Германия. Зличанските князе, вероятно с помощта на Бавария, се опитват да разширят своите владения за сметка на Пражкото княжество. Във връзка с това може да се разглежда и походът на Арнулф Баварски срещу Чехия през 922. Причините за този поход не са посочени в истор. извори. Трудно може да се предполага, че баварският владетел е бил в някакви роднински отношения със зличанските князе. Поскоро Арнулф е използувал споровете с Чехия, за да демонстрира силата на оръжието си в междуособицата със своя саксонски съперник Хенрих Птицелов, който още в 921 предприема поход против полабските сърби и след като укрепява Майсен — против милчаните.

Вътрешната криза в чешката държава се задълбочава от раздорите в княжеската фамилия. На 16 септ. 922 в гр. Тетин по нареждане на Драгомира е удушена престарялата княгиня Людмила, майка на Вратислав, която надживява съпруга си княз *Борживой* и своите синове. Спорът между Драгомира и Людмила изглежда възниква поради съперничество за влияние над младия В. Княгинята-регентка явно е търсела изход от сложното вътрешно положение. Няма доказателства, че при похода през 922 Арнулф Баварски се намесва в спора между Драгомира и Людмила, като взима страната на регентката, но не е изключено да е имал стари „имперски“ претенции към Чехия. През 923—924 В. вече е във „владетелска възраст“ и започва да управлява самостоятелно. Той тържествено пренася останките на баба си Людмила от Тетин в Прага и изпраща майка си за известно време на заточение в Будеч. Брат си Болеслав също отстранява от столицата, като му дава отделно владение в земята на пшованите, близо до Пражкото княжество. В същото време в Германия на власт идва саксонската династия. Налага се младият княз да има просаксонска политическа ориентация, за да осигури безопасността на страната от набезите на маджарите. Условия за тази политическа преориентация се създават вероятно още през 922, след похода на Арнулф.

Несъмнено още преди идването си на власт В. е бил християнин, но неговият образ в легендарните паметници е идеализиран. Религиозната му ревност, екзалтация и фанатизъм, сведенията, че бил възпиран да общува със свещеници (което правел нощем) и др., са внесени в изворите от прохристиянските писатели. Но пред народа той ще да се е показвал като убеден християнин. С това дава пример, който има политическа подплата — утвърждаването на новата вяра сред широките слоеве от населението. По същата причина В. построява на пражката крепост великолепен храм. Първоначалният замисъл е той да бъде посветен на баварския светец Емерам, но впоследствие, с оглед на политическата преориентация, го посвещават на саксонския светец Вит. Князът лично отива при саксонския владетел, за да измоли мощите на този светец. В. има пронемска ориентация и в църковната сфера. Но мерките срещу майка му и брат му доказват, че той се старае с всички сили и средства да укрепи положението в страната. Поради размириците в Германия зависимостта на Чехия (от 895) става почти фиктивна. Това предизвиква съвместния поход на Арнулф и Отон I срещу Прага през 929. Княз В. е принуден да се подчини и да обещае да плаща данък. Походът в 929 е резултат и на засилилата се немска агресия против славяните в Средна Европа след идването на саксонската династия на власт.

Религиозната ревност на княза предизвиква недоволството на чешката ари-

стокрация, която се страхува от прекомерното засилване на църковните институции. В същото време възниква брожение сред феодализиращото се чешко селячество. Първото житие на В., за което ще стане дума по-долу, илюстрира добре социалния характер на тези събития: „. . защото е писано: всеки, който въстане срещу своя господар, е подобен на Юда. . .“ В легендата на мантуанския епископ Хумполд се казва, че „. . . метежите на простия народ ставали по-чести с всеки изминат ден. . .“ При тези условия в Прага избухва бунт на аристокрацията. В основата на заговора стои по-младият брат на Вацлав — Болеслав. . . Първоначално той вероятно е в сянка и едва след като князът предприема някои мерки за потушаване на метежа, дейната натура на Болеслав се проявява. „Възгордели се чешките мъже [т.е. аристократите] и въстанали сами против себе си, защото млад им беше князът...“ — продължава разказа за тези събития житието на В. Болеслав решава да използува несигурното положение, като загреби по насилствен път властта. В. е поканен от брат си да присъствува на осветяването на църквата в новооснования от него град. На 27 септ. 929, празника на св. Козма и Дамян, князът е коварно убит при входа на църквата.

Братоубийството става сюжет на редица християнски легенди на слав. и лат. език (съставената ок. 980 Хумполдова лат. легенда, двете жития на В., написани на слав. език и др.). Те оформят т. нар. вацлавски агиографски кръг. С най-голямо значение е Първото славянско житие на В. То стои най-близо до споменатите събития. Запазено е в три по-късни варианта, наречени востоковски, минеен и новлянски. Всички изследвачи са единодушни, че кирилските преписи са вторични спрямо запазените четири глаголически преписа. Най-пълен е востоковският текст. Открит е от А. Х. *Востоков* в Румянцевския музей през 1827 в сборник с жития и поучения от началото на XVI в. Публикуван е от него в „Московский вестник“, ч. 18, 1827, с. 82—94. Откривателят на легендата, както и повечето учени не се съмняват в чешкия ѝ произход. За него говорят обилието на чешки имена, доброто познаване на топографията на Прага, описанието на Болеслав, осведомеността за най-старите чешки паметници, подробностите около убийството и пренасянето на мощите на В. Агиографските мотиви тук не са много. Задачата на автора е да прослави в прохристиянски дух княза-феодал. По истор. достоверност това житие заедно с легендата „Fuit in provincia Boemorum“ се доближава до ЖК и ЖМ.

Средновековните паметници от чешки произход, написани на слав. език, подсказват, че в началото на X в. слав. образованост все още е имала място в Чехия въпреки надмощието на латинизма. Според легендите, по настояване на княгиня Людмила, В. изучава слав. писмо, а след това баща му го изпраща в Будеч, където има лат. школа. Несъмнено е, че традициите на Кирило-Методиевата глаголическа писменост поне в известна степен се съхраняват в Чехия по това време. Неин център е *Сазавският манастир,* покровителствуван още от княз Вратислав.

Лит.: Novotný V. České dějiny. I., 1. Praha, 1912, p. 453—480; Novotný V. Český kníže Václav svatý. Praha, 1929, 75 p.; Slavik J. Svatý Václav a ráz počátků křest'anství u Slovanů. — SP, 21, 1929, p. 330—336, 405—415, 472—480; Ludvíkovský J. Great Moravia tradition in the 10th century. Bohemia and Legenda Christiani. — Magna Moravia, p. 537—543; Кралик О. Возникновение 1-го старославянского „Жития Вячеслава“. — Bsl, 27, 1966, p. 131—163; Králík O. Nejstarši legendy Přemyslovských Čech. Praha, 1969, p. 15—19; Рогов А. И. Сказания о начале чешского государства в древнерусской письменности. М., 1970, 125 с.; Сотиров Г. Политически и социални аспекти на първоначалното разпространение на християнството в Чехия (от средата на IX в. до края на 20-те години на X в.). — ГСУиф, 68, 1974, с. 53—59.

Георги Сотиров

ВАШИЦА, Йозеф (Vašica, J.) (30. VIII. 1884—11. IV. 1968) — чешки филолог-славист. Роден в Щитина до Опава. Получава богословско образование в Кирило-методиевския фак. в Оломоуц. Следва слав. филология във Виена, където слуша лекциите на В. *Ягич*, В. *Вондрак*, К. *Иречек*. Хабилитира се по старобълг. език и литература в Богословския фак. в Оломоуц (1919). От 1921 е професор. От 1937 до 1950 преподава в Богословския фак. на Карловия унив. в Прага. Член на Чешката академия за наука, литература и изкуство, на Кралското чешко научно дружество, на редакционните колегии на Acta Academiae Velehradensis, Acta conventus Velehradensis, Slovník jazyka staroslověnského. Умира в Прага.

Изследователската дейност на В. засяга явления с широк хронологически обхват — от най-ранната епоха на слав. писменост и култура до времето на чешката барокова литература и на руската литература през XIX и XX в. Особено активен е в областта на кирило-методиевската проблематика, в която оставя значителни научни приноси. Обект на неговото внимание са пряката просветителска и книжовна дейност на слав. първоучители, редица свързани с култа към тях паметници от великоморавски и старобълг. произход, кирило-методиевските традиции в слав. земи. В. споделя предположението, че Методий е автор на *Анонимната хомилия* в Клоцовия сборник. В това отношение той допълва хипотезата на А. *Ваян* и Фр. *Гривец*, като съпоставя текста на хомилията със **Законъ соуднꙑн людьмъ** (ЗСЛ) и открива обща лексика и терминология само за тези два паметника. Според него най-старите слав. паметници с юридическо съдържание свидетелствуват за стремежа на Кирил и Методий да дадат здрава църковно-правна структура на своето мисионерско дело във *Велика Моравия*. В. дава висока оценка на Методиевия превод на *Номоканона* от грц. на старобълг. език, като въз основа на текстологически анализ прави извода, че преводът не е буквално предаване на грц. оригинал, а в истинския смисъл на думата ново, самостоятелно произведение. Методий е могъл да си позволи това отклонение от установената традиция, защото е бил архиепископ, независим от Цариградската патриаршия. Така според В. възниква нов, великоморавски тип на Номоканона, различен от цялата останала източна традиция. Във връзка с Методиевото книжовно наследство В. разглежда и *Канона за Димитър Солунски*, за който предполага, че е донесен в Чехия от учениците на Методий след неговата смърт и е използуван в слав. литургия. Доказателство за това той вижда във факта, че Канонът за св. Вацлав, създаден в Чехия в средата на X в., има много общи черти с него. В. характеризира историята на слав. литургия и с оглед на други извори. Опирайки се на ЖМ и въз основа на езикови и истор. съображения, той смята, че първоначалният превод („старославянски" според неговата терминология) на литургията на св. Петър има великоморавски произход. В Моравия тази литургия е използувана още по време на Кирило-Методиевата богослужебна практика там. В редица свои изследвания В. засяга въпроси около старочешката библия. В книгата си „Staročeské evangeliáře "(1931) дава системен коментар на всички известни старочешки изборни евангелия.

В студията си „Slovo na prenesenie moštem preslavnago Klimenta neboli legenda Chersonská" (1948) В. изтъква значението на работата на Ю. *Трифонов* „Две съчинения на Константина Философа (Св. Кирила) за мощите на св. Климента Римски" (СпБАН, 48, 1934). Според него Трифонов е изпълнил трудната задача да направи цялостен превод на Словото, на което не се е решил друг изследвач, и да го анализира от всички страни; допълнил е и е задълбочил лексикалния анализ на Н. *Ван Вейк*, като е посочил още доказателства за старинността на неговия език; успял е да обясни по-голямата част от неясните места в текста. В това отно-

Йозеф Вашица

шение В. прави някои допълнения чрез метода на библейската критика.

Подобно на Й. Пекарж В. нарича Легендата за св. Вацлав „Втора старославянска легенда", защото смята, че тя не е само превод на агиографската творба от лат. език, но същевременно опит за известна промяна и обогатяване въз основа на домашни източници. В. се присъединява към мнението на В. *Халоупецки*, че първообразът на слав. легенда за св. Вит от XIV в. (издадена от Й. Вайс в 1901) трябва да бъде отнесен към първата половина на X в. В този глаголически фрагмент В. вижда свидетелство за връзката на глаголизма от втората половина на XIV в. с най-старата епоха от чешката писменост. Проучвайки езика на т. нар. краковски глаголически фрагменти (три пергаментни фрагмента на глаголически мисал), В. показва тясната им връзка с езика на сърбо-хърватски паметници от първата половина на XIV в. Той предполага, че фрагментите са писани в Прага в първите години след основаването на *Емаузкия манастир* от някой хърватски монах по подобие на старинен първообраз, донесен от юг, и после са пренесени в Краков. Този случай според него е само епизод от силното влияние, което Чехия оказва на своите източни съседи през XIV и XV в.

В. проявява траен интерес към ЗСЛ, като поддържа тезата за неговия великоморавски произход. Основното си съображение той свързва с факта, че в текста на паметника се срещат много моравизми (**благодѣть, коупетра, пьрꙗ, творитъ требоу, жюпанъ** и др.). Този аргумент обаче не може да бъде решаващ. Моравизми са могли да проникнат и в паметници, създадени в бълг. земи по времето, когато там са работили прогонените от Велика Моравия Кирило-Методиеви ученици. Вторият аргумент на В. — че автор на ЗСЛ е Константин-Кирил, чието име се споменава в първия текст на закона, е още по-малко убедителен. В текста на покъсните преписи на ЗСЛ се сочи, че паметникът е създаден от „**сватын великын царь Констѧнтинъ гречьскын**" (т.е. от Константин Велики), а слав. първоучител никога и никъде не е назоваван така. Очевидно, за по-голям авторитет авторството на ЗСЛ се приписва на имп. Константин, провъзгласен за светец от християнската църква и ползуващ се с изключително голям престиж по времето, когато ЗСЛ е бил създаден. Възгледите на В. за ЗСЛ са разгледани критично от бълг. учен М. *Андреев*.

Резултат на дългогодишната работа на В. върху делото на слав. първоучител и породените от него традиции е книгата му „Literární památky epochy velkomoravské 863—885" (1966), където в отделни глави се разглеждат въпросите за литературното наследство на Кирил и Методий, глаголическото писмо, съчинението на Черноризец Храбър „**О писменехъ**", книжовния език на Велика Моравия, слав. превод на Евангелието, двата предговора на Константин-Кирил към него, превода на останалите библейски книги, литургичното дело на слав. апостоли, *Херсонската легенда*, великоморавската литературна школа и др. В книгата са вклю-

чени и текстове от великоморавския период, преведени от В. на съвременен чешки език.

Съч.: Idea cyrilometodějská. — Archa, 9, 1921, p. 49—56; Zahrádka cyrilo-metodějská. — Apoštolát sv. Cyrila a Metodeje, 15, 1924, p. 33—36, 65—68, 129—131, 161—165, 193—195, 284—286, 321—325; Staroslovanské hymny ku poctě sv. Cyrila. — Archa, 15, 1927, p. 39—44; Pohvala sv. Cyrilu, učiteli slovenského národa, sepsaná biskupem Klementem.— Apoštolát sv. Cyrila a Metodeje, 18, 1927, p. 172—176; Život a pochvala svatého Cyrilla, učitele slovanského národa. Olomouc, 1927, p. 85; Druhá staroslovanská legenda o sv. Václavu. — In: Sborník staroslovanských literárných památek o sv. Václavu a o sv. Ludmile. Praha, 1929, p. 71—83; K jubileu knížete sv. Václava. — Apoštolát sv. Cyrila a Metodeje, 20, 1929, p. 15—18, 42—43, 263—265, 306—308, 342—344; Sv. Václav v památkách církevně slovanských. — Hlídka, 46, 1929, 9, p.285—290; 10, p. 317—324; Staročeské evangeliáře. Praha, 1931, 154 p.; De cultu ss. Cyrilli et Methodii in Bohemia et Moravia a saeculo XII usque ad saeculum XVIII. — Acta conventus Velehradensis, 1936; České literární baroco. Praha, 1938, 349 p.; Nejstarší česká poesie. — Akord, 7, 1939—1940, p. 7—12; Řecká liturgie sv. Petra a jejé slovanský překlad. — Bsl, 8, 1939—1946, p. 1—54; Slovanská liturgie nově osvětlená Kijevskými listy.— SaS, 1940, p. 65—77; Slovanská bohoslužba v českých zemích. Praha, 1940, 32 p.; Básnická skladba sv. Konstantina-Cyrila. — Akord, 10, 1942—1943, p. 215—222; Krakovské zlomky hlaholské. — Slavia, 18, 1947, p. 113—137; Svatý Vojtěch strážcem dědictví cyrilometodějského. — Apoštolát sv. Cyrila a Metodeje, 34, 1947, p. 127—133; Staroslovanská legenda o sv. Vitu. —In: Slovanské studie. Praha, 1948, p. 159—163; Slovo na prenesenie moštem preslavnago Klimenta neboli legenda Chersonská. — Acta Academiae Velehradensis, 19, 1948, 1—2, p. 38—80; Anonymní homilie v rukopise Clozově. — Časopis pro moderní filologii, 33, 1950, 1, p. 6—9; Origine cyrillométhodienne du plus ancien code slave dit „Zakon sudnyi ljudem". — Bsl, 12, 1951, p. 154—174 Kulturní odkaz Sázavského kláštera. Sázava, slovanský klášter sv. Prokopa. Praha, 1953, p. 10—18; Metodejův překlad Nomokanonu. — Slavia, 24, 1955, p. 9—41; Anonymní homilie rukopisu Clozova po stránce právní. — Slavia, 25, 1956, p. 221—233; Jazyková povaha Zakona sudného ljudem. — Slavia, 27, 1958, p. 521—537; K otázce původu Zakona sudného ljudem. — Slavia, 30, 1961, p. 1—19; Obšírná a smíšená redakce Zakona sudného ljudem. — Slavia, 32, 1963, p. 251—259; Literární památky epochy velkomoravské 863—885. Praha, 1966, 289 p.; Původní staroslověnský liturgický kánon o sv. Dimitrijovi Soluňském. — Slavia, 35, 1966, p. 513—524; K výkladu některých míst v tak zvané anonymní homilii rukopisu Clozova. — In: Orbis scriptum Dmitrij Tschižewskij zum 70. Geburtstag. München, 1966, p. 853—856.

Лит.: Mareš F. — Slovo, 14, 1964, p. 181—182; Večerka R. — WSl, 13, 1968, p. 221—224; Stefanić Vj. Josef Vašica.— Slovo, 18—19, 1969, p. 383—384.

Емил Георгиев, Гинка Карабелова

ВАЯН, Андре (Vaillant, A.) (3. XI. 1890—23. IV. 1977) — френски езиковед-славист. Роден в Соасон, Франция. Завършва Ecole Normale Supérieure. Чуждестранен член на БАН (1974). Един от най-видните съвременни специалисти по слав. езикознание и в областта на кирило-методиевската проблематика. Ученик на френския палеославист и византолог А. *Meйe*. Публикува редица изследвания в областта на сравнителното слав. езикознание, истор. граматика, истор. лексикология и етимология на слав. езици. Особено важен е синтетичният му труд „Сравнителна граматика на славянските езици" (т. 1—5, 1950—1977). В. е автор на „Manuel du vieux slave" (1. Grammaire, 2. Textes et glossaire), издадено през 1948 със съдействие на БАН. През 1952 ръководството е преведено на руски език („Руководство по старославянскому языку"). През 1964 В. публикува второ поправено и допълнено издание на първата част като „Ръководство", а текстовете и речникът излизат през 1968 като т. 8, ч. 1 и 2 от поредицата „Текстове" на Инст. за славистични проучвания в Париж.

Интересът на В. към слав. езици се развива по време на Първата световна война. В резултат на славистичните си изследвания той получава място на проф. в Националното училище за живи източни езици в Париж, а по-късно ръководи изследването на средновековните слав. езици и литератури в Ecole pratique des hautes études. През 1952 (след оттеглянето на А. *Мазон*) В. преминава в Collège de France. Умира в Париж.

Съчетаването на класическото образование на В. със славистичното е

изключително благоприятна предпоставка при заниманията му в областта на палеославистиката. Част от изследванията му се съсредоточават върху славяно-виз. отношения. В. издирва и издава редица старобълг. и покъсни текстове, които разширяват значително съществуващите представи за обхвата и характера на книжовната дейност в първоначалния период от развитието на старата бълг. литература. Изданията на В. са съпроводени винаги с грижливо изучаване на грц. текстове, чийто превод представя дадено старобълг. произведение, със сравнение на техните варианти помежду им и по отношение на слав. текст. В повечето случаи е публикуван и съответният грц. текст, а при слав. текст се проследява ръкописната традиция на превода и се привеждат разночетенията по други ръкописи. В едно отношение В. нарушава по-старата издателска традиция на В. *Ягич*, С. С. *Северянов*, Г. А. *Илински* и др. — той се отказва от оригиналната пунктуация на ръкописите и въвежда членение на текста според пунктуацията на грц. издания. В. развързва съкращенията и освобождава текста от надредни знаци и някои други графически белези на отделните ръкописи. Втората част от неговото „Ръководство по старославянски език", предназначена да обслужва с текстове и речник граматическото описание в първата част, остава единствена по рода си между христоматиите по старобълг. език. Тя е предназначена да даде представа за възникналите през старобълг. период произведения, независимо от това, че голяма част от тях не са засвидетелствувани в старобълг. ръкописи от X и XI в. Включените текстове представят важни старобълг. литературни паметници, запазени в по-късни руски преписи: *Пространните жития на Кирил и Методий*, съчиненията на *Черноризец Храбър*, *Климент Охридски*, Презвитер *Козма*, *Йоан Екзарх* (пролозите към Богословие и Шестоднев), Константин *Преславски* (*Азбучна молитва* и *Проглас към евангелието*, който е в реконструиран от В. вид, колофоните от Четири слова против арианите и Катехезите на Кирил Ерусалимски), апокрифът „Видение Исаево". В. има специална заслуга за използуването на руски преписи при издаването и изследването на редица старобълг. произведения и преводи не само като литературни, а и като езикови паметници. С този проблем е свързан и интересът на В. към продължаването и развиването на старобълг. традиция в Русия, който той илюстрира с анализ на литературните връзки между Кирил Туровски и *Григорий Богослов*.

Особено внимание В. отделя на преводаческата дейност на старобълг. книжовници. В *Зографските листове*, които разчита пълно и издава през 1930, В. открива фрагмент от превод на Монашеските правила на *Василий Велики*. Друг откъслек — *Македонския кирилски лист*, считан дотогава за вариант на Пролога на Йоан Екзарх към неговия превод на Богословие на *Йоан Дамаскин*, В. свързва с името на Константин-Кирил; по този начин увеличава списъка на неговите съчинения и хвърля светлина върху теоретическите му преводачески принципи, осъществени в превода на изборното евангелие. В текста на Македонския кирилски лист, който В. реконструира с помощта на Пролога, той открива част от съчинение, което е представлявало предговор към превода на изборното евангелие. С много сериозни аргументи В. доказва своята теза за връзката на съдържанието на Македонския кирилски лист с евангелския текст и заключава, че автор на този предговор може да бъде само Константин-Кирил. Според В. предговорът е бил съставен най-напред на грц. език от Кирил, а старобълг. превод е възникнал по-късно и е направен от друг книжовник. Йоан Екзарх се е възползувал от това съчинение, без да споменава името на неговия автор(1948). Специален интерес В. показва към преводаческото дело на Константин Преславски. Той прави достояние на палеославистиката старобълг. превод на Пър-

вото слово срещу арианите (изд. и френски превод — 1954), опитва се да активизира проучването на Учителното евангелие, като прави анализ на четвъртата беседа (текст с разночетения, грц. извори на компилацията, френски превод — 1967). В. изказва хипотезата, че Катехезите на Кирил Ерусалимски, фрагмент от които съдържат старобълг. Хилендарски листове, са преведени от Константин Преславски(1932).

В. прави текстологически и езиков анализ на редица произведения на старобълг. литература — Проглас към евангелието, *Анонимна хомилия* в Клоцовия сборник, за която се предполага, че е дело на Методий, Беседа против богомилите на Презвитер *Козма* (проучване, и превод в сътрудничество с А. Пюех, 1945), Епифаниевата хомилия от Клоц. и Супр. сб. (изд. с грц. текст и френски превод 1958), Паренесис на Ефрем Сирин (1958), *Синайски евхологий* (1960). В. пръв обосновава хипотезата, че т. нар. „руски писмена", споменати в гл. VIII на ЖК, са представлявали сирийски книги. Тази хипотеза днес е извънредно популярна в науката. Изолирано е обаче в славистиката мнението на В., че *Пространните жития на Кирил и Методий* са написани първоначално на грц. език в края на IX в. и са преведени на слав. в „латинската зона на западния старославянски език". Не е прието в славистиката и становището на В., че Анонимната хомилия в Клоц. сб. е била написана първоначално на грц. език. В. е застъпник на най-разпространеното схващане относно произхода на *глаголицата*: тя е възникнала преди кирилицата като лично дело на Константин-Кирил и не се опира върху друга писмена система.

В. издава и други важни за палеобългаристиката и палеославистиката преводни текстове — De Virginitate на Василий Велики (1943), De Autexusio (Περὶ τοῦ αὐτεξουσίου) на Методий Патарски (1930), апокрифът за Енох (1952), Никодимовото евангелие (1968). Не винаги може да се приеме терминологията

Андре Ваян

на В. при обозначаване на старобълг. книжовни паметници.

Дълго време В. е съредактор (заедно с А. Мазон) на Revue des Etudes slaves. Анотациите му в библиографските раздели на Revue des Etudes slaves, Bulletin de la Société de Linguistique, Revue critique d'histoire et de littérature, Onomastica, Revue de Littérature comparée съдържат ценни допълнения и критични бележки.

Съч.: Le De Autexusio de Méthode d'Olympe, version slave et texte grec édités et traduits en français. — Patrologia Orientalis, 22, 1930, 5, p. 629—888; Les Règles de saint Basile en vieux slave: les Feuillets du Zograph [Vaillant A., P. Lavrov]. — RES, 10, 1930, p. 8—35; Les deux *i* de l'alphabet vieux-slave. — RES, 11, 1931, p. 171—186; La traduction vieux-slave des Catéchèses de Cyrille de Jérusalem: la deuxième catéchèse. — Bsl, 4, 1932, p. 253—302; La date de la conversion des Bulgares [Vaillant A., M. Lascaris]. — RES, 13, 1933, p. 5—15; Les *lettres russes* de la Vie de Constantin. — RES, 15, 1935, p. 75—77; L'article en vieux-slave. — RES, 20, 1942, p. 5—12; De Virginitate de saint Basile, texte vieux slave et traduction française. Paris, 1943, 108 p.; Le prêtre Cosmas et le concile de Gangres [Vaillant A., H.-Ch. Puech]. — RES, 21, 1944, p. 90—96; Le traité contre les Bogomiles de Cosmas le Prêtre, traduction et étude [Vaillant A., H.-Ch. Puech]. Paris, 1945, 348 p.; Vieux-bulgare et roman de Bulgarie. — Bulletin linguistique de Bucarest, 14, 1946, p. 5—16; Une homélie de Méthode. — RES, 23, 1947, p. 34—47; Manuel du vieux-slave. 1. Grammaire. Paris, 1948, 369 p.; 2.

Textes et glossaire. Paris, 1948, 127 p. (2 изд. Paris, 1964); La préface de l'Évangéliaire vieux-slave. — RES, 24, 1948, p. 5—20; Les dates dans la Chronologie de Constantin le Prêtre. — Bsl, 9, 1948, p. 186—191; Grammaire comparée des langues slaves. 1. Phonétique. Paris, 1950, 320 p.; 2. Morphologie. Paris, 1958, 736 p.; 3. Le verbe. Paris, 1966, 577 p.; 4. La formation des noms. Paris, 1974, 809 p.; 5. La syntaxe. Paris, 1977, 282 p.; Cyrille de Turov et Grégoire de Nazianze. — RES, 26, 1950, p. 34—50; Le livre des Secrets d'Hénoch, texte slave et traduction française Paris, 1952, 26+125 p.; Discours contre les Ariens de Saint Athanase, version slave et traduction en français, Sofia, 1954, 266 p.; La désinence *-tŭ* de 2e—3e personne du singulier de l'aoriste. — ЈФ, 20, 1954, p. 29—37; L'alphabet vieux-slave. — RES, 32, 1955, p. 7—31; La notation de *nji* dans la traduction des Discours contre les Ariens. — В: Сборник в чест на акад. Александър Теодоров-Балан. С., 1955, с. 145—148; Une poésie vieux-slave: la Préface de l'évangile. — RES, 33, 1956, p. 7—25; Notes sur l'aspect dans la traduction de Saint Athanase de Constantin le Prêtre. — Slavia, 25, 1956, p. 234—240; Les citations des Écritures dans le Suprasliensis et le Clozianus. — SR, 10, 1957, p. 34—40; La Bulgarie dans la Chronique de Kiev. — ПКИФ, 23, 1957, 3—4, p. 207—211; L'Homélie d'Épiphane sur l'ensevelissement du Christ, texte vieux-slave, texte grec et traduction française. — RSsll, 3, 1958, p. 5—101; Le Saint Ephrem vieux slave. — Bsl, 19, 1958, p. 279—286; L'Eucologe du Sinaï, particularités de la langue du texte. — Bsl, 21, 1960, p. 75—87; *Jeterŭ* et *jedinŭ*. — WSl, 7, 1962, p. 342—345; Un apocryphe pseudo-bogomile: la vision d'Isaïe. — RÉS, 42, 1963, p. 109—121; Quelques notes sur la Vie de Méthode. — Bsl, 24, 1963, p. 229—235; Le suffixe *-čii*. — PF, 18, 1964, p. 157—160; Le vieux slave occidental. — Зборник за филологију и лингвистику, 9, 1966/1967, с. 7—9; Une homélie de Constantin le Prêtre. A. Texte. B. Traduction. C. Sources grecques. — Bsl, 28, 1967, p. 68—81; L'Evangile de Nicodème. Texte slave et texte latin. (Hautes Études Orientales 2, 1). Paris—Genève, 1968, 18+97 p.; Constantin-Cyrille et le Pseudo-Théophylacte. — Slavia, 38, 1969, p. 517—520; L'Edition des textes vieux-slaves. — In: Mélanges Marcel Cohen The Hague, 1970, p. 407—412;

Лит.: Mélanges André Vaillant. — RES, 40, 1964, p. 244—252 (библиография до 1964 г.); L'Hermitte R. André Vaillant (1890—1977). — Palaeobulgarica, 2, 1978, 2, p. 88—89.

Ангелина Минчева

ВЀЛЕГРАД, Старе место — главен град на *Велика Моравия* по времето на княз *Ростислав* (846—870). Споменава се във Фулденския летопис като „стария град на Растица" (Ростислав) — в 871.; в 973 — като Vetuar (Ветуар); в 1202, 1220, 1228, 1301 — като Welegrad (Велеград); в 1222 — Welgrad (Велград); 1228 — burgus Weligrad (Велиград); в 1298 — Welehrad (Велехрад); в 1137 — Veligrad (Велиград).

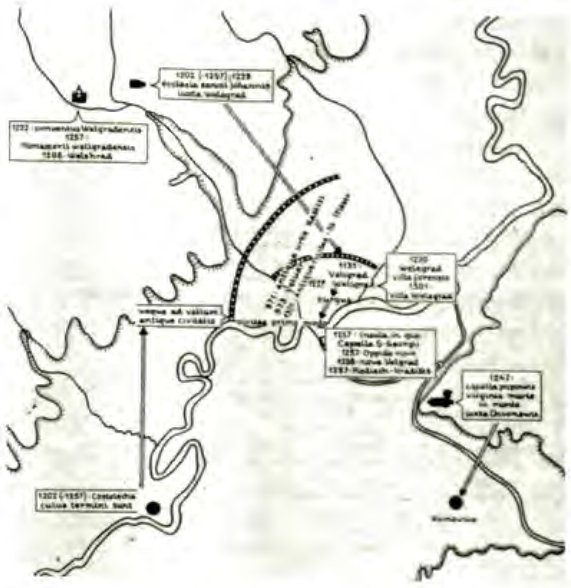
Решението на въпроса за мястото на главния център на Велика Моравия, на княжеската резиденция и епископския център на Методий е свързано с проучвания на писмени източници и археол. паметници в продължение на повече от столетие и особено през последните десетилетия. На основата на топонимични и писмени данни първоначално като Велеград се определят околностите на съвременното селище Велеград с големия цистерциански манастир, построен около 1198 на няколко километра от Старе място, близо до основания от чешкия крал Пржемисъл Отокар II град-крепост Нови Велеград (дн. Ухерско градище). Тази идея се подсилва и от интересите на църквата. От началото на XX в. проучванията се съобразяват и с първите археол. находки, според които Велеград се локализира в Нитра и най-често в Девин.

След 1948 се започва активна системна археол. работа на останките от средновековни селища в Поморавието. Проучванията в района на Старе място, осъществени в резултат на 15-годишни системни разкопки на големи (доколкото е възможно) терени (1948—1963), дават основания на В. Хруби да локализира там Велеград и да изгради картината на израстване на този великоморавски център. В 1954 започват обаче проучвания на друг значителен център на р. Морава между съвременните градове Ходонин и Бржецлав — княжеския център Микулчице, резиденцията, която откривателят Й. Поулик счита за резиденция на Моймировци. С характера на находките си тя дава основание за подобно предположение, макар че Й. Поулик не я нарича Велеград. Богатият строителен хоризонт от първата половина на IX в. дава основание Микулчице да бъде определено като вероят-

но седалище на Моймир I, докато археол. проучвания на Старе място показват, че развитието му като голям център може да се определи след средата на IX в. и по-вероятно е този център да се свърже със „стария град на Растица“ и с „ineffabilem Rastizi munitionem“ („необикновената крепост на Растица“ — 869, Фулденски летопис), укрепена с „firmissimo vallo“ („много як вал“).

Градът се разполага на мястото, където някога р. Олшава се е вливала в р. Морава. Загива и губи значението си като център при унгарските нашествия в началото на X в. В района около Старе място са известни досега близо сто слав. поселения и некрополи. Естествено е укрепеният център да възникне в така гъсто заселена област, каквато е районът по средното течение на р. Морава. При това там се събират търговски пътища, които водят към стария поморавски „янтарен път“, съединяващ дунавските области с Балтика. В центъра на този район, върху обиколени с блата възвишения на десния бряг на Морава, е издигнато централното градище, обхващащо площ около 18 ха. То е доминирало над заобикалящите го големи и малки поселения-квартали на земеделско население и рибари, на занаятчии със специализирано производство, над околните аристократични имения и църкви. Този своеобразен поселищен организъм възниква и се оформя в продължение на около 150 години, докато образува център — предполагаемата великоморавска столица, която в епохата на разцвета си достига площ около 250 ха. В общи линии видът на тази селищна агломерация има доста значителни сходства с вида на първата бълг. столица *Плиска,* с обособените селища, махали, производствени центрове, имения във външния град и укрепена резиденция в центъра.

Слав. градище в района „На валах“ се развива на основа на земеделско поселение, възникнало още около V—VI в. В VIII в. това поселение се укрепява

Велеград — развитие на поселищната система

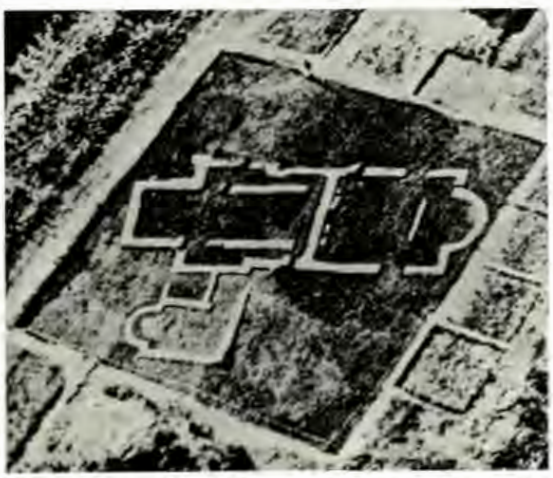
и към него се присъединява рибарското и земеделско селище, разположено между Старе място и Ухерско градище. Археол. и писмените сведения свидетелстват, че именно тук се е намирала известна, впоследствие изчезнала църква от великоморавския период, носеща името „Св. Климент“. Изглежда в IX в. възниква и феодалното имение на о-ва на р. Морава, където по-късно се издига Ухерско градище.

В VIII в. на хълма Шпиталки в Старе място се развива земеделско и занаятчийско селище, не по-малко значимо, обширно и укрепено от централното селище „На валах“. Местните легенди и традициите свързват останките от това поселение с известния храм на Богородица, за който се пише: „Методий е погребан в големия моравски храм от лявата страна на богородичния олтар.“ Според *Моравската легенда* Ростислав „довел светия мъж до своя Велеград и поискал папско разрешение да построи катедрална църква, наречена „Св. Богородица“. Счита се, че останките от този храм са разкрити на 4 км югоизточно от Старе място, върху хълм. Към първоначалната частна църква на някой знатен великоморавски род били пристроени притвор, баптистер и гроб-

нична част и църквата е превърната в един от първите великоморавски манастири, в който е и катедралата на Методий.

Значителен брой са църковните постройки в Старе место и неговия район, които могат да се свържат с периода непосредствено преди *Моравската мисия* на Кирил и Методий или с времето на мисията. В югозападния край на Старе место, пак в местността Шпиталки, между 850—863 е построена църква; в нея се отбелязва втори период на строителство и преустройства, който може да се датира след 864. Тогава храмът бил пригоден от изискванията на лат. литургия към изискванията на славянската. Възникването на нартекси към църквите в Старе место е явление, което може да се свърже по време само с Кирило-Методиевата мисия. Типът на притворите в староместните църкви е разпространен в земите по течението на Дунав, включително в Б-я.

Под построената в XVIII в. църква „Св. Михаил" са разкрити основи на храм-ротонда, построен около началото на втората половина на IX в. за нуждите на земеделското и рибарското население, обитаващо югоизточния край на Старе место. Ротондата се използува през IX в. и преживява и края на Велика Моравия.

Ухерско градище — Сади. Основи на храма, IX в.

Обикновено от изследвачите се отделя особено внимание на църквата, чиито основи са открити в централното градище „На валах". В. Хруби свързва типа на постройката с мисията на Кирил и Методий, тъй като отбелязва сходство на постройката с църкви, издигнати в Б-я и по Долни Дунав. Издигането ѝ се отнася към началото на втората половина на IX в., докъм 864. В. Хруби счита, че този тип става основа на самостоятелна школа с представители сред великоморавските храмове, известни от Старе место (Шпиталки), църква 2 на Ухерско градище, църкви 2, 3, 4 в Микулчице и църквата в Поганско (Бржецлав).

Основи на църковни постройки са известни и на Ухерско градище (Сади), на 4 км югоизточно от Старе место. Планът на постройката има общи елементи с балк. паметници, а материалите от некропола датират от втората половина на IX в. Великоморавска църква в средата на IX в. е имало пак на Ухерско градище под основите на готическата капела „Св. Иржи"

С великоморавското Старе место е свързано и поселението на св. Климент в Осветиман. Мнението на изследвача на паметниците в района на Старе место В. Хруби е, че двете църкви в югоизточната част на града, посветени на Климент — в местността „На зерзавици" и в Осветиман, могат при всички случаи да се свържат с личността на Методий.

Досега в центъра на градището „На валах" са проучени жилища, стопански постройки, занаятчийски работилници. Разкритият некропол с около 2000 погребения се отличава с многоброен и богат гробен инвентар. За високото ниво на битовата култура и производствената дейност, както и за връзките най-вече със земите на Балканите и Византия говорят находките на великолепно изработени метални изделия (най-много накрайници на колани и ремъци), стъклени, сребърни и златни украси с перли и полускъпоценни камъни, огърлици, пръстени, обеци с различни форми

Модра при Велеград. Основи на великоморавска църква

и техники, глинени съдове, дървени ведра, железни оръдия на труда и оръжия — брадви, мечове, шпори, костени изделия. В разнообразието на гробните оформления и находките е отразена развита социална структура с очевидни класови различия и диференциация. Счита се, че най-ранни следи от развитието на феодални отношения в Моравия са открити именно в района на Старе место; по-нататък те получават по-задълбочени форми. Новата религия е средство за стабилизация на феодализма сред немного отдавна приелата християнството езическа среда на староморавските поселения. Сред находките се намират кръстчета, мощехранителници, а върху разни предмети се срещат изображения от репертоара на християнската символика; текст върху оловна пластинка и писала (стилети) могат да се свържат с дейността на просветителите Кирил и Методий.

Лит.: Annales Fuldenses, sive Annales regni Francorum orientalis. Ed. F. Kurze. Hannover, 1891, 152 p.; Brandl V. Poloha Starého Velehradu. Brno, 1862, 43 p.; Niederle L., A. Zelnitius. Slovanské pohřebiště ve Starém Městě u Uh. Hradiště. — Zprávy čs. státního archeologického ústavu, 1, 1929, 35 p.; Zelnitius A. Staré Město — Velehrad, velkomoravský Velehrad. — Sborník Velehradský, 13, 1942, p. 33—55; Hrubý V. Staré Město, velkomoravské pohřebiště „Na Valách". — In: Monumenta archaeologica. 3. Pragae, 1955, 539 p.; Cibulka J. Velkomoravský kostel v Modré u Velehradu a začátky křesťanství na Moravě. — In: Monumenta archaeologica. 7. Pragae, 1958, 362 p.; Richter V. Die Anfänge der grossmährischen Architektur. — Magna Moravia, p. 121—360; Hrubý V. Staré Město. Velkomoravský Velehrad. — In: Monumenta archaeologica. 14. Pragae, 1965, 467 p.

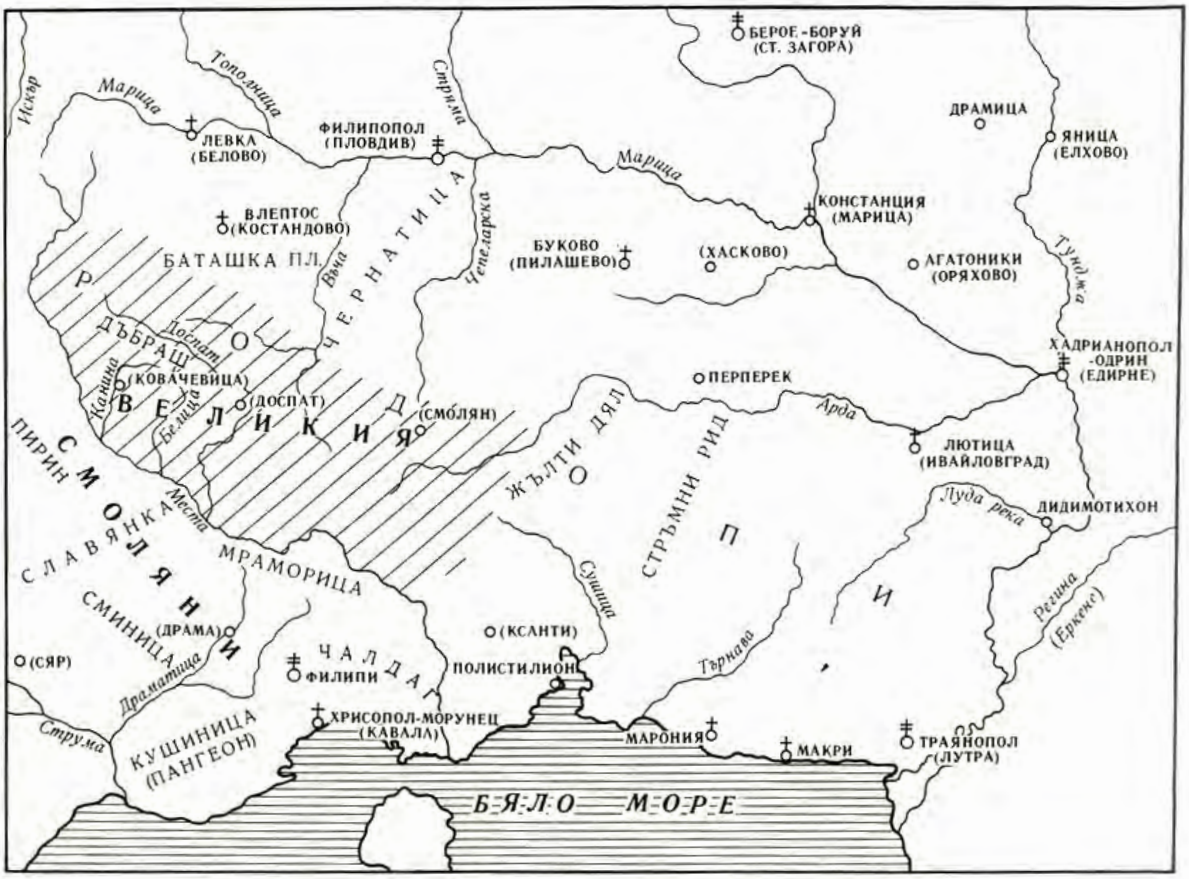
Маргарита Деянова

ВЕЛИ́КА, Великия — географска област, отразена в епископската титла на *Климент Охридски*. Среща се с различни транскрипции в старобълг., грц. и лат. извори: 1) в *Успение Кирилово* — єпп҃ь въ [Ве]лнкѵѐ; 2) в месецослова на Асем. ев. под 27 юли — єпископъ велнчьскъ; 3) в похвалните слова на Климент Охридски за Йоан Кръстител, за Цветница и др. — єп҃ копь велнчьскын; 4) в *Пространното житие на Климент Охридски* — Βελίτζας; 5) в Епархийския списък на Цариградската патриаршия от времето на имп. Лъв VI (886—912), по-точно към 901—902 — Βελίκίας; 6) в т.нар. Нов епархийски списък от времето на имп. Константин VII Багренородни (913—959), по-точно към 940 — Βελικείας; 7) в Списъка на българските архиепископи от XII в. (*Дюканжов списък*) — Βελίκας; 8) в писмо на папа Инокентий III (1198—1216) до лат. (кръстоносен) митрополит на Филипи Гийом — Velikios.

Въпросът за местоположението на областта В. се обсъжда в славистиката още от средата на XIX в. По него се изказват различни мнения и отъждествяването ѝ се свързва с множество обекти, разположени между бреговете на Адриатическо и Черно море и от *Велика Моравия* до Солун. Вж. *Дрембица* и *Епархия на Климент Охридски*.

Лит.: Шафарик П. Й. Расцвет славянской письменности в Булгарии. — ЧОИДР, 1848, 7, 3; Голубинский Е. Е. Краткий очерк истории православных церквей болгарской, сербской и румынской или молдо-валашской. М., 1871, с. 63; Воронов А. Главнейшие источники для истории свв. Кирилла и Мефодия. Киев, 1877, с. 125; Голубинский Е. Е. Святые Константин и Мефодий, первоучители славянские. М., 1885, с. 57; Новаковић Ст. Први основи словенске књижевности међу балканским словенима. Београд, 1893, с. 81—85; Баласчев Г. Климент, епископ словенски и службата му по стар словенски пре-

ВЕЛИКА

вод с една част гръцки паралелен текст. С., 1898, с. XXIII—XXX; Иречек К. Християнският елемент в топографическата номенклатура на Балканските земи. — ПСп, 11, 1898, 55—56, с. 246—268; Иречек К. Княжество България. 2. Пътувания по България. Пловдив, 1899, с. 390; Jagić V. Zur Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache. — Denkschriften der K. Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-historische Klasse, 47, 1902, 1, p. 61—62; Цухлев Д. История на българската църква. 1. С. 1910, с. 330, 332, 366; Дринов М. Новый церковно-славянский памятник с упоминанием о славянских первоучителях. — В: Съчинения. 2. С., 1911, с. 348—352; Туницкий Н. А. Св. Климент, епископ словенский. Сергиев Посад, 1913, с. 194—216; Теодоров-Балан Ал. Св. Климент Охридски в книжевния помен и в научното дирене. С., 1919, с. 22, 95; Златарски В. Де се е намирала епископията на св. Климента Охридски. — МкП, 1, 1924, 1, с. 1—14; Златарски В. История на българската държава през средните векове. 1., 2. С., 1927, с. 263—270; Ильинский Г. Об епископском титуле Климента Словенского. — МкП, 7, 1932, 4, с. 11—24; Иречек К. История на българите. Поправки и добавки от самия автор. С., 1939, с. 78; Lemerle P. Philippe et la Macédoine Orientale à l'époque chrétienne et byzantine. Paris, 1945; Георгиев Ем. Разцветът на българската литература в IX—X век. С., 1962, с. 105—107; Снегаров Ив. По въпроса за епархията на Климент Охридски. — ИИИ, 10, 1962, с. 205—223; Gautier P. Clément d'Ohrid, évêque de Dragvista. — REB, 22, 1964, p. 201—202; Георгиев Ем. Охридската книжовна школа. — Кл. Охр., с. 60—62; Миков В. Локализиране на някои изчезнали антични и средновековни селища и крепости в България. — Археология, 10, 1968, 4, с. 35—36; Коледаров П. Климент Охридски, „първи епископ на български език" на драговитите в Солунско и на Великия в Западните Родопи. — ККФ 1, с. 141—167; Коледаров П. Политическа география на средновековната българска държава. 1. От 681 до 1018 г. С., 1979, с. 47; карти № 6, 7.

Петър Коледаров

ВЕЛИ́КА МОРА́ВИЯ — държ. образуване на западнослав. племена (за-

ВЕЛИКА МОРАВИЯ

падните славяни), възникнало през първата половина на IX в. в областта на Среден Дунав (басейна на р. Морава). От средата на IX в. В. М. играе съществена роля в славяно-немската борба в Средна Европа и в европ. международни отношения. Поради това т. нар. *Моравска мисия* на слав. просветители Кирил и Методий, която протича на нейна територия през 862/3—885, придобива наред с огромното си културно значение и подчертан политически характер.

Възникването на великоморавската държава се предшествува от процес на политическо и етническо обединяване на славяните в среднодунавските области, започнал още от началните десетилетия на VII в. с формирането на т.нар. княжество на Сàмо, съществувало през 623—658. Въпреки че не може да се търси непосредствена връзка между това княжество и В. М., като политически център на славяните в Средното Подунавие неговото краткотрайно съществуване оказва влияние върху понататъшната съдба на включените в състава му народностни групи (с основно ядро славяните от чешко-моравската група). Като силен военно-племенен съюз, възникнал и с оглед на отблъскването на франкската феодална експанзия, държавата на Сàмо дава силен тласък за изживяване на родовите отношения у средноевроп. славяни. От друга страна, тази първа слав. държ. формация подрива властта на Аварския хаганат, която не се възстановява в предишните си размери, а продължава да се чувствува по-значително само в главните средища на *аварите*: между реките Дунав и Тиса и около езерото Балатон. Аварите се настаняват в *Панония* от края на VI в. (583).

Основи на дворец от великоморавския период в Поханско градище

Няма съмнение, че е съществувала определена зависимост на моравците от Аварския хаганат: присъствието на аварите е сериозна пречка за развитието на слав. държ. институции. Но въпреки че повече от два века аварите имат надмощие, моравските славяни съумяват да се запазят етнически, да развият своя политически и социален строй. През последното десетилетие на VIII в. избухват ожесточени франко-аварски войни, в които могъщият някога Аварски хаганат е окончателно разгромен. Още в първата фаза на войните аварите търпят неуспехи, които довеждат до междуособици сред тях. Част от аварската върхушка се ориентира към приемане на християнството (795). В края на следващата година фриулският херцог Ерих инсценира метеж, при който аварската аристокрация е избита и е избран нов хаган. Войските на Ерих нахлуват в главния „хринг" на аварите (т.е. в тяхната столица, укрепление с кръгла форма) и го разграбват. След това Пипин, синът на Карл Велики, побеждава окончателно аварите и разрушава столицата им. С франкското оръжие се прокарва и пътят на новата християнска вяра — вече започват „панонските" християнски мисии.

С приключването на франко-аварските войни се поставя началото на възникването на великоморавската държава. Първото известие за международното ѝ положение се отнася към 822. През тази година на сейма във Франкфурт имп. Лудвиг Благочестиви приема посланици от „славяните на Изток". Между тях има и моравски пратеници, а също и пратеници на останалите в Панония авари. На конвента във Франкфурт моравците изпъкват като единно политическо цяло за разлика от чехите. Най-вероятно към края на VIII и началото на IX в. с отхвърлянето на аварското иго е ликвидирана междуплеменната раздробеност на моравските племена. Главно средище на новообразуваната държава е Поморавието. Словашка *Нитра,* без да се отрича ролята ѝ в разглеждания процес, има малко по-подчинено положение. Тя, заедно с чехите и лужишките сърби на северозапад, е своего рода буферна зона между същинска Моравия и франко-аварските завоеватели, като улеснява протичането на социалните и политическите процеси в моравските територии.

Терминът „моравци" (лат. marvani) първоначално е географско понятие — за означаване на населението на Поморавието. С нарастването на политическата мощ на тамошните князе той добива и политически смисъл. Преди 833 в съдържанието на това понятие не влизат т. нар. merehani (населението на словашка Нитра) — според описанието на т. нар. Баварски географ. През 822 и преди това не може да се търси някаква зависимост на Нитра от Моравия. Двете названия на моравските племена (marvani et merehani) отразяват два стадия при формирането на великоморавската държава — преди и след присъединяването на Нитра през 833.

Политическото развитие на В. М. още в самото начало се извършва в условията на засилваща се агресивност на Франкската империя спрямо нейните слав. съседи. С основание може да се счита, че тези славяни — от Балтийско море до Адриатика — попадат в различна форма и степен на зависимост. Част от тях обаче остават напъл-

но независими: трудно може да се докаже зависимостта на Моравия от империята след 811. Истор. извори не дават основание за подобна теза. Така напр. „Ordinatio", документ от 817, с който се санкционира разделянето на Франкската империя между синовете на Лудвиг Благочестиви, не може да служи като аргумент в подобна насока.

На *Лудвиг Немски,* по-сетнешния владетел на Германия, са дадени Бавария и Каринтия, а също и „аварите и славяните, живеещи на изток". В последната формулировка не се констатира истор. реалност на подчинението на тези „славяни на изток" като фактическо състояние на нещата. По-скоро тук е очертан пътят на държ.-политическите претенции на немците, като същевременно се изключва възможността за съперничество между синовете на Лудвиг Благочестиви.

От друга страна, не може да не се признаят значителните успехи на франкската военно-политическа експанзия в началото на IX в. Славяните в Панония още тогава попадат в определена форма на зависимост. Франкското влияние се разпростира върху най-близките до Дунав области, най-вероятно в Южна Моравия, южно от р. Диа. Същинска Моравия, както и Чехия са могли да запазят независимото си положение. Идването на моравски посланици на сейма във Франкфурт може да се тълкува и като наличие на мирни, дружески отношения с франките. Що се отнася до Нитранската област, поради близкото си разположение до Дунав тя не е могла да остане независима. Някои данни на истор. извори подкрепят това мнение. Още когато Прибина е нитрански княз, в града идва залцбургският архиепископ Адалрам (821—836), който осветява тук църква. Това събитие, станало около 830, би могло да служи като доказателство за политическата зависимост на Нитра от Франкската империя и преди тази дата. Едва ли Адалрам би отишъл свободно в този град, още повече да осветява църква, ако се приеме, че Нитранското княжество тогава е самостоятелно.

Важно значение за ранната политическа и социална история на В. М. има разпространението на християнството в Средна Европа през IX в. — процес, който засяга пряко или косвено всички живеещи там народи. От една страна, християнската религия е повод и средство на немската феодална агресия, от друга — „социален фермент", който спомага за развитие на великоморавското общество по пътя към феодализма.

Първият досег на западните славяни от чешко-моравската група с християнството вероятно е твърде ранен — още от времето, когато славяните се формират етнически и са в съприкосновение с германските племена. Тогава сред тях може би се разпространява *арианството.* Но по-близкото им запознаване с новата религия става, когато те идват в непосредствено съседство с дунавските римски провинции. Преди да попаднат под аварско иго, тези славяни вероятно имат някакви контакти с Византия, сами или заедно с аварите. Но християнството по това време не може да има за тях определен идеен или политически смисъл — то е религиозна система, чужда на техния социален строй, все още ненужна за общественото им развитие. Поради това с идването на аварите нейните традиции бързо са унищожени. С победата над Аварския хаганат франкският меч прокарва пътя за новата вяра. Териториите, които франките заемат след успешните за тях войни, са разделени на две погранични с Моравия военно-административни единици. Това са т. нар. Източна марка заедно с Каринтия и Горна Панония и Фриулска марка, към която са оставени Крайна, Долен Щайер и Долна Панония на север от р. Драва. В църковно отношение порядъкът е малко по-друг. Долна Панония остава под църковната юрисдикция на залцбургския диоцез, а не на Аквилея. Това административно устройство на новозавзетите земи се запазва до 828, когато Фриулската марка е разделена на че-

тири нови марки, от които Фриул и Истрия остават към Италия, докато Посавието и Долна Панония преминават към Източната префектура. Фриул и Източната марка обаче не включват Панония като марки в предишния им смисъл, т.е. като погранични графства. Те по-скоро имат контролни функции със зависими племена наоколо. Така Панония, която по-късно влиза в рамките на великоморавския ареал, е обитавана по това време от славяни, авари, баварци и незначителна група гепиди. Имало вероятно малки остатъци от романизирано, неолатинско население (власи?). Тези етнически условия затрудняват налагането на новата вяра, но, от друга страна, рядкото население на областта, немската колонизация и политическият превес на Германия са благоприятни фактори в това отношение. В християнизацията на Горна Панония (Източната марка) освен манастирите „Кременсмюнстер", „Нидералтайх" и „Мондзее" участвуват регенсбургските манастири „Св. Емерам" и „Метен", фрайзингската църква и манастирът „Мосбург". Върховното ръководство е в ръцете на регионален пасауски хорепископ (мисиен, епископ без постоянно седалище). Дейността на Залцбург е насочена предимно на юг, в Каринтия и Долна Панония. Там, в „земята на каринтийците и техните съседи", залцбургската църковна метрополия първоначално със съгласието и съдействието на франкските императори назначавала хорепископите.

Тези събития в Средна Европа засягат и територите на В. М. Първоначално там вероятно проникват само отделни мисионери. Археол. данни показват, че първият период от строителството на великоморавските църкви е към 20-те години на IX в. Това са най-простите типове малки църковни сгради с правоъгълен пресбитериум — такава напр. е църквата в Модра и църкви № 2 и № 8 в Микулчице. ЖМ подчертава, че по това време В. М. е, така да се каже, открита мисионерска зона — там идват „мнозина християнски учители от Италия, от Гръцко и от Немско". Дейността на баварските проповедници като първи проводници на немското военно-политическо проникване има по-изразен политически характер. Тя може да се свърже с началото на „панонските мисии" в края на VIII и началото на IX в. Още тогава, с увеличаването на военния превес на Франкската империя, е могло да се дойде до частично проникване на мисионери предимно в споменатите области близо до Дунав. Ок. 830 във В. М. се създава мисийна църковна организация, архипрезвитерат, подчинен на Пасау. В жупанските центрове има духовници, управляващи енория (стрнжьникъ, нѣреи, попъ), които подлежат на надзора на архиереите (архнѣреи, archipresbyter). Архиереите пребивават в княжеските резиденции и изпълняват низшите функции на епископите. Тяхната власт е междинно стъпало между правомощията на епископа и свещеника. Те имат право да посвещават дякони, да осветяват църкви, да разделят съпружески двойки и пр. Ако се тръгне от споменатите по-горе сфери на франкско влияние, може да се предположи, че Пасау развива по-интензивна християнизаторска дейност в района между Дунав и Морава, южно от р. Диа и в Нитранската област. Проникването на християнски проповедници на север е по-ограничено. Моймир I, първият исторически познат великоморавски владетел (830—846), като поддържа по това време мирни отношения с империята, може би допуска идването на мисионери от Бавария. Но той едва ли ги подкрепя в тяхната дейност, тъй като са проводници на чуждо политическо влияние. Истор. извори не дават основание да се мисли, че Моймир I е бил християнин. Неговата власт все още не е била достатъчно укрепнала, за да предприеме подобна решителна политическа стъпка. За да отслаби натиска от страна на франките, той дори приема в княжеството си мисионери и от други страни. Това са „проповедниците от

Влашко и от Гръцко". При все че този израз не може да получи окончателно обяснение, едва ли може да се мисли само за аквилейско-далматинското крайбрежие и Италия. Безспорно духовници и проповедници от *Аквилейската патриаршия* са могли да попадат в Моравия, но е трябвало да се съобразяват и с Пасау — само в източните части на страната са могли да действуват посамостоятелно. Но и опитите на Пасау да наложи своята църковна юрисдикция едва ли са напълно успешни, дори само поради съперничеството на Залцбург. Протестното писмо на баварските епископи до папа *Йоан IX* от 900 не може да бъде доказателство, че властта на Пасау над Моравия е реална през първата половина на IX в. Пасауската традиция усилено се старае да докаже своя примат над тези територии, като го свързва с покръстването на тамошното население. Напр. в разказа на кременсмюнстерския монах Бертхолд се казва, че пасауският епископ Регинхар покръства около 831 целия моравски народ. Обикновено се смята, че протестното писмо от 900 е тенденциозно. Аспирациите на Пасау срещат съпротивата не само на управляващите в Моравия, но и на съперниците му — главно Залцбург.

Външни и вътрешнополитически условия, благоприятни за по-широкото разпространение на християнската религия в същинска Моравия, съществуват от средата на 30-те г. на IX в. Тогава вече е извършено обединението със словашка Нитра, а във Франкската империя съзрява конфликтът между внуците на Карл Велики (Лотар, Лудвиг Немски и *Карл Плешиви*), довел през 843 до разпадане на империята.

Събитията в Моравия от началото на 30-те г. свидетелствуват, че започва да нараства борбата между славяни и немци за Средното Подунавие. Най-изразените прояви на тази борба са през 50-те и 60-те г. на IX в., когато в нея се намесва културно-политически фактор — разпространението на слав. писменост.

Поханско градище. Основи на църква от великоморавския период

В т. нар. *Залцбургски меморандум* (Conversio Bagoariorum et Carantanorum), документ, съставен от залцбургски анонимен автор вероятно през последната четвърт на 871, се казва, че по това време (ок. 833) нитранският княз, „някой си Прибина" (quidam Priwina), бил прогонен от своя град от Моймир, „княз на моравците отвъд Дунава". Това място правилно се свързва с добавката към следващата глава на Conversio, където се казва, че залцбургският архиепископ Адалрам „някога" (quondam, т.е. преди 833) в „мястото, наречено Нитра, осветил за Прибина църква". Общият контекст е може би следният: Прибина построява в своя град църква (830), поради което е прогонен от Моймир. Следващите данни от същия документ обаче като че ли противоречат на тези събития. След прогонването си нитранският княз отива при управителя на Източната марка Радбот. Той съобщава за него на краля, който нарежда Прибина да бъде „обучен в християнската вяра" и след това да бъде покръстен. Но Прибина се скарва с маркграфа и трябва да напусне неговите владения. След дълги странствувания той получава най-после благоразположението на немския крал, а ок. 840 — и областта край р. Сала (т.е. Долна Панония) като бенефиций. През 847 Лудвиг Немски му предава в пълна собственост областта, която притежава като феод, а самият При-

Микулчице. Основи на църква от великоморавския период

бина става маркграф на новата марка Долна Панония. Във вестите за Прибина залцбургският анонимен автор изглежда допуска някаква неточност — трудно се възприема фактът, че нитранският княз, още когато е езичник, ще разреши строителството на църква в Нитра. Вероятно Прибина още преди да бъде прогонен от Нитра се покръства, с което предизвиква и недоволството на Моймир. Отношенията между двете княжества и характерът на събитията през 833 вероятно са зависели до голяма степен от това, дали между двамата владетели са съществували роднински връзки. Тези връзки изглеждат доста съмнителни само върху основа на тълкуването на името „Прибина" — Privinus-privignus-fillius exalio coniuge. Поради това не може да се мисли, че Нитра е била съставно княжество на Моравия.

И така, през 833 е извършен съществен обединителен акт на славяните от Великоморавската област. Това обединение се извършва от Моймир I чрез отстраняването на Прибина. Политическото франкофилство на нитранския княз, което личи още от пръв поглед, пречи на моравския владетел при осъществяване на неговите планове. Нитранското княжество е самостоятелен център на политическа концентрация на среднодунавските славяни. Това, че залцбургският анонимен автор назовава Прибина „някой си", а Моймир I — „dux Moravorum", също не доказва васалните отношения на Нитра към моравците. От друга страна, франките не се намесват в тези събития. Изглежда, че Франкската империя не е имала реална възможност за активни действия по това време, иначе би се намерил някакъв претекст. Назряващите вътрешни борби, напрежението в отношенията с Б-я след войната в края на 20-те г. не позволяват тази намеса. Моймир I избира подходящ момент, за да използува нарасналото си могъщество. Той успява да обедини двете слав. княжества, срещу което Франкската империя не може да направи нищо.

Проблемът за възникването на В. М. не може да се откъсва от социално-класовата структура на моравското общество по онова време. Писмените данни са оскъдни и са налице предимно археол. материали, но към тях трябва да се подхожда твърде внимателно. Поради това в научната литература липсва единно становище. Втората половина на IX в., когато великоморавската държава е на върха на своето могъщество, може определено да се свърже с наличието на класово-социална диференциация и развити феодални отношения. В ЖМ се споменава за някакъв богаташ, който искал да се ожени за своята етърва. Пак там се казва, че моравско-панонският архиепископ преди смъртта си определя за свой заместник един от учениците си — *Горазд*, който бил „мъж свободен". При погребението на Методий в 885 присъствували „малки и големи, богати и бедни, свободни и отроци" и пр. При липсата на достатъчно данни за първата половина на IX в. само по данните на археологията е трудно да се правят категорични заключения за характера на обществения строй. По това време вероятно процесът на феодализация се намира в първоначални форми от развитието си. Силен тласък му дава формирането на моравската раннофеодална

държава при благоприятни външнополитически условия — падането на аварското иго. Развитието на производителните сили, нуждата от военно-политическа консолидация срещу могъщи и агресивни съседи, а дори и прякото влияние на по-развития франкски феодализъм довеждат до бързо изживяване на родово-патриархалните отношения. Следователно, въпреки че В. М. не може да се квалифицира като „варварски" тип държава, степента на развитие на феодалните отношения в нея през първата половина на IX в. не бива да се надценява. По това време ще е имало все още останки от стария патриархален строй, а процесът на закрепостяване на селячеството все още не ще е бил започнал или пък е бил слабо изразен. Въпреки наличието на силна централизирана власт, свободните общинници представляват масата от населението. Тази социална структура позволява да се отблъсва чуждата военно-политическа агресия. Впоследствие, със стабилизацията на държ.-административното устройство, социалната диференциация се усилва и феодалните отношения и християнството получават по-широко разпространение.

След разпадането на империята през 843 източната част на Франкската империя — Германия, продължава агресията срещу съседните славяни. Удобен повод е смъртта на Моймир през 846. Немският владетел предприема поход в средата на авг. същата година, като иска да приведе Моравия в зависимо положение — в това отношение верско-религиозните мотиви стоят на по-заден план, въпреки че фулденският аналист ги изтъква на първо място. Но и смъртта на далновидния Моймир предизвиква някои вътрешни размирици. Старата аристокрация едва ли е доволна от централизацията и укрепването на държавата. Това, че моравците през 846 са „склонни към метеж", трудно може да се обясни само с пристрастността на фулденския аналист. Според същия автор Лудвиг някак си много лесно достига своите цели. Той „уредил нещата според своите желания" и за княз е поставен *Ростислав*, племенник на стария владетел. Сигурно немският крал е облагодетелствуван от вътрешните разногласия в Моравия. През 846, изглежда, се извършва твърде важен поврат по отношение на християнството. На мястото на Моймир, който провежда политика на религиозна търпимост, за да засили държавата си, идва ревностният привърженик на новата вяра Ростислав. Знае се със сигурност, че Ростислав е християнин и поради това може да се предполага, че с похода през 846 новата религия е призната официално, без някакви особени дипломатически процедури.

Ростислав получава в наследство здраво изградена държава. Поставен на престола от Лудвиг Немски, той скоро продължава политиката на независимост спрямо Германия. Неговите политически планове, които включват по-широки намерения към славяните в целия среднодунавски регион, срещат значителни трудности по отношение на християнството и църквата. Преди всичко му се налага да определи отношението си към немските духовници и мисионери, които по това време са в страната. Тъй като те са проводници на немското политическо проникване, след 852 голяма част от тях са прогонени. Това довежда до изостряне на отношенията с Германия и през 855 там започва усилена подготовка за нов поход. В средата на март същата година спомагателна войска под водителството на баварския херцог Ернст се отправя за Чехия. Може да се смята, че немците се опасяват от възможен съюз между В. М. и чехите. Но Ростислав очаква нападението и построява могъщ защитен вал. По този начин опитът за агресия е провален. Великоморавската държава, благодарение на успешната си борба с Германия, от средата на IX в. се превръща в център, около който политически гравитират етнически родствените околни народи. Това преди всичко се отнася до Чехия. През 857 начело на похода против чехите стоят

айхщатският епископ Отгариус, пфолцграфът Хрудолт (Рудолф) и Ернст, син на едноименния граф на Чешката марка. Целта е да се завземе град, който фулденският аналист назовава civitas Wiztrachi, т.е. на Витораз. Славитах, син на Витораз, се разбунтувал преди това срещу франките. Но сега е обсаден в града и трябва да търси убежище при Ростислав. Тази политическа гравитация на Чехия към Моравия оказва благоприятно влияние върху процеса на формиране на държ. строй при чехите, но с оглед на тогавашните условия тя се превръща в една или друга форма на зависимост. Според изворите Чехия номинално влиза в състава на В. М. само през 890—895. Немският владетел Арнулф през 890 признава съществуващите отношения между двете княжества. Но действителната зависимост на Чехия от Моравия може да се предполага по-рано — най-малко от времето на покръстването на *Борживой* (874).

Друг момент в политиката на Ростислав е отношението към *Блатненското княжество* (*Долнопанонското княжество*). То не е само аспект във взаимоотношенията с Германия: в Долна Панония има, както се спомена, значително слав. население — поради това съществува стремеж за политическо сближение и от двете страни. Това сближение може да се търси ок. 862. По това време размирният син на Лудвиг Немски, *Карломан,* управител на Източната марка, вече се споразумява с баща си и Ростислав трябва да търси нови съюзници. С политическата преориентация на *Коцел* (861—874), съпътствуваща началото на Моравската мисия на братята Кирил и Методий, може да се обяснят действията на Залцбургската църковна метрополия. Според Conversio някъде по това време блатноградският архипрезвитер Рихбалд, „понеже не бил здрав" (!), а и тъй като „се появил някакъв грък на име Методий", трябвало да се върне в Залцбург. Тези данни наистина са доказателство за започналото сближение между Коцел и Ростислав с оглед на дейността на солунските братя в Моравия. Срещу това трябвало да се вземат мерки, като се ликвидира дори относителната църковна автономия на Долна Панония и Каринтия (carantani et confines eorum). Въпреки че последният местен епископ Осбалд от ок. средата на IX в., т.е. от времето на понтификата на Лиупрам (836—859), управлявал „народа на славяните така, както неговите предшественици правели това", през май—юни 864 следващият залцбургски архиепископ *Адалвин* (859—873) поема лично управлението на областта. Залцбург централизира църковната юрисдикция в слав. области успоредно с нарастването на стълкновенията между В. М. и Германия.

Най-тесни връзки между Моравия и Долнопанонското княжество може да се търсят от началото на 867. Тогава, след няколкомесечния престой на Кирил и Методий в него, долнопанонският княз вероятно решава твърдо да се отцепи политически и църковно от немската йерархия. Само по този начин може да се обясни фактът, че оттогава Коцел е една от главните фигури при преговорите с Рим за формиране на независим моравско-панонски диоцез, че на връщане от Рим в 869 Методий остава при него, а през 870 долнопанонският княз се оказва единственият покровител на Методий. Все пак ресурсите на този слав. владетел се оказват недостатъчни за реализирането на такава широка културно-политическа задача, каквато си поставя Методий, и ок. 873—874 Блатненското княжество е присъединено пряко към Германия.

Най-съществени за В. М. са отношенията ѝ с Германия. Те са важен елемент и аспект на международните отношения в Европа от началото на 60-те г. на IX в. За да подчини Моравия, от 862—863 Лудвиг Немски се ориентира към съюз с българите, които с оглед на неуредените отношения с Византия също имат известен интерес да сключат подобен съюз (по аналогични причини

Ростислав се ориентира към Византия). Но Византия няма достатъчно сили да се намеси активно в европ. дела. Все пак виз. император проявява благосклонност към молбата на моравския княз Ростислав, предадена със специално послание, и изпраща при него културно-политическата мисия, оглавена от братята Кирил и Методий. Византия се старае да помогне по някакъв начин на новия си съюзник със средствата на дипломацията. Така ок. края на 862 и началото на 863 се оформят два враждебни лагера: от една страна, Германия и Б-я, а от друга — В. М., Византия, а вероятно още Сърбия и Хърватско. Участието на Карломан във втората групировка е доста съмнително, тъй като въпреки враждата му с Лудвиг, не е ясно дали той е в някакво съглашение с Ростислав. През авг. 864 немският владетел се среща в Тулин с бълг. княз Борис и като заздравява съюза си, прекосява Дунав и нахлува във владенията на Ростислав. Моравският княз е обсаден в крепостта Девин. Тези обстоятелства го принуждават чрез васална клетва да признае върховенството на немците. Фулденският летописец обвинява Ростислав, че не изпълнява обещанията си, но Ростислав едва ли е имал намерение да спазва васалните отношения.

На този политически фон на остри противоречия с Германия започва *Моравската мисия* на братята Кирил и Методий. Осъществяването на Кирило-Методиевото дело сред западните славяни превръща тази мисия в съществен елемент от политиката на В. М. срещу немската феодална агресия. Слав. писменост и култура укрепват и извисяват народностното съзнание на моравците. Слав. народностно съзнание на населението във Великоморавската област, включително и на чехите, ограничава немското културно проникване в Средното Подунавие. Много важна реална последица от мисията е формирането на независим моравско-панонски архидиоцез през 870. В това отношение искането на Коцел за независима църква е

Позлатена сребърна кутия за реликви във вид на книга от Микулчице

посрещнато с благоразположение от папството, тъй като Рим току-що е загубил борбата с Цариградската патриаршия за влияние в Б-я. Немските епископи и феодали вероятно се досещат за намеренията на слав. владетели — на тях може би им е известно писмото на папа *Адриан II* от 869, донесено от Методий при завръщането му от Рим и адресирано до Коцел, Ростислав и до нитранския княз *Светополк*. С това писмо фактически се узаконява дейността на Кирил и Методий в Моравия и Панония, което е съществена предпоставка за изграждане на независим от немската йерархия диоцез. Не е било трудно да се открият политическите последици от извоюването на тази независимост и затова още през 869 отношенията между Моравия и Германия се изострят. Въпреки че е положил васална клетва, Ростислав с оглед дейност-

Обици от Микулчице, VIII в.

та на братята провежда самостоятелна политика, като избягва поводите за военно вмешателство от страна на немците. Лудвиг Немски има и доста грижи около неуреденото вътрешнополитическо положение на своята държава. През 864 Карломан избягва от затвора, където е задържан след поредния метеж против баща си. През следващата година, както съобщава фулденският летописец, управителят на Панонската марка Веринхар е обвинен от кралската курия, че подстрекава Ростислав против краля. Но няма никакви сведения, че моравският княз се е оставил да бъде увлечен в борба за чужди интереси. По същото време Лудвиг, помалък син на Лудвиг Немски, е недоволен и се бунтува против него, а Веринхар иска да си върне предишните владения и ранг. През 866 на Ростислав е предложено да нападне баварците, за да бъде ангажиран Лудвиг Немски, и по този начин метежниците да имат свобода на действие. Но кралят разбира за заговора на синовете си и като поверява на Карломан отбраната срещу моравците, сам се отправя против втория си син, като го принуждава към подчинение. Няма данни обаче, че моравският княз се намесва в тази междуособица, въпреки че има изгоден случай. Едва през 868 се идва до посериозни гранични инциденти, повод за които може би е пребиваването на каринтийския граф Гундакар в Моравия. Той е свързан с Карломан още от 861 и след неуспешните заговори трябва да бяга. Тази погранична война в 868 обаче, както съобщава бертинският летописец, се оказва неуспешна за немците, „с никаква или с малка полза" за тях. Но инцидентите, както и нахлуванията на чехите в Бавария и на лужишките сърби в Тюрингия дават необходимия повод за широки военни настъпателни действия против среднодунавските и средноевроп. славяни през 869. Причините за изостряне на военнополитическите отношения са именно в стремежа на Ростислав към провеждане на независима външна политика, към извоюване на независимост в църковната сфера, а всичко това е достижима политическа реалност в тогавашния момент.

През авг. 869 против славяните се отправят три армии. Срещу лужишките сърби от Тюрингия и Саксония потегля Лудвиг, вторият син на крал Лудвиг Немски. Карломан има за цел да нападне от Бавария владенията на Светополк, т.е. словашка Нитра, а самият крал трябва да се отправи против Ростислав. Но неочаквано Лудвиг Немски заболява тежко в Регенсбург (дн. във ФРГ) и мястото му заема третият му син Карл, все още млад и неопитен във военното дело. Най-успешно завършва походът на втория кралски син Лудвиг. Карл, след като не среща особена съпротива, прониква дълбоко в територията на Моравия. Той достига до силно укрепен град, който му се вижда необичаен, „неизразим", т.е. той няма достатъчно сили, за да го обсажда. След като опустошава околностите, Карл се връща в Германия. Ростислав не е победен, дори може да се смята, че формалният васалитет е отхвърлен.

В началото на 870 обаче вследствие вътрешна междуособица в Моравия Германия успява да получи превес. Могъщият нитрански княз Светополк, движен от користно желание за власт, се сближава с Карломан, който предишната година е опустошавал неговите владения. Извършвайки преда-

телство, Светополк по време на лов устройва засада, хваща и предава на Карломан своя чичо Ростислав, който е отведен в Бавария, обвинен в предателство и осъден на смърт. Но тази присъда е отменена и той бива ослепен. Така завършва държавническата дейност на този далновиден моравски владетел. Политическите му схващания, основани на верен усет за съотношението на силите в Средна Европа, са основата, върху която започва началната реализация на Кирило-Методиевото дело. С отстраняването му от власт завършва важен етап във възходящото разпространение и развитие сред срединодунавските славяни на слав. писменост и култура, чрез които великоморавската държава се противопоставя на немското идейно-политическо проникване.

Светополк залага на друго политическо кредо. Той е неправолинеен, готов на всякакъв обрат в отношенията с Германия и във вътрешнополитическия живот. Това подсказва, че за разлика от своя предшественик той няма обща политическа концепция, а като разчита предимно на съюза с немците, се старае да задържи властта при сложни обстоятелства. Тази насока в неговата политика влиза в противоречие с традицията от времето на Ростислав за съпротива срещу немската агресия, традиция, която е популярна не само сред аристокрацията, но и сред широките слоеве от населението. Това отслабва до голяма степен вътрешната хомогенност на великоморавската държава.

През 870, след второто си пътуване до Рим, Методий се връща при Коцел като моравско-панонски архиепископ в обновената от папството някогашна Сремска метрополия. Промените в политическата обстановка не могат да не засегнат и църквата. По това време Ростислав е арестуван, Карломан „урежда отношенията в Моравия според своите желания", а и ограбва княжеското съкровище. Методий вероятно отива в Моравия с оглед административното устройство на новата църковна единица, но там е арестуван и незаконно осъден от немските епископи и Карломан. Слав. първоучител се държи достойно, но е затворен в Бавария, където прекарва две и половина години при трудни условия. Светополк, който държи на добрите си отношения с немците, не се намесва. Немските феодали обаче искат да подчинят напълно моравците и през 871 без някаква причина Светополк е обвинен в измяна и арестуван. За момент В. М. престава да съществува дори като васално на Германия княжество, с нейното управление се занимава източното маркграфство. Това положение обаче не се задържа дълго. В Моравия избухва въстание начело със свещеника Славомир. Пред опасността да загубят всичко, немците са принудени да освободят Светополк и заедно с двамата маркграфове на Източната марка да го изпратят в страната срещу въстаналите. Достигайки до силно укрепения град, може би същия от времето на Ростислав, под предлог за преговори Светополк влиза в крепостта, а баварската войска се разполага спокойно на лагер. Бившият моравски княз, разбирайки намеренията на Карломан за пълно поробване на страната, преминава към въстаниците. Скоро баварският лагер се оказва обкръжен от всички страни. Повечето немци са избити, мнозина — пленени, а съвсем малко от тях успяват да избягат. Между падналите в сражението са и двамата управители на Източната префектура. Светополк, идвайки отново на власт, е принуден да се върне частично към традиционната политика на Ростислав с оглед дори само на вътрешнополитическата обстановка. Започват военни стълкновения с Германия. Те са с променлив успех, но везните се накланят повече в полза на моравците, които се сражават против чужд нашественик. През май 872 е разбита изпратената от Тюрингия и Саксония войска, която трябвало да помогне на Карломан. Карломан успява да проникне към укрепения град на моравците (може би столицата *Веле-*

град), опустошава околностите, но не постига нищо повече. Тази военна експедиция, извършена с кораби по Дунав, не дава очаквания резултат. Светополк напада неочаквано баварците, които охраняват корабите на брега на Дунав. Голяма част от тях са избити, други се издавят в реката. Спасява се само регенсбургският епископ Ембрихо с неколцина свои хора. Военните стълкновения приключват с Форхаймския мир (874). Светополк обещава да спазва васалните задължения към Германия и да плаща годишен данък. Този мирен договор не бива да се оценява съвсем негативно. Той е естествен резултат от политиката на моравския княз, но В. М. запазва вътрешната си автономия, която би могла да се укрепи.

Тези събития са истор. фон, на който папа *Йоан VIII* предприема енергични мерки за освобождаване на Методий. Случаят с Методий накърнява интересите на папската курия — баварската църква се опитва да докаже своите права върху Панония, основавайки се на примата си в споменатите т. нар. „панонски" християнски мисии. Папата успява да се наложи и Методий е освободен, като е възстановен архиепископският му сан. Но неговата дейност вече протича при много по-трудни условия, отколкото по времето на Ростислав. Светополк все повече, особено след смъртта на Лудвиг Немски в 876, се сближава с немската йерархия. Това дава условия за проникване на немското духовенство, за разпространение на латинизма във В. М. А църковният глава на Моравия трябва да провежда независима политика, за да отстоява заветите на своя брат. В това отношение той е могъл да търси привърженици сред слав. духовенство, т.е. сред своите и на Кирил ученици, и отчасти в папската курия, която не е заинтересована от прекомерно усилване на немската църква. При тези обстоятелства, когато Светополк с непоследователната си политика предизвиква вътрешноцърковни неразбирателства, с които не може да се справи сам, Методий трябва да отиде отново в Рим през 879, за да отговаря пред папата на клеветите на немското духовенство. Обвиненията в отклонение от основни догми на християнството са само повод за нападки срещу слав. богослужение, срещу независимостта на Моравската църква. Отпътуването си до Рим Методий се връща през 880 оправдан. Но делото на слав. писменост в Средна Европа е вече обречено на гибел. Вътре в страната то има яростни противници, един от които е и нитранският епископ *Вихинг*. След смъртта на моравско-панонския архиепископ (6 апр. 885) те жестоко се разправят с последователите на слав. първоучители.

С течение на времето Светополк успява да разшири твърде много границите на великоморавската държава. Но тя, за разлика от времето на Ростислав, няма вече онази вътрешна хомогенност. Ядрото на тази империя е същинска Моравия. На юг тя достига дълбоко в днешна Австрия, на изток обхваща почти цяла Северна Унгария (със Словашко), стига и отвъд р. Грон, като по течението на р. Тиса е в допир с Б-я. От 874 на запад и северозапад е присъединена Чехия, като в границите на В. М. влиза и значителна част от лужишките сърби до реките Одер и Сала и се достигат саксонските покрайнини. На север, както разказва гл. 11 на ЖМ, след успешна война с неизвестен вислянски княз, е присъединена Краковската област (вж. *Вислянско княжество*).

В началото на 80-те г. Светополк се намесва във вътрешните междуособици на Германия, по-специално на Източната марка. Той взема страната на новия маркграф Арибо срещу наследниците на загиналите в Моравия в 871 маркграфове — Енгелшалк и Вилем. През 882, прекосявайки Дунава, моравският княз предприема голяма военна експедиция срещу владенията на Веринхар, втория син на Енгелшалк. Избягалият Арибо се връща във владенията си. Това предизвиква недоволството на Арнулф Баварски, който вла-

Коланен край от Микулчице, IX в.

дее Панония и Каринтия. От своя страна и Светополк подозира Арнулф, че подклажда нападенията на българите против неговите югоизточни владения. Войната става неизбежна. През 883 моравският княз нахлува в Панония и я опустошава „като вълк". През следващата година той отново нахлува там, за да „похити по вълчи начин каквото е още останало". Вследствие на тази война Германия загубва всичките си владения в Панония на изток от р. Раба. През 884 с имп. Карл III е сключен мирен договор, според който Светополк се задължава да не напада повече империята. През 885 е сключен мир и с доста самостоятелния Арнулф.

През 887 Арнулф (извънбрачен син на Карломан) става владетел на Германия. Но отношенията между двете държави още дълго време са спокойни. През 890 папа *Стефан V* настойчиво моли моравския княз да подтикне Арнулф към поход в Италия, където папата има нужда от неговата помощ. Това може би е и поводът за срещата на немския крал и Светополк през 890, на която Арнулф признава върховенството на моравците над Чехия. Арнулф обаче трудно се примирява със загубата на почти цяла Панония след войните в 883—884. Но да предприеме военни действия през 890 му пречат вътрешни размирици — стълкновението с извънбрачния син на Карл III — Бернард. През 891 изпраща посланици в Моравия с намерение да се срещне с моравския княз и да ревизира договора от 885. Този път му попречват нападенията на норманите на западната граница. Едва в 892 немският крал се отправя към Източната марка, но на определената среща Светополк не идва. През юли 892 е предприета военна експедиция против Моравия. Както обикновено, нанесен е и страничен удар

Молбата на княз Ростислав до имп. Михаил III. Пространно житие на Методий. Препис в Успенския сборник от XII—XIII в.

върху Чехия. Въпреки че немците почти цели четири седмици опустошават страната, решителен превес не е постигнат. Походът против Чехия се проваля — на 13 юли 892 загива войнственият вюрцбургски епископ Арно. През септ. същата година немският владетел изпраща посолство в Б-я за възобновяване на предишното приятелство и за ново спиране на износа на сол за Моравия. През следващата година войната продължава без особен успех за двете страни. В 893 при немците избягва старият противник на Методий, нитранският епископ Вихинг. Знаейки, че той познава отношенията в Моравия и политическите намерения на княза, Арнулф го прави свой канцлер. През 894 след повече от двадесетгодишно управление умира Светополк. Въпреки своята непоследователност и авантюризъм, особено що се касае до вътрешните отношения, той успява да изгради обширна държава и да отбие натиска на Германия. В. М. е разделена между неговите синове, но върховенството запазва най-старият от тях — Моймир II. Въпреки старанията си, този владетел не успява да запази наследеното от баща си. Най-напред може би отпада Панония (в 896 тя се владее от Арнулф). Веднага след смъртта на Светополк Моймир II сключва мир с немците поради нарастващата опасност от маджарите — през 894 те извършват опустошителен набег в Панония. През 895 отпада и Чехия. На сейма в Регенсбург двамата чешки князе Спитигнев и Витислав (Вратислав?) полагат васална клетва пред императора (през февр. 896 Арнулф бил увенчан с императорската корона). Вътрешните междуособици още повече отслабват В. М. — Моймир II трябва да утвърди властта си в борба против своя брат Светополк, който открито минава на страната на немците при подготвяния от Арнулф поход против Моравия и след неуспешния му завършек трябва да бяга. В 899 Моймир II се намесва в междуособицата на Арнулф с Изанрих, син на маркграфа на Източната марка Арибо. След като Изанрих е обкръжен и пленен, той избягва в Моравия и с помощта на Моймир II възвръща владенията си. Смъртта на Арнулф (8 дек. 899) попречва на контрадействията от страна на немците. Моравският княз се опитва да обнови самостоятелността на Моравската църква, останала без църковен глава след бягството на Вихинг. Папа Йоан IX изпраща в страната трима свои легати начело с архиепископ Йоан. Тяхната дейност вероятно предизвиква съставянето на протестното писмо на Баварската църква от 900. В него се „доказват" истор. права на Пасау върху Моравия. През същата година се идва до ново военно стълкновение с Германия, опасността от страна на маджарите обаче налага бързо да се сключи мир през следващата година. Но вече е късно. Номадите маджари, които преди това заемат Панония, през 907—908 унищожават напълно слав. държавна формация в Средна Европа. Около 906 загива и Моймир II. С ма-

джарското завоевание е ликвидирана възможността за културни и политически контакти между западните и южните славяни, което впоследствие има негативно значение и за двете групи славяни. Непрекъснатите военни стълкновения с Германия изтощават силите на Великоморавското княжество. Тези сблъсквания имат и друга отрицателна страна — те не позволяват да се избистри напълно вътрешната социална и държ.-административна структура, В. М. вероятно остава на стадия на конфедерация на няколко държ. образувания. Това се отнася и за същинска Моравия, където етническите процеси не могат да се развият достатъчно — дори в 870 нитранският княз има значителна автономия и власт, която му позволява да се противопостави успешно на върховния княз. Тези етнически и социално-политически условия в Средна Европа улесняват унгарското завоевание.

Лит.: Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae. 1. A. Bocek. Olomouc, 1836, 235p.+ 62 tabl.; Dudík B. Mährens allgemeine Geschichte. 1. Brünn, 1860, 402 p.; Dudík B. Dějiny Moravy. 1. Praha, 1875, 290 p.; 2. Praha, 1875, 476 p.; Bretholz B. Geschichte Mährens. 1., 1. Brno, 1893, 360 p.; Bretholz B. Dějiny Moravy. 1., 1. Brno, 1896, 14+352 p.; Novotný V. České dějiny. 1., 1. Praha, 1912, p. 285+436; Červinka J. Slované na Moravě a Říše velkomoravská. Brno, 1928, 390 p.; Mikkola J. Samo und sein Reich. — ASPh, 42, 1929, p. 77—97; Zlatarski V. Vel'ká Morava a Bulharsko v IX. storočí. — In: Říša Vel'komoravská. Praha, 1933, p. 275—288; Dekan J. Príspevok k otázke politických hraníc Vel'kej Moravy. — Historica Slovaca, 5, 1947, p. 198—211; Grafenauer B. Novejša literatura o Samu i njeni problemi. — Zgodovinski časopis, 4, 1950, p. 151—169; Dekan J. Začiatky Slovenských dejín a Říša Vel'komoravská. Bratislava, 1951, 187 p.; Dekan I. Začiatky Slovenských dejín a Říša Vel'komoravská. — In: Slovenské dějiny. 2. Bratislava, 1951, 192 p.; Ratkoš P. K otázce hraníce Vel'kej Moravy a Bulharska. — Historický časopis, 3, 1955, p. 206—217; Havlík L. K otázce národnosti na území Velké Moravy. — Historický časopis, 5, 1957, p. 493—503; Žástěrova B. Avari a Slované. — In: Vznik a počátky Slovanů. 2. Praha, 1958, p. 19—54; Havlík L. Moravané v údajích franko-bavorského Descriptia. — Historický časopis, 7, 1959, p. 282—289; Havlík L. Územní rozsah Velkomoravské říše v době posledních let vlády krále Svatopluka. — Slovanské študie, 3, 1960, p. 9—79; Ratkoš P. Vel'komoravská říša. — In: Dějiny Slovenska. 1. Bratislava, 1961, p. 85—118; Bulín H. Z diskuse o počatcích Velkomoravské říše. — Slavia occidentalis, 22, 1962, 67—113; Dittrich Z. Christianity in Great Moravia. Groningen, 1962, 316 p.; Poulík J. Staří Moravané budují svůj stát. Gottwaldow, 1963, 301 p.; Havlík L. Velká Morava a Franská říše. — Historické študie, 8, 1963, p. 129—180; Vaněček V. Souvislost Velké Moravy se slovanským svazem Samovým? — Právněhistorické studie, 9, 1963, p. 211—227; Böhm I. Vznik feudalismu a Velkomoravský Stát. — In: Československá vlastivěda. 2. Dějiny. 1. Praha, 1963, p. 107—127; Vavřínek V. Die Christianisierung und Kirchenorganisation Grossmährens. — Historica, 7, 1963, p. 5—56; Havlík L. Velká Morava a střednoevropští Slované. Praha, 1964, 490 p.; Ratkoš P. Pramene k dejinám Vel'kej Moravy. Bratislava, 1964, 459 p. (2 изд. 1968); Havlík L. O politických osudech a zahraničních vztazích státu a říše Moravanů. — In: O počiatkoch slovenských dejín. Bratislava, 1965, p. 104—140; Havlík L. The Relationship between the Great Moravian Empire and the Papal Court in the Years 880—885. — Bsl, 26, 1965, p.100—122; Magna Moravia (Opera Universitatis Purkynianae Brunensis. Facultas philosophica, 102). Praha, 1965, 640 p.; Magnae Moraviae Fontes historici. 1. Annales et chronicae (Opera Universitatis Purkynianae Brunensis. Facultas philosophica, 104). Pragae-Brunae, 1966, 388 p.; 2. Textus biographici, hagiographici, liturgici (Opera Universitatis Purkynianae Brunensis. Facultas philosophica, 118). Brno, 1967, 360 p.; 3. Diplomata, epistolae, textus historici varii (Opera Universitatis Purkynianae Brunensis. Facultas philosophica, 134). Brno, 1969, 470 p.; 4. Leges textus iuridici. Supplementa (Opera Universitatis Purkynianae Brunensis. Facultas philosophica, 156). Brno, 1971, 453 p.; 5. Indices (Opera Universitatis Purkynianae Brunensis. Facultas Philosophica, 206). Brno, 1977, 192 p.; Grafenauer B. Slovansko-nemska borba za Srednje Podonavje v 9. stoletju. — In: Hauptmannov sbornik. Ljubljana, 1966, p. 37—76; Das Grossmährische Reich. Tagung der wissenschaftlichen Konferenz des Archäologischen Instituts der Tschechoslowakischen Akademie der Wissenschaften. Brno—Nitra, 1—4. 10. 1963. Praha, 1966, 443+ 16 p.; Avenarius A. K otázke polohy a vzniku Samovej říše. — Historické študie, 13, 1968, p. 177—200; Havlík L. K otázce nomenklatury pramenů o Velké Moravě — ČMM, 90, 1971, p. 10—22; Boba I. Moravia's History reconsidered a reinterpretation of medieval sources. The Hague, 1971, 167 p.

Георги Сотиров

ВЕЛЍКИЙСКА ЕПИСКОПЍЯ — вж. *Епархия на Климент Охридски.*

ВЀЛЧЕВ, Велчо (15. VI. 1907) — бълг. литературен историк. Роден във Враца. Основно и средно образование получава в родния си град. Завършва слав. филология в Софийския унив. (1934). Учителствува в Кърджали, Пловдив и София (1936—1943). Доц. (1943) и проф. (1947). Специализира руска литература в СССР, чете лекции по старобълг. и възрожденска литература в Моск. унив. (1946—1947). Зам.-декан на Филологическия фак. и зам.-ректор на Софийския унив. (1948—1953). Основател и организатор на специалността руска филология. Ръководител на Катедрата по руска и съветска литература (1945—1965). Завеждащ Секцията по руска и съветска литература и руско-бълг. и съветско-бълг. литературни връзки в Инст. за литература при БАН (1948—1965). От 1945 е член на редколегията на сп. „Език и литература". Участвува като автор и редактор в т. 1 (1962) от 4-томната „История на българската литература", изд. на БАН.

Работи в областта на старата бълг. и възрожденската литература, руската и съветската литература и руско-бълг. литературни връзки. Проявява траен интерес към старобълг. култура, по-специално към делото на Кирил и Методий. В статията „Славянският дух в пространните животописи на Кирил и Методий" (1938) и в монографията „Константин-Кирил и Методий в старобългарската книжнина" (1939) разглежда делото на първоучителите като основополагащо за слав. и бълг. култура. Като следва принципа на историзма, изследва предимно неговата културно-истор. страна. За В. Кирил и Методий са преди всичко изразители на културното самоопределение на славянството, борци за утвърждаване на слав. етнос през ранното Средновековие. В. обръща особено внимание на ролята и значението на Кирило-Методиевото дело

Велчо Велчев

на бълг. почва, като си поставя задачата да проследи възприемането и развитието на неговите традиции от IX до XVIII в., но изпълнява тази задача само за периода на Първата бълг. държава — с оглед на творчеството на *Климент Охридски, Константин Преславски, Йоан Екзарх, Черноризец Храбър.* При изследването на старобълг. паметници, отразяващи личността и делото на слав. просветители, В. прилага литературоведски подход, различен от подхода към съвременната литература. Според него в зависимост от господствуващия през епохата средновековен мироглед, който определя и специфичните принципи на изобразяване на действителността, по особен начин се изграждат и образите на героите. Във връзка с това въвежда и категорията „образ на разказвача", който писателите усвояват в своето повествуване, проследява съчетанието на традиционност и творчество, което авторите проявяват, като подчиняват обективните истор. факти на своите литературни задачи, и др. В. поставя изграждането на образите и в зависимост от жанра на произведението — житие, похвално слово, стихотворна възхвала, полемична апология. Той привлича свои

наблюдения и доказателства за Климентовото авторство на ЖК и ЖМ.

От последователите на първоучителите В. отделя особено внимание на Черноризец Храбър. В работите си „Черноризец Храбър като риторик" (1938), „Към идейно-творческата проблематика на „Сказание о писменехь" от Черноризец Храбър" (1961) и „Храбровото сказание „За буквите" — защита и възхвала на българската и славянската култура" (1979) внася нови нюанси по въпроса за времето на написването на произведението, прави опит да разкрие личността на писателя и светогледа му, риторическите му похвати, жанровата природа на произведението. В друга своя работа В. подчертава, че не е доказано съществуването на развито предкирилово писмо у славяните.

Нов етап в заниманията на В. е студията му „Делото на Константин-Кирил Философ в историята на културата" (1971). В нея се разглежда и оценява личността на Константин Философ не като литературен образ, а като истор. деятел в контекста на общоевропейския живот, говори се за формирането му във Византия в период на засилен интерес към античната мисъл. В. поддържа възгледа, че слав. азбука е създадена от Кирил и Методий във *Витиния* (манастира „Полихрон") в 855. Като се проследяват основните етапи в дейността на Кирил, обръща се особено внивнимание на Моравската мисия, на борбата му за утвърждаване на славянството чрез свое писмо, литературен старобълг. език и писменост при диспутите във Венеция и Рим, като се изтъква, че доводите му имат и принципиално значение за обосноваването на народността като истор. категория, формираща се през ранното Средновековие. Специално място авторът отделя на *философските възгледи на Кирил*, на школовката му не само у отците на църквата, но и в традициите на античната философска мисъл, като подчертава влиянието в неговия светоглед на неоплатоническите схващания на *Дионисий Ареопагит*: чрез Константин Философ Дионисий Ареопагит оказва въздействие и върху *Йоан Екзарх*, намира място и в *Изборника от 1073* Направен е опит да се определи мястото както на цялостното дело на Константин-Кирил, така и на философските му възгледи в рамките на виз., арабската и западноевроп. мисъл през неговата епоха, като се покаже световното му значение.

В. изследва апокрифната и антифеодалната литература в Б-я и борбата срещу нея. В студията „Социална структура на България през X в. според Беседата на Презвитер Козма" (1945, на руски език 1948) разкрива класовото разслоение по това време, установяването на феодални отношения и съпротивата срещу тях от страна както на вече закрепостените, така и на още свободните селяни. Тези слоеве стават главна социална опора на богомилството, в което В. вижда специфично бълг., социално по съдържание и религиозно по форма антифеодално движение, придобило широко разпространение и влияние, а не „чуждо семе на българска земя", както го определя Й. *Иванов*. На същата тематика са посветени и работите „Презвитер Козма — борец срещу богомилството и изобличител на феодалното общество" (1979) и „Богомилската книжнина — израз на народната съпротива срещу феодалния строй и на народните мечти за друг живот" (1979), в които при разглеждането на произведенията отново е приложен литературоведски подход.

Съч.: Славянският дух в пространните животописи на Кирила и Методия. — Славянски глас, 31—33, 1937—1940, 1—6, с. 6—15; Константин-Кирил и Методий в старобългарската книжнина. Първо българско царство. С., 1939, 167 с.; Към идейно-творческата проблематика на „Сказание о писменех" от Ченоризец Храбър. — ИИЛ, 11, 1961, с. 5—30; История на българската литература. 1. Старобългарска литература. С., 1962, с. 141—153, 221—241, 326—344; Делото на славянския просветител Константин-Кирил Философ в историята на културата. — ККФ 2, с. 215—250; От Константин-Кирил Философ до Паисий Хилендарски. С., 1979, 290 с.; „Прогласът към Евангелието" — възвестяване на културното

самоопределение на славянския етнос. — ЕЛ, 28, 1983, 4, с. 17—34.

Лит.: Иванов Д. — МкП, 12, 1940, 3, с. 137—140; Петканова Д. Нови изследвания върху Черноризец Храбър. — ЕЛ, 17, 1962, 5, с. 87—88; Краткая литературная энциклопедия. 1. М., 1962, колона 892; Берков П. Н. Personalia В. Велчев. — Русская литература XVIII века и славянские литературы. Л., 1963; Русакиев С. В. Велчев на 60 години. — ЕЛ, 22, 1967, 3, с. 108—112; Речник на българската литература. 1. С., 1976, с. 214; Конев И. Плодотворно участие в славистичната и българската наука. — ЕЛ, 32, 1977, 3, с. 87—91.

Константин Мечев

ВЀЛЧЕВА, Боряна (19. V. 1932) — българ. езиковедка, специалистка по старобълг. език и история на българ. език. Родена в София. Завършва гимназия в София (1951) и българ. филология в Софийския унив. (1956). От 1956 работи в Инст. за българ. език при БАН — отначало в Секцията за българ. диалектология, след това в Секцията за история на българ. език. През 1970 защищава кандидатска дисертация на тема „Показателни местоимения и наречия в новобългарските паметници от XVII и XVIII в." Старши научен сътрудник от 1974. От 1980 е секретар на комисията за ръкописи към Международния център по балканистика (CIBAL). През 1971/72 е преподавател по българ. език в унив. в Сиатъл — щат Вашингтон, САЩ. Специализира кирилска палеография в СССР (1963) и фонология в САЩ (1976).

В. работи в областта на българ. истор. морфология и фонология, българ. диалектология, историята на българ. книжовен език до XIX в., глаголическата и кирилската палеография. В центъра на нейните изследвания са проблемите на българ. истор. диалектология. Пътищата за системна работа по тези проблеми според В. имат три изходни точки: изследване на старобълг. глаголически и кирилски правописни системи и разработване на методи за точна локализация и датировка на българ. ръкописи; проучване на ранните новобълг. паметници от XVII и XVIII в., като въз основа на системно свързани факти се реконструират диалектни диференциации, които да се локализират и съпоставят със съвременните; проучване на съвременните българ. говори в съпоставка с установените данни за развоя на езика. На първата задача са посветени изследванията ѝ върху старобълг. азбуки и старобълг. и среднобълг. типове правопис до XIV в. В. се стреми да установи първоначалния състав на глаголицата, гласежа на глаголическите и кирилските букви; занимава се с проблемите на *абецедарите*; проследява развоя на глаголическите и кирилските графически и правописни системи в тяхното взаимодействие; прави ново разчитане на късната глаголица в първия почерк на Охридския апостол от XII в., и др. Според В. кръглата глаголица заедно с втория тип глаголическа графика (с ⱄ за ⱘ) възниква в източнобълг. книжовен център. В първоначалната глаголица ⱄ е буква за веларна назална съгласна, а ⱁ — за предна ниска гласна, близка по гласеж до ѣ. Промените ѣ → ⱘ и ⱁⱄ → ѫ тя разглежда като част от цялостен процес на изменение на предните гласни в задни след меки съгласни и j. Този процес според нея е проведен неравномерно в българ. говори и е създал ранни диалектни диференциации, отразени в глаголическите и кирилските старобълг. и среднобълг. правописни системи. Именно като проява на тази обща тенденция В. разглежда и смесването на носовките (ѧ — ѫ) в част от българ. говори. Замяната ѫ/оу обяснява със замяна на сонорните велари [ŋ] и [w] в определени дифтонгични съчетания. В. възразява срещу опитите да се тълкува глаголическата буква ⱆ като корелативна по гласеж на ⱂ. Смята ⱆ за буква с първоначален гласеж [ш'ч'] с място между крайните букви в азбуката. Използувайки съвременни методи на анализ, предлага нов модел на развоя на старобълг. вокална система без посредничеството на традиционно приемания „вторичен ер" (гласна, за която

се смята, че на даден етап е обединявала ѧ, ѫ, ь, ъ). Графическите и правописните системи В. разглежда в два аспекта — като отражение на народния език в неговото териториално разнообразие, намерило отражение в нормата на книжовните средища, и като явление на книжовния език. Склонна е да търси живия език от старобълг. и среднобълг. епоха не толкова в грешките на преписвачите, колкото в системно свързани явления на графиката и правописа. Смесването на правописни особености и глаголическо-кирилските взаимоотношения, отразени в писмената практика, интересуват В. особено живо. В този аспект тя разглежда графиката и правописа на редица паметници (Супр. сб., Рилските глаголически листове, Асем. ев., Добромировото евангелие, Стаматовото евангелие, Охридския апостол и др.). В кирилското писмо до XIV в. В. вижда два типа начертания на буквите, единия от които свързва с официалната кирилица и младия грц. унциал, а другия — с т. нар. народни почерци, виз. провинциално писмо и глаголицата.

Голяма част от изследванията на В. са посветени на ранната новобълг. писменост от XVII и XVIII в. Нейния език тя определя като „ранен новобълг. книжовен език", чиито норми следват старобълг. и среднобълг. традиция. Приемствеността в книжовно-езиковата норма В. вижда в традиционния правопис и запазването на старата книжовна лексика. В граматичната система на паметниците от XVII и XVIII в. (главно дамаскините) тя установява диалектни разлики; по материал от формите на показателните местоимения и наречия възстановява ранни новобълг. диференциации, които съпоставя със съвременните.

Съвременните бълг. диалекти интересуват В. главно с оглед на явления, чийто развой тя изследва и в паметниците — вокализма на бълг. говори, показателните местоименни форми, футурните конструкции и др. Постоянно внимание в работите си отделя на старинния солунски говор, чието отражение вижда в първоначалната глаголическа азбука — оригинално дело на Константин-Кирил Философ. В. предлага ново тълкуване на солунските форми със запазен назализъм, като възстановява техния развой с вокална назализация само в определени позиции и без т. нар. „разложен назализъм".

В. издава текста на Добромировото евангелие — преходен старобълг.-среднобълг. паметник от началото на XII в., и на неиздадената част от Стаматовото евангелие от XIII в.

Съч.: Към въпроса за изчезването на тричленната показателна система в български език. — В: Славистичен сборник. С., 1963, с. 129—139; Показателни местоимения и наречия в новобългарските паметници от XVII и XVIII век. — ИИБЕ, 9, 1964, с. 159—235; Въпроси на късната глаголица. Носовките в първия почерк на Охридския апостол. — БЕ, 16, 1966, 1, с. 3—9; Норма и традиция в българския книжовен език от XVI—XVIII в. — БЕ, 16, 1966, 2, с. 110—121; Глаголицата и школата на Климент Охридски. — Кл. Охр., с. 133—142; Из глаголическо-кирилските взаимоотношения. — БЕ, 16, 1966, 3, с. 472—476; Развойни тенденции във вокалната система на един южнородопски говор. — ЕЛ, 21, 1966, 2, с. 49—58 [Велчева Б., Т. Бояджиев]; Ръкописната сбирка на Троянския манастир. — Старобългарска литература, 1, 1971, с. 461—497 [Велчева Б., Ем. Кочева, Ст. Кожухаров]; Към въпроса за хронологията на някои промени в българските футурни конструкции. — ИИБЕ, 16, 1968, с. 363—369; Един неизвестен български дамаскин (ръкопис № 15 от библиотеката на Троянския манастир). — БЕ, 18, 1968, 2—3 с. 225—243; Названията на буквите в първите абецедари като източник на езикови данни. — ККФ 1, с. 369—373; Eine Besonderheit der Glagolica. — ZS, 14, 1969, p. 501—505; Към установяването на среднобългарските правописни типове (Стаматово четвероевангелие от XIII в.). — ИИБЕ, 17, 1969, с. 233—286; Буквите за „Х" в глаголицата. — БЕ, 21, 1971, 2—3, с. 214—217; Най-ранните абецедари като източник на езикови данни. — ККФ 2, с. 185—186; За старобългарския еров преглас. — БЕ, 22, 1972, 6, с. 544—546; Въпросът за ѱ в глаголическата азбука. — ИИБЕ, 22, 1973, с. 105—124; Добромирово евангелие. Български паметник от XII век. Подготви за издаване Б. Велчева. С., 1975, 471 с.; Към среднобългарската палеография. Ръкопис 1/12 от библиотеката на Рилския манастир. — Palaeobulgarica, 1, 1977, 3, с. 13—32; Глаголическият И-проблем и Рилските листове. — БЕ, 27, 1977, 6, с. 456—460; Phonological Parallels in

Balkan Languages. — БалкЕ, 1977, 1—2, с. 61—64; Изборникът от 1076 г. като източник на данни за историята на българския език. — Старобългарска литература, 5, 1979, с. 97—100; Праславянски и старобългарски фонологически изменения. С., 1980, 170 с.; За правописа на Супрасълския сборник. — В: Проучвания върху Супрасълския сборник, старобългарски паметник от X век. С., 1980, с. 60—65; Проблеми на глаголическата писменост. Асеманиево евангелие. — В: Константин-Кирил Философ. С., 1981, с. 167—171; Киевските листове. — Сф — С, 17, 1983, с. 231—236.

Лит.: Тот И. — StS, 22, 1976, p. 457—459; Милтенова А. — БЕ, 26, 1976, 5, с. 443—445; Nazor A. — Slovo, 27, 1977, p. 191—194; Василев В. — Старобългарска литература, 4, 1978, 126—128. Scatton E. — Palaeobulgarica, 6, 1982, 2, p. 117—119.

Ангелина Даскалова

ВЕНЕДИКОВ, Иван (10. I. 1916) — бълг. археолог. Роден в София. Завършва класическа филология в Софийския унив. (1938). Асистент (1938), уредник (1945—1950), научен сътрудник (1950—1961), старши научен сътрудник (1961—1973) в Археол. инст. с музей (дн. Инст. по археология с музей при БАН). Старши научен сътрудник (1973—1976) в Инст. по тракология. От 1976 е старши научен сътрудник в Националния истор. музей. Основната специалност на В. е античната археология и история, най-вече историята на тракийското изкуство. Едновременно с това той има трайни интереси към средновековната бълг. история: история и култура на прабългарите, Мадарския конник, прабълг. надписи, военно-административната уредба на Б-я през IX—X в.

Съч.: Новооткритият в Преслав първобългарски надпис. — ИБАИ, 15, 1946, с. 146—160; Preslav şehrinde yeni keşfedilen protobulgar kitabesi. — Belleten, 43, 1947, p. 541—557; Trois inscriptions protobulgares. — РП, 4, 1950, с. 167—187; Може ли Мадарският конник да бъде изображение на тракийския Херос? — В: Мадарският конник. С., 1956, с. 167—180; La population byzantine en Bulgarie au debut du IXe siècle. — Bbg, 1, 1962, p. 261—277; Климент Охридски и Добета. — Кл. Охр., с. 307—319; Преслав, преди да стане столица на България. — В: Преслав. 1. С., 1968, с. 39—47; Αὐλή. — ИИБЕ, 16, 1968, с. 107—113; Първият брак на Гаврил Радомир. — В: Сборник в чест на проф. Ал. Бурмов. С., 1973, с. 144—157; Легендата за Михаил Каган. — В: Преслав. 2. С., 1976, с. 179—208.

Лит.: 100 години БАН. С., 1970. 2, с. 64—66.

Иван Божилов

ВЕНЕЛИ́Н, Юрий Иванович (псевдоним на Георги Хуца) (22. IV/4. V. 1802—26. III/7. IV. 1839) — украински филолог, етнограф и историк. Роден в с. Велика Тибава, Берьозки окр., Украйна. Учи в семинарията в гр. Ужгород. Следва философия в Лвовския унив. (1822), завършва Медицинския фак. на Московския унив. (1829). Работи като преподавател в Кишиневската семинария, като лекар в Московската военна болница и като частен учител. Изучава много езици (включително грц., лат., румънски, унгарски, турски). Член на Общество истории и древностей российских (1833). Умира в Москва.

През 1823 В. се установява в Кишинев, където се сближава с генерал И. Н. Инзов (1768—1845) и с местни бълг. емигранти. Българите му правят силно впечатление и В. започва да проучва бълг. история. През 1829 излиза от печат първата част на труда му „Древние и нынешние болгаре", който заема важно място в историята на Бълг. възраждане. Благодарение на тази научна изява през 1830 В. получава парична помощ от Руската АН и посещава Североизточна Б-я (Добруджа). Въпреки редица трудности събира важни етнографски и истор. материали, слуша бълг. език в естествена среда. Важна съставна част на събраното истор. градиво са народните песни и редица грамоти от Влахия на среднобълг. език, издадени след смъртта на В. Неиздадена остава неговата „Грамматика нынешнего болгарского языка". Досегът на В. с Б-я и нейното книжовно наследство доукрепва и задълбочава интересите му към различни насоки на средновековната бълг. история. Съществено място в българистичните му изследвания заемат неговите идеалистически и романтически възгледи за делото на

Юрий Венелин

Кирил и Методий. Те са изложени в посмъртно напечатаната книга „Критические исследования об истории болгар“ (1849), преведена през 1853 на бълг. език от Ботьо Петков. Съгласно разбиранията на В. Кирил и Методий превели богослужебните книги на бълг. език в самата Б-я, където били на служба при бълг. княз Борис-Михаил (852—889). Слав. писмо било уредено преди 861—862. Великоморавско пратеничество в Цариград според В. не е имало. Той смята, че ЖК и ЖМ са късни, латински ориентирани, исторически недостоверни разкази. Такива са и папските писма, свързани с Кирило-Методиевото дело. Въз основа на всичко това В. намира, че Й. *Добровски* и А. Л. *Шльоцер* са допуснали в своите тълкувания на кирило-методиевските въпроси много грешки. Той посочва, че през IX в. Б-я е първостепенна европ. политическа и културна сила и Константин-Кирил Философ е дълго време неин културен наставник — своеобразен тогавашен „министър на културата“ (израз на В.). За двете слав. азбуки В. пише следното: „Всички са обладани от нелепата мисъл да установят изобретателя. . . Нравствено и физически такъв изобретател е невъзможен.“ Той смята, че при съществуването на една слав. азбука не е било нужно да се съставя втора, нито пък изобретателят „да учи другите и да урежда училища за своя сметка“ („Древние и нынешние болгаре“, 2, с. 177—179). Подобни становища са необосновани и те са причина за отрицателната оценка на В. *Ягич* за В. в „История славянской филологии“ (1910).

Съществено в научното творчество на В. обаче не са неговите увлечения, а фактът, че той се отнася към поробения бълг. народ с искрена симпатия и съчувствие, подчертава връзката между Кирило-Методиевото дело и Б-я, близкото родство и истор. и литературната взаимност между българи и руси, изтъква голямата роля на бълг. писменост и култура в историята на руския народ. В това отношение той продължава извършеното от изтъкнатия сла-

КРИТИЧЕСКІЯ ИЗСЛѢДОВАНІЯ
ОБЪ
ИСТОРІИ БОЛГАРЪ
Ю. И. ВЕНЕЛИНА.
съ прихода Болгаръ на Оракійскій полуостровъ до 968 года, или покоренія Болгаріи Великимъ Княземъ Русскимъ, Святославомъ.
изданныя на иждивеніи Болгарина
И. Н. Денковаго.
МОСКВА.
1849.

вист К. Ф. *Калайдович*. Схващанията на В. имат голямо научно и обществено отражение в историята на Бълг. възраждане. Името и делото му оставят дълбоки следи в Б-я, защото са един от стимулиращите фактори в патриотичната дейност на бълг. интелигенция.

Съч.: Древние и нынешние болгаре в политическом, народописном и религиозном их отношении к россиянам. 1. М., 1829, 257 с. (2 изд. М., 1856, 281 с.); О характере народных песен у славян Задунайских. М., 1835, 118 с.; О зародыше новой болгарской литературы. 1. М., 1838, 51 с.; Влахо-болгарские или дако-славянские грамоты. СПб., 1840, 375 с.; Древние и нынешние словене в политическом, историческом и религиозном их отношении к россиянам. 2. М., 1841, 250 с.; Мысли об истории вообще и русской в частности и о времени рождения названий: греческое, латинское, немецкое, русское или гражданское, славянское или церковное письмо. М., 1847, 38 с.; Критические исследования об истории Болгар. С прихода Болгар на Тракийский полуостров до 978 года, или покорения Болгарии Великим Князем Русским, Святославом. Изд. на иждивении болгарина И. Н. Денкоглу. М., 1849, 347 с.; Избрани съчинения. (Подреди и преведе П. Динеков). Пловдив, 1938, 137 с. (2 изд. С., 1942, 143 с.).

Лит.: Априлов В. Е. Българските книжници или на кое племе собствено принадлежи кириловската азбука? Одеса, 1841, 31 с.; Априлов В. Е. Денница новоболгарского образования. 1. Одесса, 1841, 175 с.; Жизнеописание на Юрия Ивановича Венелина. Преведено от Н. Х. Палаузова. Одеса, 1851, 32 с.; Бессонов П. А. Некоторые черты путешествия Ю. И. Венелина в Болгарию. М., 1857, 40 с.; Стоянов В. Спомен за Венелина — по случай 50-годишния период от смъртта му. — ПСп, 28—30, 1889, с. 807—812; Теодоров-Балан Ал. Към историята на българския език. Българският книжовен език и правопис. — ПСп, 34, 1890, с. 511—541; Балабанов М. Отзив в България на Венелиновите писма. — СбНУ, 2, 1890, с. 285—309; Шишманов Ив. Венелиновите книжа в Москва. — БПр, 1897, 8, с. 17—46; 9, с. 36—70; 10, с. 35—51; Шишманов Ив. Критичен преглед на въпроса за произхода на прабългарите от езиково гледище и етимологиите на името „българин". — СбНУ, 16—17, 1900, с. 533—543. Попруженко М. Г. Ю. И. Венелин и неговото значение в историята на българското възраждане. — Православен проповедник, 10, 1902, 8, с. 86—92; 9, с. 102—106; Златарски В. Ю. И. Венелин и значението му за българите. — ЛБКД, 3, 1901—1902. С., 1903, с. 90—160; Стоилов Хр. П. Дейност на Венелина по българския фолклор. — ПСп, 66, 1905, с. 345—390; Гаджега Ю. Краткий обзор научной деятельности Юрия Ивановича Венелина (Гуцы). Ужгород, 1927, 44 с.; Попруженко М. Г. Ю. И. Венелин. — БИБ, 2, 1929, 2, с. 160—173; Динеков П. Юрий Иванович Венелин. Живот и дело. — В: Ю. И. Венелин. Избрани страници. С., 1942, с. 5—22; Байцура Т. Юрий Иванович Венелин. Братислава, 1968, 308 с.; Ангелов Б. Ст. Борба за делото на Кирил и Методий. С., 1969, с. 47—53; Ангелов Б. Ст. В зората на българската възрожденска литература. С., 1969, с. 159—187; Мечев К. Юрий Иванович Венелин и вопрос о национальной принадлежности Кирилла и Мефодия. — Bulgarian Historical Review, 6, 1978, 2, p. 72—85.

Константин Мечев

ВЕНЀЦИЯ до края на IX век. Историята на гр. В. (през покъсните векове от Средновековието — Венецианска морска република) представя един изключителен случай в миналото на европ. народи. Най-далечното минало на града се губи в първите столетия на н.е. и може да бъде възстановено отчасти въз основа на археол. паметници и предания, отчасти по доста оскъдни писмени свидетелства. Градът е разположен в крайния северозападен кът на Венецианския залив, с който свършва на север Адриатическо море. Една доста широка област на север, запад и изток от града бива означавана с наименованието Венето (Венецианска област). В древни истор. извори от началото на н.е. тук се споменават т.нар. енети, венеди или венети адриатически за разлика от обитаващи далеч на север, при Балтийско море, едноименни племена. Относно произхода на адриатическите венети са водени дълги спорове между учените. Несъмнено е обаче, че обитаващите тук през ранните векове на средновековната епоха венети (венеди) са били население от неслав. произход, но тяхното племенно име по-късно става общо наименование за славяните — както славини, така и анти. Това име се запазва като наименование на славяните у много народи през продължително време от Средновековието. През най-ранния период става дума за история не на едно

отделно, а на различни селища, разположени по крайбрежието и по различни по-големи и по-малки о-ви във Венецианската лагуна. Поради усилените наноси на почва, влачена от спускащите се от север реки, сушата в течение на вековете напредва в морето, така че някои селища, които се намират по крайбрежието, с течение на времето се оказват доста далеч от морския бряг.

Животът на обитаващото тук население представлява непрекъсната борба за преодоляване на твърде неблагоприятните условия на почвата и климата. Поселенията се изграждат в резултат на упорита борба с водите на морето за завоюване на късове земя, за нейното укрепяване и за отклоняване на морската стихия в канали и протоци. През епохата на т. нар. варварски нашествия, извършвани от хуни, остготи и лангобарди, населението чапуска своите селища и търси убежища по островите на лагуната, а когато заплахата отминава, се завръща обратно. Когато през 568 лангобардите в непродължително време завладяват северноиталианските, съседни на днешната Венецианска област земи, мнозина от бегълците остават в новите поселения за по-дълго време и така възникват по-големи и трайни селища.

Разположеното при делтата на р. Изонцо селище, което по-късно получава (очевидно от обитаващите наблизо слав. жители) името Гра̀до (от слав. градъ — „укрепено място“), се оформя като крепост. Жителите на разположения недалеч от това място древен гр. Аквилея, след като пострадват твърде много от разни нападатели (между другото и от хуните), потърсват убежище в това ново, много по-добре укрепено селище. Така Гра̀до се превръща не само в административен, но и в духовен център за цялата област. В старата Аквилея обаче остава да съществува внушителната катедрала и свързаното с нея голямо монашеско общежитие, често посещавано от поклонници, между другото от слав. земи. Някои свидетелства на писмени извори говорят, че когато през Средновековието пратеници или поклонници от средноевроп. и дори от балк. земи поемали пътя към Рим, те минавали през Аквилея и Гра̀до, преди да продължат пътуването към южната част на Италийския п-в. Църковният глава на Аквилея, придобивайки титлата патриарх, се установява в Гра̀до и служи като посредник във връзките с Рим. Средище на политическия живот става гр. Хераклиана при р. Пиаве, а Торчело се оформя като средище за търговски обмен.

Катедралата в Аквилея, VI в.

Именитият готски писател и политически деец Касиодор (ок. 480 — ок. 575), който живее по времето на остготския крал Теодорих Велики (ок. 474—526) оставя бегло очертана картина на лагунно поселение от онази епоха: „При вас — пише той за най-ранните жители на венецианската земя — приливът и отливът на морето откриват и покриват последователно лицето на полята. Вашите жилища на-

Храм от времето на лангобардите, VIII в.

подобяват гнезда на морски птици, които [жилища] понякога сякаш са поставени върху земя, понякога изглеждат да се люлеят върху водите... Пръснатите по протежение на вълните жилища не изглеждат създадени от природата, а единствено от човешката сръчност. Благодарение на преплетените гъвкави тръстики теренът бива скрепен и вие не се боите да противопоставяте на морските вълни тази неяка опора." Риболовът и добивът на сол от морската вода са единствените източници на средства за преживяване на населението. Връзката между отделните поселения и дори живелища се осъществява единствено чрез лодки. Към X—XI в. поселението Торчело (съществуващо и понастоящем повече като музейно средище) се издига като голям център за търговски обмен сред всички острови и островчета в лагуната; в него са издигнати внушителни църковни сгради и дворци, а водите са укротени чрез прокараните канали. Постепенно животът се съсредоточава около мястото, където по-късно е издигната базиликата, посветена на апостола св. Марко. Около неговото име се създава легендата, че той бил първият епископ на Аквилея. Когато в 828 мощите (мними или истински) на ап. Марко са пренесени тук от Александрия (Египет), култът към светеца се засилва още повече и той става общопризнат покровител на селището. В Риалто (дн. квартал на В.) установява своето седалище управител — дукс на областта. От тази титла по-сетнешните управители на града и областта получават своята титла дождове, с която стават широко известни през цялото Средновековие, когато разпростират своята власт над цялата тукашна област.

През периода VI—IX в. Източната римска империя е господствуваща политическа и военна сила не само в Европ. югоизток, но и в целия средиземноморски свят. Съответно с това политическото и икономическото развитие на В. е насочено към Цариград, като виз. правителство упражнява своето върховенство чрез посредството на Равенския екзархат. Венецианският дукс е назначаван от Цариград. Разногласията с виз. правителство, които възникват по време на иконоборческото движение, полагат начало на постепенното откъсване на В. от Цариград. Въпреки всичко обаче виз. влияние остава меродавно за цялата организация на градското управление, за титлите и длъжностите, както и за културния живот. Дождовете проявяват стремеж да превърнат своята лична власт в наследствена и по този начин да създадат истински династии, обаче това тежнение среща съпротива от страна на местната аристокрация и духовенството, вследствие на което избухват ожесточени вътрешни борби. Положението се усложнява през втората половина на VIII и началото на IX в. пред заплахата от засилената Франкска империя на Карл Велики. Създава се партия от привърженици на идеята за подчинение

под върховенството на *франките* и за откъсване от влиянието на Цариград. В 804 за дожд на града е избран първенец, привърженик на франкската партия, и скоро след това Карл Велики налага своята власт над В. Опитът на Пипин, поставен от баща си Карл Велики за крал на италийските земи (781—810), да установи тук властта си обаче остава безуспешен. Виз. имп. Константин VII Багренородни (913—959) разказва в своето съчинение „За управлението на империята" (гл. XXVIII) за възникналото остро стълкновение. След неуспешен опит чрез оръжие да подчини жителите на В. крал Пипин изпровожда при тях пратеничество с думите: „Вие сте под моя власт и попечителство, защото вие сте моя страна и под моя власт." На това искане венецианците отговарят според свидетелството на Константин VII Багренородни: „Ние желаем да бъдем служители на императора на ромеите, а не твои."

Все пак в духа на гъвкавата дипломация, която векове наред по-късно водят, венецианците отстъпват под натиска на франкския крал, сключват с него мирен договор и се задължават да му дават значителен годишен данък. Съобразно с променените съотношения на политическите сили по-късно този данък постепенно се намалява, но се запазва за доста продължително време. Константин VII Багренородни добавя, че дори и по негово време (към средата на X в.) венецианци плащат на пребиваващия в северноиталианския гр. Павия франкски управител ежегоден данък от 36 литри сребро. При подобряването на отношенията между Франкското кралство и Цариград Карл Велики през 812 признава владичеството на Виз. империя над В. и близките селища, както и над Истрия и Далмация. Това ориентиране на В. към Цариград определя за векове напред цялото нейно развитие като политическа и икономическа сила. Приемайки върховенството на по-далечния политически център, какъвто за нея е виз. столица, В. си създава възможности да запази своята независимост спрямо по-близката и затова по-опасна Франкска империя. Постепенното възмогване на В. като голяма колониална империя определя основните насоки на нейната политическа и икономическа дейност. Тъй като нейното възмогване зависи напълно от търговската дейност, за нея добрите отношения както с Изтока, главно с Виз. империя, така и със Запада били наложителни. През IX—X в. градът-република поддържа добри отношения с франкските владетели чрез сключване на приятелски договори и съглашения, чрез политически бракове и др.

Оживените отношения, които В. поддържа с Цариград и изобщо с Изтока предимно за целите на своята широко развита търговска дейност, и налагат да създаде многобройна флота. Когато по-късно вече притежава такава флота, В. се издига като голяма политическа и военна сила, която налага своето влияние в Средиземноморския басейн. Под закрилата на своята флота В. успява преди всичко да осигури мир в района на Адриатическо море, като ограничава пиратските набези, предприемани от съседните слав. племена — хърватите, обитаващи далматинското крайбрежие, после от нарентаните, които живеели край р. Нарента. Опасността от тези пиратски нападения е толкова голяма, че през X в. градът-република се принуждава да плаща на слав. нашественици установен данък. Добре организираната и многочислена венецианска флота, от друга страна, осигурява защита и против нашествията на арабите, когато те започват да проникват в западните райони на Средиземноморието и да нападат крайбрежните области на италийските земи. Изобщо утвърждаването на В. през късното Средновековие, главно след X—XI в. като една от най-големите политически и икономически сили в Източното средиземноморие и частно в Югоизтока, се дължи на първо място на нейната силна флота.

Малко се знае за връзките между В. и бълг. земи през епохата на ранното

Средновековие. Тези връзки се осъществяват както по сухоземен път, така и по море, разбира се, във втория случай чрез посредничеството на Виз. империя. Когато през втората половина на IX в., след официалното покръстване на бълг. народ в 864, княз *Борис I* се опитва да влезе във връзка с Римската курия, което представлява опит за откъсване от влиянието на Цариград, това се постига чрез размяна на пратеничества, използуващи сухоземни пътища, за да бъде избягната опасността тези пратеничества да попаднат в ръцете на виз. провинциални власти. Може с положителност да се установи, че две *посолства на българите в Рим* — през 866 и 869, минават по суша, през северозападните области на Балк. п-в, и се озовават във венецианските владения. В градския музей на дн. североиталиански гр. Чивидале се пази лат. пергаментен ръкопис от V—VI в., съдържащ текста на Евангелието с приписки, поставени от името на Борисовите пратеници през 867 и 869. Скъпоценният ръкопис по всяка вероятност тогава се е пазел в базиликата на Аквилея, а по-късно при западането на този църковен център попада в Чивидале (вж. *Чивидалско евангелие*).

Общият дух на отношенията между бълг. държава и Венецианската република се определя от характера на отношенията, които в даден момент съществуват между Б-я и Виз. империя, покровителка и съюзница на В. Така към 911—912 венецианският дожд Орсо Патрициатус изпраща във виз. столица сина си Петър при имп. Лъв VI (886—912). Младият венециански първенец е приет в Цариград с почести, удостоен със званието „протоспатарий“ и получава богати дарове. На връщане той обаче е нападнат от люде на зетския княз Михаил, пленен и изпратен като заложник в двора на българите в Преслав. Това свидетелство на средновековния хронист Йоан Дякон показва, че за отношенията си с Виз. империя В. е използувала не само морски, но и сухоземни пътища през земите на Балк. п-в. За противослав. настроения във венецианските духовни среди може да се съди между другото от враждебния прием, оказан през есента на 867 на Константин-Кирил Философ и придружаващите го лица, когато на път от Велика Моравия за Рим той се озовава във В. В Пространното Кирилово житие (гл. XVI) обстойно се разказва за пренията, станали между братята и тамошното висше духовенство, което оспорва — на основата на *триезичната ерес*, правото на славяните да имат свое писмо и своя литургична книжнина. По-редовни и стабилни отношения с бълг. земи Венецианската олигархична република установява едва през XIV в., когато е в разцвета на своята икономическа мощ.

Лит.: Lentz E. Der allmähliche Übergang Venedigs von faktischer zu nomineller Abhängigkeit von Byzanz. — BZ, 3, 1894, p. 64—115; Kretschmayr E. Geschichte von Venedig. 1. Gotha, 1905, XVIII+523; Musatti E. Storia di Venezia. 1. Milano, 1919, 458 p.; Diehl Ch. Une république patricienne. Venise. Paris, 1925, VIII+316 p.; Pavanello G. S. Marco nella storia e nella leggenda. — Rivista di Venezia, 7, 1926, p. 292—324; Cessi R. Storia della Repubblica di Venezia. Milano, 1944; Tramontin S. Realtà e leggenda nei racconti marciani veneti. — Studi Veneziani, 12, 1970, p. 35—58; Dujčev I. Medioevo bizantino-slavo. 3. Altri saggi di storia politica e letteraria. Roma, 1971, p. 507—521, 523—550.

Иван Дуйчев

ВЕРЕШЧА̀ГИН, Евгений Михайлович (Верещагин, Е. М.) (29. X. 1939) — съветски езиковед. Роден в гр. Казан. През 1963 завършва I московски държ. инст. за чуждестранни езици. През 1966 защищава кандидатска дисертация на тема „К проблеме разносистемной принадлежности лексем при билингвизме“. Научната степен доктор на филологическите науки получава за монографията си „Из истории возникновения первого литературного языка славян“ (ч. 1. Переводческая техника Кирилла и Мефодия. М., 1971; ч. 2. Варьирование средств выражения в переводческой технике Кирилла и Мефодия. М., 1972). Хабилитира се като старши научен съ-

трудник през 1971. От 1966 работи в Инст. за руски език „А. С. Пушкин" в Москва, където от 1977 завежда Сектора за лингвостранознание.

Научните интереси на В. обхващат три области: кирило-методиевската проблематика, теорията на билингвизма и езиковите контакти, лингвостранознанието в преподаването на руски език като чужд. Вниманието на В. се съсредоточава главно върху първите преводи на Кирил и Методий — на Евангелието и Псалтира. Към проучването на този материал той пристъпва от позициите на нови теории и методи: лингвистичната теория на превода, двуезичието и езиковите контакти, граматичната теория на моделите, метода на компонентния анализ. Този подход му осигурява разкриване на неизвестни досега страни от изследвания обект. Сериозни възражения обаче предизвикват някои изходни позиции при тълкуването и наименованието на Кирило-Методиевия език. В. твърди, че по времето на Кирил и Методий има единен „славянски език" (Из истории. . ., ч.1, с. 5). „Роль Кирилла и Мефодия приобретает еще большую ценность потому, что они сформировали язык не для определенного славянского народа, а для всего славянства, бывшего в современную им эпоху в языковом отношении неразделенным" (пак там, с. 12). От тези позиции той въвежда и термина „първи литературен език на славяните". Тези твърдения са в противоречие с установените факти. От II в. започва разселването на славяните, което довежда до разпадане на праслав. езикова общност. От VI в. нататък се формират отделните слав. народностни езици. Както В. *Ягич* пръв аргументирано доказва, Кирило-Методиевите преводи са извършени на един от слав. езици — старобългарския. Появата на езикови редакции на старобълг. език е доказателство, че през IX в. вече съществуват самостоятелни слав. езици. Освен това неприемливо е названието на езика да се определя по една от неговите функции — да бъде международен книжовен език, нито пък е прието литературната форма на един език да носи име, различно от името на говорната му основа. Названията на съществуващите езици се определят от етническата им основа и са единни за книжовната и устната им форма. Поради това Кирило-Методиевият език трябва да се означава с мотивираното от народностната му принадлежност название старобълг. език. В най-нови публикации на В. се среща изказване, което самò опровергава старата концепция на автора: „В генетическом отношении древнеславянский язык восходит, конечно, к одному из говоров древнеболгарского языка" (Методика „цепочки". . ., с. 193).

Кирило-методиевските изследвания на В. са насочени към няколко тематични области. В нов аспект, върху анализа на евангелските текстове, се разработва въпросът за преводаческата техника на Кирил и Методий. В. си поставя за цел да установи механизма на преводаческата дейност на слав. първоучители. Той определя, че в първите преводи се използува пословният принцип — дума за дума. При анализа на словосъчетанията В. установява съхраняване на слав. специфика по отношение на грц. образци — при превода ключовата дума се съгласува с гръцката, а зависимата дума и управлението се определят от особеностите на старобълг. реч. Грц. влияние се открива при несъвпадение на грц. и слав. култура. Задълбоченият анализ дава възможност на автора да потвърди високата оценка за преводаческото изкуство на Кирил и Методий: те владеят съвършено двата езика — гръцки и старобългарски, проявяват високо преводаческо майсторство и не допускат изопачаване на слав. специфика на старобълг. език. Във връзка с въпроса за преводаческите похвати на Кирил и Методий В. изследва проблема за варирането на езиковите средства в евангелските текстове. Съществен принос към тази многократно обсъждана тема е убедително мотивираният с обилен материал и прецизен анализ извод, че ва-

рирането е свойство на преводаческата техника на Кирил и Методий и е неделима черта от нормата на старобълг. език. Основното доказателство на В. е, че варирането между паметниците е тъждествено на варирането в границите на отделния паметник. Тази негова теза е обоснована и с анализ на евангелските и псалтирните цитати в *Изборника от 1073*. В. установява, че лексикалните им особености съвпадат с лексикалните особености на Кирило-Методиевия език, въпреки че цитатите се отличават текстово и лексикално от съответните стихове в изворите, защото са превеждани наново.

При проучването на семантиката на старобълг. лексикален фонд В. въвежда нови изследователски процедури и чрез тях определя синонимичните, антонимичните и тематичните полета и групи в старобълг. лексикална система.

Специално трябва да се отбележи методическият принос на В. Търсейки строг научен подход при анализа и интерпретацията на материала, той използува за пръв път редица изследователски процедури и похвати: методиката на веригата, която се състои в последователно преминаване от грц. към старобълг. съответствия и от старобълг. към грц. съответствия, докато се изчерпи засвидетелствуваният материал; методиката на паралелизма, която се основава върху успоредицата като художествен похват в Псалтира; използуването на т. нар. „дублети“ — повтарящи се стихове в един и същ паметник, и „кореспонденти“ — паралелни повествования, в които общото съдържание се изразява със съвпадащи изразни средства. Тези нови методики могат да дадат плодотворни резултати и в други проучвания.

Съч.: К характеристике билингвизма эпохи Кирилла и Мефодия. — СС, 1966, 2, с. 61—65; К вопросу об использовании греческой лексики в первых славянских переводах. — СС, 1967, 6, с. 49—58; Билингвизм Кирилла и Мефодия и создание древнеславянского литературного языка. — В: Славянские литературные языки в донациональный период. Тезисы докладов. М., 1969, с. 21—22; Към въпроса за принципите в преводаческата дейност на славянските първоучители Кирил и Методий. — ЕЛ, 25, 1970, 4, с. 41—50; Переводческая техника Кирилла и Мефодия. — Зборник за славистику, 1, 1970, с. 100—109; Из истории возникновения первого литературного языка славян. 1. Переводческая техника Кирилла и Мефодия. М., 1971, 255 с.; 2. Варьирование средств выражения в переводческой технике Кирилла и Мефодия. М., 1972, 199 с.; Из истории возникновения первого литературного языка славян. К проблеме греческо-славянских лексических и грамматических вариантов в древнейших славянских переводах. (VII Международный съезд славистов. Варшава, 1973.) М., 1973, 50 с.; Kyrills und Methods Übersetzungstechnik: drei Typen der Entsprechung zwischen griechischen und slavischen Wörtern. — ZSPh, 36, 1972, p. 373—385; Переводческая техника Кирилла и Мефодия: некоторые закономерности выбора зависимых слов в словосочетании. — WSJ, 19, 1972, p. 62—70; Прием параллелизма в Псалтыри и выявление смысловых связей между словами первого литературного языка славян. — СС, 1975, 2, с. 60—72; Вехто- и новозаветные цитаты в Изборнике Святослава 1073 г. — В: Изборник Святослава 1073. М., 1977, с. 127—138; К изучению семантики лексического фонда древнеславянского языка. (VIII Международный съезд славистов, Загреб, 1978.) М., 1978, 68 с.; Выявление смысловых связей между словами первого литературного языка славян с помощью методики „цепочки“. — СС, 1978, 1, с. 88—100; Методика „цепочки“ в выявлении смысловой близости между словами первого литературного языка славян. — Acta Universitatis Lodziensis, seria 1, 33, 1979, p. 193—204; О тематических группах лексики в Псалтыри. — В: Изследвания върху историята и диалектите на българския език. Сборник в памет на чл.-кор. Кирил Мирчев. С., 1979, с. 83—87; К интерпретации одного темного места в переводческом наследстве Иоанна Экзарха Болгарского. — СС, 1981, 5, 51—60; Начальный этап формирования философской терминологии в древнеболгарском литературном языке. — Първи международен конгрес по българистика. София, 23 май — 3 юни 1981. Симпозиум Кирило-методиевистика и старобългаристика. С., 1982, с. 135—138.

Лит.: Благова Е. — Bsl, 33, 1972, p. 83—86; Алексеев А. А., Н. А. Мещерский. — СС, 1973, 2, с. 100—103; Стоянов Ст. Нов труд върху възникването на първия литературен славянски език. — ЕЛ, 28, 1973, 1, с. 92—94; Donev A. I. — Književni jezik, 2, 1973, 1—2, p. 116—127; Nedeljković O. — Slovo, 23, 1973, p. 213—222; Адамчик Т. — СС, 1975, 2, с. 229—232.

Екатерина Дограмаджиева

ВЕСЕЛÒВСКИ, Александър Николаевич (Веселовский, А. Н.) (4/16. II. 1838—10/23. X. 1906) — руски историк и теоретик на литературата, фолклорист и етнограф. Роден в Москва. Завършва гимназия в родния си град (1855) и Историко-филологическия фак. на Московския унив. (1859). Изучава славистика при О. М. *Бодянски* и Ф. И. *Буслаев*. Като студент чете произведенията на Н. Г. Чернишевски, А. И. Херцен, Л. Фойербах и др. От 1862 до 1870 е в научна командировка в Германия, Чехия, Италия, където се запознава със западноевроп. и слав. литератури и фолклор. От 1870 работи в Катедрата по световна литература при Петербургския унив. като доц., извънреден (1872) и редовен проф. (1879). От 1895 е заслужил проф. Членкор. (1876), акад. (1881), председател на Отделението за руски език и словесност при Петербургската АН. Член на много научни дружества и западноевроп. академии. Умира в Петербург.

Още първите работи на В. отразяват широкия кръг на научните му интереси. На Италианското възраждане и сравнителната история на литературата са посветени магистерската му дисертация „Вилла Альберти“ (1870) и докторската му дисертация „Из истории литературного общения Востока и Запада. Славянские сказания о Соломоне и Китоврасе и западные легенды о Морольфе и Мерлине“ (СПб., 1872). Литературноестетическите възгледи на В. се формират под въздействие на революционнодемократичната идеология и борбата на различните школи в академичното литературознание. Като обединява истор. подход на културно-истор. школа със сравнителното изучаване на литературните явления, В. поставя основите на ново сравнително-истор. направление в литературната наука, което синтезира най-добрите страни на митологическата школа, на теорията на заимствуването и самозараждането. В многобройните си изследвания върху фолклора на европ. и източните народи В. търси принципите в развитието на словесното изкуство, създавайки най-значителната за онова време истор. поетика на литературата и фолклора. Като родоначалник на ново сравнително направление в науката той поддържа теорията на заимствуванията и за странствуващите сюжети само когато е напълно изключена възможността за обяснение на сходствата между литературните явления въз основа на общ праисторически източник (митологическата школа) и въз основа на общи условия на истор. живот. Като счита народността за истор. категория — плод на борбата на различни обществено-политически сили, В. особено силно изтъква ролята на народа в истор. и литературното развитие. При всички „влияния, течения, кръстосвания“ В. изтъква като определящо положението, че „самостоятелното развитие на народа, подложен на писмено влияние от друга литература, остава ненарушено в главни черти. . .“ Така в областта на междунационалните литературни връзки и взаимоотношения В. изисква изучаване на възприемащата литература, установяване на „основа“, „насрещно течение“ в нея като необходима предпоставка за усвояване на възприеманата литература.

Като изучава културата, бита, фолклора и литературата на слав. народи, В. достига до съществени резултати. От основна важност е положението, че отделните слав. народи и по-специално средновековна Русия не са изолирани, затворени в себе си явления, както поддържат славянофилите, а участвуват в общия културен живот на цялото човечество и върху тази именно основа може да се определи спецификата, самобитността на всеки един от тези народи. Много съществено е разбирането на В. за отношението между фолклора и истор. действителност — при разглеждане на връзката между народната песен и живота трябва да се държи сметка и за поетическата традиция, за литературната генеалогия на произведенията, за връзката им с други жанрове и т.н. В това отношение капитален е приносът

на В. в труда му „Разыскания в области русских духовных стихов“ (1880—1891), в който определя ролята на пренесените от Б-я апокрифи във възникването и разпространението на този вид произведения в руската литература.

В. отделя внимание и на Кирило-Методиевото дело. В обширната си студия „Заметки по литературе и народной словесности. К вопросу об апологах св. Кирилла“ (Приложение к XLV-му т., ЗИАН, 4, 1883, с. 37—61) той разглежда сборника от притчи, в които се споменава и името на Кирил Философ. В споровете около атрибуцията на различните части на паметника се привличат имената на *Кирил Александрийски, Кирил Ерусалимски,* Кирил Гвидонски, както и името на слав. просветител. В. е против хипотезата на чешкия йезуит Бохуслав Балбин, че в случая може да става дума за произведения на Константин Философ, считайки тази хипотеза за „мъртвородена“. Обратното становище поддържа И. И. *Срезневски*; от бълг. страна то се защищава от Е. *Георгиев*. Въпросът засега остава нерешен и очаква по-нататъшни разработки. Във всеки случай и сега може да се поддържа, че определението, дадено в една от тези притчи на човека като същество, което в общата йерархия на „тварите“ заема място между животните и ангелите, несъмнено принадлежи на слав. просветител — то се среща в ЖК като негова мисъл. Както се установи, това определение възхожда към неоплатоническата философска традиция, по-специално към т. нар. ареопагитики, в които мислителят Константин-Кирил е бил добре школуван.

В. се изказва против възгледа на М. Гастер, който поддържа хипотезата за арменския произход на първата слав. азбука — *глаголицата,* без сам да предлага свое решение на проблема за генезиса на слав. писмо. В. изразява отношение към Кирило-Методиевото дело и в работата си „Народный праздник в Брне 25 и 26 августа 1863 г. Письмо в редакцию“ (Санкт-Петербургские ведомости, 1863, бр. 198). Като един от руските делегати на тържествата в Бърно, устроени по случай 1000-годишнината от създаването на слав. писменост, В. в остра публицистична форма изразява негодуванието си срещу това мнимо честуване, което австрийските власти допускат проформа. В него чешките учени не играят необходимата в случая роля, останалото славянство далеч не е представено, както трябва и т.н. В отделни признания В. дава израз на възгледа, че делото на Кирил и Методий е дело на християнски мисионери, разпространители на нова религия, но посочва, че заедно с това то има за времето си народностно-обособителен, прослав. характер. Когато се организират тържества в името на това дело, те трябва да играят важна политическа роля: да не бъдат само външно, официозно отбелязване под бдителното око на австрийските власти, а истински народен празник, който да се честувува широко като демонстрация на слав. единство в името на освобождението на поробените слав. народи.

В сравнително-истор. си изследвания В. отдава голямо значение на Византия и нейното влияние върху литературата на средновековна Европа, на посредническата ѝ роля в културното общение между Изтока и Запада през тази епоха. Важно място отдава и на слав. литератури, в някои от които са се запазили произведения на виз. литература, изчезнали в самата нея. В това отношение несъмнено значение има и старобълг. литература като посредница в литературните взаимоотношения между Византия, православните славяни и румъните. В. отрежда достойно място на Б-я в разпространението на апокрифната и по-специално на *богомилската книжнина.* В изследването си „Калеки перехожие и богомильские странники“ (1872), както и в „Разыскания в области русских духовных стихов“ той развива възгледите си за ролята на ересите в разпространението на литературни сюжети и особено за богомилското движение, което проник-

ва в редица страни на Западна Европа Още в работата си върху легендите, свързани с еврейския цар Соломон, той стига до убеждението, че посредством богомилите в Б-я *апокрифите* преминават към техните последователи в Западна Европа — катарите, патарените, албигойците и др. сектанти. Макар по-късно да коригира мнението си, че всички апокрифи имат богомилски характер, В. запазва докрай възгледа си за голямата роля на еретиците и по-частно на богомилите в литературното движение. Пътят на богомилската ерес от Б-я на запад и север е към Италия (долината на Ломбардия), Южна Франция (с богомилски общини и в Париж, Орлеан и Реймс), някои градове на Белгия, Нидерландия, Германия, Чехия, като стига до Англия (Лондон и Йорк), а на юг — Гърция, като преминава в Мала Азия. В. не установява специфичния характер на *богомилството* като социално по характер и религиозно по форма антифеодално движение, надценява манихейските, павликянските и масалианските елементи в него, но вярно определя демократичната и хуманистичната му насоченост, намерила по-късно израз в Ренесанса и Реформацията. Като говори за международното значение на богомилството, той изтъква, че с това учение „славянските народи за първи път преди появата на Хус внасят в общоевропейския живот своя интелектуален принос, оставил трайни следи върху всемирното развитие на средновековната култура".

Съч.: Собрание сочинений. 1—16. СПб.—Л., 1908—1938 (недовършено); Историческая поэтика. М., 1940, 648 с.

Лит.: Буслаев Ф. И. Славянские сказания о Соломоне и Китоврасе и западные легенды о Морольфе и Мерлине, сочинение А. Н. Веселовского. СПб. 1872 года. — В: Отчет о шестнадцатом присуждении наград графа Уварова. СПб., 1874, с. 24—66; Трубицын Н. Н. Александр Николаевич Веселовский. — ИОРЯС, 12, 1907, 3, с. 1—50; Жданов И. Н. О трудах А. Н. Веселовского. — В: Сочинения. 2. СПб., 1907, с.383—396; Ягич В. История славянской филологии. СПб., 1910, с. 842—851; Энгельгардт Б. М. Александр Николаевич Веселовский. Петроград, 1924, 12+214 с.; Иванов Й. Богомилски книги и легенди. С., 1925, с. 290; Азадовский М. К. История русской фольклористики. 2. М., 1963, с. 180—208, 240—242; Горский И. К. Александр Веселовский и современность. М., 1975, 240 с.; Академические школы в русском литературоведении. М., 1975, с. 204—280; Петканова-Тотева Д. Апокрифна литература и фолклор. С., 1978, с. 113, 152, 206, 212; Горский И. К. Веселовский Александр Николаевич. — В: Славяноведение в дореволюционной России. Биобиблиографический словарь. М., 1979, с. 100—102.

Велчо Велчев

ВЕСТИ ЗА КИРИЛ И МЕТОДИЙ в български, сръбски и източно-славянски ръкописи. След *канонизацията на Кирил и Методий* култът им се установява в слав. богослужение и намира израз в книжнината. Бележки за *празника на Кирил и Методий* се срещат в различни по жанр паметници и са разнообразни по тип: споменавания за деня на паметта им (без или с упътвания за празника); къси химнични прослави (*тропар* и *кондак* или едно от двете), включвани при отсъствие на цели произведения; вести, несвързани с богослужебната практика, свидетелствуващи за големия интерес към делото на първоучителите, и др. Подобни вести се срещат в ръкописи от X в. насам както в българската, така и в сръбската и източнослав. (главно руската) литература. Съществено различие в характера на тези вести, в тяхното съдържание не се забелязва — те са все кратки, най-често са свързани с името на Кирил, с посочване на деня на честуването на Кирил и Методий. Кирил почти винаги е наричан светец и творец на слав. азбука; Методий най-често е назоваван „архиепископ моравски", „блажения наш отец Методий". Понякога имената на Кирил и Методий се свързват с бълг. светци Иван Рилски, Йоаким Сарандапорски, Прохор Пшински. Прави впечатление, че по-разнообразни са вестите в ръкописи от бълг. произход, а по-еднакви са вестите в руски ръкописи. Кратките В. К. и М. са

важни документи за проследяване на историята на техния празник.

Кратките вести в богослужебните паметници са няколко вида: календарни бележки, къси химнични възхвали, славословия.

Календарни бележки (вж. *Синаксар*) се срещат в бълг., сръбски и източнослав. ръкописи още от X в. и са най-кратката форма за изява на култа към Кирил и Методий. Те са зависими от църковния календар и се намират на определени дати, независимо от съдържанието на паметника. Синаксарни вести има на първо място в *евангелията* и в *апостолите*. Най-стари са бележките в евангелията: *Асеманиево евангелие* от втората половина на X в. или от началото на XI в. — под 14 февр.: Мѣца того дї. стаго отьца нашего Кирила философа; под 6 април: Н памать оусьпенїе прѣподобнаго отьца нашего Меѳодїа, архїепископа вьшнаѧ Моравьн брата прѣподобнаго Кирила философа (И.И. Срезневский. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. СПб., 1867, № 15, с. 58, 59; В. Ягич. Вопрос о Кирилле и Мефодии в славянской филологии. СПб., 1886, с. 35—36); *Савина книга*, бълг. кирилски пергаментен ръкопис от XI в — под 6 април: Мѣсцъ апрїлъ s· Авьтвха и Методиа (В. Ягич. Вопрос о Кирилле и Мефодии, с. 36); *Остромирово евангелие*, руски кирилски пергаментен ръкопис от XI в. — под 14 февр.: Н прѣподобнаго отца нашего Константина философа, нареченаго въ чрьньчьство нменьмь Кирла (Остромирово евангелие, 1056—1057 года, хранящееся в Императорской публичной библиотеке. СПб., 1883, фототипно издание, л. 265б); *Архангелско евангелие*, руски пергаментен ръкопис от 1092 — на л. 157б под 14 февр. — паметта на Кирил, а на л. 161 под 6 април — паметта на Методий; Банишко четириевангелие, от XIII в., пергаментен бълг. ръкопис, пази се в НБКМ под № 847 — под 14 февр. на л. 193: Оуспенне стго оца ншего Кирла философа оучнтелѣ словѣньскоу ѫзыкоу створшомѵ пнсмена н прѣложьша ѡ грьчка ветхаго н новаго завѣта въ лѣтѣ създанїа вьсего мра s тнсацное оз. вь ненднкто в, а под 6 април на л. 195: Оуспенне Методна архїепкпа (М. Стоянов и Хр. Кодов. Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека, т. 3. С., 1964, с. 19); Четириевангелие от XIII в., пергаментен сръбски ръкопис, пази се в НБКМ под № 844 — под 14 февр. на л. 112 памет на Кирил (М. Стоянов и Хр. Кодов. Опис. . ., т. 3, с. 17); Четириевангелие от манастира Дечани от последната четвърт на XIII в., сръбски пергаментен ръкопис, пази се в сбирката на Дечанския манастир под № 1. Празникът на Кирил се споменава под 14 февр. в много други евангелия от XIII в. и насам. В Охридския апостол от XII в., бълг. пергаментен ръкопис, кирилица и глаголица, под 14 февр. има бележка: н Кирла оучнтелѣ словѣнъскоу ѫзыкоу; под 6 април: Въ тонжде днь почн блаженъı оць нашь Меѳодне, архїепископъ моравескъ оучнтелъ словѣнъскоу ѫзыкоу нже прѣложн въскресъна, ставлъ пнсатн от гречъска въ словѣнескъ ѫзыкъ (В. Ягич. Вопрос о Кирилле и Мефодие, с. 36). В руските апостоли от XIII в. паметите на Кирил и Методий са също на 14 февр. и 6 април, напр. в Апостол апракос от XIII в., пергамент, пази се в Държавния истор. музей в Москва, сигн. Муз. 2835 (Г. А. Воскресенский. Древнеславянский апостол. Сергиев Посад, 1908, с. VII). След XIV в. в южнослав. и в източнослав. евангелия и апостоли упоменанията за Кирил и Методий са много редки.

Календарни споменавания за Кирил и Методий има и в други паметници. В Обиход церковный, руски пергаментен ръкопис от XIV в., съхраняван в Държ.

Упоменаване паметта на Кирил в Банишкото евангелие от XIII в.

библиотека „Ленин“ в Москва, сбирка Румянцев № 284, освен под 14 февр. за Кирил, споменаване се явява и под 11 май — за общо празнуване на Кирил и Методий: Методия и Константина, нареченнаго Кирила, епископовъ моравскихъ, учитель славенских; а също и под 14 юни: стых стлъ Мефодиа и Кюрила (А. Х. Востоков. Описание русских и словенских рукописей Румянцевского музеума. СПб., 1842, с. 405). Споменаването и в богослужебни ръкописи свидетелствува, че книжовниците познават култа към Кирил и Методий, дори когато не разполагат с цели произведения за тях или по някаква причина не считат за необходимо да ги включват в даден паметник — *месецослов*, пролог, миней, сборник и т.н. Паметта на Кирил се отбелязва по-често от паметта на Методий. В някои типове руски пролози от XV в. насам има споменавания за Кирил под 14 окт., а житието на Кирил в тях се помества под 14 февр.

Късите химнични възхвали (тропар и кондак) са най-разпространената форма за отбелязване на Кирило-Методиевия празник. Те също са засвидетелствувани както в български и сръбски, така и в източнослав. ръкописи от XIII в. насам.

В ранни изборни апостоли се съдържат тропари за Кирил и Методий. Те се срещат от XIII в. в бълг. и сръбски ръкописи: Апостол от XIII в., пергаментен, български, пази се в НБКМ под сигн. 881 — под 14 февр., л. 3б, е поместен тропарът ѡ пелень прилежно. . ., в който Кирил е наречен „втори Павел“, докато в другите преписи на същия тропар Кирил се сравнява с Кирил Александрийски (М. Стоянов и Хр. Кодов. Опис. . ., т. 3, с. 54); Апостол от XIII в., пергаментен, български, пази се в НБКМ под сигн. 882— под 14 февр. е поместен тропар за Кирил, а под 6 април — за Методий: Сщенника тн Хе Меѳодиа творцнмь

Упоменаване паметта на Методий в Банишкото евангелие от XIII в.

светло празен'ство. . . (М. Стоянов и Хр. Кодов. Опис . . ., т. 3, с. 54—55); Апостол от XIII в., пергаментен, сръбски със следи от бълг. извод, пази се в НБКМ под № 883 — на л. 149 под 14 февр. е тропарът за Кирил: Ѡ пелень прѣмоудрость и прилежно себѣ сестроу. . . (М. Стоянов и Хр. Кодов. Опис . . ., т. 3, с. 55—56).

В месецословите към различни богослужебни книги също се поместват тропари и кондаци.

В месецословите на псалтири с последования тропар и кондак за Кирил се поместват под 14 февр. още от XIII в. Най-ранният препис е в Псалтир с часослов от първата половина на XIII в.— бълг. пергаментен ръкопис, пази се в НБКМ под № 1138. В него освен тропар и кондак се помества и слава за Кирил: Бл҃гын рабе добрын. . . (М. Стоянов и Хр. Кодов. Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека, т. IV, С., 1971, с. 5—6). Същата слава е поместена заедно с тропара и кондака и в Часослов, писан от поп Йовко от Етрополе в 1634, бълг. безюсов ръкопис, пази се в Хилендарския манастир под № 360 (Д. Богданович. Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара. Београд. 1978, с. 144). В месецословите по Ерусалимския устав тропарът и кондакът за К. са узаконени след XIV в. Има ги и в месецослова на Киприановия псалтир, чрез който се разпространяват в руските псалтири с последования.

В месецословите към часослови и в месецословите (тропарници), които се разпространяват отделно, паметта на Кирил също се отбелязва с тропар и кондак (рядко само с едно от двете) под 14 февр. В този тип паметници паметта на Методий не се отбелязва.

В състава на Простия пролог (ранната му редакция, без поучения) тропарът за Кирил замества житието му под 14 февр., докато под 25 авг. се помества житие на Кирил и Методий. Разполагаме с преписи от началото на XIV в. Най-ранни са: Станиславовият пролог от 1330 — бълг. ръкопис от Лесновския манастир, пази се в библиотеката на Сръбската академия на науките под № 83 (53); Румянцевският пролог № 319, от началото на XIV в. — сръбски ръкопис с българизми, пергамент, пази се в Държ. библиотека „Ленин" в Москва, Румянцевска сбирка № 319 (А. Х. Востоков. Описание, с. 447—454); Прологът за цяла година от XIV в. — пергаментен, безюсов, западнобългарски, пази се в Държавния истор. музей в Москва, сбирка на А. И. Хлудов под № 189.

Химнична възхвала за Кирил и Методий се намира и в старинните редакции на *Триода,* където са включени и оригинални старобълг. тропари. В службата за събота сиропустна има тропар със споменаване на Кирил и Методий — в Григоровичевия триод от XII—XIII в., пергаментен бълг. ръкопис: Похвалами

да вѣнчѣатъ сѫ Кирилъ фнлософ, новонзбранное множество приведъ господевн словѣнъскааго ѣзыка съ братомъ Меѳоднемъ (А. Т. - Балан. Кирил и Метсдий, 2, С., 1934, с.79); в Орбелския трнод от втората половина на XIII в., бълг. пергаментен ръкопис, пази се в Держ. публична библиотека „М. Е. Салтиков-Шчедрин“ в Ленинград под сигн. F п. I. 102: Похвалами да вѣнчаат сѧ Кирнль фнлософъ новонзбранное множьство прнведе господевн словѣньскаго жзыка сь братомь Меѳоднимь (П. Лавров. Кирило та Методіи. Київ, 1928, с. 114) и др.

Славословие за Кирил и Методий има в текста на Бориловия синодик по Дриновския препис, двуеров бълг. безюсов ръкопис от края на XVI в., л. 202: Кирнлѫ фнлософѫ нже бжтвное писанїе ѡ грьчьскаго єзыка на бльгарскын прѣложившомѫ н просвѣщ'шомѫ бльгарскін ѓѡ новомѫ дрвгомѫ аплѫ въ цртво Мнханла н ѳєѡры православніе цр҃це мтре его нже бжтвнѣю цр҃квь стымн нконамн вкрасившн н православїе оутвръдившїнхь вѣчнаа паметь. Меѳѡдїю братѫ его архїєпкѫ Моравы Панонскые. ѣко н томѫ много потрѫжьшѫ се ѡ слове'скы кннга. вѣчна м҃ паме҃ (М. Попруженко. Синодик царя Борила. Български старини, кн. VIII. С., 1928). В. К. и М. в извънслужебните ръкописи се съдържат в различни споменавания.

Споменаването на Кирил между авторите, препоръчвани за четене от църквата (в индекса на препоръчваните книги), води началото си още от Симеоновата епоха. То е засвидетелствувано в статията за четене на книгите, поместена в *Изборника от 1076*, в която се споменава и „стаго Кирнла фнлософа“.

Тропар за Кирил в апостол от XIII в.

Досега са изнесени вести за още 16 руски и един бълг. препис на тази статия от XV до XIX в. (Б. Ангелов. За три съчинения в Симеоновите сборници. — Старобългарска литература, 5, с. 21—37). В различните по-късни руски редакции на индекса на препоръчваните книги името на Кирил се среща наред с името на *Йоан Екзарх*. В тези случаи Методий не се споменава.

Широката популярност на Кирил в Русия намира израз в споменаването на неговото име по различни поводи. В летописни бележки създаването на азбуката от Кирил се сочи като съществен момент в световната история. Така в Петокнижие с допълнителни статии от 1492, руски ръкопис от сбирката на М. П. Погодин, сега в Держ. публична библиотека „М. Е. Салтиков-Шчедрин“ в Ленинград под сигн. Погод. 76, се споменава, че от седмия събор до „прїложенїа свщенныхъ книгъ

Тропар за Методий в апостол от XIII в.

на словенскын гласъ сѫтымъ Кирилломъ философомъ есть лѣтъ оз" (л. 341).

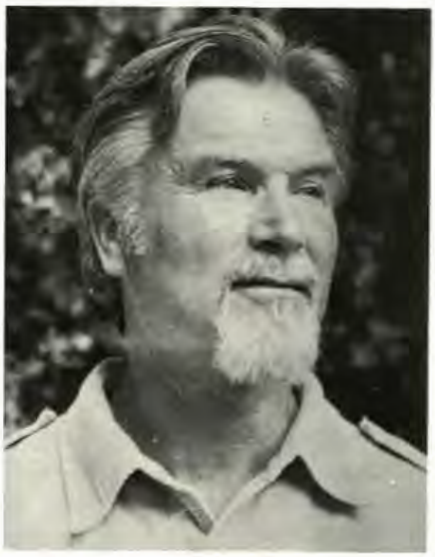
В някои преписи на Покаяна молитва, която се среща и с името на Кирил, между другите светци-закрилници се призовава и Кирил. Срв. например Псалтир с последования от XV в. и част — от XVI в., от сбирката на Ф. И. Буслаев, руски, на л. 198б (И. А. Бычков. Каталог собрания рукописей Ф. И. Буслаева. СПб., 1897, с. 105—122; сега ръкописът е в споменатата библиотека в Ленинград, сигн. F I 738).

Значителна част от В. К. и М. от ръкописната слав. традиция преминават в старопечатните богослужебни книги.

Боню Ангелов, Климентина Иванова

ВЕ́ЧЕРКА, Радослав (Večerka, R.) (18. IV. 1928) — чехословашки филолог-славист. Роден в Бърно. Гимназия завършва в родния си град (1947). През 1947—1951 следва чешка и руска филология във Философския фак. в Бърно, където негови преподаватели са Й. *Курц*, Фр. Травничек, А. Келнер и В. Махек. След дипломирането си остава като асистент в Слав. семинар на факултета. Кандидат на филологическите науки (1957). През 1963 се хабилитира и оттогава е доцент в Катедрата по чешки език, славянско, индоевроп. и общо езикознание. Чете лекции и води семинарни упражнения по увод в слав. езикознание, старослав. език, сравнително слав. езикознание, истор. граматика на бълг. език, история на славистиката. Член на комисията за Речник на църковнославянския език при Международния комитет на славистите, на редколегиите на периодичното издание „Sborník prací Filosofické fakulty Brněnské university (Řada jazikovědna), на академичния Slovník jazyka staroslověnského, на сп. „Sovětská jazikověda" и др.

В центъра на изследванията му стоят въпроси, свързани с функционирането на старобълг. литературен език: особености на неговата синтактична структура, проява и характер на грц. книжовно влияние в езика на старобълг. паметници, формиране и стилистично разслояване на изразните средства в системата на литературния език, ки-

Радослав Вечерка

рило-методиевската традиция във *Велика Моравия* и Чехия. В. постига сериозни резултати в разкриване на сложното взаимодействие между народните и книжовните компоненти на старобълг. литературен език. Изводите му почиват върху пълен и всестранно анализиран материал. Развитието на книжовните функции и средства на старобълг. език е представено като естествено обогатяване на неговата структура, за което влиянието на грц. език е играло преди всичко активизираща роля. В редица свои публикации В. застъпва становището, че чешката литература от X и XI в. представлява непосредствено и пряко продължение на великоморавската литература. Той участвува активно в подготовката на серията извори за историята на Велика Моравия („Magnae Moraviae Fontes Historici"), издавана от Философския фак. на Бърненския унив. в поредицата „Opera Universitatis Purkynianae Brunensis".

Съч.: K překladu staroslověnských evangelií z řečtiny. — Slavia, 24, 1955, p. 42—44; Genitiv data v staroslověnštině. — Slavia, 26, 1957, p. 31—41; Střídání záporného genitivu se záporným akuzativem ve staroslověnštině. — In: Studie ze slovanské jazykovědy. Praha, 1958, p. 185—200; Syntax aktivních participií v staroslověnštině. Praha, 1961, 178 p.; Ke konkurenci vztažných vět a participií v staroslověnštině. — SPFFBU, A 9, 1961, p. 35—46; K problematice historicko-srovnávacího zkoumání syntaxe v starších slovanských jazycích spisovných. — In: Otázky slovanské syntaxe. Praha, 1962, p. 93—102; Синтаксис беспредложного родительного падежа в старославянском языке. — В: Исследования по синтаксису старославянского языка. Прага, 1963, с. 183—223; Velkomoravská literatura v přemyslovských Čechách. — Slavia, 32, 1963, p. 398—416; Slovanské počátky české knižní vzdělanosti. Praha, 1963, 110 p.; Ideový profil velkomoravské literatury. — Sbornik Matice moravské, 82, 1963, p. 182—189; Cyrilometodějský kult v české středověké tradici. — Československý časopis historický, 12, 1964, 1, p. 40—43; Великоморавские истоки церковнославянской письменности в Чешском княжестве. — Magna Moravia, p. 493—524; Grossmähren und sein Kulturerbe in den Arbeiten der tschechischen Philologie der Nachkriegszeit. — In: Das Grossmährische Reich. Praha, 1966, p. 355—377; Jazykovědný příspěvek k problematice staroslověnského písemnictví v Čechách X. a XI. století. — Slavia, 36, 1967, p. 421—428; K problematice větsjmenným a sponově jmenným přísudkem v staroslověnštině. — In: Otázky slovanské syntaxe. 2. Brno, 1968, p. 365—374; Относительно проблематики влияния греческого на старославянский. — In: Actes du I-er congrès international des études balkaniques et sud-est européennes. 6. Sofia, 1968, p. 753—762; Problematika stsl. písemnictví v přemyslovských Čechách. — Slavia, 39, 1970, p. 223—237; Vliv řečtiny na staroslověnštinu. — LF, 94, 1971, p. 129—151; Řecký podíl na formování staroslověnštiny jako spisovného jazyka Velké Moravy. — In: Československé přednášky pro VII. mezinárodní sjezd slavistů, Varšava, 1973. Praha, 1973, p. 57—66; Приносът на Кирил и Методий за чехословашката култура. — ЕЛ, 29, 1974, 5, с. 1—8; K staroslověnským životům Konstantinovu a Metodějovu. — In: Classica atque mediaevalia Jaroslao Ludvíkovský octogenario oblata, Brno, 1975, p. 129—138; Úvod do etymologie (Pro bochemisty i ostatní lingvisty) [Večerka, R., Erchart A.]. Brno, 1975, 192 c.; Kořeny charvátské redakce církevní slovanštiny. — In: Studia balkanica bohemoslovaca. 2. Brno, 1976, p. 325—335; Zur Periodisierung des Altkirchenslavischen. — In: Methodiana. Wien—Köln — Graz, 1976, p. 92—120; Československá slavistika v letech 1918—1939. Praha, 1977, 472 p. [Kudělka M., Z. Šimeček, V. Šťastný, R. Večerka]; Poznámky ke zpracování syntaxe staroslověnštiny. — In: Československé přednášky pro VIII. mezinárodní sjezd slavistů v Záhřebu. Praha, 1978, p. 151—160. K vlivu latiny na staroslověnštinu. — Slavia, 47, 1978, p. 340—344; Poloha kongruentních posesívních zajmen v staroslověnštině. — SPFFBU, A 27, 1979, p. 197—204; Distribuce posesívních zajmen v staroslověnštině. — In: Otázky slovanské syntaxe. 4. 1. Brno, 1979, p. 117—125; Das Altkirchenslavische als Schriftsprache Grossmährens. — Wiener slawistischer Almanach, 6, 1980, p. 279—297; Problematika zkoumání aktuálního větného členění v staroslověnštině. — SPFFBU, A 28, 1980, p. 79—90; Ke konstituování církevní slovanštiny ruského typu. — In: Československá Slavistika 1983. Lingvistika, historie. Praha, 1983, p. 13—21.

Ангелина Минчева

ВИЕНСКИ ЛИСТОВЕ (Fragmenta Vindobonensia) — два пергаментни листа във формат малка осмина, фрагмент от стар служебник, изграден по римски обред въз основа на лат. образец. По съдържание, структура на текста и старинност на писмото (кръгла *глаголица*) този откъслек стои най-близо до *Киевските листове*. Листовете и цялата книга, от която са част, са писани през XII в. в границите на хърватската езикова област. Служебникът трябва да е бил притежание на някоя католическа

църква в онези диоцези на Истрия, Хърватско и Далмация, които обхващат различни о-ви между Истрия и Курцола и в които през XI—XII в. литургията се извършва според римския обред, но на старобълг. език, като в книжнината се използува глаголическо писмо.

В.л. представляват глаголически *палимпсест*. Намерени са в библиотеката на Висшия технически инст. във Виена, залепени към подвързията на неизвестна книга. При невнимателното им отлепване са изтрити цели редове, думи и букви от текста. Предадени от библиотекаря Фр. Лайте на съхранение в Националната библиотека — Виена, попадат у В. *Ягич*, който ги изследва и обнародва през 1890 под заглавие „Glagolitica. Würdigung neuentdeckter Fragmente". Ягич разглежда въпроса за произхода и мястото им в историята на глаголическото писмо. Помества техни фотокопия, публикува оригиналния текст, дава неговата кирилска транслитерация и превод на лат. език. Анализира съдържанието на текста и отношението му към съответните места на лат. и глаголически служебници от X—XIV в. Изследва езика, графиката и палеографските особености на откъслека.

Езикът на В.л. е старобългарски в хърватска редакция. Няма знаци за носовки. Не се прави разлика между ꙑ и ѥ, пише се само ѥ. І няма типичната за хърватските глаголически текстове стойност на ь. Графично В.л. са във връзка с такива паметници на кръглата глаголица, в които е проявено предпочитание към един от двата знака за еровете, т.е. кирилски транслитерирано дават предимство на ъ. Текстът не съдържа особени редки езикови форми или диалектни отклонения от старобългарски в по-висока от типичната за хърватската редакция степен. Употребата на ь е почти винаги точна, дори свръхстарателна. Няма случаи на замяната му с ѧ или ѥ. ѣ се употребява само за предаване на палатално *г* [г']. Формите на т. нар. местоименно склонение на прилагателните имена редовно са контрахирани. В лексикално отношение заслужава отбелязване хърватизмът пькль вм. старобълг. ады, чието появяване се обяснява с небиблейския характер на съответния пасаж.

В.л. имат важно палеографско значение. Те са пръв засвидетелствуван случай на употреба на текст с кръгла глаголица в католическата църква. В това отношение те се поставят начело на богатата хърватско-глаголическа литература, представена в паметници от една епоха, чиято продължителност се определя до началото на XIII в.

Лит.: J a g i ć V. Glagolitica. Würdigung neuentdeckter Fragmente. — Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-historische Klasse, 38, 2, 1890, 72 p.; W e i n g a r t M. Hlaholské listy Vídeňské. — Časopis pro moderní filologii, 24, 1938, p. 111—114; М и л е т и ћ Б. — ЈФ, 17, 1938, с. 277—280.

Румяна Златанова

ВИЗАНТИЙСКАТА ЛИТЕРАТУРА ПРЕЗ IX ВЕК. В историята на В. л. през IX в. се очертават два периода: 1) иконоборски период, който в същност е продължение на иконоборската книжовност от предидущия век и завършва с окончателното ликвидиране на иконоборското движение и пълното възстановяване на иконопочитанието; 2) следиконоборски период, през който по-вярно се отразяват особеностите на даденото време. Трябва обаче да се подчертае, че е трудно да се направи някакво категорично разграничение: известни явления в двата периода се развиват последователно и се преливат едно в друго.

Първият период започва от времето на цариградския патриарх Тарасий (784—806) и продължава до 842—843, когато ортодоксалното иконопочитание се възстановява напълно. С идването на Лъв III на престола (717) острите политически и династични борби и безредици от времето на императорите Леонтий,

Тиберий, Юстиниан II (695—711) стихват и в империята се установява видимо спокойствие. Не минават обаче и десетина години и през 726 се явяват нови смущения — този път в основата си религиозно-социални. Заражда се и се развихря иконоборството, което трае (на два етапа) близо 120 години и до голяма степен се отразява на развитието на целия културен живот и по-специално на литературата. Най-напред (през 728 или 729) се закрива Висшата школа в Цариград, която е главно средище за създаване на високообразовани книжовници и на книжовна дейност. Малко по-късно, при имп. Константин V Копроним (741—775), иконоборските вълнения стигат до кулминационната си точка. Разразяват се погроми върху манастири, манастирски библиотеки, манастирски скриптории. Десетки хиляди монаси, създатели, пазители и разпространители на книжовните традиции, са разгонени, прокудени, избити. Удари се нанасят и върху столичната аристокрация, която е привърженица и пазителка на православието и на всичките му културни и книжовни традиции. При тези условия през първата половина на IX в. настава известен упадък в литературния живот. Обаче литературното развитие, макар и значително редуцирано както откъм жанрово богатство и разнообразие, така и откъм количество, продължава. Поради силно изпъкващите идейни особености на бурното иконоборско време на първо място трябва да бъдат посочени богословско-екзегетичните произведения, които пряко или косвено се отнасят към основните спорове между иконоборци и иконопочитатели. През VIII в. патриарх *Герман I* и *Йоан Дамаскин* открито защищават православния култ към иконите от нападките на иконоборците. Но в началото на IX в. на преден план излизат иконоборските съчинения. За съжаление обаче цялото иконоборско литературно дело през следващите десетилетия е било старателно заличавано и днес разполагаме само с някои съвсем случайни и откъслечни сведения за него. Така напр. богословското определение (Ὅρος) на иконоборския събор през 815, за което може да се предполага, че е написано от имп. Лъв V (813—820), е унищожено; то може да бъде отчасти възстановено само по запазените цитати в едно малко известно богословско съчинение на патриарх *Никифор I* (806—815) — Ἔλεγχος καὶ ἀνατροπή (Изобличение и опровержение), което, както изглежда, е написано през същата година (P. J. Alexander. The Patriarch Nicephorus of Constantinople. Oxford, 1958, 287 p.). У Продължителя на Теофан (Theophanes Continuatus, III, 10, 99) са дадени малки откъси от съчинение на имп. Теофил (829—842), наречено Θέσπισμα (Прорицание), писано навярно около 832. Подобно съчинение не е стигнало до нас. Знае се, че известният учен от онова време *Йоан VII* Граматик, който по-късно (837—843) става цариградски патриарх и е привърженик на иконоборството (това е същият Анис или Янис, с когото по-късно Константин Философ влиза в спор), написва по поръка на Лъв V някакъв обемист сборник с цитати от Библията и от творенията на църковните отци, наречен Θησαυρός (Съкровище), който да служи за богословско-догматична аргументация на иконоборците. Указания за този сборник се дават в анонимната хронография за Лъв V (Scriptor incertus de Leone Armenio. Bonnae, 1839, c. 350) и у Продължителя на Теофан (Theophanes Continuatus. Bonnae, 1838, c. 32). Самият сборник обаче не е запазен. Патриарх Михаил I Керуларий (1043—1058) съобщава (PG, 120, col. 736) за някакви иконоборски съчинения (Συγγράμματα) на Геронтий Лампийски, който разпространявал иконоборски схващания из о-в Крит. И тези писания са изгубени. По-добре са запазени богословските съчинения на писателите от партията на иконопочитателите. На първо място по време трябва да се спомене името на цариградския патриарх Тарасий. Литературното му дело е скромно, но идейно е ясно

и определено. Запазени са неговото богословско-догматично вероизложение, произнесено като слово пред народа при интронизацията му за патриарх (Ἀπολογητικὸς πρός τὸν λαόν), посланието му до имп. Константин и императрица Ирина, в което се осъждат решенията на иконоборския събор през 754, две послания до папа Адриан I (772—795) — против сектите и против симонията, и едно послание до източните патриарси за чистотата на православната вяра. Стилът му е прост, ясен и спокоен; навсякъде личи толерантност и търпимост към противниците. Тези съчинения са публикувани в PG, 98, col. 1124—1500. Много по-значително и по-съвършено от литературно гледище е делото на неговия приемник патриарх Никифор I. Жизненият му път е сложен, пълен с перипетии и нещастия. Високообразован, отлично познаващ *Библията* и творенията на църковните отци, той поддържа категорично и смело становището си против иконоборците, поради което е жестоко изтезаван от имп. Лъв V и изпратен на заточение в един манастир, където написва главните си съчинения — богословски и исторически. Първото му по време апологетично произведение (Λόγος ἀπολογητικός) е писано през 814. Полемичният трактат Ἔλεγχος καὶ ἀνατροπή е писан, както изглежда, веднага след събора през февр. 815 и е насочен недвусмислено против императора. В него Никифор осъжда и отрича определенията, които съборът дава, и неговата аргументация. Изглежда, че обвиненията в този трактат са главната причина за заточаването на Никифор. В изгнание той написва още едно голямо апологетично и полемично произведение — „Слово за непорочната и чиста наша християнска вяра“(Λόγος ὑπέρ τῆς ἀμωμήτου καὶ καθαρᾶς καὶ εἰλικρινοῦς ἡμῶν τῶν χριστιανῶν πίστεως), три книги Възражения и опровержения (Ἀντίῤῥησις καὶ ἀνατροπὴ τῶν παρὰ τοῦ δυσσεβοῦς Μαμωνᾶ). Всичко е написано в добра и изискано обработена литературна форма, при това с крайно смел, енергичен и на места остър тон. По-голямата част от съчиненията на Никифор I са публикувани в PG, 100, col. 201—849. Кратък, но съдържателен преглед на живота и дейността му дава R. P. Blake. Note sur l'activité littéraire de Nicéphore I, patriarche de Constantinople. — Byzantion, 14, 1939, p. 1—15. По-подробно и по-съществено изследване вж. у P. J. Alexander. The Patriarch Nicephorus of Constantinople, Oxford, 1958.

По същото време живее, работи и пише и известният *Теодор Студит* (759—826), основател и игумен на големия и обществено значителен Студийски манастир. Той е един от най-видните и най-изтъкнатите обществени, културни и книжовни дейци на онова време, теоретик и практически представител и защитник на монашеските схващания и монашеската идеология, който упражнява силно влияние не само върху своите съвременници, но и върху следващите поколения. Литературното му дело е изключително богато, широко и многообразно. Теодор Студит работи в областта на богословието, катехетиката, химнографията, аскетиката, епистолографията. Неговите богословски трудове възникват във връзка с иконоборството. Най-рано се появяват трите му книги Ἀντιῤῥητικοὶ κατὰ τῶν εἰκονομάχων (Възражения против иконоборците), две от които, написани в диалогична форма, са полемични, а третата е догматико-апологетична. В нея той доказва, че иконоборците са еретици против Христа. Следват трактатът му Προβλήματα τινα κατὰ τῶν εἰκονομάχων (Някои проблеми срещу иконоборците), Κειφάλαια ἑπτά (Седем глави) и още две или три произведения, които не са достигнали до нас. Тук би трябвало да се посочат и много негови писма, в които той изцяло развива догматично-богословски мисли. Теодор Студит пише по-изящно, много по-спокойно и по-въздържано от Никифор I, но не по-малко ефектно и убедително. Посочените тук произведения са публикувани в PG, 99, col. 327—436, 477—485, 485—497. Кратък, но добър

обзор за Студит е даден у H. G. Beck. (Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich. München, 1959, с. 491—495), където има и подробни библиографски бележки.

През първата четвърт на IX в. като писатели се изявяват ерусалимският патриарх Тома (807—821) и харанският епископ Теодор Абукура (Абукара), чиито произведения са насочени против разни ереси, против мохамеданите и против юдеите. Предполага се, че някои от техните работи (малки, но многобройни) са написани първоначално на арабски и след това преведени на гръцки. Никита Мидикийски (починал в 824) написва трактата Ἐκλογὴ περὶ τῆς τῶν ἁγίων εἰκόνων προσκυνήσεως, който е много известен на времето си.

Проповедническата литература от първата половина на IX в. е твърде бедна и което е особено важно, твърде ограничена по обществено-тематичен обхват. Изглежда, че публичната словесна изява е била поопасна от писаното слово. Тук трябва да се отбележи преди всичко името на Козма Веститор (починал навярно преди 850; К. Крумбахер неправилно го отнася към X в.). Известни и доста разпространени са словата му за пренасяне мощите на Йоан Златоуст, за Преображение, за Захарий, за Йоаким и Ана, за св. Варвара, четири слова за Успение Богородично (запазени само в лат. превод) и др. Не всичко е публикувано. Някои слова са напечатани в PG, 65, col. 829—832, и 106, col. 1005—1012, а четирите слова за Успение Богородично са обнародвани специално от A. Wenger в Revue des études byzantines, 11, 1953, p. 284—300. Най-издържани в литературно отношение са проповедите на Теодор Студит. Хомилиите на този изтъкнат писател са били събрани в книга, озаглавена Πανηγυρικὴ βίβλος, от чието съдържание до нас са достигнали само 12 проповеди: за Кръстовден, за навечерието на Богоявление, за Успение Богородично, за Рождество на Йоан Кръстител, за архангелите, за апостол Вартоломей и др. Това са празднични проповеди. По-пряка връзка с обществено-политическата действителност имат похвалните слова на Теодор Студит за вуйчо му Платон и за майка му Теоктиста. Всичко е напечатано в PG, 99, col. 687—902. Значително е проповедническото дело на солунския архиепископ Йосиф (762—832), брат на Теодор Студит. Той е автор между другото на няколко проповеди и похвални слова: за Димитър Солунски, за Нестор, за Кръстовден (две слова), за постите, за апостол Вартоломей. Особено важно е първото похвално слово (за Димитър Солунски), понеже в него авторът се осмелява да развие много подчертано някои мисли за иконопочитанието. За изданието на това слово вж. BZ, 2, 1893, с. 631. Словата за Нестор, за Кръстовден, за постите не са издадени. Словото за Вартоломей е напечатано в PG, 105, col. 1421—1427. Известно е името на Михаил Синкел Ерусалимски (760—846). Въпросите около личността му и книжовното му наследство не са напълно изяснени. На него се приписват с по-голяма или помалка вероятност похвални слова за *Дионисий Ареопагит,* за Захарий, за цариградския патриарх Игнатий, за мъченик Мокий и няколко проповеди за ангелите, за Михаил и Гавриил, за пояса Богородичен, за покойниците и др. Похвалното слово за Дионисий е напечатано в PG, 4, col. 617—668; за ангелите —от M. Combefis в Novum auctarium, 1, 1525—1580; пак там, 2, 790—808, е публикувано и словото за Богородичния пояс; за мъченик Мокий — от H. Delehaye в AB, 31, 1912, p. 176—187; за покойниците — в PG, 95, col. 247—278. По същото време живеят и двама по-малко значителни автори на хомилии: Прокопий, дякон и хартофилакс на Цариградската патриаршия (около 815), от когото е запазена една голяма похвала на евангелист Марко (PG, 100, col. 1188—1200), и Христофор, патриарх александрийски (805—836), автор на една твърде интересна хомилия, озаглавена Τίνι ὁμοιοῦται ὁ βίος οὗτος (На какво се уподобява на-

стоящият живот), напечатана в PG, 100, col. 1216—1232.

В областта на химнографията книжовната продукция през първата половина на IX в. е твърде богата — както по количество, така и по своята литературна значимост. Появяват се творби, които запазват своята художествена стойност и до днес. Пишат се химни, *канони*, самогласни и подобни *стихири* и др. Може би до известна степен е вярна мисълта на К. Крумбахер (Geschichte der Byzantinischen Literatur. München, 1897, p. 676), който смята, че химнографското творчество по това време се засилва като спонтанна компенсация срещу ограниченията, наложени на църковната иконопис от иконоборците. Литературната история се натъква на някои съществени затруднения при опита да се идентифицират авторите и времето, когато се появяват някои произведения, защото много често се срещат анонимни творби и много псевдоепиграфи — умишлени и неумишлени. В химнографското творчество в началото на века се проявяват двамата братя Теофан и Теодор, наречени οἱ γραπτοί (начертани), понеже по заповед на имп. Теофил на челата им бил „начертан" с нажежено желязо текстът на някои, написани от тях (или от императора?) стихотворни химнични произведения. По-известен е Теофан (775—845), от когото са запазени повече от 160 канона и около 20 самогласни стихири. Едни от тях са издадени от J. Pitra в Hymnographie de l'église grecque. Rome, 1867, с. 113—117 и 131—137, и в Analecta sacra Spicilegio Solesmensi parata. Paris, 1876, 1, с. 408—410, а други от W. Christ и M. Paranicas в Anthologia graeca carminum christianorum. Leipzig, 1871, p. 236—242. Могат да се споменат и имената на редица други автори на химнографски произведения, които имат по-случаен характер и по-второстепенно значение, напр. ерусалимския патриарх Илия II (770—797), живял и работил и в началото на IX в., Георги Амастридски, Сергий Агиополит (т.е. ерусалимски), прочутия житиеписец дякон Игнатий, Георги Химнограф, Теодосий от Сиракуза, чиито личности не са добре идентифицирани, и др. Между тях заслужава да се отбележи името на химнографа Климент, студийски монах, от когото са останали повече от 20 канона, влезли в състава на *Триода*. С оглед на художествената обработка на творбите на предно място заслужава да се постави Теодор Студит. На него се приписват 19 самогласни стихири и редица канони от *Октоиха* и от Триода. Вероятно той е автор и на степенните стихове (ἀναβαθμοί) от Октоиха и на някои други стихири (вж. PG, 99, col. 1757—1780, и Christ-Paranikas, 83—102). Химнографски произведения е писал и солунският архиепископ Йосиф. Той е автор на множество канони — свежо, оригинално и характерно написани, които и днес стоят в неизменния състав на Триода и Пентикостара. Името му обаче не бива да се смесва с името на другия солунски архиепископ Йосиф, наречен химнограф, който е живял и работил малко по-късно (816—886). Специално трябва да бъде изтъкнато името на вдъхновената химнографка и поетеса Касия (Касиана), пренебрегната кандидатка за съпруга на имп. Теофил (829—842). От нея са запазени около 12 или 13 самогласни стихири, ирмоси, слави, няколко канона и др., а освен това и редица поетични епиграми и сентенции със светско съдържание — на етични теми: за приятелството, за жената и нейната миловидност, за красотата, за щастието, за справедливостта, за глупостта, за алчността и др. Произведенията ѝ се отличават с пленяваща художествена непосредственост, със свежа образност, с дълбока проникновена мисъл (вж. Ι. Ἀργυρόπουλος. Ἡ Κασσιανή, ὁ βίος καὶ τὸ ποιητικὸν ἔργον αὐτῆς. Ἀθῆναι, 1924, където е посочена и съответната библиография).

Органичният интерес на виз. културно общество към историята и към *историческите съчинения*, който се изявява непрекъснато в цялата история на

виз. литература, не прекъсва и през IX в. През първата половина на IX в. се явяват неколцина автори на истор. съчинения и хроники. Пръв по време е Георги Синкел (починал около 811), монах и таен секретар (σύγκελλος) на патриарх Тарасий. От него е останала една кратка хронография, озаглавена Ἐκλογὴ χρονογραφίας, която за съжаление авторът не успява да довърши: Тя започва от сътворението на света (по александрийската ера) и стига до 284, т.е. до царуването на Диоклециан. Написана е доста примитивно и наивно, във вид на хронологически таблици.

Близък приятел на Георги Синкел е Теофан Изповедник (752—818), който продължава хрониката, като започва от 284 и стига до 813, т.е. до смъртта на имп. Михаил I Рангаве (811—813). И неговата книга, озаглавена Χρονογραφία, е написана чисто хронографически, но с по-широк обсег и с по-богато използуване на непознати източници. Истор. трудове е писал и патриарх Никифор I. Освен бойките му богословски трактати следва да се спомената и двете му съчинения Ἱστορία σύντομος и Χρονογραφικὸν σύντομον. В първото са описани някои второстепенни събития от смъртта на имп. Маврикий до женитбата на Лъв IV — т.е. от 602 до 769, а второто довежда събитията до 829, т.е. до смъртта на автора. От истор. гледище тези Никифорови съчинения нямат съществено значение; те обаче са написани твърде живо и най-вероятно са били предназначени за популярно четиво. Към истор. съчинения от онова време трябва да се прибавят и двете съчинения на един анонимен автор (Scriptor incertus) от първата половина на IX в.: Περὶ Νικηφόρου τοῦ βασιλέως καὶ πῶς ἀφίησιν τὰ κῶλα ἐν Βουλγαρία, в което подробно и вярно са описани събитията около поражението на имп. Никифор I (802—811) от българите през 811, и Συγγραφὴ χρονογραφίον τὰ κατὰ Λέοντα υἱὸν Βάρδα τοῦ Ἀρμενίου περιέχουσα, където авторът насочва вниманието си към църковните събития и говори доста остро против иконоборническата политика на Лъв V. И двете съчинения имат истор. стойност, понеже са непосредствен разказ на съвременник и очевидец на събитията.

Агиографската книжнина (вж. *Житийна литература*) във всичките си жанрови разновидности (мартирология, същинска агиография, проложни жития и др.) характеризира виз. литература през цялото ѝ развитие. Тя е естествено продължение на античната традиция и представлява насъщно четиво на обикновения човек: замества романа, повестта, приказката, легендата. През VIII и IX в. агиографията достига върха на развитието си. По броя на произведенията, по широтата на лит. обработка, по език, по стилни особености, а в много случаи и по изявената обществена позиция агиографските творби през целия IX в. са изключителни. Този разцвет е лесно обясним: бурните външни и вътрешни събития извеждат на преден план определени герои — политически и църковни, чиито живот и съдба намират спонтанно своя повествовател. Най-изтъкнатият автор на агиографски творби от първите десетилетия на IX в. е безспорно Игнатий (780—851), дякон и скевофилакс на Цариградската църква, а по-късно (845) никейски митрополит. От него са останали три сигурни животописа: на цариградските патриарси Тарасий и Никифор и на известния монах-чудотворец Григорий Декаполит (починал в 817), където има много ценни истор. сведения за слав. население в *Македония*. На него се приписва с голяма вероятност и житието на Георгий Амастридски (починал около 805). Тези произведения на дякон Игнатий са написани в твърде помпозен, риторичен стил със съответното богато многословие, но са пълни с конкретна и правдива историчност и с пиетет към героите. Теодор Студит оставя едно житие на своя вуйчо Платон, написано изискано и красиво, макар и не тъй риторично както Игнатиевите жития. Прочувствено житие на известния мъченик Стефан Нови, пострадал през 808, написва дя-

кон Стефан. Никита Амнийски е автор на едно особено интересно житие на известния Филарет Милостиви (починал в 792), тъст на имп. Константин VI (780—797). В него покрай другото са дадени много любопитни сведения за личния живот на императорите и за начините, по които са си избирали съпруги. Ученият монах Сава (годините на живота и творчеството му не са точно определени) написва съдържателно житие на своя учител Петър Атройски (починал в 837), в което са дадени конкретни сведения за организацията на монасите в Олимпийските манастири. Монах Теостерикт, ученик на Никита Мидикийски (починал в 824), игумен на големия Мидикийски манастир във Витиния, е автор на твърде непосредствено житие на своя учител, в което има ценни сведения за събитията през втория иконоборчески период. За Теодор Студит са създадени две или три големи жития, които по всяка вероятност произхождат от втората половина на IX в. Тук ще отбележим краткото му житие, написано от неговия ученик Навкратий веднага след смъртта му. Саваитският монах Леонтий оставя едно голямо житие на своя учител Стефан Саваит (починал в 794), наричан обикновено „чудотворец", в което се говори за порядките в „светите земи" в Палестина. Все в първите десетилетия на IX в. някой си монах Митрофан написва подробно житие на Сардийския епископ Евтимий (починал в 824). Може би същият Митрофан създава и житието на Синадския митрополит Михаил (починал в 827).

Наред с тези жития, чиито автори са известни или се предполагат с достатъчна вероятност, в книжовната традиция са добре познати и редица агиографски произведения от непознати и неизвестни автори. Времето, когато се създават тези произведения, не винаги е точно определено, тъй че тяхното отнасяне към първата или към втората половина на века в някои случаи е доста условно. Но това не променя общата картина. Такова е напр. житието на Илия Дамаскин, загинал мъченически през 795, в което се дават ценни сведения за живота на християните в Сирия. Такова е и пространното житие на монах Евстратий от един олимпийски манастир, в което се говори за похода на имп. Лъв V срещу българите. Безименно е проложното житие на виз. войни, избити от българския хан Крум през 811 по време на похода на имп. Никифор. Безименни са и синаксарното житие на одринския епископ Мануил, загинал в 813 заедно с дружината си при превземането на Одрин от българите, и едно от житията (може би най-старото) на Теодор Студит.

През втората половина на века настъпват съществени промени в характера на литературните явления. Те не зависят само от установяването на по-свободен църковен и обществен живот след ликвидирането на иконоборския режим, а се обуславят от редица по-дълбоки вътрешни промени в политическия, обществения и социалния живот в цялата Виз. империя. Явно се засилват феодалните тенденции. Провинциалната аристокрация видимо затвърдява позициите и влиянието си в цялостния живот на страната. Забелязва се отчетливо процес на гърцизиране на обществото, по-специално на интелигенцията. Преустройва се висшето образование, като се реорганизира прочутата *Магнаурска школа*, начело на която застават най-изтъкнатите мислители на времето. От една страна, във всички области на културния живот навлиза нова струя от антични влияния; от друга страна, свободолюбивият дух, който се оформя у писатели и читатели, дава път на демократични стремежи, които внасят и налагат в книжовността народностни елементи. Традиционните, донякъде сковани схващания и норми за литературни форми и жанрове се рушат и в книжовността се явяват нови тенденции — в жанрово, в тематично и стилно-езиково отношение.

Богословската книжнина, надживявайки вече времето на противоеретическата полемичност, стои не-

поколебимо върху догматичните основи на строгото православие и на старата патристика, без обаче да се връща към тяхната традиционна и логически старомодна обработка. Появява се по-нова аргументировка, която си служи почесто с методите на аристотелевската логика и има значително по-ново стилно-езиково оформяне. Между богословските писатели от това време челно място заема цариградският патриарх *Фотий* (858—867, 877—886). Забележителна е ролята му в цялостния обществен, църковно-политически и културен живот на страната. Той е живо въплъщение на проникващите и налагащи се във виз. общество (а оттам и във виз. литература) нови явления. Фотий реорганизира висшата Магнаурска школа, като разширява програмата ѝ с въвеждане на светски науки: математика, геометрия, астрономия, музика. Литературното му дело, подобно на научните му и обществени интереси, е богато и разнообразно по обсег: включва богословие (в широкия смисъл на думата), екзегетика, философия, риторика, филология, лексикография, литературна история и др. Чисто богословските трудове на Фотий не са в центъра на неговата книжовна дейност. В тази област той е твърдо ортодоксален в установения смисъл на думата. Поддържа класическата мисъл, че „богословието води разума към християнско благочестие". Новото у него е, че насочва богословската си мисъл и богословските си творби в полемика срещу Рим и срещу неговите нововъведения: *filioque* и *триезичната ерес*. Във връзка с това се появява първото му и може би най-оригинално произведение Λόγος περὶ τῆς τοῦ ἁγίου πνεύματος μυσταγωγίας (За таинството на светия дух), в което Фотий с изчерпателна екзегетическа, философска и логическа аргументировка брани източноправославното догматическо схващане за произхода на Светия дух само от Отца, а не и от Сина (filioque). Пак богословско, но с по-голяма каноническа и политическа насоченост е и второто му произведение Πρὸς τοὺς λέγοντας ὡς ἡ Ῥώμη πρῶτος θρόνος (Към ония, които твърдят, че Рим е първият престол). В същност с тези две Фотиеви произведения се поставя началото на все по-задълбочаващите се борби между Византия и Рим, които по-късно (1054) довеждат до пълно разцепление между двете църкви. Към богословските му съчинения може да бъде отнесен и полемично-истор. му труд Διήγησις περὶ τῆς Μανιχαίων ἀναβλαστήσεως. Но най-голямото му и най-съществено съчинение с богословски характер е Ἀμφιλόχια (Амфилохии). Това е сборник от малки догматико-ерминевтични богословски статии, написани във форма на въпроси и отговори и отправени привидно до неговия приятел Амфилохий Кизикийски (оттам и името Амфилохии). От съвременно гледище това са истински есета, великолепно обработени в кратка, но чиста и ясна форма. Хомилиите на Фотий са наситени с чисто богословие.

Като се изключат някои второстепенни и несигурно идентифицирани писатели-богослови, като напр. Петър Сицилийски, Йоан Никейски, Вартоломей Едески, Стилиан Неокесарийски, Теогност, Митрофан Смирненски и др., чието литературно дело е по-незначително, трябва да се посочи името на Никифор Византийски, наричан още Никифор Философ. От него са запазени няколко полемично-апологетични произведения, насочени против латините, армените и мохамеданите. В трактата си срещу латините той следва мисълта и логиката на Фотий, на места с явни заемки. По-оригинално е съчинението му в три книги срещу мохамеданите, в което критикува някои глави от Корана. Всичко обаче е писано в стила на Фотий. Арета Кесарийски е най-изтъкнатият и най-блестящият ученик на Фотий. Той живее на границата между IX и X в. Роден е навярно малко преди 860 и е починал по всяка вероятност след 942. Литературното му дело е голямо и се развива в няколко насоки — богословие, екзегетика, философия, филология, хомилетика. За съжаление

това богато литературно наследство още не е приведено в пълна известност. Между богословските му съчинения трябва да се отбележат преди всичко коментариите му върху Апокалипсиса на Йоан Богослов. Използувайки някои стари тълкувания на Апокалипсиса, Арета дава нови и оригинални богословски и филологически обяснения на това произведение. Известни са още неговите тълкувания върху посланията на ап. Павел, върху съчиненията на Климент Александрийски, Евсевий Кесарийски, Теодор Абукура, против Лукиан, и мн. др. Арета е възторжен почитател на античната култура и на античните писатели — главно на Платон, когото цени като предвестник на християнството. Като носител на истински християнски мироглед и християнска философия обаче той приема твърде резервирано античната писменост, която счита в някои случаи за несъвместима и с християнството, и с обществения живот.

Проповедническата литература, която по стилна и риторическа обработка има своя формална жанрова специфика, с оглед на съдържанието си в повечето случаи стои най-близо до богословието. През втората половина на IX в. тя получава по-свободно развитие и по-широко обществено значение. На преден план изпъква пак патриарх Фотий, който е в центъра на целия обществен и културен живот. От него са запазени 19 големи хомилии на различни теми и по различни поводи: едни от тях са с катехетичен характер, други са слова за църковни празници (Рождество Богородично, Благовещение, Велика събота и др.), произнесени в присъствието на императора. Най-важни са двете му слова, произнесени поповод на руското нападение над Цариград през лятото на 860. Тези проповеди, външно погледнато, са написани все в църковнически нравоучителен стил; в много от тях обаче личат неприкрити социални идеи и алюзии. Публикувани са в добро аналитично издание от Βασ. Λαούρδας. Φωτίου ὁμιλίαι, Θεσσαλονίκη, 1959. В проповедническо отношение най-близо до Фотий стои неговият приятел и съвременник Георги Никомидийски. По стара традиция на него се приписват над 170 проповеди, от които обаче само 9 или 10 са публикувани. Повечето от тях са посветени все на Богородични празници. Написани са строго църковнически, но доста наивно, на места с леки апокрифни отклонения. Няколко пъти той подчертава своята привързаност към Фотий. Значителен проповедник и автор на хомилии от това време е риторът Никита Пафлагонски (неговото име доскоро се идентифицираше погрешно с името на Никита Давид, живял малко по-късно), съученик на Арета Кесарийски. От него са запазени два проповеднически сборника, съдържащи повече от 50 хомилии и други проповеди. Авторството му на някои от тях се оспорва. Календарният обсег на хомилетичното му творчество е много широк: създава подходящи и понякога възторжени проповеди за великомъченик Георги, Теодор Стратилат, св. Марина, Йоан Златоуст, преподобний Евпсихий, веригите на ап. Петър, пояса Богородичен и много други. Проповедите са написани съвсем свободно, но доста еднообразно. Към авторите на хомилии от това време трябва да се прибави и името на имп. *Лъв VI* Философ (886—912), ученик и възпитаник (но не и приятел) на Фотий. От него е запазен един хомилетичен сборник, съдържащ 37 проповеди, произнасяни от него в тържествени дни в храма. Те са предназначени за господски и светителски празници, но на места има и подчертана полемичност срещу юдеи и латини. Написани са изцяло в стила на античната риторика, с известна показност и маниерност. Смирненският митрополит *Митрофан* е привърженик на патриарх *Игнатий* (847—858, 867—877) и върл противник на Фотий. От него са останали две енергично написани похвални слова за архангелите Михаил и Гавриил и за епископ Поликарп Смирненски. Най-важна е обаче голямата му реч против Фо-

тий, произнесена на събор през 869—870 след отстраняването на Фотий от патриаршеския престол. С това, разбира се, не се изчерпва списъкът на проповедниците и на авторите на писани проповеди. Нормалният и богат църковен живот е бил изпълнен с проповедничество. Трябва обаче да се подчертае, че в областта на хомилетиката литературната традиция е преди всичко анонимна.

Химнографското литературно творчество през втората половина на IX в. показва в количествено отношение значително богатство, но в него не може да се търси нещо ново по същество. Трябва да се има пред вид, че богослужебните книги, които единствени съдържат химнографски материал, по това време вече окончателно се оформят и не предоставят място за някакви съществени промени и типикарски преустройства. *Кондаците* са изживели вече своето време. На тяхно място са се настанили каноните. *Типикът* в основните си черти е вече напълно оформен. Поради това всичко, което се пише, в жанрово отношение е в рамките на установените вече форми: канони, *ирмоси,* стихири, молебни канони. Нови видове почти не се създават. Тук обаче съществуват подруги затруднения: много е мъчно, а понякога даже е невъзможно да се отъждествят категорично имената и личностите на някои автори или да се направи убедително разграничение по време. Поради това хронологичното подреждане трябва да се приеме в по-общи черти. Между химнописците на тази епоха безспорно най-известен и най-плодовит е солунският архиепископ Йосиф (816—886), наречен специално „химнописец", чието име и книжовно дело се преплитат с името на Йосиф (762—832), брат на Теодор Студит. От *Йосиф Химнописец* са останали цялостни служби на Димитър Солунски, на Теодот Киринейски, на Никита Халкидонски; безусловно негови са каноните на блажена Теодора, на Акакий, Леонид, Андрей, на Йосиф Обручник, на блажений Фока и още много други канони, пръснати из *минеите*. Написани са оригинално и служат за образци на по-сетнешните химнописци. Литературните дарби и занимания на известния патриарх Игнатий са скромни. В литературната традиция на него се приписват около 15 канона, от които е публикуван само един — канонът на архангелите Михаил и Гавриил. Позната е и една негова самогласна стихира за великомъченик Георги. Император Лъв VI, който е опитвал перото си в разни литературни видове, оставя следи и в химнографията: негови са един канон за Връбница и няколко стихири за Климент Александрийски. Те обаче са твърде посредствени и незначителни в литературно отношение. Интересно е само царственото име на автора. По същото време живее и работи поетът химнописец Анастасий Квестор, чиито творби са наситени с оригинална мисъл и с непосредствена поетичност. За съжаление литературното му наследство не е проучено пълно и не всичко е публикувано. Известни са само някои негови канони — напр. покайният канон, погребалният канон, канони за Благовещение, за Сретение, за Рождество на Йоан Кръстител и др., публикувани от J. Pitra. Analecta sacra. Paris, 1876, I, с.242—252. На Георги Агиополит се приписват редица канони и ирмоси. Каноните не са запазени. Ирмосите му обаче са значителен брой и са известни под името ἀνατολικά (днес в църковнослав. богослужебни книги се наричат **восточни**). От школата на Студийския манастир като продължители или поправо като епигони на именития Теодор Студит излизат Арсений Студит, Стефан Студит, Методий Студит, Исидор Студит и редица други съставители на канони, чиито личности не се поддават на сигурно идентифициране.

Въпреки дълбокия интерес на виз. общество към истор. събития и историческите съчинения, който се отразява винаги широко във виз. литература, през втората половина на IX в. не е създадено почти нищо значително. Това е

може би една случайност. Единственият летописец от това време, който оставя голямо име в литературата, е монахът *Георги Амартол,* т.е. Грешният (гр. ἁμαρτωλός), живял по времето на имп. Михаил III (842—867). Неговата голяма световна хроника, оформена в девет книги, е озаглавена Χρονικὸν σύντομον ἐκ διαφόρων χρονογράφων τε καὶ ἐξηγητῶν συλλεγὲν καὶ συντεθὲν ὑπὸ Γεωργίου ἁμαρτωλοῦ μονάχου. Тя започва от Адам и свършва с възцаряването на Михаил III. Написана е по всяка вероятност наскоро след смъртта на Михаил. Въпреки широкия си хронологически обхват, това е обикновена хроника, недостатъчно достоверна и недостатъчно критична.

Приблизително по същото време живее и известният Петър Сицилийски, автор на Ἱστορία τῶν Μανιχαίων τῶν καὶ Παυλικιανῶν καλουμένων, която е твърде конкретна и съдържа много ценни сведения за историята на павликянството. В нея има сведения и за българите. Към края на века гръцкият монах от Сиракуза Теодосий написва истор. съчинение във вид на съобщение до Лъв Дякон: Θεοδοσίου μοναχοῦ τοῦ καὶ γραμματικοῦ πρὸς Λέοντα διάκονον περὶ τῆς ἁλώσεως Συρακούσης. В него се описват в крайно бедна откъм факти форма някои събития около обсадата и превземането на Сиракуза от арабите. Намират място и оплакванията на автора от печалната му пленническа съдба.

Очебийната оскъдица на истор. съчинения през втората половина на IX в. като че ли се компенсира от богатата агиографска книжнина, която в много случаи с изобилните си разказни елементи и истор. вести се доближава до истор. жанрове. (Във виз. литературна история под агиография в широкия смисъл на думата се разбират произведения, които в същност невинаги са жития на светци (βίοι ἁγίων), а са разкази за живота на лица, които не са канонизирани.) Изобилие на агиографски творби има и през иконоборския период, обаче през втората половина на века има съществена разлика в общественото звучене на тези произведения. По-рано е налице своеобразна смелост в писането и в подчертаването на характера на героите, която ту поясно, ту по-прикрито е наситена със злободневна полемичност; сега смелостта в обрисовката и в изтъкването на герой е по-спокойна и по-достойна. Полемичността, доколкото я има, е историческа, а не злободневна. Цариградският патриарх *Методий I* (843—847), чието име в литературната история е слабо познато, оставя житие на Теофан Изповедник, написано твърде поетично, но за съжаление запазено фрагментарно. Сиракузкият архиепископ Григорий Азбест, съвременник на Фотий, се приема за автор на едно житие на Методий I, написано доста пристрастно, в което той защищава Методий от нападките на неговия приемник Игнатий. Ученият олимпийски монах Сава, автор на житието на Петър Атройски, пише и житие на Йоаникий (починал в 846), което е изпълнено с интересни истор. и битови подробности. Монахът Петър написва второ житие на Йоаникий, съставено както въз основа на първото, така и по лични спомени. Особено интересно и ценно като литературно произведение е житието на Теодор Едески (починал в 860), съставено от неговия племенник Василий Емески. Написано е живо, картинно, увлекателно като роман и е наситено с автентични истор. сведения. Това е може би най-ценното произведение от този жанр, създадено през втората половина на IX в. Никифор Скевофилакс е оставил две интересни жития — на Теофан Изповедник и на Теодор Сикеотски (починал в 613). Василий, протасикрит и философ, живял по време на имп. Василий I (867—886), написва житие на иверския светец Иларион. Един патрикий на име Никита Квестор, по всяка вероятност съвременник на Фотий, е автор на житие на Андрей Критски, което представлява една колкото лична, толкова и обществена апология на монашеството. Монахът Еводий, живял,

както се предполага, през втората половина на века, е написал житие на 42 мъченици, загинали по време на обсадата на град Аморий от арабите.

Познати са двама книжовници с име Никита Давид Пафлагон. Първият от тях, с прозвище „ритор и философ", е живял и работил през втората половина на IX в. Починал е около 890. Вторият е известният епископ на пафлагонския град Дадибра, който е живял може би около половин век по-късно. На първия се приписва житието на патриарх Игнатий, което е пълно с остри нападки срещу Фотий и неговите дворцови интриги, и едно житие на Евдоким Справедливи (починал около 840). Монахът Михаил Синкел Цариградски (не е идентичен с Михаил Синкел Ерусалимски), живял към края на IX в., написва житие на Теодор Студит. По същото време някой си Григорий, наречен Клирик, създава житие на Теодора Солунска (починала в 892). Все към края на века се явява едно класически написано житие на Йосиф Химнописец, съставено от неговия ученик Теофан. Не са малко на брой и анонимните житиеписни произведения, за които се приема, че са възникнали по това време — напр. голямото житие на Йоан Психаит (починал в 820), на патриарх Методий I, на Антоний Нови (починал в 865), игумен на един от големите олимпийски манастири, на Николай Студит (починал в 868), в чието житие е включен разказ за някой си воин Киприан (участвувал в похода на Никифор I в Б-я; заради целомъдрието си получил предсказание за злополучния край на похода), на имп. Теодора, майка на Михаил III, на имп. Теофана (починала в 893, написано е от неин съвременник), на Михаил Синкел Ерусалимски (починал в 846) и много други.

В следиконоборския период в развитието на виз. литература се наблюдават явления, които явно излизат извън рамките на дадения дотук най-общ очерк. В действителност настъпва духовна секуларизация в съзнанието на виз. общество и в интересите на просветените среди. Манастирите, макар и отчасти възстановени след иконоборските поражения, като че изгубват завинаги онова първенствуващо значение като книжовни центрове, което са имали по-рано. Светски елементи в широкия смисъл на думата постепенно, но неудържимо навлизат в целия културен живот и преди всичко в литературата. Интересът към античната култура и античната книжовност нараства. В резултат на всичко това в литературата се появяват нови теми и нови жанрове. Така напр. възникват свободни литературно-филологически писания. Такава е прочутата книга на Фотий Μυριόβιβλον (Многокнижие или Библиотека), написана между 855 и 858. Това е сборник от резюмета, откъси и преценки за книги с различно съдържание, придружени понякога със сведения за техните автори. Съвременният литературен историк с пълно право би могъл да отнесе тази книга към литературната критика. Филологическо значение има и едно произведения на Фотий, озаглавено Λεξικόν (Речник), в което са събрани думи и изрази от стари автори, изчезващи вече от съвременния език.

Михаил Синкел Ерусалимски е автор на един трактат по синтаксис под наслов Μέθοδος περὶ τῆς τοῦ λόγου συντάξεως. Монахът Йоан Георгидис, живял десетина години след Фотий, оставя един азбучен сборник от сентенции и афоризми с определено литературноистор. оформление, озаглавен Γνῶμαι συλλεχθεῖσαι ὑπὸ Ἰωάννου μονάζοντος τοῦ καὶ Γεωργίδου.

Консолидирането на държавата, относителното вътрешно-политическо спокойствие и амбициите на имп. *Василий I* Македонянин(867—886) да утвърди идеята за централизиране на властта, създават предпоставки за появата на редица юридически съчинения, написани от самия Василий I в сътрудничество със сина му Лъв VI или с патриарх Фотий: Πρόχειρος νόμος (Закон — наръчник), Ἐπαναγωγή (Връщане към закона или Напомняне на закона) и Βασιλικά

(Царски установления), започнато от Василий и довършено от сина му Лъв VI. Съществено за тях е, че това не са сухи служебни юридически наръчници, а съчинения, оформени напълно като литературни произведения с определена вътрешнополитическа идея. Филотей протоспатарий, живял към края на века, оставя едно интересно за времето съчинение — Κλητορολόγιον (Книга за длъжностните лица), в което се изреждат в литературна форма званията, титлите и службите на големците в императорския двор и ранга на чуждите дипломати в дворцовия церемониал. Тази книга послужва по-късно като повод и като основа на Константин Багренородни при написването на неговото съчинение De ceremoniis (За церемониите), а така също и на анонимния автор на известния Тактикон на Бенешевич от началото на X в. Покрай църковната и църковно-богослужебна поезия възникват и светски поетически опити. Патриарх Фотий написва поетична трилогия за прослава на имп. Василий I. Лъв VI пише ямбически строфи с акростишни ефекти. Неговият съвременник, съименник и приятел Лъв Философ пише четиристишни епиграми за похвала на своя учител Фотий и т. н.

В тази литературна действителност протичат образованието, културното и книжовническо оформяне на слав. просветители Кирил и Методий.

Лит.: Krumbacher K. Geschichte der byzantinischen Literatur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches (527—1453). München, 1897, 1213 p.; Stählin O. Die altchristliche griechische Literatur. — In: Christ W. v. Geschichte der griechischen Literatur. 2. München, 1924; Τωμαδάκης Ν Β. Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Βυζαντινὴν φιλολογίαν. 1. Ἀθῆναι, 1958, 366 p.; Beck H.-G. Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich. München, 1959, 851 p.; Памятники византийской литературы IV—IX веков. М., 1968, 351 с.; Памятники византийской литературы IX—XIV веков. М., 1969, 463 с.; Beck H. G. Geschichte der byzantinischen Volksliteratur. München, 1971, 23+233 p.; Gero S. Byzantine iconoclasm during the reign of Leo III, with particular attention to the Oriental sources. (Corpus scriptorum chrisianorum orientalium. Serie Subsidia, 41). Louvain, 1973, 238 p.; Аверинцев С. С. Поэтика ранневизантийской литературы. М., 1977, 320 с.; Бычков В. В. Византийская эстетика. Теоретические проблемы. М., 1977, 200 с.; Фрейберг Л. А., Т. В. Попова. Византийская литература эпохи расцвета. IX—XV вв. М., 1978, 288 с.; Hunger H. Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner. 1. Philosophie, Rhetorik, Epistolographie, Geschichtsschreibung, Geographie. München, 1978, 542 p.; 2. Philologie, Profandichtung, Musik, Mathematik und Astronomie, Naturwissenschaften, Medizin, Kriegswissenschaften, Rechtsliteratur. München, 1978, 528 p.

Христо Кодов

ВИЗАНТИЙСКОТО ИЗКУСТВО ПРЕЗ IX—X ВЕК. Периодът IX—X в. е един от най-конфликтните в историята на *Византия,* но същевременно и един от най-блестящите периоди в развитието на виз. култура. Мощната поземлена (темска) аристокрация, оформена в резултат на укрепналите феодални отношения, в защита на своите интереси влиза в конфликт с бързо

Катедралната църква „Св. София" в Цариград, осветена в 537 г. Вътрешен изглед

развилия се от VIII в. насам монашески институт заради неговите богати и все по-разширяващи се владения. Само в Цариград през VI в. съществуват около 80 манастира — факт, който дразни и императорите. Затова политиката на онези от тях, които поддържат *иконоборството,* е насочена срещу монасите като главна опора на иконопочитанието и се съпровожда от конфискация на манастирските имоти. Катализатор в назряващия социален конфликт стават непрекъснатите битки с арабите, които отнемат източните владения на империята (Северна Африка, Египет, Палестина, Сирия и Месопотамия) и се настаняват трайно на о-в Сицилия и о-в Крит. Византия все по-осезателно изпитва влиянието на тяхната култура, особено в иконоборския период (726—843). По това време християнството вече е установило своята догматична същност, но изобразителната му система остава в значителна степен свързана с античния сенсуализъм. Иконоборството в същност е реакция на взелото опасни размери и форми иконопочитание, което сред народните маси стига до фетишизъм и с това предизвиква основателната намеса на висшето духовенство. Опитите на императрица Ирина (797—802) да възстанови иконопочитанието и решенията в този дух, взети на Седмия (Втори никейски) *вселенски събор* през 786/787, остават без дълбоки последици. През 813 краткият период на затишие е преустановен и борбата между иконоборци и иконопочитатели избухва с нова сила.

За иконоборския период е характерна, от една страна, ролята на Изтока, и по-точно на ислямското изкуство, при оформянето на декоративните принципи във В. през IX—X в. Известно е, че имп. Теофил (829—842), един от последните императори-иконоборци, накарва да построят и украсят двореца му подобно на дворците в Багдад. Походът срещу религиозната живопис става причина за масово унищожаване на стенописи и икони. В житието на Стефан Нови, пламенен защитник на

Църквата „Мирелейон" в Цариград, ок. 920 г.

иконите, убит по улиците на Цариград (767), се казва: „Иконите на Христос, Богородица и светиите бяха подвергнати на огън и унищожение, а обратно — изображенията на дървета, птици, животни и особено на такива сатанински сцени като бягащи коне, лов, театрални представления, игри на хиподрума най-грижливо се запазваха." Това показва, че иконоборците не са изобщо срещу изображенията в изкуството а само срещу религиозния им характер, затова стените на църквите и императорските палати се покриват с нови сцени със светско съдържание или с орнаментално-декоративни форми. По заповед на имп. Константин V Копроним (741—755) е унищожен евангелският цикъл във Влахернската църква и стените ѝ се изписват с „цветя, птици и животни" така, че храмът заприличва на „градина и птичарник". За изкуството, създадено през иконоборския период и разрушено със същия ентусиазъм от неговите противници след възстановяването на иконопочитанието, може да се съди по аналогични примери от други епохи. Напр. изпълнените между 696—726 мозайки в църквата „Рождество Христово" във Витлеем със символичното представяне на църковните събори са иконоборски по своята идейна програма и изобразителни принципи (фигурите на участниците

Ап. Петър. Детайл от композицията „Възнесение". Мозайка в църквата „Св. София" в Солун, IX в.
Ангел от композицията „Възнесение". Мозайка в църквата „Св. София" в Солун, IX в.

са заменени от изображение на свитък с текст от съборните решения, обрамчен от пищен растителен орнамент, напомнящ мозайки от Дамаск, и фантастична архитектура).

В декорацията на църквите главно място заема кръстът, използуван от иконоборците като заместник на неизобразимия образ на Христос. Първият зарегистриран акт, с който имп. Лъв III (717—741) изразява своето отношение към образите, е свалянето на прочутото изображение на Исус Христос на о-в Халки и заменянето му с кръст. В случая е налице възвръщане към ранно-християнската традиция, която се проявява и след краткото възстановяване на иконопочитанието през 787—813. По желание на императрица Ирина в апсидата на солунската църква „Св. София" бил изработен в мозаична техника огромен кръст на сребрист фон, а бемата била покрита с многобройни малки кръстчета, затворени в правоъгълници. Кръст бил изобразен и в апсидата на църквата „Св. Ирина" в Цариград (VIII в.).

Закономерен разцвет получава светското изкуство, което украсява дворците на императорите, а понякога и страничните помещения на храмовете с изображения на ловни сцени, игри от хиподрума и триумфални победи на императорите. Поради липса на материали от епохата за пример могат да бъдат посочени подобните изображения в южната и северната кула към църквата „Св. София" в Киев (1037—1061/1067).

Малкият брой оцелели ръкописи от това време — gr. 1291 от Ватиканската библиотека, създаден между 813—820, и двете евангелия от IX в. в Парижка-

та национална библиотека (gr. 63 и 64) разкриват същите тенденции — отклонение от антропоморфните представи чрез включване на животински фигури в украсата на ръкописите и разцвет на орнаменталните форми, чийто стил издава влиянието на източните провинции.

Възстановяването на иконопочитанието на събора през март 843, обявено от църквата за „тържество на православието", слага край на безплодните спорове около основния постулат на ортодоксалната църква — догмата за въплъщението. Теоретичната обосновка се дава в произведенията на изтъкнати привърженици на иконопочитанието, като *Йоан Дамаскин* и *Теодор Студит*. В своите теоретични съчинения срещу ересите Йоан Дамаскин се позовава не само на съчиненията на църковните отци, но и на гносеологическите и логическите построения на Аристотел. Най-характерната особеност през този период е подчертаният интерес към античната култура, чиито предпоставки се създават още в периода на иконоборството, когато се засилват светските елементи в областта на науката, литературата и изкуството като естествена последица от отрицателното отношение към монашеството и някои църковни среди. Цариград се очертава все по-авторитетно като главен център на виз. художествена култура. Прочутата *Магнаурска школа*, възстановена вероятно между 855—866, събира най-блестящите умове на епохата и става отново център за изучаване на античната култура. Като изтъкнати фигури в нея се очертават: *Лъв VI Математик*, поставен от кесаря *Варда* начело на школата скоро след 855; *Фотий*, бъдещ цариградски патриарх; Константин-Кирил Философ, ученик на Лъв и Фотий, оставен заради блестящите си познания да преподава философия в школата. Толерантното отношение към античната култура позволява тя да съществува успоредно с християнската и да остане непресъхващо творческо начало за нея. В същност най-точната характеристика на виз.

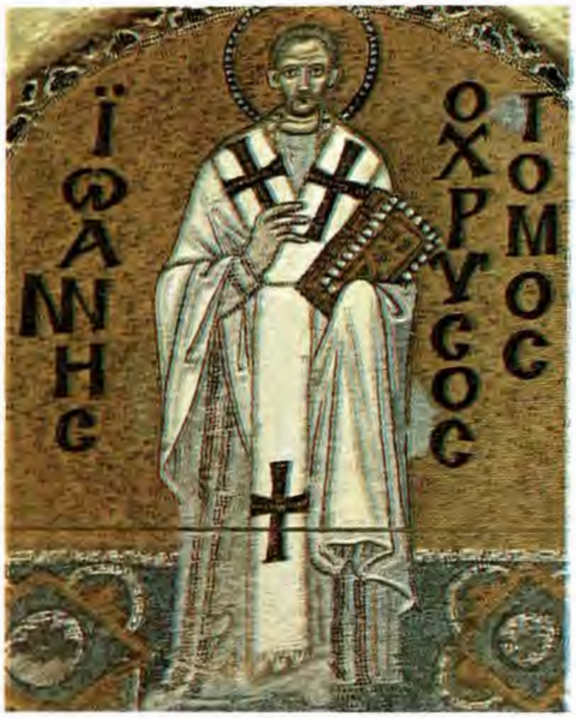

Архангел Гавриил. Мозайка в църквата „Св. София" в Цариград, IX в.

култура, респ. изкуство, за разлика от западната, е непрекъснатата приемственост между нея и античното грц. наследство. (Именно заради тази приемственост редица учени смятат, че не е правилно да се говори за „Ренесанс" във Византия.) Появата на това движение и най-ярките му прояви са свързани с управлението на т. нар. Македонска династия (867—1057), затова се създава и наименованието „Македонски ренесанс".

Фрагментарно запазените паметници на монументалното изкуство от този период — стенописи и мозайки, не дават възможност да се възстанови нито един цялостен ансамбъл, нито да се проследят етапите в развитието на тези представителни жанрове на виз. изкуство. Единствено от описанията на патриарх Фотий в „Екфрасис" съдим за прочутата Нова църква (т.нар. Nea) на

БАН
Институт за литература
БИБЛИОТЕКА

Йоан Златоуст. Мозайка в църквата „Св. София" в Цариград. IX—X в.

Василий I Македонянин (867—886), построена в цариградския му дворец, и за нейната нова декоративна система, която се налага със заменянето на базиликата с кръстокуполната църква. Със своята архитектура и декорация тя представлява най-точен символичен израз на космоса. В купола (символ на небето) е изобразяван Христос Пантократор, т.е. вседържител и демиург на целия свят, логически център на декоративния ансамбъл; в барабана на купола са пророците — предвестници на неговото учение; в пандантивите — апостолите Матей, Марко, Лука и Йоан — „четирите стълба на евангелското учение", предали на хората сказанията за земния живот и за чудесата на Исус Христос. В тясна връзка с образа на Христос е изображението на Богородица в апсидата — като символ на земната църква и израз на догмата за въплъщението, в поза Оранта (седяща на трон) с младенеца пред гърдите, заобиколена от архангелите Михаил и Гавриил. Небесната йерархия завършва с образите на светците и мъчениците — земните страдалци за Христовата вяра, разположени в долните части на храма. В иконографската програма на църквите е включен и т.нар. „празничен цикъл", състоящ се обикновено от 12 сцени (понякога по-малко съобразно с даденото пространство): Благовещение, Рождество Христово, Сретение, Кръщение, Възкресение на Лазар, Преображение, Влизане в Ерусалим, Разпятие, Слизане в ада, Възнесение, Слизане на св. дух, Успение Богородично, които представляват образният разказ за историята на въплъщението, възпявано в литургията. Тази религиозна програма се задържа без съществени промени (ако не се смята увеличаването на изображенията) през целия период на виз. и поствиз. изкуство. Един от най-ранните примери, в които я виждаме осъществена, е катедралната църква на Цариград — „Св. София", с образа на Христос Пантократор в купола, под него пророци и светци, а в апсидата — Богородица. Запазеният отчасти надпис разкрива, че мозайката е изпълнена непосредствено след победата над иконоборството: „Изображението, което лъжците низвергнаха, благочестивите управници възстановиха." Богородица е представена на трон с младенеца на колене си, заобиколена от архангелите Михаил и Гавриил (съхранило се е само изображението на Гавриил). От почти статуарно изваяните фигури с пластично предадени гънки на дрехите благодарение на умелото разполагане на мозаичните кубчета, от прекрасните им чувствени лица се долавя античният възглед за човешкото тяло и предаването на неговия обем. В първата половина на X в. (най-късно до средата му) са изпълнени и изображенията в купола. Макар че датировката им все още е спорна, те разкриват същото разбиране за формата и солиден строеж, но същевременно са индивидуализирани. В допълнителните помещения на църквата, задържала се като главно светилище на виз. императори столетия наред, са представени техните изображения ex-voto. Липсата на надписи не дава въз-

Императорите Константин и Юстиниан пред Богородица. Мозайка от църквата „Св. София" в Цариград. X в.

можност да се установи по какъв повод са правени, нито връзката им едно с друго. В нартекса над централната врата е композицията „Христос Sagesse Divine" с евангелие, отворено на текста: „Мир вам. Аз съм светлината на света"; пред трона му на колене — в „проскинесис" е застанал имп. Лъв VI Философ (886—912), известен със своите хомилии, в които споменава древните автори не само за възхвала, а за да покаже своята ерудиция. Във връзка с една от хомилиите му, отнасяща се за Благовещение, може най-логично да се обясни присъствието на Богородица и архангел Гавриил, представени в медалиони от двете страни на Христос. Фигурите са тежки, масивни, лицата — широки, носовете и очите — големи, ръцете — едри. Това малко грубо, но експресивно изкуство е твърде далеч от рафинираното изпълнение на късните мозайки от същата църква (напр. Дейсис от XII в.) и може да се сравни с мозайките от църквата „Св. Димитър" в Солун (VII в.) или с миниатюрите от Парижкия свитък на словата на Григорий Назиански (gr. 510). Мозайката над вратата в южната галерия на Цариградската „Св. София" може да бъде поставена в стилова връзка повече с мозайките от апсидата, отколкото със споменатото вече изображение на Христос с имп. Лъв VI. Мозайката представя композиция — Богородица на трон в средата, а обърнати в три четвърти към нея й поднасят своите дарове имп. Константин I (дарява на Богородица основания от него Цариград, който тя покровителствува) и имп. Юстиниан I (дарява издигнатата от него в 537 църква „Св. София"). Стремежът да постигне пластичност на формите с използуване на тънки преходи между тоновете, умението да построява човешката фигура и да я поставя в пространството, сдържаността в поведението и липсата на патос в израза разкриват познанията на майстора върху класическите принципи в изкуството. Изпълнена в края на X в., мозайката показва, че античните реминисценции са все още силни, но доминирането на зелените тонове в моделировката на лицата, което им придава

Композициите „Разпятие“ и „Иконоборците замазват образа на Христос“. Илюстрация в Хлудовия псалтир от 830 г.
Видението на пророк Йезекиил. Миниатюра към словата на Григорий Богослов в ръкопис от IX в.

известен аскетизъм, и усилването на линейното начало са предвестници на зараждащия се класически стил във виз. изкуство.

Съществува предположение, че една от мозайките в църквата „Св. Димитър“ в Солун представлява изображение на Кирил и Методий (К. Бонис). Изкуствоведският анализ обаче показва, че тя датира от VII в., поради което не може да се счита за изображение на славянските апостоли.

Няколкото запазени икони от този период, главно в синайския манастир „Св. Екатерина“, едва ли могат да хвърлят светлина върху този жанр, около който се разгарят богословските спорове през VIII—IX в., и се приемат накрая категоричните формулировки на Йоан Дамаскин и Теодор Студит за трансценденталната връзка между първообраза и иконата. Запазените в тази сбирка малък брой икони и фрагменти от икони, създадени през X в., в по-голяма или по-малка степен разкриват доминиращата тенденция на епохата — възродилият се стремеж за доближаване към античните образци. При образа на апостол Тадей е налице желанието за пластично предаване на формата — чрез лекото издуване на одеждата му и с пастелните тонове на колорита; това го свързва донякъде с миниатюрите от Словата на *Григорий Богослов* в Парижката национална библиотека (gr. 510). Макар и твърде различен в своите принципи от тази пастьозна техника, майсторът на иконата на св. Никола създава образа на светеца много живописно и с тънък усет за анатомичната структура. В иконата на св. Зосим и св. Никола започва известно втвърдяване на живописния стил, като при обработката на повърхността се получава емайлоподобен блясък. Иконата на апостол Филип и изображенията в медалиони,

разположени в рамката на споменатата вече икона на св. Никола, са твърде характерни за изкуството, създавано в края на X в. В лицата започва да се усеща прецизност на формите и изтънченост на стила, а в диплите на дрехите — остри гънки вместо леки, нанесени в импресионистичен маниер бели бликове-черти, които са предвестници на линеарния комниновски стил.

Илюстрованите ръкописи са единственият жанр, който може най-пълно да разкрие художествените тенденции в периода на „Македонския ренесанс". Ръкописът със Словата на Григорий Богослов, направен за имп. Василий I между 880 и 886, е един от ранните паметници на тази епоха. Миниатюрите, запълващи цяла страница, са с ясна и строга композиция, в която съпоставянето на фигура и архитектура е използувано като пространствен фактор. Колоритът (светли тонове на синята, червената, зелената и виолетовата боя, положени на широки мазки) и живописната моделировка на лицата издават влиянието на антични образци, а наред с това известна масивност на фигурите, типовете лица и характерът на орнамента сочат определено източни влияния. В същия стил са изпълнени миниатюрите от Топографията на Козма Индикоплевс от края на IX в., които са във Ватиканската библиотека (gr. 699) и възхождат също към стар александрийски прототип, и в Евангелието от X в. в същата библиотека (gr. 1522), както и изображенията в Словата на *Йоан Златоуст* в Атинската национална библиотека (№ 210). Живописната украса на тези ръкописи — представители на по-широка група, е свързана с неокласицистичния стил, зародил се на цариградска почва в края на IX в.

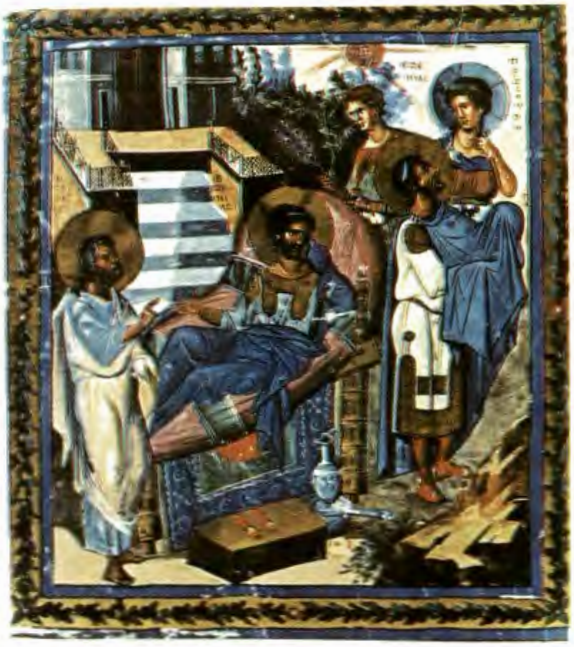
В украсата на ръкописите, създадени през първата половина на X в., все по-силно се чувствува синкретизмът на християнски и антични елементи. Той се развива в две насоки: включване на антични елементи и персонификации в библейските сюжети и трансформиране на фигури като Давид и Исус Христос в класически. В това отношение твърде характерни са миниатюрите от Парижкия псалтир (gr. 139) и Свитъка на Исус Навин. В ми-

Теодор Стратилат. Миниатюра в Менология на Василий II от 985 г

Видението на пророк Исая. Миниатюра в псалтир от началото на X в.

Пророк Йезекия, болен и оздравял. Миниатюра в псалтир от началото на X в.

Евангелист Марко. Миниатюра в служебник от X в.

ниатюрите им, построени свободно върху принципа на самостоятелната композиция — изнесени извън текста без видима връзка с него, се чувства силно антично влияние — и в живите

Императорската двойка Роман и Евдокия, коронясвана от Христос. Релеф върху слонова кост, X в.

движения на изящно построените фигури, които напомнят помпейски фрески, и в свободната импресионистична трактовка, и в светлия колорит.

Художествените постижения на „Македонския ренесанс“ не се заключават само в подражание или заемки от антични образци, а преди всичко в стремежа да се примири античният физически свят с християнската ирealност, като се доведе класическата идея за красота в хармония с християнския трансцендентализъм. Едни от най-ярките произведения, илюстриращи този процес, са образите на евангелистите от евангелието в манастира „Св. Екатерина“ от края на X в. (Cod. 204), създадено в някой от императорските скриптории. Класическите пози на древ-

ни философи са в хармония с изящните им пропорции, а свободната живописна мазка, с която е предаден всеки детайл от главата, не е в противоречие нито с имагинерния златен фон, нито с подчертаната духовност в израза на лицата.

В края на X в. на цариградска почва се ражда един нов стил — класическият византийски, или т. нар. Комнинов стил, при който с постепенното преодоляване на мощното антично влияние или като реакция срещу него се налага последователна спиритуализация на формата, за да се изрази най-точно трансценденталният характер на виз. религиозност.

Лит.: Brehier L. La querelle des images (VIIIe—IXe siècles). Paris, 1904, 64 p.; Ebersolt J. La miniature byzantine. Paris, 1926, p. 23—24; Острогорский Г. Соединение вопроса о св. иконах с христологической догматикой в сочинениях православных апологетов раннего периода иконоборчества. — In: Seminarium Kondakovianum. 1. Prague, 1927, p. 35—48; Острогорский Г. Гносеологические основы византийского спора о св. иконах. — In: Seminarium Kondakovianum. 2. Prague, 1928, p. 47—51; Ostrogorsky G. Les débuts de la Querelle des images. — In: Mélanges Charles Diehl. 1. Paris, 1930, p. 235—255; Lammens H. L'attitude de l'Islam primitif en face des arts figurés. — In: Etudes sur le siècle des Omayyades. Beyrouth, 1930, p. 351—389; Marçais G. La question des images dans l'art musulman. — Byzantion, 7, 1932, p. 161—183; Weitzmann K. Die byzantinische Buchmalerei des 9. und 10. Jahrhunderts. Berlin, 1935, 93 p.; Grabar A. L'empereur dans l'art byzantin. — In: Recherches sur l'art officiel de l'empire d'Orient. Paris, 1936, p. 166—296; Лазарев В. Н. История византийской живописи. 1. М., 1947, с. 63—103; 2. М., 1948, ил. 86—96; Успенский К. Н. Очерки по истории иконоборческого движения в Византийской империи в VIII—IX вв. Феофан и его хронография. — ВВр, 3, 1950, с. 393—438; 4, 1951, с. 211—262; Grabar A. La peinture byzantine. Genève, 1953, p. 87—100; Sotiriou G., M. Sotiriou. Icônes de mont Sinaï. 1. Athènes, 1956, p. 34—36; 2. Athènes, 1958, p. 149; Grabar A. L'iconoclasme byzantin. Dossier archéologique. Paris, 1957, 277 p. +27 ill.; Grabar A., M Chatzidakis. La peinture byzantine et du Haut Moyen Age. Paris, 1965, 63 p.; Stern H. L'art byzantin. Paris, 1966, p. 47—52; Μπόνης Κ. Γ. Οἱ ἅγιοι Κύριλλος καὶ Μεθόδιος, οἱ τῶν Σλάβων ἀπόστολοι, καὶ ἡ Βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης. — In: Κυρίλλῳ καὶ Μεθοδίῳ τόμος ἑόρτιος. 1. Θεσσαλονίκη, 1966, p. 251—289; Вайцман К. Ранни икони. — В: Икони от Балканите. София — Белград, 1966, с. XI—XII, ил. 11—16; Ξυγγόπουλος Α. Τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης. Θεσσαλονίκη, 1969, 33 p.; Bonis K. G. Die Slavenapostel Kyrillos und Methodius und die Basilika des Hl. Demetrios von Thessalonike. Athen, 1969, p. 7—145; Lemerle P. Elèves et professeurs à Constantinople au Xe siècle. — In: Académie des inscriptions et belles-lettres. Comptes rendus. Paris, 1969, p. 576—587; Lemerle P. Le premier humanisme byzantin. Paris, 1971; Weitzmann K. The Character and Intellectual Origins of the Macedonian Renaissance. — In: Studies in Classical and Byzantine Manuscript Illumination. Chicago—London, 1971, p. 176—223; Mango C. The Art of the Byzantine Empire (312—1453). Sources and Documents. Englewood Cliffs (N.Y.), 1972, 16+272 p.; Ангелов Д. История на Византия. 1. С., 1973, с. 271—335; Guillou A. La civilisation byzantine. Paris, 1974, p. 184—190, 318—397.

Костадинка Паскалева

ВИЗÀНТИОН — вж. *Цариград.*

ВИЗÀНТИЯ (Източна римска империя, Византийска империя) до началото на XIII век (Очерк на политическата история). В началния период на съществуването си Източната римска империя е пряка приемница на държ.-административното устройство, външната политика и културата на късната Римска империя. В своя истор. развой през хилядолетието между V и средата на XV в. тя постепенно и все по-определено придобива собствен облик във вътрешно-политическото си устройство, в етническия си състав и в културата си. Пренасянето на столицата на империята от древния Рим на мястото на античния град *Византион,* разположен на Босфора — допирната точка между крайния Европ. югоизток и Мала Азия, извършено през 330 по време на имп. Константин I Велики (306—337), поставя началото на процеса на отдалечаване от старата римска традиция. Новата столица приема названието Константинопол по името на своя обновител и в известен смисъл основател, а от нейното

обозначение като столица на империята („царствуващ град") южните славяни създават за нея свое типично наименование — *Цариград,* запазено и до днес. Пренасянето на столицата край Босфора означава в същото време начало на постепенното откъсване от владенията в западноевроп. области, а заедно с това засилване на политическите и икономическите интереси към Изтока, което отваря вратите на елинистичното и източното влияние във всички области на живота. Като „универсална" империя, Източната римска империя владее през периодите на своето военно и политическо могъщество огромни територии в целия източен дял на Средиземноморието и понякога далеч извън неговите предели — дълбоко в малоазийските области, на североизток, по северното крайбрежие на Черно море и в Прикавказието. Тя обединява в своите граници многочислено, различно по етнически произход население, свързано главно чрез употребата на грц. език като език на администрацията и на културата и, на второ място, чрез изповядването на обща религия — православното християнство. През периодите на най-голямо териториално разширение на империята в състава на населението ѝ влизат жителите на континентална и островна Гърция, жители от негръцко потекло от малоазийските области, от северноафриканските територии, от голяма част на южноиталийските и сицилийските земи, от земите на Балк. п-в (южни славяни), от области на Армения (лази), от Испанския (Иберийския) п-в (иберийци) и др. Сред това разнородно население гърците винаги са само ограничен дял и само през последния период от съществуването на империята, когато нейните граници са стеснени и обгръщат само столицата Цариград, непосредствените нейни околности и по-голямата част от Пелопонес, грц. население съставя мнозинството от жителите.

Хронологичните граници в съществуването на В. могат да бъдат уточнени повече условно, главно с оглед на откъсването и обособяването и от Запада. Като най-далечна нейна хронологична граница се поставя времето на имп. Константин I Велики, когато се извършват най-големите политически и културни промени — основа на цялото по-нататъшно развитие. Завладяването на Цариград от османските турци на 29 май 1453 и на последните владения на Палеолозите в Пелопонес през втората половина на XV в. представят една по-точно определена хронологична граница. Турското завоевание обаче слага край на империята като политическа и военна сила; в столицата Цариград остава да съществува (до днес) един от главните фактори в живота на империята — Цариградската православна патриаршия, която не само надживява империята, но и разпростира границите на своята юрисдикция в по-обширни от пределите на някогашната империя географски области. В. е носителка на своеобразна култура, която през ранните векове на Средновековието надвишава културата на Западна Европа. Границите на нейното разпространение са много по-обширни от държ. предели на империята, като надминават далеч пределите на нейното политическо влияние. От друга страна, виз. култура продължава да живее и дори да се развива през вековете, след като империята бива покорена и в такъв смисъл с основание се говори за съществуването на „Византия след Византия".

Чрез признаване на християнството като официална религия в Римската империя по време на имп. Константин I Велики се въвежда основната характерна особеност в живота на късната империя. Миланският едикт, издаден от името на Константин I Велики и на неговия съуправител Лициний (307—324), ако и да не представлява пълна победа на новата вяра, разкрива широки възможности за нейното по-нататъшно утвърждаване в границите на обширната държава. Решението на Константин I Велики да приеме християнството като общопризната рели-

гия в империята се определя от съображения от политическо естество и от личен характер. Вътрешното единство в държавата сега се гради не върху езическото многобожие (политеизъм) и върху широко разпространения през онази епоха религиозен синкретизъм, които вече преживяват сериозна криза, а на основата на християнската религия. Християнското духовенство, което с признаването на новата религия е официално утвърдено и нараства числено, получава от държ. власт привилегии и дарения. То започва да играе все по-голяма роля в религиозния, културния и дори в политическия живот. Когато през I половина на IV в. единството на християнската доктрина е заплашено от учението на *Арий*, който отрича божествеността на Христа и изтъква неговата подчиненост спрямо бога-отец чрез твърдението, че е роден след отца („беше време, когато не беше"), император Константин I Велики не се поколебава да вземе под свое покровителство поддръжниците на „православието" („ортодоксията") и по този начин да осигури вътрешното религиозно единство. И все пак, въпреки наложеното осъждане на *арианството* и на еретика Арий, някои основни негови твърдения запазват своята значимост и се възприемат от нови хетеродоксни течения. Поради това през късните векове на Средновековието под условното обозначение „арианство" се назовават някои еретически движения — напр. *богомилството*, патаренството и катаризмът. Първият вселенски църковен събор, свикан в гр. Никея в Мала Азия (дн. гр. Изник, Турция) през 325 и председателстван от самия имп. Константин I, формулира т. нар. Символ на вярата, който през всички посетнешни векове е основна догма на християнската църква.

Съгласуваността между империята и християнската църква, установена още след официалното признаване на християнството, определя бъдните отношения между гражданската и духовната власт. За покровителството и щедрата материална подкрепа, оказвани от императора, църквата се отплаща чрез безпрекословна морална подкрепа. В резултат на това покровителство църквата изпада в зависимост от гражданската власт и започва все по-осезателно да губи своята самостойност — през следните столетия на Средновековието този процес се засилва и се мени съобразно с истор. личности и настъпилите съотношения на силите. Зависимостта на църквата от светската власт се превръща в основна характеристика на Виз. империя. В противовес на това, което става на Запад, във В. императорската институция запазва своята валидност в течение на цялото Средновековие и съответно църквата никога не успява да играе доминираща политическа роля. Понякога възникват епизодични стълкновения между църковната и светската власт; обикновени са отношенията на подчиненост, изразена открито или негласно от страна на църквата спрямо имперската власт. Много често императорът се намесва в живота и управлението на църквата — напр. при избора и утвърждаването на нейния патриарх, при свикването и ръководенето на *вселенските събори*, а понякога и в решението на доктринални проблеми, на въпроси от нейната юрисдикция и при назначаването на митрополити и епископи. Това вмешателство на върховната светска власт в живота на църквата, изразявано чрез не много сполучливото обозначение „цезаропапизъм", съставя една от отликите в живота на империята.

Цариград (Константинопол), избран за средище на политическия и административен живот на империята през май 330, е разположен географски на важно морско и сухопътно кръстовище и поради това естествено се издига като средоточие на обширната империя в нейното владичество по суша и по море. При избора на това място през 324/325 тук са пренесени множество художествени и истор. паметници от други средища на късната Римска империя (Рим, Атина, Антиохия, Александрия)

и са заселени многочислени жители, на които са признати привилегии и имунитет и е осигурена защита по суша и по море срещу евентуални заплахи. Пренасянето на столицата от древния Рим (поради което Константиновият град много често бива означаван като „Нови Рим“) все пак не представлява отказ от владичеството над западните части на някогашната Римска империя. В новоизбраната столица в непродължително време са съградени огромен брой християнски култови сгради, в които са пренесени голям брой християнски светини и особено мощи на светци и мъченици. Новата столица е по-близко до земите на Изтока, поради което тук по-силно се чувствува влиянието на източните порядки, нрави и обичаи, особено влиянието на елинистичната и иранската култура. Поданиците на Източната римска империя се смятат за приемници на старата Римска империя и много често приемат названието „ромеи“, сиреч римляни, което запазват почти до последните години от съществуването на В.

През периода 324/330 — 610 се извършват някои основни промени в живота на В. Основаната от Константин I Велики династия запазва своята власт около две поколения, като между преките негови приемници избухват остри политически и религиозни разпри. Поел властта, имп. Констанций (337—361) през 355 назначава за цезар, сиреч за приемник, своя племенник Юлиан, който в младините си учи в езическата атинска школа и получава много изискано възпитание и образование. Провъзгласен от своите войници, начело на които воюва срещу германските племена на Запад, за „август“, той се отправя към столицата. Неочакваната смърт на имп. Констанций (3 ноем. 361) му разкрива пътя към Цариград и към престола. Заемайки върховната власт в империята, Юлиан (361—363), който още преди това проявява едва прикрити влечения към езичеството, провъзгласява отменянето на християнската религия и прави опит за възстановяване на езичеството — на неясния култ към слънцето, в който се примесват елементи от иранския митраизъм с елементи на християнската църковна организация и на църковната практика. Връщането към отреченото езичество предизвиква широка съпротива в разни среди. За да се бори срещу противодействието, имп. Юлиан предприема гонения против враговете на верската реформа. През време на поход срещу персите той е убит (26 юни 363) — не се знае дали от противниците или от привърженицитe си, и неговата религиозна реформа е незабавно отменена.

През управлението на непосредните приемници на Юлиан Отстъпник — Йовиан (363—364) и братята Валентиниан I (364—375), който управлява западния дял на империята, и Валент (364—378), положението се влошава. Религиозните разпри продължават да разкъсват вътрешното единство в огромната държава, а по границите заплахата става все по-тежка: на изток тя идва от персите, а арианите-готи преминават Дунав и проникват все по-дълбоко в балк. земи. В усилията си да спре готското настъпление имп. Валент е погубен в околностите на гр. Адрианопол (дн. Одрин) на 9 авг. 378. Новите управници на империята — Теодосий I Велики (379—395) и Грациан (367—383), са принудени да се борят с нови затруднения във вътрешността и по границите на държавата. Привърженик на строгото православие, имп. Теодосий I предприема гонения против езичниците и еретиците. Възниква конфликт с архиепископа на италианския град Милано Амброзий (починал през 397) и така въпросът за отношенията между светската и духовната власт предизвиква нова, остра криза в империята. Въпреки своето предпочитание към православието имп. Теодосий I приема на военна служба множество готи-ариани, някои от които достигат висши длъжности. Така се разкриват възможности за все по-голямо проникване на германски етнически елементи във В. Когато през 395 Теодосий I умира, приемници на

властта са малолетните му синове Хонорий (395—423) и Аркадий (395—408), като първият поема управлението на Запада, а вторият — на Изтока. Така се извършва разделението на пространствено огромната империя, което предопределя нейната история през следващите столетия. Малолетието на двамата Теодосиеви приемници събужда въжделенията на някои амбициозни готски военачалници. Под предводителството на Стилихон на Запад и на Аларих на Изток готските наемни войски вдигат глава и причиняват значителни злини на населението. В отговор на тази заплаха епископът на гр. Кирене, Северна Африка, Синезий напразно настоява да се подеме „национална политика", сиреч да бъдат отстранени готите от войската и дори да бъдат прогонени от земите на империята, като на тяхно място бъде набрана собствена войска.

Вътрешното положение в империята продължава да бъде неспокойно. В началото на V в. избухва остър конфликт между Евдокия, съпруга на имп. Аркадий, и учения книжовник и богослов, цариградския патриарх *Йоан Златоуст* (398—404). Патриархът е изпратен на заточение, но това не внася успокоение. Новият император Теодосий II Млади (408—450) е слабохарактерен управник, който се занимава повече с книжовна дейност и прекарва времето си в преписване на книги и тяхната украса. Цялото управление минава в ръцете на енергичната и твърде набожна негова сестра Пулхерия. През 431 в малоазийския град Ефес е свикан Третият вселенски църковен събор, който осъжда учението на цариградския патриарх Несторий (428—431). В резултат на политическото разделение на империята след смъртта на имп. Теодосий I настъпва все по-ясно разграничение в духовния и културния живот на населението от Изтока и Запада. Лат. език още дълго време се запазва в административната практика, в придворната канцелария, в надписи по монети, във военното командване и т.н. На латински е написан обнародваният през 438 по повеля на имп. Теодосий II свод от закони (Теодосиев кодекс), който изиграва решителна роля в развоя на цялото по-късно виз. законодателство. Грц. език обаче, като език на огромната част от населението в тази част на империята, се налага все повече и неговата употреба издига още една преграда между Изтока и Запада. През последните години от управлението на Теодосий II европ. и специално балк. владения на империята пострадват жестоко от нападенията на вожда на хуните Атила (434—453). Цариградското правителство е принудено не само да укрепи здраво столицата, но и да изпровожда неколкократно пратеничества при него с богати дарове. Участникът в пратеничеството през 448 Приск от Панион оставя описание на пътуването през Балк. п-в по т.нар. Диагонален път (от Цариград към Сингидунум, дн. Белград, и Панонската равнина), съобщавайки ценни за историята и етнографията подробности. Неспокойно е също управлението на императорите Маркиан (450—457), Лъв I (457—474) и Зенон (474—475, 476—491), когато вътрешни етнически и религиозни борби причиняват големи смутове в държавата. Присъдата над монофизитизма, провъзгласена на Четвъртия вселенски събор, свикан през 451 в Халкидон при Цариград, допринася за откъсването от В. на Сирия и Египет, жителите на империята, и в същото време довежда до разрив със Западната църква. За да се справи със заплахата от страна на настанените в земите на империята германски множества, цариградското правителство използува като съюзник племето исаври, твърде войнствено население във вътрешността на Мала Азия, на север от планината Таврос. Една опасност е изместена от друга, не по-малко сериозна, докато имп. Зенон, произхождащ от това племе, успява да се справи със своите съплеменници.

През 476 последният западноримски император Ромул Августул е свален от власт от германския пълководец Одоа-

кър. За да възстанови поне привидно господството на Цариград над тази част от някогашната единна империя, Зенон в 488 насочва към Италийския п-в вожда на остготите Теодорих (остготите обитават земите в северната част от Балк. п-в и често заплашват с набезите си дори столицата). Всичко това обаче е само временно разрешение на германския проблем за империята. След като прониква в Италия и нанася поражение на Одоакър (489), Теодорих през продължителното си управление (умира в 526) създава силно кралство, срещу което Източната римска империя упорито се бори през VI в.

Краткотрайната война, която имп. Анастасий I (491—518) води през 502—505 с персите (държавата им по това време под управлението на Сасанидската династия преживява епоха на политически и културен разцвет), е предвестие за онези борби, които малко по-късно възникват между двете големи съседни империи. Положението на балк. владения на В. се влошава особено поради честите и застрашителни нашествия на слав. племена славини и анти, които във все по-многобройни дружини нахлуват в отсамдунавските области (вж. *Славяни*). Така се ражда тежкият слав. проблем, който до сетните дни на империята застрашава нейното съществуване. След смъртта си Анастасий I оставя империята религиозно разединена главно поради оказваното благоволение спрямо монофизитите, макар държ. хазна да разполага със значителни парични ресурси. Новият император Юстин I (518—527), произхождащ от илирийско-тракийското население в югозападните дялове на Балк. п-в и издигнат на върха на управлението от войската, дава насока на политическия и религиозния живот. Привърженик на строгото православие, новият виз. владетел със своето отрицателно отношение към монофизитството отблъсква още повече Изтока. Редом с това Юстин I насочва вниманието си към Запада — една политическа линия, която е следвана най-упорито от неговия приемник, племенника му Юстиниан I (527—565).

Началните години от управлението на Юстиниан I са ознаменувани с няколко начинания в областта на правния живот, чрез които се правят решителни стъпки към вътрешното единство на държавата. През 529 по повеля на императора двама именити на времето правници — Трибониан и Теофил, съставят прочутия „Юстинианов кодекс", с който се цели да се внесе ред в разпръснатата до това време законодателна дейност на предишните времена. Само след няколко години (534) към този корпус са добавени т.нар. Дигести и Институции, а по-късно и т.нар. Новели (сиреч нови законодателни постановления). Във вътрешния живот на империята все още липсва единство вследствие на съществуващите етнически и религиозни различия. Ярка изява тези различия намират, между другото, в проявите на т. нар. циркови партии. Партията на „венетите" е поддръжница на православието, докато „прасините", напротив, са привърженици на монофизитството. През 532 в столицата избухва голям бунт против императора. Бунтът, обозначаван обичайно с наименованието „Ника" („Побеждавай"), е смазан благодарение на пълководеца Велизарий (родом от тракийското селище Германикея, дн. Сапарева баня) и в голяма степен на императрица Теодора, жена с бурно минало и покровителка на монофизитите. На хиподрума в столицата са избити 30 хиляди бунтовници и така Юстиниан затвърждава своята власт. Заплахата, която идва от сасанидска Персия, е отстранена чрез сключения в 532 мир, което разкрива за цариградското правителство възможност да се насочи изцяло към Европ. запад. Въпреки че по това време етническият състав на Запада е дълбоко изменен в резултат на настаняването на значителен брой германски заселници, Юстиниан I смята тези области за неделима съставна част на империята. През няколкото десетилетия от своето управление той насоч-

ва всичките си военни сили към възвръщане на западните области под властта на Цариград и възстановяване на най-обширните предели на империята. От север и североизток напират многочислени слав. дружини, които все почесто преминават Дунав и навлизат във вътрешността на Балк. п-в, дори в най-южните му области. Вместо да осигури и укрепи северната граница с достатъчни военни гарнизони, Юстиниан I се ограничава със съграждането на няколко пояса от защитни укрепления, които далеч не могат да възпрат нашествениците из отвъддунавските земи. През повече от две десетилетия войските на империята са изпращани на Запад. Около седем години (533—540) продължават войните против вандалите в Северна Африка, против остготите в Италия и вестготите в Испания. За непродължително време в границите на Източната римска империя са включени италийските и испанските земи и нейните владения се разпростират от р. Ефрат до Херкулесовите стълбове на запад. Тези нетрайни завоевания изтощават финансовите възможности на империята и ни най-малко не затвърдяват нейната власт нито на Запад и Изток, нито в областите на Балк. п-в, където след средата на VI в. славяните вече се настаняват на отделни малки поселения. Приемниците на Юстиниан I, който умира през 565 в твърде напреднала възраст (82 години), наследяват империята още по-силно разединена и изтощена икономически, изправена пред тежки военни заплахи по всички свои граници.

В такъв период на вътрешна и външна криза императорите Юстин II (565—578), Тиберий I Константин (578—582) и Маврикий (582—602) полагат върховни усилия да задържат настъпването на упадъка. В продължение само на няколко години са загубени почти всички завоевания на запад. През 568 в северноиталийските области се настаняват лонгобардите, племе от германско потекло, а Северна Африка и Испания се освобождават от виз. господство. Мирът със сасанидска Персия е осигуряван до това време посредством уговорения годишен данък, който Цариград се задължава да плаща. Юстин II отказва да изпълни поетото задължение и враждата отново избухва, за да продължи с малки прекъсвания две десетилетия. Все по-застрашителните нашествия в областите на Балк. п-в, предприемани от славяните и тюрко-монголското племе на аварите, принуждават имп. Маврикий да сключи отново мир с персите през 591. Изтегляйки войските от границата с Персия, Маврикий сега предприема контраофанзива срещу славяни и авари — като единствено средство да отблъсне техните нашествия и да попречи на настаняването им във вътрешността на п-ва. Лошото снабдяване на изпратените в отвъддунавските и крайдунавските области виз. войски и слабата дисциплина дават пагубни последици. Войската се разбунтува, изоставя изобщо защитата на крайдунавските земи и под предводителството на стотника (центуриона) Фока се насочва към столицата. Суров и необразован воин, Фока заема Цариград, без да срещне сериозна съпротива, и в продължение на осем години (602—610) задържа чрез терор властта. Славяните преминават през изоставената без защита дунавска граница и безпрепятствено се настаняват на трайни поселения във вътрешността на Балк. п-в. На изток персийският цар Хозрой II под предлог, че възнамерява да отмъсти за погубването на имп. Маврикий, завладява Армения и Мала Азия. Натрупаното недоволство намира израз в бунт срещу Фока, който е свален и жестоко погубен. Властта минава в ръцете на управителя на северноафриканския Картаген Ираклий (610—641).

Завземането на върховната власт от енергичния пълководец Ираклий е преломен момент в историята на Източната римска империя. Преди всичко това слага край на продължителната политическа и военна криза. В същото време цариградската империя се откъсва от Европ. запад, за да се насочи предимно

към Изтока и да се изгради именно като същинска виз. империя със свои собствени отличителни особености. Династията на Ираклий, който произхожда по всяка вероятност от арменски род, стои начело на държавата цяло столетие. Новият владетел още в началото на своето управление извършва някои решителни реформи. Той реорганизира войската и управлението на провинциите, като създава т.нар. теми — местни и военни единици, които покъсно се превръщат в отличителна форма на държ. структура. Изхождайки от печалния опит с участието на чужденци-наемници във войската, Ираклий създава собствена „византийска" войска, чрез която се намаляват военните разходи и се осигурява по-добра защита срещу противниците.

Сасанидски Иран преживява в началото на VII в. епохата на най-голямата си политическа и военна мощ и следователно представлява най-опасният съперник на Виз. империя. Най-голямата заплаха идва не от нашествията на славяни и авари в земите на Балк. п-в, който сега е почти напълно изоставен военно, а от Изтока. През 611 персите завземат един от най-важните градски центрове на Изтока — Антиохия, в няколко последователни години в тяхна власт преминават Палестина (614) и Египет (618—619). Проникващи във вътрешността на Малоазийския п-в, те достигат до покрайнините на столицата Цариград. Имп. Ираклий се заема да подготви систематично войната с Персийската империя, като обучава войските си в нова военна тактика. За да си осигури мир на североизток и север, той сключва мирни споразумения с хазарите в севернокавказките области, с господаря на волжките първобългари Кубрат и с хагана на аварите.

През април 622 императорът тръгва начело на добре обучена и дисциплинирана войска на поход против персите. Наскоро обаче е образувана широка военна коалиция между перси, авари и славяни за съвместна борба срещу империята. През лятото на 626 противниците обсаждат по суша и по море столицата Цариград, която в отсъствието на императора се отбранява от негов заместник и тогавашния патриарх. Обсадата завършва с пълно поражение на нападателите. Като претърпяват големи загуби във водите на Златния рог, славяните се оттеглят към вътрешността на Балк. п-в, последвани от аварите; персите също изоставят обсадата и се завръщат в своите земи. Това е тежък удар за аварската мощ: тяхната държава навлиза в период на бърз упадък, което позволява на подвластните им слав. племена в Панония и отвъддунавските области да се освободят от тяхното господство.

Опитната виз. дипломация не пропуска възможността да подтикне към бунтовни вълнения подчинените на аварите славяни, първобългари и други племена. В земите на Панония и Моравия избухва голям бунт и под върховенството на Само, от франкско потекло, бива създадена първата слав. държава, която обаче просъществува само малко повече от четвърт столетие (623—658). Имп. Ираклий през тези години продължава чрез няколко военни експедиции борбата срещу персите. След като персийската войска претърпява при Ниневия тежко поражение, сключен е мир (628), който слага край на войната и същевременно означава пълен разгром на древната сасанидска империя. Под властта на Цариград сега без пречки минават редица завладени някога от персите обширни области: Египет, Сирия, Палестина и Армения. Наскоро обаче става ясно колко ефимерни са тези победи. Само няколко години по-късно към отвоюваните от византийците територии, чието население проявява враждебност към Цариград поради етнически и религиозни причини, се насочват нови завоеватели — арабите. Обладани от силен религиозен фанатизъм, те в непродължително време завоюват на свой ред Дамаск (635), Сирия (636), Ерусалим (637—638) и Египет (639—642), стигат до средиземноморското крайбрежие и заплашват

Цариград. Изоставени почти без защита, балк. области попадат в грамадната си част под властта на славяните.

Бързото настъпление на арабите така силно заплашва малоазийските земи и столицата на империята, че имп. Констант II (641—668) замисля да изостави брегoвете на Босфора и да премести средището на държ. живот на запад, в Италия. В течение на около 15 г., главно през царуването на имп. Константин IV (668—685), арабските завоевания застрашават силно Цариград. Защитниците на столицата успяват обаче, главно чрез новоизобретения „течен огън", чийто химически състав и досега остава тайна, да нанесат на обсадителите големи загуби, а морска буря унищожава множество техни кораби, вследствие на което арабите се съгласяват да сключат 30-годишен мир и да се оттеглят. Освободена от страшната арабска заплаха, В. насочва всичките си военни сили за борба против настанените в северните области на Балк. п-в първобългари, народ от тюркско потекло, войнствен и здраво организиран. Към 678—680 под предводителството на третия Кубратов син Аспарух (Исперих) те се явяват в земите на север от устието на Дунав, започват да нахлуват на юг от голямата река и да проникват в Малка Скития (дн. Добруджа). След като установява отношения на мир с арабите, Константин IV се отправя през пролетта на 68' по суша и по море с голяма войска против новите нападатели. В стълкновение с тях (апр.—май) той претърпява поражение. Войската му се оттегля към Цариград, първобългарите преминават Дунав и нахлуват масово в днешните добруджански земи, а после и в областта на древната провинция Долна Мизия (дн. Северна Б-я), като покоряват някои от обитаващите тук слав. племена, а с други установяват договорни отношения. Към средата на септ. 681 В. е принудена да сключи мирен договор с хан Аспарух, който избира за своя столица древното слав. селище Плиска. Цариград поема задължение да плаща годишен данък на новосъздадената българо-слав. държава.

Приемникът на имп. Константин IV— 23-годишният Юстиниан II (685—695, 705—711), се опитва да отхвърли споразумението с първобългарите, нарушава мира и предприема поход против тях (686), обаче не постига никакъв успех. В империята настават вътрешни размирици, които продължават около две десетилетия, и на престола се изреждат неколцина владетели (Леонтий, 695—698; Апсимар-Тиберий, 698—705; Юстиниан II — за втори път заел престола, 705—711; Филипик Вардан, 711—713; Анастасий II, 713—715, и Теодосий III, 715—717), чието внимание е насочено единствено към вътрешната политика. Това дава възможност на младата бълг. държава да се укрепи. В същото време в резултат на етнически и религиозни различия В. губи влиянието си на изток, а от друга страна, влошава непоправимо отношенията си с Рим. Поради завоеванията на араби и първобългари и след загубата на владенията на запад, имперските граници се стесняват твърде много, което създава възможност военно-административното устройство на империята да се заздрави чрез темната организация и да се засили нейната отбранителна и нападателна мощ. Със заемането на властта от Лъв III (717—741) на престола се установяват представителите на нова династия, която ръководи съдбините на държавата почти едно столетие През 717—718 арабите стигат в завоеванията си още веднъж до покрайнините на виз. столица, обаче са отблъснати — отчасти с помощта на бълг. военни отреди. Настаналият мир позволява на имп. Лъв III да се заеме с някои важни преобразования във вътрешния живот. Силното разрастване на монашеството и натрупването на големи поземлени владения и парични средства в манастирите ощетяват както хазната, така и военните сили на империята. През 726 имп. Лъв III издава декрет, насочен срещу почитането на иконите и светителските мощи, което в същност е удар против засиленото

извънредно много влияние на монашеството и съответно на манастирите. Така настъпва период на иконоборство и монахомахия (борба против монашеството), вследствие на което Цариград влошава отношенията си с Римската църква, а в държавата настават големи религиозни борби. Когато на престола стъпва Константин V (741—775), назован от противниците си „Копроним" (Гноеименит), мерките против иконопочитанието и монашеството се засилват още повече. През 754 е свикан нарочен църковен събор, на който са формулирани редица догми против иконопочитанието. Енергичният император-иконоборец предприема ожесточена борба против младата българ. държава, като в течение на почти две десетилетия почти ежегодно настъпва по суша и по море в българ. територия с променлив успех. Тези действия представляват в същност решителен опит да бъде възстановена властта на империята в териториите, загубени в резултат на заселването на славяни и първобългари в земите на Балк. п-в, и дори да бъде разгромена напълно българ. държава. Когато Константин V Копроним умира по време на поход срещу българите (775), настъпва период на мир по българ. южна граница. Прекратени са и гоненията против монашеството и иконопочитанието. След кратковременното управление на Лъв IV Хазарски (775—780) ревностната почитателка на иконите Ирина отначало е регентка на малолетния си син Константин VI (780—797), а след неговото отстраняване от власт поема еднолично управлението (797—802). През 786/877 в гр. Никея е свикан по повеля на императрицата вселенски църковен събор, който възстановява иконопочитанието.

Избухналият през 802 бунт лишава императрица Ирина от власт и престолът е зает от Никифор I (802—811), опитен във финансовите дела и добър пълководец. Гоненията против иконопочитанието и монашеството, подновени по негова повеля, пораждат силна съпротива срещу новия владетел. По-

ВИЗАНТИЯ ПРЕЗ IX И X В.

Византия към 864 г. (при имп. Михаил III, 842—867)

Териториално разширение на Византия през управлението на императорите Роман II (959—963), Никифор II Фока (963—969), Йоан I Цимисхий (969—976) и Василий II Българоубиец (976—1025)

Граници:

на Византия към 1018 г.

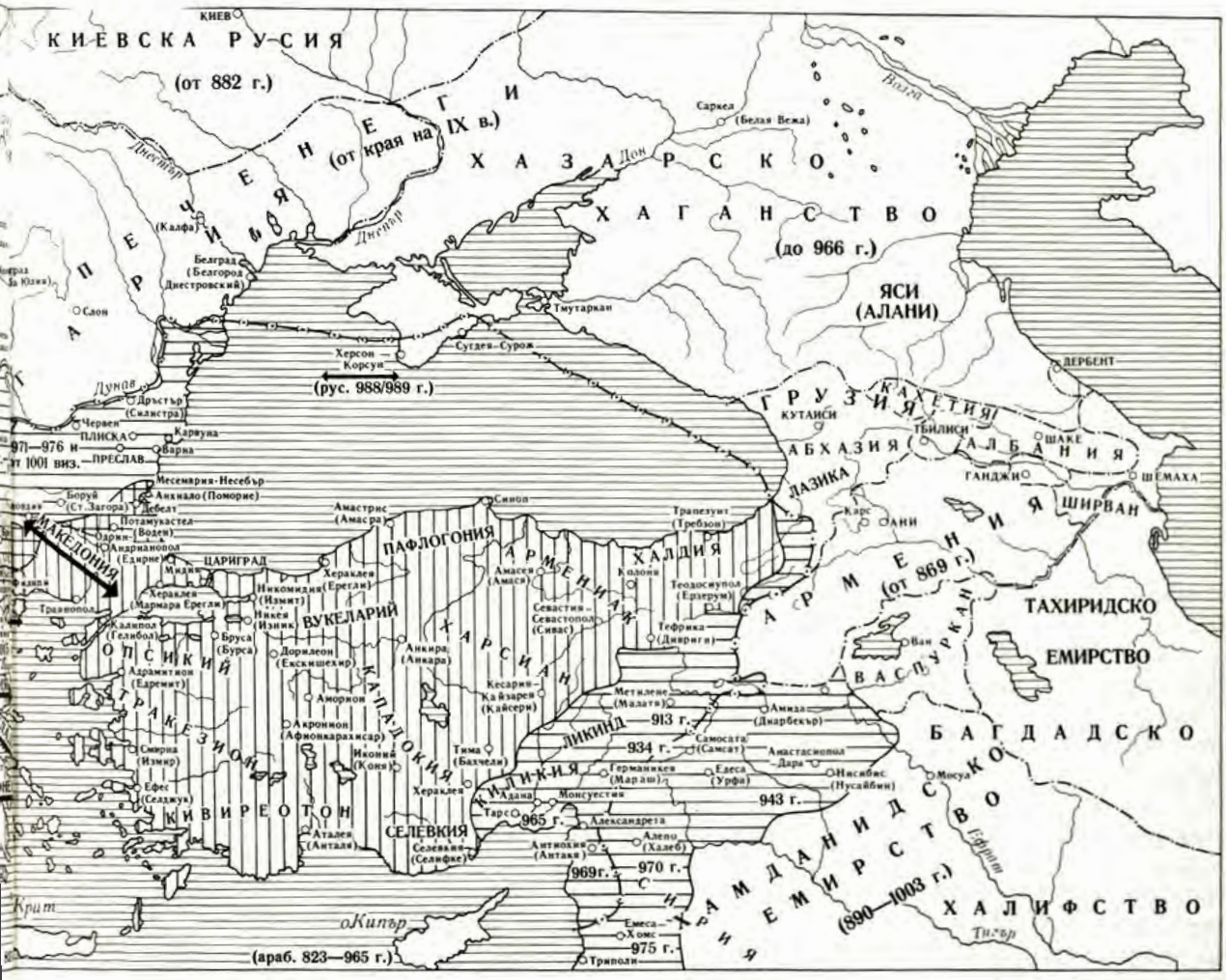
на България и Византия в 904 г.

на други държави

Византийски васали в края на IX в.

ЕЛАДА — Византийски теми, създадени през XI в.

943 г. — Завладяна територия от Византия с година

средством резки фискални мерки имп. Никифор укрепва финансово държавата, което му позволява да организира на широка нога борбата против българите. През 809 той предприема поход във вътрешността на п-ва и достига важния център Сердика (Средец, дн. София), обаче опитът да утвърди тук виз. власт завършва злополучно поради вълненията сред собствената му войска. Две години по-късно императорът, начело на многобройна войска, предприема поход по суша срещу престолнината на бълг. държава Плиска. Войските на хан Крум (803—814) оказват упорита съпротива срещу нападателите, но са отблъснати. Виз. отреди завземат Плиска, оплячкосват я и след като я опожаряват, се оттеглят през планинските проходи към югозапад, по посока на крепостта Сердика. В един от планинските проходи — вероятно Веригава (дн. Върбишки проход) отредите на хан Крум връхлитат над нашествениците, нанасят им тежко поражение и пленяват самия император. Никифоровият син и приемник Ставракий е тежко ранен в сражението и едва се добира до столицата, където управлява само два месеца. Престолът се заема от Михаил I Рангаве (811—813), който чрез отчаяни усилия опитва да се справи с голямата политическа и военна криза в империята. Гоненията против иконопочитанието отново са прекратени. Императорът полага усилия да вне-

се успокоение в държавата и да възстанови добрите отношения с Римската църква.

Нов бунт сред изпратената да воюва срещу българите войска лишава Михаил I Рангаве от власт и престолът се заема от пълководеца Лъв V (813—820), който е от арменско потекло. Войната с българите продължава с ожесточение и само смъртта на хан Крум (апр. 814) позволява да бъдат прекратени военните стълкновения между двете съседни държави. Крумовият син и приемник хан Омуртаг (814—831) сключва 30-годишен мир с В. Но иконоборските вълнения продължават вътре в империята. През 820 Лъв V е свален от власт чрез преврат. Управлението на империята преминава в ръцете на Аморийската династия, която се задържа на власт почти половин столетие. Родоначалникът на новата династия Михаил II (820—829) е наследен от своя син Теофил (829—842), който, макар и гонител на иконопочитанието, оставя име на справедлив владетел. Вътрешното положение на империята продължава да бъде неспокойно. През 821 в малоазийските области избухва опасен бунт под водачеството на Тома, потомък на преселени там в предишни времена славяни, който се проявява като защитник на православието и обещава някои политически преобразования. Въстанието продължава около три години. Тома стига с отредите си почти до предградията на столицата, но е разгромен от императорските войски с помощта на повикани на помощ бълг. воини. Възобновена е и войната с нахлуващите в малоазийските области араби, която трае около седем години. Избухналите в Арабския халифат вътрешни размирици слагат край на нападенията срещу виз. територии и донасят за известно време мир на малоазийското население. В своята експанзия на запад обаче арабите завземат северноафриканското крайбрежие, проникват на о-в Сицилия и в Испания; всичко това усложнява политическите и етническите отношения в средиземноморския свят.

Наследникът на имп. Теофил, *Михаил III* (842—867), роден към 840, е малолетен при смъртта на баща си; управлението поема майка му Теодора, ревностна иконопочитателка. През пролетта на 843 е свикан църковен събор, на който се решава да бъде официално възстановено почитането на иконите. Въпреки всичко мирът във вътрешния живот на империята не е възстановен: две партии в църковните кръгове се борят за надмощие. На представителите на крайното православно течение, възглавявано от монасите на Студийския манастир, се противопоставят привържениците на едно по-умерено крило, които се стремят да наложат нови отношения между църковната и светската власт. Благодарение на усилията на един от най-видните църковни дейци от онази епоха, патриарх *Фотий* (858—867, 877—886), империята сполучва да осъществи това, което чрез войни не постига: посредством християнизирането на южните славяни (българи, сърби и хървати) и по-късно на източните славяни (русите) цариградското правителство разширява извънредно много сферата на своето духовно и политическо влияние. В новопокръстените слав. земи е установена църковна йерархия, която отначало е организирана от виз. духовенство и е тясно зависима от Цариград.

През 867 имп. Михаил III е свален от власт и погубен; върховната власт преминава в ръцете на Василий I Македонянин (867—886), който е от арменско или арменско-слав. потекло, основател на т. нар. Македонска династия, управлявала империята повече от век и половина. Чрез покръстването на бълг. народ през 864 между двете съседни държави е установен 30-годишен мир, който се оказва твърде благоприятен и за двете страни. Имп. Василий I предприема стъпки да възобнови добрите отношения с Римската църква. Покръстването на славяните обаче става причина за ново влошаване на отношенията между двете църкви. Великоморавският княз Ростислав в желанието си да от-

късне едва-що покръстения свой народ от доминиращото влияние на Римската църква, се обръща още през 862 с молба към Цариград да му бъдат изпратени наставници и духовници, които да проповядват християнството на разбираем език. Една година по-късно виз. политически и църковни власти изпращат във *Велика Моравия* братята Константин Философ и Методий, които отнасят там богослужебни книги, написани с помощта на съставената от тях азбука (*глаголицата*) на езика на слав. население от Солунската област — идентичен с езика на слав. население в пределите на Б-я. Само няколко години покъсно църковните отношения между Цариград и Рим се усложняват вследствие на официалното покръстване на бълг. народ. Подобно на великоморавския княз Ростислав, княз *Борис I* (852—889), стремейки се да осуети проникването на твърде силното виз. религиозно и политическо влияние, през 866 се обръща към Рим. Около едно десетилетие продължават преговорите между бълг. княз и Римската църква, докато през 869—870 Цариград успява да установи своето господство над младата Бълг. църква и да я откъсне от Рим.

Продължителната криза в Арабския халифат дава възможност на имп. Василий I да разреши благоприятно за империята някои проблеми от своята източна политика. Със съдействие на Армения императорът подема ожесточена борба против павликяните, успява да разгроми тяхната войска и да завземе техния център Тефрика (872). В своята експанзия на запад арабите завземат о-в Малта и заплашват виз. владичество в Сицилия. И все пак приемникът на имп. Василий I — *Лъв VI* Философ (886—912), поема господството над една твърде обширна териториално империя. Вътрешното положение обаче е неспокойно вследствие на избухналите усложнения в религиозния живот, резултат от политиката на императора. Обладан от желание да има син — наследник на престола, Лъв VI последователно сключва четири брака (противно на църковните канони), с което поражда ожесточена съпротива в църковните среди. Усложнява се и външнополитическото положение, когато един отстъпник от християнството — Лъв Триполит, обсажда със своята флота втория по големина град в империята — Солун, превзема го и като заграбва богата плячка и пленници, се оттегля. През последната година от царуването на Лъв VI в столицата е настанена колония от заселници-руси, на които са признати широки привилегии и им е отстъпен един от кварталите в града (Св. Мамант) за обитаване.

След смъртта на имп. Лъв VI империята остава в остра криза. Неговият брат и приемник Александър (912—913) е лекомислен и покварен. Една от първите негови политически грешки е, че предизвиква непоправимо влошаване на отношенията с бълг. държава и с нейния владетел *Симеон*. Започва война, която трае около петнадесет години. На 20 август 917 изпратената против българите голяма виз. флота претърпява пълен разгром в сражение при устието на р. Ахелой (до дн. с. Ахелой, Бург. окръг) в полето северозападно от Анхиало (дн. Поморие). От поражението се възползува адмиралът на флотата Роман Лакапин, арменец по потекло, който се отправя към столицата и като завзема управлението, провъзгласява се за „василеопатор" (баща) на Константин VII Багренородни (913—959), когото оженва за дъщеря си Елена. След като възстановява съгласието между враждуващите църковни партии, Роман I Лакапин (920—944) подновява сношенията с Рим. На патриаршеския престол е издигнат синът на Роман I, Теофилакт (933—956), който осигурява единството в църковния живот. Едва след смъртта на бълг. цар Симеон (28 май 927) между двете държави е сключен договор (окт. 927), чрез който се полагат основите на продължителен мир. Симеоновият приемник цар *Петър I* (927—970) се оженва за внучката на Роман I Лакапин Мария, преимену-

вана Ирина (Мира), а цариградското правителство се задължава да плаща на българите годишен данък за спазване на добросъседските отношения. През 934 маджарски военни дружини прекосяват бълг. земи и нахлуват във виз. територия. Роман I Лакапин опитва да окаже покровителство на „бедните" в империята срещу издевателствата на „богатите" (динатес) като мярка за разрешението на настаналите вътрешни социални и икономически смутове и недоволства в държавата. Ако и да проявява качества на добър управник, той среща съпротива сред приближените си. Към края на 944 е лишен от власт поради съзаклятие на своите собствени синове, които скоро след това са низложени от привържениците на законния наследник Константин VII Багренородни. В 945 властта преминава в ръцете на Константин VII, който е повече склонен към книжовен живот, отколкото към политическа дейност. Периодът на неговото управление е забележителен в историята на империята като време на разцвет на книжнината и изкуствата. Две големи нашествия на русите през 941 и 944 смущават този период на мир. През 957 киевската княгиня Олга пристига в Цариград, престоява доста време и приема официално кръщение, поради което отношенията между империята и Киевска Русия са мирни за цяло десетилетие. Синът на Константин VII, младият Роман II (959—963), не прави нищо значително през време на краткотрайното си управление. След смъртта си (15 март 963) той оставя двама малолетни наследници (Василий и Константин), вместо които управлява като регентка майка им Теофано. За около 15 г. управлението поемат двама способни пълководци — Никифор II Фока (963—969) и Йоан I Цимисхий (969—976), които запазват интегритета на държавата в този труден момент от нейното съществуване. След своите победи над арабите при Антиохия и Алепо имп. Никифор II Фока успява да отнеме от тях и о-в Крит. Той отхвърля поетото чрез българо-виз. мирен договор от 927 задължение империята да плаща на своите северни съседи годишен данък. В 967 Никифор II Фока отказва да задоволи исканията на пристигналите в Цариград бълг. пратеници и с това предизвиква военни стълкновения, които изпълват няколко десетилетия.

В началото на дек. 969 Никифор II е убит и властта е поета от военачалника Йоан I Цимисхий. Чрез политически бракове той закрепва своето положение на престола и се опитва да уреди отношенията със Запада. Една виз. принцеса (Теофано) е дадена за жена на германския имп. Отон III (983—1002). Цялото царуване на Йоан I Цимисхий преминава във войни — срещу руси и българи (970—971), с арабите през 973—975. През пролетта на 971 Йоан I Цимисхий предприема поход срещу Б-я, успява да превземе чрез внезапно нападение столицата Преслав, пленява бълг. цар Борис II (969—971) и заедно с богата плячка го откарва в Цариград. С това завоевание е нанесено поражение на киевския княз Светослав, който първоначално е тук като виз. съюзник, но сега потърсва убежище в крепостта Дръстър (дн.Силистра) на Дунав, принуждавайки се да сключи мирен договор с византийците. Завладяването на столицата Преслав и на североизточната част на бълг. държава обаче не означава пълно унищожение на бълг. царство. В югозападните бълг. земи четиримата синове на местния първенец комит Никола: Давид, Мойсей, Арон и Самуил, продължават борбата срещу виз. завоеватели и преместват средището на държ. и църковния живот първо в Средец, после по-далече на югозапад — в Преспа, Мъглен и Охрид.

Настаналите след смъртта на имп. Йоан I Цимисхий вътрешни смутове в империята години наред не позволяват на цариградското правителство да предприеме решителни мерки за потушаване на въстанието. Повече от едно десетилетие двамата млади управници — Василий II (976—1025) и Константин VIII (1025—1028), първият 18-годишен, а

вторият едва 12-годишен, се борят за утвърждаване на своята власт срещу домогванията на амбициозни съперници за престола — пълководците Варда Фока и Варда Склир. Именно в тези борби Василий II се оформя като суров воин, който прекарва целия си живот в експедиции и по бойни станове. Едва през лятото на 986 той предприема поход срещу Самуил, обаче някъде към прохода Траянови врата претърпява поражение. Той се обръща към киевския княз Владимир (980—1015) с искане да му изпрати помощни военни отреди, като обещава да му даде сестра си, принцеса Анна, за жена, но с условие князът да приеме християнството. С помощта на пристигналите 6000 руски наемници Василий II действително успява да смаже въстаналите пълководци Варда Фока и Варда Склир. Покръстването на княз Владимир Киевски и на русите (ок.988) разкрива големи възможности за утвърждаване на виз. църковно и политическо влияние в древна Русия. В същото време Василий II привлича сърбите като съюзници против Самуил и братята му. През 992 при императора пристига сръбско пратеничество. Самуил обаче успява да нанесе поражение на сръбската войска и пленява зетския княз Иван-Владимир. Отношенията с княжеството на Зета биват скрепени чрез брака на Иван Владимир със Самуиловата дъщеря Косара.

Изоставяйки временно войната срещу арабите, Василий II изпраща против Самуил войска начело със способния свой пълководец Никифор Уран, който спечелва кървава победа на брега на р. Сперхей (дн. Алиакмон) в Тесалия (997). В началото на второто хилядолетие имп. Василий II се заема упорито с борбата против българите, като почти всяка година предприема походи срещу тях, завладява и руши техните крепости. В сражението на 29 юли 1014 предвожданите лично от императора войски нанасят тежко поражение на Самуил. Около 14 хиляди бълг. воини падат в плен и Василий II проявява нечовешка жестокост към пленените, като ги ослепява и оставя на всяка стотица от тях по един едноок, за да им бъде водач. Когато ослепените пристигат при Самуил, той не издържа страшната гледка: получава сърдечен удар, който наскоро го отнася в гроба (6 окт. 1014).

Самуиловите приемници — неговият син Гаврил-Радомир (1014—1015) и племенникът му, **Ароновият** син Иван-Владислав (1015—1018), продължават още няколко години съпротивата срещу В. В сражение при крепостта на Драч (Дураццо) последният владетел на Първата бълг. държава Иван-Владислав е убит, съпротивата на българите е сломена и наскоро Василий II завладява цялата територия на обширната тогава бълг. държава, като остава за поколенията с прозвището „Българоубиец". Самостойната Бълг. патриаршия е премахната и църковното върховенство над бълг. земи преминава във властта на Охридската архиепископия, която победителят дарява с широки привилегии и създава възможност за нейното бързо погърчване. През последните години от своя живот Василий II разширява виз. господство над всички области от Балк. п-в, освен това установява своята власт над Грузия и Армения, а на Запад — в Калабрия и Сицилия.

До смъртта на Василий II Българоубиец (15 дек. 1025) Виз. империя достига върха на своята политическа и военна мощ. След това обаче настъпва дълъг период на несъмнен упадък и криза, който трае повече от век и половина. На престола се изреждат 13 императори, от които никой не се проявява като способен управник или пълководец. Константин VIII (1025—1028) оставя властта на трите си дъщери, като оженва Зоя за 60-годишния Роман III Аргир (1028—1034). В течение на около три десетилетия на престола се изреждат неколцина владетели, бездейни или напълно неспособни. Наследникът на Роман III Аргир, Михаил IV (1034—1041) страда от неизлечима болест, която все по-тежко руши силите му

и не му позволява да стори нищо положително. През 1040 избухва голямо въстание начело със Самуиловия внук, сина на Гаврил-Радомир, Петър Делян. Михаил IV използува наемници-нормани (Харалд Хардрат) за борба против въстаниците, а и сам — макар и тежко болен — взема лично участие в поход срещу тях и достига до крепостта Боян край София. Непосредствено след неговата смърт (дек. 1041) имп. Зоя издига на престола неговия племенник Михаил V (1041—1042), който неблагоразумно се обръща против своята покровителка. Цариградското население, проявяващо династична привързаност към рода на Василий II, го лишава от власт само 132 дни след неговото възкачване на престола. Зоя сключва брак с представителя на аристокрацията Константин IX Мономах (1042—1055), който със своето разсипничество засилва икономическата криза в държавата. Завоевателната политика вече отдавна е изоставена — нужни са грижи за отбрана на имперските владения. През 1043 руски войски от Киевското княжество нападат територията на империята. Избухват две опасни въстания, ръководени от пълководците Георги Маниак (1042—1043) и Лъв Торник (1047), които сериозно усложняват положението. Печенезите преминават Дунава в огромни множества (1048—1053), нахлуват дълбоко във вътрешността на балк. земи и извършват големи опустошения. В Южна Италия и Сицилия норманите организират свое княжество, което бързо се засилва и в бъдеще представя голяма заплаха за В. В малоазийските области, от друга страна, вече се надига друга политическа и етническа сила — селджукските турци, за които никой през онези времена не предполага каква роля ще играят в съдбините на империята.

Продължителният процес на отчуждение между В. и Европ. запад сега намира своя краен изблик в църковния живот. През юли 1054 с печална тържественост е провъзгласена схизмата между Цариград и Рим. Това е рязка изява на окончателното разделение между двата големи дяла на единната някога Римска империя. В. сега губи теоретически правото на всякакви владения в Западна Европа и се обособява като политическа и културна единица, различна от Запада, където междувременно възникват нови народности и се оформят нови държави.

В началото на втората половина на XI в. върховната власт в Цариград се намира в ръцете на последните представители на Македонската династия. През 1050 умира имп. Зоя, а пет години по-късно — и Константин IX Мономах. След като управлява само една година, нейната сестра Теодора (1055—1056) издига на престола стария и немощен Михаил VI Стратиотик (1056—1057), който също не живее дълго. Изход от това положение потърсват представителите на военната аристокрация, които провъзгласяват за император Исак I Комнин (1057—1059), потомък на един от знатните родове на едри земевладелци. Въпреки това конфликтът между „гражданската“ и „военната“ партия не закъснява да избухне. Към края на 1059 Исак I Комнин е принуден да се откаже от властта и се оттегля в манастир, като оставя за свой приемник представителя на „гражданската“ партия Константин X Дука (1059—1067). Кризисното състояние, в което се намира по това време империята, изисква обаче не владетел, който притежава добро образование и проявява влечение предимно към книжовни занимания, а владетел, който да се справи успешно с външната военна заплаха — с печенезите и узите, които нахлуват в земите на Балк. п-в, със селджукските турци, които опустошават малоазийските области и в чиято власт сега попадат обширни територии и важни градски средища. След смъртта на имп. Константин X (май 1067) властта минава в ръцете на неговата просветена съпруга Евдокия — регентка на трите си малолетни сина. Военният управител на Средецката област Роман IV Диоген, потомък на знатна фа-

милия, вдига бунт, но е заловен от служители на централното управление и откаран в столицата, за да бъде съден. Всичко обаче завършва по най-неочакван начин. Спасява го от смърт или най-малко от ослепяване императрицата-вдовица, която се омъжва за него и с това намира сполучливо разрешение на тежката вътрешна криза. Роман IV Диоген (1068—1071) енергично подема войната против турците в Мала Азия, обаче при крепостта Манцикерт претърпява поражение поради предателство на собствените си пълководци и попада в ръцете на турския султан (17 авг. 1071). С жест на рядко благородство, а може би поради чисто стратегически съображения султанът освобождава от плен претърпелия поражение свой противник и го пуска да се завърне в столицата Цариград. Завръщайки се, Роман IV Диоген е ослепен от своите пълководци, а след това изпратен в изгнание, където поради привързаност към него наскоро пристига и императрицата и остава там до смъртта му (1072).

Новият император Михаил VII (1071—1078), който също като баща си притежава добро образование и се увлича от книжовни дела, далеч не е в състояние да се справи с военната криза, настанала след поражението при Манцикерт. Влошава се рязко и икономическото положение на империята. Безсилен да се справи с тези затруднения и да се противопостави на съпротивата от страна на „военната" партия, Михаил VII абдикира и се оттегля в прочутия Студийски манастир. „Военната партия" издига на престола Никифор III Вотаниат (1078—1081), човек твърде възрастен и безволев. Той изоставя управлението на държ. дела на двама свои фаворити от бълг. потекло — Борил и Герман, които обаче се оказват безсилни да възпрат процеса на вътрешнополитическата и военната криза. През пролетта на 1081 избухва нов бунт на военните, които принуждават императора да абдикира и да се оттегли в манастир. В лицето на Алексий I Комнин (1081—1118) военната и поземлената аристокрация поставят на престола родоначалника на предпоследната голяма виз. династия. Започва процес на реставрация на силите преди всичко за борба против външните врагове. След като урежда временно положението в Мала Азия и възпира нападенията на селджукските турци, Алексий I Комнин насочва всичките си военни сили срещу норманите, които под предводителството на Роберт Гуйскар се явяват пред крепостта на Дурацо и проникват по древния римски път Виа Егнатиа (Via Egnatia) във вътрешността на империята. През окт. градът пада в техни ръце, след което виз. войска трудно може да възпре тяхното по-нататъшно настъпление. Поради подстрекателства на Цариград в Сицилия избухва противонормански бунт (1082) и опасността за норманското владичество е толкова голяма, че Роберт Гуйскар е принуден да повери предводителството на антивиз. поход на своя син Боемунд и да се завърне назад. Сред норманите избухва епидемия, Роберт Гуйскар умира и така това първо голямо норманско нашествие във виз. територия на п-ва е прекратено, в същност временно отложено. Имп. Алексий I Комнин отново се заема с борбата против нахлуващите в п-ва печенези. Със съдействие на куманите той спечелва на 29 апр. 1091 голяма победа над тях, чрез която окончателно е отстранена заплахата от техните набези. За империята обаче възниква неочаквано друга опасност. В борбата против „неверните" на Изтока Алексий I търси военна и материална помощ от Запада — и това негово искане, изразено в едно станало на времето прочуто негово послание, в достоверността на което съществуват съмнения, изиграва роля на подбуда за организиране на Първия кръстоносен поход (1096—1099). Вместо отреди от наемници за борба против „неверните" византийците виждат пред стените на своята столица огромно множество западни рицари и обикновени воини, насочени към земите на Изтока — за да

GESCHICHTE

DER

BYZANTINISCHEN LITTERATUR

VON JUSTINIAN BIS ZUM ENDE DES OSTRÖMISCHEN REICHES

(527—1453)

VON

KARL KRUMBACHER

Zweite Auflage

bearbeitet unter Mitwirkung von

A. Ehrhard H. Geizer

MÜNCHEN 1897

C. H. BECK'SCHE VERLAGSBUCHHANDLUNG

OSKAR BECK

К. Крумбахер. История на византийската литература. Мюнхен, 1897 г.

освободят „Светата земя". За кръстоносците обаче и изобщо за католишкия Запад византийците са отцепници от истинската вяра и схизматици, а и сред ромеите съществува дълбоко недоверие към хората от западния свят. Неизбежно възникват конфликти и взаимни обвинения. Първите отреди от кръстоносци, предвождани от Петър Отшелника, извършват много грабежи и насилия, на които местното население отвръща с оръжие в ръка. След като проникват във вътрешността на малоазийските земи, зле въоръжените и военно необучени първи кръстоносни отреди са изтребени (авг. 1096). Империята се освобождава от нежелани гости, обаче съмненията по отношение на виз. лоялност се засилват; отправят се открити обвинения в предателство по отношение на християните от Запада. При пристигането на големите отреди от кръстоносната войска към края на 1096 владее несдържано недоверие от политическо и религиозно естество. Имп. Алексий I Комнин с цел да си осигури лоялност от страна на кръстоносците поисква клетва за васална вярност, което е недраговолно изпълнено от гордите и самоуверени западни рицари. Завладеният от кръстоносната войска гр. Никея е отстъпен на византийците, които последователно сами завоюват и други важни крепости като Смирна, Ефес, Сарди и др. Норманският принц Боемунд обаче отказва да предаде във властта на византийците завоювания гр. Антиохия и вместо това организира там свое кралство. През юли 1099 западните рицари завоюват Ерусалим и основават там друго кръстоносно кралство (Ерусалимското). Принц Боемунд се завръща на запад, за да събере нови военни отреди. Той широко разгласява мълвата за предателската политика на виз. правителство и така подготвя нов поход срещу територията на империята на Балк. п-в. Всичко завършва обаче с пълен неуспех за начинанието. През 1108 норманският принц е принуден да сключи договор за подчинение пред империята. Последните години от своето управление Алексий I Комнин посвещава на усилията за вътрешно консолидиране на държавата, между другото на борба срещу разпространените по това време еретически движения, главно *богомилството*. През годините на най-ожесточени борби против външните врагове той посяга на църковните богатства — и с това неговите отношения с църквата се влошават. Чрез защитата на православието и борбата против еретиците императорът възстановява добрите отношения с църковните власти и спечелва отново тяхното благоразположение.

Приемникът на Алексий I Комнин — неговият син Йоан II Комнин (1118—1143), се оказва владетел-воин, от какъвто по онова време империята особено много се нуждае. Насочвайки вниманието си предимно към борба против

неприятелите на изток, той си обезпечава неутралитета на Венецианската република, като потвърждава вече признатите ѝ търговски привилегии. В резултат на една експедиция Сръбското велико жупанство е принудено да признае виз. върховенство, а отношенията с маджарите са уредени чрез мирен договор. В успешна експедиция на изток през 1138 Йоан II Комнин стига до Антиохия и нейният владетел Раймонд от Поатие е заставен да положи клетва за вярност към империята. Отношенията с норманите са подобрени чрез усилията на виз. дипломация. Така след своята смърт (8 апр. 1143) имп. Йоан II Комнин оставя империята на своя син и наследник Мануил I Комнин (1143—1180) значително консолидирана политически и военно.

Новият император, вдъхновен от идеята да възвърне на държавата (доколкото това било осъществимо при съществуващото през този истор. период съотношение на силите) нейното някогашно могъщество, особено на запад, дава на политиката си предимно западна ориентация. Въпреки това пристигането на участниците във Втория кръстоносен поход (1147—1149) пред стените на Цариград през 1147 причинява смут и недоволство. По примера на своя дядо Алексий I Комнин, Мануил I поисква от кръстоносците да положат пред него клетва за васална подчиненост и да дадат обещание, че ще отстъпят на империята областите, които завладеят. Главният вожд на кръстоносната войска, германският имп. Конрад III (1138—1152), който бил свързан с имп. Мануил II с родствени връзки, сключва (след неуспешната експедиция в малоазийските области) съглашение за общи действия срещу сицилийските нормани. Начинанието за съвместна борба против тези опасни противници от Запада обаче е осуетено поради внезапната смърт на германския император. Неговият приемник Фридрих I Барбароса (1152—1190) дава нова насока на събитията. След като претърпяват поражение във войната с норманите при Бриндизи (1156), византийците са принудени да сключат мир (1158), чрез който се отказват от своите владения в Италия. Политиката на имп. Мануил I Комнин дава положителни резултати по отношение на положението в Изтока. Установени са съюзни отношения с Антиохийското княжество, обаче в същото време е отслабена съпротивата пред напора на арабите. Променлив успех има политиката спрямо сърби и маджари, но все пак Цариград разширява своето влияние върху обширни територии в западните дялове на Балк. п-в (Далмация, Хърватско и Босна). Политиката в полза на Запада наскоро дава своите отрицателни последици, специално в отношенията спрямо Венецианската република. Недоволството против венецианците, които са получили големи привилегии за своя търговски обмен, не закъснява да се прояви (март 1171). Германският имп. Фридрих I Барбароса съумява да спечели на своя страна султана на Икония Килич-Арслан за обща борба против византийците. В сражение при Мириокефалон (Фригия) през септ. 1176 виз. войска претърпява тежко поражение. С това завинаги е осуетена надеждата да бъдат прогонени от тези области турските нашественици.

Със смъртта на имп. Мануил I Комнин (1180) за империята настава четвъртвековен период на голяма политическа и военна криза. Властта е наследена от 12-годишния Алексий II Комнин (1180—1183), вместо когото поради неговото малолетие поема управлението Мария Антиохийска, от френско потекло, която издига за свой помощник племенника на починалия император протосеваст Алексий Комнин. Недоволството и омразата срещу поданиците от Запада сега се насочва против регентката-чужденка и нейния фаворит. Начело на това движение на недоволство застава Андроник Комнин, братовчед на Мануил I, човек нелишен от способности и познат със своя авантюристичен живот. Той ловко се възползува от голямото брожение срещу „латините“,

което се изразява в истински погром над тях (май 1182): имуществата им са разграбени, мнозина от тях са погубени. През септември 1183 Андроник е признат за съуправител на малолетния император, който малко по-късно е погубен. Андроник I Комнин (1183—1185) се опитва да въведе някои положителни реформи в държ. управление, обаче без траен успех. В отговор на проявяващото се все по-голямо недоволство той налага жесток терор, което още повече влошава общото положение. На различни места избухват съзаклятия и заговори срещу владетеля, а се влошава чувствително и положението по границите. Войските на маджари и сърби нахлуват в крайните северозападни предели на виз. владения и стигат до стените на Средец. Още по-страшна е опасността от норманите, които се явяват пред крепостта на Драч, завземат я и продължават да нахлуват, почти без да срещнат сериозна съпротива във вътрешността на п-ва, по посока към столицата на империята. След краткотрайна обсада в тяхна власт пада Солун (24 авг. 1185) и нападателите напредват към Цариград. Завладяването на Солун, който до това време успешно устоявал на множество обсади, намира много голям отглас — преди всичко сред българите, които вече от преди столетие и половина се намират под господството на византийците. Сега, в общата атмосфера на настаналия упадък, те повеждат борба за освобождение. Пораженията, които виз. войски претърпяват под ударите на норманите, показват слабостта и дезорганизираността на империята. Между временно в Цариград се разиграват трагични събития, които още повече влошават положението на ромеите. На 12 септ. 1185 разбунтуваното цариградско население погубва някои от най-близките помощници на императора. Със страшна жестокост е убит и самият Андроник I Комнин, когото само няколко години преди това посрещат и възвеличават като очакван спасител. На престола е въздигнат представител на служебната и поземлената аристокрация, Исак II Ангел (1185—1195), човек напълно неспособен да изведе империята от политическата и военната криза. Все пак някои успехи в борбата против норманите се дължат на новоизгнатия владетел, по-скоро на пълководеца Алексий Врана, който може би е от слав. произход. Исак II Ангел сключва договор с маджарите, скрепен от брака на императора с малолетната дъщеря на краля Маргарита, а това осигурява мира по северозападните граници на империята.

Голямата криза, която В. преживява след смъртта на Мануил I Комнин вследствие на вътрешните династични борби и нападението на норманите, възбужда духовете на поробеното бълг. население. През ранната есен на 1185 избухва въстание, начело на което застават двамата братя Петър и Асен, потомци на българо-кумански род, чиито владения са в Търновската област. Исак II Ангел предприема два похода срещу въстаниците (1186 и 1187), без да постигне никакъв успех. През 1187 виз. император сключва договор с обновителите на бълг. държава, чрез който официално признава нейното възстановяване. Преминаването през южните дялове на Балк. п-в на участниците в Третия кръстоносен поход (1189—1192) дава нов тласък на бълг. освободително движение. Походът на императора във вътрешността на Б-я през 1190 завършва неуспешно за виз. войска. През април 1195 Исак II Ангел е низложен и ослепен от брат си Алексий III Ангел (1195—1203), който заема върховната власт. Новият василевс, който се качва на престола в резултат на жестоко покушение, се оказва още по-неспособен да се справи с политическата и военната криза. Слабостта на В. улеснява консолидацията на възобновената бълг. държава.

Лит.: Bury J. B. A History of the Later Roman Empire from Arcadius to Irene (395—800). 1. London, 1889, 34+482 p.; 2. London, 1889, 24+579 p.; Bury J. B. A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basil I (802—867).

London, 1912, 15+530 p.; Кулаковский Ю. История Византии. 1. (395—518 г.) Киев, 1913, 16+552 с.; 2. (518—602 г.) Киев, 1912, 10+513 с.; 3. (602—717 г.) Киев, 1915, 14+431 с. (2 изд. London, 1973); Успенский Ф. И. История византийской империи 1. Петербург, 1913, 14+872 с.; 2. Л., 1927, 520 с.; 3. М.—Л., 1948, 860 с.; Vasiliev A. A History of the Byzantine Empire. 1. Madison, 1928, 457 p.; 2. Madison, 1929, 502 p. (2 изд. 1952, 3 изд. 1964); Ангелов Д. История на Византия. 1. С., 1949, 528 с. (2 изд. 1965, 3 изд. 1968, 4 изд. 1973, 5 изд. 1976); 2. С., 1948, 206 с. (2 изд. 1952, 3 изд. 1968, 4 изд. 1974); 3. С., 1967, 180 с. (2 изд. 1972, 3 изд. 1976); Bréhier L. Le monde Byzantin. 1. Vie et mort de Byzance. Paris, 1948, 602 p.; 2. Les institutions de l'Empire byzantin. Paris, 1949, 631 p.; 3. La civilisation byzantine. Paris, 1950, 627 p. (2 изд. Paris, 1969—1970); Dölger Fr. Byzanz und die europäische Staatenwelt. Ettal, 1953, 382 p.; Moravcsik Gy. Byzantinoturcica. 1. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker. Berlin, 1958, 28+609 p.; 2. Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen. Berlin, 1958, 25+376 p.; Hunger H. Byzantinische Geisteswelt von Konstantin dem Grossen zum Fall Konstantinopels. Baden-Baden, 1958, 311 p.; Ostrogorsky G. Geschichte des byzantinischen Staates. München, 1963, 514 p.; История Византии в трех томах. М., 1967. 1. 524 с.; 2. 472 с.; 3. 508 с.; Zakythinos D. Byzantinische Geschichte. 324—1071. Wien-Köln-Graz, 1979, 446 p.; Ostrogorsky G. History of the Byzantine State. Oxford, 1980, 40+624 p; Christophilopoulou E. A. Βυζαντινή ἱστορία. Β' 610—867. Athènes, 1981, 407 p.; Mango C. Byzantium, the Empire of New Rome. New York. 1981, 13+ 334 p.

Иван Дуйчев

ВИЗАНТИЯ И РИМ до края на IX век. В периода 324—330 имп. Константин I Велики (306—337) пренася средището на Римската империя от древния Рим на Тибър на мястото на старата грц. колония Византион на Босфора. С това се полага начало на продължителния процес на политическо разпадане на огромната по територия държава с непредвидени отражения във всички области на истор. живот. Както при всички големи истор. събития измененията не се извършват внезапно, а се зараждат и назряват в резултат на дълга еволюция. Формално политическото единство на империята продължава да съществува още десетилетия, но са положени основите на съществени промени. Римската държ. традиция с отличителните си институции и номенклатура запазва своето значение и в Източноримската империя в продължение на много векове, докато в проникването на източни влияния, съществувало вече твърде отдавна, новият елемент е официалното изповедание на християнската религия, която заменя отмиращото и западащо езичество и дава нова насока на живота. Неизбежният процес на обособяване се развива в две основни насоки: обособяване на двата главни дяла на голямата империя — източен и западен, и обособяване на новата, вече християнизирана държава спрямо езическата Римска империя. В чест на императора новият имперски център е назован Константинопол (Константинов град), но все пак възниква традиция да бъде обозначаван и като „Втори Рим", със загатване за приемственост по отношение на някогашната столица. Едновременно сред широките слоеве на населението се запазва наименованието римляни в неговото народно грц. видоизменение — ромеи. Въпреки утвърдените в литературата от по-ново време наименования *Византия,* Византийска империя, обозначението византийци не се среща в съчиненията на самите византийски автори. Доколкото се употребява, то означава предимно жителите на древния град Византион, не поданиците на империята. От друга страна, в употребата на наименованието ромеи, сиреч римляни, се крие колкото схващането за приемственост спрямо някогашната Римска империя, толкова и претенцията за господство над познатия тогава свят, т. нар. ойкумен — „вселена". През XIII столетие, по-специално след крушението на Виз. империя вследствие на Четвъртия кръстоносен поход (1202—1204) и по-късно — след реставрацията на Палеолозите в 1261, държавата ограничава своите владения в области, които се обитават предимно от грц. население: столицата Цариград и непосредните нейни околности, части от Тракия

и особено Пелопонес. Повече или помалко това е предимно „гръцка", не виз. държава в предишното значение на обозначението. Въпреки това в духа на вкорененатa традиция наименованието ромеи продължава да се употребява в официални и частни писания.

След официалното въвеждане на християнската религия по време на имп. Константин I Велики християнизиран е както Изтокът, така и Западът. Рим е само по традиция столица на езическата Римска империя. Очертава се различие между Изтока и Запада с оглед на ролята, която християнската църква започва да играе в едната и в другата част на древната империя. В източната част няма прекъсване на върховната власт, докато това става в западните дялове на предишната империя. В Източната римска империя светската власт не само запазва своята приемственост, но и получава превес над църковната власт и я поставя под своя зависимост и върховенство. Съвършено иначе се развива положението в Запада, където още твърде рано главата на църквата заема първенствуващо положение и понякога играе роля на духовен и политически глава на населението. Особено показателен в това отношение е примерът с папа Лъв I Велики (440—461), който се явява пред Атила и Гензерих като представител и застъпник на населението. В резултат на признаването на християнската религия в Източната римска империя от имп. Константин I Велики християнската църква придобива първенствуващо и привилегировано положение; това полага началото на съюз между светската и духовната власт. Църквата се отплаща за оказаното щедро покровителство, като се превръща в горещ защитник и крепител на императорската власт, а, от друга страна, допуска вмешателството на владетеля в различни сфери на духовния живот. Императорът назначава висшите предстоятели на църквата и дори самия патриарх и митрополитите, свиква и ръководи църковните събори, понякога опитва да налага своето мнение при решаването на общобогословски и догматични въпроси и др. При такава зависимост на църковната от светската власт църквата се превръща във влиятелен, но лишен от самостойност орган на държавата. Така отношенията между Цариград и Рим в сферата на църковния и религиозния живот по начало стават отражение на общите политически отношения. Поведението на Източната църква при решението на известни догматични спорове, които възникват наскоро след официалното признаване на християнската религия, твърде често се определя от политически, а не от отвлечени богословски съображения. Затова между двете църкви неизбежно възникват различия, които допринасят за взаимното им обособяване и отдалечаване. Явяват се твърде рано тенденции на съперничество между двата големи центъра на християнската религия: докато Цариград, който не изгражда своята власт на дълбока и здрава апостолическа традиция, като столица на Източната римска империя придобива все по-голяма политическа власт, Рим очевидно запада, въпреки че има традиция от първите апостолически времена. Така се заражда онова съперничество между двете големи църковни средища, което през следващите векове все по-дълбоко руши единството на християнския свят. Понякога Рим и Цариград застават на рязко противоположни становища по основни догматични въпроси, например във връзка с признаването на ученията на *Арий*, и др. Изхождайки от Рим, имп. Констанций (337—361) поддържа това еретическо учение, докато целият християнски Изток (начело с големия защитник на православието архиепископ *Атанасий Александрийски*) се опълчва против него. Това временно надмощие на *арианството* обаче има значителни сетнини: тогава именно се извършва покръстването на проникналите в европ. предели готски племена и арианското изповедание запазва господството си сред тях в продължение на векове. Разногласието по отношение на ариан-

ското учение продължава и през втората половина на IV в. При управлението на двамата братя Валентиниан I (364—375) и Валент (364—378) първият е привърженик на формулираното на църковния *вселенски събор* в Никея през 325 православно вероизповедание, докато вторият е привърженик на арианското учение. Всичко това допринася за разкъсване на верското единство и за отдалечаване и обособяване на Изтока и Запада.

При имп. Теодосий I Велики (379—395) настъпва и политическо разделение: по волята на бащата единият от синовете (Аркадий, 395—408) става господар на източните области на империята, докато на по-младия — Хонорий (395—423) е дадено управлението на западните части. Спорни остават диоцезите на Дакия и *Македония,* но наскоро и те са признати за подвластни на Цариград. Източната империя успява бързо да разпростре властта си над земите, които съставят префектурата *Илирикум,* с главен център големият гр. Солун, докато Западът запазва върховенството над Панонския диоцез, обозначаван като илирийски диоцез. Споменът за това разделение и съответните спорове за политическа и църковна юрисдикция векове наред помрачават отношенията между Изтока и Запада. Все пак идеята за единството на империята остава господствуваща твърде продължително време. Законодателните актове от едната и другата страна се издават от името на двамата владетели: постановленията на единия от императорите имат законна валидност и за другия дял от империята, а въпросът за престолонаследието при смъртта на единия владетел подлежи на решение с участие и на другата част. Въпреки засиленото обособяване на двете части на империята с оглед на етническия състав на населението и съответно на употребимия там език — гръцки или латински, лат. език твърде продължително време остава официален език — напр. в законодателството (законодателни актове на лат. език продължават да бъдат издавани в Източната римска империя, когато този език вече не е широко разпространен). В придворния церемониал акламации на лат. език или отделни изрази и термини се запазват твърде дълго; военните команди продължават да бъдат давани на латински и след разделението, а надписи с лат. азбука и терминология се срещат и по монети и печати през X в.

Между това културното развитие на Запада и Изтока взема различни насоки, което задълбочава различието между тях и допринася за тяхното обособяване. Един от съществените фактори за тази различна културна ориентация става античното книжовно и философско наследство. В Изтока творческата дейност в това поле наскоро е ограничена и главните усилия на книжовниците и просветените люде се насочват към събирачеството — сиреч към копирането на произведенията на древните автори и към тяхното заучаване и интерпретиране чрез приспособяване, чрез алегорично и символично тълкуване спрямо догмите на християнската вяра. Онова, което ние днес притежаваме от античното и езическото книжовно наследство, е достигнало до нас най-често благодарение на преписи и коментари от ранновиз. и същинската виз. епоха. Източноримските и виз. книжовници имат в ръцете си и познават много добре в първообраз огромен брой антични писатели и техните произведения, които остават напълно недостъпни и непознати за просветените люде от Запада. В училищата на Източната римска империя се изучават в първообраз множество антични автори (най-яркият пример за което е „бащата на поезията" Омир), които едва през Ранния хуманизъм стават достъпни за просветените люде от Запада. Западните книжовници и кописти преписват дори през „най-тъмните" векове на средновековната епоха съчиненията на антични езически автори, но предимно на лат. език. Все по-ограниченото знание на грц. език на Запада и съответно все по-бедните преки знания за създателите

на грц. антична литература и наука изиграват решително въздействие през епохата на Ренесанса. За западния човек тази епоха се явява като „преоткриване" (чрез Хуманизма) на античната езическа древност, на нейната култура и литература, на всичко това, което векове преди това е добре познато в първообраз и достъпно за просветените люде от Изтока. В такъв смисъл в Изтока няма онова знаменателно явление, което обозначаваме като Хуманизъм — сиреч откриване на езическата антична древност от Запада, нито в общи черти истински Ренесанс в западен смисъл на думата.

Източната римска (по-късно Византийска) империя се оформя като многоетническо политическо цяло, с огромно по численост население от различен етнически произход. Тя непрестанно поддържа по своите граници оживени връзки с множество различни по произход, език и култура племена и народи. Основните споителни звена в империята са общата православна вяра и общият грц. език — като език на културата и администрацията. Това езиково формално единство обаче не заличава езиковото многообразие на подвластните и граничните етнически елементи от друг произход. Очевидно това налага на източноримските и виз. политически и църковни среди едно специфично (положително) отношение спрямо „националните" езици. Докато Западната църква налага — с оглед запазване на вътрешното единство, изключителната употреба на лат. език, на Изток положението взема съвсем друга насока на развитие. Твърде рано, още през IV—V в., тук се допуска употребата на народностните езици като езици на богослужебната и религиозната литература, а съответно на това — създаването на отговарящи на тези народностни езици азбуки. Това са фактори с изключително голямо значение за развоя на „новите" народи и народности, които обитават в пределите на Виз. империя или поддържат религиозни, църковни отношения с нея. Това положително отношение спрямо народностните езици се налага и поради чисто делови съобръжения: само християнската проповед на разбираем език е можела да окаже трайно и сигурно въздействие върху т. нар. варварски племена и народи и да допринесе за християнизирането им, а в догматично отношение само скрепената писмено проповед е можела да запази своята чистота.

През V в. в църковния живот настъпват събития, които допринасят за задълбочаване на различията между Изтока и Запада. Учението на цариградския патриарх Несторий (428—431), според което в Христа съществували две различни естества — божествено и човешко, и поради това майката Исусова, към която твърде рано се зародил много силен култ, трябвало да бъде назовавана не „Богородица", а просто „Христородица", среща ожесточена съпротива не само в Изтока изобщо, но и от страна на Римската църква. Осъждането на Несторий и неговото учение на свикания в гр. Ефес през 431 Трети *вселенски събор* обединява православните от християнския Изток и от Рим. Единство на възгледите между Цариград и Рим се постига също и малко покъсно, по времето на папа Лъв I, по въпроса за т. нар. монофизитство, сиреч за „единното естество" на Христа; това становище е противопоставено на схващанията на богословите от Александрия. Съюзът между Цариград и Рим обаче и противопоставянето им на Александрия очертават разрив с Изтока, с онези провинции, връзката с които е от жизнено значение за Източната римска империя поради стратегически и икономически съображения. Единството между двете големи християнски средища е застрашено и поради настъпилото съперничество между тях за първенство в църковния живот. За управниците на Цариград се оказва недостатъчно това, че на Втория вселенски църковен събор през 381 главата на Цариградската църква заема второ място, непосредствено след пред-

стоятеля на Рим. Чрез канон 28-и от решенията на Четвъртия вселенски църковен събор в Халкидон (451) предстоятелят на Рим е поставен още веднъж на първо място, обаче епископът на столицата Цариград е изтъкнат като равен по старшинство с него, а това вече очертава ясно насоката на зародено съперничество между двете християнски средища. Решителен обрат в отношенията между Източната римска империя и Италия настъпва през последната четвърт на V в. В 476 вождът на херулите Одоакър пленява и сваля последния владетел на Западната империя Ромул Августул и сам поема властта над италийските земи. Неочаквано разрешение на настъпилата криза идва от Изтока. С цел да отклони голямата заплаха от страна на проникналите в балк. територии на Източната римска империя германци имп. Зенон (474—475, 476—491) уговаря остготския военен предводител Теодорих да се отправи през 488 към Италия, да отстрани Одоакър и да поеме там властта като пълномощник на империята. Управлението на Теодорих Велики (493—527) в създаденото от него Готско кралство полага начало (въпреки формалната зависимост от Цариград) на все по-голямото откъсване на тези области от върховенството на Източната римска империя. Изповеданието на арианската ерес от готите представлява преграда за пълното им приобщение както към Римската църква, така и към множеството от населението в италийските земи.

Между това отношенията между Цариград и Рим се влошават поради нови верски разногласия. Изповеданието на строгото православие по постановленията на състоялите се три църковни събора не донася успокоение за източните провинции на империята: Египет, Сирия и голяма част от Мала Азия и Палестина са привърженици на монофизитските схващания. Търсейки примирително и компромисно разрешение на отвлечените богословски прения, имп. Зенон издава през 482 в съгласие с цариградския патриарх Акакий (472—489) т.нар. „едикт на единението" (Хенотикόн), който трябвало да възстанови единството между двете богословски течения. Хенотиконът обаче не донася успокоение, а усложнява вътрешното положение в империята, тъй като не задоволява нито едната, нито другата страна. Съпротивата срещу императорския едикт се засилва още повече поради противодействието на Рим: предстоятелите на двете големи църковни средища упорито остават на своите гледища, между Рим и Цариград настава за повече от четвърт век (между 482 и 518) първата голяма църковна схизма, едно събитие, което намира широк отглас в живота. В различни области единството на някога обединената и могъща късноримска империя се руши непоправимо и неудържимо.

Монофизитските тежнения на имп. Анастасий I (491—518) са продиктувани от вътрешнополитически и от религиозни мотиви, обаче допринасят за още по-голямо засилване на вътрешната криза в империята. Избухналите по време на неговото управление вълнения и размирици представят израз еднакво на религиозно и политическо недоволство. Така, когато в балк. територии през 513 избухва голямо въстание срещу управлението на имп. Анастасий I, водачът на въстанието — пълководецът Виталиан, става преди всичко поборник на православието срещу „еретика"-император.

В началните две десетилетия на VI в. изгледите за положително разрешение на положението в Изтока в полза на Цариград изглеждат твърде ограничени, и то не само поради религиозни разногласия с подвластните източни провинции, но и поради засилващото се съперничество със сасанидски Иран. Имп. Юстиниан I (527—565) насочва прочее главните усилия на своята външна политика към Европ. запад. Възстановяването на имперската власт над областите в Италия и Пиринейския п-в, загубени в резултат главно на германските завоевания на запад, става преобладаваща насока на цялата негова

политическа и военна дейност. Сключвайки временно примирие на изток и изоставяйки почти напълно земите на Балк. п-в на нападенията на приждащите от север слав. племена, той насочва всичките военни сили на империята за отвоюване на завладените от еретиците-ариани готи територии на Италия и Испания. Въодушевен от идеята за възстановяване на някогашните владения на империята на запад и за налагане на православието на поселените там нови народи, имп. Юстиниан I започва в 533 завоевателни войни в северноафриканските области против вандалите, в Италия против остготите и в Испания против вестготите. Резултатът на продължителните военни действия, които изпълват две десетилетия (до 554), е видимо величествен: в пределите на империята биват възвърнати огромни територии, но с цената на пълно изтощение на финансовите и човешките ресурси на империята и на изоставяне на източните и северните (крайдунавски) граници на нашествията и заплахата на сасанидски Иран и на все по-тежко напиращите славяни.

Въпреки всички неуспехи във войните, водени по повеля на имп. Юстиниан I в Италия, претенциите на цариградското правителство за западните области остават все още твърде настойчиви. Енергичният имп. Маврикий (582—602), който предприема офанзива срещу славяните край дунавската граница, в завещанието си, съставено в 597, изразява схващането за единството на имперските владения: докато за владетел на източноримските области със средище столицата Цариград той определя най-възрастния свой син Теодосий, за владетел на западните области (Италия и островите) предвижда втория свой син Тиберий и за негова престолнина — Рим. Претенциите на главата на Цариградската църква за първенство обаче срещат упорит отпор от страна на папа Григорий I (590—604), който му оспорва правото да носи титлата „вселенски патриарх". Узурпаторът имп. Фока (602—610) опитва (пред растящата опозиция вътре в столицата Цариград) да спечели благоволението и подкрепата на Римската църква, като през 607 признава римската църква „Св. Петър" за глава изобщо на християнските църкви. Бледен символ на някогашното единство на империята остава употребата на лат. език като език на законодателните актове. Законодателното дело на имп. Юстиниан I бива осъществено в най-големия свой дял на лат. език: на латински биват съставени Юстиниановият кодекс, Дигестите и Институциите, както и съществена част от т.нар. Новели. Въпреки това употребата на лат. език става все по-ограничена и това обстоятелство е израз на настъпващото отчуждение между Изтока и Запада. Знанията по лат. език в Източната римска империя стават все по-бедни, дори владетелската титулатура добива предимно грц. облик.

Завоеванията на имп. Ираклий (610—641) на изток създават нови религиозни затруднения: в пределите на империята биват включени обширни области, в които монофизитизмът е особено широко разпространен. Опитът да се постигне някакво помирение между формулираното на Халкидонския църковен събор православно учение и монофизитизма посредством нови формулировки не постига никакъв траен успех, като във възникналите спорове се вмесва също и главата на Римската църква. Когато цариградският патриарх Пир (638—641) формулира учението за „единната воля" (т.нар. монотелизъм) на Христа с надежда да примири схващанията на православните и монофизитите, неговите внушения биват отхвърлени решително както от едните, така и от другите, най-сетне и от Римската църква. Десетина години по-късно между Цариград и главата на Римската църква избухва остър конфликт: по заповед на имп. Констант II (641—668) папа Мартин I (649—655) бива отведен в столицата на Босфора, съден и изпратен на заточение в Херсон, където умира през 656. След неуспешни опити да сло-

ми съпротивата на видния застъпник на православието Максим Изповедник цариградското правителство довежда и него от Италия в Цариград, а след това го изпраща на заточение в далечната прикавказка Лазика, където той умира през лятото на 662. Острите религиозни разногласия прочее още повече засилват разрива между Изтока и Запада. Пътуването на имп. Констант II в Италия, предприето през 668 като израз на предполагаемото негово желание да изостави Цариград и да премести средището на империята отново в Рим, не допринася нищо. След посещение в Неапол и Рим императорът се завръща в Сицилия с намерение да установи в старинната Сиракуза своята резиденция. Неговото намерение събужда живо недоволство предимно сред приближените му и той пада жертва на съзаклятие (септ. 688). Констант II е последният източноримски владетел, който посещава някогашната столица на Тибър. През време на управлението на неговия син и приемник Константин IV (668—685) вниманието на цариградското правителство е насочено не към Запада, а почти изключително към Мала Азия — за борба против нахлуванията на арабите, и към земите на Балк. п-в — поради проникването на предвождани от Аспарух първобългари и възникналата тук бълг. държава (681). Поради загубата на източните провинции вследствие на арабското настъпление опитите за компромисно разрешение на религиозните разногласия чрез формулираните монотелитски схващания стават безпредметни. На състоялия се в Цариград през ноем. 680 — септ. 681 Шести вселенски църковен събор вземат участие редом с участници от Изтока и папски представители — като израз на единение между двете църковни средища. Вмешателството на виз. светска власт в живота на Римската църква обаче вече е загубило своето предишно значение. Когато вследствие на несъгласие на римския предстоятел с решенията на свикания с участието на имп. Юстиниан II (685—695, 705—711) през 692 Трулски църковен събор е направен опит по заповед на императора да бъде задържан главата на Римската църква и да бъде откаран в Цариград, среща се решителна съпротива: очевидно сега ръката на императора не притежава предишната власт в някогашната имперска столица. При повторното заемане на върховната власт в империята Юстиниан II си отмъщава жестоко на жителите на Равена и на техния епископ за проявеното незачитане, обаче когато през 710 в Цариград бива призован папа Константин I (708—715), той бива приет с големи почести.

Предприетите по време на имп. Лъв III (717—741) гонения от страна на *иконоборците* срещу иконопочитателите след императорския декрет от 726 отново допринасят за рязко влошаване на отношенията с Римската църква, която в лицето на папа Григорий II (715—731) се обявява в защита на иконопочитанието. Главата на Цариградската църква, патриарх *Герман* (715—730), и римският папа застъпват еднакви схващания, що се отнася изобщо до култа към иконите. Общо е противопоставянето и на вмешателството от страна на императора в сферата на духовния живот, като се изхожда от претенцията за обединяване на двете власти в негови ръце (Лъв III заявява в послание до папата, че обладава едновременно светската и духовната власт, бидейки „император и първосвещеник"). Отношението на поданиците на империята към иконоборската политика е различно: докато жителите на източните провинции посрещат иконоборството положително, поданиците на европ. области остават привърженици на култа към иконите. Ако и да се обявява против иконоборските схващания на императора, папа Григорий II проявява предпазливост спрямо владетеля: той има остра нужда от неговата военна помощ за борба против лонгобардите. Изобщо в италийските области иконоборската политика на Лъв III не намира подкрепа, а това вече бележи нова криза в отношенията с Цариград.

Новият римски папа Григорий III (731—741) свиква под натиска на общото настроение в Италия местен църковен събор, на който иконоборството бива осъдено, а това допринася за още по-голямо влошаване на отношенията. След като губи Равенския екзархат, който до това време е главната опора на източноримското владичество в Италия, Цариград запазва властта главно в южноиталианските области (Сицилия и Калабрия), обитавани предимно от говорещо грц. език население. Освен това от Цариград биват направени някои преобразования, които засягат юрисдикцията на Римската църква и чрез това увреждат нейните икономически интереси.

След смъртта на имп. Лъв III се явяват усложнения от политическо естество. Преминаването на върховната власт в ръцете на неговия син Константин V Копроним (741—775) не минава безпрепятствено поради съперничеството със стратега на тема Армениакон Артавазд, негов зет и застъпник на иконопочитанието. Борбата продължава повече от година с начални неуспехи за законния приемник Константин; неговият съперник успява да влезе в столицата, където бива тържествено коронясан за император, а и Рим се обявява в негова поддръжка, тъй като е защитник на иконопочитанието. Въпреки всичко Константин V успява да заеме престола в Цариград.

Общото влошаване на отношенията с Цариград подтиква папата да търси съюз и военна подкрепа другаде — в двора на засилващото се Франкско кралство (вж. *Франки*), и тази нова ориентация на политиката на Римската църква нанася тежък удар на стремежите на Цариград за господство в Италия и изобщо в Запада. Когато при управлението на Карл Велики (768—814) Франкската империя достига върха на своята политическа и военна мощ, а сам той на 25 дек. 800 получава в базиликата „Св. Петър" в Рим от ръката на римския папа императорската корона, тази еволюция е завършена — а с нея и откъсването на Римската църква от върховенството на Цариград. На Запад вече съществува нова политическа сила, която се очертава като опасен съперник на Виз. империя по пътя на нейните стремежи за господство в тогавашния свят. Така разделението между Изтока и Запада, което вече отдавна се очертава в полето на църковния живот, сега намира израз и в политическите взаимоотношения. Двата дяла на единната някога империя вече не само се оформят като отчуждени една от друга и обособени политически и културни единици, но и като две съперически и често враждуващи сили. Голямата изолираност, в която живеят, общо взето, народите от същинската средновековна епоха, пречи на общението между тях; те все по-слабо се познават или пък имат напълно превратни и неточни представи един за друг, а това подхранва недоверие и ненавист.

Допирът между Изтока и Запада все пак продължава и през IX в., разбира се, най-често поддържан чрез разменяни пратеничества, странствувания на отделни личности и случайни връзки, налагани от различни обстоятелства. Приемането на титлата василевс, сиреч император, от Карл Велики, и то чрез признанието на главата на Римската църква, представлява в очите на византийците грубо посегателство върху тяхното първенствуващо положение и предизвиква остра реакция. Имп. Никифор I (802—811) възпрепятствува цариградския патриарх да поддържа редовни връзки с Рим. Известен обрат на държането към Запада настъпва след голямата военна катастрофа, която византийците претърпяват в похода против българите през 811. Никифоровият зет и приемник на престола имп. Михаил I Рангаве (811—813) изпраща през 812 пратеници в Ахен, които приветствуват там Карл Велики с титлата василевс. Новото събуждане на иконоборското движение при Лъв V (813—820) отново внася сянка в отношенията с Рим. Голямата заплаха от арабите в Мала Азия не само отвлича вниманието

на Цариград от Запада, но и принуждава имп. Теофил (828—842) да потърси военна помощ оттам, от Венеция и от Франкската империя.

Към средата на IX в. Виз. империя навлиза, с преодоляване на иконоборската криза, която донася дълбоко вътрешно разединение, в епоха на културен разцвет и политическа консолидация. Сега обаче на европ. истор. сцена се явяват славяните и претенциите за духовно, следователно и политическо господство над тях чрез обръщането им към християнството, предизвикват ожесточено съперничество между Цариград и Рим. В тези общи тенденции сега се преплитат (от виз. страна) някои изключителни личности, като високоначетеният и амбициозен цариградски патриарх *Фотий* (858—867, 877—886), който е един от най-забележителните деятели на тази истор. епоха.

През първата половина на IX в. за Виз. империя изниква тежкият слав. проблем, който засяга както вътрешния, така и международния ѝ живот. В пределите на империята обитава многочислено население от слав. потекло, което представлява инороден, иноезичен и иноверски етнически елемент, неприобщен към нея. Християнизирането на това население съставя за цариградското правителство най-пригодното средство за неговото приобщаване. Едновременно с това непосредствено до границите на империята или по-далеч от тях вече съществуват първите слав. държ. обединения — на българи, сърби, руси, във *Велика Моравия, Панония* и в полските земи. Империята може да уреди своите отношения с тези слав. княжества главно чрез тяхното християнизиране — с други думи или да ги спечели за свои съюзници, или поне да омекоти тяхната враждебност. Много свидетелства на истор. извори говорят, че водещите умове във Виз. империя (на първо място просветеният и деен патриарх Фотий) са имали ясно съзнание за належащата необходимост от решаване на този твърде парлив слав. проблем въпреки всички трудности и усложнения, които уреждането му в интерес на Цариград можело да предизвика. Преди всичко, счита се, че слав. проблем може да се уреди, като се предприеме широка мисионерска дейност за обръщане в християнството на поданиците-славяни. С голяма правдоподобност може да се приеме, че първоначалната работа на Константин Философ и неговите сътрудници около създаването на слав. азбука и началната слав. литургична книжнина е била не само известна на цариградското правителство, но и покровителствувана от него — предимно с оглед на мисионерска дейност сред балк. славяни.

Въпросът за покръстването на бълг. народ е не по-малко важен за виз. светски и духовни власти. Според свидетелствата на автентични извори трябва да се заключи, че първоначалното намерение на бълг. княз *Борис I* (852—889) е да приеме християнството от Запада — от Римската църква и германските духовници. Единствено военният натиск на Цариград и заплахата в един труден за бълг. народ момент (глад и други природни бедствия) принуждават владетеля да промени своето решение и да извърши покръстването със съдействието на виз. духовници през 864. Две години по-късно обаче князът се връща към своята начална идея и праща посланици в Рим, при папа *Николай I* (858—867) (вж. *Посолства на българите в Рим*). Съображенията за това обръщане към Рим са достатъчно ясни: бълг. владетел желае да запази самостойността на своята страна пред заплахата от едно проникване на силно византийско, не само религиозно, но и политическо влияние. Подобни съображения диктуват поведението на княз *Ростислав* (846—870), владетел на Великоморавското княжество, чието население след началните години на шестото десетилетие на IX в. вече в голямото си множество е християнизирано. Подчинението на Великоморавското княжество в църковно отношение на Рим означава не само установяване на църковно върховенство в страната, но

също така и засилване влиянието на съседното немско духовенство. Така през 862 във виз. столица се явява пратеничеството на княз Ростислав, за да моли да бъдат изпратени там мисионери, които да проповядват на слав. език, и по този начин да се пресече пътят за влияние както на Римската църква, така и на немското духовенство. По този начин се кръстосват остро интересите на Рим и Цариград за духовно върховенство над новопокръстените славяни в Б-я и Велика Моравия. Изниква нов и тежък конфликт между двете християнски средища, който още по-застрашително влошава отношенията между тях. През 867 настават събития, които още повече задълбочават съперничеството; привнасят се и чисто богословски, отчасти твърде отвлечени съображения, напр. спорът за „произхождението на Светия дух" (вж. *Filioque*). Цариградският събор се обявява остро против Рим — против неговите богословски схващания и против вмешателството в юрисдикцията на патриаршията. За няколко десетилетия избухват разногласия, в чиято основа стои делото на солунските братя и изобщо християнизацията на славянитеbyzantinischen Staates. München, 1963, p.368—450; Brćhier L. Vie et mort de Byzance. Paris, 1969, p. 109—113. Dvornik F. Byzantium and the Roman Primacy. New York, 1979, 176 p.

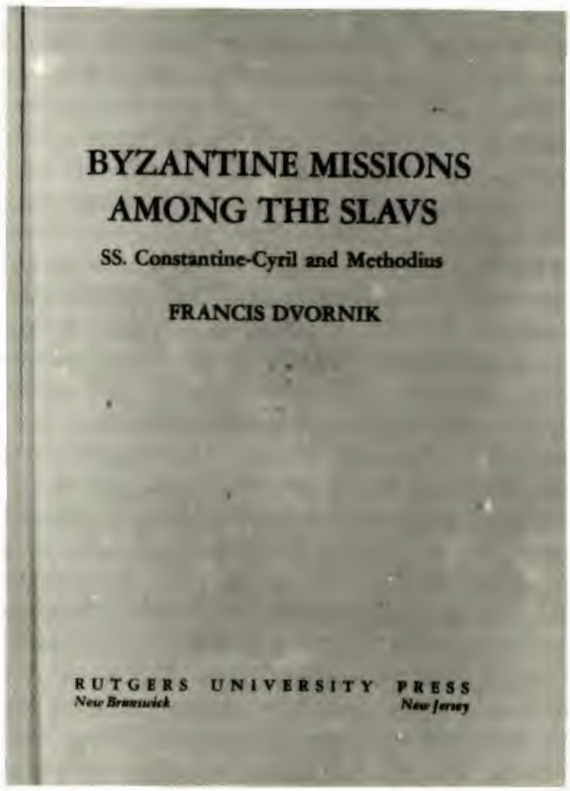
Иван Дуйчев

ВИЗАНТИЯ И СЛАВЯНИТЕ до началото на XIII век. *Славяните* влизат в допир с Римската империя още в началото на н.е. Смътни упоминания за тях се срещат в съчиненията на някои от ранните римски писатели. Те предприемат обаче масови нахлувания в пределите на Източната римска империя и особено в териториите на Балк. п-в едва към края на V в. Вековната империя до това време е видяла множество „варварски" нашествия. Много от нападателите успяват да проникнат дълбоко в нейните владения, но после се оттеглят, без да оставят някакви по-значителни следи освен извършените грабежи и опустошения. Поради убеждението за мощта на империята и за преходността на заплахата от нападенията на славяните, отъждествена с преходните нахлувания на други „варварски" племена и народи, историци и хронисти ги отбелязват без много подробности. Затова първите сведения за набезите на славяните по границите на империята са твърде общи, неточни и често пъти легендарни. Проверката на някои от тези сведения установява тяхната погрешна хронология и недостоверност. Така напр. твърде дълго време за най-ранно посочване за слав. нахлувания в пределите на Източната римска империя се приема това, което ни предлага един загадъчен текст: т.нар. „Четири диалози", приписвани на Кесарий, брат на големия патристически грц. писател *Григорий Богослов* (Назиански) (ок. 330—ок. 390). Този книжовен и истор. паметник, който съдържа някои съвсем неправдоподобни сведения за славяните и няколко непознати наименования (напр. физонити), се отнасяше към най-ранните истор. извори за славяните поради това, че бе приписван на лице от IV в. Оказва се обаче, че това е едно анонимно произ-

Лит.: Hartmann L. M. Untersuchungen zur Geschichte der byzantinischen Verwaltung in Italien (540—750). Leipzig, 1889, 182 p.; Norden W. Das Papsttum und Byzanz. Die Trennung der beiden Mächte und das Problem ihrer Wiedervereinigung bis zum Untergange des byzantinischen Reiches (1453). Berlin, 1903, 764 p.; Gay J. L'Italie méridionale et l'Empire byzantin. Paris, 1908, 26+636 p.; Dvornik F. Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle. Paris, 1926, p. 147—281; Ostrogorsky G. Studien zur Geschichte des byzantinischen Bilderstreites. Breslau, 1929, p. 61—113; Vasiliev A. A. Histoire de l'Empire byzantin. 1. Paris, 1932, p. 373—383; Zilliacus H. Zum Kampf der Weltsprachen im oströmischen Reich. Helsingfors, 1935, 239 p.; Bardy G. La question des langues dans l'Eglise ancienne. 1. Paris, 1948, p. 294; Dvornik F. The Photian Schism. History and Legend. Cambridge, 1948, 504 p.; Dujčev I. Il problema delle lingue nazionali nel Medioevo e gli Slavi. — R.Slav, 8, 1960, p. 39—60 (същото в: Medioevo bizantino-slavo. 2. Saggi di storia letteraria. Roma, 1968, p. 43—68, 595—597); Ostrogorsky G. Geschichte des

ведение, което е написано към средата на VI в., следователно през епохата на най-застрашителните нахлувания на славяните през Дунав в земите на Балк. п-в. Въз основа на пресилени и неубедителни тълкувания на местни имена, засвидетелствувани от виз. историк от VI в. Прокопий Кесарийски (роден в края на V или началните години на VI в., починал след 562), бе изказано предположението, че славяните не само масово проникват на Балк. п-в през V в., но вече и се заселват тук трайно и вследствие на това оставят няколко десетки местни наименования. Като се изхожда от сведенията на византийски и някои латински истор. извори, трябва да се приеме, че славяните започват своите нашествия в п-ва през втората половина на V в. Постепенно слав. нападения се засилват през управлението на имп. Анастасий I (491—518) и имп. Юстин I (518—527), за да се превърнат в твърде чести и масови нахлувания по времето на имп. Юстиниан I (527—565) и неговите непосредни приемници.

Въпреки постепенното засилване на слав. нападения, в продължение на повече от едно столетие цариградското правителство води твърде колеблива и неустановена политика спрямо нападателите. Очевидно Цариград, като изхожда от събитията през предните векове и военния опит в борбата срещу разните нашественици в миналото, не е в състояние да прецени правилно опасността от слав. нападения за империята. Имп. Юстиниан I, по време на чието управление слав. маси (славини и анти) почти ежегодно преминават Дунав и проникват все по-далече на юг в п-ва, като достигат дори най-южните му области и почти покрайнините на самата столица, няма ясно съзнание за опасността. Гонейки миража за отвоюване на загубените владения на старата Римска империя и за възстановяването ѝ в пределите на някогашното нейно величие и мощ, той насочва главните си усилия против готите в Италия, вестготите в Испания и вандалите в Северна Африка. Подценявайки военната криза по северната граница на Балк. п-в, прославеният василевс ограничава противодействието срещу слав. нападатели в построяването на няколко пояса от защитни крепости, без в тях да бъдат поставени достатъчно големи военни гарнизони за отбрана на имперските владения.

Фр. Дворник. Византийските мисии сред славяните. Ню Брунсуик—Ню Джърси. 1970

Не са в състояние да възпрат слав. нашествия и непосредните приемници на Юстиниан I — имп. Юстин II (565—578) и имп. Тиберий I Константин (578—582), отчасти поради избухване на война с могъщата по това време Персийска империя на Сасанидите. Съзнание за голямата опасност проявява имп.-воин Маврикий (582—602), който, след като сключва през 591 мир с Персийската империя, предприема голяма офанзива против настанените в отвъддунавските области слав. племена. Въпреки първоначалните успехи офанзивата завършва несполучливо главно поради

недисциплинираността на виз. войска. Към края на 602 разбунтуваната войска изоставя северната балк. граница и под предводителството на стотника (центурион) Фока се отправя към столицата, сваля от власт имп. Маврикий и го погубва заедно с цялото му семейство. Усилията на узурпатора са насочени главно към укрепване на неговата власт във вътрешността на държавата; дунавската граница е изоставена, както изглежда, без никаква защита. Именно при управлението на Фока (602—610) слав. множества безпрепятствено проникват и се настаняват в териториите на Балк. п-в. Приемникът на Фока, имп. Ираклий (610—641), дава съвършено нова насока на външната политика на империята. Балк. земи отново са изоставени почти напълно и всички военни сили са хвърлени в решителна борба против сасанидска Персия, без и там да бъде постигнат някакъв траен успех. Само няколко години след разгрома на персийското царство (с което в същност се унищожава голямата преграда пред напора на арабите), в редица важни за Византия средища и провинции в Изтока са настанени трайно новите завоеватели.

Настаняването на славяните в териториите на Балк. п-в завършва именно през царуването на имп. Ираклий. Към средата на VII в. значителни слав. маси вече са се установили в областите на Мизия, Панония и Тракия; проникнали са и по-южно, в голям дял от Средна Гърция и Пелопонес, а някои достигат и по-близките до континента острови. През този период етническите отношения на п-ва са вече основно променени. Старото грц. и римско население в по-голямата си част е прокудено или изтребено. Енергичният имп. Константин V Копроним (741—775) предприема през 756—775 големи военни офанзиви, чиято основна цел е да отвоюва загубените за империята и заселени от славяни области. Подобни опити за отвоюване биват предприемани от виз. правителство и по-късно, ако и с по-малък устрем — чак до началото на IX в. Наистина в много случаи биват отвоювани загубените области, но те вече имат променен етнически облик. Цариградското правителство не полага усилия да измени етническия състав на тези области и оставя в тях новите заселници — славяните, защото се нуждае от работна ръка и от данъкоплатци. В някои случаи в резултат на отвоюването виз. правителство се опитва да намери разрешение на новосъздаденото положение чрез принудителна вътрешна колонизация. Така напр. в резултат на предприетата от имп. Юстиниан II (685—695, 705—711) през първия период от неговото управление контраофанзива в областта на Солун и източно от него, в малоазийските земи — до самата граница с арабите, биват преселени славяни от Солунско, за да бъдат използувани като военни отреди. Опитът завършва неуспешно, тъй като колонизираните там славяни се оказват несигурни за империята воини и минават на страната на нападателите. Изобщо след началото на IX в. в пределите на обширната Виз. империя вече съществува доста многобройно население от слав. потекло. То, макар и използувано от страна на цариградското правителство и от местните органи на виз. власт като работна ръка и при нужда като военна сила, все пак е етнически чужд елемент, който представя потенциална опасност за вътрешния стабилитет на държавата. Достатъчно е да се спомене голямото въстание, организирано към 804—805 от гъстото слав. население в областта на гр. **Патрас** в северния край на Пелопонес. Достоверни и близки по време истор. извори от виз. произход свидетелствуват с колко големи трудности е потушено от властта това застрашително въстание.

Отношенията между Виз. империя и славяните обаче наскоро се усложняват поради това, че край границите ѝ и отчасти върху територии, които не много време преди това съставят част от имперските владения, възникват първите слав. държавни образувания. Още

през епохата на големи военни конфликти със славяни, *авари* и перси през второто десетилетие от управлението на имп. Ираклий в земите на Моравия и Панония под водачеството на Само — от предполагаем франкски произход, възниква първата слав. държава. Както нейното възникване, така и съществуването ѝ през 623—658 са дело на виз. политика и специално на цариградската дипломация в борбата ѝ срещу аварите. През втората половина на VII в възниква обаче една трайна държава — българската, създадена от първобългарите, племе от тюркско потекло, и значително по-многочислените славяни. След периода на първоначалното консолидиране *бълг. държава,* която е най-близкият съсед за империята на север и северозапад, започва борба за разширяване на своите граници към юг и югозапад: това са области, които са населени със славяни, етнически сродни със славяните, обитаващи Горна и Долна Мизия и Тракия, т.е. принадлежащи към етническата група, която малко по-късно се обособява като българо-славянска, за разлика от сърбо-хърват0-словенската или съответно великоморавско-панонската група. В течение на IX в. се образуват и другите слав. държави на Балк. п-в (на сърби и хървати), а в Моравия и *Панония* — княжеството *Велика Моравия* и Панонското княжество; възниква също — много по-далеч на североизток, руското Киевско княжество. През IX—X в. Византия е на върха на своята политическа и военна мощ; тя преживява истински разцвет и на своята култура като една наистина „универсална империя" с претенции за „всемирно господство" в познатия тогава „ойкумен".

Именно през този истор. период с особена острота се налага за Византия „славянският въпрос": как да се уредят отношенията както с обитаващото извън нейните граници многочислено слав. население, обединено в няколко млади слав. княжества и държави, така и с многобройното слав. население, което вече е включено в нейните граници. Слав. въпрос, който се заражда още през времето, когато славяните се явяват на границите на империята, и остава да тежи чак до края на съществуването на Византия като политическа и военна сила, по своята същност е твърде сложен. Той обгръща както етническите и политическите отношения, така и отношенията в областта на религията, културата и икономиката. Мерките, които Виз. империя предприема през различни периоди от своето съществуване, са от най-разнообразен характер и в някои случаи имат особено трайно значение за слав. род.

В самото начало на IX в. слав. въпрос включва както отношението на централното управление към обитаващите вътре в границите на империята славяни, така и отношението преди всичко със съседната бълг. държава, която тогава преживява решителен етап на славянизиране. Особено енергични мерки за разрешение на слав. въпрос предприема имп. Никифор I (802—811), който обаче не постига траен резултат. С цел да намали и „разреди" слав. етнически елемент във важни за империята области, разположени недалече от столицата, императорът извършва вътрешни размествания на населението: в земите, населени от слав. маси, са настанени преселници от други провинции на империята. Тази далновидна от демографско гледище мярка, замислена с оглед на държ. интереси, обаче се посреща с негодуване от населението и се оказва безрезултатна. Непосредствено след гибелта на имп. Никифор във войната против българите (юли 811) заселниците се завръщат по своите първоначални поселища. Другаде императорът прибягва до още по-крайни мерки, за да намали заплахата от страна на славяните. Така въстанието на славяните от областта на гр. **Патрас** в Северен Пелопонес е смазано с оръжие, и то така жестоко, че след 804—805 за подобно движение между слав. население в тази покрайнина не знаем нищо положително. Цариградското правителство ясно преценява, че бунтов-

ните движения на слав. население в някои части на империята са свързани с политиката на бълг. държава и дори пряко са подтиквани и подкрепяни от нея. Именно съзнанието за това заплашително за империята сътрудничество между Б-я и обитаващите във вътрешността на Византия слав. племена става една от главните подбуди за похода на имп. Никифор I срещу българите през ранното лято на 811. Както е известно, този грандиозен поход завършва катастрофално за нападателите. Една от последиците от неуспеха е още по-голямото засилване на „славянската криза" за Виз. империя.

Все още не е забравено страшното поражение, претърпяно в бълг. планини, когато цариградското правителство се вижда принудено да подеме борбата против своите подвластни слав. племена, и то отново в Пелопонес. Приемникът на имп. Никифор — неговият зет имп. Михаил I Рангаве (811—813), повежда борбата в две насоки по примера на своя предшественик. Неговите усилия са съсредоточени, на първо място, върху борбата против двете слав. племена в централен Пелопонес — мелингите и езеритите, обитаващи склоновете на планината Тайгет при древна Спарта. Не е известно с положителност дали в своя бунт против централната виз. власт тези слав. племена са получавали помощ или насърчение от страна на здраво утвърдената вече бълг. държава, или пък са действували самостойно. Във всеки случай походите на императорската войска срещу тях не постигат нищо съществено. Още по-безуспешна е войната на императора с българите, която завършва злополучно за него и довежда до неговото сваляне от власт. През 821, през царуването на имп. Михаил II (820—829), избухва голямото въстание, начело на което застава Тома, по всяка вероятност произхождащ от заселените някога в малоазийските земи славяни. Докато по въпроса за слав. потекло на вожда на това въстание продължават все още да съществуват известни съмнения, с положителност трябва да се допусне, че между въстаналото население има и славяни както от малоазийските области, така и от балк. земи.

Около 15 г. след смазването на ръководеното от Тома Славянина въстание (и то с военна помощ на бълг. хан Омуртаг, 814—831) в беломорската област, източно от Солун избухва ново голямо въстание. Няколко положителни сведения свидетелствуват, че то е подпомогнато от бълг. държава. Очевидно в сътрудничество със слав. въстаници в беломорската област действуват отреди, изпратени от Плиска под предводителството на видния пълководец кавхан Исбул, един от най-близките люде на хан Маламир (831—836). Почти по същото време пелопонеските славяни (милинги и езерити) започват отново да се бунтуват. В отговор на техните вълнения имп. Теофил (829—842) им налага тежки данъчни задължения, между които и задължението да доставят на централното правителство помощни военни отреди. Както личи несъмнено от многобройните слав. топоними, засвидетелствувани за Пелопонес, в тази част на Виз. империя обитава значително слав. население. Тъй като Пелопонес представя твърде важна част от империята, там се създават две военно-административни единици (теми) — Пелопонес и Елада, предназначени да обезпечават виз. господство както по отношение на неспокойните слав. заселници, така и срещу евентуални други врагове.

Предизвиканата от слав. поданици криза в империята през IX в. се проявява особено силно в управлението на държавата. Византия почти до края на своето съществуване е многонационална държава, главни обединителни звена в която са изповеданието на православието и употребата на грц. език като език на администрацията и културата. Народностният произход във Виз. империя има сравнително ограничено значение. Това обстоятелство е достатъчно, за да обясни защо в Източноримската и ранната Виз. империя на пре-

стола се изреждат като обладатели на върховната власт лица от различен етнически произход: илирийци, траки, исаври, арменци и едва през по-късната епоха, от XI в. насам, те са „византийци", сиреч гърци. През VIII—IX в. славяни се издигат и заемат твърде важни длъжности в политическата и административната йерархия, понякога и в църковната йерархия. Като типичен пример може да се посочи случаят със цариградския патриарх Никита I, който е от слав. потекло и оглавява църквата през 766—780. Преди да поведе въстанието през 821—823 славянинът Тома изпълнява важна военна длъжност в империята. Според едно твърде правдоподобно тълкуване на името Рангаве („ронкавий"), което носи император Михаил I, той ще да е бил също от слав. потекло. По времето на имп. Михаил III (842—867) славянинът Дамиан носи висшата придворна титла „патриций" и изпълнява длъжността „паракимумен", ще рече „спалник" на императора, едно от най-близките на владетеля лица. Братята Константин Философ и Методий са, както това може да се предположи с твърде голяма вероятност според познатите истор. извори, от полуслав. потекло (славяни по майчина линия, вж. *Произход на Кирил и Методий*) и въпреки това са натоварвани от страна на централното управление с изпълнението на няколко важни мисии от политическо и църковно естество. Методий е управител на едно слав. княжество, както изглежда, някъде в беломорската област и изпълнява тази длъжност доста продължително време. От слав. произход е също пълководецът и подстратег на тема Опсикион Андрей от времето на имп. Василий I Македонянин (867—886). През първите две десетилетия на X в. в Пелопонес живее богатият и влиятелен патриций Никита, също от слав. потекло. Синът на имп. Роман I Лакапин (920—944) Христофор, за чиято дъщеря Мария — преименувана Ирина (Мира), през окт. 927 се оженва бълг. цар *Петър I* (927—970) — е женен за дъщеря на патриция Никита. Обвинен към 928 в участие в дворцов заговор, патрицият Никита е отстранен от двореца и изпратен в манастир. Един негов сродник, също от българо-слав. потекло, е обвинен, че поддържа тайни сношения с българите.

Накратко казано, след средата на IX в. Виз. империя преживява вследствие издигането на лица от слав. произход истинска вътрешна криза, която напомня твърде много кризата през IV—V в. поради засиленото влияние на германския етнически елемент в нея. В известно отношение тази „славянска" криза е още по-опасна: германските заселници в империята през IV—V в. наистина се издигат понякога до висши началнически длъжности във войската, обаче достъпът за тях до върховната власт е неосъществим главно поради обстоятелството, че те са от арианско вероизповедание: това за виз. общество от онази епоха съставя непреодолима преграда. Заемащите висши административни и военни длъжности славяни, напротив, са привърженици на православието, следователно могат да играят много по-голяма роля. Според ненапълно доказани твърдения дори един от най-способните виз. владетели от IX в., имп. Василий I Македонянин, е потомък на славянски или най-малко на слав.-арменски род. Трябва да се предполага, от друга страна, че в действителност броят на славяните, които заемат по-висши длъжности в административния и политическия живот на империята, ще да е бил много по-голям от броя, който знаем от преки посочвания в познатите истор. извори. При покръстването, в духа на виз. православие, всеки получава християнско име, а зад напълно унифицираните християнски имена не личи етническият произход на покръстения.

Към средата на IX в. „славянската криза", която за вътрешния живот на държавата има едновременно етнически и политически характер, се засилва. С изключение на последния период от съществуването на Виз. империя,

когато нейните политически граници са твърде много стеснени и тя обгръща само области, населени от грц. население, тя никога не представлява „национална държава“ и никога не се създава „византийска народност“ в съвременния смисъл на думата. Наистина, в писанията на виз. автори твърде често откриваме прояви на „византийски патриотизъм“, обаче това съзнание далеч не съответствува на представите и чувствата на съвременния човек.

Ако и поселени върху територите на една вече отдавна християнизирана държава и пребивавали там продължително време, подвластните на Византия славяни запазват своята първична езическа вяра Изповеданието на тази чужда на православието религия и, на второ място, употребата на собствен, негръцки език обособяват тези слав. поданици като чужд и несигурен елемент за държавата на ромеите. Виз. правителство ясно съзнава, че единствено чрез покръстването на езичниците е възможно те да бъдат органически включени в държ. общност на „всемирната империя“. На тази основа е предприета широка мисионерска дейност от страна на цариградските политически и духовни власти сред слав. население с цел то да бъде християнизирано и по този начин приобщено към живота на империята. Заедно с това ръководните политически и църковни дейци твърде отрано стигат до съзнанието, че християнизирането на слав. поданици и тяхното приобщаване към държавата може да постигне положителни и трайни резултати, ако християнството се проповядва на достъпен и разбираем за тях език, т.е. на техния собствен слав. език.

Векове наред в епохата на ранното Средновековие се разисква тежкият проблем за употребата на езиците в църковната проповед и в литургията. Постепенно Източната и Западната църква стигат до две различни схващания по този въпрос. Западната църква, изхождайки от съображението да запази единството и универсалния характер на църковната организация, налага употребата на лат. език, докато Източната църква се показва много „по-либерална“ в това отношение. Поддържайки тесен допир с племена и народи от различен етнически произход и съответно с възникналите там църковни организации, Източната църква твърде отрано се показва склонна да признае употребата на съответните народностни езици в проповедта и литургията — особено при твърде отдавна християнизирани народи. Без да бъдат привеждани тук всички налични свидетелства в това отношение, достатъчно е да се припомнят два показателни случая. Големият църковен деятел и виден писател, цариградският патриарх *Йоан Златоуст* (398—404), настоява за използуване на готски език като литургичен език в богослужението в една от столичните църкви. Според положителни свидетелства един от най-видните предстоятели на виз. църква, ученият патриарх *Фотий* (858—867, 877—886), е противник на доктрината за трите „сакрални“ езика — еврейски, гръцки и латински, като литургични езици. Това негово схващане позволява, естествено, употребата на „националните езици“ в богослужението. Подобни тежнения за признаване на „националните езици“ проникват и сред Западната църква, обаче много дълго време те не получават превес. На един западен църковен събор, свикан през 794, по времето на Карл Велики (768—814), е постановено: „Никой да не вярва, че на бога можем да се молим само на трите [сакрални] езици, защото почитанието към бога може да бъде изразено на всякакъв език.“ Естествено е, че подобно признание на „националните езици“ утвърждава съответно и правото на отделни „национални“ азбуки. Положителното отношение към „националните езици“ и към „националните азбуки“ цариградските политически и църковни власти проявяват през IX в. не само към славяните, но и към други народности в империята. Грузински монаси начело с видния просветител Иларион (822—

875) напр. получават съгласието на виз. имп. Василий I Македонянин за употреба на своя „национален" език и писменост. Само в светлината на тези истор. обстоятелства можем да обясним зараждането и началното утвърждаване на слав. писменост, създадена от Константин-Кирил Философ и неговите духовни събратя.

Създаването на нова азбука и книжнина като славянската представлява наистина революционно нововъведение в църковната практика и може да бъде осъществено и приложено на дело само с одобрението и подкрепата на върховните политически и църковни власти. Благотворното виз. влияние обаче се проявява не само във формалното признание. От напълно достоверни свидетелства се установява, че опити за приспособяване на грц. азбука като графическо изразно средство за езика на славяните са били правени в самата Виз. империя още през началните десетилетия на IX в. Благодарение на тези почини е натрупан достатъчно богат опит, несъмнено умело използуван от такъв гениален филолог и просветител като Константин Философ, който действително създава една съвършена система от писмени знаци за езика на славяните. Установяването на съответна литургична практика обаче трябвало да бъде съобразено със строгите изисквания на православната църква по отношение на литературата. Чрез преводи от грц. език са въведени на първо място употребяваните в Източната църква литургични книги. Съчиненията на грц. патристически автори, посветени на проблемите около формулировката и защитата на основните догми на християнската вяра, съставят вторият задължителен фонд от книжнината, която трябвало да бъде въведена във всяка новопокръстена страна. Към тази богата преводна литература постепенно се добавят още редица оригинални книжовни произведения, създадени също под по-силно или по-ограничено влияние на грц. патристическа и собствено виз. литература. Така литературата на грц. език, заимствувана изключително от Византия, оказва огромно влияние за формиране на новороденатa християнска слав. литература — както върху нейното съдържание, така и върху нейния език и стил. Изхождайки от тази основа, постепенно се оформят онези старобълг. писатели, които създават ранната слава на слав. литература от Средновековието (вж. *Българската литература през IX—X век*).

Официалното покръстване през 864 е преломен момент в развоя на бълг. материална и по-специално духовна култура. В новопокръстената страна незабавно започва най-оживено културно строителство. За богослужението се изграждат множество големи и малки църковни сгради, параклиси и молитвени домове по образците на старото християнско и виз. църковно строителство — по отношение на архитектурния план и на вътрешната украса чрез стенописи, икони, църковни утвари и др. (вж. *Архитектурата в България през IX—X век*). Спазването на установени от векове канонически форми става абсолютно задължително с оглед на изискването да бъдат избегнати всякакви отклонения към еретическа или иноверска практика. В богослужението се включват различни поетически и музикални текстове, които в не по-слаба степен следват установените форми и предписания (вж. *Музиката в България през IX—X век*). Все пак сред това единство на православната виз. или възникнала под виз. влияние култура неизбежно се пораждат все по-ясно очертани различия, които се дължат на възникналите местни и народностни школи и течения. В стенната живопис (вж. *Живописта в България през IX—X век*) и в иконописанието се включват образите на нови светци и дори мъченици — т.е. на заслужили за християнската вяра личности от слав. потекло. Въпреки стремежа да бъдат следвани строго и неотклонно заетите от Виз. империя образци, появяват се нововъведения, които обогатяват художествената укра-

са, без да нарушават общата художествена или литературно-литургична практика. Така възниква богата виз.-слав. култура, чиито създатели са едновременно, но разбира се в различна степен, и византийците, и славяните, а и други народности от средиземноморския свят. Изобщо виз. култура през периода V—XV в. е култура на средиземноморския свят с многочислени местни етнически особености.

Отношенията на Виз. империя с възникналите през VII—IX в. слав. държави на Балк. п-в в Средна, Северна и Източна Европа съставят външнополитическата страна на големия и труден проблем за виз.-слав. отношения. Твърде сложни и променливи са отношенията между империята и възникналата в непосредна близост с нейните северни и северозападни граници бълг. държава (вж. *Българската държава през IX—X век*). Както княжествата на сърби и хървати, така и бълг. държава възниква върху територии, които до това време са първоначално владения на късната Римска, после на Източната римска империя. Непосредствено след възникването на бълг. държава нейната експанзия се насочва към обединяването на сродните слав. племена от бълг. етническа група, които се намират под владичеството на империята. Така сблъсканията с Цариград са напълно естествени. За отбелязване е обаче, че всички стълкновения между Б-я и Виз. империя, с които е изпълнена епохата на Средновековието, имат политически и военен характер; никое от тях не се отнася до отношенията в областта на културата и вярата. Б-я е тясно свързана със сферата на виз. култура и църковност и опитите да установи по-трайни и дълбоки връзки със Западната църква са спорадични и нетрайни. Такива са преди всичко връзките с Рим през времето на княз *Борис I* (852—889) и по-късно по времето на цар Калоян (1197—1207) (вж. *Посолства на българите в Рим*). Цариград ревниво следи всеки опит на българите да се сближат със Западната църква и при възможност, както през втората половина на IX в., реагира решително, за да запази българите в сферата на своето духовно, а оттук и политическо влияние.

Различни са, напротив, отношенията на сърбите и хърватите с Цариград. Сред хърватите и сред населението на далматинските области твърде рано се разпростира мисионерската дейност на Римската църква и това определя общия характер на техните връзки с Виз. империя и църква. Сърбите се поселват в земите на Балк. п-в, поне според познатите полулегендарни известия, с позволението на цариградското правителство по времето на имп. Ираклий (610—641). Без почти никаква обща граница с Виз. империя, освен през ранното Средновековие и после през XI—XII в., те имат сравнително послаби сблъсквания с империята. В някои периоди на враждебни отношения между Византия и Б-я сърбите биват използувани като съюзници против българите. В критичната за империята епоха към края на XII в. освободените скоро преди това от виз. владичество сърби установяват съюзни отношения с Цариград, скрепени с един „политически брак". Докато Цариградската патриаршия още през първата половина на X в. чрез българо-виз. мирен договор от есента на 927 признава правото на българите да имат своя патриаршия (вж. *Българската църква през IX—X век*), сърбите получават своя автономна църква едва през 1220, и то от приютената в малоазийския гр. Никея империя, която по онова време има твърде ограничена сфера на влияние в политическия и духовния живот.

Обитаващи в областите на Средна и Северна Европа, славяните в Моравия, Панония и полските земи имат много ограничен допир с Виз. империя. Най-тесни са връзките между моравските и панонските славяни и Византия в началните години на втората половина на IX в., особено когато великоморавският княз *Ростислав* (846—870) прави опит да се откъсне от влиянието на немското

католическо духовенство и съответно от Западната църква и да се сближи с Цариградската патриаршия. Като виз. мисионери Константин-Кирил Философ, брат му Методий и техните ученици развиват в моравските и панонските земи най-оживена книжовна и просветна дейност в духа на виз. православие (вж. *Моравска мисия*). Отпътуването на Константин-Кирил и Методий с най-приближените техни ученици за Рим и смъртта на Константин-Кирил в Рим на 14 февр. 869 прекъсват мисионерската им дейност, но връщането на Методий като архиепископ възобновява тяхното дело. В този период — до смъртта на архиепископ Методий на 6 апр. 885, се засилва противодействието от страна на немското католическо духовенство; понякога то взима доста остра форма (например затварянето на архиепископа). Преследванията се засилват особено много след смъртта на Методий и с това се нанася тежък удар върху Кирило-Методиевото дело, което е една от проявите на виз. културна експанзия в тези области на Средна Европа. Отгласи от Кирило-Методиевата просветна и мисионерска дейност има и в полските области, обаче в много по-слаба степен. Изобщо политическото и културно влияние в тези териториално отдалечени слав. области е много по-ограничено и слабо и бързо се заглушава от Западната църква и лат. култура.

Сложни и променливи са отношенията между Виз. империя и източните (руските) славяни. Русите предприемат различни набези по течението на големите реки, после по Черноморското крайбрежие към средището на империята — предимно по посоката на т.нар. път от варягите към гърците. Такъв поход се организира през 860; за него сме добре осведомени главно от църковните слова на съвременник на събитието — патриарх Фотий. В началото на X в. обаче русите пристигат под стените на Цариград като търговци и отношенията с империята се уреждат чрез няколко официални договора — в 907, 911 и др. От това време почти до края на Средновековието руските земи са едни от главните източници на империята за доставка на зърнени храни, кожи, восък и други стопански продукти. Макар и да са сравнително отдалечени от непосредствените предели на империята, виз. държава добива от тях повече стопански блага, отколкото от по-близките, но по-бедни южнослав. земи. След едно военно стълкновение през 941 между русите и империята през 944 се сключва нов мирен договор, чрез който се подновяват оживените търговски връзки. През 967—971 киевският княз Светослав, син на княгиня Олга (покръстена в Цариград през 958) е използуван първоначално като съюзник срещу българите, но после той воюва с империята. През лятото на 971 се сключва нов византийско-руски мирен договор, чрез който се уреждат икономическите връзки между двете страни. След неколкократни опити за християнизация на руските славяни княз Владимир Киевски приема официално християнската вяра ок. 988 и получава за съпруга византийката Анна. С това се открива един период на засилено виз. църковно и културно влияние, което се изразява в широко културово строителство в новопокръстената обширна земя, в просветна и книжовна дейност. Най-голямата част от необходимата богослужебна и изобщо християнска книжнина се заимствува от Б-я — отначало от *Преслав,* който пада временно под властта на княз Светослав, после от важния бълг. духовен център *Охрид,* последното седалище на Първата бълг. държава и на Бълг. патриаршия. Покръстването на руските славяни разкрива нова страница в историята на Виз. църква. В кръга на християнското население, подвластно на Цариградската патриаршия, чрез установената в руските земи широка църковна йерархия се влива милионно население, далеч по-многочислено отограниченото по брой население от грц. потекло. От този период насам Цариградската патриаршия, с оглед числеността

на своите „пасоми", е наистина виз.-слав. църковна общност. Изобщо руската култура се развива под силното влияние на виз. култура. Разбира се, там бързо възникват местни школи и направления, които създават самобитни художествени творби.

Историята на Виз. империя до началото на XIII в. е най-тясно свързана с историята на славяните. Поради това историята на славянството — и особено на православното славянство, може да бъде задоволително проучена и изяснена само в най-тясна връзка с историята на Виз. империя, между другото като се използуват критично богатите, макар и често тенденциозни истор. извори от виз. произход.

Лит.: Флоринский Д. Ф. Южные славяне и Византия во второй четверти XIV века. 1. СПб., 1882, 139 с.; 2. СПб., 1882, 275 с.; Василиев А. А. Славяне в Греции. — ВВр, 5, 1898, с. 404—438, 626—670; Станојевић Ст. Византија и срби. 1. Нови Сад, 1903, 5+242 с.; 2. Нови Сад, 1906, 17+252 с.; Попруженко М. Г. Славяне и Византия. — ВВр, 22, 1915—1916, с. 253—280; Leib B. Rome, Kiev et Byzance à la fin du XIe siècle. Paris, 1924, 32+356 p.; Dvornik F. Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle. Paris, 1926, 360 p.; Vasmer M. Die Slaven in Griechenland. Berlin, 1941, 350 p.; Левченко М. В. Очерки по истории русско-византийских отношений. М., 1956, 557 с.; Литаврин Г. Г. Болгария и Византия в XI—XII вв. М., 1960, 472 с.; Dujčev I. Medioevo bizantino-slavo. 1. Roma, 1965, 589 p.; 2. Roma, 1968, 653 p.; 3. Roma, 1971, 733 p.; Dujčev I. Slavia orthodoxa. Collected Studies in the History of the Slavic Middle Ages. London, 1970, 442 p.; Дринов М. Южные славяне и Византия в X веке. — В: Избрани съчинения. 1. С., 1971, с. 434—585; Obolensky D. Byzantium and the Slavs. Collected Studies. London, 1971, 392 p.; Browning R. Byzantium and Bulgaria. A Comparative Study across the Early Medieval Frontier. London, 1975, 232 p.

Иван Дуйчев

ВИКТОРОВ, Алексей Егорович (2/14. II. 1827—20. VI/2. VII. 1883) — руски библиограф и палеограф. Роден в с. Студениково, Орловска губ. Завършва Орловската семинария (1846) и Духовната академия в Москва (1850). В 1852 постъпва на служба в Главния архив на Министерството на външните работи. През 1861—1862 работи в библиотеката на Московския унив. По препоръка на Ф. И. *Буслаев* от 1862 е пазител на ръкописите и слав. старопечатни книги в Московския публичен (Румянцевски) музей. Заедно с това завежда и архива на канцеларията на Московската оръжейна палата. Член-кор. на Руската АН (1882) и на редица научни дружества в Русия. В. допълня фондовете на Румянцевския музей с ценни сбирки от слав. ръкописи и старопечатни книги (колекциите на В. М. *Ундолски*, В. И. *Григорович*, А. С. Норов, Т. Ф. Болшаков и др.). Плод на това начинание на В. е издаването на каталозите на съхраняваните в музея ръкописни сбирки. В края на 60-те г. В. започва работа по създаване на пълна библиография на старопечатните слав. книги, във връзка с която излиза „Очерк славяно-русской библиографии" на В. М. Ундолски (М., 1871), **снабден** с допълнения от В. и от неговия колега от Публичната библиотека в Петербург А. Ф. Бичков. В. е един от най-активните слав. археографи — автор е на значителен брой много ценни описи на слав. ръкописи. Умира в Пятигорск.

В статията си „Последнее мнение Шафарика о глаголице" (1859—1860) В. поддържа неправилния възглед, че автор на кирилицата е Константин-Кирил Философ. Между трудовете му с библиографски характер, изданията на паметници и критически статии най-ценното му изследване е „Кирилл и Мефодий. Новые источники и ученые труды для истории славянских апостолов" (1865). В него той прави преглед на трудовете на А. В. *Горски*, В. Ватенбах, Е. Дюмлер, О. М. *Бодянски*, И. *Гинцел* върху Кирило-Методиевото дело. Като счита, че истор. достоверност на източниците за делото на Кирил и Методий е от първостепенна важност, В. се стреми да отстрани допусканата до момента некритичност, плод на лични, национални и религиозни пристрастия. Ръководейки се от убеждението, че появата на всеки нов истор. извор предизвиква

превратът и налага преоценка на дотогавашните извори по разглежданите въпроси, В. с право отдава голямо значение на откритите от Горски *Пространни жития на Кирил и Методий*. Той се съгласява с авторите, които поддържат идеята за тяхната старинност, като добавя и свои доказателства в това отношение. Той доказва, че „не подлежи на никакво съмнение дълбоката старинност и в най-висока степен историческа достоверност на тези паметници и заедно с това огромната им важност за историята на Кирил и Методий" (с. 404—405). В. признава важността на официалните източници — папските послания или були, но препоръчва и към тях предпазливо и критично отношение. Отдава голямо значение на легендарните източници, които след проверка чрез безспорни откъм достоверност източници трябва да служат като критерии за установяване значението на по-късни извори.

Възгледите си по най-важните въпроси около дейността на Кирил и Методий В. сумира в няколко положения: авторите на ЖК и ЖМ са съвременници на отразените в тях събития, близки ученици на слав. апостоли; ЖК е написано скоро след смъртта на Константин-Кирил, но не по-късно от смъртта на папа Йоан VIII (882); ЖМ е написано в Панония скоро след смъртта на Методий, преди да започне гонението на учениците му; ЖК и ЖМ са критерии за достоверността на *Италианската легенда*, а не обратно („Ние приемаме за несъмнено, че Италианската легенда е нито повече, нито по-малко съкращение на славянското житие и всяко друго обяснение на взаимното сходство между двете произведения считаме решително невъзможно" (с. 418). В подкрепа на тази мисъл на В. е фактът, че Сказанието за намиране на мощите на *Климент Римски*, към което ЖК препраща, и Италианската легенда до известна степен се покриват. Днес в науката се смята за установено, че Италианската легенда взема данните си за намиране на мощите от специално съчинение, а останалите сведения почерпва от ЖК. Твърденията на В. се потвърждават напълно, след като се открива писмото на *Анастасий Библиотекар* до велетрийския епископ *Гаудерик*.

Съч.: Письма об истории сербов и болгар. М., 1855, 242 с.; Письмо к редактору „Вести"й. — ИИАН, 6, 1857, с. 381—386; Предисловие св. Кирилла, просветителя славянского, к переводу евангелия. — Русская беседа, 1858, 3, с. 108—116; Греческая служба святым первоучителям славянским и житие святого Наума Болгарского. — Русская беседа, 1859, 2, с. 127—147; О Кирилле и Мефодии и тысячелетней их годовщине. — В: Кириллo-Мефодиевский сборник. М., 1865, с. 145—208; Собрание сочинений. 1. СПб., 1868, 442 с.; 2. СПб., 1868, 500 с.; 3. СПб., 1873, 547 с.; 4. СПб., 1874, 485 с.

Лит.: Срезневский И. И. — ИОРЯС, 4, 1855; А. П [ы п и н]. Александр Феодорович Гильфердинг. — Вестник Европы, 4, 1872, 8, с. 902—907; Лобода А. М. Памяти Гильфердинга. — Этнографическое обозрение, 1897, 4, с. 89—98; Ягич В. История славянской филологии. СПб., 1910, с.769—774; Лавров П. А. Александр Феодорович Гильфердинг. — Русский биографический словарь. 5. СПб., 1916, с. 195—204; Лаптева Л. П. К истории русско-славянских отношений 50—70-х годов XIX в. [А. Ф. Гильфердинг и его письма М. Ф. Раевскому]. — ВМУ, серия 9, 1976, 2, с. 34—45; Лаптева Л. П. Гильфердинг А. Ф. — В: Славяноведение в дореволюционной России. Биобиблиографический словарь. М., 1979, с. 121—125; Куев К. Съдбата на старобългарските ръкописи през вековете. С., 1979, с. 70—80.

Велчо Велчев

ВИНЕ́ТКА — вж. *Приложни изкуства в България през IX—XI век.*

ВИНОГРА́ДОВ, Виктор Владимирович (31. XII. 1894/12. I. 1895 — 4. X. 1969) — съветски езиковед. Роден в гр. Зарайск, РСФСР, в семейството на свещеник. Завършва Духовната семинария в гр. Рязан, а през 1918 — Историко-филологическия и Археологическия инст. в Петроград. През 1919 защищава магистърска дисертация върху историята на звука ѣ в севернорусските говори. От 1920 работи в Ленинградския унив., като сътрудничи в Държ. инст. по история на изкуствата и в Инст. по език и мислене при АН на СССР. От 1930 е на работа в Москов-

ския унив. (доцент, професор, ръководител на Катедрата по руски език, декан на Филологическия фак.). През 1946 е избран за академик. Директор на Инст. по езикознание при АН на СССР (1950—1954), на Инст. по руски език при АН на СССР (1958—1968). Член на много чуждестранни академии — на Българската, Датската, Полската, Румънската, Сръбската, Френската, на Академията на науките на ГДР, на Akademie des inscriptions et des Belles Lettres в Париж и др. Удостоен със званието почетен д-р на Карловия унив. в Прага и на Будапещенския унив. Умира в Москва.

Научните изследвания на В. са многостранни и богати. Той има фундаментални трудове в областта на общата теория на езикознанието, на граматическия строеж на съвременния руски език, на славянските езици, на историята на руския литературен език, на руската лексикология, фразеология и лексикография, на езика на художествената литература. Известни са неговите сериозни заслуги в изследването на проблеми на стилистиката, поетиката, текстологията, литературната критика и др.

Във връзка с проблема за разпространяване на кирило-методиевските традиции и старобълг. език сред източните славяни интерес предизвикват научните разработки на В. по история на руския литературен (книжовен) език. Още в големия си труд „Очерки по истории русского литературного языка XVII—XIX вв." (1934, 2 изд. 1938) В. изразява становище по важни въпроси не само за състоянието на руския литературен език през XVII—XIX в., но и за по-древния период от неговото развитие. Той пише: „Русским литературным языком средневековья был язык церковнославянский" (2 изд., с. 5). Според В. църковнослав. език е в своята основа „язык византийско-болгарский, но уже имевший свою сложную историю на русской почве" (с. 5). В гл. I, § 1 на посочения труд В. подчертава, че през втората половина на XVII в. се проявява вътрешното разпадане на системата на църковнослав. език, което се набелязва още през XVI в. Причината за тази промяна В. вижда в това, че измененията в структурата на църковно-книжната реч са свързани с нарастване на литературното значение на светско-деловите, публицистичните, повествователните стилове на руския „писмен" език и с разширяване на литературните права на битовата реч. Но В. добавя, че през този период църковнослав. език продължава да изпълнява своите литературни функции, а „стили русского делового, публицистического и повествовательного языка, несколько приспособляясь к церковнославянской системе, размещаются по периферии „книжности", письменности, а чаще остаются в сфере официального делопроизводства и бытового общения" (с. 5). В труда „Очерки по истории русского литературного языка XVII—XIX вв." В. показва състоянието на църковнослав. литературна норма през този по-късен период, процесите на нейното разрушаване и изработване на руския национален литературен език. Присъствието на църковнослав. езикова „стихия" във формирането на руския национален литературен (книжовен) език, макар и неравномерно и изменящо се, според В. е несъмнено и на тези процеси той посвещава значителен брой параграфи от десетте глави на своята книга, като се спира на кризата в системата на църковнослав. език, на процесите на приспособяване на църковнослав. език към разговорния руски език, на тенденциите към реставрация на църковно-книжните традиции през втората четвърт на XVIII в., на нормираността на трите стила въз основа на синтеза на народната реч и църковнослав. език, на обществено-битовите и политическите причини за устойчивостта на църковнослав. езикови традиции, на тяхното присъствие в творчеството на А. С. Пушкин, Н.В. Гогол (на този въпрос е посветен и отделният труд на В. „Стиль Пушкина") и т.н. По такъв начин, представяй-

ки мащабно сложните процеси на формиране на руския национален литературен език, В. дава богат лексикален, фразеологичен и граматичен материал, който може да послужи при изследване на църковнослав. езикови елементи в руския език не само през XVII—XIX в. но и в съвременния руски литературен език, както и за сравнение с църковнослав. езикова система и литературна норма през донационалния период.

Схващането на В., че църковнослав. език е бил руски литературен език през донационалната епоха, в по-късните му трудове претърпява изменения. Така в статията си „Вопросы образования русского национального литературного языка" (1956) В. смята, че старорускатa народност е използувала три типа писмен език: източнославянски в основата си (обслужвал деловата преписка), същински литературен църковнославянски, т.е. русифициран „старославянски" (сбслужвал култа и църковно-религиозната литература) и трети тип, в който се сливат елементите на живата източнослав. поетическа реч с книжните езикови елементи. Наскоро след публикуването на тази концепция В. изработва друг неин вариант, според който в резултат на взаимодействието на „старославянския" и източнослав. език през началния период на староруския език се образуват два типа староруски писменолитературен език: книжно-славянски и народно-литературен („Основные проблемы изучения образования и развития древнерусского литературного языка", 1958). Критериите и принципите за разграничаване на тези „два типа" литературни езици през древния период остават у В. недостатъчно защитени. Едновременно с подчертаването на жанрово-стилистичното разнообразие и сложност, на значението и ролята на живата източнослав. реч при образуването и развитието на староруския литературен език В. изтъква голямото влияние на „старославянския" език в създаването на староруския книжовен език, на неговата стилистика и богатство. Трудът „Основные проблемы изучения образования и развития древнерусского литературного языка" е ценен и със солидния и задълбочен анализ на научните концепции в руската и съветската наука за произхода на руския литературен език в донационалната епоха, както и с обилния старобълг. материал (главно лексикален и фразеологичен), който може да бъде използуван и при по-нататъшното изучаване на историята на руския литературен език.

За изучаване на старобълг. езикови черти в старорускатa писмена традиция имат значение изследванията на В. върху езика на отделни староруски писмени паметници. В това отношение особено важни са публикациите му върху езика на Житието на Сава Освещени по ръкопис от XIII в. В. разкрива „влияние болгарского оригинала", прави речник на лексикалния материал в житието, който при съпоставка със старобълг. паметници и при използуване на някои други научни критерии може да обогати нашите представи за старобълг. лексика. Немалък брой статии на В. са посветени на функционирането и етимологията на отделни литературни думи в руския език. Освен интересните и важни наблюдения върху тяхната семантика, етимология, история, функциониране В. разкрива и връзката на някои от тях с църковнослав. книжовна традиция в Русия. По такъв начин се разширява списъкът от онези книжовни думи, които и досега функционират в съвременния руски литературен език.

Въпросите за връзката, взаимодействието и съотношението на народноруската и „старославянската" езикова стихия в историята на руския литературен език, за „старославянизмите" в руския език занимават В. почти до края на неговия творчески път. В трудовете си „Различия между закономерностями развития славянских литературных языков в донациональную и национальную эпоху" (1963) и „Проблемы литературных языков и закономерностей их образования и развития"

(1967) В. отново засяга тези проблеми. В работата си „Различия между закономерностями развития. . .", отбелязвайки, че през епохата на феодализма, която предшествува образуването на националните литературни езици, е естествена употребата на чужд език, т.е. на език, който излиза далеч извън пределите на разговорната реч на дадена народност и изпълнява ролята на писмено-литературен език, В. добавя (с. 10): „Таким литературным языком у народов иранских и тюркских долгое время считался классический арабский язык; у японцев и корейцев — классический китайский; у германских (и западнославянских) народов — латинский; у южных и восточных славян — язык старославянский (древнеболгарский...)". По такъв начин В. точно и определено подчертава важната международна функция на старобълг. книжовен език.

Съч.: Исследования в области фонетики севернорусского наречия. 1. Очерки по истории звука в севернорусском наречии. — ИОРЯС, 24, 1919, 1, с. 150—245; 28, 1923, 2, с. 188—348; К истории лексики русского литературного языка. — В: Русская речь. Новая серия. 1. Л., 1927, с. 90—118; О слове ахинея в русском литературном языке. — В: Русская речь. Новая серия. 3. Л., 1928, с. 28—46; Заметки о лексике „Жития Саввы Освященного". — СОРЯС, 101, 1928, 3, с. 349—353; Очерки по истории русского литературного языка XVII—XVIII вв. М., 1934, 288 с. (2 изд. 1938, 448 с.); Из истории русских слов и выражений: 1) роздых 2) голословный 3) советник 4) дешевка 5) с пальцем девять, с огурцом пятнадцать 6) танцевать от печки. — Русский язык в школе, 5, 1940, 2, с. 31—37; Основные этапы истории русского языка. — Русский язык в школе, 5, 1940, 3, с. 1—5; 4, с. 1—7; 5, с. 1—9; Из истории русской лексики: 1) небосклон 2) вдохновить 3) подвергать свою жизнь; точить балы, блясы, лясы. — Русский язык в школе. 6, 1941, 2, с. 12—19; Материалы и исследования в области исторической лексикологии русского литературного языка. — Научный бюллетень Ленинградского университета, 6, 1946, с. 16—18; Из истории слова личность в русском языке до середины XIX в. — Доклады и сообщения филологического факультета Московского университета, 1, 1946, с. 10—12; История слова творчество в русском языке. — Доклады и сообщения филологического факультета Московского университета, 2, 1947, с. 6—9; Из истории русской литературной лексики: 1) распад и разложение 2) обобществлять. — Доклады и сообщения филологического факультета Московского университета, 5, 1948, с. 16—20; Из истории русской литературной лексики: 1) в сорочке родился, родилась 2) двурушник, двурушничество 3) отчитать — отчитывать 4) завсегдатай 5) себялюбие, себялюбивый. — Ученые записки кафедры русского языка Московского государственного педагогического института, 56, 1948, 2, с. 3—18; Из истории современной русской литературной лексики (веяние, поветрие, злопыхательство, кисейная барышня, новшество, пароход). — ИАНСССРоля, 9, 1950, 5, с. 376—392; „Слово о полку Игореве" и русская культура. — ТОДРЛ, 8, 1950, с. 11—16; Проблема исторического взаимодействия литературного языка и языка художественной литературы. — ВЯ, 4, 1955, 4, с. 3—34; Вопросы образования русского национального литературного языка. — ВЯ, 5, 1956, 1, с. 3—25; Основные проблемы изучения образования и развития древнерусского литературного языка. М., 1958, 138 с.; Из истории русской литературной лексики (прямолинейный, прямолинейность; односторонний; самочувствие; непосредственный). — Cercetări de lingvistica, 3, 1958, p. 537—547; Некоторые вопросы и задачи изучения истории русского литературного языка XVIII в. — В: Тезисы докладов на совещании по проблемам изучения истории русского литературного языка нового времени. М., 1960, с. 3—7; Различия между закономерностями развития славянских литературных языков в донациональную и национальную эпоху. — В: Доклады советской делегации V международного съезда славистов. М., 1963, с. 1—34; Историко-этимологические заметки (письмоносец, светоч, почва, плюгавый, поединок, предвзятый, предумышленный, представитель, царедворец). — В: Этимология, 1961. М., 1963, с. 85—109; История слова изящный. В связи с образованием выражений изящная словесность, изящное искусство. — В: XVIII век. 7. М.—Л., 1966, с. 434—442; О процессах развития и разрушения омонимии в кругу соотносительных русизмов и древнеславянизмов. — StS, 12, 1966, p. 433—451; Историко-этимологические заметки: 1) закал, закалить, закаленный 2) набожный, набожность 3) перелистывать — перелистать 4) сосредоточенный, сосредоточенность 5) стрюцкий. — В: Этимология, 1965. М., 1967, с. 161—176; Проблемы

литературных языков и закономерностей их образования и развития. М., 1967, 134 с.; Орфография и язык „Жития Саввы Освященного" по рукописи XIII в. — В: Памятники древнерусской письменности. Язык и текстология. М., 1968, с. 137—198; Основные вопросы и задачи изучения истории русского языка до XVIII в. — ВЯ, 18, 1969, 6, с. 3—34; Основные проблемы и задачи изучения русского литературного языка в донациональной эпохи. — В: Славянские литературные языки в донациональный период. Тезисы докладов. М., 1969, с. 3—5.

Лит.: Академику В. В. Виноградову к его шестидесятилетию. Сборник статей. М., 1956, 312 с.; Сборник статей по языкознанию. Профессору Московского университета акад. В. В. Виноградову. М., 1958, 372 с.; Проблемы современной филологии. Сборник статей к семидесятилетию акад. В. В. Виноградова. М., 1965, 476 с.; Исследование по славянской филологии. Сборник, посвященный памяти акад. В. В. Виноградова. М., 1974, 362 с.; Булахов М. Г. Восточнославянские языковеды. 2. Минск, 1977, с. 89—122.

Румяна Павлова

ВИНОКУ̀Р, Григорий Осипович (5/17. XI. 1896—17. V. 1947) — съветски езиковед. Роден във Варшава. През 1922 завършва Московския унив. Преподава в Московския държ. педагогически инст. „В. П. Потемкин", в Катедрата по руски език на Московския унив. Проф. от 1936. През 1943 защищава докторска дисертация на тема „Очерки истории текста и языка Пушкина". От 1943 ръководи Катедрата по руски език в Московския унив. Умира в Москва.

Научните интереси на В. са съсредоточени в няколко области: история на руския език, проблеми на езика и стила на руската художествена литература от XVIII—XIX в., проблеми на граматичния строеж на съвременния руски език, лексикография, езикова култура. В центъра на неговото внимание е историята на руския книжовен език. В своите изследвания, особено в работата „Русский язык. Исторический очерк" (1945) В. обръща сериозно внимание на въпросите, свързани с разпространяване на кирило-методиевските традиции и старобълг. език сред източните славяни. Той подчертава, че по времето на Кирил и Методий Солун е бил обкръжен от бълг. заселници. Поради това братята са владеели речта на солунските българи („Избранные работы. . .", с. 25), която използуват за основа на своята мисионерска дейност. Въз основа на този език още преди заминаването си за Моравия те създават азбука и правят първия си превод. Преводаческата им работа завършва в Моравия. Според основателното мнение на В. писменият език, създаден от Кирил и Методий на българо-солунска основа, се оказва напълно приемлив в западнослав. среда (в Моравия), а от X в. — и в източнослав. среда. По такъв начин създаденият от тях език става нещо като международен писмен език на славянството в ранно-феодалната епоха („Избранные работы. . ., с. 26). В. приема названието старославянски (или древноцърковнославянски) и изказва мисълта, че този език е бил изключително книжовен („Русский язык. Исторический очерк", 1945). Това твърдение, резултат от традициите на младограматическата школа относно характера на книжовните езици, е в противоречие с правилната постановка на автора, че този език има жива говорна основа.

Като характеризира най-старите източнослав. ръкописи, В. подчертава, че непосредственият източник на руската писменост са текстовете не от моравския, а от по-новия, бълг. период на „старославянския" език („Избранные работы. . .", с. 28). Според В. при преписването на „старославянски" текстове и съставянето на оригинални текстове по старослав. образци староруските книжовници понякога неволно, а понякога съзнателно са допускали отклонения от нормите на „старославянския" език в полза на паралелните явления в своята родна реч. По този път се внасят източнослав. черти в ортографията, граматичната система и речниковия състав на „старославянските" оригинали. В резултат на това възниква своеобразен и нов писмен език, в който се кръстосват книжовните „старославянски" и живите източнослав. елементи. Именно

този, по думите на В., смесен език („старославянский язык русской редакции") е първият писмен език на източните славяни („Избранные работи. . .", с.28). В. правилно добавя, че степента на участие на двата вида основни елементи в тази амалгама е била различна в отделните случаи — в зависимост от характера на съставяния текст, от неговото съдържание и стил, от начетеността и културата на съставителя, от неговите литературни намерения и т.н. По този начин възникват различни стилове на стария книжовен руски език: църковнокнижен стил, делови стил и промеждутъчен стил, който В. **нарича** староруски литературен език в тесен смисъл или собствено-литературен. В резултат на продължителното влияние на книжовната (в основата си старобълг.) норма върху руската книжнина в руския литературен език се утвърждават много книжни езикови елементи, които се употребяват и в съвременния руски книжовен (литературен) език („О славянизмах в современном русском литературном языке").

Съч.: Культура языка. М., 1925, 216 с.; Русский язык. Исторический очерк. М., 1945, 189 с.; О задачах истории языка. — Ученые записки Московского государственного педагогического института, кафедра русского языка, 5, 1941, 1, с. 3—21; Русский литературный язык во второй половине XVIII века. — В: История русской литературы. 4., 2. М.—Л., 1947, с. 100—119; Заметки по русскому словообразованию. — ИАНСССРоля, 5, 1946, 4, с. 315—332; О славянизмах в современном русском литературном языке. — Русский язык в школе, 8, 1947, 4, с. 9—19; К истории нормирования русского письменного языка в конце XVIII века. Словарь Академии Российской, 1789—1794. — ВМУифс, 1947, 5, с. 27—48; Избранные работы по русскому языку. М., 1959, 492 с.

Лит.: Бархударов С. Г. Предисловие. — В: Винокур Г. О. Избранные работы по русскому языку. М., 1959, с. 3—8; Цейтлин Р. М. Григорий Осипович Винокур. М., 1965, 94 с.; Булахов М. Г. Восточнославянские языковеды. 2. Минск, 1977, с. 122—129.

Румяна Павлова

ВИСЛЯ́НСКИ КНЯЗ — вж. *Вислянско княжество.*

ВИСЛЯ́НСКО КНЯЖЕСТВО. Старополската държава възниква към средата на IX в., когато сред племенните княжества се оформя тенденцията за образуване на единна държава. Този процес се развива неравномерно; създават се няколко самостоятелни центъра, около които се съсредоточават полските племена. Един от тях (наред с Велика Полша, Поморието, Мазовия и Силезия) е Малка Полша или т.нар. В.к. До II половина на X в., когато династията Пясти във Велика Полша успява да обедини почти всички полски земи, съществува необходимостта да се неутрализира натискът на съседните силни раннофеодални държави — Германия и *Велика Моравия.* Този натиск би могъл да има и обратно въздействие, т.е. да забави формирането на държавна организация. Немската феодална агресия на изток по това време (до X в.) е възпирана от стремежа за независимо съществуване на полабските славяни, които по този начин играят ролята на своеобразен буфер между Германия и Полша, като осигуряват значителна самостоятелност и автохтонност в протичането на социалнополитическите процеси сред източните им съседи. По-особено значение имат взаимоотношенията между Велика Моравия и полските племена, респ. В.к., което е разположено съвсем близо до северните и североизточните граници на същинска Моравия.

През втората половина на IX в. В.к. става обект на великоморавска експанзия, чийто географски и политически обхват не може са се определи с пълна сигурност поради недостатъчните документални сведения. Т.нар. Баварски географ в съчинението си „Descriptio civitatum ad septentrionalem plagam Danubii", написано с търговски цели, споменава висляните преди слензаните наред с маджарите и луколаните. Географското разположение на луколаните не е точно идентифицирано. Предполага се, че те населяват или долнолужишките територии, или Черноморското крайбрежие на запад от лимана на

ВИСЛЯНСКО КНЯЖЕСТВО

р. Днепър (по-късното Лукоморие). В описанието на Германия от англосаксонския крал Алфред Велики (съставено между 888 и 893, т. е. приблизително по времето, когато е писал и Баварският географ) на запад от висляните са посочени хърватите (вероятно белите хървати или слензаните), а на изток — Дакия. Независимо от смисъла, който е вложен в тези названия от Баварския географ и от Алфред Велики, безспорно е, че това са топографски означения. (Така напр. Алфред Велики нарича Краковската област Wiesland, т.е. Повислие, земи покрай р. Висла, а в името Дакия е съвсем абсурдно да се търси следа от някакъв етнос — явно става дума за реминисценция на античната традиция.)

В.к. първоначално се простира само в горното Повислие, в района на Краков и Вислица, които са укрепени княжески резиденции. На север то достига до Свентокжишкия хребет, горното течение на р. Пилица и р. Нида; на юг опира в планинската верига на Бескидите; източната му граница се намира на вододела между реките Сан и Днестър. Не е изключено обаче процесът на възникване на държавния строй в Малка Полша да е започнал и по-рано, в началото на IX в., като по-малките племенни княжества са били подчинявани на вислянския княз. Поради това е правдоподобно да се счита, че още преди моравската експанзия висляните разширяват своите владения за сметка на съседните — Сандомержко и Лендицко, като не е изключено да са завладели и териториите около Люблин, етнически по-близки до Мазовия. Някои автори (В. Хруби) поставят източната граница на В.к. към реките Буг и Щир само въз основа на грамотата за

основаването на Пражкото епископство, която съобщава границата на Чешкото княжество през X в. Трудно може да се приеме, че това са били граници на Малка Полша през IX в., както и предположението, че западна граница е бил вододелът между реките Висла и Олше; не е сигурно дали в тази посока не са били подчинени и присъединени ополяните и голенсиците. Моравската държава по времето на *Светополк* опира до земите на волиняните, които граничат на юг с хърватите. През 907 волиняните участвуват в похода на киевския княз Олег срещу Цариград. Едва през 50-те и 60-те г. на X в. чешките князе завладяват заедно с Краковската област и земите по горното течение на р. Буг (наричани по-късно Червенска област).

Гл. XI от ЖМ разказва: Поганьскъ кнѧзь сильнъ вельми, сѣдѧ въ Вислѣ, роугаше сѧ крьѣномъ и пакостн дѣѣше.Посълавъ же къ немоу, рече: „Добро тн сѧ крьтн, сноу, волею своею на своен земли, да не плѣненъ поудьмн крьщенъ боудеши на чюжен земли и помѧнеши мѧ.“ Иже и бы (Един езически княз, много силен, който седеше у висляните, се подиграваше с християните и им правеше злини. [Методий] прати при него да му кажат: „Добре ще е за тебе, синко, да се покръстиш доброволно на своя земя, за да не бъдеш покръстен по принуда като пленник на чужда земя: тогава ще си спомниш за мене.“ Така и стана). Последната фраза от това „пророчество“ на моравско-панонския архиепископ дава основания да се предполага, че покръстването на вислянския княз се е извършило след успешен поход на Светополк. Ако този пасаж от ЖМ се свърже със следващия, може да се предполага, че Светополк първоначално не е имал успех във войната с висляните. Поради това той се е обърнал за съвет към Методий. Вероятно е победата над езичниците-висляни, както смята и Л. Хавлик, да е била резултат от единодействието между Светополк и Методий. Вислянският княз е бил отведен като пленник в Моравия и покръстен там. Но конкретната форма на зависимост към Велика Моравия не е ясна, не може да се установи дали неизвестният вислянски княз се е върнал в страната си и е продължил да управлява при определен годишен трибут, или Светополк е изпратил там свой наместник. Някои автори (Й. Видайевич) свързват неизвестния вислянски княз с рода на княз Михаил, който владее Захлумието през 910—930. Той е син на Вишевит, за когото Константин Багренородни отбелязва, че произхожда от непокръстените обитатели на поречието на р. Висла.

Предполагаемото покръстване на вислянския княз от *Методий* и присъединяването на Краковската област към Велика Моравия може да се датира между 875—880, след като Методий е освободен от баварския затвор (873) и Светополк му поверява управлението на всички моравски църкви. Тези събития вероятно стават след Форхаймския мир (874), когато са консолидирани отношенията с Германия и моравският княз има по-голяма свобода на действие. XII гл. на ЖМ загатва за надигането на немско-латинското духовенство, за престоя на Методий в Рим през 880. Поради това именно последната година е terminus ante quem за присъединяването на В.к. към Велика Моравия.

Повислието се превръща в моравска църковна провинция. Видайевич предполага, че *Вихинг* е бил не само нитрански, а и вислянски епископ. Това обаче е малко вероятно, като се има пред вид, че през 880 Вихинг, както потвърждава и папската була, е избран от *Йоан VIII* и Светополк само за нитрански епископ (. . . electum episcopum consecravimus sanctae ecclesiae Nitrensis). Против хипотезата на Видайевич е и фактът, че вислянският княз е контактувал пряко с Методий. От друга страна, тя се под-

крепя от онази част от писмото на Баварския епископат от 900, която излага протеста против възстановяването на Моравската църква от Моймир II и където се казва, че папа Йоан VIII изпратил Вихинг по искане на Светополк при някакви езичници, които князът надмогнал с военна сила и покръстил. В каталога на краковските епископи, съставен през XI в., за времето 970—986 се споменават двама епископи — Прохор и Прокулф. Видайевич поддържа мнението, че тази църковна митрополия е много стара, свързана е с моравското християнство и поради това я идентифицира с едно от трите нови епископства, споменати в протестното писмо от 900. Твърде хипотетично е мнението, че още докато Методий е бил жив, Вихинг освобождава Краковската област от своята църковна юрисдикция и тя получава самостоятелен епископ — Прохор, а след смъртта на Методий, когато нитранският епископ узурпира църковната власт, е поставен около 899—900 нов епископ — Прокулф, привърженик на латинския обред. Против тази теза говори фактът, че в каталога Прохор и Прокулф са поставени във времето на чешкото господство — 970—986. Не бива да се забравя обаче, че този каталог е достигнал до нас в по-късен препис. Все пак, както изтъква и Л. Хавлик, Вихинг е бил назначен за нитрански епископ, а протестното писмо на баварските епископи има подчертано тенденциозен характер, което не дава възможност да се вярва напълно в предадените от него сведения. Не би могло да се свързват данните от писмото за непокръстения народ, завладян от Светополк, с образуването на три нови епископства и с назначението на Вихинг (880). Всичко това не изключва възможността нитранският епископ да е имал църковна власт във В.к. след 880. Вероятно той е имал мисийна юрисдикция, т.е. изпращал е проповедници и е назначавал мисиен хорепископ.

Около 900, след настаняването на маджарите в *Панония* и започналия упадък на Велика Моравия, В.к. отпада от пределите на тази голяма средноевропейска слав. държава.

Великоморавското владичество в Краковската област не бива да се оценява едностранчиво. От една страна, то наистина забавя в известна степен процеса на формиране на държавния строй у полските племена, т.е. Малка Полша не е могла да стане техен обединителен център. Но, от друга страна, разпространението на християнството и слав. богослужение създават културно-политически традиции, които ще имат значение по-късно, при обединението на Полша от династията Пясти (Велика Полша). Никак не е случайно, че княз Мешко I (около 960—992), когато изгражда раннофеодалната полска държава, приема християнството от Чехия.

Лит.: Novotný V. České dějiny. 1., 1. Praha, 1912, p. 379; Niederle L. Slovanské starožitnosti. 3. Praha, 1919, p. 217—218; Widajewicz J. Państwo Wiślan. Kraków, 1947, 136 p.; Horák B., D. Trávníček. Descripcio civitatum ad septentrionalem plagam Danubii. — RČAV, Řada společenských věd, 66, 1956, 2, p. 48; Кополюк В. Д. Древнепольское государство. М., 1957, с. 117—121; Lehr-Spławiński T. Żiwoty Konstantyna i Metodego. Poznań, 1959, p. XIX—XX; Buczek K. Polska południowa w IX—X w. — In: Malopolskie studie historiczne. 2, 1. Kraków, 1959, 23—48; Havlík L. Tři kapitoly z nejstarších česko-polských vztahů. — Slovanské historické studie, 4, 1961, p. 42—49; Климент Охридски. Събрани съчинения. 3. С., 1973, с. 190—201.

Георги Сотиров

ВИТИ́НИЯ (грц. Βιθυνία, лат. Bithynia) — древна област в Северозападна Мала Азия, между р. Риндак (дн. Коджачай) на запад и р. Партений на изток (дн. в Турция). Получава името си от тракийското племе тини или витини (βι-θύνοι), проникнало от Европа около 700 пр.н.е. През II в. изпада под силно римско влияние и в 74 става римска провинция. Играе значителна роля в икономическия, политическия и културния живот на Римската империя, по-късно и на Виз. империя. През XIII в. витинският гр. Никея е

ВИТИНИЯ

столица на Византия. В XIV в. В. пада под османска власт.

От IV в. В. става монашеско средище, важен фактор в църковния живот и в манастирско-културните традиции на православния Изток. Голяма известност придобива планината Олимп, на юг от гр. Бруса, където през VIII—IX в. монашеството достига своя апогей. Тук се съсредоточават най-големите манастири. Сред тях е и „*Полихрон*“, разположен около Олимп, близо до областта Сигриани. По времето, когато слав. просветител Методий става игумен на тази обител, тя се слави със своето богатство и с многолюдно монашеско братство — повече от 70 души. В манастирите на В. идват не само призваните за аскетически подвиг, но и търсещи убежище духовници и светски първенци, прогонени от църковната или държ. власт, напуснали принудително столицата поради своята привързаност към иконопочитанието или по други причини от църковен, политически и обществен характер. Хипотетични са предположенията, че специални обстоятелства от църковно-политическо естество насочват Кирил и Методий към Олимп. Твърде вероятно е обаче Константин Философ да е отишъл при своя по-стар брат в „Полихрон“ след дворцовия преврат през 855, когато техният покровител *Теоктист* е убит от кесаря *Варда*. Навярно тук двамата братя започват работа по създаването на слав. азбука.

Лит.: Бильбасов В. А. Кирилл и Мефодий. 2. СПб., 1871, с. 161; Малышевский И. И. Свв. Кирилл и Мефодий. Киев, 1886, с. 37; Соколов И. Состояние монашества в Византийской церкви с половины IX до начала XIII в. (842—1204). Казань, 1894, 536 с.; Sölch J. Bithynische Städte im Altertum. — Klio, 19, 1925, p. 140—188; Dvornik F. Les Légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance. Praga, 1933, p. 114—117; Halkin F. Trois dates historiques précisées grâce au synaxaire. — Byzantion, 24 (1954), 1956, p. 7—17; Laurent V. La vie merveilleuse de Saint Pierre d'Atroa. — In: Subsidia Hagiographica. 29. Bruxelles, 1956, p. 36, 62, 63: Всемирная история. 2. М., 1956, с. 231, 254, 256, 257, 311—313, 317, 321, 335, 364, 373—376, 401, 407, 640, 654, 655, 660, 727; ИБИ, 9, 1964, с. 149, 284; Климент Охридски. Събрани съчинения. 3. С., 1973, с. 148, 206.

Тодор Събев

ВЙХИНГ (Uuichinus) (неизвестно — след 899) — нитрански епископ. По произход баварец. През 800 по искане на моравския княз *Светополк* В., който тогава е презвитер в Пасау, е ръкоположен от папа *Йоан VIII* (872—882) за епископ и изпратен в Моравия (в *Нитра*) като „помощник“ (suffraganus) на Методий. Той е един от най-изявените врагове на слав. просветител. След смъртта на Методий (885)

управлява църковните дела в Нитра. През 893 по неизяснени причини напуска Нитра и постъпва на служба при баварския крал Арнулф като канцлер, а може би и като епископ в Регенсбург (дн. във ФРГ); скоро след това се връща отново в Нитра. През 899 Арнулф го повиква отново в Регенсбург. В. отива там, но не остава в града, понеже е посрещнат враждебно от местното духовенство, особено от залцбургския архиепископ *Дитмар,* който отказва да го признае, смятайки, че преместването му от Нитра в Регенсбург е противоканонично. Наскоро след това В. умира.

В. е един от петимата немски епископи (наред с *Херманрих, Адалвин, Анон* и Ландфрид), които се обявяват против епископството на Методий. В писмото си до Светополк от юли 880 папа Йоан VIII изрично подчертава, че е заповядал на В. „да се подчинява на своя архиепископ (т. е. на Методий) във всичко, както повеляват светите канони" („. . . quem suo archiepiscopo in omnibus obedientem, sicuti sancti canones docent, esse iubemus. . ."). В. обаче явно е имал определена от немците задача да противодействува срещу славянизаторската мисия на Методий и на учениците му в моравско-панонските земи. От писмото на папа Йоан VIII до Методий от 23 март 881, в което се заявява, че не са изпращани никакви писма до В. с указания за действия против Методий, се вижда, че В. си е послужил пред слав. просветител с фалшиви папски писма. Той възобновява и изостря споровете около т.нар. йопаторска ерес (filioque), която е била поддържана от немците, и във връзка с това отправя нови обвинения против Методий. В. фалшифицира и папското писмо до Светополк, за да покаже, че уж папата му бил дал право да изгони Методий. След смъртта на Методий не допуска Методиевият ученик *Горазд* да заеме определеното му епископско място, а сам се настанява на него и остава там до 899

Лит.: Теодоров-Балан Ал. Кирил и Методи. 2. С., 1934, с. 220—224; Lapôtre A. L'Europe et le saint Siège à l'époque carolingienne. 1. Le pape Jean VIII (872—882). Paris, 1895, 380 p.; Grivec F. Konstantin und Method, Lehrer der Slaven. Wiesbaden, 1960, p. 116—119; Magnae Moraviae Fontes Historici. 3. (Opera Universitatis Purkynianae Brunensis. Facultas Philosophica, 134), 1969, p. 197—208, 210—212

Христо Кодов

ВЛАДИМИР (Расате) (IX в.) — бълг. княз (889—893). Първороден син на княз *Борис I*. Годината на раждането му е неизвестна. През 870 участвува във войната срещу сърбите, в която бива пленен, но след като между двете страни е сключен мир, е освободен. В 889 княз Борис се отказва от престола и предава държ. власт в ръцете на В. Истор. извори (твърде оскъдни) не са много благосклонни към този бълг. владетел и го представят в неблагоприятна светлина. Единственото събитие от краткотрайното управление на В., за което има сведение, е свързано с външната политика на бълг. държава. През септември 892 в бълг. столица *Плиска* пристигат пратеници на германския крал Арнулф, които предлагат от името на своя владетел възобновяване на съюза между двете държави, сключен през 862 от княз Борис и крал *Лудвиг Немски*. В същото време посланиците на германския крал искат от бълг. владетел да бъде прекратен износът на сол от Б-я за *Велика Моравия*. Тези предложения били част от подготовката на коалиция срещу великоморавската държава, вдъхновявана от противника на слав. писменост *Вихинг,* изградена и с участието на папа *Формоза* (891—896). Бълг. княз приема направените му предложения и през май 893 пратениците на Арнулф се завръщат при своя владетел. Тази стъпка на В. се свързва обикновено с опита на прабълг. аристокрация да се отхвърли християнската религия и да се възстанови езичеството. По-вероятно е обаче, че В., воден от противовиз. чувства, е искал да скъса отношенията си с Византия, да се свърже по-здраво със Запада и да промени по-

литическата и религиозната ориентация на страната си. Подобно тълкуване на политиката на бълг. владетел не противоречи на загатването за преследване на бълг. духовенство, засвидетелствувано в Учителното евангелие на *Константин Преславски*. Този политически ход на В. среща противодействието на неговия баща. Старият княз Борис напуска манастира, където се бил установил в 889, и успява с помощта на онези среди от аристокрацията, които били против новата политическа ориентация, да сломи съпротивата на своя първороден син и да го лиши от престола. Според широко разпространения на Изток обичай В. е ослепен. На състоялия се през 893 във Велики Преслав народен събор за бълг. княз е провъзгласен третият Борисов син *Симеон*.

Лит.: Monumenta Germaniae historica Scriptores. Ed. Pertz 1. Hannoverae—Lipsae 1826 (Annales Fuldenses, p. 408; Reginonis Prumiensis Chronicon, p. 580), 1844, 6. Hannoverae—Lipsiae (Sigebertus. Chronica, p. 341; Annalista; Saxo Grammaticus, p. 575); Антоний архиеп. Из истории християнской проповеди. СПб., 1895, с. 227—228; Трифонов Ю. Бележки към Учителното евангелие на епископ Константин. — В: Сборник в чест на Васил Н. Златарски. С., 1925, с. 469—470; Chaloupecký V. Dvě studie k dějinám Podkarpatska. 1. Sůl z Bulharska (892). Bratislava, 1925, p. 3—11; Златарски В. История на българската държава през средните векове. 1, 2. С., 1927, с. 10, 53, 244—253; Трифонов Ю. Достоверен ли е разказът за ослепяването на Борисовия син Владимир? — Училищен преглед, 26, 1927, 5—6, с. 864—890; Мутафчиев П. История на българския народ. 1. С., 1943, с. 264—267; Дуйчев И. Връзки между чехи, словаци и българи през Средновековието. — В: Чехословакия и България през вековете. С., 1963, с. 7—41 (същото на чешки ез.: Dujčev I. Vztahy mezi Čechy, Slováky a Bulhary ve středověku. — In: Česko-slovensko-bulharské vztahy v zrcadle století. Praha, 1963, p. 11—40; Dujčev I. Slavia Orthodoxa. Collected studies in the history of the Slavic Middle Ages. London, 1970, № 17, p. 30—35); Гюзелев В. Княз Борис Първи. С., 1969, с. 459—470; Gyuzelev V. The Adoption of christianity in Bulgaria. Sofia, 1976, p. 72—75.

Иван Божилов

ВОДО̀ЧА — църква при с. Водоча, дн. развалини. Намира се на 5 км северозападно от гр. Струмица (СФРЮ, Социалистическа република Македония). Една от най-ранните църковни постройки с кръстовиден план. Издигането ѝ се свързва със строителството на бълг. владетели княз Борис I (852—889) и цар Симеон (893—927) в Брегалнишката област. Църковната сграда се състои от две части, построени наскоро една след друга в една ос. По-ранна, по-малка и по-тясна е западната. Построена е вероятно по времето на княз Борис, между 886 и 889, за съхраняване на костите на 15-те тивериуполски мъченици. След построяването на източната част се превръща в притвор. Общата дължина на сградата е над 30 м. Църквата е манастирска. И двете части са кръстовидни, куполни, с цилиндрични сводове над раменете на кръста, което е характерно за бълг. църкви от това време. В плана има особености, които показват неговото местно развитие и тип: купол, лежащ на четири издължени правоъгълни стълба, които образуват почти плътна стена между корабите, липса на отделно предапсидно пространство, цилиндрични сводове, а не кръстати или слепи куполи, характерни за Цариград и Солун. При градежа се отбелязват ранни фази в използуването на характерния за местното строителство през IX—XIV в.

Останки от църквата при с. Водоча, IX в.

клетъчен градеж от камъни и тухли. Чувствува се и развитието в пластичното фасадно моделиране на постройките. На всяка страна от по-старата постройка едностъпална арка маркира раменете на кръста. В източната постройка на същите места долу има по две двустъпални ниши, може би отгоре обхванати от подобна арка. Средната апсида е имала три реда прозорци. Украсена е с венец от керамопластичен мотив и прости геометрични мотиви в ъглите над арките.

Стенописите, открити в двата стенописни слоя на църквата, имат голямо значение за историята на бълг. средновековна живопис и са забележителен неин паметник. И първото, и второто изписване са дело на майстори от една и съща школа, съществувала през IX—XI в. в района на Охрид и Западна Б-я. По-късното ѝ развитие се вижда в стенописите на църквата „*Света София*“ в Охрид. От първия живописен пласт е запазена незначителна част (фрагменти от изображения на светци — дякон Исавър, св. Пантелеймон, св. Евпъл). Живописта е от високо качество. Контурът е ясен, овалите на лицата — чисти и условни, сенките са кафяви, моделировката — мека, със светли тонове в тънък контур. Останките от тази живопис са открити при консервация. Част от тях са занесени в музея в Щип. Второто изписване на църквата е станало вероятно по времето на цар Самуил (997—1014). В тази живопис се чувствува древността на школата и нейните традиции, които водят началото си вероятно от времето на *Климент Охридски* и *Наум Охридски*. Стилът на изображенията е до известна степен архаизиран и доста близък до виз. живопис на IX—X в. Той показва характера на старобълг. живопис в западните части на страната през епохата на Първата бълг. държава. Човечността и експресивността на изображенията разкриват похуманно разбиране на религиозните догми и канони (напр. запазените части от сцената на страданията на 40-те мъченици). Чувствуват се източни —

Стенопис в църквата при с. Водоча

палестински и сирийски, влияния, понародностни по дух в сравнение с рафинираното цариградско изкуство. Линията е сигурна, формата се определя с дълги тъмни сенки. Античната скулптурна моделировка е съчетана със свобода на движенията и познаване на природата. Характерно за местната школа е изпълнението на три образа на Богородица — грамаден образ в апсидата, към който са устремени две редици летящи ангели в средния кораб на църквата, Елеуса и Одигитрия върху стълбове. И тук, както в други паметници на западната школа, в ъглите между арките има медальони със светци. Тази живопис показва по-ранен етап в дейността на местната школа от този в „Св. София“ в Охрид и сходства със стенописите в „Св. Лука“ във Фокида, в църквите в Костур и Солун.

Лит.: Миятев Кр. Църквата при с. Водоча. — МкП, 2, 1926, 2, с. 49—57; Миятев Кр. Фрагмент от фреска Св. Четиридесет мъченици в църквата до с. Водоча при Струмица. — МкП, 5, 1929, 4, с. 46—62; Мавродинов Н. Старобългарското изкуство. 1. Изкуството на Първото българско царство. С., 1959, с. 290—293; Іованович М. О Водочи и Вељуси после конзерваторских радова. — Зборник на Штипскиот народен музеј, 1, 1959, с. 125—135, обр. 6—8; История на българското изобразително изкуство. С., 1977, с. 77, 101—102.

Станчо Ваклинов

ВОЙНОВ, Михаил Иванов (6. VIII. 1905) — бълг. историк. Роден в гр. Черновци, Австро-Унгария (дн. в СССР). Завършва класическа филология в Софийския унив. (1930), където от 1946 е асистент. От 1952 е научен сътрудник, от 1966 — старши научен сътрудник в Инст. за история при БАН. Специалист в областта на бълг. средновековна история. Изследванията на В. са свързани главно с въпроса за основаването на бълг. държава и с бълг. история през IX—X в. По-важни публикации: „За първия допир на Аспаруховите българи със славяните и за датата на основаването на бълг. държава“ (ИИБИ, 6, 1956, с. 453—480), „За разрива между Борис I и Рим“ (ИИБИ, 7, 1957, с. 321—328), „Отново по въпроса за възникването на бълг. държава“ (ИИИ, 9, 1960, с. 269—276), „Някои въпроси във връзка с образуването на бълг. държава и покръстването на българите“ (ИИИ, 10, 1962, с. 279—309), „La politique de Byzance dans ses rapports avec les „Barbares“ (Etudes historiques, 2, 1965, p. 31—46; съвместно с В. Тъпкова-Заимова), „Промяната в българо-византийските отношения при цар Симеон“ (ИИИ, 18, 1967, с. 147—202), „Пак за възникването на българската държава“ (ИП, 26, 1970, 4, с. 76—78), „Μόχρος et γέφυραι chez Anne Comnène et χορόχοις dans la vie détaillée de St. Clément d'Ohrida“ (Studia balcanica, Sofia, 1, 1970, p. 95—101). В. е член на колектива, който публикува серията „Извори за българската история“ — участвува в съставянето и редактирането на т. 2—8 от „Гръцки извори за българската история“ (1958—1972) и на т. 1—3 от „Латински извори за българската история“ (1958—1965).

Съч.: Латинско-български речник. [Войнов М., Ал. Милев]. С., 1937, 723 с. (2 изд. 1939, 3 изд. 1939, 4 изд. 1945; 2 преработ. и доп. изд. 1971, 832 с.; 3 изд. 1980, 840 с.); Старогръцко-български речник [Войнов М., В. Георгиев, Б. Геров, Д. Дечев, Ал. Милев, М. Тонев]. С., 1939, 773 с. (2 изд. 1943, 3 изд. 1943); Латинска граматика [Войнов М., Ал. Милев]. С., 1944, 100 с.; Старогръцка граматика [Войнов М., Ал. Милев]. С., 1944, 160 с.

Светлина Николова

ВÒНДРАК, Вацлав (Vondrák, V.) (22. IX. 1859—13. VIII. 1925) — чешки славист, специалист в областта на старобълг. език, старите слав. литератури, сравнителното слав. езикознание и историята на чешкия език. Роден в Дуб до Воднян, Югозападна Чехия. Гимназиално образование получава в Прахатице и в Ческе Будейовице (1872—1880). Следва романска филология във Виенския унив., по-късно слав. филология под ръководството на Фр. *Миклошич*. През 1884 защищава докторат по философия. От 1884 до 1891 работи като частен учител. Асистент (1891), частен доц. (1893) по старобълг. език с практически занятия по древни паметници във Виенския унив. От 1895 до 1910 заема и длъжността уредник в Придворната библиотека във Виена. Запознава се основно със старите слав. ръкописи, които се съхраняват в библиотеката и това до голяма степен определя насоките на бъдещите му научни занимания. Извънреден (1903) и редовен проф. (1910). След оставката на В. *Ягич* заедно с М. *Решетар* ръководи Катедрата по слав. филология. От 1920 е в Бърненския унив., където работи до края на живота си. Умира в Бърно.

Творческото дело на В. е богато и разностранно. Основните му приноси са в областта на старобълг. език и на сравнителната граматика на слав. езици (особено по въпроси на сравнителната фонетика и слав. акцентология). През ранния период на научната си дейност В. изследва предимно старобълг. паметници и подготвя преиздаването на някои от тях. Във връзка с възникването на *глаголицата* посочва като възможен неин образец самаританския вариант на староевр. писмо. По въпроса за произхода на старобълг. език поддържа схващания, близки до изказаните от непосредствения му учител Фр. Миклошич.

В студията си „Zur Kritik der altslovenischen Denkmale“ (1886) подлага на статистически анализ съдбата на епентетичното *л* и посочва изчезването му в

Вацлав Вондрак

някои от паметниците като типична бълг. черта. Разглежда асимилациите и контракциите на гласни от рода на: **бꙑваатъ** (Мар. ев), **прнбѣгаатъ** (Супр. сб.), **обладатъ** (Син. пс.), **отъвѣштава-шн** (Сав. кн.) и др. Определя съотношението между окончанието **-ть** и по-разпространеното **-тъ** в 3 л. ед.ч. и мн.ч. сег. време. Посочва и причините за изчезването на третоличното окончание в сег. време и в случаи като **бжде** вм. **бждеть**, **є** вм. **естъ**, **подоба** вм. **подобаетъ** и др. Проследява разпространението на окончанието **-тє** за 3 л. дв. ч. (Мар. ев., Клоц. сб., Син. пс., Син. евх. и др.) срещу по-новото **-та**. Спира се и на вариантите на корен **жьг-** : **жег-** (**жештн съжъжетъ** — Сав. кн.; **въжъжешн**—Супр. сб.). Описва и дублетните форми **братъ** — **братыа**, **братръ** — **братрыа**, **штоужда** — **тужды** и представя застъпването им в отделните паметници.

В. изследва *Супрасълския сборник* („Über einige orthographische und lexikalische Eigentümlichkeiten des Codex Suprasliensis im **Verhältniß** zu den anderen altslovenischen Denkmälern", 1891). За основа използува изданието на Фр. Миклошич (1851) и оттук се пораждат редица неточности в наблюденията му (напр. неправилното тълкуване на **розвѣ**, на представката **роз-** и др. като русизми, което е отбелязано от Б. М. *Ляпунов*). Важно значение за науката има подготвеното от В. ново издание на *Клоцовия сборник* („Glagolita Clozův, 1893). Авторът представя не само прецизно за времето си разчитане на текста, но в предговора излага оригинални наблюдения върху езика на паметника (внимателно е проследено напр. смесването на **ж** и **оу**); изказва мнение, че *Анонимната хомилия* е дело на *Йоан Златоуст* (по-късно я приписва на *Климент Охридски*). В отделни случаи критиката посочва неточно разделяне на думите. Не е изгубило значението си и неговото издание на Фрайзингенските листове („Frizinské památky, jejich vznik a význam v slovanském písemnictví", 1896), което трябва да се свърже с кн. „O původu Kijevských listů a Pražských slomků a o bohemizmech v starších církevněslovanských památkách vůbec" (1904). Тук подробно се разглежда графиката на *Киевските листове*, като се обръща специално внимание на надредните знаци. В тях авторът съзира частично знак за ударение и за дължина. В това отношение Киевските листове са съпоставени с Фрайзингенските листове и с ударението в съвременния словенски език. В употребата на надредните знаци В. вижда отражение на средновековната немска графика. Според него Киевските листове възникват в словенско-панонска говорна област, за което свидетелствува лексиката им. След това са преписани на сърбохърватска почва от чех, който вмъква формите с *ц* и *з*, окончанието за твор. пад. на **-ъмь** и вероятно *шч* вм. *шт* от stj, sk (**очнщченне**, **зашчіті**). Накрая текстът вторично е преписан в южносръбска област. Последният препис е запазен. Научната критика отбелязва прецизния анализ и огромната ерудиция на автора, но се отнася скептично към очертаната от него сложна

картина около възникването на паметника.

Пражките листове В. описва и в студията „Altslovenische Studien" (1890). Оригиналът на паметника според него е български, за което говорят някои особености на речника. По такъв начин авторът се противопоставя на по-старото становище на В. Ягич и И. И. *Срезневски*, които предполагат руско-бълг. оригинал на текста. Според В. в паметника напълно липсват русизми. Формите на аорист от типа на **оударнша, възложнша, поставнша** и др. той обяснява с характера на старочешкото произношение.

В няколко студии В. разглежда връзката на кирило-методиевската традиция със старочешките преводи на библейските книги. В изследването си „Zur Würdigung der altslovenischen Wenzelslegende und der Legende vom heiligen Prokop" (1892) той изказва предположението, че слав. богослужение се запазва само в Карпатите — Източна Словакия и Подкарпатието в Русия. По-късно приема за достоверно предположението, че чешката княгиня Людмила е изпратила своя внук *Вацлав* да се учи на слав. писмо и че самата тя (заедно с княз *Борживой*) е покръстена от Методий („Nový text hlaholský církevněslovanské legendy o sv. Václavu", 1903). Подробна текстологическа аргументация на тези проблеми В. предлага в изследването си „Die Spuren der altkirchenslavischen Evangelienübersetzung in der altböhmischen Literatur" (1893). Върху изключително богат материал от старочешки паметници той установява над 100 думи, проникнали според него от старобълг. език в старочешки. Този въпрос разглежда и в студията си „K otázce o vlivu církevní slovanštiny na starou češtinu" (1895), в която търси въздействието на кирило-методиевската традиция не само върху отделни думи, но и в цели конструкции. Посочват се напр. успоредици като **да радость ваша исплънена бѫдетъ** (Йоан 16: 24) ἵνα ἡ χαρὰ ὑμῶν ἡ πεπληρωμένη; в по-късните текстове **исплънити** се заменя с **напълнити**. Вторият вариант е застъпен във Виенското евангелие, което се отклонява от текста на Вулгата, представен в други чешки текстове (напр. в Пражката библия). По такъв начин в схващанията на В. чешките текстове се оказват във връзка не толкова с първите евангелски преводи, колкото с по-късния развой, отразен в различни преписи. Независимо от това, че изводите на автора не се приемат единодушно, поставените проблеми придобиват важно значение в по-късните сравнителноистор. изследвания.

В студията си, посветена на езика на *Йоан Екзарх* („O mluvě Jana exarcha bulharského. Příspěvek k dejinám církevní slovanštiny", 1896), В. стига до извода, че старобълг. писател е разполагал с превод на цялата *Библия*, което косвено потвърждава свидетелството в ЖМ (гл. XV), че Методий с помощта на свои ученици е превел пълния текст на библията освен Макавейските книги.

Особено значителна е кн. му „Altkirchenslavische Grammatik" (1900, 2 изд. 1912), която и досега е едно от най-добрите ръководства по старобълг. език. В нея подробно са разработени фонетиката, морфологията и синтаксисът. Второто издание е по-обширно; в него са застъпени нови аспекти във връзка с по-късния развой на старобълг. език, отразен във вариантите на различните редакции. В. разглежда и истор. процеси, които засягат развитието на отделните слав. езици, съпоставени със старобълг. език. Сведенията за праслав. състояние на езика не са отделени в самостоятелен дял, а са включени като основа за сравнителен анализ. Частта, посветена на старобълг. синтаксис, излиза и самостоятелно в руски превод („Старославянский синтаксис", Казань, 1915). В. е автор на 2 старобълг. христоматии — „Kirchenslavische Chrestomathie" (Göttingen, 1910) и „Církevněslovanská chrestomatie" (Brno, 1925), които съдържат подробен речник на

старобълг. език, а във 2 изд. има почти пълен речник на евангелския текст.

В книгата си „Studie z oboru církevněslovanského písemnictví“, 1903) В. разглежда участието на *Климент Охридски* в създаването на редица старобълг. текстове, между които и на ЖК, ЖМ и Изповедния чин в Синайския требник.

В. има значителни приноси в областта на сравнителната граматика на слав. езици („Zur Liquidametathese im Slavischen“, 1903; „Slavische Akzent- und Quantitätsstudien“, 1906 и др.). В капиталния си труд „Vergleichende slavische Grammatik“ (1. Lautlehre und Stammbildungslehre, 1906; 2. Formenlehre und Syntax, 1908) той поставя сравнителната граматика на слав. езици на нови основи. Независимо от отделните непълноти и неточности, които се дължат на недостатъчната разработеност на редица проблеми в тази област, съчинението на В. и особено второто му издание от 1924 не е загубило основното си значение и днес.

Съч.: Zur Kritik der altslovenischen Denkmale. Wien, 1886, 44 p.; Altslovenische Studien. Wien, 1890, 90 p.; Über einige orthographische und lexikalische Eigentümlichkeiten des Codex Suprasliensis im Verhältnis zu den anderen altslovenischen Denkmälern. Wien, 1891, 44 p.; Zur Würdigung der altslovenischen Wenzelslegende und der Legende vom heiligen Prokop. Wien, 1892, 68 p.; Glagolita Clozův. Praha, 1893, 127 p.; Die Spuren der altkirchenslavischen Evangelienübersetzung in der altböhmischen Literatur. Wien, 1893, 38 p.; Althochdeutsche Beichformeln im Altkirchenslavischen und in Freisinger Denkmälern. — ASPh, 16, 1894, p. 118—132; K otázce o vlivu církevní slovanštiny na starou češtinu. — ČČM, 69, 1895, p. 301—314; Frisinské památky, jejich vznik a význam v slovanském písemnictví. Praha, 1896, 82 p.; O mluvě Jana exarcha bulharského. Příspěvek k dějinám církevní slovanštiny. Praha, 1896, 102 p.; K otázce o slovanských abecedách. — CCM, 70, 1896, p. 282—296; Zur Frage nach der Herkunft des glagolitischen Alphabets. — ASPh, 18, 1896, p. 541—556; Novější práce o činnosti slovanských apoštolů sv. Cyrilla a Methodia. — ČČM, 71, 1897, p. 324—352; Altkirchenslavische Grammatik. Berlin, 1900, 11+395 p. (2 изд. Berlin, 1912, 18+656 p.); Studie z oboru církevněslovanského písemnictví. Praha, 1903, 178 p.; Zachodnio-europejskie postanowienia w języku cerkiewno-słowiańskim. Kraków, 1903, 67 p.; Zur Liquidametathese im Slavischen. — ASPh, 25, 1903, p. 182—211; Nový text hlaholský církevněslovanské legendy o sv. Václavu. — ČČM, 77, 1903, p. 145—162, 435—448; O původu Kijevských listů a Pražkých zlomků a o bohemismech v starších církevněslovanských památkách vůbec. Praha, 1904, 10+115; Zur Frage nach dem Verhältnisse des Freisinger Denkmals zu einer Homilie von Klemens. — ASPh, 28, 1906, p. 256—260; Vergleichende slavische Grammatik. 1. Lautlehre und Stammbildungslehre. Göttingen, 1906, 10+532 p. (2 изд. Göttingen, 1924); 2. Formenlehre und Syntax. Göttingen, 1908, 14+548 p. (2 изд. Göttingen, 1928); Příspěvky k nauce o praslovanském přízvuku. Brno. 1924, 105 p.; O církevněslovanském překladu evangelia v jeho dvou různých částech a jak se nám zachoval v hlavnějších rukopisech. — Даничићев зборник (Српска краљевска академија. Посебна издања, 55. Филозофски и филолошки списи, 15). Београд—Љубљана, 1925, с. 9—27.

Лит.: Цонев Б. Професор Вацлав Вондрак. — Българо-чехословашка взаимност, 1, 1925, 3—4, с. 6; Младенов Ст. — Славянски глас, 19, 1925, 3, с. 23—25; Hujer O. — LF, 52, 1925, p. 312—313; Kurz J. — Časopis pro moderní filologii, 12, 1925, p. 25—31; Kurz J. Bibliografický soupis literarní činnosti V. Vondráka. — Slavia, 4, 1925—1926, p. 613—622; Hujer O. V. Vondrák. — Slavia, 4, 1925—1926, p. 611—613; Ляпунов Б. М. Вацлав Вондрак и его научная деятельность. —ИОРЯС, 32, 1927, с. 243—275; Československé práce o jazyce, dejinách a kultuře slovanských národů od r. 1760. Biograficko-bibliografický slovník. Praha, 1972, p. 507—509.

Иван Буюклиев

ВОРО̀НОВ, Александър Дмитриевич (5/17. II. 1839—28. X/9. XI. 1883) — руски църковен историк. Роден в с. Грузини, Тверска губерния. Завършва Тверската семинария (1858) и Московската духовна академия (1862) със степен магистър по богословие. Извънреден (1866) и редовен професор (1878) в Киевската духовна академия. Чете лекции по история на православието, католицизма и протестантството. Занимава се и със съвременното състояние на грц., римокатолическата и протестантската църква. От 1881 е редактор на „Киевские епархиальные ведомости“. Умира в Киев.

В. е автор на научни и популярни трудове върху дейността на Кирил и Методий. Главният му принос в тази област е докторската му дисертация „Ки-

рилл и Мефодий. Главнейшие източници для истории свв. Кирилла и Мефодия" (1877), в която разглежда дейността на Кирил и Методий като един от основните въпроси, свързани с църковната и културната история на славянството. В. подлага на строга преценка изворите за дейността на слав. първоучители с оглед на тяхната достоверност. На преден план се поставят официалните извори, въз основа на които се определя истор. значение на легендарните източници. В. се спира последователно на трите вида извори за Кирил и Методий — славянски, гръцки и латински. Като обглежда литературата върху *Пространните жития на Кирил и Методий,* установява противоречия по много въпроси, затова намира основания отново да подложи тези паметници на истор. анализ. Прецизен и строго критичен в съжденията си, В. осветлява редица въпроси около авторството, времето на възникване, началния текст на житията и др. Съпоставяйки по съдържание двете жития, той достига до сравнително правдоподобно решение относно авторството им: те са съставени независимо едно от друго, но авторът им е бил един и е разпределял своя материал като между две части на едно цяло съчинение (с. 31). Правилни са наблюденията на В. и относно личността на автора. Според него той е монах с голяма начетеност, източноправославен, „по всяка вероятност българин" (с. 80—81), но не е непосредствен участник в Кирило-Методиевото дело. В. не дооценява догадката на А. Е. *Викторов* за връзката между ЖК, *Италианската легенда* и слав. Слово за пренасяне мощите на преславния Климент, която насочва към старинността на ЖК. В. неправилно отнася възникването на житията не по-рано от средата на X в. Още по-несъстоятелно е мнението му, че тези произведения възникват първоначално на грц. език, след което са преведени свободно на слав. език.

От останалите източници В. отдава голямо значение на двете жития на Климент Охридски и на старите *служби за Кирил и Методий.* По отношение на *Пространното житие на Климент Охридски* приема авторството на грц. архиепископ *Теофилакт Охридски* и се съгласява с предположението на Фр. *Миклошич* и О. М. *Бодянски,* че в основата на това житие е залегнал слав. първообраз, само че не „редактиран", а преработен от Теофилакт. В. неоснователно приема, че *Краткото житие на Климент Охридски* не е имало слав. първоизточник и недооценява указанията на този паметник за каменните надписи, свързани с покръстването на Б-я. Той не отдава дължимото значение и на известието, че Климент внася промени в съставената от Кирил азбука — *глаголицата.* Не е правдоподобно и твърдението му, че старите служби на Кирил и Методий са написани първоначално на грц. език от автор-грък, а после са преведени на славянски. В. подценява грц. служба на седмочислениците и грц. житие на Наум Охридски (вж. *Жития на Наум Охридски*), като ги счита зависими от житията на Климент. В своята монография В. обръща внимание на съдържащото се в някои паметници известие за непосредствено участие на Кирил и Методий в просвещаването на Б-я, но отрича истор. му достоверност, тъй като не е подкрепено от виз. и лат. източници.

В. не споделя мнението на Бодянски, че *Похвалното слово за Кирил* и общото *Похвално слово за Кирил и Методий* са дело на един автор (Климент Охридски). Той допуска авторството на две лица, ползували се от общи източници, най-вече от ЖК и ЖМ. Разглеждайки *Успение Кирилово,* В. правилно отбелязва, че то следва ЖК, като обобщава някои моменти от него. Този паметник според него показва и зависимост от Пространното житие на Климент, както и от похвалните слова на слав. първоучители. Във връзка с *Проложните жития на Кирил и Методий* той смята, че те нямат значение на истор. извори. Причината е голямата им зависимост от други произведения. От при-

писваните на Кирил съчинения В. не признава за негови *Написание за правата вяра, Солунската легенда, Проглас към евангелието,* както и участието му в сборник с т. нар. аполози (притчи).

От документалните източници В. цени високо посланията на папите *Адриан II, Йоан VIII, Стефан V,* свидетелствата на *Анастасий Библиотекар* и др., но и към някои от тях се отнася критично. От легендарните лат. извори обръща по-особено внимание на Италианската легенда и на Слово за пренасяне мощите на преславния Климент.

Съч.: Памяти Кирилла и Мефодия. — Руководство для сельских пастырей, 1876, 2, с. 198—202; Кирилл и Мефодий. Главнейшие источники для истории свв. Кирилла и Мефодия. Киев, 1877, 331 с.; К вопросу об источниках для истории свв. Кирилла и Мефодия. — ТКДА, 19, 1878, 1, с. 220—245; Научное движение по вопросу о свв. Кирилле и Мефодии. — ТКДА, 22, 1881, 2, с. 391—416.

Лит.: Голубинский Е. Е. — ЗИАН, 37, 1881, 2, с. 153—161; Малышевский И. А. Д. Воронов. — Киевские епархиальные ведомости, 1883, 21, с. 433—436; А. Д. Воронов. — Странник, 1883, 12, с. 757—759; Малышевский И. И. Александр Дмитриевич Воронов. — Труды Киевской духовной академии 25, 1884, 1, с. 116—135; Языков Д. Д. Обзор жизни и трудов покойных русских писателей. 3. СПб., 1887, с. 19—20; Артамонов А. Д. Воронов Александр Дмитриевич. — В: Славяноведение в дореволюционной России. Биобиблиографический словарь. М., 1979, с. 110.

Велчо Велчев

ВОСКРЕСЕ́НСКИ Григорий Александрович (Воскресенский, Г. А.) (23. I/4. II. 1849—10/23. III. 1918) — руски филолог и богослов. Роден в с. Чернейка, Тверска губ. Завършва Московската духовна академия (1871). Ученик е на А. В. *Горски*. Подготвя се за научно звание при Катедрата по руска литература и слав. наречия. Специализира слав. филология в Петербургския унив. при известните руски слависти И. И. *Срезневски* и В. И. *Ламански*. От 1873 започва да събира в петербургските и московските книгохранилища материали за проучване на слав. ръкописен текст на Апостола. През 1873—1875 работи в библиотеките в Берлин, Прага, Виена, Любляна, Загреб и Белград. Плод на тези занимания е книгата му „Славянские рукописи, хранящиеся в заграничных библиотеках: берлинской, пражской, венской, люблянской, загребской и двух белградских“ (СПб., 1882). От 1875 В. е частен доцент, от 1883 — извънреден проф., от 1896 — редовен проф. в Московската духовна академия при Катедрата по руски език и слав. наречия. През 1879 защищава магистърска дисертация на тема „Древний славянский перевод Апостола и его судьбы до XV в. Опыт исследования языка и текста славянского перевода Апостола по рукописям XII—XV вв.“ (1879). Чл.-кор. на Руската АН (1894). За трудовете „Древнеславянское Евангелие. Евангелие от Марка по основным спискам четырех редакций рукописного славянского евангельского текста с разночтениями из ста восьми рукописей Евангелия XI—XVI вв.“ (Сергиев Посад, 1894) и „Характеристические черты четырех редакций славянского перевода Евангелия от Марка по сто двенадцати рукописям XI—XVI вв.“ (М., 1896, VIII+305 с.) получава научната степен доктор по богословие (1896). Умира в Сергиев Посад (дн. гр. Загорск), Московска губ.

По-значителни са трудовете на В. върху слав. редакции на евангелския текст. Той проучва литературната история на слав. евангелски превод, прави задълбочен и щателен анализ, като използува обилен фактически материал, наброяващ стотици ръкописи. В ранната си работа „Характеристические черты главных редакций славянского перевода Евангелия по рукописям XI—XV ст.“ (Труды VI археологического съезда, 1, 1886, с. 286—306) установява пет редакции на слав. превод на Евангелието, сведени по-късно до четири. В. въвежда термина „староруска редакция“, приложен спрямо някои ръкописи на Евангелието и Апостола, използуван и от съвременни съветски текстолози.

Съч.: Древний славянский перевод Апостола и его судьбы до XV в. Опыт исследова-

ния языка и текста славянского перевода Апостола по рукописям XII—XV вв. М., 1879, 349 с.; Славянская хрестоматия. Сборники по славянским наречиям: древнему церковнославянскому, древнерусскому, болгарскому, сербо-хорватскому, словинскому, чешскому, лужицкому и польскому. 1—3. М., 1882—1884; Древнеславянский Апостол. Послания святого апостола Павла по основным спискам четырех редакций рукописного славянского апостольского текста с разночтениями из пятидесяти одной рукописи Апостола XII—XVI вв. 1. Послание к римлянам. Сергиев Посад, 1892, 51+227 с.; 2. Послание святого апостола Павла к коринтянам 1-ое. Сергиев Посад, 1906, 26+209 с.; 3.—5. Послание святого апостола Павла к коринтянам 2-ое, к галатам и к ефесянам. Сергиев Посад, 1908, 16+328+45 с.; Кирилло-Мефодиевский славянский перевод Библии. — ЧМОЛДП, 23, 1885, 1, с. 339—416; Св. Кирилл. — В: Православная богословская энциклопедия. 10. Петроград, 1909, с. 285—325; Книги пророков в древнеславянском переводе. — БВ, 14, 1915, 3, с. 525—542.

Лит.: Jagić V. — ASPh, 4, 1880, p. 535—536; 6, 1882, p. 475—476; 7, 1884, p. 498—499; 8, 1885, p. 162—163; 17, 1895, p. 296—298; 18, 1896, p. 272—277; Сперанский М. Н. Разбор сочинений Г. А. Воскресенского. Отчет о 39-ом присуждении наград графа Уварова. — ЗИАН, серия 8, 3, 1899, с. 27—151; Православная богословская энциклопедия. 3. Петроград, 1902, с.939—945; Библиографический перечень ученых и учено-литературных трудов В. И. Ламанского и их учеников. — В: Новый сборник статей по славяноведению, составленный и изданный учениками В. И. Ламанского при участии их учеников. СПб., 1905, с. XX—XXIII; Евсеев И. Е. Отзыв о сочинений Г. Воскресенского (Премия имени проф. А. А. Котляревского). — В: Сборник отчетов о премиях и наградах. СПб., 1915, с. 227—277; Жуковская Л. П. Текстология и язык древнейших славянских памятников. М., 1976, с. 112—113; Алексеев А. А. Воскресенский Григорий Александрович. — В: Славяноведение в дореволюционной России. Биобиблиографический словарь. М., 1979, с.110—111.

Николай Дилевски

Александър Востоков

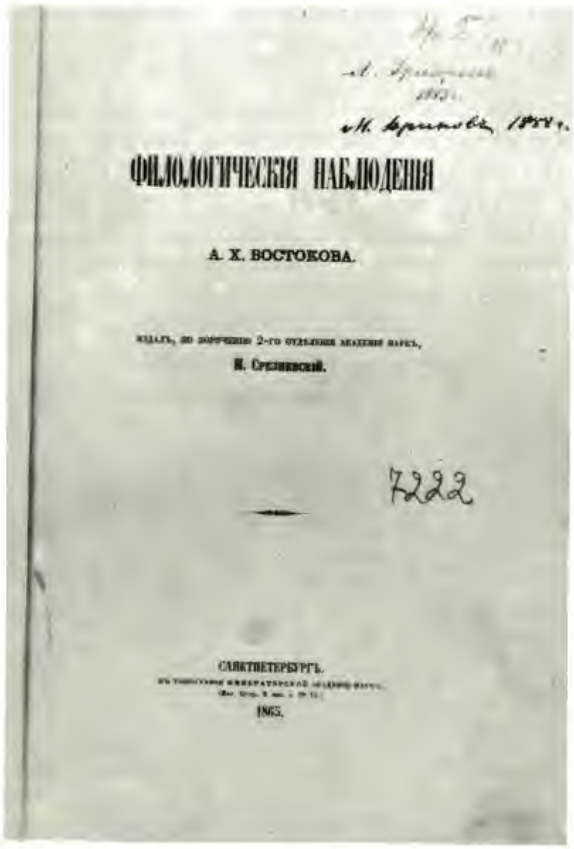
ВОСТО̀КОВ, Александър Христофорович (псевдоним; фамилно име Остенек) (16/27. III. 1781 —8/20. II. 1864). Руски филолог-славист, писател и преводач. Роден в Аренсбург (дн. Кингисен, Естонска ССР). Учи в Първи сухопътен кадетски корпус в Петербург (1788—1794), в Художествената академия (до 1802) — отначало живопис, после архитектура. Член на литературно-обществената организация „Вольное общество любителей словесности, наук и художеств“ (от 1801). Под влияние на А. И. Ермолаев — художник, археолог и археограф, започва да изучава слав. езици. В 1815 постъпва на работа в Ръкописния отдел на Публичната библиотека в Петербург. Същевременно е библиотекар при граф Н. П. Румянцев и се занимава с описание на ръкописната му сбирка. В 1831 става старши библиотекар на Румянцевския музей (до 1844, когато излиза в оставка) и се заема с изследване на паметниците на слав. писменост и граматиката на слав. езици. Свидетелство за това са намерените в архива му непечатани работи „Коренные и первообразные слова языка словенского“ и „Этимологическое словорасписание“ — материали за оригинално замислен етимологичен речник на слав. езици. Член на Руската АН (1820), академик (1841). Д-р на Карловия унив. в Прага (1848), почетен член на Московския (1855) и Харковския (1856) унив. Умира в Петербург.

Основните трудове на В. са в областта на сравнителното слав. езикознание, слав. археография и палеография, лексикография и граматика. Те бележат не само началото на научното ру-

ско славянознание, но и нов етап в развитието на славистиката изобщо. Във фундаменталното съчинение „Рассуждение о славянском языке, служащее введением к грамматике сего языка, составляемой по древнейшим оного письменным памятникам“ (1820) той прави съществени открития в историята на слав. езици, които променят тогавашните понятия за характера на Кирило-Методиевия език, определен изрично от В. като старобългарски. Според него той е важен източник за изучаването на слав. езици. В. разкрива някои негови фонетични и морфологични особености, свързани с употребата на еровите гласни в окончанията на предлозите **въ, съ, къ** и в различни фонетични позиции; невъзможността на съчетания от задноезични *г, к, х* и предноезични гласни в домашни думи; окончанията на съществителните от м.р. и ср.р., твор. пад., ед.ч. на **-ъмь** и **-ьмь**; неправилната употреба на термина „съкратени“ по отношение на кратките прилагателни; отсъствието на деепричастие (както и в грц. език). Трудът съдържа анализ на правописа на *Остромировото евангелие*. Сравнявайки го с други стари паметници, В. отбелязва правилната употреба на ѹ и ѫ, ю и ѭ, ꙗ и ѧ или ꙗ, пръв посочва замяната на носовките в бълг. паметници от XIII—XIV в. като характерна хронологична особеност за историята на бълг. език от този период.

През 1836 В. описва събраните от А. С. Норов в Палестина слав. ръкописи, между които има и много български: т.нар. Норов псалтир, изборно евангелие, четириевангелие и др. (Описание рукописных и печатных книг словенских, принадлежащих г-ну Норову. — ЖМНП, 1836, 11, июль, с. 529—551; излязло и в отделна брошура). В 1842 излиза „Описание русских и славянских рукописей Румянцевского музеума“, над което В. работи десет г. На 899 с. голям формат са описани 473 руски, български и сръбски ръкописа. В предговора се характеризират методите на описание, дават се кратки палеографски бележки. Описът е снабден с азбучен и предметен указател. Описанието на отделните ръкописи съдържа ценни за своето време палеографски и лингвистични наблюдения. Трудът представлява нов, по-съвършен тип археографско и палеографско описание. В 1843 се явява първото в историята на славистиката руско научно издание на Остромировото евангелие. Освен текста, предаден максимално точно, и гръцките съответствия, изданието на В. включва „Грамматические правила славянского языка, извлеченные из Остромирова евангелия“ и словоуказател. Пряко отношение към Кирило-Методиевото дело и традиции имат: „Дополнения и поправки к известию о Супрасльской рукописи XI в.“ (Библиографические листы, № 36, 1826, с. 533—537), „Грамматические объяснения на три статьи Фрейзингенской рукописи“ (В: Собрание словенских памятников, находящихся вне России. СПб., 1827, с. 21—86), „Литографированный снимок найденного в Богемии отрывка славянского евангелия“ (1854), „Разбор сочинения г-на Билярского под заглавием: „Судьбы церковного языка, историко-филологические исследования: I. О среднеболгарском вокализме, по Патриаршему списку летописи Манассия; II. О кирилловской части Реймского евангелия“, новые исследования о наречии старославянском“ (XVII присуждение Демидовских наград. СПб., 1848, с. 103—106).

Голямо значение има лексикографската дейност на В. Той участвува в съставянето и редактира „Словарь церковнославянского и русского языка“ (1—4., 1847), „Опыт областного великорусского словаря“ (1852) и „Дополнение“ към него (1858). Най-голямото му научно постижение е „Словарь церковнославянского языка“ (1858—1861), който съдържа 22 000 лексеми, извлечени от 130 ръкописа от X—XIII в. Думите са съпроводени с грц. и лат. преводи, илюстративният материал е строго документиран. Дават се ценни

ФИЛОЛОГИЧЕСКІЯ НАБЛЮДЕНІЯ

А. Х. ВОСТОКОВА.

И. Срезневскій.

7222

САНКТПЕТЕРБУРГЪ.

1865.

сведения за вариантите, синонимните паралели, граматичните форми, синтактичните конструкции, за историята на отделните думи у различните слав. народи и др. Непълно е представена фразеологията. По отношение на подбора и класификацията на източниците, на семантиката на думите, грц. и лат. преводи и др. речникът превъзхожда речника на Фр. Миклошич „Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum“. През 1863 излиза „Грамматика церковнославянского языка“ на В. — резултат на многогодишни изследвания на ръкописи и на лексиколожки проучвания. Състои се от два дяла: I. Азбука, звукове, описание на частите на речта, значение на окончанията на съществителните собствени имена, сложни думи. II. Синтактични връзки между думите — съгласуване и управление.

Съч.: Рассуждение о славянском языке, служащее введением к грамматике сего языка, составляемой по древнейшим оного письменным памятникам. — Труды Общества любителей Российской словесности при Московском университете, 17, 1820, с. 5—61 (същото в: Ученые записки 2-го отделения Академии наук, 2, 1856, 1, с. 1—27); О словенской рукописи XI века, содержащей перевод творений Григория Богослова. — Библиографические листы, 1825, 7, с. 85—91 (същото в: Ученые записки 2-го отделения Академии наук, 2, 1856, 2, с. 75—80); Известие о вновь открытых древних словенских рукописях (о Супрасльской рукописи). — Библиографические листы, 1825, 14, с. 189—200; Выписки из Остромирова евангелия. — В: Собрание словенских памятников, находящихся вне России. СПб., 1827, с. IX—XXXII; Сказание об убиении св. Вячеслава, князя Чешского. — Московский вестник, 1827, 5, 17, с. 84—94; 1827, 6, 23, с. 322—327; Сокращенная русская грамматика. СПб., 1831, 207 с.; Русская грамматика А. Востокова по начертанию сокращенной грамматики полнее изложенная. СПб., 1831, 24+408 с.; Описание русских и славянских рукописей Румянцевского музеума. СПб., 1842, 3+899 с.; Остромирово евангелие 1056—1057 года. С приложением греческого текста евангелий и с грамматическими объяснениями. СПб., 1843, 8+294+324 с.; Словарь церковно-славянского и русского языка. СПб., 1847, 1. 417 с.; 2. 473 с.; 3. 391 с.; 4. 498 с.; Записка об Октоихе сербского письма XIIIв.— ИОРЯС, 1, 1852, с. 248—249; Опыт областного великорусского словаря. СПб., 1852, 275 с.; Рассмотрение книги Апостольских чтений 1324 г. — ИОРЯС, 2, 1853, с. 346—349; Литографированный снимок найденного в Богемии отрывка славянского евангелия. — ИОРЯС, 3, 1854, л. 16, с. 256; Описания рукописей библиотеки Академии наук. — Ученые записки 2-го отделения Академии наук, 2, 1856, 2, с. 111—123; Дополнение к Опыту областного великорусского словаря. СПб., 1858, 328 с. (2 изд. 1970); Словарь церковнославянского языка. 1. СПб., 1858, 255 с.; 2. СПб., 1861, 295 с.; Грамматика церковнославянского языка. СПб., 1863, 135 с. (същото в: Ученые записки 2-го отделения Академии наук, 7, 1863, 2, с. 1—134, фотот. изд. Köln, 1980); Филологические наблюдения А. Х. Востокова. Изд. И. И. Срезневский. СПб., 1865, 216+114 с.

Лит.: Срезневский И. И. Обозрение научных трудов А. Х. Востокова. — В: Филологические наблюдения А. Х. Востокова. СПб., 1865, с. I—LXXXIII; Грот Я. А. Х. Востоков. — Славянское обозрение, I, 1892, апрель, с. 451—460. Ягич В. История славянской филологии. СПб., 1910, с. 215—224; Виноградов В. В. Синтаксические воззрения А. Х. Востокова и их значение в истории русского языкознания. К 120-летию со времени издания „Русской грамматики“ А. Х. Востокова. — ИАНСССР оля, 10, 1951, 2, с. 116—135; Цейтлин Р. М. А. Х. Востоков — один из первых рус-

ских славяноведов. К 175-летию со дня рождения. — Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР, 25, 1958, с. 3—13; Смирнов С. Ф. И. Буслаев и русское языкознание первой половины XIX века. — Ученые записки Тартуского государственного университета, 279. Труды по русской и славянской филологии, 20. Серия лингвистическая, 1971, с. 71—81; Зволинский П. С. Памятник XVI века как источник взглядов А. Х. Востокова на произношение старославянских юсов. — В: Русское и славянское языкознание. К 70-летию чл.-корр. АН СССР Р. И. Аванесова. М., 1972, с. 102—105; Рождественский Б. А., Ю. В. Рождественский. Очерки по истории лингвистики. М., 1975, с. 264—266, 285—288; Булахов М. Г. Восточнославянские языковеды. 1. Минск, 1976, с. 63—70; Цейтлин Р. М. Значение А. Х. Востокова в славянской филологии. — In: Studie z dejín svetovej slavistiky do polovice 19. storocia. Bratislava, 1978, p. 317—330; Мыльников А. С. К вопросу о путях и особенностях формирования славяноведения в России. — In: Studie z dejín svetovej slavistiky do polovice 19. storocia. Bratislava, 1978, p. 289—316; Цейтлин Р. М. Востоков Александр Христофорович. — В: Славяноведение в дореволюционной России. М., 1979, с. 111—113; Смирнова Г. А. Александр Христофорович Востоков (1781—1864). — Русская речь, 1981, 2, с. 77—83.

Емилия Кочева

ВРÀНА, Йосип (Vrana, J.) (25. II. 1903) — хърватски славист. Изследванията му са предимно върху старата сърбохърватска книжнина. Прави обстоен преглед на *Мирославовото евангелие* и на *Вълкановото евангелие*. Специално внимание отделя на проучването на броя, състава и реда на буквите в старата *глаголица*. В *абецедарите* В. търси онези черти, които биха могли да се тълкуват като сърбохърватско влияние. Като съпоставя богати данни от абецедарите и азбучните молитви, изказва редица нови предположения и за първи път прави анализ на широк кръг от факти. Абецедарите привличат вниманието му със своето важно значение за уточняване на първата форма на старобълг. азбука и отразената в нея фонологична система, за да се достигне до реконструкция на първоначалния състав и ред на глаголическия азбучен списък. В кирилско-глаголическите абецедари от XIV и XV в. (главно Чайничкия и Радославовия) В. намира следи от хърватска глаголическа практика. За него Мюнхенският абецедар е най-ценен и пълен извор за състоянието на азбуката. Въз основа на реконструкция на първоначалното състояние на Мюнхенския абецедар и на Парижкия абецедар той смята, че глаголическата азбука в действителност е имала 38 графеми, така както те са изброени в сказанието на *Черноризец Храбър*. В резултат на работата си в тази насока В. смята, че глаголическата графична система не е съответствувала напълно на старобълг. (според терминологията на автора старослав.) фонологична система. Критика предизвикват схващанията на В. за буквите, с които се означават застъпниците на *tj, *dj в старата глаголица. Принос в проучването на глаголицата са анализът и реконструкцията на В. на първоначалната глаголическа графическа система с дистрибуция на ⱋ, ⱍ и ⱎ по грц. образец, различна от дистрибуцията на *и*-знаците в Зогр. ев. В. е добър познавач на старобълг. евангелски превод и на неговите по-късни преработки и редакции. Обръща внимание на някои съществени различия между Асем. ев., Остромировото евангелие и Николското евангелие, от една страна, и Зогр. ев. и Мар. ев., от друга страна. Неправилно обаче нарича първата група македонска редакция, а втората група — старобълг. редакция. Научната истина е, че Асем. ев., Остромировото и Николското евангелие отразяват старобълг. вариант на изборното евангелие, а Зогр. ев. и Мар. ев. — старобълг. вариант на четириевангелието. В редица свои статии той разработва проблемите, свързани с кирилометодиевските традиции в Чехия.

Съч.: O odnosu Miroslavljeva evanđelja prema staroslovjenskim evanđelistarima i četveroevanđeljima. — Slavia, 25, 1956, p. 306—312; O tipovima, redakcijama i međusobnom odnosu staroslovenskih evanđelja. — Slavia, 26, 1957, p. 321—336; 29, 1960, p. 552—571; Über die glagolitisch-kirillischen Geheimschriften in der Handschrift Radosaus und im Evangelium von Cajnice. — WSl, 5, 1960,

p. 143—154; Über das vergleichende Sprach- und Textstudien altkirchenslavischer Evangelien. — WSl, 5, 1960, p. 418—428; L'évangéliaire de Miroslav. Contribution à l'étude de son origine. 's-Gravenhage, 1961, 210 p.; O postanku i karakteru staroslovenskih azbukvara i azbučnih molitava. — Filologija, 4, 1963, p. 191—204; Staroslovenski grafijski sistem i njegova fonetska realizacija. — Radovi zavoda za slavensku filologiju, 5, 1963, p. 131—138; Glagoljski grafemi ѱ—ѯ, ѳѱ—ѳѯ i njihova ćirilska transkripcija. — Slavia, 33, 1964, p. 171—181; Вуканово еванђеље. Београд, 1967, 498 с.; Praški glagoljski odlomci kao svjedok neprekidne ćirilometodske tradicije u Českoj do kraja XI stoljeća. — Radovi zavoda za slavensku filologiju, 10, 1968, p. 175—178; Praški glagoljski odlomci kao svjedok neprekidne ćirilometodske tradicije u Českoj do kraja XI stoljeća. — Slavia, 39, 1970, p. 238—249; Makedonska redakcija staroslovenskih evanđelja. — В: Кирил Солунски. Симпозиум 1100-годишнина од смртта на Кирил Солунски. 2. Скопје, 1970, с. 51—64.

Лиляна Жекова

ВРА̀ТИСЛАВ ЧЀШКИ (неизв. — 921) — чешки владетел (905—921). Син на *Борживой*, който според преданието е бил покръстен от Методий. Борживой има заслуги за разпространението на християнството в чешките земи и за проникването на кирило-методиевските традиции в тях. Води успешни войни с немците, строи църкви. В тази насока протича дейността и на неговите синове Спитигнев и Вратислав. В. Ч. взема̀ властта след преждевременната смърт на своя брат. С името му е свързано изграждането на църквата „Св. Георги" в Храдчани в Прага. Той става особено популярен след успешното отблъскване на настъпленията на унгарските племена, които след това завладяват моравската държава. В. Ч. поддържа приятелски отношения с останалите слав. княжества. Неговата съпруга Драгомира произхожда от полабското племе стодорани. От нея има трима сина: *Вацлав*, Болеслав и Спитигнев, който умира млад. Драгомира също е християнка; има големи политически амбиции. През 921, когато умира Вратислав, е претендентка за престола, тъй като най-големият ѝ син Вацлав (по-късно св. Вацлав, патрон на Прага) още не е пълнолетен. Амбициите ѝ обаче срещат съпротивата на нейната свекърва Людмила. Съперничеството между двете жени завършва с убийството на Людмила.

В. Ч. се споменава в чешкото слав. житие на Вацлав, за което се счита, че е съставено през X в. и че свидетелствува за продължаването на кирило-методиевските традиции в Чехия.

Лит.: Ottův slovník naučný. 26. Praha, 1907, p. 998; Československá vlastivěda. 2. Dejiny. 1. Od osídlení československe uzemí do r. 1781. Praha, 1963, p. 138—140; Třeštík D. Kosmas. Praha, 1966, p. 142; Kosmova kronika česká. Praha, 1972, p. 34—35.

Иван Буюклиев

ВСЕЛЀНСКИ СЪБО̀РИ. След Миланския едикт от 313 християнството навлиза в нов период от своята история — от преследвано и отричано през първите три века от н.е. то става господствуваща религия в гръко-римския свят. Започва се усилено вътрешно устройство на църковния живот и изясняване на редица проблеми. Богословско-философската мисъл прави завоевания, които остават валидни за целия православен свят през всички следващи епохи. Две са обаче главните задачи, които се поставят от общественото и духовното развитие по това време: да се опровергаят, от една страна, появилите се в лоното на християнството ереси и, от друга, да се изяснят и да се формулират основните християнски вероучителни догми. Тези задачи се осъществяват и чрез едноличните усилия на отделни богослови, и чрез колективната дейност на църквата. В индивидуални трудове се разясняват християнските истини, но последна оценка и санкция те получават от колективната дейност на църквата, изразяваща се в свикване на т.нар. В.с. (οἰκουμενικαὶ σύνοδοι). Определението „вселенски" показва, че тези събори са призвани да изразяват, от една страна, волята и разбиранията на целия християнски свят, а, от друга, ръководната роля на гръко-римската империя, с която по онова

време се свързва представата за вселената.

В.с. са върховният законодателен орган по верските и каноничните въпроси в целия християнски свят. Техните решения и определения стават задължителни за всички. Чрез тях се поддържа вселенското православно единство. А тъй като една от главните причини за свикване на В.с. са различните ереси, основното им предназначение е да разобличават антицърковните учения и да формулират съответното православно схващане. С други думи, тяхната дейност е преди всичко догматическа. Но освен с догмите В.с. се занимават и с въпроси от църковноправен характер — определят правила, които също стават задължителни за християнския свят. Те лягат в основата на административното устройство на църквата и на църковната практика.

В Източната православна църква са известни седем В.с.:

Първи В.с. (Първи никейски). Повод за свикването му дава спорът между александрийския епископ Александър и неговия презвитер *Арий* по въпроса за св. Троица. Според Александър и трите лица на св. Троица са равни помежду си: „Св. Троица е троица в единицата". Обаче Арий, възпитаник на Антиохийската школа, за която е характерен историко-граматическият подход към *Библията,* проявява рационалистични разбирания по въпроса. Според него Христос не е равен на бог-отец, а само нему подобен; той е сътворен, той е твар. В резултат на този спор се оформят две групировки. Едната — начело с Александър — защищава схващането, че Христос е единосъщен (ὁμοούσιος) на бог-отец, а другата — начело с Арий — проповядва, че Христос е само подобосъщен (ὁμοιούσιος) на бог-отец. Тъй като и двете партии намират ревностни последователи, имп. Константин Велики (306—337) свиква В.с. за изглаждане на спора. Съборът се открива на 20 май 325 в малоазийския гр. Никея (дн. гр. Изник, Турция). Присъствуват представители

II вселенски събор (I цариградски). Миниатюра в Менология на Василий II от 985 г.

от различните краища на християнския свят: според едни автори те са 250 души, според други — около 270, според трети — 300, а *Атанасий Александрийски* сочи ту 300, ту 318. Различията в определяне на числото на присъствуващите на събора епископи се дължат вероятно на това, че на различните заседания е имало различно число делегати. С течение на времето обаче се утвърждава числото 318. Затова често Никейският събор се нарича и събор на 318-те отци. Той осъжда учението на Арий, когото обявява за еретик, и утвърждава православното учение за единосъщието на Христа с бог-отец, формулирано в т. нар. Никейски символ на вярата. Дейността на 318-те отци в Никея през 325 става за следващите поколения пример за подражание относно запазването на точно установената догма. За голямото значение на догматическата дейност на „никейските" отци свидетелствува и обстоятелството, че по-късно църквата определя специален ден за честуване на паметта им — 7-та неделя след Великден. Във връзка с този празник възниква и обширна проповедническа литература. Не един път в името на „никейските" отци се произнасят и проклятия, както свидетелствуват редица слав. ръкописи (К. М. Куев, Една клетвена формула в старославянските ръкописи и документи. — R. Slav., XVII—XIX, 1970—1972, с. 313—321).

Втори В.с. (Първи цариградски). Свиква се от имп. Теодосий I (379—395) през 381 в *Цариград* във връзка с учението на цариградския епископ Македоний относно същността на св. дух. Според Македоний св. дух не е равен на бог-отец и на бог-син; спрямо тях той е в подчинено положение. Всъщност това е *арианство,* само че отнесено до третото лице на св. Троица. Още през 380 императорът издава указ, с който за православни се признават само онези, които изповядват едно божество: Отец, Син и Свети дух, образуващи единосъщна и неразделна Троица. Всякакви отклонения от тази вероизповедна формула се обявяват за еретически. Указът обаче не внася успокоение и се идва до свикване на В.с. На събора присъствуват 150 делегати само от Източната църква. Но тъй като определенията му после биват приети и от Рим, съборът получава вселенско значение. Учението на Македоний бива обявено за ерес и се провъзгласява догмата за единосъщието на св. дух с бог-отец и бог-син. Съборът попълва с някои изрази Никейския символ на вярата, като прибавя и нови пет члена, разработени и формулирани през 374 от епископ Епифаний Кипърски, в които се изразява догматическото определение на събора относно св. дух. От сливането на тези два символа се образува т. нар. Никео-Цариградски символ, който става задължителна норма на вяра в християнския свят и който е в сила и досега. С догматическото определение в Никея и Цариград се завършва борбата около въпроса за св. Троица, т. нар. тринитарен въпрос. Последователите на Македоний са обявени за еретици и са наречени „духоборци". На събора се отличава със своите догматически определения и формулировки *Григорий Богослов.* Освен догматическите решения Вторият В.с. прави и някои канонични определения, най-важно от които е третото правило; с него на цариградския патриарх се дава предимство по чест пред другите източни патриарси: „Цариградският епископ да има предимство по чест след римския епископ, понеже Цариград е втори Рим".

Трети В.с. (Ефески). През 428 цариградски епископ става Несторий. Отначало цариградското общество смята, че в негово лице ще види втори *Йоан Златоуст,* но остава излъгано. Когато презвитерът-проповедник Анастасий започва да разпространява учението на Теодор Мопсуетски (умрял в 428), според което у Христос има две разделени естества, Несторий не само не го осъжда, но подхваща въпроса и го задълбочава, като твърди, че Дева Мария не е родила Христа-бога (тя не е бого-родица), а е родила само Христа-човека (тя е само Христо-родица, човеко-родица). Отношенията между цариградското общество и Несторий се обтягат, тъй като в Цариград култът към Дева Мария е силен. На Несторий се гледа вече като на еретик. Начело на борбата срещу него застава александрийският епископ *Кирил Александрийски* (умрял в 444), подкрепян от папа Целестин (422—432). Видният антиохийски епископ Йоан Антиохийски застава на страната на Несторий, а ерусалимският епископ пази неутралитет. По този начин църковниците се разделят на две силно враждуващи помежду си групи. При това положение имп. Теодосий II (408—450) решава да свика В.с., за да се разреши въпросът и да се омиротвори църквата. Съборът се свиква през 431 в гр. Ефес, Мала Азия, където култът към Дева Мария също е много силен. Несторий е осъден и учението му е обявено за еретическо, а Дева Мария е призната за богородица. Под съборното решение се подписват 198 отци, към които после се присъединяват и други. Така че Ефеският събор се сочи като събор на 200-ата отци. На Третия В.с. за първи път се решават христологически въпроси (първите два събора се занимават с тринитарния въпрос).

Макар че несторианството е осъдено на Ефеския събор, то продължава да се шири и по-късно. Особено ревностни последователи то намира в Антиохий-

ския патриархат, откъдето е и Несторий. Сега то завладява гр. Едеса. През 485 Едеската школа е закрита като разсадник на несторианството, но учениците ѝ се преселват в Персия (в гр. Низибия), където се основава Низибийската школа. Персийското правителство гледа на тази школа благосклонно, провъзгласява несторианството за официално вероизповедание, а православните са подложени на преследване. През 499 персийските християни се отделят окончателно от Източната църква и образуват свой патриархат. Несторианството се разпространява в Индия, Китай и Монголия.

IV вселенски събор (Халкидонски). Стенопис в църквата „Рождество Христово" в с. Арбанаси. Великотърновско. XVII в.

Четвърти В.с. (Халкидонски). Свиква се през 451 в Халкидон при Цариград във връзка с монофизитството. Според това учение човешката природа у Христос е погълната от божествената и е изчезнала, както изчезва капка вода в морето. Най-ревностен изразител и разпространител на това учение е Евтихий, архимандрит от един цариградски манастир. През 448 на събор, свикан в Цариград, Евтихий е осъден, а през 449 — оправдан. Обаче папа Лъв Велики се обявява срещу решението на последния събор, който той нарича „разбойнически". По-късно имп. Маркиан (450—457) застава на страната на православието и свиква Халкидонския В.с., на който присъствуват 630 епископи. Това число се сочи и в 36-то правило на Трулския събор (692). Съборът осъжда монофизитството и дава съответното догматическо определение относно двете природи у Христос — те са „неслитно, неизменно, неразделно, неразлъчно" съединени. Затова се казва, че Христос е „съвършен бог и съвършен човек". Монофизитството се разпространява и след събора. То става вероизповедание на четири народности: сирийци, арменци, копти и абисинци. От страна на светската власт се правят опити монофизитите да се присъединят към православието, но безуспешно. През 482 имп. Зенон (474—475, 476—491) издава указ за обединението на православни и монофизити („ἑνοτικόν"), но повечето монофизити остават непримирими. Покрай догматическите решения във връзка с монофизитството Халкидонският събор съставя и 30 канонични правила, от които много важно е 28-ото. То потвърждава, от една страна, 3-ото правило на Втория В.с., а, от друга, определя на цариградския епископ еднакви права с римския епископ. Папа Лъв протестира и заплашва патриарх Анатолий с отлъчване от църквата, но безрезултатно. И до днес Рим не признава това правило.

Пети В.с. (Втори цариградски). Свиква се през 553 в Цариград. Целта му е не да изработи някакво ново догматическо вероопределение, а да отстрани и последната пречка, която монофизитите сочат като причина за присъединяването си към православието. Според тях Халкидонският събор е възстановил несторианството, като е признал за православни Теодор Мопсуетски, Теодорит Кирски (386—457) и Ива Едески (436—457). В името на мира и църквата имп. Юстиниан I (527—565) издава през 544 указ от три глави, т.е. от три статии, с които се осъждат съответните лица: Теодор Мопсуетски се анатемосва заедно с неговите съчинения; отхвърлят се онези съчинения на Теодорит Кирски и Ива Едески, в които те защищават Несторий. Указът предизвиква остри спорове. Особено непримиримо се отнасят към него африканските епископи. Идва се до свикването на нов

IV, V, VI и VII вселенски събор. Стенопис в трапезарията на Бачковския манастир, 1603 г.

В.с. — петият, наричан често „събор за трите глави". На него присъствуват 165 делегати. Съборните решения са в духа на императорския указ. На осмото си заседание съборът осъжда възгледите на Ориген (185—254) и Евагрий (умрял в 399). През IV—V в. споровете между привържениците и противниците на Ориген са в разгара си. Евагрий Понтиец е египетски подвижник с оригеновски идеи. Затова бива и осъден на Петия, Шестия и Седмия В.с.

Шести В.с. (Трети цариградски). Свиква се в Цариград (680—681), за да разгледа учението на монотелитите, т.е. на онези, които учат, че у Христос има една воля, едно действие. Монотелитството е естествен резултат от монофизитството. Опитът да се провъзгласи монотелитството за официална догма се свързва с името на имп. Ираклий (610—641), който намира ревностни привърженици в лицето на цариградските патриарси Сергий I (610—638) и Пир (638—642). Стига се дотам, че Рим престава да общува с Цариград именно поради подкрепата на монотелитите. С възстановяването на мира в църквата се заема имп. Константин IV Погонат (668—685). На 10 септ. 680 той издава указ за свикване на В.с. Значителна част от заседанията на събора се ръководят лично от него. След остри спорове съборът излиза с определено догматическо решение: монотелитството се обявява за ерес и неговите последователи се анатемосват; формулира се догмата за двете воли у Христос, които са съединени „неразделно, неизменно, неразлъчно, несливно" и не са противоположни една на друга. Императорът издава и указ, по силата на който неподчиняващите се на тези решения трябва да бъдат строго наказвани. В заседанията участвуват различно число делегати: под първото заседание се подписват 43 епископи, под 18-ото — 174, а към края броят им е около 153. Монотелитството не престава да съществува и след събора, но постепенно изчезва.

Пето-Шести В.с. (Трулски). Свикан е през 692 от имп. Юстиниан II (685—695, 705—711). Заседанията стават в сводестата зала на императорския дворец, където стават заседанията на Шестия В.с. (затова се нарича и Трулски). Нарича се още пето-шести, защото допълва догматическите определения на Петия и Шестия В.с. с канонически правила (102 на брой) и се счита като продължение на тези два събора. Правилата се отнасят главно до затягане на дисциплината. Римската църква отначало отказва да признае този събор, тъй като неговите решения са в противоречие с някои схващания на Рим — напр. за целибата (безбрачието) на духовенството, за каноничността на 28-ото правило на Четвъртия В.с. и др. (Към края на X в. Рим признава отчасти този събор за вселенски). С 39-ото правило Трулският събор потвърждава правата на Кипърския епископ, дадени от Юстиниан II. „Новият Юстиниано-

пол да има правата на Цариград и боголюбезният епископ, който се поставя в него, да има първенство пред всички епископи в Хелеспонтската област и да се поставя по древния обичай от своите епископи."

Седми В.с. (Втори никейски). През VII и VIII в. се шири иконоборството. Особено широки размери то получава при имп. Лъв III Исавър (717—741), ревностен иконоборец. Неговите наследници имп. Константин V Копроним (741—775) и имп. Лъв IV Хазарски (775—780) също са иконоборци След тях вече идват владетели, които ту са иконоборци — Лъв V Арменец (813—820), Михаил II (820—829), Теофил (829—842), ту са иконопочитатели — Ирина (797—802), Никифор I (802—811), Михаил I Рангаве (811—813). Не един път борбата взема кървав характер. Когато на престола се възкачва Ирина, иконопочитателите получават големи свободи. Тя решава да свика и В.с., но не в Цариград, където иконоборските традиции са силни, а в Никея, прославила се със събора от 325. Съборът се свиква през 786/787. Под неговите решения се подписват 367 отци. Догматическата дейност на събора се състои в изясняването и формулирането на догмата за иконопочитанието. Обаче борбата между иконоборци и иконопочитатели продължава и по-късно. Когато управлението поема Теодора, регентка на Михаил III (842—867), тя решава да сложи край на споровете. Затова свиква нов събор в Цариград през 843, който потвърждава решенията на дотогавашните В.с., включително и догмата за иконопочитанието. По този повод в Цариград се устройва литийно шествие с кръстове и икони (19 февр.). В чест на това събитие покъсно църквата определя празника „Православна неделя" - първия неделен ден от Велики пости.

С това завършва борбата на православието с ересите, която трае повече от 500 години, и се изясняват и формулират основните догми на православието като религиозно-мирогледна система.

Епохата на В.с. (IV—VIII в.) е важна епоха в историята на християнската църква. Това е класически период, когато се оформя вселенското изложение на вярата, дава се определено направление на християнската цивилизация, появяват се видни книжовници и мислители, чиито произведения стават образец за следващите поколения. А тъй като догматическите определения на В.с. са основата на православната мисъл, Източната църква се отнася към тях с особено уважение и определя и специални дни за честуването им: 7-ата неделя след Великден е определена за честуване на отците от Първия В.с.; 6-ата неделя след Петдесетница е ден за честуване паметта на отците от Шестия В.с.; 4-ата неделя след Въздвижение е неделя в чест на отците от Седмия В.с. и т.н. Интересът към В.с. е голям в продължение на цялото Средновековие, когато литературата се развива главно под знака на църквата и религията и цитатите от Библията имат значение на писани закони, когато и светският живот се съобразява с църковните наредби. Доказателство за това са редица виз. хроники и многобройни слав. ръкописи. Разбира се, на слав. почва сведенията за В.с. идват от виз. литература. Документите показват, че в Б-я те са познати още през първите години след покръстването. Доказателство за това е посланието на патриарх *Фотий* до княз *Борис I*, което се разпространява твърде много на слав. почва (Н. В. Синицына. Послание константинопольского патриарха Фотия князю Михаилу Болгарскому в списках XVI в. — ТОДРЛ, 21, 1965, с. 96—125). В *Изборника от 1073* (л. 23 и следващите) също са поместени сведения за седемте В.с. Има ги и в ЖМ. Такива сведения намираме не един път и в различни сборници, в преписите от Кормчая книга и другаде. Твърде голям интерес към В.с. в Б-я се проявява през XIV в. Доказателство за това са Ловчанският сборник, писан преди 1331 в гр. Ловеч, Попфилиповият сборник от 1345, Лаврентиевият (Иван-

Предписания на вселенските събори в Бориловия синодик. Дринов препис от XVI в.

Александровият) сборник от 1348, бълг. прибавки и миниатюрите във Ватиканския препис на Манасиевата хроника, преведена в Б-я през първата половина на XIV в., и др. В едни случаи тези сведения са по-обширни, а в други — съвсем кратки. Но какъвто и обем да имат, те винаги съдържат две основни положения — истор. част (къде и кога се свиква съборът) и догматическа (срещу коя ерес се свиква съборът). И това фактически е тяхната сърцевина, която обуславя и популярността им. Тези сведения представляват интерес и като истор. четиво, и като вероопределение — като ръководство по верските въпроси. Това обстоятелство може би играе решаваща роля. В посланието си до княз Борис I патриарх Фотий изрично споменава, че сведенията за В.с. „са като преграда и ограда на това божествено и православно учение", че чрез тях се прогонват „всяко нововъвеждане и ерес" и се „утвърждава в душите на благочестивите чистото учение на православието". В подкрепа на това е и друго обстоятелство — много често сведенията за В.с. се поместват в тясна връзка с някои вероизложения (на Йоан Философ, *Написание за правата вяра* от Константин-Кирил Философ, Написание за правата вяра от Михаил Синкел и др.). На вероизложенията и сведенията за В.с в подобни случаи се гледа преди всичко като на догматически определения.

Лит.: Mansi J. D. Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio. Florentia. 1—13. 1757—1798; Hefele K. Conciliengeschichte. 1—6. Freiburg, 1873—1890; Hefele K., H. Leclerq. Histoire des Conciles. 1—10. Paris, 1907—1938; Деяния вселенских соборов. 1—7. Казань, 1878—1892; Лебедев А. История вселенских соборов. 1. Сергиев Посад, 1896, 338 с.; 2. М., 1897, 332 с.; Правилата на св. православна църква с тълкованията им. 1. С., 1912, 687 с.; 2. С., 1913, 955 с.; Спаский А. История догматических движений в эпоху вселенских соборов. 1. Сергиев Посад, 1914, 4+650 с.; Schwartz E. Acta conciliorum oecumenicorum. Strassburg, 1914, 32+212 p.; Болотов В. В. Лекции по истории древней церкви. 4. Петроград, 1918, 600 с.; Поснов М. Е. Първият вселенски Никейски събор и неговото църковно-историческо значение. — ГСУбф, 2, 1924—1925, с. 1—90.

Куйо Куев

ВУКÀНОВО ЕВАНГЕЛИЕ — вж. *Вълканово евангелие.*

ВЪЖÀРОВА, Живка (7. II. 1916) — бълг. археоложка. Родена в Кюстендил. Завършва слав. филология в Софийския унив. (1943). През 1945—1947 е асистентка в Народния етнографски музей в София. Аспирантка по слав. археология и слав. етнография в Етнографския инст. „М. Маклай" при АН СССР в Москва (1947—1952), където защищава кандидатска дисертация на тема „Пахотные орудия на территории Болгарии и их этническое определение". Научна сътрудничка (1954—1956) в Инст. за история при БАН. През 1957—1959 работи в Ермитажа в Ле-

нинград. През 1965 защищава докторска дисертация на тема „Славянски и славяно-български селища в българските земи от края на VI—XI в." в Инст. по археология при АН на СССР. Старши научна сътрудничка (от 1960) в Инст. по археология с музей при БАН; от 1971 ръководи Секцията за средновековна археология при Института. Членка на Изпълнителния комитет на Международната уния по слав. археология и на Международната организация по праистория и протоистория (от 1975).

В. работи в областта на средновековната слав. и бълг. археология. Централно място в проучванията ѝ заема периодът VI—XI в. и свързаните с него въпроси за формирането на бълг. народност и за характера на слав. и прабълг. култура. В тази насока тя осветлява както редица страни на бита (жилища, тип поселения, керамика) и на социално-икономическия живот (търговските контакти на бълг. държава с други народи), така и облика на духовната култура от това време (погребални обичаи, религия и др.). Въз основа на архивни и музейни материали В. представя ролята на редица руски и съветски учени, пътешественици и дипломати до 1944 за опазването и проучването на бълг. старини. Специално внимание отделя и на приноса на чешката археол. наука (предимно на К. *Шкорпил*) за изследването на бълг. минало.

Съч.: О происхождении болгарских пахотных орудий. М., 1956, 56 с.; Славяно-българското селище край село Попина, Силистренско. С., 1956, 65 с.; Славянският некропол в село Букьовци, Врачанско. — Археология, 1, 1959, 1—2, с. 20—23; Руските учени и българските старини. С., 1960, 452 с.; Връзките на Карел Шкорпил с руските учени. — В: Изследвания в памет на Карел Шкорпил. С., 1961, с. 63—71; Славянски и славянобългарски селища в българските земи от края на VI—XI в. С., 1965, 205 с.; Славяните на юг от Дунава. — Археология, 6, 1964, 2, с. 23—33; Средновековен некропол при с. Абланица, Благоевградски окръг [Въжарова Ж., В. Чачева]. — Археология, 10, 1968, 2, с. 27—36; Памятники Болгарии конца VI—XI вв. и их этническая принадлежность. — Советская археология, 1968, 3, с. 148—159; Средновековно селище и некрополи в гр. Дългопол, Варненски окръг [Въжарова Ж., Д. Златарски]. — Археология, 11, 1969, 3, с. 49—58; Славяни и прабългари (тюркобългари) в светлината на археологическите данни. — Археология, 13, 1971, 1, с. 1—23; Селища и некрополи (края на VI—XI в.). — Археология, 16, 1974 3, с. 9—27; Славяни и прабългари. По данни от средновековните некрополи VI—XI в. на територията на България. С., 1976, 448 с.; Погребалният обред като исторически източник за етническата същност на българската народност. — Археология, 19, 1977, 2, с. 30—50; Некрополът до Голямата базилика в Плиска. — В: Плиска—Преслав. 1. С., 1979, с. 69—80.

Лит.: Дуйчев Ив. — СпБАН, 6, 1961, 3, с. 97—101; Артамонов М. И. — Археология, 7, 1965, 2, с. 63—66; Михайлов Ст. — Археология, 7, 1965, 2, с. 66—70; Петров П. — ИП, 21, 1965, 2, с. 109; Z. V. — Archeologické rozhledy, 30, 1978, 5, p. 576—577.

Виолета Нешева

ВЪЛКАНОВО ЕВАНГЕЛИЕ, Вуканово евангелие — един от най-важните паметници от сръбската редакция на старобълг. език. Възниква в центъра на Рашката държава в края на XII или началото на XIII в. Открито е от И. И. *Срезневски* през 1865. Пази се в Държавната публична библиотека „М. Е. Салтиков - Шчедрин" в Ленинград. В.е. е един от малкото запазени южнослав. ръкописи на пълния апракос. Издадено фототипно от Й. *Врана* (1967). Изследвано от С. М. *Кулбакин,* Й. Врана и др. Ръкописът има 189 листа с размери 25,5×26 см. Не е запазен изцяло (липсва по-голямата част от месецослова и др.). Винетките и началките са в тератологичен стил и са сходни с винетките и началките в Сав. кн. Преписано е от два протографа: I част (л. 2—28) — от сръбски препис на архаичен старобълг. ръкопис, има съвпадения с предпоследния езиков и текстов слой на Сав. кн., II част — от сръбски препис на среднобълг. (югозападен) текст от XII в. Първата част е изработена от четирима преписвачи, а втората (и някои откъси в първата) — от монаха Симеон, от когото са и всички заглавия и украсата; той е автор и на приписката в края на паметника.

Един коректор е правил поправки в целия ръкопис. Първият и вторият преписвач пишат под реда; буквите *д, ц, ш, щ* имат по-малка дължина, а ѡ — висока средна черта. У преписвача Симеон има тенденция към по-нови форми на ѡ (къса средна черта), *ч, р, в, к, м* и др. Трите преписвачи са от Рашката книжовна школа. Четвъртият (за когото е характерна свобода, новост и нееднаквост в оформянето на буквите — вероятно под лат. влияние) и коректорът са представители на Зетската школа.

В. е. може да бъде основа за проучване на най-старата сърбохърватска кирилска графика (поне за Рашко-Зетската област). Наред с ь доста често, но само в I част, се среща и ъ. Има ѫ за означаване на jǫ, ѧ за je, ѧ за ę; в I част ја се бележи с ѣ. ꙗ, ѥ, ю се употребяват в началото на думата и след гласни; ѧ, ѥ, оу — след палатални и депалатализирани съгласни. У Симеон и у четвъртия преписвач след депалатализирани стои ю; за ļa, ńa, ŕa се срещат и архаичните лѣ, нѣ, рѣ, и нови лѧ, нѧ, рѧ; за ļu — предимно лоу, а за ńu, ŕu — само ноу, роу; употребяват се само ча, жа, ша, ца. Употребата на ѧ и ꙗ, които стоят на местата на ѫ и ѧ, главният преписвач Симеон е подчинил на оригинално правило: ѧ (вм. ѫ, ѧ и ѧ в протографа) след съгласни, ꙗ след гласни и в началото (аналогично на правописа на ꙗ и ѥ). По-голямата архаичност на I част се проявява в много от езиковите черти на В.е. Новите лексикални варианти се срещат само във II част: блнзь вм. нскрь, нспрьва вм. нсконн, дроузн вм. єтєрн и др. Над 130 думи от В. е. не се срещат в старобълг. евангелия; около 50 думи нямат паралели в старобълг. паметници (между тях и думи с непознат корен: комарь, соχа, тоболь, чрѣзь). Във фонетиката наред с архаичните черти (почти пълно запазване на епентетично *л* и др.) са отразени и нови процеси: ъ > о и ь > є (особено във II част), ы > н и въ > у (и двата по-развити в I част поради диалектни различия у преписвачите), замяна между ѣ и є и др. Новите форми в склонението са повече във II част. При съществителните е ясна тенденцията към изравняване на основите — чрез взаимодействието на *о*-основи с *у*-основи и *й*-основи; вливането на консонантните основи от м. и ср. р. в *о*-основи (с влияние и от *й*-основи); изравняването на палатални и непалатални основи чрез окончание -є в род. пад. ед. ч. и им., вин. и зв. пад. мн. ч. на *а*-основи от ж. р., както и във вин. пад. мн. ч. на съществителни, прилагателни и местоимения от м. р. Сложната форма на прилагателните се изравнява с формата на неличните местоимения само в дат. пад ед. ч. м. и ср. р. При местоименията има единични нови явления: им.-вин. пад. ед. ч. што, нѣшто; род.-вин. пад. ед. ч. мнє. Нови явления в спрежението: окончание за 1 л. мн. ч. сег. вр. -мо, за 2 л. ед. ч. сег. вр. -шь; форми за сег. вр. от бытн за 1 л. ед. ч. нєсьмь със секундарна редуцирана гласна и за 3 л. ед. ч. нє. В I част има повече от 100 форми на асигматичен и I сигматичен аорист, докато във втората почти няма асигматичен аорист и аорист от типа ѩсъ. 3 л. често окончава на -ть. Някои глаголи с инфинитивен суфикс -нж- образуват аорист без него. 3 л. ед. ч. от бытн е само бѣшє. Имперфектът има във II част само контрахирани форми, а в първата — само 7 неконтрахирани. Във 2 л. мн. ч. и 2—3 л. дв. ч. окончанията му съвпадат с аористните. Сегашното деятелно причастие в им. пад. м. р. ед. ч. има -є вм. -ы.

Лит.: Кульбакин С. М. Заметки о языке и правописании Волканова евангелия. — ИОРЯС, 3, 1898, 4, с. 1140—1172; Mošin Vl. Vukanovo jevanđelje. — Enciklopedija likovnih umjetnosti. 4. Beograd, 1966, p. 560; Врана J. Вуканово јеванђеље. Београд, 1967, 498 с.; Nedeljković O. Vukanovo jevanđelie i problem punog aprakosa. — Slovo, 18—19, 1969, p. 41—

90; Врана Ј. Истина о подријетлу Вукановa јеванђеља. — ЈФ, 28, 1970, с. 453—473; Пешикан М. Колико је писара писало Вукановo јеванђеље. — ЈФ, 35, 1979, р. 147—160.

Мария Деянова

Г — четвъртата буква в двете старобълг. *азбуки* (в северносемитското писмо и в повечето от възхождащите към него по-късни графични системи знакът за *г* е на трето място; при старобълг. азбуки този ред е нарушен поради вмъкването на новосъздадения знак за *б* между буквите *а* и *в*). Нарича се **глаголи** или **глаголъ** (съществително име — „дума“, „слово“). Има различна числена стойност: в *глаголицата* — 4, в *кирилицата* — 3 (в нея буквата *б* няма числено значение).

Глаголическото начертание за *г* съдържа 2 асиметрично поставени петлици: горна лява и долна дясна, т. е. те са разположени диагонално в буквеното поле. Съединяват ги 2 (рядко 3) чертици, които с единия си край докосват най-близките пунктове на петлиците, а с другия се събират в една обща точка (сх. ; срв. и глаголическата фигура за *х*, в която обаче липсва лявата петлица, и един от вариантите на буквата *герв*). 1. Както всички глаголически петлици, и вплъзащите в състава на буквата *г* са различни по закръгленост или ъгловатост, по отношението между дължината на хоризонталния и на вертикалния диаметър, големината, отдалечеността една от друга и др. Долната петлица почти редовно (освен в Мар. ев. и Асем. ев.) е по-малка и по-сплескана, често наподобява триъгълник; съотношението между петлиците по големина започва да се изменя в полза на долната едва след XI в. и в хърватската глаголица тя вече може да бъде и поедра. Сравнително големи са и двете петлици в Асем. ев., където разстоянието между тях е съвсем малко и понякога те се докосват (тип); в Клоц. сб. и в синайските ръкописи петлиците са относително по-дребни (между тях може да се вмести още една: тип). Останалите старобълг. глаголически текстове заемат средно положение. 2. Лигатурните щрихчета също могат да имат различна дължина и да сключват различен по големина ъгъл с редовата хоризонтала. Лявото е найдълго в почерците с дребни петлици, а ъгълът му е между 30° и 60°. Дясното обикновено е по-късо от хоризонталния диаметър на долната петлица (в Асем. ев. може и напълно да изчезне) и често е почти водоравно.

Кирилската буква *г* се състои от вертикална линия и допираща се в горния ѝ край разположена вдясно хоризонтална черта. В паметниците не се откриват особени разлики в начертанието на буквата. В най-ранните кирилски паметници — Супр. сб. и Ен. ап., двете линии, от които се състои буквата, са приблизително еднакви по дължина (сх. Г). В развоя на писмото се наблюдава най-обща тенденция към съкращаване на горната хоризонтална линия, при което буквата добива удължена форма. Подобни начертания се откриват още в паметници от XI—XIIв. (Хилендарските листове, Охридския апостол, Слепченския апостол, по-късния Шафариков триод и др.). В немногобройни паметници от XIII в. с изискана в калиграфско отношение кирилица старинният „квадратен“ облик на буквата се пази сравнително дълго (напр. в Погодиновия псалтир).

В няколко ръкописа начертанието на буквата се среща с разновидност F (в Охридския апостол на л. 60а, в Боянското евангелие на л. 2б, 99а и др., във Вълкановото евангелие на л. 105а, 126а).

Петър Илчев, Боряна Велчева

ГАЙТЛЕР, Леополд Вацлав (Geitler, L. V.) (18. X. 1847—2. VI. 1885) — чешки езиковед. Роден в Прага. Следва слав. филология и сравнително индоевроп. езикознание в Пражкия унив. Ученик на М. *Хатала*. Образованието си продължава във Виена, където слуша лекции на Фр. *Миклошич*. Доц. в Прага (1873), проф. по славистика в Загреб (1874). Член на Югославската АН. Умира в Дьоблинг до Виена.

Г. е автор на „Старобългарска фонология с особено внимание към литовските паралели“ („Starobulharská fonologie se stálým zřetelem k jazyku litevskému“, 1873), на „Студии върху литовски“ („Litauische Studien“, 1875) и на специално съчинение за произхода на *глаголицата* („Die albanesischen und slavischen Schriften“, 1883). Голямата му заслуга за палеославистиката е издаването на два от най-архаичните старобълг. паметници: *Синайския псалтир* и *Синайския евхологий*, публикувани през 1882 и 1883. В изданията Г. допуска ред неточности, изтъкнати от следващите издатели и изследователи на двата ръкописа (С. *Северянов*, Ян *Фръчек*, Б. фон *Арним*, Р. *Нахтигал*). Г. смята, че Син. пс. е дело на трима преписвачи (за критерий му служат употребата на знаците за і, съкращенията, надредните букви, пренасянето, ѵ вм. оѵ, но той не държи сметка за лигатурите и надредните знаци); недоогледани са и диалектните разлики в говора на преписвачите, затова езикът на Син. пс. е обявен за хомогенен. Г. поддържа тезата за палеографското и езиковото сходство между Син. евх. и намерените през 1850 листове, наречени от Миклошич Синайска литургия. Привърженици на това схващане са също В. *Ягич* и Р. Нахтигал. Критично се отнасят към него В. *Вондрак* и Н. Карински. Г. изследва и редица надписи, свързани с хърватската глаголическа традиция (Башчански, Осорски, Сенски от 1330 и Добрински от 1576). Наблюденията си над глаголическото писмо обобщава в теория за произхода на

STAROBULHARSKÁ

FONOLOGIE

K JAZYKU LITEVSKÉMU.

Dr LEOPOLD GEITLER.

V PRAZE.
NAKLADATEL THEODOR MOUREK.

Л. Гайтлер. Старобългарска фонология с особено внимание към литовския език. Прага, 1873 г.

глаголицата от лат. курсив при посредничеството на албански език; възникването на глаголицата локализира около р. Дрини, „в триъгълника Елбасан, Берат и Охрид“. Още Ягич отдава дължимото на този палеографски труд, в който са използувани най-нови похвати на тогавашната палеография. Г. погрешно търси извора на глаголицата в албанската азбука, за която положително се знае, че не е създадена през IX в. и няма по-голяма прилика с глаголицата, отколкото грц. писмо. Г. е убеден, че *кирилица* и глаголица са били употребявани едновременно, а знаците Ѧ, ш, Ѱ, и в глаголическата азбука са заети от кирилицата. Той прилага снимки от *Киевските листове*, *Михановичевия апостол* и Житието на св.

Текла (последните два са хърватски паметници от XII в.). Допускайки съществуването на бълг. наречие с **ц—з** вм. **шт, жд** за tj, dj, Г. приема, че Киевските листове са бълг. паметник, писан в *Македония*. Подобно е схващането на Фр. *Миклошич*, Б. М. *Ляпунов*, Ф. Ф. *Фортунатов*, С. М. *Кулбакин*, които предполагат, че Киевските листове отразяват еднороден говор — преходен българо-чешки или южнославянски.

Съч.: Starobulharská fonologie se stálým zřetelem k jazyku litevskému. Praha, 1873, 6+132 p.; Litauische Studien. Prag, 1875, 124 p.; Poetické tradice Thráků i Bulharů. Praha, 1878, 102 p.; Euchologium. Glagolski spomenik manastira Sinai brda. Zagreb, 1882, 15+197 p.; Psalterium. Glagolski spomenik manastira Sinai brda. Zagreb, 1883, 24+303 p.; Die albanesischen und slavischen Schriften. Wien, 1883, 188 p.

Лит.: Jagić V. — ASPh, 7, 1884, p. 126—133, 444—479; Jagić V. Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache. Berlin, 1913, p. 247; Arnim B. von. Studien zum altbulgarischen Psalterium Sinaiticum. Leipzig, 1930, p. 1—9; Frček J. — Slavia, 18, 1949, p. 31—46; Nachtigal R. Euchologium Sinaiticum. 2. Ljubljana, 1942, p. VI.

Пиринка Пенкова

ГАУДЕРИК (Gaudericus) (неизв. — преди 897) — епископ на гр. Велетри. (867—880). Един от най-близките сътрудници на папа *Адриан II* (867—872). Когато през 866—867 сплитският воевода Ламберт по волята на крал *Лудвиг Немски* завзема Рим, Г. е задържан и хвърлен в тъмница. Веднага след интронизацията си (дек. 867) Адриан II измолва от Лудвиг освобождаването на пленниците — на първо място на Г. Той присъствува при посрещането на Кирил и Методий в Рим през последните дни на 867 или в първите дни на 868. Папата му нарежда да ръкоположи Кирило-Методиевите ученици. Г. е известен като голям почитател на папа *Климент Римски*. Катедралният храм в неговия епископски град Велетри е посветен на Климент, чиито предполагаеми мощи Кирил и Методий носят със себе си. Много е вероятно тъкмо това да е главната причина за доброто разположение на Г. към слав. просветители и тяхната мисия.

С името на Г. е свързан все още неизяснениият въпрос за авторството на т. нар. *Италианска легенда*. Още първите боландистки издатели на тази легенда (Acta Sanctorum за м. март, т. 2, с. 19—22) посочват Г. като неин автор. Днес вече се утвърждава мнението, че Италианската легенда е започната от дякон *Йоан Химонид* не по-рано от 876 по поръка на Г., който завършва творбата след смъртта на дякона (880). Познато е едно писмо на *Анастасий Библиотекар* до Г. (от 875—879), в което Анастасий удовлетворява молбата на Г. да му изпрати сведения за папа Климент Римски и по този повод изразява възторженото си отношение към Константин-Кирил Философ.

Лит.: Dvornik F. Les légendes de Constantin et de Méthode vue de Byzance. Praga, 1933, p. 196, 345—346, 378; Meyvaert P., P. Devos. Trois énigmes cyrillométhodiennes de la „Légende Italique" résolues grâce à un document inédit. — AB, 73, 1955, p. 375—461; Tadin M. La légende intitulée Translatio corporis sancti Clementis. Paris, 1955, 16 p.; Grivec F., F. Tomšić. Constantinus et Methodius. Fontes. Zagreb, 1960, p. 42—52; Meyvaert P., P. Devos. La date de la première rédaction de la „Légende Italique". — Cyrillo-Methodiana, p. 57—71; Климент Охридски. Събрани съчинения. 3. С., 1973, с. 140, 158.

Христо Кодов

ГЕНОВ, Минко (Минко Генов Дюлгеров) (5. VII. 1880—8. IX. 1950) — бълг. литературен историк, педагог, преводач и популяризатор на старобълг. литература. Роден в Карлово. Завършва Самоковската семинария и следва в литературния отдел на Петербургската духовна академия (1902—1903). След завръщането си от Русия работи в София като гимназиален учител по бълг. и руски език. Повече от 40 г. сътрудничи в периодичния печат с рецензии, статии и критични бележки. Член на редакцията на в. „Демократически преглед" (1921—1924), главен редактор на в. „Радикал" (1922—1934) и

редактор на сп. „Венец“ (1926—1934). Умира в София.

Кирило-методиевската проблематика заема съществено място в цялостната научно-популяризаторска работа на Г. Той поддържа тезата, че гениалната идея на Кирил и Методий е изходен етап в еволюцията на слав. народностно самосъзнание, характеризира делото на солунските братя и на техните ученици като истор. подвиг в борбата на слав. народи за политическа, национална и културна независимост. При анализа на книжовното творчество на видните старобълг. писатели *Климент Охридски, Йоан Екзарх* и *Черноризец Храбър* Г. обръща внимание и на обществената им дейност. Произведенията им разглежда като културно-истор. паметници и свидетелства за произхода на слав. писмо, за борбата на книжовниците за утвърждаването на бълг. култура. В студиите, посветени на началото и разцвета на бълг. литература („Начало и разцвет на българската литература“, 1937; „Етюди върху старобългарската литература“, 1947, и др.), Г. застъпва въпроси от истор., езиковедски и историко-литературен характер. Особено внимание отделя на *Преславското* и *Охридското книжовно средище*.

Съч.: Първичният период на българската литература. — Знание, 1, 1911—1912, с.607—617; Наченки на българска поезия. — Знание, 2, 1913—1914, с. 115—123; Два литературни паметника за съборното управление на българската църква в старо време. — ДК, 1, 1920, 1—2, с. 44—49; Стара българска литература (IX—XVIII в.) в примери, преводи и библиография [Ангелов Б., М. Генов]. С., 1922, 608 с.; Цар Симеоновият век в литературата. — БИБ, 1, 1928, 4, с. 79—121; Черноризец Храбър — бранител на славяно-българските писмена. — Родна реч, 2, 1929, 4, с. 174—180; Презвитер Козма и неговата беседа против богомилството. — БИБ, 2, 1929, 3, с. 65—96; Иван Екзарх. — БИБ, 4, 1931, 1, с. 56—93; Черноризец Храбър. — БИБ, 4, 1931, 2—3, с. 1—29; Делото на св. Кирила в преценка на старобългарските писатели. — В: Кирил и Методий. Славянски първоучители. С., 1932, с. 45—68; Константин Преславски — поетът на старобългарската книжнина. — БИБ, 5, 1933, 3, с. 30—55; Философски идеи в писанията на Иван Екзарх. — Философски преглед, 6, 1934, 1, с. 24—32; Климент Охридски. — Просвета, 1, 1935—1936, 1, с. 10—17; Начало и разцвет на българската литература. С., 1937, 200 с.; Кога, где и за кои славяни е била съставена старобългарската азбука. Към въпроса за началото на славянската писменост. — Училищен преглед, 45, 1946, 9—10, с. 631—646; Старобългарска литература. Антология. С., 1947, 247 с.; Етюди върху старобългарската литература. С., 1947, 140 с.

Лит.: Младенов Ст. Съкровищница на старобългарската книжнина. — ДК, 4, 1923, 18—19, с. 202—224; Хинков Хр. „Начало и разцвет на българската литература“ (рец.). — Български учител, 2, 1937—1938, 7—8, с. 397—398; Пейков Ст. „Начало и разцвет на българската литература“. — Литературен свят, 17 апр. 1938, бр. 8; Дончев Н. Минко Генов почина. — Литературен фронт, бр. 2, 14. IX. 1950.

Елена Томова

ГЕОРГИ АМАРТОЛ, Георги Монах (Γεώργιος ἁμαρτωλός — „Грешник“) (IX в.) — виз. историограф. За живота му се знае съвсем малко. Роден в Александрия. Известно е, че е монах и че живее и пише по времето на имп. *Михаил III*, т.е. около 842—867. Своята „Световна хроника“ (в 9 книги) завършва след смъртта на виз. владетел. Г. А. излага световната история от „сътворението на света“ до 842, като осветлява събитията от християнско гледище, по достъпен начин, в противовес на „външните“, т. е. светските историци и хронисти, които пренебрегвали „догмите на истината“ и полезните за хората повествования. Неговият стремеж е да даде на читателите си „просто“ по език и стил, но вярно изложение, тъй като смята, че е „по-добре с истината да заеква, отколкото с лъжата да пише на възвишен (платоновски) език“. Още в наслова на своята хроника Г. А. сочи нейния компилативен характер, като заявява, че тя е съставена въз основа на „различни хронографи и тълкуватели“. Като главни извори за своето произведение той използува на първо място *Библията*, от която заимствува цели пасажи, и няколко произведения на видни виз. хронисти — *Йоан Малала* (VI в.), патриарх *Никифор I* (806—815) и др., разни патристически автори и историци. Интересите му са

насочени предимно към въпроси от областта на богословието и към църковни събития, поради което политическата история е засегната по-слабо. Неговата хроника излага събития от времето, когато той е живял — първата половина на IX в., и в тази своя част тя има стойност на самостоен истор. извор. За този дял Г. А. използува собствени спомени и наблюдения и свидетелства на съвременници. Някои от съобщените от него вести се черпят от първоизвори, които по всяка вероятност са загубени или досега не са установени с точност. Такива са някои сведения, взети от съчинения на цариградския патриарх Никифор I (въпросните пасажи не се намират в достъпните днес издания на творбите на този автор). Тъй като Г.А. смята апологията на християнските догми и изясняването на църковната история за своя съществена задача, в своето изложение той вмъква откъси от чужди съчинения с чисто доктринално и неисторическо съдържание. В хрониката се съдържат редица интересни съобщения относно миналото на бълг. народ. Тъй като тя твърде рано става любимо четиво на широк кръг от читатели, към основния текст са направени продължения и допълнения от неизвестни книжовници, познати под наименованието „Продължител на Георги Монах". Най-главното продължение обхваща истор. период от 842 до 948. Преписвачите на хрониката добавят сведения и за събития след 948, напр. докъм 963. Изложението следва хронологичния ред на събитията като анали, без да се търси прагматическа връзка между тях. В някои случаи тези продължения са посочени не като допълнения към основната Амартолова хроника, а като творби на отделни автори (Симеон Магистър, Лъв Граматик, Теодосий Мелитински). Стойността им като истор. извори е различна.

Слав. книжовници използуват хрониката на Г.А. и нейните продължения като извор на важни и интересни сведения за световната история, както и по-специално върху историята на IX—X в. От хрониката са направени два превода (по-точно преработки), познати под названията Временник и Летовник. В научната литература се водят продължителни спорове по въпроса, къде и кога са направени тези преводи. Според едни учени (В. М. *Истрин*) преводът на Временника е направен (както може да се заключи въз основа на филологически наблюдения) в Киев към края на първата половина на XI в. Това твърдение се оспорва от някои видни специалисти (Н. Н. *Дурново*, П. А. *Лавров*). Според мнението на М. *Вайнгарт*, който подлага текста на превода на обстоен анализ, преводът вероятно е направен в Южна Русия, обаче от преводач-българин, между средата на X и края на XI в. Ю. *Трифонов* привежда доводи в полза на твърдението, че Временникът е преведен от българин. Що се отнася до превода на Летовника, приема се, че този текст е преведен в Б-я през третата четвърт на XIV в. Съчинението на Г.А. намира широко разпространение и във Византия, като се използува от мнозина писатели от малко по-късно време — Константин VII Багренородни (912—959), съставителя на енциклопедичния речник „Свидас" (втората половина на X в.), Йоан Зонара и др.

Лит.: Georgii Monachi dicti Hamartoli Chronica. Ed. E. Muralt. Petropoli, 1859, 1016 p.; PG, 110. Paris, 1863, coll. 41—1260; Krumbacher K. Geschichte der byzantinischen Literatur. München, 1897, p. 352—358; Georgii Monachi Chronicon. Ed. C. de Borr. 1—2. Lipsiae, 1904, 83+804 p. Истрин В. М. К изданию так называемого болгарского перевода хроники Георгия Амартола. — ИОРЯС, 15, 1910, 2, с. 222—240; Истрин В. М. Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе. Текст, исследование и словарь. 1. Текст. СПб., 1920, 612 с.; 2. Греческий текст „Продолжения Амартола". Исследования. СПб., 1922, 454 с.; 3. Греческо-славянский и славянско-греческий словари. Ленинград, 1930, 50+348 с.; Weingart M. Byzantské kroniky v literatuře církevněslovanské. Přehled a razbor filologický. 2. Bratislava, 1923, 577 p.; Трифонов Ю. Византийските хроники в църковно-славянската книжнина. — ИИД, 6, 1924, с. 173—174; Дуйчев И. Преглед на българската историо-

графия. — JIC, 4, 1938, 1—2, с. 44; Moravcsik Gy. Byzantinoturcica. 1. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker. Berlin, 1958, p. 269—273, 277—280; Dujčev I. Übersicht über die bulgarische Geschichtsschreibung. — In: Antike und Mittelalter in Bulgarien. Berlin, 1960, p. 55.

Иван Дуйчев

ГЕ҃ОРГИ АСИКРИ́Т, Георги Полаша. Споменат е в ЖК (гл. VI). Асикрит (от лат. a secretis) е титла на дворцов чиновник, нещо като секретар. Участвува в пратеничеството на Кирил и Методий при сарацините. В различните преписи пасажът от житието е редактиран различно — в преписите от южнослав. произход той гласи: **прпослаше же съ нимъ асиг'крїта и Гєѡргїа Полашоу** (Пратиха заедно с него асикрита и Георгия Полаша), а в преписите от руска редакция — **прставльше же къ немоу асигкрита Георгїа и послаша ѧ** (Присъединиха към него асикрита Георгия и ги изпратиха). В първия случай става дума за двама души, включени в пратеничеството: единият е асикритът, а другият — Георги Полаша. Във втория случай се говори за един човек — асикрита Георги. При тази двояка редакция на текста конкретното тълкуване е несигурно. Някои изследователи предполагат, че под асикрит трябва да се разбира бъдещият патриарх Фотий, за когото от собствените му думи се знае, че е участвувал в подобно пратеничество като второстепенен чиновник (нотарий или асикрит) в двореца; други учени по хронологически съображения се съмняват, че Фотий е участвувал именно в тази мисия. Името **полаша** може би е погрешно предаден глагол **послаша** или изопачена форма на грц. παλατῖνος или παλατιάνος — „дворцов човек".

Лит.: Трифонов Ю. Константин Философ (св. Кирил) като царски пратеник при сарацини и хазари. — В: Сборник в чест на проф. Л. Милетич за седемдесетгодишнината от рождението му. С., 1933, с. 307—320; Dvornik F. Les légendes de Constantin et Méthode vues de Byzance. Praha, 1933, p. 94—97; Иванов Й. Сарацинската (арабска) мисия на Кирил Философ. — ИИЛ, 16, 1965, с. 91—104; Dujčev I. The Embassy of Constantine the Philosopher to the Arabs. — Publications of the Modern Humanities Research Association, 2, 1970, p. 100—104.

Христо Кодов

ГЕОРГИ II (неизв. — 861) — църковен деец, херсонски архиепископ; съвременник на Кирил и Методий. Споменава се в ЖК, *Херсонската легенда* и *Италианската легенда*. В първия паметник е назован само херсонски архиепископ, във втория се посочва името му, без да се уточнява архиерейският му сан, в третия е споменат като митрополит и като епископ Георги, но Херсон е представен като митрополитски център. Епархийските списъци свидетелствуват за автокефален херсонски архиепископ и с това потвърждават данните от ЖК. Г. II участвува заедно с Константин Философ и Методий в експедицията за откриване мощите на *Климент Римски*. Той възглавява духовенството и народа по време на тържествената процесия, произнася слово и ръководи богослужението; после сам носи раклата с намерените мощи, които се поставят последователно в църквите „Св. Созонт" и „Св. Леонтий" и в катедралния храм в Херсон. Една добавка към Херсонската легенда, запазена в Пролог от XVI в., гласи, че „епископ Георги Корсунски" пътува до Цариград, където се разглежда въпросът за Климентовите мощи. Той се връща в Херсон заедно с изпратения от патриарха клир на „Св. София" и всички отиват край морето с псалми и песни, за да получат желаното съкровище — мощите. Според ЖК (гл. XII) Г. II умира към края на *Хазарската мисия*. Това известие намира косвено потвърждение във факта, че на църковния събор в Цариград през есента на 861 присъствува приемникът на Г. II — архиепископ Павел. Тези данни допринасят за уточняване на хронологическите граници на Хазарската мисия: от лятото или есента на 860 докъм средата или най-късно есента на 861.

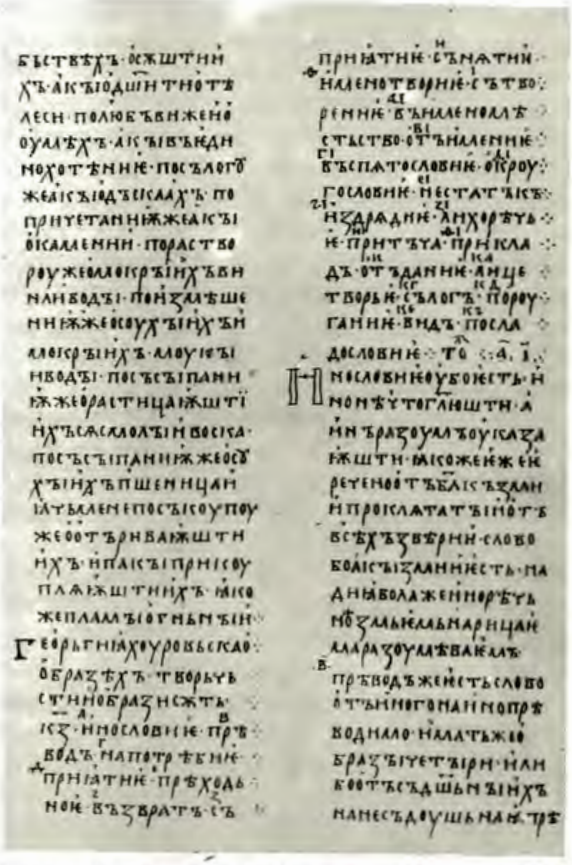
Лит.: Le Quien M. Oriens christianus. 1. Paris, 1740, col. 1330; Mansi J. D. Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio. 17. A-18, col. 373—374; Gelzer H. Ungedrückte und ungenügend veröffentlichte Texte der Notitae episcopatuum. Ein Beitrag zur byzantinischen Kirchen- und Verwaltungsgeschichte. — ABAW, 21, 1901, p. 529—641; Теодоров-Балан Ал. Кирил и Методи. 2. С., 1934, с. 124—126, 197; Трифонов Ю. Две съчинения на Константин Философа (св. Кирила) за мощите на св. Климента Римски. — СпБАН, 48, 1934, с. 183, 185, 195, 197, 198, 200, 202, 203; Vašica J. Slovo na prenesenie moštem preslavnago Klimenta neboli legenda Chersonska. — AAV, 19, 1948, 1—2, p. 38—80; ИБИ, 7, 1960, с. 205, 296; Събев Т. По някои въпроси на хазарската мисия. — ККФ 1, с. 105—125; Събев Т. Пространното житие на Константин-Кирил първостепенен исторически извор за хазарската мисия. — ККФ 2, с. 305—316; Климент Охридски. Събрани съчинения. 3. Пространни жития на Кирил и Методий. С., 1973, с. 127—134.

Тодор Събев

ГЕÒРГИ МОНÀХ — вж. *Георги Амартол.*

ГЕÒРГИ ПОЛÀША — вж. *Георги Асикрит.*

ГЕÒРГИ ХИРОВÒСК (Γεώργιος Χοιροβόσκος) (вероятно втората половина на VI в.) — виз. книжовник. Дякон, велик хартофилакс и преподавател във Висшето императорско училище в Цариград, където красноречието се е изучавало широко: римско красноречие, римска словесност, грц. красноречие, грц. словесност, философия идр. (Ф. Успенский, История Византийской империи, т. I, ч. 2. СПб., 1913, с. 264 и др.). Трудовете му са тясно свързани с неговата преподавателска дейност: коментира древните грц. граматици, пише Ὀρθογραφία (Правописание), където в азбучен ред се подреждат думите и правилата за употреба на ει, ι. В основата на това съчинение лежат принципите на Херодиан (ок. 170—ок. 240), чиито творби Г.Х. коментира. В Περὶ προσῳδίας (За просодията) пише за количеството срички, за ударението и др. В старите слав. литератури е познат със съчинението си Περὶ τρόπων ποιητικῶν

Георги Хировоск. За фигурите. Препис в Изборника от 1073 г.

(За поетическите тропи или За поетическите фигури; обикновено съкратено За фигурите), в което са представени 27 поетически тропи и фигури, пояснени с примери из античната литература. Вероятно това е лекция, записана от студентите, която после се разпространява в много преписи. По-късно част от примерите са съкратени и в този вид произведението стига до наши дни. Найнапред е преведено на старобълг. език и поместено в Симеоновия сборник (*Изборника от* 1073), л. 237б—240б: **Георьгиꙗ Хоуровьска о образѣхъ**. В старите слав. литератури това е първото съчинение с литературоведски характер. От него започва историята на слав. литературнотеоретическа мисъл и терминология. Старобълг. текст не възпроизвежда точно грц. оригинал. Измененията са резултат на различие-

то в естетическите схващания на автора и на слав. преводач и на различните цели при употребата на трактата. Преводът показва, че в Б-я още в края на IX и началото на X в. се проявява интерес към въпроси на литературната теория и стилистиката. Досега от това съчинение са познати 17 преписа в старите слав. литератури. Всички са поместени в по-близки или по-далечни потомци на Симеоновия сборник: Воскресенски препис (1073, Държ. истор. музей, Москва), Хилендарски (XIII в., Хилендарски манастир), Букурещки № 72 (XIII—XIV в., Румънска АН, Букурещ), Букурещки № 310 (XV в., Румънска АН, Букурещ), Онфимов (1403, Държ. истор. музей, Москва), Кирилобелозерски (1445, Държ. публична библиотека „М. Е. Салтиков-Шчедрин", Ленинград), Толстоев (XV в., Държ. публична библиотека „М. Е. Салтиков-Шчедрин", Ленинград), Барсов (1519, Държ. истор. музей, Москва), втори Кирилобелозерски (XVI в., Държ. публична библиотека „М. Е. Салтиков-Шчедрин", Ленинград), Волоколамски (XVI в., Държ. библиотека „Ленин", Москва), Синодален (XVI в., Държ. истор. музей, Москва), Вилненски (XVI в., Литовска АН, Вилнюс), Пшемисълски (XVI в., Национална библиотека, Варшава), Ленинградски (XVII в., Библиотека на АН на СССР, Ленинград), Уваров (XVII в., Държ. истор. музей, Москва), Овчинников (XVII в., Държ. библиотека „Ленин", Москва), Егоров (XVII в., Държ. библиотека „Ленин", Москва).

Старобълг. текст е издаван много пъти главно с учебни цели.

Лит.: Борис архим. Очерки по истории просвещения в период византийский. 1 Киев, 1893, с. 31—32; Krumbacher K. Geschichte der byzantinischen Literatur. München, 1897, p. 583—585; Брокгауз-Ефрон. Энциклопедический словарь. 37, СПб., 1903, с. 160—161; Ἐγκυκλοπαιδικόν λεξικόν. 12. Ἀθῆναι, 1931, p. 915; Μεγάλη ἑλληνικὴ ἐγκυκλοπαιδεία. 24. Ἀθῆναι, 1934, p. 644; Besharov J. Imagery of the Igor' tale in the light of Byzantino-Slavic poetic theory. Leiden, 1956, 114 p.; Dölger F. Georgios Choiroboskos. — In: Lexikon für Theologie und Kirche. 4, 1960, p. 702; Георгиев Ем. Разцветът на българската литература в IX—XВ. С., 1962, с. 286—287; Берков П. Н. Очерк развития русской литературоведческой терминологии до начала XIX в. — ИАНСССРсля, 23, 1964, 3, с. 238—247; Gärtner H. Choiroboskos. — In: Der kleine Pauly Lexikon. 1. Stuttgart, 1964, p. 1153—1154; Ангелов Б. Ст. Из старата българска, руска и сръбска литература. 2. С., 1967, с. 89—105; Адрианова-Перетц В. П. „Слово о полку Игореве" и памятники русской литературы XI—XIII веков. Л., 1968, с. 27—37; Трифуновић Ђ. Георгија Хировоска расправа о песњичким сликама у српском средњевековом рукопису. — Књижевна историја, 10, 1970, с. 348—367, 376—382; Slovník antické kultury. Praha, 1974, p. 281; Бегунов Ю. К. Типология ораторской прозы Болгарии и Руси IX—XII вв. — AnzSPh, 8, 1975, p. 140—142; Куев К. Бележки за съчинението на Георги Хировоск „Περὶ τρόπων" в старославянските литератури. — Старобългарска литература, 2, 1977, с. 46—60; Вагнер Г. К. Статья Георгия Хировоска „О образех" в Изборнике Святослава 1073 г. и русское искусство XI в. — В: Изборник Святослава 1073. М., 1977, с. 139—152.

Куйо Куев

ГЕОРГИЕВ, Владимир (3. II. 1908) — бълг. езиковед, специалист по индоевроп. езикознание. Роден в с. Габаре, Врачански окръг. Завършва класическа филология в Софийския унив. (1930). Специализира индоевроп., слав. и общо езикознание във Виенския унив. (1933—1934), където получава докторат, в университетите в Берлин, Флоренция (1939—1940) и Париж (1946—1947). Доц. в Софийския унив. (1936—1945), проф. (1945), заместник-ректор (1948—1951), ректор (1951—1956). Директор на Инст. за бълг. език при БАН (1951—1957), секретар на Отделението за езикознание, литературознание и изкуствознание при БАН (1956—1963), заместник-председател на БАН (1959—1972), директор на Единния център по език и литература (от 1972). Председател на Международния комитет на славистите (1958—1963; от 1963 — заместник-председател), председател на Бълг. национален комитет на славистите (от 1955), председател на Международната асоциация за изучаване на Югоизточна Европа (1965—1967; от 1967 — почетен

председател). Заместник-председател на Националния комитет за защита на мира (от 1973). Главен редактор на сп. „Български език“ и на сп. „Балканско езикознание“. Академик (1952). Герой на социалистическия труд (1969), народен деятел на науката (1971). Почетен д-р на Хумболтовия унив. в Берлин (1960) и на Карловия унив. в Прага (1968); член-кореспондент на Френската АН (1967), Финландската АН (1966), Саксонската АН в Лайпциг (1968), Белгийската АН (1971), Атинската АН (1977). Димитровска награда (1951, 1969). Ордени: „Г. Димитров“ (1968, 1969, 1978—2 пъти), „НРБ“ I степен (1959).

Проучванията на Г. са косвено свързани с кирило-методиевската проблематика, тъй като научните му разработки по основните проблеми на индоевроп. езикознание (родствените отношения на индоевроп. езици, проблемите за праезика и прародината, въпросите за древните езици на Мала Азия и за езика и произхода на етруските, балтославянското езиково родство и др.) имат отношение към старобълг. език. Г. има съществен принос в диахронното проучване на вокализма и морфологията на слав. езици. Проучването му „Вокалната система в развоя на славянските езици“ (1964) представя качествено нова теза за същността и развоя на слав. фонемна система въз основа на конкретен материал от чуждата топонимия и антропонимия от предписмения период, старобълг. текстове, съвременните бълг. диалекти и съвременните слав. езици. В тясна връзка с тази теза е и новото тълкуване на закона за „отваряне на затворената сричка чрез метатеза“ — т.нар. ликвидна метатеза. Главният принос на книгата му „Основни проблеми на славянската диахронна морфология“ (1969), в която се обясняват номиналните флексивни морфеми в съвременните слав. езици, е общовалидността на фонематичните и морфологичните закони, на които се подчиняват тези морфеми, доказателството, че както едните, така и другите промени са правилни и закономерни (в разрез с разпространеното досега младограматическо тълкуване на въпроса). Г. разработва концепцията за т.нар. „трипартиция на гутуралите“ в монографията „Индоевропейските гутурали“ (1932), която има предимства при етимологизуването на редица старобълг., съвременни бълг. и общослав. лексеми с очевиден общ произход, но с необясними от позицията на съществуващите досега тези консонантни промени. Автор е на теоретична разработка за двуделение на развоя на бълг. книжовен език.

Г. ръководи колективната работа по създаването на „Български етимологичен речник“ (1., 1971; 2., 1979 — продължава). Той е един от инициаторите за създаването на съвременния бълг. правопис.

Г. разработва проблемите на балк. езикознание, т.е. характерните общности на съвременните балк. езици. Разграничава тракийски език от фригийски и дакийски, определя мястото на тракийски и илирийски между другите индоевроп. езици. Въз основа на ново приложение на сравнителноистор. метод установява наличието на един неизвестен индоевроп. език. Установените от него положения се разработват по-нататък от редица учени — О. Карноа, А. Ван-Виндекенс, О.Хаас, В. Мерлинген, В. Бранденщайн, Л. Гиндин и др.

Съч.: Към изследването на речниковия състав на нашия език. 1. Думи, които започват с *а*. — БЕ, 2, 1952, 1—2,с. 63—68; Преосмисляне на падежно окончание в членна форма.— БЕ, 5, 1955, 3,с. 252; Възникване на нови сложни глаголни форми със спомагателен глагол „имам“. — ИИБЕ, 5, 1957, с. 31—59; Една особеност в произношението на съгласната *н* в български. — БЕ, 7, 1957, 2, с. 154—155; По въпроса за носовите гласни в съвременния български език. — БЕ, 7, 1957, 4, с. 353; По въпроса за уподобяването на съгласните в български. — БЕ, 8, 1958, 1, с. 52—56; Проблема периодизации истории языка и периодизация болгарского языка. — В: Славистичен сборник. 1. С., 1958, с. 165—183; Въпроси на българската етимология. С., 1958, 160 с.; Българска етимология и ономастика. С., 1960, 180 с.; *Дъще, брате* — старинни преживели-

ци в български език. — БЕ, 11, 1961, 2, с. 97—101; Праславянската фонемна система и ликвидната метатеза. — В: Славистичен сборник. С., 1963, с. 9—15; Вокалната система в развоя на славянските езици. С., 1964, 127 с.; L'apport du bulgare à la formation de l'union linguistique balkanique. — In: Les problèmes fondamentaux de la linguistigue balkanique. Sofia, 1966, p. 65—67; Индоевропейский термин **deywos* в славянских языках. — In: To Honor Roman Jakobson. Paris, 1967, p. 734—737; Common Slavic and Indoeuropean. — In: Mélanges Marcel Cohen. Paris, 1967, p. 368—374; Общеславянское значение проблемы аканья.С., 1968, 150 с. [Георгиев Вл., В. К. Журавлев, Ф. П. Филин, Ст. Стойков]; Фонематическая структура общеславянского слова и предложения и ее историческое развитие. — СФ-С, 9, 1968, с. 5—14; За произхода на няколко славянски морфеми. — В: Славистични изследвания. С., 1968, с. 5—10; Венети, анти, склавени и триделението на славянските езици. — В: Славистичен сборник. С., 1968, с. 5—12; Произходът на флексията на сегашното действително причастие в славянските езици. — БЕ, 18, 1968, 2—3, с. 121—134; Фонематический и морфематический подход к объяснению флексии славянских языков. — ВЯ, 17, 1968, 4, с. 32—34; Морфологически бележки: произходът на формите на типа *плам, пламък, пламик, пламен*. — БЕ, 18, 1968, 4—5, с. 350—357; Illyrier, Veneter und Urslawen. — БалкЕ, 13, 1968, 1, с. 5—13; Основни проблеми на славянската диахронна морфология. С., 1969, 208 с.; Преосмислени падежни форми. — БЕ, 20, 1970, 2—3, с. 153—157; Происхождение окончаний третьего лица множественного числа настоящего времени в болгарском языке. — В: Исследования по славянскому языкознанию. М., 1971, с. 42—44; Произходът на формите за заповедно и условно наклонение на старобългарския глагол **ѥсмь**. — БЕ, 21, 1971, 2—3, с. 144—147; Slavischer Wortschatz und Mythologie. — AnzSPh, 4, 1972, p. 20—26; Три периода развития праславянского языка. — СФ-С, 12, 1973, с. 5—16; Системата на българския глагол от диахронна гледна точка. Сегашно време. — БЕ, 23, 1973, 1—2, с. 34—44; За така нареченото „затвърдяване" на меките съгласни в западнобългарските говори. — БЕ, 24, 1974, 2, с. 170—172; Някои особености на българските звателни форми. — БЕ, 26, 1976, 1—2, с. 56—59.

Лит.: Machek V. Vladimir Georgiev o dnešním stavu ve výzkumu starých jazyků balkánských a maloasijských. — LF, 74, 1950, p. 234—236; Гълъбов Ив. Живот и научна дейност на акад. Владимир Георгиев. — ИИБЕ, 16, 1968, с. 5—15; ИИБЕ, 16, 1968, с. 17—55 (пълна библиография); Биографско-библиографски сборник. СУ „Климент Охридски", Факултет по славянски филологии. С., 1968, с. 171—181; Дуриданов Ив. Виден представител на световното езикознание. — ЕЛ, 33, 1978, 3, с. 2—7.

Васил Анастасов

ГЕОРГИЕВ, Емил (10/23. I. 1910—1. V. 1982) — бълг. литературен историк. Роден в Шумен. Средно образование получава в класическата гимназия във Варна (1928), след което учи в София и Прага. Завършва Държ. музикална академия (дн. Бълг. държ. консерватория, 1931) и слав. филология в Софийския унив. (1938). Специализира в Прага и Виена. Във Виенския унив. защищава докторска дисертация върху *Италианската легенда* (1939). С този труд налага името си в кирилометодиевистиката. Доц. в Скопския унив. (1943—1944) и в Соф. унив. (1945); проф. (1947). Завежда Катедрата по слав. литератури в Софийския унив. (1947—1976). Ръководител на Секцията по сравнително литературознание в Инст. за литература при БАН (от 1948). Директор на Центъра за българистика (от 1976). Секретар (1962—1971) и заместник-председател (от 1971) на Съюза на научните работници в Б-я, председател на Слав. д-во (от 1968) и на Д-вото на българистите (от 1977). Д-р на филологическите науки (1955). Заслужил деятел на науката (1972). Член-кор. на БАН (1967), акад. (1977). Димитровска награда (1971). Орден „НРБ" I степен (1970). В трудовете си разглежда проблеми от развоя на слав. литератури, като развива традициите на сравнителното слав. литературознание. Умира в София.

В научната дейност на Г. кирилометодиевските проучвания заемат централно място. Още в първата си публикация в тази област „Две произведения на св. Кирила" (1938) с обширна аргументация защищава възгледа, че *Прогласът към евангелието* и *Азбучната молитва* са творения на слав. първоучител Константин-Кирил Философ. От тази теза Г. не се отказва и по-късно въпреки възраженията на изследователи като *К. Куев, Е. Зиков* и др., които свързват втората творба с книжовното

Емил Георгиев

наследство на Константин Преславски. В монографията си за Италианската легенда (1939), излязла в София на немски език, с основно познаване на извори-те и научната литература Г. доказва, че Пространното житие на Константин-Кирил е възникнало преди 882. По този повод видният холандски славист Н. *Ван Вейк* още през 1940 пише: „Георгиев тласна с голяма крачка напред старобългарската филология." („Über die Herkunft der Italienische Legende". — Südostforschungen, 5, 1940, p. 944—947). През 1955 бяха открити нови документи, които потвърждават правилността на застъпеното от Г. становище (от П. *Девос,* П. Мейвер и М. Таден). През 1939 излиза и студията на Г. за произведенията, които книжовната традиция свързва с името на Константин-Кирил („Произведенията, приписвани на св. Кирила"). В нея Г. излага предположението, че приписваният на Кирил Шестоднев е дело на *Константин Костенечки,* познат в историята на старите слав. литератури също под името Константин Философ. Съществено място в кирило-методиевските проучвания на Г. заема въпросът за началото на слав. писменост. През 1942 излиза кн. „Началото на славянската писменост в България" (в преработен вид като издание на БАН е публикувана на руски език през 1952). Според Г. още преди създаването на глаголицата от Кирил и Методий кирилското писмо (сходно с гръцкото) е имало в бълг. земи продължително развитие. Това според него обяснява защо в Б-я не е могла да се вкорени глаголицата.

Основните въпроси на кирилометодиевистиката са изложени в двете големи монографии на Г.: „Кирил и Методий — основоположници на славянските литератури" (1956) и „Кирил и Методий. Истината за създателите на българската и славянска писменост" (1969). В тях той предава в обобщен вид главните си наблюдения и изводи за епохата, живота и делото на слав. първоучители, обосновава дълбоката връзка на тяхното дело с Б-я, изтъква Кирил и Методий като велики родоначалници на старобълг. култура. Съществен принос в тази насока е студията му „Родината на Кирило-Методиевото дело" (1969), в която се сочи, че Краткото житие на Кирил (*Успение Кирилово*) е произведение на *Климент Охридски*. Както се знае, във всички преписи на това съчинение Кирил е наречен „родомъ блъгаринъ". Въз основа на данните, които съдържат Успение Кирилово и Солунската легенда, Г. поддържа възгледа за просветна дейност на Кирил и Методий сред бълг. славяни по долината на р. Брегалница (вж. *Брегалнишка мисия*). Той е убеден, че Кирил и Методий са създали слав. азбука през 855 и че така датирано, това събитие е един от най-големите приноси на бълг. народ в културното развитие на средновековна Европа. Той подчертава многократно, че делото на Кирил и Методий не е възникнало внезапно в историята на слав. народи, а е било подготвено от истор. развитие. В очерка си за *Черноризец Храбър* (поместен в труда „Разцветът на българската литература в IX—X в.", 1962) Г. обосновава това гледище с обширен доказателствен материал. Той е убеден, че най-правилното название на Кирило-Методиевия език е „старобъл-

гарски". Що се отнася до народностната принадлежност на Кирил и Методий, Г. е привърженик на схващането за кръвната им връзка със славяните. Тяхната служба в името на славянството не е само и не е толкова християнско мисионерство, колкото служене в името на народността. Едно от доказателствата за това е фактът, че изпратени в Моравия, братята не се завръщат в Цариград, а остават в далечната слав. страна до края на живота си. Необикновеният напредък на слав. просвета през IX—X в. е изследван подробно в монографията „Разцветът. . .". Изследвал в пълнота изграждането на Преславското и Охридското книжовно средище, Г. стига до извода, че най-вероятно Климент Охридски е бил един от „скорописците" на Методий при превода на пълния библейски текст през 884—885, че прабълг. руническа писменост е един от образците на т.нар. „черти" и „резки", за които говори в сказанието „За буквите" Черноризец Храбър. Г. изказва хипотезата, че Храбър най-вероятно е тъждествен с Черноризец *Докс*. Във връзка с *Константин Преславски* и презвитер *Григорий* Г. лансира идеята, че те са двамата Методиеви ученици („поп и дякон"), които според ЖМ (гл. XIII) останали в Цариград след Методиевото посещение там през 881—882, откъдето след това идват в Б-я.

Съч.: Две произведения на св. Кирила. С., 1938, 142 с.; Die Italienische Legende. Sofia, 1939, 90 p.; Имената на старобългарските букви. — ИИД, 16—17, 1939, с. 134—151; Начало на славянската писменост в България. Старобългарските азбуки. С., 1942, 88 с.; Книжовното дело на славянските просветители Кирил и Методий. Книжовна дейност на св. Кирил до създаването на славянското глаголическо писмо. С., 1943, 76 с.; Покръстването на славяните и българите и началото на славянската писменост според вести в „Сказанието" на Черноризец Храбър. — ИП, 4, 1948, 2, с. 91—94; Една ценна творба на славянския просветител Методий и неговите ученици. — ЕЛ, 3, 1948, 2, с. 89—92; Славянская письменность до Кирилла и Мефодия. С., 1952, 96 с.; Към въпроса за Константиновото (Кириловото) авторство на глаголицата. — ИИЛ, 2, 1954, с. 219—221; Пренасянето на Кирило-Методиевата книжовна традиция от Велика Моравия в България. — В: Сборник в чест на акад. Ал. Теодоров-Балан. С., 1955, с. 203—212; Кирил и Методий, основоположници на славянските литератури. С., 1956, 295 с.; Работили ли са Кирил и Методий като просветители на българските славяни? — В: Езиковедски изследвания в чест на акад. Ст. Младенов. С., 1957, с. 235—245; Über die Entstehung und den Urheber der glagolitischen Schrift. — ZS, 2, 1957, p. 17—25; Прабългарското летописание. — В: Изследвания в чест на Марин С. Дринов. С., 1960, с. 369—380; Разцветът на българската литература в IX—X век. С., 1962, 348 с.; Кирил и Методий в развитието на българската култура. — Хиляда и сто години, с. 21—49; Първият славянски поет и неговите стихотворения. — ЕЛ, 18, 1963, 5, с. 7—22; Письменность россов. — Cyrillo-Methodiana, p. 372—381; За началото на българската и славянската писменост. — ЕЛ, 21, 1966, 1, с. 57—67; Охридската книжовна школа. — Кл. Охр., с. 53—77; Литература на изострени борби в средновековна България. С., 1966, 322 с.; Писателят Климент Охридски. — ЛМ, 10, 1966, 5, с. 137—147; Возникновение староболгарской (старославянской) стихотворной традиции. — To Honor Roman Jakobson. Paris, 1967, p. 726—733; Родината на Кирило-Методиевото дело. — ККФ 1, с. 31—43; Кирил и Методий. Истината за създателите на българската и славянска писменост. С., 1969, 366 с.; Състоянието на Кирило-Методиевата научна проблематика към 1100-годишнината от смъртта на Кирил. — ККФ, 2, с. 13—29; Съществува ли още глаголически въпрос в славянската филология? — Slovo, 21, 1971, с. 95—113; Краткото житие на Климент Охридски в ново осветление. — ЛМ, 19, 1975, 4, с. 102—109; Литературата на Втората българска държава. 1. Литературата на XIII в. С., 1977, 294 с.; Состояние Кирилло-Мефодиевской научной проблематики в канун 1150-летней годовщины рождения Константина-Кирилла Философа. — Palaeobulgarica, 1, 1977, 2, p. 3—24; Возникновение оригинальной староболгарской агиографии. — Palaeobulgarica, 2, 1978, 4, p. 3—23; Основи на славистиката и българистиката. С., 1979, 356 с.; Grundetappen und Strömungen in der Entwicklung der bulgarischen Literatur von ihrer Entstehung bis zur Wiedergeburt. — Palaeobulgarica, 3, 1979, 3, p. 22—38; Люлка на старата и нова българска писменост. С., 1980, 335 с.; Возникновение Преславской литературной школы. — Palaeobulgarica, 6, 1982, 1, с. 16—28.

Лит.: Ангелов Б. Ст. — ЛМ, 2, 1958, 4, с. 118—126; ИИЛ, 21, 1972, с. 465—484 (библиография); Мечев К. — ЕЛ, 34, 1978, 2, с. 25—30; Библиография на трудовете на акад. Емил Георгиев. — Palaeobulgarica, 6, 1982, 3, с. 14—46.

Константин Мечев

ГЕРА̀СИМОВ, Тодор (31. III. 1903—8. III. 1974) — бълг. археолог и нумизмат. Роден в София. През 1923 завършва I мъжка гимназия. Като ученик е председател на ученическото археол. д-во „Сердика“ и с разрешение на Археол. инст. прави разкопки в София още през 1920. Следва история в София. Прекъсва следването си, за да специализира археология в Берлин (с Хумболтова стипендия, 1926—1928). Там слуша курсове по праистория, виз. изкуство и нумизматика. Завършва Софийския унив. през 1930. През 1931—1932 специализира отново нумизматика в Берлинския унив. при проф. К. Регling и проф. Б. Пик. През 1932—1949 е уредник на Нумизматичния отдел при Народния археол. музей в София, завеждащ Секция по епиграфика и нумизматика (1965—1972). В 1949 става старши научен сътрудник, в 1968 — проф. От 1947 преподава нумизматика в Софийския унив. Г. е почетен член на Нумизматичното д-во в Букурещ (1945), на Британското кралско нумизматично д-во в Лондон (1963), на Хърватското нумизматично д-во в Загреб (1966); член е на Международната комисия по нумизматика в Базел (1945). Действителен член на Бълг. археол. инст. (1938). Дописен член на Австрийското нумизматично д-во (1937), на Чехословашкото нумизматично д-во (1937), на Германския археол. инст. (1940), на Американското нумизматично д-во (1946) и на Международната федерация по медалистика. Редактор на ИАИ, сп. „Археология“ и главен редактор (от 1969) на сп. „Нумизматика“. През 1934—1974 обнародва всяка година бюлетин за откритите в Б-я колективни монетни находки. Умира в София.

Г. работи във всички области на археологията и специално в античната и средновековната нумизматика и сфрагистика. Публикува над 350 научни и научно-популярни труда. Обнародва много паметници, които обогатяват не само бълг. нумизматика, но са и значителен принос в развитието на световната наука. В това отношение особено значителни са неговите приноси в изучаването на монетосеченето на Палеолозите, на средновековните бълг. монети и на античните монети, сечени и циркулирали в нашите земи. Г. попълва бълг. средновековна нумизматика с изследвания върху нови типове монети и варианти, които дават възможност да се добие по-цялостна представа за характерните особености в развитието на бълг. монетосечене. Въз основа на истор. данни, на иконографски и стилови белези Г. оборва хипотезите, които свързват началото на бълг. монетосечене с имената на княз *Владимир* (889—893) и на Сермон, защитник на Срем.

Г. пръв обнародва златната монета на Иван Асен II (1218—1241), монетите на деспот Яков-Светослав и на Добротица, владетел на Добруджанското княжество, нови типове полугрошове на цар Иван-Александър (1331—1371) и на цар Иван Шишман (1371—1393), нови типове медни монети на цар Константин Асен (1257—1277) и на цар Георги Тертер I (1279—1292). Особено ценни са приносите на Г. в областта на бълг. и виз. сфрагистика. Той проучва златните печати на бълг. царе. Публикува първия оловен печат на Търновската патриаршия от началото на XIII в. Особено ценни са наблюденията му върху извънредно редкия моливдовул на цар *Симеон* (893—927). Ценни са и приносите на Г. в областта на античната нумизматика и особено в областта на бълг. и виз. изкуство. Отличен познавач на митологията, въз основа на писмени извори Г. прави принос в изследването на религията на бълг. славяни в Солунско.

Съч.: Първата златна монета на цар Иван Асен II. — ИБАИ, 8, 1934, с. 361—368; Три старобългарски моливдовула. — ИБАИ, 8, 1934, с. 350—360; Оловни печати на българските царе Симеон и Петър. — ИБАИ, 12, 1938, с. 354—364; Византийски оловни печати от Плиска. — ИБАИ, 14, 1940/1942, с. 169—181; Неиздадени монети на Палеолозите. — РП, 4, 1949, с. 23—44; Български оловен печат от IX в. — Известия на Варненското археологическо дружество, 8, 1951, с. 73—76;

Два славянских моливдовула XI и XIII в. — Bsl, 13, 1952, p. 93—100; Сведение за един мраморен идол у българските славяни в Солунско. — В: Езиковедско-етнографски изследвания в памет на акад. Ст. Романски. С., 1960, с. 557—561; Новооткрит оловен печат на цар Симеон. — ИАИ, 23, 1960, с. 67—70; За образа на Климент Охридски върху обковка на евангелие от XIV в. — Кл. Охр., с. 387—392; Секли ли са монети царете на Първата българска държава. — ИИД, 2, 1968, с. 407—411; Антични и средновековни монети в България. С., 1975, 160 с.

Лит.: 100 години БАН. 2. С., 1972, с. 93—98; Mitrea B. — Buletinul Societaţii numismatiçe Române, 67—69, 1973—1975, p.363; Юрукова Й. — Нумизматика, 6, 1974, 1, с. 5—8; Найденова В. — Музеи и паметници на културата, 14, 1974, 2—3, с. 122—124.

Върбинка Найденова

ГЕРВ — старобълг. писмен знак, дванадесетата буква от глаголическата азбука; няма съответствие в кирилицата, нито в съвременната бълг. азбучна система (при транслитериране на глаголически текстове с кирилица Г. се предава от знака ѣ). Названието на буквата няма ясна етимология. Числената стойност на знака е 30. Той се явява (не съвсем последователно) само в няколко новозаети в старобълг. език думи от християнската терминология срещу грц. буква γ почти изключително пред *е* или *и* (респ. *у*, *ю*); поради това употребата му като цифра придобива много по-голямо значение, отколкото при останалите букви.

Начертанието на знака показва много чувствителни разлики в отделните текстове; конструкцията е подчертано асиметрична, част от фигурата редовно излиза над реда. Състои се от две части, поставени редом една до друга (сх.). 1. По-константна е дясната част — високо положена петлица, от която надолу тръгва лигатурен щрих. В зависимост от изходния пункт петлицата изглежда обърната надясно — така е във всички глаголически почерци, освен в Мар. ев. (в него петлицата е в неутрално положение), Рилските глаголически листове и Син. пс., където може да бъде дори обърната наляво. 2. Лявата буквена част е по-ниска и още по-разнообразна. В начертанията ѝ се наблюдават две основни разновидности: отворена фигурка, наподобяваща ∧ или ⊓ — така се среща в Асем. ев., Зогр. ев., Мар. ев., Рилските глаголически листове, Син. евх. (сх.), в първия и четвъртия почерк на Син. пс. и в *Боянския палимпсест* (сх.); напълно затворен чертеж, т.е. петлица, както е в Клоц. сб., у третия главен калиграф на Син. пс. (а също и в откъс № 3 в него), в *Охридските глаголически листове* и в интерполираните листове на Зогр. ев. (сх.). В Клоц. сб. и в посочените части от Син. пс. рядко се намират и незатворени долу петлици (тип), които показват развойния път на начертанието. Чрез превръщането на лявата буквена част в петлица общата конфигурация се съпоставя със знака, който има приблизително същия фонетичен референт — глаголическото *г* (вж. и *Глаголица*).

Петър Илчев

ГЕ́РМАН I (втората половина на 30-те г. на VII в. — 740) — висш виз. духовник, писател. Цариградски патриарх от 1 авг. 715 до 7 ян. 730. Син на висшия държ. служител патриций Юстиниан, екзекутиран от имп. Константин IV Погонат (668—685) заради участие в заговор срещу баща му имп. Констант II (641—668). Г. получава образование вероятно във висше юридическо училище. След смъртта на баща си е направен евнух и е причислен към клира на църквата „Св. София". Придобива голям авторитет като проповедник и познавач на светоотеческата литература и на църковната история. Един от инициаторите за свикване на Шестия *вселенски събор* (680—681), а може би и на т.нар. Пето-шести събор (692). По-късно обаче подкрепя имп. Филипик Вардан (711—713), който отменя решенията на Шестия събор против монотелитите в Армения. По този начин Г. проявява разбиране на държ. интереси. Със съдействието на имп.

Анастасий II (713—715) е избран за патриарх. По време на имп. Лъв III Исавър (717—741) развива усилена книжовна дейност и полага грижи да се преодолеят разногласията с Арменската църква.

Във виз. църковна история Г. е известен като непоколебим защитник на иконопочитанието, въпреки че в началото на иконоборския период е твърде възрастен—95-годишен според едно изобличително писмо до имп. Лъв III, което се приписва на папа Григорий II (715—731). Решителното преминаване на Лъв III на страната на иконоборците и провъзгласеният от него през 730 едикт против иконите правят невъзможно оставането на Г. на патриаршеския престол и той доброволно се отказва от него. Императорът го прогонва в с. Платания, близо до Цариград, където Г. умира. Канонизиран е за светец. Паметта му се празнува на 12 май.

Г. е между онези патриарси преди *Фотий*, които изиграват най-значителна роля в развитието на виз. църква и култура. Сам Фотий дава висока оценка на неговия стил. Книжовното наследство на Г. обхваща послания (съдържат важни сведения за иконоборското движение и борбата срещу него), слова, църковни песнопения, съчиненията „За ересите и съборите“ и „За предела на живота“, трактат за шестте вселенски събора и др.

В старобълг. литература прониква съчинението на Г. „Църковно сказание“ (Γερμάνου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως ἱστορία ἐκκλησιαστικὴ καὶ μυστικὴ θεωρία. — PG, 98, 1860, col. 383—453), което тълкува символичния смисъл на православната литургия и на редица свързани с нея църковни принадлежности. В заглавията на някои от преписите като автор се сочи *Василий Велики* — очевидно поради факта, че литургията, подложена на тълкуване, е дело на самия Василий Велики. На Г. принадлежи в същност една от редакциите на това тълкуване. Именно тя е преведена на старобълг. език от *Константин Преславски* най-вероятно в последното десетилетие на IX в. Лат. превод е направен от *Анастасий Библиотекар* (известен е по препис от IX в.). Според проучванията на Н. Ф. Красноселцев Константин Преславски превежда това съчинение едновременно с Учителното евангелие. Доказателства за това са еднаквият език и еднаквият начин на превеждане (с допълнения от друг източник — в случая тълкуването на литургията от Максим Изповедник). Вторият слав. превод е значително покъсен; направен е от руския монах Евтимий от Чудовия манастир в Кремъл през 1689. Старобълг. превод на „Църковно сказание“ е твърде широко разпространен в ръкописната традиция на православните страни. Известни са четири пълни преписа (в ръкописите: Синодален 262 от Държ. истор. музей в Москва, XII в.; Cod. slav. № 12 от Националната библиотека във Виена, XIV в.; Иван-Александров (Лаврентиев) сборник от 1348, Държ. публична библиотека „М. Е. Салтиков-Шчедрин“ в Ленинград, F. I. 376; Барсов 1498, Държ. истор. музей в Москва, XVI—XVII в.) и отделни фрагменти (частите за *антифоните* и за символичното значение на хляба и чашата, употребявани по време на проскомидията). Фрагментите са включени в ръкописи от бълг., сръбски, румънски и руски произход, създадени през периода XV—XVII в.

Лит.: Арсений архим. Летопись церковных событий (и гражданских, поясняющих церковные от Рождества Христова до 1879 г.). СПб., 1880, с. 275—276; Красноселъцев Н. Ф. Сведения о некоторых литургических рукописях Ватиканской библиотеки с замечаниями о составе и особенностях богослужебных чинопоследований, в них содержащихся, и с приложениями. Казань, 1885, с. 305—375; Брокгауз Ф. А., И. А. Ефрон. Энциклопедический словарь. 16. СПб., 1893, с. 529; Андреев Ив. Константинопольские патриархи от времени Халкидонского собора до Фотия. Хронология этих патриархов и очерки жизни и деятельности важнейших из них. Сергиев Посад, 1895, с. 196; Андреев И. Св. Герман, патриарх Константинопольский (715—730 г.). — БВ, 1897, май, с. 167—186, июнь, с. 305—326, сентябрь, с. 225—244; Соколов И., И. Андреев. Св. Герман, патриарх константинопольский (715—730 г.). Богословский вестник,

1897, май, с. 167—186. — ВВр, 4, 1897, с. 688—699 (рец.); История Византии в трех томах. 2. М., 1967, с. 49—64; К у е в К. Нови преписи от „Черковно сказание" на Константин Преславски. — В: Помощни исторически дисциплини. 1. С., 1979, с. 247—266; К у е в К. Иван Александровият сборник от 1348 г. С., 1981, с. 321— 365.

Лиляна Грашева

ГЕРМАНИ́ЗМИ в с т а р о б ъ л г а р с к и е з и к. В старобълг. паметници се наблюдават 3 слоя германски заемки. Най-старият слой са Г., които имат общослав. разпространение — германски думи, възприети от славяните още в тяхната прародина на север от Карпатите. Вторият слой са балканско-готските заемки в езика на южните славяни. Те са дошли от речта на готското население, което до третата четвърт на V в. обитава области от Балк. п-в, а след това се отправя към Италия (за дружеските връзки между готите и бъдещите южнослав. племена вж Прокопий, De bello Gothico, IV. 25). Сред готските заемки в южните слав. езици може би има и някои църковнохристиянски термини, които са наследство от готската арианска църква на Балканите. Третият слой са отделни старовисоконемски (старобаварски) названия за християнски и църковни понятия, възприети от моравските, панонските и хорутанските племена през IXв. след тяхното християнизиране. Част от тези заемки са проникнали и в старобълг. писменост по време на *Моравската мисия* на Кирил и Методий. Някои немски изследвачи от края на XIX в. (К. Уленбек, Х. Хирт) изказват мнение, че доста голям брой старобълг. думи са от германско потекло. Ст. *Младенов* убедително доказва, че голяма част от предполагаемите германски заемки в славянски (старобълг. език) са в същност сродни, индоевропейски думи в германското и слав. езиково семейство. Сигурни Г. в старобълг. език според Ст. Младенов са: **блюдо, боукы, вельбждъ, *влахъ, гобно, гобьснти, гобьсне, гонознти, гоздъ** (собствено име), **дунавъ, кладязь, *краль, кръстъ, кръстити, (нс)коуснти, къназь, пѣназь, скъазь, тынъ, *оусерагъ, хызъ, хждогъ, шлѣмъ, штоужды.** Вероятни германски заемки са и **аворъ, боукарь, брады, *брънꙗ, дъска, *нстьба, котьлъ, лнкъ** (χορός), **лнхва, львъ, льсть, лѣчити, моурнинъ, мыто, мытарь, мьчь, осьлъ, панница, плоугъ, плькъ, прѣгынн, скотъ, смокы, стькло, тржба, хлъмъ, хлѣбъ, цѣсарь, цата.** Възможно е някои от посочените погоре думи да са балканско-готски заемки. За отделни християнски термини, като **олтарь, попъ, постъ, црькъı,** също се предполага, че са Г. или думи, минали в езика на среднодунавското слав. население през старовисоконемски (старобаварски). Още Б. *Копитар* и Фр. *Миклошич* са на мнение, че **црькъı, постъ, попъ, хрьстъ, олтарь, крьстъ, мънних** са християнски Г. в речта на панонските славяни, което е и един от доводите на панонската хипотеза за произхода на старобълг. език. Някои от тези думи (напр. **олтарь** и **попъ**) са по-скоро негерманско (латинско-гръцко) християнско наследство в езика на бълг. славяни, откъдето са преминали в старобълг. паметници. За **црькъı** се предполага, че е стара балканско-готска заемка в южните слав. езици. Сигурни старовисоконемски (старобаварски) заемки в езика на моравските и панонските славяни са **възждъ** (Киевски листове, ЖМ) от wizzôd — 'причастие', **папежь** (Асем. ев., Киевски листове, ЖМ) от babes — 'папа', **оплатъ** (Киевски листове) от *oplāta — 'просфора' (лат. заемка през германски). Старогермански калки са **съпъ** (=boto) — 'апостол' (Фрайзингенски откъси), **законьникъ** (=êuuart) — 'свещеник', **възмазь, възмажьство** (= bismarunga, bismarida) — 'богохулство' (Фрайзингенски откъси), **вьсевладыка** (=alles ualtantio) от Св. Емерамовата молитва в Син. евх. Някои

стари слав. текстове (I и III Фрайзингенски откъс, Св. Емерамовата молитва в Син. евх.) са превод от старовисоконемски оригинали. Редица сложни думи с първа съставка **лнχо-** се срещат само във Фрайзингенските откъси и в старобълг. превод на Св. Емерамовата молитва и са безспорни калки от старовисоконемски: **лнχодѣѧннє** — missitât, **лнχосътвоꙗнтн** — missituon, **лнχоглаголатн** — missisprëhhan, **лнχомꙑслнтн** — missithenken, **лнχоꙗденнє** — ubarâzî, **лнχопнтнє** — ubartrunchî. Калки са и изразите **тебѣ бѫдѫ азъ нсповѣденъ** в Син. евх. (= dir uuirdu ih pigihtîg), **чьстн пнемъ** във Фрайзингенските откъси (= minne trinkan — наздравица в чест на християнски светец), **азъ же заглаголѭ** във Фрайзингенските откъси (= ih intsago mih — формула за отричане от дявола).

Лит.: Miklosich Fr. Die christliche Terminologie der slavischen Sprachen. — Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse, 24, 1876, p. 1—58; Ягич В. Письма Добровского и Копитара в повременном порядке. — СОРЯС, 39, 1885, 107+751 с.; Vondrak V. Althochdeutsche Beichtformeln im Altkirchenslavischen und in Freisinger Denkmälern. — ASPh, 16, 1894, p. 118—132. Vondrak V. Althochdeutsches in der slavischen Freisinger Denkmälern. — Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur, 22, 1897, p. 201—208; Станоевич Ст. Гипотеза о славянских заимствованных словах из германского. — РФВ, 48, 1902, с. 213—218; Loewe R. Altgermanische Elemente der Balkansprachen. — Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung, 39, 1906, p. 265—334; Младенов Ст. Изследване на старите германски елементи в славянските езици. — СбНУ, 25, 1909, с. 1—155; Stender-Petersen A. Slavisch-germanische Lehnwortkunde. — Götteborgs Vetenskaps- och Vitterhets — Samhälles Handlinger, 31, 1926, 4 573 p.; Vasmer M. Studien über die germanisch-slavischen Beziehungen. — ZSPh, 4, 1927, p. 359—361; Brückner A. Die germanischen Elemente im Gemeinslavischen. — ASPh, 42, 1929, p. 125—146; Knutsson K. Die germanischen Lehnwörter im Slavischen vom Typus buky. — Acta Universitatis Lundensis, N. F., 24, 1929, 9; VasmerM. Ältere germanische Lehnwörter im Slavischen. — ZSPh, 11, 1934, p. 50—51; Kiparsky V. Die gemeinslavischen Lehnwörter aus dem Germanischen. — Annales Academiae Scientiarum Fennicae, serie B, 32, 1934, 2; Grafenauer I. Karolinška kateheza ter izvor Brižinskih spomenikov in Čina nad ispovědajǫštiim sę. — Razprave Znanstvenega društva v Ljubljani. Filološko-lingvistični odsek, 13, 1936, 2; Gunarson G. Das slavische Wort für Kirche. — Uppsala Universitet Årsskrift, 7, 1937; Grafenauer I. Starobavarska (svetoemmeramska) molitev v starem slovenskem in v stcsl. jezyku. — Slovenski jezik, 1, 1938, p. 8—54; Vasmer M. Zu den alten germanischen Lehnwörtern im Slavischen. — ZSPh, 15, 1938, p. 119—120; Fabian E. Die altkirchenslavische Version des St. Emmeramer Beichtgebets. — Zeitschrift für deutsche Philologie, 64, 1939, p. 155—160; Issatschenko A. Die althochdeutschen Beichten und ihre altslavische Übersetzung. — ZSPh, 18, 1942, p. 283—309; Rudolf R. Die Bayermission und die deutschen Lehnwörter in der slovakischen Kirchenterminologie. — ZSPh, 18, 1942, p. 257—283; Issatschenko A. Nachträgliche Bemerkungen zur Frage der ältesten deutsch-slavischen literarischen Beziehungen. — ZSPh, 19, 1947, p. 303—311; Janko J. Zas jednou o českých výrazech mnich, biskup a papež. — In: Slovanské studie. Praha, 1948, p. 182—188; Baric H. Starogermanski tragovi u balkanskim jezicima. Sarajevo, 1954; Repp Fr. Zur Kritik der kirchenslavischen Übersetzung des St. Emmeramer Gebets im Euchologium Sinaiticum. — ZSPh, 22, 1954 p. 315—332; Repp Fr. Deutsch-slawische Kulturbeziehungen auf dem Raume Österreichs vor Kyrill und Method. — In: Vortrage auf der Berliner Slawistentagung. Berlin, 1956, p. 176—189; Reiffenstein J. Das Althochdeutsche und die irische Mission im oberdeutschen Raum. — Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft, 6, 1958, 91 p; Kiparsky V. Zur Datierung der gemeinslavischen Lehnwörter aus dem Germanischen Annali. Institutio universitario orientale. Sezione slava, 1, 1958, p. 17—24; Исаченко А. В. К вопросу об ирландской миссии у паннонских и моравских славян. — ВСЯ, 7, 1963, с. 43—72; Мартынов В. В. Славяно-германские лексические взаимодействия древнейшей поры. К проблеме прародины славян. Минск, 1963, 250 с.; Moór E. Zu den Spuren des gotischen Arianismus im bulgarischen altkirchenslavischen sǫbota — d. Samstag. — Dissertationes slavicae, Szeged, 1964, p. 3—4; Карлинский А. Е. Старославянская версия Сант-Эммерамской молитвы. — В: Типология и взаимодействие славянских и германских языков. Минск, 1969, с. 135—161; Wiehl J. Untersuchungen zum Wortschatz der Freisinger Denkmäler. Christliche Terminologie. — Slavistische Beiträge, 78, 1974, 165 p.

Иван Добрев

ГИЛФЕРДИНГ, Александър Фьодорович (Гильфердинг, А. Ф.) (2/14. VII. 1831—20. VI/2. VII. 1872) — руски историк, етнограф, фолклорист и лингвист. Роден във Варшава. Получава широко образование в дома на баща си по класическите, западноевроп. и слав. езици. Завършва Московския унив. (1852), където защищава дисертация на тема „Об отношении языков славянских к языкам родственным" и получава степента магистър по слав. филология (1853). През 1856—1859 е руски консул в Босна. По това време предприема научна обиколка, плод на която е трудът му „Поездка по Герцеговине, Босне и Старой Сербии" (1860). През 60-те г. служи в Министерството на външните работи и в Държавната канцелария в Санкт-Петербург. След Полското освободително въстание 1863—1864 участвува в Централния национален комитет по реформите в Кралство Полша. Председател на Санктпетербургското отделение на Слав. комитет (от 1867) и на етнографското отделение на Руското географско д-во. През 1868 предприема пътуване из Балк. п-в и стига до Рилския манастир. По това време събира и ръкописи. През 1871 и 1872 предприема експедиции за събиране на народни песни в Олонецка губерния. Умира в гр. Каргопол, Олонецка губ.

По идейните си позиции Г. стои близо до славянофилските кръгове на А. С. Хомяков, братята П. и И. Киреевски, Ю. Ф. Самарин, братята И. и К. Аксакови и др. Най-голям интерес представят работите му върху историята на южните славяни. Неговите „Письма об истории сербов и болгар", първоначално публикувани в периодичния печат (Московские ведомости, 1854—1855, и Русская беседа, 1859), а в преработен вид издадени в събраните му съчинения, т. I, 1868, под заглавие „История сербов и болгар", са ново явление в славистиката. При крайно бедните по това време истор. знания за южните славяни Г. прави значителен научен принос във връзка с тяхната средновековна история. Той рисува относително пълна картина на южнослав. Средновековие, като използува истор. източници, в повечето случаи издирени от самия него. Освен върху истор. събития Г. се спира и на особеностите на бита, народните представи за света и др. Топографията и истор. география са очертани въз основа на личните му наблюдения и на разговорите му с местни жители в изследваните области.

Г. е автор на редица статии по кирило-методиевски проблеми. В излязлата анонимно в Париж брошура „Les slaves occidentaux" (1858, преведена на руски език под заглавие „Развитие народности у западных славян". — Русская беседа, 1858, кн. 12) и в започнатия голям труд „История славян" (началото му под заглавие „Древнейший период истории славян" излиза във „Вестник Европы", 1868, кн. 7, с. 223—277; 9, с. 153—230) той развива славянофилския възглед за необходимостта от обединение на славяните върху основата на православието и „органическите начала" на всяко племе, обособявайки Полша като изначално католическа страна. По повод 1000-годишнината от създаването на слав. писменост Г. публикува обширна студия „О Кирилле и Мефодие и тысячелетней их годовщине" (М., 1862), напечатана и в „Кирилло-Мефодиевский сборник" (М., 1865). В нея развива схващанията си по редица съществени въпроси на кирилометодиевистиката. В съгласие с П. Й. *Шафарик,* основавайки се на сказанието „За буквите" на *Черноризец Храбър,* Г. приема, че слав. азбука е създадена в 855, за което е остро критикуван от А. Л. *Дювернуа.* Г. поддържа възгледа, че Кирил Философ просвещава славяните по р. Брегалница преди *Моравската мисия,* като дори счита, че в тази област е управлявал Методий (вж. *Брегалнишка мисия*). Некритично отдава доверие на легендата, че Методий е покръстил българите в 861. Несъстоятелно е и твърдението, че по време на *Хазарската мисия* Кирил и Методий са знаели тюркски език, който са изу-

Александър Гилфердинг

чили в Б-я. Г. допуска просветителска дейност на братята и между руски славяни — поляни, северяни, вятичи и др. племена, които се намирали в Хазарското ханство, и дори смята, че преният на Кирил с мохамедани и юдеи били преведени от Методий, за да бъдат оставени на тези славяни. Известното свидетелство на ЖК за „рушки" букви и евангелие на „рушки" език означава според него приспособяване на съставената от Кирил азбука за нуждите на руските славяни в *Хазария*.

Г. разглежда и въпроса за слав. *азбуки*. Противоположно на Шафарик той счита, че проповядвайки между бълг. славяни по р. Брегалница, които са използували грц. азбука, Кирил създава именно кирилицата като близка до нея. В подкрепа на това схващане Г. се опира и на Черноризец Храбър. Общата му оценка за делото на Кирил и Методий е, че в миналото те са единствените „деятели всеславянски". Делото им трябва да бъде опора на слав. братство и единство. Тези възгледи Г. излага и в публикуваната от него „Греческая служба святым первоучителям славянским и житие святого Наума Болгарского" (Русская беседа, 1859, 2, с. 127—147).

Г. отделя внимание на важни въпроси от делото на Кирил и Методий, но славянофилската му ориентация, състоянието на кирилометодиевистиката по онова време, както и недостатъчната му критичност към известното дотогава за дейността на слав. първоучители намаляват значението на неговите становища. Несъмнена негова заслуга е публикуването на паметници във връзка с делото на Кирил и Методий. Един от тях е Краткото житие на Кирил (вж. *Успение Кирилово*), намерено от него в Призрен в сборник от XVI в. и обнародвано в „Известия Императорской академии наук, Отделение русского языка и словесности", 6, 1858, с. 383—386. Г. е един от най-ревностните колекционери на стари слав. ръкописи. Сред събраните от него ръкописи, които сега се съхраняват в Держ. публична библиотека „М.Е. Салтиков - Шчедрин" в Ленинград и в Държавния истор. музей в Москва, са редица много ценни паметници на старобълг. писменост (т.нар. *Македонски кирилски лист*, XI в., Струмишки октоих, XI в., Карпинско евангелие, XIII—XIV в., и др.) и ръкописи от сръбска редакция, съдържащи преписи от класически произведения на старобълг. литература (Учителното евангелие на *Константин Преславски* в препис от 1286, *Проглас към евангелието* в препис от XIV в., сказанието на Черноризец Храбър в препис от XV—XVI в., Похвално слово за Възкресение Лазарово от *Климент Охридски* в препис от XIV в. и др.).

Съч.: Письма об истории сербов и болгар. М., 1855, 242 с.; Письмо к редактору „Известий". — ИИАН, 6, 1857, с. 381—386; Предисловие св. Кирилла, просветителя славянского, к переводу евангелия. — Русская беседа, 1858, 3, с. 108—116; Греческая служба святым первоучителям славянским и житие святого Наума Болгарского. — Русская беседа, 1859, 2, с. 127—147; О Кирилле и Мефодии и тысячелетней их годовщине. — В: Кирилло-Мефодиевский сборник. М., 1865, с. 145—208; Собрание сочинений. 1. СПб., 1868, 442 с.; 2. СПб., 1868, 500 с.; 3. СПб., 1873, 547 с.; 4. СПб., 1874, 485 с.

Лит.: Срезневский И. И. — ИОРЯС, 4, 1855; А. П [ы п и н]. Александр Феодорович Гильфердинг. — Вестник Европы, 4,

1872, 8, с. 902—907; Лобода А. М. Памяти Гильфердинга. — Этнографическое обозрение, 1897, 4, с. 89—98; Ягич В. История славянской филологии. СПб., 1910, с.769—774; Лавров П. А. Александр Феодорович Гильфердинг. — Русский биографический словарь. 5. СПб., 1916, с. 195—204; Лаптева Л. П. К истории русско-славянских отношений 50—70-х годов XIX в. [А. Ф. Гильфердинг и его письма М. Ф. Раевскому].— ВМУ, серия 9, 1976, 2, с. 34—45; Лаптева Л. П. Гильфердинг А. Ф. — В: Славяноведение в дореволюционной России. Биобиблиографический словарь. М., 1979, с. 121—125; Куев К. Съдбата на старобългарските ръкописи през вековете. С., 1979, с. 70—80.

Велчо Велчев

ГИ́НЦЕЛ, Йозеф Аугустин (Ginzel, J.A) (1. V. 1804—1. VI. 1876) — австрийски църк. историк. Роден в Райхенберг (дн. гр. Либерец, Чехословакия). Прекарва почти изцяло живота си сред чехите. През 1828 е ръкоположен за свещеник, в 1837 защищава докторска дисертация във Виена и е назначен за проф. по богословие в епископската семинария в гр. Лайтмериц (дн. гр. Литомержице, Чехословакия). По-късно е назначен за каноник при катедралата, синодален екзаминатор и епископски нотариус, поради което напуска преподавателската дейност. Посвещава се на научноизследователска работа като църк. историк и богослов. Отначало принадлежи към ултрамонтанистките кръгове, защищаващи папските привилегии в отделните държави; постепенно се отдалечава от догматичните нововъведения на Първия ватикански събор (1870). Разкъсван между патриотичните си тежнения (член е на австрийския Държавен съвет като представител на Либералната партия) и клерикалната противодържавна линия на своя епископ, Г. постепенно се оттегля от църковнополитическия живот и изпада в изолация. Стреми се да поддържа връзки с австро-слав. кръгове, с представителите на католическия панславизъм и с Й. Ю. Щросмайер. Умира в Лайтмериц.

Г. е автор на богословски трудове, на книги с противопротестантска тематика, на „История на църквата“ (2 т., 1846). През 1857 излиза първото издание на неговата „История на славянските апостоли Кирил и Методий“, която, разширена и допълнена с преведените на лат. език извори върху кирило-методиевската проблематика, излиза през 1861 във Виена под заглавие „Geschichte der Slawenapostel Cyrill und Method und der slawischen Liturgie“. Тази единствена книга на Г. върху кирило-методиевските въпроси съвсем не е изолирано явление в тогавашната славистика. През 1823 Й. *Добровски* е издал вече в Прага своята книга „Cyrill und Method der Slavenapostel. Ein historisch-kritischen Versuch“. По-късно започва и преписката между Добровски и Й. *Копитар*, дискутират и други учени от двете славистични средища (Прага и Виена). В полемиката централно място заемат редица нерешени кирило-методиевски въпроси, често издигани като вероизповедно, народностно. или политическо знаме. За брошурата на Фр. Рихтер „Cyrill und Method der Slawenapostel und Mährens Schutzheilige“ (Olmütz, 1825) един тогавашен рецензент (Хормайер) се отзовава, че била „върло противочешка, свръхпопска и крайно раболепна“ (В. Ягич. История славянской филологии. СПб., 1910, с. 130). Макар че е австриец и католически богослов, Г. не получава от рецензентите си такива определения. Неговата книга носи всички белези на австрийската славистика от онова време — западноклерикална окраска, антивиз. насоченост, както и добросъвестно отношение към истор. документи. Според него отслужваната от Методий на слав. език литургия е римокатолическата меса. Г. разглежда обстойно съдбата на тази литургия сред илирийските славяни, в Чехия (*Сазавския манастир* и *Емаузкия манастир*), в Далмация, Славония и Истрия, както и съвременния му „упадък на църковния славизъм“. За залеза на глаголизма в тези области той обвинява най-вече тамошното католическо духовенство, подчинило се безкритично на Рим и забравило слав. си минало. Втората

част на книгата съдържа всички известни тогава документи за Кирил и Методий (на лат. език), с което за дълги години остава ценен справочник за западните учени. Книгата на Г. изиграва известна роля за убеждаването на папа Лъв XIII (1878—1903) от страна на Й. Ю. Щросмайер да издаде енцикликата „*Grande munus*“

Съч.: Evangelium und Kirche, eine katholische Protestation wider den Protestantismus Wien, 1843; Die Geschichte der Kirche. 1—2. Wien, 1846—1847; Katholische Wahrheit und protestantische Irrtum. Wien, 1846; Abhandlung über die Bekehrung der Slaven zum Christenthume. — In: Kirchenlexicon. 10. Freiburg, 1853, p. 222; Geschichte der Slawenapostel Cyrill und Method und der slawischen Liturgie. Leitmeritz, 1857 (2 изд. Wien, 1861); Zum Frieden zwischen Kirche und Staat in Österreich. Leipzig, 1868; Reform der römischen Kirche in Haupt und Gliedern, Aufgabe des bevorstehenden römischen Concils. Wien, 1869; Historicko-kritické příspěvky k dejinám sv. apostolů slovanských Cyrilla a Methoděje. — Časopis katolického duchovenstva, 12, 1871, p. 53, 137—151; Licht über einen dunklen Punkte der Geschichte des Mährenapostels Methodius.— Zeitschrift für katholische Theologie, 5, 1881, p. 183—184.

Лит.: Срезневский И. И. — ИИАН, 7, 1858, с. 101—102; Schulte B. — In: Allgemeine deutsche Biographie. 9. Leipzig, 1879, p. 179—180; Jahresberichte der Böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften. Prag, 1877, p. LII.

Борислав Иванчев

ГЛАГÒЛИЦА — една от старобълг. *азбуки*. С нея са написани повечето от най-древните и най-авторитетните старобълг. езикови паметници. Като обикновено писмо се използува в бълг. земи, а частично и в други слав. области докъм XII в., след което е изместена напълно от *кирилицата* (респ. от латиницата). Много до късно се е запазила само т.нар. хърватска (ъгласта) Г. — вариант на старобълг. Г. със значителни изменения в стила на буквените начертания (а също и с вмъкване на някои по-прости по фактура знакове, напр. за *м*, за еровете), появили се може би под влияние на широко разпространилия се през XI—XII в. в Южна Италия и Далмация монтекасинско-беневентски лат. шрифт. Самото название Г., образувано от редуплицирания общослав. корен *gol- (срв. старобълг. **глаголъ**, **глаголати** и др., без удвоение — **гласъ**, **гласити**, **глашати** и др.), е по-късно и навярно също е свързано със запазената глаголическа традиция в Хърватско. В старите документи се говори само за слав. писмо, но има известни основания да се предполага, че първоначално Г. се е наричала кирилица (в чест на Константин-Кирил).

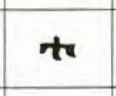
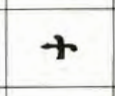
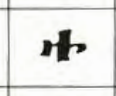
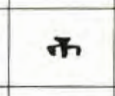
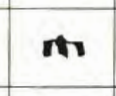
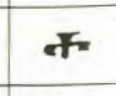
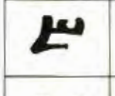
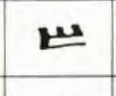
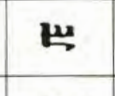
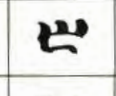
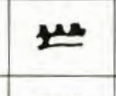
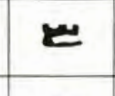
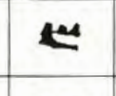
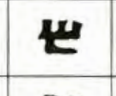
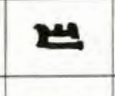
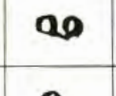
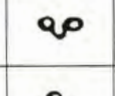
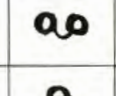
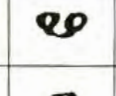
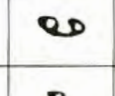
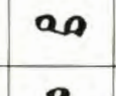
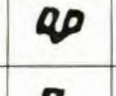
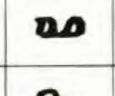
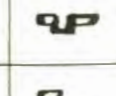
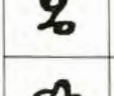
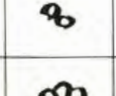
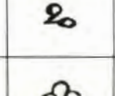
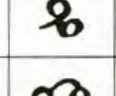
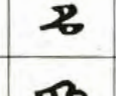
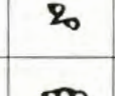
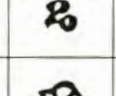
Г. е съвкупност от еднородни графични единици, които съществуват едновременно и на едно и също място — в глаголическите текстове; те образуват множество с краен брой членове, между които има определени вътрешни взаимозависимости. Всяка от тези единици има съответствие в поне една друга езикова система, т.е. тя е знак; глаголическият знак притежава своя структура— съставен е от няколко по-малки графични елемента, съчетани по определен начин, а между тях съществуват отношения, които могат да се градират в йерархия, следователно Г. е една семиотична и по-конкретно лингвистична система. Тя може да бъде самостоятелен обект както на синхронични (дескриптивни), така и на диахронични изследвания.

Графична структура на глаголическите буквени начертания.

Глаголическата буквена фигура е съставена от няколко къси ч е р т и ц и, всяка от които изисква ако не винаги вдигане, то непременно отделно движение на пишещия инструмент, предшествувано и последвано от краткотрайно прекъсване на графичното движение. Чертицата е основният конструктивен елемент на глаголическата графика — тя изгражда изцяло буквения чертеж и изчерпва без остатък неговата структура. Глаголическата чертица притежава някои строго индивидуални особености, които не се срещат в почти никоя друга писменост.

1. Най-важната отличителна особеност на този графичен елемент е него-

СРАВНИТЕЛНА ТАБЛИЦА НА ГЛАГОЛИЧЕСКИТЕ БУКВИ

КИЕВСКИ ЛИСТОВЕ	МАРИИНСКО ЕВАНГЕЛИЕ	ЗОГРАФСКО ЕВАНГЕЛИЕ	АСЕМАНЕВО ЕВАНГЕЛИЕ	КЛОЦОВ СБОРНИК	СИНАЙСКИ ПСАЛТИР	СИНАЙСКИ МОЛИТВЕНИК	ЗОГРАФСКО ЕВАНГЕЛИЕ$_2$	РИЛСКИ ЛИСТОВЕ	ОХРИДСКО ЕВАНГЕЛИЕ	ПРАЖКИ ЛИСТОВЕ
										
										
										
										

КИЕВСКИ ЛИСТОВЕ	МАРИИНСКО ЕВАНГЕЛИЕ	ЗОГРАФСКО ЕВАНГЕЛИЕ	АСЕМАНЕВО ЕВАНГЕЛИЕ	КЛОЦОВ СБОРНИК	СИНАЙСКИ ПСАЛТИР	СИНАЙСКИ МОЛИТВЕНИК	ЗОГРАФСКО ЕВАНГЕЛИЕ$_2$	РИЛСКИ ЛИСТОВЕ	ОХРИДСКО ЕВАНГЕЛИЕ	ПРАЖКИ ЛИСТОВЕ
										
										
										
										

вата д ъ л ж и н а. По принцип в Г. чертицата не може да съединява точки, които се намират върху две противоположни страни на буквеното поле. Когато е вертикална, чертицата започва или от горната редова линия и свършва в областта на средната, или излиза от средната линия и стига до долната (ⰻ или ⰻ , но не ⰻ); когато чертицата е хоризонтална и започва от лявата страна на буквеното поле, тя отива до средата му и тук спира, а до дясната страна може да стигне само ако започва около средата на полето (ⰻ или ⰻ , но не ⰻ). Нито една чертица не преминава през цялата широчина, респ. през центъра на буквеното поле (единственото изключение, и то не във всички паметници, е второстепенната долна хоризонтална линийка от фигурата за *б*: сх. ⰻ).

Малката дължина на чертицата определя някои от най-важните графични особености на глаголическите знакове: а) по-големия брой на чертиците в състава на отделната буква; б) относителната сложност на рисунката вътре в буквеното поле; в) хоризонталната двусъставност (двуетажност) на почти всички глаголически знакове; г) появата на трета линия в глаголическия ред — средната редова ос; д) размера на петлицата, която никога не докосва едновременно горната и долната редова линия; е) липсата на пресичащи се черти вътре в буквеното поле.

Твърдението, че Г. е по-лесна за писане, отколкото кирилицата, защото повечето от нейните букви се изписвали с едно докосване на перото до пергамента без вдигане (както при виз. минускул), не изхожда от същинската кинематика на глаголическите чертежи, а от техния вид в много по-късния глаголически печатен шрифт и е погрешно.

2. Глаголическата чертица е ограничена не само по големина, но и по посоката на изписването си. Тя не може да бъде начертана отдолу нагоре, нито отдясно наляво, а се нанася или отгоре надолу, или отляво надясно (↓ или →, но не ↑ или ←). Поради това основните разновидности на глаголическата чертица са две: вертикална, т.е. такава, която започва отгоре (ⰻ или ⰻ), и хоризонтална, т.е. такава, чието начало е вляво (ⰻ , ⰻ или ⰻ , респ. ⰻ , ⰻ и ⰻ). При първия вид са възможни известни отклонения — чертицата може да сключва с редовите оси и ъгъл, малко по-малък или по-голям от правия (↙, ↘); хоризонталната чертица по начало е паралелна с редовите оси.

Като следствия от посочените кинематични ограничения при начертаването на основния структурен елемент в Г. могат да се разглеждат такива нейни особености като: а) общата изправеност на глаголическите букви; б) голямата близост на преобладаващия брой ъгли, които се срещат тук, до 90°; в) липсата на лигатурен щрих, който да съединява две съседни букви (този щрих обикновено има посока отдолу нагоре: ↗), което определя наличието на интервал (мезограма) между всеки два знака, с изключение на лигатурните написания (вж. *Палеография на старобългарските паметници*). От това следват графичната самостоятелност на всеки отделен знак и общият унциален характер на шрифта; г) честата поява на удебелявания в горния край на вертикалните чертици, които могат да се превърнат в самостоятелни къси щрихчета (серифи).

3. По своя геометричен вид глаголическите чертици също биват 2 вида. Едни от тях са прави линии, други — дъги с много голям радиус (|, — и (,)). Във втория случай линията, която може да се прокара между краищата на дъгата (нейната хорда), по начало е или вертикална (ⰻ , ⰻ), или хоризонтална (ⰻ , ⰻ); от това правило има и изключения, главно при по-големите дъги, но и тогава отклоненията са незначителни. И тук по-голямо разнообразие има при вертикалните чертици — именно те по-често са дъговидни, освен това тяхната извитост може да бъде доста по-чувствител-

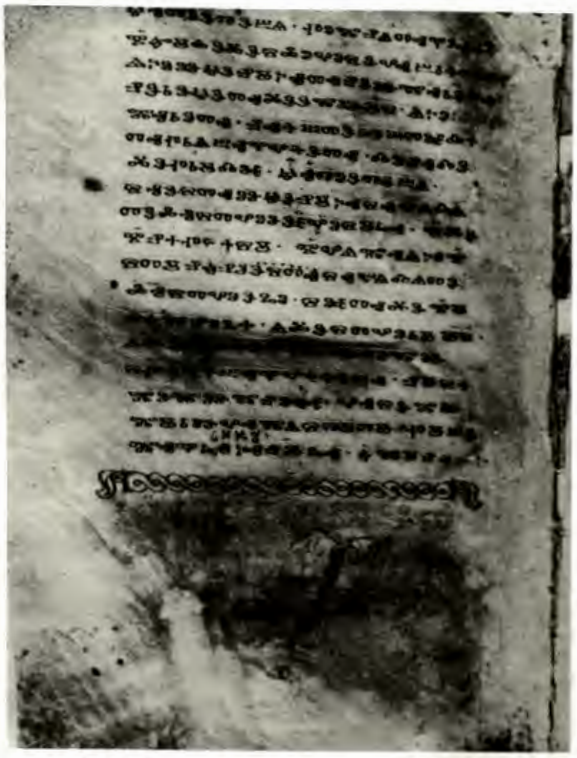
на; хоризонталните чертици обикновено са прави, но и когато биват дъги, изпъкналостта (или вдлъбнатостта) им е по-малка. Тази разлика особено добре личи при оформянето на петлиците в някои ръкописи, напр. в Мар. ев. Изобщо хоризонталността на един буквен елемент предполага в по-голяма степен неговата близост до права линия; навярно това е свързано с посоката на глаголическия ред и с наличието на хоризонтална разчертаност върху материала за писане. Не винаги глаголическите дъги са напълно правилни — възможно е извитостта им да бъде неравномерна, т.е. по време на изписването им да се промени центърът. В такъв случай дъгата получава повече или помалко забележима чупка около средата си.

4. В зависимост от това, дали краищата на глаголическата чертица са свободни или от тях започват (респ. до тях свършват) други чертици, се различават три вида свързаност на този графичен елемент:

а) напълно самостоятелна, т.е. двойно свободна чертица. Тя е изключително рядко явление в буквеното писмо; при Г. се среща само в състава на знака за *к*, където образува долната част на начертанието.

б) полусвободна чертица — има само един свързан край; може да участвува в конструкцията на около половината глаголически букви.

в) двойно свързана чертица — най-честият и най-важният конструктивен елемент в глаголическата азбука. Явява се във всички буквени знакове (без изключение), при това много рядко по веднъж. Тази чертица изгражда типичните за Г. затворени пространства в конфигурацията на повечето букви — на първо място петлицата, и ги съединява вътре в буквеното поле; тя придава на глаголическите знакове характера на геометрични чертежи, на затворени в себе си, изолирани от околните и самостоятелни цялости.

Зографско евангелие, X—XI в.

5. Тъй като са къси, свързаните чертици се докосват в краищата си. Съединяването им може да бъде три вида:

а) втората чертица от съединената двойка започва там, където завършва първата. При това по-напред може да бъде нанесена било вертикалната (сх. ↓→), било хоризонталната чертица (сх. →↓); тук се отнасят и еднаквопосочните свързвания (сх. ↙ и →→);

б) втората чертица започва от същия пункт, от който е започнала и първата (сх. ↓→);

в) двете чертици свършват в една и съща точка (сх. →↓).

В съединените двойки хоризонталната чертица е ту горе, ту долу; тъй като тя се нанася върху една от редовите оси, мястото на всеки вид свързване е ясно определено — съчетанията →↓ и ↓→ могат да се намират или върху горната, или в областта на средната ос, а съчетанията ↓→ и →↓ ще ле-

жат или върху средната, или върху долната ос на реда.

Тези чертици, които не са нито вертикални, нито хоризонтални и сключват с редовите оси приблизително еднакъв ъгъл, макар че са наклонени в различна посока, не могат да имат свързване от първия тип — точката, в която те се съединяват, е начало или край едновременно и на двете (сх. ↙↘ или ↘↙, но не ↗↘ или ↘↗). Има два вида симетрична наклонена двойка — с горна и с долна обща точка (сх. ∧ и ∨). Двата варианта (особено първият) показват значителна вариабилност.

6. Двете съединени чертици образуват определен ъгъл. По правило при вертикално-хоризонталните чертици той е близък до 90° (ако чертиците са прави линии) или става по-голям (ако са дъгици); много рядко може да бъде по-малък. Това е възможно само при чертиците, които не са нито вертикални, нито хоризонтални, но и тогава не е задължително. В класическите старобълг. глаголически паметници ъгълът между двете чертици почти никога не е по-малък от 45°.

7. Значението на различните чертици като конструктивен елемент на глаголическите букви не е еднакво. Едни от тях изграждат основните части на буквените фигури, други служат за свързващи линийки между тях. Функцията на тези два вида чертици е преди всичко знаконаграждаща и същевременно диференцираща — благодарение на тях се отличава едно начертание от друго. Много рядко две буквени фигури биват толкова еднакви, че да се разграничават само по някакъв допълнителен, вторичен диференциален елемент, както е напр. при разновидностите на десетиричното *и* или при еровете. При това разликата между два знака никога не се заключава в наличието (или липсата), респ. в мястото само на една чертица.

В Г. има и такива чертици, чийто смисъл е по-скоро декоративен, орнаментален, отколкото диференциален — при тях надделява естетическото значение, те или уравновесяват фигурата, или я завършват и дооформят като цялостен графичен обект.

Двойно свързаната чертица изгражда и толкова характерните за глаголическата азбука затворени фигурки, от които най-съществена роля имат п е т л и ц и т е. Те участвуват във фактурата на 5/6 от глаголическите начертания.

Глаголическата петлица е затворена геометрична фигура, образувана от три, четири или пет (в някои случаи и шест) двойно свързани и последователно наредени чертици, които сключват две по две някакъв ъгъл, близък до 90° (или малко по-голям), и никоя от които не е същевременно част от друга затворена фигура; тя е относително симетрична и по принцип може да се впише в очертанията на кръг или елипса; сборът от вътрешните ѝ ъгли не е по-малък от 360°. Поне една от стените на петлицата е външна, т.е. докосва някоя от границите на правоъгълното буквено поле; в повечето случаи петлицата има две външни стени (или точки) — едната лежи върху хоризонталната, а другата — върху вертикалната граница на полето (сх. ◱, ◳, ◲ или ◰), а при чертежа за *о* тези пунктове могат да бъдат и три (сх. ⊜).

Петлицата има някои специфични особености:

1. Тя не е абсолютно еднаква навсякъде, не е някаква неизменна буквена съставка, една и съща във всички знакови конструкции и във всички ръкописи. Петлицата показва определена вариабилност по отношение на своята големина и форма, по разположението си в буквеното поле, а също и по начините на свързването си с останалите компоненти на знаковата фигура, в която участвува. В знаковия състав на едни букви петлицата се явява еднократно, а при други е налице двойка петлици. Тази разновидност е потипична не само защото има леко числено надмощие, а и защото тук петлицата е по-добре очертана и по-еднообразна, при това в този случай тя има

и по-голяма знакоразличителна функция.

2. Глаголическите петлици са изградени от чертици с предварително определена дължина и затова не могат да заемат цялото редово пространство, т.е. да докосват едновременно и горната, и долната ос; те се разполагат или в горната, или в долната ивица (писта) на реда (сх. ⊏ или ⊐). Тяхната големина не е абсолютно еднаква и зависи от броя и разположението на графичните елементи, които се намират в съседната писта на същото буквено поле — под петлицата (когато тя е горна) или над нея (когато е долна). Ясно се разграничават три размера на глаголическата петлица: голяма (напр. при начертанието за *т*, понякога при един от вариантите на фигурата за *в*, за *п*, за *н*, рядко и за *ц*), средна (нормалният и най-честият вид) и малка (обикновено в съчетание с графичната фигура корпус).

3. Без да бъде напълно правилна фигура, петлицата е относително симетрична; широчината ѝ обикновено е малко по-голяма от височината или пък двете измерения са еднакви. Геометричният вид на глаголическата петлица варира между два полюса; тя може да бъде почти правилна окръжност, а може да се превърне и в правоъгълен четириъгълник, дори в квадрат. Тези крайни разновидности са в същност изключения; едва ли може да има съмнение, че всяка от тях е резултат от допълнителен, по-късен развой на тенденцията към окръгляне — все по-голямо огъване на съставящите петлицата дъги, или на стремежа към ъгловатост — все по-рязко изправяне на изграждащите петлицата чертици. И двете геометрични разновидности са най-добре изявени само в по един глаголически текст: първата — в Асем. ев., втората — в Охридските листове. Интересен среден тип показват петлиците на Мар. ев. — тук хоризонталните чертици са, общо взето, прави или поне много близки до правата линия, а вертикалните представляват обърнати с

Асеманиево евангелие. X—XI в.

вдлъбнатата си страна една към друга дъги (сх. ⊂′). Петлицата в същност никога не е напълно правилна окръжност, дори в Асем. ев. — паметника, който се отделя сред другите старинни глаголически ръкописи с най-значителна овалност на буквените си начертания, т.е. с най-засилена извитост на дъгите, съставящи петлицата. В старобълг. глаголически ръкописи появата на петлица, оформена като истински правоъгълен четириъгълник, е значително по-вероятна от появата на петлица във формата на правилна окръжност. Наистина ъгловатостта е най-силна при глаголическия стил, представен в Охридските листове, но това е така, защото остротата на буквените фигури в тях е по-постоянна, по-цялостна — тя обхваща по-голям брой знакове и довежда в някои случаи до специфични за този ръкопис деформации. Но ъгловати конфигурации се явяват и другаде. Особено резки могат да бъдат те в синайските паметници, а малко

Клоцов сборник, XI в.

по-късно — и в интерполираните листове на Зогр. ев. Интересен е начинът, по който неизвестният съставител на Парижкия *абецедар* е предал глаголическите букви — петлиците им са правоъгълничета, понякога дори квадрати.

4. Петлицата винаги е свързана с някоя друга буквена част. Тази връзка се осъществява по два начина: чрез лигатурно щрихче и чрез непосредствено присъединяване. В нормалния случай, т.е. когато петлицата има лигатурен щрих, мястото на свързването зависи от положението на петлицата в горната или в долната редова писта и от вида на съединителната линийка, т.е. от това, дали тя е вертикална или хоризонтална. По начало стремежът е съединителната линийка да докосва петлицата в някоя от нейните крайни точки — най-високата лява (сх. ⰴ и ⰱ) или дясна (сх. ⰳ и ⰴ), съответно (но много по-рядко) най-ниската лява (сх. ⰱ и ⰲ) или дясна (сх. ⰰ и ⰳ). При начертанията с хоризонтална лигатурна линийка може да се открие ясно осъзнаван принцип за високо съчленяване на петлиците. Ако петлицата е в горната писта на буквеното поле, а лигатурното щрихче е хоризонтално, скачването може да бъде върху горната ос (сх. ⰲ и ⰲ), но не в областта на средната (не ⰲ или ⰲ). Когато петлицата се намира в долната писта и лигатурната чертица е хоризонтална, те се докосват обикновено в областта на средната ос, т.е. същите отношения са пренесени един етаж по-долу (сх. ⰲ и ⰲ), само при един вариант на *в* лигатурната чертица, заместваща две първоначални щрихчета, е долу. Композиционният принцип за високо съчленяване е разпространен и върху по-дребните странични петлици — при чертежите за *з, ф, ъ* (единствените изключения са дясната петлица на знака за *ф* в Зогр. ев. и особените маюскулни начертания на *з* в Син. евх.). Вертикалните и наклонените съединителни линийки изобщо се пишат поблизо до центъра на буквеното поле, което се вижда най-добре при двойките петлици (напр. ⰸⰸ, но не ⰸⰹ; ⰹⰹ, но не ⰸⰹ или ⰸⰹ, и др.), но е налице и при единичните (напр. ⰹ, но не ⰸ) .

Принципът за високо свързване на петлицата с хоризонталния щрих е проведен във всички глаголически паметници освен в Зогр. ев. Характерна черта за почерка на този текст е, че в него петлицата се съединява с лигатурната чертица в най-вътрешния си пункт, ляв или десен, който лежи тук по-ниско от най-горната точка на петлицата (сх. ⰴ и ⰴ). Това се дължи на по-особената форма, която имат петлиците в Зогр. ев. — тяхната горна стена е по-извита, отколкото в другите глаголически ръкописи.

Непосредственото долепване на петлицата се използува по-рядко; среща се само при такива графични състави,

в които участвува затворен или отворен корпус, особено когато петлицата е под или над него. Може да се предполага, че първоначално в тези случаи петлицата е била разположена на определена дистанция от корпуса и се е свързвала с него чрез лигатурно щрихче; по-късно се е появила типичната за бълг. Г. тенденция да се намали относителната височина на буквите, така че отношението между височината и широчината на буквеното поле се е изменило, знаковите фигури са станали по-ниски и посплескани, а онези буквени съставки, които са удължавали начертанието вертикално, в зависимост от значението си са били частично или изцяло редуцирани. Това е засегнало преди всичко лигатурното щрихче — то е можело напълно да изчезне, особено когато е било в долната редова писта, и петлицата се е присъединявала направо към останалата част от буквения чертеж и е можела да се превърне в несъщинска — да бъде без една хоризонтална стена, каквато е напр. редовно при ѹ.

Описаният развой се отнася само до горната или долната петлица, но не засяга тази, която е разположена встрани от корпуса. Дясната петлица при знаковете за *з* и *ф* редовно е на известно разстояние от корпуса. Лявата петлица в начертанието за назалния индекс отначало е била, както изглежда, долепена до корпуса; като следствие от споменатата тенденция към хоризонтално разширяване на буквените фигури трябва да се третира написанието с лигатурно щрихче, което се явява в три от четирите главни почерци на Син. пс. (A, C и D).

Петлицата може да се разглежда като най-характерния знаков компонент от глаголическата графика — в инвентара на никоя друга писменост тя не се среща с такава честота, нито пък играе толкова голяма роля при изграждането на буквените конструкции като тяхна основна съставка.

Сред глаголическите буквени компоненти се явяват и други затворени фигури, макар че никоя от тях няма нито конструктивното, нито стилистическото значение на петлицата. Определена роля в глаголическото знакоизграждане играе онази графична структура, която можем да наречем к о р п у с. С термина корпус (в тесен смисъл на думата) се означава затворено начертание, образувано от четири, пет или шест двойно свързани и последователно наредени чертици, вътре в което се намира още една двойно свързана линийка (принципна сх.). Честотата на корпуса е много по-малка, отколкото честотата на петлицата; поради това, а донякъде и поради по-усложнения чертеж разнообразието му е значително по-голямо. Значение за това има и повишената знакоразличителна стойност на корпуса, защото винаги, когато участвува в някой буквен състав, той образува основната част от начертанието — функция, с която единичната петлица може да бъде натоварена само по изключение.

Според начина, по който е поставен, корпусът се явява в две основни разновидности: може да бъде хоризонтален или вертикален. Тъй като за бълг. Г. от X—XI в. е характерна тенденцията буквените рисунки да се разгръщат на широчина, по-еднообразен и стабилен като фигура, а и по-често срещащ се е хоризонталният корпус (напр. в състава на начертанието за *ч*, при първата част от знака, предаван в кирилска транслитерация като йотувана голяма носовка, като долна част от фигурите за ѣ и за ѕ). Изправеното начертание се отличава със значително разнообразие (срв. конструкциите за *з* и за *ф*). Твърде рано в Г. се е появил и вторичен вертикален корпус, получен от фигурата за *о* (като втора част в диграмата за *у*, по-късно и при еровите букви).

Корпусът е главна съставка на всички буквени конструкции, в които участвува; никога обаче той не е единствена тяхна част. В пет от шестте начертания с корпус се явява и петлица; при знака за *ф* те са дори две, а при конструкцията, предаваща третата носов-

ка, цялата част, образувана от корпус и петлица, се следва от индекса за назалност.

С петлицата и корпуса броят на геометричните фигури, участвуващи в изграждането на глаголическите начертания, почти се изчерпва; при това никакъв друг буквен компонент няма нито честотата, нито значението им. И все пак в състава на отделни буквени конструкции се явяват още няколко фигурки: тяхната знакоизграждаща и графико-стилистична функция е много по-малка, защото са свързани само с една-две знакови структури. По своя графичен вид тези редки знакови съставки биват о т в о р е н и и з а т в о р е н и. Затворените фигури обикновено се доближават твърде много до петлиците, но нарушават някои изисквания, формулирани в дадената по-горе дефиниция за петлицата. Такива са триъгълничето от инициалния вариант на десетиричното *и*, лявата част от знака за *ю*, горната и долната половина от знаковете за двайсетирично *и* и за *с*, горната част от конструкцията за ятовия вокал. Наличието на отворени геометрични начертания е един от трудно обяснимите факти на глаголическата графика, където едностранно свързаните (полусвободните) чертици играят съвсем незначителна роля. Става дума преди всичко за *ш*-образната структура в състава на знаковете за *ш, б* и за т.нар. „лигатурно *щ*“ (все в горната писта!). Освен това няколко букви имат две поставени под ъгъл чертици: *ж* (антените), *ц*, означенията за веларите *г, х*, понякога и *герв*. В повечето случаи чертиците, образуващи такова ъгълче, са второстепенни по значение.

Като цялост глаголическата буквена рисунка се оформя в пространството между двете крайни (външни) оси и по принцип не съдържа части, които да излизат навън. Това не означава, че отделните начертания винаги са напълно еднакви по височина, т.е. че крайните редови оси непременно са абсолютно прави линии.

С горна редова ос и долна редова ос се означават мислените линии, които съединяват най-високите, респ. най-ниските точки на буквите в един ред. Реално те съществуват като пунктирни линии, изградени от нееднакви по дължина частички. Понеже отвесните чертици не докосват едновременно двете крайни редови линии, а свършват или започват някъде по средата между тях, вътрешните им краища създават още една редова ос — средната. По нея могат да минават и хоризонталните линийки, които участвуват в състава на различни буквени конфигурации, срв. напр. начертанията за *а, б, ѣ*, фигурите за *ж, л* и др. Средната редова линия определя едно от най-важните отличителни свойства на глаголическата графика — вертикалната двуделност на почти всички знакови рисунки. Наистина няколко чертежа се разпадат не на две, а на три разположени една над друга части — преди всичко начертанията за *м* и за *о*, но в тези случаи е по-добре да се говори не за три писти (т.е. за четири редови оси), а за триетажност на графичната структура, още повече, като се има пред вид тенденцията към по-чувствително вертикално сплескване на буквените фигури, която е довела до превръщането на повечето триетажни начертания в двуетажни.

В малко от познатите ни писмености могат да се открият вертикално двуделни буквени знакове, а и там, където ги има, те обикновено образуват само незначителна част от общия знаков състав на съответната азбука; при това двуделността в почти всички случаи е вторична, т.е. не е резултат от последователното изграждане на две отделни части, поставени една върху друга.

Връзката на буквените начертания с всяка от трите редови линии не е еднаква. Най-ясно тя се чувствува при горната ос — там минават най-голям брой хоризонтални чертици (главно поради конструкциите с горна хоризонтална двойка петлици, на първо място десетиричните *и*-знакове и чертежа за

т), там са се нанасяли и малкото серифи; нещо повече — тази връзка е била съзнателно изтъквана с помощта на специални графични средства. Затова горната ос е не само по-плътна, но и по-права; може да се приеме следователно за доминантна. Това е още една специфична особеност на глаголическата азбучна система, с която тя се отделя от повечето други съвременни ѝ писмености.

По всяка вероятност по-доброто очертаване на горната редова ос в Г. е резултат от някогашното съвпадане на тази линия с получените при разлиниране на пергамента черти и следователно е отглас на графичния похват буквите да се изписват под тях, т.е. да „висят". И действително за едно писмо, в което знаковите фигури са подчертано двуетажни, като при това в повечето случаи най-напред се нанася горната им част (а и посоката на графичните движения е определена: отгоре надолу и отляво надясно), е по-добре постройката на всеки чертеж да започва надолу от предварително прокарана редова черта. Едва по-късно, но все още в старобълг. епоха, се появява стремежът за допълнително свързване на някои буквени елементи с долната редова ос, т.е. към по-ясно очертаване на долната линия; той се реализира най-пълно в хърватската унциална Г. от XIII в. нататък.

Ивицата, лежаща между горната и долната хоризонтална ос, образува глаголическото редово пространство (ред). Неговата дължина е зададена предварително — тя се определя от размера на използуваната за писане повърхност, т.е. от големината на пергаментните листа, и следователно не зависи от отделните буквени начертания. Доколкото съществува някаква връзка между дължината на реда и буквените фигурки, по-важен фактор е първият. От линейната хоризонтална големина на редовото пространство зависи преди всичко броят на изпълващите го знакове: обикновеният глаголически ред (този, който не е нито заглавен, нито последен) съдържа най-често 20—23 знака; по-дълги редове има само в Клоц. сб. (32—35 знака), по-къси — в Асем. ев. (писаните в две колони части са с по 10—12 знака на ред).

Синайски евхологий, XI в.

Широчината на редовата линия обаче не зависи от размерите на пергамента, а от височината на поместените там буквени чертежи. В старата Г. значението на двете външни редови линии не е еднакво; по-важна е горната — тя е не само по-плътна, но и по-изправена. Липсата на достатъчно права долна линия, която да ограничава строго долния край на редовото пространство, позволява глаголическите букви да не бъдат еднакво високи. Затова редовата ивица в бълг. текстове е ту по-широка, ту по-тясна; разширенията са двустранни, те се реализират едновременно и нагоре, и надолу, но огънатостта е много по-чувствителна при долната гранична линия (принципна сх.

Киевски листове, XI в.

срв. в първия почерк на Киевските листове:). Постепенно двете линии все повече се изправят; до XIII в. обаче първата схема остава в сила.

Редовата ивица се състои от запълнени и незапълнени пространства — буквени полета и мезограми. Двете външни линии, горната и долната, очертават хоризонталните граници на буквеното поле; за негови странични граници ще считаме двете мислени вертикални черти, които минават съответно през най-лявата и през най-дясната точка на знаковата конструкция. Получената фигура има, общо взето, очертанията на правоъгълен четириъгълник, чиято основа при повечето глаголически букви е значително по-голяма от височината му. Отношението между тези две страни е приблизително 2:1 (сх.), някъде (напр. при знака за *m*) то достига 3:1 (сх.), а и повече; по изключение може да бъде и 5:1, дори 6:1. Сравнително потясно е буквеното поле на двете изправени начертания — за *е* и за *о*; в първия случай полето се доближава по форма до квадрат, а във втория височината може да стане по-дълга от основата; и фигурата за *р* има по-тясно буквено поле.

С геометричната правилност на буквените полета може да се свърже друга важна особеност на глаголическите фигури — тяхната вертикална симетричност или, по-общо, тяхната графична уравновесеност. При повечето букви онази част от буквения чертеж, която се нанася в дясната половина на полето, е огледално симетрична на частта, заемаща лявата половина. А и тогава, когато тази симетрия липсва, налице е стремежът цялата фигура да бъде архитектурно балансирана, да не натежава само на една страна, т.е. да няма значителна разлика между броя на графичните елементи в лявата и дясната ѝ половина. С тази тенденция, която има преди всичко естетически характер, могат да се обяснят някои ранни истор. изменения, засягащи несиметричните буквени чертежи.

Произход на глаголицата

По структура и по външен вид глаголическите букви не само не показват непосредствена връзка с другите писмености, употребявани през Средновековието в християнска Европа — гръцката и латинската, но дори определено и открито им се противопоставят. Ето защо като графика на най-ранните слав. езикови паметници, българските, Г. отдавна привлича вниманието на изследователи, работещи в различни области на хуманитарните науки. Интересите им са насочени преди всичко към въпросите за автора на Г., за старшинството ѝ в сравнение с кирилицата и др., особено към възможните източници за нейните знакове, т.е. към предисторията ѝ. Много по-малко внимание е отделено за описание и анализ на графиката в наличните глаголически текстове, нито един от които, за съжаление, не е нито автограф, нито дори съ-

временен на първоучителите; почти никога Г. не е била изучавана сама за себе си, като отделна и самостойна лингвистична система — а не може да има съмнение, че такъв подход към една езикова реалност — глаголическата система — ще допринесе за нейното по-пълно и по-дълбоко опознаване и ще ни приближи към отговора на въпроса за вътрешната мотивировка на глаголическите знакови фигури.

Историческите и езиковите факти, с които разполагаме, ни дават право да твърдим, че създател на глаголическата графична система е великият слав. просветител Константин-Кирил Философ— една безспорно гениална личност. Много по-сложен е въпросът, от какво зависи формата на всяка отделна буквена фигура в Г. Почти 200 г. изследователите на Г. търсеха източниците на Константин-Кириловите букви в най-различни древни писменост, затова до днес са се натрупали толкова много и така разнообразни хипотези за произхода на отделни знакове и на цялата азбучна система. Особено популярна става появилата се към края на XIX в. теория на Тейлър—Ягич, която извежда глаголическите буквени фигури от виз. минускул — от отделни буквени начертания или от различни комбинации; този принцип за обяснение на глаголическите букви се поддържа от мнозина видни изследователи, на първо място от А. *Лескин*. Много рано някои учени се насочват към различни източни азбуки — късни приемници на северносемитското писмо: еврейската, самаританската, сирийската, арабската и др. (П. *Шафарик*, с някои ограничения В. *Вондрак* и др.) и към други стари писменост: грузинската, арменската (М. Гастер, Р. *Абихт*), албанската (Фр. *Рачки*, Л. *Гайтлер*), латинската (Ц. Весели) и др. Днес оживлението в тази област се поддържа предимно от неспециалисти, за които не е трудно да открият първоизточника на Г. в каквито и да е писмени белези, стига те да са намерени в района на Черноморския басейн. Обикновено тези теории се основават на априорно възприетото убеждение, че всички глаголически букви непременно имат първообраз в някоя по-стара азбука — индоевропейска или друга, и че е достатъчно да се намери коя точно е тя, за да бъде обяснено по принцип своеобразието в графичното оформяне на един или друг знак. Понякога не се вземат под внимание такива съображения като напр. дали писмеността, считана за първоизточник, е можела да бъде известна на Константин-Кирил (употребявала ли се е по негово време, имало ли е запазени текстове от нея през IX в. в същия географски район и т.н.), съответствуват ли си в някакво отношение звуковите стойности на сравняваните знакове и др. Схващането, според което всичките глаголически букви са заети от предходни писменост (чрез стилизиране на различни знакове и знакови комбинации от минускула или чрез вмъкване направо на фигури от различни източни азбуки), подценява творческите възможности на слав. първоучител. Би било безсмислено да се отрича възможността за влияние от страна на някоя друга писменост при създаването на Г., особено като се познава истор. момент и културната обстановка, при които се явява първата устроена слав. азбука и преди всичко личността на нейния автор. Интересите, познанията и целите на Константин Философ, неговата работа като учен, дипломат и обществен деец се развиват в рамките на определена духовна сфера; слав. първоучител безспорно е един от най-издигнатите хора на своето време, той достига най-големите духовни и интелектуални висоти на епохата си, делото му надраства и века, и политическите интереси на Виз. империя — негова родина, но той е и остава до края на живота си свързан с онзи многостранен, разнолик, понякога противоречив и все пак единен истор. феномен, който се нарича виз. цивилизация. Затова виз. влияние при съставянето на Г. трябва да се търси не само и не толкова във външното сходство на някои знакове от едната и

от другата писмена система, а някъде по-дълбоко, в самата идея за графиката, за нейния тип, за техниката ѝ, за вътрешните отношения между нейните собствени знакове и др. Трябва да се изтъкне най-напред, че няма нито една грц. буква — минускулна или маюскулна, която да е пренесена в Г. направо, без изменения; освен това изобщо броят на глаголическите начертания, в които може да се търси отражение на съответната грц. буквена структура, е малък и не надвишава 1/5 от целия състав на азбуката. А дори и при тях трябва да се говори не за съзнателна маскировка на виз. знак, а за индивидуално графично реализиране на някаква най-обща представа за структурата на даден буквен чертеж — представа, която е била оформена в съзнанието на Константин още през детските му години, когато у него е кристализирала асоциацията между звук и буква, и е останала там през целия му живот; при това тази представа в някои случаи е могла да бъде допълнително утвърдена при запознаването на Константин Философ с нови писмености, в които той е срещал една вече позната принципна буквена схема, която там има същото фонетично значение, както в грц. език (срв. напр. виз. унциал с лат. монументален шрифт, с коптската и готската азбука, с някои източни системи и др.). И още нещо — конфигурацията на глаголическия буквен знак зависи обикновено не от един, а от няколко фактора — тук определена роля играят и чисто вътрешни причини.

Много голямо значение в глаголическото знакообразуване имат отношенията между знакове, предаващи близки в някакъв аспект звукове. В този случай една вече установена буквена структура се използува (с определени графични изменения или в комбинация с друг знак), за да означи още един звук от старобълг. фонетична система (срв. напр. фигурите за *о* и за *ъ*, за *s* и за *з*, за *о* и за *ѫ*, за *ъ* и за *ы* и др.

Върху формата на едно буквено начертание са можели да влияят и неезикови фактори, напр. непосредственото съседство в азбучната последователност, срв. ъгловатия характер на първите две букви, двойката петлици при знаковете за *в, г, д, ж,* за *л* и *м,* за *н* и *р* и др. Впрочем при повечето от тях взаимната близост обхваща и някакъв общ фонетичен признак (звучност, сонорност и др.); освен това възможно е и обратното — някои букви да дължат мястото си на обстоятелството, че по форма са били сходни с други, напр. знакът за *ж* да е в първата деветка, защото прилича на начертанието за *д*; най-вероятно по същата причина са съседни фигурите за *s* и *з*.

Понякога видът на дадена буква се определя от съображения, които имат предимно техническо естество, напр. фактът, че два глаголически знака — за *е* и за *о*, са обърнати наляво, в който често се търси семитско влияние, става съвсем ясен, когато се вземе пред вид, че именно след тези начертания се явява много често индексът за назалност: схемите са конструирани така, че да образуват с поставения зад тях показател за носовост удобна и красива, геометрично завършена и симетрична фигура, където петлицата заема центъра на буквеното поле и обединява двете части на знака в една естетическа цялост. Затова тези две начертания са изправени и високи.

Посочените мотиви за знакообразуване могат да се разглеждат като напълно индивидуален момент в мотивираността на глаголическите букви, като част от личното творчество на Константин-Кирил.

Преглед на глаголическите буквени фигури с оглед на тяхната възможна мотивировка

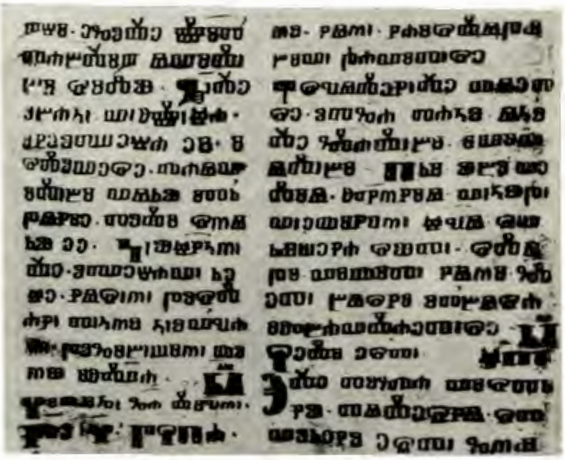
Още първата фигура в азбучната последователност може да се тълкува и като изображение на основния християнски символ, кръста, но и като монограм на името Христос; тя може да бъде съпоставена и с първата буква от северносемитската азбука в нейното еврейско (א , א , א) или самаританско (𐤀 , 𐤀 , 𐤀) начер-

тание, макар че това сравнение не обяснява нещо по-точно. Вътре в Г. с ⰴ можем да свържем следващия го знак— ⰵ. Начертанието за *б* не може да бъде обяснено изцяло нито от самаританското ⠑ (=б) или ⠍ (=м, също лабиал), нито от минускулната лигатура μυ ; стиловата му близост до глаголическата фигура за *а* е несъмнена, а чрез горната си част то се свързва с такива знакове като Ш, Ѫ и др. Може да се предполага, че първите две букви са конструирани непосредствено една след друга, като вече е съществувала и Ш. Не е напълно изключена и някаква най-обща схема за оклузивни лабиали, от която да е повлияна и структурата за *п*.

При създаването на буквата ⰲ авторът на Г. се е ръководел също от няколко съображения: той е изхождал от минускулния *ипсилон* и от лат. v, които са изофункционални (в поствокална позиция предават съгласна, в постконсонантна — гласна), но е имал пред вид и минускулното начертание за *бета,* а навярно в същото време е мислел и за следващите в азбучния ред знакове за звучни съгласни.

Фигурата ⰱ, която някои изследователи така охотно извеждат от минускулната *делта,* дължи по всяка вероятност втората си петлица именно на ⰲ, а може би за симетризирането на чертежа определена роля е играла и унциалната ⰴ с двете ниско поставени вертикални щрихчета.

С ⰲ и ⰱ трябва да свържем и четвъртата буква — ⰶ. Особеното при нея е асиметричното разположение на петлиците, което не може да се обясни, ако се излиза само от минускулната *гама* (ⰳ). Не е изключено глаголическите знакове за велари да имат някаква обща схема; дали идеята за асиметричност на фигурата е внушена от арменското *гат* (ձ, ճ, ղ и др.), не може да се реши, но натежаването на долното дясно квадратче от буквеното поле е налице и при другите фигури за велари — ⰾ и ⰿ .

Хърватска ъгловата глаголица. Ръкопис от XV в.

Начертанието ⰶ трябва да бъде обяснено като производно от ⰱ (първоначалната звукова стойност на тази буква е бил африкатът *дж*); горните антени се срещат и при грц. унциална *делта* (Δ , но сравнително рядко и рано), при коптската *джанджа,* при почти идентичната с нея арменска *че* (Δ).

Във фигурата ⰷ се изразява общата идея за графично отбелязване на вокала *е*, срв. начертанията във виз. и в лат. унциал, в готски, в самаританското *хе*; буквата е обърната наляво по чисто технически причини — за да може да се съчетае с назалния показател ⷹ. Освен това конструкцията ѝ е съобразена и със знака за *о*.

Знакът за ѕ е вторичен: получен е чрез завъртане на фигурата ⰸ на 90°, но навярно е свързан и с други глаголически начертания, напр. за *ч,* може би за *ш, щ*.

Буквата ⰸ трябва да се счита за глаголическа стилизация на виз. унциална *тета*; наличието ѝ в Г. е обусловено не само от близостта между фонетичните съответствия на ⰸ и на Θ, но и от еднаквата числена стойност.

Десетиричното *и* може да се разглежда като стилизация на виз. *йота* с две точки отгоре; освен това и единият, и другият знак бележи числото 10. Не е

изключена и връзка между ⰑⰏ и ⰑⰏ — превръщането на точките в двойка петлици може би е улеснено от същата двойка в ⰖⰏ; между фонетичните съответствия на старобълг. *в* и *и* съществува известна прилика (консонантното *и* и билабиалното *в* са сонори).

Начертанието за двайсетиричното *и* е първично. Науката не разполага с достатъчно убедително обяснение на тази фигура. Отношенията между нея и *с*-знака се свеждат до еднаквата позиция на ⰘⰑ и на Ⱘ във втората и в третата енеада, а също и до честата сакрална абревиатура на името Исус.

Не е по-лесен за обяснение и знакът *герв*. Сближаването му с ⰖⰅ несъмнено е по-късно.

Фигурата Ⱇ също не може да се изведе непосредствено от която и да било ранна писменост. Приликата ѝ с минускулната *капа* (ⰻ) и със самаританския (Ⰺ) и еврейския *коф* (Ⱀ , Ⱂ) е по-малка, отколкото напр. с арменския *кен* (ⴽ , ⴾ , ⴿ) или с грузинския *кан* (в хуцури: ⴗ , ⴔ). Вероятно и тук трябва да се търси някаква обобщена идея за знак, и то на веларен консонант — срв. еврейските *хе* (Ⰽ и Ⱄ) и *хет* (Ⱇ) с горните, а също и глаголическите ⰖⰅ, ⰠⰏ.

Начертанието за *л* показва значителна структурна прилика с виз. *ламбда*, и то не толкова с ранното минускулно ⰾ , колкото с варианта ⰾ, който се среща и в унциала, и в курсива, откъдето прониква после и в минускула. Оформената при *л*-знака долна двойка петлици вероятно е пренесена и в начертанието за *м*, което трудно може да се изведе от минускулното ⰿ. Ако трябва непременно да го отнесем към някой чужд знак, по-добре е да се съпостави със сравнително редкия вариант на унциалното *м* с високо камшиче, фигурата ⰔⰔ , преминала и в готската азбука.

Глаголическото *н*, чиято основна схема е ⰐⰔ , може да се свърже по-лесно с минускула (срв. минускулното ⰽ). И това извеждане оставя нерешени някои въпроси около глаголическата фигура (напр. двете леви хоризонтални щрихчета). Много е възможна връзка между ⰐⰏ и ⰆⰔ , особено по отношение на петлицата.

Вертикалното удвояване на характерното за *о*-знака кръгче — носител на представата за *о*-гласна — в конструкцията по всяка вероятност може да се тълкува като резултат от стремежа да се съпоставят начертанията за *о* и за *е* и да се направи възможно графичното им свързване с показателя за назалност. Не бива напълно да се изключва възможността споменатото удвояване да е подсказано от минускулната фигура ∞ , в която има същото графично явление, само че двете кръгчета са поставени хоризонтално.

Трудно е да се открие обосновка за особената форма на глаголическото ⰠⰏ. Тук вероятно са изиграли някаква роля и виз. унциално начертание, може би и минускулното ⱳ (поскоро с горната си хоризонтална линийка, отколкото с петлиците си), и лат. незатворено ⰐⰅ . Не може да се изключи напълно и структурна връзка между глаголическото ⰔⰔ и ⰠⰏ .

Към глаголическото ⰆⰔ се привеждат паралели от виз. шрифтове (ⰐⰅ , ⰐⰏ и др.) и от самаритански (ⰔⰔ , ⰔⰔ). Те наистина дават общата схема на знака, но не обясняват обръщането му, което по всяка вероятност трябва да бъде схванато като противопоставяне на структурите ⰐⰅ (за *н*) и *о*.

Както и двайсетиричното *и*, глаголическото Ⱘ не може да се изведе от никоя чужда азбука. Приведените погоре съображения относно връзката между ⰘⰑ и Ⱘ едва ли обясняват достатъчно добре поразителната еднаквост на тези два знака.

Графичната близост между глаголическата фигура за *т* и етиопското *м* трябва да се счита за случайна — ⰔⰔ се отнася към структурната схема, от която е получено и ⰓⰅ и в чиято основа може би стои определен компонент от унциалната грц. и лат. *т*-буква;

срв. и горната част на еврейското *тет* ( ). В такъв случай именно липсата на хаста, която би доближила знака до , и хоризонталността на лигатурното щрихче са причина за една забележителна особеност на *т*-конструкцията — нейната едноетажност. Едва ли можем да се съмняваме, че при конструирането на единия знак създателят на Г. е имал пред вид и другия.

Вторичният характер на глаголическата буква за *у* не подлежи на съмнение — сложната рисунка първоначално се е изграждала от два обикновени *о*-знака, като десният е бил снабден с една или две допълнителни щрихчета; изолирана по-късно от състава на диграмата и употребена самостоятелно, тази част се превръща в извънредно рядката *ижица*.

В начертанието за *ф* се долавя влияние и от страна на унциалното виз. *фи*, и на глаголическото , което на свой ред е стилизация на унциалната *тета*. Така модификациите на два буквени знака, които имат общ произход (от финикийското), са били поставени отново в съответствие много векове по-късно.

Не може да се оспорва и графичната прилика между знаковете и , предаващи веларни консонанти — тяхната структурна схема е идентична. Не е изключено при нейното оформяне да е изиграло известна роля и лат. , може би и коптското .

С рядкото паяковидно *х* могат да се съпоставят някои самаритански начертания, напр. *зайин* (, , и др.) и *самек* (, , и др.), но за друго, освен за чисто графично подобие между тези букви ,не може да се говори.

Широкото *о* е вариант на обикновеното и е построено по същия начин. Не е изключено в първоначалната Г. то да е имало само числено значение; опитът да бъде превърнато в инициален, респ. в поствокален знак, е направен още в ранната старобълг. епоха, но няма резултатите, които се виждат при дистрибуцията на десетиричното и двайсетиричното *и*.

Производността на фигурата е безспорна — горната част е *ш*, долната трябва да се съпостави със същата петлица в състава на знака за *ч*.

Твърде интересен е произходът на . Често за първообраз на буквата се сочи еврейското *цаде*, чиято горна половина има v-образен вид (, , , по-късно и). Тълкуването е много правдоподобно; в еврейската азбука се явява обаче още едно начертание, до което глаголическото е по-близко — знакът *айин* (,). Много възможно е при конструирането на фигурата за *ц* Константин-Кирил да е имал пред вид не само еврейското *цаде*, но и самаританския знак *тет* (=т), който е изцяло v-образен, а при това в книжовния си вариант съдържа и нещо като петлица (, и др.).

Конструкцията показва явна близост с начертанията за сибилантите *s* и *з* (корпус и единична петлица). Влиянието на еврейското *цаде* при оформянето на *ч*-фигурата е твърде съмнително: близост до *цаде* показва не глаголическото, а кирилското *ч* ( ).

Само за начертанието Ш може с пълна увереност да се твърди, че е пренесено в Г. без никаква графична стилизация — факт, който сам по себе си е твърде необикновен. Може да се предполага, че Константин-Кирил е заел този знак от правените преди него опити да се записва слав. реч. Трябва да се изтъкне, че от специфичните старобълг. съгласни — такива, които са чужди на грц. и лат. фонетика, *ш* има най-висока честота и е напълно естествено да се помисли за нейното графично предаване по-рано, без да се чака мястото й в азбучната последователност; може би графичната близост между , и Ш не е случайна. От друга страна, създателят на Г. не може да не е знаел фонетичната стойност на това начертание в редица източни азбуки, напр. в самаританската, еврейската, евентуално коптската и др.,

така че буквата му е наложена едновременно от няколко места.

Седем от останалите буквени знакове — за двата ера, за ери, за трите носовки — са производни, включително фигурата за назалност **Ѥ**, която може да се обясни като компромис между начертанието за *н* и фигурите за *о* и за *е*, към които се добавя.

Загадъчни остават глаголическите начертания за *ят*, *ю* и лявата част на диграмата, транслитерирана като йотувана голяма носовка.

Графичното своеобразие и неповторимостта на старобълг. Г. се заключават не в използуването на единично конкретно начертание, пренесено механично от чужда писменост, а в неговата графична идея, внушена не само от една, а от няколко графики, и в мотивираността на вътрешните отношения между множество буквени фигури.

Лит.: Dobrovský J. Glagolitica. Über die glagolitische Literatur. Prag, 1807, 96 p.; Šafařík P. J. Über den Ursprung und die Heimat des Glagolitismus. Prag, 1858; Taylor I. Über den Ursprung des glagolitischen Alphabets. — ASPh, 5, 1880, p. 191—192; Jagić V. Einige Streitfragen. 5. Welcher von den zwei slavischen Schriften soll die Priorität zuerkannt werden. — ASPh, 23, 1901, p. 113—121; Leskien A. Zur glagolitischen Schrift. — ASPh, 27, 1905, p. 161—167; Ягич В. Глаголическое письмо. — В: Энциклопедия славянской филологии. 3. СПб., 1911, с. 51—262+36 табл.; Nachtigal R. Doneski k vprašanju o postanku glagolice. — Razprave znanstvenega društva za humanistične vede v Ljubljani, 1923, p. 135—178; Margulies A. Zum Lautwert der Glagolica. — ASPh, 41, 1927, p. 87—115, 168—209; Дурново Н. Н. Мысли и предположения о происхождении старославянского языка и славянских алфавитов. — Bsl, 1, 1929, с. 48—85; Vajs J. Rukověť hlaholské paleografie. Praha, 1932, 8+178 p., 54 tabl.; Гранстрем Е. Э. К вопросу о происхождении глаголической азбуки. — ТОДРЛ, 9, 1953, с. 427—442; Trubetzkoy N. S. Altkirchenslavische Grammatik. Wien, 1954, p. 15—23; Vaillant A. L'alphabet vieux slave. — RES, 32, 1955, p. 7—31; Гранстрем Е. Э. О происхождении глаголической азбуки. — ТОДРЛ, 11, 1955, с. 300—313; Tkadlčík V. Troji hlaholské *i* v Kyjevských listech. — Slavia, 25, 1956, p. 200—216; Eckhardt T. Die Reduktion als Gestaltungsprinzip der glagolitischen Initialen. — Slavia, 25, 1956, p. 535—554; Мирчев К. Старобългарските азбуки. — ЕЛ, 12, 1957, 6, с. 428—437; Lunt H. G. Ligatures in Old Church Slavonic Glagolitic Manuscripts. — SR, 10, 1957, p. 253—267; Tkadlčík V. Dvě reformy hlaholského písemnictví. — Slavia, 32, 1963, p. 340—366; Pešikan M. O odrazu grčkog jezičkog osečanja na kompoziciju glagoljice i glagoljskih slova. — Radovi Naučnog društva SR Bosne i Hercegovine, 20. Odjelenje istor.-filol. nauka, 7, 1963, p. 97—104; Eckhardt T. Theorien über den Ursprung der Glagolica. 1. Allgemeine Voraussetzungen für die Entstehung von Schrift und Alphabet. — Slovo, 13, 1963, p. 87—118; Tkadlčík V. Dvojí ch v hlaholici. — Slavia, 33, 1964, p. 182—193; Kiparsky V. Tschernochvostoffs Theorie über den Ursprung des glagolitischen Alphabets. — Cyrillo-Methodiana, p. 393—400; Nedeljković O. Još jednom o hronološkom primatu glagoljice. — Slovo, 15—16, 1965, p. 19—58; Велчева Б. Из глаголическо-кирилските взаимоотношения. — БЕ, 16, 1966, 5, с. 472—476; Велчева Б. Глаголицата и школата на Климент Охридски. — Кл. Охр., с. 133—141; Штефаник В. Првобитното словенско писмо и најстарата глаголска епиграфика. — В: Словенска писменост. 1050-годишнина на Климент Охридски. Охрид, 1966, с. 13—33 (същото в Slovo, 18—19, 1969, с. 7—40); Eckhardt T. Die slawischen Alphabete. — Studium generale, 1967, 8, p. 457—470; Кипарский В. О происхождении глаголицы. — В: Климент Охридски. Материали за неговото честване по случай 1050 год. от смъртта му. С., 1968, с. 91—97; Велчева Б. Названията на буквите в първите абецедари като източник за езикови данни. — КЌФ 1, с. 369—373; Добрев И. В защита на глаголическите писмена. — БЕ, 19, 1969, 3, с. 241—246; Илчев П. Към първоначалното състояние на глаголическата графична система. — ЕЛ, 24, 1969, 5, с. 29—40; Auty R. Old and New Ideas on the Sources of the Glagolitic Alphabet. — КЌФ 2, с. 41—44; Велчева Б. Най-ранните абецедари като източник за езикови данни. — КЌФ 2, с. 185—186; Илчев П. Старобългарските алограми и тяхната дистрибуция. — КЌФ 2, с. 321—339; Георгиев Ем. Съществува ли още глаголически въпрос в славянската филология. — Slovo, 21, 1971, с. 95—113; Nedeljković O. Neke inovacije u fonološkom sistemu prvobitne glagoljice. — Slovo, 21, 1971, p. 79—93; Horálek K. Potřeba nového kompendija hlaholice. — Slovo, 21, 1971, p. 359—363; Tkadlčík V. System hlaholské abecedy. — In: Studia palaeoslovenica. Praha, 1971, p. 357—377; Илчев П. Знакова мотивираност в глаголицата. — ЕЛ, 27, 1972, 2, с. 16—24; Велчева Б. Въпросът за **Ѹ** в глаголическата азбука. — ИИБЕ, 22, 1973, с. 105—124; Илчев П. Аспекти в изучава-

нето на глаголицата. — В: Славистични изследвания. 3. С., 1973, с. 52—63; Гълъбов И. — Глаголическото ъ, началната история на глаголическата азбука и една особеност на диалектната микроструктура на южните български говори. — В: Езиковедски изследвания в памет на проф. Ст. Стойков. С., 1974, с. 515—521; Štefanić V. Nazivi glagoljskog pisma. — Slovo, 25—26, 1976, p. 17—74.

Петър Илчев

ГНЙДОВЕЦ, Франц (Gnidovec, Fr.) (29. III. 1914) — словенски богослов. Роден в с. Айдовец (Словенско, дн. в СФРЮ). В 1938 е ръкоположен за католически свещеник; скоро след това защищава докторска дисертация по теология на тема „Влиянието на свети Григорий Назиански върху свети Кирил и Методий". Негов научен ръководител при разработката на този труд е Фр. *Гривец*. След 1945 заминава за Латинска Америка като духовник на живеещите там словенци. Понастоящем е ректор на словенска духовна семинария в гр. Адроге (провинция Буенос Айрес), Аржентина.

Значението на Г. за кирило-методиевските проучвания се изчерпва с докторската му дисертация, замислена и разработена в тясно сътрудничество с Фр. Гривец. Той защищава тезата за прозападния вероизповеден характер на гл. 1 от ЖМ и за признаването от страна на Методий на папското първенство. Подобно на Гривец, Г. мисли, че Константин Философ и брат му Методий не са привърженици на съвременното им официално виз. богословие, но са представители на извънцариградско монашеско течение в богословското мислене, което е по-скоро от древноизточен тип. Той посочва четири извора за богословските идеи на Кирил и Методий: 1) *Библията*; 2) произведенията на *Григорий Богослов*; 3) Литургията на *Йоан Златоуст*; 4) най-древното предание на Източната църква. Продължавайки любимата тема на Гривец за Кириловото „сгодяване със София-Премъдрост", Г. издирва всички места у Григорий Богослов, които са могли да повлияят върху мисленето на Кирил. В монашеско-аскетичен дух разглежда и Кириловото определение на философията, в духа на възторжената молитва-похвала, която Кирил посвещава на Григорий Богослов: „О Григорие, човече по тяло и ангеле по душа!. . .".

Борислав Иванчев

ГОЛУБИ́НСКИ, Евгений Евстигнеевич (Голубинский, Е. Е.) (28. II/12. III. 1834—7/20. I. 1912) — руски църковен историк. Роден в с. Матвеево, Костромска губ. Средното си образование получава в Костромската духовна семинария, а висше — в Московската духовна академия (1858). През 1859 защищава магистърска дисертация на тема „Об образе действования православных государей греко-римских в IV, V и VI веках в пользу церкви против еретиков и раскольников". От 1861 е бакалавър при Катедрата по руска църковна история в Московската духовна академия. През 1872—1873 е в научна командировка из Балк. п-в, в Ерусалим, Италия и Австро-Унгария. Проф. (1881). Почетен член на БКД (дн. БАН, 1884). Член-кор. на Петербургската АН (1882), акад. (1903).

Първите трудове на Г. са върху църковната история на южните и западните славяни. Неговото изследване „Константин и Мефодий — апостолы славян" е удостоено през 1869 с Уваровска награда на Петербургската АН (до днес не е публикувано). Според Г. слав. първоучители създават *кирилицата,* а *глаголицата* възниква сред хърватите като криптографско писмо; преводът на *Библията* и на богослужебните книги е извършен на моравски, а не на бълг. език. През 1871 излиза съчинението му „Краткий очерк истории православных церквей Болгарской, Сербской и Румынской или Молдо-валашской", написано въз основа на богат документален материал. През 1880 Г. защищава докторска дисертация на тема „История Русской церкви", претърпяла две издания. За тоя труд получава втори път Уваровската награда. В него той развенчава редица руски църковни леген-

ди: за проповедта на ап. Андрей в Киев, за покръстването на княз Владимир I в Корсун, за пристигането на грц. свещеници с грц. книги по време на официалното покръстване на руския народ през 988—989 и др. Г. подчертава славянобълг. фактор в християнизацията и просвещението на Киевска Русия, позовавайки се на известие от Йоакимовския летопис, според което в Киев дошли от Б-я „учени свещеници с много книги". За тоя нов курс в руската църковноистор. наука на Г. не е присъдена научната степен „д-р по църковна история" от Св. Синод на Руската православна църква. Това става след шест месеца благодарение на застъпничеството на московския митрополит Макарий Булгаков. Интерес представляват две актови речи на Г.: „О так называемой Йоакимовской летописи" (публикувана в „Прибавления к творениям святых отцов", 28, 1881) и „Святые Константин и Мефодий — первоучители славян" (публикувана в „Прибавления к творениям святых отцов", 36, 1885). Г. отново насочва вниманието си към кирило-методиевската проблематика, влизайки в полемика с В. *Вондрак* по повод книгата му „Studie z oboru církevněslovanského písemnictví" (1903). В специална рецензия той обсъжда първичността на слав. азбука и въпроса около книжовното наследство на *Климент Охридски,* когото не смята за автор на ЖК и ЖМ.

СВЯТЫЕ

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА

КОНСТАНТИНЪ и МЕѲОДІЙ.

ПЕРВОУЧИТЕЛИ СЛАВЯНСКІЕ.

МОСКВА.

Съч.: Краткий очерк православных церквей Болгарской, Сербской и Румынской или Молдо-валашской. М., 1871, 416 с.; История русской церкви. 1. М., 1880, 966 с.; 2. М., 1900, 917 с. (2 изд. 1. М., 1901; 2. М., 1917); Святые Константин и Мефодий, первоучители славянские. М., 1885, 69 с.; Преподобный Сергий Радонежский и созданная им Троицкая лавра. Сергиев Посад, 1892, 360 с.; История канонизации святых Русской церкви. М., 1903, 600 с.; V o n d r a k V. Studie z oboru církevně-slovanského písemnictví. Praha, 1903. — ИОРЯС, 9, 1904, 3, с. 343—349 (рец.)

Лит.: С р е з н е в с к и й И. И. Рецензия рукописного сочинения Голубинского „Святые Константин и Мефодий, апостолы славянские". — В: Отчет о двенадцатом присуждении наград графа Уварова. СПб., 1870, с.227—333; Б у д и л о в и ч А. С. Важнейшие моменты югославянской истории. — ЖМНП, 1872, 1, р. 107—134; Энциклопедический словарь. Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. 9. СПб., 1893, с. 119; Православная богословская энциклопедия. Петроград, 1903, 4, с. 502—508; П р и с е л к о в М. Д. Памяти Ев. Ев. Голубинского. — ИОРЯС, 17, 1912, 2, с. 145—155; П о п о в К. М. Список трудов Е. Е. Голубинского. СПб. 1912, 32 с. (Отчет о деятельности ОРЯС АН за 1912 г.); Советская историческая энциклопедия. 4, М., 1963, с. 506; Р о г о в А. И. — В: Славяноведение в дореволюционной России. Биобиблиографический словарь. М., 1979, с. 127—128.

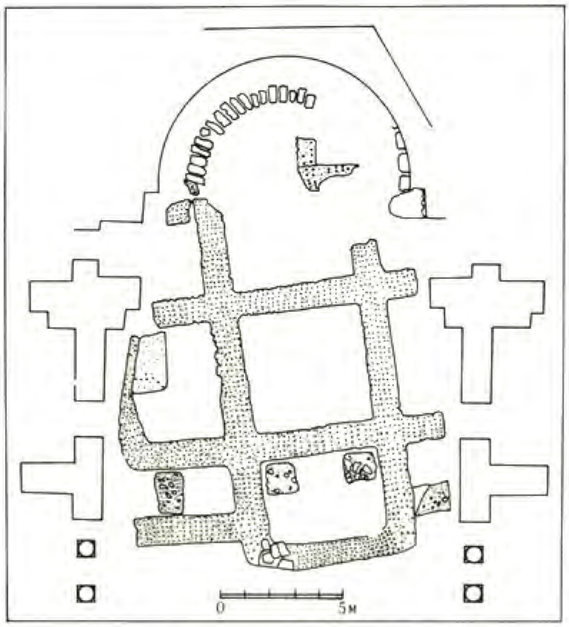
Архим. Нестор Костенечки

ГОЛЯМАТА БАЗИЛИКА в П л и с к а — най-представителният паметник на старобълг. християнска култова архитектура. Счита се, че е една от седемте съборни църкви, построени от княз *Борис I* (852—889) след официалното приемане на християнството в Б-я (864). Намира се във външния град на Плиска, на 1,5 км североизточно от вътрешното каменно укрепление. Път,

Плиска. Голямата базилика

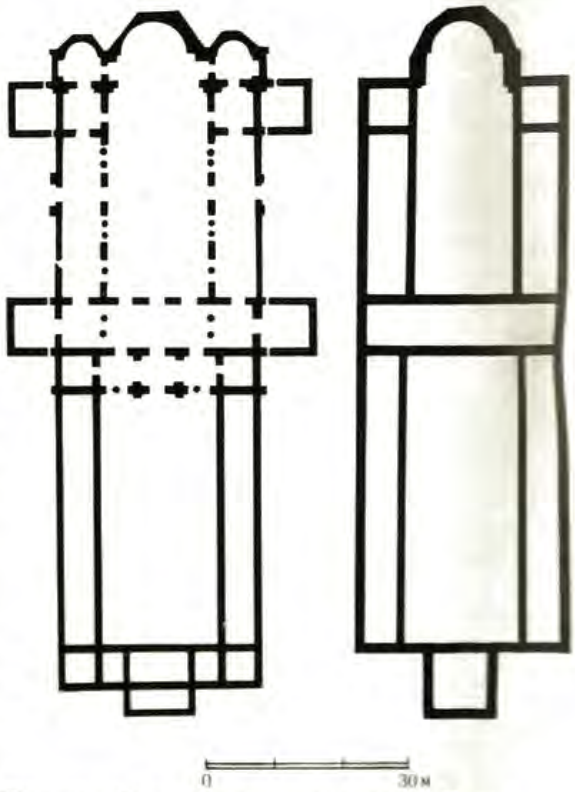
застлан с грубо одялани камъни, свързва църквата през източната порта с дворцовия комплекс. Проучвания върху Г.б. започват още през 1899—1900 от К. *Шкорпил*, включен в състава на експедицията на Руския археол. инст. в Константинопол. Шкорпил установява плана на Г.б., характера на градежа ѝ и я свързва с църковното строителство на Първата българ. държава през втората половина на IX в. Смята я за манастирска архиепископска църква. През 1935 Кр. *Миятев* прави сондажни проучвания в Г.б. и в манастира около нея. Той констатира някои късни градежи и разчиства частично няколко постройки в манастирския двор. През 1969—1977 се предприемат обширни теренни проучвания на паметника. Изследвани са напълно църковната сграда, манастирът и некрополът около базиликата. Установена е строителната история на паметника. На мястото, където е изградена Г.б., се откриват три строителни периода. За първия свидетелствуват останки от кръстовидна сграда със заоблени рамене, от която са запазени хоросанови подложки на основите с гъста мрежа от дупки от вертикално забити в земята дървени колове (пилоти). С тази сграда се свързват некропол от епохата преди приемането на християнството в Б-я и възпоменателни надписи от времето на хан Омуртаг (814—831). За характера и предназначението на тази сграда съществуват две работни хипотези. Някои я приемат за езическа култова постройка, унищожена съзнателно след приемането на християнството (Ст. *Ваклинов*). Според други изследвачи сградата е християнски храм, построен от Борис I след покръстването (Т. Тотев). Към втория строителен период се отнася трикорабна базилика с петстенна отвън апсида, дълбоко предапсидно пространство, прост неразчленен притвор и обширен атриум. В източния край на двата странични кораба са обособени специални помещения (протезис и диаконикон), свързани с църковната служба. От север и от юг към тях са долепени пристройки, от които южната е баптистер с голяма четириконхална писцина, а в северната е запазена стъпката на олтарна маса (менза). Атриумът е разделен с две редици колони на три части. Пред западната му фасада се издава правоъгълно помещение, което наподобява кула. Приземието му е проход, през който се е влизало в църковния двор. Основите на тази базилика са градени от големи каменни блокове, споени с розов хоросан, стъпили върху дебели хоросанови подложки с гнезда от вертикални пилоти. Тази базилика е

Плиска. Кръстовидна сграда под основите на Голямата базилика. План

била разрушена до основи. Унищожаването ѝ вероятно трябва да се свърже с опита на княз *Владимир* (889—893) да върне старата езическа религия. С третия строителен период се свързва базилика, чиито останки сега се виждат на повърхността. Тя е градена върху основите на по-старата базилика, но с усложнен план. Дълга е 99 м, широка е 29,50 м и заема площ 2920 м². Атриумът е дълъг 50 м. Средният кораб на църквата е широк 13,70 м, а страничните — по 5,50 м. От западната страна на атриума се оформят три помещения. Северното и южното представляват може би кули, а средното — проходен вестибюл към атрия. Пред него е бил оформен портик. На изток има триделен външен притвор. С две двойки колони се разчленява на три части и вътрешният притвор. Три входа от него водят към вътрешността на същинската църква. От север и от юг към притвора са пристроени две правоъгълни помещения с масивни зидани стълби, водещи за втория етаж — над притвора и страничните кораби. Най-основно е преустроено олтарното пространство. От едноапсидна църквата се превръща в триапсидна, като апсидите отвън са тристенни. Западно от протезиса и диаконикона се оформят две почти квадратни стаи — митатории, предназначени за преобличане на владетеля преди църковната служба, в която участвува и той съгласно църковните традиции на Византия, откъдето е взет този обичай. Основите на късните градежи на базиликата, свързани с третия строителен период, са зидани от ломени камъни, споени обилно с розов хоросан.

Г.б. е включена в голям манастир, от който са разкрити жилищни и стопански постройки. Манастирът е обиколен със стена от каменни блокове. Около базиликата има голям християнски некропол. Източно от нея са открити четири каменни саркофага. В единия от тях са намерени златни украси, оръжие и части от облеклото на погребания. Саркофаг № 1 е покрит с вторично използувана плоча с мемориа-

Плиска. Първи строителен етап. План
Плиска. Втори строителен етап. План

лен надпис от времето на хан Омуртаг. Вероятно в този манастир започва и се развива книжовната дейност на Кирило-Методиевите ученици и последователи от момента на пристигането им в Б-я след смъртта на Методий (885) до 893 г.

Лит.: Шкорпил К. Постройки в Абобском укреплении. — ИРАИК, 10, 1905, с.104—105; Рашенов Л. Църквата в Абоба — Плиска. — Списание на Българското инженерно-архитектурно дружество, 24, 1924, с. 190—194; Ivanova V. La grande basilique de Plisca. — ИБАИ, 12, 1938, с. 365—375; Мавродинов Н. Базиликата в Плиска и българският дворцов церемониал. — ИБАИ, 13, 1939, с. 246—252; Миятев Кр. Архитектурата в средновековна България. С., 1965, с. 80—83; Michailov St. La grande Basilique de Pliska et la tradition paléobyzantine de bâtir dans la Péninsule Balkanique. — In: Actes du I Congrès international des études balkaniques et sud-est européennes. 2. Sofia, 1962, p. 583—598; Ваклинов Ст. Плиска през 1971. — Векове, 1, 1972, 3, с. 9—14; Ваклинов Ст. Формиране на старобългарската култура. С., 1977, с. 169—172.

Ирина Щерева

ГОРÀЗД (IX в.) — един от петимата известни по име *ученици на Кирил и Методий,* включен сред т.нар. *Седмочисленици*. Името му се споменава в следните извори: 1) Пространно житие на Методий (ЖМ) с предполагаем автор *Климент Охридски*. В житието се говори, че Г. е моравец от знатен род, високообразован. Владеел е не само слав. писмо, но и лат. език. Поради това преди смъртта си Методий го посочва за свой заместник на архиепископския престол: Показа же имъ иднного ѡ извѣстьнихъ оученикъ своихъ, нарицаемаго Горазда, гл҃а: „Сь есть вашеа земла своболь моужь, оученъ же добрѣ въ латинскыа книгы, праовѣрьнъ. То боудн божиа волиа и ваша любы, акоже и моиа.“ Въз основа на този текст и на други съпоставки с изворите В. А. *Погорелов* изказва предположението, че Г. може би е словак. 2) *Пространно житие на Климент Охридски* от архиепископ *Теофилакт Охридски* — съдържа най-много сведения за живота и дейността на Г. Той е посочен на първо място сред най-близките последователи на Кирил и Методий: „И мнозина пили от този учителен извор, между които избрани и корифеи на групата били Горазд, Климент, Наум, Ангеларий и Сава.“ Потвърждава се сведението от ЖМ, че поради изключителните си качества Г. е бил определен за наследник на Методий: „Първо място между тях заемал Горазд, когото нашият разказ още по-рано причисли към най-известните Методиеви ученици и който бил провъзгласен за архиепископ на Моравия от самия светец, когато бил към края на живота си.“ Предполага се, че Г. е между онези ученици на двамата братя, които са ръкоположени за свещеници от папата в Рим още преди смъртта на Кирил. Без да сочат конкретни имена, за това разказват ЖК (XVII гл.) и Пространното житие на Климент Охридски (III гл.). След смъртта на Методий (885) немското духовенство повежда ожесточена борба срещу учениците на Кирил и Методий за замяна на слав. богослужение с латинско. Епископът на Нитра *Вихинг* успява чрез интриги пред папа *Стефан V* да си издейства поста моравски архиепископ. За враговете на слав. култура е било особено важно да премахнат Г., на чийто авторитет е разчитал самият Методий. Теофилакт приписва на враговете на Г. следните думи: „Ако му се позволи да живее, Методий би оживял за нас.“ Г. споделя съдбата на Климент, Наум, Ангеларий и Сава — бива окован във вериги и затворен, а след това изгонен от Велеград. Сведения за по-нататъшната му съдба липсват. 3) *Кратко житие на Климент Охридски* от архиепископ *Димитър Хоматиан* — в едно кратко изброяване Г. е поставен сред най-близките последователи на Кирил и Методий: „Пръв (Климент) заедно с божествения Наум, Ангеларий и Горазд усърдно изучил Свещеното писание. . .“. 4) В т.нар. *Дюканжов списък* на бълг. архиепископи

(Cod. Paris. gr. 880, л. 407б—408, препис от XIII в., който се пази в Парижката национална библиотека) Г. е споменат на трето място като бълг. архиепископ, ръкоположен след смъртта на Методий. В текста се казва, че Г. е изгонен от своята длъжност от „духоборците", което отразява преследванията на Кирило-Методиевите ученици от страна на немското духовенство. 5) В Краткото житие на Кирил (*Успение Кирилово*) името на Г. е засвидетелствувано като на един от Седмочислениците: Н ѵвѣвь ѡ своемь прѣставлен'нн, прнзва ѵченнка своего нже бы еппь Вьлнкѵѣ (Климент,) Саве, Агглара, Горазда' Наума. 6) В грц. служба на Седмочислениците (Ἀκολουθία τῶν ἁγίων ἑπταρίθμων), издадена в гр. Москопол през 1742, на няколко места се среща името на Г. заедно с имената на Кирил, Методий, Климент, Сава, Наум и Ангеларий. 7) В Бориловия синодик (т.нар. Дриновски препис от XVI в., сб. № 432 (634), л. 201б, съхраняван в НБКМ в София, се съдържа славословие на Кирил, Методий и учениците им, в което е включен и Г.: Клименть ѹченикь его епкѳ Велнкїе моравн н ѵченикѡ его Савѣ н Горазде н Наѵме ꙗко много н тѣ потрѵжьшїн се о словенскы книга вѣчнаа нмь паметь. 8) В т.нар. Почаевски препис от XVI в. на съчинението на *Черноризец Храбър* „За буквите" се споменават имената на Седмочислениците, сред които е и Г.: Кѵрнль н братъ моѵ Меѳодїе. Горазде. Клїментъ. Наоумь. Агеларїе. Сава. Лавретїе.

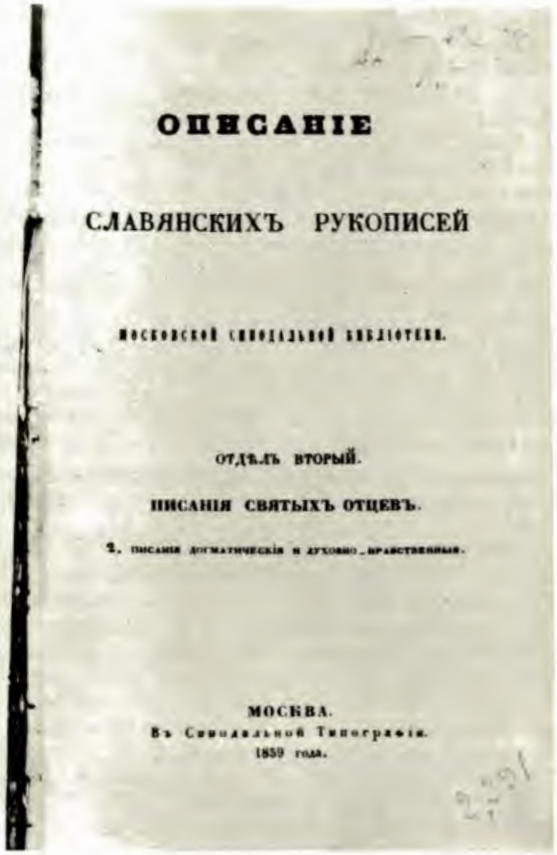
За съдбата на Г. след 885 съществуват предположения (Т. Милевски, Фр. *Дворник*), че той е намерил убежище в Южна Полша, като по-късно е заел епископския престол в Краков. В подкрепа на тази хипотеза се посочва един полски календар от XIV в., използуван във Вислица (Малка Полша), в който 17 юли е отбелязан като празник на Г. Това е единственото свидетелство за култ към Г. в Западната църква. Според Милевски и Дворник възможно е Г. да бъде идентифициран с един от двамата неизвестни краковски епископи Прохориус и Прокулфиус, оглавявали епархията преди 1000-ата г. Това предположение не е подкрепено от достоверни свидетелства. Съществува и друга хипотеза (Д. Калев), според която Г. е достигнал бълг. земи и се е установил в гр. Берат (дн. в Албания), където е основал манастир. В църквата „Св. Дева Мария" се пази мощехранителница, в чийто надпис се съобщава, че в нея са мощите на Седмочислениците, сред които са и мощите на Г. Не са намерени други доказателства, които да подкрепят това предположение.

Лит.: Ἀκολουθία τῶν ἁγίων ἑπταρίθμων. Ἐν Μοσχοπόλει, 1742; Палаузов Сп. Век болгарского царя Симеона. СПб., 1852, с. 73—76; Теодоров-Балан Ал. Кирил и Методи. 1. С., 1920, с. 96, 105; 2. С., 1934, с. 118, 175; Pogorelov V. Sv. Cyril, sv. Metod i Gorazd, ich činnost a původ. — Sbornik literárno-vedeckého odboru spolku sv. Vojtecha, Trnava, 3, 1936, 1—2, p. 7—36; Георгиев Ем. Кирил и Методий, основоположници на славянските литератури. С., 1956, с. 270—272; Киселков В. Проуки и очерти по старобългарска литература. С., 1956, с. 19; Grivec F. Konstantin und Method, Lehrer der Slaven. Wiesbaden, 1960, p. 142, 147, 150, 153, 251; Macůrek I. La mission byzantine en Moravie au cours des années 863—885 et la portée de son héritage dans l'histoire de nos pays et de l'Europe. — Magna Moravia, p. 17—69; Милев Ал. Гръцките жития на Климент Охридски. С., 1966, с. 81, 99, 111, 117, 175; Куев К. Черноризец Храбър. С., 1967, с. 221; Milewski T. Z zagadnicu językoznawstwa ogólnego i historicznego. Warszawa, 1969, p. 352; Dvornik F. Byzantine missions among the slavs ss. Constantine-Cyril and Methodius. New Jersey, 1970, p. 198; Иванов Й. Български старини из Македония. С., 1970, с. 288, 317, 565; Калев Д. Св. Горазд, славянски просветител. С., 1970, 67 с.; Климент Охридски. Събрани съчинения. 3. С., 1973, с. 203.

Анисава Милтенова

ГОРСКИ, Александър Василевич (Горский, А. В.) (16/28. VIII. 1812—11/23. X. 1875) — руски църковен исто-

рик, археограф и филолог. Роден в Кострома. Учи в семинария, завършва Московската духовна академия (1832) със степен магистър по богословие. Извънреден проф. (1837) и редовен проф. (1839) по църковна история в академията, от 1862 до смъртта си е неин ректор. Д-р по богословие (1864). От 1845 е член на „Общество истории и древностей российских". Д-р по история на Петербургския унив. (1866), член-кор. на Руската АН (1856). Учен с много богата ерудиция, автор на редица проучвания върху ранната история на християнската църква и на средновековните слав. литератури, Г. е един от основателите (1843) и редакторите на изданието „Прибавления к изданию творении святых отцов в русском переводе", в което публикува своите лекции по църковна история и биографии на руските митрополити Кирил II, Петър, Алексей, Киприан, Фотий, Йоан и др. Издава множество ценни паметници на старата руска литература, между които и известното „Слово о законе и благодати" от митрополит Иларион. Умира в Сергиев Посад (дн. гр. Загорск).

ОПИСАНІЕ

СЛАВЯНСКИХЪ РУКОПИСЕЙ

МОСКОВСКОЙ СИНОДАЛЬНОЙ БИБЛІОТЕКИ.

ОТДѢЛЪ ВТОРЫЙ.

ПИСАНІЯ СВЯТЫХЪ ОТЦЕВЪ.

2. писанія догматическія и духовно-нравственныя.

МОСКВА.
Въ Синодальной Типографіи.
1859 года.

Г. има големи заслуги в проучването на кирило-методиевската проблематика и на началния период на старобълг. литература. През 1843 отпечатва своята бележита статия „О св. Кирилле и Мефодии", с която пръв въвежда в научното дирене *Пространните жития на Кирил и Методий* и доказва тяхното първостепенно значение като старинни, цялостни и достоверни истор. извори. През 1849 съвместно с К. И. *Невоструев* започва да описва слав. ръкописи в Московската синодална библиотека. Трудът излиза от 1855 до 1869 в 5 тома; последният (т. VI) е издаден посмъртно през 1917 по черновите на авторите. Описът на Г. и Невоструев се отличава с необикновена подробност в разкриването на състава и съдържанието на описваните паметници — резултат на огромна по обем текстологическа работа по сверяване на слав. преводи с грц. и лат. оригинали. Трудът въвежда в научно обращение редица важни паметници на старобълг. литература — *Изборника от* 1073, няколко преписа от Шестоднева на *Йоан Екзарх* и неговия превод на Богословие на *Йоан Дамаскин,* най-стария известен днес препис (XII—XIII в.) на Учителното евангелие на *Константин Преславски* заедно с *Азбучната молитва* и Историкиите, препис от Словата на *Атанасий Александрийски* против арианите в превод на Константин Преславски и др. През 1867 трудът на Г. и Невоструев е удостоен с Ломоносовска премия, присъдена за пръв път от Руската АН. Голяма част от съчиненията на Г. по обща и руска църковна история и догматическо богословие са останали в ръкопис.

Съч.: Историческое описание Свято-Троицкой Сергиевской Лавры. М., 1842, 162 с.; О свв. Кирилле и Мефодии. — Москвитянин, 3, 1843, 6, с. 405—434 (същото в: Кириллo-Мефодиевский сборник. М., 1865, с. 5—42); Памятники духовной литературы времен великого князя Ярослава I. — ПТСО, 2, 1844,

92 с.; Внешное состояние церкви восточной православной с половины IX-го века до начала XIII-го. — ХЧ, 1848, с. 78—79, 150—186, 241—261; Св. Киприан, митрополит Киевский и всея России. — ПТСО, 6, 1848, с. 295—369; О сношениях русской церкви со святогорскими обителями до XVIII столетия. — ПТСО, 6, 1848, с. 129—168; Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки [Горский А. В., К. И. Невоструев]. 1. Священное писание. М., 1855, 14+340 с.; 2. Писания святых отцев. М., 1859—1862, 1., 5+201 с., 2., 687+12 с., 3., 8+841 с.; 3. Книги богослужебные. М., 1869, 584+22 с. (2 изд. Wiesbaden, 1964); О древних словах на святую Четиридесятницу. — ПТСО, 17, 1858, с. 34—64; Максим Грек Святогорец. — ПТСО, 18, 1859, 2, с. 144—192; О славянском переводе пятокнижия Моисеева, исправленном в XV веке по еврейскому тексту. — ПТСО, 19, 1860, 1, с. 134—168; О древних канонах святым Кириллу и Мефодию. — В: Кирилло-Мефодиевский сборник. М., 1865, с. 271—284; Слово на день памяти св. Кирилла и Мефодия. — В: Кирилло-Мефодиевский сборник. М., 1865, с. 441—448; Образование канона священных книг Нового завета. — ПТСО, 24, 1871, 1, с. 297—327.

Лит.: Попов С. Г. Ректор Московской духовной академии протойерей А. В. Горский. Сергиев Посад, 1897, 174 с.; Ягич В. История славянской филологии. СПб., 1910, с. 634—635; Постникова П. Очерки жизни и деятельности А. В. Горского. — В: У Троицы в Академии. 1814—1914. М., 1914, с. 252—341; Жуковская Л. П. Развитие славяно-русской палеографии. М., 1963, с. 55—57; Климент Охридски. Събрани съчинения. 3. С., 1973, с. 12—13; Алексеев А. А. Александр Васильевич Горский. — Palaeobulgarica, 3, 1979, 4, с. 34—41; Алексеев А. А. Горский Александр Васильевич. — В: Славяноведение в дореволюционной России. Биобиблиографический словарь. М., 1979, с. 128—129.

Божидар Райков

ГО̀ШЕВ, Иван (Ив. Г. Иванов) (8. IX. 1886—26. X. 1965) — бълг. църковен историк и археолог. Роден в Пловдив. Възпитаник на Софийската духовна семинария (1903—1909). Висше образование получава в Богословския фак. в гр. Черновици, Австро-Унгария, (дн. гр. Черновци в СССР) (1911—1914) и във Виена (1917). Библиотекар в Св. Синод на Бълг. православна църква (1918—1919). Основател и директор на Църковния историко-археол. музей при Св. Синод (дн. Национален църковен историко-археол. музей) (1922—1958). Доц. (1926—1929), извънреден проф. (1929), редовен проф. (1933—1950) и завеждащ Катедрата по литургика, църковна археология и християнско изкуство при Богословския фак. на Софийския унив. През 1927—1928 и 1933—1934 е декан на факултета. Проф. и завеждащ катедра в Духовната академия в София (1950—1958). Действ. член на Бълг. археол. инст. (1933). Член-кор. на БАН (1941), акад. (1945). Орден „Кирил и Методий“ I ст. (1963). Умира в София.

Сред многобройните публикации на Г. върху средновековната културна история на Б-я изследванията с кирило-методиевска проблематика заемат най-значително място. Разгледани са въпроси, засягащи организацията и практиката на Бълг. църква и монашеския институт през IX—X в., дейността на видни дейци на старобълг. духовно строителство и култа към тях (Константин-Кирил Философ, *Климент Охридски, Наум Охридски, Черноризец Храбър, Иван Рилски* и др.), връзките с виз. църковно-религиозна и литературна традиция, паметници на ранната старобълг. книжнина, епиграфика и изкуство.

В „Светите братя Кирил и Методий“ (1937—1938) Г. публикува ЖК по препис в сборника на Владислав Граматик от 1479 (от Рилския манастир), Похвалата за Кирил и Методий по препис в същия сборник, Службата на Кирил по нов препис в ръкопис № 89 от Църковния историко-археол. музей в София, тропар, кондак и два преписа на една непозната слава на Кирил, в която той се възхвалява за това, че просветил сръбската земя с бълг. книги. Г. отстранява грешки от по-ранни издания на ЖК и Похвалата за Кирил и Методий и обосновава някои издателски принципи (не одобрява практиката на сводни текстове, препоръчва да се запазва оригиналната пунктуация и др.). Във връзка с ЖК се обсъжда въпросът за първите преводи на Кирил и Методий от грц. на старобълг. език. Според

Иван Гошев

Г. те са обхващали: целия виз. църковен чин, т.е. всички текстове, необходими за църковните служби — изборно евангелие, изборен апостол, псалтир, паримии; евхология и сборниците, съдържащи избрани изменяеми текстове за ежедневното, празничното, великопостното и следвеликопостното правило; „отеческите книги", предназначени за богослужебно четиво, и правилата на номоканона (вероятно на *Йоан Схоластик*); типика. Излагат се съображения за ранната старобълг. терминология на монашеските степени и на църковните служби, за йерархическите и монашеските степени, които Кирил и Методий са имали в различни моменти от своя живот. Според Г. Похвалата на Кирил и Методий носи белези на голяма старинност. Създадена е порано от Похвалата на Кирил и от службите на двамата братя, най-вероятно много скоро след смъртта на Методий, обаче преди разпръсването на учениците му. Обсъжда се постепенното създаване на Службата на Кирил, ранното ѝ свързване със Службата на св. Авксентий, голямата ѝ текстуална зависимост от Похвалата на Кирил и Методий.

За първи път в науката Г. осъществява цялостно издание на *Рилските глаголически листове* (1956). Паметникът се публикува в кирилска транслитерация и се придружава от съответния грц. текст (без грц. съответствия за л. I и л. V—VII). Според Г. освен слова от Паренесиса на *Ефрем Сирин* Рилските глаголически листове съдържат великопостни изповедни молитви. Неидентифицирани по съдържание остават няколко пергаментни изрезки. Палеографският анализ установява, че Рилските глаголически листове са писани от една ръка, въпреки че са открити в подвързията на две ръкописни книги от библиотеката на Рилския манастир. Графичната система, особено честите и разнообразни лигатури се определят като сигурен белег за старинността на паметника. Касае се за епоха, близка до времето, когато в Б-я се е разгръщала дейността на Кирило-Методиевите ученици. Установяват се прилики с Асем. ев. Особено място се отделя на въпроса за първоначалния старобълг. превод на Паренесиса на Ефрем Сирин. Г. предполага, че още приживе на Методий са били преведени избрани слова от Паренесиса, а по времето на цар Симеон (893—927) е възникнал цялостният му превод. Нов превод не е правен по-късно, ако се съди по езика на запазените южнослав. и източнослав. преписи на съчинението. Популярността на старобълг. превод на Паренесиса, отразен в Рилските глаголически листове, се доказва от съпоставки с *Прогласа към евангелието,* Син. евх., *Фрайзингенските молитви, Написание за правата вяра,* Похвалата на Кирил и Методий, Завета на Иван Рилски. Г. допълва наблюденията на И. И. *Срезневски,* Г. А. *Илински,* В. *Ягич* върху езика на Рилските глаголически листове. Като привежда редица типични за старобълг. период фонетични, морфологични и речникови особености на текста, той изтъква родството му с останалите старобълг. глаголически паметници и формулира окончателния си извод за Рилските глаголически листове като източнобълг. паметник от втората половина на X в.

„Старобългарски глаголически и кирилски надписи от IX и X в." (1961) е резултат на дългогодишни проучвания върху началния период от развоя на слав. епиграфика въз основа на голям брой фрагменти от лапидарни надписи, стенни и други графити, както и на епиграфски материали със следи от загадъчно писмо и символични знаци. Повечето материали са от *Кръглата църква в Преслав* и са открити от Г., но наред с тях се привличат и известни дотогава материали заради корекции в разчитането и датирането и главно заради опита да се оформи цялостна картина на възникването и взаимоотношенията на двете слав. *азбуки*. Най-общите изводи на автора са следните. По времето на княз Борис I (852—889) и на цар Симеон са били в употреба двете азбуки. Това се отнася и за Югозападна Б-я. *Глаголицата* е създадена от Кирил, *кирилицата* възниква от нея. Свидетелството на охридския архиепископ *Димитър Хоматиан* за реформи на Климент Охридски в графичната традиция заслужава доверие. Касае се за незначителни промени при някои глаголически букви за означаване на специфични слав. звукове. Следващите промени идват от големите калиграфски средища в Преслав и околностите му, от някои манастири в Македония, от Рилския манастир. С известна приблизителност може да се твърди, че най-старата кирилица (десетина години след смъртта на Методий) по своя буквен състав е била гръко-слав. писмо, в което негръцките графични елементи са почти изцяло глаголически. С глаголица са били писани само *абецедари* и църковно-богослужебни текстове, а книжнината за светски нужди е била кирилска. Научната критика посреща противоречиво този труд на Г. От една страна, се дава положителна оценка на обсъдените материали и на методологията на автора, особено на заключенията му, че глаголицата е по-старата азбука и че не принадлежи само на Югозападна Б-я, че за еволюцията на кирилицата голямо значение имат надписите от средата на X в., че Самуиловият надпис от 993 отразява завършен стадий във формирането на кирилицата (Вл. *Мошин*). От друга страна, Г. е упрекнат в увлечения при разчитането и реконструкцията на текстовете, в надценяване на палеографското (поточно — графемното) значение на материалите, както и в прекалена категоричност, когато се определя функционирането на двете азбуки с оглед характера на текстовете (богослужебен или светски).

Интерес представляват някои по-кратки публикации на Г. във връзка с често дискутирани в науката въпроси. Една от тях е обяснението, което той дава на пасажа от ЖК за книгите, намерени от Константин-Кирил в Херсон (1958). Г. поддържа схващането, че става дума за текст, писан „с тясно писмо" (**оускымн пнсмены пнсано**), т. е. че се касае за врахиграфско писмо, в което се означават предимно или изцяло само съгласните звукове, а гласните се отбелязват с допълнителни знаци. Оттук и определението „тясно", „сбито" писмо. Тъй като грц. врахиграфско писмо преживява своя ренесанс във Византия през IX в., то е било безусловно познато на Константин-Кирил, а въпросните книги, както предполага авторът, са били изписани с подобна техника на арамейски или най-вероятно на самаритански език. Г. застъпва собствено становище и относно заглавието на съчинението на Черноризец Храбър (1933). Като се позовава на широко разпространеното в старобълг. писменост символично представяне на монасите като „войници Христови", „съратници", „борци" и във връзка с това — на честата употреба на **храбръ, храбрн** в смисъл „Христови", „свети" мъже (напр. в Проглас към евангелието, 50-ата беседа на Учителното евангелие на Константин Преславски, Беседа против богомилите на Презвитер *Козма*, Драгановия миней), той тълкува заглавието „**О пнсменьхъ Чръноризьца Храбра**" като „За писмената

на светия черноризец", отбелязвайки, че по този начин съчетанието на „монах" и „храбър" престава да бъде загадъчно. Следователно, не се касае за собствено име или за псевдоним, а за самия създател на слав. азбука (тезата за gen. possessivus). Г. подчертава обаче, че това обяснение не решава въпроса за автора на произведението. С публикацията „Облеклото на старобългарските монаси" (1932) въз основа на старобълг. и виз. извори (Презвитер Козма, Син. евх., грц. евхологиони от VIII—IX в., *Теодор Студит*) се обосновава твърдението, че Бълг. църква е спазвала и прилагала общоцърковните вселенски наредби относно монашеството. Разгледани са степените на старобълг. монашеска схима, практиката на монашеското пострижение, съставът и материалът на старобълг. монашеско облекло. В „Старобългарската литургия" (1931—1932) се излагат съображения във връзка с реда на старобълг. литургийна служба и обстановка. Наблюденията са ограничени върху литургиите на *Йоан Златоуст* и *Василий Велики*.

Съч.: Хилядогодишнината от смъртта на св. Климента. — ЦВ, бр. 6, 7. II. 1915, с 51—52; Св. Климент Охридски. По случай 1000 години от неговата смърт. — ЦВ, бр. 29, 29. VII. 1916, с. 269—271; Стари записки и надписи. — ГСУбф, 4, 1926—1927, с. 335—378; 6, 1928—1929, с. 1—36; 12, 1934—1935, с. 1—41+7; 13, 1935—1936, с. 1—58; 14, 1936—1937, с. 1—49+6; Един средновековен барелеф от Созопол. Принос към иконографията на драконопобедителите конници св. Георги и св. Димитър във византийското изкуство. — ГСУбф, 6, 1928—1929, 3, с. 1—99; Старобългарската литургия. Според български и византийски извори от IX—XI в. — ГСУбф, 9, 1931—1932, 7, с. 1—79; Облеклото на старобългарските монаси. Според византино-български извори от IX—X в. — Известия на Народния етнографски музей — София, 10—11, 1932, с. 37—72; Монашеско храбро „воюване" и Черноризец Храбър. — В: Сборник в чест на проф. Л. Милетич. С., 1933, с. 639—644; Преславски керамичен фрагмент с богослужебни текстове от IX—X в. — ГСУбф, 11, 1933—1934, 2, с. 1—19; Светите братя Кирил и Методий. Материали из ръкописите на Синодалния църковен музей в София. — ГСУбф, 15, 1937—1938, 3, с. 1—160; Старобългарската книга. — Родина, 1, 1938—1939, 1, с. 105—112; Ръкописите в Църковния историко-археологически музей при св. Синод в София. — III Međunarodni kongres slavista (slovenskih filologa). 3. Odgovori na pitanja. Saopštenja i referati. Dopune. Beograd, 1939, 124 p.; Правилата на Студийския манастир. — ГСУбф, 17, 1939—1940, 6, с. 5—73; Старите печати на манастира „Св. Наум" в Македония. — В: Сборник в памет на проф. Петър Ников. С., 1940, с. 91—108; Св. Кирил, създателят на славянската азбука, според най-старите стенописи и според литературните извори. — ЦВ, бр. 27—28, 24. V. 1945, с. 1—2; Трите най-стари пространни жития на преподобния Ив. Рилски. Текст и историко-литургически коментар. — ГСУбф, 25, 1947—1948, 7, с. 3—72; Заветът на св. Иван Рилски в светлината на старобългарското и на византийското литературно предание от IX—XIV в. — ГДА, 4 (30), 1955, с. 431—507; Рилски глаголически листове. С., 1956, 150 с.; Старобългарски чинопоследования за встъпване в монашество. Текст, превод и коментар. — ГДА, 7 (33), 1957—1958, с. 407—447; С какво писмо са били написани двете книги, които създателят на славянското писмо намерил в Херсон. Към проблема за произхода на славянското писмо. — ЕЛ, 13, 1958, 4, с. 244—250; Старобългарски глаголически и кирилски надписи от IX и X в. С., 1961, 196 с.; Развитие на негръцките кирилометодиевски буквени знаци в т. нар. кирилица. — Хиляда и сто години, с. 275—286;

Лит.: Попвасилев Ст. Нов труд за св. Кирила и Методия. — Родна реч, 12, 1939, 3, с. 142—144; Попруженко М. Г. Проф. протойерей Ив. Гошев. Светите братя Кирил и Методий. — Родина, 1, 1938—1939, 3, с. 186—188; **W.** Проф. протойерей Ив. Гошев. Светите братя Кирил и Методий. — Училищен преглед, 38, 1939, 1, с. 86—88; Дуйчев Ив. Езикови бележки към средновековни български паметници. — ИИБЕ, 3, 1954, с. 304—314; Милев Ал. Рилски глаголически листове. — ЕЛ, 13, 1958, 2, с. 154—156; Динеков П. — СпБАН, 4, 1959, 4, с. 153—154; Макариополски Н. — ДК, 39, 1959, 3, с. 31—32; Dostál A. — Bsl, 20, 1959, p. 99—101; Гюзелев В. — Литературни новини, бр. 53, 8. V. 1963; Иванов Н. — Труд, бр. 108, 9. V. 1963; Кодов Хр. — ЕЛ, 18, 1963, 4, с. 86—95; Мошин Вл. — MJ, 16, 1965, с. 203—205; Сто години БАН. 1. С., 1969, с. 166—168; Чифлянов Бл. — ЦВ, бр. 1, 1. 1. 1971, с. 9—11; Речник на българската литература. 1. С., 1976, с. 278—279.

Лиляна Грашева

ГРАБАР, Андрей Николаевич (Грабарь, А. Н., Grabar, A.) (26.VII. 1896) — френски византолог, археолог и изкуствовед от руски произход. Роден в

Киев. Следва в Историко-археол. фак. на Петербургския унив.; негови преподаватели са големите специалисти по виз. изкуство Д. В. Айналов и Н. П. Кондаков. Специализира във Франция под ръководството на Г. Мийе, П. Пердризе и др. През 1920—1922 живее в Б-я. Сътрудничи на Народния археол. музей в София, проучва редица паметници на българ. средновековно изкуство. От 1922 преподава история на средновековното изкуство в Страсбургския унив. От 1937 е професор в университета и в Ecole des Hautes Etudes при Сорбоната в Париж, през 1946—1966 — и в Collège de France, в Катедрата за виз. изкуство и археология, в която след 1966 е консултант на подготвящите докторска дисертация специалисти. Основател (1945) и дългогодишен главен редактор на сп. „Cahiers Archéologiques". Чуждестранен член на БАН (1969), на Английската, Австрийската, Датската, Норвежката, Югославската АН и др. Почетен д-р на университетите в Принстън (1947) — САЩ, и Упсала (1953) — Швеция. Лауреат на наградата Шлюмберже на Académie des inscriptions et des belles-lettres (1942, 1948); член на академията (1955). По случай 70-годишнината му е награден с българ. орден „Кирил и Методий" I ст.

Г. започва своята научна кариера с проучването на средновековното българ. изкуство, към което и до днес проявява непрекъснат интерес. Публикува голям брой статии; през 1928 защищава докторска дисертация „La peinture religieuse en Bulgarie". Това е първото цялостно проучване на българ. стенописни паметници, на тяхната тематика, иконография, стилови особености и на връзките им с паметници от други страни. Повечето от основните постановки в изследването са в сила и до днес. В книгата „Recherches sur les influences orientales dans l'art balkanique" (1928) Г. публикува статии, посветени на преславската рисувана керамика, на Добрейшовото и Призренското четвероевангелие, на миниатюрите към „Александрия" и посочва източните образци на някои балк., предимно българ. паметници, като подчертава факта, че връзките на българ. изкуство с изкуството на Иран, Палестина и Египет са дълбоки и непрекъснати. На източните образци, намерили отражение в украсата на Сав. кн., е посветена част от статията му „Influences musulmanes sur la décoration des manuscrits slaves balkaniques" (1968), в която Г. стига още по-определено до извода за връзките на Първата българ. държава с арабския свят. Въз основа на своите проучвания той прави заключение, че в българ. средновековно изкуство има две течения: официално (придворно), свързано повече или помалко с изкуството на виз. столица, и второ, което той нарича народно, чиито паметници се намират в отдалечените от столицата области. В това течение са по-очевидни влиянията на изкуството от източните провинции на Виз. империя и на ранните, създадени в доиконоборческата епоха виз. паметници, някои от които съществуват и до днес по българ. земи.

Г. е автор на първото монографично изследване върху стенописите на Боянската църква (1924, 2 изд. 1978), на проучване върху Ивановските стенописи, Погановската икона и др. Значителен е приносът му в изследването на християнската иконография — на нейните извори и вътрешна символика, на влиянието на народните изкуства и вярвания върху нея, на влиянието на различните култури и народности при нейното оформяне.

Съч.: La peinture religieuse en Bulgarie. Paris, 1928, 1., 396 p.; 2., 14 p.+64 ill.; Recherches sur les influences orientales dans l'art balkanique. Paris, 1928, 13+151 p.; L'Empereur dans l'art byzantin. Paris, 1936, 296 p.; L'Art byzantin du Moyen âge (du VIIe au XVe siècle). Paris, 1938, 202 p.; Martyrium. 1—2. Paris, 1943—1946 (2 изд. London, 1972, 1. 638 p.; 2. 402 p.); La peinture byzantine. Genève, 1953, 204 p.; Le Haut Moyen Age. Genève, 1957, 244 p. [Grabar A., C. Nordenfalk]; L'iconoclasme byzantin. Paris, 1957, 278 p.; Les sculptures byzantines de Constantinople. Paris, 1963, 139 p.; L'Age d'or de Justinien. De la mort de Théodose à l'Islam. Paris, 1966, 408 p.; L'Art de la fin de l'antiquité et du

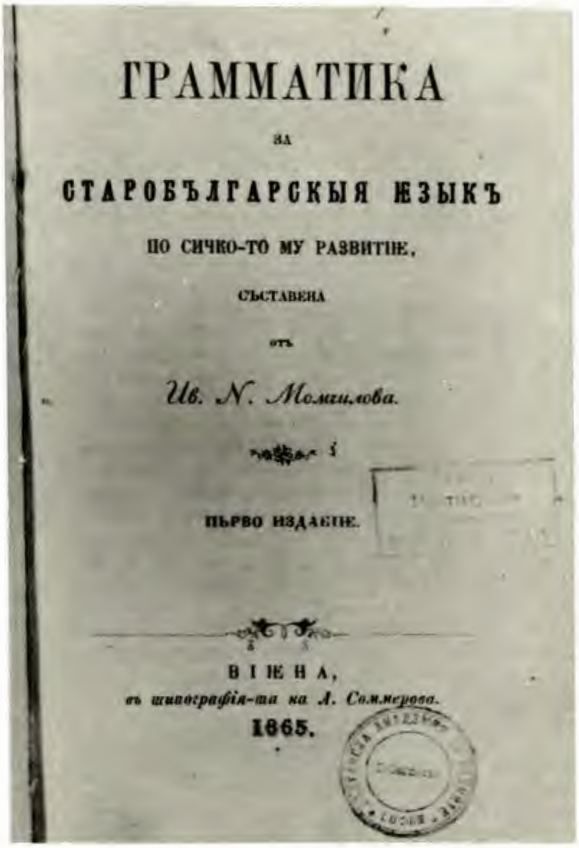
Moyen âge. 1—3. Paris, 1540 p.; Christian Iconography. Princeton, 1968, 184 p.; Les revêtements en or et en argent des icônes byzantines. Paris, 1975, 22+90+66 p.; Les voies de la création de l'iconographie chrétienne. Paris, 1979, 341 p.; Избрани съчинения. 1. С., 1982, 255 с.

Лит.: Божков А. Приносът на Андрей Грабар за българското изкуствознание. — Изкуство, 17, 1967, 5, с. 3—6; Паскалева К. Един юбиляр с големи заслуги към българската наука. Проф. А. Грабар на 70 години. — ИИИИ, 10, 1967, с. 195—200; Стойков Ат. Научното дело на Андрей Грабар. — В: Грабар А. Избрани съчинения. 1. С., 1982, 5—18.

Лиляна Мавродинова

ГРАМА̀ТИКИ старобългарски — систематизирани, повече или по-малко пълни описания на старобълг. език. Съдържат редовно раздели, посветени на старобълг. фонетика и морфология, рядко и обикновено много посбито — на синтаксиса; почти винаги имат и различна по големина уводна част с културно-истор. характер. Някои Г. съдържат текстове и малък речник към тях.

Г. са тясно свързани с постиженията на сравнително-истор. (а чрез него и с общото) езикознание в съответния етап от неговия развой; те се основават върху познаването и проучването на най-древните слав. текстове. Повечето същински старобълг. езикови паметници стават достъпни за научно изследване едва през последната третина на XIX в. Преди това в продължение на няколко века не се прави строга разлика между *старобългарски език* и *църковнославянски език*. Затова някои факти на старобълг. Г. са изложени и в ръководства по църковнослав. език, а и самият термин „църковнославянски", отнесен към старобълг. език, се запазва чак до началото на XX в. (срв. напр. наслова на монументалния труд на В. *Ягич*, в който са събрани доказателства именно за бълг. характер на съхранения в най-старите слав. ръкописи език — „Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache", Berlin, 2 изд. 1913) или е доуточнен пак в духа на ранната славистика като „староцърковнославянски"

ГРАММАТИКА
ЗА
СТАРОБЪЛГАРСКЫЯ ЯЗЫКЪ
ПО СИЧКО-ТО МУ РАЗВИТИЕ,
СЪСТАВЕНА
ОТЪ
Ив. Н. Момилова.
ПЪРВО ИЗДАНИЕ.
ВІЕНА,
въ типографія-та на Л. Семмерова.
1865.

(вж. и *Редакции на старобългарския език*). Фактите на старобълг. Г. могат да се изложат и тълкуват по различен начин в зависимост от теоретическите възгледи на изследователя, от задачите, които си е поставил, от неговите интереси и от конкретните му познания.

Най-ранните *граматически съчинения* в старобълг. литература (с изключение на ярко полемичната апология **О ПИСМЕНЬХЪ** на *Черноризец Храбър*) имат описателен и нормативен характер; голямо внимание се обръща върху правилата за употреба на едни или други букви, респ. небуквени знакове (*Константин Костенечки*).

Изключително важното за времето си съчинение на Й. *Добровски* върху „древния диалект на славянския език" („Institutiones linguae slavicae dialecti veteris", Vindobonae, 1822; 2 изд. 1852, посм.; руски превод: „Грамматика языка славянского по древнему наречию", 1833—1834) синтезира един начален

HANDBUCH
DER
ALTBULGARISCHEN
(ALTKIRCHENSLAWISCHEN)
SPRACHE.
GRAMMATIK. TEXTE. GLOSSAR.
VON
A. LESKIEN,
A. O. PROFESSOR DER SLAWISCHEN SPRACHEN AN DER UNIVERSITÄT LEIPZIG.
WEIMAR,
HERMANN BÖHLAU
1871.

А. Лескин. Наръчник по старобългарски (староцърковнославянски) език. Ваймар, 1871 г.

етап от историята на славистиката и същевременно е първата стъпка към сравнителната Г. на слав. езици. Независимо от обширните познания на автора за слав. езици и за различни други индоевропейски (а и семитски) езици, днес съчинението има само истор. значение, тъй като Добровски не е могъл да използува достатъчно старинни, т.е. чисто старобълг. ръкописи. През 1820 основоположникът на истор. метод в славистиката А. Х. *Востоков* издава своето епохално съчинение „Рассуждение о славянском языке, служащее введением к грамматике сего языка, составляемой по древнейшим оного письменным памятникам"; той е познавал основно най-древните руски текстове и е можел да открие в тях някои особености на старобълг. им оригинали.

След 20-те г. на XIX в. в лингвистиката окончателно се установява сравнително-истор. метод при разглеждане на езиковите факти. Това се отразява и върху изследването на старобълг. език. До неотдавна той се изучава почти изключително от генетични позиции — авторите считат за своя основна задача да установят произхода на старобълг. звукове и форми, които се тълкуват като наследници на предходни етапи в развоя на индоевроп. праезик. Особеностите на старобълг. език, разглеждани по този начин, се съпоставят или с общия индоевроп. праезик, или с праславянски. При този подход, който безспорно е определен от някои тези на младограматическото учение, се изследват предположени минали езикови състояния — той описва старобълг. език като съвкупност от континуанти на по-стари звукови форми. Това обяснява голямото внимание към фонетиката като най-пълно и най-добре разработен дял от сравнителната Г. на индоевроп. езици. За други учени данните на старобълг. Г. са важни повече като най-рано документирани моменти от живота на определено езиково явление. Те се интересуват от старобълг. звукове и форми с оглед на по-нататъшния им развой в днешните слав. езици. При този подход изучаването на старобълг. език се схваща като увод към историята и диалектологията на слав. езици, превръща се в част от сравнително-истор. слав. Г. И двата аспекта — въпреки че при тях старобълг. език не е окончателна цел на научното изследване, а само средство за построяване Г. на други езици — са полезни; те не съществуват изолирани един от друг, никъде не се срещат в чист вид. Разликата между тях е само в степента, с която се изявява единият или другият.

Старобълг. език може да се изучава и като система сам за себе си, т.е. като език, който някога е бил жива реалност, на който са мислели, говорели и развивали своята култура българите преди векове. Това чисто синхронно направление е изправено пред редица трудности; повечето от тях се определят преди всичко от обстоятелството,

че старият бълг. език е запазен до днес само в своята писмена форма; от общославянската му културна функция; от твърде ограничения характер на оцелелите стари литературни паметници и др. Въпреки всичко този аспект все повече си пробива път.

Отношението към старобълг. езиков материал се е определяло не само от господствуваща общолингвистична теория или от състоянието на индоевропеистиката и славистиката — то е зависело и от конкретните нужди на обучението и образованието в даден истор. момент. Голяма част от Г. са написани преди всичко, за да отговорят на тези нужди. Старинните слав. Г. например разглеждат един език, който се е употребявал векове наред у православните славяни (отчасти и у униатите, дори у хърватските католици), и имат подчертана практическа насоченост. Съчинението „За осемте части на речта" от XIV в. (някои изследователи го отнасят към преводаческото дело на *Йоан Екзарх*) е било широко разпространено; то е и първата печатна „словенска граматика" (Вилно, 1585). С подобен характер се отличават и „Аделфотис"(Лвов, 1591), и Г. на Лаврентий Зизаний (Вилно, 1596). Особено важна роля е изиграла книгата на украинеца Мелетий Смотрицки „Грамматики славенскиа правилное сунтагма" (Вилно, 1619) — най-значителното съчинение от този род до времето на Добровски. Издаването на практически ръководства за изучаване на църковнослав. и на старобълг. език продължава през целия XIX в. и се засилва (с ясно разграничаване на църковнославянски от старобългарски) през XX в., особено след Втората световна война. За науката обаче по-голямо значение имат такива Г., в които преобладава теоретичната насоченост.

До появата на „Institutiones. . ." основен наръчник по църковнослав. език е Г. на Мелетий Смотрицки, разпространена и сред южните славяни; след книгата на Добровски най-пълна разработка на „старословенската" Г. прави

СТАРОБЪЛГАРСКА ГРАММАТИКА

УПРАЖНЕНИЯ, ТЕКСТОВЕ ИЗЪ СТАРОБЪЛГАРСКИТѢ ПАМЕТНИЦИ И РѢЧНИКЪ

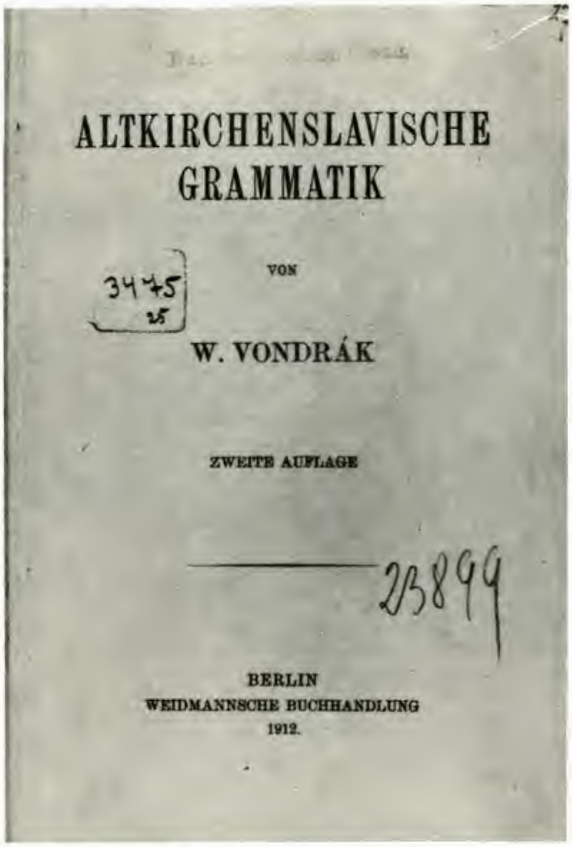
Л. МИЛЕТИЧЪ

ЗА СРѢДНИТѢ УЧЕБНИ ЗАВѢДЕНИЯ.

СРѢДЕЦЪ

1888.

Фр. *Миклошич* — „Lautlehre der altslovenischen Sprache" (1850) и „Formenlehre der altslovenischen Sprache" (1850); двете Г. са включени с известни разширения в неговата „Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen" (Wien, 1852—1856); имат и отделни по-късни издания. По материали главно на Миклошич, но и въз основа на „Institutiones. . .", на кратките граматични очерци в изданията на Клоц. сб. от Б. *Копитар* (1836) и на Остромировото евангелие от Востоков (1843) и на излезлите дотогава съчинения на П. *Шафарик* А. *Шлайхер* написва „Formenlehre der kirchenslavischen Sprache" (1852), в която са привлечени за сравнение и данни от другите проучени индоевроп. езици (в случая особено значение има литовски език); с тази книга се започва цялостното сравнително-истор. изложение на старобълг. Г. Към края на живота си Востоков издава „Грамматика церковнославянского языка" (1863), в

В. Вондрак. Староцърковнославянска граматика. Берлин, 1912 г.

която прави преглед на фактите по известните тогава източници, но без теоретизация. Сравнение с литовската фонетика има в книгата на Л. *Гайтлер* — „Starobulharská fonologie se stálým zřetelem k jazyku litevskému" (1873).

Без да използува старобълг. езиков материал от Зогр. ев. и Мар. ев., никоя Г. не може да бъде точна и пълна. Издаването на тези два извънредно важни паметника от Ягич през 1879 и 1883 открива нов етап в проучването на старобълг. език; той е свързан и с утвърждаването на младограматическата школа в индоевроп. езикознание. Някои от по-старите книги, посветени на старобълг., респ. на църковнослав. език, нямат сериозни научни достойнства, понякога дори съдържат много грешки, но все пак са изиграли известна роля за опознаването на древния слав. книжовен език: „Počátky posvátného jazyka slovanského" (1846, 2 изд. 1859 — „Начала священного языка славян") от В. *Ханка,* „Grammatica linguae-ecclesiastico-slavicae" (1851) от Е. Йоанович, епископ на православната църква в Карлщат, „Грамматика старославянского языка" (2 изд. 1856) от П. Перевлески, кратката „Старославянская грамматика" от М. Колосов (1868; с много по-късни издания и един превод на румънски език от Г. Гибънеску — „Grammatica limbei vechi Slavone", 1900). Като несполучлива се преценява „Grammaire paléoslave. . ." (1869) от А. Ходзко; недостатъчно задълбочено е „Начертание церковнославянской грамматики" (1883) от А. С. *Будилович.* Предимно учебен характер имат по-скромните и по размери ръководства на Б. Попелка — „Gramatika jazyka starobulharského" (1885), Н. И. Алякритски — „Краткая грамматика древнецерковнославянского языка" (1886), С. Бракенгеймер — „Грамматика древнеславянского языка" (за средните училища; няколко издания), Е. Коварж — „Nákres mluvnice starobulharské" (1889), П. Красногорски — „Грамматика древняго церковнославянского языка (в вопросах и ответах)" (1898) и др.

Началото на новия, по-висок етап в системното излагане на старобълг. езикови факти слага А. *Лескин* с „Handbuch der altbulgarischen (altkirchenslavischen) Sprache" (1871); книгата се преиздава многократно в продължение на почти цял век (има руски превод от преработеното второ издание, направен от А. А. Шахматов и В. Н. *Щепкин* — „Грамматика старославянского языка А. Лескина, с дополнениями по языку Остромирова евангелия", 1890); само граматичният материал с по-големи подробности и нова част върху словообразуването е представен в „Grammatik der altbulgarischen (altkirchenslavischen) Sprache" (1909, 2 изд. 1919; руски превод от 1915). В своя труд Лескин прави образцово и задълбочено описание на старобълг. граматична система (фонетика и морфология) от позициите на младограматическата теория; от идеите

ENTSTEHUNGSGESCHICHTE
DER
KIRCHENSLAVISCHEN SPRACHE
NEUE BERICHTIGTE UND
ERWEITERTE AUSGABE
VON
V. JAGIĆ
BERLIN
WEIDMANNSCHE BUCHHANDLUNG
1913

В. Ягич. Произходна история на църковнославянския език. Берлин, 1913

и данните на тези две книги излизат множество по-късни старобълг. Г. През 1891 А. И. *Соболевски* издава част от лекциите си — „Древний церковнославянский язык. Фонетика“ (с литографско второ издание от 1910; от същия автор има и литографиран „Курс церковно-славянской морфологии“, 2 изд. 1902). Старобълг. именна морфология е разгледана генетично от Б. М. *Ляпунов* — „Формы склонения в старославянском языке“ (1905), от О. *Хуйер* — „Slovanská deklinace jmenná“ (1910), общо морфологията: от Фр. *Пастърнек* — „Tvaroslovi jazyka staroslověnského“ (1909, 2 изд. 1912), в 2 дисертации върху склонението и спрежението в старобълг. паметници: от Р. Шолвин — „Die Deklination in den pannonisch-slovenischen Denkmälern des Altkirchenslavischen“ (ASPh, 2, 1877), и от О. Видеман — „Beiträge zur altbulgarischen Conjugation“ (1886); глаголът е разгледан от Ив. *Леков* в „Праславянските глаголни форми и отраженията им в днешните славянски езици“ (1934). Най-голямата (656 с.) старобълг. Г., в която явленията се проследяват твърде обширно и по различните ръкописи, е дело на В. *Вондрак* — „Altkirchenslavische Grammatik“ (1900, второ разширено и преработено изд. 1912). Книгата на Вондрак съдържа и дял за старобълг. синтаксис. През 1906 излиза в Дорпат кратката „Грамматика церковно-славянского языка (древнего и нового)“ от Н. К. *Грунски* (2 изд. 1910); малко по-подробни са неговите „Лекции по древнецерковнославянскому языку“ (1906, 2 изд. 1914; срв. и много по-късно появилия се курс по старобълг. език във „Вступ до слав'янс'кого мовознавства“, 1941, 2 изд. 1946). Много ценно ръководство е „Древне-церковно-славянский язык“ (1., 1911, 2., 1912) от С. М. *Кулбакин*, където е използувана цялата дотогавашна научна литература (главно за обяснение на различните фонетични и морфологични процеси от индоевроп. праезик през праславянски към старобългарски); Г. на Кулбакин има още 2 издания на руски език (1913, 1917), вж. освен тях в поредицата „Энциклопедия славянской филологии“, вып. 10: „Грамматика церковнославянского языка по древнейшим памятникам“, 1915. Френска преработка излиза през 1929 — „Le vieux slave“, с чешки превод (от ръкопис) — „Mluvnice jazyka staroslověnského“ (1928, 2 изд. 1948), сръбски превод — „Старословенска граматика“ (1930). През 1919 са издадени „Лекции по фонетике старославянского языка“ от Ф. Ф. *Фортунатов*, препечатани в двутомника от негови избрани произведения, т. II, 1957. В същия аспект са разгледани праслав. езикови явления от ученика на Фортунатов А.А. Шахматов в „Очерк древнейшего периода истории русского языка“ (1915), „Введение в курс истории русского языка“ (1916) и другаде. Най-много страници за старобълг. синтаксис (над 80) са отделени в „Gramatyka starosłowiańska“

А. Лескин. Граматика на старобългарския (староцърковнославянския) език. Хайделберг, 1919 г.

(1922) от Ян Лос. Полезен съпоставителен (главно с индоевроп. праезик) наръчник е „Zarys gramatyki języka starocerkiewno-słowiańskiego na tle porównawczym" (1927) от Т. *Лер-Сплавински*; 4 издание е допълнено със синтактичен раздел от Ч. Бартула (1959).

Тъй като до голяма степен от данните на старобълг. ръкописи изхожда и описанието на праслав. език, има основание към Г. да се причислят и 2 книги върху праслав. език — „Праславянская грамматика" (1916) от Г. А. *Илински* и „Le slave commun" — компендиум по праславянски (1924, 2 изд. 1934) от А. *Мейе* с участието на А. Ваян; руски превод — „Общеславянский язык" (1951).

Постепенно интересът към отношението между старобълг. и праезичните факти отстъпва място на стремежа да се опишат все по-изчерпателно елементите в самата старобълг. езикова система и да се установят техните взаимни връзки. Ранен опит за дескриптивна Г. на старобълг. език прави Х. *Улашин* — ученик на Ян *Бодуен де Куртене*: „Język starocerkiewno-słowiański" (1928). Много висока стойност имат излезлите почти едновременно книги на Н. *Ван Вейк* — „Geschichte der altkirchenslavischen Sprache" (1931; руски превод: „История старославянского языка", 1957), и П. *Дилс* — „Altkirchenslavische Grammatik" (1 т., 1932, 2 т., 1934; 2 изд. 1963). Ван Вейк обобщава слав. фонетични процеси в две генерални тенденции (повишаваща се звучност в края на сричката и палатализиране), като проследява и по-нататъшния развой на старобълг. звукове и форми. П. Дилс изчерпва с изключителна пълнота материала от старобълг. ръкописи; към двете книги има богата библиография. М. *Вайнгарт* написва ръководство за старобълг. морфология — „Rukověť jazyka staroslověnského" (1., 1937; 2., 1938; преди това са издавани записки от лекциите на Вайнгарт по морфология — 1928, 1932, и по праслав. вокализъм — 1933). За разлика от цитираните по-горе съчинения, които не са изгубили своята ценност и до днес, някои от издадените по същото време старобълг. ръководства нямат съществено значение (Н. Н. Соколов, 1919; А. Д. Григориев, 1938; Н. Руснак, 1943, и др.).

След Втората световна война славистиката излиза от своите европ. предели и започва да се разпространява широко; увеличава се и интересът към старобълг. език, чието изучаване стои в основата на слав. филология. Все почесто се появяват ръководства по старобълг. език — през последните три десетилетия старобълг. учебници излизат почти всяка година. Повечето от тях се базират върху предхождащите ги синтетични трудове и имат ясно подчертан характер на помагала, предназначени за студенти (в някои случаи неславяни), а не за специалисти, и това им налага определен дидактичен подход

към материала. Оттук идва и стремежът да се избягват спорните или ненапълно установените положения. За отбелязване е и по-голямото внимание към морфологията (в повечето нови ръководства тя надвишава значително по обем фонетиката). Старобълг. синтаксис остава една почти неразработена област — съвсем малко Г. разглеждат синтактични въпроси. Обобщаващи дялове, посветени на старобълг. лексика, почти не се включват в досега появилите се синтетични ръководства по старобълг. език.

Стойността на издадените след Втората световна война старобълг. Г. е твърде различна — повечето имат преди всичко практическа насоченост; малко са тези, които могат да съперничат на монументалните, станали вече класически работи на Лескин, Вондрак, Кулбакин, Мейе, Ван Вейк, Дилс, Вайнгарт. През 1946 излиза малката книжка на С. Д. Никифоров — „Старославянский язык", преиздавана още два пъти. Не се приема от критиката „Нарис грамматики старослов'янської мови" от Й. Рудницки (Мюнхен, 1947). Несравнимо по-високо стои още първото издание на „Pregled gramatike starocrkvenoslavenskog jezika" (1947) от Й. *Хам* (следващите издания под заглавие „Staroslavenska gramatika", 1958, и др.); от замислената твърде оригинално старобълг. Г. на М. *Малецки* излиза само уводната част — „Najstarszy literacki język Słowian" (1947), поради ранната смърт на полския славист. През 1949 в Мадрид излиза кратката „Antiguo eslavo" на А. Товар.

Напоследък у някои автори на старобълг. наръчници се забелязва тенденцията не толкова да се събират нови факти, колкото да се осмислят от нова гледна точка установените, да се извлече от тях по-рационална теория (най-ярък пример в това отношение е книгата на Н. С. *Трубецкой*). Сред множеството следвоенни старобълг. Г. рязко се отделя „Manuel du vieux slave" (1948) от френския славист А. Ваян. Със своя синхронен подход към старобълг. езикови факти, с богатството на разгледания материал, с тънкото разбиране на езиковите явления този труд се нарежда между най-ценните ръководства по старобълг. език (руски превод: „Руководство по старославянскому языку", 1952); към него Ваян добавя и христоматия с речник. Полезен наръчник е „Gramatyka języka starosłowiańskiego (starobułgarskiego)" (1950) от полския старобългарист Ст. *Слонски*. Много висока стойност има излязлата посмъртно книга на бележития руски учен А. М. *Селищев* — „Старославянский язык. 1. Введение. Фонетика" (1951), в която явленията на старобълг. език се разглеждат върху много широк фон — от индоевроп. праезик до живите слав. езици и особено до съвременните югозападни бълг. говори, които авторът е познавал превъзходно. През 1952 излиза втори том — христоматия с речник и кратка морфология, събрани из ръкописите на големия учен.

Напълно встрани от тази линия стои трудът на Трубецкой — „Altkirchenslavische Grammatik" (1954), написан още преди войната, но издаден много по-късно, след смъртта на автора. Като опит да се приложат нови лингвистични принципи в тълкуването на старобълг. езикови факти тази книга е извънредно оригинална и много интересна за специалистите — във всички раздели се е проявил своеобразният талант и неимоверната ерудиция на големия фонолог, един лингвист от много висока класа: всичко тук е обединено в една система, която може да се оспорва в подробности, но не и да се отрече като цяло. Последовател на Трубецкой е американският славист Х. *Лънт* — със своята „Old Church Slavonic Grammar" (1955 и няколко по-късни издания); особено силно се чувствува влиянието на идеите на Трубецкой в разделите, разглеждащи графиката и фонетиката. Почти напълно в духа на немската компаративистика е сбитата, но съдържателна „Historische Laut- und Formenlehre des Altbulgarischen (Altkirchenslavischen)" (1955) от Б. Розен-

кранц. По-голям, но съдържащ известни неясноти и неточности, е трудът „Manuele di slavo antico" (1956) от италианския славист К. Вердиани. През 1958 излизат посмъртно „Лекции по старославянскому языку" на ленинградската професорка Л. В. Матвеева-Исаева; същата година е преиздадена с известни изменения и книгата на авторитетния хърватски палеославист Й. Хам (трето издание 1970) с голяма уводна част и ценни сведения за хърватската глаголическа книжнина. „Old Church Slavonic Grammar" (1959) от Гр. Нандриш, проф. в Лондонския унив., излага ясно и точно общоприетото, твърдо установеното в старобълг. Г., без да се впуска в несигурни хипотези (втората част — „Handbook of Old Church Slavonic" е христоматия с речник, съставени от проф. в Кембриджкия унив. Р. *Отн*). Московската славистка Н. М. Йолкина издава през 1960 полезно помагало „Старославянский язык". Заслужават отбелязване и „Лекции по старославянскому языку" на Б. И. Скупски, излезли през 1960 в Махачкала (Дагестанская АССР, следващи издания 1965 и 1967). За да подпомогне младите немски слависти (преди всичко русисти) Х. Х. Билфелд написва обемистата „Altslavische Grammatik" (1961); в края на книгата има и текстове с превод и анализ. На следната година в Харков се появява „Старославянский язык" от В. П. Беседина-Невзорова. Книгата съдържа сравнително голям материал, но има някои непоследователности. Системно и ясно е изложението в „Старославянский язык" от А. И. Горшков (1963, 2 изд. 1974); тук генетичните факти са обособени в отделна част, както е напр. у Кулбакин. Предимно учебен характер има „Старославянский язык" на Т. А. Иванова (1963 и други издания). През 1966 в Ташкент излиза „Старославянский язык" от С. М. Бурдин, А. А. Врадий и Е. Ш. Мирочник. Една от най-големите старобълг. Г. през последните години е на М. Ф. Станивски — „Старослов'янська мова" (1964; съдържа 470 с.; от тях 46 с. са текстове и речник). Извънредно висока стойност има книгата на Й. *Курц* — един от най-забележителните познавачи на старобълг. език — „Učebnice jezyka staroslověnského" (1969). Въпреки непретенциозното название, тук граматичният материал е придружен от огромен брой бележки не само относно произхода на звуковете и формите, но и върху документираните в текстовете езикови явления, значението и употребата на отделните форми, положението в днешните слав. езици; посочена е подробна библиография. Трудът в същност е кратка енциклопедия по палеославистика. През 1968—1970 излизат няколко старобълг. Г.: ръководството на унгарските слависти Е. Балецки и А. Холош — „Ószlav nyelv", учебникът на В. Ф. Кривчик и Н. С. Можейко — „Старославянский язык" (второ издание 1974; с текстове и речник), и съвсем кратките помагала на В. Н. Кретова — „Старославянский язык", и на Р. Угринова — „Старословенски јазик" (издание на Скопския унив.). За младите японски слависти е предназначен учебникът по старобълг. език на професора от университета в Токио Тосихару Огава (I. Граматика, 250 с., II. Текстове и речник, 60 с., 1971). Твърде подробна е Г. на Г. А. Хабургаев — „Старославянский язык" (1974) — една от най-добрите старобълг. Г., издадени в СССР. Освен традиционния материал, в книгата на П. Джорджич — „Старословенски језик" (1975), има и специален раздел за особеностите на сърбо-хърватската редакция на старобълг. език. „Старослов'янська мова" (1975) на А. В. Майборода е написана като помагало за студентите в украинските филологически факултети; „Gramatika opisowa języka staro-cerkiewno-słowiańskiego" (1975) на П. Смочински — за славистите-задочници в Полша. Един от най-заслужилите словашки езиковеди Ян *Станислав* издава голяма старобълг. Г., чиято първа част — „Staroslovienský jazyk", излиза през 1978 (посмъртно издание). Ръководството има много подробен увод (особено внимание е отде-

лено за разпространението на Кирило-Методиевото дело в Моравия и Панония, за анализ на някои древни ръкописи от чехо-моравска редакция на старобълг. език, за езика на Климент Охридски); навсякъде авторът прави обстоен преглед на изказаните мнения по засегнатите в изложението въпроси. Същата година се появява и „Altbulgarische Grammatik" от известния старобългарист Р. *Айцетмюлер* (т. 12 в поредицата „Monumenta linguae slavicae dialecti veteris", един от редакторите на която е авторът). В труда старобълг. Г. се излага като увод в слав. езикознание; лансирани са и редица нови твърдения, заслужаващи сериозно внимание.

Тъй като първият слав. книжовен език е бил използуван дълго време във Влахия и Молдова, където са запазени огромен брой писмени документи, особено след XIV в., невъзможно е да се изучава миналото на техния народ и на техния език, без да се познава бълг. език от съответната епоха. Освен многобройните проучвания на отделни езикови явления в Румъния са издавани и цялостни ръководства по старобълг., респ. църковнослав. език, като цитираният по-горе превод на Колосовото ръководство — помагалото от Гибъняску, 1900; срв. още такива трудове, като: „Istoria literaturii şi gramatica limbii bulgare vechi" (1930) от видния румънски учен И. *Бърбулеску*; „Limbă slavă veche. Perioada slavonă da romîni" (с текстове и речник; 1961) от Ж. Д. Негреску; големия „Curs de limbă slavă veche" (1962) от А. Закордонец; „Slavă veche şi slavonă românească" (1975) на П. Олтяну.

В Б-я, където въпреки османското робство книжовната традиция никога не угасва напълно, църковнослав. език се е изучавал като основен предмет в училищата. Забележително е, че една от най-ранните Г. от епохата след Востоков и Добровски е написана на бълг. език от българина Ив. *Момчилов* от Елена — „Писменница на славянския язык" (Белград, 1847; в изданието фа-

Collection de manuels publiée par l'Institut d'Études slaves.—VI.

MANUEL
DU VIEUX SLAVE

PAR

ANDRÉ VAILLANT

TOME II
TEXTES ET GLOSSAIRE

PARIS
INSTITUT D'ÉTUDES SLAVES
1948

А. Ваян. Ръководство по старославянски език. Париж. 1948 г.

милното име на автора е Момчилович). Разликата между старобълг. и църковнослав. език в Б-я се прави много отдавна: Ив. Момчилов издава още през 1865 във Виена „Граматика на старобългарския язык по сичкото му развитие" (второ издание 1884) и отделен сборник с текстове (1865). След Освобождението (1878) ръководства по старобълг. език — ясно разграничен от църковнослав. — са съставяни за нуждите на средното образование от Н. Попов, първия преподавател по тази дисциплина във Висшето училище в София (дн. Соф. унив.); от някои измежду най-значителните бълг. езиковеди: Л. *Милетич* (1888, с много следващи издания), А. *Теодоров-Балан* (1892), Ст. *Младенов* (заедно с Т. Атанасов и Ст. Попвасилев, 1926). Студентите-слависти са ползували записки от лекциите на Н. Попов (от 1883), различни чужди

Rudolf Aitzetmüller

ALTBULGARISCHE GRAMMATIK

als

EINFÜHRUNG IN DIE SLAVISCHE SPRACHWISSENSCHAFT

U.W. WEIHER - FREIBURG i. Br.
1978

Р. Айцетмюлер. Старобългарската граматика като въведение в славянското езикознание. Фрайбург, 1978 г.

Г., записки по лекциите на Милетич (4 тома, циклостилно издание). През 1949 излиза краткото ръководство на Ив. Леков и К. *Мирчев* — „Старобългарски език“ (циклостил); през 1952 дългогодишният преподавател по старобълг. език в Соф. унив. К. Мирчев издава сбитото, но много съдържателно помагало — „Старобългарски език“, което се преиздава вече над две десетилетия. Увод и фонетична част с някои оригинални, но невинаги достатъчно убедителни твърдения, се появява през 1980 (посмъртно) от бълг. филолог Ив. *Гълъбов*. „Старобългарска граматика. Теория на основите“ (1982) на Ив. *Добрев* по характер е теоретична морфология на старобълг. език.

Лит.: Илчев П. Граматики на старобългарския език, излезли през последното десетилетие. — БЕ, 13, 1963, с. 284—289.

Петър Илчев

ГРАМАТИ́ЧЕСКИ СЪЧИНЕ́НИЯ. През античността и Средновековието умението да се чете и да се пише правилно се нарича граматика или граматично изкуство (γραμματική, γραμματικὴ τέχνη; grammatica, ars grammatica; граматикиꙗ, хѫдожьство граматичьскоє). Опитният граматик е знаел как да чете без грешка и как точно да преписва старите ръкописи. Освен това той е можел да тълкува и да пояснява по-трудните места от книгите, с което предпазвал хората от невярно прочитане и неправилно разбиране на написаното. Виз. γραμματεύς не само е обучавал младежите на четмо и писмо, а е бил и филолог — изследвач на старите литературни текстове.

Константин-Кирил Философ получава филологическо образование в Магнаурската школа в Цариград, където преминава курса на тривиума, включващ граматика, риторика и диалектика (ЖК, гл. IV). Основната граматическа дисциплина била класическата грц. филология — четенето и тълкуването на Омировите произведения. В Магнаурската школа Кирил вероятно се е запознал и с някои Г.с., на първо място с труда на Дионисий Тракийски (II в. пр.н.е.) Τέχνη γραμματική, който е основен наръчник по грц. граматика и през виз. епоха. Тачени автори са и Аполоний Дискол (първата половина на II в.), който се занимавал главно с теоретични и синтактични въпроси, и Херодиан (ок. 170—ок. 240), работил предимно в областта на акцентологията (правоговора), прозодията (правописа на ударенията) и морфологията. Във Византия трудовете на Аполоний Дискол и на Херодиан били известни главно чрез схолиите (тълкуванията) на *Георги Хировоск*, който като преподавател във висшето училище чете лекции по различните граматически раздели. Вероятно Кирил изучава трудовете на Дионисий Тракийски, Аполоний Дискол и Херодиан в оригинал или чрез схолиите на Георги Хировоск. Може би е познавал изцяло или по откъси

и други автори (Орос, Теодосий Александрийски, Сергий, Йоан Филипон, Йоан Харакс), живели до VI в. От тях черпи сведения Георги Хировоск, автор и на оригинални граматически трудове. Като студент в Магнаурската школа и като библиотекар в църквата „Св. София" в Цариград Кирил може би е разполагал с някаква лат. граматика, напр. с граматиката на Донат (IV в.), която е служела като учебник по лат. език. Той е можел да чете и да говори арабски език. Когато го е изучавал, навярно е използувал някакво граматическо ръководство. Основният труд по арабска граматика до IX в. е съчинението „Ал Китаб" на Шибавейх (умрял през 793). Едва ли обаче Константин-Кирил Философ е чел, съставил, превел или редактирал някаква граматика на евр. език (вж. *„Осемте части на граматиката"*), както предполагат някои изследователи. През IX в. не е съществувал наръчник по евр. граматика, с който би могъл да си послужи. Кирил е изучил свойствата на евр. език, като го е сравнявал с грц. реч, чието граматическо описание владеел отлично.

Бълг. книжовници от края на IX в. и началото на X в. познават добре виз. граматическа литература и виз. филологически теории за произхода на писмото и езиците. Полемичното съчинение на *Черноризец Храбър* може да се разглежда и като езиковедски труд, в който авторът разказва историята на слав. азбука и изтъква предимствата на слав. писменост, като я сравнява с грц. писмо. Въз основа на грц. филологически съчинения той сочи връзката между първата грц. буква *алфа* и първата евр. буква *алеф*. В. *Ягич* установява, че Черноризец Храбър заимствува това място от граматиката на Псевдо-Теодосий. При по-внимателно вглеждане се оказва, че когато използувал това съчинение, Черноризец Храбър ловко е преправил грц. текст, за да докаже, че слав. азбука е по-съвършена от еврейската и от гръцката. Според Псевдо-Теодосий буквата *алфа* се изговаря по-широко от другите букви в грц. азбука. Според Черноризец Храбър слав. буква **аѕъ** се изговаря по-широко от евр. *алеф* и от грц. *алфа*; поради широкия гласеж на буквата **аѕъ** слав. азбука е по-съвършена от еврейското и от грц. писмо, защото според виз. граматически теории първата буква е дадена от бога, за да си разтварят широко устата онези, които се учат на разум. Изглежда, че този довод на Черноризец Храбър не е само текстова преправка, последица от едно по-свободно боравене с извора. Тук личи и усет към особеностите на живата старобълг. реч от IX в., когато гласната *а* наистина се е изговаряла по-широко от средноширокия виз. звук *алфа*. В спора си с триезичниците Черноризец Храбър се придържа към мнението, че най-старият език е сирийският. Сирийската теория е застъпена в книжовното наследство на Теодорит Кирски (393—458), което Черноризец Храбър е познавал в оригинал или посредством някаква по-късна виз. компилация. Според други автори (напр. *Георги Амартол*) най-старият език е еврейският; в рая Адам не е говорил на сирийски, а на евр. език. И двете теории (сирийската и еврейската) си служат с етимологически доказателства. Теодорит Кирски твърди, че най-старите собствени имена в Библията са сирийски думи: Адам на сирийски означавало „земен" или „глинен", защото първият човек бил направен от пръст; Каин значело „придобивка", защото, когато се родил, Адам възкликнал: „Родих човек от бога" (Бит. 4 : 1); Авел, който станал причина за скръбта на родителите си, значело „печал", Ной — „успокоение". Според Теодорит Кирски и думата евреин е сирийска и значела „пришелец", понеже Авраам дошъл в Палестина от халдейската страна. А Георги Амартол твърди, че Адам и много други имена могат да се изтълкуват само чрез еврейски, затова евр. език е най-стар. Черноризец Храбър възприема сирийската теория, за да я използува като довод срещу учението

на триезичниците и по такъв начин да защити новосъздадената слав. писменост: изпърво бог не е сътворил нито еврейския, нито гръцкия, нито латинския, а сирийския език, на който е говорел Адам.

В средновековната етнология и филология въпросът за произхода на езиците се преплита най-тясно с въпроса за произхода на народите. Старозаветната филология и историография се стремят към две взаимно свързани цели: да изведат потеклото на народите и племената от общ родоначалник (патриарх) и да разяснят скрития смисъл на народностните, личните и местните имена, като ги поставят във връзка с библейския разказ. Посредством Йосиф Флавий и раннохристиянските отци и книжовници (Августин, Евстатий Антиохийски, Епифаний Кипърски, Евсевий Кесарийски, Исидор Испански) този принцип е възприет във виз. и в западноевроп. средновековна литература, откъдето прониква и в средновековната слав. филология и историография. От християнските извори, вероятно чрез сирийските несторианци, тази традиция е възприета и от арабските истор. писатели. За пръв път Ибн ал Калби (умрял през 813) помества слав. народностно име (Саклаб) между собствените имена на Яфетовите синове. В слав. източници старозаветната историография се преплита с легендарни и полулегендарни сведения, чийто произход е по-скоро литературен, отколкото фолклорен. Научното дирене най-често се свежда до граматическа (етимологическа) догадка, която се основава на увереността, че между названията на нещата и техния смисъл съществува причинна връзка, която може да се открие чрез езиково разяснение. Според *Повесть временных лет* (XII в.) някога живели двамата братя Радимъ и Вятъко, родоначалници на руските племена радимичи и вятичи. Козма Пражки (умрял през 1125) твърди, че всички чехи са правнуци на един и същ pater Boemus, поради което и страната им се нарича Boemia. Полският историк Богухвал (втората половина на XIII в.) смята, че славяните произхождат от праотеца Слав, споменът за когото е запазен в личните имена Томислав, Янислав, Станислав, Венчеслав. Това известие на Богухвал напомня за Българския апокрифен летопис (XI в.), според който първият цар на българите се наричал Слав. Според Повесть временных лет прародината на слав. народ е Илирия, към която спада и Панония. В Панония се е подвизавал моравският епископ Методий — настолник на апостол Андроник, един от 70-те Христови апостоли, за който се е вярвало, че е пръв епископ на Илирийската област (срв. ЖМ, гл. VIII). В летописа се казва още, че в Моравия е ходил и апостол Павел и от това се прави извод, че той е първият учител на слав. народ, който изпърво живеел в Илирия. От Илирия (Панония) са дошли и русите, защото руският народ (руският език) и слав. народ (слав. език) са едно и също нещо. Към предположението за панонското потекло на слав. народност се придържа и Богухвал, който твърди, че е използувал по-стари източници. Навярно това са сведения за апостолската дейност на Андроник и на Павел в Илирия (Панония), включени в предполагаемата „Моравска история" на славяните, от която е черпил сведения и съставителят на Повесть временных лет. През X в. и в Рим са настоявали, че част от южните славяни са покръстени още от първите апостоли, както личи от обращението на папа *Йоан X* (III. 914—V. 928) към далматинските славяни. Така възниква средновековната илирийска теория, според която славяните произхождат от Илирия (Панония), където били покръстени още през първия век след Рождество Христово. Богухвал подкрепя илирийската теория с етимологически довод (доказателство чрез съзвучие) — Панония произлиза от пан, което на грц. език означава „всенмащ", а на слав. език значи „господар". Следователно Панония е праотечество на всички славяни.

Илирийската теория за произхода на слав. езици и на слав. народи е разпространена сред западните и южните славяни. В Далимиловия римуван чешки летопис от началото на XIII в. се казва, че бащата на чешкия народ Чех идва от хърватската земя, където след вавилонското стълпотворение се били преселили славяните. Чешкият учен Йоан от Голешово (XIV в.) твърди, че по род и език чехите произлизат от хърватите. Когато чехите напуснали хърватската земя, езикът им започнал да се променя и те постепенно престанали да говорят така, както говорят хърватите. Според *Дуклянската хроника* народът на готите заселил Панония, Илирия и цяла Далмация откъм север по времето на грц. цар Анастасий. Готите в същност били славяни и готските крале носели слав. имена. Друг слав. народ дошъл от р. Волга и по нейното име бил наречен български. Българите завладели Мизия, Македония и Каравлашко и се съюзили със славяно-готите, които били от същия род и език. През XIII в. готско-слав. хипотеза за произхода на българите била възприета в Сърбия, както личи от житието на Стефан Неман, в което българите са наречени готи.

От старобълг. време до нас са дошли сравнително малко Г.с. Запазен е старобълг. превод от съчинението на *Георги Хировоск* „Περὶ τρόπων ποιητικῶν" (О образѣхъ), който е поместен в Изборника от 1073, л. 237б—240б. Оригинално или компилативно филологическо произведение е разсъждението на *Йоан Екзарх* за слав. език, което се намира в предисловието към превода на Богословие (Небеса) на виз. писател *Йоан Дамаскин*. Основната мисъл на Йоан Екзарх е, че старобълг. преводач не бива рабски да се придържа към граматичните особености на грц. оригинал, а да се стреми да предава ясно смисъла на превеждания текст. Някои слависти от миналия век (К. Ф. *Калайдович*, В. Малинин и др.) предполагат, че Йоан Екзарх е превел и една граматика, чийто автор е Йоан Дамаскин. Постепенно се затвърждава убеждението, че това мнение не е достатъчно обосновано. Йоан Дамаскин не е автор на Г.с. Още А. В. *Горски* и К. Е. *Невоструев* обръщат внимание, че в старите слав. книги съчинението „Осемте части на граматиката", чийто автор не е Йоан Дамаскин, често е поместване редом с произведението на Йоан Дамаскин „Философски глави" (Κεφάλαια φιλοσοφικά). По недоразумение по-новите преписвачи са сметнали, че и „Осемте части на граматиката" е част от философската книга на Йоан Дамаскин. По-късно В. Ягич установява, че съчинението „Осемте части на граматиката" е късна, доста несръчна южнослав. компилация на виз. граматически схолии и коментари. Заключението на В. Ягич е, че компилацията е извършена най-вероятно през първата половина на XIV в. в Сърбия. Най-старата оригинална слав. граматика, която е стигнала до нас, е съчинението на *Константин Костенечки* „Сказание за буквите" от началото на XV в. Още в старобълг. епоха е сложено началото и на слав. лексикографска (енциклопедична) литература. В Изборника от 1073 има глави, които са предходници на бъдещите слав. (староруски) азбуковници. Става дума за кратките тематични неазбучни списъци, в които се разяснява смисълът на някои природонаучни, географски и езиково-стилистични термини. В главата за 12-те скъпоценни камъка се изброяват имената и свойствата на 12 редки минерала. Съществувала е и глава „Имена на големите реки", от която е запазено само заглавието. Навярно тя е съдържала описание на библейските реки. Статията на Георги Хировоск „О образѣхъ" е тълкуване на 27 категории (тропи и фигури) из областта на поетиката и стилистиката. Към Новгородската кормчая от 1282 е прибавен лексикален списък, озаглавен „Рѣчь жидовьского языка" който съдържа тълкуване на непознатите думи от Новия и Стария завет. По-голямата част от обясненията са към библейските собствени имена. Между евр. думи, които

не са подредени по азбучен ред, има и отделни грц. думи, а също и някои слав. думи, които са разяснени чрез синонимите им.

Лит.: Калайдович К. Ф. Йоанн, экзарх болгарский. М., 1824, с. 74—80; Горский А. В., К. И. Невоструев. Описание славянских рукописей Московской синодальной (патриаршей) библиотеки. 2, 2. М., 1857, с. 311—313; Grammatici Graeci, recogniti et apparatu critico instructi. 1, 1. Lipsiae, 1878, 274 p.; 1, 2. Lipsiae, 1902, 274 p.; 2. Lipsiae, 1910, 622 p.; Finkh E. C. Zu Choeroboscus περὶ τρόπων. — Philologus, 27, 1868, p. 539—543; Гаркави А. Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских. СПб., 1870, с. 237—244; Bielowski A. Monumenta Poloniae historica. Pomniki dziejowe polski. 2. Lwów, 1872, 998 p.; Малинин В. Грамматика Йоанна, екзарха болгарского. — В: Сборник статей, посвященных В. И. Ламанскому. СПб., 1883, с.179—195; Ягич В. Рассуждения южнославянской и русской старины о церковно-славянском языке. СПб., 1895, с. 289—1023; Steinthal H. Geschichte der Sprachwissenschaft bei den Griechen und Römern. Berlin, 1863, p. 525—707; Первольф Й. Славяне, их взаимные отношения и связи.2. Варшава, 1888, с. 46—60, 146—159, 255—309, 463—470, 529—601; Булич С. К. Очерк истории языкознания в России. 1. (XIII в. — 1825). СПб., 1904, 1248 с.; Ягич В. История славянской филологии. СПб., 1910, с. 23—58, 187—188, 215—221, 470—476, 534—537, 691—718.

Иван Добрев

GRÀNDE MŬNUS (велик дар) — енциклика, издадена на 30 септ. 1880 от папа Лъв XIII (1878—1903), с която Римокатолическата църква канонизира за светци слав. просветители Кирил и Методий, разпорежда да се честват на 6 юли и определя своето отношение към тях и към православните славяни. Документът е отправен до целия католически епископат. В него се проследяват животът и делото на солунските братя, изтъква се, че те са били предани на Римския апостолски престол и от него са получили благословение за мисионерска проповед в западните слав. страни; засвидетелствува се благосклонното отношение на папите към тях, което също мотивира акта на канонизацията. В енцикликата се заявява, че мнозина епископи в католическия свят отдавна са искали да се чествува паметта на Кирил и Методий и че вече е настъпило благоприятно време за това. Подчертава се, че слав. народи и църкви всякога са били близко до сърцето на Римската църква, която е готова да им помогне, да поддържа най-тясна близост с тях и да съдействува за спасението, благосъстоянието и преуспяването им. Новоканонизираните светци Кирил и Методий са призовани да бъдат покровители на християнството в Изтока, да утвърждават католицизма и да съдействуват на разделените от Рим да възстановят единството.

Чрез послания, статии и др. висшето католическо духовенство в слав. страни подкрепя съдържанието и целта на енцикликата, като призовава вярващите да следват предаността на солунските братя към папския престол. Особено усърдие в тази насока отбелязва дяковачкият (в Хърватско) епископ Й. Ю. Щросмайер. Възражения се отправят от страна на православни архиереи в Далмация и др. области и диоцеза на Православната църква. В статии, студии и монографии те защищават тезата, че Кирил и Методий са верни синове на Източната църква, пратеници и достойни представители на Константинополската патриаршия, ревностни защитници на православието. Полемиката увлича духовници, богослови и др. специалисти. Тя изиграва и положителна роля за научното осветляване на важни проблеми на Кирило-Методиевото дело, за засилване на интереса и почитта към двамата слав. мисионери и към техните ученици.

Лит.: Платонов И. В. Антиэнцикликa или братское слово православного славянина к славянам-католикам по поводу издания папою Львом XIII буллы о праздновании памяти свв. Кирилла и Мефодия. Харьков, 1882, 127 с. (на бълг. език С., 1884, 29+119 с.); Платонов И. В. Ответ на возражение, последовавшее со стороны католичества противу „Антиэнцикликы". — Харьковские епархиальные ведомости, 1883, 35—52; Малышевский И в. Святые Кирилл и Мефодий, первоучители славянские. Киев, 1886, с.137—329; Милаш Н. Славянските апостоли Кирил и Методи и истината на православието

по повод на Римското движение против православната църква в 1880—1881 година. С., 1903, с. 293—350; Dvornik F. Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance. Prague, 1933, p. 284—330; Дюлгеров Д. Рим и св. братя Кирил и Методий. — ГСУбф, 11, 1934, с. 1—68.

Тодор Събев

ГРАНСТРЕМ, Евгения Едуардовна (7. VII. 1911) — съветска византоложка, палеографка и славистка. Родена в Петербург. Завършва Филологическия фак. на Ленинградския държавен унив. (1932). От 1934 до 1974 работи в Държавната публична библиотека „М. Е. Салтиков-Шчедрин" в Ленинград. Защищава кандидатска дисертация на тема „Принципы описания греческих рукописей" (1941) и докторска дисертация на тема „Греческие средневековые рукописи ленинградских хранилищ и проблема истории письма и книги в Византии" (1969). През тежките дни на блокадата на Ленинград по време на Втората световна война Г. продължава да работи в библиотеката и заедно с другите сътрудници полага героични усилия за спасяването на книжните и архивните ценности.

Г. изследва виз. ръкописи, ранните славяно-виз. връзки, слав. палеография, произхода на *глаголицата* и *кирилицата*. Проучва грц. ръкописи от сбирките в Ленинград, Тбилиси, Ереван, Иваново, Калинин, Киев, Москва, Псков, Ярославл. Голямо значение за изследванията в областта на грц. палеография и за изучаването на съветските книгохранилища има „Каталог греческих рукописей ленинградских хранилищ" (ч. 1—8, 1959—1971), в който са разгледани 636 паметника от IV—XV в. (от тях 250 са описани за пръв път). Голяма е заслугата на Г. в изучаването на грц. палимпсести. Като разработва методиката за тяхното описание, тя подчертава необходимостта от описание на всеки фрагмент на изтрития текст като самостоятелна единица на средновековната писменост. В работите си върху възникването и историята на виз. минускул и неговите отлики от унциала Г. разграничава три етапа в развитието на виз. минускул: чист минускул (най-древен; IX — средата на X в.), смесен минускул (средата на X—XII в.), нов минускул или книжен курсив (XIII—XV в.). Тя установява, че през IV—VIII в. са изработени и окончателно са утвърдени основните начини за оформянето на виз. ръкописна книга. Предлага нов метод за изследване на средновековните минускулни ръкописи. Според нея при анализ на писмото трябва да се взема под внимание не само начертанието на буквите и надредните знаци, числото на лигатурите и съкращенията, но и да се изучава ръкописът в цялост, да се разглеждат особеностите на неговото външно оформяне в тясна връзка със съдържанието и предназначението му. Това дава ценни сведения както за по-точната датировка на ръкописите, така и за книгопроизводството във Византия. Г. осветлява и въпроси, свързани с историята на виз. библиотеки.

Голямо място в научната дейност на Г. заемат трудовете ѝ по слав. палеография. Тя описва глаголическите и кирилските пергаментни ръкописи от руски, бълг., молдавски и сръбски произход, съхранявани в Ръкописния отдел на Държавната публична библиотека „М. Е. Салтиков-Шчедрин", и палимпсестите от същата библиотека. Ценни са работите ѝ върху възникването и произхода на глаголицата. Въз основа на сравнителното изучаване на грц. и глаголическата писменост тя стига до извода, че съставената от Кирил азбука не е свързана с обичайното писмо от виз. кодекси, т. е. с виз. минускул, както са предполагали много учени, а със специфични системи на грц. писменост, наследени от античната и елинистичната култура. Този вид грц. писмо се е употребявало в тахиграфията за означаване на специфични термини в медицински, астрологични, алхимични съчинения, в коментари към поемите на Омир и е било достъпно само за високообразовани хора във Византия. С тази изкуствена основа на

глаголицата се обяснява нейната нежизнеспособност. Г. потвърждава Кириловото авторство на глаголицата, опровергава теорията за възникването ѝ в Русия. Употребата на отделни глаголически букви в някои руски паметници обяснява като случайно явление. Г. подчертава, че всички най-стари глаголически ръкописи притежават несъмнени черти на старобълг. езикова традиция. Проследявайки връзката на кирилския устав с виз. унциал, тя доказва, че последният е бил творчески преработен от слав. народи в процеса на развитието на слав. писмо, и установява, че още през XI в. слав. писменост се развива самостоятелно, независимо от гръцко-латинската.

Съч.: О связи кирилловского устава с византийским унциалом. — ВВр, 3, 1950, с. 218—229; К вопросу о происхождении глаголической азбуки. — ТОДРЛ, 9, 1953, с. 427—442; Описание русских и славянских пергаменных рукописей. Рукописи русские, болгарские, молдовлахийские, сербские Государственной публичной библиотеки им. М. Е. Салтыкова-Щедрина. Л., 1953, 131 с.; Сокращения древнейших славяно-русских рукописей. — ТОДРЛ, 10, 1954, с. 427—434; О происхождении глаголической азбуки. — ТОДРЛ, 11, 1955, с. 300—313; Источники по истории Византии. — В: Люблинская А. Д. Источниковедение истории средних веков. Л., 1955, с. 263—278; Греческие средневековые рукописи в Ленинграде. — ВВр, 8, 1956, с. 192—207; Греческие рукописи в собраниях Советского союза. Дополнительные сведения. — ВВр, 11, 1956, с. 285—291; Греческие рукописи Государственной публичной библиотеки им. М. Е. Салтыкова-Щедрина. — Труды Государственной публичной библиотеки им. М. Е. Салтыкова-Щедрина, 2, 1957, с. 211—236; О происхождении кириллицы и глаголицы. — В: Сборник ответов на вопросы по языкознанию к IV Международному съезду славистов. М., 1958, с. 316—318; О подготовке сводного каталога славянских рукописей. Л., 1958, 31 с.; К вопросу о византийском минускуле. — ВВр, 13, 1958, с.222—245; Греческие рукописи Библиотеки Академии наук СССР. — В: Исторический очерк и обзор фондов Рукописного отдела Библиотеки Академии наук. 2. XIX—XX века. М.—Л., 1958, с. 272—284; Греческие рукописи Государственного музея Грузии им. акад. С. Н. Джанашиа. — Вестник государственного музея Грузии им. акад. С. Н. Джанашиа, 20, 1959, с. 191—194; Каталог греческих рукописей ленинградских хранилищ. 1. Рукописи IV—IX веков. — ВВр, 16, 1959, с. 216—243; 2. Рукописи X века. — ВВр, 18, 1961, с. 254—274; 3. Рукописи XI века. — ВВр, 19, 1961, с. 194—239; 4. Рукописи XII века. — ВВр, 23, 1963, с. 166—204; 5. Рукописи XIII века. — ВВр, 24, 1964, с. 166—197; 25, 1965, с. 184—211; 6. Рукописи XIV века. — ВВр, 27, 1967, с. 273—294; 28, 1968, с. 238—255; 7. Рукописи XV века. — ВВр, 31, 1971, с. 132—144; 8. Добавления, поправки и указатели. — ВВр, 32, 1971, с. 109—130; Палимпсесты Государственной публичной библиотеки им. М. Е. Салтыкова-Щедрина. — ВВр, 17, 1960, с.78—84; О некоторых приемах оформления византийских рукописей. — В: XXV Международный конгресс востоковедов. М., 1960, 18 с.; Славяно-русские палимпсесты. — Археографический ежегодник за 1963 г., М., 1964, с. 218—222; Палимпсесты в греческих рукописях Государственной публичной библиотеки им. М. Е. Салтыкова-Щедрина в Ленинграде. — Actes du XII congrès international des études byzantines. 2. Beograd, 1964, p. 545—549; Два неопубликованных средневековых каталога. Материалы для истории библиотек в Византии. — В: Эллинистический Ближний Восток, Византия и Иран. М., 1967, с. 88—96; Унциальный период византийской письменности. — ВВр, 29, 1969, с. 232—243; Рукописи из библиотеки византийских императоров в Ленинграде. Материалы для истории библиотеки в Византии. 2. — Палестинский сборник, 23 (86), 1971, с. 17—25; Иоанн Златоуст в древней русской и южнославянской письменности (XI—XIV вв.). — ТОДРЛ, 29, 1974, с. 186—193. Йоанн Златоуст в древней русской и южнославянской письменности (XI—XIV вв.). — ТОДРЛ, 35, 1980 с. 345—375.

Лит.: Самодурова З. Г. Об изучении греческого рукописного наследия в СССР (1945—1971 гг.). — Археографический ежегодник за 1971 г. М., 1973, с. 50—57; Археографический ежегодник за 1972 г. М., 1974, с. 71—81.

Ангелина Даскалова

ГРАФИТИ (итал. graffiti, мн. ч. от graffito — „надраскан") — текстове, знаци или рисунки, надраскани с остър предмет върху различни материали — камък, мазилка, глинени предмети (съдове, тухли, керемиди), кост и др. По време на Първата бълг. държава 681—1018 Г. се срещат твърде често, най-вече в столичните центрове *Плиска* и *Преслав*. Тази традиция продължава и по време на Втората бълг. държава 1186—1396 и се запазва през първите столетия на османското робство в редица скални манастири в поречията на Искър, Русенски Лом и др. Дн. в бълг.

земи са известни около 40 местонаходища на средновековни Г., които се отнасят към периода VIII—XVI в. Г. се делят на две големи групи — текстове и рисунки. Текстовете са писани предимно на старобълг. език с кирилица, по-рядко на грц., евр. и др. езици. Голяма част от тях са с религиозно съдържание, но се срещат и Г., в които има летописни данни, сведения за истор. събития и лица. От голямо значение са Г., в които е отбелязана датата на изписването им. Засега най-ранният точно датиран Г. е един малък текст върху парче от глинен съд от Преслав с дата 6439(=931). Г.-текстове дават възможност да се проследят ранните етапи от развитието на слав. писменост, да се изучи графиката на писмените знаци, да се установят различни езикови особености и закономерности и въз основа на това да се направят по-широки истор. заключения. Рисунките са своеобразно народно творчество, наследено от прабълг. традиция. Те намират най-преки и ярки успоредици в скалните рисунки на тюркоезичните народи от Централна Азия и Южен Сибир, с които прабългарите са били в тесни връзки преди идването си на Балк. п-в. Сюжетно и тематично рисунките са твърде разнообразни, в тях преобладават животинските изображения като отражение на някогашния номадски и скотовъден бит. Рисувани са също сложни ловни и военни сцени, жанрови композиции, има и символични изображения. В периода преди покръстването на бълг. народ (864) широко са застъпени езически сюжети с анимистичен, тотемистичен, шаманистки и др. култов характер. По-късно тези елементи постепенно се изтласкват от тематичния кръг на християнската символика и догматика. Една част от рисунките се придружават от текстове-легенди на старобълг. или грц. език, които дообясняват изображението или действието. Г. са извънредно ценен източник за изучаване на душевността и бита на бълг. народ през Средновековието. В тях намират пряко отражение трудът на селяните (оран, пастирство и др.), ежедневието на войниците (сражения, лов), въоръжението и облеклото на бълг. войска,

Каменен блок от Плиска с надпис на гръцки език и конници. IX—X в.
Рисунка на изображението върху каменния блок от Плиска

Каменен блок от Преслав с графитна рисунка. IX—X в.
Рисунка на изображението върху каменния блок от Преслав

Изображение на слънце върху тухла от Плиска, X в.
Графит от Кръглата църква в Преслав и надписът на Павел Хартофилакс

средновековната фауна и др. Рисунките са единствени материални останки, по които може да се съди за този тип изкуство на народните маси. Те разкриват остра наблюдателност по отношение на формата, вярно чувство за движението и способност за композиционно изграждане на сцените.

Лит.: Иванова В. Надписът на Мостич и Преславският епиграфски материал. — В: Надписът на чъргубиля Мостич. С., 1955, с. 43—144; Ovčarov D. Graffiti medievaux de Pliska et de Preslav. — In: Culture et art en Bulgarie médiévale (VIIIe—XIVe s.). Sofia, 1979, p. 48—64.

Димитър Овчаров

ГРИ́ВЕЦ, Франц (Grivec, Fran, Franz, František, Franciscus (19. X. 1878—26. VI. 1963) — словенски историк, славист и богослов. Роден в с. Велики Липовец, недалеч от гр. Ново Место в Северна Словения. Завършва гимназия в Любляна. Следва богословие в Люблянския унив. и в Инсбрук (тогава в границите на Западно Баварско, а след Първата световна война — в Австрия). В Инсбрук защищава докторска дисертация по църковна история. Завърнал се в отечеството си, от 1902 преподава теология в Люблянската богословска школа. След Първата световна война е поканен в Загребския унив.; през 1919—1920 е избран за редовен професор по източно богословие. Продължава преподавателската си работа и в Любляна, където остава до края на живота си. Един от редакторите на периодичното издание „Slavorum litterae theologicae". Пенсиониран като проф. по богословие в 1952, до края на живота си Г. продължава да преподава старобълг. език. Почетен доктор на Пражкия унив. (1948). Умира в Любляна.

Г. е автор на около 500 публикации, 160 от които са изключително с кирило-методиевска тематика. Те могат да бъдат обобщени в три групи: 1) проучвания върху ЖК и ЖМ и техните автори; 2) изследване на кирило-методиевските следи в най-старата слав. книжнина (преводите на *Библията* и *Фрайзингенските молитви*); 3) истор. проучвания върху времето на Кирил и Методий и негови видни представители (*Коцел* и патриарх *Фотий*). Относно датировката и авторството на ЖК и ЖМ Г. е на мнение, че ЖК датира от времето на *Моравската мисия* и че е написано от непознат ученик (славянин, родом от Византия), а Методий само е сътрудничил при написването; ЖМ е написано през втората половина на 885 — преди изгонването на учениците на Методий от Велика Моравия. По всяка вероятност при неговата редакция дейно е участвувал *Константин Преславски*. Първата глава от ЖМ задържа вниманието на Г.: за нейн автор той смята Константин Философ, който я бил приготвил като някакво вероизповедание, а по-късно била използувана от съставителя на ЖМ. В тази уводна глава Г. вижда доказателства за признаване от страна на братята на папското първенство. Г. се стреми да откъсне Кирил и Методий от съвременното им

официално виз. богословие и вижда в тях представители на някакво извънцариградско монашеско течение в богословското мислене — от древноизточен тип. Тълкувайки думите „апостолик“ и „свети отец“, срещани в житията, Г. прави това в светлината на римско-цариградското противостоене и в полза на папството. Той заключава, че ЖК и ЖМ са достойни за доверие документи с голямо истор. и догматическо-богословско значение; пръв превежда ЖК и ЖМ на словенски език, като ги снабдява с обширен истор., литературен и текстологически коментар; определено поддържа тезата за старобълг. произход на ЖК и ЖМ. За текстологията има значение фактът, че в извороведската книга за Кирил и Методий, издадена от Г. през 1960 в Загреб (заедно с Фр. *Томшич*), като основен текст на ЖК се използува за пръв път хилендарският ръкопис от 1626, а към текста на *Италианската легенда* са взети пред вид и вариантите на доскоро непознатия неин пражки препис (издаден в 1955 от боландистите в „Analecta Bollandiana“). Кирило-методиевските следи в старата слав. книжнина Г. издирва, като изследва отделни думи и изрази от старобълг. превод на Библията, от Клоц. сб. (в частност изследва *Анонимната хомилия*) и от Фрайзингенските молитви. Той се спира върху точността, свободата, смисъла на превода, върху ясния стил, фонетичната точност и съобразеността с духа на старобълг. език. Проучва отделни страни на Асем. ев. и на Сав. кн.; мисли, че Константин Философ си е послужил в Херсон със сирийски преводи на Евангелието. Относно Фрайзингенските молитви Г. смята, че Фрайзингенски лист № 1 има словенски произход и носи западен отпечатък, а лист № 2 е старославянски и носи следи от източен начин на мислене.

Франц Гривец

Сред истор. проучвания на Г. върху Кирило-Методиевата епоха се открояват няколко. През 1938 той отпечатва своята интересна истор. студия „Slovenski knez Kocelj“, излязла в Любляна. В нея Г. подчертава, че Коцел е горещ привърженик на Кирил и Методий и се стреми да прилага на дело учението им. Там се изследва и кореспонденцията на Коцел с папа *Йоан VIII* (872—882) по въпроса за сключването на християнски брак. В поредица статии, отпечатани между 1951 и 1957 в списанието на римските йезуити от Папския източен инст. „Orientalia Christiana Periodica“, и в дискусия с Фр. *Дворник*, И. Шевченко, В. Грумел и др. Г. се спира подробно на дружбата между Фотий и солунските братя, като се съмнява в нея (нарича я amicitia dubia). Във всички свои произведения той прокарва упорито една основна идея — че с делото си Кирил и Методий не са безогледни агенти на Византия, а посредници и мост между Източната и Западната църква и дейци за пълното сближение между тях.

Бълг. въпроси и дренията на бълг. учени-слависти са предмет на трайно и задълбочено внимание от страна на Г. Той със симпатия проследява пренасянето на Кирило-Методиевото дело от Велика Моравия и Панония в Б-я — в *Преслав* и *Охрид*. Г. се присъединява към мнението на М. *Вайнгарт*, А. *Мазон* и Й. *Вайс* по въпроса за глаголицата: според него в Охрид тя се задържа

за по-дълго време и дори се усъвършенствува. Особено внимание отделя на *Черноризец Храбър* и на неговото съчинение „За буквите". Според Г. авторът брани глаголицата, а не кирилицата. Смята, че зад името Черноризец Храбър се крие *Наум;* докато Методий се намира в немско заточеничество в Елванген, Наум действува според указанията на учителя си в Панония, а след това пренася дейността си в бълг. книжовни средища Преслав и Охрид. Г. подчертава факта, че Черноризец Храбър (т.е. Наум — древният очевидец на родната му Словения) за пръв и единствен път споменава на старобълг. език името на словенския княз Коцел и на неговата страна. През 1937 Г. пише в сп. „Jugoslovenski istoriski časopis" рецензия за книгата на Ал. *Теодоров-Балан* „Кирил и Методи" и две рецензии за работи на Ю. *Трифонов.*

Трудовете на Г. са преведени на чешки, словашки, полски, немски език. С резултатите и изводите от неговите кирило-методиевски занимания си служат авторитетни международни научни институции: пражкият „Lexicon linguae paleoslovenicae" и Реперториумът за средновековни извори в Рим, за който Г. изработва библиографията за кирило-методиевските извори. При провъзгласяването му за почетен доктор (заедно с А. *Мазон,* Т. *Лер-Сплавински* и А. Н. Несмеянов) Сенатът на Пражкия унив. обобщава заслугите му: „In questionibus solvendis quae ad SS. Cyrillum et Methodium et Slavorum litteras antiquissimas pertinent singulari acumine excelluit" (При разрешаването на въпросите, засягащи св. Кирил и Методий и древнославянската книжнина, той се отличи с особеното си проникновение).

Съч.: Idea Cyrillo-Metodějská. — In: Idea Cyrillo-Metodějska. Velehrad, 1905, p. 5—14; Novosti o sv. Cyrilu in Metodu. — Čas, 1907, p. 80—85; Glagolica in hrvatska javnost. — Čas, 1907, p. 324—327; Sv. Ciril in Metod, apostola cerkevne edinosti, Ljubljana, 1910, 31 p.; Pravovernost sv. Cirila in Metoda. — Bogoslovni Vestnik, 1, 1921, p. 1—43; Cerkevno prvenstvo in edinstvo po bizantinskem pojmovanju. Ljubljana, 1921, 111 p.; Byzantské pojimání církevního prvenství a jednoty. Kroměříž, 1922, 157 p.; Viri Ciril-Metodove teologije. — Slavia, 2, 1923, p. 44—60; Slovanští apoštolé sv. Cyril a Metoděj. Olomouc, 1927, 174 p.; Mládí sv. Cyrila. — In: Apoštolat sv. Cyrila a Metoděje, 18, 1927, p. 42—45; Die heiligen Slavenapostel Cyrillus und Methodius. Olmütz, 1928, 175 p.; Myšlenka cyrilometodějská a svatováclavská. — In: Apoštolat sv. Cyrila a Metoděje, 20, 1929, p. 146—148; Orientalische und römische Einflüsse in den Scholien der Slavenapostel Kyrillos und Methodios. — BZ, 1, 1929—1930, p. 287—294; ŚŚ. Cyril i Metody, apostołowie Słowian. Kraków, 1930, 242 p.; Sv. Cyril a Metod. Bratislava, 1930, 160 p.; Ciril-metodijska ideia in katoliška akcija. — In: II Kongres slovanske katoliške akademije mladine v Ljubljani, 1930, p. 35—43; De ss. Cyrilli et Methodii ad Photium relatione. — Bogoslovni Vestnik, 13, 1933, p. 245—252; Iz teologije sv. Cirila in Metoda. — Bogoslovni Vestnik, 14, 1934, p. 181—189; Biblične zgodbe sv. Cirila in Metoda. — Bogoslovni Vestnik, 15, 1935, p. 1—32; Originalnost sv. Cirila in Metoda. — JIČ, 1, 1935, 1—2, p. 52—75; Viri staroslovenskega Žitja Metodija. — JIČ, 1, 1935, 1—2, p. 336—351, Žitja Konstantina in Metodija. Celje, 1936, 150 p.; Slog staroslovenskih Žitij sv. Cirila in Metodija. — In: Dom in svet, Ljubljana, 4, 1936, p. 59—71; De versionibus Palaeoslavicarum Vitarum Constantini (Cyrilli) et Methodii. — AAV, 1937, p. 1—13; Reversi sunt ex Moravia. — JIČ, 2, 1937, p. 62—91; Slovenski knez Kocelj. Ljubljana, 1938, 301 p.; Národnost slovanských apoštolů. — Apoštolat sv. Cyrila a Metoděje, 29, 1938, p. 269—273; Žáci slovanských apoštolů. — Apoštolat sv. Cyrila a Metoděje, 29, 1938, p. 307—311; Učitelj v Žitjih Konstantina in Metodija. — Bogoslovni Vestnik, 19, 1939, p. 1—9; O avtentičnosti poslanice Hadriana II. l. 869. — JIČ, 5, 1939, p. 1—39; O stikih sv. Cirila in Metoda s slovensko zgodovino. — JIČ, 5, 1939, p. 191—201; Sv. Cyril a Metod v Dolni Panonii. — Apoštolat sv. Cyrila a Metoděje, 31, 1940, p. 108—112; Jak dlouho zůstali sv. Cyril a Metoděj v Panonii. — Apoštolat sv. Cyrila a Metoděje, 31, 1940, p. 148—150; Sv. Metod — biskup a apoštolský legát. — Apoštolat sv. Cyrila a Metoděje, 31, 1940, p. 161—166; Vitae Constantini et Methodii. Versio Latina. — AAV, 17, 1941, p. 1—127, 161—277; Dve pismi papeža Hadriana II. knezu Koclju in Hadrianov slog. — Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo, 22, 1941, p. 65—67; Drugi frisinški spomenik in Cirilova književna šola. — Glasnik Muzejskega društva za Slovenjio, 22, 1941, p. 106—115; Težka mesta v Žitijh Konstantina in Metodija. — LS, 3, 1941, p. 73—83; Drugi frisinški spomenik. — Dom in svet, 54, 1942, p. 122—129; Clozov-Kopitarjev glagolit v slovenski književnosti in zgodovini. — Razprave Slovenske Akademije zna-

nosti in umjetnosti. Filozofsko-filološko-historični razred, 1, 1943, p. 343—408; O idejah in izrazih žitij Konstantina in Metodija. — Razprave Slovenske Akademije znanosti in umjetnosti. Filozofsko-filološko-historični razred, 2, 1944, p. 169—193; O pismu papeža Hadriana II. Rastislavu, Svetopolku in Kocelju. — RJAZU, 2, 1944, p. 1—148; Sermo panegyricus in memoriam ss. Cyrilli et Methodii. — AAV, 18, 1947, p. 1—25; Kliment a sv. Cyril. — Apoštolat sv. Cyrila a Metoděje, 34, 1947, p. 1—7, 44—50; Sláva na výsostech Bohu. — In: Slovanské studie. Praha, 1948, p. 45—51; O težkih mestih v Clozovem Glagolitu. — Razprave Slovenske Akademije znanosti in umjetnosti. Razred za filološke in literarne vede, 1, 1950, p. 61—65; Duo sermones s. Methodii Thessalonicensis. — OChP, 16, 1950, p. 440—448; Pripombe k žitju Konstantina. — SR, 4, 1951, p. 264—268; Žitja Konstantina in Metodija. Viri — Žitje Konstantina — Žitie Metodija — Pohvala ČM — Italska legenda — Frisinški spomeniki. Ljubljana, 1951, 178 p.; Questiones Cyrillo-Methodianae. — OChP, 18, 1952, p. 113—134; Dikcija Assemanijevega glagolskega evangelistarja. — Slovo, 3, 1953, p. 5—33; „Zakon sudnyj" in Clozov glagolit. — Slovo, 3, 1953, p. 84—89; Staroslovanski viri Italske legende sv. Cirila in Metoda. — SR, 8, 1955, p. 261—264; O svobodnih prevodih v staroslovenskih evangelijih. — Slavia, 25, 1956, p. 194—197; Cyrillo-Methodiana. — Slovo, 6—8, 1957, p. 24—53; Constantinus philosophus — amicus Photii. — OChP, 23, 1957, p. 415—422; Konstantin-Cyrills Freundschaft mit Photios. — Südostforschungen, 17, 1957, p. 46—51; Constantinus et Methodius Thessalonicensis. Fontes. Zagreb, 1960, 275 p. [Grivec Fr., Fr. Tomšić]; Iz Cirilove književne šole. — Slovo, 9—10, 1960, p. 5—13; Konstantin und Method, Lehrer der Slaven. Wiesbaden, 1960, 271 p.; Vprašanja o Konstantinu in Metodu. — Slovo, 11—12, 1962, p. 131—147; Slovanska blagovestnika sv. Ciril in Metod (863—1963). Celje, 1963, 246 p.

Лит.: Van Wijk N. Fr. Grivec und sein Fürst Kocel. — Südostdeutsche Forschungen, 5, 1940, p. 1016—1017; Jemelka F. Praelatus dr Franciscus X. Grivec 70 annos natus. — AAV, 18, 1947, p. 165—186; Devos P. — AB, 80, 1962, p. 462—464; Lacko M. Wichtige Beiträge zur cyrillo-methodianischen Forschung. Zwei neue Werke von Mons. Fr. Grivec. — Ostkirchliche Studien, 12, 1963, p. 66—71; Pantelić M. Život posvećen Cirilometodskoj problematici. — Slovo, 13, 1963, p. 177—193; Novak V. Franz Grivec, Theologe, Slavist und Historiker. — WSl, 8, 1963, p. 320—325; Grafenauer B. Franc Grivec (1878—1963). — Zgodovinski časopis, 17, 1963, p. 259—260; Vašica J. Franz Xav. Grivec. — Slavia, 33, 1964, p. 501—502.

Христо Кодов, Борислав Иванчев

ГРИГО́РИЙ БОГОСЛО́В (Назианзин, Назиански) (ок. 330—ок. 390) — един от тримата т. нар. „велики отци" на християнската църква от ранния период на нейната история. Роден в с. Арианз край градеца Назианз в Кападокия (Мала Азия). Баща му, на име Григорий, е висш административен чиновник. По внушение на съпругата си Нона, висококултурна християнка, се покръства и бива избран за епископ в Назианз. Г.Б. получава първоначално образование в Назианз, след това продължава ученето си в Кесария Кападокийска, в Кесария Палестинска, в Александрия. През 353 отива в Атина, където продължава образованието си заедно със своя близък приятел *Василий Велики*. След завършването на класическо образование остава за малко време в Атина като учител по красноречие (ῥήτωρ). През 359 се завръща в родното си място, покръства се и по настояване на баща си е ръкоположен за свещеник, но страхувайки се от големите отговорности на свещеническото служене, избягва от енорията си и се усамотява в Понт. Скоро обаче се връща в Назианз да помага на баща си. Василий Велики, който е вече кесарийски епископ, го ръкополага за епископ в кападокийския гр. Сасима, но Г.Б. не остава там, а се прибира отново в Назианз. През 379 (навярно във връзка с подготовката на Втория вселенски събор) отива в Цариград. По нареждане на имп. Теодосий I (379—395) е поставен за цариградски архиепископ (379—381). Отначало съборът одобрява това назначение; след това обаче някои епископи, които са враждебно настроени спрямо Г.Б. и го обвиняват в примиренчество към *арианството*, оспорват каноничната законност на този избор. Тогава Г.Б. напуска Цариград и се прибира за монашеско усамотение в родния си край, където се отдава на книжовна работа. Признат е за светец както от Източната, така и от Западната църква. Паметта му се празнува на 25 ян.

Василий Велики и Григорий Богослов. Стенопис в костницата на Бачковския манастир, XI в.

Най-голямо е значението на Г.Б. като писател-богослов, след това — като оратор и поет. Най-съществени сред богословските му произведения са неговите слова (44 или 45), които са съчетание на дълбока философска мисъл с непосредствено завладяващо и убеждаващо красноречие. На първо място стоят прочутите пет слова, произнесени през 380 в Цариград и насочени главно срещу неортодоксалните догматически схващания на евномияните. Други две слова са насочени против Юлиан Отстъпник. Едно слово Г.Б. написва за оправдание на бягството си от свещеническата служба. То послужва на *Йоан Златоуст* за основа на известния му голям трактат „За свещенството" (Περὶ ἱεροσύνης). При напускането на Цариград Г.Б. написва надгробно слово за Василий Велики.

Въпреки ясния и образен език и чистия израз на много места богословската мисъл на Г.Б. се възприема трудно от обикновения читател. В ЖК (гл. III) житиеписецът казва за младия Константин-Кирил: „Вдълбочавайки се в много от беседите на Григорий Богослов и в тяхната голяма мъдрост, като не можеше да разбере дълбочината на смисъла, изпадна в голямо униние." Това не е само банална агиографска фраза, а безспорна истина. Затова произведенията на Г.Б. (особено словата му) в течение на 1000 г. са предмет на многобройни схолии и тълкувания — от Козма Маюмски, Фотий, Никита Давид, Михаил Псел, Илия Критски, Василий Кесарийски, Николай Доксопатрис, Никита Ираклийски и др. В ръкописната традиция тези тълкувания придружават произведенията на Г. Б. Първостепенно литературно значение имат и писмата му (243), разнообразни по повод и по съдържание, написани стегнато и изразително. Наситени са с остроумие, на места с лека и духовита ирония, другаде с по-остра сатира. Изключително голямо и разнообразно е и поетическото творчество на Г.Б. (повече от 16 000 стиха). То е, общо казано, религиозно, но не богослужебно. Отличава се с интимност и задушевност, обаче оригиналният му старинен език и архаичната метрика го правят мъчно за възприемане и разбиране. Доколко творбите на Г.Б. са трудни за самите гърци, личи от това, че един анонимен автор съставя специален тълковен речник към произведенията на Г.Б., запазен в препис от XI в. Някои от словата на Г.Б. са преведени на старобълг. език много рано— може би още през X в. Един препис от този превод е запазен в ръкопис от XI в.; намира се в Държ. публична библиотека „М. Е. Салтиков-Шчедрин" в Ленинград. Независимо от този превод през XIV в. е направен друг среднобълг. превод (по всяка вероятност в Търново), който се разпространява в руската и в сръбската книжнина.

Съч.: PG, 35—38. Paris, 1867; Творения иже во святых отца нашего Григория Богослова, архиепископа Константинопольского. 1—4. М., 1843—1844 (2 изд. 1—6. М., 1889); Grégoire de Nazianze. Discours 1—3. Paris, 1978, 286 p.; Grégoire de Nazianze. Discours 27—31. Paris, 1978, 382 p.; Grégoire de Nazianze. Discours 20—

23. Paris, 1980, 323 p.; Grégoire de Nazianze. Discours 24—26. Paris, 1981, 309 p.

Лит.: PG, 35, Paris, 1867, col. 240—305; Агапит архим. Жизнь святого Григория Богослова, архиепископа Константинопольского и его пастырская деятельность. СПб., 1869, 288 с.; Будилович А. С. XIII слов Григория Богослова в древнеславянском переводе по рукописи Императорской Публичной библиотеки XI века. СПб., 1875, 285 с. Μοσχάκης Ἰγν. Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς ὡς ῥήτωρ ἐκκλησιαστικός. Ἀθῆναι, 1883; Benoit A. St. Grégoire de Nazianze, archev. de Constantinople et docteur de l'église. 2 изд. Paris, 1885, 788 p.; Sajdak J. Historia critica scholastiarum et commentatorum Gregorii Nazianzeni. 1. Krakau, 1914, 340 p.; Sajdak J. Anonymi Oxoniensis lexicon in orationes Gregorii Nazianzeni. — In: Symbolae grammaticae in honorem Joannis Rozwadowski. 1. Cracoviae, 1927, p. 153—177; Bardenhewer O. Geschichte der altkirchlichen Literatur. 3. Freiburg im Breisgau, 1927, p. 162—188; Fleury E. Saint Grégoire de Nazianze et son temps. Paris, 1930, 12+382 p.; Флоровский Г. В. Восточные отцы IV-го века. Париж, 1931, с. 90—122; Gallay P. La vie de st. Grégoire de Nazianze. Paris, 1943, 26+260 p.; Τωμαδάκης Ν. Β. Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν βυζαντινὴν φιλολογίαν. 1. Ἀθῆναι, 1958, p. 172—179; Salvatore A. Tradizione e originalità negli epigrammi di Gregorio Nazianzeno. Napoli, 1960, 83 p.; Стоянов М., Хр. Кодов. Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека. 3. С., 1964, с. 206—207; История Византии. 1. М., 1967, с. 417—419; Φυτράκης Ἀνδ. Τὸ ποιητικὸν ἔργον Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ. Ἀθῆναι, 1967; Памятники византийской литературы IV—IX веков. М., 1968, с. 70—83, 327—328; Mossay J. Gregor von Nazianz in Konstantinople (379—381 A.D.). — Byzantion, 47, 1977, p. 223—238.

Христо Кодов

ГРИГО́РИЙ, презвитер (края на IX—X в.) — старобълг. книжовник от литературното обкръжение на цар *Симеон* (893—927). Представител на *Преславското книжовно средище*. Известен като преводач от грц. език на библейски книги. Споменат в единствен истор. документ — приписка от руски ръкописен сборник от втората половина на XV в., т.нар. Архивен хронограф (намира се в Централния държ. архив за древни актове — ЦГАДА, в Москва, ф. 181, № 3, 279/658). Съществува и друг препис на приписката в аналогичен сборник от XVII в. — Вилненския хронограф, съхраняван в библиотеката на Литовската АН, № 109. Протографът на двата сборника е от 1262 и е известен под названието Юдейски хронограф. В приписката Г. е наречен „презвитер“ и „монах“, „църковник на всички български църкви“ (вероятно висша административна длъжност при новосъздадената Българ. църква; тълкувана от някои изследователи като „надзирател“). Приписката фиксира период от книжовната дейност на Г., докато Симеон е още княз: Книгы завѣта бжіа ветхаго, сказающе образы новаго завѣта, истиннѣ сущѣ, преложеныа ѡ греческаго ꙗзыка в'словен'скын прн кнзн блъгарстѣмъ Снмеоне сне Борншн Грнгорiемъ презвтеромъ мннхомъ всѣ цркovнык блъгарскых црквiн повелѣнiемъ того кнноолюбца кнза Семїона, истїннѣ рѣцын болюбца (Книги на божия Стар завет, разкриващи образите на Новия завет, които са истинни, преведени от гръцки език на славянски при българския княз Симеон, син на Борис, от презвитер и монах Григорий, църковник на всички български църкви, по заповед на същия книголюбец княз Симеон, по-добре да се рече боголюбец).

Оскъдните сведения за Г. и мястото на приписката сред останалите текстове в Архивния хронограф пораждат хипотези за неговата личност и за обема на книжовната му работа веднага след първото научно съобщение за него (К. Ф. *Калайдович*, 1824). Хронографът (в същност част от нестигнал до нас още по-голям кодекс, както сочи запазеното „оглавление“) е сборник със смесено съдържание. Той включва голяма част от хрониката на *Йоан Малала*, Осмокнижието (Мойсеевото Петокнижие, Исус Навин, Съдии и Рут), части от други библейски книги (Йов, четирите книги Царства, пророците Исая, Йеремия, Даниил), части от хрониката на *Георги Амартол*, „История на Юдейската война“ от Йосиф Флавий, извад-

ки от Евангелието, цялата Александрия. Осмокнижието е вмъкнато сред изложението на Малала, а приписката е поместена непосредствено след кн. Рут и пред V кн. от хрониката на Йоан Малала, разказваща за превземането на Троя. Поради това още Калайдович, а след него П. Й. *Шафарик,* М. А. Оболенски, Сп. *Палаузов*, архиепископ *Филарет,* архимандрит *Леонид,* В. М. *Истрин,* В. *Ягич* (по-късно той променя становището си), П. В. Владимиров, Е. Е. *Голубински,* в по-ново време Г. М. *Барац,* Е. *Георгиев* и др. смятат, че Г. е преводач на Малаловата хроника. Някои от тях (особено архимандрит Леонид) са склонни да разширят още повече книжовната му дейност, като му приписват превода на останалите библейски книги в сборника, на Александрията, Й. Флавий и Георги Амартол, дори на незапазената част от този обемист ръкопис (Тълковния апокалипсис, Елинския и Римски летописец, сб. „Пчела", Изборника от 1073 и др.). Подобно на Оболенски Барац смята, че Г. е участвувал и в съставянето на най-стария Киевски летописен свод (доведен до 972, по-късно влязъл в Повесть временных лет) чрез сведения от Йоан Малала, Георги Амартол и ЖМ. Барац твърди още, че Г. е идентичен с автора на грц. житие на Василий Нови.

В този дух, често съвсем незащитени фактологически, се изграждат и хипотезите за жизнения път на Г. Към края на миналото столетие архимандрит Леонид и Оболенски развиват тезата си за пребиваването на Г. в Киев, в двора на руската княгиня Олга в качеството на неин духовен наставник, който я придружава през 955 при посещението ѝ в Цариград при имп. Константин VII Багренородни. Такова е и становището на Барац, който приема, че след смъртта на цар Симеон и преди да се озове в Киев, Г. е бил на учение в Цариград. Без специална аргументация и с много големи резерви А. И. *Соболевски* свързва с личността на Г. данни от месецослова на *Остромировото евангелие* (1056—1057), където под 8 ян. е отбелязана паметта на „Григорий, епископ на Мизия"; аналогични данни съдържат месецословите на Мстиславовото евангелие (XII в.) и Охридския апостол (XII в.). Е. Георгиев търси следите на Г. в друга насока. Той допуска, че Г. е идентичен с единия от двамата Методиеви ученици („поп и дякон"), които остават в Цариград след посещението на Методий там в 881 (882) и след това се прехвърлят в Б-я.

Сред публикациите, които имат отношение към личността и делото на Г., се откроява авторитетното изследване на И. Е. *Евсеев* „Григорий пресвитер, переводчик времени болгарского царя Симеона" (1902). В него приписката се анализира след обстойно проучване на състава и езика на Архивния хронограф. Евсеев идва до заключението, че не съществуват никакви основания преводаческата работа на Г. в рамките на сборника да се търси извън Осмокнижието, което има предзнаменователен смисъл по отношение на Новия завет, както изрично сочат думите в приписката „сказающе образы новаго завета". Евсеев е категоричен: „Для библеиста нет никакого сомнения, что здесь разумеются книги Мойсеевы и те из древнейших книг Ветхого завета, которые имеют значение для христианской типологии, т.е. Иисуса Навина, Судей, Руфь" (с. 363). В книжовната традиция на православните страни съществува практиката Осмокнижието да се разпространява като самостоятелно цяло. Освен това включването на Григориевия превод сред текст с истор. характер е напълно естествено и с оглед съдържанието на първите библейски книги, излагащи „началото" на световната история. В една от следващите си работи, посветена на най-старите слав. преводи на кн. на пророк Даниил, Евсеев е склонен да приеме, че по времето на цар Симеон преводът на пророческите книги в Б-я е извършен с участието на Г.

В последно време в бълг. наука се подкрепя предположението на Собо-

левски, че група южнослав. поучителни слова може да се отнесат към книжовното наследство на Г. Като добавя нови археографски сведения към съобщените от Соболевски, Б. Ст. *Ангелов* поставя на обсъждане възможността Г. да е участвувал в комплектуването на втория Симеонов сборник (*Изборника от* 1076) и да е написал встъпителното „Слово нѣкоего калугера о утенни книгъ".

Лит.: Калайдович К. Йоанн, экзарх болгарский. М., 1824, с. 15, 24; Востоков А. Остромирово евангелие 1056—1057. СПб., 1845, л. 162 б.; Шафарик П. Й. Расцвет славянской письменности в Булгарии. — ЧОИДР, 3, 1848, 7, с. 51—52; Оболенски М. А. Летописец Переяславля Суздальского, составленный в начале XIII в. (между 1214 и 1219 г.). — Временник Императорского московского общества истории и древностей российских, 9, 1851, с. XXIX, LXV; Палаузов С. Век болгарского царя Симеона (СПб., 1852). — В: Избрани трудове. 1. С., 1974, с. 165—168; Филарет архиеп. Обзор русской духовной литературы 862—1720. Харьков, 1859, с. 10; Оболенский М. А. Несколько слов о первоначальной русской летописи. М., 1870, с. 86—95; Ягич В. История сербско-хорватской литературы. Казань, 1871, с. 86; Срезневский И. И. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. — ЗИАН, 34, 1879 (прилож. № 4, LXXXIV — Русский исторический сборник XV в. Московского главного архива Министерства иностранных дел), с. 111—139; Добрянский Ф. Описание рукописей Виленской Публичной библиотеки церковнославянских и русских. Вильно, 1882, с. 252; Архангельский А. С. Цветущий период древнеболгарской письменности и один из его представителей. — ФЗ, 2, 1886, с. 5; Леонид архим. Откуда родом была св. великая княгиня Ольга. — Русская старина, 19, 1888, июль, с. 215—222; Леонид архим. Древняя рукопись. — Русский вестник, 201, 1889, апрель, с. 3—24; Истрин В. М. Александрия русских хронографов. Исследование и текст. — ЧОИДР, 1894, 1—2, с. 348, 353—358; Веселовский А. В. Истрин. Александрия русских хронографов (рец.). — ВВр, 4, 1897, с. 536—537; Владимиров П. В. Древняя русская литература Киевского периода XI—XIII веков. Киев, 1901, с. 17, 31, 33; Голубинский Е. История русской церкви. I., 1. М., 1901, с. 900; Сергий архиеп. Полный месяцеслов Востока. 2. Владимир, 1901, с. 8; Евсеев И. Е. Григорий пресвитер, переводчик времени болгарского царя Симеона. — ИОРЯС, 7, 1902, 3, с. 357—366; Евсеев И. Е. Книга пророка Даниила в древнеславянском переводе. Введение и тексты. М., 1905, с. XXXII—XXXVIII; Кульбакин С. М. Охридская рукопись апостола конца XII века. — БСт, 3, 1907, с. 120; Соболевский А. И. Два русских поучения с именем Григория. — ИОРЯС, 12, 1907, 1, с. 250—262; Соболевский А. И. Из церковнославянской учительной литературы. — ИОРЯС, 13, 1908, 4, с. 246—289; 15, 1910, 2, с. 41—61; Бацац Г. М. О составителях „Повести временных лет" и ее источниках, преимущественно еврейских. Берлин, 1924, с. 13, 29, 75—81, 110, 111, 143, 144; Киселков В. Сл. Презвитер Григорий. — В: Проуки и очерти по старобългарска литература. С., 1956, с. 111—115; Георгиев Ем. Григорий презвитер — мних. — В: Разцветът на българската литература в IX—X в. С., 1962, с. 299—303; Динеков П., К. Куев, Д. Петканова. Христоматия по стара българска литература. С., 1967, с. 141—142; Творогов О. В. Древнерусские хронографы. Л., 1975, с. 13—17, 23—25; Ангелов Б. Ст. Към въпроса за книжовното дело на презвитер Григорий Мних. — Старобългарска литература, 3, 1978, с. 48—55; Ангелов Б. Ст. За три съчинения в Симеоновите сборници. — Старобългарска литература, 5, 1979, с. 31.

Лиляна Грашева

ГРИГОРИЙ VII (между 1015 и 1020 — 1085) — римски папа (1073—1085). Под името Хилдебранд е известен като деец на Западната църква още преди да стане папа. Амбициозен и властолюбив, Г. VII води упорита борба със светските владетели и заставя дори германския крал Хенрих IV да стои три денонощия бос пред неговата врата в замъка в Каноса. Въвежда задължителното безбрачие (целибата) за католическите духовни лица, което и до днес се спазва. В писмо от 2. ян. 1080 до чешкия крал Вратислав II изразява съгласие със своя предшественик папа Александър II (1061—1072), който смята слав. богослужение за ерес и го забранява в Далмация.

Лит.: PL, 148, col. 319—320; Novotny V. České dějiny. 1, 2. Praha, 1913, p. 211—214; Lexikon für Theologie und Kirche. 4. Freiburg, 1960, coll. 1183—1185; Magnae Moraviae Fontes Historici. 3. (Opera Universitatis Purkynianae Brunensis. Facultas Philosophica, 134). Brno, 1969, p. 251.

Александър Милев

ГРИГОРО̀ВИЧ, Виктор Иванович (30.IV/12. V. 1815—19/31. XII. 1876) — руски филолог и историк. Роден в гр. Балта, Подолска губ. Средно образование получава в униатското у-ще на Васильовския орден в гр. Уман, където усвоява добре лат. език. През 1830—1833 учи в Харковския унив., след това се записва в университета в гр. Дерпт (дн. гр. Тарту). В продължение на 5 г. задълбочава своите познания по хуманитарните науки и на първо място по немска класическа филология и славянознание. От 1838 оглавява Катедрата по история и литература на слав. наречия в Казанския унив. Преподава грц. език и заедно с това се подготвя успешно за кандидатски и магистърски изпити по слав. филология. През 1842 получава научната степен магистър за труда „Опыт изложения литературы славян в ее главнейших эпохах". По това време започва подготовка за научно пътуване из слав. земи, което трае близо 3 г. (1844—1847). През 1844 заминава за Цариград, откъдето се отправя за Солун, оттам тръгва за п-в *Атон*. В атонските манастири прекарва 4 месеца, след това пътува из Б-я: обхожда голяма част от Македония, минава през Рилския манастир, София, Филипопол, Сопот, Карлово, Калофер, Казанлък, Шипка, Габрово, Дряново, Търново и Свищов. Оттук продължава към Влахия, след това се насочва към Унгария и стига до Виена. Посещава Далмация и Венеция, минава през Загреб и Черна гора, после отива в Прага. През Берлин се завръща в Казан на 19 юли 1847. След приключването на научната командировка Г. се посвещава изцяло на преподавателска и научна дейност. На 10 май 1847 е утвърден за извънреден проф. по история и литература на слав. наречия при Казанския унив. През учебната 1849/1850 един семестър чете лекции в Московския унив. От 1865 до 1875 ръководи Катедрата по славистика в Новоросийския унив. в Одеса. Умира в гр. Елисаветград (дн. гр. Кировоград).

Виктор Григорович

Научното дело на Г. обхваща твърде широк кръг от проблеми. Заниманията му с въпроси из слав. история са отразени в курса от лекции „Славянские древности". Той проучва политическите контакти на Византия с Б-я през X в. и със Сърбия през XIV—XV в. През 1847 публикува наблюденията си над около 80 патриаршески документа, които се отнасят до църковно-културния живот в Б-я, Русия, Сърбия и Угровлахия през XIV в. За пръв път в Русия Г. преподава слав. езици, включително и бълг. език. Пътешествието из слав. земи го сближава с редица изтъкнати учени-слависти — П. Й. *Шафарик,* Фр. *Миклошич,* В. Караджич, П. Прерадович, С. Новакович и др.

Многобройните писмени паметници, които Г. издирва, открива и събира, внасят нов момент в славистичните проучвания. В бележития си труд „Очерк путешествия по Европейской Турции" (1848) той съобщава ценни библиографски данни за новооткритите слав. и грц. ръкописи, старопечатни книги, документи и летописни съчинения. И досега тази книга запазва научната си стойност — както с публикуваните сведения, така и чрез техния анализ и оценка. Особен интерес предизвиква материалът за старата бълг. култура. Обиколката из бълг. земи дава възможност

на Г. да се запознае отблизо с миналото на бълг. народ, да оцени неговите паметници, да проникне в неговия бит и душевност. Личното му познанство с видни българи-възрожденци му позволява да изрази отношението си към редица страни от живота в Б-я. Още в Одеса той установява връзка с Н. Геров, Е. Мутева, Н. Палаузов и др. В Охрид се сближава с Д. Миладинов, насърчава го за издаването на сборник с бълг. народни песни. Силно впечатление оставят у Г. срещите и разговорите с Неофит Рилски в Рилския манастир и с Ботьо Петков в Калофер. До края на живота си Г. поддържа оживена писмена връзка с много българи — с К. Робев от Охрид, с рилските монаси Никифор и Пантелеймон, с Н. Палаузов, Л. *Каравелов*, Г. С. *Раковски*. Някои материали от архива на Г. говорят за дълбокия му интерес към бълг. история и най-вече към делото на *Паисий Хилендарски* и Йосиф Брадати.

Кирило-Методиевото дело заема основно място в научните дирения на Г. Той усилено събира сведения за живота на слав. просветители. По време на престоя си в Зографския манастир намира Драгановия миней, бълг. паметник от втората половина на XIII в., *служби за Кирил и Методий*, а в Рилския манастир попада на препис на ЖК, направен през 1479 от Владислав Граматик. В Охрид сред слав. ръкописи открива две грц. жития на Климент, едното от които в съкратена редакция от XIII в. (Ал. Милев. Гръцките жития на Климент Охридски. С., 1966, с. 167—184). През 1847 Г. публикува *Краткото житие на Климент Охридски*, придружено с превод на руски език и с обяснителни бележки. Това издание привлича вниманието на славистите върху известието в житието за съществуването на две азбуки у южните славяни. В църквата при манастира „Св. Наум" на южния бряг на Охридското езеро Г. намира стенописно изображение на *седмочислениците* — Кирил, Методий, Сава, Ангеларий, Горазд, Климент и Наум. В манастира „Слепче" до с. Слепче, Битолско, попада на икона на Кирил.

Г. въвежда в науката богат материал за историята на *глаголицата*. В Зографския манастир той изучава *Зографското евангелие* и прави първото му описание, в скита „Св. Богородица" на *Атон* попада на друг глаголически паметник — *Мариинското евангелие*. В Охрид намира апостол от края на XII в. (т.нар. Охридски апостол), в който сред кирилския текст забелязва на две места глаголическо писмо и отделни глаголически букви. Следи от използуването на глаголицата Г. открива и в Рилския манастир (*Рилски глаголически листове*), и в Боянската църква край София, където през 1845 намира едно евангелие-палимпсест (вж. *Боянски палимпсест*). Относно *Асеманиевото евангелие* Г. изказва правилното предположение, че това е един от най-старите слав. ръкописи. Наблюденията му в тази насока потвърждават изказаните преди това от Б. *Копитар* и И. И. *Срезневски* схващания за глаголицата като по-стара слав. азбука. Г. е един от първите слависти, които отбелязват важната истор. роля на старобълг. език за културното развитие на южните славяни.

В ръкописната сбирка на Г. (част от нея се пази в Държ. библиотека „Ленин" в Москва, друга част — в Държ. научна библиотека „А. М. Горки" в Одеса) попадат значителен брой много ценни бълг. паметници. Освен Мар. ев., Охридския апостол, Боянското евангелие, Григоровичевия паримейник тя е съдържала и други ръкописни фрагменти, подарени по-късно от Г. на частни лица и на културни институции — Григоровичевия лист от XI—XII в., писан с глаголица, лист от Слепченския апостол, осем листа от ръкопис от XV в., които съдържат кратката редакция на граматическото съчинение на *Константин Костенечки* и др.

Съч.: Svědectví o slovanských apoštolích v Ochridě. — ČČM, 1847, 3, p. 508—521; Изыскания о славянских апостолах, произведен-

ные в странах европейской Турции. — ЖМНП, 53, 1847, 2, с. 1—28; Очерк путешествия по Европейской Турции. Казань, 1848, 216 с. (2 изд. М., 1877; фототипно изд. С., 1978); Статьи, касающиеся древнего славянского языка. Казань, 1852, 108 с.; Древне-славянский памятник, дополняющий житие Свв. Апостолов Кирилла и Мефодия. Казань, 1862, 29 с.; Несколько слов, сказанных проф. славянских наречий В. Григоровичем, по поводу празднования тысячилетии со времени кончины Св. Кирилла. — Приложение к Запискам Императорского новороссийского университета, 3, 1869, с. 7—20; Заметки о Солуне и Корсуне. Одесса, 1872, 16 с.

Лит.: Срезневский И. И. На память об О. М. Бодянском, В. И. Григоровиче и П. И. Прейсе, первых преподавателях славянской филологии. — СОРЯС, 18, 1878, 6, с. 1—47; Н. П-ий. Виктор Иванович Григорович в Казани. Библиографический очерк. СПб., 1892, 57 с.; Кочубинский А. А. Ян Амос Коменский, В. И. Григорович. Две речи. Одесса, 1893, с. 27—56; Александров А. И. Виктор Иванович Григорович, профессор славянских наречий. Казань, 1901, 30 с.; Ягич В. История славянской филологии. СПб., 1910, с. 338—345, 479—484; Петровский Н. М. Путешествие В. И. Григоровича по славянским землям. — ЖМНП, новая серия, 59, 1915, 10, с. 203—262; Шишманов Ив. В. И. Григорович, неговото пътешествие в Европейска Турция (1844—1847) и неговите отношения към българите. — Сп БАН, 6, 1916, с. 1—221; Романски Ст. Български въпроси в преписката на И. И. Срезневски с В. И. Григорович. — СпБАН, 54, 1937, с. 95—177; Киселков С. Виктор Григорович, Иван Богоров и неизвестното им познанство. — ИИБИ, 5, 1954, с. 297—319; Бернштейн С. Б. Памяти В. И. Григоровича. — ИАНСССРсля, 24, 1965, 4, с. 359—362; Ангелов Б. Из архива на В. И. Григорович. — ИНА БАН, 3, 1966, с. 175—184; Ангелов Б. Неизвестно писмо на д-р К. Робев до В. И. Григорович. — ИНА БАН, 4, 1968, с. 101—117; Булахов М. Г. Восточнославянские языковеды. 1. Минск, 1976, с. 80—82; Смирнов С. В. Первые русские слависты в Чехии. — В: Труды по русской и славянской филологии (Ученые записки Тартуского государственного университета, 310. Серия лингвистическая, 22), Тарту, 1973, с. 151—172; Смирнов С. В. Виктор Иванович Григорович (1815—1876). — Русская речь, 1976, 2, с. 100—106; Бернштейн С. Б. Из истории русского славяноведения. Виктор Иванович Григорович. — ИАНСССРсля, 35, 1976, 6, с. 533—538; Илчев П. Виктор Григорович и българската филология. — БЕ, 27, 1977, 1, с. 72—78; Кабакчиев Ю. Выдающийся русский ученый славист и староболгарист (В. И. Григорович). — Palaeobulgarica, 1, 1977, 1, с. 106—108; Маркишка Д. В. И. Григорович и миналото на българския народ. — ИП, 34, 1978, 1, с. 67—84; Сергеев А. В. Исторические взгляды В. И. Григоровича. Казань, 1979, 134 с.; Бернштейн С. Б. Григорович Виктор Иванович. — В: Славяноведение в дореволюционной России. Биобиблиографический словарь. М., 1979, с. 131—134; Куев К. Съдбата на старобългарските ръкописи през вековете. С., 1979, с. 59—66.

Павлина Бойчева

ГРИМОА́ЛД ПОЛИМАРТИ́ЙСКИ — вж. *Посолства на Рим в България.*

ГРОБ НА КОНСТАНТИ́Н-КИ́РИЛ ФИЛОСО́Ф — намира се в Рим в базиликата „Сан Клементе“ („Св. Климент Римски“). Сведения за него се дават в ЖК (гл. XVIII) и в *Италианската легенда.* Братята Кирил и Методий пристигат в Рим в края на 867. Към края на 868 Кирил се разболява и умира на 14 февр. 869 на 42-годишна възраст. В ЖК и в Италианската легенда

Стенописно изображение на Константин-Кирил в базиликата „Сан Клементе“ в Рим от IX в. Копие от края на XIX в.

се говори, че той е погребан в базиликата „Сан Клементе", вдясно от олтара (гледано от олтара към наоса, към храма), на който са положени мощите на св. Климент Римски, донесени от Кирил и Методий в Рим. В същност това е левият наос — левият кораб на базиликата. Тук през 1859 видният италиански археолог Дж. де Роси заедно с ирландеца Дж. Мълули открива гроба на Константин-Кирил Философ. В долния етаж на „Сан Клементе" са разкрити и някои стенописи — по стената, където е гробът, и в притвора на църквата. От IX в. са стенописите „Кирил Философ приема от император Михаил III мисия за апостолство сред хазарите или в Моравия", „Св. Климент Римски покръства езичник", „Частният съд на Кирил пред Христос", от XI в. — „Пренасяне мощите на св. Климент" (с изображение на Кирил и Методий) и др.

Стенописно изображение на Методий в базиликата „Сан Клементе" в Рим от IX в. Копие от края на XIX в.

Константин-Кирил Философ. Мозайка от Л. Далчев в базиликата „Сан Клементе" в Рим, 1929 г.

Поради издигането на нивото на ул. „Виа Латерана", където се намира църквата „Сан Клементе", старата трикорабна базилика от IV в. е заринатa през XII в.; почти на старите основи е изградена нова църква, преустройвана също много пъти до XIX в. Според Цезар Бароний мощите на Константин-Кирил Философ са преместени след XII в. в новата църква. Тук те са поставени от дясната страна на главния вход в специален параклис, посветен на Кирил. В края на XVI в. по настояване на слав. католически епископи частици от мощите са занесени в римската църква на хърватите „Св. Йероним", във Велеград, в Бърно, в гр. Оломоуц (дн. в Чехословакия) и в пражката църква „Св. Вит". В XVII в. римската базилика „Сан Клементе" е поверена на монаси-ирландци от ордена на доминиканците. Те превръщат Кириловия параклис в капела на патрона си св. Доминик, но Кириловите мощи остават под олтара. В 1798 френските войски, окупирали Рим, изгонват домини-

Тодор Живков и Людмила Живкова полагат венец на гроба на Константин-Кирил Философ. 1975 г.

канците и разграбват църквата, търсейки скъпоценности. От това време следите на мощите се губят. В 1962 един от монасите-доминиканци, ученият-археолог Леонард Бойл, с оглед на предстоящия през 1963 юбилей (1100 г. от създаването на слав. азбука) започва системно издирване на мощите. Той открива записка в архива на латеранската базилика, свидетелстваща, че нейният каноник Лоренцо Матеи е изнесъл през 1799 в две мраморни урни Кириловите останки, за да ги спаси от поругание. Следвайки тази нишка, Бойл открива малка част от тези мощи в градчето Реканати, в частния музей на княжеската фамилия Античи-Матеи. Сега те се съхраняват в малка вдлъбнатина под олтара на Кирил в параклиса с неговото име, който се намира отдясно на главния Климентов олтар в базиликата. Фреските в параклиса са от 1886 и са дело на Л. Нобили. Средствата за тях дават папа Лъв XIII и хърватският епископ Й. Ю. Щросмайер. В най-ново време Гръцката православна църква в лицето на Солунската митрополия получава частица от Кириловите мощи. Тя ще бъде вградена в църквата, която се строи в памет на солунските братя в родния им град.

Около празния гроб на Кирил в приземието на „Сан Клементе" поклонически групи поставят различни знаци на признателност. През 1929 по повод 1060-годишнината от смъртта на Константин-Кирил Философ е поставено негово мозаично изображение (дело на скулптора Л. Далчев). На 27 юни 1975 бълг. правителствена делегация, водена от генералния секретар на ЦК на БКП и председател на Държ. съвет на НРБ Т. Живков, се поклони пред гро-

ба на Кирил. Срещу гроба е вградено голямо мозаично пано с образите на двамата братя, изработено от бълг. художници Ст. Куюмджиев и Й. Спиров. До него е поставен сребърен венец. По този повод в. „Работническо дело“ от 28 юни 1975 пише: „Другарката Людмила Живкова изрази благодарността на нашата общественост към Ватикана и италианското правителство за големите грижи, които се полагат за гроба на Константин-Кирил Философ — този безценен паметник за българския и всички славянски народи.“

Лит.: De Rossi G. B. Del sepolcro di s. Cirillo nella basilica di s. Clemente. — Bulletino di archeologia cristiana, 1, 1863, 2, p. 9—14; De Rossi G. B. Le pitture scoperte in s. Clemente. — Bulletino di archeologia cristiana, 2, 1863, 1, p. 1—6; Mullooly J. A brief notice of the ancient paintings found in the subterranean basilica of S. Clement in Roma. Roma, 1866, 22 p.; Mullooly J. S. Clement Pope and Martyr, and his Basilica in Rome. Roma, 1869, 3+342 p.; De Rossi G. B. I monumenti scoperti sotto la basilica di s. Clemente. — Bulletino di archeologia cristiana, Seconda Serie, 1, 1870, p. 129—168; Bartolini D. Memorie storico-critiche archeologiche dei Santi Cirillo e Metodio. Rome, 1881, p. 198; Wilpert J. Le pitture della basilica primitiva di San Clemente. Roma, 1906, 61 p.; Wilpert G. Malby v dřevní basilice sv. Klimenta. Kroměříž, 1906, p. 22—37; Nolan L. The basilica of S. Clemente in Rome, Roma, 1910 (2 изд. 1914, 23+266 p.; 3 изд. 1925, 8+222 p.; 4 изд. 1934, 191 p.); Митов А. Базиликата Св. Климент в Рим и образи на св. Кирил и Методий в нея. — Художествена култура, 1, 1910, 3, с. 35—39; Wilpert J. Die römischen Mosaiken und Malereien der kirchlichen Bauten vom IV. bis XIII. Jahrhundert. 1—4. Freiburg im Breisgau, 1916—1917; Филипов В л. Стенописите за Св. Кирил и Методий в базиликата Св. Климент в Рим. — ДК, 32—33, 1927, с. 65—86; 36, 1928, с. 77—85; Буреш И в. Поклонение пред гроба на свети Кирил в черквата св. Климент в Рим. — Нови хоризонти, 2, 1933, 7—8, с. 211—233; Теодоров-Балан А. Кирил и Методи. 2, С., 1934, с. 21—22; Филов Б. Църквата на св. Климент и гробът на св. Кирил в Рим. — Родина, 1, 1938, 1, с. 5—23; Пандурски В. Поглед върху иконографията на св. св. братя Кирил и Методий. — ДК, 33, 1953, 7, с. 51—55; Василиев А. Образи на Кирил и Методий в чуждото и нашето изобразително изкуство. — Хиляда и сто години, с. 393—404; Pronađene moći Konstantina-Ćirila. — Slovo, 13, 1963, p. 254; Boyle L. The fate of the remains of St. Cyril. — In: Cirillo e Metodio i Santi Apostoli degli Slavi. Rome, 1964, p. 159—194; Sakač S. I Santi Cirillo e Metodio a Roma. — In: Cirillo e Metodio i Santi Apostoli degli Slavi. Roma. 1964, p. 71—101; Богданов Ив. Климент Охридски. С., 1966, с. 112; Пандурски В., Св. Босилков. Кирил и Методий в Рим. С., 1970, 115 с.; Климент Охридски. Събрани съчинения, 3, С., 1973, с. 159; Bojkov A t. La Basilica „San Clemente“ a Roma e le immagini di Cirillo e Metodio nell'arte Bulgara antica. Sofia, 1976, 49 p.; Bozhkov A. The San Clemente Basilica in Rome and the portrayals of Cyril and Methodius in Old Bulgarian Art. Sofia, 1977, 39 p.

Васил Пандурски, Борислав Иванчев

ГРОБ НА МЕТОДИЙ. ЖМ съобщава, че моравскс-панонският архиепископ е умрял на 6 апр. 885, на третия ден от Цветница. Погребението му според житието било извършено в Съборната, т.е. главната, катедралната църква. Най-големи подробности по този въпрос съобщава *Проложното житие на Кирил и Методий*. Конкретното описание на мястото и начина на погребението подсказва, че първоначалният образец на житието е съставен от Методиев ученик вероятно в Б-я; предполага се, че източници са ЖК и ЖМ. В тази кратка творба за дейността на Кирил и Методий в Моравия се казва, че архиепископът, след като научил своите ученици на правата вяра, предвидил смъртта си три дни преди това. Той бил погребан в „големия моравски храм“ (т.е. в Съборната църква), от лявата страна в стената, зад олтара на дева Мария.

Тези интересни данни на писмените извори, съпоставени с резултатите от широките археол. проучвания на старите великоморавски средища през последните години, насочват интереса на археолози и историци главно към два въпроса: 1) Намерен ли е и ще се намери ли Г.М.? Мястото, където е бил погребан моравско-панонският архиепископ, все още не може да се определи точно. Това би могло да стане при откриване на основите на „големия моравски храм“, т.е. след уточняване на

Микулчице. Основи на църкви А и В

местоположението на столицата Велеград; 2) Дали чрез наличните резултати от археол. проучвания на старите моравски църкви може да бъде обяснен начинът на погребението на Методий, което впоследствие би могло да улесни търсенето на гроба. Съществуват различни хипотези, някои от които не са лишени от правдоподобност. В с. Микулчице, близо до гр. Ходонин (дн. в Чехословакия), са открити основите от укрепления на голямо градище. Ръководените от Й. Поулик археол. разкопки (от 1954) показват, че става дума за градище от времето на Велика Моравия: проблемът за начина на погребението на Методий се свързва с намирането на останки от първите три великоморавски църкви на градището при Микулчице (църкви А, В и С според Й. Поулик). При една от тях (църква В) е открито погребение, което до голяма степен е идентично с описанието в Проложното житие (реконструкцията е на Й. Сокол). Гробът се намира в пристройка до северната страна на презвитериума (т.е. апсидата) на църквата В. От тази пристройка са известни двете странични стени — на север е зид, който покъсно е пропаднал, а на юг — северната стена на презвитериума. Й. Цибулка се опитва да обясни данните в Проложното житие чрез смисъла и значението на пристройката към църквата В в Микулчице и с открития в нея гроб № 283. Според него начинът на погребение „в стената" в конкретния случай трябва да се назове „в дебелината на стената", тъй като се касае за мястото между двата зида, образуващи северната стена на църквата. Нормалната дебелина на зидовете на моравските храмове (около две римски стъпки, т.е. 60 см) не дава възможност данните от житието да се тълкуват буквално, т.е. че става дума за гроб вътре в стената на църквата — начин на погребение, който се възприема в Италия по времето на Ренесанса и получава широко разпространение. Въпреки че не е изключено страничните стени на „големия моравски храм" да са били подебели, в подобна стена не е могло да бъде зазидано тялото на архиепископа, при това поставено в още по-широк ковчег, както свидетелствува ЖМ.

Въпреки трудността при тълкуването на археол. данни от първите три църкви в Микулчице (църквите А и В представляват заедно доста сложен архитектурен комплекс), би могло да се състави известна хипотетична представа за конкретния начин на погребение на моравско-панонския архиепископ. То е било извършено вертикално, в сдвоения северен апсиден зид на „големия моравски храм", зад олтара на св. Богородица. Съществуват и предположения, че Методий е погребан в Ухерско Градище (Сади) и в Зидине (Ширинград) в Мачванска Митровица (дн. СФРЮ); тези предположения се посрещат в науката с големи резерви.

Лит.: Poulik J. Výsledky výzkumu na velkomoravském hradišti „Valy" u Mikulčic. — PArch, 48, 1957, p. 241—265; Cibulka J. První tři velkomoravské kostely objevené na hradišti u Mikulčic, jejich význam a otázka Metodějova hrobu. — In: Soluňští bratři. Praha, 1963, p. 123—126; Magnae Moraviae fontes historici. 2. (Opera Universitatis Purkynianae Brunensis. Facultas Philosophica, 118), Brno, 1967, p. 166; Hrubý V. Hrob svatého Metoděje v Uherském Hradišti — Sadech? — Slovenská archeológia, 18, 1970, p. 87—95; Boba I. The Cathedral Church of Sirmium and the Grave of St. Methodius. — In: Berichte über den II. Internationalen Kongress für slawische Archäologie. 3. Berlin, 1973, p. 393—397; Климент Охридски. Събрани съчинения. 3. С., 1973, с. 192; Поповић В. „Методијев" гроб и епископска црква у Ма-

чванскоj Митровици. — Старинар, 24—25, 1973—1974 (1975), с. 265—268; B o b a I. Katedralna crkva u Sirmiumu i grob sv. Metodija. — Nova et vetera, 27, 1977, 2, p. 191—195; S c h ü t z J. Methods Grab in der Kathedrale von Morava. — Palaeobulgarica, 6, 1982, 2, p. 28—33.

Георги Сотиров

ГРУ̀НСКИ, Николай Кузмич (Грунский, Н. К.) (28. IX/10. X. 1872—13. VIII. 1951) — руски и украински езиковед, литературовед и педагог. Роден в Суми, Харковска губ. (УССР). Завършва Историко-филологическия фак. на Харковския унив. (1896), където чете курс по слав. езици, литература и палеография (от 1900). Докторската му дисертация е на тема „Очерки по истории разработки синтаксиса славянских языков“ (1910). От 1915 до 1949 е професор в Катедрата по руски език в Киевския унив., която ръководи от 1945. Умира в Киев.

От началото на научната си дейност Г. проявява изключителен интерес към старобълг. език (според терминологията му „старославянски“ и „староцърковнославянски“). Редица негови работи са посветени на въпросите за произхода на Кирило-Методиевия език, на глаголицата и кирилицата, на първите прояви на писмеността, както и на голямата роля, която е изиграл старобълг. език за възникването на деловия и на другите стилове на староруския език. Г. защищава тезата за старшинството на глаголицата пред кирилицата. Автор е на важни изследвания за *Киевските листове, Пражките листове, Зографското евангелие, Фрайзингенските молитви,* хърватската глаголица. Важно място сред трудовете му заема „Вступ до слов'янського мовознавства“ (1941) — ръководство по старобълг. език, в което освен общи проблеми на Кирило-Методиевия език се разглеждат и неговите фонетични, морфологични и синтактични особености.

Съч.: Памятники и вопросы древнеславянской письменности. 1. 1—3. Киевские глаголические листки; 4. Пражские глаголические отрывки и из истории хорватской глаголицы. Юрьев, 1904, 170 с.; 2. О происхождении имперфекта древнецерковнославянских памятников. Юрьев, 1906, 21 с.; Пражскіе глаголическіе отрывки. СПб., 1905 (Памятники старославянского языка. 1, 4), 27 с.; Лекции по древнецерковнославянскому языку. Юрьев, 1906, 162 с. (2 изд. 1914, 129 с.); К Зографскому евангелию. — СОРЯС, 83, 1907, 3, с. 1—43; К изучению древнехорватской глаголицы. — В: Сборник статей, посвященных В. И. Ламанскому. СПб., 1907, с. 474—481; По поводу моей грамматики. — РФВ, 58, 1907, с. 4—10; Древнецерковно-славянскіе тексты (Пособіе при практических занятіях). Юрьев, 1910, 36 с.; По поводу моих „Лекций по древнецерковнославянскому языку“. Ответ на рецензию проф. Кульбакина. — РФВ, 63, 1910, с. 381—402; Ответ на „Несколько разъяснений“ проф. С. Кульбакина. — РФВ, 65, 1911, с. 437—463; Нова теорія про походзення глаголиці. — Записки Історично-філологічного відділу Українськоі академії наук, 19, 1928, с. 266—277; Київські листки та Фрейзінгенські уривки. Київ, 1928, 22 с.; Початкові сторінки слов'янського письменства. — Україна, 39, 1930, с. 3—31; До вивчення старослов'янських пам'яток. Київські глаголичні листки. — Мовознавство, 13—14, 1938, с. 23—31; Вступ до слов'янського мовознавства. Київ, 1941, 148 с. (2 изд. Київ—Львів, 1946, 148 с.).

Лит.: И л ь и н с к и й Г. А. — ВВр, 13, 1906, с. 636—637; К а р с к и й Е. Ф. — РФВ, 54, 1905, с. 226—227; J a g i ć V. — ASPh, 27, 1905, p. 441—446; Л я п у н о в Б. М. — Записки Императорского Новороссийского университета, 104, 1906, с. 1—16; К у л ь б а к и н С. М. — ЖМНП, н.с., 60, 1906, с. 185—221; Пилашевский Л. Еще два слова по поводу церк.-сл. грамматики Н. К. Грунского. — РФВ, 58, 1907. Педагогический отдел, с. 25—28; К у л ь б а к и н С. М. — РФВ, 63, 1910, с. 150—160; К у л ь б а к и н С. М. Несколько разъяснений по поводу „Лекций по древнецерковнославянскому языку“ проф. Н. Грунского. — РФВ, 65, 1911, с. 239—255; С т а х о в с ь к и й М. М. Микола Кузьмич Грунський. — Українська мова в школі, 1951, 4, с. 96; Б у л а х о в с ь к и й Л. А. Микола Кузьмич Грунський. — Мовознавство, 10, 1952, с. 163—164; Л у к і н о в а Т. Б. Дослідження західнослов'янських і південнослов'янських мов на Україні на рядьянський час. — В: Дослідження з мовознавства на Українській РСР за сорок років. Київ, 1957, с. 231—232; М е л ь н и ч у к О. С. Развиток загального і індоевропейского мовознавства на Україні за сорок років. — В: Дослідження з мовознавства на Українській РСР за сорок років. Київ, 1957, с. 257—258; М а л и н а Т. П. Н. К. Грунский и его лингвистические труды. — В: Збірник славістичних праць філологічного факультету Київського університету. Київ, 1958, с. 158—167; К р а в ч у к Р. В. З історії слав'янського мовознавства.

Київ, 1961, с. 54—56; Мовознавство на Україні за п'ятдесят років. Київ, 1967, с. 4, 29, 30, 38, 39, 128, 131, 135; Традиции русского языкознания на Украине. Киев, 1977, с. 75—81; Булахов М. Г. Восточнославянские языковеды. 2. Минск, 1977, с. 163—167; Цейтлин Р. М. Грунский Николай Кузьмич. — В: Славяноведение в дореволюционной России. Биобиблиографический словарь. М., 1979, с. 136—137.

Мила Пулева

ГРЪЦКО ВЛИЯНИЕ върху старобългарски език. Старобълг. език се оформя като книжовен език на бълг. народност и като международен културен език в средновековна Европа под влияние на грц. език по редица истор. причини. Разселването на слав. племена на Балк. п-в през VI в. и общуването им със завареното грц. население, което е носител на по-висока материална и духовна култура, улесняват възприемането на грц. език като официален писмен език за нуждите на славянобълг. държава след 681 (на грц. език са съставени първобълг. надписи от VIII и IX в.). Грц. влияние се засилва особено след въвеждането на християнството като официална религия в Б-я (864). В процеса на усърдна преводаческа дейност, започнала с блестящото филологическо дело на Кирил и Методий, се изковават нормите на старобълг. книжовен език. Принадлежността на засвидетелстваните ни от старобълг. период заети думи и граматични образци към различни истор. пластове се определя не само с помощта на абсолютната хронология на фактите (ако са зарегистрирани в определен истор. текст), но главно съобразно с относителната хронология на езиковите явления. Защото пригаждането на несвойствените за слав. език грц. звукосъчетания става по определени фонологични закони, чието времетраене и порядък са установени в науката. Датирането на заемките и чуждиците зависи от фонетичната им форма. Данните от съвременните слав. езици и техните диалекти също спомагат да се уточнят времето и пътищата на проникването на заемките, влезли в езика чрез пряк контакт или по книжовен път.

Към най-старинния слой побългарени гърцизми се отнасят думите, които отразяват действието на закони като ликвидната метатеза; стягането на група вокал + назал в носовка; предаването на ἀ с *о*, срв. **клевретъ** < κολλίβερτος, **сѫбота** < σάμβατον, **тѫпань** < τύμπανον, **Александровъ** < Ἀλεξάνδρου, **сотона** < σατανᾶς, **пороѫа** < παράδεισος и др. Като се изключат единични общослав. заемки от типа **корабль** < καράβιον (с *б* за β), най-архаичните старобълг. заемки говорят за период, когато в грц. език е настъпил т.нар. итацизъм (буквите и буквените съчетания ι, η, υ, ει, ηι, οι имат звукова стойност і); грц. β се произнася като *в*; υ след гласна или между гласни има звукова стойност *в* или *ф*, напр. **ефимѣрнѣ** < ἐφημερία, **нкономъ** < οἰκονόμος, **елисавѣть** < Ἐλισάβετ, **севѣирово** < Σευῆρος, **авѣгоуста** < Αὔγουστος. В най-архаичните паметници непреведените грц. думи са се предавали така, както са се произнасяли в грц. език, като за типичните грц. звукове са се използували грц. букви, включени в старобълг. азбуки. Чуждите на слав. език съгласни, като междузъбно ϑ и φ, се предават редовно в старобълг. език с *т* и *ф*, но знакът за φ на места отразява и произношение *п*, срв. **скорѣфна** < σκορπίος, **тафатн** < τὰ πάϑη, **пнникъсъ** < φοίνιξ. В *глаголицата* съществува специален знак за предаване на меко *г* в грц. и еврейски заемки; знакът ⰾ се е произнасял не само като прегрàден велар, но и като палатален спирант, съобразно с живото произношение там, където в графиката въобще няма грц. буква, напр. **параскевьнн**, грц. Παρασκευή. Лексикалните данни от старобълг. паметници и следите от начина, по който са се произнасяли думите, се използуват за доказване на народностната принадлежност на старобълг. език като език на бълг. славяни. Наличието на специални букви в глаголицата (ѧ, ѯ

и т.н.) за отбелязване на чуждото произношение има смисъл само за народ, намиращ се в пряк контакт с говорещите грц. език съседи. В някои паметници при преписване преписвачите са заменяли грц. букви в чуждите думи със слав. буквени съчетания, напр. в Сав. кн. се заменя редовно ξ с *кс*. Трудните за слав. произношение групи от съгласни се опростяват, като се вмъкват в тях вокали, срв. ѣєдснмаѧн (Мар. ев., Мт 26:36), ѣєи'снмаѧн (Зогр. ев., Мр 14:32), гєтьснмаѧн (Сав. кн., Мт 26:36) за Γεθσημανί.

От началото на XX в. в славистиката се забелязва значително засилване на изследванията върху текстовете на старобълг. паметници и на грц. оригинали, от които вероятно са били преведени. Установява се, че са били използувани константинополската, западната и александрийската редакция на библейския текст. Първите поколения слависти обаче (Б. *Копитар*, М. *Прохазка*, А. И. *Соболевски*) не се занимават с фонетиката на грц. заемки. Според тях лексиката на паметниците е най-устойчива, а бълг. фонетични черти като *шт, жд, ра* и *ла* между съгласни и др., които се явяват в чуждиците, са могли да бъдат вторично привнесени от преписвачите (респ. редакторите). Цялото внимание на изследвачите е насочено към издирване на лексикалните гърцизми и класифицирането им на първични (т.е. принадлежащи към първоначалния превод на апракоса) и вторични. С установяването на заетите от грц. език словообразователни модели се променят мненията на учените за качествата на Кирило-Методиевия превод: от обвиненията в рабско подражателство на грц. оригинали (Б. Копитар, Фр. *Миклошич*, А. *Брюкнер*, Н. К. *Грунски*) постепенно се стига до възторжени преценки за преводаческото изкуство на старобълг. книжовници (В. *Ягич*, О. *Грюнентал*, Е. *Бернекер*, Б. фон *Арним*, Фр. *Гривец*). Проучването на Г. в. се задълбочава с развитието на формалните методи в езикознанието и независимо от значителните завоевания в областта на текстологията (О. Грюнентал, Й. *Вайс*, Й. *Курц*, Р. Кейси — С. Лейк) първенството на лексикалните данни за оценката на чуждоезичното влияние вече се оспорва. Така напр. балканистиката като структурно-типологична наука се съсредоточава върху фразеологизмите и граматическите общности, които са преминали от грц. език в останалите балк. езици. Мненията на учените от последните няколко десетилетия могат да се сведат до четири главни тези: 1) Г.в. засяга предимно лексиката като отворена система, а морфологията и синтаксисът се развиват по собствени вътрешни закони; 2) Г.в. има не субстанциален характер, а функционален, т.е. възприемат се модели, структурно близки до славянските, и грц. език е само катализатор в синтактичното развитие; 3) Г.в. се осъществява като постоянно калкиране — на морфологично, синтактично и семантично равнище; 4) Г.в. се оценява контрастивно, съобразено със степента на владеене на двата езика от страна на преводача (респ. преписвача). Непрекъсващата дейност около издаването на старобълг. паметници и около реконструкцията на първоначалния текст поставя и други теоретични проблеми за взаимоотношението между създадения от Константин-Кирил Философ литературен език и говоримия старобълг. език от IX—X в. Структурната близост между грц. и старобълг. език дава възможност за буквален (поморфемен) превод, който може да предава общия смисъл, без да нарушава нормата на езика, но може да се окаже в разрез с узуса на речта. Преводът, направен дума по дума (за една дума се броят морфологичните единства като предлог + падеж, аналитичните темпорални или рефлексивни форми и др.), практикуван интуитивно и обоснован богословски през Средновековието, е бил приложен последователно от Кирил и Методий там, където грц. и старобълг. език са съвпадали; при несъвпадане се е използу-

вало калкирането или заимствуването. Сходството на някои синтактични структури в старобълг. и грц. текст — с оглед на линейното разположение на лексемите и на формалните връзки помежду им, се обяснява не с въздействието на единия език върху другия или със синтактично калкиране, а с важния психолингвистичен факт, че при двуезичието общи езикови модели осигуряват речевото производство на два езика (срв. изследванията на Е. М. *Верещагин* върху Кирило-Методиевия превод и генеративната теория на М. Флайер за номиналната фраза в старобълг. език). За определянето на синтактичните гърцизми се използуват най-новите методи в езикознанието: трансформационен (Р. *Ружичка*), генеративен (Х. *Бирнбаум*, М. Флайер), глотометричен (А. Шоберг). Между най-значителните монографии по частни въпроси са книгите на Р. *Вечерка* и Ружичка за заимствувания синтаксис на дателен самостоятелен и на причастните конструкции в старобълг. език; на Х. Бройер за употребата на синтетична и аналитична конструкция при изразяване на деятеля в страдателна конструкция; на А. Шоберг за синонимната употреба на предложна и безпредложна конструкция след управляващия глагол („силата" на Г.в. при избора е измерена статистически); приносите на Я. *Бауер* и Бирнбаум за определяне на чуждоезичните образци в старобълг. изречение. Влиянието на грц. синтаксис за оформянето на старобълг. подчинени изречения е представено най-прегледно в докторската дисертация на С. *Слонски* (1908), а за сложните съчинени изречения — в кандидатската дисертация на Ек. *Дограмаджиева* (1968). На лексикалните заемки и заетите значения са посветени капиталните трудове на Ягич, А. *Мейе* и М. *Фасмер*; прегледен обзор на калките е направен в монографията на К. Шуман.

Основните критерии за определяне на граматическите гърцизми се свеждат до описание на отклоненията или ограниченията в старобълг. превод, обусловени от отсъствието на определена граматическа категория в слав. езици (напр. липса на определителен член при съществителните имена в най-ранните старобълг. паметници, липса на синтетична форма за бъдеще време и други модални категории), или от несъвпадащото морфологично оформяне на категориите с една и съща функция (напр. наличие на дат. самостоятелен пад. в старобълг. език вм. род. самостоятелен в грц. език; на дат. пад. с инфинитив срещу вин. пад. с инфинитив в грц. език; на активен вместо пасивен инфинитив; на наличие на междуметието *о* + зв. пад. срещу *о* + род. пад. в грц. език). Като пример за „функционален" гърцизъм се привежда употребата на **нже, еже** с инфинитив за субстантивирани грц. инфинитиви с определителен член или **нже** с определителни подчинени изречения за грц. апозитивни конструкции с член (напр. Мар. ев., Йоан 19:38: **иосифъ иже бѣ отъ аримафеѩ. сдн оученикъ исвъ**, Асем. ев. без **бѣ**, за грц. ὁ Ἰωσὴφ ὁ ἀπὸ Ἀριμαθαίας, ὢν μαθητὴς τοῦ Ἰησοῦ или Лк 5:7: **причастьникомъ иже бѣахѫ въ другѣмъ кораблѝ** за грц. τοῖς μετόχοις τοῖς ἐν τῷ ἑτέρῳ πλοίῳ); употреба на сег. време от св. вид със значение на повелително наклонение, в същност хебраизъм (напр. **не прѣлюбы сътворишѝ**); употреба на ср. р. мн. ч. от прилагателни и причастия с обобщено субстантивирано значение (напр. Мар. ев., Йоан 17:10: **имоѣ въсѣ твоѣ сѫтъ** за грц. καὶ τὰ ἐμά πάντα σά ἐστιν); конструкции с причастия и даже отглаголни прилагателни за означаване на продължителни действия (напр. Мар. ев., Мр 15:43: **иже и тъ бѣ чаѩ цр҃ствиѣ бжиѣ**, грц. ὃς καὶ αὐτὸς ἦν προσδεχόμενος τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ). При наличието на синонимни старобълг. конструкции за домашна се смята неподкрепената от грц. текст, напр. вин. пад. + съгласувано причастие се предпочита пред грц. вин. пад. + ин-

финитив (срв. **кого мѧ глаголете бꙑти**, Мар. ев., Мт 16:45, но **кого глаголѭтъ мѧ чловѣцѣи сѫшта**, Мт 16:13; в Асем. ев. има вариант: **бꙑті**, грц. τίνα με λέγουσιν οἱ ἄνθρωποι εἶναι, Лк 2:44, Лк 11:18). Рядко подражание на грц. език са примерите с род. самостоятелен пад., вин. пад. с инфинитив или случаите с прогресивна падежна асимилация в подчинени относителни изречения от типа **до негоже дьне вънидѣ ное въ ковьчегъ**, Мт 24:38; Лк 17:27, грц. ἄχρι ἧς ἡμέρας εἰσῆλθεν Νῶε εἰς τὴν κιβωτόν; Лк. 1:20. Грц. език е дал подтик за образуване на нови съюзи, като **нбо** за καὶ γὰρ, **не тъчьѭ ... нъ н** за οὐ μόνον... ἀλλὰ καί, **того радн, сего радн, того дѣльма, сего дѣльма** за διὰ τοῦτο, в Асем. ев. **не нъ** за μὴ ὅτι. Редица старобълг. съюзи са обогатили функциите си под влияние на грц. език — напр. подобно на грц. ὅτι, което редовно превежда в подчинени допълнителни и причинни изречения, старобълг. **ѣко** започва да изпълнява функцията на знак за пряка реч (напр. Иоан 10:36 **въı глете ѣко власфнмѣешн**). В редки случаи грц. език влияе върху разпространението на чисто слав. граматически категории като супин (заменян с инфинитив), дв. ч., сложната форма на прилагателните (простата форма на прилагателните, образувани от собствени имена и следователно „определени“ по значение чрез лексическа основа, представя стилистически неутрален вариант, а сложната — експресивен, чиято поява зависи в различна степен от грц. членни конструкции. Прилагателните, които се явяват при свързани с религията съществителни, се употребяват в сложната им форма, напр. **нстнньнъı** (**богъ, свѣтъ, хлѣбъ, слово, лоза**), **вѣчьнъı** (**животъ**), **чловѣчьскъı** (**сънъ**)).

Лексикалните заемки от грц. език са преди всичко християнски и църковни термини (**аггелъ, адъ, аналавъ, антихрнстъ, антнфонъ, апостолъ, архнепнскоупъ, архнерен, демонъ, днаволь, днаконъ, епнскоупъ, епнтнмнıа, ересь, еретнкъ, еретнчьскъ, еѵаггелне, еѵаггелнстъ, еѵхнıа, нгоуменъ, клнрнкъ, клнросъ, лавра, лнтнıа, манастъıрь, мѵро, мнтрополнтъ, оръганъ, патрнархъ, пород**а 'рай', **потнрь, презвитеръ, прокнменъ, псалъмъ, сотона, херовнмъ**); названия на военни и граждански служби и длъжности (**антнграфеоусъ** 'контрольор на държ. доходи', **анфупатъ** 'проконсул', **архнтрнклннъ** 'старейшина на угощението', **днмосснн** 'обществен служител', **капнкларнн** 'главен надзирател', **кентоурнонъ, кесарь, комнсъ, проспафаръ** 'началник на конюшните', **сакеларнн** 'началник на хазната', **стратнгъ** 'военачалник'); названия на монети и парични единици (**асъсарнн, дннарнонъ, драгъма, мнасъ, талантъ**); названия на диви животни и селскостопански вредители (**акрндъ, аспнда, ехндьна, внлнтнсъ, връхосъ, нлосъ, катаарось, каръкнноѕъ, кераста, кнтъ, онагръ, скоръфнн, фнлосъ**); на растения (**алгоун, нсофъ, кедръ, кнмннъ, крннъ, лнванъ, мелагрнн, фнннкъ**); на битови предмети, части от облеклото и обществени сгради (**анкура, гнстерна, гнафен, епенднтъ, внссонъ, нкона, кандило, коукоуль, лнвра, лнтра, маньтнница, полата, трапеза, оударь, фелонъ, хнтонъ, хламида, хартнн**); на географски и етнически термини (**афрнкн(ıа), агарѣннн, антнохнıа, аравнıа, арнанн, елнспонтъ, левгнтъ, фннкнснн**); абстрактни понятия (**ефнфаннıа, епнтнмнıа, ефнмернıа, оупостасъ, оуснıа**).

Част от грц. думи в Кирило-Методиевия превод са били заменени със слав. думи от книжовниците в *Преславското книжовно средище*, напр. вм. **керъ** сре-

щаме **въздоухъ**, вм. **алавастръ** — **стъклѣнница**, вм. **аромать** — **воня**, вм. **афедронъ** — **проходъ**, вм. **власфимиа** — **хоула**, вм. **вусонъ** — **сиета**, вм. **гнафен** — **бѣлильникъ**, вм. **демонъ** — **бѣсъ**, вм. **драгъма** — **мѣдьница**, вм. **елеи** — **дрѣвѣно масло**, вм. **нерен** — **жьрьць**, вм. **никономъ** — **стронтель**, вм. **олокавътоматъ** — **вьса съжеженъиа жрьтвъі**, вм. **спира** — **народъ**, вм. **сукамина** — **агодничне**, вм. **тектонъ** — **дрьводѣлиа** и т.н. Грц. думи-заемки се включват естествено в склонитбената система на старобълг. език в зависимост от окончанието и рода на името, напр. имената от м. р. на -ος преминават към *о*-основи (**пилатъ** < Πιλάτος), от ж.р. на -α — към *а*-основи (**змрѣна** < σμύρνα), а многочислените несклоняеми грц. имена в зависимост от естествения им род се скланят по *о*-основи за м.р. и по і-основи за ж.р. Нерядко съществуват двойни форми, различни по род и (или) словообразователна основа, напр. **Ярфема** и **артемида**, **еванѣелие** и **евангелии**, **вусъ** и **вусонъ**, **ироднѣ** и **ирод**иада, **тивериѣ** и **тивериѣда**, **талантъ** и **талато**, **лепидъ** и **лепидонъ**.

Обсегът на Г.в. се разширява значително, ако се вземат пред вид словообразователните модели, послужили за образуване на многочислени сложни думи; поради съдържанието на първите преводи преобладаващата част от калките се отнася към християнската терминология: **богородица**, **мирод**ржитель, **богословьць**, **доброчьстие**, **единосѫштьнъ**, **мъногобожьство**, **правовѣрьнъ**, **въчловѣчение**, **мьчальникъ**, **съдилъно**, **мѫченичьно**, **отъдесатьствовати**, **равнодоушьнъ**, **тѫжькосрьдъ**, **дъвопомостиитъ**, **страстотрьпьць**, **макъколѣгание**, **жестоколѣганьникъ**, **слъзоточьникъ**. Грц. деятелни имена (nomina agentis) на -της, -ευς, -τωρ, -τηρ се превеждат редовно с деятелни имена, окончаващи на **-тель**, **-никъ**, **-ьць**, напр. **избавитель** < λυτρωτής, **поклоньникъ** < προσκυνητής, **отъходьникъ**, **отъшьлець** < ἀναχωρητής, **сватитель** < ἱερεύς, **вьседрьжитель** < παντοκράτωρ, **съпаситель** < σωτήρ. Грц. имена за действия (nomina actionis) на -σις, -μα, -η, -ια, -μός се предават с отглаголни съществителни на **-ье**, **-не**, напр. **оглашение** < κατήχησις, **исплънение** < πλήρωμα, **посълание** < ἐπιστολή, **пръвовъзлежание** < πρωτοκλισία, **искоушение** < πειρασμός. Грц. имена за качества (nomina qualitatis) на-ία,-της,-σύνη съответстват на отвлечени съществителни с наставка **-не**,**-ьство**,**-ьствне**, напр. σκληροκαρδία > **жестосрьдне**, ἀπιστία > **невѣрие**, **невѣрьство**, **невѣрьствне**, μακαριότης > **блаженне**, **блаженьство**, σωφροσύνη > **цѣломѫдрие**, **цѣломѫдрьствне**. Постоянни морфологични съответствия се наблюдават при превода и на останалите части на речта както за суфиксите, така и за префиксите (напр. грц. имена със структура [ἀ + основа + ία] се превеждат с [**без** + основа + **не**] — срв. **безълобие** > ἀκακία, **бесчиние** > ἀκαταστασία, **бесправьдне** < ἀδικία, **бесрамие** < ἀναισχυντία, **бестрастие** < ἀπάθεια, **бестоудне** > ἀναίδεια, **бесъмрьтьство** и **бесъмрътие** > ἀθανασία, **бесъние** > ἀγρυπνία, **безбоѣзние** > ἀφοβία, **бездъждне** > ἀβροχία, **безгодне** > ἀωρία, **безоумие** > ἀφροσύνη, или с [**не** + основа + **не**], ако производната дума се асоциира с глагол — срв. **невидѣние** < ἀορασία, **неглаголание** < ἀφωνία, **нестроение** < ἀκαταστασία, **немъвение** < ἀλουσία.

Броят на заетите имена многократно надхвърля числото на заетите глаголи, но в строежа на всички глаголни заемки се наблюдава един словообразователен елемент, характерен за грц. заемки и в останалите балк. езици — наставката *-с-*, типична за аористното окончание на грц. глаголи (срв. **власфимисати**, **матоурисати**, **каноиисати**, **скан-**

дълнсатн и др.). Като правило на грц. аористни инфинитиви и императиви съответствуват старобълг. глаголни форми от св. вид, а на презентните инфинитиви и императиви — форми от несв. вид, но слав. видово-темпорална система е независима от гръцки. Грц. деноминални глаголи в сег. и мин. св. време предават формите от св./несв. вид, напр. **сътворнтн/творнтн** + име (**пакостн сътворнтн/творнтн** за грц. ἀδικεῖν). Под грц. словообразователно влияние зачестяват сложните глаголи, образувани от абстрактни съществителни: **блаточьствовати** < εὐσεβέω, **благословесьтвовати** или **благословесьтвнтн** < εὐλογέω, **цѣломждрьствовати** < σωφρονέω, **четврьтовластьвовати** < τετραρχέω, **плодоносьтвовати** < καρποφορέω, **отъдесатьствовати** < ἀποδεκατόω, **нзбытъчьствовати** < περισσεύω.

Структурните особености на грц. и старобълг. език, които позволяват калкирането да се извършва на всички езикови равнища, и отличното владеене на двата езика от страна на първите преводачи обуславят високите качества на слав. превод, ориентиран към най-близкия и естествен (от гледището на заемащия език) смислов еквивалент. Запазвайки общия брой на частите на всяко изречение, преводачът ги подрежда според реда и отношенията в грц. фраза, но изборът на зависимите думи в словосъчетанието става въз основа на принципа за допълване на старобълг. словосъчетание, запазва се лексикалната съчетаемост на ключовата дума във всеки израз. Напр. грц. глагол βάλλω 'хвърлям' и образуваните от него глаголи с представки ἐκ-, ἐμ-ἐπι-, προ-, ἀντι συμ-, παρα-, περι-, δια- се превеждат с **врѣштн, повръштн, нзвръштн, въвръштн, мѣтатн, въмѣтатн, помѣтатн, въложнтн, възложнтн, бнтн, въньзнтн, възвратнтн, въсаднтн, поустнтн, лежатн, нсыпатн, осыпатн, вълнѣтн, възлнѣтн, прошнбатн са, сътазатн са, съннтн са, сълагатн, прнложнтн, начатн, прнставлѣтн, одѣтн, облѣштн, обложнтн, оклеветатн, нзгоннтн, нзвестн, нстъкнжтн, нзнестн, пронестн, нсходнтн.** Изборът на свързаната с тях част зависи от съчетаемостта в старобълг. език, напр. **каменне, жрѣбне, ждница, зрьно, лоза, трѣва, дръво** и др. се съчетават с **врѣштн / метатн**, докато **вода, вино, мюро** — с **вълнѣтн, соль** — с **нсыпатн, прнставленне** — с **прнставлѣтн, око** — с **нстъкнжтн** и др.

Многоплановостта на проблематиката около Г.в. върху старобълг. език изпъква при проучване на семантичното взаимодействие; особено богата е литературата по въпроса за взаимоотношението между грц. и старобълг. темпорална и видова система (А. *Достал,* И. К. *Бунина,* Е. *Кошмидер,* Т. Х. Амсе-де Йонг). Лексикалните значения на заетите гърцизми могат да се разширят или стеснят на старобълг. почва, напр. в първата редакция на богослужебните текстове **аеръ** не е била заменяна с **въздоухъ**, когато думата е означавала едно от четирите основни вещества; грц. ἄγγελος се превежда с **аггелъ** 'ангел' и **вѣстьникъ** — 'пратеник'; грц. βάρβαρος съответствува на **нноадзычьникъ** 'чужденец, иноплеменник', но в преславските текстове вм. **варварь** намираме и **поганнинъ** 'езичник'. В преводите на неканонични текстове свободно варират грц. думи и понякога по няколко превода на една и съща дума, напр. **геона — родъ огньнън, огнь вѣчьнъ, матнца огньная; тръторъ — дьбрь огньная; оуснѣ — естьство — сжштьность; демонъ необразьны — прнвндѣнне — вндѣнне; маньтница — понѣва — плаштанница; нерѣн — попъ — сваштенникъ — жьрьць — чнстнтель; оупостасъ — съставъ — образъ; кръсть — распонъ — распатне; канонъ — оуправленне — правнло.** Грц. ἀρχ(ι)- в думи като **архаггелъ, архнерен, архнепнскоупъ, архнснпагогъ, архнтрнклннъ,**

патрнархъ, тетрархъ се превежда с -влад- в четвьртовластьникъ за τετράρχης или със старѣншина, срв. старѣншина отьцемъ за πατριάρχης, старѣншина пастѣвнѣ за ἀρχιποιμήν, старѣншина мирꙋ за εἰρηνάρχης, старѣншина жьрьчьскъ за ἀρχιερεύς, старѣншина влъшьскъ за ἀρχίμαγος.

Част от проникналите по книжовен път гърцизми изместват изконни слав. думи. Грц. език е проводник и на имена от лат. произход. Гръко-лат. названия на месеците — иꙋнꙋарь (енварь), феврꙋарь (февраръ), марть (мартин) и др., изместват слав. имена просинець, сѣчень, соухъı, брѣзовъ и др. При превеждането в някои старобълг. думи се явява ново значение, привнесено от грц. език. Обикновено такива употреби остават в рамките на превода, а не навлизат по-широко в езика. При превода на грц. θαρρεῖν' дерзая, смел съм' напр. дрьзан' бъди спокоен, утешен' е възприето и второто значение на грц. глагол — 'спокоен съм'; мждрователн под влияние на грц. φρονεῖν в някои случаи означава и 'стремя се душевно'; бнтн сѧ превежда κόπτεσθαι 'жаля, като се удрям (по гърдите) в знак на скръб'. Грц. заемки са обогатили старобълг. език с названия на нови предмети и явления и са допринесли за развитието на синонимиката на слав. почва.

Лит.: Miklosich Fr. Die christliche Terminologie der slavischen Sprachen. — Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-historische Klasse, 24, 1876, p. 1—58; Будилович А. С. Несколько мыслей о греко-славянском характере деятельности свв. Кирилла и Мефодия. — В: Мефодиевский юбилейный сборник. Варшава, 1885, с. 1—117; Матов Д. Гръцко-български студии. — СбНУ, 9, 1893, с. 21—84; Jagić V. Die slavischen Composita in ihrem ersten sprachgeschichtlichen Auftreten. — ASPh, 20, 1898, p. 519—556; 21, 1899, p. 28—43; Jagić V. Zur Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache. — Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien, 47, 1900, p. 61—73; Фасмер М. Греко-славянские этюды. 1. Основные вопросы из области греко-славянских отношений. — ИОРЯС, 11, 1906, 2, с. 386—412; 2. Греческие заимствования в старославянском языке. — ИОРЯС, 12, 1908, 2, с. 197—289; Słoński St. Die Übertragung der griechischen Nebensatzkonstruktionen in den altbulgarischen Sprachdenkmälern. Kirhain (Leipzig), 1908, 79 p.; Grünenthal O. Die Übersetzungstechnik der altkirchenslavischen Evangelienübersetzung. — ASPh, 31, 1910, p. 321—366, 507—528; 32, 1911, p. 1—48; Berneker E. Kyrills Übersetzungskunst. — Indogermanische Forschungen, 31 1912—1913, p. 399—412; Rešetar M. Zur Übersetzungstätigkeit Methods. — ASPh, 34, 1912, p. 234—239; Meillet A. Les premiers termes religieux empruntés par le slave au grec. — Memoires de la Société de Linguistique de Paris, 20, 1916, p. 58—60; Jagić V. Zum altkirchenslavischen Apostolus. 1. Grammatisches und Kritisches. — Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-historische Klasse, 191, 1919, 2, 100 p.; 2. Lexikalisches. Die Physiognomie der slavischen Übersetzung (1). — Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-historische Klasse, 193, 1919, 1, 128 p; 3. Lexikalisches. Die Physiognomie der slavischen Übersetzung (2). — Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-historische Klasse, 197, 1920, 1, 133 p.; Vasmer M. Vermeintliche Gräzismen. — ZSPh, 4, 1927, p. 411; Vajs J. Evangelium sv. Marka a jeho pomer k řecke predloze. Praha, 1927, 6+132 p.; Погорелов А. В. Написания греческих слов в Кирилло-Мефодиевском переводе Евангелия. Из наблюдений в области древнейшей славянской переводной литературы. 5. — Slavia, 7, 1928—1929, p. 871—884; Mladenov St. Geschichte der bulgarischen Sprache. Berlin—Leipzig, 1929, p. 72—75; Погорелов А. В. Формы греческих слов в Кирилло-Мефодиевском переводе Евангелия. — Bsl, 2, 1931, p. 1—26; Arnim B. von. Beiträge zum Studium der altbulgarischen und altkirchenslavischen Wortbildung und Übersetzungskunst. — Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse, 32, 1931, p. 952—1024; Stanislav J. Dativ absolutný v starej cirkevnej slovančine. — Bsl, 5, 1933—1934, p. 1—40; Цонев Б. История на български език. 2. С., 1934, с. 324—325; Vajs J. Evangelium sv. Matthaei. Praha, 1935, 3+115 p.; Vajs J. Evangelium sv. Marka. Praha, 1935, 12+75 p.; Vajs J. Evangelium sv. Lucae. Praha, 1936, 127 p.; Vajs J. Evangelium sv. Ioannis. Praha, 1936, 99 p.; Casey R., S. Lake. A New Edition of the Old Slavic Gospels. — Journal of Biblical Literature, 1936, p. 195—209; Dostál A. Vid pomocných sloves v staroslověnštině. — Bsl, 7, 1937—1938, p. 174—183; Vajs J. Které recense byla řecká předloha staroslověnského překladu žaltáře. — Bsl, 8, 1939—1946, p. 55—86; Meyer K. H. Altkirchenslavische Studien. 1. Fehlübersetzungen im Codex Suprasliensis. Halle, 1939, 6+33 p.; Weingart M. Le vocabulaire

du vieux-slave dans ses relations avec le vocabulaire grec. — In: Atti del V Congresso Internationale di studi bizantini. Roma, 1939, p. 564—577; Vaillant A. Manuel du vieux slave. 1. Grammaire. Paris, 1948, 375 p.; Ἀνδριώτης N. P. Τὰ ἑλληνικὰ στοιχεῖα τῆς βουλγαρικῆς γλώσσης. — Ἀρχεῖον τοῦ Θρακικοῦ λαογραφικοῦ καὶ γλωσσικοῦ θησαυροῦ, 17, 1952, p. 33—100; Bräuer H. Der persönliche Agens beim Passiv im Altbulgarischen. Eine syntaktische Untersuchung. Mainz—Wiesbaden, 1952, 95 p.; Dostál A. Studie o vidovém systému v staroslověnštině. Praha, 1954, 681 p.; Horálek K. Evangeliáře a čtveroevangelia. Příspěvky k textové kritice a k dějinám staroslověnského překladu evangelia. Praha, 1954, 313 p.; Grivec Fr. O svobodnich prevodih v staroslovenskih evangelijih. — Slavia, 25, 1956, p. 194—197; Haderka K. K překládání řeckého pasiva obraty s priimatiprijeti v staroslověnských a církevněslovanských památkách. — Slavia, 25, 1956, p. 401—405; Birnbaum H. Zum analytischen Ausdruck der Zukunft im Altkirchenslavischen. — ZSPh, 25, 1956, p. 1—7; Bräuer H. Untersuchungen zum Konjunktiv im Altkirchenslavischen und im Altrussischen. 1. Die Final- und abhängigen Heischesätze. Wiesbaden, 1957, p. 16—94; Дуриданов И. Бележки върху старобългарския превод на евангелието с оглед на влиянието на гръцкия език. — В: Езиковедски изследвания в чест на акад. Ст. Младенов. С., 1957, с. 225—233; Nečásek L. Staroslověnské dativní vazby participiální a jejich předlohy v řeckém textu evangelií. — Slavia, 26, 1957, p. 13—30; Birnbaum H. Untersuchungen zu den Zukunftsumschreibungen mit dem Infinitiv im Altkirchenslavischen. Ein Beitrag zur historischen Verbalsyntax des Slavischen. Stockholm, 1958, 327 p.; Birnbaum H. Zur Aussonderung der syntaktischen Gräzismen im Altkirchenslavischen. Einige methodische Bemerkungen. — ScS, 4, 1958, p. 239—257; Horálek K. Zum heutigen Stand der textkritischen Erforschung des altkirchenslavischen Evangeliums. — ZSPh, 27, 1959, p. 255—274; Bauer J. Vliv řečtiny a latiny na vývoj syntaktické stavby slovanských jazyků. — In: Československé přednášky pro IV. mezinárodní sjezd slavistů v Moskvě. Praha, 1958, p. 73—96; Schumann K. Die griechischen Lehnbildungen und Lehnbedeutungen im Altbulgarischen. Berlin—Wiesbaden, 1958, 79 p.; Růžička R. Griechische Lehnsyntax im Altbulgarischen. — ZS, 3, 1958, p. 173—185; Růžička R. Struktur und Echtheit des altslavischen dativus absolutus. — ZS, 6, 1961, p. 588—601; Večerka R. Syntax aktivných participií v staroslověnštině. Praha, 1961, 178 p.; Копыленко М. М. Опыт сопоставительного изучения фразеологии греческого, старославянского и готского языков. — В: Тезисы докладов, предназначенных для обсуждения на 1-ой Всесоюзной конференции по вопросам славяногерманского языкознания. Минск, 1961, с. 70—78; Galton H. Aorist und Aspekt im Slavischen. Eine Studie zur funktionellen und historischen Syntax. Wiesbaden, 1962, p. 47—58; Иванова-Мирчева Д. Развой на бъдеще време (Futurum) в българския език от X до XVIII в. С., 1962, с. 165—172; Милев Ал. Членуваният гръцки инфинитив в евангелския текст и неговото предаване в старобългарския превод. — ИИБЕ 8, 1962, с. 75—91; Růžička R. Das syntaktische System der altslavischen Partizipien und sein Verhältnis zum Griechischen. Berlin, 1963, 411 p.; Курц Й. Проблема члена в старославянском языке. Конструкции существительного с местоимением указательным и с атрибутом. — В: Исследования по синтаксису старославянского языка. V международный съезд славистов, София, 1963. Прага, 1963, с. 5—14; Курц Й. Проблематика исследования синтаксиса старославянского языка. — В: Исследования по синтаксису старославянского языка. V международный съезд славистов. София, 1963. Прага, 1963, с. 121—128; Sedláček J. Синтаксис старославянского языка в свете балканистики. — Slavia, 32, 1963, с. 385—394; Мирчев К. Историческа граматика на българския език. С., 1963, с. 61—67; Haderka K. Сочетания субъекта, связанного с инфинитивом в старославянских и церковнославянских памятниках. — Slavia, 33, 1964, p. 505—533; Molnár N. The Calques of Greek Origin in the Most Ancient Old Slavic Gospel Texts. — StS, 10, 1964, p. 99—146; Bartula Cz. Związki czasownika z dopełnieniem w najstarszych zabytkach języka starocerkiewno słowiańskiego. Wrocław, 1964, p. 24—109; Sjöberg A. Synonimous Use of Synthetical and Analytical Rection in Old Church Slavonic Verbs. Stockholm, 1964, 135 p.; Pacnerová L. Синтаксис инфинитива в старославянских евангельских кодексах с точки зрения техники перевода. — Slavia, 33, 1964, p. 534—557; Birnbaum H. Balkanslavisch und Südslavisch. Zur Reichweite der Balkanismen im südslavischen Sprachraum. — ZB, 3, 1965, p. 12—63; Trost K. Perfekt und Konditional im Altkirchenslavischen. Saarbrücken, 1965, 290 p.; Horálek K. Příspěvky k teorii překladu. Praha, 1966, 162 p.; Růžička R. Beziehungen zwischen altslavischer und griechischer Syntax im Lichte der Transformationsgrammatik. — Wissenschaftliche Zeitschrift der Karl-Marx-Universität Leipzig. Gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe, 15, 1966, p. 539—547; Koschmieder-Schmid K. Vergleichende griechisch-slavische Aspektstudien. München, 1967, 196 p. Бирнбаум Х. Общеславянское наследие и иноязычные образцы в структурных разновидностях старославянского предложения. — In: American Contributions to the sixth International Congress of Slavists, Prague, 1966. 1. Linguistic Contributions. The

Hague, 1968, p. 29—63; R ů ž i č k a R. Beziehungen zwischen altslawischer und griechischer Syntax im Lichte der Transformationsgrammatik. — In: Actes du premier Congrès international des études balkaniques et sud-est européennes, Sofia, 1966. 6. Linguistique. Sofia, 1968, p. 749—752; В е ч е р к а Р. Относително проблематики влияния греческого на старославянский. — In: Actes du premier Congrès international des études balkaniques et sud-est européennes, Sofia, 1966. 6. Linguistique. Sofia, 1968, p. 753—762; Д о г р а м а д ж и е в а Е. Структура на старобългарското сложно съчинено изречение. С., 1968, с. 77—185; Ф и л и п о в а - Б а й р о в а М. Гръцки заемки в съвременния български език. С., 1969, 186 с.; B u d z i s z e w s k a W. Zapożyczenia greckie w historii języka bułgarskiego. Warszawa, 1969, 188 p.; В е р е щ а г и н Е. М. Из истории возникновения первого литературного языка славян. 1. Переводческая техника Кирилла и Мефодия. М., 1971, 255 с.; 2. Варьирование средств выражения в переводческой технике Кирилла и Мефодия. М., 1972, 199 с.; F l i e r M. S. Aspects of Nominal Determination in Old Church Slavic. The Hague—Paris, 1974, 248 p.; L u n t H. C. Limitations of Old Church Slavonic in Representing Greek. — In: The Early Versions of the New Testament. Oxford, 1977, p. 431—442; A m s e — d e J o n g T. H. The Meaning of the Finite Verb Forms in the Old Church Slavonic Codex Suprasliensis. The Hague, 1974, 225 p.; Д о б р е в И в. Гръцките думи в Супрасълския сборник и втората редакция на старобългарските богослужебни книги. — БЕ, 28, 1978, 2, с. 89—98.

Пиринка Пенкова

ГРЮНЕНТАЛ, Ото (Grünenthal O.) (7. VIII. 1880—V (VI?) 1945) — немски славист. Роден в Берлин. Получава докторат (1914) във Вроцлавския унив., където е частен доцент (1914) и извънреден професор (1927). Умира в Берлин.

Изследванията на Г., повечето от които са публикувани в ASPh и ZSPh, обхващат проблеми на палеославистиката, сравнителното слав. езикознание, издаване на стари слав. текстове и др. Студията „Die Übersetzungstechnik der altkirchenslavischen Evangelienübersetzung" (1910—1911) е богата със сведения и специални наблюдения върху отклоненията от грц. текст в превода на Мар. ев., Зогр. ев., Асем. ев. и Сав. кн., разглеждани не като варианти, а като различия от гледище на правилата на слав. синтаксис. Изследването е по граматически категории, анализират се отклонения в словореда, както и някои по-широки съответствия между слав. и грц. текст. Заслуга на Г. е преработката на т. 2 на „Vergleichende slavische Grammatik" на В. Вондрак (1928) с допълнено и разширено от него изложение на синтаксиса, с нови примери от други слав. и неславянски езици и с редица библиографски уточнения.

Съч.: Die Übersetzungstechnik der altkirchenslavischen Evangelienübersetzung. — ASPh, 31, 1910, p. 321—366, 507—528; 32, 1911, p. 1—48; Deminutiv und Singulativ. — ASPh, 38, 1923, p. 137—138; Zum russischen Akzent. — ASPh, 39, 1924—1925, p. 284—290; Stumm: stammeln. — ASPh, 39, 1924—1925, p. 290—291; Das Statut von Wiślica in polnischer Fassung. Kritische Ausgabe. Heidelberg, 1925, 108 p.; Unechte Verbalkomposition im Slavischen. — ASPh, 41, 1927, p. 318—319; Nochmals chotěti. — ASPh, 41, 1927, p. 319—320; V o n d r a k V. Vergleichende slavische Grammatik. 2. Formenlehre und Syntax. Göttingen, 1928, 742 p. (нова преработка); Zu den slavischen Geheimsprachen. — ASPh, 42, 1929, p. 315—318; Etymologische Beiträge. — ZSPh, 9, 1932, p. 379—381; 13, 1936, p. 342—346; Zum Perfekt. — В: Сборник в чест на проф. Л. Милетич. С., 1933, с. 70—77; Zum slavischen Akzent. — ZSPh, 12, 1935, p. 294—301; Zum Stosston. — ZSPh, 15, 1938, p. 335—338; Zur Liquidametathese. — ZSPh, 19, 1947, p. 323—324; Die Hausordnung des Hl. Bernard und ihre slavischen Fassungen. — ZSPh, 21, 1952, p. 64—89.

Лит.: Kürschners Deutscher Gelehrten-Kalender. Berlin, I, 1940/1941, p. 582.

Румяна Златанова

ГУДЗИЙ, Николай Калиникович (3. V. 1887—29. X. 1965) — съветски литературовед. Роден в Могильов Подолски. Следва в Киевския унив. (1907—1911). Член на семинара по руска филология, ръководен от В. Н. Перетц. В 1910 публикува първата си научна работа „Прение живота и смерти и новый украинский список его". От 1911 е преподавател в Киевския унив. Проф. в Московския държ. унив. (1922). Проф. в Инст. за червена професура в Москва. През 1938—1947 ръководи отдела по староруска литература в Инст. за световна литература в Москва. Действ. член на Украинската АН (1945). Пред-

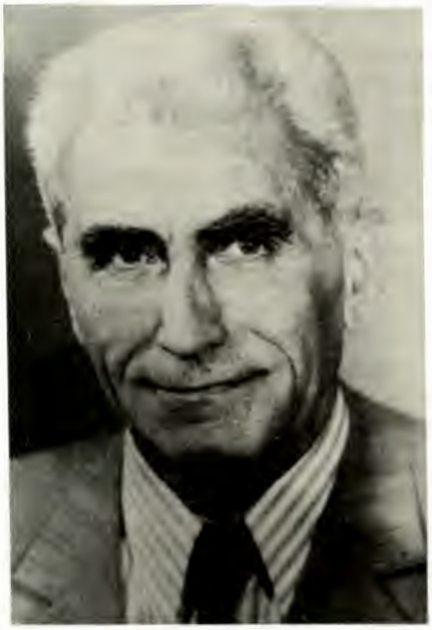
седател на Комисията по история на филологическите науки при Отделението за литература и език на АН на СССР. Умира в Москва.

В центъра на научните интереси на Г. е староруската литература („Слово о полку Игореве", публицистиката през XVI в., творчеството на Авакум). В кн. „Литература Киевской Руси и древнейшие инославянские литературы" (1958) Г. отхвърля тезата за западнослав. влияние върху староруската литература и проследява проникването на старобълг. паметници в Киевска Русия. Подчертава посредническата роля на Б-я при проникването на виз. влияние в староруската литература. Отбелязва сътрудничеството между руските и бълг. преводачи. Г. е автор на студии по проблеми на текстологията и историята на филологическите науки, на университетски курс по история на староруската литература (1938, 7 изд. 1966). Той е съставител и на христоматия по староруска литература (1935), многократно преиздавана.

Съч.: История древней русской литературы. М., 1938, 447 с.; Ревизия подлинности „Слова о полку Игореве" в исследовании проф. А. Мазона. — УЗМГУ, 110, 1946, с. 153—187; Невероятная догадка проф. А. Мазона о вероятном авторе „Слова о полку Игореве". — ИАНСССР оля, 9, 1950, 6, с. 492—498; Хрестоматия по древней русской литературе XI—XVII вв. М., 1955, 544 с.; Литература Киевской Руси и древнейшие инославянские литературы. М., 1958, 67 с.

Лит.: Робинсон А. Н. К семидесятилетию Н. К. Гудзия. — ТОДРЛ, 13, 1957, с. 319—325; Гусев В. Е. Слово об учителе. — ТОДРЛ, 18, 1962, с. 484—488; Козьмин М. Б. К 75-летию Н. К. Гудзия. — ИАНСССР оля, 21, 1962, 3, с. 271—273; Адрианова-Перетц В. П., Л. А. Дмитриев. Памяти Н. К. Гудзия. — ТОДРЛ, 22, 1966, с. 469—471; Кусков В. В. Николай Каллиникович Гудзий. — ВМУ, серия 9, 1979, 6, с. 62—65.

Михаил Михайлов

Иван Гълъбов

ГЪЛЪБОВ, Иван Петков (28. V. 1918—13. XII. 1978) — бълг. езиковед. Роден в Чирпан. Завършва слав. филология в Софийския унив. (1941) при Ст. Младенов, Й. Иванов, Ст. Романски и специализира в Хайделберг (1942) и Берлин (1942—1943) при М. Фасмер, Х. Гюнтерт, Е. Швицер, Х. Шедер, Г. Райхенкрон в областта на слав. и индоевроп. езикознание, ираністиката и романистиката. Директор на Бургаския музей (1951—1957), старши научен сътрудник (1957—1966) и научен секретар (1958—1967) на Инст. за бълг. език при БАН. Като хоноруван доц. (1963—1965) и проф. (1966—1967) е ръководител на Катедрата по история на бълг. език във Висшия педагогически инст. „Братя Кирил и Методий"(дн. Великотърновски унив. „Кирил и Методий"). Гост-проф. (1967—1970), проф. и директор на Инст. по славистика при университета в Залцбург (1970—1978). От 1977 е и директор на Бълг. научноизследователски инст. в Австрия, основан по негова инициатива. Редактира „Известия на Народния музей — Бургас", 1 и 2, ИИБЕ, т. 16, Bulletin d'analyse de la littérature scientifique bulgare, t. 1—9, поредицата Philologische Beiträge zur Südost- und Osteuropa-Forschung, Wien, съредактор на ТВПИ „КМ", 2—3. Удостоен с награда на БАН за езикознание (1946) и с орден „Кирил и Методий"

III ст. (1963), I ст. (1978). Умира в Залцбург, Австрия.

Разностранната научна дейност на Г. обхваща изследвания в областта на бълг. езикова история, балканистиката, топонимията и етимологията на балк. и слав. езици, индоевропеистиката и славистиката, археологията на Бълг. черноморие и по-специално в областта на слав. кирилска средновековна бълг. епиграфика. Първата му славистична студия е „За члена в българския език“ (1950). Въз основа на богат материал из историята и съвременното състояние на бълг. диалекти и на факти от вътрешноезиковата и външната история на бълг. език Г. определя появата на троен член с последователна енклитична употреба още в най-ранните бълг. писмени паметници (X—XI в.) като наследено диалектно явление от късния праславянски език. Той установява, че в развоя на бълг. език се наблюдава силно стесняване на употребата на тройния член и развитие на добре индивидуализирани и отчетливи морфемни граници при членуването. Според Г. системата на членуването в исторически засвидетелствувания румънски език е резултат от взаимодействието на по-старо румънско състояние и влиянието на бълг. енклитичен член („Проблемът за члена в български и румънски език“, 1962). Г. има редица приноси в изследването на бълг. езикова история: към историята на относителните местоимения в бълг. език (1957), за данните на виз. и грц. ономастика за произношението на старобълг. ѣ (1962), за възникването на т.нар. -ѳхъ аорист (1968), за старобълг. конструкции за забрана с глагола мога (1968), за наставката -telъ и въпроса за старите езикови връзки на праславянски (1968), ономастичен материал от Зогр. ев. (1971), за развоя на *tj- съчетанията в южнослав. езици (1975). Г. поставя въпроса за методологично обогатяване в лексикалните проучвания и за насочване на изследванията извън ограничената област на евангелските преписи (1973) и др.

Подробният лексикален анализ на съчиненията на *Климент Охридски* (1966 и 1968), данните на най-старите епиграфски материали, надписите от *Кръглата църква* в Преслав (1967), привеждането на редица диференциални фонетични, морфологични, синтактични и лексикални признаци дават основание Г. да отхвърли като несъстоятелен лексикалния критерий при очертаване на противопоставянето между *Преславското книжовно средище* и *Охридското книжовно средище* и да разграничи четири (1968), а по-късно и повече ранни школи на стария бълг. книжовен език („Приносът на епиграфския материал за решаване на лингвистични проблеми“, 1976). Тези диалектно и географски нелокализирани школи според него са: 1) Кирило-Методиева, 2) Преславска I, едноерова; 3) Преславска II, двуерова, 4) Едноерова с Ъ, 5) Търновска, 6) Видинска. Нови са наблюденията на Г. върху възгледите на *Йоан Екзарх* за члена (1966). Като изследва историята на относителните местоимения в бълг. език (1957), той установява напреднал процес за замяна на нже с въпросителни местоимения още преди XI в. — в Шестоднева на Йоан Екзарх. Нов момент от историята на стария книжовен език е установената през 1976 употреба на показателни местоимения като задпоставни членове в Учителното евангелие на *Константин Преславски*. Специално внимание е отделено на Преслав в историята на стария книжовен език (1968). Редица проблеми, свързани с взаимоотношението книжовен — разговорен език — стабилност на нормата, хронологически и географски граници на тяхната валидност и т.н., се разглеждат по оригинален начин в синтетичния труд „Старобългарски език, ч. 1. Увод и фонетика“ (1980).

Нови по постановка и резултати са изследванията на Г. върху старобълг. фонетика и писмо (1963, 1968): за разликата в произношението напр. на *щ*, *ъ*, *ь* в *глаголицата* и *кирилицата*, за съотношението на кирилските букви

ъ, ь и ѣ, на ѣ и ѧ, за наличието на двете кирилски букви ѕ и ꙉ, за различия във фонемния състав на кирилицата и глаголицата, за приоритета на глаголицата и пр. Г. свързва Кирило-Методиевия език с родопските говори, в които двата ера са съвпаднали в едно специфично широко *о*, а кирилицата — с променилата се диалектна основа на книжовния език, отличаваща се с фонетично изравняване на двата ера с *ят* (говори от типа на Еркечкия и Тетевенския), т.е. с преславския книжовен кръг.

За бълг. истор. диалектология и лингвистична география от значение са наблюденията на Г. върху ранното диалектно членение на бълг. език и еровите застъпници (1964), върху бълг. ê-диалект (1964). Въз основа на различните застъпници на праслав. *u и *-ъjь в старобълг. паметници и в говора на с. Сухо, Солунско, Г. изразява становището, че езикът на първите преводачи и говорът на с. Сухо представят един и същ диалект, в който окончанието ъı за им. пад. на сложните прилагателни се е запазило като ъ. Началните фази на глаголическата писмена система по отношение на знака за *u (1974) се обясняват въз основа на една микроструктура, която предполага съществуването на три различни застъпници за*u в най-южните зони на бълг. говорна област. Стабилността на втория елемент на кирилския диграф показва, че кирилицата е възникнала на територия, единна по отношение на изговора.

Някои по-общи въпроси на старобълг. език са предмет на статиите за езиковите аспекти на Кирило-Методиевото дело (1963), за средновековната бълг. кирилска *епиграфика* през последните 30 г (1975), за старобълг. език като наднационален културен език в средновековна Европа (1972) и др.

Във връзка с развоя на бълг. език на балк. почва са статиите, посветени на старите бълг. езикови ареали и дако-румънската езикова територия (1961), българо-румънските контакти при промяната на инфинитивната система (1961), румънските числителни редни (1963), бълг. номина агентис като прилагателни в румънски и албански (1966), българо-албанските езикови връзки (1966), тракийските -enos-образувания (1963), тракийските имена на -ηνος, -ανος (1964) и др.

Съч.: За члена в българския език. — Известия на Народния музей — Бургас, 1, 1950, с. 171—227; Zur Frage der bulgarischen Enklitika. — ZSPh, 20, 1950, p. 417—438; Към развоя на ы в именителен падеж на сложните прилагателни в български език. — ИИБЕ, 1, 1952, с. 169—180; Един малко известен надпис от времето на Срацимира. — БЕ, 6, 1956, 3, с. 229—238; Към историята на относителните местоимения в българския език. — В: Езиковедски изследвания в чест на акад. Ст. Младенов. С., 1957, с. 65—72; Бележки за епиграфски паметници от Несебър. — В: Изследвания в чест на акад. Д. Дечев по случай 80-годишнината му. С., 1958, с. 221—230; Ямболският надпис. — В: Езиковедско-етнографски изследвания в памет на акад. Ст. Романски. С., 1960, с. 421—426; Стари български езикови ареали на дако-румънската езикова територия. — ЕЛ, 16, 1961, 4, с. 39—48; Bulgarisch-rumänische Berührungen bei der Umwandlung des Infinitivsystems. — ZSPh, 29, 1961, p. 275—287; Езикови особености на Боянските надписи от XIII в. — ИИБЕ, 8, 1962, с. 27—36; Проблемът за члена в български и румънски език. С., 1962, 150 с.; Les données de l'onomastique byzantine et greque touchant la prononciation du ѣ vieux bulgare. — Bbg, 1, 1962, p. 313—320; Надписите към Боянските стенописи. С., 1963, 111 с.+121 ил.; Езикови аспекти на Кирило-методиевото дело. — Хиляда и сто години, с. 217—248; Въпроси на старобългарската фонетика и писмо. — БЕ, 13, 1963, с. 204—210; Кирило-методиевски проблеми и българската археология и епиграфика. — Археология, 5, 1963, 2, с. 6—10; Паметниците на средновековната българска епиграфика. — Музеи и паметници на културата, 1963, 2, с. 2—7; Румънските числителни редни. — В: Славистичен сборник. С., 1963, с. 141—148; Die thrakischen enos-Bildungen. — БалкЕ, 6, 1963, с. 75—79; Тракийските имена на -ηνος, -ανος и техните проблеми. — ИИБЕ, 10, 1964, с. 3—64; Еровите застъпници и българското диалектно членение. — ИИБЕ, 11, 1964, с. 377—389; Българският ê-диалект. — ТВПИ „КМ", 1, 1963—1964, с. 147—162; Български номина агентис като прилагателни в румънски и албански. — БЕ, 16, 1966, 4, с. 299—313; Българо-албанските връзки в областта на езика. — В: Из взаимоотношенията на балканските народи. С., 1966, с. 93—100;

Климент Охридски и ранните школи на стария български книжовен език. — БЕ, 16, 1966, 5, с. 440—456; Български надпис от Царевец от началните години на турското владичество. — Археология, 9, 1967, 2, с. 32—35; La rotonde de Syméon dans l'histoire du vieux-bulgare littéraire. — Bsl, 28, 1967, p.98—117; Ein altbulgarischer Schriftsteller über den altbulgarischen Artikel. — ZS, 12, 1967, 1, p. 49—56; Schrift- und Lautsysteme des Altbulgarischen. — WSl, 13, 1968, p. 376—404; Старобългарски конструкции за забрана с глагола **мога**. — В: Славистичен сборник. С., 1968, с. 101—108; Климент Охридски и старият български книжовен език. — ТВПИ „КМ", 4, 1968, с. 475—499; Към въпроса за възникването на така наречения **-охъ**-аорист. — БЕ, 18, 1968, 5—4,с. 386—389; Ранни школи на стария български книжовен език. — БЕ, 18, 1968, с. 141—148; Наставката -tels и въпросът за старите езикови връзки на праславянски. — ИИБЕ, 16, 1968, с. 55—63; Преслав в историята на стария български книжовен език. — В: Преслав. 1. С., 1968, с. 125—137; Contribution au problème des contacts bulgaro-roumains au sud du Danube. — In: I Congrès international des études balkaniques et sud-est européennes, Sofia, 1966. 6. Sofia, 1968, p. 213—224; Un cas de contact des aires balkaniques et anatoliennes. — In: Actes du Xe Congrès international des linguistes. Bucarest, 1970, p. 199—202; Цамблаковото слово за Евтимий и българския книжовен език в края на XIV век. — В: Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак. С., 1971, с. 55—90; Onomastisches aus dem Zographensis. — In: Serta slavica in memoriam Aloisii Schmaus. München, 1971, p. 174—178; Das Altbulgarische und das Latein im europäischen Mittelalter. Zur Problematik der übernationalen Kultursprachen. Salzburg, 1973, 41 p.; Urslavische Auslautprobleme. — WSŁ, 18, 1973, p. 5—17; Историческа диалектология и лингвистична география. — БЕ, 23, 1973, 6, с. 504—507; Глаголическото **ы**, начална история на глаголическата азбука и една особеност на диалектната микроструктура на южните български говорни области. — Във: В памет на проф. Ст. Стойков. Езиковедски изследвания. С., 1974, с. 515—521; Скалният надпис при с. Калугерица, Шуменско. — Известия на Народния музей — Варна, 10, 1974, с. 145—154; Средновековната българска кирилска епиграфика през последните 30 години. — Археология, 17, 1975, 4, с. 12—25; Ausgliederungsprozesse des Spätursławischen und die südslawischen Sprachen. Die urslawische tj-Verbindung und ihre Weiterentwicklung. — WSJ, 21, 1975, p. 61—71; Една интересна и важна особеност на Учителното евангелие на Константин Преславски. — В: Преслав. 2. С., 1976, с. 86—90; Приносът на епиграфския материал за решаване на лингвистични проблеми. — Известия на Народния музей — Варна, 12, 1976, с. 33—48; Die bei den Südslaven mit **gabr-* „Weissbuche" gebildeten Ortsnamen und ihre Probleme. — In: Opuscula slavica et linguistica. Festschrift für A. Issatschenko. Klagenfurt, 1976, p. 169—187; Probleme der altgulgarischen lexikologischen Forschung. — WSJ, 24, 1978, p. 29—38; Старобългарски език с увод в славянското езикознание. 1. Увод и фонетика. С., 1980, 180 с.

Лит.: Filip J. Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas. Stuttgart, 1966, p. 384; Who's who in Austria. 8 изд. Vienna, 1971/1972, p. 207; 100 години БАН. 2. С., 1972, с. 110—112; Kürschners Deutscher Gelehrten-Kalender. 12 изд. Berlin—New York, 1976, p. 840; Дограмаджиева Е. В памет на проф. Иван Гълъбов (1918—1978). — ЕЛ, 33, 1978, 3, с. 112—113; Младенов М. Сл. Професор Иван Гълъбов на 60 години. — Съпоставително езикознание, 3, 1978, 6, 98—100; Велчева Б. Проф. Иван Гълъбов. — БЕ, 29, 1979,2, с.178—181; Bujukliev Iv. Sechzigjähriges Jubiläum Ivan Gâlâbovs. — Palaeobulgarica, 3, 1979, 1, p. 103—106; Dogramadžieva E. Prof. Ivan Gălăbov. — Palaeobulgarica, 3, 1979, 2, p. 99—100; Попов К. Научното дело на проф. Ив. Гълъбов (1918—1978). — БЕ, 31, 1981, 1, с. 77—82; Попов К. Иван Гълъбов. — В: Попов К. Научното дело на видни български езиковеди. С., 1981, с. 161—171.

Румяна Златанова

ГЮЗЀЛЕВ, Васил (9. X. 1936) — бълг. историк. Роден в с. Раковски (дн. към Димитровград). Завършва история във Философско-истор. фак. на Софийския унив. (1959). Уредник в Музея на социалистическото строителство в Димитровград (1959—1961), асистент в Софийския унив. (1961—1972), доц. (1972), проф. (1983). Защищава кандидатска дисертация на тема „Институциите кавхан и ичиргу-боила. Към военно-административната уредба на Първата българска държава VII—XI в." (1971). Директор на Националния истор. музей (1976—1977). Ръководител на Секцията по история на средновековна Б-я в Инст. по история при БАН (от 1978) и на Катедрата по бълг. история в Софийския унив. (от 1980). Член на редколегията на сп. „Археология" (от 1972) и на „Византинобулгарика" (от 1973). Почетен член на Инст. по византология във Виенския унив. (1975).

Г. е специалист в областта на средновековната бълг. и виз. история. Про-

учва проблеми на политическата и на културната история на средновековна Б-я. Обнародва редица изследвания, тясно свързани с делото на Кирил и Методий и на старобълг. култура и литература през IX—X в. Едно от най-значителните е монографията „Княз Борис Първи" (1969), в която се разглеждат истор. процеси в Б-я и Европа през IX в., проникването на християнството в бълг. земи преди и след покръстването, разпространението на слав. писменост от учениците на Кирил и Методий, устройството на новата бълг. църква и др. В изследователската си работа Г. привлича нов изворов материал — документи за средновековната бълг. история от Ватиканския секретен архив и Ватиканската апостолическа библиотека, от архивите на Генуа, Торино, Будапеща, от ръкописната сбирка на Националната библиотека във Виена, Ескуриалската библиотека в Испания, библиотека „Марчиана" във Венеция и др.

С оглед на кирило-методиевската проблематика особено значение имат проучванията на Г. върху институциите на ранносредновековната бълг. държава, върху политическата и културната история на Б-я през IX—X в. и върху взаимоотношенията на Б-я с Римската църква. В тях се разкрива ролята на Б-я като един от основните политически и културни центрове в Европа през ранното Средновековие. Особено внимание се обръща и на развитието на бълг. църковен въпрос след покръстването и превръщането му във възел на противоречията между Римската и Цариградската църква. Застъпва се концепцията, че при провеждането на доктрината за триезичието Цариградската църква показва по-голяма гъвкавост, поради което има успех сред слав. свят. Защищава се и схващането, че създаването на слав. писменост и книжнина не представлява изолирано явление в живота на средновековна Европа през втората половина на IX в. Стремежът за създаване на народностни литератури на основата на говорим език се среща и в други страни. Достатъчно е да се припомни за опита на крал Алфред Велики да създаде самостоятелна англо-саксонска литература. В редица от изследванията на Г. се използуват или интерпретират неизвестни или малко привличани истор. извори (Баварският географ от IX в., житието на Власий Аморийски, Корчуланският кодекс от XII в. и др.). В тях се изтъква и значението на използуването на грц. писменост и грц. език като официални в канцеларията на бълг. ханове преди покръстването и въвеждането на слав. писменост и книжнина. Същевременно Г. публикува повторно и подлага на анализ важни старобълг. епиграфски паметници — надписа на жупан Димитър от 943, билингвистичния българо-грц. надгробен надпис на Ана, намерен във Велики Преслав, и др. (вж. *Епиграфика* старобългарска, *Добруджански надписи*). Принос в проучването на старобълг. епиграфско наследство е тълкуването, което Г. дава на надписа на жупан Димитър от 943. Той го свързва с някаква победа на бълг. войска под предводителството на жупан Димитър над печенезите, които през 943 се опитват да навлязат в бълг. територия, но са отблъснати.

Съч.: Житието на Власий Аморийски като извор за българската история. — ГСУфиф, 60, 1967, 3, с. 21—31; Коя е Ана от новооткрития двуезичен преславски надпис? — ИП, 23, 1967, 6, с. 82—85; Добруджанският надпис и събитията в България през 943 г. — ИП, 24, 1968, 6, с. 40—48; Княз Борис Първи. България през втората половина на IX в. С., 1969, 531 с.; Старобългарските ръкописи в Матенадаран. — София, 12, 1969, 3, с. 28; Културните връзки на Средновековна България със Западна Европа. — Славяни, 27, 1971, 2, с. 28—31; Славяни и прабългари в историята на Югозападна България (VI—IX в.). — В: Свобода и отечество. С., 1972, с. 12—45; Bulgarien und die Balkan-Halbinsel in den geographischen Vorstellungen des angelsächsischen Königs Alfred der Grosse (871—901). — Bbg, 4, 1973, p. 91—104; Boris I of Bulgaria. — In: Ecyclopedia Britannica. 2. Chicago, 1974, p. 43—44; The Adoption of Christianity in Bulgaria. Sofia, 1976, 95 p.; La conversion de Bulgaria al cristianismo. Sofia, 1976, 93 p.; Das Papstum und Bulgarien im Mittelalter (IX—XIV Jh.). — Bulgarian

Historical Review, 5, 1977, 1, p. 34—53; Христоматия по история на България. [Петров П., В. Гюзелев] 1. Ранно Средновековие (VII—XII в.). С., 1978, 486 с.; 2. Същинско Средновековие (краят на XII—XIV в.). С., 1978, 480 с.; Проучванията на проф. Иван Дуйчев върху българската история. — ИП, 34, 1978, 1, с. 85—92; България и Римската църква (IX—XIV в.). — В: България в света от древността до наши дни. 1. С., 1979, с. 275—283; Характерни моменти от отношенията между България и Римската църква през средните векове. — Проблеми на културата, 2, 1979, 4, с. 75—82; Historia de Bulgaria. México, 1979, p. 37—114; Les protobulgares. Sofia, 1979, 78 p.

Лит.: Милев Ал. — Народна култура, 13, бр. 24, 14. VI. 1969, с. 5; Swoboda W. Studia źródłoznawcze. — Commentationes, 14, 1969, p. 245; The Economist, 10—16. V. 1969, p. 24—27; Маркова З. — История и основи на комунизма, 13, 1970, 4, с. 47—48; Топалов К. — Славяни, 26, 1970, 9, с. 28—29; Каждан А. П. — СС, 1970, 6, с. 89—90; Тъпкова-Заимова В. — ИП, 27,1971, 3, с. 113—117; Георгиева Ц в. — ИБИД, 28, 1972, с. 467—468; Kulman D. — Südostforschungen, 30, 1971, p. 495—497; Konzal V. — Bsl, 33, 1972, p. 243—244; Николов Й. — ИП, 32, 1976, 5, с. 113—118; Цанев Д. — ИНБ „КМ", 14 (20), 1976, с. 795—800; Андреев Й. — Векове, 8, 1979, 3, с. 86—88; Стоянов Р. Две български книги в Мексико. — Пулс, 17, бр. 19, 11. IX. 1979, с. 4.

Александър Тончев

Д — петата буква в двете старобълг. *азбуки* (в северно-семитското писмо и в повечето от възхождащите към него по-късни графични системи знакът за *д* заема четвърто място; при старобълг. азбуки този ред е нарушен поради вмъкването на новосъздадения знак за *б* между буквите *а* и *в*). Нарича се добро (наречие или ср.р. на прилагателното име добръ). Има различна числена стойност: в *глаголицата* — 5, в *кирилицата* — 4 (в нея буквата *б* няма числено значение).

Глаголическото начертание за *д* може да се разглежда графично като огледално обръщение на *в* (по хоризонталата): и то е изградено от две поставени една до друга петлици, но съединяването става в най-високите им точки (сх. ⰴ, срв. още фигурите за *ж, т, л, м,* респ. десетирично *и*). И тук, както изобщо при петлиците в глаголицата, се откриват разлики в овалността (респ. ъгловатостта), отношението между дължината на хоризонталния и на вертикалния диаметър, относителната големина, взаимната отдалеченост и др. По начертание петлиците в състава на фигурата за *д* са най-близки до петлиците на *в*-знака и в даден почерк едните и другите се изписват по принцип еднакво. По-съществена е разликата в свързването им: камшичето, което съединява двете петлици в начертанието за *д*, е образувано винаги от две лигатурни щрихчета, които започват на еднаква височина (но не непременно от един и същ пункт) и вървят в различно направление, като се насочват към най-високите вътрешни точки на петлиците. Именно двусъставността на лигатурната част е главната отлика между фигурите за *д* и за *т*; тя е запазена дори в хърватския глаголически унциал от XIII в., макар и предавана по друг начин (сх. ⰳ). При това тези две чертици обикновено са различни по дължина, по извитост и по ъгъла спрямо хоризонталата, което определя разнообразието при глаголическите *д*-знакове, срв. типовете ⰴ, ⰴ, ⰴ, ⰴ, ⰴ (когато щрихчетата не започват от една и съща точка), някъде ⰴ (при по-изправени и близки една до друга чертички), дори с хоризонтален сериф: ⰴ . Най-меко и плавно е свързването в Асем. ев. (особено при маюскулите), най-изправени са чертичките във втория и четвъртия главен почерк на Син. пс. В останалите текстове се явяват и по-ъгловати, и по-окръглени начертания. Несъмнено ти-

път, при който лигатурните чертици са почти прави линийки, трябва да се счита за първичен — неговите изменения са резултат от характерната за старобълг. глаголица от XI в. тенденция към вертикално сплескване на буквените начертания.

В старобълг. и среднобълг. кирилски паметници се наблюдават три главни типологически различия в начертанието на буквата *д*, които се определят от разположението ѝ по отношение на линията на реда; от посоката на двете срещащи се линии, съставящи триъгълната ѝ част; от големината на „раменета", върху които стои горната ѝ част. 1) В голям брой старобълг. ръкописи се среща т.нар. „високо" *д* — хоризонталната линия не достига линията на реда, „кракетата" на буквата не излизат никак или излизат малко под линията на реда. При този тип начертания триъгълникът на *д* е сравнително дребен и заема малка част от общата форма на буквата (сх. , напр. в Супр. сб., Самуиловия надпис от 993, Ен. ап., Листовете на Ундолски — главно в заглавията). Подобно начертание се среща като старинно в многобройни среднобълг. паметници до XIV в., най-често сред „народните почерци" (в Добромировото евангелие, Охридския апостол, Рилското *б* евангелие и др.). В други старобълг. и среднобълг. паметници (напр. в Сав. кн., Македонския кирилски лист, Погодиновия псалтир, Търновското евангелие от 1273 и др.) хоризонталната линия на буквата съвпада с линията на реда. 2) В една голяма част от старобълг. и среднобълг. паметници двете линии, образуващи горната част на буквата, се събират горе в остър ъгъл, над който може да има малка „ресничка" — (напр. в Сав. кн., Ен. ап.; в по-късните—Погодинов псалтир, Шафариков триод, Търновско евангелие от 1273 и др.). В други паметници едната от двете линии не започва от горе, а от средата на другата линия. По-дългата линия завършва най-често в горния си край с малка хоризонтална „стрехичка". Подобно начертание, при което дясната линия „възсяда" лявата и буквата е обърната наляво, се среща в Супр. сб.; от среднобълг. паметници — в Охридския апостол, Слепченския триод и др. (сх.). Обърната надясно буква *д* има в Листовете на Ундолски, а със слабо изразена такава тенденция е в Хилендарските листове и др. 3) В паметници с калиграфски изискано уставно писмо (Супр. сб., Сав. кн., Хилендарските листове; от по-късните — в Погодиновия псалтир, Търновското евангелие от 1273, Карпинското евангелие, Норовския псалтир, Врачанското евангелие и др.) се среща начертание на *д*, при което хоризонталната линия излиза еднакво от двете страни на триъгълничето — то стои върху широки „рамене" (сх.).

В голяма група ръкописи, много от които са писани с т.нар. „народни почерци", едното или двете „рамена" на буквата липсват, тя е, общо взето, потясна (сх. , напр. в Самуиловия надпис, Листовете на Ундолски, Охридския апостол, Битолските листове, Болонския псалтир, Григоровичевия паримейник, Добромировото евангелие, Драгиното евангелие, втория почерк на Рилското *б* евангелие). Този тип *д* се открива и в босненската кирилица. Сред тези ръкописи се срещат случаи (най-характерни в Охридския апостол), при които едното „краче" на буквата не излиза от края на хоризонталната линия, а се спуска от средата на буквата — .

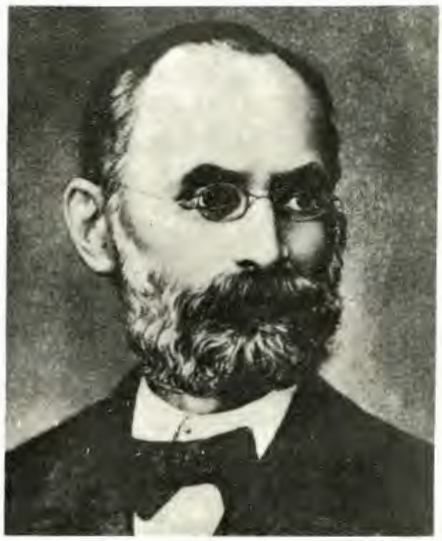
От средата на XIII в. започват да се наблюдават някои „смесени" начертания на *д*, в които двете тенденции (с „широки рамене" на буквата и с липсващи рамене) сякаш са се изравнили и типът не се откроява. В Хлудовия паримейник от края на XIII и началото на XIV в. „кракетата" на буквата представят триъгълничета: . Подобно начертание се открива и в Троицкия надпис от Шуменско (1264). В други ръкописи „раменете" са съвсем къси и буквата се доближава по начертание до втория тип (в Тодоровия апостол от 1277, Дечанския псалтир от XIII—

XIV в., Пантелеевия апостол от 1313, Лесновския пролог от XIV в. и др.).

Петър Илчев, Боряна Велчева

ДАЛМАТИ́НСКА ХРО́НИКА — вж. *Дуклянска хроника.*

ДА́НИЧИЧ, Джура (Даничић, Ђ.; псевдоним на Дж. Попович) (6. IV. 1825—5. XI. 1882) — сръбски филолог, сратник на В. Караджич. Роден в Нови Сад. Псевдонима Д. приема през 1847. От 1835 до 1841 учи в родния си град, от 1841 до 1844 — в Братислава, където под влияние на Л. Щур се зараждат езиковедските му интереси. Следва право в Будапеща и Виена, увлича се от езиковата реформа на В. Караджич и от 1845 се отдава на книжовна дейност. През 1852—1853, след като напуска Виена, напразно търси работа в Нови Сад и Белград. По настояване на В. Караджич и княз М. Обренович отново отива във Виена, но след тригодишно пребиваване се връща в Белград на работа в Народната библиотека. От януари 1857 е секретар на „Друштво српске словесности". От 1859 е назначен за професор по теория на литературата, естетика и история на литературата и ръководи катедра в т.нар. Велика школа (по-късно Белградски унив.). През 1863 е избран за член-кор. на Руската АН. От 1866 е в Загреб, където заема длъжността секретар на Южнославянската академия на науките и изкуствата и развива много активна научна дейност. Петроградският унив. му присъжда званието доктор по философия (1872). През 1873 отново се връща като професор в Белградския унив. През 1877 е избран за председател на Сръбското научно дружество в Белград. Същата година напуска професорското място и се връща в Загреб, където работи до смъртта си.

Джура Даничич

Загознат основно с постиженията на слав. филология, Д. развива науката за сърбохърватския език, като прави значителни приноси във всички нейни области. Той обосновава научно правописната реформа на В. Караджич („Рат за српски језик и правопис", 1847) и написва първата научна граматика на сърбохърватския език („Мала српска граматика", 1850; следващите издания са под заглавие „Облици српскога језика"). Големи са заслугите на Д. и в областта на лексикографията. След издаването на „Рјечник из књижевних старина српских" (кн. I—III, 1863—65) той извършва огромна работа около написването на капиталния „Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika", от който преди смъртта му излиза I том (1880—82). Д. подготвя забележителни издания на редица паметници на старата сръбска литература („Никољско Јеванђеље", 1864; „Живот светога Симеона и светога Саве. Написао Доментијан", 1865; „Животи краљева и архиепископа српских. Написао архиепископ Данило," 1866 и др.) и на сборник със сръбски пословици (1871). Превежда на съвременен сръбски език Стария завет (1868).

В научната си работа Д. отделя внимание на проблеми, свързани с живота и делото на Кирил и Методий. Той описва и издава неизвестни преписи от съчинения, посветени на солунските просветители. През 1869 публикува ЖК и Похвално слово за Кирил и Ме-

тодий, поместени в сборника на Владислав Граматик от 1469 (т.нар. Загребски панегирик, съставен в манастира „Св. Богородица“ или „Матейче“ в Скопска Черна гора). Чрез посочените публикации Д. се стреми да коригира допуснатите в изданието на П. Й. *Шафарик* от 1851 неточности в текста (Шафарик обнародва ЖК по друг ръкопис на Владислав Граматик — Рилския панегирик от 1479), отбелязва езиковите особености и извършва необходимото палеографско описание на паметниците. Д. изучава творчеството на *Константин Костенечки* и обръща специално внимание на неговия трактат **Сказаніе изьıавлѣнно ѡ пнсменєхъ**, като изтъква борбата на старобълг. книжовник срещу неиздържаната от правописно гледище сръбска книжнина и усилията му да популяризира Кирило-Методиевия език и Евтимиевата реформа в Сърбия. В 1869 Д. публикува пълния текст на „Разяснено изложение за буквите“ по неизвестен препис, определен от него като Карловацки препис от XVI в. Той анализира подробно IV гл. от трактата на Константин Костенечки, в която се изразява становището на писателя за произхода на Кирило-Методиевия език и за съставянето на слав. азбука. Д. смята, че нормите на Константин Костенечки са били неприложими към сръбския правопис от XV в., но същевременно подчертава неоспоримите положителни страни на съчинението, които му придават лингвистична и общокултурна стойност.

Съч.: Књижевност богословска у Бугара XI—XV вијека. Из лекција професора Ђ. Даничића. — Видов дан, 3, 1863, 11, с. 3; 12, с. 3—4; Knjiga Konstantina filosofa o pravopisu. — Starine, 1, 1869, p. 1—43; Rukopis Vladislava Gramatika, pisan godine 1469. — Starine, 1, 1869, p. 44—85; Ситни списи Ђуре Даничића. 3. Описи ћирилских рукописа и издања текстова. — Посебна издања Српске академије наука и уметности, 486, одељење језика и књижевности, 25, 1975, 544 с.

Лит.: Магарашевић Ђ. Ђура Даничић српски књижевник. — ЛМС, 1885, 142, 2, с. 1—21; 143, 3, с. 1—29; Новаковић Ст. Белешке о Ђури Даничићу, прилог к историји српске књижевности. — Годишњица Николе Чупића, 8, 1886, с. 389—484; Врховац Р. Карактер и рад Ђуре Даничића. — Књиге Матице Српске, 48, 1923, с. 3—81; Белић А. Ђуро Даничић. — Годишњак Српске краљевске академије, 34, 1926, с. 85—116; Поповић М. Ђура Даничић. Београд, 1959, 275 с.; Радовановић М. Библиографија радова Ђуре Даничића. — Зборник за филологију и лингвистику, 18, 1975, 1, с. 9—64.

Ангел Давидов, Елена Томова

ДВÒРНИК, Франтишек (Dvorník, F.) (14. VIII. 1893 —4. XI. 1975) — чешки византолог и славист, един от най-големите познавачи на кирило-методиевската проблематика. Роден в с. Хомиж (окръг Кромнйержиж, Чехословакия). Учи първоначално в архиепископската гимназия в Кромнйержиж. Следва в Богословския фак. в Оломоуц. През 1916 приема духовно звание; през 1919 постъпва във Философския фак. на Карловия унив. в Прага. Там изучава (до 1920) слав. филология и археология под ръководството на видния чешки славист Я. Бидло. Специализира византология в Сорбоната в Париж (1920—1925) при прочутия френски византолог Ш. Дил, като същевременно работи в Института по славистика (Institut d'études slaves) и учи в Ecole des sciences politiques (завършва го с диплом през 1923). Docteur ès lettres в Сорбоната (1926). Асистент (1925), доц. (1927), проф. (1928) по църковна история в Богословския фак. на Карловия унив. След окупацията на Чехословакия от Германия през 1938 живее във Франция, Великобритания и САЩ. През 1946 е лектор в Кембриджкия унив. От 1947 е поканен да преподава в Центъра за византоложки проучвания във Вашингтон — Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies. Член на Чешката академия за наука, литература и изкуство (1938), на Румънската АН, Белгийската кралска АН, Британската кралска АН, Кралското истор. д-во в Лондон, Американската АН и др. Умира във Вашингтон.

Д. е автор на основни изследвания върху живота и дейността на създате-

лите на слав. писменост. Отрано проявява особен интерес към въпроса за връзките между Виз. империя и славяните и по-специално към виз. мисионерска дейност сред слав. народи. Като докторска дисертация Д. подготвя обстойно проучване, обнародвано през 1926 като издание на Френския инст. за славистика — „Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle". Дисертацията не е загубила своето значение и до днес. Тя се състои от девет глави и е написана въз основа на много добро познаване на истор. извори и на съществуващата научна литература. В гл. I Д. излага сведенията за славяните и връзките им с Виз. империя от най-дълбока древност до IX в. Тук са разгледани въпросите за слав. култура според сведения на виз. истор. извори и за Виз. империя като международна политическа сила. Голям интерес представят събраните от автора сведения, изложени в гл. II, за отношенията между Виз. империя и Б-я по времето на хан Крум (803—814), за обитаващите в п-в Пелопонес славяни, за хървати, сърби и руси. Няколко десетки страници са посветени на въпроса за християнизацията на славяните в резултат на виз. мисионерска дейност през I половина на IX в. В рамките на общата виз. мисионерска политика е разгледан прилаганият от цариградското правителство метод на християнизация чрез учредяване в населените със славяни виз. области на църковна организация, подчинена на Патриаршията. Мисионерската дейност сред славяните е осветлена върху основата на книжовното и религиозното възраждане на Византия през IX в. Важна проява на духовния живот през този период е дейността на прочутия цариградски Студийски манастир („Студион") и на неговите монаси. По повод възкачването на *Фотий* на патриаршеския престол (858) Д. разглежда специално неговите схващания за мисионерската дейност и стореното от патриарха в тази област. В една глава обстойно е изложена историята на Великоморавската мисия на

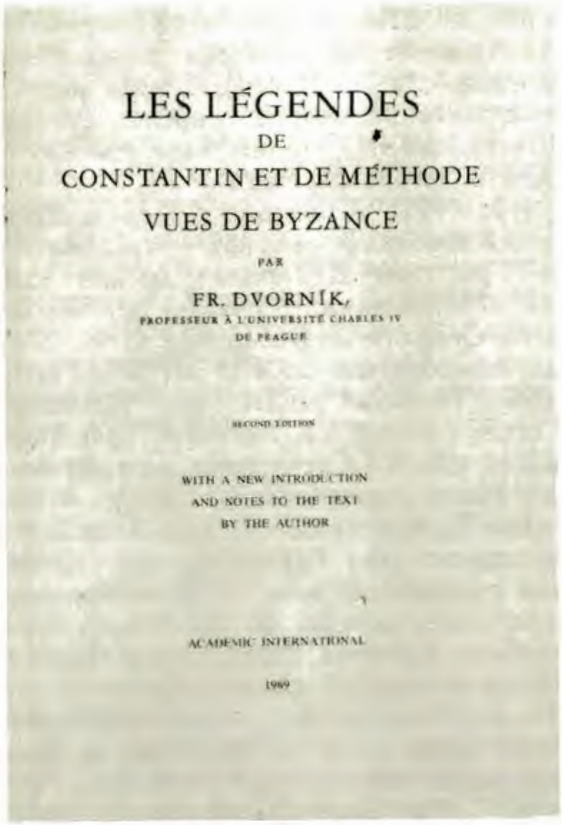

Франтишек Дворник

Константин Философ и на Методий и участието на патриарх Фотий в нейното организиране. Тук особено добре е изтъкната връзката на Константин Философ с главата на Цариградската църква. Константин, както свидетелствува съвременникът му *Анастасий Библиотекар,* е представен като много добър приятел (amicus fortissimus) на патриарха (констатация, която по-късно неубедително бе поставена под съмнение от някои изследвачи, напр. Фр. *Гривец*). Специална глава в дисертацията е посветена на покръстването на бълг. народ (с. 184—195) — събитието, което оказва решително влияние върху отношенията между Изтока и Запада и специално върху дейността на Константин Философ и на неговите сътрудници. Д. представя много правилно политиката на бълг. княз *Борис I* (852—889), който осъществява решението си да приеме заедно със своя народ Христовата вяра, обаче едновременно с това се стреми да запази самостоятелността на държавата и на новоизградената църковна организация. Изложени са главните моменти от покръстването: първоначалното решение на княза да приеме християнството от западни мисионери, осуетяването му поради внезапната остра реакция на цариградските политически и духовни власти, военната намеса на

Византия. По въпроса за датата на официалното покръстване Д. признава, че тя „не е известна", като добавя, че предложената от бълг. историк В. Н. *Златарски* датировка на събитието (преговорите между Плиска и Цариград и самото покръстване) към 864—865 е „най-добрата от всички дадени досега хипотези". Като заявява, че за бълг. княз е било най-важно да извоюва независима църква, без оглед на това, откъде може да дойде нейното признание, Д. излага историята на предприетите непосредствено след покръстването преговори с Рим и разменените пратеничества между Рим и Плиска. По-нататък се излагат сведенията за отношението на цариградското правителство и Патриаршията към делото на Константин Философ и Методий — признаването на извършеното от тях огромно нововъведение и създаването на един нов диоцез в Панония. Доста обстойно е разгледана политиката на виз. имп. *Василий I* Македонянин (867—886) по отношение на славяните и на слав. писменост, както и отношенията на императора с Рим и с Франкската империя. Историята на Кирило-Методиевата мисия след смъртта на Методий (6 апр. 885) е изложена в последната глава, която носи красноречивото заглавие „Делото на Методий, спасено от българите". Тук на първо място е разгледан въпросът за промяната на покровителствената политика на Римската църква спрямо слав. просветна кауза и предприетите гонения на Методиевите приемници от страна на латинското и немското духовенство. Д. излага накратко промените, които настъпват по това време в бълг. държава — абдикацията на княз Борис I, поемането на върховната власт от неговия син *Владимир* (889—893), който изоставя политиката на сближение с Цариград и установява приятелски отношения с Римската църква и с немския крал Арнулф, свалянето на княз Владимир и издигането на престола на *Симеон* (893—927). В заключение се говори за пристигането на Методиевите ученици в Б-я, за радушния прием, който им бива оказан, и за широките възможности за истински разцвет на младата слав. книжнина, чрез което, по думите на автора, „наследието на Константин и Методий бива спасено в цялата негова пълнота".

През 1926 Д. издава в Париж един важен агиографски текст — грц. житие на Григорий Декаполит (роден към 780—790, починал в 842) — „La Vie de saint Grégoire le Décapolite et les Slaves macédoniens au IXe siècle". Paris, 1926 (Travaux publiés par l'Institut d'études slaves. V). Житието представя важен извор за историята на слав. население в областта на гр. Солун и Западна Тракия през I половина на IX в., когато избухва голямото слав. въстание против виз. власт (836—837), подпомогнато военно и дипломатически от бълг. държава. През 1933 в Прага е обнародвано основното изследване на Д. из областта на кирило-методиевските проучвания — „Житията на Константин и Методий от византийско гледище" („Les Légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance"). През 1969 излиза второ изд. на книгата, което съдържа обширна библиография (с. XI—XXXVIII). Новото в този обемист труд се състои в това, че животът и дейността на двамата братя, представени в Пространните жития, са разгледани много подробно на фона на общата история на Виз. империя. Двете жития, дадени като приложение във френски превод (с. 339—393), са подложени на най-внимателен анализ, техните свидетелства са съпоставени с вестите на виз. истор. извори, използувана е много богата специална литература. Много убедително са показани, между другото, елементите на общност в действията на великоморавския княз и на княз Борис I — двамата се стремят да приемат християнството от две противоположни църковни средища, като при това осигурят независимостта на своите страни. Борис I се обръща първоначално към Рим, а Ростислав се насочва към Цариград, т.е. и двамата търсят връзка съответно с по-далечно църковно сре-

LES LÉGENDES
DE
CONSTANTIN ET DE MÉTHODE
VUES DE BYZANCE
PAR
FR. DVORNÍK,
PROFESSEUR À L'UNIVERSITÉ CHARLES IV
DE PRAGUE
SECOND EDITION
WITH A NEW INTRODUCTION
AND NOTES TO THE TEXT
BY THE AUTHOR
ACADEMIC INTERNATIONAL
1969

Фр. Дворник. Житията на Константин и Методий от византийско гледище. Хетисбърг, 1969 г.

дище. При оскъдността на вестите, които другите истор. извори предлагат за връзките между Виз. империя и великоморавските земи, Пространните жития на Константин-Кирил и Методий са извънредно ценни извори. Покръстването на славяните в Б-я и Великоморавия поставя пред Цариград и Рим тежки за разрешение проблеми из сферата на църковната юрисдикция. Д. подробно излага историята на споровете между Източната и Западната църква за влияние в Илирик до времето на създаването на специален диоцез, начело на който е назначен Методий. Последната глава от изследването е посветена на въпроса за „православието" на Кирил и Методий. На първо място са изложени сведенията за пребиваването на двамата братя и на техните ученици в Рим в средата на духовенство от грц. произход, а след това — вестите за отношението им към папския престол. В заключителната част е разгледан въпросът за отношението на двамата слав. мисионери към патриарх Фотий. Въз основа на внимателна съпоставка на сведенията в Пространните жития с показанията на виз. истор. извори Д. доказва напълно убедително огромната ценност на тези паметници като източник на богати и автентични свидетелства както за живота на двамата братя, така и за историята на Виз. империя и за отношенията между Цариград и Рим. Основният извод от задълбоченото му изследване — че биографиите и дейността на слав. първоучители може да бъдат задоволително изяснени върху основата на виз. история и култура, представя за изследвачите на кирилометодиевската проблематика истинско ръководно начало.

Д. е автор и на няколко статии върху личността и дейността на патриарх Фотий. През 1948 издава своето изследване „Фотиевата схизма: история и легенда" („The Photian Schism. History and Legend"). Една година по-късно той обнародва обстойно изложение върху ранната история на слав. държави в Средна и Източна Европа: „The Making of Central and Eastern Europe". Две негови книги представят важни помагала върху историята на слав. народи през ранното Средновековие: „The Slavs. Their early History and Civilisation" (Boston, 1956) и „The Slavs in European History and Civilisation (New Brunswick, 1962). Първата книга е преведена на италиански — „Gli Slavi. Storia e civiltà dalle origini al secolo XIII" (Padova, 1974), като в добавка е дадена много богата библиография по засегнатите въпроси. Общи проблеми из областта на древнохристиянската и виз. културна история са разгледани в обемистото двутомно съчинение на Д., озаглавено „Early Christian and Byzantine political Philosophy. Origins and Background (Washington D. C., 1966). През последните години от живота си Д. обнародва по тези въпроси няколко важни книги и отделни ста-

тии: „The Idea of Apostolicity in Byzantium and the Legend of the Apostle Andrew" (Dumbarton Oaks Studies, Washington, 1958, 342 p.); „Byzantine Missions among the Slavs" (Rutgers University Press, 1970; чешки превод: „Byzantské misie u Slovanů. Vyšehrad—Praha, 1970). Във втората от тях се преразглежда мисионерската роля на Византия за християнизацията на славяните, по-специално в светлината на археол. открития в земите на Велика Моравия и Хърватско, направени през последните две десетилетия. Д. анализира архитектурните разкрития, включващи голям брой моравски каменни църкви, близки до църквите по Адриатическото крайбрежие. В църквите са извършени богати погребения, в които са открити сребърни и златни предмети, изработени през IX в. във Велика Моравия по виз. и други чужди образци. Заключението на Д. е, че християнизацията на хърватите, започнала през VII в., е извършена не от франкското духовенство, както обикновено се приема, а от свещеници, живеещи в латинизираните градове на Адриатика, част от виз. Далмация. Същият извод може да бъде направен и за християнизацията на сърбите. Велика Моравия е християнизирана според Д. от франкски свещеници и от мисионери, произхождащи от Истрия и виз. Далмация. Централно място в книгата е отделено на Моравската мисия на Константин-Кирил и Методий. Тук не само е направен преглед на най-новите изследвания в тази област, но е подчертано и културното значение на тяхната дейност. В последните три глави на книгата ролята на Рим и Византия се разглежда във връзка с кирило-методиевските традиции в Полша, Бохемия, Хърватско, Сърбия, Б-я и Киевска Русия. Тук детайлно са проследени аспектите на Кирило-Методиевото дело и пътищата, по които прониква т. нар. първо южнослав. влияние в Русия.

Съч.: Les Slaves, Byzance et R...e au IXe siècle. Paris, 1926, 360 p. (2 изд. Hattiesburg, 1970, 14+360 p.); Deux inscriptions gréco-bulgares de Philippes. — Bulletin de Correspondance Hellénique, 52, 1928, p. 125—147; Saint Wenceslas, Prince of Bohemia. Prague, 1929, 90 p. (също на италиански, немски, руски, словашки, френски, чешки ез.); La lutte entre Byzance et Rome à propos de l'Illyricum au IXe siècle. — In: Melanges Charles Diehl. Paris, 1930, p. 61—80; La carrière universitaire de Constantin le Philosophe. — Bsl, 3, 1931, p. 59—67; Byzancia a Velká Morava. — In Říša Vel'komoravská.. Praha, 1933, p. 101—150; Metodova diecésa a boj o Illyricum. — Říša Vel'komoravská. Praha, 1933, p. 150—225; Les Légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance. Prague, 1933, 453 p. (2 изд. Hattiesburg, 1969, 38+443 p.); Rome and Constantinople in the Ninth Century. — The Eastern Churches Quarterly, 3, 1939, p. 409—415; The Photian Schism. History and Legend. Cambridge, 1948 (2 изд. 1970), 14+504 p.; The Making of Central and Eastern Europe. London, 1949, 4+350 p.; Sv. Vojtěch, II biskup pražský. Chicago, 1950, 64 p.; La schisme de Photius. Histoire et légende. Paris, 1950, 552 p.; Lo Scisma di Fozio. Storia e leggenda. Rome, 1953, 548 p.; Photius et la réorganisations de l'Académie patriarcale. — AB, 68, 1950, p. 108—125; The Patriarch Photius and Iconoclasm. — Dumbarton Oasks Papers, 7, 1953, p. 97—67; The Slavs. Their Early History and Civilisation. Boston, 1956, 394 p.; The Ecumenical Councils. New York, 1961, 112 p.; The General Councils of the Church. London, 1961, 112 p.; The Slavs in European History and Civilisation. Rutgers University Press, New Brunswick, 1962, 28+688 p.; SS. Cyrille et Méthode et la christianisation des slaves. — Études slaves et Est-europeénnes, 8, 1963, p. 132—152; Sts Cyril and Methodius in Rome. — St. Vladimir's Seminary Quarterly, 7, 1963, p. 20—30; Byzance et la Primauté Romaine. Paris, 1964, 160 p.; Byzantium, Rome, the Francs and the Christianization of the Southern Slavs. — In: Cyrillo-Methodiana, p. 85—125: The Significance of the Missions of Cyril and Methodius. — Slavic Review, 23, 1964, p. 195—211; Byzantium and the Roman Primacy. New York, 1966, 176 p.; Byzanz und der römische Primat, Stuttgart, 1966, 213 p.; Early Christian and Byzantine Political Philosophy. Origins and Background. Washington, 1966, 1., 10+975 p.; 2., 16++452 p.; Patriarch Ignatius and Caesar Bardas. — Bsl, 27, 1966, p. 7—22; Svatý Vojtěch, druhý pražský biskup. Rome, 1967, 99 p.; Les Slaves: Histoire et civilisation de l'antiquité aux débuts de l'époque contemporaine. Paris, 1970, 1196 p.; Byzantine Missions among the Slavs. SS. Konstantine-Cyril and Methodius. New Brunswick, 1970, 18+484 p. Byzantské misie u Slovanů. Prague, 1970, 394 p.; Photius, Nicholas I and Hadrian II. — Bsl, 34, 1973, p. 33—50; Photiu's Career in Teaching and Diplomacy. — Bsl, 34, 1973, p. 211—218; Photian and Byzantine Ecclesiastical Studies. London, 1974, 472 p.; Gli Slavi. Storia

e civiltá, dalle origini al secolo XIII. Padova, 1974, XX+397 p.

Лит.: Bidlo J. — ČMM, 49, 1927, p. 241—251; Лавров П. А. — ИпоРЯС, I, 1928, с. 255—292; Трифонов Ю. — ИИД, 7—8, 1928, с. 145—164; Розов В.— ГСНД, 12, 1933, с. 280—288; Brückner A. Cyrillo-Methodiana. — KH, 47, 1933, p. 529—552; Havránek B. — ČMM, 58, 1934, p. 325—339; Vajs J. — Slavia, 13, 1934—1935, p. 718—725; Grivec F. — JIČ, 1, 1935, p.121—128; Brückner A. Cyrillo-Methodiana. — Bsl, 6, 1935—1936, p. 369—371. Obolensky D. Father F.Dvornik. — Harvard Slavic Studies. 2. Cambridge, Mass., 1954; Vavřínek V. Francis Dvornik.—Bsl, 29, 1968, p. 265—280; Gautier P. — REB, 29, 1971, p. 344—346; Vavřínek V. — Bsl, 32, 1971, p. 102—111; Недељковић О. — Зборник за славистику, 2, 1971, с. 176—181; Birnbaum H. Eine neue Synthese der cyrillo-methodianischen Forschung. — WSJ, 17, 1972, p. 55—66; Obolensky D. — Journal of Theological Studies, 24, 1973, p. 283—285; Nemec L. The Festive Profile of Francis Dvornik. The scholar, the Historian and the Ecumentist. — Catholic Historian Review, 59, 1973, p. 185—211; Der Nersessian S. Francis Dvornik. — Dumbarton Oaks Papers, 27, 1973, p. 1—10 (p. 3—10 пълна библиография); Dvornik F. Bibliography of his Writings. — Catholic Historian Review, 59, 1973, p. 212—224; Bosl K. František Dvornik (1893—1975). — Bohemia, 17, 1976, p. 417—422; Draguet R. A la memoire de Fr. Dvornik. — Bulletin de la Classe des lettres et des sciences morales et politiques, 62, 1976, p. 189—195; Ševčenko I. Francis Dvornik. — Speculum, 51, 1976, p. 573—575; Patlagean E. — Rivista di Storia Italiana, 88, 1976, p. 145—152.

Иван Дуйчев

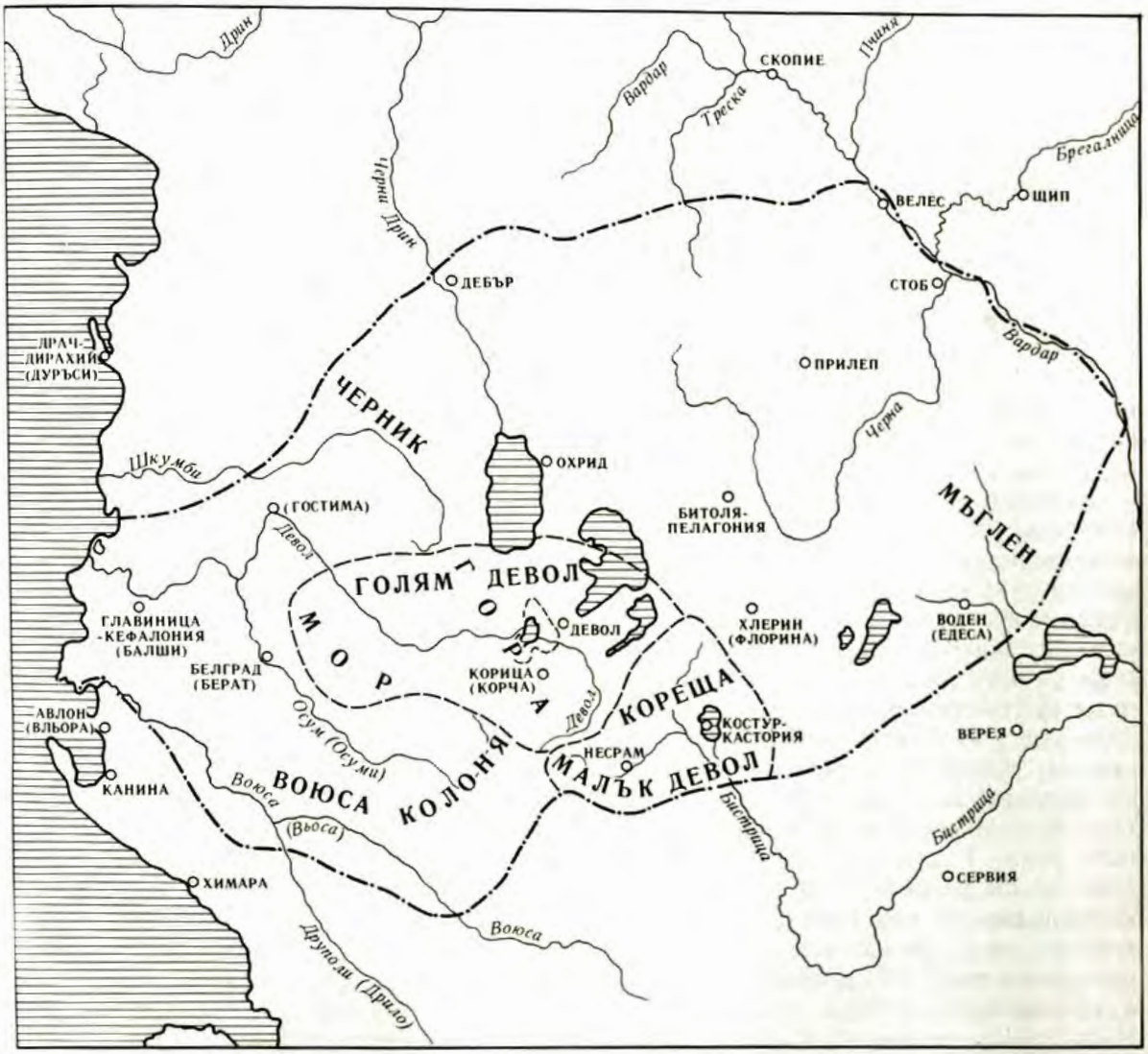
ДЕБРИ́ЦА — вж. *Дрембица*.

ДЕВО́Л (Дѣвѡлъ, Δεάβολις) — средновековен бълг. град и област в басейна на р. Девол, между гр. Корча и с. Звезда, НР Албания. Ст. *Младенов* извежда названието от тракийския корен *dhēw-olā или *dhēw-ulā — „тека“, „тичам“, и смята, че то няма нищо общо с грц. съществително διάβολος — „враг“, „дявол“. Същият произход имат и имената на гр. Девин, Смолянски окръг, гр. Девня и едноименното езеро , Варненски окръг, селата Девене, Врачански окръг, и Девенци, Плевенски окръг, р. Девица, приток на Българска Морава и др. — от тракийската дума *dhēwinā — „извор“, „поток“, „течение“, или от *dhēwulā — „поток“.

За пръв път името на гр. Διβολία се споменава през II в. от Клавдий Птолемей в неговата „География“ („Γεωγραφικὴ ὑφίγησις“) заедно с имената Σκαμπίς (дн. гр. Елбасан) и Δαυλία (Даула в областта Круя). Последните две селища в дн. Албания са посочени като градове в земята на еордейците. Античният гр. Диволия бил разположен по течението на р. Девол, наричана от древните гърци и римляни Eordaïkos — по името на местното илирийско племе. Вероятно той е тъждествен с римския гр. Pelium, чието име може да се изведе от лат. глагол pello — „блъскам“, „удрям“, „бия“. Счита се, че този град се е намирал при вливането на р. Девол в югоизточния блатист бряг на езерото Малик.

Като град, област и река Д. се споменава в много средновековни извори: 1) български — Дѣвѡлскѫѫ хѡрѫ в грамотата от 1230 на цар Иван Асен II (1218—1241), дадена на дубровничаните (Г. А. Ильинский. Грамоты..., с. 136); 2) византийски — в първата грамота от 1019, дадена от имп. Василий II (976—1025) на охридския бълг. архиепископ (ИБИ. 11. С., 1965, с. 41), „Кратка история“ на виз. хронисти Георги Кедрин и Йоан Скилица от втората половина на XI в. с допълнения от деволския епископ Михаил откъм 1118 (ИБИ. 11. С., 1965, с. 292—293), *Пространното житие на Климент Охридски* от *Теофилакт Охридски*, „Стратегикон“ на виз. писател Йоан Кекавмен от XI в. (ИБИ. 14. С., 1968, с. 16—17), епархийския списък от времето на виз. имп. Алексий I Комнин (1081—1118) (ИБИ. 14. С., 1968, с. 105), „Алексиада“ на виз. историчка Ана Комнина, завършена в 1148 (ИБИ. 15. С., 1972, с. 45, 125, 127, 134), „Кратка хроника за събитията през 1203—1261“ на виз. хронист Георги Акрополит от XIII в. (ИБИ. 15. С., 1972, с. 182, 208), „Обзорна хроника“ на Теодор Скутариот

ДЕВОЛ

Граници на:

—·— Деволския комитат към IX—X в.

– – – Големия и Малкия Девол към XI—XII в.

от втората половина на XIII в. (ИБИ. 15. С., 1972, с. 285, 300), „История“ на виз. имп. и историк Йоан Кантакузин (1347—1354), починал в 1383 (Historiarum libri IV. 1. Bonn, 1828, p. 55), „История на Византия“ на виз. историк Никифор Григора (Historia Byzantina libri postremi. 1. Bonn, 1855, p. 279), хрониката на виз. историк Георги Пахимер, живял и работил през втората половина на XIII и началните десетилетия на XIV в. (Michaele et Andronico Palaeologis libri tredecem. 1. Bonn, 1835, p. 106—107) и др.; 3) западноевропейски — като Demonis fl. в кръстоносните хроники — „Ерусалимска история“ на Фулхер от Шартър (ИБИ. 12. С., 1965, с. 74), или Diaboli fl. в „Деяния на франките, които превзели Ерусалим“ (ИБИ. 12. С., 1965, с. 80) и „Деяния на англичаните“ на Вилхелм Малмесбургски (гл. IV), като Daemoniorum fl. в гл. III, 27, от хрониката на Вилхелм Апулски и др. Името на гр. Д. се среща в титлите на епи-

скопи в епархийските списъци и надписи от IX или X до XVI в. само като „деволски“ или в съчетание със Σελασφόρος (И. Снегаров. Българският първоучител. . ., с. 270—273). Върху географски карти от XVI—XVII в. Д. е означен на юг от Охрид: карти на Гърция от Николаус Софианус (от средата на XVI в.) — като Debolis, и от Джакомо Гасталди Пиемонтец — Mons Demoniguizs (в А. Ортелиевия атлас Theatrum Orbis Terrarum. Anvers, 1570); карти на Македония от Гилелмус Блой от 1645—1650, от Йоханес Лауренберг от ок. 1665, на Т. К. Лотер от същото време, на Джакомо Кантели от 1684 и др.

Локализацията на средновековния град и крепост Д. бе особено затруднена поради липсата на съвременно селище-приемник и специални археол. проучвания на терена. През XVII в. френският византолог Ш. Дюканж в коментара си към „Алексиада“ на Ана Комнина (2. Bonn, p. 512, 653) въз основа на данни у Г. Акрополит и от съвременните му карти-изображения приема, че са съществували два града (Малък и Голям) по горното течение на едноименната река. Това схващане се потвърждава от сведенията у Фр. Пуквил, че югозападно от гр. Корча, по горното течение на р. Девол на „Ески Девол“ има развалини от циклопски строеж, а североизточно от тях има село Д. (F. Pouqueville. Voyage. . ., 2., p. 308). У Е. Е. *Голубински* („Краткий очерк...“, с. 59, 77) и в историите на Епир от П. Араванитос и на Никейската империя и Епирското деспотство на А.Мелиараки Д. е поставен при вливането на едноименната река в езерото Малик.

Изследвачът на истор. география на Балк. п-в В. Томашек доказва, че през средните векове е имало две области — Източна (Малък Д.) и Западна (Голям Д.), и само един град с това име. Той го поставя по горното течение на едноименната река при дн. с. Звезда, Корчанско, на десния бряг на реката и в югоизточния край на езерото Малик върху височината източно от пътя Корча — Ресен. Томашек свързва засвидетелстваното от края на XII или началото на XIII в. епископско средище Селасфор със значението на бълг. име на с. Звезда (W. Tomaschek. Zur Kunde. . ., p. 338—339). Към неговото становище се присъединява и К. *Иречек*, който приема, че заместването на Д. със Селасфор е евфемизъм в книжовната практика на Виз. църква, която заменя неподходящото и свързано с дявола име на епархията със „светлоносец“, т.е. Луцифер, което „все пак означавало нещо по-приемливо“ (C. Jireček. — BZ, 13, 1904, p. 195).

Анализът на истор. и картографските източници ни насочва да дирим средновековния град Д. по горното течение на едноименната река, вероятно в близост до античното селище при езерото Малик, в североизточна посока от дн. гр. Корча. Това схващане споделя и И. *Снегаров* („Българският първоучител. . .“, с. 269—273), който не приема локализацията на В. *Златарски*, че Д. се е намирал по долното течение на р. Девол, на север от Берат, до пл. Томорит, при дн. с. Гостима (НР Албания), на пътя от Охрид за Драч („Де се е намирал Девол. . .“, с. 40—41); според Снегаров Д. се е намирал на юг от Охрид (И. Снегаров. Българският първоучител. . ., с. 269, бел. 1).

Точното местоположение на гр. Д. би могло да се определи само по археол. път. В случая трябва да се има пред вид свидетелството на Г. Акрополит, че през 1259 градът е бил обсаждан от византийците с всякаква стенобитна техника и се е предал едва след гибелта на много от защитниците. Единствено следите от съоръжения на такава яка крепост биха разрешили спора.

Известието на Г. Акрополит за разделянето на географската област Д. на две части се потвърждава от сведенията на Джовани Музаки от 1510. Той съобщава, че към първата област спадали градовете Corrizza (дн. Корча), Véscop (Мосхопол, дн. Воскопойе) и Savoïana (дн. с. Совяни, на брега на ез. Малик), т.е. долината на едноименната река, а

към втората — Castoria (Костур) и Nestramo (дн. Несторион), т.е. басейна на р. Горна Бистрица (G. Musachi. Historia. . ., p. 280, 294).

Д. е бил седалището на управителя на новоприсъединилите се към Б-я земи, населени със славяни, по времето на княз *Борис I* (852—889), известни с названието *Кутмичевица* (Пространно житие на Климент Охридски, гл. XVII, 53). Изказвано е мнение, че думата Кутмичевица е от прабълг. произход и означава „новоприсъединена", „новопридобита земя" (П. Коледаров. Климент Охридски. . ., с. 158—159). Според този автор с териториалното нарастване на бълг. държава това име постепенно отпада и се заменя с името на военно-административната област — Деволски комитат, който освен Голям и Малък Д. е обхващал и земите на изток до Вардар, включващи Стоб, Велес, Прилеп, Битоля, Мъглен, Кичево, Дебър, Охрид (т.е. Зап. Македония), а също и Главиница (дн. Балши), Белград (дн. Берат), Дринупол (по р. Дропули) и Черник (дн. Чемерика) в Средна и Южна Албания (вж. и И. Венедиков. Климент Охридски и Добета, с. 311—313).

Първият известен управител на Деволския комитат е *Котокий*. Вероятно по политически причини, довели до кризата през 893 и свалянето на княз *Владимир* (889—893), той бива заменен със славянина Добета (вж. *Домета*) (И. Венедиков. Климент Охридски и Добета, с. 316—319; В. Гюзелев. Княз Борис Първи, с. 385). С оглед заздравяването на бълг. власт в този край и за да се окаже отпор на силното виз. влияние в Д. е изпратен с просветителска мисия и *Климент Охридски*. Той получава указания да работи в пълно взаимодействие с княжеския наместник — комита Добета. Средище на неговата книжовна школа е Д., където той получава три къщи, „отличаващи се с разкош и принадлежащи на комитския род", и места за почивка в Охрид и Главиница (Пространно житие на Климент Охридски, гл. XVII, 53). Голямото значение на Д. в организацията на Бълг. църква проличава от съобщението в най-старото житие на Наум, че в началото на X в. *Марко*, един от Климентовите ученици, е поставен от цар *Симеон* (893—927) за „**четврътїн єпїскопь въ словенскїн єзыкь бы Дѣволы**". В Д. е издигната една от седемте съборни „бели църкви" — срв. писмото на архиепископ Теофилакт Охридски до севаст Иван, син на севастократора Исак (Митрополит Симеон Варненски. Писмата. . ., с. 214—216; И. Снегаров. Българският първоучител. . ., с. 277, 290).

С цел да се обезличи значението на Д. и Преспа като бълг. средища имп. Василий II Българоубиец закрива епископствата в тези градове. Те не се изброяват в дадените от него грамоти (1019—1020) на Охридската бълг. архиепископия. Скоро обаче Деволското епископство е възстановено. През 1079 катедрата му се заема от Теодосий, а през второто десетилетие на XII в. — от Михаил, който вероятно по налични там писмени известия прави добавки към хрониката на Йоан Скилица (В. Златарски. Де се е намирал Девол..., с. 46—54).

Д. запазва значението си през Втората бълг. държава и е военно-административен център на Деволската хòра по времето на цар Иван Асен II. В дадената от него грамота на дубровничани тази хòра е поставена между Прилепската и Арбанашката земя. По време на виз. междуособици през XIII в. Деволската крепост играе важна роля, но вероятно при османското завоевание тя е разрушена, а градът — унищожен (В. Кънчов. Македония. . ., с. 18). Покъсно името на Д. не се среща вече в истор. извори.

Въз основа на ново критично тълкуване на писмените изворни известия и анализ на последните археологически проучвания в НР Албания (П. Коледаров. О местонахождении. . .) се установява местонахождението на средновековния град Д. в пространството между дн. гр. Корча и с. Звезда.

Лит.: Pouqueville F. Voyage de la Grêce. 2. Paris, 1820, 624 p.; Новаковић Ст. Први основи словенске књижевности међу балканским словенама. Београд, 1833, с. 41—42, 55, 65—71, 74—78, 85—86, 107—108, 145—146, 151—152; Голубинский Е. Е. Краткий очерк истории православных церквей болгарской, сербской и румынской или молдо-валашской. М., 1871, с. 58—59; Musachi G. Historia della casa Musachia. — In: Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connus. Berlin, 1873, p. 280, 294; Tomaschek W. Zur Kunde der Hämus—Halbinsel. 2. Die Handelswege im 12. Jahrhundert nach den Erkundigungen des Araben Idrisi. — Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophich-historische Klasse, 113, 1886, p. 338—339; Кънчов В. Македония. Етнография и статистика. С., 1900, с. 18—87 (2 изд. Избрани произведения. 2. С., 1970, с. 306, 384); Jireček C. H. Gelzer. Der wiederaufgefundene Codex des Hl. Klemens. (рец.). — BZ, 13, 1904, p. 195; Ильинский Г. А. Грамоты болгарских царей. М., 1911, с. 112; Туницкий Н. Л. Св. Климент, епископ словенский. Сергиев Посад, 1913, с. 114, 146, 156, 167—168, 177—181, 216, 218; Младенов Ст. Имената на още десет български реки. — СпБАН, 16, 1918, с. 83—86; Златарски В. Де се е намирал Девол. — ИИД, 5, 1922, с. 35—56; Снегаров Ив. Българският първоучител св. Климент Охридски — живот и дейност. — ГСУбф, 4, 1927—1928, с. 266—273; Mladenov St. Albanisch und Thrako-Illyrisch Kritische Bemerkungen zu einer vermeintlichen Frage. — BalkA, 4, 1928, p. 181—194; Симеон Варненски. Писмата на Теофилакта Охридски, архиепископ български. — СпБАН, 27, 1931, с. 214—216; Младенов Ст. По въпроса за етимологичното обяснение на някои местни имена в Родопската област. — В: Сборник в чест на Атанас Т. Иширков. С., 1933, с. 263; **Ζακυθίνος Δ. Α. Μελέται περὶ τῆς διοικητικῆς διαιρέσεως καὶ τῆς ἐπαρχιακῆς διοικήσεως ἐν τῷ Βυζαντινῷ κράτει.** — Ἐπετηρίς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, 17, 1941, p. 222—223; Венедиков Ив. Климент Охридски и Добета. — Кл. Охр., с. 308, 310, 313, 318; Гюзелев В. Княз Борис Първи. С., 1969, с. 358; Коледаров П. Климент Охридски, „първи епископ на български език" на драговитите в Солунско и на Великия в Западните Родопи. — ККФ 1, с. 141—167; Korkuti M. Rreth venlanimeve ktë fortificuara Ilire periuvës së parë të hekurit. — Studine historike, 1973, 3, p. 118; Karaiskaj G., P. Lera. Fortifikimet e vona antike në rrethin e Korçës. — Monumentet, 1974, 7—8, p. 91—110; Томоски Т. По трагата на средновековниот град Девол. — Годишен зборник. Филозофски факултет на Универзитетот, Скопје, 27, 1974, с. 196; Studine Ilire, 10, 1978, p. 229; Коледаров П. О местонахождении средневекового города Девол и пределах одноименной области. — Palaeobulgarica, 6, 1982, 1, 87—101, 2, с. 75—90.

Петър Коледаров

ДЕВÒС, Пол (Devos, P.)(1. V. 1913) — белгийски византолог, духовник. Роден в гр. Плухстерт в Белгия (Зап. Фландрия). Един от най-активните представители на т.нар. Общество на боландистите (Société des Bollandistes), чиято главна задача е събирането и критичното проучване на агиографските паметници от древнохристиянската и средновековната епоха. Член на редакционната колегия на сп. „Analecta Bollandiana". Отличен познавач на агиографската литература, създадена на лат., грц., слав. и на някои ориенталски езици, автор на голям брой задълбочени изследвания в тази област. Д. обнародва редица приноси върху текстове, свързани с живота и дейността на Константин-Кирил Философ и неговите най-близки сътрудници в създаването на слав. писменост и на най-ранните произведения на слав. книжнина. Между публикациите му в тази област особено внимание заслужават изследванията му за *Италианската легенда*. През 1955 Д. издава един ръкопис от XIV в., съхраняван в Митрополитския капитул в Прага под сигнатура Cod. Lat. № XXIII. В него се съдържа едно произведение на епископа на Остия (Италия) *Лъв*, починал на 22 май 1115, един пролог и неизвестен дотогава препис на Италианската легенда. Лъв Остийски е автор само на пролога, докато другият свързан с неговото име текст представя само препис на съчинението на епископ *Гаудерик* Велетрийски от IX в. В пролога се дават интересни сведения за първоизворите, използувани при написването на Италианската легенда. Посочено е изрично, че включените в Италианската легенда вести са черпени „отчасти" от съчинение, обозначено като „litterae Slavorum", което несъмнено е ЖК, и на второ място от повествованието на откривателя на мощите на *Климент Рим-*

ски, т. е. на самия Константин-Кирил Философ, писано на грц. език и преведено на лат. Според Д. Италианската легенда е писана от дякон *Йоан Химонид* по поръка на Гаудерик Велетрийски, който след смъртта на дякона довършва творбата. Той счита, че Йоан Химонид е започнал работа не преди 876, а Гаудерик е завършил окончателно творбата в 880. Изследванията на Д. за Италианската легенда са важни не само защото опровергават широко разпространеното преди мнение, че тя е късен паметник (от XIV в.), но и защото убедително отхвърлят становището за зависимостта на ЖК от Италианската легенда и показват, че ЖК е сред изворите на тази легенда, поради което става възможно написването на ЖК със сигурност да се отнесе към 70-те години на IX в. Друг важен извод на Д. е, че Константин-Кирил никога не е носил титла епископ. Д. посвещава свои изследвания и на някои текстове, свързани с възникналия още през IX—X в. култ към създателя на слав. азбука и на слав. книжнина: *Моравската легенда, Кристиановата легенда, Beatus Cyrillus* и др. Между другите приноси на белгийския учен специално трябва да се спомене неговото изследване върху житието на Ромил Видински — критична съпоставка между грц. и слав. текст на паметника.

Съч.: Chronique d'agiographie slave. — AB, 72, 1954, p. 427—438; 73, 1955, p. 214—236; Trois énigmes cyrillo-méthodiennes de la „Légende Italique" résolues grâce à un document inédit. — AB, 73, 1955, p. 375—461 [Meyvaert P., P. Devos]; Autour de Léon d'Ostie et de sa „Translatio S. Clementis". — AB, 74, 1956, p. 189—240 [Devos P., P. Meyvaert]; La „Légende morave" des SS. Cyrille et Méthode et ses sources. — AB, 74, 1956, p. 441—469; Les saints Cyrille et Méthode. Récents progrès critiques au service de l'Union. — Nouvelle revue théologique, 79, 1957, p. 62—74; La version slave de la Vie de Saint Romylos. — Byzantion, 31, 1961, p. 149—188; Anastase le Bibliothécaire. Sa contribution à la correspondance pontificale. La date de sa mort. — Byzantion, 32, 1962, p. 97—115; Une mosaïque: La Légende morave des saints Cyrille et Méthode. — AB, 81, 1963, p. 229—250; La „legenda Christiani" est-elle tributaire de la vie „Beatus Cyrillus"? — AB, 81, 1963, p. 351—367; Le mystérieux épisode final de Vita Gregorii de Jean Diacre: Formose et sa fuite de Rome. — AB, 82, 1964, p. 355—381; La date de la première rédaction de la „Légende Italique". — Cyrillo-Methodiana, p. 57—71; La passion de S. Liévin de Gand, source principale inattendue de „Beatus Cyrillus". — AB, 89, 1971, p. 371—385; Textes dérivés de la „Légende Italique". — AB, 93, 1975, p. 261—268; „Ayant ajouté la lumière" à la lumière. Une expression de la Vie de Constantin-Cyrille (ch. 18). — In: Byzanse et les Slaves. Mélanges Ivan Dujčev. Paris, 1979, p. 121—128.

Лит.: Grégoire H. Le mémoire des P. P. Meyvaert et Devos sur la Légende Italique des SS. Cyrille et Méthode. Solutions nettes et neuves de vieux problèmes. — Byzantion, 24, 1954, p. 295—301; Dujčev I. La solution de quelques énigmes cyrillo-méthodiennes. — Byzantion, 24, 1954, p. 303—307 (същото в: Dujčev I. Medioevo bizantino-slavo. 2. Saggi di storia letteraria. Roma, 1968, p. 147—151); Николова Св. Съвременно състояние на Кирило-Методиевите проучвания в чужбина. — СпБАН, 19,1973, 2, с. 23—24; 3, с. 37.

Иван Дуйчев

ДЗЯЛО — осмата буква в двете стастаробълг. *азбуки*; предава африката S (=дз) и няма съответствие в съвременната бълг. азбучна система, където този звук се изразява с два знака. Нарича се **ѕѣло** (наречие — „доста", „твърде", „много"). Има различна числена стойност: в *глаголицата* — 8, в *кирилицата* — 6 (кирилската цифра е заета направо от виз. графика и най-напред е била само числен знак). Дз. е една от най-редките букви както в глаголическите, така и в кирилските ръкописи; някъде тя изобщо липсва (напр. в Син. евх. и в много старинните Киевски листове).

Глаголическата фигура се изгражда от разположен в долната редова ивица корпус и единична петлица над него; двете части са съединени чрез късо вертикално щрихче (сх. ⰔⰕ). 1) Корпусът по начало е трапец или трапезоид, чиято по-дълга страна лежи върху средната редова линия, но в много случаи се доближава до триъгълник: вътре в него винаги има едва отвесна или наклонена линия (сх. ⰔⰕ , респ. ⰔⰕ). Трапецовидният кор-

пус е най-характерен за Мар. ев., с известни окръглявания се среща и в Рилските глаголически листове. Другите глаголически текстове показват както различни преходи към триъгълния тип (напр. Асем. ев., вторият главен почерк на Син. пс., интерполираната част на Зогр. ев., Боянският палимпсест), така и чисто триъгълни начертания (Зогр. ев., Син. пс., Клоц. сб., Охридските глаголически листове). 2) Петлицата първоначално е била раздалечена от корпуса (дистантен тип:), но при типичното за бълг. глаголица хоризонтално сплескване на буквените фигури е слизала надолу и се е докоснала до корпуса; в този случай лигатурното щрихче е станало излишно (контактен тип:). Първият тип е представен в Зогр. ев., често в Асем. ев., обикновено в първия главен почерк на Син. пс., повече в четвъртия, също в Охридските глаголически листове, Боянския палимпсест, понякога в Рилските глаголически листове; вторият — в Мар. ев., Клоц. сб., втория и третия почерк на Син. пс., интерполираните листове на Зогр. ев. Възможно е у един и същ калиграф да се явят и двата варианта.

Лигатурното щрихче (когато го има) или намиращата се в корпуса чертица могат да бъдат поставени така, че петлицата да изглежда обърната наляво (тип , срв. фигурките в Асем. ев., Рилските глаголически листове, Син. пс., Охридските глаголически листове) или надясно (тип , респ. ; по втория начин е представено начертанието в двата най-стари *абецедара* — Мюнхенския и Парижкия); понякога се среща и неутрално положение (напр. в Мар. ев. и Клоц. сб.). Както изглежда, първоначален е типът с обърната наляво петлица.

Кирилската буква се среща в две разновидности през старобълг. период — ѕ и ꙁ. Не е представена във всички старобълг. и среднобълг. паметници. Открива се в Ен. ап., Македонския кирилски лист, Зографските листове, Листовете на Ундолски, в кирилските приписки на Асем. ев., Добромировото евангелие, Охридския апостол, Слепченския апостол, Григоровичевия паримейник и др. В други паметници (напр. Сав. кн., Супр. сб.) няма специална буква за този африкат.

В ранната кирилица се среща знак ꙁ или s за 6 — ꙁ в Самуиловия надпис, Листовете на Ундолски, ꙁ и s в Сав. кн. и Супр. сб., s — в Добромировото евангелие и Григоровичевия паримейник. Според Хр. *Кодов* (Енински апостол. Старобългарски паметник от XI в. С., 1965, с. 169) ꙁ се появява като буква за [dz] наред с ѕ най-рано в паметници от XII в. — Слепченския апостол, Охридския апостол. ꙁ за [dz] се среща през XIII—XIV в. сравнително често (в Погодиновия псалтир, Добрейшовото евангелие, Боянското евангелие и мн. др.). Първите случаи с s за африкат [dz] са от втората половина на XIII в.

Начертанията ꙁ и s имат успоредици в глаголическите написания и .

Петър Илчев, Боряна Велчева

ДИЛС, Паул (Diels, P.) (28. XII. 1882—19. IX. 1963) — немски славист. Роден в Берлин. Следва индоевроп. и слав. езикознание в Берлин и Виена, където получава докторат с изследването „Мястото на глагола в ранната старовисоконемска проза“ (1906). Частен доц. (1909) в Берлинския унив. (хабилитационен труд „Студии за славянското ударение“, 1909), извънреден проф. в немския унив. в Прага (1909), проф. по слав. филология във Вроцлавския (1911—1945) и в Мюнхенския унив. (1946—1952). Член на АН в Мюнхен (1944) и Белград (1954). Редактор в списанията: „Jahrbuch für Geschichte Osteuropas. Neue Folge“ (от 1953), „Die Welt der Slawen“ (от 1956). Умира в Мюнхен.

Научната си дейност Д. започва с проучвания в областта на германистиката. Основните му трудове са по слав.

и индоевроп. езикознание. Автор е на редица статии в ASPh по някои конкретни въпроси: за старобълг. дьнь (1911), за -ѣ и -ѧ в окончанията на слав. склонение (1914), за съдбата на еровете в словашки език (1914), за старополския род. пад., мн.ч., м.р. (1923), на рецензии върху издания на стари слав. паметници и трудове по история на слав. филология. Главният му труд „Староцърковнославянска граматика" (1932) излиза почти едновременно със „Старословенска граматика" на С. М. *Кулбакин* (1930) и „История на старославянския език" на Н. *Ван Вейк* (1931). Трудът на Д. се отличава с богат и пълен материал, който в представения вид не се среща в нито една от дотогавашните старобълг. граматики. Той обхваща: увод, писмо, фонетика, морфология и два подробни регистъра (304 с.). Втората част съдържа текстове и речник (115 с.). Авторът е особено внимателен, когато взема отношение по нерешени въпроси и хипотези. В раздела за съществителните Д. прилага принцип, различен от обичайния — групиране по род, а след това по основи (в старобълг. език се отбелязва начало на смесване на окончанията от различните типове основи при имена от един и същи род, но този процес в най-ранния период от развоя на езика още не е напреднал; може да се приеме, че едно разделяне по родове би могло да отговаря на действителното езиково състояние). Както В. *Вондрак*, и Д. групира глагола по инфинитивната му основа, въпреки че повечето граматици от това време прилагат и утвърждават по-подходящото и прегледно за слав. глагол класиране по сегашната основа, възприето от А. *Лескин*. Грижливата обработка на изобилния материал прави труда несбходим справочник за всеки изследовател, който се занимава с проблемите на старобълг. език.

В бележката „Надписът на цар Самуил" (1927) (вж. *Самуилов надпис*) Д. критикува необоснованото твърдение на Л. *Стоянович*, че едва ли Самуил е бил бълг. цар, и сочи доказателства в подкрепа на утвърденото в науката становище за този паметник. Д. е автор на изследвания за чешко-полската езикова граница (1937), за слав. и германското формообразуване (1948), на сравнителни литературни студии върху слав. римувана проза през Средновековието (1926), върху старополската, старорускатa и старобълг. литература, върху слав. народна поезия (1934, 1936), на ценна студия за историята на лат. шрифт при южните славяни (1950). Плод на интереса му към историята и културата на славяните са публикациите: „Славяните" (1920), „Славяните в Силезия" (1927), „Славянските народи" (1963) и др.

Съч.: Die Stellung des Verbums in der älteren althochdeutschen Prosa. 1. Berlin, 1906, 206 p.; Zur Entstehung der indirekten Rede im Deutschen. — Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung, 41, 1907, p. 194—198; Studien zur slavischen Betonung. — ASPh, 31, 1910, p. 1—101; Zur Flexion von altkirchenslav. дьнь. — ASPh, 32, 1911, p. 311—312; Zur spontanen Nasalierung der deutschen Dialekte. — Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung, 45, 1913, p. 86—89; Über das indogermanische Pasivum. — Jahresberichte der Schlesischen Gesellschaft für vaterländische Kultur, orientalisch-sprachwissenschaftliche Sektion, Sitzung v. 2. 12. 1913; -ě und -ę in den Endungen der slavischen Deklination. — ASPh, 35, 1914, p. 321—324; Zum Schiksal der Halbvokale im Slowakischen. — ASPh, 35, 1914, p. 324—328; Deutsche und russische Literatur in älterer Zeit. — Internationale Monatsschrift, 13, 1919, p. 163—184, 263—298; Die Slawen. Leipzig, Berlin, 1920, 141 p.; Die altpolnischen Predigten aus Heiligenkreuz. Berlin, 1921, 67 p.; Zum altpolnischen Genitiv Pluralis der Maskulina. — ASPh, 38, 1923, p. 145—149; Abbreviaturen in der mittelalterlichen Schrift. — ASPh, 38, 1923, p. 133—136; Die Inschrift des Caren Samuel. — ASPh, 41, 1927, p. 317; Zur Schreibung des Codex Suprasliensis. — ASPh, 41, 1927, p. 115—116; Altkirchenslavische Grammatik. Mit einer Auswahl von Texten und einem Wörterbuch. 1. Grammatik. Heidelberg, 1932, 325 p.; 2. Ausgewählte Texte und Wörterbuch. Heidelberg, 1934, 123 p. (фотот. изд. Heidelberg, 1963); Die Duma, das epische Lied der Kleinrussen. — Mitteilungen der Schlesischen Gesellschaft für Volkskunde, 34, 1934, p. 26—27; Das Zaudengericht in Böhmen, Mähren und Schlesien. Breslau, 1935, p.; Studien zum Slavischen Volkslied. 1—2. — Mitteilungen der Schlesi-

schen Gesellschaft für Volkskunde, 36, 1936, p. 132—145; Zur slavischen und germanischen Formenbildung. München, 1949, 39 p.; Aus der Geschichte der lateinischen Schrift bei den Südslaven. München, 1951, 58 p.; Altkirchenslavisch praprǫdъ „Purpur". — Serta Monasensia, 1952, p. 53—59; Zum Mittelslovakischen. — Südostforschungen, 17, 1958, p. 16—22; Zur Kenntnisdes Griechischen im Kroatien des 8. Jh. — BZ, 51, 1958, p. 41—42; Wanderungen einer kyrillischen Handschrift. — WSl, 6, 1961, p. 401—409; Die slavischen Völker. Wiesbaden, 1963, 381 p.

Лит.: Романски Ст. — МкП, 3, 1927, 4, с. 144—145; Van Wijk N. — Slavia, 12, 1933—1934, p. 209—217; Weingart M. — Bsl, 5, 1933—1934, p. 479; Kurz J. — Bsl, 5, 1933—1934, p. 479—480; Kurz J. — LF, 61, 1934, p. 453—464; Brückner Al. — Deutsche Literaturzeitung, 55, 1934, p. 601—602; Kürschners Deutscher Gelehrten-Kalender. Berlin, 1961, s. 316; Wer ist wer? 14 изд. Berlin, 1962, p. 244; Koschmieder E. — Jahrbuch für Geschichte Osteuropas, 10, 1962, p. 639—640; Mazon A., A. Vaillant. Paul Diels. — RES, 42, 1963, p. 328—331; Schriftverzeichnis Paul Diels. — In: Münchener Beiträge zur Slavenkunde. Festgabe Paul Diels. München, 1953, p. 9—13; Bilfeldt H. H. — ZS, 9, 1964, p. 280—281.

Румяна Златанова

ДИМЍТЪР ХОМАТИА̀Н (втората половина на XII в. — началото на XIII в.) — виз. духовник и писател. Роден в Ликия, Мала Азия, в епископството Хомата, откъдето получава презимето си. В 1234 той е още жив и заема Охридската архиепископска катедра. Д.Х. е между образованите висши духовници на своето време, виден юрист, познавач на гражданското и църковното право. Заема дълго време длъжността хартофилакс (библиотекар) в Солун и Охрид. Удостояваните с нея лица принадлежали към висшите кръгове и играели важна роля в църковния и държ. живот. Д.Х. е в приятелски отношения с Теодор Комнин, владетел на Епирското деспотство (1215—1230). С негова помощ през 1216 той става охридски архиепископ и заема този пост до 1235. Когато през 1224 Теодор Комнин завладява Солунското маркграфство и се провъзгласява за император, Д.Х. го обявява за император — в тоя случай той действува като глава на самостоятелна и независима църква, равна по права на патриаршия. Известно е, че охридските архиепископи винаги са се стремели към пълна независимост от Цариградската патриаршия. Затова и Д.Х. извършва миропомазването на Теодор Комнин. Солунският митрополит обаче отказва да направи това.

От запазените сведения за живота и делото на Д.Х. става ясно, че той е волева и даровита личност, плодовит писател по правни и канонични въпроси, автор на химнична поезия, съставител на жития и др. Той тълкува законите с оглед на правните норми в тогавашните бълг. и сръбски земи, като ги разграничава от законодателната дейност във Византия. Затова неговите правни трудове със сведенията си за слав. земи са важен истор. извор. Между другите му съчинения е запазено и много важното *Кратко житие на Климент Охридски,* известно още под името Охридска легенда. Сам Д.Х. подчертава, че го е писал въз основа на *Пространното житие на Климент Охридски* от *Теофилакт Охридски*, но в него има и сведения, които не се намират в други извори. Напр. само в това житие се говори, че Климент Охридски е автор на по-ясна старобълг. азбука и че е поставял надписи за покръстването на княз Борис I и бълг. народ. Въз основа на тия съобщения се приема, че на Д.Х. са известни и някои недостигнали до нас сведения за българите или пък че той използува и широко известни народни предания.

Лит.: Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαίδια. 9. Ἀθῆναι, 1929, p. 130; Krumbacher K. Geschichte der byzantinuschen Literatur. München, 1897, p. 134, 607, 608, 610—611, 1043; Снегаров Ив. История на Охридската архиепископия. 1. С., 1924, с. 127, 140—143, 207—211, 253—261, 301—304; Милев Ал. Гръцките жития на Климент Охридски. С., 1966, с. 165—189; Георгиевски М., Р. Илјовски. Новооткриен ракопис од почетокот на XVIII век со Кратко житие на Климент Охридски. — Гласник на Институтот за национална историја, 18, 1974, 2, с. 237—249; Георгиев Ем. Краткото житие на Климент Охридски в ново осветление. — ЛМ, 19, 1975, 4, с. 102—109;

Коледаров П. Кога и защо Димитър Хоматиан е написал Кратко житие на Климент Охридски? — Л М, 27, 1983, 3, с. 89—100.

Александър Милев

п 22.2.1992

ДИНЕКОВ, Петър (17. X. 1910) — бълг. литературовед. Роден в с. Смолско, Софийски окръг. Завършва гимназия в София и слав. филология в Софийския университет (1933). През 1934—1935 специализира във Варшавския унив. След кратко учителстване в Пловдив (1936—1938) е на работа в Софийския унив. — първоначално в Катедрата по слав. езици като асистент (от 1938), след това като доцент (от 1941) и професор (1945) в Катедрата по бълг. литература, чийто ръководител е през периода 1960—1979. От 1948 ръководи и Секцията по бълг. литература до Освобождението в Инст. за литература при БАН. Директор на Инст. за фолклор при БАН от създаването му (1973). Директор на Кирило-Методиевския център към БАН (1980). Чл.-кор. на БАН (1947), акад. (1966). Народен деятел на културата (1972). Герой на социалистическия труд (1980). Член на Международния комитет на славистите (1955). Почетен доктор на Варшавския унив. (1973). Член на редколегиите на списанията „Литературна мисъл", „Български фолклор", „Списание на БАН", на периодичното издание „Старобългарска литература" и др. През 1980 е удостоен с Кирило-Методиевската награда на БАН за книгата си „Похвала на старата българска литература" (1979).

Петър Динеков

Изследователските интереси на Д. са много широки: те обхващат цялостното развитие на бълг. литература и на устното народно творчество, проблеми на полската и руската литература. Основната му научна работа протича в областта на бълг. фолклор и на бълг. литература до Освобождението. Д. е сред най-изявените специалисти по старобълг. литература. Публикациите му по кирило-методиевски въпроси разкриват убеждението за органичната връзка на Кирило-Методиевото дело с обществената и литературната обстановка в Б-я през IX—X в., както и за жизнеността на породените от него традиции в духовната бълг. култура до най-ново време. Тази постановка заляга още в основата на университетския учебник „Стара българска литература" (ч.1, 1950, ч. 2, 1953), който е първият системен курс върху старобълг. книжовно наследство, съобразен с марксическата методология и с основните постижения на славистиката до началото на 50-те години. В редица студии и статии на Д. епохалната дейност на слав. първоучители е изходният момент, в чиято светлина се разглеждат основни въпроси като напр. предисторията на слав. писмена култура и началото на бълг. литература (ролята и значението на първобългарските надписи); общослав. характер на Кирило-Методиевия културен принос и заслугите на Б-я за неговото съхраняване и обогатяване; личните качества на солунските братя и култа към тях в старобълг. литература, който обуславя най-самобитната идейно-тематична линия в нейния облик; аспектите на хуманизма в бълг. литературен живот; делото на конкретните носители и реализатори на Кирило-Методиевите принципи (особено на книжовниците от т.нар. Златен век и на

ПЕТЪР ДИНЕКОВ

ПОХВАЛА НА СТАРАТА БЪЛГАРСКА ЛИТЕРАТУРА

БЪЛГАРСКИ ПИСАТЕЛ

първо място на Климент Охридски) и др.

Д. е сред специалистите, които през последните две-три десетилетия се насочват към нова методология в изследването на средновековните литературни явления. Студията „Основни черти на старата българска литература“ (1959) е първата научна работа в Б-я, която дава теоретична постановка на комплекс от въпроси, свързани с естетическото своеобразие и художественото значение на старата бълг. литература. В нея се обръща особено внимание на критерия, чрез който трябва да се оценяват художествените постижения на Средновековието; той се състои в задължително опознаване на естетическите закони на миналото, но и в осмислянето им от позициите на новото време, „от гледището на целокупното обществено-истор. и литературно развитие“. Затова Д. не възприема онази характеристика на старобълг. литература, която я представя като „затворен сам в себе си идеен и естетически свят“. Той е убеден, че не съществува пълна непроницаемост между отделните истор. епохи в развитието на културата; че законът на културната приемственост действува при всички случаи; че понятието „художественост е историческа категория и все пак във всички епохи има общи моменти, които я обуславят“ („Старобългарската литература — наша гордост и наша тревога“, 1970). С оглед на истор. сбусловеност и естетическата специфика на старата бълг. литература Д. решава и въпросите за нейното място в националната съдба на Б-я и за проникването ѝ в други страни. Със статията „Общност и различия в развитието на старите славянски литератури“ (1968) той оспорва възможността да се напише обща история на руската и южнославянските литератури до XVI в. Размислите му по този въпрос внасят важни уточнения в т.нар. от Д.С. *Лихачов* „система на старославянските литератури“. Като подчертава особеното значение на преводната литература през Средновековието, Д. сочи нейната неоднородност по степента на приближаване към местните условия на възприемащата страна и произтичащата от това условност на термините „литературна трансплантация“ и „литература-посредница“. Сред най-общата църковно-християнска и виз. характеристика на старобълг. литература той отделя въпроса за нейната самобитност. Чрез конкретен литературно-истор. материал защищава възгледа, че генетическата ѝ близост с виз. литература, своеобразният синкретизъм и присъщият ѝ християнски универсализъм съвсем не означават подчинение и зависимост; старобълг. писатели са сътворци на виз. културни традиции. Доказателство за самобитните изяви на старобълг. художествено съзнание е не само блестящо осъществената защита на Кирило-Методиевото дело, но и критиката на феодалното общество от позициите на богомилското движение. Според него общата представа за литературата на Българското средновековие не може да се изгражда върху

количествени принципи, които омаловажават относителното тегло на оригиналното в нея. Разграничавайки ясно народната линия в средновековния литературен процес, Д. категорично се противопоставя на грубо социологичните гледища. В това отношение е забележителна оценката, която дава на личността на Презвитер Козма като носител на гражданска съвест и патриотични пориви — „Особености на българската литература през IX и X в." (1971).

Съч.: Книжовни средища в средновековна България. — ИП, 3, 1946—1947, 4—5, с. 407—425; Стара българска литература. 1. С., 1950, 230 с.; За периодизацията на българската литература до Освобождението. — В: Писатели и творби, С., 1958, с. 349—411; Основни черти на старата българска литература. — ЛМ, 3, 1959, 1, с. 34—59; Христоматия по старобългарска литература [Динеков П., К. Куев, Д. Петканова]. С., 1961, 470 с. (2 изд. 1967); Делото на Кирил и Методий и развоят на старата българска литература. — Хиляда и сто години, с. 5—19; Особености на старобългарската публицистика през IX—XII в. — СФ—С, 5, 1963, с. 289—302; Въпросът за началото на българската литература. — В: Литературни въпроси. С., 1963, с. 9—25; Гениални творци на славянската култура. — В: Литературни въпроси. С., 1963, с. 66—75; Климент Охридски в развитието на българската литература. — Кл. Охр., с. 25—37; Старобългарски страници. Антология. С., 1966, 508 с. (2 изд. 1968); Общност и различия в развитието на старите славянски литератури. — СФ—С, 9, 1968, с. 49—62; Поглед върху старата българска литература. — В: Из историята на българската литература. С., 1969, с. 3—17; Личността на Константин-Кирил Философ. — ККФ 1, с. 17—30; Старобългарската литература — наша гордост и наша тревога. — ЛМ, 14, 1970, 2, с. 51—79; Особености на българската литература през IX и X в. — ККФ 2, с. 271—283; Старата българска литература и националната историческа съдба. — В: Старобългарска литература, 1, 1971, с. 5—32; Хилядолетно единство на българската култура. — Литературен фронт, бр. 21, 20 май 1971; Два аспекта на хуманизма в българската литература. — ИИЛ, 21, 1972, с. 9—21; При изворите на българската култура. — Литературен фронт, бр. 21, 23 май 1974; Болгарско-русские литературные параллели в период средневековья. — Болгарская русистика, 1976, 2, с. 3—5; О распространении древнеболгарской литературы на Руси. — В: Културное наследие Древней Руси. Истоки, становление, традиции. М., 1976, с. 27—31; Дмитрий Сергеевич Лихачов и новите пътища в литературознанието. — В: Лихачов Д. Големият свят на руската литература. С., 1976, с. 7—19; Историческата мисия на старобългарската литература. — В: Старобългарска литература, 2, 1977, с. 5—19; Значение Изборника Симеона-Святослава 1073 г. в развитии болгарской культуры. — В: Изборник Святослава 1073 г. М., 1977, с. 272—279; Народни легенди и предания в старата българска литература. — В: При изворите на българската култура. С., 1977, с. 40—45; Преводите в развитието на старите славянски литератури (Методологически въпроси). — СФ—С, 16, 1978, с. 38—45; Les premières manifestations de la pensée historique chez les Bulgares. — In: Studia in honorem V. Besevliev. Sofia, 1978, p. 90—95; Похвала на старата българска литература. С., 1979, 495 с.; Дело Кирилла и Мефодия и болгарская культура. С., 1981, 84 с. (същото на немски и испански език).

Лит.: Берков П. Началото на българската литература. — Литературен фронт, бр. 20, 18 май 1961; Игов Св. Към една модерна апология на нашата стара литература. — Септември, 20, 1967, 9, с. 177—187; Грашева Л. Виден изследовател на старобългарската литература. Академик Петър Динеков на 60 години. — Пламък, 14, 1970, 20, с. 44—47; Константинова Е. Петър Динеков. — Народна култура, бр. 44, 31 окт. 1970; Лекова Д. Академик П. Динеков юбиляр. — Родна реч, 1970, 9, с. 31—32; Ничев Б. Проникновен изследовател. — ЛМ, 14, 1970, 5, с. 130—134; Парпулова Л. Петър Динеков. — Литературен фронт, бр. 43, 22 окт. 1970; Таринска Ст. Академик Петър Динеков на 60 години. — Септември, 23, 1970, 11, с. 242—251; Николова Св. Академик Петър Динеков. — Славяни, 29, 1973, 12, с. 17—18; Грашева Л. Изворите на българската култура и някои въпроси на литературната история. — Литературен фронт, бр. 42, 20 окт. 1977; Попиванов Ив. Вековни извори. — Работническо дело, бр. 5, 5 ян. 1979; Данчев Г. — Старобългарска литерагура, 9, 1981, с. 122—125; T. Dąbek-Wirgowa. Piotr Dinekov (W siedemdziesiątą rocznicę urodzin). — Pamiętnik słowiański, 30, 1980 (1981), с. 185—188; Янакиева Т. Петър Динеков. Биобиблиография. С., 1982, 289 с.

Лиляна Грашева

ДИОНИ́СИЙ АРЕОПАГИ́Т (I в.) — грц. мислител. Живял в Атина, член на Ареопага, приел християнството и станал ученик на ап. Павел. Почита се от църквата като пръв епископ на Атина и като мъченик. За него се споменава в Деян. 17 : 34. Паметта му се чествува

на 3 окт. На грц. език са познати пет жития и едно похвално слово за Д.А., някои от които съществуват и в слав. превод.

Делото на Константин-Кирил е свързано с философските съчинения, разпространявани в Средновековието под името на Д.А., а в съвременната наука известни като Псевдо-Дионисиеви или като Ареопагитски корпус (Ареопагитики). Това са четири съчинения и цикъл от десет писма, чието възникване се отнася към края на V в.: „За небесната йерархия", „За църковната йерархия", „За божествените имена", „За мистичното богословие" и „Послания". Въпросът за истинския автор на Ареопагитиките все още не е решен. През последните десетилетия доби известна популярност хипотезата на Ш. И. Нуцубидзе и Е. Хонигман, че автор на Ареопагитиките е грузинецът Петър Ивер (411—491), маюмски епископ и ръководител на Газската философска школа. В тези съчинения намира висш израз християнският неоплатонизъм. Синтезирайки постиженията на античната и раннохристиянската философия, доразвивайки апофатическото богословие и прилагайки триадичния метод на Прокъл към богословската проблематика, Псевдо-Дионисий Ареопагит изгражда философско-богословска система, която става идеологическа основа на виз. Средновековие и има за него значението, което за западното християнство имат съчиненията на Блажени Августин (354—430). Основни моменти в системата на Псевдо-Дионисий са схващането за йерархичния строеж на видимия и невидимия свят и теорията за образа като основна категория на познанието. Ортодоксалността на възгледите, прокарвани в Ареопагитиките, е призната едва след снабдяването им с обстоен коментар от Максим Изповедник (580—662). Теорията за образното познание е доразвита и конкретизирана от *Йоан Дамаскин* с оглед на иконографското изображение. Първият частичен превод на Ареопагитиките на лат. език е извършен от Йоан Скот Ериугена (815—877). Ареопагитският корпус се разпространява и на Изток, преведен много рано на сирийски език.

Константин-Кирил Философ, както свидетелстват изворите, е бил добре запознат с Ареопагитиките и се е грижел за популяризирането им. Според писмото на *Анастасий Библиотекар* до *Карл Плешиви* относно лат. превод на трудовете, приписвани на Д.А., слав. първоучител „беше запаметил целия свитък на често споменавания и достопаметен отец [Д.А.] и споделяше със слушателите колко голяма полза има от неговото съдържание". Д.А. се цитира и в *Македонския кирилски лист*, считан от някои изследователи за част от Кирилов предговор към превода на Евангелието. Влиянието на ареопагитските възгледи личи и в някои приписвани на Кирил изказвания в ЖК — определението на философията и разсъжденията за иконата като образ и подобие на първообраза (в спора с бившия виз. патриарх *Йоан* VII). Съчиненията на Псевдо-Дионисий Ареопагит могат да се посочат като един от основните източници за формиране на Кириловите философски възгледи наред с влиянието на Кападокийската школа и на Йоан Дамаскин. Чрез Кирил почитта към съчиненията, приписвани на Д.А., се предава и на книжовниците от Симеоновия кръг. Цитати или перифрази от Ареопагитиките се откриват в съчиненията на *Йоан Екзарх* (особено много) и *Константин Преславски*, в *Изборника от* 1073 и др. Ареопагитиките стават отново актуални в Б-я през XIV в. във връзка с утвърждаването на исихазма. Цитати от тях има у Патриарх Евтимий, а през 1371 Исай Серски завършва първия пълен слав. (среднобълг.) превод на Ареопагитския корпус, познат до днес в 75 преписа. Този превод ляга в основата на по-късния руски превод, извършен в Москва през 1675 от монаха Евтимий.

Изд.: Святого Дионисия Ареопагита о небесной иерархии. Перевод с греческого. М., 1845,

70 с.; PG. 3—4; Памятники славяно-русской письменности, изданные Археографическою комисиею. 1. Великие Минеи Четьи, октябрь, дни 1—3. СПб., 1870, с. 238—790; Heil G., R. Roques, M. de Gandillac. Denys l'Aréopagite: La hiérarchie céleste. Paris, 1958, 46+226 p. (2 изд. Paris, 1970).

Лит.: Скворцов К. Исследование об авторе сочинений, известных с именем св. Дионисия Ареопагита. Киев, 1871, 128 с.; Смирнов И. А. Русская литература о сочинениях с именем св. Дионисия Ареопагита. — ПО, 1872, 6, с. 842—877; Stiglmayr J. Der Neuplatoniker Proclus als Vorlage des sogen. Dionysius Areopagita in der Lehre vom Übel. — Historisches Jahrbuch, 16, 1895, p. 253—273, 721—748; Koch H. Proclus als Quelle des Pseudo-Dionysius Areopagita in der Lehre vom Bösen. — Philologus, 54, 1895, p. 438—454; Koch H. Pseudo-Dionysius Areopagita in seinen Beziehungen zum Neuplatonismus und Mysterienwesen. Mainz, 1900, 276 p.; Нуцубидзе Ш. И. Тайна Псевдо-Дионисия Ареопагита. Тбилиси, 1942, 56 с.; Honigmann E. Pierre l'Ibérien et les écrits du Pseudo-Denys l'Aréopagite. Bruxelles, 1952, 57 p.; Roques R. L'Univers dionysien. Structure hiérarchique du monde selon le Pseudo-Denys. Paris, 1954, 383 p.; Хонигманн Э. Петр Ивер и сочинения Псевдо-Дионисия Ареопагита. — Труды Тбилисского государственного университета им. И. В. Сталина, 56, 1955, 80 с.; Данелия С. И. К вопросу об личности Псевдо-Дионисия Ареопагита. — ВВр, 8, 1966, с. 377—384; Völker W. Kontemplation und Ekstaze bei Pseudo-Dionysius Areopagita. Wiesbaden, 1958; Нуцубидзе Ш. И. Петр Ивер и античное философское наследие. Тбилиси, 1963, 482 с.; Велчев В. Делото на славянския просветител Константин-Кирил Философ в историята на културата. — ККФ 2, с. 227—229; Бычков В. В. Образ как категория византийской эстетики. — ВВр, 34, 1973, с.151—168; Goltz H. Hiera Mediteia. Zur Theorie der hierarchischen Sozietät im Corpus areopagiticum (Oikonomia. Quellen und Studien zur orthodoxen Theologie. 4.). Erlangen, 1974,585 p.; Прохоров Г. М. Корпус сочинений с именем Дионисия Ареопагита в древнерусской литературе. Проблемы и задачи изучения. — ТОДРЛ, 31, 1976, с. 351—361; Бычков В. В. Византийская эстетика. Теоретические проблемы. М., 1977, 198 с.; Станчев Кр. Концепцията на Псевдо-Дионисий Ареопагит за образното познание и нейното разпространение в средновековна България. — Старобългарска литература, 3, 1978, с. 62—76; Лосев А. Ф. Эстетика Возрождения. М., 1978, с. 23—37; Соколов В. В. Средневековая философия. М., 1979, с. 84—91; Станчев Кр. О философско-эстетических взглядах Константина-Кирилла Философа. — Palaeobulgarica, 3, 1979, 2, с. 7—11; Keipert H. Velikyi Dionisie sice napisa: Die Übersetzung von Areopagita-Zitaten bei Euthymius von Turnovo. — Търновска книжовна школа. 2. Ученици и последователи на Евтимий Търновски. Втори международен симпозиум, Велико Търново, 20—23 май 1976. С., 1980, с. 326—350.

Красимир Станчев

ДИСПУ́ТИ НА КИ́РИЛ — вж. *Йоан VII, Полемични трудове на Кирил, Сарацинска мисия, Триезична ерес, Хазарска мисия.*

ДИ́ТМАР (нем. Theotmar von Salzburg; лат. Theotmarus, Deotmarus, Diotmarus) (847—5. VII. 907) — залцбургски архиепископ, приемник на *Адалвин* (859—873). Оглавява *Залцбургската архиепископия* през 873—907. Пръв придворен духовник (Erzkaplan) още при *Лудвиг Немски* (843—876), който му поверява архиепископския пост. Палиум от папа *Йоан VIII* (872—880) Д. получава едва 4 г. след назначаването си от краля, по настояване на сина на Лудвиг — Карломан (876—880), междувременно заел престола на източнофранкските крале от династията на Каролингите. Това е отразено в две запазени до днес писма на папа Йоан VIII от ноем. 877 до Карломан и до самия Д. (Mansi, t. 17, p. 54). Д. е натоварен от Йоан VIII да събира папския данък от цяла Бавария и да го изпраща всяка година в Рим. Йоан VIII му пише, че поверява свети Петровия десятък в Бавария на неговите „прилежна ревност и проницателна мъдрост“ (tuae industriae sagacitatique committimus). Прилежна ревност Д. проявява най-вече към своя баварски крал: освен залцбургски архиепископ той е също върховен началник на дворцовата канцелария и пръв канцлер (Erzkanzler) на кралството според старонемския обичай през целия IX в. Длъжността е само почетна, упражнявана най-често съвместно с майнцкия архиепископ, но тя дава голяма конкретна власт и привилегии. Запазени са някои грамоти, изписани от двама пряко подчинени на Д. канцеларисти (секретаря Балдо и нотариуса Мадалвин) и подписани лич-

но от ерцканцлера Д. (Urkunden-Buch von Kremsmuenster, p. 11). Други грамоти свидетелствуват за богати дарения, направени от краля на Д. Манастири, стопанства, земи, води и гори са вписани на името на Д.; някои от тях се намират в Панония, Каринтия, в слав. графство Дудлейпа. Едър феодал и най-висш дворцов сановник, Д. служи като ерцканцлер при четирима от най-изтъкнатите крале от Каролингската династия в Източнофранкското кралство: Лудвиг Немски, Карломан, Арнулф (887—899) и Лудвиг Младши (900—911). От 896 Арнулф е и общонемски император и това засилва още повече влиянието на Д., станал важен посредник между своя господар и Рим. В последните години от управлението на Арнулф отношенията му с Д. се обтягат. Епископът на Нитра *Вихинг* през 893 напуска епископската катедра, съумява да спечели благоразположението на Арнулф и измества Д. от поста му на върховен началник на дворцовата канцелария. През 899 Арнулф налага своето протеже Вихинг за епископ на Пасау на мястото на починалия пасауски епископ Енгелмар. Д. обаче се възпротивява на императорската воля, събира поместен общобаварски събор в Залцбург и суспендира Вихинговото назначение като неканонично (Вихинг е вече веднъж назначен от папа Йоан VIII за нитрански епископ в Моравия). Личните мотиви също играят роля. Според немския историк Е. Дюмлер алеманецът Вихинг, горделив и самомнителен авантюрист и интригант, е мразен не само от Д., но и от всички останали баварски епископи. За епископ на Пасау Д. налага своя кандидат Рихар, а Вихинг е заточен в манастир и оттогава следите му се губят. След смъртта на Арнулф Д. става още веднъж ерцканцлер при малолетния крал Лудвиг Младши. Регенсбургската хроника свидетелствува, че на 17 юни 907 в манастира „Сан Флориан" Д. събира войска за похода на баварците срещу маджарите. На 5 юли 907 става паметната битка при дн. Братислава, в която цялата баварска войска е разбита. Шестдесетгодишният Д. пада убит заедно с други двама епископи, неговите суфрагани Удо Фрайзингенски и Захарий Бриксенски.

Д. е типичен проводник на познатата още от времето на Карл Велики политика: кралят на франките е „защитник на Римската църква" от нападенията и опустошенията на варварите-езичници, а папата е задължен да поддържа и освещава завоевателната политика на Немската империя, особено на колонизаторското ѝ мисионерство. Трудностите за немските мисионери-феодали започват от момента, когато Римската курия, опряна на новите универсалистични претенции на папа *Николай I* (858—867), решава да не идентифицира франкските интереси със своите и повежда собствена политическа игра с отделните владетели. Оттук произтичат противоречията, отразени в разменените между Залцбург и Рим меморандуми и писма, изпълнени с горчиви намеци и упреци. Едно от тези писма, публикувано от повечето извороведи-кирилометодиевисти, е Посланието на Дитмар, архиепископ залцбургски, и на баварските епископи до папа Йоан IX (Epistola Theotmari Salisburgensis et episcoporum bavariensium ad Johannem IX). Този протест на баварското духовенство и най-вече на пасауския епископ против възстановяването на независимата Моравско-Панонска архиепископия от страна на Римската курия не носи дата, но не е трудно тя да се определи. Дюмлер смята, че посланието е написано на 13 юли 900 в гр. Рисбах на р. Пилз на общобаварски сейм, събрал всички баварски велможи след опустошителния им „наказателен" поход в Моравия. Епископите начело с Д. пренасят с това послание военните действия от бойното поле в църковноканоническата област. Враждебното непризнаване на народностно независима църковна провинция за Моравия е продължение на стар спор. *Залцбургският меморандум*, който е протест против създадената от папа *Адриан II* (867—

872) Панонско-Моравска архиепископия за Методий, остава без отговор от Рим. С новото си послание баварските епископи упорито подчертават своето непризнаване на Методиевата архиепископия и каквото и да било нейно възобновяване и продължение. Методий отдавна е починал (885), неговите ученици са прогонени, но през лятото на 899 Моймир II, заел в Моравия престола на Светополк, изпраща в Рим делегация с богати дарове да моли папа *Йоан IX* (898—900) да възстанови независимата от немците и пряко подчинена на Рим Методиева архиепископия. Папата веднага изпраща един архиепископ и двама епископи (трима епископи са винаги нужни за каноническото ръкополагане на нов епископ), за да учредят новата моравска йерархия и да я освободят от зависимостта ѝ от Пасау. Срещу това протестира с посланието си Д. и писанието му е напоено с омраза към непокорните моравски славяни.

Посланието изобилствува със забулени упреци към Римската курия, с клевети спрямо моравците и с изопачаване на истор. факти. Д. заявява, че никога не е вярвал, че от Римския престол — „първоизвор на йерейското ни достойнство“ — би могло да излезе „не пример за църковен порядък, а нещо извратено“; а ето че в Моравия се появяват архиепископ Йоан и епископите Бенедикт и Даниел „от ваша страна, както те сами оповестиха“, за да ръкоположат моравски архиепископ и суфраганни епископи „в земите, които с цялото си население бяха подчинени на нашите крале, на нашия народ и нам както в упражнението на християнската вяра, така и в плащането на данък от светски блага. . . и то от времето, откакто бяха завоювани и от езичници приведени в християнството . . ., та до днес“. Според посланието моравците „се пъчат“, че с многото си пари са се сдобили от Рим със свои епископи. Очевидно е желанието на Д. да настрои папата на всяка цена против моравските славяни. „Ето, сега едно епископство [Пасау] е разпокъсано на пет части!“; не вижда ли папата колко вреда има от славяните и колко полза от франките?; франките излизат пред цял свят с открито лице, а славяните се пъхат и крият из градища и твърдини; те упрекват франките, че са приютили маджари-езичници, а колко много маджари моравците са приели сред себе си, дори „стрижат главите на своите славяни-лъжехристияни по маджарски образец (ungarico modo)!“; нека папата заповяда на моравците да мируват, защото „щат — не щат, на нашето царство бяха подвластни (et sive velint, sive nolint, regno nostro subacti erunt)“. Накрая Д. се извинява на папата, че поради „върлуването и издевателствата на маджарските езичници“ не може да му изпрати събраните пари от данъка-десятък. Още преди посланието на Д. да стигне в Рим, от Майнц тръгва друго послание — архиепископ *Хатон* между други неща известява на папа Йоан IX, че баварските епископи му се оплакват от непокорството на моравските славяни. Като взема страната на Залцбург, Хатон горещо моли папата да заповяда на моравците „щат не щат“ — на франкските князе да се подчинят (velint, nolint, Francorum principibus colla submittent)!“. Двете послания са умишлено съгласувани за оказване на натиск над Римската курия. В тях името на Методий отсъствува; не се споменава и учредената за него от Рим архиепископия, но е налице стремежът да се изкорени делото му сред моравските славяни. По този повод Дюмлер пише: „Jedenfalls atmet die ganze Beschwerdeschrift einen Geist leidenschaftlicher Gehässigkeit und lässt sich in dem Schweigen über das Erzbistum des hl. Methodius eine so grobe Verletzung der historischen Treue zu Schulden kommen, daß wir auch den übrigen Angaben wenig Glauben schenken können“ (Във всеки случай, цялото послание-тъжба се задъхва от страстна ненавист и, като премълчава архиепископията на св. Методий, изпада в такова грубо нарушение на историческата истина, че и на останалите му сведения едва ли мо-

жем да се доверим) (E. Dümmler, Geschichte des Ostfränkischen Reiches, 2 Aufl., 3. Band, Leipzig, 1888, p. 514).

Изд.: G e w o l d Ch. Chronica monasterii Reicherspergensis. Monachii, 1611, p. 33—38; C o r d e s i u s J. Opuscula et epistola Hinkmari. Paris, 1615, p. 641—646; D o b n e r G. Annales Hageci. 3. Praha, 1761; M a n s i J. D. Sacrorum concilio rumamplissima collectio. Firenze—Venezia, 17, 1902, p. 54; 18, 1902, p. 206; PL, 131, coll. 34—38; G i n z e l J. A. Geschichte der Slavenapostel. Wien, 1861, col. 7; Б и л ь б а с о в В. Кирилл и Мефодий. 1. СПб., 1868, с. 33—37; P a s t r n e k F. Dějiny slovanských apoštolů Cyrilla a Methoda z rozborem a otiskem hlavních pramenů. Praha, 1902, p. 274—278; Т е о д о р о в - Б а л а н А. Кирил и Методи. 2. С., 1934, с. 236—240; Magnae Moraviae Fontes Historici. 3. (Opera Universitatis Purkynianae Brunensis. Facultas philosophica, 134). Brno, 1969, p. 196, 231, 232—244.

Лит.: D ü m m l e r E. Geschichte des Ostfränkischen Reichs. 2. Berlin, 1865, p. 511—514; N o v o t n ý V. České dějiny. 1., 1. Praha, 1912, p. 429—430; W e g e n e r W. Böhmen-Mähren und das Reich im Hochmittelalter. Köln—Graz, 1959, p. 15; F i a l a Z. Vztah českého státu k Německé říši. — In: Sborník historický. 6. Praha, 1959, p. 45; H a v l í k L. Velká Morava a Franská říše. — Historické studie, 8, 1963, p. 136—138.

Борислав Иванчев

ДОБЀТА — вж. *Домета*.

ДО̀БНЕР, Йов-Феликс (Dobner, J. F.; монашеско име: Гелазий) (30. V. 1719—24. V. 1790) — чешки историограф. Роден в Прага. Предшественик на Й. *Добровски*. Монах от ордена на пиаристите, чиято школско-просветителска дейност сред младежта е широко известна от 1597 насам в католическите страни. Ученик на йезуитите, по-късно Д. се озовава в лагера на техните научни съперници и критици. Балбин, известен по това време библиограф-йезуит, е един от жестоко пострадалите от перото на Д. Житието на св. Вацлав, чието авторство дотогава е приписвано на един от синовете на Болеслав I и което е издадено „научно" от Балбин, е развенчано от Д. като чист фалшификат. За своята изследователска и критическо-издателска работа, известна с го-

Гелазий Добнер

лямата си научна точност, добросъвестност и безкомпромисност, Д. се подготвя постепенно. Учи в Чехия и Виена, като преминава през всички степени на орденските учебни и административни задължения. Възпитател е на благороднически синове, което му създава връзки, влияние и известност. Имп. Мария-Терезия му дава титлата „кралско-имперски историограф" и му отпуска доживотна пенсия. Натоварен да състави критическо издание на чешката история, Д. създава епоха в чешкия научен живот с новия си подход към работата. Той изчиства изворовите факти от фантастичните наслоения на Средновековието и става основоположник на критическите историко-филологически изследвания сред чехи и моравци. Неговите „Monumenta historica Boemiae", издадени в 6 тома в Прага (1761—1783), и до днес остават истинска рудница за изворознанието. Критическото му издание на житието на св. Вацлав е образец на строга демитологизация на житийния жанр — насока, която срещаме по-късно у боландистите.

Занимавайки се с произхода на чешкия народ, който той свързва с един клон от сарматите, чрез сказки, полемики и публикации Д. събужда интерес към слав. старина. От значение са

проучванията му за най-старото състояние на кирилицата и глаголицата, за слав. богослужение в Чехия и Моравия, за отношенията между Методий и Рим, за християнизирането на чехите, за най-стария чешки превод на Библията. С тези свои изследвания Д. проправя пътя на Й. Добровски.

Съч.: Wenceslai Hagek a Liboszan Annales Bohemorum. I—6. Praga, 1762—1786; Epistola apologetica adversus Luciferum. Praga, 1767; Historiophili examen criticum Praga, 1769; Historiophili examen criticum alterum. . . ab eximio P. Fr. Pubitschka S. J. . . . Praga, 1770; Kritische Untersuchung, wann das Land Mähren ein Markgraftum geworden und wer dessen erster Markgraf gewesen sei. — In: Abhandlung einer Privatgesellschaft, Prag, 1777, p. 148—183; Abwerfung einer historisch-kritischen Frage, ob das heut zu Tage sogenannte cyrillische Alphabet für eine wahre Erfindung des heil. slavischen Apostels Kyrills zu halten sei. — Abhandlungen der Böhmischen Gesellschaft der Wisenschaften, 1, 1785, p. 101—139; Kritische Untersuchung, ob das Christentum in Böhmen von dem heil. Methud und dessen apostolischen Mitarbeitern nach den Grundsätzen, Lehren und Gebräuchen der römisch-lateinischen oder der griechischen Kirche eingeführt worden? Zweitens: Ob dem heil. Methud von Papst Johann VIII. das slawische Messlesen geradehin und uneingeschränkt jemals verboten worden? — Abhandlungen der Böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften, 1, 1785, p. 140—177; Über die Einführung des Christentums in Böhmen. — Abhandlungen der Böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften, 1, 1785, p. 394—444; Abhandlung über das Alter der böhmischen Bibelübersetzung. — Abhandlungen der Böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften, 5, 1789, p. 283—299.

Лит.: Dobrovský J. Gelasius Dobner. (Nekrolog mit Bibliographie). — Abhandlungen der Königlichen — Böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften, 1795, 2, p. 17—26; Rieger W. Biographie von Gelasius Dobner. — In: Allgemeine Deutsche Biographie. 5. Leipzig, 1877, p. 275—276; Hanisch W. Gelasius Dobner. Leben und gelehrtes Wirken. — In: Programm des k. k. Neustädter Gymnasiums. Prag, 1854, p. 12—28; Žák A. Pater Gelasius — otec českého dějezpytu. — Vlast, 6, 1891, p. 23—33; Dušek V. J. Dobner původ a přibuzenstvo. — Ćecký časopis historický, 1897, p. 312—333; Hanuš J. Počátky kritického dějezpytu v Čechách. — Český časopis historický, 1909, p. 403—428; Wollman F. Předchůdci Dobrovského. — Slavia, 22, 1953, p. 413—426; Kudělka M. Spor G. Dobnera o Hájkovu kroniku. Praha, 1964, p. 25—43.

Борислав Иванчев

ДОБРЕВ, Иван (18. X. 1938) — бълг. езиковед и палеограф, специалист по старобълг. език и история на бълг. език. Роден в Сливен. Средно образование завършва в родния си град (1956), бълг. филология — в Софийския унив. (1961). Асистент (1961) и доц. (1978) във Фак. по слав. филология. Специализира в Москва и Ленинград (1967—1968, 1974).

Д. издава в кирилска транслитерация (с коментари и речник) Зографския палимпсест и *Боянския палимпсест*. В изследването си върху Боянския палимпсест Д. излага собствена теория за кинематиката на глаголическите начертания, с която отхвърля хипотезата на Тейлър — Ягич — Лескин за прототипа на *глаголицата*; сходството между глаголическото писмо и виз. минускул според него се отнася само до планиметричната проекция на знаците. Оригинална и защитена с богата ерудиция е студията му „Произход и значение на старобългарския перфект“ (1973), в която перфектът се свързва семантично с епическия дял на обредното заклинание и се изяснява, че отликата му от аориста е модална, а не темпорална. Присъствуващия в перфектните форми звуково-символичен, сакрален **и*-елемент Д. разглежда и в публикацията „Суфиксите -ул и -ур в български език“ (1971). Както с морфологичните си изследвания, така и с фонологичната интерпретация на глаголическите знаци Д. цели да подчертае бълг. народностна принадлежност на Кирило-Методиевия език и да свърже архаичните особености на солунските говори със старобълг. езикови факти: „В защита на глаголическите писмена“ (1969), „Старинна черта в един южен български говор“ (1974). Той оспорва твърдението, че ън(ъм) и ен(ем) в южните македонски говори са разложени ǫ и ę; според Д. ринизмът в югозападните бълг. диалекти произхожда не от монофтонгизация на дифтонги, а от вокализация на сонори n и m; глаголическите носовки палеографски отразяват двуморови групи. Неокончателно монофтонгизирано е и оу, в

Македонския кирилски лист е налице редуване не на оу [u] с ѫ [on], а на [ou] с [on] („Старобългарски ортографични отклонения, съпоставени с основните направления във фонетичните изменения през X—XI в.", 1967, съвместно с П. Пенкова). Зад повърхностната вариативност на текстовете Д. посочва основни направления в развитието на езика („Към историята на старобългарската морфема же", 1962; „Неподкрепено от гръцкия оригинал повтаряне на предлози в старобългарските текстове", 1967). Основни теоретични проблеми са развити в статиите на Д. „Към въпроса за сричката в старобългарски език" (1965, съвместно с П. Пенкова), „Към въпроса за прототиповете на старобългарския глаголически тетраевангелски текст Codex Zographensis" (1967).

Д. привежда нови доказателства за бълг. първообраз на *Изборника от* 1073. Той проучва два важни въпроса във връзка с този паметник: дали зодиакалните рисунки на л. 250б—251а от Изборника датират от 1073, т.е. дали са нова притурка към преписа, приготвен за киевския княз Светослав Ярославич, или са копия от подобни рисунки в Симеоновия оригинал, и на какво се дължи разбъркването (пермутацията) в реда на зодиакалните знаци. Отговорът на първия въпрос се основава на изображението на зодиите стрелец и козирог, които според автора са копие от старобълг. оригинал. Доказателства за това са типът на лъка и двувърхата стрела при зодията стрелец, с каквито са били въоръжени славяно-българите и каквито не са били използувани във Византия и Русия, и изображението на козирога, който в същност е митичен еднорог, вълнувал силно християнските духове в десетилетията след победата над иконоборството, включително и в началото на X в., когато е съставен Симеоновият сборник. Д. изказва мнението, че нарушеният ред на зодиакалните знаци на л. 250б—251а не е грешка, а следа от календара на прабългарите, в който по недостатъчно проучени засега причини е настъпило разместване в реда на месеците. Според Д. в *Македонския кирилски лист* не е засвидетелствувано произведение на Константин-Кирил на старобълг. език, нито старобълг. превод на грц. текст. Касае се за много ранен старобълг. паметник, възникнал в Плиска или в Преслав по времето на цар Симеон, вероятно в края на IX в. Той не е част от предговор към Евангелието, нито част от общо разсъждение върху преводаческото изкуство, а откъс от защитна реч срещу духовници, които са обвинявали старобълг. превод на Евангелието в догматично-богословски и езикови несъвършенства. Текстът е писан от човек, взел живо участие в т.нар. от Д. Втора, преславска редакция на старобълг. богослужебни книги. Македонският кирилски лист е по-стар паметник от предговора към Богословието на Йоан Екзарх. Сред най-новите трудове на Д. са книгите „Старобългарска граматика. Теория на основите" (1982) и „Произход и значение на праславянското консонантно и дифтонгично склонение" (1982). Първата представлява теоретична морфология на старобълг. език; изследва се първичната морфологична система, от която трябва да бъдат извеждани старобълг. граматични факти. Във втората се проучват произходът и значението на праслав. u-основи. Според Д. имената от старото u-склонение са свързани с основните понятия на праслав. космогония, която е намерила отражение в слав. коледни песни. Чрез сравнителен анализ се установява, че славянските (бълг. и задкарпатско-украински) коледни песни по литературноистор. си значение може да бъдат поставени сред първостепенните филологически паметници на индоевроп. култура.

Съч.: Към историята на старобългарската морфема же. — ИИБЕ, 8, 1962, с. 111—116; Нов принос към сравнително-историческото проучване на славянските езици (рец.). — ЕЛ, 17, 1962, 5, с. 77—83; Двустепенна фонологична теория (рец.). — ЕЛ, 19, 1964, 1, с. 83—88; Към въпроса за сричката в старобългарски език (Добрев, Ив., П. Пенкова). — БЕ, 15, 1965, с. 254—256. Към въпроса за

прототиповете на старобългарския глаголически тетраевангелски текст Codex Zographensis. — БЕ, 17, 1967, с. 144—146; Неподкрепено от гръцкия оригинал повтаряне на предлози в старобългарските текстове. — БЕ, 17, 1967, с. 522—530; Ценен материал за славянската епиграфика (рец.). — ЕЛ, 22, 1967, 6, с. 77—79; Старобългарски ортографични отклонения, съпоставени с основните направления във фонетичните изменения през X—XI в. (Добрев Ив., П. Пенкова). — ИИБЕ, 16, 1967, с. 399—410; Още един измит глаголически текст. — В: Славистични изследвания. С., 1968, с. 163—165; Праслав. *župa 'χώρα', стб. жоупанъ, жоупелъ 'θεῖον', жоупнште 'μνῆμα', среднобълг. жоупелевнна 'θυέλλα' — ККФ 1, с. 383—387; В защита на глаголическите писмена. — БЕ, 19, 1969, с. 241—246; Суфиксите УЛ и УР в български език. — ИИБЕ, 19, 1970, с. 779—787; Палимпсестовите части на Зографското евангелие. — ККФ 2, с. 157—164; Глаголическият текст на Боянския палимпсест. Старобългарски паметник от края на XI в. С., 1972, 126 с.; Къде е писано Зографското евангелие и странствувало ли е то из западнославянските земи? — БЕ, 22, 1972, 6, с. 546—549; Произход и значение на старобългарския перфект. — ИИБЕ, 21, 1973, с. 3—20; Старинна черта в един южен български говор. — В: В памет на проф. д-р Ст. Стойков. Езиковедски изследвания. С., 1974, с. 163—166; За етимологията на старобългарските думи: смрьдъ, смрьдѣти, смрадъ, просмраждати. — БЕ, 27, 1977, 3, с. 205—208; Родее ли се бълг. *лъх* 'лъжец' с гот. laus, новонем. los 'свободен'? — ЕЛ, 32, 1977, 2, с. 63—64; Гръцките думи в Супрасълския сборник и втората редакция на старобългарските богослужебни книги. — БЕ, 28, 1978, 2, с. 89—98; За отношението на Черноризец Храбър към едно разсъждение на граматика Псевдо-Теодосий. — ЕЛ, 33, 1978, 3, с. 38—40; Текстът на Добромировото евангелие и втората редакция на старобългарските богослужебни книги. — БЕ, 29, 1979, 1, с. 9—21; Sprachwissenschaftliche Untersuchung des Altbulgarischen in deutscher Sprache. — Palaeobulgarica, 3, 1979, 2, p. 86—88; Редът на зодиакалните знаци в Изборника от 1073 г. — Старобългарска литература, 5, 1979, с. 101—106; Старобълг. лѣто 'θέρος, ἔτος, καιρός, χρόνος', праслав. *prolětь 'ἔαρ', старобълг. лѣть ѥстъ 'ἔξεστιν'. — В: Изследвания върху историята и диалектите на българския език. Сборник в памет на чл.-кор. Кирил Мирчев. С., 1979, с. 145—148; Как да тълкуваме датите в старите писмени паметници. — В: Славянска палеография и дипломатика. Доклади и съобщения от семинара по славянска палеография и дипломатика, София, септ. 1979. С., 1980, с. 153—164; Съдържа ли Македонският кирилски лист откъс от произведение на Константин-Кирил Философ за преводаческото изкуство? — Старобългарска литература, 9, 1981, с. 20—32; Агиографската реформа на Симеон Метафраст и съставът на Супрасълския сборник. — Старобългарска литература, 10, 1981, с. 16—38; Произход и значение на праславянското консонантно и дифтонгично склонение. С., 1982, 217 с.; Старобългарска граматика. Теория на основите. С., 1982, 212 с.

Лит.: Василев В. — СпБАН, 18, 1972, 5, с. 76—78; Štefanić V. — Slovo, 22, 1972, p. 173—177; Иванова Т. А. — ВЛУсиял, 3, 1974, 14, с. 158—159; Львов А. С. — СС, 1975, 1, с. 90—93.

Пиринка Пенкова

ДОБРОВСКИ, Йозеф (Dobrovský, J.) (17. VIII. 1753—6. I. 1829) — чешки филолог и историограф, основоположник на слав. филология, деец на чешкото национално възраждане. Роден в Дярмат, Унгария. След ранната смърт на бащата майката се омъжва за немец и семейството живее недалеч от Пилзен. Попаднал изцяло в немска среда, Д. наново се учи да говори чешки език, когато деветгодишен постъпва в гимназията. Следва философия (1767—1771) и богословие (1771—1772) в Карловия унив. в Прага. През 1771 става магистър по философия. Една година пребивава в Ордена на йезуитите в Брюнн. Изучава задълбочено източни езици — арабски, халдейски и особено староеврейски. Сближава се с Ф. *Дурих*, който оказва благотворно влияние върху развитието на научните му интереси. Първите изследвания на Д. са върху пражките еврейски фрагменти. Той опровергава легендата за божествения им произход, като същевременно засяга някои текстологически проблеми на слав. превод. Интересът му към чешко-слав. въпроси се засилва под влияние на историка Пелцер. Д. основно се запознава с библиографски изследвания и проучва източници за слав. старини. От 1776 в продължение на повече от 10 г. той е частен учител по математика и философия в имението на граф Ностиц. Взема активно участие в работата на научното д-во Privatgesellschaft, в чиито издания печата редица свои важни изследвания. През

Йозеф Добровски

1786 е ръкоположен за свещеник, през 1787 е избран за заместник-ректор, а през 1789 — за ректор на семинарията в Храдище, близо до Оломоуц. През следващата година семинарията се закрива и Д. се пенсионира. От 1791 живее в Прага и се занимава с активна научноизследователска работа. Важна роля в научната му дейност изиграва пътуването му до скандинавските страни и Русия (1792—1793), по време на което се запознава със скандинавските руни, с богатите сбирки на руските библиотеки и архиви, започва да изследва германо-слав. и фино-слав. езикови отношения. Пребиваването в Русия се оказва решаващо за засилването на общослав. насоченост на неговата научна ориентация. Д. се интересува от всичко, което е свързано с езика, историята и литературата на слав. народи. В основата на обобщаващата наука слав. филология той поставя старобълг. език (lingua slavica), който популяризира не само чрез научните си публикации, но и като образува кръжок в научното д-во. Въпреки че никога не е заемал университетска катедра, Д. е известен в цяла Европа още приживе. Негови приятели са А. Х. *Востоков*, Линде, Я. Грим, Й. В. Гьоте, Сечени, Перц. Д. е и почетен член на редица научни д-ва и на университетите във Варшава, Берлин, Краков, Вилно (дн. Вилнюс), Петербург. Благодарение на неговата дейност Прага остава задълго център на славистичните изследвания в европ. мащаб. Д. умира в Бърно.

Д. оставя огромно по обем и значение научно творчество с изключителни методологически качества, поради което е известен като „баща“ или „патриарх“ на слав. филология. Философска задълбоченост, трезва критичност и безкомпромисност, взискателност към себе си и към другите, забележителна широта на мисленето го открояват между съвременниците му. Въпреки че сам е ръкоположен за свещеник, Д. освобождава славянознанието от църковната ограниченост и схоластика, осъществява прелом в слав. езикознание от края на XVIII в. Всестранно подготвен филолог, отлично запознат с общата и културната история на славянството, със старите слав. писмени паметници, той еднакво плодотворно работи в областта на бохемистиката и старобългаристиката, като проучва проблеми на литературната история, текстологията, лексикологията, историята, издава паметници, прави първите опити за прилагане на сравнителния метод в езиковедските изследвания. Значително за времето постижение е и схващането за необходимостта от сравнително изследване на слав. езици, за отношението на старобълг. език към съвременните слав. езици, за първостепенното значение на граматическите признаци като критерий за сравнение. Неговите граматики на чешки и старобълг. (старославянски) език стават образец за подобен род трудове, ортографските му принципи се задържат дълго като норма в чешкия език, а много от конкретните му разработки, както и повечето от основните му научни схващания, остават актуални и до днес.

Творческата дейност на Д. може да се раздели на три етапа. Първите два се характеризират с изследвания предимно в областта на бохемистиката при засвидетелствуван интерес към слав.

езици, писменост и история. През 1779 Д. започва да издава сп. „Böhmische Literatur“, което излиза в продължение на 2 г. и е възобновено през 1786—1787 под заглавие „Literarisches Magazin von Böhmen und Mähren“. В него се разглеждат въпроси, свързани с чешкия език и слав. езикознание: напр. има ли в Бохемия глаголическа и кирилска писменост и може ли да се докаже, че в Бохемия кирилицата е била общоупотребяема. По този въпрос Д. публикува през 1782 специална статия (в „Abhandlungen der Privatgesellschaft“, V, 300—322) върху старинността на чешкия превод на Библията с приложение на няколко образци от текстове с ъгловата (хърватска) глаголица и две таблици с глаголическата и кирилската азбука. Според него слав. богослужение в Моравия е било ограничено и не е било разпространено в Бохемия; преводът на чешката Библия е направен от лат. текст, докато в превода на Кирил и Методий има влияние на грц. оригинал; в Чехия няма кирилски паметници. Ако глаголицата и кирилицата са били познати по тези краища, то това е било нововъведение, а не анахронизъм. С това той опровергава схващането на Й.-Ф. *Добнер* за разпространението на кирилицата у западните славяни и по-специално у чехите.

Д. се занимава и с културно-истор. въпроси — за произхода на името „славянин“, „чех“, за слав. погребални ритуали и др. Най-значителното му съчинение от този период е историята на чешкия език и литература, публикувана на немски език през 1792. В нея се проследява развоят на чешкия език в съпоставка с другите слав. езици. За пръв път е изразена идеята за сравнително-истор. подход, която по-късно е реализирана от Фр. Боп и Р.-К. Раск. Д. има правилно отношение към проблема за родството на езиците, което според него трябва да се установи преди всичко въз основа на сходни граматически признаци, а не въз основа на сходна лексика. Повечето от направените в този труд сравнения остават валидни и до днес. В него е дадена една от първите класификации на слав. езици, като се взема отношение и към старата класификация на А. *Шльоцер*. Авторът говори за родството на старобълг. (старославянския) с чешкия език, което според него е свързано със съседното териториално разположение на чехи и сърби (тогава бълг. език все още не е известен в научния свят като самостоятелен език, не се разграничават точно отделните южнослав. езици). При второто издание на изследването (1818) Д. променя някои свои възгледи. Той разширява първоначалната териториална локализация на слав. племена, като освен поречията на Одер и Висла включва и земите по горните течения на Днепър и Волга. Споменава вече и за бълг. говори, но все още ги обединява със сръбските.

През втория етап от научната си дейност Д. прави редица важни приноси в областта на чешкия език и на чешката история. Известни са трудовете му върху чешката акцентология, спрежение, слав. словообразуване. Двете по-значителни произведения от този период са чешко-немският речник (1802—1821) и чешката граматика (1809). По време на пътуванията си в Швеция, Русия, Германия, Италия и Словения той събира материал за по-късните си славистични трудове с основополагащо значение.

За слав. филология и особено за старобългаристиката от най-голямо значение е третият етап, определен от В. *Ягич* като „общославянски“. Той започва с изданията „Slavín“ (1806) и „Slovanka“ (1814, 1815), в които се разглеждат много въпроси, свързани с духовния мир на славяните. В тях Д. излага идейните позиции на своята научна дейност, изразени в отправения към всички слав. народи призив да разработват общите историко-филологически и културни проблеми. В началото е публикувано приветствие на кирилица и глаголица, за да се даде възможност на читателя да се убеди, че то е написано на един и същ език. Във всич-

ки поместени материали се проявяват необикновената култура на автора и характерният за него строг критицизъм. Лансира се идеята за създаване на една обща наука, която всестранно да представи езика, историята и литературата на слав. народи — слав. филология. В основата на тази комплексна наука според Д. трябва да залегне старобълг. език (наричан от него по традиция lingua slavica). За него той има значението на санскрита за общото езикознание. Преди да се заеме с написването на своя фундаментален труд върху граматиката на първия слав. книжовен език, Д. извършва сериозна предварителна работа по събирането и обработката на огромен материал. Той изучава *Повесть временных лет* („Повест за изминалите години") и „Слово за похода на Игор", на които отдава голямо значение и сътрудничи на Й. Мюлер при превода на „Словото". През 1807 Д. написва изследването си върху *глаголицата*. То се състои от единадесет статии, от които най-голяма е втората — за произхода на азбуката. Всички те имат полемичен характер. Авторът отхвърля схващането за по-голямата старинност на глаголицата, която в резултат от спекулациите на католическата църква е представена като дело на св. Йероним. Според Д. тази азбука е създадена през XIII в. чрез преустройство на кирилицата от католическите свещеници. Допуска се възможността тя да е написана за българите от папските мисионери. Подробно са разгледани съществуващите теории за старинността на глаголицата, прави се подробна характеристика на глаголическите текстове, които се съпоставят с кирилските преводи от грц. език. Д. оборва схващането за по-старата хронология на глаголическите преводи. Тези свои постановки той повтаря по-късно в уводната част на граматиката си и в монографията си върху книжовната дейност на Кирил и Методий. Неговата теория за глаголицата по онова време е имала успех поради последователната и логична аргументация. Заради „неопровержимите" доводи я възприема даже такъв изтъкнат славист като П. Й. *Шафарик*. Въпреки субективизма и пристрастността в тази разработка при оценката на посочените схващания не трябва да се пренебрегва и фактът, че става дума и за научно оборване на някои средства на католическата пропаганда. Освен това Д. е познавал предимно ъглестата глаголица на по-късните хърватски паметници, която няма белези на особена старинност. Много от най-старите слав. паметници не са били открити по онова време (за някои от тях той научава значително по-късно). Това негово схващане по-късно го възпира да използува известните му вече стари глаголически паметници при работата върху граматиката (напр. Асем. ев.).

Проблемът за мястото на старобълг. език между другите слав. езици заема важно място в редица публикации на Д. По този въпрос неговите разсъждения в по-ранните му статии, в граматиката, в монографията за Кирил и Методий значително еволюират, въпреки че основното становище се застъпва и отстоява последователно. Още на страниците на „Slavín" Д. твърди, че ако старобълг. език е езикът на Кириловите преводи и на слав. богослужение, той трябва да се търси в Б-я. Според него той е мъртъв език и проблемът е в това, дали да се смята за отделен език или да се разглежда като стар език в отношението му към новите езици. В увода си към изданието на Повесть временных лет Д. му посвещава отделен параграф. Тук проличава известна неяснота в разсъжденията и непознаване на живите слав. езици, което се проявява в недостатъчното им разграничаване. Възприето е схващането на Шльоцер за езика на Кириловите преводи като за разговорен език на българи и моравци през IX в. Той се разглежда като език-майка, към който някои дъщери стоят по-близо, отколкото помежду си. По-късно в граматиката си Д. изрично подчертава, че старобълг. език не е език-майка, а вид

отделен език, „сестра“ на другите слав. езици, но той може да се използува като основа за сравнение и за възстановяване на по-старото общослав. състояние. Като наследници на старобълг. език са посочени сръбските говори, към които са отнесени и българските. Категорично се отрича панонската теория за произхода на старобълг. език, като неговата родина се търси в Б-я, поточно на юг, около Солун. Климент Охридски е наречен бълг. епископ. В по-късните работи на Д. сведенията му за бълг. език вече са съвсем точни. Той определено сочи родството му с най-старите писмени паметници и приема Б-я като родина на Кирило-Методиевия език. В монографията си за Кирил и Методий той твърди, че слав. църковни книги не са попаднали от Моравия при българите, а тъкмо обратното и че по-късно от Б-я и Сърбия са пренесени в Русия (с. 135—136).

Граматиката на старобълг. език е най-значителният труд на Д. Тя задълго е и най-значителното явление в славистичната наука, както и най-авторитетният справочник по много въпроси на старобългаристиката. Частта за синтаксиса в нея и досега е най-обширният преглед на старобълг. синтаксис. Разработката на отделните раздели показва голяма лингвистична компетентност, широта и задълбоченост на авторовото мислене. Уводната част съдържа преглед и текстологична характеристика на старобълг. ръкописи и печатни книги. Прави се съпоставка с начина, по който се излагат някои факти в по-старата граматика на М. Смотрицки, която авторът има пред вид и при съставянето на другите раздели. Представени са начертанията на буквите, произношението и числовите им стойности. Направена е съпоставка с грц. азбука. Проследен е развоят на кирилската писменост у сърби и руси. Приложена е литографирана таблица с азбуката от граматиката на А. Бохорич, както и таблица на ръкописната кирилица. След като се изяснява произходът на глаголицата, сравняват се ъглестата глаголица и кирилицата, дава се и литографирана таблица на глаголицата. Обясняват се и някои правописни правила. Класификацията на гласните и съгласните е съобразена с начина на учленение, разгледани са звуковите промени и прозодичните особености. Съществен недостатък при изложението на фонетиката е непознаването на двете носовки, на тяхната специфика и фонетична стойност, което се дължи и на това, че Д. е познавал предимно паметници в руска редакция, но безспорно тук може да се открие и влиянието на разглеждания езиков материал от граматиката на Смотрицки. Голямо място е отделено на словообразуването — област, в която Д. влага и собствените си приноси от предишните публикации. Специално е изтъкната важната роля на съединителните елементи. В разработването на раздела за морфологията са използувани класификационните принципи от чешката граматика — различават се 2 вида склонение — именно и местоименно, като неопределените прилагателни са отнесени към именното склонение, а определените форми на прилагателните — към местоименното склонение. От съвременно гледище парадигмите са представени неточно под влияние на практиката на Смотрицки. Разделът за синтаксиса съдържа открития, които и досега не са изгубили значението си. Д. пръв говори за синтактичните функции и спецификата на супина, описва дативните и причастните конструкции (dativus absolutus и dativus cum infinitivo), представя богато падежния синтаксис (родителен при отрицание, безпредложен местен падеж и др.), словоредните особености, структурата на сложното изречение, предложното управление, съюзното свързване. За илюстрация на изложените особености се използуват примери от паметниците. Редица интерпретации се отличават с необикновена вещина и прозорливост.

Монографията на Д. върху книжовната дейност на Кирил и Методий е написана с цел да се коригира и допълни

коментара на Шльоцер към 10 гл. от Повесть временных лет. Непосреден повод за написването е неизвестното на Шльоцер житие на Климент Охридски. Монографията съдържа следните части: 1) увод — кратка рецензия на коментара към 10 гл. на Повесть временных лет 2) обзор на най-важните източници — житието на Климент и ранните лат. легенди, 3) данни от по-късните легенди и хрониката на Пулкава, 4) сведения за Кирил от съвременниците му и от по-късните източници, 5) сведения за създаване на азбуката от Кирил и Методий и само от Методий, 6) названията на слав. писмо, 7) опровержение на мненията за създаване на глаголицата от Кирил, 8) кои текстове са превели Кирил и Методий, 9) житие на Кирил, 10) житие на Методий, 11) приложение—текстове, откъси от *Остромировото евангелие* и заключение за езика на превода на Библията. Още в увода е конкретизиран методът на автора — да се съпоставят сведенията на източниците, да се изследва достоверността на ранните творби, да се сравнят с тях по-късните и ако има противоречие, да не им се придава особено значение. Д. цени високо коментара на Шльоцер, но смята, че сведенията на руските летописци за слав. просветители представляват по-късни източници, които не съответствуват на ранните, и затова по този въпрос те не са особено ценни. Главата от летописа, която анализира Шльоцер, е допълнително включена в паметника и затова неговият коментар се нуждае от поправки, допълнения и пояснения. Според Д. промени в изследванията на проблемата за Кирил и Методий може да предизвика грц. житие на Климент. Текстът му се съпоставя с данните от лат. извори. Биографията на двамата братя е възстановена предимно по данни от най-старите източници. Д. изрично посочва Кирил като автор на кирилицата и преводач на избрани места от Евангелието и Апостола. Според него Методий е направил останалите преводи. Поддържа се мнението на Й. *Асемани*, че Методий и живописецът Методий, който покръства бълг. княз *Борис I*, са едно и също лице. Преди Моравската мисия Кирил е покръствал в Б-я. Своята азбука и превода на Евангелието той създава в Константинопол или в Б-я. Категорично се отрича тезата за „моравски църковен език", тъй като посоката на разпространение на слав. книжнина е юг — запад.

Към най-важните съчинения на Д. от третия период на дейността му принадлежи и изданието на *Моравската легенда* (1826), направено с цел да се потвърдят резултатите от изследването за Кирил и Методий. Текстът е издаден главно по ръкопис на Оломоуцката катедрала. В увода е изложена теорията за произхода на Моравската легенда от Италианската и Кристиановата. Прави се сравнение и с други източници, от които според Д. може да произлиза текстът. Дава се хронологичен обзор на историята на Моравия след 824. За година на смъртта на Кирил е потвърдена 868. В допълнение към изследването се дават сведения за вероизповеданието на Кирил, за съставената от него азбука и за превода на четирите слова на *Атанасий Александрийски* против арианите, който според Д. е дело на Кирил. В обяснителни бележки към изданието се дават някои съображения относно живота и дейността на двамата братя. Като приложение е представен текстът на *Пространното житие на Климент Охридски*.

Почти благоговейното отношение на Д. към слав. паметници е съчетано с висока научна и гражданска доблест. Той публично отрича опитите на В. *Ханка* да представя фалшифицирани паметници (какъвто е случаят с Краледворския ръкопис — Либушин съд), поради което Д. е бил критикуван от патриотично настроеното младо поколение. Към общата изключително висока оценка на основополагащата дейност на Д. трябва да се прибавят и забележителните качества на неговия мироглед — прогресивни възгледи, хуманност, силно развито чувство за справедливост и за отговорност пред науката.

Съч.: Pragische Fragmente Hebräischer Handschriften. — In: Orientalisch- und exegetische Bibliothek. Frankfurt am Mein, 1 7977; Bemerkungen über die slavische Übersetzung des neuen Testaments. — In: Neue orientalische und exegetische Bibliothek. 7. Göttingen, 1790, 131, p. 155—167; Geschichte der böhmischen Sprache und Literatur. Prag, 1792 (2 изд. 1818); Slavin. Botschaft aus Böhmen an alle slavischen Völker, oder Beiträge zu ihrer Charakteristik, zur Kenntniss ihrer Mytologie, ihrer Geschichte und Altertümer, ihrer Literatur und ihrer Sprachkunde nach allen Mundarten. Prag, 1806 (2 изд. 1808, 479 p.; 3 изд. 1833, 496 p.); Glagolitica. Über die glagolitische Literatur. Prag, 1807, 96 p. (2 изд. 1832, 6+80 p.; 3 изд. 1845); Ausführliches Lehr-Gebäude der Böhmischen Sprache zur gründlichen Erlernung derselben für Deutsche, zur vollkommenern Kenntniss für Böhmen. Prag, 1809, 18+399 p. (2 изд. 1819); Slovanka. Zur Kenntniss der alten und neuen slavischen Literatur, der Sprachkunde nach allen Mundarten, der Geschichte und Alterthümer. Prag, 1. 1814, 254 p.; 2. 1815, 252 p.; Institutiones linguae slavicae dialecti veteris. Vindobonae, 1822 (2 изд. 1852); Cyrill und Method der Slawen Apostel. Prag, 1823, 133 p.; Кирилл и Мефодий. Славянские первоучители. Историко-критическое исследование. М., 1825; Mährische Legende von Cyrill und Method. Prag, 1826, 124 p.; Kritická rozprava o legendě prokopovské. Praha, 1829; Грамматика языка славянского. 1. Перев. с латинского М. Погодин. М., 1833; 2., 3. Перев. с латинского С. Шевырев. М. 1834; Autobiografie.— Český jazyk a literatura, 1979, 3, c. 5—22.

Лит: Kopitar B. — Wiener Jahrbuch für Literatur, 18, 1822, p. 66—104; Кеппен П. — Библиографические листы, 1825, 8, с. 110—116; 10, с. 139—146; Снегирев Ив. Иосиф Добровский. Его жизнь, ученые труды и заслуги для славяноведения. Казань, 1884, 360 с.; Милетич Л. Д-р Франц Миклошич и славянската филология.— СбНУ, 5, 1891, с. 360—376; 3+153; Ягич В. История славянской филологии. СПб., 1910, с. 100—137; Sborník statí k stému výročí smrti Josefa Dobrovského. Praha, 1929, 4+429 p.; Jozef Dobrovský 1753—1953. Sborník statí k dvoustému výročí narození. Praha, 1953, 592+4+10 p.; Machovec M. Jozef Dobrovský. Praha, 1964, 247 p.; Kudělka M., Z. Šimeček etc. Československé práce o jazyce, dějinách a kultuře slovanských národů od r. 1760. Biograficko-bibliografický slovník. Praha, 1972, p. 85—89; Kudělka M., Z. Šimeček ,R. Večerka. Česká slavistika v prvním období svého vývoje.— In: Studie z dejín svetovej slavistiky do polovice 19. storočia. Bratislava, 1978, p. 9—29; Křivský P. K dnešnímu stavu bádání o Jozefu Dobrovském. — In: Studie z dejín svetovej slavistiky do polovice 19. storočia. Bratislava, 1978, p. 203—221; Krbec M. Život a dílo Jozefa Dobrovského očima jeho současníků. — In: Studie z dejín svetovej slavistiky do polovice 19. storočia. Bratislava, 1978, p. 185—201; Křivský P. Zprava o literární pozůstalosti Jozefa Dobrovského a o přípravě vědeckého katalogu jeho korespondence a rukopisů. — Slavia, 48, 1979, p. 318—322.

Лили Лашкова

ДОБРУДЖАНСКИ НАДПИСИ — кирилски надписи от X в., намерени в Северна Добруджа, част от старобълг. *епиграфика*. През 1950 близо до с. Мирча вода (Черна вода) румънският учен М. Комша се натъква на надпис от 943, а през 1957 в землището на с. Басараб (Мурфатлар) на 15 км западно от гр. Костанца (Кюстенджа) са открити скални църквички със старобълг. надписи.

Надписът от 943 е издълбан върху варовиков блок с размери 80 × 31 см. Още през средните векове камъкът на два пъти е бил използуван за строителни работи и затова от първоначалния текст са оцелели само 4 реда, които трудно се четат. На втория ред личи добре датата 6451 от сътворението на света, която по виз. летоброене съответствува на 943 от н. е. На първия ред се чете **гьрьцѣхъ**, а на последните два реда **при дѣнмитрѣ ... жупанѣ** (лявата буква **ѣ** в **дѣнмитрѣ** е леко вдигната над останалите букви). С подобно разчитане са съгласни,общо взето,всички изследвачи на текста (Ф. В. *Мареш*, Д. П. Богдан, В. *Гюзелев*) с изключение на Ив. *Гошев*, който чете на първия ред **жгры** (маджари), а на третия ред— вместо името **дѣнмитръ** (**днмитръ**) творителна форма **дьнмн** от **дьнь**. Подобно тълкуване няма опора в публикуваните снимки и естампажи от надписа. От някогашния текст са оцелели само три сигурни съставки — датата, споменаването на гърците (византийците) и слав. сановна титла жупан. Те не са достатъчни, за да бъде възстановен приблизителният смисъл на известието. По тези откъслечни думи историците се мъчат да отгатнат за какво събитие от 943 става дума. Съществуват

Надпис на жупан Димитър от 943 г.

три хипотези за истор. съдържание на надписа. 1) Румънският учен П. Панайтеску, а след него Д. П. Богдан, Ив. Гошев и Й. Барня предполагат, че става дума за маджарското нахлуване през бълг. земи към Византия, което Продължителят на виз. хронист Теофан датира от 943. Слаба страна на тази хипотеза е допускането, че пътят на маджарите е минавал през Северна Добруджа — по косвени данни може да се съди, че вероятната посока на маджарското нахлуване през 943 е била от северозапад на югоизток. 2) Някои съветски учени (М. Н. Тихомиров, Н. Я. Половой и др.) предполагат, че надписът е бил издълбан във връзка със завоевателния конен и морски поход на киевския княз Игор и на неговите съюзници (печенези и славяни) срещу Константинопол. Но през 943 съюзническите войски не преминават Дунав. С дипломатически маневри Византия успява да спре нашествениците, когато те достигат устието на реката, военни действия на юг от Дунав не е имало, само печенезите нападат крайдунавските бълг. земи. 3) Според Гюзелев надписът е ознаменувал някаква победа на бълг. войска под предводителството на областния управител (жупана) Димитър над печенезите, които през 943 се опитват да нахлуят в бълг. земя, но са отблъснати. Това е най-правдоподобното предположение за съдържанието на този надпис. Напоследък редица румънски учени твърдят, че надписът от 943 е паметник на румънската политическа организация от феодален тип, която съществувала в Северна Добруджа още от X в., но използувала като официален език старобългарския. Ив. Божилов доказа, че това са напълно произволни и научно несъстоятелни твърдения, лишени от всякакво фактическо основание. Няма съмнение, че надписът от 943 е написан на старобълг. език в пределите на бълг. държава. Както всички други кирилски надписи от X в., той е епиграфски паметник на старобълг. писменост. През 943 нито в Северна Добруджа, нито в отвъддунавските земи е имало друга слав. или неслав. политическа (държавна) организация освен старобългарската, която да е оставила епиграфски надписи на старобълг. език.

От мурфатларските надписи досега са публикувани четири по-дълги текста (от по няколко реда) и други четири по-кратки. Всички те са издълбани по входовете и стените на скалната църквица № 4 в хълма, наречен Тебешир, който през X в. е бил кариера за добиване на варовикови блокове. Преписи от надписите публикува Барня, а палеографското и езиковото им описание правят Богдан и Г. *Михаила*. За свои поправки към някои техни четения съобщава Ив. *Гълъбов*. Един от кратките надписи е евангелски цитат (Мт. 26: 31) **писано бо естъ поражѫ пастъıра и разидѫтъ сѧ ѡ҃ц҃ѧ**, интересен преди всичко с формата за 1 л. ед. ч. **поражѫ** вм. **поражѫ**. Друг надпис съдържа християнската формула **ис хъ wдолѣ** (Ἰησους Χριστὸς νικᾷ). На трети надпис личи слав. собствено име **нерадь**. Й. Барня тълкува написаното **ранипилпе** като готско собствено име.

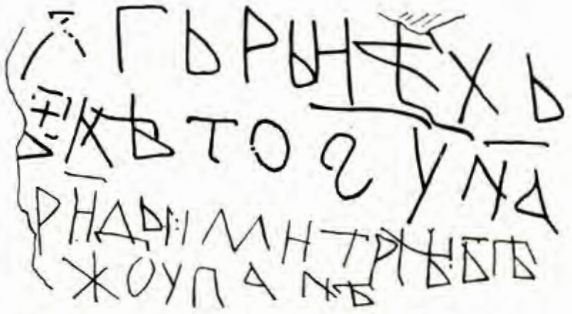
Един от най-дългите мурфатларски надписи се състои от седем реда. Текстът му според публикувания от Й. Барня препис гласи: **а іѡнъ попъ пѫтьмь ндѫ свѣшнца полагаѫ за своѧ**

грѣхъи да нждьзи а оче вь сен цр҃къвн бъ же вън ... помилоуи оцн амнь днмнѣнъ: маѣ. Според Гълъбов началото на надписа може да се допълни до аз іанъ попъ. Г. Михаила не е успял да разчете добре израза да нждьзи а оче и вместо него е поставил безсмислен набор от букви. бъ же вън ... помилоуи оцн може да се допълни до бъ же вънмж помилоуи оцн — „Нека бог винаги да помилува (да дарява милост) чрез отците", където оцн е твор. пад. мн. ч., а помилоуи е форма за 3 л. ед.ч. заповедно наклонение. Михаила се опитва да свърже подписа днмнѣнъ с името на бълг. патриарх Дамян, който след превземането на Преслав от византийците през 972 избягва в Дръстър (Силистра), а после се оттегля в непоробените западни предели на бълг. държава. Това е едно крайно пресилено предположение без никаква опора в текста, срещу което възразяват Гълъбов и Барня.

Другият по-дълъг надпис се състои от осем реда, но свързан текст може да се прочете само на първите пет реда: (п)рнде отъцъ снмо въ се мѣсто ... (в)ан ... мѣсяца октоумврнѣ д҃ прнде къ ... Трите букви (в)ан могат да бъдат прочетени като част от мин. страдателно причастие зъванъ. Тук няма година зфн (7550 от сътворението на света = 2042 от н.е.?), както предполага Михаила. Чрез палеографско приспособяване някои румънски учени искат да нагодят годината като 6500 от сътворението на света (=992 от н.е.), за което също няма никакви основания в текста.

Четенето на третия надпис е (въ н)ма отьца и сына и свата ... поклонн са рабъ неключ(нмъı) (с)вмеон първое въ църкви (м)ѣ(с)яца агоуста въ : лд҃.

Четвъртият по-дълъг надпис (осем реда), в който е спомената титлата жоупанъ, засега все още не е разчетен задоволително от румънските учени. Барня не дава и точен препис от онова, което е видял. В неговата печатна транскрипция личат само отделни думи, а някъде и несвързани съчетания от букви, които не позволяват да се сглоби смислен текст и да се добави изчезналото. Според В. *Бешевлиев* съчетанието тжганъ от транскрипцията на Барня е първобълг. дума със значение сокол (срв. османското доган), което не е сигурно. тжганъ нс полоу не би могло да значи „сокол отстрани", както предполага същият учен, позовавайки се на нарисуваната птица встрани от надписа.

Рисунка на надписа на жупан Димитър

Сред мурфатларските епиграфски находки има и няколко рунни надписа, които още не са разчетени и изтълкувани. Барня твърди, че каменната кариера при Мурфатлар е била разработена след падането на Преслав, по време на виз. имп. Йоан I Цимисхий (969—976) или на имп. Василий II Българоубиец (976—1025), когато според него бил издигнат или преустроен големият укрепителен вал между Черна вода и Кюстенджа. Без езиково и палеографско доказателство Барня обявява мурфатларските кирилски надписи за източнославянски, а рунните надписи — за печенежки или нормански (северногермански, варяжки). Според Михаила пък рунните надписи са оставени от гетодакийското (прарумънското) население, което било оцеляло в Добруджа до X в. Според П. Диакону и Н. Петре рунните надписи са дело на късното готско

население в Добруджа, за чието съществуване през X в. обаче няма никакви истор. и археол. данни. В румънската наука съществуват и по-трезви мнения за произхода на мурфатларските находки и надписи. След обективен анализ на балк. история през X в. и на добруджанските археол. паметници от онова време Р. Флореску и Р. Чобану стигат до извода, че каменният вал между Черна вода и Кюстенджа е отбранително съоръжение на бълг. държава, създадено в края на IX или в началото на X в., откогато датира и каменната кариера при с. Мурфатлар. М. Комша правилно посочва, че най-близките успоредици на мурфатларското рунно писмо трябва да се търсят сред първобълг. знаци от *Плиска* и *Мадара*. Такова е заключението и на Бешевлиев.

Чрез изобилен и съвсем сигурен в по-голямата си част съпоставителен материал Д. Овчаров показва, че мурфатларските скални рисунки не се отличават съществено от дълбаните върху камък рисунки от Плиска и *Преслав*. Според Божилов и Овчаров каменната кариера при с. Мурфатлар е възникнала не по-късно от началото на X в. във връзка със строителната дейност на княз *Симеон*. По-късно около тази кариера, създадена за нуждите на бълг. държава, възниква манастирско средище, което просъществува до падането на Б-я под виз. власт. Истор. и археол. факти и безспорният старобълг. език на откритите епиграфски текстове ни дават право да разглеждаме мурфатларските надписи като изключително важни старобълг. писмени паметници от първата половина на X в.

Лит.: С. С. В. Inscripţia slavă din Dobrogea din anul 943. Studii. Revistă de istorie şi filologie, 4, 1951, 3, p. 122—134; Mareš F. V. Dva objevy starých slovanských nápisů (v SSSR u Smolenska a v Rumunscu). — Slavia, 20, 1951, p. 497—514; Половой Н. Я. О дате второго похода Игоря на греков и похода русских на Бердаа. — ВВр, 14, 1958, с. 138—147; Богдан Д. П. Добруджанская надпись 943 года. Палеографический и лингвистический очерк. — Rsl, 1, 1958, с. 88—104; Тихомиров М. Н. Начало славянской письменности в свете новейших открытий. — ВИ, 15, 1959, 4, с. 98—106; Bogdan D. P. Grafitele de la Basarabi. — Analele Universităţii „C. J. Parhon". Seria Ştiinţe Sociale. Istorie, 9 (16), 1960, p. 31—49; Comşa M. Die bulgarische Herrschaft nördlich der Donau während des IX. und X. Jh. im Lichte der archäologischen Forschungen. — Dacia, N. S., 4, 1960, p. 395—422; Гошев Ив. Старобългарски глаголически и кирилски надписи от IX и X в. С., 1961, с. 77—79; Barnea I. Les monuments rupestres de Basarabi en Dobroudja. — Cahiers d'histoire et d'archéologie, 13, 1962, p. 187—208; Барня И. Предварительные сведения о каменных памятниках в Басараби (обл. Добруджа). — Dacia, N.S., 6, 1962, p. 293—316; Mihăilă G. Inscripţii slave vechi de la Basarabi (reg. Dobrogea). — SCL, 15, 1964, 1, p. 39—58; Комша М. К вопросу истолкования некоторых граффито из Басараби. — Dacia, N.S., 8, 1964, p. 363—370; Михайлэ Г. Старославянские надписи в с. Басарабь (обл. Добруджа). — Revue roumaine de linguistique, 9, 1964, 2, с. 149—169; Гюзелев В. Добруджанският надпис и събитията в България от 943 г. — ИП, 24, 1968, 6, с. 40—48; Diaconu P., N. Petre. Quelques observations sur le complexe archéologique de Murfatlar (Basarabi). — Dacia, N.S., 13, 1969, p. 443—456; Божилов Ив. Културата Дриду и Първото българско царство. — ИП, 26, 1970, 4, с. 115—125; Barnea I., Şt. Ştefanescu. Bizantini, Români şi Bulgari la Dunarea de jos. — In: Din istoria Dobrogei. 3. Bucureşti, 1971, p. 69, 223—225; Mihăilă G. Inscripţii slave vechi de la Murfatlar — Basarabi (Dobrogea). — In: Mihăilă G. Contribuţii la istoria culturii şi literaturii române vechi. Bucureşti, 1972, p. 78—103; Florescu R., R. Ciobanu. Problema stăpînirii bizantine in nordul Dobrogei în sec. IX—XI. — Pontica, 5, 1972, p. 381—400; Божилов Ив. Надписът на жупан Димитър от 943 г. Теории и факти. — Известия на Окръжния исторически музей и Българското историческо дружество — Толбухин, 1, 1973, с. 37—58; Гълъбов Ив. Средновековната българска кирилска епиграфика през последните 30 години. — Археология, 7, 1975, 4, с. 13—26; Овчаров Д. За характеристиката и принадлежността на средновековните рисунки от Басараб (Мурфатлар). — Археология, 17, 1975, 3, с. 1—11; Бешевлиев В. Етническата принадлежност на рунните надписи при Мурфатлар. — Векове, 1976, 4, с. 12—22; Malingoudis Ph. Die mittelalterlichen kyrillischen Inschriften der Hämus-Halbinsel. 1. Die bulgarischen Inschriften. Thessaloniki, 1979, p. 29—31, 107—110.

Иван Добрев

ДОГРАМАДЖИЕВА, Екатерина (7. XI. 1933) — бълг. езиковедка, специалистка по старобълг. език и история на бълг. език. Родена във Враца. Завършва бълг. филология в Софийския унив., където слуша лекции при видните бълг. учени К. *Мирчев,* Вл. *Георгиев,* П. *Динеков,* Л. Андрейчин, Ст. Стойков и др. От 1961 работи в Инст. за бълг. език при БАН. През 1968 защищава кандидатска дисертация на тема „Структура на старобългарското сложно съчинено изречение". Старши научен сътрудник от 1976. През 1982 защищава докторска дисертация на тема „Обстоятелствените изречения в книжовния старобългарски език". Научен секретар на Инст. за бълг. език (от 1976). От 1975 чете лекции по старобълг. език в Соф. унив. Орден „Кирил и Методий" II степен (1983).

Научните приноси на Д. са главно в областта на старобълг. език: структура на сложното изречение, текстологични проблеми на старобълг. паметници, основни въпроси на книжовния език и на развоя от синтетизъм към аналитизъм. В монографията „Структура на старобългарското сложно съчинено изречение", изградена върху материал от *Супрасълския сборник,* Д. стига до извода, че през старобълг. период сложното изречение не е стабилизирано, но в него вече са налице чертите, които с известни преобразования се пазят и до днес; влиянието на грц. синтаксис се проявява там, където то е действувало успоредно на бълг. синтактични тенденции и където е възникнала нужда от обогатяване на синтактичната система. В изследванията върху старобълг. сложно съставно изречение вниманието на Д. е насочено към определяне на синтактично релевантните елементи в него и тяхната йерархия. В хабилитационната си студия „Съюзните сравнителни конструкции в старобългарски език" Д. определя двусъставния компонент от сравнителен съюз (**ꙗкы, ꙗкѡ** и техни варианти) и пълнозначна непредикативна дума като именно подчинено изречение с имплицитно сказуемо. Тя установява, че морфологичната форма на пълнозначната дума в сравнителна конструкция съответствува на синтактичната ѝ функция спрямо имплицитното сказуемо. Типовете сравнителни конструкции се определят от отношенията между субекта, обекта и предиката на сравнението.

Д. анализира причините за богатата вариантност в старобълг. съюзна система: възникването на литературна норма, която извиква на живот книжовни новообразувания, широката диалектна база на книжовния език, хронологичните промени в езиковата система. Основните дублети за изразяване на дадено значение, които се срещат във всички паметници, доказват единството на старобълг. език. Второстепенните дублети се дължат на интензивната книжовна дейност. На текстологични проблеми по данни от съюзната система са посветени статии на Д. за Супр. сб., *Синайския евхологий* и Синайския патерик. Тя показва, че началните жития и А-хомилиите в Супр. сб. са централни негови дялове. По отношение на използуваните съюзни средства те са най-близки помежду си и поотделно до всички останали части. Д. групира частите на Син. евх. според използуваните обстоятелствени съюзни варианти и дублети; съпоставката с другите паметници показва, че този паметник стои най-близо до Супр. сб. Тя установява, че съюзната система на Синайския патерик също е от преславски тип. По употребата на някои типични съюзи паметникът се сближава със Супр. сб. и с Шестоднева на *Йоан Екзарх.* В труда „Обстоятелствените изречения в книжовния старобългарски език" Д. разглежда семантиката и синтактичните изразни средства на системата от подчинени обстоятелствени изречения в книжовния старобългарски език. Установява, че в книжовния език тя е възприета от народната реч, като е обогатена с книжовни новообразувания. По гръцки модел, но със славянски езиков материал са създадени само пет типа сложни съюзи. Останалите слу-

чаи на съвпадение между старобълг. и гръцките съюзни средства се дължат на успореден развой в двата езика. В старобълг. паметници Д. търси наченки на явления, които в понататъшния развой на бълг. език се налагат и стават определящи за облика му. Така от Супр. сб. тя извлича 28 случая на употреба на сег. истор. време. В Шестоднева на Йоан Екзарх открива най-ранния известен засега пример за пълна граматикализация на предлога **на** (за изразяване на косвенообектно отношение). Примерът подкрепя тезата на К. Мирчев, че наченките на употреба на обща форма на имената след предлози могат да се отнесат към старобълг. епоха. В Банишкото евангелие Д. открива нов материал за употреба на членувани форми при имената и за разпадането на склонението в бълг. език.

В теоретичната си разработка за етапите на книжовния старобълг. език Д. определя три фази, протекли съответно във Византия, в Моравия и Панония, в Б-я. Периодите са характеризирани по отношение на хронологичните им граници, школите и центровете на книжовна работа, книжовниците, преводните и оригиналните съчинения и съотношението между устна народна реч и книжовен език. Д. издава Банишкото евангелие, среднобълг. паметник от XIII в., в съавторство с Б. Райков.

Съч.: Към въпроса за praesens historicum в старобълг. език. — БЕ, 16, 1966, 2, с. 122—128; Структура на старобългарското сложно съчинено изречение. С., 1968, 206 с.; Синтактична служба на старобългарските **сѫщѣ** и **рекъше** и техният по-късен развой. — В: Славистичен сборник. С., 1968, с. 109—122; Система на старобългарските локални съюзни изречения. — ИИБЕ, 19, 1970, с. 641—646; Съюзна функция на относителните и въпросителните наречия за място в старобългарския език. — ККФ 2, с. 165—183; Ранен случай на граматикализация на предлога НА в старобългарската писменост. — БЕ, 21, 1971, 2—3, с. 207—208; Определителните изречения с темпорална семантика в старобългарски. — БЕ, 22, 1972, 6, с. 517—523; Членни форми в Банишкото евангелие, среднобългарски паметник от края на XIII век. — БЕ, 23, 1973, 1—2, с. 90—93; Модални релативни изречения в старобългарски. — В: Славистичен сборник. С., 1973, с. 107—116; Роль лексикальных элементов в организации частных синтаксических систем (Станишева Д., А. Минчева, Е. Дограмаджиева). — СФ—С, 12,1973, с. 111—129; Съюзните сравнителни конструкции в старобългарски. — ИИБЕ, 22, 1973, с.21—71; Синтактична характеристика на съчетанията от типа „който и да" в съвременния български книжовен език. — В: В памет на проф. д-р Ст. Стойков. Езиковедски изследвания. С., 1974, с. 417—423; Градуалните количествени изречения в старобългарски. — БЕ, 25, 1975, 4, с. 334—337; Обстоятелствените изречения в Синайския евхологий. — In: Slovansko jezikoslovje. Nahtigalov zbornik ob stoletnici rojstva. Ljubljana, 1977, p. 47—66; Към проучването на семантичната структура на подчиненото причинно изречение в старобългарски език. — В: Славистичен сборник. С., 1978, с. 35—39; Към въпроса за структурата на обстоятелствените изречения в старобългарски език. — СФ—С, 15, 1978, с. 321—327; Преводачески похвати при предаването на съюзните средства в Синайския патерик. — Slovo, 28, 1978, с. 77—82; Функционална роля на структурните елементи в старобългарското темпорално изречение. — В: Изследвания върху историята и диалектите на българския език. Сборник в памет на чл.-кор. Кирил Мирчев. С., 1979, с. 149—154; Към въпроса за дублетността в книжовния старобългарски език (върху материал от съюзната система). — Palaeobulgarica, 4, 1980, 2, с. 52—62; Въпроси на книжовната теория и практика у Йоан Екзарх (с материал от съюзната система в „Шестоднева"). — БЕ, 30, 1980, 2, с. 108—115; Вариативността на съюзните средства в Супрасълския сборник. — В: Проучвания върху Супрасълския сборник. С., 1980, с. 203—207; Своеобразие этапов книжного староболгарского языка. — Palaeobulgarica, 5, 1981, 1, с. 55—61; Банишко евангелие, среднобългарски паметник от XIII век (Дограмаджиева Е., Б. Райков). С., 1981, 517 с.; Черноризец Храбър. „За буквите" (Критическо издание, изготвила А. Джамбелука-Коссова, словоуказател, изготвила Е. Дограмаджиева). С., 1980, 200 с.; Отражение распада склонения в Банишском евангелии. — В: Язык и письменность среднеболгарского периода. М., 1982, с. 166—174.

Лит.: Ivanova-Mirčeva D. — AnzSPh, 4, 1970, p. 170—175; Moszyński L. — RS, 32, 1971, 1, p. 81—84. Večerka R. — Slavia, 51, 1982, p. 220—222.

Лидия Стефова

ДОКС Черноризец, Дукс Черноризец (IX—X в.) — син на бълг. хан Пресиян (836—852) и един от братята на княз Борис I (852—889). Името му се среща заедно с имената

на останалите най-близки членове на княз Борисовото семейство в приписка от IX—X в. в лат. *Чивидалско евангелие*: Hic sunt nomina de Bolgaria inprimis rex illorum Mihahel, et frater eius Dox, et alius frater eius Gabriel, et uxor eius Maria. . .“ Д. е уважавано и влиятелно лице в княжеския двор, съмишленик и пръв помощник на брат си княз Борис-Михаил при организирането на бълг. държава и Бълг. църква след приемането на християнството през 864. Знаейки за това, римският папа *Йоан VIII* (872—882) му изпраща любезно писмо, което само по себе си е своеобразно международно признание на Доксовия политически авторитет. В писмото се казва: „И така пишем ти като на негов брат [на княз Михаил] и твърде скъп за нас. Ти сам наистина знаеш добре всичко, което направихме за спасението на вашия народ и колко много и колко големи усилия положихме за вашата уредба. . . Затова те съветваме, най-добри ми от мъжете, говори на ухото на същия княз, най-любим син, комуто и сам бог говори по-скоро на духовните му уши, да не изопачава първата вяра. . . Нека най-християнският княз с весело сърце се върне при престола на този преблажен Петър. . . Нека твоето благоразумие положи усилия преди всичко в това благочестиво дело, за да спечелиш не само най-скъп брат, но и сам да придобиеш най-голямата награда за спасението на всички вас. . .“

Станал към края на живота си „черноризец“, Докс се оттегля по всяка вероятност в намиращия се недалеч от Преслав манастир „*Свети Пантелеймон*“. Тук, в основания от Борис манастир — най-ранния център на *Преславското книжовно средище*, през което преминават редица известни старобълг. книжовници, като *Наум*, *Константин Преславски*, цар *Симеон* и др., той се грижи усърдно за разцвета на старобълг. литература. Покровителствува грамотните свои съвременници и ги насърчава да превеждат и преписват така необходимите богослужебни книги. Вероятно под негово влияние синът му *Тодор Доксов* става преписвач. Благодарение също на неговата лична настоятелна намеса младият *Йоан Екзарх* се заема с нелекия превод на Йоан Дамаскиновото Богословие (Небеса). За този изключително важен момент от своята творческа биография Йоан Екзарх счита за нужно да съобщи в пролога на вече преведеното съчинение: Азъ же, се слъıша мъногашьды, хотѣвъ окоуснтї оучнтельскаıа съказанніа готова прѣложнтн въ словѣньскь ıазъıкъ оны бо в҃ть прѣложилъ бѣаше оуже Меѳодин, ıакоже слъıшаахъ. Оубоıахъ са, помъıшлаıа, еда въ него мѣста хощоу потроудивъ са, на оуспѣхъ чади прелоожнтн въ свон ıазъıкъ съказанна оучнтельскаıа еда боудоуть имъ на нсказоу. Вѣдѣ бо своего вма тоупость н гроубость н плътьноую немощь н лѣность. Се вьсе погоннвъ, встахъ са сего. Мнноувъшоу же нѣколнкоу лѣтъ, чьстьнъıн чл҃къ Доуксъ чрьнорнзьць прнлеже мънѣ, дохожьшоу мї на прнсѣщенне его, велıа мн н молıа прелоожнтн оучнтельскаıа съказанна н въспомнnаа мн, рече: „Поповн чьто есть нно дѣло, развѣ оученьа. Да ельма же есн слоужьбоу тоу прнıалъ, то н се мн ноужда есть дѣлатн.“ Без съмнение Докс познава много добре старобълг. литература от това време, за да може да каже какво липсва в нея и да „настоява“ за попълването ѝ с определено преводно произведение. Твърде възможно е и самият той да е обогатил тази литература със свои литературни творби, макар че те не са достигнали до нас. Относно личността на Докс съществуват и други мнения: И. И. *Срезневски*, архиепископ *Антоний*, Д. *Цухлев* виждат в негово лице княз Борис-Михаил в монашество, а П. *Шафарик*, Е. Е. *Голубински*, В. *Вондрак*, архимандрит Панарет, Й. Господинов, К. *Иречек*, М. *Генов* го отъждествяват със сина му Тодор Доксов. И двете мнения са отдавна отречени.

Лит.: Калайдович К. Ф. Йоанн екзарх Болгарский. Исследование, объясняющее историю словенского языка и литературы IX—X столетий. М., 1824, с. 14, 99, 129; Шафарик П. Й. Разцвет славянской письменности в Булгарии. Перевод с чешского О. Бодянского. М., 1848, с. 16—17; Палаузов С. Н. Век болгарского царя Симеона. СПб., 1852, с. 97—99; Горский А. В., К. И. Невоструев. Описание славянских рукописей Московской синодальной библиотеки. 2. М., 1859, с. 288; Голубинский Е. Е. Краткий очерк истории православных церквей болгарской, сербской и румынской или молдо-валашской. М., 1871, с. 186, 708; Ягич В. История сербско-хорватской литературы. Казань, 1871, с. 84; Богословие святого Йоанна Дамаскина в переводе Йоанна екзарха болгарского по харатейному списку Московской синодальной библиотеки. — ЧОИДР, 4, 1878, л. Ē—S̄; Антоний архим. Из истории древнеболгарской проповеди. Константин епископ болгарский и его Учительное евангелие. Казань, 1885, с. 4; Цухлев Д. Духовно-литературният живот на българския народ при Симеона. — СбНУ, 12, 1895, с. 563, 569, 571—572, 575; Vondrák V. O mluvě Jana Exarcha Bulharského. Příspěvek k dějinám církevní slovanštiny. Praha, 1896, p. 1; Златарски В. Кой е бил Тудор черноризец Доксов? — БПр, 4, 1897, 3, с. 42—61; Балашчев Г. Климент епископ словенски и службата му по стар словенски превод с една част гръцки паралелен текст. С., 1898, с. 20; Цухлев Д. История на българската църква. 1. С., 1910, с. 348—350; Панарет архим. Животът на Йоана Екзарха български. Историко-критически очерк. Станимака, 1914, с. 39—47, 56, 66; Господинов Й. Какво е Патлейна за българите? — Училищен преглед, 14, 1925, 7, с. 664—668; Златарски В. История на българската държава през средните векове. 1., 2. С., 1927, с. 168—170, 354—356; Иречек К. История на българите. С., 1929, с. 326; Иванов Й. Българските имена в Чивидалското евангелие. — В: Сборник в чест на проф. Л. Милетич за седемдесетгодишнината от рождението му. С., 1933, с. 626—638; Генов М. Начало и разцвет на българската литература. Първо българско царство. С., 1937, с. 138—141; Vaillant A. Discours contre les ariens de saint Athanase. Sofia, 1954, p. 8—9; Георгиев Ем. Създаването на Преславската и Охридската книжовни школи в Средновековна България. — ГСУфф, 50, 1955, 1, с. 46, 55; Киселков В. Проуки и очерти по старобългарска литература. С., 1956, с. 54, 100, 102, 116, 120; Гошев Ив. Старобългарски глаголически и кирилски надписи. С., 1961, с. 30—31; Słownik starożytności słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury słowian od czasów najdawniejszych. 1, 2. Wrocław—Warssawa—Kraków, 1961, p. 356; Георгиев Ем. Разцветът на българската литература в IX—X в. С., 1962, с. 81—82, 312—314, 330—331; История на българската литература. 1. Старобългарска литература. С., 1962, с. 88—89, 159; Гюзелев В. Княз Борис първи. България през втората половина на IX век. С., 1969, с. 231, 237, 319, 323, 374—378, 381—382; Милев Ал. Старобългарският превод на „Четири слова против арианите". — Старобългарска литература, 2, 1977, с. 63—65.

Пенка Ковачева

ДОМÈТА, Добета, Довета (IX в.) — бълг. болярин. Споменава се единствено в *Пространното житие на* Климент Охридски. През 886, когато Климент е изпратен за епископ в областта *Кутмичевица*, заедно с него като административен управител заминава и боляринът Д. на мястото на дотогавашния управител Курт. Въпреки че сведението от житието, че княз Борис I „отделил Кутмичевица от Котокий и й поставил за управител Домета", все още не е напълно изяснено, по всичко изглежда, че става дума за ново административно деление на тези земи и за обособяването на Кутмичевица в отделна административна единица — *комитат*. В такъв случай и Д. вероятно е получил високата длъжност *комит*. Това се потвърждава косвено от един пасаж на житието, според който в Девол на Климент били подарени три къщи, отличаващи се по своя разкош и принадлежащи на комитски род. В Кутмичевица Д. оказва всестранна помощ на Климент в неговата просветна и църковна дейност. В житието се споменава, че княз Борис „предал блажения Климент на Домета или по-скоро Домета на Климент, а още по-точно да кажем, предал ги един на друг: единия като послушен във всичко, а другия — да си служи с първия като с помощник при решенията си" (Παραδίδωσι δὲ τῷ Δομετᾷ τὸν μακάριον Κλήμεντα, μᾶλλον δὲ τὸν Δομετᾶν Κλήμεντι, ἤ τό γε ἀκριβέστερον εἰπεῖν, ἑκάτερον ἑκατέρῳ, τὸν μὲν ὡς τὰ πάντα ὑπήκοον, τὸν δ' ὡς ὑπουργῷ τούτου τὰ βουλητέα χρησόμενον). Съобразно с повелята на Борис I

Д. нарежда на тамошното население да приеме Климент с почит, да му предоставя преизобилно и щедро всичко, да го удостоява с дарове, да му плаща църковен данък. Наред с това Д. съдействува с всичко зависещо от него за успеха на слав. просветно дело и за изграждането на бълг. църковна организация в югозападните земи на държавата.

Лит.: Златарски В. Къде се е намирал Девол? — ИИД, 5, 1922, с. 45; Войнов М. Някои въпроси във връзка с образуването на българската държава и покръстването на българите. — ИИИ, 10, 1962, с. 303; Венедиков Ив. Климент Охридски и Добета. — Кл. Охр., с. 307—319; Милев А л. Гръцките жития на Климент Охридски. С., 1966, с. 124—125; Златарски В. История на българската държава през средните векове. 1, 2. С., 1971, с. 234—239.

Петър Петров

ДОСТАЛ, Антонин (Dostál, A.) (24. V. 1906) — чешки византолог и славист. Завършва класическа гимназия в Литовел (1926) и Филологическия фак. на Карловия унив. в Прага (чешки и френски език, 1930). Научните му интереси се развиват главно под влияние на О. *Хуйер* и при близкото ръководство на М. *Вайнгарт*. Защищава докторска дисертация върху глаголния вид в Зогр. ев. (1931). През 1930—1945 преподава в Търговската академия в гр. Простейов, Моравия, и същевременно се занимава със старобълг. глаголен вид. От 1945 участвува в подготовката на академичния речник на старобълг. език, през 1958 става и секретар на редакцията му. През 1948 се хабилитира с труда „Studie o vidovém systému v staroslověnštině“ и става доцент по сравнително слав. езикознание във Филологическия фак. на Карловия унив. Преподава старобълг. език и слав. езикознание в Оломоуцкия унив., от 1954 е професор по слав. езикознание и завеждащ Катедрата по бохемистика и славистика в новооснованото Висше училище по руски език и литература в Прага. От 1960 до 1969 е професор при Катедрата по слав. езикознание в Карловия унив. От 1948 е член на Международната асоциация по византология, от 1961 — неин подпредседател. Редактор на сп. Byzantinoslavica от 1953, главен редактор (1959—1968). Основател и през 1956—1961 главен редактор на „Bulletin Vysoké školy ruského jazyka a literatury“ (Praha). Понастоящем живее в САЩ.

Научната дейност на Д. е посветена на старобълг. език (у него „старославянски“) и на старата слав. духовна култура в отношението им към грц. език и виз. култура и с оглед на кирило-методиевските традиции. Основната изследователска област на Д. е слав. езикознание, а централно място в нея заемат проблемите на слав. и особено на старобълг. глагол. Изследванията му по аспектология са синтезирани в „Studie o vidovém systému v staroslověnštině“ (1954, 681 с.) — пръв и основен досега монографичен труд върху глаголния вид в старобълг. език в неговата семантична и формална система, написан върху изчерпателен материал (около 3000 глагола в повече от 53 000 текстуални употреби). Този принос съдържа нови важни изводи върху редица проблеми: степента на изграденост на граматичната категория вид в старобълг. канонични паметници; отношението на видовата опозиция към лексикалното значение на глагола, към опозицията определеност — неопределеност на глаголното действие, към темпоралните форми в тяхната синтактична употреба, както и към другите морфологични форми на глагола, и пр. В труда се защищава оригинално схващане за възникването на слав. видова система. Мнението на Д. относно диференциалния признак комплексност — некомплексност на опозицията св. вид—несв. вид днес се споделя от мнозинството аспектолози. В студията си върху синтаксиса на инфинитива в старобълг. език, като изследва значението и употребата на инфинитива в отношението му към други глаголни форми, Д. застъпва мнение, че старият слав. инфинитив е означавал не само нереално,

но и реално действие, и установява различни степени на семантичната му свързаност с управляващата дума. В изследването си върху старобълг. императив Д. показва, че старобълг. език представя езиков тип, който е добре застъпен и в по-късните слав. езици, и че редица синхронни особености (формални и функционални) на императива са важни за правилното разбиране на истор. му развой в отделните слав. езици. Синтетични очерци на старобълг. глагол и на фонетичната и граматичната система на старобълг. език Д. дава в трудовете си, посветени на V международен славистичен конгрес. Анализирайки старобълг. лексика, Д. изтъква нейното богатство, високото ѝ културно равнище (което предполага висока степен на развитие още преди възникването на писмеността) и способността ѝ да се разширява и развива съгласно с изискванията на развиващата се литература. Д. е автор и на трудове по история на чешкия език, топономастика, праслав. език, старобълг. синтаксис и др. Работи и върху методиката и техниката на издаване на стари слав. текстове с оглед на по-съвършеното им публикуване. Подготвя издание на *Клоцовия сборник*, съдържащо факсимилета и кирилска транслитерация, грц. оригинален текст и лат. превод, възстановен старобълг. текст със съвременна пунктуация, критичен апарат към старобълг. и грц. текст, таблица на цитатите от Библията, чешки превод, много богат индекс на думите и формите.

Като византолог Д. изследва преди всичко важни паметници от гледище на отношението на старите слав. литератури към виз. литература. В редица студии проучва различни страни от дейността на Кирил и Методий: защищава мнението, че от естетическо гледище преводите им са автономни художествени творби, често по-пластични от оригинала; опитва се да датира книжовното дело на Методий, изхождайки от датировката на *Анонимната хомилия в* Клоц. сб., която приема за труд на Методий и я датира между 874 и 881; определя (противно на Й. Вайс и Й. Вашица) Кирило-Методиевата литургия като Константинополска литургия на Йоан Златоуст, и др.

Съч: K ediční metodice staroslověnských textů. — Slavia, 19, 1949, p. 28—53; Některé otázky vývoje slovanské konjugace a jejich řešení s hlediska vývoje gramatické stavby slovanských jazyků. — Slavia, 22, 1953, p.267—275; Studie o vidovém sistému v staroslověnštině. Praha, 1954, 683 p.; Vývoj duálu v slovanských jazycích, zvláště v polštině. Praha, 1954, 96 p.; K otázce slovotvorných typů, zvláště slovanských. — In: Studie a práce linguistické. 1. Praha, 1954, p. 99—113; K hlaholskému písmu Clozova zborníku. — Slavia, 25, 1956, p. 217—220; Slovesné kategorie verba finita a infinita. — In: K historickosrovnávacímu studiu slovanských jazyků. Praha, 1958, p. 27—38; Slovanské sloveso. — In: O vedeckém poznání soudobých jazyků. Praha, 1958, p. 128—132; K infinitivním vazbám, zvláště v staroslověnštině. — In: Studie ze slovanské jazykovědy. Praha, 1958, p. 255—261; Clozianus. Staroslověnský hlaholský sborník, tridentský a innsbrucký. Praha, 1959, 401 p.; Le Digénis slave et son importance pour la byzantinologie. — In: Akten des XI. internationalen Byzantinisten-Kongresses, 1958. München, 1960, p. 125—130; Вопросы изучения словарного состава старославянского языка. — ВЯ, 9, 1960, 6, с. 3—16; Dva příspěvky ke zkoumání staroslověnské syntaxe. — Acta Universitatis Carolinae, 1961, SPr, 3, p. 79—88; K slovanským verzím byzantských kronik. — Acta Universitatis Carolinae, 1962, SPr, 4, p. 663—670; Staroslověnský jazyk, jeho strukturní charakteristika a lokální typy. — In: Československé přednášky pro V mezinárodní sjezd slavistů v Sofii. Praha, 1963, p. 11—28; Une datation de l'activité de St. Méthode en Grande Moravie. — ЗбРВИ, 8, 1963, p. 91—95; Les origines de l'apologie slave par Chrabr. — Bsl, 24, 1963, p. 236—246; Slovanský překlad byzantské kroniky Georgia Hamartola. — Slavia, 32, 1963, p. 375—384; La valeur artistique des premiers textes slaves. — In: Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, 4, 1964—1965. Ἀθῆναι, 1966, p. 293—301; Vztahy Velké Moravy s Byzancí a počátky slovanské psané kultury. — Annali dell'Istituto Universitario Orientale, 7, 1964, p. 1—25; Les débuts de la culture slave écrite vue de Byzance. — Χαριστήριον εἰς Ἀναστάσιον Ὀρλανδον, 3, 1964, p. 1—9; The Origins of the Slavonic Liturgy. — Dumbarton Oaks Papers, 19, 1965, p. 69—87; L'impératif en vieux-slave. — In: Omagiu lui Alexandru Rosetti. București, 1965, p. 187—194; L'Eucologe slave du Sinaï. — Byzantion, 34, 1966, p. 41—50; Sprachenprobleme in der Zeit

Cyrills und Methods. — In: Tagung der wissenschaftlichen Konferenz des Arhäologischen Instituts der Tschechoslovakischen Akademie der Wissenschaften. Brno—Nitra, 1963. Praha, 1966, p. 329—355; Konstantin der Philosoph und das Ausmaß seiner geistigen Bildung. — In: Byzantinische Forschungen (Polychordia. Festschrift F. Dölger). Amsterdam, 1966, p. 76—97; Les relations entre Byzance et les Slaves (en particulier les Bulgares) aux XIe et XIIe siècles du point de vue culturel. — In: Proceedings of the XIII th International Congress of Byzantine Studies. London, 1967, p. 167—175; La tradition cyrillo-méthodienne en Moravie. — Κυρίλλῳ καὶ Μεθοδίῳ τόμος ἑόρτιος ἐπὶτῇ χιλιοστῇ καὶ ἑκατοστῇ ἐτηρίδι. 1. Θεσσαλονίκη, 1966, p. 153—182; Počátky staroslověnského písemnictví a Byzance. — Slavia, 38, 1969, p. 597—606; The Byzantine Tradition in Church Slavonic Literature. — Cyrillomethodianum, 2, 1972—1973, p. 1—6.

Лит.: Havránek B. Vědecká činnost A. Dostála. — Bulletin ústavu ruského jazyka a literatury, 10, 1966, p. 5—11; Popela J. Soupis prací prof. A. Dostála. — Bulletin ústavu ruského jazyka a literatury, 10, 1966, 171—180; Havránek B. Dédicace à M. A. Dostál. — Bsl, 27, 1966, p. 1—6.

Мария Деянова

ДРА̀ГОВА, Надежда Николова (8. II. 1931) — бълг. литературна историчка, писателка. Родена в гр.Раднево. Завършва гимназия в Раднево и бълг. филология в Софийския унив. (1952). Защищава кандидатска дисертация върху творчеството на Д. Войников (1958). До 1966 е асистентка в Софийския унив. по бълг. литература до Освобождението. Научен сътрудник (от 1966), старши научен сътрудник (от 1971) в Инст. по балканистика при БАН. Чете лекции по история на бълг. литература във Висшия педагогически инст. в Шумен. Води лекционен курс и във Висшия инст. за изобразителни изкуства в София.

Д. работи в областта на бълг. литература през Възраждането и особено на старобълг. литература, където вниманието ѝ привличат делото на Кирил и Методий, техните ученици и последователи, традициите на това дело в покъсните епохи. В кн. „Климент Охридски“ (1966, 2 изд. 1971) Д. съчетава научните постижения в изследването на този автор с умението да ги предаде в белетристична форма, като въвежда читателя в атмосферата на епохата и изказва интересни догадки по нерешени въпроси. Много съществени въпроси Д. поставя в студията си „Втората апология на българската книга и нейните извори“ (1969). В нея тя разглежда произведение от Берлинския сборник (XIII в.) и Марчанския сборник (XVI в.), което се считаше за вариант на сказанието „За буквите“ от Черноризец Храбър. Д. развива тезата, че това е самостоятелна публицистична творба, възникнала през епохата на виз. владичество в Б-я в защита на богослужението и книжнината на бълг. език. Д. се опитва да разкрие изворите на това съчинение. Анализът ѝ позволява да долови духовния облик на анонимния автор на произведението — опитен бълг. книжовник, начетен в литературното наследство от IX—X в., патриот, талантлив полемист. В студията „Непроучен старобългарски азбучен акростих“ (1968) Д. прави опит да реставрира части от азбучния акростих Химн на св. Троица. За целта тя използува запазените фрагменти от Втората апология на българската книга (Берлинския сборник и Марчанския сборник) и Пражко-Хоповския сборник. Като приема хипотезата на Г. Чернохвостов и В. Кипарски, че графическата система на глаголическата азбука е изградена върху символи на троицата, Д. изказва предположение, че азбучният акростих Химн на св. Троица е написан при създаването на глаголическата азбука. Несъмнен интерес представлява студията на Д. „Старобългарските извори на житието на петнадесетте тивериуполски мъченици от Теофилакт Охридски“ (1970). Анализът на този паметник позволява на Д. да изкаже хипотезата, че при написване на житието са използувани старобълг. произведения, които не са запазени. Хипотезата на Д. хвърля светлина върху изворите за създаване на една творба от виз. книжнина и заедно с това представя опит за установяване и ре-

ставриране на неизвестни старобълг. произведения.

Съч.: Климент Охридски. С., 1966, 268 с. (2 изд. 1971); Непроучен старобългарски азбучен акростих. — ЕЛ, 23, 1968, 3, с. 37—58; Втората апология на българската книга и нейните извори. — ККФ 1, с. 315—347; Старобългарските извори на житието за петнадесетте тивериуполски мъченици от Теофилакт Охридски. — Studia balkanica,2, 1970, с. 105—131. Фрагменти от старобългарското житие на свети княз Борис в балкански средновековни творби. — В: Литературознание и фолклористика. В чест на 70-годишнината на академик Петър Динеков. С., 1983, с. 93—100.

Лит.: Г р а ш е в а Л. Книга за историческото дълголетие на Климент Охридски. — ЛМ, 11, 1967, 3, с. 158—162.

Велчо Велчев

ДРАГОВИ́ТИ — вж. *Славяни на Балканския полуостров* през IX век.

ДРЕВНОСЛАВЯ́НСКИ ЕЗИ́К — вж. *Старобългарски език.*

ДРЕМБИ́ЦА, Д е б р и ц а — съставка от епископската титла на *Климент Охридски* според Пространното му житие. Среща се с различна транскрипция: Δρεβενίτζας (в Охридския препис на житието от XIV—XV в.) и Δρεμβίτζας (в печатното издание на житието, направено от Гр. Константинидис и М. Гора—Мосхопол, 1742). Това са деформации на точното име, съществувало в загубения старобълг. първообраз на житието (вж. *Пространно житие на Климент Охридски*).

При издирванията във връзка с местонахождението на *епархията на Климент Охридски* са правени многобройни опити да се обясни произходът на названието и то да се отъждестви с местно име. Е. Е. *Голубински* („Святые Константин и Мефодий. . .", с. 57), Н. Л. *Туницки* („Св. Климент. . .", с. 201—215), К. *Иречек* и др. свързват Д. с градището между дн. села Драма и Малък манастир, Ямболски окръг, споменавано в Епархийския списък от времето на имп. *Лъв VI* Философ (886—912), а Ст. Новакович („Први основи", с. 83) — с епископството Дринопол в Гинокастренско (Южна Албания), споменато в един акт на Цариградската патриаршия от 1367. Г. *Баласчев* („Климент епископ словенски. . .", с. XXX—XXXII) вижда в Д. слав. Дъбърца или Дебърца и я отъждествява с дн. планинска област Горна и Долна Дебърца между Охрид и Кичево. В. *Ягич* („Entstehungsgeschichte. . .", с. 60—61) допуска възможността Д. да представя слав. имена Дрѣновица или Требище (дн. селища на север—северозапад от Охрид). В. Н. *Златарски* („Де се е намирала. . .", с. 9—10) приема, че Д. е средновековната крепост Δευρέτην в Битолската епископия според първата грамота на Василий II от 1019 за Охридската бълг. архиепископия; крепостта се отъждествява с дн. с. Дебреще или Дебрище на северозапад от Прилеп. Тази унификация се оспорва по езиковедски съображения от Г. А. *Илински* („Об епископском титуле. . .", с. 18—24), който изказва предположението, че зад „тайнствения плащ на Дремвица" се крие името на столицата на областта Дебър — Дьбрьць или умалителната му форма Дьбръца, от изконното *дьбрь със значение на „гъста гора". Ив. *Снегаров* („По въпроса. . ." с. 207—209) изказва съмнение за съществуването на подобно средновековно селище. Той посочва засвидетелстваното през XI—XII в. местно име Дъбрь и Дебрь и смята, че Д. се отнася до областта с главен град Дебър; споделя мнението на Туницки, че местното име е стигнало до нас в „изопачен вид". П. Й. *Шафарик* („Расцвет...", с. 45) допуска, че Д. е името на бълг. слав. племе драговити, но действителната връзка с тях бе доказана от П. Готие („Clément d'Ohrid. . .", p. 199—214), откривателя на най-стария известен досега препис (от XIII в.) на Пространното Климентово житие, в който се съдържа формата Δραγβίστας (Cod. Vatic. gr. 1409, f. 352).

Племето драговити се споменава неколкократно и в различни транскрипции във виз. извори (посочвания вж. у Л. Нидерле — „Slovanské starožitnosti", с. 424; Rukověť, с. 91: Фр. Бари-

шич — „Византијски извори“, I, с.186—188, бел. 3; Ив. *Дуйчев* — „Драгвиста“, с. 215—221). Л. Нидерле локализира драговитите между Солун и Бер (Верея), а Н. Икономидис („Les listes“, р. 358 и карта II) — на север от Солун. Заеманите от тях територии се локализират в Югоизточна Македония — по Долни Вардар и реките Струмешница и Долна Бистрица. На северозапад драговитите били съседи с бърсяците, а на запад вероятно са достигнали до Прилепското поле, тъй като през VII в. там били заселени панонските прабългари начело с Кубер, а драговитите били задължени от виз. власт да им доставят храни (Mir. S. Demetrii, ГИБИ, т. III, с. 161). Драговитите вероятно са обитавали и Струмишко и Тиквеш (П. Коледаров. — Климент Охридски, с. 165). На изток техни съседи били струмяните и смоляните (картата на П. Коледаров у Д. Ангелов — „Образуване“, с. 154), а на юг — сагудатите.

Драговитите са християнизирани от Византия вероятно през IX в. Цариградската патриаршия учредява епархия с тяхното име и нейният епископ Петър участвува на църковния събор през 879 (J. D. Mansi, Sacrorum. . ., col. 376A). Драговития се споменава като подведомствена на Солунската митрополия и се среща и в по-късните епархийски списъци (посочванията у Ив. Дуйчев—„Драгвиста“, р. 217—218).

Според Готие епархията на драговитите, както и други епархии от тази епоха в земите, населени със славяни, били без определени граници и средище. (Clément. . ., p. 198, 214). По мнението на Р. Жанен (R. Janin, DHGE 14, p. 782—783) епархията на драговитите трябва да се отъждестви с дн. селище Постол или Айи Апостоли в окръга Пела, Гърция. По всяка вероятност по времето на Климент Охридски (както свидетелствува титлата му в *Дюканжовия списък*) Струмица е седалище на тази епархия и той вероятно пребивавал в този град (П. Коледаров — „Климент Охридски“, с. 165).

В Ескуриалската тактика от X в. се споменава една съседна на тема Стримон стратегия Драговития, която се свързва с едноименната епархия. Известни са имената на някои от съседите на тази военно-административна единица (N. Oikonomidés, Les listes. . ., p. 358 и бел. 389, 390; T. Wasilewski: Kwartalnik historiczny, 70, 1963, 2, с. 316).

В средновековните източници географският термин Драговития се споменава в различни форми, между другото и като община, свързана с богомилското движение. Във връзка с названието Драговития са различни топоними, хидроними и ороними в Тракия и Македония, както и името на източнослав. племе драговичи.

Лит.: Mansi J. D. Sacrorum conciliorum nova et amplissima colectio. 17. Venezia, 1772, 376A; Шафарик П. Й. Разцвет славянской письменности в Булгарии. — ЧОИДР, 3, 1848, 7, с. 37—59; Голубинский Е. Е. Святые Константин и Мефодий, первоучители славянские. М., 1885, с. 57; Новаковић Ст. Први основи словенске књижевности међу балканским словенама. Легеда о Владимиру и Косари. Београд, 1893, с. 55, 66, 77, 79, 81, 89; Балашчев Г. Климент, епископ словенски и службата му по стар словенски превод. С., 1898, с. XXIII—XXIV, XXVI, CXVIII, 129; Jagić V. Zur Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache. — Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien, 47, 1900, p. 61; Niederle L. Slovanské starožitnosti. 2. Původ a počatky Slovanů jižních. Praha, 1906, p. 430; Дринов М. Заселение славянского полуострова славянами. — В: Съчинения. 1. С., 1909, с. 148, 294, 578, 636; Туницкий Н. Л. Св. Климент, епископ словенский. Сергиев Посад, 1913, с. 283; Снегаров Ив. Пак за епархията на Св. Климент Охридски. — МкП, 8, 1932, 1, с. 54—64; Ильинский Г. А. Об епископском титуле Климента Словенского. — МкП, 7, 1932, 4, с. 11—24; Niederle L. Rukověť slovanských starožitnosti. Praha, 1953, p. 91 Баришић Фр. Византијски извори за историју народа Југославије. 1. Београд, 1955, с. 301; Снегаров Ив. По въпроса за епархията на Климент Охридски. — ИИИ 10, 1962, с. 205—223; Dujčev I. Dragovis ta-Dragovitia. — REB, 22, 1964, p. 215—221; Коледаров П. Климент Охридски, „първи епископ на български език“ на драговитите в Солунско и на Великия в Западните Родо-

пи". — ККФ 1, с. 142—145, 149; Ангелов Д. Образуване на българската народност. С., 1971, с. 151, 154, 160; Oikonomides N. Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles. Paris, 1972, p. 357—358.

Петър Коледаров

ДРИНОВ, Марин Стоянов (20. X./1. XI. 1838—28. II/13. III. 1906) — бълг. историк-славист, филолог и етнограф. Роден в Панагюрище. Завършва взаимното и класното у-ще в родния си град. През 1858—1861 посещава философския клас на семинарията в Киев. Завършва Историко-филологическия фак. на Московския унив. (1865). През 1869 участвува в основаването на Българското книжовно дружество в Браила и е избран за пръв негов председател. Защищава магистърска дисертация в Московския унив. на тема „Заселение Балканского полуострова славянами" (1872) и докторска дисертация „Южные славяне и Византия в X веке. (1876). Избран за доцент (1873) и професор (1876) по славянознание в Харковския унив. След Освобождението е вицегубернатор на София (1877—1878). В привременното правителство е управляващ (министър) на Отдела на народното просвещение (1878—1879). Действителен член на БКД (дн. БАН) от 1869, почетен член от 1898. Член-кор. на Руската АН (1898). Умира в Харков.

Марин Дринов

В сравнение с всички бълг. културни дейци от епохата на Бълг. възраждане Д. има най-задълбочен подход към проблемите, свързани с Кирил и Методий. Той проявява за пръв път строго критично отношение към повдигнатите въпроси, свободно от романтични навеи, и гради своите възгледи върху положително установени истор.извори и сигурни научни постановки. Д. не оставя по-голямо съчинение, в което цялостно да разглежда делото на Кирил и Методий, но засяга отделни кирилометодиевски въпроси в някои от своите изследвания, напр. в „Исторически преглед на българската църква от самото ѝ начало и до днес" (1869), „За новобългарското азбуке" (ПСп., 1, 1870, 2, с. 9—29), „Новый церковно-славянский памятник с упоминанием о славянских первоучителях" (ЖМНП, 238, 1885, с. 174—205), „Как са почитали старите българе паметта на славянските първоучителе и техните ученици?" (Юбилеен сборник по случай 50-годишнината на българската журналистика. София, 1894, Литер. отдел, с. 1—4).

Според Д. най-голямата заслуга на Кирил и Методий не е „гдето те обърнаха в Христовата вяра милиони езически славяне, но в това, че те съставиха писмената славянски, преведоха повечето богослужебни книги на славянски език, който чрез това стана писмен език" („Истор. преглед на българската църква. . .", с. 11). Относно годината, в която е изнамерена азбуката, той се съгласява с мнението на О. М. *Бодянски*, който „е употребил много време и голяма ученост над този въпрос. То е, че славянските писмена са изобретени в 862 година" (Пос. съч., с. 11—12). Д. приема, че след изнамиране на писмото Кирил и Методий превеждат „на български най-главните и най-нужни богослужебни книги: Евангелието, Апостолът, псалтирът, часословът, паримейникът, служебникът, требникът, октоихът", а по-късно Методий сам пре-

вежда още и „всичките канонически книги на Св. писание (Старий завет), а такожде номоканонът (кормчия) и Патерикон, т.е. кратки сказания за житието на по-известните пустинножители“. В тая голяма проповедническа и книжовна дейност на слав. просветители „помагали им техните най-достойни ученици — Климент, Наум, Ангелар, Савва и Горазд“.

Друга важна мисъл, подхваната и обоснована от Д. в статията му „За новобългарското азбуке“, е мисълта за поправянето и усъвършенствуването на слав. азбука. Основание за това му дават следните факти: 1) всички старобълг. книжовни паметници са познати по преписи най-рано от XI в.; 2) в тях азбуката има 43 букви; 3) съобщението на Черноризец Храбър, че Кирил Философ изнамира 38 букви. Изхождайки от съобщението на Черноризец Храбър, че слав. азбука още се устройва, Д. заключава: „Тези думи не оставят никакво съмнение, че около 50 години след св. Кирила неговото велико дело се е построявало още, имало сиреч хора, които са намирали новосъставеното азбуке несъвършено и го са усъвършавали, построяли. Същото, мислим, потвърждава и следното изречение, което се намира в едно гръцко сказание за св. Климента, найдено от професора Григоровича в един гръцки ръкопис от XIII в.: ἐσοφίσατο (св. Климент) δέ καὶ χαρακτῆρας ἑτέρους γραμμάτων πρὸς τὸ σαφέστερον ἢ οὓς ἐξεῦρεν ὁ Κύριλλος („измисли други букви, поясни от онези, които изнамери премъдрий Кирил“)“ (М. Дринов. Съчинения. Т. II, с. 269—270).

Без да засяга подробно въпроса за авторството на двете старобълг. *азбуки* — глаголицата и кирилицата, без да изяснява коя азбука е съставил Кирил, Д. се противопоставя на мнението, че „Климент съчинил азбукето, което се приписва Кирилу и се нарича кирилица, а Кирил бил изнамерил глаголицата. Тези мнения обаче остават безосновни“ (пак там, с. 270). Въпросът за авторството на двете старобълг. азбуки според него все още остава открит. Особено ясно говори за това забележката му под черта, която той дава във връзка със становището на някои учени: „Това последното мнение намира особно съчувствие между хърватите, които вече го имат за толкова вярно, щото го поместиха и в учебниците си като една съвсем вече доказана истина.“ Като важно доказателство за това, че Климент не е изнамерил никаква нова азбука, а само е поправял и усъвършенствувал Кириловата азбука, се изтъква делото на Черноризец Храбър — „свидетел толкова близък и толкова добре познат с работата, нямаше да остави такова едно важно дело без всякакъв спомен“ (пак там, с. 270).

Въпреки че е добре запознат с доводите на тези учени, които смятат слав. просветители за гърци, Д. намира достатъчно основания да се съмнява в тях и да изтъква доводи за бълг. *произход на Кирил и Методий*: „Мнозина доказват — пише той, — че славянските първоучители са били от гръцки род. Не му е мястото да се пущаме тука в подробни изследвания за този въпрос, а ще приведем само няколко свидетелства, че те са славене, и именно от българските славене.“ Той сочи следните четири аргумента: „1) Свидетелството на императора Михаила, който казва, че те са били от Солун, който в онова време е бил заселен само със славяне (Солунѣ не бо вьси чисто словеньскы бесѣдующтъ). 2) Чистотата и глъбината на словеноблъгарский език в написаните от тях книги. И на сегашно време, когато има толкова леснини за изучаването на славянский език, мъчно е за един грък да го изучи до такова съвършенство, а камо ли пък в 9-тий век, когато нито граматики, нито словаре, нито пък славенски букваре не е имало. 3) В едно старо житие на св. Кирил се пише: съ преподобныи отецъ нашь Кириллъ рожденіемъ бысть отъ Селѳна града, родомъ съ Болгаріи. . . 4) Още в 17-ий век един русин (Арсений Суханов) е слушал на Света гора едно пре-

дание, че св. Кирил и Методий са били родени от отца българина и матери гркини" (Истор. преглед на бълг. църква, с. 12).

Изцяло на кирило-методиевски проблеми е посветено изследването на Д. „Новый церковнославянский памятник с упоминанием о славянских первоучителях". Основна вест, съобщена за пръв път от него и подложена на разбор, е славословието за Кирил и Методий, което се среща в ръкопис на Бориловия синодик от XVI в., тогава притежание на Д. (сега е в НБКМ в София, № 432). Тази вест Д. съпоставя с много други старобълг. и стари слав. извори. Макар и сравнително кратка, тя заслужава внимание „как по некоторым частным указаниям и намекам, так и потому, что открывает совершенно новый факт в истории чествования памяти славянских первоучителей". Д. установява, че: 1) славословието е съставено през 1211; 2) съставителите му се основават на стари извори; 3) в текста на славословието няма съществени промени и добавки от по-късно време. Важна е мисълта на Д.: „Рассматривая характер содержащихся в славословии указаний, мы видим, что на них не отразились ни единою чертою те сказания о славянских первоучителях, которые начали появляться на юге не раньше первой четверти XIII века и получили широкое развитие в позднейшей южнославянской писменности" (Съчинения. 2, с. 341). Д. установява въздействието, което прославата за Кирил и Методий в Бориловия синодик оказва върху други стари слав. съчинения, посветени на Кирил и Методий.

Голямата начетеност на Д. и грижата му за правилното осветляване на Кирило-Методиевото дело добре проличават и от неговата рецензия за книжката на Л. *Каравелов* „Кирил и Методий, български просветители" (1875), издание на Бълг. д-во за полезни знания. След като изтъква ред грешки и несъобразности в нея, Д. завършва: „Нека знаят почтените членове на това Дружество какви полезни знания те разпространяват с нея, та дано за напред бъдат по-внимателни към своята благородна цел."

Съч.: Исторически преглед на българската църква от самото ѝ начало и до днес. Виена, 1869, с. 9—29; Съчинения. 1. Трудове по българска и славянска история. С., 1909, 699 с.; 2. Трудове по българска църковна история. Трудове по езикознание, литературна история, етнография и народни умотворения. С., 1911, 594 с.; 3. Публицистични статии. Служебни записки, наредби и разпоредби. С., 1915, 551 с.; Южните славяни и Византия през X в. С., 1930, 136 с.; Избрани съчинения. 1. С., 1971, 618 с.; 2. С., 1971, 524 с.

Лит.: Сборник статей по славяноведению, посвященный профессору М. С. Дринову его учениками и почитателями. Харьков, 1908; 304+83+2 с.; Изследвания в чест на Марин С. Дринов. С., 1960, 651 с.; Ангелов Б. Борба за делото на Кирил и Методий. С., 1969, с. 80—83; Попов К. Марин Дринов.— В: Попов К. Научното дело на видни български езиковеди. С., 1982, с. 5—16.

Боню Ангелов

ДРУЖЕСТВА Кирило-Методиевски— вж. *Организации Кирило-Методиевски.*

ДРУНГА́РИЙ (δρουγγάριος, **дроунгарь**) — виз. звание във войската и в гражданската администрация. Терминът произхожда от лат. drungus — „отред" и е заемка от келтски език. Чрез грц. преминава в старобълг. език. През IX—XI в. Д. означава третия по старшинство чин в темната войска (след стратег и турмарх), преди *комит*. Като висш военен Д. командува определена военна единица, означавана с името βάνδον (поделение на турмата). Бащата на Кирил и Методий е заемал длъжността Д. (**Лъвь, прѣдрьже сань дроунгарьскын под стратигѡм** — ЖК). Званието Д. било давано и на висши военни лица с други длъжности. Познат е ὁ δρουγγάριος τοῦ ἀριθμοῦ οὐ τῶν ἀριθμῶν или τῆς βίγλας, който отговарял за сигурността на императора и за защитата на Магнаурския дворец и командувал конната стража на хиподрума. От края на IX в. Д. бил председател на императорския съд. Познат е и

ὁ δρουγγάριος τοῦ πλοιμοῦ или τῶν πλοιμῶν, който е бил началник на императорския флот.

Лит: Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis. Lyon, 1688, coll. 333—334 (фотот. изд. Graz, 1958); Miklošić Fr. Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen. Wien, 1886, p. 50; Матов Д. Гръцко-български студии. — СбНУ, 9, 1893, с. 64—65; Кулаковский Ю. А. Друг и другарий. — ВВр, 9, 1902, 1—2, с. 1—30; Meillet A. Etudes sur l'étymologie et le vocabulaire du vieux slave. Paris, 1902, p. 511; Walde A. Lateinisches etymologisches Wörterbuch. 1. Heidelberg, 1938, p. 374—375; Brehier L. Le Monde Byzantin. 2. Les institutions de l'Empire Byzantin. Paris, 1949, p. 632 (2 изд. 1970); Antoniadis-Bibicou H. Etudes d'histoire maritime de Byzance. A propos du „Thème de Caravisiens". Paris, 1966, p. 225; Guilland R. Recherches sur les institutions byzantines. 1. Berlin—Amsterdam, 1967, p. 563—587; Oikonomides N. Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles. Paris, 1972, p. 110, 157, 302, 304, 329, 331, 332, 340, 342, 352, 353 387.

Петър Коледаров

ДУЙЧЕВ, Иван (18. IV./1. V. 1907)— бълг. историк-медиевист. Роден в София. През 1932 завършва история в Софийския унив. като ученик на проф. В. Н. *Златарски*. Специализира в Рим виз. история и филология (1933—1936); завършва с докторат по византология под ръководството на проф. С. Дж. Меркати и палеографската школа при Ватиканския архив. Асистент (1936—1939) и доц. (1939—1945) в Софийския унив.; от 1943 е ръководител на катедрите по история на Б-я, на Византия и на балк. страни. Старши научен сътрудник (1950—1967), проф. (от 1967), от 1968 завежда Секцията по библиография, научна информация и истор. география в Инст. за история при БАН. Член на академиите на науките в Палермо (1967) и Неапол (1975), чл.-кор. на Британската академия (1976). Почетен д-р на Бонския унив. и носител на Хердерова награда, присъждана от Виенския унив. (1973). Член на Главната редакционна комисия за издаване на Реперториума на истор. извори за Средновековието в Рим (от 1955). Член

Иван Дуйчев

на Междунар. комисия за издаване на изворите за историята на Византия (от 1966). Председател на Археографската комисия при Народната библиотека „Кирил и Методий". Акад. (1981), заслужил деятел на науката (1972) и народен деятел на науката (1977).

Д. се изгражда като учен със солидна основна и специална подготовка по средновековна бълг. история и култура, виз. история и филология, старобълг., грц. и лат. палеография. Това определя широката и многостранна проблематика на научните му занимания. Централно място в нея заема историята на средновековната бълг. държава: заселването на славяните на Балк. п-в и появата на прабългарите в Долнодунавските земи, образуването на бълг. държава, вътрешната и външната ѝ политика, църковният живот и еретическите движения. Д. е автор и на изследвания върху историята на старобълг. духовна и материална култура: книжнина, език, фолклор, вярвания и обичаи, живопис, архитектура. Една от основните теми в научната му дейност са отношенията между слав. свят и Византия. Д. разглежда всички по-важни страни от десетвековните връзки между Византия и славяните — политически, културно-религиозни и икономически,

Ив. Дуйчев. Византийско-славянско средновековие. Рим, 1971 г.

показва убедително единството и двупосочността на този процес, като изтъква не само мястото и ролята на виз. цивилизация в истор. път на славянството, но и приноса на слав. народи в развитието, разпространението и съхраняването на многонационалната виз. култура след включването им в източноправославната християнска общност.

Редица важни публикации на Д. са посветени на кирило-методиевски въпроси. В ръкопис от сбирката на Атинската народна библиотека (Cod. Atheniensis 827, XVII в.) той открива неизвестни *житие* и *служба на Наум Охридски,* съставени вероятно през XIII в. от охридски архиепископ и съдържащи ценни сведения за биографията на просветителя. След кратко предварително съобщение (1938) Д. обнародва статия с подробен коментар на тези текстове и част от службата (1969), като подчертава значителните им разлики в сравнение със службата на Наум, издадена в гр. Мосхопол през 1742 и с останалите жития, написани в негова чест. Въз основа на ръкопис от грц. манастир Гротаферата край Рим издава през 1965 житие на Кирил и Методий, съставено по неустановени първоизточници вероятно през XVIII в., а година по-късно — и открития от него препис от *Краткото житие на Климент Охридски* от Димитър Хоматиан (по ръкопис от Протата на Св. гора, № 40(55) от 1485). Предмет на специални статии са: една миниатюра от Менология на имп. Василий II Българоубиец (последните десетилетия на X в.), която представя откриването на мощите на *Климент Римски* в Херсон през ян. 861 (1966); виз. свидетелства за живота и дейността на слав. първоучители (1963); основни моменти от биографията на Константин-Кирил, като пребиваването му във *Велика Моравия* (1954, 1963) и в Рим (1969), *сарацинската мисия* (1970), прението с патриарх *Йоан VII* Граматик (1970) и др. Редица публикации на Д. осветляват някои неясни места в *Пространните жития на Кирил и Методий*: гл. XV (1958), споменаването на името Нестор в гл. V (1971), сведенията за младенческите години на Методий във връзка с въпроса за народностния произход на слав. първоучители (1966). Специално внимание Д. отделя и на *Италианската легенда* (1954), както и на важния въпрос за употребата на народностните езици в богослужението през Средновековието с оглед на демократичния характер на Кирило-Методиевото дело (1960). Съществена страна в изследователската работа на Д. над ЖК и ЖМ е тълкуването им в светлината на виз. политическа и културна традиция от IX в. В специална статия той разглежда и мястото на Константин-Кирил в развоя на съвременната му виз. литература. Чрез метода на т.нар. „обратен превод" (от старобълг. на грц. език) той прави опит да възстанови грц. оригинали на неговите ранни съчинения, части от които са цитирани в ЖК (напр. молитвата, създадена преди заминаването му

от Солун за Цариград, запазена в гл. III на ЖК (1965), химна в чест на Климент Римски (1967) и др.). Прилагайки този метод, Д. стига до заключението, че употребеното в гл. XII на ЖК име „Александър" за култовото дърво на фулското племе е неточен превод на грц. прилагателно ἀλέξανδρος — „който покровителствува, закриля мъжете" и че в основата на този пасаж от ЖК стои повествованието на самия Константин-Кирил за пътуването до земята на хазарите (1951). Редица подобни наблюдения над текста на двете жития са използувани от Д. в подкрепа на схващането за техния ранен произход (ЖК възниква преди 882, т.е. още във Велика Моравия, а ЖМ — не непосредствено след смъртта на Методий в 885, но „във всеки случай преди края на века"). Д. смята, че „на трудния и много разискван въпрос за авторството на житията може да се даде само приблизителен отговор, и то в смисъл, че като най-вероятен техен автор трябва да се посочи Климент Охридски, „най-големият книжовник измежду Кирило-Методиевите ученици".

Сред най-значителните публикации на Д. от този тематичен кръг са обзорните му статии върху живота и делото на Климент Охридски (1966, 1968) и съставените с негово участие библиографски прегледи (1963, 1966, 1969).

Съч.: Un manuscrit grec inconnu avec l'acolouthie et la Vie de St. Naoum d'Ochrid. — Studia historico-philologica serdicensia. Sofia, 1, 1938, p. 121—124; Из старата българска книжнина. 1. Книжовни и исторически паметници от Първото българско царство. С., 1940, 24+236 с.; 2. Книжовни и исторически паметници от Второто българско царство. С., 1944, 36+436 с.; Свети Климент Охридски. С., 1941, 24 с.; Рилският светец и неговата обител. С., 1947, 440 с.; Die Responsa Nicolai I. Papae ad Consulta Bulgarorum als Quelle für die bulgarische Geschichte. — In: Festschrift des Haus-Hof- und Staatsarchivs. 1. Wien, 1949, p. 349—362; Testimonianza epigrafica della missione di Formosa, Vescovo di Porto, in Bulgaria (a. 866—877). — Epigraphica, 12, 1950, p. 49—59; Славяно-болгарские древности IX-го века. — Bsl, 11, 1950, p. 6—31; Zur literarischen Tätigkeit Konstantins des Philosophen. — BZ, 44, 1951, p. 105—110; Au lendemain de la conversion du peuple bulgare. L'épître de Photius. — Mélanges de sciences religieuses, 2, 1951, p. 211—226; Еще о славяно-болгарских древностях IX-го века. — Bsl, 12, 1951, p. 75—93; La solution de quelques énigmes cyrillo-méthodiennes. — Byzantion, 24, 1954, p. 303—307; Най-старият славянски списък на забранени книги. — Годишник на Българския библиографски институт, 3, 1955, с. 50—60; Въпросът за византийско-славянските отношения и византийските опити за създаване на славянска азбука през първата половина на IX век. — ИИБИ, 7, 1957, с. 241—267; Nochmals zur Erklärung von Kap. XV der Legende über Konstantin. — ZSPh, 27, 1958, p. 177—178; Les Slaves et Byzance. — Etude historique 1, 1960, p. 31—77; Slavische Helile in der byzantinischen Hagiographie. — Südost-Forschungen, 19, 1960, p. 71—86; Il Problema delle lingue nazionalinel Medio evo egli Slavi. — RSlav, 8, 1960, p. 39—60; Приноси към проучването на старославянската и старобългарската литература. — ИИЛ, 11, 1961, с. 203—215; Constantino-Filosofo nella storia della letteratura bizantina. — In: Studi in onore E. Lo Gatto e G. Maver. Roma, 1962, p. 205—222; История на българската литература. 1. Старобългарска литература. С., 1962, с. 127—140, 154—163; Le testimonianze bizantina sui SS. Cirillo e Metodio. — Miscellanea Francescana, 63, 1963, p. 3—14; L'activité de Constantin Philosophe-Cyrille en Moravie. — Bsl, 24, 1963, p. 219—228; Les rapports littéraires byzantino-slaves. — In: XII Congrès international des études byzantines, Ochride, 1961. 1. Beograd, 1963, p. 411—429; Рационални проблясъци в славянското средновековие. — ИП, 20, 1963, 5, с. 86—100; Към тълкуването на пространните жития на Кирила и Методия. — Хиляда и сто години, с. 93—117; Българска кирилометодиевска библиография за периода 1944—1962 г. (Дуйчев И., Анг. Кирмагова, А. Паунова). — Хиляда и сто години, с. 515—543; I Bogomili nei paesi slavi e la loro storia. — In: L'Oriente cristiano nella storia della civiltà. Atti del Convegno internationale. Roma—Firenze, 1963. Roma, 1964, p. 619—641; Le Mont Athos et les Slaves au Moyen âge. — In: Le miliénaire du Mont Athos (963—1963). 2. Chevetoque, 1965, p. 121—143; Medioevo bizantino-slavo. 1. Roma, 1965, 36+588 p.; 2. Roma, 1968, 12+651 p.; 3. Roma, 1971, 16+722 p.; Due scritti del P. Antonio Rocchi in onore dei SS. Cirillo e Metodio. — Bolletino della Badia Greca di Grottaferrata. N.S., 19, 1965, p. 25—38; L'héritage byzantin chez les slaves. — Etude historique, 2, 1965, p. 131—147; Note sulla Vita Constantini-Cyrilli. — Cyrillo-Methodiana, 72—84; Graeci amanteseuma puero. — Wiener archiv für Geschichte des Slaventums und Osteuropas. 5. Studien zur Geschichte Osteuropas, 3, 1966, p. 15—19; Les rapports

hagiographiques entre Byzance et les Slaves. — In: XIIIth international congress of byzantine studies, Oxford, 1966. Supplementary Papers, Summaries. Oxford, 1966, p.106—111; Une miniature byzantine méconnue avec les images de Cyrille et Méthode? — Byzantion, 36, 1966, p. 51—73; Краткото Климентово житие от Димитър Хоматиан. — Кл. Охр., с. 161—164; Климент Охридски и неговото дело в научната книжнина. Критико-библиографски преглед. — Кл. Охр., с. 415—437; Die Hymne von Konstantin-Kyrill dem Philosophen zu Ehren des Hl. Klements. — In: Festschrift für M. Woltner zum 70. Geburtstag. Heidelberg, 1967, p. 46—53; I „Responsa" die papa Nicolo I ai Bulgari neoconvertiti. — Aevum, 42, 1968, 5—6, p. 403—428; Климент Охридски в научното дирене. Постижения и задачи. — В: Климент Охридски. Материали за неговото честуване по случай 1050 години от смъртта му. С., 1968, с. 21—31; L'importance de Constantin le Philosophe-Cyrille dans l'histoire de la culture européenne. Sofia, 1969, 14 p.; По някои проблеми на старославянската и старобългарската литература. — ЛМ, 13, 1969, 5,с. 8—23;Пространно гръцко житие и служба на Наум Охридски. — ККФ 1, с.261—279; Constantin Philosophe-Cyrille à Rome au début de 868. — Slavia, 38, 1969, p. 521—527; Българска кирилометодиевска библиография за периода 1963—1968 г. — ККФ 1, с. 425—450 (Дуйчев И., А. Кирмагова, А. Паунова); Constantino Filosofo-Cirillo e Giovanni VII Grammatico. — ЗбРВИ, 12, 1970, p. 15—19; The Embassy of Constantin the Philosopher to the Arabs. — In: A Garland of essays offeres to Prof. Mary Hill. Cambridge, 1970, p.100—104; Един ръкописен свитък с апокрифни молитви и заклинания. — Старобългарска литература, 1, 1971, с. 157—166; Nestor in the life of Constantin-Cyril. —In: Studia palaeoslovenica. Praha, 1971, p. 73—76; Zur Biographie des Erzbischofs Methodio. — In: Serta Slavica in memoriam Aloisii Schmaus. München, 1971, p. 140—143; Велик юбилей на българската култура. — В: Делото на Константин-Кирил Философ. С., 1971, с. 7—45; Значението на Константин Философ-Кирил в историята на европейската култура. — В: Делото на Константин-Кирил Философ. С., 1971, с. 205—212; Българско средновековие. Проучвания върху политическата и културната история на средновековна България. С., 1972, 619 с.; Les débuts littéraires de Constantin Philosophe-Cyrille. — Slavia, 41, 1972, p. 357—367; Histoire de la Bulgarie. Paris, 1978, 49 p. Проучвания върху средновековната българска история и култура. С., 1981, 382 с.

Лит.: Салмина М. А. Хронологический список трудов Ивана С. Дуйчева. — ТОДРЛ, 18, 1962, с. 490—498; Божилов Ив. Професор Ив. Дуйчев и българското средновековие. — Векове, 1973, 3, с. 77—79; Follieri E. Bibliografia di I. Dujčev. — In: Dujčev Iv. Medioevo bizantino-slavo. 1. Roma, 1965, p. 13—36; 2. Roma, 1968, p. IX—XII; Follieri E. Ivan Dujčev. Notizia biografica e bibliografia. — Byzantion, 47, 1977, p. 5—41; Гюзелев В. Проучванията на професор Иван Дуйчев върху българската история. —ИП, 34, 1978, 1, с. 85—92; Byzance et les Slaves. Etudes de Civilisation. Mélanges Ivan Dujčev. Paris, 1979, 457 p.; Българско средновековие. Българосъветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Иван Дуйчев. С., 1980, 376 с.; Гюзелев В. Проф. Иван Дуйчев и проучването на българското средновековие. — В: Българско средновековие. С., 1980, с. 15—19; Матакиева М., В. Вълчев. Библиография на трудовете на проф. Иван С. Дуйчев (1931—1976 г.). — В: Българско средновековие. С., 1980, с. 20—32.

Иван Божилов

ДУКЛЯ́НСКА ХРО́НИКА, Далматинска хроника, Летопис на Дуклянския поп. (Regnum Sclavorum presbyteri Diocleatis; Ljetopis popa Dukljanina; Barski rodoslov) — анонимен сръбски летопис от XII в.; счита се за най-стария повествователен слав. източник за историята на Сърбия и Хърватско до средата на XII в. Написан на лат. език. Терминът „Дуклянски летопис". е въведен от Лудовик Чриевич, наречен Туберо, в началото на XVI в. Данните за съставителя на летописа са твърде оскъдни. Извличат се единствено от уводните думи на произведението. Той е навярно духовник от Дуклянско-Барското архиепископство, живял около средата на XII в. в гр. Бар (областта Доклея в Черна гора). Владее както сърбохърватски, така и лат. език. Занимава се с книжовна дейност, поради което е популярен сред клира; написва летописа на преклонна възраст. В научната литература този анонимен автор е известен като „Дуклянски поп" и се приема от някои автори (напр. Ф. Шишич) за първи сръбски книжовник и летописец. В увода на хрониката Дуклянският поп свидетелствува, че е превел някакъв ръкопис от слав. език на лат., от което става ясно, че оригиналната версия на хрониката не е на лат. език и че авторът е черпил от слав. първоиз-

точници. Спорен е въпросът, дали Д.х. е превод на един цялостен слав. летописен разказ, дело на един автор, или Дуклянският поп е събрал различни източници и превеждайки ги на лат. език, ги е включил в своята работа. Предполага се, че съставителят на Д.х. е използувал разнородни източници: легенда за крал Владимир, ЖМ, два фалшификата: вула на папа Александър II от 1067 и една недатирана грамота на папа Калист II, ЖК, Константин Порфирогенет, Втората книга от Диалозите на папа Григорий Велики, излагаща живота на Бенедикт Нурсийски и подчертаваща антивиз. насоченост на папата-автор. Част от текста по всяка вероятност е оригинално дело на съставителя. Някои от сведенията в хрониката имат легендарен характер. Срещат се непълноти и неточности. Хронистът съзнателно променя някои от изворите си (ЖК и ЖМ) според патриотичните си подбуди. Анахронистично вижда състоянието на древната църква според съвременното й състояние. Според него Дуклянската църква е основана наред със Солунската. Независимо от това обаче Д.х. се оценява като значителен истор. извор както поради ранния си произход, така и поради доста пълната географска осведоменост на своя съставител.

Хрониката започва с описание на събитията във връзка с разгрома на готите в Италия и Далмация в края на V в. (тази част е известна с названието Libellus Gothorum) и завършва с поставянето на Радослав за дуклянски княз през 1148—1149 от виз. император Мануил I Комнин (1143—1180). Последното събитие е terminus ante quem за написването на хрониката. По въпроса, кога точно е написан летописът, има различни мнения. Според Н. Радойчич той е съставен през втората половина на XII в. или в самото начало на XIII в. Според друго схващане (В. Мошин) той е изготвен през 1149 по време на борбите между Дубровнишкото и Дуклянското католическо архиепископство за гр. Бар и е предназначен за четящите лат. език кръгове, които биха взели страна по този спор.

Оригиналният ръкопис на Д.х. на лат. език не е запазен. Тя е дошла до наши дни чрез един препис на латински, направен през 1650 от Йоан Луций. През 1601 Мавро Орбини я превежда на италиански език. При сравняване на преписа на Луций и превода на Орбини се открива, че са използувани два различни лат. ръкописа на Д. х.

Освен лат. версия хрониката има и друга, славянска — т.нар. хърватска версия. За нея узнаваме от преписа на Доминик Папалич, патриций от гр. Спалатум (дн. Сплит), направен през 1509—1510. Той намира в Крайна (Макарското крайбрежие) първите 23 глави на хрониката, написани с кирилица. Счита се, че хърватската редакция на Д.х. се е появила по-късно от латинската, някъде към XIV в., и че е дело на неизвестен летописец, живял из околностите на Сплит, по всяка вероятност свещеник. Той е подбрал и превел само оная част от летописа, която според него засяга хърватската история. Хърватската версия включва още трима сръбски владетели: Радослав, Коломан, Звонимир. Тя е представена с повече преписи от латинската (на Доминик Папалич от 1509—1510; на Йероним Калетич от 1546 — по преписа на Папалич; на Матей Капор от 1819; на Станко Враз от 1848, донесен в Загреб от Прага, направен от някакъв чех в Рим по Калетичовия препис). През 1510 по молба на Доминик Папалич Марко Марулич превежда и перифразира хърватския текст на хрониката на лат. език (доказателство, че лат. текст на оригиналната версия не им е бил познат).

Д.х. е използувана от по-късни хронисти: през втората половина на XIII в. от архидякон Тома от Сплит за написването на „История на гр. Сплит"; през 1340 от Милециус, първия дубровнишки летописец, за написването на най-старата история на гр. Дубровник; от Андрей Дандуло през първата половина на XIV в. за написването на „Вене-

цианска хроника“: от Флавио Виондо в края на XIV в. за съчинението „Historiarum ab inclinatione Romani imperii decades“ и от др. по-късни хронисти.

В Д.х. се срещат данни за българите и за слав. просветители Кирил и Методий: заселването на българите на Балк. п-в и съюзяването им със славяните, покръстването на българите от Константин-Кирил Философ, изгонването на византийците от Б-я от цар Самуил, падането на Б-я под виз. владичество, съдбата на наследниците на цар Самуил, въстанието начело с княз Бодин през 1072. Тези данни се извеждат, както изглежда, само от устни предания. В VIII и IX гл. се използуват сведения от ЖК и ЖМ, но с известни промени. Във връзка с живота и дейността на Кирил и Методий в хрониката се говори за покръстването на хазари, българи, сърби и хървати, което е представено като дело на солунските просветители. В част от глава V и IX има сведения само за Константин-Кирил, като се дава кратка характеристика на неговата висока образованост като книжовник и духовник. Той е представен като съставител на слав. азбука и преводач от грц. език на славянски на Евангелието, Псалтира и всички книги на Стария и Новия завет. По поръчение на папа Стефан V бил призован в Рим. От тези данни става ясно, че съставителят на Д.х. не е запознат в подробности с дейността на Кирил и Методий, поради което допуска неточности и грешки — известно е, че Кирил и Методий не са участвували при покръстването на българите и че не папа Стефан V (885—891), а папа *Николай I* (858—867) е повикал в Рим братята, които се явяват пред апостолическия престол едва при папа *Адриан II* (867—872). За Методий се споменава само във връзка с текста за събора на Дуванийско поле по време на княз *Коцел*, наречен в хрониката Будимир. Този събор утвърждава някои закони и обичаи. Авторът на Д.х. насочва читателите да се запознаят с тях от т.нар. Liber Sclavorum qui dicitur Methodius. Някои изследвачи (напр. Ив. Костренчич) считат, че в случая става въпрос за превода на Номоканона от Методий.

Лит.: Mavro Orbini. Il regno degli Slavi oggi corrottamente detti Schiavoni. Pesaro, 1601, p. 205—239; Ioannes Lucius. De regno Dalmatiae et Croatiae. 6. Amsterdam, 1666, p. 287—302; Schwandtner J. G. Scriptores rerum Hungaricum. 3. Vindobona, 1748, p. 486—509; Kukuljević I. Kronika hrvatska is XII vieka. — Arkiv za povjestnicu jugoslavensku. 1. Zagreb, 1851, p. 1—37; Rački F. Ocjena starijih izvora za hrvatsku i srbsku poviest srednjega vieka. — Književnik, 1, 1864, p. 35—77, 199—227, 358—388, 544—562; Thalloczy L. Presbyter Diokleas krónikájának magyar vonatkozásai. — Századok, 30, 1896, p. 485—504; Јовановић Љ. О Летопису попа Дукљанина. — Годишњак Српске Краљевске академије, 15, 1901, p. 220—226; Ровинский П. А. Сербская хроника в латинском переводе второй половины XII столетия. — ИОРЯС, 20, 1915—1916, 4, с. 187—254; Станоејвић Ст. О првим главама Дукљанског летописа. — Глас Српске краљевске академије, 126, 1927, с. 91—101; Шишић Ф. Летопис попа Дукљанина. — Посебна издања Српске краљевске академије, 67, 1928, с. 1—480; Радојчић Н. Друштвено и државно уређење код срба у раном средњем веку — према Барском родослову.— ГСНД, 15, 1935, p. 1—27; Hauptmann Lj. Kroaten, Goten und Sarmaten. 3. Die gotische Tradition beim Popen Dukljanin. — Germanoslavica, 3, 1935, p. 315—325; Kelemina J. Popa Dukljanina „Libellus Gothorum“ (I—VII). — Etnolog, 12, 1939, p.15—34; Medini M. Kako je postao Ljetopis popa Dukljanina. — RJAZU, 273, 1942; Mošin V. Letopis Popa Dukljanina. Zagreb, 1950, 105 p.; Ковачевић Ј. О уводу Барског родослова. — Зборник за друштвене науке, 13—14, 1956, с. 61—70; Хвостова В. Б. К вопросу о терминологии летописи попа Дуклянина. — В: Славянский архив. М., 1959, с. 30—45; Radojković B. M. Država kralja Svetopeleka i njegovih potomaka. — Istorijski zapisi, 19, 1962, p. 399—435; ИБИ, 12, 1965, с. 170—179; Мијушковић С. Летопис попа Дукљанина. Титоград, 1967, 282 p.; Banašević N. Ljetopis popa Dukljanina i narodno predanje. Beograd, 1971, 301 p.; Havlík L. Dukljanská kronika a Dalmatská legenda. — RČAV, Řada společenských věd, 86, 1976, 2, 93 p.

Ани Данчева

ДУ̀КС черноризец — вж. *Докс* черноризец.

ДУРИДА̀НОВ, Иван (22. II. 1920) — бълг. езиковед. Роден в с. Комщица, Софийски окръг. Средното си образование завършва в Ломската гимназия, слав. филология — в Софийския унив. (1942). През 1956 става доцент при Катедрата по общо езикознание, от 1961 е редовен професор при същата катедра. През 1975 защищава докторска дисертация върху хидронимията на Вардарския басейн като истор. извор. Член на Международната комисия по слав. ономастика (от 1958), на Международния комитет по ономастика (от 1969).

Основните му изследвания са в областта на топонимията и етимологията на балк. и слав. езици, сравнителното индоевроп. езикознание и балканистиката. Занимава се с историята на бълг. език и с балканистичните изменения в неговата структура. Отнася настъпването на аналитичните преобразования в именната система на бълг. език още към старобълг. период и смята, че още старобълг. паметници съдържат свидетелства за разпадането на падежната система на бълг. език. Това мнение е изложено в статията му „За наченките на аналитизма в българския език" (1958). В обширната студия „Към проблемата за развоя на българския език от синтетизъм към аналитизъм" (1956) старобълг. материал се разглежда във връзка с предложно-падежните употреби в среднобълг. паметници и протичането на разпадането на склонението. Наблюдения върху техниката на евангелския превод съдържа статията „Бележки върху старобългарския превод на евангелието с оглед на влиянието на гръцкия синтаксис" (1957). На отделни въпроси от развоя на аналитичните изменения в бълг. език са посветени статиите „Един случай на ранна употреба на предлога *на* за изразяване на дателно отношение" (1953) и „Из историята на причастията в българския език" (1956). Някои по-общи аспекти на старобълг. език се разглеждат в статиите „Географската лексика в старобългарския език с оглед на праславянски" (1963) и „Старобългарският език като книжовен и народен в ареален аспект" (1979).

Съч.: Един случай на ранна употреба на предлога *на* за изразяване на дателно отношение. — БЕ, 3, 1953, 1, с. 58—60; Из историята на причастията в българския език. — БЕ, 6, 1956, 1, с. 148—152; Към проблемата за развоя на българския език от синтетизъм към аналитизъм. — ГСУфф, 51, 1956, 189 с.; Пътят на българския език от синтетизъм към аналитизъм. — БЕ, 7, 1957, 1, с. 5—18; Бележки върху старобългарския превод на евангелието с оглед на влиянието на гръцкия синтаксис. — В: Езиковедски изследвания в чест на Ст. Младенов. С., 1957, с. 225—233; За наченките на аналитизма в българския език. — RS, 20, 1958, p. 16—26; Стари тюркски заемки в българския език. — В: Изследвания в чест на Марин С. Дринов. С., 1960, с. 429—446; Zur alten slavischen Toponymie Bulgariens. — ZSPh, 29, 1960, p. 91—102; Der thrakische Einfluss auf die bulgarische Anthroponymie. — БалкЕ, 2, 1960, p. 69—86; Географската лексика на старобългарския език с оглед към праславянски. — Хиляда и сто години, с. 191—215; Старобългарският език като книжовен и народен в ареален аспект. — Palaeobulgarica, 3, 1979, 2, с. 12—22; Йозеф Добровски и старобългарският език. — Palaeobulgarica, 3, 1979, 3, с. 46—50.

Лит.: Бояджиев С. — БЕ, 7, 1957, 4, с. 388—391; Биографско-библиографски сборник, издаден по случай VI международен славистичен конгрес в Прага, 1968. С., 1968, с. 181—183.

Ангелина Минчева

ДЎРИХ, Фортунат (Durich, F.) (1738—1802) — чешки историк и филолог, предшественик и съратник на Й. *Добровски*. Под влияние на Й. Г. Хердер изучава слав. древност и преди всичко слав. ръкописи и старопечатни книги. Пръв дава подтик за изучаването на старобълг. език (по неговата терминология lingua slavonica), който нарича „майка или по-скоро по-голяма сестра" (mater vel potius antiquior soror) на чешкия език. През 1777 излиза основното съчинение на Д. „За славянския превод на библейските книги" („Dissertatio de Slavo-Bohemica sacri codicis versione"), където се разглеждат и проблеми, свързани с дейността на Кирил и Методий във Велика Моравия. Голямо значение за славистиката има кореспонденцията между Д. и Й. До-

бровски. В нея се разглеждат много проблеми, които по-късно са в основата на изследванията на двамата учени. Нашироко се обсъжда влиянието на старобълг. език върху възникването на старочешките преводи на библейските книги през XIII—XIV в. Според Д. това влияние е очевидно, макар че Добровски гледа скептично на това твърдение. Д. замисля и своеобразна енциклопедия по славянознание — „Bibliotеca slavica", от която излиза само една книга.

Лит.: P a t e r a A. Korrespondence Josefa Dobrovského. 1. Vzájemné dopisy Josefa Dobrovského a Fortunata Duricha. Praha, 1895, 9+472 p.; P a s t r n e k F. O počátcích slovanské filologie v Čechách, zvláště o Fortunátovi Durichovi a jeho poměru k Dobrovskému. — ČČM, 1896, p. 67—80; Я г и ч В. История славянской филологии. СПб., 1910, с. 96—99; B e c h y ň o v a V. Václav Fortunat Durych a jeho Biblioteka slavica. — In: Studie z dějin svetovej slavistiky do polovice 19 storočia. Bratislava, 1978, p. 145—184.

Иван Буюклиев

ДУРНОВО̀, Николай Николаевич (23. X./4. XI. 1876—27. X. 1937) — руски и съветски филолог-славист. Възпитаник на московската лингвистична школа. Роден в Москва. Завършва Историко-филологическия фак. на Московския унив., където става частен доцент (1904) в Катедрата по руски език и литература. От 1910 е професор в Саратовския унив., като едновременно чете курс по история на руския език в Харков. Член-кор. на АН на СССР (1924); академик на Белоруската АН (1928). Като член на Московската диалектологична комисия при Руската АН развива особено активна дейност. От 1924 до 1929 живее в Чехословакия, където е професор в унив. в Бърно.

Най-важните изследвания на Д., посветени на историята и диалектологията на руския език, са запазили своето значение и досега. Докторската му дисертация „Диалектологические разыскания в области великорусских говоров. Южновеликорусское наречие" (1917) е задълбочен труд върху южновеликоруските говори, изграден въз основа на истор. данни. Курсът от лекции на Д. по история на руския език ляга в основата на самостоятелния труд „Введение в историю русского языка" (Brno, 1927; М., 1969). Д. се занимава и с въпроси от истор. фонетика, фонетичната транскрипция, историята на руския литературен език и руската литература.

Старобълг. проблематика намира значително място в творчеството на Д. Обект на неговите изследвания са главно въпроси на общослав. фонетика и езиковите черти на отделни слав. паметници, в това число и старобългарски. Те се разглеждат във връзка с историята на праслав. диалекти, с политически и културни фактори в слав. история. Сред тях според Д. първостепенно значение има създаването на първия слав. литературен език — старобългарския (у Д. — старославянски), който „става не само църковен, но и литературен език на целия славянски свят: в края на X и XI в. на него пишат, четат, проповядват и служат и в Новгород, и в Киев, и в Преслав, и в Охрид, и на Сазава" („К вопросу о времени распадения общеславянского языка", 1931). Според Д. местни диалектни особености на произношението са допуснати в правописа на писачите само като отделни грешки („Славянское правописание X—XII вв.", 1933—1934). На тази основа той разглежда руските ръкописи от XI и началото на XII в., свързани по произход с южнослав. правописна традиция, като паметници на „старославянския" (старобълг.) език. Към тях отнася не само преводната литература, но и оригинални руски произведения, напр. някои части от Успенския сборник от XII в. („Русские рукописи XI и XII вв. как памятники старославянского языка", 1925).

Д. се занимава с произхода на старобълг. *азбуки*. На него принадлежи едно от най-пълните изследвания на Мюнхенския (Регенсбургския) *абецедар*, с което подкрепя откритието на Н. С. *Трубецкой* за идентификацията на Яги-

чевия и Мюнхенския абецедар. В своите изследвания за произхода на слав. писменост Д. създава някои неприемливи хипотези. Така например при реконструкцията на първоначалния състав на глаголическата азбука изказва предположение, известно в славистиката като хипотеза на Д., че ⰸ и ⰾ в *глаголицата* са били корелати и са означавали к', г' като рефлекси на *tj, *dj („Мысли и предположения о происхождении старославянского языка и славянских алфавитов", 1929). Тази хипотеза и някои нейни разновидности са многократно критикувани от редица слависти (Р. *Оти*, Б. *Велчева* и др.).

За изучаването на старобълг. фонетика са важни трудовете на Д., посветени на дискусионните проблеми на общослав. фонетика. Той придава голямо значение на данните от *Супрасълския сборник* („Спорные вопросы общеславянской фонетики", 1924). Въз основа на единични фонетични черти в езика на *Киевските листове* Д. изказва предположение за чешкия произход на този паметник („К вопросу о языке Киевских листков", 1922). Мнението му става предмет на продължителна дискусия (напр. рецензията на С. М. *Кулбакин* в ЈФ, 8, 1928—1929, с. 205—210). Някои фонетични особености на източнослав. паметници Д. обяснява с южнослав. влияние („К истории звуков русского языка. Старославянские смягченные согласные в Архангельском евангелии", 1924). Няколко проучвания на Д. са свързани с въпроси на текстологията на старобълг. и староруски ръкописи. Така напр. въз основа на текстологичен и лингвистичен анализ на Супр. сб. и Хрониката на *Георги Амартол* се разглеждат въпроси, свързани с възникването на най-ранните слав. преводи.

Съч.: Записки по истории русского языка. 1. Фонетика и диалектология. Харьков, 1912, 211 с.; Записки по истории звуков русского языка. Харьков, 1913, 231 с.; Очерк истории русского языка. Историческая морфология. 1. История форм склонения и спряжения. Харьков, 1913, 120 с.; Хрестоматия по истории русского языка. 1. Памятники X—XI вв. М., 1914, 51 с.; Диалектологические разыскания в области великорусских говоров. 1. Южновеликорусское наречие. 1. М., 1917, 228 с.; 2. б.м., 1918, 87 с.; Смягченные согласные в языке писца второго почерка Архангельского евангелия. — В: Сборник в честь Б. М. Ляпунова. Одесса, 1922, с. 140—147; Грамматический словарь. Грамматические и лингвистические термины. М.—Пг., 1924, 154 с.; Спорные вопросы о.-сл. фонетики. — Slavia, 3, 1924, p. 225—271; 6, 1927, p. 209—232; Очерк истории русского языка. М.—Л., 1924, 376 с.; К истории звуков русского языка. 2. Старославянские смягченные согласные в Архангельском евангелии. — Slavia, 3, 1924, p. 599—612; К вопросу о древнейших переводах на старославянский язык библейских текстов. Супрасльская рукопись. — ИОРЯС, 30, 1925, с. 353—429; К вопросу о национальности славянского переводчика Хроники Георгия Амартола. — Bsl, 4, 1925, с. 446—460; Введение в историю русского языка. 1. Источники. Брно, 1927, 270 с. (2 изд. М., 1969, 295 с.); Мысли и предположения о происхождении старославянского языка и славянских алфавитов. — Bsl, 1, 1929, p. 48—85; Das Münchener Abecedarium. — Bsl, 2, 1930, p. 32—41; Еще о происхождении старославянского языка и письма. Несколько разъяснений по поводу рецензии проф. С. Кульбакина на мои „Мысли и предположения". — Bsl, 3, 1931, p. 68—78; Славянское правописание X—XII вв.—Slavia, 12, 1933—1934, p. 45—82.

Лит.: Карский Е. Ф., В. Н. Перетц, В. М. Истрин, Б. М. Ляпунов. Записка об ученых трудах Н. Н. Дурново. — ИРАН, серия 6, 18, 1924, с. 515—518; Кульбакин С. М. — ЈФ, 4, 1924, с. 237—239; 5, 1925—1926, с. 323—324; 6, 1926—1927, с. 271—272; 8, 1928—1929, с. 205—210; Младенов Ст. — Училищен преглед, 29, 1930, с. 1455—1457; Розов В. — Slavia, 9, 1930, с. 621—630; Почкай Л. И. Библиография работ Н. Н. Дурново. — В: Дурново Н. Н. Введение в историю русского языка. М., 1969, с. 267—284; Булахов М. Г. Восточнославянские языковеды. Биобиблиографический словарь. 2. Минск, 1977, с. 184—193; Колесов В. В. — Славяноведение в дореволюционной России. Биобиблиографический словарь. М., 1979, с. 150—151.

Дина Станишева

ДЮВЕРНУА, Александър Лвович (24. VIII. 1839—16. III. 1886) — руски филолог-славист и етнограф. Роден в Москва. Завършва Историко-филологическия фак. на Московския унив. (1861). През 1865—1867 е в чужбина (Прага, Виена, Йена, Тюбинген и др.) във връз-

ка с подготовката на сравнителна граматика на индоевроп. езици. Отначало интересите му са насочени към общото и сравнителното езикознание, затова изучава литовски и староиндийски. Покъсно, особено след 1869, когато оглавява Катедрата по слав. филология в Московския унив. на мястото на О. М. *Бодянски*, насочва вниманието си към славистиката (главно към граматиката и лексикографията). Доц. по сравнителна граматика на слав. езици (1867), редовен проф. от 1877. Член на ОИДР. Умира в Москва.

Д. започва да печата още като студент — рецензира № 1 от 1859 на немското списание Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft. Herausgegeben von dr Lozarus und dr Steinthal (Летописи русской литературы и древностей, т. 2, кн. 3, М., 1859, отд. 3, с. 44—60). Покрай другите въпроси прави опит да установи фонетични и лексикални сходства между слав. езици и литовски език. Д. събира материал и за староруски речник. След смъртта му излиза недовършеният труд „Материалы для словаря древнерусского языка" (1894), който е допълнение на истор. речник на И. И. *Срезневски*. Речникът бива оценен положително от А. И. *Соболевски* и получава наградата „Котляревски" (СОРЯС, 64, 1899, 10, с. 65—72). Д. работи дълго и върху новобълг. речник, от който излизат 9 свезки: Словарь болгарского языка по материалам народной словесности и произведениям новейшей печати (1—9. М., 1885—1889, 2622+120 с. Според М. *Дринов* трудът се доближава до тълковния речник на В. И. Дал (Записки императорской Академии наук, 70, 1893, 2, с. 69—125; Съчинения. 3. С., 1915, с. 335—384).

Някои публикации на Д. имат непосредствено отношение към кирилометодиевската проблематика. Студията „О годе изобретения славянских письмен" (1862), излязла и в отделна брошура, има полемичен характер; насочена е срещу А. Ф. *Гилфердинг*, който защищава годината 855 като рождена дата на слав. писменост. В подкрепа на установената още от О. М. Бодянски година 862 Д. използува редица истор. паметници: Храбровото сказание „За буквите", Италианската легенда, Пространните жития на Кирил и Методий и др. Ценна е и студията „О критическом достойнстве и историческом значении Архангельского евангелия, хранящегося в Московском Румянцевском музее" (1878). Паметникът се разглежда главно от фонетична и лексикална страна, като се отделя голямо място на присъствието на носовките в него. Изводът е, че *Архангелското евангелие* е възникнало въз основа на бълг. глаголически оригинал. На 6 апр. 1885 по случай 1000 години от смъртта на Методий Д. произнася в Московския унив. реч, която излиза от печат през 1894: „Блаженный Мефодий, первоучитель славянский". Разглежда се главно борбата на Методий в Моравия срещу *Вихинг* и *йопаторската ерес*. Във връзка с педагогическата си дейност Д. съставя „Практическое руководство к изучению наречий: старославянского, чешского, польского". В 1882 издава подготвената още от О. М. Бодянски част от *Изборника от* 1073 заедно със статията си „Археографическое обозрение части Изборника Святослава 1073 года", в която прави преглед на извършеното от Бодянски в изучаването на този паметник.

Съч.: О происхождении „Варяг-Руси". — ЧОИДР, 1862, 4, отд. 1, с. 1—80; О годе изобретения славянских письмен. — ЧОИДР, 1862, 2, с. 157—171; Об историческом, наслоении в славянском словообразовании. М., 1867, 203 с.; Тюбингенские акты славянской книгопечатни в Вюртемберге. — Московские университетские известия, 1868, 4, с.1—41; Система основных элементов и форм славянских наречий. — Московские университетские известия, 1872, 2, с. 1—167 (същото: М., 1872, 4+167 с.); О критическом достоинстве и историческом значении Архангельского евангелия, хранящегося в Московском Румянцевском музее. — ЖМНП, 199, 1878, с. 181—219; Археографическое обозрение части Изборника Святослава 1073 года. — ЧОИДР, 1882, 4, с. 1—23; Словарь болгарского языка по памятникам народной словесности и произведениям новейшей печа-

ти. 1—9. М., 1885—1889; Блаженный Мефодий, первоучитель славянский. М., 1894, 19 с.; Материалы для словаря древне-русского языка. М., 1894, 234 с.

Лит.: Языков Д. Д. Обзор жизни и трудов покойных русских писателей. 6. СПб., 1889, с. 51—53; Дринов М. О болгарском словаре А. Л. Дювернуа. СПб., 1892, 57 с.; Ягич В. История славянской филологии. СПб., 1910, с. 774—776; Булахов М. Г. Восточнославянские языковеды. 1. Минск, 1976, с. 101—102; Топоров В. Н. Дювернуа Александр Львович. — В: Славяноведение в дореволюционной России. Биобиблиографический словарь. М., 1979, с. 151—153.

Куйо Куев

ДЮКА̀НЖОВ СПИ́СЪК, Дюканжов каталог — наименование на списък на бълг. архиепископи, съставен на грц. език вероятно към средата на XII в. Запазен е в единствен засега препис в ръкопис от XIII в., който се съхранява в Парижката национална библиотека (Cod. Paris. gr. 880,л.407б—408). Паметникът е обозначен като списък на „архиепископите на България", обаче от текста е ясно, че неизвестният съставител е имал пред вид преди всичко църковните предстоятели на бълг. Охридска архиепископия и патриаршия. На първо място се посочва архиепископът на Сердика Протоген, известен и от други истор. извори като управляващ сердикийското църковно седалище през първата половина на IV в. и участник в Първия вселенски църковен събор в Никея (325). На второ място се споменава архиепископ Методий, „рожден брат на св. Кирила Философа", с обозначението: „ръкоположен за архиепископ на Морава Панонска от папа Николая, който бил след Адриана в Рим". В текста, вероятно поради грешка на преписвача, е казано, че *Николай I* (858—867) е начело на Римската църква след папа *Адриан II* (867—872). Едва ли може да се смята, че съставителят е мислел за папа Адриан I (772—795). Трябва да се допусне, че тук има хронологическа неточност. На трето място като архиепископ на Б-я се споменава един от най-видните Кирило-Методиеви ученици — западният (великоморавски) славянин *Горазд*, който след смъртта на Методий (6 апр. 885) заема неговото място. В текста се казва, че Горазд е „изгонен" от своята длъжност от „духоборците". Посочването трябва да се тълкува като загатване за съдбата на Кирило-Методиевите ученици, преследвани след смъртта на Методий от немското католическо духовенство, което поддържа учението за filioque, свързано с култа на св. дух (оттук и названието „духоборци").

По-нататък в Д.с. следват имената на предстоятелите на Охридската архиепископия — патриаршия през периода от края на IX до края на XI в. Тук на първо място се споменава Климент, посочен като епископ на Тивериупол (Струмица) или *Велика* (за отъждествяването на двете названия в научната литература се водят дълги спорове). Казва се още, че по повеля на българския „цар" (вместо княз) Борис (852—889) епископ Климент е натоварен да управлява „и третата част от българското царство", сиреч областта „от Солун до Йерихо и Канина или (и) Тасипият". Назначението на Климент за духовен глава на югозападни области на тогавашната бълг. държава в действителност става към 886 при княз Борис, а при княз (по-късно цар) Симеон (893—927) той е издигнат в сан епископ (около 893—894). На пето място в списъка се споменава Дамян като глава на църквата в Доросторум (Доростол) — дн. Силистра. Под името на този църковен предстоятел са посочени две важни събития от бълг. църковна история. Първото е признаването на патриаршеско достойнство на главата на бълг. църква „със заповед" на виз. имп. Роман I Лакапин (920—944), и то при сключването на българо-виз. мирен договор през окт. 927. Признанието на това висше църковно достойнство е представено като изключително дело на виз. правителство — чрез повеля на императора и по решение на „императорския синклит"; липсва всякакво загатване за участие на Цариградската патриаршия в това събитие. Отбелязва

се, че патриарх Дамян е „низложен" от имп. Йоан I Цимисхий (969—976) — подразбира се при завладяването на столицата Преслав през пролетта на 971 и завоюването на източните и североизточните бълг. земи от византийците.

Като се придържаме точно към сведението на текста, трябва да приемем (в противовес на изказаното от В. Н. *Златарски* предположение, че първи признат от виз. правителство бълг. патриарх е Димитрий), че Дамян стои начело на бълг. църква като патриарх през 927—971/72, следователно най-малко 45 години, което не е невероятно. При издигането на столицата Преслав като главно църковно средище на бълг. земи към името на столицата бива добавено името на Доросторум. Това селище вече има дълга църковна традиция, още от раннохристиянската епоха, поради което — в духа на църковния традиционализъм — наименованието е дадено като „доростоло-преславски патриарх". В текста на Д.с. името на Преслав — селище без по-далечна църковна традиция — изобщо не е споменато. При завладяването на Преслав и на Източна Б-я от имп. Йоан I Цимисхий патриарх Дамян наистина бива официално низложен от завоевателите, обаче продължава да носи своята патриаршеска титла. Заедно с постепенното преместване на центъра на държ. управление към югозападните области на бълг. държава официално низложеният от византийците патриарх местел и своето седалище — първоначално в Средец, после в Македония — във Воден, Мъглен, Преспа и Охрид. Като приемник на патриарх Дамян на шесто място в Д.с. се споменава Герман-Гавриил, за седалище на когото са посочени Воден и Преспа. На седмо място като предстоятел на бълг. църква се споменава Филип, който очевидно е от времето на цар Самуил (997—1014), и то в началото на неговото управление; резидира в Преспа, после в Охрид и вероятно извършва там коронацията на Самуил за бълг. цар. Като осми църковен предстоятел се посочва Йоан Дебърски. В списъка не се дава името на патриарх Давид, който управлява Бълг. църква в последните години от съществуването на държавата (преди Йоан Дебърски), но е свален — може би поради вътрешни борби — и на негово място е избран Йоан Дебърски. Имп. Василий II Българоубиец заварва Йоан като предстоятел на Бълг. църква и го потвърждава на неговата длъжност: заедно с деградирането на църквата императорът понижава и патриарха и му дава само титлата архиепископ.

На девето място в списъка се засвидетелствува името на Лъв — „първият от ромеите", т.е. първият предстоятел от небълг. произход. До времето, когато е назначен на тази висша длъжност (точната дата не се посочва), той е хартофилакс (секретар) на „Великата църква", сиреч на Патриаршията в Цариград. Ако се приеме, че Лъв е назначен за охридски архиепископ от имп. Василий II, трябва да допуснем, че това става най-късно към 1025. В списъка е добавено, че като глава на Охридската църква той „построил долната част на църквата „Св. София" в Охрид. На десето място се дава името на архиепископ Теодул, който до назначението си за епископ е игумен на цариградския манастир „Св. Мокий". Неговото назначение се отнася предположително към 1056, по времето на имп. Теодора (1055—1056). Нему се приписва строежът на горната част на охридската църква „Св. София", извършен с помощта на някой си Йоан Анчо (Анза), за когото не притежаваме по-определени данни. Приемник на архиепископ Теодул е Йоан Лампин, монах от една обител във Витинийския Олимп, по произход от о-в Крит. Назначен е за предстоятел на Охридската църква чрез императорска повеля от името на имп. Константин X Дука (1059—1067) в 1064. Традицията за назначаване на охридските предстоятели направо чрез императорска повеля продължава и по-късно поради голямото политическо значение, което цариградското прави-

гелство отдава на това църковно средище. Така имп. Никифор III Вотаниат (1078—1081) назначава в 1078 за охридски архиепископ монаха Йоан Аинос („Непиещ-вино", т.е. „Трезвий"), дотогавашен игумен на един манастир, който не е точно отъждествен. На тринадесето място в списъка се посочва архиепископ Теофилакт (вж. *Теофилакт Охридски*), един от най-видните представители на виз. църковност по времето на имп. Алексий I Комнин (1081—1118), назначен в 1090 и останал на тази длъжност повече от едно десетилетие (докъм 1107—1108). За него се посочва само това, че преди назначението си той е „ритор" в столицата, сиреч официален проповедник и дякон при Великата църква „Св. София". За дейността му в Охридската архиепископия не се споменава нищо по-точно.

Следват още трима църковни предстоятели: Лъв Мунг, покръстен евреин и до това време „учител на езичниците", назначен вероятно след оттеглянето на архиепископ Теофилакт, следователно след 1108; дяконът-евнух Михаил-Максим и най-сетне Йоан Комнин, син на севастократор Исак Комнин и племенник на имп. Алексий I Комнин, преди това заемащ висока военно-политическа длъжност (архиепископствувал ок. 1143—1157). С оглед на знатния му произход за този архиепископ в списъка се дават по-обстойни биографични сведения. Списъкът на охридските архиепископи прекъсва с това име — не се знае дали е продължен. Колкото и кратки да са сведенията, които този книжовен паметник дава, някои от тях са единствени по своя характер и затова представляват изключителен интерес. Д.с. е извънредно ценен извор за църковната и гражданската история на Б-я през сравнително дълъг период от време.

Лит.: Du Fresne Du Cange C. Historia byzantina duplici commentario illustrata. Prior familias ac stemmata imperatorum constantinopolitanorum. Lutetiae Parisiorum, 1680, p. 174—175; Златарски В. Български архиепископи-патриарси през първото царство (до падането на източната му половина). — ИИД, 6, 1924, с. 49—76; Снегаров Ив. История на Охридската архиепископия (от основаването ѝ до завладяването на Балканския полуостров от турците). 1. С., 1924, с. 26—30, 195—198; Златарски В. История на българската държава през средните векове. 1, 2. С., 1927, с. 226—228, 262—265, 529—531, 626, 632, 639, 702—703; 2. С., 1934, с. 17—19, 41, 263; Gelzer H. Der Patriarchat von Achrida. Geschichte und Urkunden. — ASGW, 20, 1930, p. 6—7; Иванов Й. Български старини из Македония. С., 1931, с. 564—569 (2 изд. С., 1970, с. 564—569); Dujčev Iv. Medioevo bizantino-slavo. 3. Saggi di storia politica e letteraria. Roma, 1971, p. 260—261.

Иван Дуйчев

ЭЕЄ

Е — шестата буква в двете старобълг. *азбуки* (в северносемитското писмо и в повечето от възхождащите към него по-късни графични системи знакът, от който е произлязла старогрц. фигура за *е*, стои на пето място; в старобълг. азбуки пред знака за *в* е вмъкната новата буква *б* и поради това *е* е минало с една позиция по-назад). Нарича се **ѥстъ** (= **ꙗстъ**, форма от спомагателния глагол). Има различна числена стойност: в *глаголицата* — 6, в *кирилицата* — 5 (в нея буквата *б* няма числово значение).

Глаголическото начертание за *е*, както и твърде близкото му по структура начертание за *о*, е развито повече на височина — конструкцията е триетажна, има хоризонтална симетрия и е отворена наляво (обратно на графичното движение). Състои се от една голяма дъговидна (обикновено изпъкнала надясно) хаста, към която са прибавени

четири щрихчета отляво и едно отдясно (сх. Ѣ).

1) Хастата първоначално е била изграждана от три, по-късно от две отделни къси вертикални чертици; много рядко между тях може да се появи ъгъл, значително по-малък от 180° (срв. фигурата Ѣ в първия главен почерк на Син. пс.). Като цяло начертанието обикновено е отвесно; то е свързано и с общия наклон на даден почерк (по изключение в Охридските глаголически листове, където буквите са наведени наляво, хастата на *е*-знака е наклонена в обратната посока). 2) Външните хоризонтални щрихчета — най-горното и най-долното, може да се различават по дължина както от вътрешните, така и едно от друго. Почти еднакви са в Мар. ев. (тип Ѣ), но в останалите почерци тези чертици са по-големи от вътрешните, а от тях подълга може да бъде долната (тип Ѣ), напр. в Зогр. ев., Асем. ев., Рилските глаголически листове и у третия главен писач на Син. пс., или горната (тип Ѣ), както е напр. в останалите почерци на Син. пс., в Син. евх. и Охридските глаголически листове, макар че може и да са почти равни, както в Асем. ев.

Вътрешните чертици са били две — така е в старинните бълг. глаголически текстове, но към края на XI в. се е явил и вариант с една средна чертица, който е редовен в Охридските глаголически листове и в Боянския палимпсест (явява се рядко още в Син. евх.) и се утвърждава след това в хърватската глаголица (по-късно и тази чертица там изчезва).

Дясното външно щрихче е ориентирано към средата на хастата, понякога като продължение на една от двете вътрешни чертички; след края на XI в. то напълно изчезва.

В старобълг. и среднобълг. кирилски паметници буквата *е* се среща с два типа начертания — обикновено и тясно (сх. Ѣ , Ѣ ; срв. и начертанията на *о* и *с*). Тясното начертание на буквата е характерно за ръкописи с изискано уставно писмо (Супр. сб., Хилендарските листове, Погодиновия псалтир, Норовския псалтир и др.). В ръкописите с „народен почерк" *е* не е по-тясно от останалите букви (напр. в Листовете на Ундолски, Охридския апостол, Троицкия надпис, втория почерк на Рилското *б*-евангелие и др.). Като старинна черта нестесненото *е* се среща до XIV в. Двете разновидности имат успоредици във виз. унциал.

В голяма група паметници, които трудно могат да се обединят по място и време, начертанието на буквата се характеризира с дълго „езиче", което излиза извън очертанията на знака и често завършва с пречупване на линията (сх. Ѣ). Такова *е* се наблюдава в почерка на Ен. ап., по-рядко в Супр. сб.; характерно е за Григоровичевия паримейник, за Мирославовото евангелие и за някои по-късни сръбски паметници. Подобно начертание се среща на места в Охридския апостол, в Боянското евангелие, в почерка на Белослав в Болонския псалтир, в Търновското евангелие, в Търновския надпис от 1230 и др.

В редки случаи през XIII—XIV в. се открива „обърнато *е*" — Э , обикновено в края на реда, добавено над останалите букви (в Рилското *б*-евангелие, Дечанското евангелие, Дечанския псалтир).

В отделни случаи през XIII в. и в правописни системи от XIV в. се появява „широко *е* " — Ѥ, като знак за йотувана гласна [je]. Правописът с Ѥ за [je] е широко разпространен в бълг., сръбската и руската писменост. В много бълг. паметници от XIV—XVIII в., включително и в новобълг. дамаскини, Ѥ има нормализирана употреба. Според Е. Ф. *Карски* („Славянская кирилловская палеография", Л., 1928, с. 185) първите случаи с Ѥ за [je] се явяват още през XII в.

Буквата ѥ за [je] се явява още в най-ранни старобълг. паметници — в Македонския кирилски лист, Супр. сб.,

в многобройни среднобълг., руски и сръбски ръкописи. Най-ранните датирани и локализирани случаи се откриват в епиграфиката от Преслав (Хартофилаксовия надпис в Кръглата църква в Преслав, в надписа на чъргубиля Мостич и другаде). Има и многобройни старобълг. и среднобълг. паметници, които не познават буква ѥ или тя се среща в тях рядко и несистемно (Листовете на Ундолски, Ен. ап., Сав. кн., Зографските листове и др.). Употребата и дистрибуцията на ѥ е един от важните въпроси при разглеждането на историята на бълг. правописна норма. Той е свързан с лингвистичното тълкуване на редица факти, на първо място на надредните знаци над „интервокалните" букви за гласни. В някои среднобълг. паметници ѥ се среща само в морфема ѥстъ (3 л. ед. ч. на спомагателния глагол; напр. в Рилското *б*-евангелие).

Петър Илчев, Боряна Велчева

Асеманиево евангелие, X—XI в.

ЕВАНГЕЛИЕ (грц. εὐαγγέλιον, старобълг. ѥвангѣлиѥ) — писмени повествования за живота и учението на Исус Христос, възникнали през раннохристиянската епоха (края на I — началото на III в.). Е. на Матей, Марко, Лука и Йоан ,съставят каноничното четириевангелие (тетраевангелие) на Новия завет. През втората половина на II в., както показва „Διὰ τεσσάρων" на Татиан, то вече съществува. Има и неканонични (апокрифни) Е. — Юдейско Е., Египетско Е., Е. на евионитите, Е. от Петър, Първоевангелие от Яков, Е. от Псевдо-Матей, Е. от Тома, Е. от Никодим. Някои от тях наред с каноничните също са били преведени изцяло или частично на старобълг. език. Към VI в. възниква и изборното Е. (апракос Е.), което съдържа само отделни откъси по реда на подвижните християнски празници, като се започва от Великден, и по реда на неподвижните християнски празници от началото на виз. нова година (1 септ.). Вторият дял на апракос Е. (за непо-

движните празници) обикновено се нарича менологий (μηνολόγιον, мѣсацословесьныкъ). По времето на Кирил и Методий навярно е съществувал само т.нар. кратък апракос, който съдържа кръг четива за всички дни от Великден до Петдесетница, след това — само четива за съботите и неделите от Петдесетница до началото на виз. нова година и от началото на новата година до Велики пости и четива за съботите и неделите през Велики пости и за всички дни на Страстната седмица. Апракос Е. започва с Йоан 1:1 — според гл. XIV от ЖК това са и думите, с които Константин Философ започва старобълг. богослужебен превод — шь же фїлосwфь. по пръвомѹ wбычаю на матвоу се въдасть. и съ нимѣми поспѣшникы. въскорѣ же бь емоу іавн. послоушае матвы свон рабь. и абіе сложи писмена. и начеть бесѣдѫ писати еѵл'скоу. еже нсконн бѣ слwво· и слwво бѣ

Мариинско евангелие, X—XI в.

ѡ҃ ба҃. и бь҃ бѣ слово и прочее. От това може да се заключи, че слав. първоучител е пресъздал на старобълг. език най-напред текста на апракос Е. Възможно е обаче Кирил и Методий да са сътворили първоначално литургиен новозаветен наръчник с по-общо съдържание, който освен евангелски откъси е включвал и откъси от апостолските деяния и послания (по време на богослужението *Апостолът* се чете преди Е.). Към подобно предположение насочва едно място от ЖМ (гл. XV), според което Методий заедно с Кирил превел първо освен Псалтира и Е. с Апостол и избрани служби (**пьсалтырь бо бѣ тъкъмо и евангание съ апълъмь и избьранъінмн слоужьбамн цр҃квьнъінмн съ философъмь прѣложнль пьрьвѣе**. Подобно е сведението, което дава за Константин Философ *Йоан Екзарх* в предговора към Богословие от *Йоан Дамаскин*: **мъногы троуды прнѣ· строѧ писмена словѣньскыхъ кънигъ и отъ евангелнѣ и апостола прѣлагаѧ изборъ**. Ако освен евангелски и апостолски четива първата старобълг. книга е съдържала и други литургийни текстове, особено внимание трябва да се обърне на глаголическата част на *Реймското евангелие*, преписано в чешките земи през 1395 г. от стар оригинал, което освен апостолски и евангелски откъси съдържа и перикопи от Апокалипсиса и от Стария завет, предназначени за най-важните празници от подвижната и неподвижната църковна година — от Цветница до Благовещение (25 март).

Не е ясно кога се появява старобълг. тетраевангелски превод. Навярно това става след смъртта на Константин Философ, по времето, когато Методий е архиепископ в Моравия (869—885). От по-късно време датира пространното изборно Е., което съдържа четива за всички дни от Великден до Месопустната неделя включително и четива само за съботните и неделните дни от началото на Великия пост до Лазаровата събота. В сравнение с краткия апракос е разширен и съставът на четивата през Страстната седмица. Във Византия образци от пространното изборно Е. са засвидетелствувани от X в. насам, а в слав. земи — от XII в. насам. В основата на редица пространни изборни Е. (Юриевско, Мстиславово, Добрилово— староруски преписи, *Вълканово евангелие* — старосръбски препис) стои преславската редакция на старобълг. новозаветен текст, от което заключаваме, че най-старото пространно изборно Е. е било съставено по грц. образци в Преслав.

Откъси от апокрифните Е. на Яков, Никодим и Тома са включени в различни виз. панегирико-меноложки сборници, откъдето са заимствувани в бълг. преводни сборници с подобно съдържание, разпространявани от IX—X в. до дамаскинарската епоха. Така напр. в Михановичевия хомилиар (старосръбски препис от втория том на двутомния преславски панегирик) е включен откъс от Никодимовото евангелие (Acta Pilati), в Ягичевия Златоуст

(среднобълг. сборник от XIII—XIV в.) е включен откъс от Първоевангелието на Яков, в Ловчанския сборник (XIVв.) е включен откъс от Томиното Е. Избрани места от Първоевангелието на Яков са били тема на проповед (напр. първото слово на *Йоан Златоуст* за Благовещение в *Супрасълския сборник*, словото на *Климент Охридски* за пророк Захарий и за раждането на Йоан Кръстител) или сюжет за евангелски сцени във фресковата живопис не само във виз. земи (Червената църква до Перущица от V в., Кастелсеприо, Кападокия, Дафни), но и в слав. земи (катедралната църква „Св. София" в Киев, XI в.). Хомилийната тема и иконографският сюжет „Слизането на Христос в ада" чрез виз. посредничество са заимствувани от Юдейското Е., което не е превеждано на старобълг. език.

И досега в палеославистиката не е получил окончателен отговор въпросът, от какви грц. оригинали е извършен първоначалният Кирило-Методиев превод на Е. и как е изглеждал той. По отношение на текста си виз. евангелски преписи от IX в. не са били напълно единни. Между тетраевангелските текстове, от една страна, и апракосевангелските текстове, от друга страна, както и между отделните тетраевангелски и апракосевангелски образци са съществували големи различия, значителна част от които са с дълга предистория. Още в първите векове на християнството се обособяват няколко основни редакции на грц. евангелски текст. Според К. Тишендорф една от тях е сирийската. Главният й признак е замяната на някои по-неясни грц. изрази с по-ясни, казаното от един евангелист често е прибавено към казаното от друг евангелист. От II в. сирийската редакция се разпространява и на Запад. Много от нейните особености са отразени в старолат. превод и затова тя често се нарича западна. Друг тип редакция е александрийската. Главната й особеност са словоредните промени, подчинени на стремежа да се избягнат ненужните хебраизми. От III в. датира редакцията на Лукиан, който се опитва да съчетае гладкия слог на александрийската редакция с яснотата на сирийската редакция. Лукиановата редакция, наречена още антиохийска или новосирийска, е пренесена от Антиохия в Цариград от Йоан Златоуст, поради което носи и името цариградска. Наличието на три основни редакции е причина да се появят и много смесени (неоднородни) грц. Е. На места преписвачите предпочитат ту цариградските (Лукиановите), ту сирийските (западните), ту александрийските варианти. Съществували са и местни разновидности.

Навярно в източногрц. земи са преобладавали антиохийските разночетения, а в западногрц. земи ,които първоначално не са били подчинени на цариградския патриарх, са преобладавали сирийските (западните) разночетения. Засега няма сигурни данни, каква редакция на евангелския текст е използувана в Юстиниана прима и в Солун, който докъм VII в. е в пределите на подвластния на Рим илирийски диоцез. Постепенно антиохийските (цариградските) разночетения вземат превес и изместват александрийските и сирийските разночетения от грц. евангелски образци. По времето на Кирил и Методий цариградската редакция все още не е наложена напълно. Това личи и от старобълг. евангелски преводи. Според Й. *Вайс* в старобълг. текст на евангелист Марко съществуват над 1000 цариградски варианта, но наред с това има и над 500 сирийски (западни) и около 500 александрийски разночетения. Вайс установява, че в *Мариинското евангелие* има повече цариградски (Лукианови) разночетения, отколкото в *Зографското евангелие* и в сръбското Николско Е. от XIV в., където има доста сирийски (западни) разночетения. Изобщо Вайс допуска, че Константин Философ и неговите помощници са превеждали от грц. оригинал с твърде много сирийски (западни) разночетения. Това е вероятно, но не е съвсем сигурно. Част от западните варианти може

да са последица от по-късната сверка на старобълг. текст с такива грц. образци, в които е имало отклонения от текста на цариградската редакция. Най-много западни варианти има в *Асеманиевото евангелие*, което носи явните следи на вторична текстова преработка.

При текстово-критичната работа със старобълг. апракосевангелски и тетраевангелски образци палеославистът е длъжен да има пред вид следното: грц. апракосевангелие е създадено приблизително през VI в. въз основа на съществуващите по онова време тетраевангелски текстове; грц. тетраевангелия са били по-често преправяни с оглед особеностите на Лукиановата редакция, а апракосевангелският текст е бил по-консервативен. М. Н. *Сперански* установява, че голяма част от грц. апракосевангелски разночетения от IX и X в. имат успоредица в грц. тетраевангелия от IV—VI в. (напр. в Синайското Е. от IV в., във Ватиканското Е. от V в., в Ефремовото Е. от V в. и др.), както и в старите лат., коптски, сирийски и арменски преводи. Виз. апракосевангелски текстове от епохата на Кирил и Методий са се отличавали значително от тогавашните тетраевангелски текстове, в които е имало много повече Лукианови (антиохийски) варианти. Вайс с право допуска, че нецариградските варианти в старобълг. евангелски превод са по-старинни. Но основната несъобразност в трудовете му е, че е поставил по-древните варианти, характерни главно за апракосевангелските текстове, във възстановения от него старобълг. тетраевангелски текст, за който той твърди, че е най-близък до Кирило-Методиевата традиция. Това е явен анахронизъм. Повечето нецариградски варианти са типично апракосевангелски и не са били присъщи на грц. тетраевангелие от VIII и IX в. Те навярно не са били взети пред вид и при изготвянето на цялостния старобълг. тетраевангелски превод и следователно нямат място в една негова реконструкция. К. *Хоралек* предполага, че измежду запазените цялостни текстове най-близо до първоначалните Кирило-Методиеви преводи стои глаголическият тетраевангелски текст на Зогр. ев. и Мар. ев. Според него в Асем. ев. и в *Остромировото евангелие* (староруски препис от старобълг. оригинал) има множество по-късни поправки, вследствие на които Кирило-Методиевият оригинал е изгубил част от високите си качества. Сав. кн., макар че съдържа доста изменен текст, е препис от старинен протограф и затова е понадежден източник за възстановяване на стария превод, отколкото Асем. ев.

Ив. Добрев

При превода на изборното Е. Константин-Кирил проявява качества на дълбок познавач на бълг. народна реч от IX в., на прекрасен стилист и необикновено умел преводач. Със своите езикови и стилни качества неговият превод остава ненадминато майсторско дело в цялата старобълг. литература. Големите слависти от втората половина на XIX в., когато проучването на старобълг. паметници още не е достатъчно напреднало и задълбочено, проявяват критично отношение към преводите на Константин-Кирил. Те виждат в тях недостатъци и ги критикуват често пъти доста остро. Дори в самото начало на XX в. видният полски славист А. *Брюкнер* окачествява езика на Константин-Кирил като безцветен, като език, който правел впечатление на нещо заучено, но не и на нещо вродено. Но след като биват открити и подробно проучени всички известни досега старобълг. паметници, постепенно става ясно, че сме изправени пред преводаческо дело, което в условията, в които е трябвало да се осъществи, е белязано с несъмнена гениалност. Изследвачите, които в началото говорят за преводаческите похвати на Константин-Кирил като за негова преводаческа техника, постепенно заговорват за тях като за изкуство. И действително в Константин-Кириловия евангелски превод напразно бихме очаквали да видим някакъв примитивен

опит, пълен с недостатъци, нещо, което изглежда неизбежно, защото за пръв път се е превеждал грц. евангелски текст на език, неизползуван дотогава за книжовни цели и следователно литературно напълно необработен. Достатъчно е по този повод да се припомни, че готският евангелски превод на Вулфила е извършен в същност на смесен грц.-готски език. В Константин-Кириловия превод не намираме неясност в строежа на изреченията и неправилни синтактични съгласувания. Липсват и места, чийто смисъл би ни станал ясен само ако прибегнем към помощта на грц. оригинал, нещо обикновено напр. в преводите на Йоан Екзарх. В крайно изолирани случаи, и то предимно в синтаксиса, е бивала пренебрегвана чисто слав. основа на старобълг. език, за да се даде място на някой грц. езиков обрат. Малко са и лексикалните чуждици, които биха помрачили чистотата на бълг. реч. Безспорно в това отношение Константин-Кирил е трябвало да се бори с необикновени трудности. Лексикалният състав на неговия превод неминуемо е трябвало да бъде разширен. Необходими са били нови думи за изразяване на нови понятия, на нови семантични нюанси. Тук преводачът е действувал предпазливо и умело. Останалите непреведени думи са от по-специфичен терминологичен характер. Но и те на места се превеждат. Например Константин-Кирил употребява ту **стратигъ**, ту народната дума **воевода**, ту **диаволъ**, ту народната дума **пѣнязь**. Най-често преводачът е калкирал даден грц. израз със средствата на народната реч, когато не е могъл да намери в нея по-подходящо негово подобие. По такъв начин той създава нови книжовни думи, голяма част от които се използуват и днес, напр.: 'пророчество' — **пророчьство** (по грц. προφητεία), 'злословя' — **злословити** (по грц. κακολογεῖν), 'откровение' — **откръвение** (по грц. ἀποκάλυψις), **законоучитель** (по грц. νομοδιδάσκαλος) и т.н.

Остромирово евангелие от 1056—1057 г.

Вижда се следователно, че още при зараждането на старобълг. литературен език в него хващат корен доста голям брой композита, които, строго погледнато, са стояли в противоречие със свойствените на славяно-бълг. реч словообразователни похвати. Този начин на калкиране е продължил още по-усилено в по-късния развой на старобълг. литературен език. В превода на Константин-Кирил забелязваме обаче ясно как понякога нетипичните за народната бълг. реч сложни думи са били избягвани. Едно грц. συνοδία — 'спътници', той замества с чисто народната дума **дружина**, а грц. πρωτότοκος — 'първороден', заменя с 'първенец' — **пръвѣньць**. Грц. глагол εὐχαριστεῖν доста рано е бил калкиран в старобълг. с 'благодаря' — **благодарити**. В първоначалния превод на Константин-Кирил на негово място е стоял простият народен глагол **хвалити** или съчетанието **хвалу въздати**. Отделни грц. думи са превеждани с удивително майсторство. Нека спомена тук поне за превода на грц. ὑποκριτής с 'лицемер' — **лицемѣръ**. Имаме големи основания да предполагаме, че думата не е била народна, че тя е била умело изко-

Добромирово евангелие. XII в.

вана от самия Константин-Кирил и е предавала образно и напълно точно смисъла на грц. 'ипокрит'.

Правят впечатление малкото на брой случаи в превода на апракоса, когато под влияние на грц. оригинал Константин-Кирил е придавал на някоя старобълг. дума значение, каквото тя не е имала. 'Чудесата' той често нарича **снлы** под влияние на грц. δύναμεις, на глагола 'отпускам' — **отъпоустнти**, той придава значение на 'прощавам' под влияние на грц. ἀφίημι. Думата **слово** у него има различните значения на грц. λόγος — покрай основното си значение тя значи още 'причина', 'сметка' и 'разум'. Привеждаме тези случаи не за да изтъкнем някакви дефекти в превода на Константин-Кирил, но да подчертаем, че те със своята малобройност по-скоро издават умението на преводача на първата българска книга да брани чистотата на български лексика. Защото опитът ни учи, че при първоначални преводи, правени на неукрепнал в книжовна практика език, явления от подобен род могат да бъдат стократно повече. Константин-Кирил не само е умеел да преведе грц. дума с българска, но се е справял отлично и с многозначността на редица думи в грц. оригинал. Той е знаел например кога да преведе грц. дума ἡλικία ту с 'възраст', ту с 'ръст' (големина на тялото), кога на грц. дума πενθερά да придаде значение на 'свекърва', кога на 'тъща'. Той превежда грц. глагол ὁδιγεῖν ('водя') с **водити**, но преносното му значение на 'ръководя', 'уча' превежда с **наставити**. Той умело е боравел с лексикалното богатство на бълг. народна реч от IX в. и превежда например гр. λοιμός ту с **пагоуба**, ту с **моръ**, а грц. κώμη — ту с **вьсь**, ту с **градьць**.

За Константин-Кирил евангелският текст е бил свещен текст. Той се е старал да превежда точно, за да не накърнява тази светиня. При такова отношение към текста, при очевидните трудности да се превежда на народен език доста сложното в езиково отношение евангелско повествуване е съществувала голяма опасност да се изпадне в робска зависимост от езика на оригиналите и да се замъгли чистотата на славянската бълг. реч. Достатъчно е тук да се обърне внимание върху един-два случая, при които много лесно са могли да бъдат присадени в стария бълг. литературен език несвойствени на народната бълг. реч езикови похвати. Грц. език е употребявал напр. нашироко родителната форма за притежание. Същата особеност е притежавал и бълг. език от IX в., но при очевидната тенденция тя да бъде ограничавана в минимални предели и заменяна с прилагателни притежателни или с дателни форми. Константин-Кирил е доловил тънко тая особеност и никога в своя превод не говори за 'сина на бога', т.е. както е стояло в неговия оригинал и както е могло да се срещне в краен случай в старобълг. реч от IX в., а винаги пише 'синът божи'. И така при де-

сетки подобни случаи — редките изключения с буквален превод на грц. родителен падеж за притежание не могат да имат голямо значение. Вижда се следователно, че като преводач Константин-Кирил е стоял на много по-високо равнище, отколкото мнозина днешни бълг. преводачи, които пренебрегват тази останала и досега типична за бълг. език особеност. Удивителна е последователността, с която Константин-Кирил употребява в своя превод дуалните форми в областта на имената и глаголите, за което не е имал опора в грц. език от неговата епоха. В нито един случай той не се е поддал на образците на своя оригинал в тая насока за сметка на чистотата на славянобълг. реч. Колко тънък усет е бил необходим, за да се заменят грц. плурални форми с типични за бълг. език форми за ед.ч. при случаи като **обое** за грц. ἀμφότερα, **равьно** за грц. τὰ ἴσσα, **о малѣ** за грц. ἐπὶ ὀλίγα. Същата самостоятелност Константин-Кирил проявява и когато употребява типичните за бълг. език съчетания на местоименен субект в ед.ч. със сказуемо в мн.ч. Той пише например „доброто семе това са“. . . и т.н., при все че в грц. оригинал е имало показателно местоимение в мн.ч.

Не може обаче да се отрече, че при известни случаи в синтаксиса влиянието на грц. език е успяло да активизира и размножи и във внимателния превод на Константин-Кирил известни езикови особености, които в народната реч са имали по-скромен обсег. Такъв е случаят с разнообразните причастни форми, чиято широка употреба в Константин-Кириловия превод, наложена от оригинала, придава на старобълг. литературен език малко изкуствен, не типично народен оттенък. Почти същото се е повторило с широко застъпената в превода на апракоса конструкция на самостоятелния дат. пад., една действително народна езикова издънка, но ненормално раздута като равноправен заместник на грц. самостоятелен род. пад. и по такъв начин здраво закрепила се в старобълг. литературен език през целия му по-късен развой. Нека обаче подчертаем, че употребата на тази абсолютна конструкция в апракоса е напълно правилно прокарана без нито един случай от рабско поддаване на грц. оригинал, докато напр. в Супр. сб., старобълг. неевангелски паметник от XI в., срещаме некритично и неестествено употребена конструкция на абсолютен род. пад. — **врѣмене довѣшта**, като буквален превод на грц. καιροῦ προσκαλοῦντος. Единични отстъпления в първата бълг. книга от правилната употреба на род. пад. при отрицание — все влияние на грц. оригинал — не са се отразили пагубно върху синтаксиса на старобълг. литературен език, т.е. върху оная негова страна, която най-лесно е могла да даде достъп на чуждоезично влияние.

Бихме отишли доста далеч, ако се опитаме да приведем всички достойнства на Константин-Кириловия превод, в който старобълг. литературен език получава своето прекрасно оформяване. Ще обърнем внимание още на една негова страна — умелото боравене със синонимите. Константин-Кирил, както казахме вече, е залягал да превежда точно. Но той не сѐ е придържал сляпо към своя оригинал, не е превеждал буквално. Първата негова грижа е била преди всичко да предаде истинския смисъл на текста. Имаме сериозни основания да допускаме, че това свое принципно становище той е изложил в специално съчинение, което е служело един вид като предговор към неговия евангелски превод. Известно е, че Йоан Екзарх придружава своя превод на Небеса от Йоан Дамаскин с предисловие, в което се спира върху някои основни въпроси на преводаческата дейност. Един крайно лошо запазен пергаментен лист от началото на XII в. (т.нар. *Македонски кирилски лист*) съдържа текст, който се покрива в основните части на съдържанието си с предговора на Йоан Екзарх. Френският славист А. *Ваян* се помъчи да докаже, че тази оцеляла отломка от стар бълг.

ръкопис представя част от предговор на Константин-Кирил, написан според Ваян първоначално на грц. език към неговия евангелски превод. Този предговор с леки изменения е бил използуван от Йоан Екзарх. По своето съдържание той подхожда за предговор на евангелски текст. Неговият автор, т.е. Константин-Кирил, е бил много добре запознат с историята на преводите на Е. на различни езици, дори с преводите, вършени от еретици. За своя превод на български той казва, че е желаел да го изпълни колкото се може по-буквално поради уважението си към свещения за него евангелски текст, но не е могъл да превежда дума по дума, защото важен е бил преди всичко смисълът и той е трябвало да се спазва, а не да се робува на думите.

Този принцип е бил прокаран в първата бълг. книга по блестящ начин. Константин-Кирил си е позволявал напр. да превежда един и същ грц. глагол с различни бълг. глаголи, като се е съобразявал с типичното в описваните положения. Употребяваният много често в евангелския текст грц. глагол βάλλειν 'хвърлям' се превежда според случая с огромно число старобълг. глаголи, употребени с правилен езиков усет. Така напр. негодната сол в старобълг. превод не се 'изхвърля' навън, както е казано в грц. оригинал, а се 'изсипва' навън. Особено характерен в това отношение е разказът за злите лозари. Във варианта, който четем у Марко, лозарите 'изхвърлят' сина на собственика, защото го убиват в лозето. Но във варианта у Матей и Лука те в старобълг. превод го 'извеждат' (в грц. текст го 'изхвърлят') вън и там го убиват. Тази толкова ясно доловена разлика в значението според словенския учен Фр. *Гривец* превъзхожда всички съвременни преводи и коментарии на този евангелски пасаж. Тъй като става дума за превъзходствата на Константин-Кириловия евангелски превод спрямо други преводи, нека подчертаем още един факт, който ясно изтъква качествата на първата бълг. книга. Грц. дума χώρα означава 'местност', 'област', 'територия'. На едно място в евангелския текст тя е употребена в стеснено значение — 'обработвана площ'. Константин-Кирил напълно смислено е превел в тоя случай грц. дума с 'нива', докато в лат. превод е употребена неточно думата regiones.

Удивителен е разнообразният начин, по който се превеждат и др. грц. глаголи. Глаголът ξηραίνομαι ('изсъхвам') е преведен по три начина. Константин-Кирил превежда буквално глагола, когато говори за смоковницата — смоковницата изсъхна — **смоковьница исъше**, но изворът не изсъхва, а изсеква — **исѣкнѫ источьникъ**, а за живо същество, което линее, става сухо, мършаво, той употребява стария глагол **оцѣпѣнѣти** — **скрѫжьштетъ жилы своимь и оцѣпѣнѣетъ**. С три бълг. глагола, подчертаващи тънки семантични нюанси, той превежда грц. глагол ἐκριζόω ('изтръгвам'). Буквален превод на глагола Константин-Кирил употребява само когато се касае за изтръгване на плевели или пшеница. Там, гдето грц. глагол е употребен за изтръгване, унищожаване на градина, Константин-Кирил е предпочел да употреби глагола 'изкоренявам' — **искоренити**. А за изтръгване на овощни дървета той употребява глагола **въздержѫ** — **въздьрати**, който трудно бихме употребили днес в смисъла, в който е употребен в старобълг. евангелски превод. Грц. глагол κατάγνυμι ('счупвам', 'пречупвам', стб. **прѣломити**) Константин-Кирил употребява, когато говори за пречупената от вятъра тръстика. Но когато се е касаело за телесен орган, той умело използува народния, близък по смисъл глагол 'пребивам' — **прѣбити**, напр. за счупването на коленете на разпънатите — **молиша пилата да прѣбиѭтъ голѣни ихъ**.

Приведохме само няколко подобни случая за самостоятелно отношение на Константин-Кирил към глаголите на

неговия грц. оригинал. Не са малко и случаите, при които той превежда свободно и др. части на речта с много верен усет за свойствата на бълг. реч. Напр. в грц. оригинал немият, когото Исус излекува, започва да говори 'право' — ὀρθῶς. Константин-Кирил не превежда тук буквално — в неговия превод немият започва да говори не 'право', а 'чисто'. Узрялата, готовата за жътва нива в грц. оригинал е окачествена като 'бяла', 'светла' — λευκός. За Константин-Кирил тя е 'плава', т.е. 'жълтеникава'. Според свидетелството на Асем. ев. Константин-Кирил се е отклонил от грц. оригинал и при превода на онзи пасаж у Лука, който на грц. гласи: „Колко пъти желаех да събера твоите деца, както кокошката събира своите пилета под крилете си." Слав. преводач е предпочел да употреби много по-точен и по-убедителен образ — той заменя именно грц. ὄρνις 'кокошка' със старобълг. име на 'квачка' — лѧжаꙗ.

Понякога със своя свободен превод Константин-Кирил се е стремял да запази типични стилни обрати на грц. текст, които при буквален превод биха загубили своята изисканост. Той не превежда буквално с „не събирайте съкровища" (ценности) грц. фраза μὴ θησαυρίζετε θησαυροῦς, а с **не съкрꙑ-ваите съкровншть** само за да запази своеобразното свързване на думи с еднаква етимология в грц. текст.

К. Мирчев

Оцелелите старобълг. евангелски преписи (Зогр. ев., Мар. ев., Асем. ев., Сав. кн.), както и Остромировото Е. датират от края на X или от XI в. От Кирило-Методиевата епоха ги отделя повече от стогодишен период, през който старобълг. евангелски текст не остава неизмѣнен, а е подложен на съществена редакционна обработка, включително и на вторична сверка с грц. евангелски образци. Развива се и грц. евангелски текст. Ръкописите с нелукиановите разночетения, които през втората

Банишко евангелие, XIII в.

половина на IX в. все още съществуват в подвластните на цариградския патриарх области, бавно, но неотклонно отстъпват пред последователната цариградска редакция на Е. Първоначалният Кирило-Методиев превод, в чиято история има най-малко два етапа — доморавски (апракосевангелски) и моравски (тетраевангелски), не е отразен цялостно в нито един от дошлите до нас старобълг. евангелски ръкописи. Опитите за неговата частична реконструкция предполагат да бъдат съпоставително изучени: 1) евангелските цитати и откъси в бълг. книжовни извори, които датират от края на IX в. (в ЖК, написано до 882, в Методиевия превод на *Номоканона* от 80-те г. на IX в., в Учителното евангелие на *Константин Преславски* от 893, в проповедите на Климент Охридски от края на IX и началото на X в., в хомилиите от *Клоцовия сборник*, в част от хомилиите от Супр. сб. — с. 447—513, в част от хомилиите на *Григорий Богослов*) и 2) еван-

Добрейшово евангелие, XIII в.

гелското наследство (цялостни текстове и отделни цитати) в чешката и в хърватската традиция, върху която не е имало по-късни бълг. влияния. Още през 1948 К. Хоралек обръща внимание, че на много места в Сав. кн. е запазено свободното, нерабско отношение към грц. оригинал, което е признак за изключителното преводаческо умение на Константин-Кирил. Частичните сверки, извършени досега, показват интересни съвпадения между Сав. кн., от една страна, и евангелските цитати в Клоц. сб., Учителното евангелие и словата на Климент Охридски, от друга страна. От тези съвпадения може да се заключи за някои текстови особености на старобълг. евангелски превод от края на IX в. Така напр. Мт 19 : 6 в Сав. кн. и Клоц. сб. гласи: **иже оубо бъ съведе**. В Зогр. ев., Мар. ев. и Асем. ев. това място е: **еже оубо бъ съчета**. В Сав. кн. и в Учителното евангелие Мт 19 : 20 е: **чесого еще лишж сѧ**. В Зогр. ев., Мар. ев. и Асем. ев. същият стих гласи: **чесо еште не доконьчалъ есмь**. В Сав. кн. и у Климент Охридски Мт 6 : 33 е: **и се все прѣдастъ сѧ вамъ** срещу: **и сн вьсѣ приложатъ сѧ вамъ** в Мар.ев., Зогр. ев. и Асем. ев. В посочените случаи текстът на Сав. кн. е по-древен от текста на Мар. ев., Зогр. ев. и Асем. ев.

Евангелските цитати у ранните старобълг. книжовници и отделни места от Сав. кн. съдържат и други текстови архаизми, които в повечето случаи не зависят от грц. оригинал и не са присъщи на старобълг. евангелски паметници от края на X и от XI в. Това дава основание да се предположи, че първоначалните Кирило-Методиеви образци са се отличавали в известно отно-

шение от дошлите до нас старобълг. евангелски текстове (Зогр. ев., Мар. ев., Асем. ев., Сав. кн.) и от Остромировото евангелие, които можем да наречем първа редакция на Кирило-Методиевия евангелски превод. Тази редакция е представена в два варианта — апракосевангелски и тетраевангелски. Известна част от различията между споменатите варианти трябва да се отнесат към Кирило-Методиевата епоха. През 862 Константин Философ превежда апракос Е., което по-късно, навярно още в Моравия, е допълнено от неговите последователи до тетраевангелие. При това е бил сверен готовият вече апракосевангелски превод с текста на грц. тетраевангелие и са извършени частични промени във включената апракосевангелска част. Ето и най-съществените разлики между апракосевангелската (Асем. ев., Сав. кн., Остромирово евангелие) и тетраевангелската (Зогр. ев. и Мар. ев.) редакция на старобълг. превод: ловьць — рꙑбарꙑ, кошьница — кошь, земьнꙑи — земьскꙑ, господинꙑ — господь, нскоушатн — окоушатн, законьникꙑ — законоучитель, распатн — пропатн, потопꙑ — вода, съвѣштатн — съвѣтꙑ сътворитн, оудавитн са — възвѣститн са, възложитн — положитн, запечатьлѣтн — знаменатн, съдравꙑ — цѣлꙑ, послѣдоватн — по немь нти, оглѧдатн са — озирати са, нѣмꙑ — гѫгънивꙑ, на земѧ — на соухо, прѣжде — дрєвлє, мимо нти — миньти, корабь — ладьѣ. Изследванията на К. Хоралек показват, че през втората половина на X в. и през XI в. не е съществувала единна апракосевангелска група. Главните причини за това са: 1) вторичните преправки в част от апракосевангелските текстове (отразени предимно в Асем. ев.) и 2) проникването на тетраевангелските особености в апракосевангелието (Сав. кн.). Голяма част от текстовите особености на Асем. ев. са повторени в Остромировото, както и в различни апракосевангелски текстове от среднобълг. епоха.

От самия край на IX в. или по-вероятно от първото десетилетие на X в. датира преславската редакция на старобълг. евангелски текст, която може да се нарече втора редакция. Тя е част от всеобщото обновление на старобълг. богослужебни книги, което предприемат книжовниците от столицата на княз Симеон. Една от особеностите на преславската редакция е освобождаването от ненужните гърцизми. Така напр. алавастръ се заменя със стьклѣница, аромать с вонꙗ, архиерен със старѣшина жьрьчьскꙑи, власфимиꙗ с хоула, лепта с мѣдьница, катапетазма с опона, сукамина с агодичие и т. н. Сред останалите редакционни преправки, които се състоят от десетки лекси-

Четвероевангелие на цар Иван Александър от 1356 г.

НОВЫЙ ЗАВѢТЪ
ГОСПОДА НАШЕГО
ІИСОУСА ХРІСТА

кални замени, ще отбележим **рать** вм. **брань, велнкъ** вм. **велнн, мошьтно естъ** вм. **възможьно естъ, прнчастне** вм. **достоѧнне, коньць** вм. **коньчнна, плнць** вм. **мльва, прозъватн нма** вм. **нарецнн нма, правьдневъ** вм. **правьдьнъ, съборъ** вм. **съньмъ, заоутра** вм. **оутро** и т. н. Най-рано от края на XI в. датира т.нар. първа преправена редакция, която е отразена в среднобълг. Добромирово Е. от началото на XII в. и в Николското четириевангелие, сръбски препис от XIV в. Нейни съществени черти са: 1) въвеждане на редица апракосевангелски разночетения в тетраевангелския текст (вж. Мр. 7:33 **вьдѣ прьсты своѧ** в Добромировото, Николското и Асем. ев. срещу **въложн прьстъı своѧ** в Зогр. ев. и Мар. ев.; Мр. 5:34 **ндн вь мнрь** в Добромировото и Асем. ев. срещу **ндн съ мнромь** в Зогр. ев. и Мар. ев.; 2) собствени преправки на отделни места (напр. Мр. 4:37 **ѣко оуже погрѫжатн сѧ** ен в Добромировото и Николското Е. срещу **ѣко оуже погразнѫтн хотѣаше** в Зогр. ев. и Мар. ев.; Мр. 7:35 **глаше право** в Добромировото и Николското Е. срещу **глаше чнсто** в Зогр. ев. и Мар. ев.; Мр. 9:43 **бѣдьнкомь вь жнвоть вьнптн** в Добромировото и Николското Е. вм. **маломоштнѭ въ жнвоть вьнптн** в Зогр. ев. и Мар. ев.); 3) стремеж да бъдат предадени по еднакъв начин съвпадащите места у отделните евангелисти (напр. ὁ ἥλιος σκοτισθήσεται в Зогр. ев. и Мар. ев. е преведено у Мт. 24:29 със **слъньце помрькнетъ**, а у Мр. 13:24 със **слъньце помрачнтъ сѧ**; в Добромировото Е. и на двете места четем първия вариант: ἀπὸ δὲ τῆς συκῆς μάθετε τὴν παραβολήν в Зогр. и Мар. ев. е преведено у Мр. 24:32 с **отъ смоковьнпца наоучнте са прнтьчн**, а у Мр. 13:28 с **отъ смоковьнпца же навъıкнѣте прнтчн**; в Добромировото Е. и на двете места четем първия вариант и т.н.).

Вероятно от втората четвърт на XIV в. датира третата редакция на евангелския текст. Тя е част от цялостната преработка на богослужебните книги, осъществена на п-в Атон от бълг. книжовник стареца Йоан и неговите помощници и последователи. За основа на атонската редакция е послужила първата преправена редакция, но на места са използувани и част от лексикалните особености на преславската редакция. Атонските редактори са се стараели да доближат колкото може повече среднобълг. текст до грц. оригинал, като са калкирали редица синтактични особености. За тази редакция е характерно по-честото изпускане на спомагателния глагол, по-честата употреба на конструкцията dativus cum infinitivo, замяната на перфекта с аорист там, където в грц. оригинал стои аорист, замяната на **елнко** с **елнка**, ако в грц.

текст стои ὅσα и т.н. Въведени са някои нови думи и термини, като напр. **мнроτворьцн** вм. **съмнрѣѭштєн, свѧштєнницн** вм. **нєрєн,** които по-късно се възприемат от цялата слав. православна църква. Най-ранният датиран евангелски текст, в който ясно личи влиянието на новия атонски извод, е редакцията на староруския новозаветен текст, осъществена през 1355 в Цариград от новоизбрания руски патриарх Алексей. През 70-те години на XIV в. атонската евангелска редакция е въведена в Търново и в цялата бълг. църква чрез законодателната реформа на Патриарх Евтимий. От бълг. земи атонската редакция е пренесена в Сърбия, Влашко, Молдова и Русия и през XV—XVI в. дава цялостния облик на евангелския текст, който се използува в православната слав. църква. При ръкописното разпространяване на богослужебните книги обаче на отделни места в преписите староизводният текст е бил възстановяван, а на други места преписвачите са извършвали свои собствени поправки. Оттук идва и впечатлението за изключителното разнообразие на евангелските образци. Но при едно по-внимателно текстологично проучване се оказва, че почти всички разночетения в евангелските текстове от X до XVII в. могат да се сведат до 4 основни типа (апракосевангелски тип първа редакция, тетраевангелски тип първа редакция, преславски тип и атонски тип). Всички споменати редакции са дело на старобълг. и среднобълг. книжовници.

Лит.: Šafařík P. J. Památky hlaholského písemnictví. Praha, 1853, p. 43—52; Невоструев К. Записка о переводе Евангелия на славянский язык, сделанном Кирилом и Мефодием. — В: Кирилло-Мефодиевский сборник. М., 1865, с. 209—304; Барсов Е. В. О воздействии апокрифов на обряд и иконопись. — ЖМНП, 242, 1885, с. 97—115; Воскресенский Г. А. Характеристические черты главных редакций славянского перевода Евангелия по рукописям XI—XV вв. — В: Труды VI археологического съезда в Одессе, 1884 г. I. Одесса, 1886, с. 276—306; Воскресенский Г. А. Древнерусская редакция славянского перевода евангелия. — Странник, 8, 1888, с. 257; Vondrak V. Über das gegenseitige Verhältnis der älteren Evangelientexte. — In: Altslovenische Studien. Wien, 1890, p. 53—67; Облак В. Няколко бележки върху старословенските паметници. — СбНУ, 9, 1893, с. 3—20; Воскресенский Г. А. Древнеславянское евангелие. Евангелие от Марка по основным спискам четырех редакций рукописного славянского текста с разночтениями по 108 рукописям XI—XVI вв. Сергиев Посад, 1894; Сперанский М. Н. Славянские апокрифические евангелия. Общий обзор. М., 1895, 6+137 с.; Воскресенский Г. А. Характеристические черты четырех редакций славянского перевода Евангелия от Марка по 112 рукописям XI—XVI вв. М., 1896, 8+305 с.; Сперанский М. Н. Рецензия на труды Г. А. Воскресенского. Отчет о тридцать девятом присуждении наград графа Уварова. — ЗИАН, серия 8, 3, 1899, 5, с. 27—151; Сперанский М. Н. К истории славянского перевода Евангелия. — РФВ, 41, 1899, с. 198—218; 43, 1900, с. 9—18; Pastrnek F. Die griechischen Artikelkonstruktionen in der altkirchenslavischen Psalter- und Evangelienübersetzung. — ASPh, 25, 1903, p. 366—391; Grünenthal O. Die Übersetzungstechnik der altkirchenslavischen Evangelienübersetzung. — ASPh, 31, 1910, p. 321—366, 507—528; 32, 1911, p. 1—48; Berneker E. Kyrill's Übersetzungskunst. — Indogermanische Forschungen, 31, 1912, p. 399—412; Кульбакин Ст. Неколико речи о конструкцији „да са индикативом" место инфинитива у старословенском преводу Јеванђеља. — В: Зборник. филолошких и лингвистичких студија А. Белићу. Београд, 1921, с. 229—232; Snoj A. Staroslovenski Matejev evangelij. Ljubljana, 1922; Vajs J. Řecká předloha staroslovanského překladu evangelního. — Slavia, 3, 1924—1925, p. 470—474; Vondrák V. O církevně-slovanském překladu evangelia v jeho dvou různých částech a jak se nám zachoval v hlavnějších rukopisech. — В: Даничићев зборник. Београд—Љубљана, 1925, p. 9—27; Погорелов В. А. Из наблюдений в области древне-славянской переводной литературы. I. Латинское влияние в переводе Евангелия. — Sborník Filosofické Fakulty University Komenského v Bratislavě, 3, 1925, 32 (6), p. 3—10; 2. Употребление форм прошедшего сложного в текст евангелия. — Sborník Filosofické Fakulty University Komenského v Bratislavě, 3, 1925, 32 (6), p. 11—18; Meillet A. L'hypothèse d'une influence de la vulgate sur la traduction slave de l'évangile. — RES, 6, 1926, p. 39—41; Van Wijk N. Evangelistar und Tetraevangelium. — Slavia, 5, 1926—1927, p. 677; Vajs J. Jaký vliv měla latinská Vulgáta na staroslovanský překlad evangelní. — Slavia, 5, 1926—1927, p. 158—162; Погорелов В. А. Из наблюдений в области древне-сла-

вянской переводной литературы. 3. Опыт изучения текста Саввиной книги. — Sborník Filosofické Fakulty University Komenského v Bratislavě, 5, 1927, 46 (1), 120 p.; Vajs J. Evangelium sv. Marka a jeho poměr k řecké předloze. Praha, 1927, 6+132 p.; Słoński S. O rzekomym wpływie łacińskiej Vulgaty na starosłowiański przekład ewangelji. — Slavia, 6, 1927—1928, p. 246—264; Погорелов В. А. Написания греческих слов в Кирилло-Мефодиевском переводе Евангелия. — Slavia, 7, 1928—1929, p. 871—884; Vajs J. Byzantská recense a evangelijní kodexy staroslověnské. — Bsl, 1, 1929, p. 1—9; 4, 1932, p. 1—10; Погорелов В. Формы греческих слов в Кирилло-Мефодиевском переводе Евангелия. — Bsl, 2, 1930, p. 1—28; Von Arnim B. Beiträge zum Studium der altbulgarischen und altkirchenslavischen Wortbildung und Übersetzungskunst. Ursachen des Wechsels zwischen den Suffixen -ъje, -ъstvo, -ъstvije in Evangelium, Apostolus, Psalter und einigen anderen Übersetzungen. — Sitzungsberichte der Preußischen Akademie der Wissenschaften. Philologisch-historische Klasse, 32, 1931, p. 952—1024; Van Wijk N. Eine Vulgatalesart im slavischen Evangelium (Mt. XIII, 48)? — Bsl, 3, 1931, p. 89—91; Погорелов В. О Кирилло-Мефодиевском переводе Евангелия. — В: Труды V съезда русских академических организаций за границей. 1. С., 1932, с. 299—324; Vajs J. K charakteristice nejstarších evangelských rukopisů staroslověnských. — Bsl, 5, 1933—1934, p. 113—119; Vajs J. Textová povaha (charakter) staroslovanského evangelijního překladu cyrilometodějského. — In: Księga referatów II Międzynarodowego Zjazdu slawistów (filologów słowiańskich). 1. Językoznawstwo. Warszawa, 1934, p. 149—153; Snoj A. Grška predloga staroslovenskih evangelijev. — Bogoslovni vestnik, 14, 1934, p. 190—196; Vajs J. Evangelium sv. Matthaei. Praha, 1935, 4+115 p.; Vajs J. Evangelium sv. Marka. Praha, 1935, 12+75 p.; Vajs J. Evangelium sv. Lucae. Praha, 1936, 127 p.; Vajs J. Evangelium s. Joannis palaeoslovenice. Praha, 99 p.; Кульбакин С. Језичка реконструкција старословенског превода јеванђеља. — ЈФ, 16, 1937, p. 203—223; Vajs J. Kladně a záporně výsledky kritického bádání v staroslovanském evangelním textu. — Bsl, 7, 1937—1938, p. 149—157; Vajs J. Je-li staroslověnský překlad evangelií a žaltáře nějak závislý na gotském překladu Vulfilově? — Bsl, 8, 1939—1946, p. 145—171; Horálek K. Význam Savviny knigy pro rekonstrukci staroslověnského překladu evangelia. Praha, 1946, 127 p.; Vajs J. Najstariji hrvatsko glagoljski misal. Zagreb, 1948, 9+173 p.; Horálek K. Evangeliáře a čtveroevangelia. Praha, 1954, 313 p.; Večerka R. K překladu staroslověnských evangelií z řečtiny. — Slavia, 24, 1955, p. 42—44; Vrana J. O tipovima, redakcijama i međusobnom odnosu staroslovjenskih evanđelja. 1. Evanđelistari. — Slavia, 26, 1957, p. 321—336; 2. Četveroevanđelja. — Slavia, 29, 1960, p. 552—571; Moszyński L. Staro-cerkiewno-słowiański aprakos. — In: Studia z filologii polskiej i słowiańskiej. 2, 1957, p. 373—395; Horálek K. La traduction vieux-slave de l'évangile — sa version originale et son développement ultérieur. — Bsl, 20, 1959, p. 267—284; Vrana J. Über das vergleichende Sprach- und Textstudium altkirchenslavischer Evangelien. — WSl, 5, 1960, p. 418—428; Vrana J. L'Évangéliaire de Miroslav. Contribution à l'étude de son origine. s'Gravenhage, 1961, 211 p.; Жуковская Л. П. Об объеме первой славянской книги, переведенной с греческого Кириллом и Мефодием. — ВСЯ, 7, 1963, с. 73—81; Molnár N. The Calques of Greec Origin in the Most Ancient Old Slavic Gospel Texts. — StS, 10, 1964, p. 101—106; Жуковская Л. П. Новые данные об оригиналах русской рукописи 1092 г. — В: Источниковедение и история русского языка. М., 1964, с. 84—118; Жуковская Л. П. Юрьевское евангелие в кругу родственных памятников. — В: Исследования по истории русского языка и письменности. М., 1966, с. 44—76; Львов А. С. Очерки по лексике памятников старославянской письменности. М., 1966, 320 с.; Добрев Ив. Към въпроса за прототиповете на старобългарския глаголически тетраевангелски текст Codex Zographensis. — БЕ, 17, 1967, с. 144—146; Жуковская Л. П. Некоторые данные о группировке славянских рукописей полного апракоса XII—XIV вв. — ПСб, 17 (80), 1967, с. 176—184; Жуковская Л. П. Типология рукописей древнерусского полного апракоса XI—XIV вв. в связи с лингвистическим изучением их. — В: Памятники древнерусской письменности. Язык и текстология. М., 1968, с. 199—332; Moszyński L. Zróżnicowanie leksykalne najstarszych staro-cerkiewno-słowiańskich tekstów ewangelijnych. — Z polskich studiów slawistycznych. Seria 3. Językoznawstwo, 1968, p. 195—204; Nedeljković O. Vukanovo jevanđelje i problem punog aprakosa. — Slovo, 18—19, 1969, p. 41—90; Недељковић О. Редакције старословенског јеванђеља и старословенска синонимика. — В: Кирил Солунски. 2. Скопје, 1970, с. 51—66; Бернс И. Распред недељних перикопа у Мирослављевом јеванђељу. — Зборник Народног музеја у Београду, 5, 1970, 6, с. 259—286; Жуковская Л. П. О глаголической традиции в славянском евангелии апракос. — Slovo, 21, 1971, с. 351—358; Жуковская Л. П. Текстологическое исследование наследия Кирилла Философа. — ККФ 2, с. 31—40; Верещагин Е. М. Из истории возникновения первого литературного языка славян. 1. Переводческая техника Кирилла и Мефодия. М., 1971, 255 с.; Верещагин Е. М. Из истории возник-

новения первого литературного языка славян. Варьирование средств выражения в переводческой технике Кирилла и Мефодия. М., 1972, 199 с.; Цейтлин Р. М. Из наблюдений над лексикой Вуканова евангелия (сравнительно со старославянскими памятниками). — В: Исследования по сербохорватскому языку. М., 1972, с. 240—275; Верещагин Е. М. Переводческая техника Кирилла и Мефодия: некоторые закономерности выбора слов в словосочетании. — WSJ, 19, 1972, p. 62—70; Верещагин Е. М. Из истории возникновения первого литературного языка славян. К проблеме греческо-славянских лексических и грамматических вариантов в древнейших славянских переводах. М., 1973, 50 с.; Шонкой П. Из лексики древнерусских апракосов. — Acta Univesitatis Szegediensis de Attila Joszef nominatae. Dissertationes slavicae, 9—10, 1975, с. 157—182; Логачев К. И. О языке и тексте оригиналов древнейших славянских переводов. — ВЯ, 25, 1976, 2, с. 94—98; Жуковская Л. П. Текстология и язык древнейших славянских памятников. М., 1976, 368 с.; Скупский Б. И. К вопросу о греческих оригиналах древнейших славянских переводов. — ВЯ, 26, 1977, 2, с. 126—130; Добрев Ив. Гръцките думи в Супрасълския сборник и втората редакция на старобългарските богослужебни книги. — БЕ, 28, 1978, с. 89—98; Добрев Ив. Текстът на Добромировото евангелие и втората редакция на старобългарските богослужебни книги. — БЕ, 29, 1979, с. 9—21.

Иван Добрев

ЕВРАЙЗМИ — вж. *Семитизми*.

ЕВСЀЕВ, Иван Евсеевич (9/21. VIII. 1868—17. VIII. 1921) — руски филолог и богослов. Роден вероятно в с. Каменка, Псковска губ. Завършва Псковското духовно училище и Псковската духовна семинария; в 1893 — Петербургската духовна академия. Защищава кандидатска дисертация на тема „Лукиановская рецензия LXX в славянском переводе Ветхого Завета“ („Христианское чтение“, 1894, III). В 1895 предприема научно пътуване в Близкия изток за издирване и проучване на грц. и слав. ръкописи. В 1897 защищава магистърска дисертация — „Книги пророка Исаии в древнеславянском переводе. Ч. I: Славянский перевод книги пророка Исаии по рукописям XII—XVI в. Ч. II: Греческий оригинал славянского перевода книги пророка Исаии“ (СПб., 1897); в 1905 — докторска дисертация: „Книга пророка Даниила в древнеславянском переводе. Введение и тексты“ (М., 1905). Доц. (1906—1909) и проф. (1909—1918) по руски и църковнослав. език и по история на руската литература в Петербургската духовна академия. През 1909—1910 е редактор на сп. „Церковный вестник“. Член-кор. на Петербургската АН (1914). Действителен и почетен член на различни истор. и филологически д-ва. Организатор и фактически ръководител на Комисията по научно издание на слав. Библия, включваща над 70 учени-слависти; комисията функционира от 1915 до 1929 и изиграва значителна роля в развитието на славянознанието.

В центъра на научните интереси на Е. стоят проблеми във връзка със старите слав. преводи на *Библията* — Кирилов, Методиев и Симеонов. Публикува трите редакции на книгата на пророк Даниил, допринесли твърде много за всестранно изследване на старите слав. библейски текстове изобщо. При изучаване на грц. библейски текст Е. насочва вниманието си към характерните му типове, а не към различните му преписи. Той отрича т.нар. „екзегетически метод“ и осъществява прехода от господствуващия дотогава ограничено текстуален езиков анализ на слав. Библия към проучването ѝ в рамките на жизнената среда, в която тя функционира и променя своя облик, т.е. в обсега на източното православие. Трудовете на Е. са блестящ образец на този методологичен подход. Те са наситени с обилен документален материал и с ново съдържание, отличават се със строга аргументираност на изводите и с единство на концепциите. Е. пръв установява редакциите на текстовете на грц. Библия, които са основа на най-старите ѝ слав. преводи, и определя специфичните белези на Кириловата, Методиевата и Симеоновата редакция, като ги илюстрира с богат фактически материал. С това той става основоположник на научната история на библейския текст у южните, източните и западните

славяни; създава строго научна методика на проучването и публикуването му в светлината на обществената и културната история на слав. народи. Текстологическите и филологическите изводи и констатации на Е. в тази област запазват своето значение и в наши дни, а публикациите му могат да бъдат окачествени като образцови.

Е. е автор на най-значителното изследване за старобълг. книжовник презвитер *Григорий*, един от представителите на Преславското книжовно средище. След обстойно проучване на състава и езика на т.нар. Архивен хронограф (от втората половина на XV в., съхранява се в Централния държ. архив за древни актове в Москва, ф. 181, № 3, 279/658), в който е поместена приписка с името на презвитер Григорий, Е. идва до заключение, че той превежда Осмокнижието, което има предзнаменователен смисъл по отношение на Новия завет.

Съч.: О древнеславянском переводе Ветхого завета. — ХЧ, 3, 1894; Заметки по древнеславянскому переводу Св. Писания. 1. О греческом оригинале первоначального славянского перевода. 2. О книге Есфирь. — ИИАН, 8, 1898, 5, с. 329—344; 3. Следы утраченного первоначального полного перевода пророческих книг на славянском языке. — ИИАН, 10, 1899, 4, с. 355—373; 4. Толкование пророческих мест с обличением жидовина. — ИОРЯС, 5, 1900, 3, с. 788—823; Книга пророка Исаии в древнеславянском переводе. СПб., 1897, 145 с.; Толкование на книгу пророка Даниила в древнеславянской и старинной русской письменности. — Древности. Труды Славянской комиссии Императорской Академии наук, 3, 1902, 2+36 с.; Книга пророка Даниила в переводе жидовствующих по рукописи XVI в. — ЧОИДР, 1902, 3, с. 127—164; Григорий Пресвитер, переводчик времени болгарского царя Симеона. — ИОРЯС, 7, 1902, 3, с. 356—366; Московское издание греческой Библии 1821 г. — БВ, 1902, январь, с. 207—211; Книга пророка Даниила в древнеславянском переводе. Введение и тексты. М., 1905, 90+183 с.; Отзыв о сочинениях Г. А. Воскресенского „Древне-славянский Апостол". — В: Сборник о премиях и наградах за 1910 г. (Премия им. проф. А. А. Котляревского). СПб., 1914, с. 227—277.

Лит.: Православная богословская энциклопедия. 5. Петроград, 1904, с. 241—242; Михайлов А. В. Опыт изучения текста книги Бытия пророка Моисея в древнеславянском переводе. Варшава, 1912, 460 с.; К. Л. Профессор И. Е. Евсеев (К 50-летию со дня кончины). — Журнал Московской патриархии, 1971, 12, с. 64—67; Логачев К. И. Труд профессора И. Е. Евсеева по истории славянской библии. — Журнал Московской патриархии, 1972, 8, с. 76—77; Логачев К. И. Работы профессора И. Е. Евсеева по русскому переводу Священного Писания. — Журнал Московской патриархии, 1973, 2, с. 79—80; Логачев К. И. Основные проблемы греческой и славянской библейской текстологии. — Журнал Московской патриархии, 1974, 1, с. 77—79; Логачев К. И. Отечественная кирилло-мефодиевская текстология в 1910—1920-е гг. — СС, 1977, 4, с.66—80; Логачев К. И. Евсеев Иван Евсеевич. — В: Славяноведение в дореволюционной России. Биобиблиографический словарь. М., 1979, с. 154.

Николай Дилевски

ЕВХОЛО́ГИЙ, евхологион (грц. εὐχολόγιον — „молитвослов") — богослужебна книга на православната църква, в която се съдържат чинопоследованията на богослужебните часове от денонощния кръг, тайнствата и обредите. Е. е книга на свещенослужителите. В нея са поместени молитвите, ектениите и указанията за начина, по който се извършват последованията. Тя съответствува на най-старите слав. молитвослови и обхваща материала от по-късните служебници и велики требници без молитвите от т.нар. допълнителен требник (издаден за пръв път в Киево-Печорската лавра през 1863).

Най-старият известен препис на Е., който съдържа чина на виз. ритуал, се датира към VIII—IX в. Това е пергаментен кодекс, донесен във Флорентийския събор (1439) от някой си Николай де Николис и подарен на флорентийския манастир „Св. Марко". Съхранява се във Ватиканската библиотека и е познат под името Барберинов евхологион (Barberini graec. 336). Не е публикуван изцяло. Най-много молитви и ектении от него е издал Й. Гоар в разночетенията на своя Euchologion sive Rituale Graecorum. Барбериновият евхологион съдържа всички молитви на тогавашния богослужебен чин на виз. ритуал, някои ектении и съвсем откъслечни рубрики. В него са Василие-

вата литургия и две анонимни литургии, които в най-съществената си част отговарят на литургиите, известни като Златоустова и Преждеосвещена; съдържа молитвите от чина на денонощния кръг (вечерна, утринна, часове и панихида), на тайнствата и обредите, поголямата част от които са запазени и в съвременните Е. под същите или под други имена.

Почти съвременен на Барбериновия евхологион е т.нар. Порфириев евхологион, съхраняван в Държ. публична библиотека „М. Е. Салтиков-Шчедрин" в Ленинград под № 226 (вж. J. Haussens. Institutiones de ritibus Orientalibus, t. III, p. 573). Ценни Е., датирани от X в. насам, са описани в труда на А. А. Дмитриевски „Описание литургических рукописей. . .", т. II, Εὐχολόγια, СПб., 1917, и в книгата на П. Ν. Τρεμπέλας „Μικρόν εὐχολόγιον", т. 1—2, Ἀθῆναι, 1950, 1955.

Лит.: Morinus. Commentarius de sacris ecclesiae Ordinationibus. Amsterdam, 695 p.; Goar J. Euchologion sive Rituale Graecorum. Venise, 1730; Bunsen. Analecta antenic, 3, 201—236; Swaison C. A. The Greek Luturgies chiefly from original sources. Cambridge, 1884, p. 76—98; Brightman F. E. Liturgies eastern and western. 1. Oxford, 1896, p. 309—352. Conybear F. C. Rituale Armenorum. Oxford, 1905, p. 438—442; Дмитриевский А. Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках православного востока. 2. Εὐχολόγια. Киев, 1901; Strittmatter A. The „Barberinum S. Marci" of J. Goar. — Ephimerides liturgicae, 47, 1933, p. 329—367; Τρεμπέλας Π. Ν. Μικρόν εὐχολόγον. 1—2. Ἀθῆναι, 1950, 1955; Чифлянов Бл. Богослужебният чин, преведен от св. братя Кирил и Методий в началото на тяхната моравска мисия. — ГДА, 22, 1972—1973, с. 227—385.

Благой Чифлянов

ЕКЛО̀ГА — виз. законодателен сборник, издаден на 31 март 726, по времето на императора-иконоборец Лъв III (717—741) и съуправителя му (от 720) Константин V Копроним (741—775). Съдържанието му е заимствувано от текстовете на Юстиниановата кодификация. Е. е кратък и удобен, пригоден за нуждите на юридическата практика наръчник, в който са дадени най-съществените разрешения на Юстиниановия Corpus iuris civilis, но без богатата казуистика и без юридическата задълбоченост и прецизност, характеризиращи творческото дело на Юстиниановите кодификатори. В Е. има и някои нови юридически разрешения, които отразяват обществено-икономически промени във Византия, настъпили след управлението на Юстиниан I (527—565). Най-съществени от тях са промените, обусловени от заселването на славяните на Балк. п-в и от установяването на свободната селска община. Сборникът съдържа семейно, наследствено, договорно, процесуално и наказателно право. Разделен е на 18 титула. I и II титул са посветени на годежа и на брака; III — на зестрата; IV — на даренията; V — на завещанията; VI — на законното наследяване; VII — на настойничеството; VIII — на освобождаването от робство; IX—XIII — на договорите (продажба, заем, залог, влог, емфитевза, наем); XIV — на свидетелите; XV — на спогодбата; XVI — на лагерното и квазилагерното имущество; XVII — на престъпленията и наказанията; XVIII — на военната плячка.

Виз. Е. е достигнала до наше време в няколко руски преписа, най-достъпен от които е преписът, публикуван в Кормчая книга (1787) под заглавие „Лѣона цр҃а премоудраго҃ и Константина вѣрною цр҃ю главизны ѡ҃ ѡвѣщанїи ѡбрѣтенїа и ѡ брацѣхъ и ѡ иныхъ разлнуныхъ винахъ". Езикът на този превод и някои сведения относно пренасянето му в Русия дават основание да се приеме, че е направен в Б-я по време на Първата бълг. държава, вероятно при управлението на цар Симеон (893—927). През 1965 византоложката Е. Е. Липшиц издава Е. в превод на съвременен руски език с обстойна встъпителна студия и ценни коментари. Слав. Е. съдържа известни отклонения от виз. текст. Някои

от тях са резултат на неразбиране на виз. разпоредби и на грешки при преписването. Други са направени съзнателно. Титулите на слав. Е. са само 16. Пропуснат е титулът, посветен на емфитевзата (титул XII); титул XVIII, уреждащ подялбата на военната плячка, е слят с титул XVII. Титул I е посветен на годежа; II — на брака, III — на зестрата; IV — на даренията; V — на завещанието; VI — на лагерното и квазилагерното имущество; VII — на законното наследяване; VIII — на настойничеството; IX — на освобождаването от робство; X — на продажбата; XI — на заема и залога; XII — на влога; XIII — на наема; XIV — на свидетелите; XV — на спогодбата; XVI — на подялбата на военната плячка и на престъпленията. Окончателни заключения за точния смисъл и значението на съдържащите се в слав. Е. отклонения от виз. текст ще могат да бъдат направени едва след едно нейно академично издание. Би могло да се отбележи, че някои отклонения се дължат на по-прогресивни разбирания и институти на слав. обичайно право (напр. разпоредбата, която признава при липса на законни наследници наследствено право на бедните — титул VII, статия 2). Други отклонения са резултат от по-елементарните икономически и обществено-политически отношения в слав. и специално в бълг. земи (напр. отхвърлянето на деленето на съдебния процес на наказателен и граждански, и опростяването на наказателния състав, санкциониращ затварянето и умъртвяването на чужд добитък — титул XVI, статия 43).

Титул XVII от виз. Е. е послужил за основа при съставянето на най-стария слав. правен паметник ЗСЛ.

Изд.: Ecloga Leonis et Constantini cum appendice. Ed. A. Monferratus. Athenis, 1889, 108 p.; Эклога. Византийский законодательный свод VIII в. Вступительная статья, перевод, комментарий Е. Э. Липшиц. М., 1965, 224 с.

Лит.: Бобчев Ст. Старобългарски правни паметници. I. С., 1903, 176 с.; Бенешевич В. Н. Канонический сборник XIV титулов второй четверти VII века до 833 г. К древнейшей истории права греко-восточной церкви. СПб., 1905, 13+101 с.; Ginis D. Das Promulationsjahr der Isaurischen Ekloge. — BZ, 24, 1924, p. 346—358; Андреев М. Римското право и славянската Еклога. За някои отклонения на славянската Еклога от римското право. — ГСУюф, 50, 1959, с. 3—20; Andreev M. Le droit romain et l'Eclogue slave. — In: Bartolo da Sassoferrato. Studi e documenti il VI centenario. I. Milano, 1960, p. 109—129; Grumel V. La date de la promulgation de l'Eklogue des Isauriens: L'année et le jour. — REB, 21, 1963, p. 272—273; Андреев М. Римското право в България. — ГСУюф, 56, 1965, с. 1—39; История Византии в трех томах. 2. М., 1967, с. 51; Cront G. L'Eclogue des Isauriens dans les pays roumains. — Balkan Studies, 9, 1968, p. 359—374; Липшиц Е. Э. Византийское право в период между Эклогой и Прохироном (Частная распространенная Эклога). — ВВр, 36, 1974, с. 45—72; Милов Л. В. О древнерусском переводе Эклоги. — История СССР, 1976, 1, с. 142—163; Липшиц Е. Э. Право и суд в Византии в IV—VIII вв. 1. М., 1976, с. 195—203; Щапов Я. Н. Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI—XIII вв. М., 1978, 292 с.

Михаил Андреев

ЕКСАПОСТИЛА́РИЙ — вж. *Светилен.*

ЕЛВАНГЕН (Ellwangen) — старинен бенедиктински манастир, дн. градче във ФРГ. Основан през 764. Предполага се, че в Е. е бил заточен Методий. ЖМ и саморъчните писма на папа *Йоан VIII* (872—882) до Методиевите съдии (*Адалвин* Залцбургски, *Анон* Фрайзингенски и *Херманрих* Пасауски) са единствените и взаимно допълващи се извори, от които се черпят сведения за Методиевото заточение в Швабия. В житието е казано: „. . . **а оного засѣлавъше въ Съвабы, дьрьжаша полъ третьıа лѣта.**“ Писмата на папата добавят още някои съществени подробности към това оскъдно сведение. Предположенията на учените, къде точно е бил заточен Методий, са все още само хипотези. В. *Ягич*, А. *Брюкнер* и Ив. *Огиенко* смятат, че той е бил арестуван в Панония по заповед на Адалвин, но по отношение на мястото на неговото заточение не изла-

Релеф на Методий от В. Минеков в гр. Елванген, ФРГ.

гат никаква хипотеза. В последните 30 г. се налага предположението, че някогашният бенедиктински манастир Е. е най-вероятното за онова време място за манастирско заточеничество на един епископ. Хипотезата принадлежи на мюнхенския църковен историк А. Циглер, когото подкрепят В. Бур, Фр. *Грив*ец и Ст. *Сакач*. По въпроса съществува подробна литература, но и самите автори признават, че се касае само за предположение. В последно време то все повече се налага и слав. почитатели на Кирил и Методий започват редовно да посещават градчето. Заедно с римската базилика „Сан Клементе" Е. се превръща в едно от кирило-методиевските поклоннически места в света. На 27 ноем. 1975 бълг. правителствена делегация и делегация на БАН посещават Е. и поставят там възпоменателна плоча.

Лит.: Johannis VIII. papae epistolae passim collectae. — Monumenta Germaniae Historica. Epistolae. 7. Berolini, 1897, p. 1—133; Лавров П. Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности. Л., 1930, с. 74—75; Weller K. Würtembergische Kirchengeschichte. Stuttgart, 1930, p. 34; Tuchle H. Kirchengeschichte Schwabens. 1. Stuttgart, 1950, p. 101; Grivec F. Žitija Konstantina in Metodija. Ljubljana, 1951, p. 112—113; Ziegler A. W. Der Slawenapostel Methodius in Schwabenlande. — Jahrbuch des Historischen Vereins Dillingen, 52, 1952, p. 169—189; Grivec F. Questiones Cyrillo-Methodianae. — OChP, 18, 1952, p. 113—117; Grivec F. Prepir o Metodovih jecah. — Zgodovinski časopis, 6—7, 1952—1953, p. 159—170; Ziegler A. W. Methodius auf dem Weg in die schwabische Verbannung. — Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, 1953, p. 369—382; Sakač S. Bemerkungen zum Methodiusprozess in Bayern. — OChP, 20, 1954, p. 175—180; Burr V. Ermenrich von Ellwangen. — Ellwanger Jahrbuch, 16, 1956, p. 56—62; Rogošić D. De incarceratione et migrationibus Methodii Slavorum praeceptoris et archiepiscopi. — Slavia, 25, 1956, p. 262—282; Grivec F. Kyrill und Method, Lehrer der Slaven. Wiesbaden, 1960, p. 92—103; Stokl G. Geschichte der Slavenmission. — In: Die Kirche in ihrer Geschichte. 2. Göttingen, 1961, p. 78—82; Burr V. Anmerkungen zum Konflikt zwischen Methodius und den bayerischen Bischofen. — Cyrillo-Methodiana, p. 36—56.

Борислав Иванчев

ЕМА̀УЗКИ МАНАСТЍР, Словани, На Слованех — чешки средновековен религиозен и културен център. Основан през 1347 в Прага от имп. Карл IV (1347—1378) с разрешение на папа Климент VI (1342—1352). Учредителното Нюрнбергско писмо на Карл IV от 21 ноем. изрично посочва Кирил и Методий сред патроните на манастира. Ядрото на братството са монаси-бенедиктинци от Хърватско, Далмация, Босна, Сърбия и Б-я, които постепенно се сливат с чешката среда. Поради това манастирът е известен и с народното название „На Слованех". Изграден е край по-старата църква „Козма и Дамян" (от XII в.) и според тогавашния обичай получава библейското име Емаузи (Емаус). По това време е единственият чешки манастир със слав. литургичен език. Превръща се в културен център, свързващ западните с южните и източните славяни. На 21 септ. 1348

Емаузки манастир, 1351—1370 г.

е избран първият абат Павел I Урсинус, а след смъртта на втория — Ян Харват, през 1389 начело на манастира застава чехът Павел Кржиж. По негово време със съгласието на полския крал Владислав II Ягело (1434—1444) се създават филиали на манастира край Краков и в Силезия.

Хуситската революция дава ново съдържание и насока в дейността на манастира; той не е унищожен поради популярността му сред народните маси, която се дължи на слав. характер на литургията и братството. След смъртта на абата Ржехорж Кржиж (1434) хуситите завладяват ръководството на манастира и монасите са вече само чехи. Последният хуситски абат е Матоуш Филомен Бенешовски (1582—1589), а неговият заместник Павел Паминондас Хорски със съгласието на Рудолф II (1576—1612) се опитва отново да въведе католишката литургия. По време на католишката контрареформация имп. Фердинанд II (1619—1637), въпреки съпротивата на чешките бенедиктинци, удовлетворява искането на придворния си изповедник испанеца Бенедикт Пеналоса де Мондрагон и през 1635 в чест на победата над шведите при Нордлинг дава Е.м. на ордена на испанските бенедиктинци, с което започва нов етап в неговата история. Слав. братство се премества в храма „Св. Микулаш" в пражкото Старе место (Стария град), а значителна част от библиотеката се разпилява. Постепенно засилващият се приток на монаси от Прага в Е. м. довежда до избирането за абат на Мартин Зедлиц (1708—1720). Той въвежда барокови елементи в първоначалната готическа архитектура на манастира.

През 1880 поради финансови затруднения Е.м. преминава в ръцете на немската конгрегация на бенедиктинците, които го превръщат в крепост на немския клерикализъм и консерватизъм. Поради това след създаването на независимата чехословашка държава немските монаси са изгонени и през 1925 абат става Арнощ Викокаул, добър организатор и отличен познавач на манастирската история. От 1919 до затварянето на манастира от нацистите (22 юли 1942) пет пъти годишно се служи глаголическа литургия. На 14 февр. 1945 по време на англо-американското въздушно нападение голяма част от манастира е разрушена. След войната по смел и новаторски архитектурен проект се извършва цялостна реконструкция на комплекса от сгради, в които днес се помещават институти на Чехословашката АН.

Със създаването на Е.м. Карл IV започва осъществяването на културнополитическия си план— да продължи великоморавската традиция, като ориентира чешката държава към Изток, да обнови култа към Кирил и Методий и тенденцията за обединяване на двете християнски църкви. Интересите на Карл IV към славянско-виз. култура намират отражение в първоначалната художествена украса на Е.м., а в построения от него замък Карлщейн една от

фреските (около 1361—1363) изобразява велеградския архиепископ Методий. Всичко това обяснява възникването на книжовна школа към манастира. Използваното глаголическо писмо, пренесено от Хърватско, се среща не само в литургическите текстове, но и в религиозно-образователната литература, писана на старочешки език. Въвеждането на слав. писмо вместо официалния богослужебен лат. език става по лично нареждане на Карл IV, който със специално решение от 26 авг. 1356 определя заплата за писар, който да преписва литургически книги за нуждите на манастира. Първият писар е монахът Ян, чиято народност не е установена, но се касае безспорно за славянин. Монасите са разполагали с донесени от тях глаголически паметници и техни преписи, превеждали са откъси от старочешки текстове. Три крупни произведения на старата чешка литература, останали във вид на фрагменти, от последната четвърт на XIV в. — Библията (от 1416), библейските предания (Коместор) и пасионал, са написани на чешки език с глаголически букви. Причината за това още не е изяснена. Според най-новите изследвания (Л. Пацнерова) чешката глаголическа Библия не е била използувана за богослужение, а за изучаване от монасите, свикнали с глаголицата. Предполага се (Й. *Вайс*, Ф. Ришанек, Й. *Вашица*), че още преди хуситската практика в Е.м. в литургията се е използувал говоримият чешки език, прикриван чрез старинната форма на глаголицата. Най-известен писмен паметник, свързан с манастира, е т. нар. *Реймско евангелие* (според В. *Ханка,* Я. Вълчек и др. — Сазавско евангелие), подарено заедно с други паметници на емаузката библиотека от ревностния събирач на ръкописи Карл IV. Тук възниква втората част на паметника — старочешки текст, написан с глаголица през 1395. Чешката глаголица не е пасивна рецепция на хърватската. Тя използува някои нейни улеснения в изразяването на звуковете и така те попадат в чешкия правопис, изменени от хуситските реформатори. От друга страна, глаголическите книги престават да изпълняват своето предназначение именно по време на хуситските борби, тъй като монасите бързо преминават на страната на утраквистите.

Е.м. е център на слав. взаимност сред лат. обкръжение през XIV и XV в. Тук става сливане на културни ценности от слав. Юг, повлияни от античното и виз. изкуство, с местната традиция, свързана с германско-романската сфера. За това свидетелствува взаимното влияние между старочешки и хърватски църковни паметници, особено в областта на лексиката. Книжовната дейност в манастира дава силен тласък за превеждането на религиозна литература в Чехия. По-системно изследване на глаголическите текстове започва от XIX в., когато остатъците от тях са събрани в пражкия Народен музей и в Държ. архив в гр. Тржебон.

Лит.: Roja P. J. Über die Gründung des Klosters Emaus. Wien, 1636; Výbor z literatury české. 1—2. Praha. 1845—1868; Tomek V. V. Dějepis města Prahy. 1. Praha, 1855, 631 p.; Křížek J. V. Nástin **dějin** kláštera benediktinského „Na slovanech" za doby mnichů slovanských. — In: Památky archeologické a místnopisné. 1. Praha, 1855, p. 193; Slovník nauční. 2. Praha, 1862, p. 444; Hanuš I. Dodavky a doplňky k Jungmannově Historii literatury české. 1. Praha, 1869, p. 3, 34; Schanda V. Die Abtei Montserrat Emaus oder Slovan in Prag. Das Benediktiner Buch. Würzburg, 1880; Pastrnek F. Evangelium sázavo-emauzské čili remešské. — ČMM, 15, 1891, p. 331—340; Helmling L. Emaus. Praha, 1903, 162+8 p.; Vykoukal A. Emauzy. — In: Český slovník bohovědný. 3. Praha, 1926, p. 772—775; Jakubec J. Dějiny literatury české. 1. Praha, 1929, p. 27; Poche E., J. Krofta. Na Slovanech, Stavební a umělecký vývoj pražského kláštera. Praha, 1956, 228 p.; Z tradic slovanské kultury v Čechách. Sázava a Emauzy v dějinách české kultury. Praha, 1975, 244 p.; Жуковская Л. П. Реймсское евангелие. История его изучения и текст. М., 1978, 64 с.

Иван Павлов

ЕМЕРÀМСКИ ГЛÒСИ — четири откъслечни словоформи (isiku, Komusdo, imeti, bepoveleni), нанесени с ъгловат

почерк надредно към лат. текст в каноничен сборник от последната третина на IX в. Наречени така по първоначалното местонахождение на ръкописа — Св. Емерамското абатство в Регенсбург, ФРГ (дн. в Мюнхенската държ. библиотека, Cod. Lat. Monac. 14008). Юридически по характер, кодексът съдържа т.нар. Разширена Дионисиана и по палеографски и културноистор. данни произхожда вероятно от Рим. Слав. глоси на лист 28 б се отнасят към гл. XXXV от Псевдоапостолския канон за църковната дисциплина и йерархическия порядък (De primatu episcoporum). Идентифицирането на слав. приписка има особено значение за решаване на въпроса, кой номоканон е бил преведен от Методий. Сравнението на слав. с лат. текст показва непълно лексикално и грам. съответствие (ед.ч. вместо мн.ч., инфинитив вместо конюнктив), но слав. текст се съгласува напълно с грц. текст на същия пасаж. Лексикалното сходство на Е.г. с Устюжката кормчая подсказва, че те са извадка от цялостния слав. превод на грц. Синтагма (50 глави) на Йоан Схоластик. Няма съответствие за първите две Е.г. в Ефремовата кормчая, отразяваща друг номоканон — Синтагмата (14 глави), която според В. *Златарски* била използувана в двора на княз Борис I (852—889) около 865. В. Летенбауер, издателят на глосите, приема, че надраскването на слав. думи, извършено вероятно по слух, е свързано с писмото на папа Йоан VIII (872—882) до княз Светополк от юни 880, в което се цитира канон от Псевдоапостолския сборник относно организацията на Великоморавската църква. Изпращането именно на този канон във Велика Моравия, чиито правила не са се практикували извън Италия, но са били прилагани в Северна Италия и Равена (област под силно виз. влияние), е трябвало да подчертае приматът на Рим и независимостта на Великоморавската църква от франкско-баварския литургичен порядък; това е успех и за Методиевото дело срещу немското духовенство. Друг лат. препис на Разширената Дионисиана съдържа списък на константинополските епископи и свидетелствува за църковната практика на грц. колония в Италия („италогърците" са служили на грц. език, но по лат. обред). Фр. *Загиба* допуска, че Разширената Дионисиана е преведена от Методий в Рим през 869 сред италогръцките монаси. Използуването на Мерзебургския епитимейник (по съдържание също откъс от Номоканона на Йоан Схоластик) за Заповедите в Син. евх. и сходството на Е.г. с Устюжката кормчая потвърждават господствуващото сред славистите мнение за съдържанието на Методиевия Номоканон. Независимо от някои фонетични особености (неотбелязана носовост, изпуснат слаб ер) лексикално глосите отразяват особености на солунските говори: **ѧзыкъ** — „народ" и **нмѣтн** — „считам (някого за някакъв)". Според В. Летенбауер Е.г. са най-старите известни слав. глоси в лат. текст; наред с *Киевските листове* и Емерамската изповедна молитва в Син. евх. те показват наченките на слав. литургия по римски образец в Моравия, но изворите за превода са били на грц. език.

Лит.: Bischoff B. Über Einritzungen in Handschriften des frühen Mittelalters. — Zentralblatt für Bibliothekwesen, 54, 1937, 4, p. 173—177; Lettenbauer W. Eine lateinische Kanonessammlung in Mähren im IX Jahrhundert. — OChP, 18, 1952, p. 246—269; Zagiba F. Die Missionierung der Slaven aus „Welschland" (Patriarchat Aquileja) im 8. und 9. Jahrhundert. — In: Cyrillo-Methodiana, p. 310—311; Mareš F. The Slavic St. Emmeram glosses. — IJSLP, 12, 1969, p. 8—18.

Пиринка Пенкова

ЕНИНСКИ АПОСТОЛ — старобълг. писмен паметник от втората половина на XI в. Открит е през 1960 при реставрирането на старинната църква „Св. Петка Търновска" в с. Енина, Старозагорски окръг. Съхранява се в Народната библиотека „Кирил и Методий" в София под № 1144. Първото съобщение в научната литература за намирането на Е.а. и характеристика на основните му

езикови особености прави К. *Мирчев* (СФ — С, т. III, 1963). Паметникът е издаден образцово от К. Мирчев и Хр. Кодов през 1965. Изданието съдържа фототипно и наборно предаване на текста, археографски увод, палеографско и езиково описание, речник и показалци на апостолските четива, псалтирните текстове и тропарите.

Е.а. представя част от изборен апостол с календарен текст. Запазената част съдържа апостолските четива за времето от 35-ата неделя след Петдесетница до Великата събота и от 1 септ. (началото на църковната година) до 3 окт. (деня на Дионисий Ареопагит). Включени са и съответните антифони, прокимени и алилуярии, придружени с някои богослужебни указания.

Ръкописът е намерен в много лошо състояние — зацапан, окъсан, трудно четлив. От някои страници са останали само малки откъслеци. Началото и краят на Е.а. са загубени, но запазените листове следват без прекъсване. Вероятно първоначално книгата е имала 26—27 тетради по 8 листа, т.е. около 220 листа. Запазени са 39 листа, писани на кирилица. Пергаментът е силно повреден, но може да се установи, че е бил доста дебел, плътен, но не груб, сравнително добре обработен. Точните размери на листовете не могат да се определят, защото не е запазен цял нито един лист. Освен това вероятно първоначално те не са били обрязани точно. Височината е между 19 и 20 см, широчината е около 15,5 см. Горното поле е около 3,5, долното — около 3 см.; вътрешното странично поле е около 2 см, а външното — около 3 — 3,5 см. Писменото поле следователно е около 13,5 × 10,5 см. Разчертаването на страниците е твърде примитивно. Чертите не са съвсем успоредни, долните краища на вертикалните линии стигат до края на листа. Мастилото е черно, с определена кафеникава отсянка. Сега е доста избеляло. Червенословът вероятно е писан с миниумна багра.

Писмото спада към обикновения, делови устав, характерен за старобълг.

Енински апостол, XI в.

писменост. Проличава опитност, сигурност, собствен стил без специален стремеж за калиграфско оформяне на буквите. Разликата между тънките и дебелите черти е минимална, почти липсва. Височината на буквите обикновено е 3,5 мм, понякога намалява до 3 мм или се увеличава до 4 мм. Широчината на буквите е приблизително равна на височината. Буквите са леко наклонени надясно (както в *Листове на Ундолски, Македонски кирилски лист, Савина книга, Слуцки псалтир, Хилендарски листове*). Писмото е висящо (както в глаголическите паметници с ъгловата глаголица — *Киевски листове, Клоцов сборник, Охридски листове, Синайски псалтир* и в кирилския паметник Листове на Ундолски).

Е.а. е писан на кирилица, но съдържа и няколко глаголически букви: четири пъти Ш (= щ), два пъти Ъ (= ѣ) и вероятно веднъж Ѯ (= ѫ) — следите от тази буква не са съвсем ясни. Липсват напълно ѥ, ѧ, ѭ, ь, ѣ, ѱ. Буквата ѕ се среща само ка-

Енински апостол, XI в.

то цифров знак за 6. Буквите имат старинни начертания. Цифровите букви са в съответствие с кирилската цифрова система. Като словоразделителен знак се употребява точката, поставена посред височината на реда. Като начални или завършителни знаци се използуват двоеточие, триточие, четириточие и др. Единственият надреден знак в Е.а. е титлата, засвидетелствувана в шест разновидности.

Най-съществената правописна особеност е употребата само на една ерова буква — ъ (както в Листове на Ундолски). Преписвачът не използува грц. букви ѵ, ѱ, ѯ. По-рядка разновидност на и е ї, на о — ѡ, на оу — ѹ. На мястото на йотувано а се среща ѣ, рядко ꙗ. При съкращенията има известно колебание и неустановеност. Съкращенията чрез изпускане на букви са резултат на установени вече писарски норми, а изнасянето на букви над реда под титла в повечето случаи е продиктувано от стремежа към икономия на място и има случаен характер.

Палеографските и правописните данни разкриват несъмнена връзка на паметника с глаголическата писменост: висящо писмо, наличието на глаголически букви, отсъствието на грц. букви ѯ и ѱ, начертанията на буквите ч, ѡ, ѧ.

Ръкописът е орнаментиран съвсем скромно. Той съдържа две малки винетки и девет орнаментирани заглавки. Този факт дава основание да се предполага, че Е.а. е бил обикновена народна книга, предназначена да задоволява ежедневните богослужебни нужди на някоя малка църква. В орнамента на паметника се откриват прилики с глаголическото *Асеманиево евангелие*. В рисунката на някои букви се установяват първите зачатъци на тератологичните мотиви в орнаментиката на бълг. ръкописи. Забелязват се елементи, чийто източник вероятно не са виз. образци, а народното творчество.

Езикът на Е.а. съвпада с езика на останалите бълг. ръкописи от XI в. Характерни са отсъствието на изясняване на големия ер в о в силна позиция и малкият брой случаи с изясняване на силен малък ер в є. В отбелязването на слабите ерове има колебание. Носовките се употребяват правилно с единственото изключение бцѫ (род. пад. ед.ч.), предизвикано от затвърдяването на съгласната ц. Установени са и малко случаи със замяна на носовките, обусловена от действието на морфологични фактори. Съюзът нъ се предава като нѫ. Гласната ѣ се е изравнила по гласеж с ꙗ. Липсва йотация на ѫ, ѧ и є. Гласната ъі се употребява правилно. В паметника е отразен процес на затвърдяване на съгласните. Употребява се африкатът ѕ на неговото етимологично място, а в отделни случаи и на мястото на етимологично з. Епентетичното л не е типично за паметника. Интересно ново явление е асимилацията на съгласните по звучност, за която са възникнали условия

след изпадането на слабите ерове: хълюпцн, нїгдеже. Типична особеност на Е.а. е стягането на гласните във формите на сложните прилагателни имена и причастия и на имперфекта. Нова форма е нъı за 1 л. мн.ч. им.пад. на личното местоимение. Широко се употребява приименният дат. пад. В паметника се срещат типични народни лексикални елементи: кандилница, местното име одрннъ. Интересна е употребата на полоунощь и полоудьне в значение на 'север' и 'юг'. В календарната част е засвидетелствуван моравизмът папежь. Цялостната езикова характеристика свидетелствува, че в Е.а. е отразен говор от източнобълг. тип. Въз основа на пълната съвкупност на старинните белези в писмото, правописа и езика паметникът може да се отнесе към първите десетилетия от втората половина на XI в. Тази датировка се потвърждава и от сравнението с най-ранните среднобълг. паметници— Добромирово евангелие и Слепченски апостол.

Текстологична, лексикална и граматична съпоставка на Е.а. с Охридския и Карпинския апостол на основата на грц. текст провежда Р. Угринова-Скаловска. Тя стига до извода, че в Е.а. има най-малък брой отклонения от грц. оригинал, в него няма пропуски, грешки и импровизации и отнася неговия текст към редактираните старобълг. преводи.

Обстойно и задълбочено проучване на лексикалния състав на Е.а. в съпоставка с най-старите слав. апостоли (Охридски, Слепченски, Македонски, Шишатовацки, Христинополски) осъществява З. Хауптова. Тя стига до извода, че паметникът отразява новата редакция на апостолския текст, извършена в Б-я. Л. *Мошински* прави грижлива текстологична, граматична и лексикална съпоставка на псалмите в Е.а. със съответните части в Синайския псалтир и установява, че двата текста съдържат изменения по отношение на предполагаемия Кирило-Методиев оригинал. В лексикално отношение Синайският псалтир е по-консервативен от Е.а. Авторът подчертава, че за реконструкцията на Кириловия превод на Псалтира съществени данни може да предложи псалтирният текст в Е.а. Мошински изказва предположението, че Константин Философ първоначално е превел Псалтира, а сетне Апостола, като е включвал в него без изменение съответните стихове, задоволявайки се често само да отбелязва първите думи на предвидените в Апостола псалми.

Е.а. е най-старият запазен препис на апостолски текст в слав. писменост. Поради това той е особено важен за изследването и изясняването на редица основни проблеми на текстологията, литературната история, лингвистиката и палеографията, на старобългаристиката и старославистиката.

Лит.: Мирчев К. За езиковите особености на новооткрити фрагменти от най-стар славянски апостолски текст — Енински апостол от XI в. — СФ— С, 1963, с. 81—103; Мирчев К., Хр. Кодов. Енински апостол. Старобългарски паметник от XI век. С., 1965, 246 с.; Бернштейн С. Б. — СС, 1966, 1, с. 102—103 (рец.); Копыленко М. М. — ВЯ, 15, 1966, с. 158—160 (рец.); Večerka R. — SPFFBU, 15, A 14, 1966, p. 187—188 (рец.); Dostál A. — Bsl, 27, 1966, p. 433—434 (рец.); Bláhová E. — Slavia, 35, 1966, p. 496—498 (рец.); Stanislav J. — StS, 1, 1966, p. 102—103 (рец.); Nedeljković O. — Slovo, 17, 1967, p. 191—195 (рец.); Schütz J. — WSl, 12, 1967, 110—111 (рец.); Kurz J. Učebnice jazyka staroslověnského. Praha, 1969, p. 32; Moszyński y L. Fragmenty psałterzowe Apostoła Enińskiego wobec tzw. Psałterza Synajskiego. — ККФ 1, с.1 43—156; Hauptová Z. Lexikální rozbor apoštola Eninského. Přispěvek k analýze nejstaršího textu staroslověnského apoštoláře. —In: Studia Palaeoslovenica. Praha, 1971, p. 105—121; Мирчев К. Старобългарски език. Кратък граматичен очерк. С., 1972, с. 12—13; Aitzetmüller. R. Zur Einstufung des Apostolusfragments von Enina. — Anz SPh, 10—11, 1878—1979, 1979, p. 19—24.

Екатерина Дограмаджиева

ЕПАРХИЯ НА КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ — църковна област, поверена на видния Кирило-Методиев ученик през управлението на цар *Симеон* (893—927), в която се въвежда изцяло богослу-

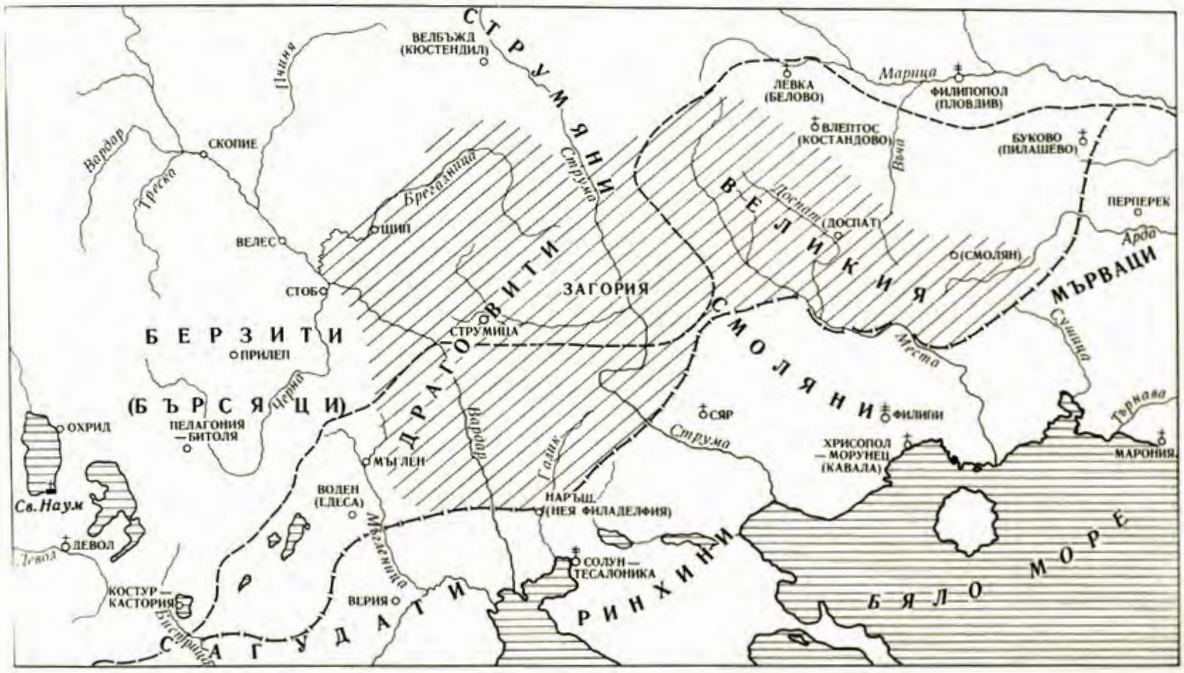
жение на бълг. език. След успеха на седемгодишната просветителска дейност на Климент в Деволския комитат (вж. *Девол*), „когато мълвата, която правела Климент велик и постоянно го представяла по-велик от славата за него“ (Пространно житие на Климент Охридски, гл. XX, 61), Симеон го призовава в престолния град Преслав и „като се посъветвал с по-разумните от своите приближени, които всички били разположени към Климент като към свой баща, . . . го поставил епископ на Драговития и Велика и така Климент станал първи епископ на български език“ (пак там, гл. XX, 62). В Краткото житие на Климент Охридски (гл. 5) се съобщава: „Тогда же и Климентъ на епіскопьскы прѣстоль вьзводнт се, всемоу Нлнрнкоу и обдрьжьщее земли бльгарскоу єзыкоу.“ В. *Дюканжовия списък* от средата на XII в. е отбелязано: „Климент, като станал епископ на Тивериупол или [и] Велика, сетне бил натоварен от Бориса, цар на българите, да надзирава и третия дял на българското царство, т.е. от Солун до Йерихо и Канина или [и] Тасипият“ (Й. Иванов. Бълг. старини, с. 565).

Други откъси в Пространното житие на Климент Охридски дават допълнителни данни за местоположението и приемането на епархията от Климент. Според едното известие Климент се връщал от *Велика* в Охрид както „за да види дали жителите на страната са силни духом и дали се опират на страха от бога като на някакъв жезъл, така също и за да остане на спокойствие в общение с бога в манастира си, чиято красота обичал и за който тъгувал, когато се отдалечавал някъде другаде. Докато пътувал. . .“ (гл. XXIV, 70). Това показва, че епархията му е била на значително разстояние от Охрид и че той пътувал, за да изпълни задачата си да „надзирава и третия дял от българската държава“. Второто известие— „Това той оставил в манастира си, който съградил в Охрид, докато още бил жив блаженият Борис и преди още да бил приел изцяло Величката епископия“ (пак там, гл. XXIII, 67), подсказва, че епархията му се състояла от части, които той не приема наведнъж. В третия пасаж се казва, че „. . . вече прегърбен от старост и изтощен от работа“, Климент решава да се откаже „от епископията си . . . и . . . отишъл при царя. . .“ (пак там, гл. XXV, 71), за да бъде освободен и да му се разреши да се оттегли в манастира си. Цар Симеон обаче не приема оставката му, защото не могъл да гледа друг да стои на неговия престол (пак там, 72).

В сравнително малко домашни извори е запазена титлата на Климент Охридски: 1) В Успение Кирилово — „єпп҃ь въ [Ве]лнкѵе“ — с пропусната от преписвача първа сричка; 2) в месецослова на Асем. ев. под 27 юли — „Клнмента е̄пскпа Велнчскаго“; 3) в Похвалните слова на Климент Охридски за Йоан Кръстител, за Цветната неделя и др.; „сътворено Клнментомь епнскопомь Велнчьскымь“. Липсата на други преки домашни, а и оскъдицата на чужди извори (при които местните имена са неточно предадени) поставят редица въпроси за изясняване, от които главните са локализацията на епархията, определянето на обхвата ѝ и хронологическото уточняване на приемането и напускането на диоцеза.

Въпросът за местоположението на Климентовия диоцез се разисква в славистиката още от средата на XIX в. Той е занимавал много учени, които са търсили епархията на Климент от бреговете на Адриатика до Черно море и от Велика Моравия до Солун. В 1848 П. Й. *Шафарик* прави първия опит за локализация. Като се опира на Климентовия титул в Дюканжовия списък, той поставя епархията в Струмишко: „. . . В предната част на Македония, в земята на драговичите, където сега протича речицата Вѐлица от планината Велица, край селището със същото име, и се влива в Струмица (сега Карасу)...“

ЕПАРХИЯТА НА КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ

Граници на българската държава при:

---- княз Борис I

—·—·— цар Симеон (към 904 г.)

‡ Митрополия

† Епископия

(„Расцвет. . .“, с. 45). Като не е в състояние да определи местоположението на Βελίζας, той я свързва с пл. Беласица, която погрешно назовава Велица. Схващането на Шафарик се споделя от А. Д. *Воронов* („Главнейшие источники. . .“, с. 199—201), К. *Иречек* („История Болгар“, с. 196; „История на българите“, с. 109), Е. Е. *Голубински* („Краткий очерк. . .“, с. 63) и др. По-късно Иречек и Голубински търсят епархията в още по-източна посока. З. фон Лингентал локализира Климентовия диоцез в дн. Южна Албания — Вльора (Авлона, Валона), Гинокасро (Аргирокастро), Берат (средновековния Белград) („Beiträge. . .“, p. 13—14); Ст. Новакович — в едно по-значително пространство — от Адриатическия бряг при Вльора до Солунския залив („Први основи. . .“, с. 81—88). Тези автори се съобразяват с посочването в Дюканжовия списък, че на Климент е бил поверен третият дял от бълг. царство „от Солун до Йерихо (античният Орикум, на южния край на Валонския залив) и Канина или Тасипият (на северният край на същия залив)“. Ст. Новакович безуспешно се опитва да отъждестви даденото в Пространното житие на Климент Охридски име Дребеница с епископията на Дринопол (на р. Дрино или Дропули в Гинокасренско) в един акт на Цариградската патриаршия от 1367, където тя е дадена с титлата Δρυνοπόλεως καὶ τῆς Βέλας, без да държи сметка, че от езикова гледна точка не е възможно те да се свържат. М. *Дринов* се позовава на славословието в Синодика на цар Борил (1207—1218) — **Климентъ оученикъ его епископъ Великїе Моравн**, за да изгради предположението си, че в тази титла е отразена дейността на Климент във Велика Моравия, като приема, че той е дошъл в Б-я с епископски сан и по-късно е наричан съкрате-

но Велички („Новый церковнославянский памятник...", с. 191—195; Съчинения, II, с. 348—352). Дринов обаче не взима пред вид другото име в титлата, дадена в Пространното житие на Климент Охридски (Дребеница), и че въобще липсват доказателства, че ученикът на Кирил и Методий е получил епископско звание още преди идването си в Б-я.

Друга група учени приемат, че епархията обхваща Охридско или се намира в непосредствена близост до областта *Кутмичевица,* където Климент развива просветителската си дейност. Те се позовават на известието в Пространното му житие, че Климент „се връщал от Велика в Охрид" и на практиката в източните църкви епархиите да не се назовават винаги по името на седалищата си, а и на големите реки, в чийто басейн са разположени. Г. *Баласчев* допуска, че Климентовата епархия е получила името си от десния приток на Вардар — р. Велика, която оросява Кичевското поле и след като го напусне, се нарича Треска („Климент, епископ словенски", с. XXVII—XXIX). Той се опитва да възстанови слав. форма Дъбърца или Дебърца и отъждествява *Дрембица* с дн. планинска област Дебърца (разделена на Горна и Долна Дебърца), между Охрид и Кичево (пак там, с. XXX—XXXII). Баласчев заключава, че „Величката епископска епархия се намирала на североизток от Охрид и обхващала местността на Дебърца, Кичево и Полог" и че именно там Климент продължава своята културна дейност (пак там, с. XXIV).

Към хипотезата за разположението на Климентовата епархия близо до Охрид се присъединяват редица автори със свои допълнения и предположения. Ал. *Теодоров-Балан* се съгласява, че в епархията на Климент се включва и Охридско („Св. Климент", с. 30), а В. *Ягич* приема извеждането на името на епархията от р. Велика, но отрича обясненията на Баласчев за Дрембица, като изказва предположение, че названието отразява Дрѣновница (при Вентрокското езеро) или Требище (Требенища) (селище на север — северозапад от Охрид) („Zur Entstehungsgeschichte . . .", p. 60—62; „Entstehungsgeschichte. . .", p. 115—116). В. *Златарски* също споделя тази обща насока за локализацията на епархията, като отъждествява упоменатите в титлата топоними (според Пространното житие на Климент Охридски) с дн. българомохамеданско с. Дебреще или Дебрище, на северозапад от Прилеп, в началото на прохода към Кичевското поле, където според Й. *Иванов* („Епархиите. . .", с. 97—98) се е намирала средновековната крепост Δευρέτην, числяща се към Битолската епископия и спомената в Първата грамота на имп. Василий II (976—1025) за Охридската бълг. архиепископия от 1019. Златарски смята, че Βελίτζα е дн. с. Белица, южно от гр. Кичево, и така обяснява двойствеността в епископската титла на Климент Охридски („Де се е намирала. . .", с. 10—12). Той приема, че Дебричко-Беличката епархия се намира между епархиите на Скопие, Битоля и Охрид и е образувана от техни части, в които поради изолираността си от църковните средища населението „тънело в невежество и именно затова било поверено на Климент Охридски" (пак там, с. 12—14; История. Т. I, ч. 2, с. 270—273). Становището на Златарски бе оспорено от Г.А. *Илински* („Об епископском титуле. . .", с. 17—21), който се съгласява, че епархията е била учредена специално за Климент, за да може да развие своята просветителска дейност, но не в посочените места, а в изчезналите селища Велика и Дьбрьць или Дьбрѣца (умалителна форма). По този начин той възстановява епископската титла на Климент като „дебрце-велицкий" (пак там, с. 21—23).

Ив. *Снегаров* първоначално се присъединява към становището, че Климентовата епархия е „тясно свързана с долината на р. Велика" и предполага, че „Дрембица" е „гръцка транскрипция на старобълг. Дебърца, под която ве-

роятно се разбирало и дн. Дебърско" („Българският първоучител. . .", с. 310—311). В специалното си проучване по въпроса обаче той разработва изказаното през 1880 от Ягич предположение, че диоцезът се намира в басейна на р. Вардар и че дейността на Климент е съсредоточена в Брегалница. Снегаров изгражда своите разсъждения за локализацията на епархията в Средна Македония (в пределите на бълг. държава, но извън областта Кутмичевица и недалеч от Охрид) главно върху втората съставка от титлата — Βελίτζα и Βελίκας. Той уместно смята, че те произлизат от слав. думи Велика или Велица, а не от Бѣлица. Позовава се на запазените старобълг. форми на Величьскъ („По въпроса. . .", с. 209) и приема, че в титлата на Климент са съединени имената на епархийския център Дьбрица (който според него трябва да се търси в с. Дебрища, Тиквешко, югозападно от Кавадарци) и на областта Велика — по старобълг. име на р. Вардар. Допуска също, че същинското средище на диоцеза е било селището на голямото племе берзити (бърсяци) — Велес (старо име Велица) (пос. съч., с. 214, 217, 219—220). Е. *Георгиев* обединява становищата на Баласчев, Златарски и Шафарик. Той предполага, че „Климентовата епископска област. . . се е намирала в Македония — в доста голям полукръг около Охрид". Тя не включва Деволско, където остава Наум, и обхваща земите на север от Охрид (до Дебърско и горното течение на р. Велика), а на изток включва Ресенско, Преспанско, Битолско и Прилепско, като може би стига и до Струмица. Авторът обаче се съмнява, че епархията стига до Вардар по посока на Велес. По-голямото епископско седалище е Велица, но то мъчно може да се определи — или по р. Велика (както смята Баласчев), или според него — чрез поважно средище — напр. Битоля, или някъде в Струмишко, където се намирал Велюшкият манастир „Св. Богородица Велеуса". По отношение на Дрембица Георгиев се колебае между локализациите на Баласчев и Златарски („Разцветът. . .", с. 106—107; „Охридската книжовна школа", с. 60—63).

Трета група автори търсят Климентовата епархия далеч от Охрид и в източна посока. Локализират я в Тракия. Още през 1885 Е. Е. Голубински („Св. Константин и Мефодий. . .", с. 57) я свързва със съществуващите по-рано и посочени в епархийския списък на *Лъв VI* Философ (886—912) епархии Βελικίας (Βελικείας), а Дрембица — със средновековната Драмица — Δραμίτζης (между дн. с. Драма и с. Малък манастир в Ямболски окръг), локализирани от Иречек („Княжество България", II, с. 776). Иречек също приема връзката със споменатите две епископии в епархийските списъци от тази епоха („Християнският елемент. . .", с. 243, 246, бележка 3). Н. Л. *Туницки* смята, че диоцезът на Климент се е намирал на запад от Пловдив в Северните Родопи и че в титлата според Пространното житие на Климент Охридски съюзът ἤτοι обединява две различни области, чиито имена са достигнали до нас в изопачен вид. Той локализира Великия в западния дял на Родопите, близо до Костенец, на границата между Б-я и Византия. Туницки предполага, че титлата „Величкий" е по-нова и я свързва със слав. племе Βελεγεζῆται (дало своето племенно название на древната Тива — Βελίτζα), допускайки, че част от него е населявало и Родопите („Св. Климент . . .", с. 207—214). Този му извод обаче не е издържан от фонетична гледна точка и не се подкрепя от истор. данни за разселване на велейезитите в Родопите. Подобно схващане изразява епископ Партений Левкийски, който смята, че Βελίτζας е превод на името на епархията Левка, срещано в споменатите епархийски списъци. Приема се, че седалището ѝ е било на връх Спасовица над дн. с. Голямо Белово, Пазарджишки окръг.

Нова основа за локализирането на Климентовата епархия дава П. Готне след откриването на най-стария изве-

стен досега препис (XIII в.) на Пространното житие на Климент Охридски, пазен във Ватиканската библиотека (Cod. Vatic. gr. 1409, f. 352B). В този ръкопис титлата на „първия епископ на български език" е дадена под формата Δραγβίστας ἤτοι Βελίζας. Трябва да се приеме, че тази транскрипция се доближава най-много до действителните имена на областите, които са фигурирали в загубения или унищожен старобълг. оригинал на житието. Това дава основание на Готие, наред с приведените истор. факти и съображения, да постави епархията на Климент около Солун и да свърже първото име в епископската му титла със слав. племе драговити, населявало територите на запад и югозапад от Солун — една хипотеза, изказана още при първия опит за локализация на диоцеза, предложен от Шафарик. Готие смята, че по подобие на епархиите от този вид и от това време и Климентовата не е имала постоянно седалище, нито точно определени граници, а нейните жители, покръстени от Византия преди това, са били пръснати по продължение на цялата територия около Солун („Clément d'Ochrid. . .", p. 199—214). Въпросът за локализацията на втората област, упомената в титлата — Βελίτζας, за него остава открит, но той изказва предположението, че и тя е била съседна на Солун (пак там, с. 214, бележка 75).

Думата ἤτοι в титлата на Климент Охридски изразява съставността на епархията и трябва да се преведе на българ. език със съюза „и", а не с „или" (вж. Ив. Снегаров. „По въпроса. . .", с. 213 и сл.).

Тези данни в изворите дават възможност да се направят следните изводи: 1) Климент Охридски е приел на части (вероятно на два пъти) епархията си — според подреждането на имената в титлата му: първо Драговитийската област в началото на царуването на Симеон, а по-късно — Великийската; 2) приемането на епархията Велика е станало преди смъртта на княз Борис I — 2/15 май 907 (вж. П. Коледаров. Климент Охридски. . ., с. 156).

Горните уточнения налагат коментар на събитията в началото на Симеоновото управление и свързването на Βελίζας с териториалните промени на българ. държава в Солунско през това време. Граничните въпроси с Византия във въпросната област са уредени в 904. Империята запазва Солун, Сяр, Филипи и Христопол (старобълг. Морунец, дн. Кавала) със земята на смоляните и тясна ивица от Беломорието, включващо и Югоизточните Родопи. Именно тогава е най-вероятното окончателно присъединяване на Западните Родопи към Б-я. Придобити при хан Пресиян (836—852), те са възвърнати от Византия след покръстването и през „дълбокия мир", сключен от княз Борис I (вж. В. Н. Златарски. История. . . , т. I, с. 43 и сл., 278 и сл.; П. Коледаров. Климент Охридски. . . , с. 152—156).

В новоприсъединените в началото на управлението на цар Симеон територии около Солун е логично да се търси област или епархия, която да се свърже с името Βελίζας в титлата на Климент Охридски, дадена в Пространното му житие и в запазените домашни извори. В епархийските списъци се явява епархията Βελικίας (Βελικείας). Въз основа на анализ на списъците на владишките катедри, подчинени на Цариградската патриаршия, П. Коледаров определя местоположението на областта Велика в югозападната и най-внушителна част на Родопите. Той извежда името ѝ — със значение на „голяма", „висока", „величествена", „велика" земя. Според него областта обхваща долината на реките Доспат, Въча и Горна Арда с покрайнината Чеч и масива Дъбраш, до левия бряг на р. Места, която е била границата на югозапад със слав. племе смоляни. Авторът допуска, че обширната област е била разделена от виз. църковна администрация на две епископии, които спадали към двете митрополии — Филипополската (т.е. Пловдивската) и Македонската (или Филипийската — по името

на града, чиито развалини са разположени между дн. градове Драма и Кавала). Според него на запад Велика граничела с епископията на смоляните, на юг — с Филипийската и Христополската епископия (Кавалската), на югоизток — с Полистилската (със средище при античния гр. Абдера) — всички от епархия Македония; на югозапад била съседна на епископиите на Ксанти от епархия Родопа, т.е. Траянополската митрополия (със средище в Траянопол — дн. при с. Лутра, Алуксандруполско), на изток — с епископиите на Лютица (дн. с. Лъджа, Смолянски окръг) и на Буково (дн. с. Пилашево, Пловдивски окръг) — и двете от Филипополската митрополия, а на север — с епископствата Левка и Влептос (дн. с. Костандово, Пазарджишки окръг) — от епархия Тракия („Кл. Охридски...", с. 150—151).

След 904 владенията на Византия се вклиняват в бълг. територия и разделят Климентовия диоцез на две части. Трябва да се предположи, че именно тогава Климент приема втората част от своята епархия — Велика, обстоятелство, отразено в съставността на епископската му титла и в известието на Пространното му житие и Дюканжовия списък, че не е „приел изцяло Величката епархия". В Дюканжовия списък Климент Охридски е включен в изреждането на българските(охридските) архиереи поради големия му авторитет сред бълг. народ като един от най-заслужилите дейци в територии от Охридския архиепископски диоцез. Възможно е той да е бил сметнат за архиепископ и като предстоятел на две обширни епархии (П. Коледаров. Кл. Охридски. . . , 151—157).

Трябва да се приеме, че функциите на Климент Охридски в поверения му диоцез не са се ограничавали до религиозни задължения, а са имали по-широки цели: да се разпространи слав. писменост и култура в най-застрашените от виз. влияние области и да се укрепи бълг. държавност и самостоятелната църковна йерархия. В изпълнението на тази основна държавна политика Климент е изпращан в новопридобитите земи: първо в Кутмичевица, респ. Деволския комитат, по времето на княз Борис I, а през управлението на цар Симеон — в Солунско и в Западните Родопи.

Фактът, че Климент Охридски е поставен за владика на солунските славяни, не е само обикновена истор. случайност. Именно роднят край на Кирил и Методий е следвало да се сдобие с „първия епископ на български език" в лицето на най-предания и изтъкнат техен ученик и сподвижник (П. Коледаров. Кл. Охридски. . ., с. 166—167). По тези причини цар Симеон не приема оставката на застарелия и изтощен от неуморна работа епископ до края на живота му, защото не е могъл „да гледа друг да стои на този престол". Впоследствие и в други важни епархии богослужението се води на бълг. език и те получават бълг. владици измежду подготвените от Климент и Наум ученици. Такъв е бил напр. *Марко* — „четвъртият епископ на славянски език".

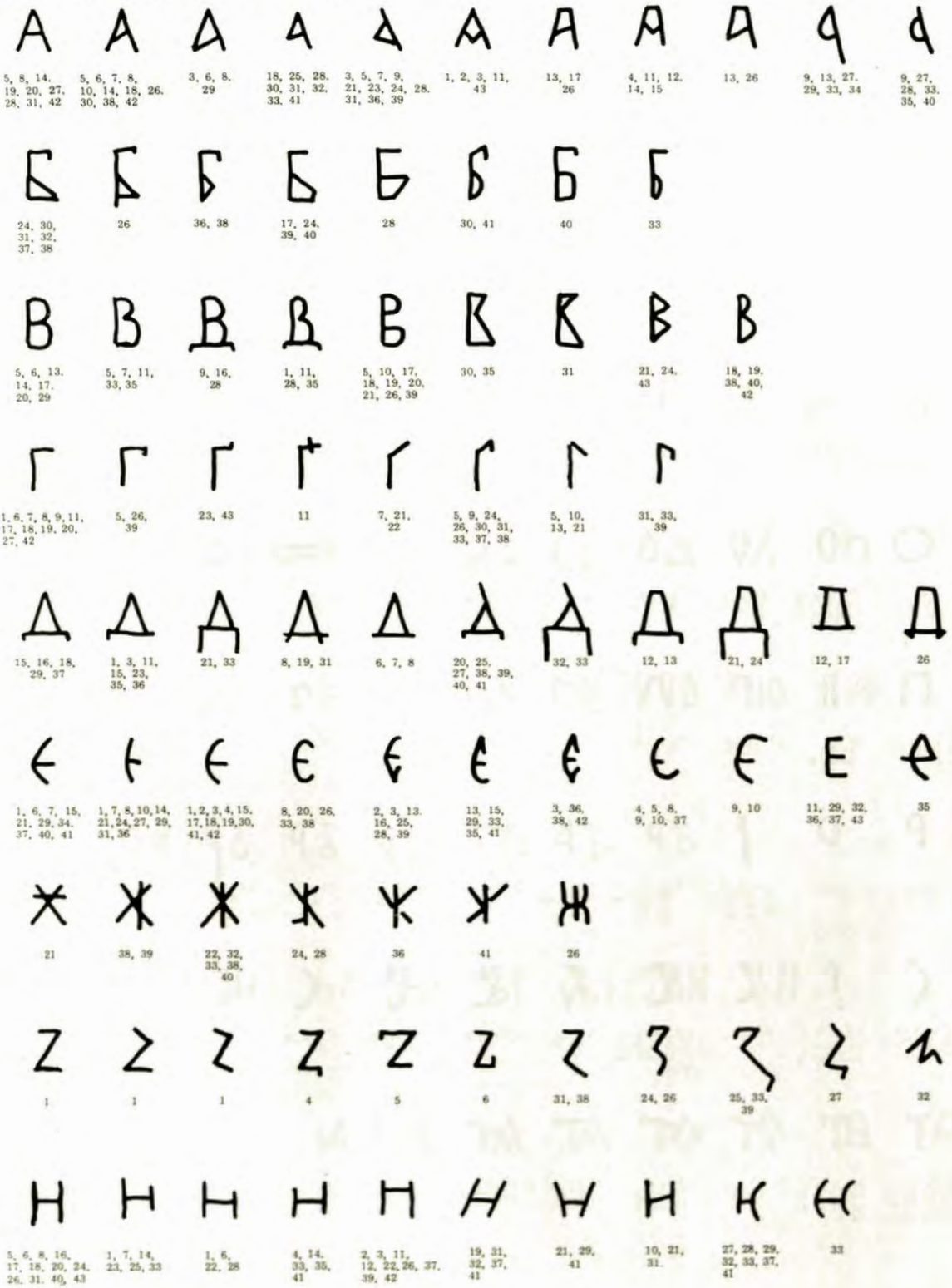
Лит.: Шафарик П. Й. Расцвет славянской письменности в Булгарии. М., 1848, 23 с.; Von Lingenthal Z. Beiträge zur Geschichte der bulgarischen Kirche. S.-Petersburg, 1864, p. 8—15; Голубинский Е. Е. Краткий очерк истории православных церквей болгарской, сербской и румынской или молдо-валашской. Москва, 1871, 416 с.; Воронов А. Д. Главнейшие источники для истории свв. Кирилла и Мефодия. Киев, 1877, с. 145; Иречек К. Й. История болгар. Одесса, 1878, с. 196, 549, 551—552, 557 (също в: Иречек К. История на българите. С., 1939, с. 69—79; 2 изд. С., 1978, с. 177—188, 464); Голубинский Е. Е. Святые Константин и Мефодий, первоучители славянские. М., 1885, 69 с.; Новаковић Ст. Први основи славенске књижевности међу балканским словенима. Легенда о Владимиру и Косари. Београд, 1893, с. 14—23, 52—67, 76—88, 112—128; Балашчев Г. Климент, епископ словенски и службата му по стар словенски превод. С., 1898, с. XVI—XLIII; Иречек К. Християнският елемент в топографическата номенклатура на балканските земи. — ПСп, 55—56, 1898, с. 223—268; Jagić V. Zur Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache. — Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften

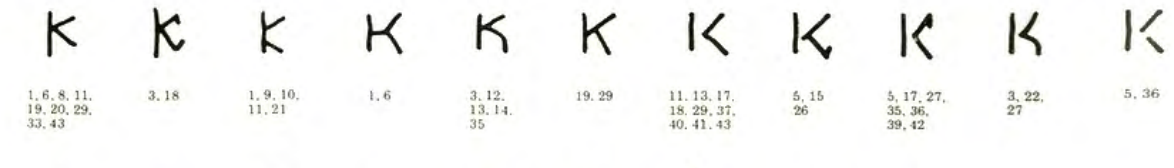
in Wien. Philosophisch-historisch Klasse, 47, 1902, 1, p. 60—62; Цухлев Д. История на българската църква. 1. С., 1910, с. 328—339; Дринов М. Новый церковно-славянский памятник с упоминанием о славянских первоучителях. — В: Съчинения. 2. С., 1911, с. 348—352; Иванов Й. Епархиите в Охридската архиепископия през началото на XI в. — СпБАН, 1, 1911, с 93—112; Туницкий Н. Л. Св. Климент, епископ словенский. Его жизнь и просветительная деятельность. Сергиев Посад, 1913, с. 92—95, 102, 104—106, 176—220; Jagić V. Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache. Berlin, 1913, p. 109—120; Теодоров-Балан А. Св. Климент Охридски в книжовния помен и в научното дирене. С., 1919, с. 5, 40—46; Златарски В. Де се е намирала епископията на св. Климента Охридски. — МкП, 1, 1924, 1, с. 1—14; Златарски В. История на българската държава през средните векове. 1, 2. С., 1927, с. 263; Снегаров Ив. Българският първоучител Климент Охридски. — ГСУбф, 4, 1927, с. 219—334; Ильинский Г. А. Об епископском титуле Климента Словенского. — МкП, 7, 1931—1932, 4, с. 11—24; Снегаров Ив. Пак за епархията на св. Климент Охридски. — МкП, 8, 1932—1933, 3, с. 54—64; Киселков В. Св. Климент Охридски. Живот, дейност и жития. С., 1941, с. 29, 31—33, 37—45; Георгиев Ем. Разцветът на българската литература в IX—X в. С., 1962, с. 69—74, 96—105; Снегаров Ив. По въпроса за епархията на Климент Охридски. — ИИИ, 10, 1962, с. 205—223; Снегаров Ив. По вопросу о местонахождении эпархии Климента Охридского. — In: Actes du XIIe congrès international d'études byzantines, Ochride, 1961. 2. Beograd, 1964, p. 189—195; Gautier P. Clément d'Ohrid, évêque de Dragvista. — REB, 22, 1964, p. 199—214; Dujčev I. Dragvista-Dragovitia. — REB, 22, 1964, p. 215—221; Георгиев Ем. Охридската книжовна школа. — Кл. Охр., с. 58—63; Дуйчев И. Климент Охридски и неговото дело в научната книжнина. Критико-библиографски преглед. — Кл. Охр., с. 430—431; Коледаров П. Климент Охридски, „първи епископ на български език" на драговитите в Солунско и Великия в Западните Родопи. — ККФ 1, с. 141—168.

Петър Коледаров

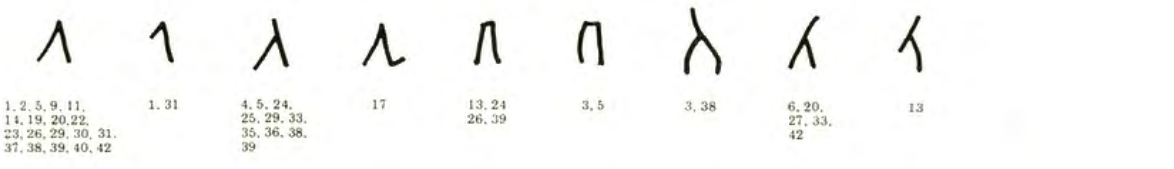
ЕПИГРАФИКА старобългарска — дял от палеографията, изучаващ текстове, които не са написани с мастило и перо (или подострена пръчица), а с някакъв друг уред (длето, резец, шило, четка) върху материал, който не е пергамент или хартия. Е. е историко-филологическа и археол. дисциплина, която изучава старите надписи върху камък, метал, кост, дърво, керамични изделия и др. Най-често епиграфските надписи са издълбани. Нерелефни (плоскостни) са обикновено надписите по старите фрески и икони. Изпъкнали надписи има най-често по предмети, които са изработени с калъпи или матрици — преди всичко старите монети и печати. Някои видове надписи са обект и на други специални науки. С надписите върху печатите се занимава и сфрагистиката, с надписите върху монетите — и нумизматиката, с надписите върху фреските и иконите — и иконографията. В жанрово отношение надписите са най-разнообразни. Официалните надписи са издълбани по нареждане на владетели и сановници за ознаменуване на събития с обществено значение (изграждане на култови и граждански съоръжения, важни моменти от политическия живот и др.). В ктиторските надписи (по храмове, икони, камбани, църковни съдове, плащеници и др.) е отбелязана щедростта на дарителите към църквата. Надгробните надписи съдържат упоменавания за починалите. Обяснителните надписи подсказват кои са изобразените лица или събития. Цитати от Библията има обикновено в разтворените книги или свитъци, които християнските светци държат. В частните надписи, наречени още *графити*, се отбелязват случки, които са важни от гледище на отделни лица. По тематика те са по-ограничени и не засягат важни събития от обществения живот, но като текстов материал са много интересни. Могат да се разделят на графити с църковно съдържание и графити със светско съдържание. Графитите с църковно съдържание биват вотивни (в тях се споменава за някакъв християнски обет) и за псмен (отправя се молба за душите на починалите). Графитите със светско съдържание са близки до летописните известия и битовите приписки. Част от тях са кратки надписи за собственост върху битови предмети и украшения и съдържат името на притежателя. В графитите, както и в

ТАБЛИЦА НА БУКВИТЕ ОТ ПЪРВОБЪЛГАРСКИ, ВИЗАНТИЙСКИ И СТАРОБЪЛГАРСКИ КИРИЛСКИ НАДПИСИ (IX—XI В.)

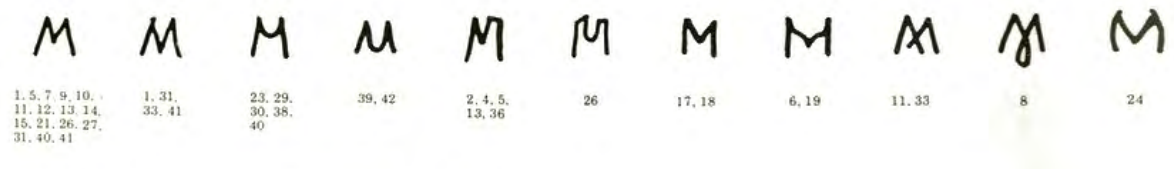

1, 6, 8, 11, 19, 20, 29, 33, 43 | 3, 18 | 1, 9, 10, 11, 21 | 1, 6 | 3, 12, 13, 14, 35 | 19, 29 | 11, 13, 17, 18, 29, 37, 40, 41, 43 | 5, 15 26 | 5, 17, 27, 35, 36, 39, 42 | 3, 22, 27 | 5, 36

1, 2, 5, 9, 11, 14, 19, 20, 22, 23, 26, 29, 30, 31, 37, 38, 39, 40, 42 | 1, 31 | 4, 5, 24, 25, 29, 33, 35, 36, 38, 39 | 17 | 13, 24 26, 39 | 3, 5 | 3, 38 | 6, 20, 27, 33, 42 | 13

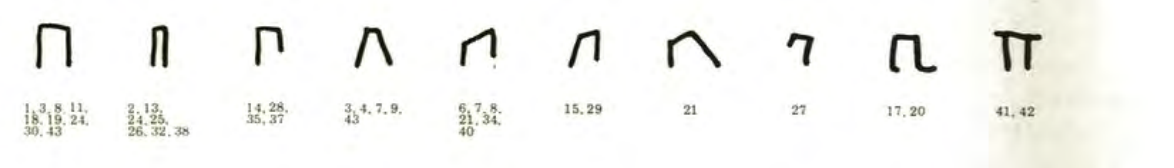
1, 5, 7, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 21, 26, 27, 31, 40, 41 | 1, 31, 33, 41 | 23, 29, 30, 38, 40 | 39, 42 | 2, 4, 5, 13, 36 | 26 | 17, 18 | 6, 19 | 11, 33 | 8 | 24

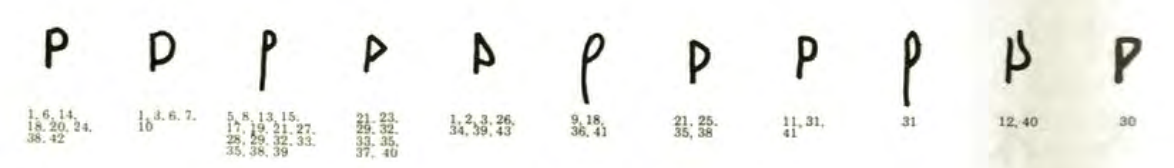
1, 6, 11, 12, 13, 17, 18, 25, 29, 30, 32, 33, 37, 40, 41, 43 | 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 13, 16, 19, 21, 27, 29, 31, 35, 38, 39, 42 | 4, 6, 7, 8, 9, 11, 15, 24, 41 | 6, 7, 8, 11, 12, 13, 23, 29, 33, 34, 37, 38, 39, 40 | 26

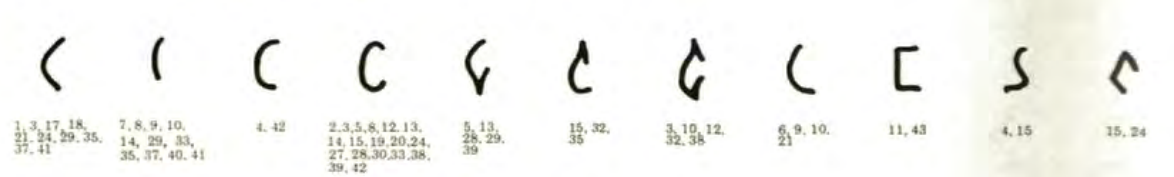
3, 4, 5, 17, 18, 19, 20, 25, 30, 31, 37, 41 | 2, 6, 7, 9, 10, 14, 15, 19, 21, 24, 29, 31, 33, 38, 40 | 3, 21, 23, 27, 29, 32, 38 | 5, 6, 13, 26, 32, 36, 41 | 9, 10, 12, 15, 18, 26, 36, 38, 39, 40 | 11, 32, 37 | 7 | 1 | 30 | 43

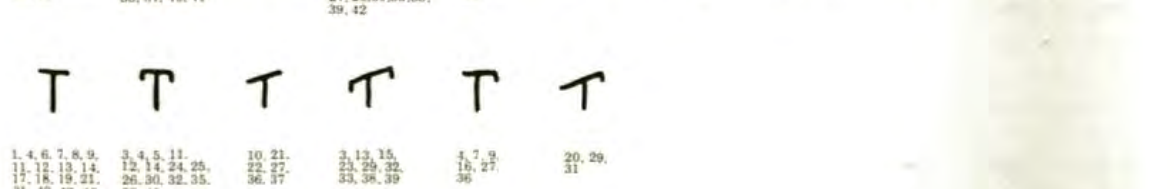
1, 3, 8, 11, 18, 19, 24, 30, 43 | 2, 13, 24, 25, 26, 32, 38 | 14, 28, 35, 37 | 3, 4, 7, 9, 43 | 6, 7, 8, 21, 34, 40 | 15, 29 | 21 | 27 | 17, 20 | 41, 42

1, 6, 14, 18, 20, 24, 38, 42 | 1, 3, 6, 7, 10 | 5, 8, 13, 15, 17, 19, 21, 27, 28, 29, 32, 33, 35, 38, 39 | 21, 23, 29, 32, 33, 35, 37, 40 | 1, 2, 3, 26, 34, 39, 43 | 9, 18, 36, 41 | 21, 25, 35, 38 | 11, 31, 41 | 31 | 12, 40 | 30

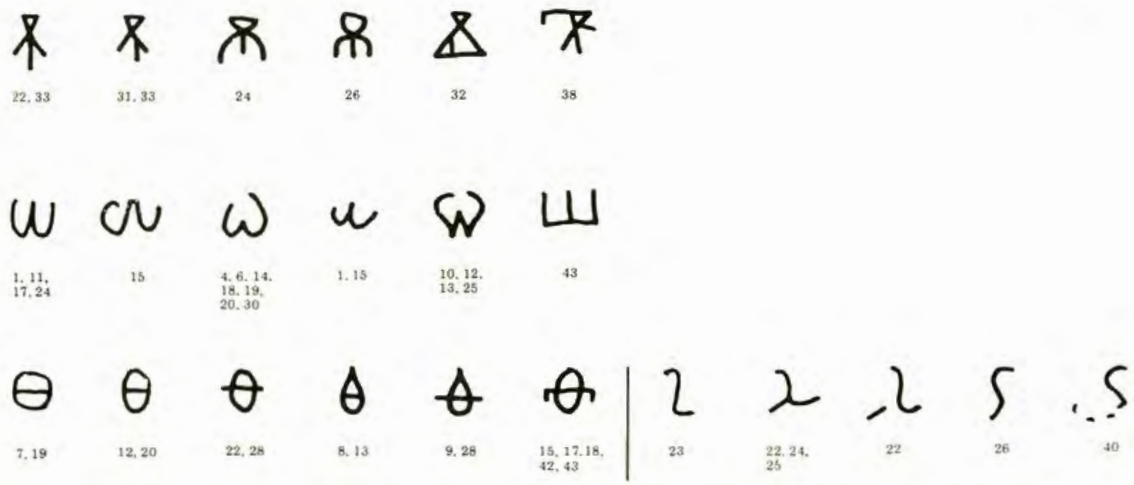

1, 3, 17, 18, 21, 24, 29, 35, 37, 41 | 7, 8, 9, 10, 14, 29, 33, 35, 37, 40, 41 | 4, 42 | 2, 3, 5, 8, 12, 13, 14, 15, 19, 20, 24, 27, 28, 30, 33, 38, 39, 42 | 5, 13, 28, 29, 39 | 15, 32, 35 | 3, 10, 12, 32, 38 | 6, 9, 10, 21 | 11, 43 | 4, 15 | 15, 24

1, 4, 6, 7, 8, 9, 11, 12, 13, 14, 17, 18, 19, 21, 31, 40, 42, 43 | 3, 4, 5, 11, 12, 14, 24, 25, 26, 30, 32, 35, 38, 41 | 10, 21, 22, 27, 36, 37 | 3, 13, 15, 23, 29, 32, 33, 38, 39 | 4, 7, 9, 16, 27, 36 | 20, 29, 31

1. 5. 6. 13. 14. 18. 11
7. 8. 13. 15. 16. 21. 22. 23. 24. 27. 29. 33. 36. 37. 38. 39
17. 18. 20. 26
3
3. 7
3. 5. 6. 9. 10. 11. 13 15. 24. 29
4
11
4. 5. 6. 10. 11. 38
3. 12
19. 42
1. 6. 8. 10 11. 20. 24. 25. 26. 27. 17. 39
5. 26
3
4. 20
15. 18
1. 11. 23. 24. 28
5. 27
11. 26. 29
17
12. 15. 24. 31
19. 20. 42
26. 32. 33. 38
23
27
33
38
21. 29. 40
25. 26. 29. 30. 37
22
38
21
24. 31. 38
26
29
26
37
33
21. 32. 40
22
26
21. 29. 33
23. 24. 38
24. 31. 32. 39. 41
35
37
25
39
23. 26. 38
26. 38. 39
27. 33
33
24
27. 33. 38
37
26
26
39
21
30
21. 22 33
36
33
24. 26 38
23. 24. 25. 27. 31. 33. 35. 38
40
26
26
27
36
38
38
39
32
33
33
39
41
38
26. 32
16. 21. 32. 35. 40
38
33
21. 31. 37
26
24. 26

1. Първобългарски надпис № 53; 2. № 16; 3. № 3; 4. № 4; 5. № 41; 6. № 59; 7. № 61; 8. № 62; 9. № 64; 10. № 60; 11. № 14; 12. № 15; 13. № 46 (В. Бешевлиев. Първобългарски надписи. С., 1979); 14. Надпис на Василий I Македонянин (867—886) (BZ, 3, 1894, табл. II, 9); 15. Гръцки надпис при с. Червен, Русенско, от 870 г. (Berliner byzantinische Arbeiten, 30, 1964, табл. XX); 16. Беотийски надпис от 873/874 г. (A. Grabar. Sculptures byzantines de Constantinople (IV—X siècle). Paris, 1963, табл. XXXIX, 3); 17. Гръцки надпис от 913—919 г. (Byzation, 33, 1963, с. 183, табл. V, 9); 18. Гръцки надпис от 964/965 г. (Byzantion, 33, 1963, с. 182, табл. IV, 6); 19. Гръцки надпис от 1006—1021 г. (Byzantion, 33, 1963, с. 183, табл. VI, 11); 20. Гръцки надпис от 1060/1061 г. (Byzantion, 33, 1963, с. 183, табл. VII, 13); 21. Надпис при с. Крепча от 921 г. (Археология, 19, 1977, 3, с. 19); 22. Преславски надпис от 931 г. (Bulgarian Historical Review, 4, 1976, 2, с. 71—75); 23. Добруджански надпис от 943 г. (Rsl, 1, 1958, с. 88—104); 24. Самуилов надпис от 993 г. (ИРАИК, 4, 1899, с. 1—4); 25. Варошки надпис от 996 г. (Й. Иванов. Български старини из Македония. С., 1931, с. 27); 26. Надпис на Иван Владислав от 1015—1016 г. (Й. Заимов. Битолски надпис на Иван Владислав — самодържец български. С., 1970, табл. 1 и 2); 27. Надпис на Павел Хартофилакс (Bsl, 3, 1931, с. 386—391); 28. Надпис на Лазар (Palaeobulgarica, 2, 1978, 3, с. 32—43); 29. Преславска плочка с двуезичен надпис (Bsl, 3, 1931, с. 387); 30. Преславска плочка с рисуван текст (В: Надписът на чъргубиля Мостич. С. 1955, с. 86); 31. Надпис от Теке-Козлуджа (ИБАИ, 7, 1932—1933, с. 319—321); 32. Мурфатларски надпис № 1 (Dacia, 6, 1962, с. 312, рис. 18); 33. Мурфатларски надпис № 2 (Dacia, 6, 1962, с. 321, рис. 19); 34. Мурфатларски надпис № 3 (Dacia, 6, 1962, с. 312, рис. 20); 35. Мурфатларски надпис № 4 (Dacia, 6, 1962, с. 310, рис. 17, 3); 36. Надпис на Тудора (Bsl, 3, 1931, с. 395—398); 37. Ананиев противобогомилски надпис (Ив. Гошев. Старобългарски глаголически и кирилски надписи от IX и X в. С., 1961, с. 79—83); 38. Надпис на чъргубиля Мостич (В: Надписът на чъргубиля Мостич. С., 1955, с. 52); 39. Темнички надпис (ЈФ, 1, 1—2, 1913); 40. Надпис при с. Крепча (Археология, 19, 1977, 3, с. 19); 41. Надпис на Ана (Ph. Malingudis. Die mittelalterlichen kyrillischen Inschriften der Hämus-Halbinsel. 1. Die bulgarischen Inschriften. Thessaloniki, 1979, tabl. I); 42. Гръцки надпис (Byzantion, 33, 1963, с. 182 табл. III, 5); 43. Силистренски надпис от времето на Константин IX Мономах (Berliner byzantinische Arbeiten, 30, 1964, tabl. 60, № 159).

Съставена от Татяна Славова под ръководството на Ив. Добрев

приписките, има повече индивидуални почеркови особености. В сравнение с ръкописите те са по-разнообразни и по-неустойчиви в палеографско отношение.

Като дял на палеографията Е. е практическа (приложна) дисциплина, която изучава начертанието на буквите в старите надписи с цел да установи по възможност цялостния текст, който често се чете извънредно трудно поради механични повреди, и да даде въз основа на палеографските признаци приблизителна (за слав. Е. с точност до стотина години) датировка, която често може да се прецизира, ако са налице хронологични податки в съдържанието на текста или в археол. среда, в която е намерен паметникът. И двете задачи предполагат: 1) написанията на една и съща буква в различните паметници да бъдат съпоставени, за да се установят приликите и разликите между почер-

щите; 2) въз основа на резултата от съпоставките да се определят главните насоки, в които се е изменяло писмото. Старобълг. кирилски епиграфски материал предполага и съпоставки с начертанието на буквите в старобълг. книжовни паметници и в съвременните им грц. ръкописи. Извънредно важно значение има и сравнението с начертанията на буквите в *първобългарските надписи* с грц. писмо, които предхождат старобълг. кирилски епиграфски паметници. За хронологична опора служат датираните надписи, а недатираните се поставят в предполагаем ред според палеографското им сходство с датираните паметници.

Въз основа на културно-истор. и езикови признаци бълг. епиграфски материал може да бъде периодизиран по следния начин: I. Първобълг. епиграфски паметници със старотюркски руни. II. Първобълг. епиграфски паметници на грц. език от епохата на Първата бълг. държава (681—1018) преди официалното приемане на християнството и въвеждането на слав. азбука. III. Бълг. епиграфски паметници с глаголическо и кирилско писмо от епохата на Първата бълг. държава след официалното приемане на християнството (864). IV. Бълг. епиграфски паметници от епохата на виз. робство (1018—1186) и Втората бълг. държава (1186—1396). V. Бълг. епиграфски паметници от епохата на османското владичество (1396—1878). Предложената класификация не е напълно хронологична, тъй като част от рунните надписи са от епохата след покръстването, а и дошлите до нас официални надписи от времето на бълг. владетели княз Борис I (852—889) и цар Симеон (893—927) са на грц. език. Освен това съществуват и надписи на първобълг. език с грц. букви. И от по-късни времена има епиграфски текстове, писани от българи на грц. език, или двуезични надписи на бълг. и на грц. език. В пряка връзка с Кирило-Методиевото дело е третата група надписи.

Науката не разполага с нито един по-значителен старобълг. глаголически надпис от IX—XI в. Запазеният епиграфски материал е крайно оскъден и се състои от отделни думи или съвсем кратки християнски формули. Понякога в кирилските епиграфски паметници се срещат глаголически букви. В двата притвора на църквата „Св. Архангели" в манастира „Св. Наум" на Охридското езеро има две мраморни колонки, които навярно са взети от друга, по-стара църковна постройка. Й. *Иванов* предполага, че те може би са от стария храм, съграден към края на IX в. от *Наум Охридски*. На южната колонка има смесен кирилско-глаголически надпис, от който Й. Иванов успява да прочете със сигурност само част от втория ред: **напнса**. Лявата буква *а* е глаголическа. В надписа има и др. глаголически букви. На още две места личи глаголическо *а*, последният ред навярно започва с глаголическо *г*. Като изхожда от смесената употреба на двете слав. азбуки и от палеографските особености на начертанията, Й. Иванов предполага, че надписът е от най-старата епоха на бълг. писменост. Поправки към четенето на Й. Иванов прави В. *Щефанич*.

Друг кратък глаголически надпис е открит от Кр. *Миятев* върху северната стена на баптистерия в *Кръглата църква* в Преслав. Откривателят го прочита като **тігіб** и приема, че това навярно е някакво тюркско (първобълг.) собствено име. По-късно В. *Иванова* предполага, че същият надпис по-скоро трябва да бъде прочетен като **сті гі бже** (**свѧті господі боже**). С поправката на В. Иванова се съгласяват Ив. *Гошев* и Хр. *Кодов*. Много важен епиграфски паметник е Преславският глаголически *абецедар* в баптистерия на Кръглата църква, който е открит от Ив. Гошев. Запазени са първите 13 букви: ⰰ, ⰱ, ⰲ, ⰳ, ⰴ, ⰵ, ⰶ, ⰷ, ⰸ (или ⰸⰹ), ⰺ, ⰻ, ⰼ, но от ⰷ и ⰸ (или ⰸⰹ) са останали само незначителни следи. Ив. Гошев се позовава на западноевроп. обичай от VIII в.

Самуилов надпис от 993 г.

насам — при освещаването на нов храм лат. и грц. азбука да се изписва на пода. Той приема, че глаголическият Преславски абецедар се появява във връзка с освещаването на новопостроения баптистерий. Тази догадка на Ив. Гошев би заслужавала внимание, ако се окаже вярно предположението, че върху архитектурата на Кръглата църква има западни влияния. Засега обаче не е ясно дали глаголическият абецедар е свързан с другия глаголически текст в баптистерия, който според Ив. Гошев би трябвало да значи: „Освети, господи боже [това кръщелно място]." Върху каменна плоча от Националния археол. музей в София, донесена навярно от Североизточна Б-я, Ив. Гошев прочита и началото на друг глаголически абецедар, от който по-ясно личи само буквата *а* и донякъде *б*. Той твърди, че по останките на Кръглата църква има и други глаголически знаци, предимно за онези букви, които липсват в грц. писмо и с които грц. азбука е допълнена, за да може с нея да се записва слав. реч. Част от догадките и разсъжденията на Ив. Гошев некритично са повторени от В. Щефанич. Обаче Хр. Кодов показва, че изводите на Ив. Гошев не почиват върху ясен и достоверен епиграфски материал. Допълнителните проучвания на Ив. *Гълъбов* и К. Попконстантинов, предприети на самото място, не потвърждават тезата, че най-старата кирилица е била смесено грц.-глаголическо писмо.

В една от църквите (№ 4) до с. Мурфатлар (дн. с. Басараб), Северна Добруджа (вж. *Добруджански надписи*), Г. *Михаила* чете глаголическо ѡлнѣ или ѡльѣ, за което В. Щефанич предполага, че по-скоро трябва да е нлнѣ. Според В. Иванова и Ив. Гълъбов глаголически букви има и в по-късния кирилски скален надпис над с. Калугерица (дн. към Каспичан). Няколко глаголически букви, навярно с числена стойност, личат и по рисуваните керамични плочки от местността „Патлейна", открити от Й. Господинов. (За глаголическите букви в надписите от с. Цар Асен, Силистренски окръг, и с. Крепча, Търговищки окръг, вж. подолу). Отделни глаголически букви и изрази има и по стените на староруски храмове. В киевската църква „Св. София" досега са прочетени глаголическите букви *м* и *к*, а също и глаголическото ГН П, навярно начало на израза господн помозн или господн помнлоун. В новгородската църква „Св. София", построена през 1050, има десетина глаголически надписа от втората половина на XI и началото на XII в. На един се четат само отделни букви (*д*, *б*), други три надписа гласят: гн спсн мѣ или само спсі, на друго място е написано: ф ѣ ѳѣ, което навярно е начало на погрешно започнат абецедар. Тези надписи са под мазилката, поставена при зографисването на храма през 1108. Сравнително понови са три други глаголически надписа. Единият от тях е цитат от псалм 50: помнлоун мѩ бже [по] велицѣи [мнлостн твоен], другият е кирилски, но съдържа думата грешьньн на гла-

голица, третият надпис според Й. *Вайс* гласи: **дѣдѣта добръ кротькъ.** Най-ранните хърватски епиграфски глаголически паметници са от втората половина на XI в.: 1) релефът от Западно Хърватско, на който се чете: **се є пи-сълъ**; 2) слав.-лат. двуезичен надгробен надпис; 3) надписът от о-в Крък, на който се четат собствени имена; 4) Башчанската плоча от края на XI или началото на XII в., в която са упоменати и истор. личности. Тя съдържа по-дълъг глаголически текст.

Много по-изобилен е старобълг. кирилски епиграфски материал. От X и XI в. са познати шест датирани старобълг. надписа и значително число недатирани. По сведения на Ст. *Ваклинов* до 1963 са намерени около тридесет кирилски надписа само от X в. Две трети от тях са преславски. Напоследък броят на епиграфските находки нараства. Най-старият датиран кирилски надпис е открит от К. Попконстантинов в скалния манастир до с. Крепча. Той се състои от девет реда, но със сигурност се четат само първите три. Запазеното начало гласи, че през 6430 от сътворението на света, месец октомври (по виз. летоброене съответствува на 921) е починал божият раб Антон. Въпреки краткостта си надписът от с. Крепча е много важен епиграфски паметник, който доказва, че през 20-те г. на X в. е съществувала напълно оформена кирилска азбука. Вторият датиран надпис е прочетен от Д. Овчаров върху два преславски керамични отломъка. Запазени са трите последни реда, на които изцяло личи само 6439 от сътворението на света, съответствуващо на 931. Третият датиран надпис е надписът на жупан Димитър от 943 (от Добруджанските надписи), а следващият по време е *Самуиловият надпис* от 993. Варошкият надпис от 996 е открит от архимандрит Антонин през 1865. За най-сигурно се смята разчитането на Й. Иванов: **[въ] лѣто ,ϛфд пѡ анрнє ппъ. фєч зї.** Последен по време датиран кирилски епиграфски текст от епохата на Първата бълг. държава е *Битолският надпис на Иван-Владислав* от 1015—1016.

Броят на недатираните старобълг. кирилски надписи от X и XI в. е доста голям. Част от тях не са публикувани. По-значителните старобълг. епиграфски паметници от тази епоха са надписът на Павел Хартофилакс, надгробният двуезичен българо-грц. надпис на Ана, надписът от с. Текекозлуджа (дн. с. Избул, Шуменски окръг), двуезичният надпис от некропола до Голямата базилика в Плиска, *надписът на чъргубиля Мостич* ,надгробният надпис на **Тудора**, надгробният надпис от с. Цар Асен, надписите във варовиковата кариера до с. Мурфатлар, недатираният надпис до с. Крепча, **Темничкият** надпис, Ананиевият противобогомилски надпис, надписите върху преславските керамични отломъци (вж. *Керамика* преславска), преславските плочки с рисуван текст, кратките кирилски надписи по печатите от времето на Първата бълг. държава.

Според Кр. Миятев и В. Иванова надписът на Павел Хартофилакс в Кръглата църква е от края на IX или от самото начало на X в. Текстът гласи: **цѣркы сѧтаго ноана дѣлаі[на] паѵ-ломь хартофулаѯомь.** Тълкуването на надписа, както и неговото датиране, създава доста големи трудности. Подразбира се, че или самият Павел е бил ктитор на Кръглата църква (което не е твърде правдоподобно), или пък че е бил длъжностно лице, на което е било възложено да се грижи за построяването на новия храм. От титлата хартофилакс, която значи патриаршески или архиепископски секретар, Кр. Миятев е склонен да направи извод, че виз. църковна йерархия е била въведена в Б-я още преди главата на бълг. автономна църква да бъде провъзгласен за патриарх, което става едва след Ахелойската битка (20 авг. 917). В. Иванова предполага, че в случая хартофилакс значи пазител на архива на катедралната църква или дори личен секретар

на владетеля (цар Симеон). С ранната датировка на Кр. Миятев и В. Иванова не се съгласяват М. *Вайнгарт*, С. М. *Кулбакин* и А. М. *Селищев*. Като се позовава на някои правописни особености, за които твърди, че са по-нови, Ив. Гошев допуска, че надписът е издълбан след завладяването на Преслав от Йоан I Цимисхий (969—976) през 972, при възстановяването на Кръглата църква. Обратно, Ив. Гълъбов настоява, че надписът на Павел хартофилакс е много старинен и че неговите уж по-нови черти (употреба само на ь, група ьр, употреба на ѥ) са в същност характерни белези на първоначалния преславски кирилски правопис. Подобно мнение за правописните особености на *Преславското книжовно средище* трябва да бъде подкрепено с по-голям брой сигурни палеографски успоредици, с каквито засега науката не разполага. Не са уточнени и някои важни археол. подробности. Според Кр. Миятев надписът се е намирал под мазилката, която е била допълнително поставена върху хоросанените фуги, а В. Иванова твърди, че е писано направо върху още невтвърдения първичен хоросан.

Надгробният надпис на Ана е намерен през 1965 в една от манастирските църкви-костници във външния град на Велики Преслав. Находката представлява част от каменен кръст. На едната страна се чете двуезичен българо-грц. надпис — „На 9 октомври почина раба божия Ана", а на другата страна е изобразена женска фигура с разперени ръце, в дясната държи скиптър. Ръцете сочат към две църкви, на които починалата ще е била ктиторка. В. *Гюзелев* предполага, че упоменатата Ана е втората дъщеря на княз Борис I, сестрата на цар Симеон, спомената в една от приписките към *Чивидалското евангелие*. Той се позовава на скиптъра, който доказва принадлежността ѝ към владетелското семейство, и на ктиторството ѝ, което свидетелствува за значително състояние. Според Гюзелев Ана е била омъжена за един от сановниците на Симеон (олгутаркана и сампсиса Симеон, който през 927 — след смъртта на царя, води мирни преговори с Византия). Гюзелев предполага, че Симеоновата сестра е умряла през втората четвърт на X в., откогато е и надписът.

Надписът при с. Избул, на 6 км от Плиска, е намерен през 1924 между останките от основите на старинна църква. Според В. Иванова текстът му гласи: [гн по] мнлоүн : раба своего : ноа[на пр]езвитера : н раба своего фомж : създавъшаѣ : храмъ : сѫтаего — власнѣ амннъ. Най-напред издателката В. Иванова е склонна да отнесе надписа към XI—XII в. Според нея в палеографско отношение той стои най-близо до *Листовете на Ундолски*, Добромировото евангелие, Слепченския апостол. По-късно обаче, след откриването на надписа на чъргубиля Мостич, тя предполага, че издълбаването на ктиторския надпис при с. Избул вероятно е станало през X или още в края на IX в.

Надгробният надпис на Тудора е открит през 1930 близо до Кръглата църква в Преслав. Върху неголяма варовикова плоча (35 см×17 см) е поместен кратък текст с начало [гр]об. иєм [т]оүдоры [ра]бы божи[а], след което е добавено колко лакти е разстоянието от надгробния камък до стената. По палеографски белези Кр. Миятев, а след него и В. Иванова заключават, че надписът е от X в.

Недатираният надпис до с. Крепча е открит от К. *Шкорпил*. Наскоро К. Попконстантинов публикува отново текста с редица поправки и уточнения. След кратко встъпление („В името на отца") се съобщава, че тук почива светият отец Антоний (сѫде почивает отѫц стѫ анътоүнн). Следва предупреждение храмът да не се превръща в житница (а нже сн оү црькъве жнтънница сътворнтъ да отъвѣщаетъ прѣдъ бгмъ). Накрая стои името на писача

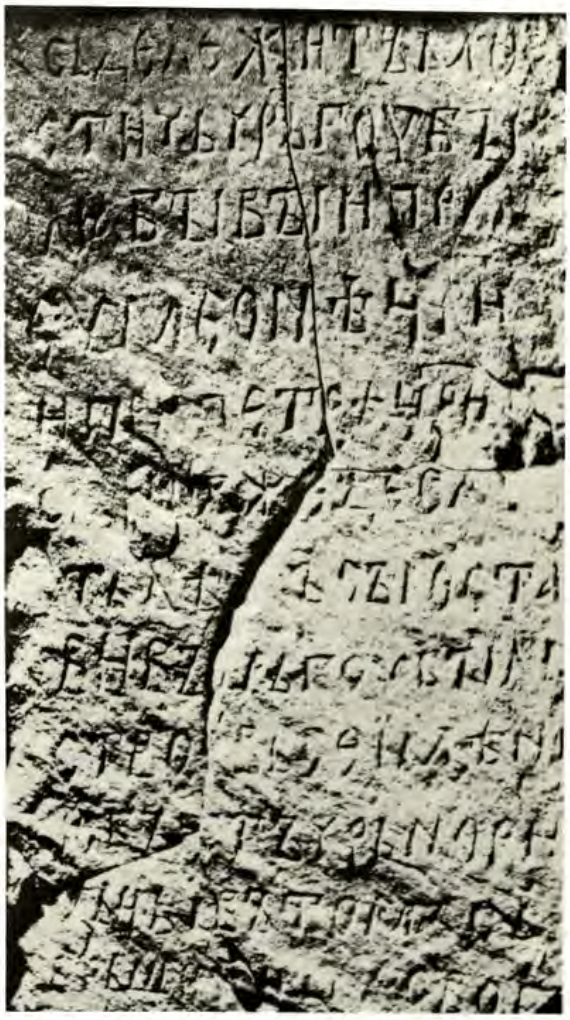
(мнχалъ недостонны напнса). Според К. Попконстантинов надписът е от средата на X в.

Темничкият надпис е открит в старите северозапади бълг. земи на север от водослива на Западна и Южна Морава. Съдържа част от имената на 40-те мъченици (ѧаньтнасъ. снснnъ. леонтъ. мелнтъ. севгіріан. філоктімон. ангінас. нраклъ. некълъднк. куріонъ.). Публикуван е от Л. *Стоянович,* който го отнася към X в.

Ананиевият надпис е намерен през 1947 от Т. Иванов в развалините на стара църква до с. Гиген, Плевенски окръг, върху каменен блок, широк приблизително 85 см. Според сполучливото разчитане и допълване на Ив. Гошев там е написано на седем реда следното: нже . . . проч[ътет]ъ [еже нап]нса̑ [да проклъ]нетъ [ер]етнка. аще бо н не про[клънетъ]. то д[а бж]детъ самъ прокла̑[тъ аще ж]е проклънетъ еретнка. то [с]его бъ̄ гъ̄ помнлоуетъ + се же пнса ананн мо[наχъ]. По палеографски и истор. съображения Ив. Гошев предполага, че надписът е от времето на цар Петър (927—970) и по съдържание е противобогомилски.

Върху един бронзов модел за правене на печати, намерен в Преслав, се чете следният надпис, публикуван от Н. Мушмов и К. Шкорпил: цр̄ь блъг петр (цар български Петър). Мнението на двамата издатели е, че става дума за сина на цар Симеон. Според Т. *Герасимов* бронзовата метална плочка е фалшива. Въпреки това мнение печатът не трябва да се изключи от старобълг. епиграфски текстове, тъй като, от една страна, въпросът е дискусионен, а, от друга — самият надпис съдържа интересни палеографски особености; понякога и фалшивите печати са интересни палеографски обекти, понеже са копия от изчезнали оригинали.

На един старобълг. моливдовул, изследван от Т. Герасимов, е написано:

Надпис на Чъргубиля Мостич, X в.

гн̄ помозн твоемоу робоу геωрг/ıѳ /чрьньцю н сункелѳ блъгарьскоумоу/. По-късно е намерен и втори образец от този моливдовул, правен от същия булотирион. Според Т. Герасимов Георги монах е бил синкел (придворно лице, съкилийник) на някой от преславските епископи в края на IX или началото на X в. В. Иванова поставя въпроса, дали този Георги Синкел не е същият Георги, който е поставен за бълг. архиепископ от патриарх Игнатий (847—858; 867—877) след Цариградския събор от 869—870 и от когото в с. Мадара, Шуменски окръг, е намерен печат с грц. надпис. Ст. Ваклинов отбелязва,

че в Националния археол. музей в София има златен пръстен от последните десетилетия на X в. с надпис **мечwnwша тагчн**, където втората дума е навярно първобълг. име.

Голям интерес представлява и двуезичният надпис върху надгробния камък, открит през 1977 около *Голямата базилика* в Плиска. Първите два реда са на грц. език и съдържат известната от много други надгробни паметници старохристиянска формула **екумнѳн о доулос тоу ѳу** заедно с името на умрелия **ласарос**. Втората част е на старобълг. език, но с много отклонения от официалния правопис. Началото на старобълг. текст повтаря дословно грц. текст, но не е споменато името на умрелия. Добавен е месецът и денят, в който е умрял Лазар. Като цяло текстът гласи: + **екумнѳн о доулос тоу ѳу ласарос почн рап божн ннвара масница** :В: (Почина раб божий Лазар на 2 януари). В палеографско отношение надписът прилича на познатите епиграфски паметници от IX—X в. Най-характерен негов белег е неизискането, почти навсякъде изправено унциално писмо, което в някои отношения напомня за надписа от с. Избул и отчасти за графита върху дръжката на глинен съд от Плиска. Най-съществено основание за датировката на надписа е археол. среда, в която той е открит. Манастирът и некрополът около Голямата базилика датират отпреди втората половина на X в.

През 1974 при проучване на крепостната стена на вътрешния град на Велики Преслав върху каменен блок е открит старобълг. надпис в три реда. Началото се чете трудно: Според издателя на надписа Ст. Лисицов текстът гласи: **пнсалъ въ тъмънницн сѣдѧ . . . се ѣковъ**. Последните два реда са писани от друга ръка. К. Попконстантинов допълва разчетеното от Ст. Лисицов по следния начин: **онъ грѣшьнн пнсалъ въ тъмънницн сѣдѧ [а] се ѣковъ**.

В местността „Селище" до Преслав при археол. проучвания на едно феодално имение е намерен варовиков камък от разрушена сграда. Върху лицевата му страна е врязан старобълг. кирилски надпис в два реда. Текстът гласи: **мц ѳевр҃ѣ въ к̄ н в̄ дн̄ъ**. Надписът се подготвя за издаване от К. Попконстантинов.

Към недатираните надписи от тази епоха трябва да бъде прибавен и откритият през 1952 в крепостта край с. Цар Асен надгробен камък в памет на монаха Манасий. Текстът още не е публикуван. По сведения на В. Димова наред с кирилските букви са употребени и няколко глаголически. Тази особеност и археол. среда позволяват надписът да бъде причислен към епиграфските текстове от X в.

В палеографско отношение старобълг. кирилски епиграфски материал не е еднороден. Като обща, но несъществена черта може да бъде посочено изправеното (ненаклоненото) писане, което е характерно за по-голямата част виз. унциални ръкописи от X в. През IX в. в унциалните текстове преобладават хастите с десен наклон. Подчертано десен е наклонът на хастите и в грц. надпис от с. Червен, Русенски окръг, от 870, в който се споменава името на бълг. княз Борис-Михаил. Лек десен наклон има и в ктиторския надпис от с. Избул, в част от дълбаните преславски керамични надписи, на отделни места в надписа на чъргубиля Мостич. От това не бива да се прави прибързан извод, че старобълг. епиграфски паметници с наклонено писмо са по-стари от паметниците с изправено писмо. Правото и наклоненото писане може да се разглежда донякъде и като особеност на отделните почерци. Палеографско значение има по-скоро обстоятелството, че наклонени хасти се наблюдават обикновено там, където хоризонталната посока на редовете не е спазена (в грц. надпис от 870, при дъл-

баните преславски керамични надписи). Някъде, напр. в надписа на Павел Хартофилакс, се създава впечатление, че хастите са наклонени, а в същност самите редове не са хоризонтални. В други случаи, напр. в Ананиевия надпис, в надписа на жупан Димитър и в мурфатларските надписи, наклонените хасти се появяват тъкмо там, където по някаква причина посоката на реда е променена. Хастите са пак, общо взето, перпендикулярни на основата на реда, но самият ред вече не е права, а изкривена или начупена линия.

Недатираните кирилски епиграфски текстове от X в. не могат да бъдат поставени в относителен хронологичен ред по палеографски признак. Причината е, че през втората половина на IX и през X в. във Византия съжителствуват два основни унциални шрифта. Корените на единия са в старинния капитален или квадратен устав, който е характерен за късноантичната грц. Е. и за най-старите богослужебни пергаментни текстове на грц. език. Най-важните му черти са закръглените (овалните) форми на буквите ѳ, ѳ, с и є, които приличат на окръжности (полуокръжности) или елипси (полуелипси) и не са заострени в горния и долния си край. Всички букви са еднакво високи, умалени начертания (предимно на гласните) липсват. Съотношението между ширината и височината на буквите с успоредни хасти (п, н, н) е около 5:8. Другият шрифт, който някои изследователи неоснователно наричат нов или декоративен епиграфски маюскул (унциал), възниква във Византия през втората половина на IX в. като особен калиграфски стил в заглавията на разкошните константинополски ръкописи, а след това се разпространява и в официалните и тържествените каменни надписи със светско или религиозно съдържание. За него е характерна удължената форма на буквите, като за а, в, г, д, є, н, ѳ, л, н, о, п, р, с, т, у съотношението между ширината и височината е около

Двуезичен надпис на Ана. X в

3:8; ж и х са малко по-широки, а при м, ф, ѱ и ѡ съотношението е 2:1. В отделни случаи някои букви, предимно гласните, се изписват умалено, а буквите о, ѳ, с и є често са заострени в горния и долния си край, както това е характерно за виз. унциално писмо върху пергамент от VII до IX в. (През X в. във виз. унциал закръглените начертания на тези букви са отчасти възстановени.)

Поради споменатата палеографска разнородност относителната датировка на старобълг. епиграфски паметници е много трудна. Темничкият надпис напр., който съдържа по-нови палеографски черти от Самуиловия надпис, навярно го предхожда по време. Със своя, общо взето, неудължен шрифт и с овалните написания на буквите о, с и є Самуиловият надпис от 993 изглежда по-старинен и от Наръшкия старобълг. надпис на грц. език от 904. В старобълг. кирилски епиграфски паметници от епохата на Първата бълг. държава се срещат по-нови и по-стари палеографски особености, заимствувани от местната писмена традиция или привнесени отвън. Върху начертанията на отделни букви (напр. в преславската рисувана керамика) влияе и виз. унциално писмо от X в., в рамките на което се оформя т.нар. литургичен унциал — опит да се въведат отново широките, заоблени начертания на о, ѳ, с и є. В самата Византия през X в. няма единен стил и единна развойна

Надгробна плоча на Тудора от гроб при Кръглата църква в Преслав, X в.

линия на унциалното писмо. Това обстоятелство поставя в крайно трудно положение слав. кирилска Е., ако нейната цел би била само да даде палеографска, а не комплексна (археологическа, географска, езикова и културноисторическа) систематика и периодизация на достъпните паметници. Чисто палеографски белег би могло да бъде самостойното развитие на кирилското писмо през X в., но и тук данните, с които разполага науката, са крайно оскъдни и неравностойни. Основната трудност е, че 24 кирилски букви имат виз. потекло и че техните епиграфски варианти са също византийски. Не може да бъде сигурен хронологичен признак напр. разликата между **м** с успоредни хасти (в повечето първобълг. и старобълг. епиграфски текстове) и **м** с хасти, които са разположени под ъгъл (в надписа на Павел Хартофилакс, в първобълг. надпис, намерен до Голямата базилика в Плиска, в надписа на жупан Димитър, в Ананиевия противобогомилски надпис, в мурфатларските надписи). Разкраченото **м** произхожда от т.нар. александрийски маюскул или коптски унциал, създаден в края на старата ера въз основа на късния папирусен унциал. (С александрийски маюскул до X в. си служат в Цариград и в неговите околности.) **м** с успоредни хасти пък е вариантът, свойствен на т.нар. константинополски унциал. Подобна е разликата и между **ѵ** и **ч**. Първият вариант (в надписа на **Тудора** и в редица първобълг. надписи) е александрийски, а вторият — константинополски.

Стар александрийски маюскулен вариант е и буквата **д** с удължена дясна горна наклонена черта от надписа на Павел Хартофилакс. Подобно начертание на **д** има още на Омуртаговата колона в църквата „Св. четиридесет мъченици" във Велико Търново и в първобълг. надпис от Филипи. В преславската рисувана керамика буквата **р** е отворена отгоре и с изнесена над хастата дъга. Според В. Иванова подобно начертание е опит да се възобнови старият унциал — такова **р** не е чуждо и на някои виз. ръкописи от X в., но образецът е много по-древен. Не липсват обаче и по-нови примери — същото **р** личи в един виз. фресков надпис от времето на имп. Константин IX Мономах (1042—1055) и дори в един слав. кирилски надпис от началото на XIV в. в с. Старо Нагоричино, СР Македония. В **Тудориния** надпис има буква **ѣ** с ъгловато начертание на втората съставка. Ъгловатото **ѣ** е старинна епиграфска буква. Има го в един първобълг. фрагмент от Плиска и в първобълг. надпис от колоната, намерена до Голямата базилика в Плиска, където има и ъгловато **с**. В старобълг. кирилски надпис на грц. език, поставен през 866 в Югозападна Македония по случай покръства-

нето на българите, ъглестите горни части на буквата ѧ и ѧ са се разрасли в хоризонтални чертици. Такива хоризонтални чертици има отново след 130—150 г. пак в югозападните бълг. краища в начертанието на ѧ и ѧ в Самуиловия надпис и в начертанието на ѧ, ѧ, ѩ и ѧ в Битолския надпис на Иван-Владислав. В надписа от печата на Георги Синкел Български има в с удължена долна хоризонтална черта. Такова в, каквото според Т. Герасимов личи на Пресияновия надпис от Филипи, на Маламировия надпис от Томбул джамия (в Шумен), на едно от тасчетата от *съкровището от Наг Сент Миклош,* на медните монети, сечени от виз. имп. Василий I Македонянин (867—886), на един строителен надпис от Месемврия с името на Василий I Македонянин и на Наръшкия надпис от 904, има и на един първобълг. фрагмент от Плиска, в двуезичния надпис от Голямата базилика в Плиска, на първобълг. колона с инв. № 665 от Националния археол. музей в София, в един грц. манастирски надпис от Беотия с дата 873 и в мурфатларските надписи.

От горните съпоставки става ясно, че нито общият стил на писмото (стар или нов унциал), нито по-старинните или по-редките начертания на онези кирилски букви от X в., които се срещат в грц. писмо, не могат да бъдат основание за палеографска датировка с точност, по-голяма от стотина години. Така напр. освен прякото разчитане на датата (921) не съществува палеографски критерий, с помощта на който да се установи дали датираният надпис от с. Крепча е от първата или от втората половина на X в. или дори от XI в. В него начертанието на м с високо вдигнати средни полегати чертици може да се вземе като старинен признак (най-близки успоредици са първобълг. надпис от Филипи и Наръшкият надпис от 904). Начертанието на ѧ с дълги серифи и сравнително малка горна част стои най-близо до мурфатларските надписи, които навярно също са от първата половина на X в. Но за почти всички други кирилски знаци от надписа, които имат грц. съответствия, съществуват успоредици и от X, и от XI в.

Рисунка на надписа на Павел Хартофилакс от Кръглата църква в Преслав, X в.

Не може да се проследи и някакъв по-съществен развой в епиграфските начертания на онези кирилски букви, които не са заимствувани от грц. писмо. Общо взето, те следват стилните особености на гръцките по потекло букви. Хипотезата на Ив. Гошев, че първоначалните кирилски знаци на негръцките букви са били по-близки до съответните глаголически написания, не получава епиграфско потвърждение. Част от негръцките кирилски знаци имат варианти, които малко или много се отличават от начертанията в старобълг. ръкописи. Трудно е да се каже дали тези отлики са хронологически или се дължат на нееднаквия материал за писане. Навярно начертанието на ж с хоризонтална вместо с вертикална средна черта в датирания надпис до с. Крепча е по-старинно. Датираният надпис до с. Крепча и Ананиевият противобогомилски надпис си приличат по това, че буквата ч се пише с ромбовидна, не много голяма чашка и че ѧ е с х-образна вътрешна част. Такива начертания не се срещат в старобълг. ръкописи. Изобщо ѧ има доста епиграфски варианти, които в една или друга степен могат да се сведат до вариантите на грц. епиграфска буква *а*.

Слав. кирилска Е. засега се занимава предимно с геометричните характеристики на буквите (ъгловатост — за-

Графит от Кръглата църква в Преслав

обленост, квадратност — издълженост, наклоненост — перпендикулярност и др.) и се стреми да опише и да систематизира чрез тях кирилските епиграфски варианти от X в. насам. Тя прави това, като взема пред вид, от една страна, развоя на грц. унциално писмо през IX и X в., а от друга страна, палеографските особености на буквите от довизантийските грц. папирусни и пергаментни ръкописи, чието стилово разнообразие, както личи от таблиците на Н. Мутсопулос, лежи в основата на почти всички по-късни епиграфски варианти. Предмет на епиграфско проучване е все още начертанието на отделната буква, а не цялото графично поле. Сравнително по-малко внимание се отделя на съотношението между буква и междубуквие, ред и междуредие, на дебелината на графичните линии, на формата и величината на фигурите, на които пишещият уред насича графичното пространство.

Лит.: Щепкин В. Н. Новгородские надписи graffiti. — Древности. Труды Славянской комиссии Московского археологического общества, 19, 1902, 3, с. 24—46; Шкорпил К. Памятники в окрестностях Абобской равнины. — ИРАИК, 10, 1905, с. 411; Гартхаузен В. Греческое письмо IX—X столетий. — В: Энциклопедия славянской филологии. 3. СПб., 1911, с. 37—50; Gardthausen V. Griechische Palaeographie. 2. Die Schrift, Unterschriften im Altertum und im byzantinischen Mittelalter. Leipzig, 1913, 524 p.; Стојановић Љ. Темнићки натпис X—XI века. — ЈФ, 1, 1913, 1—2, с. 4—20; Миятев К. Симеоновата църква в Преслав и нейният епиграфичен материал. — БПр, 1, 1929, 1, с. 100—125; Мушмов Н. Бронзов печат на цар Петра. — ИБАИ, 5, 1929, с. 230—239; Weingart M. Počátky kyrilice. — Bsl, 2, 1930, p. 166—168; Сперанский М. Н. Из славянской эпиграфики. — ДАН СССР. 3, 1930, с. 51—57; Шкорпил К. Надписи от Първото българско царство в Черноморската област на Балканския полуостров. — Bsl, 3, 1931, p. 1—6; Миятев К р. Эпиграфические материалы из Преслава. — Bsl, 3, 1931, p. 383—403; Кульбакин Ст. Нова палеографска граѓа из Преслава (рец.). — ЈФ, 11, 1931, с. 233—240; Иванова В. Прибавки към статията на Кр. Миятев „Разкопките в Преслав през 1930 г.". — Годишник на Народния археологически музей, 5, 1926—1931, с. 220—221; Иванов Й. Български старини из Македония. С., 1931, с. 25—28, 58; Миятев Кр. Кръглата църква в Преслав. С., 1932, с. 153—174; Иванова В. Следите от глаголица в Източна България. 1. Глаголическият надпис в Преслав. 2. Кирилският надпис над село Калугерица. — Bsl, 4, 1932, с. 227—235; Иванова В. Старобългарският надпис от с. Теке-Козлуджа. — ИБАИ, 7, 1933, с. 319—321; Vajs J. Hlaholský nápis v Preslavi. — Slavia, 12, 1933, p. 229—231; Герасимов Т. Три старобългарски моливдовула. — ИБАИ, 8, 1934, с. 356—359; Vajs J. Hlaholice na Rusi. Novgorodské sgrafity. — Bsl, 7, 1937—1938, p. 184—188; Авджин Д. А., М. Н. Тихомиров. Древнейшая русская надпись. — Вестник Академии наук СССР, 20, 1950, 5, с. 71—79; Михайлов Ст. Археологически материали от Плиска (1948—1951). — ИАИ, 20, 1955, с. 80—83; Иванова В. Надписът на Мостич и преславският епиграфски материал. — В: Надписът на чъргубиля Мостич. С., 1955, с. 43—144; Иванова В. Надписът на Мостич и преславският епиграфски материал. — БЕ, 5, 1955, 2, с. 94—117; Станчев Ст. Надгробният надпис на чъргубиля Мостич от Преслав. — В: Надписът на чъргубиля Мостич. С., 1955, с. 3—42; Irigoin J. L'onciale grecque de type copte. — JÖB, 8, 1959, p. 29—51; Гошев Ив. Старобългарски глаголически надписи от IX и X век. С. 1961, 196 с.; Кодов Хр. Преславските надписи (рец.). — ЕЛ, 18, 1963, 4, с. 86—95; Рыбаков Б. А. Русская эпиграфика X—XIV вв. (состояние, возможности, задачи). — В: История, фольклор, искусство славянских народов. М., 1963, с. 34—75; Станчев Ст. Писмените паметници от Преслав. — Археология, 5, 1963, 3, с. 37—42; Гошев Ив. Развитие на негръцките кирилометодиевски буквени знаци в т. нар кирилица. — Хиляда и сто години, с. 275—286; Гълъбов Ив. Кирило-методиевски проблеми и българската археология и епиграфика. — Археология, 5, 1963, 2, с. 6—10; Рыбаков Б. А. Русские датированные надписи XI—XIV вв. Свод археологических источников. М., 1964. 48 с.; Штефаник В. Първобитното словенско писмо и най-старата глаголска епиграфика. — В: Словенска писменост. Охрид, 1966, с. 13—30; Тотев Т. Нов старобългарски писмен паметник от

Преслав. — ИАИ, 29, 1966, с. 61—66; Тотев Т. Два нови старобългарски надписа от Преслав. — БЕ, 16, 1966, с. 39—45; Мошин Вл. Најстарата кирилска епиграфика. — В: Словенска писменост. Охрид, 1966, с. 35—41: Высоцкий С. А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв. М., 1966, 240 с.; Гюзелев В. Коя е Анна от новооткрития двуезичен преславски надпис. — ИП, 23, 1967, 6, с. 82—88; Gălăbov Iv. La rotonde de Syméon dans l'histoire du vieux-bulgare littéraire. — Bsl, 28, 1967, p. 98—117; Медынцева А. А. Глаголические надписи из Софии Новгородской. — Советская археология, 1969, 1, с. 199—210; Янин В. Л. Актовые печати Древней Руси X—XV вв. М., 1970, 1., 327 с.; 2., 368 с.; Герасимов Т. Фалшиви печати на българските царе от X, XIII и XIV в. — Археология, 12, 1970, 2, с. 32—43; Львов А. С. Еще раз о древнейшей русской надписи из Гнездова. — ИАНСССРсля, 30, 1971, 1, с. 47—52; Fučić B. Najstariji hrvatski glagoljski natpisi. — Slovo, 21, 1971, p. 227—254; Симонов Р. А. Византийская нумерация в эпиграфике Первого Болгарского царства и начало славянской письменности. — Советская археология, 1973, 1, с. 71—82; Тотев Т. Кой е презвитер Йоан от един старобългарски надпис. — Известия на Народния музей, Варна, 10, 1974, с. 317—321; Moutsopoulos N. La morphologie des inscriptions byzantines et postbyzantines. — Cyrillomethodianum, 3, 1975, p. 53—105; Гълъбов Ив. Средновековната българска кирилска епиграфика през последните 30 години. — Археология, 17, 1975, 4, с. 13—26; Гълъбов Ив. Приносът на епиграфския материал за решаване на лингвистични проблеми. — Известия на Народния музей, Варна, 12, 1976, с. 33—48; Герасимов Т. Български и византийски печати от Преслав.— В: Преслав. 2. С., 1976, с. 125—144; Ovčarov D. A cyrillic inscription of 931 in Preslav. — Bulgarian Historical Revue, 4, 1976, 2, p. 71—75; Константинов К. Два старобългарски надписа от скалния манастир при с. Крепча, Търговищки окръг. — Археология, 19, 1977, 3, с. 19—28; Hunger H. Epigraphische Auszeichnungsmajuskel. — JÖB, 26, 1977, p. 193—200; Медынцева А. А. Древнерусские надписи Новгородского Софийского собора. М., 1978, 312 с.; Georgiew P.Eine zweisprachige Grabinschrift aus Pliska. — Palaeobulgarica, 2, 1978, 3, с. 32—43; Овчаров Д. Нови епиграфски паметници от Преслав. — В: Плиска—Преслав. Проучвания и материали. 1. С., 1979, с. 185—192; Malingoudis Ph. Die mittelalterlichen kyrillischen Inschriften der Hämus-Halbinsel. I. Die bulgarischen Inschriften. Thessaloniki, 1979, 121 p.

Иван Добрев, Казимир Попконстантинов

ЕРЕМИ́Я — вж. *Йеремия.*

È́РОВЕ — вж. *Старобългарски език.*

ЕСХА́Ч — бълг. болярин от втората половина на IX в. Близък съратник на княз *Борис I* (852—889). Носел високата титла сампсис и принадлежал към върхушката на столичното болярство. Споменава се единствено в *Пространното житие на Климент Охридски.* Според него Е. е един от онези боляри, които „се отличавали с достойнство на рода и с голямо богатство" и на които било разрешено да се срещат с Кирило-Методиевите ученици и да ги канят в дома си: „Затова и един от българите, на име Есхач, по чин сампсис, отишъл при княза и го помолил да му позволи да приеме в дома си пресветия Климент и преподобния Наум. Той с готовност дал съгласието си, понеже молителят му бил драг, но казал: „Приеми учителите с всяка почит, докато приготвим напълно за тях това, което трябва да се направи. . . . Климент и Наум живеели у Есхач, удостоявани с всякаква почит." Житието ясно посочва, че Е. бил много близък („драг") на княза и се ползувал с неговото голямо доверие. При това както името, така и високото му обществено положение навеждат на мисълта, че той е принадлежал към похристиянчената прабълг. аристокрация, заемаща важни позиции в административното управление на страната и особено в живота на столицата. Посветен в плановете на княз Борис I, Е. съдействува активно при провеждане на политиката му за разпространение на слав писменост и книжнина в България.

Лит.: Милев А. Гръцките жития на Климент Охридски. С., 1966, с. 122—123; Златарски В. История на българската държава през средните векове. 1., 2. С., 1971, с. 228, 232.

Петър Петров

ЕФРЕ́М СИ́РИН (306—373) — един от най-големите църковни дейци и пи-

Паренесис на Ефрем Сирин. Рилски глаголически листове, XI в.

сатели от ранния период на християнската църква. Широко известен и тачен както на Изток, така и на Запад. По произход е сириец. Роден в градеца Нисибия в Месопотамия. Подробностите около живота му още не са добре изяснени. Някои изследователи твърдят, че баща му е езически жрец и че Ефрем се покръства по-късно — 16-годишен, поради което е изгонен от бащиния си дом. Обаче самият Ефрем загатва на едно място в съчиненията си, че произхожда от християнско семейство. Още на младини получава широко и всестранно образование. Усвоява отлично както християнското учение, така и „елинската мъдрост" и класическата митология. Познава съвършено арабски и еврейски език, еврейската история и география, еврейския бит и еврейската книжнина. През 362—363 във връзка с персийските нашествия е принуден да се пресели в Едеса, където остава известно време като учител. Още преди това *Василий Велики,* който високо го цени, ръкополага Ефрем за дякон с намерение да го направи епископ, но Ефрем не пожелава да напредне в църковната йерархия .излиза извън града и се усамотява в някакво селско жилище в близката планинска област, където в аскетическа обстановка се отдава на книжовна работа. Отличава се със строга нравственост и с дейно човеколюбие. Умира в Едеса. Наскоро след смъртта си е канонизиран за светец. Паметта му се празнува в Източната църква на 28 януари, а в Западната — на 18 юни.

Литературното творчество на Е.С. е голямо и разнообразно. Патриарх Фотий съобщава, че произведенията му

Ефрем Сирин. Стенопис в Боянската църква от 1259 г.

Паренесис на Ефрем Сирин. Лесновски препис от 1353 г.

набройват повече от хиляда. По съдържание те са много разнообразни: богословски тълкувания върху някои книги от Стария завет, химни и слова за господски и богородични празници, екзегетично-полемични слова против арианите, маркионитите, бардазанитите и против други ереси, аскетически наставления, морални поучения, богослужебни химни и др. Особено интересни са по своята оригинална форма. Всичките си произведения Е.С. пише първоначално на сирийски език, като използува оригинални поетични форми на сирийската художествена литература — главно двете поетични жанрови форми мадраше и мемре, чужди на виз. поезия. В мадраше (стихотворна форма, обикновено със седмосричен стих) са написани химните му, а в мемре (мерена проза) — риторичните му произведения — слова и поучения. Почти всички произведения на Е.С. са написани повече или по-малко в поетична форма. Даже и в богословските си съчинения той не е философствуващ богослов, като напр. *Григорий Богослов* или *Атанасий Александрийски*, а е повече ритор и поет, който съзерцава и възприема богословските истини с непосредствено силно чувство. Произведенията му получават много широко разпространение твърде отрано. Още докато е жив, те са преведени от учениците му на някои от източните езици: най-напред на гръцки, а след това на арабски, коптски, арменски и др.

Един от най-известните сборници с аскетически поучения на Е.С., познат в литературната традиция под името паренесис (грц. παραίνεσις — 'съветване', 'убеждаване', 'наставление'), е преведен два пъти и на старобълг. език: първият превод е направен към края на X в., следите му са запазени в старобълг. глаголически фрагменти, наречени *Рилски глаголически листове*; вторият превод се явява по-късно, навярно през XIII в., направен е независимо от първия. Най-меродавни преписи от втория превод са преписите в ръкопис № 68 от 1353 в библиотеката на БАН (Хр. Кодов, Опис на славянските ръкописи в библиотеката на БАН, С., 1969, с. 117—124) и № 297 (от 1353) в НБКМ (Б. Цонев. Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София, т. I. С., 1910, с. 205 —227).

Съч.: Sancti Patris nostri Ephraem Syri opera omnia quae extant, Graece, Syriace, Latine. Ed. J. S. Assemani, P. Benedictus. 1—6. Romae, 1732—1746; Lamy Th. J. S. Ephraemi Hymni et Sermones. 1—4. Mecheln, 1882—1902 (с лат. превод); Mitchell C.W. S. Ephraem's Prose Refutations of Mani, Marcion and Bardaisan. 1—2. London, 1912—1921; Mercati S.G. S. Ephraem Syri opera omnia. 1., 1. Romae, 1915, 14+ 232 p.; Hymnen de fide. Ed. E. Beck. 1—2. Louvain, 1955 (Corpus scriptorum christianorum orientalium. Series Syrica, 73—74); In Genesiu et in Exodum commenarii. Ed. R. M. Tounean. 1—2. Louvain, 1955 (Corpus scriptorum christianorum orientalium. Series Syrica, 71—72); Hymnen de paraiso und contra Julianum. Ed. E. Beck. 1—2. Louvain, 1957 (Corpus scriptorum christianorum orientalium.

Series Syrica, 78—79); Hymnen de notivitate (Epiphonia). Ed. E. Beck. 1—2. Louvain, 1959 (Corpus scriptorum christianorum orientalium. Series Syrica, 82—83); Hymnen de ecclesia. Ed. E. Beck. 1—2. Louvain, 1960 (Corpus scriptorum christianorum orientalium. Series Syrica, 84—85); Sermones de fide. Ed. E. Beck. 1—2. Louvain, 1961 (Corpus scriptorum christianorum orientalium. Series Syrica, 88—89); Carmina Nisibena. Ed. E. Beck. 1—4. Louvain, 1961—1963 (Corpus scriptorum christianorum orientalium. Series Syrica, 92—93, 102—103) ;Hymnen de virginitate. Ed. E. Beck. 1—2. Louvain, 1962 (Corpus scriptorum christianorum orientalium. Series Syrica, 94—95); Hymnen de ieiunio. Ed. E. Beck. 1—2 Louvain, 1964 (Corpus scriptorum christianorum orientalium. Series Syrica, 106—107); Paschahymnen (De azymis, de crucifixione, de resurrectione). Ed. E. Beck. 1—2. Louvain, 1964 (Corpus scirptorum christianorum orientalium. Series Syrica, 108—109); Sermo de Domino Nostro. Ed. E. Beck. 1—2. Louvain, 1966 (Corpus scriptorum christianorum orientalium. Series Syrica, 116—117); Sermones. 1—IV. Ed. E. Beck. 1—8. 1970—1973 (Corpus scriptorum christianorum orientalium. Series Syrica, 130—131, 134—135, 138—139, 148—149); Hymnen auf Abraham Kidunaya und Julianus Saba. Ed. E. Beck. 1—2. Louvain, 1972 (Corpus scriptorum christianorum orientalium. Series Syrica, 140—141); Nachträge zu Ephraem Syrus. Ed. E. Beck. 1—2. Louvain, 1975 (Corpus scriptorum christianorum oreintalium. Series Syrica, 159—160); Sermones in Hebdomadam sanctam. Ed. E. Beck. 1—2. Louvain, 1979 (Corpus scriptorum christianorum orientalium. Series Syrica, 181—182).

Лит.: Grimme H. Der Strophenbau in den Gedichten Ephraems des Syrers. Freiburg, 1893, 6+95 p.;**Κουτογόνης Κ. Φιλολογικὴ καὶ κριτικὴ ἱστορία τῶν ἀπὸ τῆς α΄ μέχρι τῆς έ ἑκατοντ. ἀκμασάντων ἁγίων τῆς ἐκκλησίας πατέρων καὶ τῶν συγγραμμάτων αὐτῶν.** 1. 1851—1853; Duval R. La littérature syriaque. (Anciennes littératures chrétiennes, 2). Paris, 1907, p. 329—335; Graf G. Ephräm der Syrer.— In: Lexikon für Theologie und Kirche. 3. Freiburg, 1931, coll. 715—718; **Τωμαδάκης Ν. Β. Ἐφραὶμ ὁ Σῦρος ἐν τῇ ἑλληνικῇ ὑμνογραφίᾳ.** — In: Sylloge bizantine in onore di S. G. Mercati. Roma, 1957, p. 392—404; Leloir L. L'évangile d'Ephrem d'après les oeuvres éditées. Recueil des textes. Louvain, 1958, 8+157 p.; Leloir L. Doctrines et méthodes de S. Ephrem d'après son Commentaire de l'évangile concordant (original syriaque et version arménienne) (Corpus scriptorum christianorum orientalium. Series Subsidia, 18). Louvain, 1961, 8+71 p.; Leloir L. Le témoignage d'Ephrem sur le Diatessaron (Corpus scriptorum christianorum orientalium. Series Subsidia, 19). Louvain, 1962, 20+259 p.

Христо Кодов

Ж — седмата буква в двете старобълг. *азбуки*; предава специфичен съгласен звук, характерен за слав. фонетична система, но липсващ в грц. език. Поставена е непосредствено пред знака за африката **s** (=дз) поради близостта между фонетичните значения на двете букви (срв. и вмъкването на знака за *б* пред знака за *в*). Нарича се **жнвѣтє** (повелително наклонение от глагола **жнтн** — „живея"). В *глаголицата* има числена стойност 7, в *кирилицата* е без цифрово значение (в нея числена стойност имат само онези буквени знакове, които са заети направо от виз. унциал).

Глаголическото начертание за *ж* е изградено от хоризонтална двойка петлици, поставени в долната редова ивица и свързани в най-високите си вътрешни точки чрез хоризонтална линийка; горната част на конструкцията се състои от две антени („рогчета") (сх.).

1. Петлиците носят общите стилови особености на отделния старобълг. глаголически почерк — варират по закръгленост, ъгловатост, отношение между хоризонталния и вертикалния диаметър, големина, отдалеченост една от друга и др.

2. Разнообразието, с което се представя глаголическият *ж*-знак в отделните ръкописи, се определя преди всичко от вида, големината и разположението на образуващите горната буквена част антени. Най-често те имат вид на обърнати навън дъгици; големината им зависи от техния наклон спрямо хоризонталните редови линии и от височината на петлиците. Обикновено антените заемат малко повече от половината на общата буквена височина (Клоц.

сб., Мар. ев) или са толкова високи, колкото и петлиците (Зогр. ев., Син. пс., Охридските глаголически листове); по-ниски са във втория главен почерк на Син. пс. Редовно стърчат над реда „рогчетата“ на *ж*-конструкцията в Рилските глаголически листове, интерполираната част на Зогр. ев., Боянския палимпсест и особено в Син. евх. В по-късната (хърватската) глаголица петлиците постепенно се разрастват, докато обхванат цялото пространство между горната и долната редова линия, а антените стават много малки и се изтласкват над реда (сх. ⰆⰈ). Най-ниските им точки са ориентирани към средата на лигатурното хоризонтално щрихче (тип ⰆⰅ), но в някои почерци (напр. в Зогр. ев., Боянския палимпсест) точката на съединяването е повдясно (сх. ⰆⰈ); такива написания се явяват спорадично и другаде. Понякога антените не се докосват долу — такива примери има в много глаголически почерци (Клоц. сб., Син. евх., Охридските глаголически листове, някои преходни по-късни паметници). От тях се е оформил буквеният вариант с раздалечени долни краища на „рогчетата“, особено характерен за първия главен писач на Син. пс. (тип ⰆⰆ). В горните си краища антените почти винаги имат различна по големина и по наклоненост засечка (сериф). Особено интересен вид получават антените в Син. евх. (тип ⰆⰈ).

Кирилската буква *ж* е сходна по начертание с глаголическата буква ⰆⰈ . В начертанието на *ж* се наблюдава голямо разнообразие. В най-ранните кирилски паметници буквата се пише с три маха — първо средния стълбец, след това двете странични линии, които се кръстосват по средата. В Хилендарските листове, Листовете на Ундолски, Ен. ап., Охридския апостол, Добромировото евангелие; порядко в Сав. кн. и Супр. сб. и др. страничните черти завършват в долния край или в горния и долния край с пречупени върхчета, с което долната част на буквата напомня някои начертания на ѧ и ѫ в Листовете на Ундолски и Ен. ап., на ѫ в Добромировото евангелие и др.

Като старинна черта в някои от най-ранните кирилски паметници се среща *ж*, което често излиза над останалите букви с трите си горни черти или само със средната линия. Такива случаи са сравнително най-много в Сав. кн., Хилендарските листове, Листовете на Ундолски. В Добромировото евангелие, главно в първия почерк, *ж* се показва понякога под останалите букви. Както „високото“, така и „ниското“ *ж* трябва да се свържат с глаголицата. „Високото“ ⰆⰈ познават редица глаголически паметници — Асем. ев., Зогр. ев., Син. евх. „Ниското“ *ж* в Добромировото евангелие е свързано с маниера на „висящо“ писане в ръкописа, при който буквите са изравнени по горната линия на реда, а в долния край определени букви имат по-голяма дължина. Подобен маниер познава и „висящата“ глаголица (Киевските листове, Син. пс.).

Общо взето, в старобълг. паметници *ж* се отличава с хоризонтална и вертикална симетричност на начертанието. В развоя на писмото се наблюдава нарушаване на тази симетричност. Тенденцията към вертикална несиметричност (намалена горна част) води началото си от калиграфски изисканата кирилица на ранни паметници (напр. в Супр. сб.). През втората половина на XIII и през XIV в. (Търновско евангелие от 1277, Тертерово евангелие от 1322) горната част заема не повече от 1/3 от височината на буквата. Хоризонталната несиметричност се проявява в различни извивки на страничните черти и в различното място, на което те допират отвесния стълбец. Най-ярка проява на тенденцията към хоризонтална несиметричност на начертанието се открива в една група сходни по почерк паметници — Карпинското евангелие, Норовското (Уварово) евангелие, Рилското *а* евангелие, Хилендарското евангелие, Севастияновия сборник.

Спорадично се срещат някои редки и особени видове „ж“ — ⱂ (с къса средна линия) в надписа на Иван Владислав, ⱁ — в скалния надпис при с. Крепча, Търговищки окръг, и два случая в Добромировото евангелие (л. 130а2, 131б1), ⱁ във втория почерк на Рилското *б* евангелие и др. В много търновски ръкописи от XIV в. и по-рядко в ръкописи от XIII в. се среща начертание на *ж* със стълбец, който излиза над линията на реда.

Петър Илчев Боряна Велчева

ЖЕФА̀РОВИЧ, Христофор (края на XVII в. — 18. IX. 1753) — южнослав. книжовник и художник. Роден в Дойран; българин по произход. Школува като художник в грц. културен център, вероятно Солун или Солунско. През 1734 се явява в Белград, а след това в Унгария и Виена. Пътува много, бил е на поклонение в Ерусалим, през 1744—1745 е в Света гора. Оставя богато художествено наследство като живописец, график и гравьор; издава и илюстрира книги. Умира в Богоявленския манастир в Москва; в завещанието си се нарича „свещеник булгар Зефарович“.

Най-забележителният книжовен труд на Ж. е „Стематография“ (Виена, 1741); в заглавието е назован „илирико-росианский общий зограф“. Това е сборник с изображения на бълг. и сръбски владетели и светци и на 56 герба; под гербовете се намират четиристишия, които характеризират съответните страни и народи. В специално изложение са обяснени произходът и значението на гербовете; дадени са и някои истор. сведения. „Стематографията“ е била много популярна сред българите както с изображенията си, така и със сведенията, които се дават за бълг. история. Паисий Хилендарски е познавал книгата на Ж. и я е използувал като извор. В „Стематографията“ са поместени изображения на Методий, Наум, Климент и Теофилакт. Това са вероятно първите отпечатани изображения на Методий, Наум и Климент. Нарисувани от Ж., те заемат важно място в иконографията на слав. просветители и са изиграли положителна роля за популяризиране на техните образи и дело през XVIII и XIX в. сред българите и сред южните славяни изобщо.

През 1841 Ив. Богоров издава в Одеса бълг. герб от „Стематографията“; този герб става основа на бълг. държ. герб след Освобождението на Б-я от османско робство 1878.

Лит.: Скерлић Ј. Српска књижевност у XVIII веку. Београд, 1909, с. 246—253; Петровский Н. М. К биографии Христофора Жефаровича. — ИОРЯС, 15, 1910, 2, с. 297—313; Пенев Б. История на новата българска литература. 1. С., 1930, с. 338—350 (2 изд. 1. С., 1976, с. 256—268); Динеков П. Първи възрожденци. С., 1942, с. 44—48; Атанасов П. Начало на българското книгопечатане. С., 1959, с. 93—120; Дело Христофора Жефаровића. Илирико-Сербский зограф. Нови Сад, 1961, 132 с.; Драгова Н. Домашни извори на „История славеноболгарская“. — В: Паисий Хилендарски и неговата епоха. С., 1962, с. 331—336; Dinekow P. Paisij Chilendarski a Christofor Żefarowić. — Pamiętnik Słowiański, 13, 1963, p. 37—52 (същото в: Динеков П. Из историята на българската литература. С., 1969, с. 153—164); Георгиев Ем. Ревнители на българското отечество. С., 1966, с. 7—12; Божков Ат. Делото на Христофор Жефарович. — Пулс, 6, бр. 8, 20. II. 1968.

Петър Динеков

ЖИВОПИСТА В БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ IX—X ВЕК. В първата бълг. столица Плиска, която е предимно военен център на държавата, не са намерени посъществени стенописни фрагменти. Съществуват косвени сведения за живописна украса в двореца на княз *Борис I*. Според една виз. легенда още като езичник той повикал виз. живописец Методий да нарисува стенописи в двореца. Живописецът изобразил на цяла стена Страшния съд и това толкова потресло бълг. владетел, че той решил да се покръсти. Фактическата основа на тази легенда е едно сведение у Продължителя на Теофан, което се отнася за периода веднага след приемането на християнството. В описанието на Прес-

Апостол Филип. Рисувана керамика от Ту лалъка край Преслав, IX—X в.

Св. Теодор. Керамична икона от манастира в Патлейна, IX—X в.

Фрагменти от керамични икони от Тузлалъка край Преслав, IX—X в.

лав, поместено в Шестоднева, *Йоан Екзарх* говори за изображение на цар *Симеон* „изписано с бои на стена", а намерените в *Кръглата църква* (построена от Симеон преди 907) мозаични кубчета позволяват да се предположи, че там е имало мозаично изображение на владетеля-ктитор. От стенописите в преславските постройки са запазени незначителни фрагменти, които не позволяват да бъдат възстановени декоративната система, иконографията и стиловите особености на най-ранната бълг. живопис. За нейните качества съдим чрез друг отрасъл на изкуството — преславската рисувана керамика, тъй като тя е служела предимно за стенна облицовка. Намерени са керамични фрагменти от изображения на хора, евангелски сцени, образи на Богородица, архангели, апостоли и изображението на св. Теодор от манастира в местността

Изображение на архангел върху керамика от Преслав, IX—X в.

Фрагмент от фреска в първоначалната църква на манастира „Св. Наум" при Охридското езеро, X в.

„Патлейна". Тази пренесена в друга техника живопис притежава много източни черти: широко отворени очи, плътна твърда линия на контура, почти пълна липса на моделировка, чисти минерални тонове.

В западните бълг. области са разкрити повече стенописни паметници. В първоначалната църква на манастира „Св. Наум" на брега на Охридското езеро, посветена на архангел Михаил и построена през 905 със средства, дадени от княз Борис и цар Симеон, е запазен фрагмент от лице от първия живописен слой. Няколко фрагмента са открити и от първата живопис на църквата „Свети Леонтий" в с. *Водоча,* Струмишко, датирани от югославския учен П. Милкович — Пепек от времето на Първата бълг. държава. В *Костур*, който през управлението на княз Борис е в бълг. граници, съществуват останки от първоначалната живопис в три църкви. Грц. учен Ст. Пелеканидис датира стенописите от първия слой в църквите „Св. Стефан" и „Св. Архангели" от IX в., а стенописите в църквата „Св. врачи (Безсребърници) Козма и Дамян" — от X в. Разпределението на образите в първите две църкви и техният стил напомнят на стенописите от VI—VII в.

Фрагмент от фреска с лицето на непознат светец от църквата при Водоча, X в.

Константин и Елена. Стенопис в църквата „Св. Врачи Козма и Дамян“ в Костур, X—XI в.

Св. Никола. Детайл от стенопис в църквата „Св. Врачи Козма и Дамян“ в Костур, X—XI в.

Пророк Йона. Стенопис в църквата „Св. Георги“ в София, XI в.

в Бауит, Египет, и някои от ранните скални църкви в Кападокия, Мала Азия. Църквата „Св. врачи Козма и Дамян“ е била изписана вероятно през втората половина на X в. От първия слой са разкрити изображенията на св. Никола, св. Василий, Константин и Елена. И четирите се характеризират с чисто източен „експресивен реализъм“, който е налице както в преславските керамични плочки, така и в образите от инициалите на *Асеманиевото евангелие*. Образът на св. Никола от Костур има близък паралел в изображение, вероятно на същия светец, в стенописите от първия слой на църквата „Св. Ахил“ на Преспанското езеро. Тези стенописи обаче са в твърде лошо състояние и не дават възможност за по-подробен анализ. Същото може да се каже за първичната живопис в църквите „Св. Герман“ на Преспанското езеро, в с. Горни Козяк и в Старо Нагоричино.

Най-ранният по-добре запазен паметник на стенната живопис от тази епоха в днешните бълг. граници са стенописите от първия слой в куполния барабан на църквата „Св. Георги“ в София. Това са фрагменти от осем ангелски фигури с обвити в кърпи ръце, устремени на изток и под тях — от четири образа на пророци между прозорците в североизточната част на тамбура. Изо-

Ангел. Стенопис в църквата „Св. Георги" в София, X—XI в

браженията на пророците са много избледнели, но фотографии от 30-те г. на XX в. показват образа на пророк Йона, източно от северния прозорец. До източния прозорец днес се различава по традиционното си облекло и надписа върху свитъка само Йоан Кръстител. През 1971 реставраторите на Националния институт за паметниците на културата разкриват под по-късен слой (от XIV в.) единственото запазено лице от свитата на ангелите, работено от същата ръка, която изписва пророк Йона. И двете фигури, едри и стабилно изградени, създават внушение не само за маса и обем, но и за физическо присъствие — те са изключително монументални. Ритъмът на гънките по античните им дрехи е обусловен от плътните форми на телата. Моделировката на плътта е изградена с умение, чрез преливи от меки прозрачнозеленикави и червеникавокафени сенки до светла, леко розовееща охра. Солидното изграждане на формата, което свидетелствува за влияние от мозайката, не е самоцел на майстора. Лицата са не само индивидуализирани, но и силно одухотворени и тази одухотвореност е подчертана и в стойките на фигурите. Съчетанието на присъщата на *виз. изкуство през IX—X век* моделировка с наченките на новия спиритуализъм, който характеризира виз. изкуство през XI в., насочва към вероятна дата на стенописите около края на X и началото на XI в., както още в 1946 ги датира Н. *Мавродинов*. Той ги свързва със стенописите в западните области на бълг. държава, като посочва тяхната прилика с изображенията в църквата „Св. София" в Охрид, които, както се доказа неотдавна, са от втората четвърт на XI в. Те представляват обаче по-късен етап в развитието на стенната живопис, ако се съди по известен схематизъм не само в гънките на дрехите, но и в лицата на някои изображения. По отношение на декоративната система стенописите в църквата „Св. Георги" също показват прехода от старата украса на храмовете, когато в купола се изобразява Възнесението, към по-късната, в която медалионът с Христос Вседържител заема калотата на купола. Този преходен характер между две епохи в развитието на източнохристиянската живопис е причина

за известна разлика в датирането на тези стенописи у отделните изследователи: от IX—X в. (М. Цончева) до XI в. (Б. Филов и А. *Грабар*). Почти квадратният унциал на грц. надписи към тези стенописи, както и живият спомен от елинистичните художествени похвати не позволяват те да бъдат датирани по-късно от първите десетилетия на XI в.

Лит.: Grabar A. La peinture religieuse en Bulgarie. Paris, 1928, p. 86—88; Филов Б. Софийската църква Св. Георги. С., 1933, с.48—50, 60—61; Миятев Кр. Старата църква Св. Георги в София. — Сердика, 1, 1937, 3, с. 10; Мавродинов Н. Старобългарската живопис. С., 1946, с. 20—55; Pelekanidis St. Kastoria. 1. Thessaloniki, 1953; Мавродинов Н. Връзките между българското и руското изкуство. С., 1955, с. 29—34; Мавродинов Н. Старобългарското изкуство. Изкуството на Първото българско царство. С., 1959, 310 с.; Миятев Кр. Два поетически фрагмента у Йоан Екзарх като исторически извори. — Археология, 1, 1959, 1—2, с. 14—17; Pelekanidis St. I piu antichi affresci di Castoria.— In: XI Corso di cultura sull'Arte ravennate e bizantina. Ravenna, 1964, p. 351—366 (същото в: Studien zur frühchristlichen und byzantinischen Archäologie. Thessaloniki, 1977); Прашков Л. Нови данни за стенописите в църквата Св. Георги в София. — Изкуство, 16, 1966, 10, с. 32—35; Прашков Л. За средновековната живопис в църквата „Св. Георги" в София. — Изкуство, 21, 1971, 10, с. 12—13; Красовска-Райнова Л. Нови проучвания и консервация на стенописите в църквата „Св. Георги" в София. — Музеи и паметници на културата, 11, 1971, 4, с. 38—40; Красовска-Райнова Л. Най-ранната стенопис в ротондата „Св. Георги" в София. — Музеи и паметници на културата, 13, 1973, 4, с. 17—18; Милковик-Пепек П. Водоча. Скопје, 1975, с. 49—50; Прашков Л. Етапите на стенописите в църквата „Св. Георги" в София в светлината на проблема за традицията и новаторството.— В: Традиция и нови черти в българското изкуство. С., 1976, с. 41—46; Мавродинова Л. Ранни стенописи. — В: История на българското изобразително изкуство. 1. С., 1976, с. 100—103; Цончева М. Църквата Св. Георги" в София. С., 1979, с. 135—153.

Лиляна Мавродинова

ЖИНЗИФОВ, Райко (Ксенофонт) Йоанов (15. II. 1839—15. II. 1877) — бълг. писател и публицист. Роден в гр. Велес. Получава първоначално образование при баща си, учител по грц. език, а по-късно при учителя Николай Тонджаров Самоковеца. През 1856 е назначен за помощник-учител в бълг. училище в Прилеп при Димитър Миладинов, а от 1857 е самостоятелен учител в гр. Кукуш. През 1858 постъпва в Херсонската семинария в гр. Одеса, но скоро се премества в Москва, където през 1860 е приет в Историко-филологическия фак. на Московския унив. След завършване на университета (1864) става учител по старогрц. език в московски гимназии. Член е на Слав. комитет и сътрудник на Етнографския отдел при Императорското д-во на любителите на естествознанието, антропологията и етнографията (1868). Взима участие в Слав. конгрес в Москва през 1867, където произнася вълнуваща реч. През 1870 представлява одеските българи на годишното събрание на БКД в Букурещ. Дописен член на БКД (дн. БАН) от 1870. Умира в Москва.

Първото стихотворение на Ж. „Гулаб" е отпечатано в сп. „Български книжици" през 1860. Публикува оригинални и преводни творби в списанията „Братски труд", „Периодическо списание", вестниците „Българска пчела", „Время", „Народност", „Дунавска зора" и др. През 1863 излиза стихосбирката му „Новобългарска гусла", а през 1868—1869 във в. „Народност" — поемата му „Кървава кошуля" (част), по-късно отпечатана като самостоятелно издание в Браила (1870). Превежда творби от Т. Г. Шевченко, М. Ю. Лермонтов, „Слово о полку Игореве" и др.

Ж. развива широка дейност като публицист — обнародва статии с разнообразен характер в руския печат — „День", „Современная летопись", „Русский архив", „Московские ведомости", „Москва", „Православное обозрение" и др. Публикува и няколко статии във връзка с делото на Кирил и Методий. Най-значителна е статията „По поводу тысячелетней годовщины св. Кирилла и Мефодия" (День, бр. 18, 4. V. 1863, с. 17—18), посветена на честването на 11 май като общославянски празник.

Ж. подчертава, че „память солунских уроженцев равнозначительна и дорога, как для русского и для болгарина, так для серба, для поляка, чеха и пр." и призовава към обединяване на усилията на всички слав. народи — източни и западни, за тържественото отбелязване на паметната годишнина. Като се спира подробно на приготовленията по случай големия празник у западните славяни и по-специално — у моравските чехи, авторът се обръща към руси, сърби и българи да се присъединят към тях, да си подадат ръка в знак на взаимна любов и разбирателство, за да отпразнуват заедно деня на слав. просветители. В края на статията Ж. дава няколко предложения за различни трудове, които да спомогнат за задълбоченото изучаване на Кирило-Методиевото дело. По повод на едно от предложените изследвания („Описание города Солуна, родины Кирилла и Мефодия, на Болгаро-македонском наречии") Х. Поленакович изказва през 1963 мнение, че Ж. е един от първите между славистите, които вече различават освен български и македонски език сред другите слав. езици. Това твърдение не отговаря на реалните схващания на Ж., който в случая подчертава, че става дума за диалекта на живеещите в Македония българи (българо-македонско наречие). В статиите „Славянское обозрение" (День, бр. 36, 7. IX. 1863) и „Из заметок путешественника по Македонии, III" (Современная летопись, бр. 36, 27. XI. 1866) Ж. разказва за празнуването на 11 май във Враца и в Прилеп. Делото на Кирил и Методий от гледна точка на бълг. църковен въпрос е разгледано в статиите „Современное состояние греко-болгарского вопроса" (Православное обозрение, III, V, VII, XI, 1869), „Тысячелетие болгарской церкви" (Православное обозрение, II, 1870) и „Судьба болгарской церкви" (Православное обозрение, V, VI, VII, 1870) — особено подробно в последната статия, където Ж. си служи с многобройни истор. доказателства, цитати от изворите (Черноризец Храбър, Презвитер Козма и др.) и се опира върху изследванията на П. Й. *Шафарик*, М. *Дринов*, А. Ф. *Гилфердинг* и др. Подчертано е голямото значение на Кирило-Методиевото дело за културното и литературното развитие на българите и на всички славяни и е разгледана дейността на старобълг. книжовници от Охридското и Преславското книжовно средище (*Климент Охридски, Константин Преславски,* презвитер *Григорий, Йоан Екзарх, Черноризец Храбър*).

Проникната от патриотичен възторг пред делото на Кирил и Методий и от идеи за общослав. единство е речта на Ж. на Слав. конгрес в Москва (май 1867): „Здесь на этом месте, над головами всех нас, возвышалась и развевалась святая хоругва! — заявява Ж. — Это — священное знамя, осенявшее в первый раз, после долгой исторической разлуки, всех нас славянских братьев, знамя, на котором изображены лики святых Кирилла и Мефодия. Никто не станет спорить, что это священное знамя есть достояние общеславянское. Это так! Тем не менее, однако, не забудем, что наши славянские просветители и изобретатели славянской грамоты, св. Кирилл и Мефодий, родились в болгарской, или что все равно, в славянской Македонии, что они жили и взросли среди того народа, предки которого говорили на том же языке, который славянские просветители глубоко изучили, и на который они переложили священное писание."

Интерес представлява бележката му „Еще о притчах св. Кирилла", запазена в ръкопис в архива на П. И. Бартенев, редактор на сп. „Русский архив" (Москва, Центральный государственный архив литературы и искусства, фонд № 46, опись 2, единица хранения № 295), написана по повод статията на А. И. *Соболевски* „Притчи св. Кирилла-философа, учителя славянского". Без да притежава научна стойност, тя е свидетелство за трайните интереси на Ж. към кирило-методиевската проблематика и за неговата широка осведоменост.

В своята статия „Жинзифов в руския печат“ Л. С. Ерихонов сочи като принадлежаща на Ж. и статията „О праздновании памяти святых Кирилла и Мефодия“ (День, бр. 20, 18. V. 1863), в която се разказва за честването на 11 май в Московския унив., в Московската духовна академия, за службата в Успенския събор по този повод, за тържественото заседание на Дружеството на любителите на руската словесност и др., като се изтъква епохалното значение на Кирило-Методиевото дело.

Съч.: Избрани творения. С., 1939, 19+ +144 с. (2 изд. 1943, 166 с.); Публицистика. 1. С., 1964, 390 с.; 2. С., 1964, 346 с.; Съчинения. С., 1969, 488 с.

Лит.: Бобчев С. Райко Жинзифов. Живот и книжовно-просветителна дейност. — Наука, 2, 1882, 8—9, с. 743—773; Ихчиев Л. Райко Ксенофонт Жинзифов. Живот и литературна дейност. — ИССФУ, 3 (1908—1910), 1911, с. 495—544; Орешков П. Райко Жинзифов като журналист. — МкП, 4, 1928, 1, с. 31—90; Ерихонов Л. Жинзифов в руския печат. — ЛМ, 7, 1963, 4, с. 71—81; Боршуков Г. Райко Жинзифов — публицист, патриот. — Септември, 17, 1964, 3, с. 94—104; Ерихонов Л. Р. Жинзифов и П. И. Бартенев. — ИИЛ, 16, 1965, с. 163—190; Ангелов Б. Ст. Борба за делото на Кирил и Методий. С., 1969, с. 159—160; Поленаковик Х. Во мугрите на словенската писменост. Скопје, 1973, с. 109—139, 260—281; Лекова Д. Райко Жинзифов. Литературно-критически очерк. С., 1979, 88 с.

Анисава Милтенова

Житие на херсонските мъченици епископите Василий и Капитон в Супрасълския сборник, XI в.

ЖИТИЙНА ЛИТЕРАТУРА — дял от агиографията; обединява животоописания на видни християнски дейци, канонизирани от църквата. В жанрово отношение има изключително широк диапазон. Необходима предпоставка обаче е лицето, за което се създава житие, да е канонизирано от църквата. Първообраз на житията са т.нар. м а р т и р о л о г и и (от грц. μάρτυς — 'мъченик' и λόγος — 'слово') — кратки сведения за лица, пострадали при гоненията срещу християнството; изложени са според съдебните протоколи и завършват с мъченическата смърт на героя. Литературната обработка на житията е свързана с официалното налагане на християнството, с постановеното от църковната институция честване на мъчениците и с развитието на монашеството. В системата на средновековните жанрове Ж.л. заема особено място — с някои свои дялове тя се свързва непосредствено с богослужението, други дялове са предназначени повече за индивидуално четене. В богослужението пряко се използуват т.нар. к р а т к и ж и т и я, които излагат в най-сбита форма „деянията“ на светеца. Обикновено те са обединени в сборници с устойчив състав, които на слав. почва носят името пролози (затова кратките жития се наричат и проложни); подреждат се в календарен ред за част от годината или за цяла година. В други случаи проложните жития се преписват на съответното място в службите и се поместват в т.нар. *минеи*. П р о с т р а н н и т е ж и т и я са най-широко разпространеното четиво в източ-

Кратко житие на Климент Охридски от Димитър Хоматиан. Препис в Стружкия миней, XIV в.

ния и западния християнски свят. За средновековния читател те заместват много жанрове от дохристиянската художествена проза. Първите автори на жития пишат под влияние на късната елинска белетристика, като използуват най-добрите ѝ образци (Филострат, Флегонт, жизнеописанията на Плутарх, съчиненията на Ксенофонт, Тацит и др.). Те използуват преди всичко формата и композицията на риторичния тип биография. В такъв дух са изградени творбите на *Григорий Богослов* (IV в.) и на съвременника му Григорий Ниски. По същото време други агиографи съзнателно пренебрегват постиженията на „външните“ (т.е. нехристиянски автори) и създават жития, повлияни от аскетическия монашески идеал и от фантастичните сказания на Изтока, а в стилистично отношение — с многобройни заемки от Светото писание.

Още при възникването си Ж.л. се изгражда по две основни линии — като биографии за героя и като възхвали в негова чест. Най-известни образци от ранния ѝ разцвет са житията на Василий Велики от Григорий Богослов, на Григорий Чудотворец от Григорий Ниски и на Антоний Велики от *Атанасий Александрийски* от IV в., които служат за пример на всички средновековни автори, изучават се в училищата, в риторските школи: от тях се заемат не само отделни мисли и пасажи, но и цели епизоди; те се включват рано в репертоара на старата бълг. книжнина и влияят върху нейните оригинални творби. Във виз. Ж.л. се наблюдава диференциация на тематично и идеологически неоднородните жития. През IV—VI в., когато центрове на литературната дейност са главно големите манастири, житията съдържат редица интересни подробности за тях и в някои отношения са истински енциклопедии на манастирския живот и на неговото стопанство. По-късно, когато Цариград обединява културния живот на Виз. империя, в житията намират отражение политически събития и дворцови интриги. През периода на *иконоборството* и непосредствено след него Ж.л. се създава главно от известни и идейно ангажирани духовници. През X в. във Византия възниква широко движение за стилова ревизия на житията. Старите текстове се преработват според агиографския канон. По прозвището на най-известния житиеписец от това време Симеон Метафраст редактираните текстове се наричат Метафрастова редакция. Тя има в основата си идейно-естетически подбуди и окончателно установява житийния жанр във Византия като жанр с подчертана панегирична и учително-назидателна насоченост. В Ж.л. още от началото се обособяват групи жития, преследвани от църквата поради различни еретически моменти — несъгласие с догмите, с формите на култа и др. Към тези творби впоследствие се присъединяват и жития с народен характер, най-често незасегнатите от

Житие на Антоний Велики. Препис в сборник от XIV в.

по-късните обработки „мъчения“, влезли в досег с фолклора; те надхвърлят позволената фантастика на наивните чудеса, допускат езически мотиви, в различна степен се отклоняват и от литературния канон. Тези жития са много популярни и тяхното отношение към официалната книжнина не е винаги строго регламентирано. Интересът на слав. книжовници към тях е голям и преводите им са широко разпространени в Б-я през Средновековието.

Независимо от характера си житията като жанр се изграждат чрез общ изобразителен принцип — на последователната идеализация. Тя се проявява на първо място в това, че от жизнените факти се избират само ония, които показват героя като религиозно-нравствен образец. Така се създава присъщата за житийния жанр условност на повествованието; сюжетът се строи на принципа на дидактичната илюстративност, а образът се очертава в рамка от сравнения, цитати и реминисценции. Чудесата в много случаи играят роля на двигател в житийния разказ. Идеализацията не допуска стилистична неутралност; тя изисква определена емоционална оценка на образа. Затова възхвалата е необходим момент във всяко житие, но се проявява по различен начин и в нееднаква степен. Някои жития могат да се разглеждат по-скоро като творби на ораторската проза. В тези два плана — условно-биографичен и поучително-риторичен, още от IV в. се установява схема за писане на жития, която се спазва в общи линии през цялото Средновековие. В нея са включени предисловие, съставено от няколко устойчиви формули и цитати за ползата от прославата и от познаването на достойния живот, за назидателната цел на житиеписеца; главна част с биографични, често напълно условни моменти — благочестиви родители, славно родно място, ранно призвание към християнска добродетел, учение, решение да служи на бога, често съпроводено с видение или предсказание, подвизи в зависимост от агиографския тип (мъченик, отшелник, църковен деец или

Житие на Пахомий. Препис в сборник от XIV в.

Житие на Атанасий Атонски. Препис в сборник от XIV в.

светско лице). Обикновено в тази част житийният разказ се разпада на отделни епизоди, хронологично неопределени и в повечето случаи обединени от привични за читателя общи места. Смъртта на героя, с която завършва животоописанието, е изходен момент за следващите епизоди — за чудесата и съдбата на мощите му. Разказите за пренасяне на мощите — по същество едно самостоятелно жанрово цяло в сложната ансамблова композиция на житието, са най-неустойчиви спрямо композицията и често се разпространяват като отделни творби.

В средновековната бълг. литература житията заемат централно място. Преводната агиография има първостепенно значение в книжовната продукция, а оригиналните творби бележат най-добрите постижения на старобълг. писатели, обогатяват жанра и откъм образност, и откъм идеи. Първите житийни произведения са свързани с култа към Кирил и Методий и към техните ученици. За църковен помен и прослава на първоучителите са създадени различни по характер жития. Двете *Пространни жития на Кирил и Методий,* излезли изпод перото на близките им сратници, съчетават овладяната агиографска форма и острата актуалност, присъща на следиконоборските жития, с народностна и демократична насоченост. Те са и първостепенни истор. извори за живота на слав. просветители. Кратките жития на Кирил и Методий (*Успение Кирилово, Проложното житие на Кирил, Проложното житие на Методий,* Общото *проложно житие на Кирил и Методий*), познати в многобройни преписи от различно време, свидетелст-

Бдински сборник с жития на светици. 1360 г.

вуват за живия култ към Кирило-Методиевото дело през Средновековието. Във форма на кратко житие е създадената вероятно през виз. робство (1018—1186) апокрифна легенда за Кирил — т.нар. *Солунска легенда*. За *Климент Охридски* и *Наум Охридски* са създадени няколко жития (включително и на грц. език). От най-ранните житийни творби за тях до нас е достигнал само текстът на Наумовото житие (вж. *Жития на Наум Охридски*). Изгубено е най-старото житие на Климент, за което се предполага, че е създадено от негов ученик; въз основа на него Теофилакт пише своето Житие на Климент от XI в.

На бълг. почва се оказва продуктивен и типът жития на отшелници. През X—XI в. в Западна Б-я се подвизават първите бълг. анахорети — *Иван Рилски,* Прохор Пшински, Гавриил Лесновски и Йоаким Сарандапорски (Осоговски). Литературен израз на култа към тях са възникналите проложни жития, някои от които по-късно лягат в основата на по-обширни текстове. Най-много оригинални жития са писани за Иван Рилски, който е не само първият бълг. отшелник, но и най-популярният светец, тачен от бълг. народ. Предполага се, че за него е писано житие още през X в. в Рилския манастир, наскоро след смъртта му. То не е стигнало до нас. Най-ранното запазено житие за Иван Рилски е т.нар. Народно житие, възникнало преди 1183, основано върху местни устни предания и легенди, неиздържано от гледна точка на каноничната форма и с някои апокрифни елементи. По същото време е писано (а по-късно е преведено и на бълг. език) едно грц. житие за Иван Рилски от Георги Скилица, управител на София при имп. Мануил I Комнин (1143—1180).

По време на първия разцвет на старобълг. книжнина се превежда значителен агиографски материал и се съставят първите житийно-панегирични и хомилетични тематични сборници. От този старобълг. фонд е запазена незначителна част: сборник с жития за месец март, т.нар. *Супрасълски сборник,* съдържащ преведен от грц. език дометафрастовски чети-минеен сборник жития, които са присъединени към цикъл хомилии за предпасхалните и пасхалните празници; откъси от житията на Кондрат и Текла, запазени в руски преписи от XI в., но възхождащи към Преславското книжовно средище; преведените от презвитер *Йоан* жития на Антоний Велики и Панкратий Тавроменийски и др. Към най-ранната старобълг. епоха се отнасят и други жития, запазени в по-късни, главно руски преписи (напр. житията в т.нар. Успенски сборник от XII—XIII в.). Откъси от жития са поместени и в Симеоновия сборник от 1073 (от житието на Теодора и от житието на Ксенофонт). През виз. робство се превеждат и се преписват жития на популярни сред народа светци —

Пространно житие на Константин-Кирил. Препис в панегирика на Владислав Граматик от 1479 г.

Житие на Иларион Мъгленски от Евтимий. Препис в панегирика на Мардарий Рилски от 1483 г.

Житие на Йоан Златоуст. Препис в сборник от XV в.

Георги, Димитър, Николай Мирликийски, Неделя, Петка, Теодор Тирон и др. Някои от тези творби имат подчертано апокрифен характер и са включени в индексите на забранените книги — Иринино мъчение, Никитино мъчение, Хождение на Агапий, апокрифните жития на някои апостоли, житието на Макарий Римски, на Йосиф Прекрасни и др. Жития продължават да се превеждат и през XIII в. Трябва да се предполага, че именно през втората половина на XIII в. е направен опит да се състави целогодишен кръг от слова, панегирици и жития, преписи от който се срещат през XIV в.

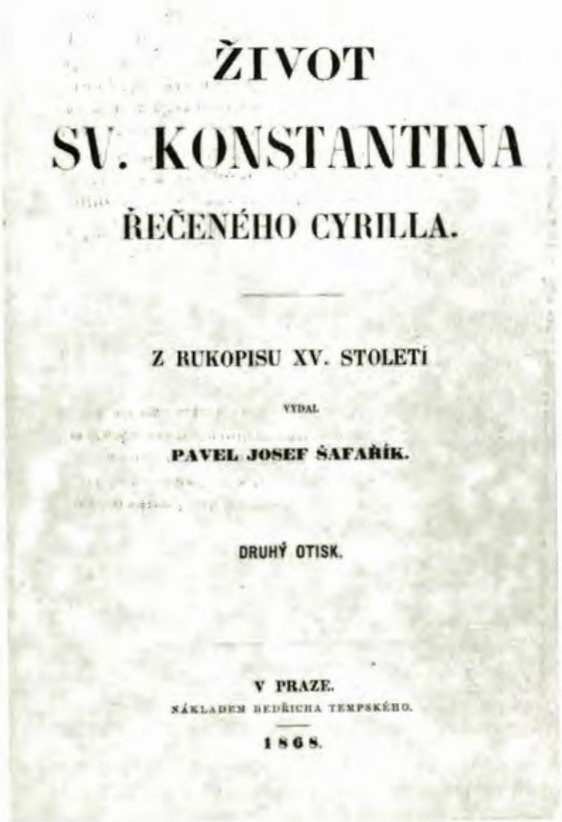
Подтик за създаване на оригинални жития по време на Втората бълг. държава (1186—1396) стават победите на бълг. владетели, които събират в Търново мощите на известни светци от различни краища на Балк. п-в — цар Асен I (1187—1196) пренася от Средец в Търново мощите на Иван Рилски; цар Калоян (1197—1207) — на Иларион, епископ от Мъглен, на Филотея, отшелница от Поливот (Моливот), на Михаил от Потука, комуто легендата приписва змееборски подвизи, заети от житието на Георги Победоносец, и на епископ Йоан от Поливот, един от защитниците на иконопочитанието; цар Иван Асен II (1218—1241) тържествено пренася в своята столица мощите на Петка Епиватска, която търновчани почитат като закрилница на града. Наскоро след това са преведени от грц. език краткото й житие и една риторична възхвала-житие, принадлежаща вероятно на дякон Василик. Преведено е и краткото житие на епископ Йоан Поливотски. На бълг. език (вероятно в Търново) са възникнали Второто проложно житие на Иван Рилски, Житието на

Михаил от Потука (и двете придружени с разкази за пренасяне на мощите им в Търново), разказ за пренасяне мощите на Иларион Мъгленски. С възстановяването на Бълг. патриаршия при Иван Асен II се затвърдява и авторитетът на търновските йерарси. Първият търновски патриарх — Йоаким I, е канонизиран. Житието му, познато само по един, и то непълен препис, е от типа на проложните жития. То дава ценни свидетелства за интензивния живот на Бълг. църква през XIII в. Друга проява на интереса към Ж.л. от XIII и XIV в. е широкото разпространение на два преводни сборника с кратки жития за цяла година — т.нар. Пролог и Стишен пролог (в него между заглавията и текста са поместени стихове). През XIII в. обикновеният Пролог, за който се смята, че е преведен в Русия или с участието на руски книжовници на Балканите, се попълва с жития за бълг. светци. В различни негови преписи има кратки жития за Кирил, Методий, Иван Рилски, Гавриил Лесновски, Прохор Пшински, Йоаким Осоговски и упоминание за цар Петър I (927—970). Същите кратки жития се срещат спорадично и в минеите от този период (напр. в Драгановия миней). В Стишния пролог, преведен през средата на XIV в. (един от преводите на Пролога е несъмнено търновски), се включват жития и разкази за пренасяне мощите на светци, свързани с престолния град (Иван Рилски, Петка, Иларион Мъгленски, Михаил Воин). В ръкописите, създадени по поръка на цар Иван-Александър (1331—1371), са включени обемисти жития на известни виз. отшелници или църковни дейци; някои от тях имат есхатологичен характер (Житието на Андрей Юродиви, на Василий Нови от Григорий и др.). Много жития са поместени в многобройните монашески сборници, създавани в различни центрове на бълг. земи. Вероятно през XIV в. е възникнало и Второто житие на Наум Охридски. За съпругата на цар Иван-Срацимир (1371—1396) — царица Ана, през 1360 във Видин е съ-

Житие на Петка Търновска от Патриарх Евтимий. Препис в сборник от XVI в.

ставен сборник от жития на жени-светици — Бдински сборник. С проникването на исихазма в Б-я се заражда критично отношение към наличния агиографски фонд. Движението за изправяне на текстовете, свързано със смяната на типика, засяга и агиографията, но това е преди всичко стилова ревизия на всички „високи" жанрове. Бълг. книжовници от п-в Атон и Търново избират по-художествени жития, с които заменят старите, превеждат някои по-обемисти жития на Метафраст, непознати дотогава на южните славяни. Новите преводи почиват на два принципа — висок естетически критерий и стремеж към точност на израза. Най-изтъкнат представител на оригиналната агиография от втората половина на XIV в. е Евтимий Търновски, който оглавява и книжовната работа по редактиране на текстовете. Житията и похвалните слова на Евтимий съчета-

ŽIVOT
SV. KONSTANTINA
ŘEČENÉHO CYRILLA.

Z RUKOPISU XV. STOLETÍ

VYDAL

PAVEL JOSEF ŠAFAŘÍK.

DRUHÝ OTISK.

V PRAZE.
NÁKLADEM BEDŘICHA TEMPSKÉHO.
1868.

ŽIVOT
SV. METHODIA.

Z RUKOPISU XVI. STOLETÍ

VYDAL

PAVEL JOSEF ŠAFAŘÍK.

DRUHÝ OTISK.

V PRAZE.
NÁKLADEM BEDŘICHA TEMPSKÉHO.
1868.

Пространно житие на Константин-Кирил. Издание на П. Й. Шафарик. Прага, 1868 г.

Пространно житие на Методий. Издание на П. Й. Шафарик. Прага, 1868 г.

ват овладяна форма на житийно-панегиричната композиция с бляскава риторика и остра тенденциозност. В неговото творчество житието като жанр напълно се изравнява с панегирика. Житията и похвалните слова на Евтимий са посветени главно на бълг. светци. Значителна част в тях заемат разказите за пренасяне на техните мощи в Търново; те внасят в повествованието историзъм и патриотични настроения. Стилът на Евтимиевите жития се създава под влияние на съвременната му исихастка виз. агиография. В оригиналната и преводната Ж.л. от този период най-цялостна изява намира т.нар. стил „плетение словес", който след падането на Б-я под османско робство се пренася в другите балк. литератури и в руската книжнина. С цялостното си дело Евтимий и неговите последователи продължават кирило-методиевската книжовна традиция. Григорий Цамблак пише жития на Стефан Дечански, на Иван Нови Сучавски, продължава житието на Петка, написано от Евтимий, с разказ за пренасяне на мощите ѝ след падането на Търново. Константин Костенечки пише обширно житие за деспот Стефан Лазаревич.

Въпреки че в бълг. Ж.л. от втората половина на XIV в. (доколкото са запазени агиографски ръкописи) не са намерени творби за Кирил и Методий, книжнината от XV в., създавана под влияние на Търновската книжовна школа, показва жив интерес към тях и специално към Константин-Кирил. В два от сборниците на Владислав Гра-

матик — от 1469 и от 1479, е поместено ЖК. В руските чети-минеи, повлияни от съставените в Търново нови агиографски преводи, ЖК започва да се среща още от края на XV в. (най-ранен датиран е Новгородският препис от 1490).

Оригиналната Ж.л. през османското робство (1396—1878) продължава традициите на XIV в. Пишат се преди всичко жития за мъченици-българи, загинали за вяра и народност. Софийската книжовна школа през XVI в. се изявява с две ценни творби — житието на Георги Софийски от поп Пейо и житието на Никола Софийски от Матей Граматик. Сборници с жития се преписват и в други книжовни средища — в Рилския манастир, в светогорските обители, в Етрополския манастир и др. Дамаскинарската литература от XVII и XVIII в. се насочва към преработка на старите житийни текстове. Риторичните моменти се съкращават, сюжетното повествование се поставя в центъра, подчертават се морално-етичните и патриотичните идеи. Най-съществено отличие на дамаскинарската Ж.л. е разказът, написан на говорим език. Ж.л. като занимателно и поучително четиво играе определена роля до XIX в.

Изд.: Основният репертоар на виз. Ж.л. е публикуван в PG (1806—1864); PL (1879); Acta sanctorum. Antverpiae-Bruxelles (1643—1940); Subsidia Hagiographica. Bruxelles. Най-пълната систематизация на агиографските произведения, запазени във виз. ръкописи, е направена от: Al. Ehrhard. Überlieferung und Bestand der Hagiographischen und Homiletischen Literatur der griechischen Kirche von den Anfängen bis zum Ende des 16 Jahrhunderts. 1—3. Leipzig, 1938—1952, а каталогът на известните виз. житийни творби е направен в: Bibliotheca hagiographica graeca. Bruxelles, 1909, и в допълненото издание на това изследване, направено от F. Halkin в 1957. Най-пълният общ очерк върху виз. Ж.л. е направен в: K. Krumbacher. Geschichte der byzantinischen Literatur. München, 1897, p. 176—205, с библиографски преглед на литературата до 1890. Между най-добрите справочници по виз. агиография на грц. език трябва да се отбележат изданието на Никодим Агиорит: Νικοδήμου Ἁγιορείτου. Συναξαριστὴς τῶν δώδεκα μηνῶν. I ἐκδ., Ἀθῆναι, 1819, и книгата на митрополит Софроний: Σωφρόνιος Εὐστρατιάδης. Ἁγιολόγιον τῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας (1935).

Изследванията и изданията на слав. житийни произведения са значително по-малко. Най-голям брой издадени текстове на оригинални и преводни творби има в: Великие четьи минеи митрополита Макария. Издание Археографической комиссии. 1—17. СПб., 1868—1897 (1—7); М., 1899—1916 (8—17); Дмитрий Ростовски (Туптало). Книга житий святых в славу святыя животворящия Троици бога хвалимаго в святых своих. Изд. Киево-Печерской лавры. 1—3. 1689. Книгата има многобройни по-късни издания; има превод на новобълг. език — Жития на светите, списани на славянски език от светаго Дмитрия митрополита Ростовского, преведени на български език от Н. Жеков. 1—10. В. Търново, 1904.

Най-пълни агиографски данни за светците, празнувани от православния свят, има в капиталния труд на архимандрит Сергий „Полный месяцеслов Востока". 1—2. 2 изд. Владимир, 1901.

Засега няма специално издание на старите бълг. жития.

Лит.: Филарет Черниговский. Святые южных славян. Чернигов, 1865, 45+41+112+286 с.; Ключевский В. О. Древнерусские жития святых как исторический источник. М., 1871, 465 с.; Глубинский Е. Е. История канонизации святых в русской церкви. Сергиев Посад, 1894, 600 с.; Сперанский М. Н. Сентябрьская минея-четья домакарьевского состава. СПб., 1896, 23 с.; Сырку П. А. К истории исправления книг в Болгарии в XIV веке. 1., 1. Время и жизнь патриарха Евфимия Тырновского. СПб., 1898, 641 с.; Очерки из истории литературных сношений Болгар и Сербов. СПб., 1901, 522 с.; Kałużniacki E. Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius. Wien, 1901, I—CXXVIII, 1—202, 403—450 (2 изд. London, 1971); Сперанский М. Н. Славянская метафрастовая минея-четья. — ИОРЯС, 9, 1904, 4, с. 173—202; Delehaye H. Les légendes hagiographiques. Bruxelles, 1905, 264 p.; Лопарев Хр. Византийские жития святых VIII—IX веков. — ВВр, 17, 1911, с. 1—224; 18, 1913, с. 1—147; 19, 1915, с. 1—151; Безобразов П. Византийские сказания. — Византийское обозрение, 1, 1915, с. 117—224; Яцимирский А. И. Мелкие тексты и заметки. — ИОРЯС, 21, 1916, 1, с. 217—261; Рудаков П. Очерки византийской культуры по данным греческой агиографии. М., 1917, 288 с. (фотот. изд. London, 1970); Delehaye H. Les passions des Martyrs et des genres littéraires. Bruxelles, 1921, 456 p.; Иванов Й. Български старини из Македония. С., 1931, с. 283—290, 305—321, 369—383, 394—424, 431—436, 475—479; Delehaye H. Les

origines du culte des Martyrs. Bruxelles, 1933, 451 p.; Иванов Й. Жития на св. Ивана Рилски. С.,1936, 109 с.; Снегаров Ив. Неиздадени старобългарски жития. — ГДА, 3, 1954, с. 151—175; Ангелов Б. Ст. Старобългарски текстове. — Известия на Архивния институт, 1, 1957, с. 267—302; Da Costa-Louillet G. Saints de Constantinople aux VIIIe, IXe et Xe siècles (suite). — Byzantion, 25—27, 1955—56—57, p. 783—852; Ангелов Б. Ст. Из старата българска, руска и сръбска литература. 1. С., 1958, с. 69—104, 159—176; 2. С., 1967, с. 24—35, 106—138, 268—279; 3. С., 1978, с. 5—16, 61—130; Лихачев Д. С. Человек в литературе древней Руси. Л., 1958, 185 с. (2 изд. 1970); Mošin V. Slavenska redakcija Prologa Konstantina Mokisijskog u svjetlosti vizantijsko-slavenskih odnosa XII—XIII vijeka. — In: Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije, 2, 1959, p. 17—68; Кодов Хр. Старите жития на св. Петка Епиватска. — ДК, 40, 1960, 1, с. 21—23; Георгиев Ем. Разцветът на българската литература в IX—X в. С., 1962, 348 с.; Адрианова-Перетц В. П. Задачи изучения „агиографического" стиля древней Руси. — ТОДРЛ, 20, 1964, с. 41—71; Дмитриев Л. А. Нерешенные вопросы происхождения и истории экспрессивно-эмоционального стиля XV в. — ТОДРЛ, 20, 1964, с. 72—89; Павловић Л. Култови лица код срба и македонаца. Смедерево, 1965, 358 с.; Георгиев Ем. Литература на изостреи борби в средновековна България. С., 1966, 322 с.; Драгова Н. Старобългарските извори на житието за петнадесетте тивериуполски мъченици от Теофилакт Охридски. — В: Studia balkanica. Проучвания по случай Втория международен конгрес по балканистика. 2. С., 1970, с. 105—131; Византийские легенды. Л., 1972, 304 с.; Георгиев Ем. Литературата на Втората българска държава. 1. Литературата на XIII в. С., 1977, 294 с.; Дмитриев Л. А. Житийные повести русского Севера как памятники литературы XIII—XVII вв. Л., 1979, 303 с.

Климентина Иванова

ЖИТИЯ НА НАУМ ОХРИДСКИ. Литературният израз на култа към *Наум Охридски* е сравнително скромен. В балк. агиография житийните произведения, вдъхновени от почитта към този ученик на Кирил и Методий, са малко и не са намерили широко разпространение. Те са тясно свързани и се преплитат с творбите, посветени на *Климент Охридски*.

Съществуват слав. и грц. жития на Наум. Най-старото слав. житие, което по тип се приближава към проложните жития (без да е писано с такава цел), е създадено през X в. (не по-късно от 969) от неизвестен автор, пряк следовник на Климент и Наум, по поръка на деволския епископ *Марко*. То има характер на допълнение към животоописанието на Климент, както личи от началото: „Н се же братїе да не останеть безь паметн брать сего блаженнаго Климента н съподроугь н състрастнкь съ нимже н постра многын бѣды н стрти ѿ еретнгь Наоумь презвитерь сы". Изглежда, че същият автор е писал житие на Климент, което не е стигнало до нас: възможно е именно това житие да е било използувано като извор за *Пространното житие на Климент Охридски*. В композиционно отношение най-старото слав. житие на Наум е твърде нестройно и е съставено от шест пасажа; само първите два са посветени конкретно на Наум. За дейността му в Б-я се съобщава с няколко изречения: след ръкополагането на Климент за епископ цар Симеон (893—927) изпраща на негово място за учител Наум („цр҃ь Сїмеонъ пѣстн Наоума подроугa немоу въ него мѣсто на вчнтел'ство"). Наум се подвизава богоугодно и в девство и след седемгодишно учителстване се оттегля в построения от него манастир „Св. Архангели" и преживява там още 10 години. Тук се сочи датата на смъртта му—23 дек. и изрично се съобщава, че Наум е умрял 6 г. преди Климент. Централно място в това житие заемат събитията, свързани с разгрома на слав. писменост в Моравия. Неизвестният житиеписец дава ценни сведения за съдбата на ония Кирило-Методиеви ученици, които не идват в Б-я по пътя на Наум, Климент и Ангеларий, а са продадени в робство. Според него във Венеция всички те са били откупени или просто отведени в Цариград от императорски служител и „нникоже въ работоу не оумрѣ нь овѣн въ Коньстантнн҃ѣ градѣ ц҃ремн набднмн по-

кон прїеше wвын въ бльгарскоу землю прншьше съ велнкою чьстїю покон прїеше". Като антитеза към разказа за щастливото избавление на преследваните „правоверни отци" авторът съобщава за божието наказание на моравските земи, опустошени при нашествието на „угрите, неонски народ". Последните два епизода от житието съдържат съществени податки за личността и книжовния труд на житиописеца. Като има пред вид не само Наум, но и Климент, той се оплаква, че не е намерил писмено изложение за техния живот („хотѣше обрѣсти житїе нхь въсе напнсанно нже w начела быше вѣлы въсе житїе н ıако надальзѣ н до кончины н не обрѣтохь") и поради това знае само малко неща, съобщени му от самите тях („мало бw азь вѣдѣ елїко же мн самн блаженныи wцн сказаше н нвждахь се пнсатн н не смѣıа хотѣ вещи обрѣстнн напнсано"), и че те са премълчавали поради смирение много от своите духовни подвизи. То завършва с молитвено обръщение към двамата светци Наум и Климент. Както от скромната форма на творбата, така и от епитета „блаженныи" личи, че текстът е предшествувал официалната канонизация на Наум Охридски; истор. събития след смъртта на цар Петър I (927—970) не са благоприятни за създаване на пространно и риторично житие. Първото слав. житие на Наум остава изолирано в агиографската традиция. Познато е само по един препис, открит от Й. *Иванов* в библиотеката на Зографския манастир през 1906. Преписът е от XV в. и се намира в Пролог № 47, преписан от поп Иван Милошев и брат му Никола в с. Пископие, Дебърско. В 1908 преписът е обнародван едновременно от Й. Иванов и П. А. *Лавров* (със снимка на текста).

Второто слав. житие на Наум е познато само в един препис от XVI в. Ръкописът е открит през XIX в. от велесчанина Й. Хаджиконстантинов-Джи-

Най-старото житие на Наум. Единственият познат препис в пролог от XV в.

нот, който го отстъпва на П. С. Сречкович. По-късно ръкописът попада в Белградската народна библиотека, където е бил унищожен през Втората световна война. Първата публикация на житието е направена в 1885 от Л. Ковачевич. Това житие също не е голямо и спада към типа на проложните жития. Неговият наслов показва вече утвърдена традиция в култа към Наум Охридски: „Месеца декем'вр̃ıа к̃г, памет прѣподоб'наго н богонос'наго от'ца нашего Иавма, велнкаго чюдотвор'ца, нже въ Лнванїе Дѣвол'ско, блнзь града Охрнда." И тук за самия Наум се говори малко. Интересно е съобщението, което липсва във всички други извори, че той е българин (прозебѣ въ Мнн'сїю), че произхожда от благородни родители и че се присъединява към първоучителите, когато те обикалят и поучават „мизийците и далматинците" („проходеште н оу-

Наум Охридски. Икона от XVII в.

чеште ρwдъ мусїнскы и дал'матїнскын"). В центъра на творбата е пътуването на Кирил, Методий и техните ученици до Рим. Съобщава се, че там Климент и Наум са ръкоположени за свещеници и дякони и че им е било дадено право да извършват богослужение на слав. език (в текста е казано навсякъде — български: „Тѣм'же и Климен'та и Навма съ прочїимн свештен'нцн и дїаконы ρѣкоположы и заповѣда нако да се в'сѣ правило съвръшитъ вечер'ное и втрънюе, блъгарьскаго писанїа въ велнкы храм"). Значителна част от текста съдържа сведения за гоненията в Моравия, но те не прибавят нищо ново към фактите, известни от Пространното житие на Климент Охридски. В разрез с останалите истор. свидетелства във второто житие на Наум се сочи, че в Белград слав. просветители били приети с почит от княз Радислав и че оттам се пръснали не само по Б-я и Далмация, но и по земите наДакия („Таже рассеаше се овы по Мын'сїю, а овы по Дал'матїю и Дакїѳ, и слово божїе оумножнше по в'сѣдѣ сторнцѣю"). В заключителната част, без да споменава за престоя на Климент и Наум в Преслав, авторът повествува за живота на двамата съратници в „странах нлнρїнскыхъ и лнхнндон'скынх [т.е. Охридско] и въ Лнванїе Дѣвол'ское". Особено ценни са сведенията за построяването с ктиторска помощ от княз Борис I Михаил и от цар Симеон на манастира и църквата „Св. Архангели" в 905 и за мястото на Наумовия гроб — в дясното крило на храма. По въпроса за източниците на житието още се спори. В целия текст личи влияние от грц. извори (названието „Ливание Девол-ско", терминът „Мизия", с който грц. автори означават бълг. земи и др.). Несъмнена и първостепенна е връзката на това произведение с Пространното житие на Климент Охридски. Същевременно обаче в него има сведения, които не се срещат в грц. паметници, особено в пасажите за строежа на Наумовия манастир и за смъртта на Наум. Според Й. Иванов „това житие, ако и да отстъпва по исторически данни на първото Наумово житие... стои по-горе от гръцкото Наумово житие, дело на охридските гръцки архиепископи и книжовници от XIII—XIV в., и отразява повече реални факти, почерпени от други източници" (Бълг. старини, с. 311—312). Към мнението на Й. Иванов се присъединяват повечето изследователи на второто Наумово житие. В. *Златарски,* който му посвещава обстойна студия, счита за негов главен извор грц. житие и службата, чиито текстове са обнародвани през XVIII в. в гр. Мосхопол. Като допълнителен материал според Златарски е използувано Пространното житие на Климент Охридски, ЖК и запазени местни предания. Това мнение на Златарски се оспорва от Ив. *Дуйчев,* М. Кусев,

Е. Трап и др. Изказват се и различни предположения за времето, когато е възникнало произведението. В. Златарски и М. Кусев приемат за датиране на паметника времето, когато е писан запазеният препис — XVI в. Й. Иванов вижда в него следи от по-стар среднобълг. протограф. Това мнение се поддържа от Ив. Дуйчев, а в последно време и от Е. Трап. С откриването на една пространна грц. редакция на Наумовото житие повечето изследователи са склонни да приемат, че тези две творби възхождат отчасти към общ грц. първообраз. Е. Трап счита, че то е преди всичко извлечение от Пространното житие на Климент Охридски, а сведенията за строежа на църквата и за смъртта на Наум може да изхождат от старинни надписи, епитафии или устно народно предание.

Познат е още един слав. текст на Наумово житие, който в същност е превод на грц. текст от Мосхополските издания, извършен вероятно през втората половина на XVIII в. от неизвестен автор. По единствения запазен препис, който е бил собственост на Белградската народна библиотека, текстът е издаден от П. А. Лавров (Жития св. Наума Охридского и служба ему. — ИОРЯС, 12, 1908, кн. 4, с. 25—26, преиздадено в Материалы, с. 184—187). Преводът има следния наслов: „Мца декемврїа въ кг день прпбнаго wца нашего Наѣма Охридскаго чѣдотворца память совершаемъ". Езикът на превода е църковнославянски. Някои особености на текста показват, че преводът е извършен не от самото издание, а от един по-издръжан и може би по-стар грц. оригинал.

Обширното грц. житие на Наум е открито от Ив. Дуйчев през 1938, но текстът е издаден едва през 1974 от Е. Трап. Ръкописът се съхранява в Атинската библиотека (Cod. Atheniensis 827). Описан е от Й. Сакелион и А. Сакелион (Κατάλογος τῶν χειρογράφον ἐθνικῆς βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος. Paris, 1892, p. 149). Датиран е с една приписка от 1646. Съдържа 74 листа, от които на л. 1—24б е службата за Наум Охридски, а на л. 25—47 — житието. Ръкописът не е добре запазен и части от текста са повредени. В Cod. Atheniensis 827 житието има следния наслов и начало: Διήγησις μερικὴ τοῦ βίου καὶ πολιτείας τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ναούμ. Καὶ Δανιὴλ ἐκεῖνος, ὁ κληθεὶς ἀξίως ἀνὴρ ἐπιθυμιῶν, ἐπὶ τῆς ἀλλοδαπῆς προσευχόμενος καί τι πρὸς τῶν φθονούντων παγιδευομενος, πρὸς τὴν ἐνεγκαμένην ἐπιστρεφόμενος. Това житие „се отличава със своята художественост; действителните исторически податки в него за живота и дейността на Наум съставят второстепенен елемент. . ." (Ив. Дуйчев. Пространно гръцко житие, с. 278). Както неговият откривател, така и по-късните изследвачи са на мнение, че то не е произведение от XVII в., а от Средновековието и е съставено от високообразован грц. книжовник. Първообразът на запазения текст е бил писан на изящен висок стил и език, с подходящи цитати и реминисценции от Писанието. Композицията е подчинена на класическия агиографски канон, с подходящ увод и силно риторично заключение — молитва към светителя. Житието не може да служи за истор. свидетелство; то е възникнало в друга епоха и в някои отношения дава твърде тенденциозни и неверни данни, (напр. съобщението, че Климент е ръкоположен за архиепископ на Дакия, Мизия, Панония, Илирия и др.). Произведението свързва дейността на Наум с ранния период от просветителската работа на Кирил и Методий. Съществена негова особеност е свързването на борбата за слав. просвета непосредствено с бълг. народ. Според автора първоучителите са действували по бълг. земи, създали са азбука за бълг. език и т.н. Представите на житиеписеца за събитията след разгрома на Кирило-Методиевото дело в Моравия са много смътни, въпреки че в тази част на творбата личи непосредственото влияние на Пространното житие на Климент Ох-

ридски. Според него от Рим Методий и дружината му се отправят към Б-я и по пътя, когато достигат „немската и унгарската земя", те са гонени и затворени в тъмница от привържениците на Аполинариевата ерес. Конкретно за дейността на Наум тук не се намират нови данни. След като са приети „боголюбиво и велелепно" от княз Борис I Михаил, Климент и Наум поучават в различни страни и градове. Наум, като древния Аарон, проповядва и подкрепя новопокръстените хора и по-късно се оттегля отвъд Охридското езеро, където живее до смъртта си. От текста на житието се вижда, че то е съставено главно въз основа на Пространното Климентово житие и на други агиографски извори за Кирил, Методий и техните първи ученици. Според Е. Трап авторът се е ползувал и от някакъв недостигнал до нас слав. протограф на второто житие на Наум. Ив. Дуйчев счита, че обширното грц. житие на Наум, както и второто слав. житие на Наум черпят сведения от неизвестен старобълг. извор. По въпроса за автора на творбата изследователите са единодушни, че той трябва да бъде търсен измежду охридските архиепископи от XIII—XIV в. Като имат пред вид химничните текстове, които *Константин Кавасила* (XIII в.) посвещава на Наум Охридски, Ив. Дуйчев, а след него Д. Глумац и Е. Трап са склонни да му припишат и авторството на обширното грц. житие на Наум. Въпреки че текстът на произведението не е запазен добре, той има значение за уточняване на някои неправилно разбрани и тъмни места от по-късното съкращение, издадено в гр. Мосхопол. Така неизвестното географско име „τῆς Διάβυαν", на което Златарски посвещава специална притурка към статията си „Словенското житие на св. Наума от XVI в." („Името Διάβυα в гръцкото житие на св. Наума", с. 22—28) и го тълкува като Διάβυνα — Διαβαινᾶ — Дъвина, се оказва грешка, на мястото на която в обширното грц. житие на Наум се чете Διάβολει, т.е. Дявол.

Съществува още един грц. житиен текст, познат под името „Мосхополски", тъй като се свързва с две издания, изготвени в гр. Мосхопол — на службата и житието на Наум (1740) и на Климент и Наум (1742). В същност, както още Ив. *Огиенко* сочи („Костянтин і Мефодій", II, с. 329), първото издание на този текст е отпечатано във Венеция през 1695. Той е съкратен вариант на обширното грц. житие на Наум, почти не на известния ни единствен препис от 1646, а на вероятния му протограф. Както бележи Ив. Дуйчев, съпоставката между двете творби показва „от една страна, големи различия, въпреки че известни места се повтарят в едния и в другия текст. Може да се предполага, че съставителят на мосхополското житие ще да е използувал твърде свободно първообраз на това житие, който е бил много близък до преписа в атинския ръкопис: направени са били значителни съкращения и изменения в него, понякога напълно произволни. Първоначалният житиен текст е бил „опростен" („Пространно гръцко житие. . .", с. 277). При „опростяването" са отпаднали риторичните части, уводът и заключението. В изданията второто грц. житие на Наум изпълнява ролята на проложно житие — помества се след шестата песен на канона. Този именно грц. текст е считан от Златарски за източник на второто слав. житие на Наум. Второто грц. житие на Наум няма особена стойност нито като исторически, нито като литературен паметник, обаче то, както и първото, доказва живия култ към Седмочисленици през цялото Средновековие и наличието на една непрекъсната балк. традиция, изцяло свързваща тяхното дело с бълг. народ. Според грц. текст първоучителите превеждат божественото писание „от елински език на прост български език", те отнасят в Рим новопреведените „български книги". От Рим Методий и учениците му се връщат обратно и гоненията им са представени като епизод от техния път към Б-я; специално е подчертана почитта и помощ-

та, оказана им „от царствуващия тогава Борис-Михаил", който ги изпраща „по цялата българска земя". Творбата завършва с легендарното известие, че Наум е бил помощник на престарелия Климент и че се е оттеглил в манастира на другия край на езерото едва след смъртта на своя съратник. Езикът на второто грц. житие на Наум е народен, но в него се срещат отделни архаични книжовни форми, които са също указание за връзката му със старинен първичен текст. Това житие е известно само в печатна форма. Първото издание от 1695 по сведенията на грц. учен М. Манусакас е дело на свещеника Йоан Халкевс по това време учител във Венеция. Според М. Манусакас изданието от 1695 съвпада с мосхополското издание от 1740 и съдържа службата и житието. През XVIII в. грц. текст е преведен на църковнославянски.

Достигналите до нас житийни творби, вдъхновени от култа към Наум Охридски, са създавани в продължение на векове; те имат различна фактическа и художествена стойност, но всички са ценни като свидетелство за мястото, което Наум Охридски заема в културната история и в народната памет. Вж. и *Житийна литература*.

Изд.: *Най-старо житие на Наум*: Иванов Й. Български старини из Македония. С., 1908, с. 51—55 (2 допълнено изд. С., 1931, с. 305—311); Лавров П. А. Жития св. Наума Охридского и служба ему. — ИОРЯС, 12, 1908. 4, с. 3—7 (с факсимиле); Snopek Fr. Konstantinus-Cyrillus und Methodius, die Slavenapostel. Kremsien, 1911, колона 424—454 (колона 429—431 превод на лат.); Ангелов Б., М. Генов. Стара българска литература (IX—XVIII в.). С., 1922, с. 157—160 (старобълг. текст и новобълг. превод); Огієнко І. Костянтин і Мефодій, іх життя та діяльність. 2. Варшава, 1928, с. 280—281 (текст с факсимиле), 281—283 (коментар и библиография); Лавров П. А. Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности. Л., 1930, с. XLV, 181—182; Бобчев Н. Двете словенски жития на св. Наума Охридски. — В: Славянски календар за високосната 1932 година. 22. С., 1932, с. 34—38 (обяснителен текст), 39—41 (новобълг. превод); Теодоров-Балан Ал. Кирил и Методи. 2. С., 1934, с. 135; Дуйчев И. Из старата българска книжнина. 1. С., 1940, с. 60—62; Киселков В. Сл. Свети Климент Охридски. Живот, дейност и жития. С., 1941, с. 142—144 (новобълг. превод); Weingart M. Texty ke studiu jazyka a písemnictví staroslovenského. Praha, 1949, p. 187—188; Динеков П., К. Куев, Д. Петканова .Христоматия по старобългарска литература. С., 1961, с. 81—82 (2 изд. 1967, с. 106; 3 изд. 1974, с. 124—127; 4 изд. 1978, с. 124—127); Прослава на Кирил и Методий. С., 1963, с. 90—91 (по превода на В. Киселков); Динеков П. Старобългарски страници. Антология. С., 1966, с.175—176 (2 изд. 1968, с. 232—234).

Второ житие на Наум: Ковачевић Љ. Неколико прилога за црквену и политичку историју јужних словена. — Гласник Српског ученог друштва, 63, 1885, с. 1—4; Лавров П. А. Жития св. Наума Охридского и служба ему. — ИОРЯС, 12, 1908, 4, с. 7—9; Иванов Й. Български старини из Македония. С., 1908, с. 55—58 (2 допълнено изд. С., 1931, с. 311—313); Огієнко І. Костянтин і Мефодій, іх життя та діяльність. 2. Варшава, 1928, с. 279; Лавров П. А. Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности. Л., 1930, с. 182—184; Бобчев Н. Двете славянски жития на св. Наума Охридски. — В: Славянски календар за високосната 1932 година. 22. С., 1932, с. 42—46; Теодоров-Балан Ал. Кирил и Методи. 2. С., 1934, с. 135—136; Дуйчев И. Из старата българска книжнина. 1. С., 1940, с. 62—65, 202—203; Киселков В. Сл. Свети Климент Охридски. Живот, дейност и жития. С., 1941, с. 144—147 (новобълг. превод); Динеков П., К. Куев, Д. Петканова. Христоматия по старобългарска литература. С., 1961, с. 97—98 (2 изд. 1967, с. 127—128; 3 изд. 1974, с. 127—128; 4 изд. 1978, с. 127—128); Прослава на Кирил и Методий. С., 1963, с. 92—94 (по превода на В. Киселков).

Църковнославянски превод на второто гръцко житие на Наум: Лавров П. А. Жития св. Наума Охридского и служба ему. —ИОРЯС, 12, 1908, 4, с. 23—26; Лавров П. А. Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности. Л., 1930, с. 184—187; Теодоров-Балан Ал. Кирил и Методи. 2. С., 1934, с. 136—137.

Обширно гръцко житие на Наум: Trapp E. Die Viten des hl. Naum von Ochrid. — Bsl, 35, 1974, p. 168—182 (гръцки текст и превод на немски език).

Второ гръцко житие на Наум: Ἀκολουθία τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Ναοὺμ τοῦ Θαυματουργοῦ, τοῦ ἐν τῷ Λιβανίσκῳ Διαβόλεως κειμένου... Ἐνετίεσιν, 1695; Ἀκολουθία του ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Ναοὺμ τοῦ θαυματουργοῦ τοῦ ἐν τῷ Λιβανίσκῳ Διαβόλεως κειμένου. Ἐν Μοσχοπόλει, 1740; Ἀκολουθία τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Κλήμεντος ἀρχιεπισκόπου Ἀχριδῶν νεωστὶ καινῷ τύπῳ

ἐκδιδομένη... Δαπάνῃ μένο τῆς σεβασμίας μονῆ τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ναοὺμ τοῦ θαυματουργοῦ, καὶ τοῦ τυπογράφου... Ἐν Μοσχοπόλει. Παρὰ Γριγορίῳ ἱερομονάχῳ τῷ Κωνσταντινίδῃ, 1742; Гильфердинг А. Ф. Греческая служба св. первоучителям славянским и житие св. Наума Болгарского. — Русская беседа, 1859, 14, 2,колона 127—144 (гръцката служба на Седмочислениците и житието на Наум — гръцки текст и руски превод, колона 136—144); Бильбасов В. А. Кирилл и Мефодий. 2. СПб., 1871, с. 132—134 (коментар), 307—310 (гръцки текст, който Билбасов нарича Македонска легенда), 369—372 (руски превод); С-в Е. Свети Наум Български. Св. Наум Български. — ЦВ, 2, бр. 11, 22. VI. 1901, с. 2—3; бр. 12, 30. VI. 1901, с. 5—6; бр. 13, 7. VII., 1901, с. 5—6 (превод на гръцкия текст); Теодоров-Балан Ал. Кирил и Методи. 2. С., 1934, с. 179—187 (използувано е изд. на Билбасов, гр. текст е придружен с бълг. превод); Trapp E. Die Viten des hl. Naum von Ochrid. — Bsl, 35, 1974, p. 183—185 (гръцки текст по изданието от 1742 г.).

Лит.: Срећковић П. С. Историја српскога народа. 1. Београд, 1884, с. 303; Legrand E., L. Petit, H. Pernot. Bibliographie hellénique ou scription raisonnée des ouvrages publiés par les Grecs au dixhuitième siècle. Paris, 1918, p. 274; Снегаров Ив. История на Охридската архиепископия. 1. С., 1924, с. 24—25, 278; Златарски В. Словенското житие на св. Наума от XVI век. — СпБАН, 30, клон историко-филологически и философско-обществен, 17, 1925, с. 1—22, 22—28 (притурка: „Името Δίαβυα в гръцкото житие на св. Наума"); Petit L. Bibliographie des acolouthies grecques (Subsidia hagiographica, 16). Bruxelles, 1926, p. 201—202; Оrіенко І. Костянтин і Мефодій, их життя та діяльність. 2. Варшава, 1928, с.279—283, 329; Мирковић Л. Свети Наум Охридски. — Гласник Српске православне патријаршије, 5, 1934, с. 245—247, 272—274, 294—296, 326—329; Dujčev I. Un manuscrit grec inconnu avec l'acolouthie et la Vie de St. Nahum d'Ohrid. — Studia historico-philologica serdicensia, 1, 1938, p. 121—124; Kusseff M. St.Nahum. — The Slavonic and East European Review, 29, 1950, p. 139—152 (p. 142—143 препечатва най-старото житие на Наум от изд. на Й. Иванов; p. 143—144 англ. превод); Киселков Вл. Проуки и очерти по старобългарска литература. С., 1956, с. 57—59; Георгиев Ем. Разцветът на българската литература в IX—X век. С., 1962, с. 334—339; Magnae Moraviae Fontes historici. 2. (Opera Universitatis Purkynianae Brunensis. Facultas Philosophica, 118). Brno, 1967, p. 177—179, 252—254; Глумац Д. Нешто о животу Наума Охридског. — Зборник Филозофског факултета Универзитета у Београду, 10, 1968, 1, с. 129—138; Дуйчев И. Пространно гръцко житие и служба на Наум Охридски. — ККФ 1, с. 261—279 (с библиография); Trapp E. Die Viten des hl. Naum von Ochrid. — Bsl, 35, 1974, p. 161—185; Király P. A Naum-életira's a magyarokról. — Századok, 110. 1976, p. 842—852; Kristó G., I. Tóth. A legrégibb Naum-legenda és a magyar honfoglalás. — Acta Universitatis Szegediensis Attila József nominatae. Acta Historica, 58, 1977, p. 13—20; Кришто Д., И. Тот. Данные к филологическому и историческому изучению жития Наума. — Palaeobulgarica, 2, 1978, 4, p. 58—64.

Климентина Иванова

ЖУКО́ВСКА, Лидия Петровна (Жуковская, Л. П.) (5. IV. 1920) — съветска палеославистка. Родена в гр. Мещевск, Калужка област, РСФСР. Завършва Московския педагогически инст. Защищава кандидатска дисертация на тема „Из истории языка северо-восточной Руси в середине XIV в." (1953) и докторска дисертация на тема „Древнерусские пергаменные рукописи как лингвистический источник (Археографическое, текстологическое и лингвистическое исследование)" (1970). Научен сътрудник (от 1947) и старши научен сътрудник (от 1959) в Инст. за руски език при АН на СССР в Москва. Активна членка на Археографската комисия при Отделението за история към АН на СССР, където ръководи подготвянето на своден каталог на славяноруските ръкописи, които се съхраняват в СССР. Заместник-председателка на Комитета по съставяне на речник на средновековния слав. литературен език към Международния комитет на славистите.

Първите изследвания на Ж. са посветени на руските диалекти. Авторка е на повече от 130 публикации по диалектология (фонетика и лексика), истор. граматика на руския език, палеография, текстология. Има заслуги за засилването на интереса към средновековното ръкописно наследство в СССР след Втората световна война. Като прави критичен преглед на руската палеографска наука от основаването ѝ, Ж. посочва основните предстоящи задачи в тази област. Тя проучва много староруски писмени паметници, които ана-

лизира в палеографско и графо-лингвистично отношение (Галичко евангелие от 1357, *Остромирово евангелие* от 1056—1057, *Архангелско евангелие* от 1092, Юревско евангелие от 1118—1128, Морозовско евангелие от началото на XV в., Мстиславово евангелие от края на XI — началото на XII в., ръкопис № 9 от сбирката на В. И. *Григорович* и др.). Разглежда критично историята на изследването на кирилската част от *Реймското евангелие* и издава наборно текста й с оглед на бъдещите проучвания на този старинен и интересен паметник. Издава т.нар. новгородски „берестьянные грамоты", като изследва писмото и езика им и разглежда тяхното значение.

Ж. отделя внимание на някои въпроси и задачи, свързани с проучването на *Изборника от* 1073. Тя изказва мнение, че Симеон, който е споменат в Похвалата, поместена в Кирило-Белозерския препис на Изборника от 1445, е московският княз Симеон Горди (1340—1353). Тази хипотеза беше убедително опровергана от И. В. Льовочкин, който въз основа на изследването на Изборника от 1073 с оптико-фотографски методи и чрез палеографски анализ установява, че на л. 263б в Изборника от 1073 под името на княз Светослав е било написано името на бълг. цар Симеон (И. В. Левочкин. Изборник Святослава и его славянский протограф. — В: Старобългарска литература, кн. 8, 1980, с. 46—49).

Ж. използува термините „старославянски паметници", „старославянски период на писмеността", „старославянски литературен език", като смята термина „старобълг. език" за неправилен („Рекомендации для определения языка (извода) древних славянских рукописей", 1973, с. 5). В случая не се отчита бълг. народностна основа на паметниците от X—XI в., в които е засвидетелстван бълг. книжовен език в неговия най-ранен период — старобългарския. Що се отнася до термина „среднобългарски" (извод), Ж. правилно отбелязва, че той се отнася както за източнобълг., така и за западнобълг. явления в езика и писмото (пак там).

Ж. е авторка на многобройни публикации в областта на текстологията. Тя въвежда принципите на типологичната характеристика като съставна част на текстологичното изследване. Чрез съпоставително изследване на голям брой ръкописи, съхранявани в книгохранилищата в СССР, Б-я, Югославия, доказва необходимостта от текстологически анализ в езикознанието. Ж. уточнява съдържанието на термините „паметник", „ръкопис", „препис", „копие", „текст", „сборник", „редакция", „извод" и ги свързва в система. Опровергава представата за еднообразието на евангелския текст в текстологично и лексикално отношение, набелязва методите на езиковия му анализ. Предлага лингво-текстологичния метод за изследване на запазените преписи от XI—XV в. Обръща внимание върху изучаването на лексикалните варианти в ръкописите като важен момент в разрешаването на проблема за формирането на литературните езици, особено на техния речник. Ж. разграничава пет типа евангелски текст — кратък апракос, пълен апракос, тетра, тълковно евангелие и свръхкратък (празничен) апракос, и установява пътя на постепенното оформяне на различните типове евангелие — от краткия апракос (преведен според нея от Кирил и Методий още преди Моравската мисия) до четириевангелския текст. Тя се опитва да докаже, че пълният апракос се оформя на руска почва чрез допълнения, внесени в текста на краткия апракос от текста на четириевангелския текст. Ж. спира вниманието си главно върху пълния апракос, тъй като с него свързва формирането на староруския литературен език, и разграничава два основни подтипа на този вид евангелие — мирославовски (отразяващ южнослав. редакция) и мстиславовски (характерен за староруската редакция). Редакцията на руския пълен апракос разглежда като вторично явление в сравнение с краткия апракос и четириевангелието. После-

дователността на превода на евангелския текст от грц. език определя по следния начин: превод на краткия апракос; втори превод, допълващ краткия апракос до тетра; трети превод, допълващ краткия апракос до пълен апракос.

Съч.: Из истории языка Северо-Восточной Руси в середине XIV в. Фонетика галичского говора по материалам Галичского евангелия 1357 г. — ТИЯ, 8, 1957, с. 5—107; Задачи дальнейшего лингвистического изучения Остромирова евангелия. — Труды Государственной публичной библиотеки им. М. Е. Салтыкова-Щедрина, 5 (8), 1958, с. 33—45; Новгородские берестяные грамоты. М., 1959, 128 с.; О переводах Евангелия на славянский язык и о „древнерусской" редакции славянского Евангелия. — В: Славянское языкознание. М., 1959, с. 86—97; Развитие славяно-русской палеографии. М., 1963, 142с.; Об объеме первой славянской книги, переведенной с греческого Кириллом и Мефодием. — ВСЯ, 7, 1963, с. 73—81; Лексические варианты в древних славянских рукописях. — В: Исследования по исторической лексикологии древнерусского языка. М., 1964, с. 5—17; К истории буквенной цифири и алфавитов у славян. — В: Источниковедение и история русского языка. М., 1964, с. 37—43; Новые данные об оригиналах русской рукописи 1092 г. — В: Источниковедение и история русского языка. М., 1964, с. 84—118; Юрьевское евангелие в кругу родственных памятников. — В: Исследования по истории русского языка и письменности. М., 1966, с.44—76; Некоторые данные о группировке славянских рукописей полного апракоса XII—XIV вв. — ПСб, 17 (80), 1967, с. 176—184; Типология рукописей древнерусского полного апракоса XI—XIV вв. в связи с лингвистическим изучением их. — В: Памятники древнерусской письменности. Язык и текстология. М., 1968, с. 199—332; Лингвистические данные в текстологических исследованиях. — В: Изучение русского языка и источниковедение. М., 1969, с. 3—26; О глаголической традиции в славянском евангелии - апракос. — Slovo, 21, 1971, с. 351—358; Текстологическое исследование наследия Кирилла Философа. — ККФ 2, с. 31—40; О текстологическом изучении памятников традиционного содержания. — В: Текстология славянских литератур. Л., 1973, с. 175—182; Рекомендации для определения языка (извода) древних славянских рукописей. — В: Методическое пособие по описанию славяно-русских рукописей для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР. М., 1973, с. 1—42; Связь изучения изобразительных средств и текстологии памятника. — В: Древнерусское искусство. Рукописная книга. 2. М., 1974, с. 58—69; Повторяющиеся чтения как лингвистический источник. — В: Восточнославянские языки. Источники для их изучения. М., 1973, с. 72—98; Текстология и язык древнейших славянских памятников. М., 1976, 368 с.; Изборник 1073 г. Судьба книги, состояние и задачи изучения. — В: Изборник Святослава 1073. М., 1977. с. 5—30; Лексика Изборника 1073 г. в „Описание рукописей Синодальной библиотеки". — В: Изборник Святослава 1073. М., 1977, с. 152—169; Реймское евангелие: история его изучения и текст. М., 1978, 64 с.; Постоянная и варьирующаяся лексика в списках памятника. Вопросы изучения и лексикографирования. — В: Славянское языкознание. VIII Международный съезд славистов. Загреб—Любляна, 1978. М., 1978, с. 172—195; Научное факсимильное издание древних рукописей. — В: Проблемы научного описания рукописей и факсимильного издания памятников письменности. М., 1981, с. 48—61.

Лит.: Курашкевич В. П. — ВЯ, 6, 1957, 2, с. 123—125; Гумецкая Л. Л. — ВЯ, 8, 1959, 1, с. 118—123; Utěšený S l. — Slavia, 33, 1964, p. 630—633; Blahová E., K. Horálek. — Slavia, 37, 1968, p. 379—382; Мещерский Н. А. — ИАНСССРсля, 36, 1977. с. 551—554; Буюклиев Ив. — Palaeobulgarica, 1, 1977, 3 с. 103—106; Верещагин Е. М., Н. И. Толстой. — ВЯ, 27, 1978, 6, с. 130—135.

Ангелина Даскалова

З — деветата буква в двете старобълг. *азбуки*. Нарича се **земля** (съществително име „земя"). Има различна числена стойност: в *глаголицата* — 9, в *кирилицата* — 7 (в нея *б* и *ж* са без числена стойност).

Глаголическото начертание за *з* се състои от повече или по-малко изправен корпус (с вътрешна чертица) и разположена вдясно от него единична петлица; двете части се съединяват чрез лигатурно щрихче (ср.). В различните текстове се наблюдава значи-

телно разнообразие при начертанията за *з*, което засяга не само формата на корпуса, но и неговото положение в реда.

1) Два от основните варианти на корпуса са приблизително симетрични и изправени: а) четириъгълен тип (сх.), представен най-добре във втория почерк на Син. пс., не така правилен в Клоц. сб. (среща се покрай някои други разновидности), у четвъртия главен калиграф на Син. пс., в Син. евх. (заедно с други варианти); б) ромбоиден тип (сх.), с най-правилни фигурки в първия почерк на Син. пс. и в Зогр. ев. Останалите глаголически текстове имат асиметрични начертания, които могат да се третират като междинни типове. Фигурката понякога е силно наклонена наляво (напр. в Асем. ев.), особено чувствително в Клоц. сб. (сх.) и Син. евх. (сх.), по изключение надясно (Охридските глаголически листове). Забележително е, че в един и същ почерк се явяват твърде различни написания, което е много характерно за Клоц. сб. и Син. евх. Чертицата, намираща се в корпуса, бива хоризонтална (във втория почерк на Син. пс., Охридските глаголически листове, Мар. ев., често в Зогр. ев. и другаде) или пък десният ѝ край е по-високо.

2) Петлицата редовно е отдалечена от корпуса; много рядко е прилепена до него (единични случаи в Рилските глаголически листове и Мар. ев.). Понеже лигатурното щрихче я докосва в горния край, тя изглежда висяща (единствени изключения са маюскулите на Син. евх. — сх.). Разположена е в горната или в долната ивица на реда, твърде често по средата; формата ѝ също варира от почти правилно кръгче до трапезоид и се намира в съответствие с общата окръгленост или ъгловатост на отделния глаголически почерк.

Кирилската буква *з* се среща с разнообразни начертания. Типологически разлики се наблюдават в мястото, където се срещат двете части на буквата; в ъгъла на тяхното свързване; в големината и заоблеността на горната част.

1) В много от най-изисканите в калиграфско отношение кирилски паметници (Супр. сб., Хилендарските листове, Македонския кирилски лист, от покъсните — Погодиновия псалтир, Норовския псалтир и др.) пресечната точка е под линията на реда; в Сав. кн., Ен. ап. — на линията на реда. В някои характерни ръкописи с „народен почерк“ (Добромировото евангелие, Битолските листове, Драгиното евангелие) двете части на буквата се срещат над линията на реда.

2) Най-често в старобълг. и среднобълг. паметници двете части на буквата се срещат под ъгъл (сх.). Сравнително по-рядко има начертания със заоблена линия, свързваща плавно горния и долния елемент (сх.). Такъв тип уставно *з* е характерен за Листовете на Ундолски, почерка на Белослав в Болонския псалтир, Григоровичевия паримейник, Рилското *б*-евангелие, Рилското евангелие от 1361, Лесновския паренесис, Ръждавичкия сборник и др.

3) В ръкописите с ъгловато свързване на двата елемента на буквата могат да се различат: а) начертания с незаоблени линии на горната част на *з*, характерни повече за изисканата официална кирилица, отколкото за „народните почерци“ (срв. Супр. сб., Хилендарските листове, Погодиновия псалтир, Лаврентиевия сборник от 1348 и др.; б) със заоблена горна линия, характерна черта главно за „народните почерци“ (срв. Добромировото евангелие, Битолските листове, Слепченския апостол, на места в Драгиното евангелие, Аргировия триод и др. (сх.).

Много от начертанията на кирилската старобълг. буква *з* имат успоредици в начертанията на в грц. унциално писмо.

В някои среднобълг. паметници от XIII—XIV в. (напр. в Ръждавичкия сборник) се среща „смесен“ тип начертание на *з* — със заоблена горна част и извита свързваща линия (сх.). Посоката и степента на извивката на

дователността на превода на евангелския текст от грц. език определя по следния начин: превод на краткия апракос; втори превод, допълващ краткия апракос до тетра; трети превод, допълващ краткия апракос до пълен апракос.

Съч.: Из истории языка Северо-Восточной Руси в середине XIV в. Фонетика галичского говора по материалам Галичского евангелия 1357 г. — ТИЯ, 8, 1957, с. 5—107; Задачи дальнейшего лингвистического изучения Остромирова евангелия. — Труды Государственной публичной библиотеки им. М. Е. Салтыкова-Щедрина, 5 (8), 1958, с. 33—45; Новгородские берестяные грамоты. М., 1959, 128 с.; О переводах Евангелия на славянский язык и о „древнерусской" редакции славянского Евангелия. — В: Славянское языкознание. М., 1959, с. 86—97; Развитие славяно-русской палеографии. М., 1963, 142с.; Об объеме первой славянской книги, переведенной с греческого Кириллом и Мефодием. — ВСЯ, 7, 1963, с. 73—81; Лексические варианты в древних славянских рукописях. — В: Исследования по исторической лексикологии древнерусского языка. М., 1964, с. 5—17; К истории буквенной цифири и алфавитов у славян. — В: Источниковедение и история русского языка. М., 1964, с. 37—43; Новые данные об оригиналах русской рукописи 1092 г. — В: Источниковедение и история русского языка. М., 1964, с. 84—118; Юрьевское евангелие в кругу родственных памятников. — В: Исследования по истории русского языка и письменности. М., 1966, с.44—76; Некоторые данные о группировке славянских рукописей полного апракоса XII—XIV вв. — ПСб, 17 (80), 1967, с. 176—184; Типология рукописей древнерусского полного апракоса XI—XIV вв. в связи с лингвистическим изучением их. — В: Памятники древнерусской письменности. Язык и текстология. М., 1968, с. 199—332; Лингвистические данные в текстологических исследованиях. — В: Изучение русского языка и источниковедение. М., 1969, с. 3—26; О глаголической традиции в славянском евангелии - апракос. — Slovo, 21, 1971, с. 351—358; Текстологическое исследование наследия Кирилла Философа. — ККФ 2, с. 31—40; О текстологическом изучении памятников традиционного содержания. — В: Текстология славянских литератур. Л., 1973, с. 175—182; Рекомендации для определения языка (извода) древних славянских рукописей. — В: Методическое пособие по описанию славяно-русских рукописей для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР. М., 1973, с. 1—42; Связь изучения изобразительных средств и текстологии памятника. — В: Древнерусское искусство. Рукописная книга. 2. М., 1974, с. 58—69; Повторяющиеся чтения как лингвистический источник. — В: Восточнославянские языки. Источники для их изучения. М., 1973, с. 72—98; Текстология и язык древнейших славянских памятников. М., 1976, 368 с.; Изборник 1073 г. Судьба книги, состояние и задачи изучения. — В: Изборник Святослава 1073. М., 1977. с. 5—30; Лексика Изборника 1073 г. в „Описание рукописей Синодальной библиотеки". — В: Изборник Святослава 1073. М., 1977, с. 152—169; Реймское евангелие: история его изучения и текст. М., 1978, 64 с.; Постоянная и варьирующаяся лексика в списках памятника. Вопросы изучения и лексикографирования. — В: Славянское языкознание. VIII Международный съезд славистов. Загреб—Любляна, 1978. М., 1978, с. 172—195; Научное факсимильное издание древних рукописей. — В: Проблемы научного описания рукописей и факсимильного издания памятников письменности. М., 1981, с. 48—61.

Лит.: Курашкевич В. П. — ВЯ, 6, 1957, 2, с. 123—125; Гумецкая Л. Л. — ВЯ, 8, 1959, 1, с. 118—123; Utěšený S. I. — Slavia, 33, 1964, p. 630—633; Blahová E., K. Horálek. — Slavia, 37, 1968, p. 379—382; Мещерский Н. А. — ИАНСССРсля, 36, 1977. с. 551—554; Буюклиев Ив. — Palaeobulgarica, 1, 1977, 3 с. 103—106; Верещагин Е. М., Н. И. Толстой. — ВЯ, 27, 1978, 6, с. 130—135.

Ангелина Даскалова

З — деветата буква в двете старобълг. *азбуки*. Нарича се **земля** (съществително име „земя"). Има различна числена стойност: в *глаголицата* — 9, в *кирилицата* — 7 (в нея *б* и *ж* са без числена стойност).

Глаголическото начертание за *з* се състои от повече или по-малко изправен корпус (с вътрешна чертица) и разположена вдясно от него единична петлица; двете части се съединяват чрез лигатурно щрихче (ср.). В различните текстове се наблюдава значи-

телно разнообразие при начертанията за *з*, което засяга не само формата на корпуса, но и неговото положение в реда.

1) Два от основните варианти на корпуса са приблизително симетрични и изправени: а) четириъгълен тип (сх.), представен най-добре във втория почерк на Син. пс., не така правилен в Клоц. сб. (среща се покрай някои други разновидности), у четвъртия главен калиграф на Син. пс., в Син. евх. (заедно с други варианти); б) ромбоиден тип (сх.), с най-правилни фигурки в първия почерк на Син. пс. и в Зогр. ев. Останалите глаголически текстове имат асиметрични начертания, които могат да се третират като междинни типове. Фигурката понякога е силно наклонена наляво (напр. в Асем. ев.), особено чувствително в Клоц. сб. (сх.) и Син. евх. (сх.), по изключение надясно (Охридските глаголически листове). Забележително е, че в един и същ почерк се явяват твърде различни написания, което е много характерно за Клоц. сб. и Син. евх. Чертицата, намираща се в корпуса, бива хоризонтална (във втория почерк на Син. пс., Охридските глаголически листове, Мар. ев., често в Зогр. ев. и другаде) или пък десният ѝ край е по-високо.

2) Петлицата редовно е отдалечена от корпуса; много рядко е прилепена до него (единични случаи в Рилските глаголически листове и Мар. ев.). Понеже лигатурното щрихче я докосва в горния край, тя изглежда висяща (единствени изключения са маюскулите на Син. евх. — сх.). Разположена е в горната или в долната ивица на реда, твърде често по средата; формата ѝ също варира от почти правилно кръгче до трапезоид и се намира в съответствие с общата окръгленост или ъгловатост на отделния глаголически почерк.

Кирилската буква *з* се среща с разнообразни начертания. Типологически разлики се наблюдават в мястото, където се срещат двете части на буквата; в ъгъла на тяхното свързване; в големината и заоблеността на горната част.

1) В много от най-изисканите в калиграфско отношение кирилски паметници (Супр. сб., Хилендарските листове, Македонския кирилски лист, от покъсните — Погодиновия псалтир, Норовския псалтир и др.) пресечната точка е под линията на реда; в Сав. кн., Ен. ап. — на линията на реда. В някои характерни ръкописи с „народен почерк" (Добромировото евангелие, Битолските листове, Драгиното евангелие) двете части на буквата се срещат над линията на реда.

2) Най-често в старобълг. и среднобълг. паметници двете части на буквата се срещат под ъгъл (сх.). Сравнително по-рядко има начертания със заоблена линия, свързваща плавно горния и долния елемент (сх.). Такъв тип уставно *з* е характерен за Листовете на Ундолски, почерка на Белослав в Болонския псалтир, Григоровичевия паримейник, Рилското *б*-евангелие, Рилското евангелие от 1361, Лесновския паренесис, Ръждавичкия сборник и др.

3) В ръкописите с ъгловато свързване на двата елемента на буквата могат да се различат: а) начертания с незаоблени линии на горната част на *з*, характерни повече за изисканата официална кирилица, отколкото за „народните почерци" (срв. Супр. сб., Хилендарските листове, Погодиновия псалтир, Лаврентиевия сборник от 1348 и др.; б) със заоблена горна линия, характерна черта главно за „народните почерци" (срв. Добромировото евангелие, Битолските листове, Слепченския апостол, на места в Драгиното евангелие, Аргировия триод и др. (сх.).

Много от начертанията на кирилската старобълг. буква *з* имат успоредици в начертанията на в грц. унциално писмо.

В някои среднобълг. паметници от XIII—XIV в. (напр. в Ръждавичкия сборник) се среща „смесен" тип начертание на *з* — със заоблена горна част и извита свързваща линия (сх.). Посоката и степента на извивката на

долната линия на буквата са много разнообразни в старобълг. и средновълг. паметници.

Петър Илчев, Боряна Велчева

ЗАГИБА, Франц (Zagiba, F.) (20. X. 1912—12. VIII. 1977) — австрийски музиколог, историк и филолог. Роден в Рожнава, Чехословакия. Следва теория на музиката, слав. и унгарска филология в Братислава. През 1937 защищава докторска дисертация във Виена. Доц. (1947—1968), извънреден проф. (1968—1972), редовен проф. (1972) и директор на Инст. за музика във Виенския унив. Основател на международното Шопеново д-во във Виена. От 1963 организира периодичните симпозиуми по слав. история и филология в Залцбург. Издава „Annales Instituti Slawici Salisburgo-Ratisbonensis I—IX", Wiesbaden—Wien. Умира във Виена.

З. е автор на 9 книги и на голям брой статии върху историята на средновековната и съвременната музика в Европа и върху някои въпроси из областта на кирило-методиевската проблематика. По време на Втората световна война (1939—1945) печата в Братислава изследвания върху слав. литургическо песнопение през IX в. След войната живее в Австрия и продължава да се занимава с въпроси из културноистор. живот на славяните и църковната история по времето на Кирил и Методий. През 1971 публикува книгата „Das Geistesleben der Slaven im frühen Mittelalter", замислена като обобщение на предишните му проучвания върху духовния живот на славяните през VIII—X в. и началото на слав. книжнина в източната част на Средна Европа. З. подчертава, че целта на книгата му е да покаже „често забравяната роля на църквата като разпространителка на по-висока цивилизация и обществен порядък" За него това е преди всичко Римската църква, спомогнала за „неочаквано бързия културен възход на славяните още преди Кирило-Методиево време". Въпреки че в подзаглавието на труда се говори за слав. писменост през VIII—X в., З. не спира вниманието си на създадената от самите славяни духовна и книжовна култура, така както е позната от Преславския и Охридския книжовен център. Занимава се повече с дейността на мисионери-чужденци (ирландци, баварци, италианци и византийци) в Панония и Моравия. В тези области З. търси неубедително наченките на слав. писменост. Той смята, че франкско-баварската и италианолат. (аквилейската) мисия сред западните славяни подготвят значително успеха на Кирило-Методиевото дело; от Константин-Кирил са създадени мисионерски текстове с лат. букви, напълно в традициите на Западната църква и следващи „залцбургския мисионерски метод". При аргументацията си по този въпрос З. разграничава мисионерски език (народен език, lingua quarta) и литургически език (мъртъв, изкуствен език). На мисионерски език са написани *Фрайзингенските молитви*, а на литургически — *Киевските листове*. Според З. ирландските монаси-мисионери са създали първите слав. текстове (основни християнски молитви, първообраз на Фрайзингенските молитви) и първи са употребили местното говоримо наречие (панонско или старословенско) като общ мисионерски език. З. смята, че едва по-късно създаденият от Константин-Кирил в неговите преводи „працърковнослав. език", основан на родния му „българско-македонски" диалект, е „изкуствен език" (Kunstsprache); на него двамата солунски братя са превели не виз. литургия, а грц. вариант на римската тайна служба (sacratissima mysteria) — т.нар. „Литургия на св. Петър". Според автора папа *Йоан VIII* (872—882) забранява през 879 не този „изкуствен език", а употребата в литургията на говореното от народа и мисионерите наречие (моравско-панонското). З. дори упреква двамата слав. учители, че не са се доверили на литературните качества на това наречие, което при тяхното идване вече е притежавало развита мисионерска, „четвъртоезикова" (след еврейски, грц. и лат.

език) книжнина, за да направят на него своите преводи на Свещеното писание. Предпочетеният от тях „изкуствен език" според З. именно затова не издържа на изпитанията на времето и залязва в тези области (907).

Наред с някои общоприети мнения за мисионерската дейност на Кирил и Методий преди Моравската мисия, върху подготовката им за дейността сред балк. славяни, за произхода на глаголицата З. защищава и редица нови, твърде рисковани, дори странни хипотези. Особено възражение предизвиква тезата, че *старобългарският език,* наричан от автора „працърковнослав. език", е изкуствено създаден, от никого неговорен език. Цитирайки подбрано Н. С. *Трубецкой* и Н. *Ван Вейк*, З. неколкократно набляга върху изкуствения характер на „працърковнослав. език", разграничен от него посредством недостатъчни критерии от „българо-македонския диалект", послужил за първооснова на Кирило-Методиевите преводи. З. говори и за някаква „панонска версия" на старобълг. език — също неприемлива теза, изградена единствено върху звуковата характеристика на преведените в панонска среда Фрайзингенски молитви. Да се възражда в нов облик отдавна забравената „панонска теория" на Б. *Копитар*, от която славистиката се е отказала още с проучванията на В. *Ягич*, е анахронизъм. Неслучайно някои от рецензентите на З. пожелават на автора интересните му предположения и догадки да бъдат посъгласувани, по-обосновани и да бъдат поставени върху по-правилна методологическа основа.

Съч.: Dejiny slovenskej hudby od najstarsi cias az do reformacie. Bratislava, 1943, p. 212—215; Die bayrische Slavenmission und ihre Fortsetzung durch Konstantin (Cyrill) und Method. — Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, N.F., 9, 1961, p. 1—65; Zur Geschichte Kyrills und Methods und der bayrischen Ostmission. — Jahrbuch für Geschichte Osteuropas, N. F., 9, 1961, p. 247—276; Das abendländische Bildungsewesen bei den Slaven im 8/9 Jhdt. — Jahrbuch für alt bayerische Kirchengeschichte. München, 1962 p. 15—44; Die Anfänge der Christianisierung in Mähren und in der Slowakei. — Zeitschrift für Ostforschung, 11, 1962, p. 704—712; Neue Probleme in der Kyrillomethodianischen Forschung. — Ostkirchliche Studien. Würzburg, 1962, p. 97 — 130; Die abendländisch-lateinischen Grundlagen der slavischen literarischen Bildung vor und während der Cyrillomethodianischen Zeit. — WSJ, 10, 1963, p 86—108; Die altbayerische Kirchenprovinz Salzburg und die hl. Slavenlehrer Cyrill und Method. Salzburg, 1963, p. 15—18; Paulinus II, Patriarch von Aquileja, und die Anfänge der Slavenmission. — In: Vescovi e Diocesi in Italia nell medio evo (sec. IX—XIII). Padua, 1964, p. 339—347; Die Missionierung der Slaven aus „Welschland" (Patriarchat Aquileja) im 8. und 9. Jhdt. — Cyrillo-Methodiana, p. 274—311; Der historische Umkreis der Kiever-Sakramentafragmente. — Slovo, 14, 1964, p. 59—77; Einige grundlegende Fragen des cyrillomethodianischen liturgischen Gesanges. — SPFFBU, 14, F. 9, 1965, p. 403—415; Tulls als Missionszentrum für Mähren von Cyrill und Method. — Archaiologia Austriaca, 40, 1966, p.188—194; Das Slavische als Missionsprache. Die sogenannte „Lingua quarta" — Praxis der bayerischen Mission. — WSI, 12, 1967, p. 1—18; Das Slavische als Missionsprache (lingua quarta) und das Altkirchenslavische als lingua liturgica im 9/10 Jhdt. — Studia Palaeoslovenica. Praga, 1971, p. 401—414; Das Geistesleben der Slaven im frühen Mittelalter. Die Anfänge der slavischen Schrifttums auf dem Gebiete des östlichen Mitteleuropa vom 8. bis 10. Jhdt. — Wien—Köln—Graz, 1971, 228 p.; Die Italogriechen und die Slavenmission im 9. Jhdt. im östlichen Mitteleuropa. — In: La Chiesa greca in Italia dall VIII al XVI secolo. 3. (Italia Sacra, 22). Padova, 1973, p. 919—925; Musikgeschichte Mitteleuropas von den Anfängen bis zum Ende des 10. Jahrhunderts. Wien, 1976, p. 312—350; Die Entwicklungsgeschichte des slavischen Messgesanges bei Slaven und Nichtslaven (Finnugrier und Rumänen) vom 9. bis zum 15. Jhdt. nach westlichem und östlichem Ritus. — Methodiana. Wien, 1976, p. 122—142.

Лит.: Dolezel H. — Zeitschrift für Ostforschung, 23, 1974, p. 538—540; Hauptová Z., J. Sláma. — Bsl, 35, 1974, p.61—64; Pogačnik J. — Зборник за славистику, 6, 1974, с. 186—187; Sotirov G. — Palaeobulgarica, 1, 1977, 3, с. 79—89.

Борислав Иванчев. Пиринка Пенкова

ЗАГЛÀВКА — вж. *Приложни изкуства в България през IX—X век.*

ЗАЙМОВ, Йордан Димов (23. IV. 1921) — бълг. езиковед. Роден в София. Завършва гимназия в София (1940) и

Йордан Заимов

слав. филология в Софийския унив. (1944). През 1946—1948 е гимназиален учител по бълг. език в с. Гиген, Плевенски окръг. През 1950—1960 е научен сътрудник в Инст. за бълг. език при БАН — в Секцията за бълг. речник; през 1960—1971 е старши научен сътрудник в Секцията за общо, индоевропейско и балк. езикознание. Проф. (1971). През 1977 защищава докторска дисертация на тема „Български географски имена с -jь". От 1971 е член на Международния комитет по ономастика (със седалище в гр. Лувен, Белгия). От 1977 е член на редколегията на сп. „Балканско езикознание". Кирило-Методиевска награда (1983) за изданието на Супр. сб.

З. работи в областта на бълг., балк. и слав. етимология и ономастика, историята на бълг. език и слав. епиграфика. По-важни публикации, които имат отношение към кирило-методиевската проблематика: „Българските народни имена на месеците" (ИИБЕ, 3, 1954, с. 101—147); „Къде е писано Добрейшовото евангелие" (Езиковедско-етнографски изследвания в памет на акад. Ст. Романски. С., 1960, с. 415—419); „Старобългарски лични имена: *Безмер, Гостун и Маломир*" (ИИБЕ, 11, 1964, с. 449—453); „Die bulgarischen Ortsnamen auf *-išt-* aus *-itj-* und ihre Bedeutung für die Siedlungsgeschichte der Bulgaren in den Balkanländern" (БалкЕ, 9, 1965, 2, с. 5—80); „Старобългарският език и старобългарската топонимия (според кирилски извори от IX до XIV в.)" (Славянска филология. 10. С., 1968, с. 143—148); „Anciens noms bulgares dans la partie sud de la péninsule Balkanique" (Actes du premier Congrès international des études balkaniques et sud-est européennes. 6. Linguistique. Sofia, 1968, с. 389—414); „Словѣне и блъгаре в старобългарската книжнина и в българската топонимия" (ККΦ 1, с. 127—140); „Die slavische Herkunft des Namen des bulgarischen Herrschers *Tervel* (702—718/719)" (Serta slavica in memoriam Aloisii Schmaus. München, 1971, p. 757—761); „Die bulgarische Onomastik als Spiegel des altbulgarischen und urslawischen Wortschatzes" (ZS, 1976, 6, s. 806—813); „Болгарские этногенетические проблемы в свете болгарских географических названий в Греции (болгарское культурное наследство в Греции)" (В: Славянские культуры и Балканы. 2. С., 1978, с. 280—283) и др. З. проучва и издава *Битолския надпис на Иван-Владислав* — важен паметник за бълг. история, за старобълг. език и за слав. епиграфика и палеография („Битолски надпис на Иван Владислав — самодържец български. Старобългарски паметник от 1015—1016 година". С., 1970).

Съч.: Местните имена в Пирдопско. С., 1959, 301 с.; Заселване на българските славяни на Балканския полуостров. Проучване на жителските имена в българската топонимия. С., 1967, 352 с.; Битолски надпис на Иван Владислав — самодържец български. Старобългарски паметник от 1015—1016 година. С., 1970, 164 с. [Заимов Й., В. Заимова]; Български географски имена с -jь. Принос към славянския ономастичен атлас. С., 1973, 193 с.; Местните имена в Панагюрско. С., 1977, 200 с.; Супрасълски или Ретков сборник. С. 1. 1982, 564 с.; 2. 1983, 602 с. [Й. Заимов, М. Капалдо].

Лит.: Thavoris A. The Slavs and Slav Toponyms and Their Endings in Greece. — In: Cyrillomethodianum, 3, 1975, p. 190—218; Thavoris A. Eindeutigend umstrittene Stellen in der Bitolja-Inschridesft bulgaris-

chen Selbstherrschers Ivan Vladislav (11 Jh.).— ZB, 23, 1977, p. 194—204; Mathiesen R. The Importance of the Bitolja Inscription for Cyrillic Palaeography. — SEEJ, 21, 1977, 1, p. 1—2; Lierhoffer K. — Onomastica, 22, 1977, p. 277—285; Koronczewski A. — Onomastica, 21, 1976, p. 262—266; Prinz J. — БалкЕ, 21, 1978, 1, с. 49—51; Георгиев Вл. — БЕ, 28, 1978, с. 76—78; Трубачев О. Н. — БалкЕ, 21, 1978, 2, с. 57—60.

Анисава Милтенова

ЗАКѺНЪ СОУ̀ДНЫЙ ЛЮ̀ДЬМЪ, Закон за съдене на хората (ЗСЛ) — първият старобълг. и слав. писмен правен паметник, създаден в края на IX в., след покръстването на българите; един от най-ценните извори за историята на бълг. държава и право. Известен е в 2 редакции: кратка — най-древният слав. писмен правен паметник; съдържа (по Устюжкия (Румянцевския) препис) 32 текста, и обширна — съставена е по-късно в руските земи чрез добавяне на нови текстове към първоначалната редакция; съдържа 77 текста. Най-старите преписи на кратката редакция датират от края на XIII или началото на XIV в. и са включени в Устюжката (Румянцевската), Новгородската и Варсонофиевската Кормчая и в Троицкия препис на т.нар. „Мерило праведное". Преписите на ЗСЛ не показват съществени различия. Езикът и съдържанието им говорят, че законът е създаден много по-рано, вероятно в края на IX в. Дълги години в научната литература се приема почти единодушно, че той има старобълг. произход. Пръв руският учен барон Г. А. Розенкампф в началото на XIX в. открива, че ЗСЛ не е буквален препис на титул XVII от *Еклогата,* а слав. правна компилация със старобълг. произход („Обозрение Кормчей книги в историческом виде", изд. I, М., 1829). Това се признава от изследователите-чужденци Н. В. Калачов, А. С. Павлов, Р. Хубе, В. Богишич, В. Г. Василевски, И. Д. Беляев, Т. Зигел, Т. Д. Флорински, както и от бълг. автори Г. Т. Данаилов, С. С. *Бобчев,* В. *Златарски,* Х. Орошаков, В. Ганев, Д. *Ангелов,* М. *Андреев,* Б. Яновски. Напоследък старобълг. произход на паметника бе оспорен без достатъчно сериозни основания от австрийския историк Х. Шмид, от чешкия филолог Й. *Вашица* и от югославския канонист С. В. *Троицки.*

Според Шмид ЗСЛ е панонски правен паметник, съставен от слав. първоучител Методий. Като основен аргумент той посочва, че едновременно дадените в закона светски и църковни (епитимийни) наказания установяват съществуването на смесен, синодален съд, съставен от светски съдии (прилагащи светски наказания) и духовни съдии (прилагащи епитимийни наказания); синодален съд е имало само на Запад. Текстът на ЗСЛ опровергава тази хипотеза. Той посочва изрично съдебните органи, които ще прилагат неговите разпоредби. Това са „князът" и „съдията" (гл. 2, гл. 7а, гл. 4). Приложението на светските и епитимийните наказания не е било винаги кумулативно. При по-тежките случаи то е било алтернативно. Епитимията се явява като смекчение, което може да замести суровото светско наказание.

Според Вашица ЗСЛ е великоморавски правен паметник, дело на Константин-Кирил. Като основен аргумент се сочат моравизмите: **творнть требоу, соупьрникъ, тѣжатн, пьрѣа, коупетра.** Не всички посочени от Вашица думи обаче са моравизми — напр. **жюпанъ.** Но и установените моравизми не доказват моравския произход на паметника. Те са могли да бъдат използувани както във Велика Моравия от Константин-Кирил (както поддържа Вашица), така и в Б-я — от Кирило-Методиевите ученици, намерили убежище в бълг. земи, след като са били изгонени от Моравия. Съвсем естествено е те да са използували термини от моравски проповеди и богословски книги. При това в ЗСЛ не се говори за Константин-Кирил, както мисли Вашица, а за **цр҃а костѧтн҃** — т. е. за имп. Кон-

Закон за съдене на хората. Новгородски препис на кратката редакция, 1280 г

стантин I Велики (324—337) (срв. Новгородския препис). В същия смисъл е и текстът на обширната редакция, публикуван от П. В. Строев в „Софийский Временник или Русская Летопись с 862 по 1354", част I (1820), където се говори за „**сватый великый царь Константинъ Гречьскый**" (гл. 1). Най-съществените аргумент против тезата на Вашица е, че мисията на първоучителите в Моравия и Панония не е свързана с християнизирането на тези земи, а със запазването на слав. им самобитна култура срещу проникването на немското влияние. Троицки твърди, че ЗСЛ е македонски правен паметник, предназначен за войската на македонското княжество Стримон и създаден от слав. първоучител Методий в качеството му на управител на това княжество. Паметникът бил написан с грц. букви и след това транскрибиран със слав. писмо. В подкрепа на тази теза няма никакви доказателства. Само един текст от закона (гл. 21) има за предмет провинение, извършено от военнослужещи. Следователно твърдението, че ЗСЛ е бил създаден като закон за войниците, е съвсем необосновано.

Безуспешността на разгледаните опити за определяне произхода на ЗСЛ подсказва, че не отделни моменти от съдържанието на паметника — епитимийните наказания, моравизмите, военните престъпления, а цялостното му съдържание трябва да бъде меродавно за определяне на неговия произход. Старобълг. произход на ЗСЛ се разкрива по безспорен начин от неговото съдържание (по Устюжкия (Румянцевския) препис). Гл. 1 установява, че село, в което се извършват езически обреди и заклинания, трябва да бъде предадено на църквата, а извършващите такива сбреди и заклинания — да бъдат продадени в робство. Гл. 2 разпорежда съдебните процеси да бъдат решавани чрез показанията на много свидетели и съобразно „божия закон". Гл. 3 урежда разпределението на военната плячка — според това, „което е казано, писано и предадено от пророк Давида". Главите от 4 до 13 са посветени на провиненията срещу християнския морал — блудства с робиня „безчинница", с чужда робиня, блудство на калугер, брак с кръстница, прелъстяване на девица, изнасилване на девица, съвокупление с ненавършила 13-годишна възраст, съвокупление със сгодена девица, брак при кръвосмешение, двуженство. Предвиждат се различни санкции: за по-тежките провинения — членовредителни наказания (отрязване на носа) или продаване в робство, които в повечето случаи са дадени наред с църковни епитимии (дългогодишен пост и покаяние). Гл. 14 и 15 санкционират палежите, а гл. 16 и 17 — саморазправата в гражданскоправната и наказателноправната материя. Гл. 18 и 20 уреждат свидетелските показания, а гл. 19 — възможността робът да откупи свободата си. Гл. 21 санкционира вероот-

стъпничеството на войници, гл. 22 — последиците от погиването на взет за послужване кон, а гл. 23 — последиците от умъртвяването на чужд добитък. Гл. 24—30 посочват наказанията за редица квалифицирани кражби — кражби във време на война, отговорност на господаря при кражба, извършена от роб, неколкократни кражби на чуждо стадо, обир на мъртъвци, кражба от олтаря на църква или вън от него, кражба и поробване на свободен човек. Гл. 30а урежда бракоразводните основания.

За основа на включените в паметника разпоредби са послужили текстовете на титул XVII от виз. Еклога, но в ЗСЛ са били направени и нововъведения и основни промени в използувания първоизточник, които имат съществено значение за изясняване произхода и същността на този слав. паметник.

1) Включени са нови текстове относно езичниците и съдебния процес (гл. 1 и 2; гл. 7а е била включена вероятно по-късно), които са най-интересни както от гледище на правната история, така и от гледище на политическата и на културната история.

Текстът на гл. 1 според Устюжкия (Румянцевския) препис гласи:

Прежде всѣкоѭ правды достонно есть о бнн правдѣ глати тѣмь же стын костантинъ пръвын законъ въписавъ преда тако глѧ ꙗко всѧко село в немь же требы бываютъ нлн прнсагы поганьскы да ѿдаютъ сѧ въ бнн храмъ съ всѣмь нмѣннемь ѥлнко нмоуть гата в томь селѣ н творнть требы н прнсагы да продаѥть сѧ съ всѣмь нмѣннемь своимь а цѣна нхъ дать сѧ нщ нмъ

(Преди всяка правда трябва да се говори за божията правда. Затова свети Константин, като написа първия закон, предаде го, казвайки така: „Всяко село, в което се извършват обреди или заклинания езически, да се отдаде на божия храм с цялото имение, което имат господарите в това село; [който] извършва обредите и заклинанията, да се продаде с целия имот, а цената да се даде на бедните“).

НАР. БИБЛИОТЕКА – СОФИЯ
1915 г. № 347
ЗАКОНЪ СОУДНЫЙ ЛЮДЬМЪ

КРИТИЧЕСКИ БѢЛѢЖКИ

отъ

Н. П. БЛАГОЕВЪ

Отдѣленъ отпечатъкъ отъ „Списанiе на Българската академия на науките“, книга X

СОФИЯ
ДЪРЖАВНА ПЕЧАТНИЦА
1915

Гл. 2 е формулирана: въ всѧкоу пьрю н клеветоу н шьпты достонть кнѧзю н соудни не послоушатн бесъ свѣдителѣ многъ нъ глатн къ соупьрникомъ н клеветьникомъ н шьпьтникомъ аще не прнтъкнете послоусѣхъ ꙗкоже н законъ бнн законъ велнть прнѧте тоуже казнь уанте юже на дроуга глaсте бнн законъ тако велнть да нже сего не хранить проклѧть да боудеть (Във всеки спор и обвинение и донос князът и съдията трябва да не съдят без много свидетели, но да говорят на съдещите се, на обвинителите и на доносчиците: „Ако не доведете свидетели, както божият закон повелява, очак-

вайте да получите същото наказание, което сте искали за другия". Божият закон така повелява и който не го спазва, да бъде проклет).

2) Въведени са епитимийни санкции (дългогодишен пост и покаяние) за нарушения на християнския морал и за умишления палеж (в един случай). В гл. 4 епитимийната санкция е дадена самостоятелно, без светско наказание. В гл. 5, 8 и 13 тя е дадена заедно със светското наказание — глоба, респ. бой. В гл. 6, 7, 10 и 15 епитимията е дадена като алтернатива на суровото светско наказание — членовредителство, респ. смърт. Докато в другите случаи епитимийната санкция е установена наред със светската чрез съюзите „и", „а", при тежките светски наказания епитимията е отделена от светското наказание с думите „а по църковния закон. . .". Различният режим проличава и от нормативното съдържание на текстовете. Според гл. 7 който се ожени за своята кума, „по светския закон и на двамата да се отрежат носовете и да се разлъчат, а по църковния — да се разлъчат и да се подложат на пост 15 години". Ако наказанията са се налагали едновременно, кумулативно, второто разлъчване би било безпредметно и необяснимо. Още по-ясни са нещата при умишления палеж (гл. 15), при който виновния, „ако е в град, да го изгорят на огън, ако ли е в паланка, или на село, да го съсекат с меч, а по църковния закон да се подложи на пост 12 години". Тук епитимията може да бъде само смекчение на строгата и непоправима светска санкция — смъртното наказание. Това се вижда и от съдържанието на гл. 9 и 11 от закона, които санкционират много тежки провинения — съвокупление с девствено момиче в пусто място и насилствено, дето нямало кой да помогне на насилената (гл. 9), и съвокупление със сгодена девица (гл. 11) (провинение, засягащо чувствата на трето лице). При тях не е дадена възможност за епитимийна санкция, макар че там тя е била не по-малко необходима, ако епитимията и светското наказание са се прилагали едновременно и кумулативно. Следователно при тежките и сурово санкционирани провинения епитимийното наказание е било смекчение на членовредителното (заробването или смъртното наказание), което князът или съдията по своя преценка са могли да приложат, когато са смятали, че такова смекчение е уместно. В такъв случай църквата е можела да провежда практическото изпълнение на епитимията, тъй като нейният вид и нейната продължителност са точно определени в самия закон.

3) В ЗСЛ редът на заимствуваните от Еклогата разпоредби е обърнат — текстовете, наказващи провиненията срещу християнския морал, които в Еклогата са дадени в края на титул XVII, в ЗСЛ са поставени в началото.

4) Направени са съществени промени в някои виз. текстове — кръвосмешението (гл. 12) се наказва с просто

разлъчване на встъпилите в кръвосмесителен брак, докато по виз. Еклога има за последица смъртно или членовредително наказание; изнасилването (гл. 9) се наказва само когато е извършено в пусто място, насилствено, където не е имало кой да помогне на потърпевшата; в някои случаи — гл. 9 и 29 — членовредителното наказание (отрязване на носа на виновния) е заменено с продаване в робство. Санкцията срещу нарушителя на азилното право (право на църковно прибежище) е извънредно много засилена — вместо с 12 удара той според ЗСЛ трябва да бъде наказан със 120 тежки удара, причиняващи рани.

5) Пропуснати са голям брой текстове от титул XVII на виз. Еклога — статии 2, 3, 4, 11, 18—20, 27, 28, 34, 36—39, 42—52, наказващи измяната, предателството, убийството, сбикновената кражба и др.

Очевидно е, че ЗСЛ е бил издаден във връзка с налагането на християнската религия от държавната власт в обстановката на остър конфликт на християнството с езичеството. Че законът е бил създаден във връзка с налагането на християнството като нова държавна религия, показва основното му съдържание, включващо (още в първия законов текст) санкции срещу езичеството и непосредствено след това срещу нарушенията на християнския морал (тези нововъведени наказателни състави, твърде съществени от гледище на християнската религия, са били изтеглени напред), санкции срещу квалифицирани кражби, които засягат вече покровителствувани от християнската църква обекти. Същото показват и текстовете, чрез които се въвежда нов съдебен ред, съобразен с „божия закон", и текстовете, санкциониращи самоуправите, осуетяващи този нов съдебен ред. Че ЗСЛ е бил закон, издаден с оглед нуждите, възникнали при официалното приемане на християнството, показва и обстоятелството, че в съдържанието му не са включени такива наказателни състави на виз. Еклога, които

санкционират измяната, предателството, разбойничеството, убийството, обикновената кражба и др., т.е. такива престъпления, преуреждането на които не се е налагало като непосредствена задача при въвеждането на новата религия.

Много суровите санкции срещу езичеството (продажбата в робство на извършващите езически обреди и заклинания, колективната наказателна отговорност на цялото село, в което са се извършвали езически обреди и заклинания, изключително голямото увеличаване на броя и на силата на ударите, налагани като санкция на самосправящите се, нарушили правото на църковно убежище) показват, че ЗСЛ е създаден в обстановката на остър конфликт между езичеството и християнството. За това свидетелствува и дадената от закона възможност за смекчаване на строгите светски наказания чрез църковни епитимии. Това смекчение е

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ Κ. ΠΑΠΑΣΤΑΘΗ

ΤΟ ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΟΝ ΕΡΓΟΝ
ΤΗΣ ΚΥΡΙΛΛΟΜΕΘΟΔΙΑΝΗΣ ΙΕΡΑΠΟΣΤΟΛΗΣ
ΕΝ ΜΕΓΑΛΗ ΜΟΡΑΒΙΑ

2—ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΣΛΑΒΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ—2
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ, 1978

Х. Папастатис. Юридическите съчинения на Кирило-Методиевата мисия във Велика Моравия. Солун, 1978 г.

позволявало да бъдат спечелени за новия ред разкайващите се, заблудените и колебаещите се. Същият смисъл има и голямото облекчение, признато на встъпилите в кръвосмесителен брак, които са били само разлъчвани. Понеже не малко от сключените при режима на езичеството кръвосмесителни бракове между лица, намиращи се в далечно кръвно родство, в духовно родство или сватовство, които при сключването са били напълно законни, продължавали да съществуват и след покръстването (когато са били обявени за „кръвосмесителни"), на сключилите такива бракове не е следвало да бъдат налагани строгите наказателни санкции, предвидени от виз. Еклога. Подобно санкциониране би предизвикало много бурна и напълно оправдана реакция. Сключилите такъв брак са били само разлъчвани. Като смекчение на наказателните санкции трябва да се третира и заменянето на членовредителните наказания с продажба в робство, от което заробеният е могъл да се откупи с пари или с работа. Този диференциран подход към провиненията, възприет от ЗСЛ — налагане на сурови санкции на опасните от гледище на новата религия провинения и смекчаване наказанията на онези, които не са знаели нейните изисквания, които са се разкайвали или които са могли да бъдат спечелени, е едно от убедителните доказателства за острия конфликт между езичеството и християнството, който ЗСЛ е трябвало да разреши. Такъв конфликт е съществувал в Б-я по времето на княз *Борис I* (852—889), но не и в Панония, Моравия или Македония. Именно в Б-я наложеното като официална религия християнство предизвиква съпротива на езичниците (бунт на петдесет и двамата боляри срещу покръстването и опит на княз Владимир през 893 да възстанови езичеството). Следователно самото съдържание на ЗСЛ показва, че този закон е създаден по времето на княз Борис I. Показателна за произхода на закона е и тясната връзка, която съществува между проблематиката на ЗСЛ и отговорите на папа *Николай I* (858—867) по допитванията на българите. Проблемите за санкциите, които трябвало да се налагат на езичниците и на нарушителите на християнския морал, проблемите на съдебния процес, азилното право, квалифицираните кражби и бракоразводните основания се разглеждат както в отговорите (гл. 41, 102, 86, 84, 2, 28, 29, 39, 51, 95, 24, 18, 31, 32 и 96), така и в ЗСЛ — в текстове, съответствуващи на папските отговори (гл. 1, 2, 7, 12, 13, 16, 21, 26, 29, 30а). Чрез своя въпросник княз Борис I е искал от папата светски закони (leges mundanas) и съд за покаяние, т.е. епитимиен съд (indicium poenitentiae). Тъкмо такъв светски закон е ЗСЛ, точно за такъв съд се говори в текстовете му.

Крумовите закони също разкриват обща тематика със ЗСЛ и потвърждават

старобълг. му произход. Според тях клеветническите доноси се наказват със смърт. Именно въз основа на такива доноси е започвала суровата процедура, за която говори гл. 86 от отговорите — съдията биел заловения крадец или разбойник по главата с бич, а друг бодял ребрата му с железни шипове, докато изтръгне от него истината. ЗСЛ, който чрез текста си на гл. 2 е отменил суровата процедура спрямо обвиняемите, отбелязана в гл. 86 от отговорите, е отменил и санкцията срещу клеветниците, установена от Крумовото законодателство. ЗСЛ разпорежда, че клеветниците трябва да понесат същото наказание, което са искали за своя противник, т.е. не винаги смъртно наказание.

ЗСЛ е създаден в средновековна Б-я през последните години от управлението на княз Борис I (вероятно 887—889), след идването на Кирило-Методиевите ученици в бълг. земи и при тяхното непосредствено участие. Съдържанието на ЗСЛ, внесените в него смекчения, неговият език очертават това участие като много вероятно — те свързват най-стария слав. писмен паметник с творческото дело на Кирило-Методиевите ученици в бълг. земи.

Лит.: Schmid H. La legislazione bizantina e la pratica giudiziaria occidentale nel piu antico codice slavo. — In: Atti del Congresso internazionale di diritto romano e di storia del diritto. Verona. 27—28—29. IX. 1948. 1 Milano, 1953, p. 395—403; Vašica J. Origine Cyrillo-Méthodienne du plus ancien code slave dit „Zakon sudnyi ljudem". — Bsl, 12, 1951, p. 154—174; Андреев М. Към въпроса за произхода и същността на *Законъ соудный людьмъ*. — ГСУюф, 49, 1957, с. 1—60; Троицкий С. В. Апостол славянства св. Мефодий как канонист. — Журнал Московской патриархии, 1958, 3, с. 38—51; 1961, 12, с. 49—59; Ганев В. *Законъ соудный людьмъ*. Правно-исторически и правноаналитични проучвания. С., 1959, 629 с.; Закон судный людем краткой редакции. М., 1961, 179 с.; Закон судный людем пространной и сводной редакции. М., 1961, 287 с., Троицкий С. В. Св. Мефодий как славянский законодатель. — Богословские труды, 2, 1961, с. 83—141; Vašica J. K otázce puredu Zakona sudného ljudem. — Slavia, 30, 1961, p. 1—19; Вашица И. Кирилло-Мефодиевские юридические памятники. — ВСЯ, 7, 1963, с. 12—33; Andreev M. Sur l'origine du „Zakon sudnyi ljudem" (loi pour juger les gens). — RESEE, 1, 1963, p. 331—344; Procházka V. Deset poznámek ke Ganevu výkladu krátké redakce Zakona sudného ljudem. — Právně historické studie, 9, 1963, p. 302—317; Андреев М. Нови проучвания и нови теории относно произхода на *Законъ соудный людьмъ*. — ГСУюф, 55, 1964, с. 29—83; Procházka V. Le Zakonъ sudnyj ljudьmъ et la Grande Moravie. — Bsl, 28, 1967, p. 359—375; Vašica J. L'oeuvre juridique de ss. Constantin-Cyrille et Méthode. — In: **Κυρίλλῳ καὶ Μεθοδίῳ τόμος ἑόρτιος ἐπὶ τῇ χιλιοστῇ καὶ ἑκατοστῇ ἐτηρίδι. 2. Θεσσαλονίκη**, 1968, p. 161—175; Андреев М. *Законъ соудный людьмъ* — ценен паметник на българската средновековна култура. — ЕЛ, 23, 1968, 3, с. 1—18; Троицкий С. В. Святой Мефодий или болгарский князь Борис составил Закон судный людем? — Богословские труды, 4, 1968, (1969), с. 117—126; Zepos P. I. Zakon Sudnyj Ljudem (**Νόμος διὰ νὰ δικάξωνται οἱ ἄνθρωποι**). — **Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἐρεύνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ δικαίου**, 23, 1976, p. 175—187; Zakon sudnyj ljudem (Court Law for the People). Translated with Commentaries and Introduction by H. W. Dewey, A. M. Kleimola. Michigan Slavic Materials 14. The University of Michigan, 1977, 22+54+39 p.; Zástěrová B. Über zwei Grossmährische Rechtsdenkmäler byzantinischen Ursprungs. — In: Beiträge zur byzantinischen Geschichte im 9.—11. Jh. Praha, 1978, p. 361—385; Щапов Я. Н. Византийское и южнославянское правное наследие на Руси в XI—XIII вв. М., 1978, с. 49—100; **Παπαστάτης Χ. Τὸ νομοθετικὸν ἔργον τῆς Κυριλλομεθοδιανῆς ἱεραποστόλης ἐν Μεγάλῃ Μοραβίᾳ. Θεσσαλονίκη**, 1978, p. 43—96.

Михаил Андреев

ЗАЛАВАР — вж. *Блатноград*.

ЗАЛЦБУРГСКА АРХИЕПИСКОПИЯ — църковна област с център Залцбург (древен град в Западна Австрия, на границата с баварските земи). Старото келтско име на града — Juvavum, се запазва и в римско време, когато той има важно стопанско и военно значение като голям кръстопътен център. По-късно, при заселването на немските племена, той е наречен Salzburg, т.е. Солниград. Християнството прониква тук твърде рано, но точни данни липсват. Едва през 700 се споменава франкският епископ Руперт, а през 739 — баварецът св. Бонифаций. През VI в.

ЗАЛЦБУРГСКА АРХИЕПИСКОПИЯ

Архиепископия, образувана:
- до 900 г.
- след 900 г

Епископия, образувана:
- до 900 г.
- през X—XI в.
- през XI в. в Унгарското кралство
- в българската държава в седалища на епархии от раннохристиянската епоха

Манастир

Граници на:
- Залцбургската архиепископия от 798 до 1000 г.
- епископия, подчинена на Залцбургската ерхиепископ
- друга архиепископия

Мисионерска дейност на Залцбургската архиепископия и на подчинените ѝ епископи в подвластни територии, впоследствие придадени на различни епархии

започва нахлуването на баварските племена в тази област. Наред с политическото си господство те налагат своята власт и в църковното управление въпреки недоволството на папата. Диоцезът на З.а. постепенно се разширява териториално: на изток стига до Каринтия, на запад обхваща Инсбрук, на север — Регенсбург, и на юг — Бриксен и Триент. През 798 по волята на Карл Велики главен залцбургски архиепископ става Арнон и З.а. придобива първенствуващо значение едва ли не между всички германски архиепископии. Залцбургският архиепископ си запазва правото сам да назначава своите подведомствени епископи. Пасауският, фрайзингенският, регенсбургският и бриксенският епископ стават подчинени (суфрагани) на залцбургския архиепископ. По такъв начин от чисто църковна институция З.а. се превръща в политически център за разпространение и налагане на немското влияние.

Следвайки формално държ. политика на немските крале, залцбургските архиепископи, както и другите немски

архиепископи и епископи се стараят да проявяват външно внимание и подчинение към Рим; на дело обаче те бранят своята самостоятелност и своите интереси и твърде често пренебрегват или заобикалят наредбите на папата и вършат зад гърба му всякакви своеволия и беззакония.

По Кирило-Методиево време З.а. е на върха на своя разцвет. Архиепископ е *Адалвин* (Алвин). През 870 той устройва събор в Залцбург, на който *Методий* е осъден на заточение. Папа *Йоан VIII* (872—882) му изпраща писмо, с което му нарежда да се погрижи за освобождаването на Методий. През 873—907 архиепископ е Дитмар, който е приемник на Адалвин. Изпраща послание до папа Йоан IX, в което протестира срещу възстановяването на Моравско-Панонската архиепископия (вж. *Дитмар*).

Лит: Widmann H. Geschichte Salzburgs. 1—3. Gotha, 1907—1914; Hauthaler W., F. Martin. Salzburger Urkundenbuch. 1—4. Salzburg, 1910—1933; Brackmann A. Die Kurie und die Salzburger Kirchenprovinz. Berlin, 1912, 14+272 p.; Martin F. Die Regesten der Erzbischöfe und des Domkapitels von Salzburg. 1—3. Salzburg, 1926—1934.

Христо Кодов

ЗАЛЦБУРГСКИ МЕМОРАНДУМ, „Покръстването на баварци и каринтийци“ („Conversio Bagoariorum et Carantanorum“) — един от лат. *извори за делото на Кирил и Методий*. Съставен най-вероятно в 871 в земите на *Залцбургската архиепископия* от неизвестен автор, приближен на нейните църковни дейци и най-вече на архиепископ *Адалвин* (859—873), подбудител на Методиевото преследване, осъждане и заточение. Обстановката, в която възниква този документ, защищаващ правата на залцбургските архиепископи върху Долна Панония, е напрегната. Между папската курия и Източнофранкското кралство на *Лудвиг Немски* (843—876), подкрепян от залцбургските архиепископи, се води борба за влияние сред покръстените слав. и други народи. По това време немските мисионери в Б-я са изместени от папски мисионери, които по-късно са изместени от византийски. Епископът на Пасау *Херманрих* (866—874), който се е върнал от бълг. столица Плиска, с огорчение, както и другите суфраганни епископи от Залцбург, вижда нова опасност в лицето на Методий, пратен от Цариград, а след това делегиран от Рим. Тази опасност надвисва над част от тяхната сфера на влияние — каринтийските славяни от Долна Панония, приобщени от 75 г. към християнството от залцбургски мисионери. Папа *Адриан II* (867—872) току-що е възобновил специално за Методий древното архиепископско седалище Сирмиум (Срем, дн. Сремска Митровица) и го праща при *Коцел* (861—874) в *Панония,* за да отслаби влиянието на франкската продърж. църква и да забие клин между нея и бълг. държава, граничеща по това време с Панония. Методий е посрещнат враждебно от залцбургското немско духовенство, което не успява да удържи позициите си в Панония, след като там се появяват проповедници на слав. език. Авторът на З.м. си поставя за цел да докаже, че немските архиепископи имат истор. право на духовна власт над Панония и че Методий незаконно е назначен за архиепископ. С меморандума залцбургските църковници оправдават и своя съд над Методий. Те изтъкват, че в Долна Панония, преди да дойде „някой си грък, по име Методий“, църковната власт е в ръцете на архипрезвитер *Рихбалд*. С „новоизмислената“ слав. писменост Методий започва да измества лат. език и лат. писменост заедно с римската вяра. Съгласно меморандума Методий подлежи на църковен съд, защото залцбургският архиепископ, имащ духовната власт в Панония, не го е снабдил с необходимото удостоверение да извършва служба. Меморандумът е предназначен за папата, за крал Лудвиг Немски и за имп. Людовик II.

З.м. е много важен извор за кирилометодиевистиката и за слав. история.

В него за пръв път се споменава обстоятелството, че Методий с новооткритата слав. азбука измества лат. език и лат. богослужение. Освен това се дават обширни сведения за историята на Панония, Каринтия и Залцбургската църква от края на VII в. до втората половина на IX в., като се споменават и някои по-ранни събития. Авторът използува стари хроники и документи, а събитията от по-ново време предава според лични наблюдения и впечатления на съвременници. В З.м. се помещават истор. сведения за бягството на панонския княз Прибина в Б-я след 830 и за проповедническата дейност на Методий в Панония и Каринтия. В една добавка (Excerptum de Karantanis) се споменава за смъртта на Методий (885).

По-главните ръкописи, въз основа на които е издаван З.м., се намират в Националната библиотека във Виена. Проучванията на паметника продължават и до днес. Фр. *Загиба* напр. осветлява и някои негови черти, които стоят встрани от главното му съдържание: характеризира го като музикален паметник и като „пръв опит за „славянознание" от страна на залцбургските мисионери". В. Рихтер смята, че авторът на З.м. е бил слаб стилист, имал е мъглява представа за хронологията и е съставил текста от различни по произход източници. Рихтер изтъква необходимостта от сериозно критично изследване на първоизворите на З.м. В светлината на новите археол. находки в Чехословакия се предлага една поправка на текста, според която изгонването на Прибина става след покръстването му (in loco Treisma).

Изд.: W a t t e n b a c h W. Conversio Bagoariorum et Carantanorum. — In: Monumenta Germaniae Historica. SS. 11. Hannover—Berlin, 1887, p. 1—15; K o s M. Conversio Bagoariorum et Carantanorum. — Razprave Znanstvenega društva v Ljubljani, 11, historični odsek, 3, 1936; ИБИ, 7, 1960, с. 132—135; Magnae Moraviae Fontes Historici. 3. (Opera Universitatis Purkynianae Brunensis. Facultas philosophica, 34). Brno, 1969, p. 292, 434.

Лит.: Б и л ь б а с о в В. А. Кирилл и Мефодий по документальным источникам. СПб., 1886, с. 88—100; W a t t e n b a c h W. Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter. 1. Berlin, 1893, p. 291; D v o r n i k F. Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle. Paris, 1926, p. 152—214; D v o r n i k F. Les Légendes de Constantin et de Méthode, vues de Byzance. Prague, 1933, p. 261—271; Т е о д о р о в - Б а л а н А л. Кирил и Методи. 2. С., 1934, с. 234—236; Г е о р г и е в Ем. Кирил и Методий, основоположници на славянските литератури. С., 1956, с. 244—245; Z a g i b a F. Die „Conversio Bagoariorum et Carantanorum" als musikgeschichtliche Quelle. — In: Festschrift für H. Anglès. Barcelona, 1958—1961, p. 1023—1051; R i c h t e r V. Die Anfänge der grossmährischen Architektur. — Magna Moravia, p. 130—131; С о т и р о в Г. Причините за Моравската мисия на Кирил и Методий според новата чехословашка историография. — ИП, 31, 1975, 5, с. 93—103; W o l f r a m H. Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Das Weissbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien. Wien—Köln—Graz, 1979, 167 p.

Борислав Иванчев

ЗАСТАВКА — вж. *Приложни изкуства в България през IX—X век.*

ЗИКОВ, Енгелс Гаврилович (Зыков, Э. Г.) (13. VIII. 1934—6. IX. 1976) — съветски литературовед-медиевист. Роден в с. Первая Алферовская, Вологодска област. Средно образование завършва в с. Тарногски городок (1953). Учи слав. филология в Ленинградския унив. (1953—1956) и бълг. филология в Софийския унив. (1957—1959). Аспирант в Инст. за руска литература при АН на СССР в Ленинград (1959—1961); през 1970 защищава кандидатска дисертация на тема: „Памятники болгарской оригинальной литературы старшей поры (конца IX—X вв.) на Руси". След кратко учителстване е назначен за асистент (1963—1964) и старши преподавател (1964—1974) в Катедрата по литература при Карелския педагогически инст. в Петрозаводск, където е заместник-декан (1964—1968) и декан (1968—1974) на Филологическия фак. През 1974—1976 е старши преподавател в Череповецкия и в Ишимския педагогически инст. и в Катедрата по руска литература при Ленинградския унив. Умира в Ленинград.

Научните интереси на З. са в областта на старобълг. литература от IX—X в. В центъра на изследователската му работа е творческото дело на *Константин Преславски*. Според З. неговото Учително евангелие е пренесено два пъти в Русия — на границата между X и XI в. и към края на XII в. З. е убеден привърженик на становището, че *Азбучната молитва* е творба на Константин Преславски. Възгледите си по този въпрос той защищава в няколко публикации, но основната му аргументация е изложена още през 1960 („К вопросу об авторе „Азбучной молитвы"). В дългогодишната дискусия върху нейното авторство З. внася няколко важни уточнения въз основа на конкретна археографска и текстологическа работа. Той установява, че в труда си „О времени происхождения славянских письмен" (1855) О. М. *Бодянски* публикува Азбучната молитва по най-стария препис на Учителното евангелие (Син. 262), а не по преписа в палея от XVII в., както предполагат Ив. *Франко*, М. Г. *Попруженко*, Ст. *Романски* и Е. *Георгиев*. Значението на този факт е, че думите в заглавието на Азбучната молитва „сътворенъ Константинъмь нмьже н прѣложенние бысть тогожде сказанна евангельскаго" се отнасят не за евангелския превод на Константин-Кирил, а за превода на Учителното евангелие, направен от Константин Преславски. С това се опровергава един от аргументите в полза на Кириловото авторство. З. смята, че формата оучителю в стиха шьствоую нынѣ по слѣдоу оучителю е дат. притежателен за ед.ч. В този пункт той се солидаризира с Е. Георгиев, но за разлика от него смята, че стихът визира Кирил, а не Исус Христос. Във връзка с това той предлага следното смислово членение на текста: шьствоую нынѣ по слѣдоу оучителю. / Нменн его н дѣлоу послѣдоуа, / нже сътвори евангельско слово. Според З. метафората Н летнтъ нынѣ н словѣньское племѧ къ кръщенню означава не единичен акт на покръстване, а дългия процес на проникване и приемане на християнството от слав. народи. Изграждайки своята доказателствена система, З. пръв обръща внимание на голямата близост между Азбучната молитва и встъплението към третата беседа от Учителното евангелие („Азбучная молитва" в ее отношении к „Учительному евангелию" Константина Преславского"). Като проучва разпространението на Азбучната молитва в Русия и историята на нейния текст, З. обособява група преписи, които образуват самостоятелна редакция. Той предполага, че тя възниква на бълг. почва в резултат на транслитерация на глаголическия текст на творбата в кирилски. Интерес представлява и коментарът му по повод на една руска преработка на Азбучната молитва (ръкопис на Държ. истор. музей в Москва, сбирката на Уваров, Q 778), която според него възниква през периода XV—XVII в.

З. се обявява категорично против гледището на някои изследователи (напр. Н. К. *Гудзий*), че старобълг. литература през IX—X в. е изключително църковно-религиозна. Той привежда редица основателни съображения, които позволяват да се твърди, че литературната продукция от този период не е стигнала до наше време в пълния си обем поради превратностите в истор. съдба на Б-я и подборното усвояване на старобълг. книжнина в Русия („Некоторые соображения об объеме и характере начальной болгарской литературы"). Във връзка с това той подчертава заслугата на Б-я, която предоставя на Русия „обработен, богат и изразителен" литературен език, преводачески опит и приток на книжовни богатства. Особено се изтъква фактът, че „българите запазват от гибел и забрава наследството на великите славянски просветители" (с. 30).

Като разглежда общите условия и тенденции в развитието на старобълг. и староруската култура, З. окачествява мненията за рабската им зависимост

от Византия като „безнадежден анахронизъм“ и следвайки терминологията на Д. С. *Лихачов,* обръща специално внимание на явлението културна (литературна) трансплантация и на съотношението между преводна и оригинална литература през Средновековието. Между другото той смята за напълно вероятно, че сред източниците на „*Повесть временных лет*“ е имало и бълг. истор. съчинение, по-късно загубено, в което събитията са били датирани според александрийското летоброене. Ако това е бил компилативен труд, съставен на основата на виз. хроники, той непременно е съдържал добавки от бълг. летописен текст.

Съч.: К вопросу об авторе „Азбучной молитвы“. — ИИБЛ, 9, 1960, с. 173—197; Некоторые вопросы русско-болгарских литературных связей старшей поры (XI—XIII вв.).— В: VI научно-методическая конференция по итогам научной работы за 1963 г. Тезисы докладов. Петрозаводск, 1964, с. 84—85; Возможный болгарский источник „Повести временных лет“. — В: Карельский государственный педагогический институт. VII научная конференция по итогам работы за 1964 г. Тезисы докладов. Петрозаводск, 1965, с. 150—154; Некоторые соображения об объеме и характере начальной болгарской литературы.— Ученые записки Карельского педагогического института, 18, 1967, с. 68—75; Известия о Болгарии в „Повести временных лет“ и их источники. — ТОДРЛ, 24, 1969, с. 48—53; Памятники болгарской оригинальной литературы старшей поры (конца IX—X вв.) на Руси (Автореферат диссертации на соискание ученой степени канд. филол. наук). Петрозаводск, 1970, 23 с.; Судьба „Азбучной молитвы“ в древнерусской письменности. — ТОДРЛ, 26, 1971, с. 177—191; Русская переделка древнеболгарского стихотворения. — ТОДРЛ, 28, 1974, с. 308—316; Заметки о русско-болгарских литературных связях старшей поры (X—XI вв.). — В: Русско-болгарские фольклорные и литературные связи. 1. Л., 1976, с. 9—31; „Азбучная молитва“ в ее отношении к „Учительному евангелию“ Константина Преславского. — В: Культурное наследие Древней Руси. Истоки, становление, традиции. М., 1976, с. 363—368; К биографии Константина Преславского. — Старобългарска литература, 2, 1977, с. 74—101; О литературном наследии Константина Преславского. — Старобългарска литература, 3, 1978, с. 34—47.

Лит.: Куев К. Азбучната молитва в славянските литератури. С., 1974, с. 12—14, 28—29, 90, 262, 283; Джамбелука-Коссова А. Възстановим ли е текстът на Азбучната молитва? — Palaeobulgarica, 2, 1978, 2, с. 62.

Лиляна Грашева

ЗЛАТА̀РСКИ, Васил Николов (14. XI. 1866—15. XII. 1935) — бълг. историк-медиевист, археолог и епиграф. Роден във Велико Търново. Първоначално образование получава в родния си град. Завършва класическа гимназия в Санкт Петербург (1887) и история в Историко-филологическия фак. на Санктпетербургския унив. (1891). Работи при проф. В. И. Ламански и проф. В. Г. Василевски. Получава кандидатска степен за труда „Писмата на цариградския патриарх Николай Мистик до българския цар Симеон“. Специализира археология в Берлин (1893—1895). От 1 окт. 1895 е учител в Софийската мъжка гимназия; същевременно чете лекции във Висшето училище (дн. Софийски унив.). Доц. при Катедрата по бълг. история (1897—1901), извънреден проф. (1901—1906). От 1904 е титуляр на Катедрата по бълг. история и история на балк. народи. Редовен проф. при същата катедра (от 1906), през 1921—1935 е титуляр на Катедрата по бълг. история. Декан на Историко-филологическия фак. (1906—1907 и 1919—1920), ректор на Университета (1913—1914 и 1924—1925). Един от основателите на Балк. близкоизточен инст. (Свободния унив.) и преподавател по нова политическа и социална история на Б-я и Балк. п-в. През 1901—1902 чете лекции по всеобща история във Военното училище. Преподавател в Софийската духовна семинария (1902—1904). През 1925 чете лекции по бълг. история във Военната академия в София. Доп. член на БКД (дн. БАН, 1898); действ. член на БКД (1900). Действ. член на Руския археол. инст. в Цариград и на Московското археол. д-во (1899), член-кор. на Руската АН в Санкт Петербург (1911), действ. член на „Общество истории и древностей российских“ при Московския унив. (1904). Чуждестр. член на Чешката

Васил Златарски

академия на науките и изкуствата (1911), член-кор. на Фино-угорското д-во в Хелсинки (1921). Действ. член на Бълг. археологическо д-во (1910), действ. член на Истор. д-во в София и един от основателите му; негов председател (1911—1935). Почетен доктор на Харковския унив. (1907). Умира в София.

З. изследва главно средновековната бълг. история от заселването на прабългари и славяни на Балк. п-в до падането на бълг. държава под османска власт. Следвайки хронологическия принцип, той насочва ранните си проучвания към изясняване на събитията през Първата бълг. държава (681—1018).

Най-значителното произведение на З. е неговата тритомна „История на българската държава през средните векове". Т. 1, ч. 1 (1918), обхваща събитията от образуването на бълг. държава до 852; ч. 2 (1927) засяга периода от 852 до падането на бълг. държава под византийска власт (1018). Т. 2 (1934) изследва времето на виз. владичество. Т. 3 (1940, посм.) разглежда историята на Втората бълг. държава от 1187 до 1280 (2 изд., т. 1, ч. 1 и ч. 2, 1970-71, издателство „Наука я изкуство", под редакцията на П. Петров; фототипни издания на т. 2 и т. 3 — 1972, издателство „Наука и изкуство", под редакцията на Д. Ангелов). Трудът е изграден въз основа на обширен изворов материал от домашен, византийски и западен произход. Използувани са също арменски, арабски, персийски и евр. извори. З. има за цел да изясни преди всичко политическите и военните събития, както и отделни въпроси, свързани с църковната и културната история на Б-я. Периодизира цялата бълг. история според етапите на развитието и състоянието на държавата (I, II и III бълг. царство). Тази периодизация е господствуваща в бълг. буржоазна историография. Особено обстойно е проучена историята на прабългарите до идването им на Балк. п-в, както и събитията във връзка с образуването на славянобълг. държава. З. доразвива схващането, че тази държава е резултат от сътрудничеството между славяни и прабългари и че това предопределя нейната сила и устойчивост. Подробно е разгледан процесът на постепенно териториално и политическо укрепване на Б-я през VIII—IX в., завършило с почти пълното обединяване на славяните от бълг. група. Реалистично и убедително са разяснени въпросите във връзка с покръстването на българите — акт предимно с политическо значение, спомогнал да се повиши международният авторитет на бълг. държава и съдействувал за понататъшното сближаване на славяни и прабългари и за премахването на битовите и верските различия помежду им. З. вярно е доловил засиления процес на имуществена и социална диференциация през X в., довел до разделянето на бълг. общество на две противопоставени групи — болярство и обикновени поданици. Проследена е борбата на бълг. народ по време на царуването на Самуил (997—1014) и на неговите приемници срещу виз. завоеватели. Много страници са посветени на периода на виз. владичество. З. обосновава тезата, че за да закре-

ни властта си в новопокръстените земи, византийският имп. Василий II (976—1025) потърсил опора в част от бълг. болярство и сред представители на висшия клир. З. използува много данни от писмата на охридския архиепископ Теофилакт, за да очертае тежкото положение на населението в югозападните бълг. земи в края на XI и началото на XII в. Въз основа на обширен изворов материал са разгледани редицата въстания срещу виз. власт — от въстанието на Петър Делян (1040) до освободителното въстание на Петър и Асен (1185—1187). Подробно и в реалистична светлина са очертани събитията във връзка с кръстоносните походи и нашествията на печенеги и узи в бълг. земи. В т. 3 З. анализира политическите събития при царуването на Калоян (1197—1207). Обстойно е засегнат въпросът за сключената уния въз основа на подробен анализ на кореспонденцията между Калоян и папа Инокентий III (1198—1216). По мнението на З. това е акт с политическо значение, който не се отнася до въпроси от догматично-обредно естество. Подробно са разгледани събитията при царуването на Иван Асен II (1218—1241). З. преценява този период като време на пълно осъществяване на освободителната политика на Асеновци и най-голям политически възход на Б-я през средновековната епоха. В събитията, последвали след смъртта на Иван Асен II, той вижда прояви на вътрешно раздвояване и сепаратизъм, довели до династични междуособици и до териториални загуби. Изложението на т. 3 завършва с въстанието на Ивайло (1277—1280) и идването на Георги Тертер на престола. „История на българската държава през средните векове" и до днес е най-обстойното изложение върху Бълг. средновековие. Най-ценното в труда е подробното разглеждане на политическите и военните събития въз основа на обширен изворов материал, който надхвърля по своята пълнота събраното и проученото от предходниците на З. — К. Иречек и М. Дринов. „Историята" и досега е една от настолните книги за всеки изследвач на епохата на Бълг. средновековие.

В т. 1, ч. 2, З. отделя значително място на въпроси, свързани с делото на Кирил и Методий и на техните ученици Климент и Наум. Той споделя схващането, че двамата братя създават глаголическата азбука през 855, че още тогава били преведени църковните книги на езика на бълг. славяни (с. 212). Подробно е обосновано гледището, че една от главните задачи на княз *Борис I* (852—889) след покръстването и придобиването на църковна независимост е да въведе слав. богослужение в Б-я и да замени дошлите след 870 виз. епископи с висши духовници от слав. произход. З. смята, че през 883 или 884 княз Борис I се е срещнал с Методий и тогава окончателно узрява идеята да се въведе слав. богослужение по образеца на Моравия. Въз основа на данни от ЖК и на други извори З. разглежда обстойно събитията след прогонването на Кирило-Методиевите ученици от Велика Моравия и изпращането на Климент в областта *Кутмичевица*. Тази област според З. влизала в състава на т.нар. „трета част на българското царство", като обхващала земите „от Охридското езеро на запад в областта на р. Девол и р. Шкумба (в горното и средното й течение) и между басейните на р. Семени и р. Воюса, долните течения, до Адриатическия бряг" (с. 234). З. описва мисионерската просветна дейност на Климент, като отбелязва, че главната задача, поставена му от княз Борис I, била да създаде „славянско училище" (с. 231). Той изказва предположението, че обучените от Климент около 3500 ученика не ограничават своята дейност само в областта Кутмичевица, а преминават и в съседни области с компактно слав. население (с. 240). З. разглежда и дейността на Наум и на дошлите в Б-я други ученици на Методий. Според него княз Борис I им възлага да продължат превеждането на църковни кни-

ги от грц. език на български. За целта им предоставя манастира „Св. Пантелеймон“ в местността „Патлейна“, край Преслав, който се превръща в главен книжовен център (с. 246).

Голямо внимание З. отделя на събора, свикан в Преслав през 893. Тълкувайки твърде оспорвания израз „прѣложенїе книгъ“ и като изхожда от цялостната обстановка в Б-я по онова време, създадена в резултат на дейността на Кирило-Методиевите ученици, той формулира извода, че едно от главните решения на събора е да се отхвърли грц. език и тържествено да бъде обявен народният славянобълг. език за официален език в държавата, а в църквата да се въведат славянобълг. книги и богослужение (с. 259—260).

З. разглежда обстойно въпроса за епископията на Климент Охридски, която той поема след 893, като получава титлата ἐπίσκοπος Δρεμβίτσης, вариант в охридския ръкопис Δρεβενίτσας (вж. *Дрембица*). Воден от съображението, че новото седалище на Климент не е могло да бъде далеч от Охрид и след подробна справка за възможното местоположение на Дебрица и Белица, той стига до извода, че Климентовата епископия е била разположена между Скопска, Битолска и Охридска епархия, т.е. била е образувана от части, взети от трите епархии (с. 277—278). Според него Δρεμβίτσα е средновековната крепост Дебрица, която се е намирала при дн. с. Дебреще (или Дебрище), на северозапад от гр. Прилеп (с. 274). Приема, че Βελίτσα е дн. с. Белица (или Кичевска Белица), намиращо се южно от гр. Кичево, при извора на малка река със същото име, приток на р. Копачка, която се влива в р. Велика (с. 275—276) (вж. *Велика*).

Някои въпроси, свързани с делото на Кирил и Методий и на техните ученици, З. разглежда и в отделни публикации.

Съч.: Писмата на Цариградския патриарх Николай Мистик до българския цар Симеон.— СбНУ, 10, 1894, с. 372—428; 11, 1894, с. 3—54; 12, 1895, с. 121—211; Приемниците на Омортага. — ПСп, 54, 1896, с. 775—777; Кой е бил Тодор черноризец Доксов. — БПр, 4, 1897, 3, с. 42—63; Ивайло и Момчил. Сравнителна характеристика. — БПр, 5, 1899, 7, с. 103—115; Основаването на българското царство. — ПСп, 63, 1902, с. 313—340; Българските князе от рода Дуло. — ПСп, 63, 1902, с. 473—499; България през VIII век. — ПСп, 63, 1902, с. 627—665; Вопрос о происхождении болгарского царя Ивана Александра.— В: Сборник по славяноведению. 2. СПб., 1906, с. 1—30; Причините за покръщението ни и сетнините ни от него. — В: Споменна книга за 1000-годишнината от смъртта на цар Бориса. С., 1907, с. 31—62; Известия за българите в хрониката на Симеона Метафраста и Логотета. — СбНУ, 24, 1908, с. 1—161; Какви канонически книги и граждански закони е получил Борис от Византия. — ЛБАН, 1, 1911, с. 79—116; Асеневият надпис при Станимака. — ИБАД, 2, 1911, с. 231—247; Имали ли са българите свое летоброене. — СпБАН, 1, 1911, с. 1—92; Посланието на цариградския патриарх Фотия до българския княз Бориса. — ЬСт, 6, 1917, с. 1—64; История на българската държава през средните векове. 1., 1. С., 1918, 485 с.; 1., 2. С., 1927, 16+893 с.; 2. С., 1934, 20+566 с.; 3. С., 1940, 16+637 с. (2 изд. 1., 1. С., 1970, 640 с.; 2 изд. 1., 2. С., 1971, 880 с.; 2. С., 1972, 584 с.; 3. С., 1972, 656 с.); Как е била политически подготвена мисията на св. Кирила и Методия в Моравия. — Слънце, 3, 1921, 4—5, с. 249—253; Учителската дейност на Св. Климента. — ЦВ, 24, 1923, бр. 43, 15. XII. 1923, с. 1—2; бр. 44, 22. XII. 1923, с. 4—5; Най-старият исторически труд в старобългарската книжнина. — СпБАН, 27, 1923, с. 132—182; Към историята на манастира Св. Наум в Македония. — МкП, 1, 1924, 2, с. 1—11; Де се е намирала епископията на св. Климента Охридски. — МкП, 1, 1924, 1, с. 1—14; Към историята на откритията в местността Патлейна стар български манастир.— ИБАИ, 1, 1924, с. 146—162; Словенското житие на Св. Наума от XVI век. — СпБАН, 30, 1925, с. 1—28; Национализацията на българската държава и църква в IX век. — ГСУифф, 22, 1926, 9, с. 1—32; Политическото положение на Северна България през XI и XII век. — ИИД, 9, 1929, с. 1—50; Наместници-управители на България през царуването на Алексия I Комнина. — Bsl, 4, 1932, с. 139—158; Потеклото на Петра и Асеня, водителите на въстанието в 1185 г. — СпБАН, 45, 1933, с. 8—48; Георги Скилица и написаното от него житие на св. Иван Рилски. — ИИД, 13, 1933, с. 49—80; Боянският надпис. —ГСУифф, 21, 1935, 10, с. 3—28; Избрани съчинения. 1. С., 1972, 576 с.

Лит.: Сборник в чест на Васил Н. Златарски. С., 1925, с. V—XIV; Ников П. Васил Н. Златарски. — ИИД, 14—15, 1937, с. 1—27 (с библиография); Ангелов Д.

Научното дело на проф. В. Н. Златарски (по повод 100-годишнината от рождението му). — История и география, 1966, 4, с. 3—8; Кюркчиев П. В. Н. Златарски. Личност и живот. — История и география, 1966, 4, с. 9—11; Ангелов Д. Нашето историографско наследство в областта на средновековната българска история. — В: Първи конгрес на Българското историческо дружество, 27—30 януари 1970 г. 2. С., 1972, с. 543—556; Златарска-Тодорова Кр. Баща ми Васил Златарски. С., 1975, 267 с.

Димитър Ангелов

ЗЛАТА̀РСТВО — вж. *Приложни изкуства в България през IX—X век.*

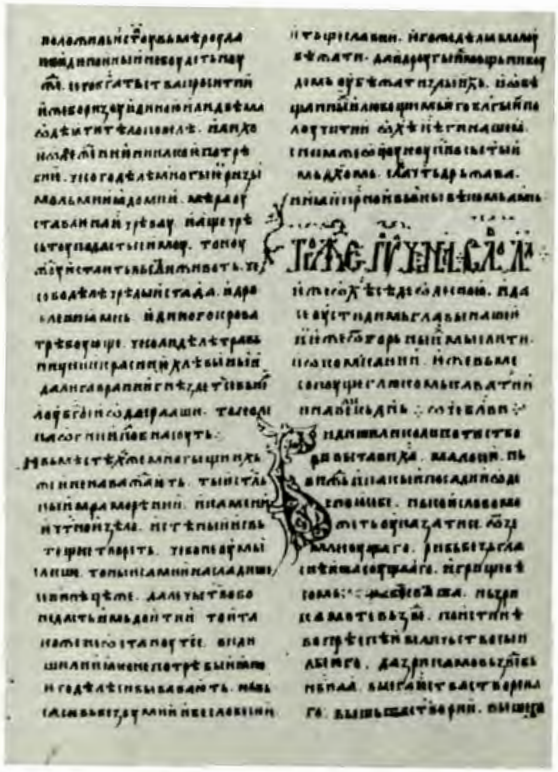
ЗЛАТОСТРУ́Й — старобълг. преведен паметник, свързан с книжовната дейност на цар *Симеон* (893—927). Съдържа избор от творби, принадлежащи или приписвани на Йоан Златоуст, и извлечения от съчиненията му, направени от други автори (еклоги от Катената, която се смята за дело на Теодор Дафнопат — Теодор Магистър). Включени са и няколко произведения, чийто грц. първообраз не е установен, и Словото за св. Троица от Климент Охридски. Поместените слова имат нравствено-назидателен характер и са предназначени главно за индивидуално четиво.

З. е познат в няколко редакции, отличаващи се по подредба и състав. Пълният (обширен) З. съдържа 137 произведения (последното — с наслов „Изборъ избранъ Иоанномъ Златоустымъ“, се състои от 40 кратки параграфа). Познатите в науката пълни преписи от него са руски и късни (след XV в.). Те имат подробно заглавие — „Пролог самого христолюбца царя Симеона“. Според текста на Пролога цар Симеон сам е съставил сборника, като е подбрал някои Златоустови слова: Избра вьса словеса wт всѣх его кънигъ вь сна единыі сложи кьнигы. Аже прозывает златоструа (В. Малинин, с. 31). В Пролога има някои неясни места, които се тълкуват различно от изследователите; той се среща само в преписите на пълния З. Единствена следа от южнослав. препис от тази редакция е засвидетелствувана в сборник № 382 от Хилендарския манастир (слова 5—37). Т.нар. кратка редакция, също запазена само в руски ръкописи, съдържа 81 слова. Най-ранният й препис е от XII в. Открит е от А. Х. *Востоков,* подробно е изследван от И. И. *Срезневски* и В. Малинин. Двете редакции се различават както по състав, така и по особеностите на текста. В кратката редакция не е поместена нито една еклога от Катената на Теодор Дафнопат. В 1929 Г. А. *Илински* публикува 4 пергаментни листа, познати като „Златоструй на Бичков“ (от XI в.), руски извод със старобългаризми. Илински допуска, че те са част от недостигнала до нас трета редакция на З., най-близка според него до предполагаемия Симеонов първообраз. В последно време бе открит южнослав. (сръбски) препис от XIII в., засвидетелствуващ „третата редакция“ на З. (Кл. Иванова. Неизвестна редакция на Златоструя в сръбски извод от XIII в.). Тя обема 61 слова, 36 от които са общи за трите типа З. Въпреки че като цяло третата редакция стои по-близо до кратката, в нея е запазен пълният текст на словото, обнародвано от Илински по фрагментите на А. Ф. Бичков.

З. е известен още от XVII в. Той е отбелязан от Силвестър Медведев в „Оглавление книг, кто их сложил“ (Медведев е познавал само пълния З.). З. е използуван от К. Ф. *Калайдович*, който пръв публикува Пролога (1824). Сведения за З. са поместени в трудовете на В. И. *Григорович,* П. *Шафарик,* А. Ф. *Гилфердинг*. Подробно описание на целия сборник и още една публикация на Пролога прави П. М. Строев по ръкопис от сбирката на И. Н. Царски (1846). Сп. *Палаузов* в кн. си „Век болгарского царя Симеона“ (1852) прави опит да сравни двете редакции и изказва предположение, че техният превод принадлежи на Йоан Екзарх, който би могъл да бъде автор и на несходните слова, запазени в редакцията от XII в. Към проблематиката на З. се

насочва и И. И. Срезневски; той изучава продължително време кратката редакция в преписа от XII в. Наблюденията на Срезневски намират продължение и обобщение в цялостния и обстоен труд на Малинин „Исследование Златоструя по рукописи XII века Императорской публичной библиотеки“ (1878). В центъра на изследването е езиковият анализ на преписа от XII в. (по-бегъл анализ се прави и на Чудовския препис от пълния З.), но наред с това са издирени част от грц. източници, описани са постатийно и двете редакции на З. и т.н. След Малинин З. като паметник не е бил обект на обстоен текстологичен или лингвистичен анализ.

Въпросът за първичната редакция на З. не е изяснен. След като съставът му става известен и особено след като се сравняват двете редакции, възникват съмнения в буквалното приемане на сведенията от Пролога. Още В. *Ягич* счита, че З. е съставен от готови преводи (В. Ягич. История сербско-хорватской литературы, с. 88—89). Срезневски стига до същото заключение и смята, че кратката редакция е преработка на един по-стар текст, но че и двете възхождат към един превод. Малинин е склонен да преувеличи значението на различията между двете редакции и ги смята за самостоятелни преводи на близки по състав грц. сборници; според него те са възникнали едновременно или почти едновременно — в Симеоново време, като кратката възхожда към по-ранен грц. текст, а пълната отразява по-късно развитие на грц. текст, обогатен с еклоги от Катената на Теодор Дафнопат. Наличието на готови извлечения в пълния З. довежда съвършено логично Малинин до извода, че текстът на Пролога или не се отнася до пълния З., или известието, че Симеон сам е правил избор от Златоустовите творби, не отговаря на истината. Пълният З. е според Малинин „особен, отличен от Златоструя на Симеон сборник поучения“ (с. 215—216). Прологът към него е дело на

Златоструй. Хилендарски препис от XIII в.

неизвестен съставител, който назовава своята книга със същото име, под което е съществувал и друг състав — този на цар Симеон. Малинин оставя открит въпроса за кратката редакция и нейната връзка с предполагаемия Симеонов З. Тази част от разсъжденията на Малинин не е убедителна. Откриването на третата редакция опровергава мнението му за самостоятелността на пълния и краткия З. и доказва тяхната генетична връзка.

Като цялостен паметник З. е запазен главно в руски преписи, но части от него проникват в различни по тип състави и показват значителната му популярност в руската и южнослав. средновековна литература.

Пълният З. не е издаван. Краткият З. по препис от XVI в. в Макариевите чети-минеи е издаден от Археографската комисия в тома, съдържащ 13—15 числа на месец ноември (М., 1916,

л. 587—784). Част от краткия З. (първите 10 слова) е издадена от Малинин — „Десять слов Златоструя XII века". СПб., 1910 (издание на ОРЯС).

Лит.: Калайдович К. Ф. Иоанн Экзарх болгарский. . Исследование, объясняющее историю словенского языка и литературы IX—X столетий. М., 1824, с. 15, 100; Григорович В. И. Опыт изложения литературы словен в ее главнейших эпохах. — УЗИКУ, 1842, 3, с. 207; Строев П. М. Рукописи славянские и российские, принадлежащие И. Н. Царскому. М., 1846, с. 109—122; Шафарик П. Расцвет болгарской письменности. — ЧОИДР, 1848, с. 54; Палаузов Сп. Век Болгарского царя Симеона. СПб., 1852, с. 84, 108—109; Срезневский И. И. Памятники русского письма и языка, XI—XIV в. СПб., 1863, с. 39, 195—196; Срезневский И. И. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. 3. СПб., 1867, 22, с. 1—27; 23, с. 28—33; Гильфердинг А. Ф. Полное собрание сочинений. 1. СПб., 1868, с. 98; Ягич В. История сербо-хорватской литературы. Казань, 1871, с. 88—89; Малинин В. Исследование Златоструя по рукописи XII века Императорской публичной библиотеки. С приложением трех палеографических снимков. Киев, 1878, 422 с.; Ильинский Г. А. Златоструй А. Ф. Бычкова XI века. — БСт, 10, 1929, 63 с.; Георгиев Ем. Разцветът на българската литература в IX—X век. С., 1962, с. 275—279; Иванова Кл. Неизвестна редакция на Златоструя в сръбски извод от XIII в. — Зборник историје књижевности Српске академије наука и уметности, 10, 1976, с. 89—107.

Климентина Иванова

ЗОГРА́ФСКИ ЛИ́СТОВЕ — два листа на пергамент, писани на кирилица през XI в. Носят името си от *Зографския манастир* в Света гора, където са били открити от П. А. *Лавров* в 1906 и се съхраняват и досега. Текстът представя фрагмент от превод на монашеските правила на *Василий Велики* Ὅροι κατὰ πλάτος (гл. („въпроси") № 34 и № 35; грц. текст у J.-P. Migne, Patrologiae cursus completus; series graeca, XXXI (3), с. 1000—1005). През 1907 библиотекарят на манастира „Св. Пантелеймон" прави по молба на Лавров снимки от листовете и в същата година Лавров съобщава за своята находка на археол. конгрес в гр. Чернигов (дн. в УССР). През следващите години той не успява да осъществи друго пътуване до Зографския манастир, поради което не му се удава да попълни един пропуск — измерване на формата на листовете. В съобщението си за зографските ръкописи от 1977 Х. Миклас посочва, че не е успял да отъждестви със сигурност този ръкописен фрагмент, който е в много лошо състояние. Той предполага, че това е може би фрагмент № 8 според описа на Г. А. *Илински* от 1908 (място 1д4 — заедно с № 3) — два листа малък формат, написани с красив устав (вж. с. 68 и 73 у Миклас). Лавров осъществява намерението си да издаде З.л. едва през 1926. Тогава той публикува три снимки от ръкописа и разчита съответно три страници от текста. Въз основа на палеографските и езиковите белези на листовете той стига до извода, че те трябва да се отнесат най-късно към XI в. Същото заключение прави и М. Долобко, който посвещава на езика на З.л. специална статия. По-късно Лавров открива в архива си четвъртата снимка и я изпраща на А. *Ваян*, за да бъде допълнено първото издание. Ваян отъждествява текста на З.л. със съчинението на Василий Велики, издирва грц. оригинал и прави издание (1930) с грц. текст, индекс, указател на грц. думи и втори слав. превод на същия откъс по ръкопис от XV в.

Въпреки малкия си обем З.л. дават ценни сведения за проучването на старобълг. палеография, лексика и преводачески похвати. Формата на буквите е архаична и показва особености, характерни и за други старобълг. ръкописи. Начертанията отговарят на издържания книжен устав от X—XI в., съвпадащ с „новия" или „млад" унциал на лапидарното писмо от X в. — издължени и заострени букви (особено ясно този белег личи при ѳ, с, є). (Срв. В. Иванова. Надписът на Мостич и преславският епиграфски материал. — В: Надписът на чъргубиля Мостич. С., 1955, с. 94—117). Чашката на ч е дълбока, но напречната черта на н и н

е разположена към средата на буквата; при ж линиите се пресичат в средата, крачетата на д излизат под реда, дясната черта на ц се удължава също под реда и служи за опашка. При в извитата част е отделена от вертикалния стълбец и долната петлица завършва над средата на буквата. Чисто слав. букви с подобни елементи — б, ѣ, ъ, ь — пазят обаче в долната част по-старо начертание с малка и леко заострена петлица; ѣ и х (чертата отляво надясно) не излизат от реда, долната извивка на з се отклонява леко вдясно. Начертанието на оу е сходно с това в Супр. сб., а на ѭ (в начина на свързването на ѣ и ж, което се намира в горната част на буквата)— с това в Сав. кн. Липсват буквите ф, ѳ, ѱ, ѳ, ѵ, ѕ (отбелязва се със ѯ). Употребяват се два знака за малка носовка — единият след съгласни — ѧ, както в Сав. кн., а другият (със стойност на ѩ), чиято форма съвпада с начертанието на същия знак в *Хилендарските листове* (✡). Знакът за ъі има съставки ь и і. Липсват ѥ и ѩ. Освен титлите като надреден знак се използува точка, най-често над є и ѧ след гласна или в началото на думата, порядко над н. Това позиционно разпределение на точките води до предположение, че с тях се е означавала може би йотацията на тези гласни. Наличието на ы вместо ъі в паметника се разглежда от Лавров като свидетелство за ранното въвеждане на това начертание в старобълг. правопис.

Във фонетиката З.л. се характеризират със строго последователна употреба на носовките и еровете на етимологичните им места. Обликът на морфологичните форми е архаичен, но във флексията на прилагателните се забелязват по-нови особености — формите на сложното склонение са неконтрахирани, но се наблюдават случаи на асимилация (**старѣишоуоумоу, небескаго**).

Зографски листове, XI в.

Флексията на **господь** следва в род. пад. о-основи, но в мест. пад. запазва старото окончание **-н**. При глаголните форми има един случай на форма за 3 л. сег. вр. без окончание **-тъ** : **събѫде**. З.л. съдържат редица думи, които не са засвидетелствувани в другите старобълг. паметници: **благонспытанние, бьдрьливъ, въведенние, въздрастенние, лѣгальница, мъногыштн, несътворенние, прнваждатн, облнховатн сѧ, ошьстие, похоулнатн, прозорьливъ, съвъздрьжнникъ, оучашнатн.** Според наблюденията и сравненията на Лавров (вж. увода, с. 10, и индекса в изданието от 1926) значителна част от тях свързват З.л. с текстовете от Симеоновата епоха и с по-късната преславска традиция (*Изборника от* 1073, Шестоднева, *Златоструя*, Пандектите на Антиох, Пандектите на Никон, пре-

води на *Кирил Ерусалимски* и *Григорий Богослов* и др.).

Лит.: Lavrov P. Les Feuillets du Zograph. — RES, 6, 1926, p. 5—23; Dolobko M. La langue des Feuillets du Zograph. — RES, 6, 1926, p. 24—38; Lavrov P., A. Vaillant. Les Règles du Saint-Basil en vieux slave: Les Feuillets du Zograph. — RES, 10, 1930, p. 5—35; Miklas H. Ein Beitrag zu den slavischen Handschriften auf dem Athos. — Palaeobulgarica, 1, 1977, 1, p. 65—76; Минчева А. Старобългарски кирилски откъслеци. С., 1978, с. 39—45.

Ангелина Минчева

ЗОГРА́ФСКИ МАНАСТИ́Р „СВЕТИ́ ГЕО́РГИ“, манастир „Зограф“ — един от най-големите бълг. духовни и културни центрове на Балканите през епохата на Средновековието и османското владичество. Разположен в северозападната част на Атонския п-в (Света гора; вж. *Атон*). Възниква вероятно през втората половина на X в. (най-ранният запазен документ, в който се споменава името му, е един продавателен акт на грц. език със слав. букви от 980 с подписа на йеромонах Макарий, игумен зографски). З.м. „С. Г.“ се развива в духа на виз.-слав. православие и играе важна роля във виз.-слав. литературни връзки. Запазвайки почти неизменно бълг. си характер, се изявява като един от най-значителните и влиятелни бълг. книжовни центрове.

Поради все още слабото проучване на старите извори сведенията за ранната история на манастира са оскъдни. Според сводната грамота, запазена в препис от XIV в., която дава сведения за старите атонски манастири, З.м. „С. Г.“ е основан в края на IX или в началото на X в. от тримата братя славяни Мойсей, Аарон и Иван Селима от Охрид. Според Зографската грамота от 1342 манастирът е основан през 919. Той се свързва здраво в духовно и културно отношение с бълг. земи по време на стабилизацията на Втората бълг. държава при цар Иван Асен II (1218—1241). На 10 окт. 1275, по време на унията между Западната и Източната църква, обявявайки се в опозиция на униатската политика, манастирът е нападнат и ограбен от лат. нашественици, а църквата и кулата му са опожарени. По време на нападението загиват 27 души (монаси и светски лица) и са унищожени над 100 ръкописа и ценна църковна утвар. Въпреки понесения тежък удар, в края на XIII и особено през XIV в. манастирът бързо се възстановява и укрепва, ползувайки се с щедрата материална и морална подкрепа на виз. и бълг. владетели. Още през 1289 виз. имп. Андроник II Палеолог (1282—1328) потвърждава с хрисовул всички стари права и владения на „Зограф“, а през 1325 и 1327 по молба на бълг. цар Михаил III Шишман (1322—1330) утвърждава владенията на манастира в областта на р. Струма. В 1342 чрез Зографската грамота, издадена със съгласието на виз. имп. Йоан V Палеолог (1341—1391), цар Иван-Александър (1331—1371) подарява на манастира с. Хантак в долината на р. Долна Струма. При царуването на Иван-Александър и на Иван Шишман (1371—1393) връзките на З.м. „С. Г.“ с бълг. земи и особено със столицата Търново нарастват и се оживяват. В него прекарва известно време като монах бъдещият търновски патриарх Теодосий. По време на престоя си на Света гора, вероятно между 1365—1370, в кулата Селина, близо до „Зограф“, пребивава и последният търновски патриарх Евтимий. През втората половина на XIV в. манастирът е един от проводниците на идеите на исихазма и на новите книжовно-реформаторски тенденции в Б-я. Здравите връзки между З.м. „С. Г.“ и Търновския книжовен център обясняват факта, че в края на XIV и началото на XV в. в манастира попадат редица ръкописи от Евтимиеви житийни и литургически съчинения — известният Зографски сборник от края на XIV в. и няколко преписа от Евтимиевия служебник.

Османското нашествие на Балк. п-в и унищожаването на Втората бълг. държава се отразяват неблагоприятно

и върху З.м. „С.Г.“, но той успява да запази бълг. си облик като религиозно и културно-просветно средище. През XV в. той е подкрепян материално от молдо-влахийски войводи и боляри. Молдавският войвода Александър Добрия (1401—1432) поема задължение да предоставя на манастира годишна помощ в размер на 500 аспри. Особено щедра подкрепа на манастира оказва молдавският войвода Стефан III Велики (1457—1504). През XVI и XVII в. молдавското влияние се запазва. През втората половина на XVII в. манастирът получава като дар от молдавските войводи и ктитори Добровецкия и Киприановия манастир в Бесарабия, което допринася значително за неговото материално укрепване. През XVII в. отново се активизират връзките на З.м. „С.Г.“ с бълг. земи. В началото на века тук работи известният бълг. книжовник и зограф Пимен Зографски, обновител на много манастири и църкви в Б-я. Засилва се и книжовният обмен с бълг. книжовни центрове — Черепишкия манастир, Етрополския манастир, *Рилския манастир*, Карлово, Дряново и др. Развиват се и се задълбочават и връзките с Русия. В 1696 със специална грамота руският имп. Петър I (1682—1725) потвърждава правото на зографските монаси да посещават Москва на всеки 5 г. за събиране на помощи. През XVIII—XIX в. „Зограф“ става един от центровете на Бълг. национално възраждане. Тук през 1762 Паисий Хилендарски завършва своята „История славянобългарска“, чиято чернова и до днес се пази в библиотеката на манастира. По същото време в манастира възниква и друго историографско съчинение — т.нар. Зографска българска история. Тук работят бълг. възрожденски дейци Неофит Хилендарски-Бозвели, Иларион Макариополски и др. В резултат на възрожденските културно-истор. процеси З.м. „С.Г.“ се свързва здраво с бълг. земи. През 1764 с даренията на хаджи Вълчо от Банско е издигната зографската църква „Св. Богородица“, изографисана от българина Никифор; през 1801 е построен с манастирски средства новият съборен храм „Св. Георги“. През 1797 манастирът пострадва тежко от земетресения, а по-късно и от турците по време на Гръцкото националноосвободително въстание 1821—1829. До Освобождението 1878, макар че постепенно губи значението си на книжовен център, „Зограф“ участвува активно в бълг. културно-просветно движение.

Новите обществено-политически и културни условия през XX в. променят значително облика на З.м. „С.Г.“. Особено неблагоприятно се отразяват двете световни войни, след които монашеското братство намалява значително. Независимо от това днес манастирът запазва своето значение като паметник на славяно-виз. материална и духовна култура на п-в Атон. Особен интерес представляват неговата архитектура, църковна утвар, фрески, икони, епиграфски надписи. Най-голяма стойност за славистиката има богатата сбирка на манастира от слав. и чуждоезични ръкописи, документи, старопечатни книги и бълг. възрожденска периодика.

Научният интерес към слав. ръкописи в „Зограф“ датира откъм средата на XIX в. Първите сведения за зографските книжовни паметници дава В. И. *Григорович*, който посещава манастира по време на своето научно пътешествие на Балканите през 1844—1845. Специално внимание Григорович отделя на глаголическото *Зографско евангелие*. През 1852 нова научна експедиция в „Зограф“ предприема българинът К. Д. *Петкович*. Една година по-късно той съобщава, че е подготвил пълен опис на зографските ръкописи, но този труд остава непубликуван и съдбата му не е известна. През втората половина на XIX в. слав. ръкописи в манастира са проучвани главно от руски учени: П. И. Севастианов, архимандрит *Порфирий Успенски*, архимандрит *Леонид* и др. В 1860 бълг. монашеско братство изпраща по Севастианов Зографското евангелие в дар на руския имп. Александър II (1855—1881). Преди това и

Григорович отнася от „Зограф" няколко ценни слав. ръкописа — Добрановия миней от XIII в., част от Драгановия миней от XIII в. и др. Фрагменти от редица слав. ръкописи изнася и Порфирий Успенски. Особени заслуги за проучването на манастира и на неговата библиотека има архимандрит Леонид, който публикува първия истор. очерк за него (1867), където дава и кратък обзор на по-важните слав. ръкописи. През 1875 в статията си „Славяно-сербские книгохранилища на Афонской горе" той привежда редица бележки за Драгановия миней. В края на XIX в. в З.м. „С. Г." работят П. А. Сирку и П. А. *Лавров*, през 1900 — Ст. Аргиров.

И през XX в. „Зограф" е обект на внимание главно от страна на бълг. и руската славистика. В 1903 А. П. Стойлов съставя първия кратък каталог на неговата ръкописна сбирка — „Преглед на славянските ръкописи в Зографския манастир". През 1906 Лавров открива в манастира старобълг. кирилски *Зографски листове* от XI в. По-нататъшното проучване на слав. ръкописи в „Зограф" е свързано с научните пътувания на Й. *Иванов*, резултатите от които са събрани главно в книгата му „Български старини из Македония" (С., 1908, 2 изд. 1931, 3 изд. 1970). Научните изследвания на Й. Иванов в манастира са ознаменувани с две първостепенни по важност открития: той намира най-старото слав. житие на *Наум Охридски* от X в. (в препис от XV в.) и установява първообраза на Паисиевата „История славянобългарска" (Зографската чернова). В труда са обнародвани въз основа на зографски ръкописи редица важни средновековни съчинения — службите на Кирил Философ, на Методий, на Иван Рилски, на бълг. цар Петър I (927—970), на Петка Търновска, Краткото житие на Климент Охридски от Димитър Хоматиан и др. От Зографския сборник от края на XIV в. Й. Иванов публикува (изцяло или в извадки) Похвалното слово за Михаил и Гавриил от Климент Охридски и Евтимиевите жития на Иван Рилски, Иларион Мъгленски и Петка Търновска. В книгата са обнародвани и някои по-късни паметници — Зографският поменик и Зографската българска история от XVIII в. Публикувани са и множество важни истор. приписки и бележки, извлечени от зографски ръкописи.

През 1907 руският славист Г. А. *Илински* съставя първия по-цялостен каталог на слав. ръкописи (184 номера) в манастира. Главен недостатък на този каталог са краткостта на данните и сериозните неточности в датировката на паметниците. В периода между двете световни войни проучването на ръкописите в „Зограф" продължава главно от страна на бълг. учени — Ст. *Романски*, П. *Динеков*, Ив. *Дуйчев*, М. Ковачев, В. *Бешевлиев* и др., но с оглед на по-частни проблеми. Сравнително по-богат археографски материал съдържа книгата на М. Ковачев „Зограф. Изследвания и документи", издадена през 1942. В нея обаче са публикувани само Зографският епархиален поменик от 1792 и част от кореспонденцията на манастира от епохата на Възраждането. Проучването на слав. ръкописна сбирка на З.м. „С.Г." се активизира през 60-те и 70-те г. на XX в., предимно от страна на бълг. и грц. изследователи. През 1978 и 1979 бе организирана съвместна българо-грц. научна експедиция за съставяне на пълен опис на слав. ръкописи в манастира, по време на която *Ст. Кожухаров* откри произведение на *Наум Охридски* — Канон за апостол Андрей.

Днес слав. ръкописна колекция на „Зограф" обхваща около 320 паметника от XI до XX в. Най-старият ръкопис са Зографските листове от XI в. Към XII—XIII в. се отнася един много ценен изборен апостол от бълг. произход. Между ръкописите от XIII в. са Драгановият миней и Радомировият псалтир. Значителен е броят на паметниците от XIV в., някои от които са от първостепенна важност — Лалоевият апостол от 1359, Сборникът със слова и

поучения на *Василий Велики* от 1368. Зографският сборник от края на века и няколко преписа от Служебника на патриарх Евтимий. Ръкописите от епохата на османското робство са от бълг., сръбските, влахо-молдавските книжовни центрове. От XVII и XVIII в. са запазени и ръкописи от руска редакция. Значителна част от паметниците от XVI—XVII в. са свързани с големите бълг. книжовни центрове — Рилския манастир, Етрополския манастир, Карлово и др. Голям е броят на ръкописите от XVIII в. — Зографската чернова на Паисиевата „История славянобългарска" от 1762, Сборникът на монаха Яков от 1785 (включващ известното Сказание за Света гора), Зографската българска история, Зографският епархиален поменик от 1792 и др. Обликът на зографската ръкописна сбирка се дооформя от една група псалтикийни сборници от XVIII—XIX в., важни за историята на бълг. музикална култура през Възраждането.

Запазените днес слав. ръкописи в „Зограф" не дават пълна представа за някогашното богатство на неговата библиотека. Голяма част от ръкописните паметници са унищожени през Средновековието и епохата на робството (по време на латинското нападение през 1275, на Гръцкото въстание от 1821—1829 и др.). Много от тях са изнесени от манастира от учени и колекционери, трети са попаднали в други книгохранилища в резултат на културно-миграционни процеси. Въпреки наличието на множество научни приноси, цялостното разкриване и проучване на зографското ръкописно наследство, както и издаването на най-ценните книжовни паметници представляват важна бъдеща задача за славистиката.

Лит.: Петкович К. Зограф, българска обител на Света гора. — Цариградски вестник, 3, 1853, бр. 122, 23 май 1853; Дмитриев-Петкович К. П. Обзор Афонских древностей. — Приложение к VI-му тому Записок Императорской академии наук, 4, 1865, 69 с.; Леонид архим. Историческое обозрение афонских славянских обителей: болгарской — Зографа, русской — Русика, сербской — Хилендаря. Херсон, 1867, с. 1—93; Бодянский О. М. Акт Зографского монастыря на Афоне 980—981 года. — ЧОИДР, 1873, 3, с. 1—10; Леонид архим. Славяно-сербские книгохранилища на Афонской горе. — ЧОИДР, 1875, 1, с. 52—88; Григорович В. И. Очерк путешествия по Европейской Турции. М., 1877, с. 8—88; Викторов А. Е. Собрание рукописей В. И. Григоровича. М., 1879; Отчет Императорской публичной библиотеки за 1883 г. СПб., 1885, с. 50—51; Мочульский В. Н. Описание рукописей В. И. Григоровича. — Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете, 1, 1890, с. 53—133; Сырку П. А. К истории исправления книг в Болгарии в XIV в. 1. СПб., с. 24—46, 55—60, 101—104, 132—135, 142—143, 415; Лавров П. А. Записка о путешествии по славянским землям. — ИИАН, 3, 1895, 3, с. XXXVIII—XLIII; Gelzer H. Sechs Urkunden des Georgsklosters Zografu. — BZ, 12, 1903, p. 498—532; Лихачев Н. Рукопись, принадлежавшая патриарху Феодосию Тырновскому. — ИОРЯС, 10, 1905, 4, с. 312—319; Regel W., E. Kurtz, B. Korablev. Actes de Zographou. — Приложение к ВВр, 13, 1907, 1, с. 1—213; Аргиров Ст. Из находките ми в светогорските манастири Хилендар и Зограф. — ПСп, 68, 1908, с. 219—238; Ильинский Г. А. Значение Афона в истории славянской письменности. — ЖМНП, 18, 1908, 11, с. 18—36; Ильинский Г. А. Рукописи Зографского монастыря на Афоне. — ИРАИК, 13, 1908, с. 253—276; Ильинский Г. А. Грамоты болгарских царей. М., 1911, с. 8, 21—23; Иванов Й. История славеноболгарская, собрана и нареждена Паисием йеромонахом в лето 1762. С., 1914, с. I—LXVI; Цветинов Г. Светогорският български манастир Зограф. Исторически очерк. С., 1918, 74 с.; Гълъбов Г. Света гора. Българската света обител Зограф. С., 1930, 128 с; Иванов Й. Български старини из Македония. С., 1931, с. 233—263 (фотот. изд. С., 1970); Захариев В. Орнаменталната украса на Радомировия псалтир от библиотеката на Зографския манастир. — Родина, 2, 1939, 2, 154—158; Ковачев М. Зограф. Изследвания и документи. 1. С., 1942, 414 с.; Ковачев М. Български ктитори в Света гора. С., 1943, 176 с.; Динеков П. Житието на Пимен Зографски. — ИИЛ, 2, 1954, с. 233—248; Болутов Д. Български исторически паметници на Атон. С., 1961, 180 с.; Дуйчев Ив. Центры византийско-славянского общения и сотрудничества. — ТОДРЛ, 19, 1963, с. 107—129; Dujčev I. Le Mont Athos et les Slaves au Moyen âge. — In: Le Millénaire du Mont Athos. 963—1963. Études et Mélanges. 2. Venezia, 1964, p. 121—144; Dujčev I. Chilandar et Zographou au Moyen âge. — В: Хиландарски зборник. 1. Београд, 1966,

с. 21—30; Ковачев М. Българско монашество в Атон. С., 1967, 125 с.; Иванова Кл. Зографският сборник, паметник от края на XIV век. — ИИБЕ, 17, 1969, с. 105—147; Божков Ат. Художественото наследство на манастира Зограф.—Изкуство, 20,1970, 6, с. 15—23; 9—10, с. 42—51; Miklas H. Ein Beitrag zu den slavischen Handschriften auf dem Athos. — Palaeobulgarica, 1, 1977, 1, p. 65—75; Tachiaos A. E. Mount Athos and the Slavic Literatures. — Cyrillomethodianum, 4, 1977, p. 1—35; Куев К. Съдбата на старобългарските ръкописи през вековете. С., 1979, с. 33, 34, 62—70, 111, 118, 126, 188—190.

Божидар Райков

ЗОГРА̀ФСКО ЕВА̀НГЕЛИЕ — един от най-старите старобълг. паметници, които са оцелели до наши дни. Написано е върху пергамент с глаголица навярно към края на X в. или през първата половина на XI в. Наречено е по името на *Зографския манастир* в Света гора, чието притежание е било. През 40-те г. на XIX в. за съществуването му са знаели Неофит Бозвели, А. Миханович (австрийски консул в Цариград, който през 1843 посещава Света гора) и В. И. Григорович, който през 1844 също е бил в Света гора и чрез Неофит Бозвели се е мъчил да вземе и да отнесе със себе си ръкописа. През 1860 бълг. монашеско братство връчва паметника на П. И. Севастианов като дар за руския имп. Александър II (1855—1881). Евангелието е било предадено в Императорската публична библиотека в Санкт Петербург (дн. Държ. публична библиотека „М. Е. Салтиков-Шчедрин" в Ленинград), където се намира и сега (сигнатура: глаг. 1).

Първоначално З.е. съдържало пълния текст на четиримата евангелисти. Писано е с две мастила. Едното е тъмно, с кафеникав оттенък, а другото е светлокеремидено. С тъмно мастило са написани евангелският текст и съдържанието на евангелието от Лука (заглавията на Амониевите глави от Лука пред евангелието от Лука). С червено мастило са написани заглавията на всички Амониеви глави вътре в текста (заглавията са поместени в горното и долното поле на страниците). В самия евангелски текст с червено мастило са написани и първите няколко думи от началото на всяка Амониева глава, а също и всяка първа буква от главите по Евсевиевия канон. Евсевиевият канон (указанията за успоредните места в евангелския текст) е поместен в лявото поле на страниците. Имената на евангелистите и означенията на главите са с тъмно мастило, а означенията за канона са по правило с червено мастило. Вероятно в началото на З.е. са били поместени и таблиците на Евсеевия канон.

В сегашния си вид З.е. съдържа текста на четиримата евангелисти — от Матей 3:11 до края на Йоан. Началото и отделни вътрешни листове на ръкописа са изгубени. От първоначалния старобълг. текст са оцелели 272 л. Липсват Мт 1—3:10, 9:12—21, Мр 3:30—4:11, 16:14—20, Лк 4:5—27, 13:28—14:2, 24:30—44, Йоан 3:12—35, 17:12—24, 20:3—27. От текста на Матей много отдавна (още в края на XI в. или в началото на XII в.) е изчезнала една цяла тетрада (от гл. 16:19 до 24:20). Този текст е бил допълнен към началото на XII в.от по-нов глаголически преписвач, който е използувал за писане пергамента на друго, по-старо глаголическо евангелие. Ето защо вмъкнатата тетрада на З.е. е палимпсест — под по-новия глаголически текст личат отделни глаголически букви от по-старо четириевангелие, което е било изтрито, за да се запише попълващият текст. Той съдържа Мт 16:19—17:5 и 17:23—24:20, т.е. и във вмъкнатата част има изпаднал лист. С други думи, З.е. съдържа три глаголически и един кирилски текст. Единият глаголически текст е основният (272 л.), другият глаголически текст (16 л.) се намира във вмъкнатата тетрада, а третият глаголически текст, който едва се вижда с невъоръжено око, се намира в палимпсестовите листове на вмъкнатата тетрада (засега са разчетени, и то не изцяло, само 6 от всичко 30 палимпсестови страници; разчетените откъси са част от четириевангелие — Мт 18—24. След гла-

голическия евангелски текст в края на паметника през XIII в. е бил добавен кирилски *синаксар* (16 л.).

През среднобълг. епоха първоначалният текст на З.е. е бил преправян и допълван от множество по-късни глаголически и кирилски редактори. Глаголическите приписки се отнасят най-вече към евангелските откъси, които са се чели на големите църковни празници (Рождество Христово, Благовещение, Възкресение). Две кирилски приписки на л. 83б и л. 224б съдържат бълг. народни имена от втората половина на XII в. или началото на XIII в. Най-много преправки произхождат от неизвестен кирилски редактор от XIII в., който е сверил глаголическия текст с някакво друго виз. или среднобълг. евангелие и е запълнил пропуските на първия преписвач. Друг по-нов кирилски преписвач от XIII в., който нарича себе си Іѡаннъ грѣшны иερеи (кирилска приписка на л. 288), е нанесъл с червено мастило по полетата на ръкописа евангелските глави (по Евсевий) и е отбелязал празниците, на които се четат евангелските откъси от отделните страници.

Украсата на по-стария текст се състои от три заставки и три главни букви в началото на евангелията от Марко, Лука и Йоан (л. 84, л. 131, л. 225). В началото на по-новия кирилски синаксар също има отделна заставка. На л. 43б от вмъкнатата част преписвачът е нарисувал портретите на апостолите Петър и Павел, в долното поле на л. 46б е изобразено блюдо с отсечената глава на Йоан Кръстител. На л. 83б се намира образът на свещеника Захарий (бащата на Йоан Кръстител) заедно с още една фигура, навярно женска, която вероятно е Елисавета, майката на Йоан Кръстител. Старата подвързия на паметника не е запазена. През XIX в. З.е. е било отново подвързано и пергаментът е бил подрязан, тъй че е пропаднала част от текста на йерея Йоан, който през XIII в. е отбелязал с червени букви евангелските глави (по Евсевий) и съответните

Зографско евангелие, X—XI в.

празници. Сегашната подвързия е от XIX в. с метална релефна обковка.

По своите палеографски особености З.е. се отнася към т.нар. обла (кръгла) глаголица. Малко по-ъглести (четвъртити) букви има само в допълващата част (л. 41—57 в сегашния ръкопис). Висящо е само писмото на заличения глаголически текст от палимпсестовата част. Външният вид на буквите в З.е. е най-сходен с външния вид на буквите в Асем. ев. Евангелският текст е написан със сравнително дребен почерк, но още по-дребен е почеркът на Евсеевия канон. А трите заставки (към евангелията на Марко, Лука и Йоан) са написани с по-едри букви, чието начертание не е толкова старинно, колкото на едрите букви в Клоц. сб. Главните букви са сравнително слабо уголемени, а някъде се отличават само по червеното мастило, с което са написани. Употребяват се предимно в началото на отделните глави (по Евсевий). Когато са в началото на реда, те обикновено са изнесени в лявото поле.

Св. Петър и Павел. Миниатюра в Зографското евангелие, X—XI в.

Покрай някои старинни правописни белези, напр. разделното писане на ѳ (ѳ), в З. е. има и по-нови правописни черти, напр. употребата на є (ѧ) след съгласни и на ѥ (ѩ) след гласни. Във вмъкнатата част на З.е. има само два знака за носовки — ѧ вм. ѥ (ѫ) и ѧ (ѭ) и є вм. є (ѧ) и ѥ (ѩ). И в палимпсестовите откъси знаците за носовките са два — ѥ и є . Почти без изключение в З.е. се употребява само ш ѿ (шт); щ (щ) се среща само веднъж. Обратно, във вмъкнатата част и в палимпсестовите откъси се среща само щ (щ). Буквата ѵ (ι) се пише след точка и след гласна, буквата ѱ (і) се употребява предимно след гласна, буквата ѕ (н) се среща след съгласна и в съкращението нс. Гласната ери се записва с ѣ (ъі), ако произлиза от праслав. *ū. Във формите на сложните прилагателни и причастия съчетанието ѣ (ъі) стои на мястото на праслав. редуцирано ери. При абревиатурите преобладава принципът да се съкращава само с началната и с крайната съгласна, а не принципът да се изпускат вътрешните гласни (напр. чкъ, а не чловкъ, ддъ, а не дведъ, оць, а не отць и т.н. (вж. *Надредни знаци*). В първите листове от З.е. се натъкваме на по-особен правопис: по-често употреба на ѕ (ѕ), по-често употреба на ѕ (н) след гласна, съкращение ко̑ вм. ко̏ (коньць), форма за м. р. ед. ч. іжь вм. іже.

Фонетичните особености на З.е. отразяват множество старинни черти на бълг. език. С право З.е. се смята за класически образец на старобълг. реч. Неговото проучване през втората половина на XIX в. е променило коренно представите за свойствата не само на старобълг. език, но и за късния праслав. език, особено за изговора на шушкавите съгласни, на меките и твърдите ерови гласни, на обикновеното и редуцираното ери, на мекото и твърдото сонантно *р* и *л*. Голяма част от правописните норми на З.е. са и норми на старобълг. език в съвременната научна практика (в граматиките, речниците, реконструираните текстове). Меките праслав. съгласни и съгласкови групи запазват палаталното си произношение, в паметника след ж, ч, ш, а също и след шт и жд, след ц и ѕ (з) се пише само ь. З. е. почти не познава изясняването на ъ и ь в силна позиция: о на мястото на ъ личи само в отделни думи, свързани със старите *u-основи (вин. пад. ед. ч. цр҃ьковъ, сьсковьнница), в някои окончания за м.р. пред енклитично показателно местоимение (напр. позорось от позоръ сь), при отделни упо-

треби на **токмо** (от **тъкмо**) покрай много по-честото **тъкъмо** и **тъкмо**. Малко са и случаите, в които **ъ** в силна позиция се заменя с **е**. Слабите ерове изпадат сравнително рядко. Случаите, при които слабата ерова гласна изчезва, са в групата **пьс** (**псаχъ**, **псатн**, им. пад. **псн** вм. **пьсаχъ**, **пьсатн** им. пад. мн. ч. **пьсн**), в групата **пьт** (**птница** вм. **пьтница**), в групата **пьц** (**пцн**, **пцѣте** вм. **пьцн**, **пьцѣте**), в групата **мън** (**многъ**, **мнѣ**, **мноіж** вм. **мъногъ**, **мънѣ**, или **мьнѣ**, **мъноіж**), в групата **вьс** (**все**, **всн** вм. **вьсе**, **вьсн**), в групата **дъв** (**два**, **двѣ**, **двѣма** вм. **дъва**, **дъвѣ** или **дьвѣ**, **дъвѣма** или **дьвѣма**), в групата **дьн** (**днн** вм. **дьнн**), в групата **кът** (**кто**, **ннкто** вм. **къто**, **ннкъто**). Но в редица случаи и тук слабите ерове са запазени. Напр. формата за твор. пад. ж.р. **мъноіж** е по-честа от **мноіж**, срещу 15 примера за **тъкъмо** има 14 примера за **тъкмо** (**токмо**). При отделни думи и форми (напр. при **вьсе**, **вьса**, **вьсн**) случаите със запазен ер са почести във втората част на паметника (в евангелията от Лука и Йоан). В други форми пък преобладават случаите с изпаднал ер, напр. **мнѣ** се среща по-често от **мънѣ** или **мьнѣ**. В З. е. е широко застъпен и т. нар. преглас на еровете. Малкият ер пред сричка, която съдържа твърда (задна) гласна, се заменя с **ъ**. Големият ер пред сричка, която съдържа мека (предна) гласна се заменя с **ь**. Вж. напр. **бъратн** вм. **бьратн**, **дъратн** вм. **дьратн**, **бъдѣтн** вм. **бьдѣтн**, а от друга страна **вынѣ** вм. **въпѣ**, **дьвѣ** вм. **дъвѣ**, **мьнѣ** вм. **мънѣ**. В З.е. обаче не се срещат преглас на **ъ** и **ь** пред меките сонори **л** и **н**. В много случаи съгласната **м** влияе лабиализиращо върху малкия ер и го превръща в твърда (задна) гласна. Вж. напр. **тъма** вм. **тьма**, **възъмж** вм. **възьмж**, **съпъмнште** вм. **съпьмнште**. Запазените силни и слаби ерове, в случай че не са прегласени, се употребяват на етимологичните си места. В паметника е прокарана доста последователно и разликата между твърдо и меко сонантно *р*. Вж. напр. **гръдъ**, **гръдъпнн**, **грълъ** (в **кагръланчнштъ**), но **врьхъ**, **дрьжатн**, **жрьтва**, **зрьно**, **мрьтвъ**, **прьвъ**, **трьпѣтн**, **чрьта**. След лабиални съгласни в отделни примери се пази и мекото сонантно *л*: **влькъ**, **мльчатн**. В този смисъл З. е. е образец за старобълг. етимологичен правопис.

Сред морфологичните особености на паметника се срещат по-нови черти. По-ограничена употреба в сравнение с Мар. ев. имат: 1) формите на първи сигматичен аорист със запазена сигма (3 л. мн.ч. — **рас-пасѧ**, **на-часѧ**), които в З. е. понякога се заменят с форми на първи сигматичен аорист с променена сигма (**пропашѧ**, **начашѧ**); 2) формите на първи сигматичен аорист с удължаване на коренната гласна (2 л. мн. ч. — **рѣсте**, 3 л. мн. ч. — **рѣшѧ**), които понякога се заменят с форми на втори сигматичен аорист (**рекосте**, **рекошѧ**); 3) формите на простия аорист (3 л. мн.ч. — **ндж**), които често се заменят с форми на втори сигматичен аорист (**ндошѧ**). Отпаднали са и няколко супинни форми, които са заменени с инфинитиви. При някои от подразделенията на съгласковото склонение в ед.ч. са се наложили завършеците на имената от *i-основи.

Много от по-новите фонетични и морфологични черти преобладават в първата част на паметника (в евангелията на Матей и Марко), а най-старинни езикови белези съдържа евангелието на Йоан. Това ясно се вижда от следните особености: 1) Формите **все**, **всн**, **всѧ**, **всѣ** са типични за евангелията на Матей и Марко, в евангелието на Лука за изпадналия малък ер свидетел-

ствува паерчикът (в'се, в'сн, в'сѧ, в'сѣ), в евангелието на Йоан малкият ер по правило се пази (вьсе, вьсн, вьсѧ, вьсѣ). 2) Повече ерови прегласи има в първата част на З. е. (Матей и Марко). 3) Примери за епентетично *л* се срещат по-често във втората част (Лука и Йоан). 4) Формите със запазена начална йотация (ю, юже, ѣвнтн вм. оу, оуже, авнтн) са характерни предимно за евангелието на Йоан. 5). В евангелието на Йоан се срещат повече неконтрахирани форми за сложните прилагателни и причастия в род.-вин. и дат. пад. ед.ч. (-аего, -оуемоу), докато у останалите трима евангелисти по-чести са формите на асимилация и контракция (-аго, -ааго, -оумоу). 6) Аористни форми за 3 л. мн. ч. със запазена сигма (ѩсѧ) се срещат в евангелието на Марко, Лука и Йоан, вместо тях в евангелието на Матей се употребяват форми с променена сигма (ѩшѧ). 7) Формите за втори сигматичен аорист с окончания -оχъ, -оχомъ, -ошѧ преобладават в евангелията на Матей и Марко. Има обаче старинни езикови черти, които са по-изявени в първата част на З.е. Напр. формите за им. пад. ед.ч. м.р. на сложните прилагателни със завършек ъı (знак за редуцирано ери) се срещат най-често в евангелията на Матей (79%) и Марко (59%) и много по-рядко — на Лука (7%) и Йоан (1%). Някои фонетични промени пък са засвидетелствувани с повече примери в началото и в края на паметника. Напр. малкият ер пред мека гласна се заменя по-често с н у Матей и Йоан. Контрахираните окончания за мин. несв. време (-аше, -ахѫ) са по-характерни пак за Матей и Йоан, у Марко и Лука се наблюдават повече неконтрахирани окончания (-ааше, -ааχѫ). А неконтрахираното окончание за минало причастие, м. и ср.р. ед.ч. на сложните прилагателни и причастия (-ѣвмъ) се среща у Марко и Лука, у Йоан се среща контрахираният завършек -ѣмь.

Във вмъкнатата част на З.е. (л. 41—57) се наблюдават по-съществени езикови промени. Текстът е едноеров, в него е употребен само знакът ѫ (ъ). Поради затвърдяването на меките съгласни ѯ (ѩ) и ѯ (ж) са се изравнили по гласеж, вследствие на което се употребява само знакът ѯ . В текста почти няма примери за изясняване на еровете в силна позиция и на мястото на ь в силна позиция по правило стои ъ: дънъ, въсъ, длъжънъ или дьнь, вьсь, длъжьнъ или день, весь, длъженъ. Групата сц е заменена със ст, напр. земстін, моръстѣн, нстѣлнтн вм. земьсцнн, морьсцѣн, нсцѣлнтн. Африкатата s, получена при втора и трета палатализация, е запазена: полъsа, пѣнаsъ, стаsатн, носѣ, въвръsн. Тук е засвидетелствуван неколкократно един от най-старите примери за ерова епентеза: седъмъ вм. седмь.

Разчетените палимпсестови откъси (Мт 18:3—9, 20:27—34, 21:1—2, 11—25, 24:6—13) са много интересни в езиково отношение. Голяма част от некраесловните слаби ерове са изпаднали: внндє вм. вънндє, встанетъ вм. въстанетъ, к немоу вм. къ немоу, члн вм. чьлн, конца вм. коньца, взглаsн вм. възглаsн, створнтє вм. сътворнтє. Има и изпаднали ерове в силна позиция: младѣнчь вм. младѣньчь, жрчскы вм. жьрьчьскы. В паметника е употребен само един знак за малка носовка, но не онова първоначално и единствено глаголическо начертание ѯ , което е известно от Киевските листове, Охридските листове и Син. пс., а буквата ѥ , която се употребява като знак за малка носовка след съгласни в З.е., Мар. ев. и Асем. ев. Това е нова правописна черта в Зографския палимпсест, която не се наблюдава в останалите старобълг. паметници. Липсват и примери за знака

ѣѥ (ıѫ). Вместо него стои ѧѥ (ѫ): коѫ вм. коıѫ, властнѫ вм. властнıѫ, глѫтъ вм. глıѫтъ, творѫ вм. творıѫ. Тази правописна черта свидетелствува, че старите меки съгласни са станали твърди и че между две съгласни йотацията е изчезнала (срв. вмъкнатата част на З.е.). В окончанието за 3 л. ед.ч. сег. време -тъ ерът често липсва, а т се надписва над предходната буква: ѥс вм. естъ, бѫдѣ вм. бѫдетъ, послоужи вм. послоужитъ. Навярно този правопис отразява бълг. говор, в който окончанието -тъ за 3 л. ед.ч. сег. време е изчезнало. В л е к с и к а л н о о т н о ш е н и е Зографският палимпсест съдържа следи от втората или цар Симеоновата редакция на старобълг. богослужебни книги. Грц. заемка архиерен е заменена със старѣишинꙑ жрьчьскыѧ, скрьбь е заменено с печаль, тъкъмо е заменено с нъ тъкмо.

Като основен старобълг. паметник З.е. е било проучвано многократно. Първото описание е било направено от В. И. *Григорович* („Очерк путешествия по Европейской Турции". М., 1877, с. 58—61). Още през 1856 И. И. *Срезневски* издава части от него (Йоан: 1:1—17, Мр 1:1—8, 16:1—8) в кирилска транслитерация по препис, който му е бил доставен от българина К. Петкович. През 1857, докато се е намирало в Света гора, З.е. е фотографирано от П. И. Севастианов. По снимките на Севастианов през 1859 В. *Ханка* издава с глаголически букви текста от л. 62б—63, 66б—67 (Мт 25:29—40; 26:34—35). През 1863, когато ръкописът е вече в Санкт Петербург, Срезневски издава наново отделни откъси с глаголически и кирилски букви. През 1879 целият текст на З.е. (без синаксара и палимпсестовите части) е отпечатан в кирилска транслитерация от В. *Ягич* в образцово за времето си издание, което е запазило високите си научни качества и до днес. Отделни пропуски и грешки в изданието на Ягич посочва Н. К. *Грунски*, стотици допълнения и поправки публикува в специална студия през 1961 Л. *Мошински*. През 1971 са отпечатани и разчетените откъси от палимпсестовата част на паметника. Снимки от паметника през различно време и на различни места публикуват В. *Ягич* (литографско копие), Л. *Гайтлер*, Н.К. Грунски, Н. М. Карински, И. *Огиенко*, П. А. *Лавров*, Мошински и др.

Ръкописът е изследван многократно. С отделни езикови (главно фонетични) особености се занимава през 1876 Ягич. Съотношението между различните типове аорист в З.е. е разгледано от О. Видеман. В редица свои студии през 20-те г. Н. *Ван Вейк* си поставя за цел да докаже, че във втората част на текста (у Лука и особено у Йоан) има подревни езикови черти, отколкото у Матей и Марко. С част от изводите на Ван Вейк не е съгласен Й. *Курц*, който прави критична оценка на извършеното преди него и изнася нови факти и подробности. По-друга насока имат изследванията на Мошински през 60-те г. Авторът се стреми да открие в ръкописа типично апракосевангелска част, която от езиково гледище е по-стара, и типично четириевангелска част, която от езиково гледище е по-нова. Мошински замисля и цялостно, най-подробно езиково изследване на З.е., от което досега е обнародвана само първата част. Работите на Ван Вейк, Курц и Мошински съдържат подробни и добре систематизирани статистически сведения във връзка със засегнатите езикови въпроси. Палеографските особености на З.е. в сравнение с другите старобълг. глаголически ръкописи се посочват в общите ръководства по глаголическа палеография на Ягич и Й. *Вайс*. Най-главните езикови особености на З.е. се изтъкват в граматиките на Ван Вейк (фонетика) и П. *Дилс* (графика и морфология). Лексикалните особености могат да се проследят по разночетенията, които Ягич прилага към изданието на Мар. ев.

Лит.: Срезневский И. И. Исследования о древних памятниках старославянской литературы. СПб., 1852, 86 с.; Срезневский И. И. Известие о глаголическом четвероевангелии Зографского монастыря. — ИИАН по ОРЯС, 4, 1855—1856, с. 369—377; Ганка В. Начала священного языка славян. Прага, 1859, 48 с.; Срезневский И. И. Из обозрения глаголических памятников. — Известия императорского археологического общества, 4, 1863, 2, с. 93—119; Срезневский И. И. Календарные приписки кириллицей в глаголических рукописях. 2. Из Зографского евангелия. — В: Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. СПб., 1875 (СОРЯС, 1, 1867, 6, с. 69—76); Jagić V. Studien über das altslovenisch-glagolitische Zographos-Evangelium. — ASPh, 1, 1876, p. 1—55; 2, 1877, p. 201—269; Leskien A. Zograph. Evang. Marc. 1. 6. — ASPh, 2, 1877, p. 191—192; Jagić V. Quattuor evangeliorum Codex glagoliticus olim Zographensis, nunc Petropolitanus. Berolini, 1879, 224 p. (фотот. изд. Graz, 1954); Geitler L. Die albanesischen und slavischen Schriften. Wien, 1883, 213 p.; Wiedemann O. Beiträge zur altbulgarischen Konjugation. St. Petersburg, 1886, 157 p.; Каринский Н. Хрестоматия по древнецерковно-славянскому и русскому языкам. 1. Древнейшие памятники. СПб., 1904, 229 с.; Грунский Н. К Зографскому евангелию. — СОРЯС, 83, 1907, 3, с. 1—51; Leskien A. Die Vokale Ъ, Ь in den Codices Zographensis und Marianus. — ASPh, 27, 1905, p. 321—349; Ягич В. Глаголическое письмо. — В: Энциклопедия славянской филологии. 3., СПб., 1911, с. 51—262; Van Wijk N. O prototypie cerkiewnosłowiańskiego Codex Zographensis. — RS, 9, 1921, p. 1—14; Ван Вейк Н. Еще раз о Зографском четвероевангелии. — Slavia, 1, 1922, p. 215—218; Kurz J. Několik poznámek k staroslovanskému čtveroevangeliu Zografskému. — LF, 50, 1923, p. 229—232; Van Wijk N. Zu den altbulgarischen Halbvokalen. 4. Der Umlaut der Halbvokale im Codex Zographensis. — ASPh, 39, 1925, p. 15—43; Лавров П. Кирило та Методіїв давньо-слов'янському письменстві. Київ, 1928, с. 340—342; Огієнко І в. Пам'ятки старо-слов'янської мови X—XI віків. Варшава, 1929, 494 с.; Kurz J. K Zografskému evangeliu. — Slavia, 9, 1930, p. 683—696; 11, 1932, p. 385—424; Van Wijk N. Geschichte der altkirchenslavischen Sprache. 1. Berlin und Leipzig, 1931, 256 p.; Diels P. Altkirchenslavische Grammatik. 1. Heidelberg, 1932, p. 8; Гранстрем Е. Э. Описание русских и славянских пергаменных рукописей. Ленинград, 1953, с. 77 (глаг. 1); Moszyński L. Ze studiów nad rękopisem Kodeksu Zografskiego. Wrocław, 1961, 132 p.; Moszyński L. Warstwy językowe w Kodeksie Zografskim. — Z polskich studiów slawistycznych, 2, 1963, 1, p. 237—265; Добрев Ив. Към въпроса за прототиповете на старобългарския глаголически тетраевангелски текст Codex Zographensis. — БЕ, 17, 1967, 2, с. 144—146; Илчев П. Към първоначалното състояние на глаголическата графическа система. — ЕЛ, 24, 1969, 5, с. 29—39; Gălăbov Iv. Onomastisches aus dem Zographensis. — In: Serta slavica in memoriam Aloisii Schmaus. München, 1971, p. 171—178; Добрев Ив. Палимпсестовите части на Зографското евангелие. — ККФ 2, с. 157—164; Добрев Ив. Къде е писано Зографското евангелие и странствувало ли е то из западнославянски земи. — БЕ, 22, 1972, 6, с. 546—549; Moszyński L. Język Kodeksu Zografskiego. 1. Wrocław, 1975, 287 p.; Moszyński L. Kanony Euzebiusza w głagolskim rękopisie Kodeksu Zografskiego. — Slovo, 25—26, 1976, p. 77—119; Загребин В. М. О происхождении современного оклада Зографского евангелия. — Palaeobulgarica, 2, 1978, 1, с. 66—73.

Иван Добрев

ЗОГРА́ФСКИ ПАЛИМПСЕ́СТ — вж. *Зографско евангелие*.

КИРИЛО-МЕТОДИЕВСКА ЕНЦИКЛОПЕДИЯ
Том 1

Художник *Даниил Донков* Художествен редактор *Емил Станкулов*
Технически редактор *Николина Николова* Коректор *Ценка Стойнова*
Дадена за набор на 16. XII. 1982 г. Подписана за печат на 21. II. 1985 г.
Формат 70/100/16 Тираж 5000 Издателски индекс 8779
Печатни коли 46,25 Издателски коли 59,62 УИК 81
Код 28 $\frac{9535274835}{8000\text{-}4\text{-}85}$ Цена 10,96 лв.
Печатница на Издателството на БАН 1113 София Поръчка 3001

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

